

આ ગ્રંથકર્તાનાં પુસ્તકો.

રૂ. આ. પ.

સરસ્વતીચંદ	ભાગ ૧.	ત્રીજી આવૃત્તિ...	૧	૮	૦
„	ભાગ ૨.	બીજી „ ...	૧	૪	૦
„	ભાગ ૩.		૧	૮	૦
„	ભાગ ૪.		૩	૮	૦
સ્નેહમુદ્રા.	બીજી આવૃત્તિ		૧	૦	૦

યુરોપ, એશિયા, વગેરે ખંડોમાંની મહાપ્ર-

જ્ઞાનામાં જનસ્વભાવનાં લાક્ષણિક દૃષ્ટાંતઃ ૦ ૨ ૦

The Classical Poets of Gujarat ... Rs. 0 4 0

સ્નેહમુદ્રાની ટીકા (સ્વર્ગવાસી જયંતીલાલ

મગનલાલ દેસાઈ બી. એ. કૃત જુદી છપાઈ છે)

ઉપરનાં પુસ્તકો નીચે લખેલે ઠેકાણેથી મળશે.

મુંબાઈ—કાળકાદેવી રોડ ઉપર એન. એમ. ત્રિપાઠી

એન્ડ કંપની તા. સર્વે ખુકસેલરો.

બહારગામ—અમદાવાદ, સુરત, રાજકોટ, વગેરે ગામોના

પ્રસિદ્ધ ખુકસેલરો.

VISIT...

LANZAROTE
Caliente.COM

सरस्वतीचंद्र.

नवलकथा.

भाग ४.

सरस्वतीतुं मनोहरा ज्येष्ठे पुनर्जाति

कृता

गोवर्धनराम भायवराम त्रिपाठी,

जी. ए. ए. ए. ए. जी., वकील, मुंबई हाउसिंग,

निगतिनिवास नदीबाद.

अन्या जगदिन्मया मनः प्रगतिः
वर्धनं तापि रजता वननावलीनाम् ।
लोकोत्तरा न कृतिराकृतिरानुया
विद्यावतां गच्छमेव चरित्रमन्यम् ॥

जगन्नाथ, रसगन्नाथर.

In the service of mankind to be
A guardian god below; still to employ
The mind's brave ardour in heroic aims,
Such as may raise us o'er the grovelling herd,
And make us shine for ever—that is life.

—Thomson.

अथ अधिपतिरुवाच.

मुम्बई:

मुम्बई एजेंट—जे. ए. ए. त्रिपाठी एंड कंपनी.

संवत् १९५७. सन १९०१.

मूल्य रुपया सहाडा त्रिपा.

ઔમ્મે,

એન્યુકેશન સોસાયટી મુદ્રાયંત્રમાં મુદ્રાંકિત.

PREFACE.

The last volume of *Sarasvati-chandra* is here offered to the public. It endeavours to complete the programme laid down in the preface to the third volume. In that preface it was suggested that the varied conflicts of life and thought at present visible all over India may one day end in reciprocal assimilation and harmony of the warring elements.

This process of assimilation, while it may not be able to surprise us with any sudden advent of peace, will make its presence felt sooner or later by floating on our horizon ideas and sentiments as foreign to our past experience as possibly Columbus and his ships may be imagined to have been to the minds of the anxious aborigines of old America as they watched his approach towards their shores. This may sound like an exaggerated note of alarm or an idle conceit at first sight. Cooler thoughts will, however, bring home the conviction that our present state of transition must one day end the effervescence of its lighter elements. That stage over, India must have her day of peace and comfort, and the only question is what kind of day that will be.

There seems to be a sort of presumption in proposing to answer such a question, and a presumption it might be if this book were of the nature of a historical disquisition or a scientific forecast. The writer of a novel may, however, well be allowed to indulge in dreams of future days according to his own lights, even where the forecast of any future at all must fall short of the exacting tests of scientific or philosophical critics. It is in such a dream-land or *Mano-rājya* that the design of the

PREFACE.

present volume is laid out. It is on account of this feature of the volume that it is given the title of the Mano-rájya of Sarasvati or the Dream-land of the Minerva of our Indian Atheneum. And the writer's justification for this part of his performance is not that his dreams are prophetic, but that he may, by allowing the reader to have a clairvoyant view of them, help his countrymen in groping their way out of darkness into some kind of light. It will be some gain if by that procedure he can show and signal "a line clear" for those that may be wishing to know their place in the programme for hastening the hour of peace.

This object the writer has attempted to attain partly by speaking in the language of myths, legends, and traditions familiar to his countrymen. There is, in his opinion, a deep and almost scientific evolutionary allegory consistently running throughout the plot of the great and prolific Mahabharata, and he has devoted a long and, perhaps, tedious chapter in this work to the exposition of this feature of that venerable epic. He is aware that in doing so he has obviously sacrificed well known canons of modern art; but considering the use made of this allegory in the latter part of the volume, the critic will probably be disposed to agree with his views as to the necessity of that course and the appositeness of this otherwise irrelevant-looking matter.

This groundwork of that epic has so much in common with some of the leading ideas worked out by modern social and political speculations, that it has been found possible to translate the latter into the terms of the former supplemented by other similar materials drawn from our ancient literature and modern popular beliefs, even where the beliefs are, to all appearances, superstitious. It is expected that such a use of these materials will enable the ordinary Indian mind to grasp and appreciate Western ideas and deals to some extent and to some useful purpose.

The existence of such common ideas and their possible influence on the people of this country will arouse a varied interest.

If there is a vast distance between modern India on the one hand and modern Europe and America on the other as regards their modes of thought and life, a similar distance can also be traced in several important points between ancient and modern India itself. It is usual to speak as if the present generation of Indians were witnessing the fusion of two great civilizations in the contact of the West with the East. If one can admit that India herself has exhibited more than one phase of civilization, and that the phases presented by her in her ancient days were far different things from the phase she now presents, it will be more accurate to say that we are not only hemmed in between the two civilizations of modern East and West, but that the awakenings of the far different ancient Indian civilization are also upon us as a *third* element of the fusion. If this last element differed in essential points from modern Western civilization, it also agreed with it (as the above-mentioned common ideas will attest) in recognising some very vital principles of thought and life as being of the essence of Progress and Civilization, as for instance, when the Aitareya Bráhmaya defined the Satya Yuga as the Age of Action or Progress and the Kali Yuga as the Age of Sleep or Stagnation. One of the objects aimed at in this volume is so to lift the veil from this part of our literature and history as to show some of the lines of our ancient thought and life along with those of the West in modern times and to bring their converging points into prominence. For that may enable our readers, as representing a part of modern India, to realize what elements are likely to have a preponderating influence in the fusion of the three great civilizations brought by Providence to bear upon the life of our nation and combined by that same power to shape her destiny by their confluence.

What is popularly called our stage of transition has consisted more or less of a condition in which the communities, professing to be under the influence of the one or the other of these civilizations, have been startled by the near approach and close contact of the rival civilizations, and have at times received one or the other of them with curiosity, suspicion, and distrust. The part played by the ordinary Indian mind during this stage has been shown in the first three volumes of this work. The present volume is mainly taken up with the part that is being played and will be played in that drama by a class of Indians which has been directly evolved by the actual contact and growing relations of these civilizations themselves. This is the class which is composed of educated natives. By reason of these very circumstances and others connected with its genesis and development this class is expected to take upon itself special and active functions in bringing about a happy fusion of the elements which have brought it into being and which constitute the special sphere of its usefulness. It is proposed in this volume to present, on the surface of mythical allegories and doctrinal language dear to Indian hearts, a faint but visible etching of the lines along which, by the performance of these functions by this class, assimilation and harmony may be expected to issue in the country out of the temporary phantoms of that religious, social, and political unrest and conflict which, in the course of this fusion, apparently disturb the mental peace of so many races in modern India, not excluding our English brethren. It is possible to fancy ourselves having a peep at a situation of peace, co-operation, and harmonious progress for all these; and if we can even conceive the feasibility of such a peep, we may also hope that what is only such a fiction to-day may become a fact to-morrow.

This hope is not without its foundation so long as educated Indians are assisted in maturing the robustness of their communal body in order that they may be

enabled to perform their legitimate functions with independence. Theirs is the position of the mediastine between the rulers on the one side and the masses of their own countrymen on the other, as also between the masses and the diverse classes of their countrymen themselves. They are a median organism in this way between various other sets of complicate and contradictory organisms, each of which is sufficiently charged with its own latent but powerful and impatient energies. These energies are by no means an evanescent factor in the case, but have in each case been stored up by the long and persistent action of civilizations which are bound to make the severest struggle for self-preservation. It has fallen to the lot of the educated classes to serve as organic sheaths and conductors between the multiform sets of organisms forming the repositories of these energies. The many-sided strain now put upon those classes and likely to grow in quality and quantity while performing these functions, requires that they should find proportionate strength and support from all those who contribute to the strain and will benefit by the capacity of this class to meet it.

The method of developing and maturing, in this mediastine class, a right and beneficent capacity, not only for meeting this strain, but also for performing their difficult functions, is a problem in whose solution all India—including its English population—is deeply and directly interested. The extent to which those at the helm of the State will be equal to the task of pursuing this method—with foresight, sympathy and even sacrifice, will also be the measure of their own reward in the long run. But any such method, if method itself be not altogether abjured by them, must in any case involve a concession of the necessary and sufficient amount of free scope for independent action to the median organism, and must thereby afford a valid ground for the hope that some of the fictions, here offered, of what in part are only our hero's visions to-day, may

indeed become facts in some more practical fashion to-morrow.

The existence and the soundness of this hope are assumed in this volume. It is also assumed that educated natives, while grasping at all available extraneous assistance with all their might, will also enter manfully into a struggle on their own behalf, to bear their manifold strain and to perform their functions as much with patience and fellow-feeling as with intrepidity, perseverance, and wisdom. This volume attempts to present a perspective in which the description of this struggle will connect the reader with contemporaneous actualities, while his introduction into the dream-land of the attainment of the final fusion of the heterogeneous elements will open upon him distant but happier vistas of the past and future of his countrymen. Whether the various characters which fill this perspective are drawn with sufficient art and neatness, is a question best left to the critic.

Nadiad, . . .

G. M. T.

27th August 1901.

૨૯.	હૃદયના ભેદનું ભાગવું	૫૧૨
૩૦.	સિદ્ધલોકમાં યાત્રા ને સિદ્ધાંગનાઓનો પ્રસાદ, અથવા શુદ્ધ પ્રીતિની સિદ્ધિનું સંગત સ્વપ્ન	૫૩૯
૩૧.	પિતામહપુરમાં આર્ય સંસારનાં પ્રતિબિમ્બ, અને પ્રીતિની મણિમય સામગ્રીના સંપ્રસાદ... ..	૫૫૬
૩૨.	યજ્ઞમાનંકે અતિથિ? અથવા પુણ્યપાપમાં પણ પરાર્થબુદ્ધિ- ની સત્તા	૫૮૯
૩૩.	સૂક્ષ્મ પ્રીતિની લોકયાત્રા	૬૦૨
૩૪.	અર્જુનનાં વાયુરથ અને દાવાનળ	૬૧૫
૩૫.	કુરુક્ષેત્રના ચિરંજીવો અને ભારતવર્ષનું ભવિષ્ય	૬૪૧
૩૬.	અન્દનવૃક્ષ ઉપર છેલ્લો પ્રહાર.	૭૦૨
૩૭.	મિત્ર કે પ્રિયા?	૭૦૮
૩૮.	સ્ત્રીજનનું હૃદય અને એ હૃદયની સત્તા	૭૧૨
૩૯.	દેશપ્રીતિનું મનોરાજ્ય	૭૨૨
૪૦.	ન્યાયધર્મની ઉગ્રતા ને સંસારના સંપ્રત્યયની કામળતા	૭૫૦
૪૧.	બોવાયલાં રત્નો ઉપરની ધુળ.	૭૬૩
૪૨.	મિત્રના મર્મપ્રહાર... ..	૭૭૨
૪૩.	ન્યાયાધિકારીનાં આશાપત્ર.	૭૮૦
૪૪.	કાંઈને કાંઈ સુઝતું નથી.	૭૮૩
૪૫.	કંઈક નિર્ણય અને નિશ્ચય	૭૯૭
૪૬.	અલખમન્દિરનો શંખનાદ અને આયુષ્યની પૂર્ણાહુતિ.	૮૦૦
૪૭.	મોહનીમૈયાનો ઉગ્ર અધિકાર.	૮૦૬
૪૮.	જે યુગ વચ્ચેના પડદામાં પડતા ચીરા	૮૧૩
૪૯.	પુત્રી.	૮૨૩
૫૦.	ગંગાચમુના.	૮૨૫
૫૧.	સમાવર્તન.	૮૩૭
૫૨.	આરાત્રિક અથવા આરતી... ..	૮૪૫

સરસ્વતીચંદ્ર •

ભાગ ૪.

સરસ્વતીતું મનોરાજ્ય અને પૃષ્ઠાહુતિ.

“ Mother Sage of Self-dominion,
Kiss thy steps, O Melancholy,
The strongest plume in wisdom’s pinion
Is the memory of past folly.

Wate the skylark and forlorn
While she moults the firstling plumes,
That had skimmi’d the tender corn
On the beanfield’s odorous blooms.

Soon with renovated wing
Shall she dare a loftier flight,
Upward to the daystar spring,
And embathe in heavenly light.”

COLERIDGE.

Fast News By Rikesh

public channel

Fastet News, News Chenal Vedio, And Live News In Gujarati

- આ ચેનલ માં આપને તાજા સમાચાર, લાઈવ ન્યુઝ, બ્રેકીંગ ન્યુઝ, ન્યુઝ વિડિઓ મિનિટે મિનિટ ના તાત્કાલિક સમાચાર મેળવવા માટે નીચેની લિંક વડે જોડાવ.. અને આપના ગ્રુપ માં અને મિત્રો ને પણ શેર કરો. 👉👉👉

@fast24news
t.me/fast24news

Notifications	On
Shared Media	3010
Subscribers	822

Master of PDF News Paper

public channel

●આ ટેલિગ્રામ ચેનલ પર રોજના 120 થી વધુ ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી ન્યુઝ પેપર શેર કરવામા આવે છે.

●જોઇન થવા માટે આ લિંક પર ક્લિક કરો. તમારી પાસે જેટલા ગ્રુપો છે તેટલા બધા જ ગ્રુપો માં આ મેસેજ શેર

<https://telegram.me/Pdfnewspaper>

@Contectforhelp_bot

@Pdfnewspaper

t.me/Pdfnewspaper

Notifications

On

Shared Media

178

Subscribers

2644

Master Of Books And Mag

public channel

ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી ભાષા માં બુક્સ અને મેગેજીન વાંચવા માટે એક માત્ર ચેનલ.. આપના જ્ઞાન જિજ્ઞાસું મિત્રો ને મોકલો.

आपके सुझाव या एडमिन से संपर्क की लिंक
[http://telegram.me/
Contectforhelp_bot](http://telegram.me/Contectforhelp_bot)

@booksmag
t.me/booksmag

Notifications

On

Shared Media

1471

Subscribers

1891

Hi Tech 4U

public channel

Join Our Channel For free Android Premium Apps , Computer Software, Movies, Tech News And More.... No West Time Join Now

आपके सुझाव या एडमिन से संपर्क की लिंक
http://telegram.me/Contectforhelp_bot

Channel Joining Link

@HiTech4U

t.me/HiTech4U

Notifications

On

Shared Media

1099

Subscribers

1779

સરસ્વતીચંદ્ર

ભાગ ૪.

સરસ્વતીનું મનોરાજ્ય અને પૂર્ણાહુતિ.

પ્રકરણ ૧.

સુભદાના મુખ આગળ.

તાનં ઘાસ ઉગી આ રહે તે

ગાય ગર્મિણી આવી ચરે તે;

એવાં તીર-વનોમાં ફરવા

ગામડોડ જતા મદ ધરવા.

ભવભૂતિ.

ભદ્રા અને સમુદ્રના સંગમ આગળનો પ્રદેશ બારે માસ આવે. રમણીય રહેતો. એ સુન્દર સંગમ આગળ વચ્ચોવચ આઠ માસ એક નદીનો સરખો રેતીનો ખેટ બની રહેતો અને તેની બે પાસ સાગર અને સરિતાનો સંગમ નિરંતર થયાં કરતો, તે ત્યાં આગળ એ સંગમથી રૂપાની ઘંટડીઓ જેવો—કુમુદસુંદરીના સ્વર જેવો—ઝીણો સ્વર મચી રહેતો હતો. સમુદ્રની ભરતી આવે ત્યારે વચલા ખેટમાં ઢીંચણ સુધી પાણી ભરાતું, અને આતુર્માંસમાં નદીના પૂરને પ્રસંગે ત્યાં ત્રણત્રણ માથાં પાણી ભરાતું. આ ખેટને બુધી વસ્તી “ખેટ” નામથી જ ઓળખતી.

નદીની ઉત્તર પાસે એટલે સુન્દરગિરિની પાસે એને તીરે મોટું મેદાન હતું, અને દક્ષિણ પાસે રેતીની પર્વત જેવી ઉંચી ભેખડો હતી, અને તેના ઉપરનાં ઝાડોના માત્ર શિખરભાગ દેખાતા. દક્ષિણ પાસેનું મેદાન ઘણું વિશાળ હતું અને તેના મોટા ઢોળાવ ઉપર નદીની પાસે પ્રથમ માત્ર રેતીવાળો પ્રદેશ, તેથી ઉપર જતાં બારેમાસ લીલા રહેતા ઘાસ-

પાળે પ્રદેશ, તેથી ઉપર જતાં ઝાડની ઘટાઝોવાળાં વન ઉપર વન, અને અંતે સુન્દરગિરિના શિખર અને તેને ઘેરી લેતા આકાશનો ઘેરો ધુમટ હોતો. એ ધુમટ પશ્ચિમ દિશામાં સમુદ્રના સપાટ વિસ્તાર ઉપર ઉતરી પડતો હતો અને માણસની દૃષ્ટિને કૂહોતો હતો કે “હા-રાથી જવાય એટલે દૂર જા અને જોવાય એટલું જો—અને તેની સાથે એ પણ જોઈ લે કે હારી મર્યાદા કેવી છે.” નદીના પૂર્વ ભાગમાં નદીનો પ્રવાહ વાંકો ચુકો થતો અને આગળ આગળ જો-એ તેમ નહાનો નહાનો દેખાતો, એક પાસની ભેખડો અને બીજી પાસના ઢોળાવ વચ્ચે એક ઝીણી સંધી જેવો—લીટી જેવો—વાળ જેવો કાગી અંતે અદૃશ્ય થઈ જતો હતો.

“એટ” તે મધ્ય ભાગે એક ઉંચો છોખન્ધી ઓટલો હતો. ઓટલા ઉપર વાંસ દાટલો હતો અને વાંસ ઉપર ઝીણી ધજા હતી. વાંસને નીચલે ભાગે એક ભગવા ખાદીના કપડાની રાવડી જેવું હતું. તેમાં કોરી ઋતુમાં એક બાવી રહેતી અને એક નહાના પથરા ઉપર માતાની મૂર્તિ કોતરી સિન્દુર આદિથી પૂજતી હતી. સુરગ્રામની વસ્તી એને એટનાં માતાને નામે ઓળખતી. નદી અને તીરના મેદાન ઉપર ભર-વાડો, રબારીઓ, અને ગોવાળ લોક આખો દિવસ ફરતા અને પા-સેની લીલોતરીમાં પોતાનાં ટોળાંને ચરાવતા, ગામના લોક યાત્રાઓને દિવસે, રવિવારે, અને બીજા દિવસોએ સવાર સાંજ માતાનાં દર્શન-નિમિત્તે આ સ્થળે આવતા અને સૃષ્ટિની રમણીયતાને પવિત્ર ધર્મસં-સ્કારો દ્વારા ભોગવતા.

માતાની બાવી યુવાવસ્થાના પૂરમાં હતી પણ વૈરાગ્યની સુંદરતા તેના મનમાં રમી રહી હતી અને સાંસારિક વિકારોને હડસેલી નાંખી ભક્તિરસની ટોચ ઉપર નિરંકુશ વૃત્તિથી ફરકતી હતી. જે દિવસે કુ-મુદસુંદરી તળાઈ તે દિવસે સુંદર સ્વરથી બાવી ગાતી હતી અને ઓ-ટલા આગપાસ ગામની સ્ત્રીઓ તે ઝીલતી ગરબે ફરતી હતી.

“મા સુન્દરગિરિથી ઉતર્યો, બીરદાળી મા,

“મા નૌતમ બાળે વેશ, ઝાંઝર વાળે મા.

“આ પ્રાતઃકાળે આભલાં, બીરદાળી મા,

“તુજ ઘાટડીએ વીંટાય, ઝાંઝર વાળે મા.

“આ સુરજ સન્મુખ લટકતો, બીરદાળી મા,

પોની જળી હતી, અને છતને ઠેકાણે ચાર પાસનાં વૃક્ષોની શાખાઓને આધાર આપી જળીને મથાળે થઈને વચલા ભાગમાં એકબીજા સાથે યુથાઈ જાય એમ વાળવામાં આવી હતી. જળીની ચારે પાસ વેલાઓ ચઢાવી દીધા હતા તેના ઉપરનાં લીલાં પાંદડાઓના ઉપર ભુરાં, ઘોળાં, પીળાં, કાળાં, અને લાલ ધુણેએ ભાત પાડી હતી. લીલા રંગથી પુત્રીની આંખોની સંભાળ રાખવાના આ સુંદર માંડવા વચ્ચે ભુરા, લાલ અને ઘોળા કાચની ખુરશીઓ, બાંક, અને ટેબલ ગોઠવેલાં હતાં તેમાં કુસુમ પુસ્તકો સાથે કાળ ગાળતી.

આ માંડવામાંથી નીકળવાના દાર આગળ બટમોગરા અને ગુલાબના છાંડ દારપાળ પેઠે ઉભા રાખેલા હતા. એ દાર સામે ન્હાનો સરળો પાણીનો ટુંડ હતો. એ ટુંડની બે પાસ પીતળની જળીઓ અને બે પાસ પગથીયાં-વાળા આરસના આરા બાંધેલા હતા. ગુણસુંદરી બારી આગળ ઉભી તે વેળા કુસુમ એક પાસની જળી આગળ આવી ઉભી હતી. એને શરીરે વસ્ત્ર ન જેવાં હતાં. ઘોળો ગવનનો ચણીઓ પહેર્યાં હતા, પણ તેનો કચ્છ વાળો દીધો હતો, અને ઝંઘા અને પગ ઉઘાડાં હતા તે સાથે સાથે રોપેલી ટેળોના થાંભલા જેવા દેખાતા હતા, અને તેનો રંગ ટેળમાંથી નીકળી આવેલા ગર્ભના જેવા રંગવાળા ચણીયામાં મળી જતો હતો. કચ્છ વાળેલા ચણીયાની ઉભી કલ્લીઓ ટેળોના માથાનાં પાંદડાં જેવી હતી. ચણીયાને મથાળે કમળ નાળ વીંટી દીધી હોય તેમ નેદ્રો અને નાહું લાગતાં હતાં; અને નાડના શિરોભાગની ગાંઠ આગળ, અને તેની નીચે ચાર પાંચ આંગળ સુધી તંગ કરેલા બે પાસથી ખેંચાતા નેદ્રાની ગાંઠ પાસેની ચણીયાની ઘાટમાંથી દીર્ઘી આવતા બીડેલા કમળપુટના જેવા ઉદરભાગને શિરે, પરાગમાં ભરાઈ ઘોળો—પીળો થયેલો ભ્રમર કમળ-દળ ઉપર બેઠો હોય તેના જેવું, નાભિમંડળ બેઠેલું દૂરથી પણ દેખાતું હતું. આના ઉપર એવા જ વસ્ત્રની ચોળી પહેરેલી હતી તેના અધો-ભાગ અને નેદ્રાની વચ્ચે પણ ઉજ્જવલ શરીર, ચણીઓ ફેલાડવા ટેડની ઉપર ચઢાવેલી સુવર્ણમેખલા જેવું, ચંદ્રોદય પહેલાં કાંમલ તેજના પટાવાળા પ્રાચીનુખ જેવું, નયનને હરનારું થઈ પડ્યું હતું. તૈસતસતી ચોળીના આગલા ભાગમાં બેરીયાને ઠેકાણે રુપાના આંકડાંની હાર હતી, અને ભરાતા શરીરની ખેંચતાણથી એ આંકડા વચ્ચે દેખાઈ આવે એમ રહેવા દેઈ ચોળીની બે કોરો એક બીજાથી દૂર તણાઈ જઈ વચ્ચેના મોઢક શરીરને ગુપ્ત રાખવાના યત્નમાં હારતી હતી. આવી રીતે

દીસી આવતી ઉદરભૂમિમાંથી ઉગતી ગૌર અંગની ઉભી રેખા એક વેલી પેઠે કશાને આધારે ટેકાઈ ચળકતી હતી, તેને વચગાળે પર્વે પર્વે ફુલ જેવા રુપાનાં આંકડા સૂર્યતેજથી વિશેષ ચળકાટ મારતા હતા, અને વેલીને શિરે બે પાસ સુંદર ધાટવાળાં ગોળ ફળ ઝુકી રહ્યાં હતાં. આ સુંદર રૂપ-વાડીને યોગ્ય કોઈ ભોક્તા ન દેખતી હોય તેમ મુખપર ઉપર બે હાથની હાથેલીઓ ઢાંકી કુસુમ જળા આગળ ઉભી રહી હતી, અને આ ઢાંકેલા મુખનીચેનું રૂપ ફરી ફરી નખથી સ્કંધસુધી જોઈ ખારીગે ઉભેલી માતા નિઃશ્વાસ મુકતી હતી, અને મનમાં ફરી ફરી ગાત હતી કે—

“ ન જાને મોક્તારં કમિહ સમુપસ્થાસ્યાતિ વિધિઃ ॥ ”

“ ઓ પ્રભુ ! આને માટે તું કીયા નરને સરજેલો છે ? મને તે કોઈ દેખાતો નથી. તો એને જ શું કરવા સૂઝ ? ”

આમ વિચાર ચાલે છે એટલામાં કુસુમ પાસેના એક પાતળા ઝાડ ખાઝી, તેનો વાંસો લટકતા કેશભારથી ઢંકાઈ ગયો, જોતા જોતામાં ઉઠી ચઢી, બે શાખાઓના વચગાળામાં ઉભી રહી, અને આકાશમાંથી નાળું વાદળી ત્રુટી પડે તેમ કુંડમાં કુદી પડી, પા ધડી પાણીને ચીરી પાણી તરે અદૃશ્ય થઈ પાછી ઉપર આવી, અને પાણીની સપાટી ઉપર હલેસાંથી તરત રંગેલી નાની વિહારતરણિ* પેઠે સુંદર હાથના ટુંકા વામ ભરતી ભરત તરવા લાગી. પાણીમાં પડી તે વેળાએ કપાયલા પાણીની છાજો ઉચ્ચ ઉછળી અને ચોપાસ વૃષ્ટિગૃહ થયું. કુસુમ એવાજ વૃષ્ટિગૃહ (પ્રવાર) વચ્ચે પાણી ઉરાડતી રમતી રમતી ભીના લાંબા કાળા કેશભારને શરીર ઉપર તરાવતી ખેંચતી જાતે તરવા લાગી, અને પુત્રીના કળાવિકાસન ગર્વથી સ્ફુરતી પણ બીજે વિચારે દુઃખમાં ડુબી જતી માતાની દૃષ્ટિ આંસુના વર્ષાગૃહ વચ્ચે પુત્રીની પાછળ તરવા લાગી.

એટલામાં સુંદર પાછળથી આવી, ગુણસુંદરીની પાછળ ઉભી રહી અને કહેવા લાગી: “ ચંદ્રકાંતભાઈ જોડેના ખંડમાં એકલા અત્યંત શોકમાં બેઠેલા છે. ”

ગુણસુંદરી વિચારમાંથી જાગી. ચંદ્રકાંતવાળા ખંડમાંથી સ્વર આવતો હતો તે સાંભળતી બહાર ઉભી. ચંદ્રકાંત શોકમગ્ન મુખથી એક ખુરસી

પર પડી, માથે હાથ મુકી, મનમાં એક શ્લોક ફરી ફરી ગાતો હતો પણ પાસેથી કાન માંડનારથી તે સંભળાતું હતું.

“લાવણ્યવિણવ્યયો ન ગણિતઃ ક્લેશો મહાનર્જિતઃ

“સ્વચ્છન્દં ચરતો જનસ્ય હૃદયે ચિન્તાજ્વરો નિર્મિતઃ ॥

“एषापि स्वगुणानुरूपरमणाभावाद्वराकी हता

“को ऽ र्यध्वेतसि वेधसा विनिहितस्तन्वीमिमां तन्वता ॥”

શ્રીમા શ્લોક ગુણસુંદરીના દુઃખ સાથે સુસંવાદી થયો.

“ગુણસુંદરી રતબધ બની. ચંદ્રકાંત બડબણો: “સરસ્વતીચંદ્ર, તું સ્વ-
“ચ્છન્દ વિહાર કરતો હતો તેમાંથી તારા હૃદયમાં ચિન્તાજ્વર પ્રકટાયો
“તે તું આમ ભટકે છે, જેને માટે તું આટલા જ્વરમાં સપડાયો તેને
“ખીચારીને વાનરકરમાં ફૂલ ગયા જેવું થયું. અને તેનું કારણ પણ તું જ!”

ગુણસુંદરીએ સુંદરનો ખભો હાથ વડે ડાબ્યો.

વળી ચંદ્રકાંત બોલવા લાગ્યો: “હરિ ! હરિ ! બની જોડ તુટી ! બન-
વાની જોડની પાંખો વચ્ચે વધારે ને વધારે જ અંતર પડે છે—હરિ !
હરિ ! બની બનાઈ બન રહી—અબ બનનેકી નાહી—”

ગુણસુંદરીએ છાતી ઉપર હાથ ડાબ્યો અને કાન આતુરતાથી ધર્યા.
ચંદ્રકાંત પ્રથમ બોલવા અને પછી નિઃશ્વાસ મુકી ગાવા લાગ્યો: “એક
માર જોડ થઈ હત તો થઈ હત. હવે બીજી જોડ બંધાવી અશક્ય.”

“ક્યાં તુજ તે વેરાગ્ય, રસિક ! તુને ભટકાવો લઈ જ જશે ?

“ક્યાં હરિણાંક્ષી હરિણી સમી સ્વચ્છન્દ વિહારવને ફરશે ?

“પકડાઈ ગયો પળવાર અલિ સરસિજઉરે રજની પડતાં,

“થયું પ્રાત, ગયો ઉડી, ના સપડાય અનુભવો દક્ષિણ કંઈ કરતાં !

“ફરવું સ્વચ્છન્દ ગમ્યું તુજને, ફરવું મૃગીને સ્વચ્છન્દ ગમ્યું,

“નહો મનમથગ્નણ સમર્થ દીસે, ઉભયે સ્વચ્છન્દપણું જ વર્યું !”

દુઃખી ખીચારા લક્ષ્મીનંદન કિંતમારી વૃદ્ધાવસ્થામાં જે ભાગ્યબળ
તેમને પોતાના દુઃખનું નિમિત્ત થઈ પડ્યા, તે જ ભાગ્યને બંને તમારા
પુત્રને બંધમાંથી છોડ્યો. નહીં પસંદ—નહીં પસંદ—ફેલાયે પુત્ર પિતાને
પ્રસન્ન રાખવાના જ હેતુથી વીંધાવી તત્પર થયો, અને એ હેતુ સધાય

“ એમ નથી એમ જાણતાં માથે પડતી જાળમાંથી હલંગ મારી નહાર
 “ ગયો ! હવે એને મહારે ક્યાં શોધવો ? ”

ચંદ્રકાંત વિચારનિદ્રામાં પડી ગયો, અને સુન્દરગિરિનું સ્વપ્ન તેમ જાડું થયું.

“ સુન્દરભાભી, આ સાંભળવાથી નથી સુખ આપણને—અને—નથી
 “ તેમને. સરસ્વતીચંદ્ર જડશે તોપણ તેમાં કુસુમનો સ્વાર્થ સધાય એમ
 “ નથી. એક પાસની ના હોય તો બીજીપાસને મરડીએ. પણ બે પાસનું
 “ વાંકું ત્યાં સીધું કરવું કઠણ. સરસ્વતીચંદ્રને પુત્ર જેવા ગણ્યા છે તે
 “ તેમને માટે કાળજી બળે છે માટે તેમને શોધવાનો સ્વાર્થ તો એટલો
 “ ખરો. બાકીની વાતમાં મન ધાલવું તે નકામું છે. ” ગુણસુંદરી ધીમે
 રહી બોલી.

“ ભાભીજી, મહારાં જેવાં તો ધીરજ હારે. પણ સહને ધીરજ આપનાર
 “ તમારા જેવાં અનુભવી માણસ નિરાશ થાય એ નવાઈ છે. જુવો
 “ છોકરવાદીની પણ ખટુ છે તે બેને બેઠી છે તે બેની ઉતરશે. મને
 “ એણી પાસથી રજ બહીક નથી લાગતી. પણ કુસુમના ઉપર જે
 “ આટલી પ્રીત તેને મન કુસુમની બહેન આણખપતી ચીજ વસે તો
 “ બહીક ખરી. ” સુન્દર બોલી.

ચંદ્રકાંતનો સ્વપ્ન ફરી નીકળ્યો તે આ વાતો ફરી બંધ થઈ. તેના
 મુખ ઉપર કંઈક રિમત, કંઈક હાસ્ય, ફરક્યું.

“ કુસુમસુંદરીનો કુમારિકા રહેવાનો અભિલાષ રમણીય છે. તપો
 “ વનના હરિણના હૃદય પેઠે એનું હૃદય બાલભાવના ઉત્સાહથી ભરેલું
 “ છે, વ્યવહારસૃષ્ટિની રચનાના ભયનો લેશ દેખી શકતું નથી, નિર્દોષ
 “ સ્વતંત્ર વિહારનાં સ્વપ્નથી મોહ પામે છે, સંસારની ભાગસૃષ્ટિના દોષ
 “ જોઈ શકે એટલી એની બુદ્ધિ ચક્રાર છે, ધારેલો અભિલાષ પૂર્ણ કર-
 “ વાના માગે શોધી શકે એવી એની તર્ક-શક્તિ છે, અવલોકન કરી
 “ નવા વેશ ફહાડે એવી દક્ષ છે—અને—અને મહારા. મિત્રને રમકડા
 “ પેઠે એ રમાડે અથવા—મિત્રને રમવાનું રમકડું થાય એવી એ
 “ રમતીયાળ છે.”

ગુણસુંદરી ફરી સ્તબ્ધ બની અને ચિત્ર પેઠે ઉભી. એની પાછળ
 હાથ નાંખી એને ડાખી સુંદર બિલી.

“ પણ આ સર્વે ખેલ લોકાચારથી વિરુદ્ધ છે. વિધાયતુર જેવું રાજકીય પાણીમાં ઝળકાળાયતું માણસ આવાં મતતન્ત્ર (theories) વડે દોરાય એ અશક્ય છે. પણ આને આટલા કાળ સુધી આમણે કુમારી રાખી છે તે પણ નવાઈ છે. જો એના જેવો વિદ્વાન, દ્રવ્યવાન, વીર, અને દૃઢ આગ્રહી પુરુષ મુંબાઈનગરીના સ્વતંત્ર પતનમાં પ્રાણગ્રાહી થયો હોય તો તો નક્કી આવા રમણીય સ્વતંત્ર પક્ષીને લક્ષના પગરમાં પુરે નહી. એ પક્ષીને વિશાળ આકાશમાં ઉડતું જોવાનો મને અને મહારા જેવાઓને લોભ થાય એમ છે. પણ આ તો દેશી રાજ્યનાં બાંધેલા પાણીમાં બંધાઈ ગયેલાં માછલાંઓને અસ્વાભાવિક અને અવ્યવહારિક લાગવા જેવી વાત ! પ્રિય મુંબાઈ ! મહારી સ્વતંત્ર અમરાવતી ! નિર્ધન હોઈને ત્હારા સ્વતંત્ર વિશાળ સાગરમાં તરવું અને એનાં મોજાને માથે મહડવું એ દિવ્ય અધિકાર આ દેશી રાજ્યના મહોટમહોટા મિથ્યાભિમાની રાજાઓથી ને પ્રધાનોથી સમજાય એમ નથી ! એમને મન મહારા જેવા રંક મનુષ્યો છોકરવાદી, ઘેલા, મૂર્ખ, અને નિર્માલ્ય ! મહારા જેવાઓને મન રાજાઓ, પ્રધાનો, અને શ્રીમંતો દ્રવ્ય-કપાસનાં મેલાં ગાંડાવાળાં ગોદડાં જેવાં છે ! મહારે તે દ્રવ્ય અને અધિકાર ચરણ તળેની ધુળ જેવાં છે !

“ Awake, my St. John ! and leave all meaner things

“ To low ambition and to pride of kings.*

“ પવિત્ર પ્રિય ભર્તૃહરિ ! ત્હારા હૃદયનો પરમાર્થ મહારા રંક હૃદયમ કટાયો છે.

“ અધિગતપરમાર્થાન્ પણ્ડિતાન્ માડવમંસ્થા :

“ તૃણમિવ લઘુ લક્ષ્મીર્નૈવ તાન્ સંરુણદ્વિ ।

“ અભિનવમદલેલાશ્યામગણ્ડસ્યલાનામ્

“ ન ભવાતિ વિસતન્તુર્વારણં વારણાનામ્ ” ॥

અંદકાંતે ઓઠ કરજો, તેને કપાળે બૂંકુટી મહડી અને, પગ ભૂમિપર ઝળકાર્યો.

“ Well, I feel my heart elated and buoyant. Poor as I am, I must find out my noble bird from its most hidden recesses, and rely upon my own strong arm, single and unaided, rather than suffer further delay

“ at the hands of the proud indifference that reigns
 “ supreme within bosoms where my own dear busi-
 “ ness has no status !”

સુંદર ઇંધ સમગ્ર નહી. ગુણસુંદરી સાંભળી રહી— નીચું જોઈ
 રહી. અધિકાર-જાળથી અદ્વિત સ્ત્રી-ચિત્તમાં સરસ્વતીચંદ્ર ઉપરની
 પવિત્ર પ્રીતિના આ સ્વતંત્ર સંસ્કારનો પ્રતિધ્વનિ થયો. પોતાના સ્વામીને
 માથે આવેલો આરોપ અયોગ્ય છે એમ કહેવાયું નહી.

અદ્રકાત હસ્યો.

“ મહારું ચાલે તો પ્રધાનજીને પુછું કે.—

* “ વૈજ્ઞાનસં કિમનયા વ્રતમાપ્રદાનાત્
 “ વ્યાપારરોધિ મદનસ્ય નિષેવિતવ્યમ્ ।
 “ અત્યન્તમેવ સદ્દેક્ષણવલ્લભાભિર્
 “ આહોનિવત્સ્યતિ સમં હરિણાઙ્ગનાભિઃ ॥

“ Here is an angel that can shake to the roots the
 “ foundations of society in my beloved Bombay, and
 “ revolutionize the fortunes of her sex in that my
 “ city of Gods, if only He—He would stoop—stoop
 “ to conquer—*her*.”

“ That's pretty nearly impossible : *He* won't stoop
 “ any longer.”

એકદમ એનો સ્વર બંધ થઈ ગયો. તે આરામ પુરશીમાં ડુબી ગયો
 અને તેના મનમાં મૂક વિચારભાષા ઉદય પામી.

“ I have committed a serious blunder. This loud
 “ soliloquy is a bad habit : out of place, out of time,
 “ and out of tune in this land of intellectual and
 “ sentimental bondage. Nay! we, Bombay fools,
 “ have loose and quarrelsome tongues and restless
 “ verbosity from which these men here who study
 “ and practise the ways of the business of life, are
 “ quite free, and their art is worth acquiring.

“ There—too—my noble friend has got this noble art
 “ by birth and by instinct, while the pest of pauper-
 “ ism has left me a low-bred fool. Suppose, my wild
 “ utterances have assailed the sacred ears of my sweet
 “ hostess, what a wretched and ungrateful idiot must
 “ I have proved myself to her mind and how must
 “ I have marred its sweetness with my sour
 “ effusions ?”

આત્મપરીક્ષકને જાત ઉપર રોષ મહો. આ છેલાં વાક્ય પણ મહો-
 ટથી બોલાઈ ગયાં, અને તેની સાથે એ પ્રસંગ વિનોદયોગ્ય ગણી
 ગુણસુંદરી હસતી હસતી છતી થઈ, અને એ ખંડમાં આવી. સુંદર
 પણ પાછળ આવી.

“ ચંદ્રકાંતભાઈ, ખારાખાટા સ્વાદ વગરનું ગળપણ છલને કે પેટને કાઈ
 “ ને રુચે નહી. અમારા રજવાડામાં અમે ખરી ખોટી મીઠાઈ
 “ રાખીએ તે વચ્ચે તમે મશાલો ચખાડો ત્યારેજ હીક લાગે. માટે
 “ અમને કે તમને કાંઈને દોષ દેવાનું નથી. ” ગુણસુંદરી ટોળ
 કરી બોલી.

ગુણસુંદરીને જોઈ તથા સાંભળી ચંદ્રકાંત આભો બન્યો. પોતાના
 મનનું ભય ખરું પડ્યું. પોતાથી બોલાયલું શું શું સંભળાયું હશે અને
 શું શું નહી સંભળાયું હોય એ વિચાર અને ગુંથવારાની ગાંઠ ઉઢેલતાં
 પહેલાં મેધાવિની પ્રધાનપત્નીના પ્રશ્નને ઉત્તર દેવો આવશ્યક લાગ્યો.

“ ગુણસુંદરી બહેન, સરસ્વતીચંદ્ર જેવા મિત્રો જેતાં મહારા મનમાં
 “ મુંખાઈનિગરીનું અભિમાન વધે છે અને એજ નગરીમાં ઉછરેલા મહારા જેવા
 “ બ્રહ્મબંધુઓની આમ્યતા જોઈ એ અભિમાન ઉતરી જાય છે. અધુરામાં
 “ પુરું મહારા બોવાયલા રત્નના વિયોગ પછી એ રત્નના સહવાસથી જરી
 “ તરી આવેલા સંસ્કાર પણ મહારામાંથી જતા રહેવા લાગ્યા છે, અને હવે
 “ તો સિંહીએ પાળેલા ઉંટને મળેલું ડહાપણ શોધવા વૃત્તિ થાય છે.”

“ એ શું ડહાપણ ? ”

“ પંચતંત્રમાં કથા છે કે સિંહના બચ્ચાં ભેગું ઉછરેલું ઉંટ તે સર્વની
 “ જનની સિંહી પાસે બડાશે મારવા લાગ્યું ત્યારે જનનીએ કહ્યું કે

“ શૂરોષિ કૃતવિદ્યોઽસિ સુવૃત્તોઽસિ ચ પુત્રકા ।

“ યસ્મિન્ વંશે ત્વમુત્પન્નો ગજસ્તત્ર ન હન્યતે ॥

“ આ ઉપરથી સિંહના બચ્ચાંઓના સહવાસને વાસ્તે પોતાને અયોગ્ય
 “ ગણી ઉંટ ત્યાંથી નહાસી ગયું. હું ગમે તેવો પ્રયત્ન કરું છું તોપણ કુલીન
 “ સંસ્કારો મહારામાં આવતા નથી, મહારા ઉપર ઉપકાર કરનાર કુલીન
 “ જનોનું હું મહારી ગ્રામ્ય રીતિથી અપમાન કરી બેસું છું, અને તેમને
 “ જે ઉચ્ચ આચાર સહજ છે તેનો વિચાર થતાં પણ મને વાર લાગે છે.
 “ એમ છતાં વિચાર થાય છે ને તે પ્રમાણે આચાર કરવા જઈશું તો
 “ હાથમાં આવેલું પક્ષી ઉડી જાય છે. માટે મહારે પણ ઉંટની પેઠે
 “ જવું એમ વિચાર થાય છે. ”

ગુણસુંદરી હસીને બોલી: “ પણ તમારા ભાગ્યમાં તો ઉંટનું સદ્ભાગ્ય
 “ પણ નથી. ઉંટ સિંહગૃહ મુકી ઉંટોમાં ગયું, પણ તમે તો સરસ્વતીચંદ્રનો
 “ સહવાસ શોધવા જાવ છો. એટલે ઉંટનું દૃષ્ટાંત પણ બેઠું નહી. ”
 “ એનામાં એક ગુણ એવો છે કે જેમ જેમ મહારી છુટી જીભની
 “ ગ્રામ્યતા એ વધારે વધારે અનુભવે છે તેમ તેમ મહારા ઉપર વધારે
 “ વધારે પ્રીતિ રાખે છે; અને એની પ્રીતિ વધે છે એટલે મહારું ચિત્ત
 “ અવશ થઈ એની પાછળ ભટકે છે. ગુણસુંદરી બહેન, એ ગ્રહની પાછળ
 “ હું ઉપગ્રહ પેઠે ભટકું છું—તે મહારી ઇચ્છાથી નહી પણ એના આકર્ષણ-
 “ થી.” ગંભીર અને નરમ બની જઈ રંક મિત્ર બોલ્યો.

ગુણસુંદરીને એની દયા આવી.
 “ ચંદ્રકાંતભાઈ, જે ચંદ્રનાં તમે આટલા કાંત છો એ ચંદ્રના કાંતને
 “ હાથમાં આવેલા અમે જવા દેઈએ તો અમે પણ એ ચંદ્રનાં કિરણને
 “ અયોગ્ય જ ઠરીએ. શું તમે એમ ધારો છો કે સરસ્વતીચંદ્રને માટે
 “ મહારું હૃદય બળતું નથી?” આટલું બોલતાં બોલતાં ગુણસુંદરીની આંખમાં
 “ આંસુની ધારા ચાલવા લાગી, અને એનો સુંદર હસ્ત એ આંસુ દહોવા જતાં
 “ જાતે જ એ આંસુથી નહાવા લાગ્યો અને હસ્તકમળ ઉપર ઝાકળના
 “ વર્ષાદ પેઠે આંસુ દીપવા લાગ્યાં.

ચંદ્રકાંતનું હૃદય ઓગળ્યું. ચતુર સ્નેહાળ પદ્મિનીનાં વચનામૃતથી
 “ આ હૃદયમાં નવો જીવ આવ્યો, અને સરસ્વતીચંદ્રના શોકમાં કુમહસું-
 “ દરીની માતાને પ્રત્યક્ષ ભાગ લેતી જોઈ ચંદ્રકાંત પોતાને પોતાનાજ
 “ કાંઈ અવનવા કુટુંબમાં અવતરેલો અને ઉભેલો ગણવા લાગ્યો.

ગુણસુંદરી આગળ બોલવા લાગી.
 “ ચંદ્રકાંત ભાઈ, હું પુત્રવિનાનીને ઈશ્વરે સરસ્વતીચંદ્ર જેવો ઉત્તમ
 “ પુત્ર આપેલો મહારા દુર્ભાગ્યથી ખોવાયો. રંક અને ભાગ્યહીન કુમુદ-

“તો ધા મને ઘણી પાસથી પડ્યો. હાયા પુત્રીઓ તો સ્ત્રીજાતિને સ્વમા-
 “વસિદ્ધ રંક દશા માટે નિર્માયલી જ છે. પણ સરસ્વતીચંદ્ર જેવા
 “પુત્રનું સુખ જોઈ હું સુખી થાત અને મને માતા જેવી તેમણે એક
 “વાર ગણેલી તેમ ગણવાનું મહારી દુઃખી દશામાં એ સુકત નહી. એ-
 “મની પાસે મહારા હૃદયની વરાળ કંઈક નીકળી શકત તો હજીએ મહારા
 “હૃદયમાં કંઈ કંઈ ઉભરા છે તે એ પુત્ર પેટે શમાવી શકત. થોડાક
 “દિવસના સહવાસમાં અમારી સાથે જેમણે ઘણીક માયા કરી છે, તે
 “શું આ વેળાએ અંહી હોય તો મહારી દાઝ ન જાણે ? શું મહારું દુઃખ
 “એમને કહું તો એમને મહારી દયા ન આવે ? શું એ દુઃખ ટાળવું
 “એમના હાથમાં છે એવી એમની ખાતરી કરું તો મહારું મહો એ તર-
 “છોડે ? આને સ્વાર્થ કહો કે સ્નેહ કહો, પણ મહારા પુત્રના મિત્ર
 “ગણી તમારી પાસે હું કાળજી ઉઘાડું છું. ”

ગુણસુંદરીનાં આંસુ આટલું બોલતામાં સુકાવા લાગ્યાં હતાં અને તેના ડાઘ એના ગાલ ઉપર પડેલા હતા. ચંદ્રકાંતનું હૃદય આ જોઈ વધારે રંક થયું.

“ચંદ્રકાંતભાઈ, આટલી તો સ્વાધની કથા. જ્યાં સ્નેહ ત્યાં સ્વાર્થ, અને તેવો આ મહારો સ્વાર્થ કે પુત્રજેવાની પાસે હૃદયનાં
 “મર્મસ્થળ ઉઘાડવાનો લોભ રાખું છું. પણ જો એમના દુઃખથી મને
 “દુઃખ થાય અને એમને સુખી જોઈ સુખી થઈ એટલો એમના ઉપર
 “મહારો સ્નેહ છે એમ કહું તો એ પણ સ્વાર્થ કેમ નહી ? માટે એને
 “પણ સ્વાર્થ કહો કે સ્નેહ કહો, પણ એ સ્વાર્થ પણ મહારું કાળજી
 “બાળે છે. કોણ માળાપનો એ પુત્ર આજ કેવે ટેકાણે હશે ? એણે
 “તલાડતડકો ક્યારે દીઠેલાં છે ? કુસુમના પિતા એના સ્વભાવનો વાંક કહાડે
 “છે પણ મને તો બીજો જ વિચાર થાય છે. જેણે મશરૂની તળા-
 “ઈમાં અર્ધું આયુષ્ય કુહાડયું હોય અને વાળ સરખા. જેને ખુંચ્યા હોય
 “તેને ભીષ્મપિતામહ પેટે બાણશય્યા પર પળવાર પણ સુવું પડે તો તે
 “સુંવાળું માણસ કેટલું ચમકે ? ખમા ખમા સાંભળનાર અને તમજેવા દેવાંશી
 “મિત્રો જેની અહર્નિશ ચિન્તા કર્યા કરતા હશે એવા કામળ અને સ્વસ્થ
 “મન ઉપર પૂજ્ય પિતાએ થોડા પણ હથોડાના ધા માર્યા હશે તેનાથી
 “એ સલક્ષણા મનવાળા પિતૃભક્ત મનસ્વીને આટલું ઓછું આવે તો તેમાં
 “શી નવાઈ છે ? અરેરે ! અપર માના પુત્રના દુઃખનું આ જગજગણીવું
 “દૃષ્ટાંત થયું. ગુમાનને માટે એમના મનમાં ઓછી ભક્તિ ન હતી. એ

“ગુમાનનો સ્નેહ આવો ખોટો દેખનાર મહારા તાજ ન ઉત્પન્ન થયેલા
 “સ્નેહને ખરો શી રીતે ગણે ? પણ હું સત્ય કહું છું કે જેવી મહારી બે
 “પુત્રીઓની ચિન્તા મને રાત્રિ દિવસ બાબ્યાં કરે છે તેવી જ ત્રીજી ચિન્તા
 “તમારા મિત્રની મહારા હૃદયમાંથી ખસતી નથી. ચંદ્રકાંત, જગતમાં એક
 “લોહીનો સંબંધ કહેવાય છે તે ખોટો ને પારકા લોહીના સ્નેહ તે ખરો એ
 “વાત સરસ્વતીચંદ્રના સંબંધમાં તમે અનુભવો છો તો મહારી સ્થિતિ પણ
 “એવી જ સમજજો. જે આપણું હૃદય પારદર્શક હત તો તમે આ વાત
 “પ્રત્યક્ષ દેખત.”

બુદ્ધિમતી પશ્ચિત નારીની પાસે સ્ત્રીજાતિનો સ્વાભાવિક સ્નેહ કેવા
 ઉદ્ગાર કહાવી શકે તે ચંદ્રકાંતે આજ પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું. મિત્રપ્રતિ સ્નેહ
 રાખવાનો એનો ગર્વ ગુણસુંદરીના સ્નેહ આગળ નમી ગયો, અને આંખો
 લહોતો લહોતો એ ખોલવા લાગ્યો.

“ગુણસુંદરીબહેન, મહારા નમાયા મિત્રને આપનાં જેવાં માતા છે
 “તે જાણી મને જેટલું સુખ થાય છે તેટલું જ દુઃખ તેને લીધે આપને
 “થતું દુઃખ દેખી થાય છે. પણ આજ સુધી હું એમ જાણતો હતો કે
 “સરસ્વતીચંદ્રની ચિન્તા કરનાર મહારા શીવાય બીજું કોઈ નથી; તે મહારો
 “ગર્વ આજ ઉતરી ગયો, મહારા શોકમાં આપના જેવાં સમદુઃખભાગી
 “છે એ જાણી મને આશ્વાસન મળે છે, અને હું સાધનહીન અને દ્રવ્યહીન
 “રંક પુરુષ આ પુરુષરત્નનો શોધ કરવા જતાં હાંપી જતો હતો તેને હવે
 “આપના જેવું સમર્થ અવલંબન મળ્યું જાણી હું પોતાને બળવાન ગણવા
 “લાગ્યો છું. મહારા મિત્રનાં માતૃશ્રી ચંદ્રલક્ષ્મી જાણે આયુષ્મતાં છે અને
 “મહારે તેમના સમક્ષ અને તેમના આશ્રય નીચે રહી તેમના અતિ પ્રિય
 “પુત્રરત્નનો શોધ કરવાનો છે એવું સુંદર ભાન આજ મને આપ આ
 “સૌંદર્યઉદ્યાનમાં કરાવેછો.”

ચંદ્રકાંતને ગુણસુંદરી ઉત્તર આપે તે પહેલાં નવીન વેશ ધરી કુસુમ
 આવી અને આ કથામાં ભંગ પાડી સઉની વચ્ચે—હાંડીયો વચ્ચે બ્રુમર
 પેઠે—ઉભી. તરત તરી સ્નાન કરી આવ્યાનું લક્ષણ એના ચળકાટ
 મારતા મુખ અને કેશ ઉપર હતું. મુલતાની સ્ત્રીયોની પેઠે વસ્ત્ર ઉપર
 એક પાતળો કેશરી છેડો માથે ચઢાવી છાતીની ઉપર હોડી લીધો હતો,
 અને નાકે માત્ર એકલા એક જ મોતીની નથ પહેરી હતી. કુસુમોદ્યા-
 નમાંની એક “નદી”માંથી લાંબી નાળવાળું શતપત્ર કમળ આણી,
 નાળ છાતીના છેડા ઉપર જતોઈની પેઠે નાંખી, કમલનો પત્રભાર ખભા

ઉપર પાછળ લટકતો લેઈ, નાળના મૂળ આગળતો છેડો પોતાના કર-
કમળમાં એવી રીતે રાખ્યો હતો કે નાળને બે છેડે કમળપત્ર હોય
એવી ભ્રાંતિ પળવાર થાય. એના બીજા હાથમાં એક પુસ્તક હતું અને
પુસ્તકનાં પાનાં વચ્ચે આંગળી રાખી હતી.

તરંગમાં રમતી રમતી કુસુમ સર્વની વચ્ચે આવી ઉભી. ઉભેલાં
માણસો કાંઈ કામ-કાજ કરતાં ન હોય અને તેમની વાતોમાં વિદ્ય થયાનો
સંભવ જ ન હોય તેમ, સૂર્ય આકાશમાંથી તાપનું વમન કરતો હોય તેવી
વેળાએ તાપને તાપનું કામ કરવા દેઈ અચોંતી ઝરમર ઝરમર વૃષ્ટિ થાય
તેમ, માતા અથવા કાકી બેમાંથી એકના ઉપર પણ દૃષ્ટિ ન નાંખતી,
માત્ર ચંદ્રકાંતને જોતી, બાલિશ બાલકી, જેવી અંદર આવી તેવી જ
એને દૂંઢેલા લાગી.

“ ચંદ્રકાંતભાઈ, આજ તમારું કામ પડ્યું છે. સરસ્વતીચંદ્ર અંહી
“ આવ્યા હતા ત્યારે તેમનું રચેલું આ પુસ્તક મને આપી ગયા હતા.
“ એમણે એક નવીન કવિતા જોડેલી હતી તે છાપેલી ન હતી, પણ
“ એક કાગળના કડકા ઉપર લખેલી હતી અને તે કાગળ મહારા વાળા.
“ પુસ્તકમાં ભુલથી રહી ગયો હતો. કુમુદજીન સુવર્ણપુર જતાં પહેલાં
“ મને એ જણ્યો હતો અને એમને દેખાણો હત તો એ મને એ
“ કવિતાનો અર્થ સમજાવત. પણ એ વાંચ્યાથી જીનને વેદના થશે જાણી
“ મ્હેં એમને કાગળ આપ્યો નહી. અર્થ સમજવા સારુ એ કવિતા
“ તમારી પાસે આણી છે.”

“ લાવો જોઈએ ” કહી ચંદ્રકાંતે પત્ર લીધો અને મિત્રના હસ્તાક્ષર
જોઈ, મિત્રનાં જ દર્શન થયાનો અનુભવ કરી, તેમાંની કવિતા વાંચી,
એ ગળગળો થઈ ગયો. “ હરિ ! હરિ ! ” કહી, મ્હેં ઉપર હાથ
ફેરવી, મુગ્ધાને દૂંઢેલા લાગ્યો.

“ કુસુમજીન, હું અર્થ સમજાવું. પણ પહેલી સરત એ કે તમારે
“ એ કવિતા ગાવી, અને બીજી સરત એ કે તમે એમાંથી જાતે કેટલું
“ સમજ્યાં છો તે કહી બતાવો તો બાકીનો અર્થ સમજાવું. ગુણસુંદરી
“ જીન, મહારા મિત્રને આ કવિતા પ્રિયતમ હતી— એના જીવનનો
“ સાર આમાં છે.”

ચંદ્રકાંતે પત્ર ગુણસુંદરીને આપ્યો, ગુણસુંદરી તે વાંચવા લાગી,
અને ઉત્સુક કુસુમની અધીરાઈ હાથમાં ન રહી.

“ તમે વળી ગુણીયલને ક્યાં આપ્યો ? એને વાંચતાં વાર લાગશે
 “ ત્યાર પહેલાં તો તમે અર્થ પણ સમજાવી ચુક્યા હતા ! ” ઓઠ ફફડા-
 વતી કુસુમ ખેલી.

ગુણસુંદરી વાંચતી અટકી નહી. એના ખંભા પાછળથી સુંદર એ
 પત્ર ઉપર દૃષ્ટિ નાંખવા લાગી. ચંદ્રકાંત હસતો હસતો ખેલ્યો : “ પણ
 “ મહારી ખે સરતો પુરી કરો ત્યાર પછી હું સમજાવું કે નહી ? ”

“ વારુ, ચંદ્રકાંતભાઈ, તમે વળી સરતો ક્યાં નાંખી ? સમજાવો ને
 ન એટલે જટ પાર આવે. ” કવિતાના અર્થભોગની આતુર મુગ્ધા
 વિલંબનાં નિમિત્ત સહી શકી નહી.

“ અમારી સરતો તો ખરી. તમે અમારી સરત પાળો તો અમે તમારી
 પાળીએ. ”

“ ચાલો—ત્યારે. પણ ગાયા વગર વાંચું તો ? ”

“ ના. એ તો સરત પુરેપુરી પાળો. ”

કુસુમ લજ્જાવશ થઈ અને એના ગાલ ઉપર જણાઈ આવી. લજ્જા
 અને જિજ્ઞાસાનાં પરસ્પર-વિરોધક આકર્ષણ વચ્ચે ખેંચાતી મુગ્ધાના રમ-
 ણીય મનોવિકાર તેની મુખમુદ્રા ઉપર દોલાયમાન થતા ચંદ્રકાંતે જોયા,
 અને એ સુંદર જ્યોત્સ્નાના દર્શનથી શ્રમિત આંખે ઝળઝળાયાં આવ્યાં
 હોય એવો એ થઈ ગયો ને મનમાં ફૂટેલા લાગ્યો : “ સરસ્વતીચંદ્ર ! સરસ્વ-
 “ તીચંદ્ર ! આ રમણીય સૃષ્ટિને લજ્જા તું ક્યાં ભરાઈ ગયો છે ?—અરેરે—
 “ થીઓસોફિસ્ટ ” મત પ્રમાણે તારા લિંગદેહને અત્રે મોકલી આ કંઠાતુક
 “ જોવાની શક્તિ તો આપ ! તારા શબ્દો અને તારા વિચાર સ્થળે સ્થળે
 “ અલાદીનની મુદ્રા પેઠે કેવાં સત્ત્વ ઉભાં કરે છે તે જો તો ખરો ! ”

લજ્જાનો જિજ્ઞાસાએ પરાજય કર્યો, અને નીચું જોઈ રહી, અત્યંત
 બલાત્કારથી—હકયોગથી—લજ્જાને ઉરમાં ડાખી નાંખી, જિજ્ઞાસુ મુગ્ધા
 ગાવા સારુ ઓઠ ઉઘાડવા સ્પષ્ટ પ્રયત્ન કરવા લાગી. તે ઓઠનો પ્રયત્ન
 દેખતો ચંદ્રકાંત મનમાં ગણગણ્યો—“ દ્વિદલકન્દલકમ્પનલાલિતઃ ॥ ”

ઓઠમાંથી સ્વર નીકળે ત્યાર પહેલાં સુંદરગૌરી હસી પડી, કુસુમની
 મનદોલાને હીદોળવા લાગી, અને એના કાનમાં ફૂટેલા મંદી :

“ કુસુમ, મહારી કુસુમ,—નથી સાકર ગરજ સમાન ગળી. ”

જાગેલા જેવી કુસુમ કાઠીને ધક્કો મારી ખેલી : “ શું કાઠી ! અમથું
 અમથું શાને માટે આવું બોલતાં હશે જ ? ”

હસતી હસતી સુંદર સહ સાંભળે એમ બોલી : “ચંદ્રકાંતભાઈ પાસેથી જોઈતી વાત સાંભળવાની ગરજે લાજને આધે મુકી ગાવાનો આજો ક્યો-એ જ—શીરો સારુ શ્રાવક થઈ ! બીજું શું ?”

કુસુમની જિજ્ઞાસાએ દેખીતી લાજ મુકી, અને બોલી : “જવ ત્યારે એમ. ચંદ્રકાંત મહારા ભાઈ, તેમની પાસેથી કાંઈ સારો બોધ પામવાને માટે તેમની આજ્ઞા પાળું—એનું નામ શીરો હોય તો અમે શ્રાવક. પછી કાંઈ ?”

સુંદર પાછી પડી બોલી.

“મોઈ, ગા ત્યારે. ચંદ્રકાંતભાઈ પણ ત્યારી પરીક્ષા કરશે—જેણે મુકી લાજ, તેને ન્યાનું સંરખું રાખ્ય.”

કુસુમ હસી પડી અને બોલી : “હા-હા-! એ ખરું. મહારે એ “રાખ્ય. ચાલો, ચંદ્રકાંતભાઈ, તમે તમારે સાંભળી લ્યો. કાઠી “તો મને થેલી ગણી વેળા વીતાડશે. હું ગાઉં છું—પણ આ તો લાવણી “છે તે પુરુષોનો રાગ મહારાથી નીકળવાનો નહી—માટે અમસ્તું વાંચ- “વા જ દો ને !”

“હવે કાંઈ છટકી જવાશે ?” ચંદ્રકાંત બોલ્યો.

“હ્યો, ત્યારે ગાઈશ, પણ રાગમાં ભુલ ન ફેલાડશો.”

“ભુલો નીકળે ને ફેલાડીએ નહી ?”

“પુરુષના રાગ મને ન આવડે.”

“ત્યારે તમારી ચતુરાઈમાં એટલો વાંધો.”

“તમે ગાઈ બતાવો તો હું બરાબર ગાઉં.”

“એવી કાંઈ આપણે સરત નથી.”

“હ્યો ત્યારે. ભાઈની પાસે બહેનની ભુલો પડશે તો ભાઈને લાજ !”

આ પ્રશ્નોત્તરનો આમ પરિણામ આવતો જોઈ, સુંદર બોલી. “ગા

“બાપુ, ગા. ગાવાની થઈ તે તું કાંઈ ગાયા વગર રહેનારી હતી ? ચંદ્ર

“કાંતભાઈને માથે ગાડવો દોળી નાંખીને પણ તું ગાવાની. તે ગાઈ

“એટલે અમે તો જાણીએ કે કુસુમ આવી લાવણીયો ગાય છે.”

“હું ! હવે તમને ઉત્તર શું કરવા દેઉં કે શીરો મ્હોમાં જતાં વા

“લાગે? —હ્યો, ચંદ્રકાંતભાઈ, સાંભળો.”

થોડી વાર નીચું જોઈ, આંખો મીંચી, માતાપાસેથી કાંગળ લીધા વિના

મ્હોડેથીજ કુસુમ લાવણ્યમયી (લાવણી) ગાવા લાગી, અને પુરુષના લલ

કારમાં સ્ત્રીકંઠનું લાલિત્ય અને બાળચેષ્ટાનો ઉત્સાહ ભરવા લાગી. ગાન

મન્દ અને સ્થિર સ્વરે વિકસવા લાગ્યું.

“ મચી રહ્યા કોલાહલ આજે, દશે દિશે ગાજે !

“ તે તજે સરે કો ભિન્ન ચિત્ર સંસાર ! જગત ના જાણે ! ૧

“ તરી રહે ઉપર વ્યવહાર,

“ સઉ સરી જતા જ પ્રવાહ,

“ સઉ દિવસ ભલુકતો તેજે,

“ રવિ સળગી રહે જગદેહે,

“ તે નીચે નિશા નિજ ખેલ જમાવતી, અંધ સોડોયું વાળી !

“ સ્ત્રીચરિતે કરતી નિશા દિવસનું રૂપ ધરી આ જામી ! ૨

“ નભ ઉડુગણથી ઉભરાતું,

“ તિમિરોદર ઘણું ઉપસાતું ,

“ ઉર ચિત્ર સ્વપ્ન ભણી ધાતું ,

“ જગ મદનતન્ત્રી ધરી ગાતું :—

“ તે નહી દેખું, નહીં શુણું, રજનિ જ્યાં રૂપ દિવસનું ધારે;

“ ઓ રજનિ ! ઘુંઘટ ઉઘાડ! નીરખવા તને ચિત્ત લલચાણે. ૩

“ ઓ રજનિ ! તહારે કાજ

“ મુકી દઈશ હું આ સઉ સાજ !

“ ઓ રજનિ ! જોવા તુંને,

“ આ ખુદખુદ ફેડીશ હું તે !

“ ગૃહજાળ, લક્ષ્મીની જાળ, રચી મુજ શિરે રહે ખુદખુદને ;

“ ઓ ખુદખુદ ફેડી, તોડી બન્ધીના બન્ધ, જોઈશ હું તુંને. ૪

“ ઓ રજનિ ! જોવા તુંને મુને અભિલાષ ઘણો છે આજે !

“ બહુ બહુ વર્ષ અભિલાષ ઉડેા ઉરમાં ધર્યો છે સાચે ! ૫

“ હું ચન્દ્ર ! રજનિ, તું રજનિ ! જીવ હું, તું જ જેમ પરલોક ;

“ તુજ તિમિરવીંશે તરી જોઈશ—“ઉભો તુજ સમો ક્યાં જ પરલોક?” ૬

“ તોડી જ સંજડ આ બન્ધ,

“ હું જોઈશ, રજનિ, તુજ કન્દ !

“ મુજ નવો થશે અવતાર !

“ નવું તેજ પ્રકટશે આંખ !

“ મુજ સરવા થાશે કાન !

“ શુણી શકીશ હું યમનું ગાન !

“ આ દમ્ભ થકી, આ દોગ થકી સર્રી પડીશ રસાતળમાં હું !

“ આ નાટકના પરતે ચીંરી પેસીશ-ન્યાં વણુવેશ નિશા તું. ” ૭

કુસુમ ગાઈ રહી ત્યાં સુધી સર્વ એકચિત્ત હતાં. લાવણી ગવાઈ રહી એટલે એકાદ મીનીટ કોઈ બોલ્યું ચાલ્યું નહીં, અને કુસુમ પણ શ્રાંત લાગી.

અંતે ચંદ્રકાંત બોલ્યો: “ હવેન કવિનું કવિત્વ કવિતાનું ગાન સાંભળી પ્રપ્રુષ્ઠ થાય છે. આ કવિતાને ગવાતી સાંભળવાને એનો કવિ પ્રત્યક્ષ નથી. તે હવે તો પોતાના ચિત્તને પુછી ગાન રસિકતાને ક્યું ભાવ્યું તે કહેત. પણ હું તો રંક ઘરમાં રહેનાર છું તેને મન તો આ નવીન પદ્ધતિ મધુર લાગ્યું એ વિના બીજી પરીક્ષા નથી. હવે આપણી બીજી સરત પુરી કરો. ”

એ આ બોલે છે એટલામાં “ આવું છું ” કરી કુસુમ હરિણની ત્વરાથી ગઈ અને આવી; સાથે એક પહોળા અને ઉંચાઈ વગરની પેટી લાવી-પેટી ઉઘાડતી ઉઘાડતી બોલી:

“ ચંદ્રકાંતભાઈ, મ્હોડે બોલીને તમને મ્હારો સમજેલો અર્થ કહેવાની સરત નથી. આ કવિતા ઉપરથી મ્હું ચિત્ર કહાડેલાં છે તે જોઈને હું શું સમજી છું તે જોઈ લ્યો. ”

“ કાનને મધુરતા ચખાડી; હવે આંખને ચખાડો ” ચંદ્રકાંત બોલ્યો.

“ કુસુમને બધી વાતનો રસ, અને કોઈ વાતો એને શીખવનાર મળતું નથી તો જાતે જોઈજોઈ શીખે છે. એની આ ગતિમાં નિત્ય વિકાસની સામગ્રી ભરવી એવી એના પિતાની આજ્ઞા છે. પુત્રીનો ઉચ્ચગ્રાહી વિદ્યાસ લોકાચારવિરુદ્ધ છે અને એ વિકાસને ઉદાર અને ઉદાત્ત ગ્રાહક ન મળે તો કન્યાને દુઃખમય આયુષ્ય ગાળવું પડે છે, માટે મને તો આ વિકાસ રાત્રે ઉજાગરા અને દિવસે ચિંતા કરાવ્યાં કરે છે. પણ ગૃહપતિની આજ્ઞા છે માટે તે પ્રમાણે ઉમંગથી વેલીએને આધાર આપીએ તેમ કુસુમની સર્વ શક્તિઓને આશ્રય આપું છું. ” ગુણસુંદરી બોલી.

“ દેશી રજવાડાનાં બન્ધન મ્હું નિન્ધાં તેનો અત્યારે પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે છે. જે ભૂમિમાં શ્રીમાં વિદ્વાનો પોતાની અનાથ કન્યાઓને લોકમાં ભયંકર ગણાતી પણ વસ્તુતઃ શક્તિશ્વ સરવસ્તી-દેવીનો પવિત્ર પ્રકાશ સમર્પે છે તે ભૂમિમાં, આર્યજનોનાં ખુંચી લીધેલાં શસ્ત્ર પાછાં આપવાની છાતી ચલવી શકે તો ઇચ્છેને થાય. તેનું, ઉદાર અને ઉદાત્ત પુણ્ય થાય છે. હવે સીઓના દાસત્વના બંધ છોડનાર ઇચ્છેને પ્રિય સ્વતંત્રતા-પૂર્ણ આપના મંદિરમાં થાય છે, અને

“વિદ્યાચતુરભાઈને ઈશ્વરે આપેલો વૈભવ એક મહાપવિત્ર સમારમ્ભ પાછળ
 “ખરચાય છે. ગુણસુંદરી બહેન, આપના ગૃહપતિએ આવી ઉદાર આજ્ઞા
 “કરી અને આપના જેવાં પવિત્ર આર્યા એ આજ્ઞાને આવી ચતુરતાથી પાળો
 “છો ને તેનું આ ફળ હું જોઉં છું તેથી પળવાર મહારા મિત્રની દેશભક્તિ-
 “નો એક અભિલાષ સિદ્ધ થવા જાય છે અને મને તેનો આનંદ થાયછે.
 “—કુસુમબહેન, તમારાં ચિત્ર બતાવો.”

કુસુમસુંદરીએ પોતાની સુકટની સુગંધિત સુંદર પેટી ઉઘાડી. એને
 મુખમલની રાતી ગાદીથી ભરેલી હતી. પતિની સ્તુતિ સાંભળી પ્રપુષ્ઠ
 થયેલી માતાના હાથમાં પુત્રીએ એક ચિત્ર મુક્યું, અને તે ઉપર દૃષ્ટિ દારી
 ગુણસુંદરીએ ચંદ્રકાંતના હાથમાં મુક્યું.

ઈંગ્લેન્ડ આધકારીઓની સ્ત્રીઓને ગુણસુંદરી ક્વચિત મળતી, અને
 તેમની પાસેથી કુસુમ દિગ્દર્શક ચિત્ર—Perspective drawing—ના
 સાધારણ નિયમો શીખી હતી, અને અનુકરણ અને કલ્પનાશક્તિના આશ્ર-
 યથી એની કળા કંઈક વધી હતી.

પ્રથમ ચિત્ર એક મોટા જાડા ચિત્રપટને યોગ્ય પત્ર ઉપર ફેલાડેલું હતું.
 આ ચિત્રપટના એ ભાગ પાડેલા હતા. ઉપલા ભાગમાં વાદળો, નદીઓ, નદી
 મુખે સમુદ્ર, દ્રવ્યવાન મનુષ્યોના ઘોડાઓ અને ગાડીઓ, સેનાઓની છાયા,
 ઇત્યાદિ પદાર્થો સૂક્ષ્મ માપથી ફેલાડેલા હતા, અને સૂર્યનું પ્રબળ તેજ
 તેમની ઉપર પડતું ચિત્રેલું હતું. એ ભાગની નીચે પૃથ્વીના એક ગોલાઈની
 વર્તુલ રેખા પટના એક ખુણાથી બીજા ખુણાસુધી ફેલાડી હતી. એ રેખાની
 નીચે રાત્રિના અંધકારની કાળી છાયા ફેલાડી હતી. એ છાયા વચ્ચે કાળું
 વસ્ત્ર પહેરી, વર્તુલરેખાને ઊંચી કરતી સ્ત્રી “રજનિ” ચિત્રી હતી. તે
 પોતાના વસ્ત્રનું સોડીયું વાળી ઉભી થવા પ્રયત્ન કરતી હતી, તેના શિરના
 ફેશ રેખાને ચીરી ઉપર નીકળતા હતા, અને ચારે પાસની સૃષ્ટિને મોટા
 ફિરણ—પરિવેશ (Halo) વચ્ચે સમાવતી હતી.

ચંદ્રકાંત આ ચિત્ર આંખો પહોળી કરી જોઈ રહ્યા અને લાવણીનો પ્રથમ
 ભાગ વાંચવા લાગ્યો.

“ચંદ્રકાંતભાઈ, આ રેખાના ઉપલા ભાગમાં બધો કોલાહલ છે—સૃષ્ટિ-
 “ના મોટા પ્રવાહ અને સૂર્યનો પ્રકાશ છે. રેખાની નીચે રાત્રિ છે. તે સોડીયું
 “વાળે છે, અને વચલી રેખાને ફેડી એના વાળ, બહાર, ઉગી નીકળે છે. આ
 “ફેશ રેખા ઉપર ઉગે છે ત્યાં તેજવાળું રૂપ ધારે છે. રેખા ઉપર પણ એક
 “કાંતે નો રાત્રિ જ છે પણ આ રાત્રિના વાળના પ્રકાશથી સર્વ પ્રકાશ છે

“અને રાત્રિ દિવસનું રૂપ ધારે છે—આ સવં ચિત્ર મેં લાવણી ઉપરથી
“ચિત્રું છે—પણ એ ચિત્રનો ભાવાર્થ અને ઉદ્દેશ શો છે તે મહારાથી સમ-
“જ્ઞતો નથી. ”

ગુણ૦—“ કુમુમ ! સંસારનો અનુભવ થયા પછી તું તે સમજીશ. ”

કુમુમ—“ અનુભવ થયો તો સહ સમજે. અનુભવ થયા પહેલાં સમ-
જ્ઞવો ત્યારે ખરા. ”

ચંદ્ર૦—“ જુવો, ત્યારે હું અનુભવ આપું. સરસ્વતીચંદ્ર મુંળાઈમાં હતા
ત્યાં સુધીનો દિવસ, અને પછીની રાત. જ્યાં સુધી મુંળાઈમાં વિદ્યા, લક્ષ્મી,
વૈભવ, મિત્રો, માતાપિતા, અને એવા એવા સંસારના પ્રકાશ એની આંખ
આગળ ચળકાટ મારતા હતા ત્યાં સુધી દિવસ હતો. હવે એને રાત પડી. ”

કુ૦—“ પણ એ દિવસ અને રાત્રિને ઉપર નીચે કેમ કહ્યાં, અને રાત્રિ
દિવસ કેમ બને ? ”

ચં૦—“ માણસ માટીમાંથી ઉત્પન્ન થાય અને માટીમાં જાય. Dust
thou art, to Dust returnest. એ માટી તે આપણી ખરી રાત્રિ
અને જન્મમરણની વચ્ચેનો દિવસ દેખાય છે, પણ એ નાટકના વેશ
જેવો છે, રાત્રિ નાટકનો વેશ ભજવનાર અને આ દિવસ એ એનો
ખોટો વેશ. ”

ગુણસુંદરી ગણગણી: “ --જન્મમરણની વચ્ચેનો તે દિવસ—મધ્યે*
વ્યક્તમનાદિવિષ્ણુમવશાદવ્યક્તમાયન્તયો:”

કુમુમને નવા વિચારનો ચમકાટ થયો, એની આંખો ચળકવા લાગી,
અને ઝોટે આંગળી મુકી, બોલી ઉઠી. “ હા, હા. માટે જ કહેલું છે કે ”

“Dust thou art to dust returnest,

“Was not spoken of the soul.

“એટલે જન્મમરણની વેળાએ માટીની બાંધબંધી છે; એ માટી-એ રાત-

“અને એ રાત્રિને જોનાર જીવ જુદો. એ રાત્રિની બાંધબંધી કરે તે સત્ય

“વાત દેખે. બાકી દિવસ તો ખોટો. પણ તમે સરસ્વતીચંદ્રના મુંળાઈના

“દિવસને દિવસ કહ્યા, ને પછીની રાત્રિ, એ રાત્રિદિવસ એક પદાર્થ

“શી રીતે ? ”

ચં૦—“ આયુષ્યનાં દિવસરાત્રિ ઈશ્વર આપે છે તેમ સંપત્તિ વિપત્તિનાં

“દિવસરાત્રિ પણ એ જ આપે છે. લક્ષ્મી ચંચળ કહેવાય છે. તમારી હોડે-

“લી કમુંળી આદરનો રંગ કાઢે છે તેમ લક્ષ્મી પણ કાઢે રંગ છે. સંપત્તિ

“માત્ર એવી છે. એ ચાદર—એ વિપત્તિ—એ ખરી રાત્રિ, અને એ ચાદર
 “ઉપર આ કાચા રંગ ચઢે અને માણસની આંખને ઠંડે એટલે એ જ
 “ચાદરને દિવસ રૂહેવાની.”

કું—“હં. હં. એટલે—એટલે— જીવો ને કે કુમુદાદેવનો વિવાહ
 “રહ્યો ત્યાં સુધી દિવસ. સરસ્વતીચંદ્ર નામ અને બહેનને સુવર્ણપુર જવાનું
 “થયું એટલે આ ચિત્રની ગોળ રેખા ઉપર રજનિના વાળ છે તેમાં એ
 “ભરાવા માંડ્યાં, ને હવે એ રેખાનો ધુમટ ભાગ્યો અને રજનિના ખોળામાં
 “એ ઉતરી પડ્યાં.—”

ગુણસુંદરીનાં આંખમાં આંસુની ધારા ચાલી. બાલભાવવાળીએ બોધની
 ધુનમાં એ કાંઈ દીઠું નહી. એ આગળ બોલવા લાગી.

“વળી જીવો, મહારાજ મહારાજના આયુષ્યને પ્રસંગે મેનામાતાને
 “દિવસ હતો. મહારાજ શંકરરૂપ થયા એટલે મેનામાતા આ રમશાન
 “જેવા સંસારમાં મહાદુઃખે જીવે છે તે રાત્રિ.”

ચંદ્ર—“એમ જ.”

કું—“સઉનો દિવસ ઉતરવાનો અને રાત્રિ ચઢી આવવાની. કુમારાં
 “હૈંએ એ રાત્રિ. પરંતુ એટલે દિવસ ને સૌભાગ્ય ત્રુટે એટલે પાછી રાત્રિ.
 “એ પરણવું-એ દિવસ-તે તે ઢોંગ ને ધતુરા ને બાકીની બધી રાત્રિ એ તે
 “ખરી વાત. ચાલો હવે આગળ સમજાવો.”

ચંદ્ર—“જેટલું ચિત્ર આપ્યું તેટલું સમજાવ્યું.”

કું—“હ્યો, ત્યારે, આ બીજું ચિત્ર.”

સુંદરે એ બીજું ચિત્ર વચ્ચેથી ઝડપી લીધું અને એ બોલવા લાગી :—
 “ના, ચંદ્રકાંતભાઈ, અમારે એ ચિત્ર જેવાં નથી ને એ કવિતા એને સમ-
 “જાવવીયે નથી. જેમાં ને તેમાં કુમારાં રૂહેવાની વાત આણે છે. એને તે
 “હવણાંની ઘેલછા લાગી છે તે આપણે વધારવાની નથી.”

કુસુમ કાકી સામી આંખો ફાડી જોઈ રહી.

“કાકી, આપો છો કે નથી આપતાં?—પછી ફરેશો કે બોલી !”

સુંદર—“શું બોલવાની હતી જે? શ્રીકૃષ્ણને ખાણીયે બાંધ્યા
 “હતા તેમ તને પણ બાંધીને પરણાવવાની છે. હવે બહુ લાડ જવા દે.”

કુસુમ—“એમાં લાડ શનાં? બોલાવો છો ત્યારે બોલું છું: તમારે તે
 “આવી રાત્રિ કેમ ને મહારે તે આ દિવસના ઢોંગ ધતુરા કેમ જોઈએ?
 “વધારે બોલાવશો તો વધારે બોલીશ.”

“ Come, dear Emilia, and enjoy

“ Reflection's favourite hour.

“ પણ આવું તો સુખભરેલાં ચાંદરણામાં સુઝે. દુઃખની અંધારી

“ રાત્રે તો માણસની ખુદ્દિ બહેર મારી જાય છે—તે—મહેં દીકું છે.”

ચંદ્ર—“ ક્યાં ? ”

કુ—“ ચાલો ને. હું નહીં કહું. ડાહ્યાં ડાહ્યાં માણસો દુઃખમાં કેવાં

“ થાય છે તે તાણું જ જોયું છે.”

ગુણસુંદરી હસી: “ મહારું નામ દેવા જતી હતી, ખરું ? ”

કુસુમ હસી: “ લ્યો ભારે એ જ.”

સુંદરગૌરી: “ લે, દુઃખમાં શું સારું સુઝે તે હું કહું—સુખે સાંભરે

“ સોની તે દુઃખે સાંભરે રામ. ”

કુ—“ હં ! કાકી ભણ્યાં તો નથી. પણ અનુભવી છો તે સમજો છો.

“ ત્યારે શું મેનારાણીને ત્યાં શંકરનાં પદ આજ ગવાય છે તે સુખમાં નહી

“ ગવાતાં હોય ? ”

ગુણ—“ ના. ”

કુસુમ—“ ત્યારે તારાઓ તે ઈશ્વરના હંચા વિચાર—તે આવી રાત્રિમાં સુઝે. ”

ચંદ્ર—“ અને તારાઓ દેખાય છે નહીં—પણ છે મહોટા. ”

કુસુમ—“ એ પણ ખરું; પણ અંધકારના પેટમાં ઝાડ અને પર્વત મુક્યાં તે શું ? ”

ગુણ—“ તે દિવસે તારા પિતાએ ટેનીસનની કવિતા વાંચી હતી તેમાં શોક શું કહે છે તે વર્ણવેલું સાંભરે છે ? ”

કુસુમ—“ હા. શોક કહે છે—

“ The stars,” she whispers, “ blindly run,

“ A web is wov’n across the sky !

“ From out waste places comes a cry,

“ And murmurs from the dying sun.”

“ પણ સરસ્વતીચંદ્ર તો રાત્રિના સ્વરને સત્ય ગણે છે અને ટેનીસનને તો તેને અસત્ય ગણ્યો છે તે ? ”

ચંદ્ર—“ તે કડીયો બોલો જોઈએ. ”

કુસુમ—

“ Come, Sorrow, Cruel fellowship,

“ Priestess in the vaults of Death !

“મા રહામી આરસીં રહાય, ઝાંઝર વાગે મા.

“આ ચકવા ચકવી હંસલા, ખીરદાળી મા,

“તુજ પગલે ભમતાં ગાય, ઝાંઝર વાગે મા.

“આ સાયર પાસે નાચતી ખીરદાળી મા,

“મા નદીમાં આવી ન્હાય, ઝાંઝર વાગે મા.

“અમ સમીં સઉ ન્હાની બાળકી, ખીરદાળી મા,

“એને હૃદયે વસતી માત, ઝાંઝર વાગે મા.

“આ અખિલ વિશ્વમાં વ્યાપતી ખીરદાળી મા

“મુજ કાળજડામાં માય, ઝાંઝર વાગે મા.”

એક બ્રાહ્મણી ગાતી ગાતી નદીના મૂળ સામું જોતી હતી તે વચ્ચે
જોલી ઉઠી અને ગરબામાં ભંગ પાડવા યત્ન કર્યો.

“સાધુ માતા ! આ આર્થે શું દેખાય છે ?”

બાવીએ નાકે આંગળી મુકી તેને ચુપ કરી અને ગરબો વાધ્યો,
અને બદલાયો.

“આ બપોરને બપોરીયે તમે દર્શન ઘોઢો, માતરે,

“ત્યાં સાયર ને નદી ઉછળે એમ જોયન ધરતાં માત

“જોયનરૂપ ધરે !”

“મા જોયનવંતાં ! કરે આરતી સુરજ ભલુકીં તમ આજરે,

“ઘંટા જેવી સરિતા વાગે, સાયર નોખત થાય—

“ગાજે ઘોર ઘણો !”

“દશે દિશા માની જોગણીઓં લગાડીં રહીં છે હહાયરે

“હરિ હર બ્રહ્મા નમી પદ્યા ને સ્તોત્ર શક્તિનાં ગાય !

“માનાં બાળક સઉ !”

“સંસારને, રૂવે રૂવે કંઈ ઉઠી રહી એ આગરે,

“રાંક દોંકરીયો, માવડી, ત્હારી ! લાગે ન એને આંચ,

“પાલવ તુજ રહાયો !”

“હરિ હર બ્રહ્મા ને સઉ પુરુષો—તેને કરીયે શુંયરે ?

“માવડી પાસે ગોઠીં કરતાં વળે દોંકરીને હુંક,

“અમે મા તુજ જોળે !”

“તુજ જોળે પડીં રહીયે ત્યારે ભાગે ભવની ભાવટ રે,

“જમકિંકરની ખહીક ન લાગે, તરી જઈએ ભવસાગર,
“ એમાં તું હોડી છે.”

ગરબો આટલે સુધી આવ્યો ત્યાં સમુદ્રની ભરતી વધતી વધતી માતાના ઓટલા સુધી આવી, એટલે નીચે ગરબો ઝીલનારીએને પગે પાણીની છોળ વાગી, અને સહ ગરબો બંધ કરી ઉતાવળાં ઓટલા ઉપર ચઢી ગયાં.

ખાલી ઓટલાને છેડે ફરી ભરતીનો રમણીય ઉત્સાહક પવન ખાવા લાગી, અને સમુદ્ર તથા નદીનાં પાણી ઉપર ફરતી લાંબી દૃષ્ટિ નાંખે છે ત્યાં પૂર્વભાગમાંથી આવી કાંઈકે લાંબી વસ્તુ ઓટલે અથડાઈ અને ભરતીના બળથી પાછી નદીમાં ધક્કેલાઈ. નદી અને સમુદ્રનાં પાણી એકબીજાને ધક્કેલતાં હતાં ત્યાં આગળ એ વસ્તુ સ્થિર થઈ પાણી ઉપર તરી રહી. સમુદ્રનું કોઈ ચમત્કારી માછલું હોય એવું સહને લાગ્યું. એ માછલાજેવાની એક પાસે કાંઈકે લટકતું હતું અને ત્યાં આગળ પાણીમાં લાલાશ આવતી હતી. ઓટલામાં લાંબી ઝીણી દૃષ્ટિ કરનારી આદમણી બોલી ઉઠી “ માછ, કૂહો ન કૂહો પણ એ માછલું નથી— કોઈ છોકરીનું મડદું છે.”

સ્વર નીકળતામાં એક ગોવાળીયણ પાટલીનો કચ્છ મારી પાણીમાં કુદી પડી અને એ તથા એની પાછળ ખીજ બે ત્રણ સ્ત્રીઓ તરતી તરતી તરનાર વસ્તુ ભણી જોતા જોતામાં વેગભરી વહી ગઈ.

એ સહની પાછળ જોતી જોતી ખાલી બોલી “માતાજીનો પરતો એવો
“ છે કે નદીમાંથી આવતી વસ્તુ નદી ભણી અને રત્નાકરમાંથી આ-
“ વતી વસ્તુ રત્નાકર ભણી માના બેટને અડીંગી ખડી રહે અને
“ હુબી ન જાય. તેમાં માછ પોતાની દીકરીએને તો આંચ આવવા
“ દેતાં જ નથી. આપણે આટલે છેડે છીએ તોયે આ નીતરેલાં
“ નિર્મળ પાણીમાં આ છોકરીને જોઈ શકાયે છીએ અને માછની
“ મરજી હશે તેથી જ એને ઉગારવામાં વાંધો નહીં પડે.”

“ ઈશ્વર એને ઉગારે ” એક બાઈ બોલી.

“ જો વળી આ ઈશ્વરવાળા ! ખાપુ, તને ખબર છે કે માછની છાયામાં
“ પુરુષ પણ સ્ત્રી થઈ જાય છે અને હરિ હર બ્રહ્મા માછને ઘેર ઘોડીયામાં
“ ભરાઈ ગયા ત્યાં કોઈ ઈશ્વરને સંભારે તો માછને કુંડુ પડે. ઈશ્વર
“ અને ઈશ્વરી જુદાં નથી. એ બેનાં સ્વરૂપ એક છે. પણ સ્ત્રીનાથી

“ પુરુષરૂપ નારાયણ પાસે વાત કરતાં મનનો પડદો ઉઘડે નહી
 “ અને મરજદ છુટે નહી માટે આપણી દૃષ્ટિએ ઈશ્વર ઈશ્વરી થઈ
 “ દેખાય છે, બ્રહ્માણ વિધાત્રી થાય છે, વિષ્ણુ લક્ષ્મીણ થાય છે,
 “ શિવજીનાં ઉમાણ થાય છે, અને એ સર્વ પુરુષરૂપોનો આત્મા
 “ એક નારાયણ છે તેમ નારાયણ અને એ સર્વ દેવદેવીઓનો
 “ આત્મા નારાયણી શક્તિ છે. મ્હે અને ત્હે સ્ત્રીનો અવતાર ધર્યો
 “ ત્યાંથી જ એ શક્તિને ખેળે છીએ. માટે માણના મંદિરમાં પુરુ-
 “ પની વાત કરવી નહી— જો એ છોકરીને લેઈ સઉ પાણી ઉપર
 “ તરતાં તરતાં આણી પાસે આવે. માણના મંદિર પાસે એની દીકરીઓ
 “ મુવેલી જીવતી થાય છે.— આ છોકરી પણ જીવશે.”

“ ખરી વાત— સ્ત્રીનો વૈરાગ્ય સર્વ સંસાર અને સંસારના દેવોને
 સ્ત્રીમય દેખે છે.” બીજી બાઈ બોલી.

“ હા— આ તરતાં તરતાં સઉ આવ્યાં ” બાવી બોલી. તરતાં
 તરતાં છાછર પાણી આવતાં તરનારી સ્ત્રીઓ પાણી વચ્ચે ઉભી થઈ
 પગે ચાલી આવવા લાગી. તેમાંની બે જણીઓએ હાથ ઉપર શળતુલ્ય
 કુમુદસુંદરીને ચતી રાખી ઝાલી હતી. સમુદ્ર વચ્ચે ડોકીયાં કરી ઉભેલા
 ખડકોના શિખરોનાં વચ્ચાળાંમાંથી વચલે ભાગે ઉગેલી સુંદર નાજુક લી-
 લોતરી દેખાઈ આવે તેમ આ સ્ત્રીઓની વચ્ચે તેમના હાથ ઉપર રહેલી
 કુમુદસુંદરી દેખાતી હતી. એને ઉચકનારી સ્ત્રીઓના પગ આગળ નીત-
 રેલું છાછર પાણી ખેતાની નીચેનાં પૃથ્વીતળને બાજી રહેલું લાગતું
 હતું, તેના ઉપર ધીમાં સ્થિર લાગતાં મોજાં એ પૃથ્વીને ચાંપી દેતાં લા-
 ગતાં હતાં, અને એ પૃથ્વીની કોમળ રેતી અને ઉંચાનીચા ભાગો પાણી-
 માંથી દીસી આવતા હતા: તેમજ પૃથ્વી પેઠે પડી રહેલી કુમુદના શરીર
 ઉપર પાણીથી લદખદતું વસ્ત્ર બાજી ગયું હતું, એ વસ્ત્રની ભીની કરચ-
 લીઓ એના શરીર ઉપર ચંપાઈ ગઈ હતી, અને સૂક્ષ્મતાએ અને
 પાણીએ પારદર્શક કરેલા અને બાજી ગયેલા વીલાયતી ગવનમાંથી શરી-
 રના ઉંચાનીચા ભાગ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતા હતા. માતાના મંદિર પાસે
 આવતી પુત્રીની શરીર-અવસ્થાને પુરુષદૃષ્ટિએ નિર્મેલી મર્યાદાઓ અ-
 પવિત્ર લાગતી હોય તેમ આ બાળકીની આ અવસ્થા નિર્ભયપણે ઉદય
 પામી લાગતી હતી. એના વસ્ત્રમાંથી ચારેપાસથી નીગળતું પાણી ચારે
 પાસનાં પાણીમાં પડતું હતું અને એના મનનાં દુઃખ અને વિકાર તેમ
 એના કર્મોવપાક માતાના પ્રતાપથી ઓગળી જઈ જાતે જ એને છોડી

નીચેના મહાસાગરમાં સરી પડતા હોય એમ એ પાણીની ધારાઓ
એના શરીરપાસેથી સરી, નીચે ટપકી જતી હતી. આ મનુષ્યદેહનું આ-
યુષ્ય ખુટી રહ્યા પછી અને પરમાત્મરૂપ જગદમ્બાના પારલૌકિક સા-
ન્નિધ્ય પામતા પહેલાં વચગાળે શરીરને શબરૂપ થઈ શર્મવાહની ઉપર
ચઢવું પડે તેમ અત્યારે કુમુદસુંદરી સ્ત્રીઓના હાથ ઉપર ચઢેલી હતી,
અને આ સુંદર ચિત્તપવિત્ર ધામ ભણી અદૃશ્ય ઈશ્વરીની ઇચ્છા એને
ગુપ્ત આકર્ષક કિરણો વડે ખેંચી લેતી હતી. દુષ્યંતને ત્યાં અનભિજ્ઞાન
અને તિરસ્કાર પામેલી શકુંતલા પતિમંદિરની ખહાર નીકળી કે
દયા-વત્સલ માતૃજ્યોતિ એને આ પૃથ્વી ઉપરથી અદ્ધર ઉપાડી ગયેલું
મહાકવિએ ગૂઢ મર્મ રાખી વર્ણવેલું છે તેમ એવા જ ગહન દુઃખને
વશે નિર્વાસન પામેલી આ રંક અનાથ પુત્રીને ઉપાડી શરણુવત્સલ નિરં-
જન માતૃજ્યોતિ જ માતૃગૃહમાં આજ તાણી લેતું હતું અને વિધાતાની
ગતિ ન સમજતાં મન્દપુદ્ગિના સુવર્ણપુરમાં ચારે પાસેથી પવનની ટુંક
ઉપર ચઢી આકાશવાણી ઘણાક કાનમાં ફેલેતી હતી કે

* સા નિન્દન્તી સ્વાનિ ભાગ્યાનિ વાલા
વાહુક્ષેપં કન્દિતું ચ પ્રવૃત્તા ।
સ્ત્રીસંસ્થાનં ચાપ્સરસ્તીર્થમારા-
દુક્ષિપ્યૈનાં જ્યોતિરેકં જગામ ॥

પ્રકરણ ૨.

સરસ્વતીચંદ્રની અલખદીક્ષા.

વિગતમાનમદા મુદિતાશયાઃ

શરદુપોઢશશાઙ્ગસમત્વિષઃ ।

પ્રકૃતસંવ્યવહારવિહારિણસ્

ત્વિહ સુખં વિહરન્તિ મહાધિયઃ ॥

(જે ના માન અને મદ જતાં રહ્યાં છે; જે ના આશયનું લોક મોદન કરે
છે, શરદના પૂર્ણ ચંદ્રના જેવી જેની મનઃકાન્તિ છે, અને પ્રકૃતિથી પ્રવાહ-
પતિત થઈ આવેલા શુભ વ્યવહારમાં જેઓ વિહાર કરેછે, એવા મહાપુદ્ગિ-
વાળાઓ તો આ લોકમાં સુખે વિહરે છે.—યોગવાસિષ્ઠ.)

૧ ઠાઠડી. ૨ દેશવટો. ૩ માતૃગૃહ = મહીયર.

* “ એ બાળા પોતાનાં ભાગ્યને નિંદતી હાથ ઉંચા કરી, રોવા લાગી; એટલામાં અપ્સરા-
તીર્થ પાસેથી સ્ત્રીવેશ ધરનારું એક જ્યોતિ એને ઉપાડી લઈ જતું રહ્યું.” શાકુંતલ.

સરસ્વતીચંદ્રે જાગૃત અવસ્થામાં વધારે વિચાર કરી, ઉપકારવશ થઈ, વિરક્તિના રંગનો રાગી થઈ, પોતાના જીવનના દાતા વિષ્ણુદાસ બાવાને પણ પ્રસન્ન કરવા આખે શરીરે ભગવો વેપ — ઘોતીયું, અંચળો અને માથે ફેટો સર્વે—ભગવાં ધર્યે. તે કાળે બાવાના મહેમાં અને ત્યાંથી આખા યદુશુંગ ઉપર અલખતી ગર્જના જાગી

રહી, અને તે ગર્જનાવચ્ચે વિષ્ણુદાસે સરસ્વતીચંદ્રના કાનમાં અતિપ્રસન્ન વદનથી યોગવાસિદ્ધનો ઉપલો મંત્ર મુક્યો અને ઐ મંત્રાચ્ચારતું શ્રવણ કરાવી એના પોતાના ઉત્તમોત્તમ અધિકારીની દીક્ષા આપી. ઐ દિવસ સર્વ જટાધરેએ અનધ્યાય અને અભિક્ષાનો પાળ્યો અને સર્વ પોતાને મનગમતે સ્થાને ફરવા નીકળી પડ્યા. સરસ્વતીચંદ્રને લેઈ વિહારપુરી અને રાધેદાસ તેને પદ્મતનાં શુંગો દેખાડવા નીકળી પડ્યા.

પ્રાતઃકાળે આ ત્રણ જાણ ફરતા હતા તે કાળે તેમની વચ્ચે જે જિનાસા, કુતૂહલ, પૃચ્છા, અને ગોષ્ઠીવિનોદ ચાલી રહ્યાં હતાં તેને સ્થાને અત્યારે વિહારપુરી અને રાધેદાસના મનમાં સરસ્વતીચંદ્રને વિષયે પૂજ્યભાવ ઉદય પામ્યો હતો, વિષ્ણુદાસ જેવા સદ્ગુણે ઉત્તમોત્તમ અધિકારે સ્થાપેલા પુરુષ ઉપર શ્રદ્ધા અને ગુરુભક્તિ સ્ફુરતાં હતાં અને વિનીત શિષ્યો જેવા બનેલા અને જટાધરે, સરસ્વતીચંદ્રનાં ધીમાં પગલાંને અનુકૂળ બની, અર્ધો માર્ગ કાપતા સુધી એક શબ્દ બોલ્યા વિના અને એક પ્રશ્ન પુછ્યા વિના, એની બે પાસ એની પાંખો પેટે એની સાથે ચાલતા દેખાતા હતા. જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં પારંગત ગુરુજીના વર્તારા ઉપર શંકાની ટુંક સરખી મારવામાં નાસ્તિકતા અને દુષ્ટતા ગણનાર ગુરુવત્સલ શિષ્યોના મનમાં આ સમયે કંઈ પણ વિચાર થતો હોય તો તે સરસ્વતીચંદ્રના રૂપ અને વેશ સંબંધે હતો અને કંઈ પણ તર્ક થતો હોય તો એના પૂર્વાશ્રમ, એના પુણ્યોદય, અને એના ભાવી ઉત્કર્ષ વીશે હતો. ભસ્મ, ગોપીચંદન, લંગોટી, અને જટા એટલા વેશવાળા બે કાળા બાવાઓ વચ્ચે સર્વોં ભગવાં પણ શુદ્ધ ગેરુના રંગવાળાં વસ્ત્રો પહેરી ચાલતો ગૌર પુરુષ બે કાળા ગણ વચ્ચે ઉભેલા મહાદેવ જેવો, હનૂમાન સુગ્રીવ વચ્ચે ઉભેલા રામ જેવો, લાગતો હતો, અને બે બાવાઓનાં મન એનાં દર્શનથી તૃપ્ત અને નમ્ર થઈ જતાં હતાં.

“ વિહારપુરી ! ” સરસ્વતીચંદ્રે પુછ્યું.

“ જી મહારાજ ! ” જરીક સામે આવી, શિર નમાવી વહારપુરી બોલ્યો.

“ આપણે ક્યાં જઈએ છીએ ? ”

“ પ્રાતઃકાળે પશ્ચિમ દિશા જોઈ. અત્યારે પૂર્વ દિશાનાં શૃંગો ભણી આપ આવી. ”

“ પૂર્વ દિશામાં સામે જળ જળ થઈ રહેલું આ શું દેખાય છે ? ”

“ આપણે ઉંચામાં ઉંચા શૃંગ ઉપર છીએ, અને પર્વત અને રત્ન-
“ નગરી વચ્ચે નીચામાં નીચું રેતીનું મેદાન છે તેમાં આ જળ નથી
“ પણ મૃગજળનો સાગર છે. ”

સરસ્વતીચંદ્ર વિહારપુરીનો હાથ ઝાલી અટક્યો. “ મૃગજળ કહે છે તે
આ જ ? ” ઝોઠ ઉપર આંગળી મુકી ફરી બોલ્યો: “ અહો ચારે કાંઠે ભરાઈ
ગયેલા રમણીય જળના સરોવર જેવું આ સર્વ મિથ્યાજળ ? ”

વિહાર— “ હાજી, એ સર્વ મિથ્યાજળ જ ! એની પાછળ સેંકડો
મૃગો ભમે છે અને તરસે મરે છે. ”

નિઃશ્વાસ મુકી, નીચલો ઝોઠ કરડી, સરસ્વતીચંદ્ર બોલી ઉઠ્યો:
“ વિહારપુરી ! રાધેદાસ ! આ મિથ્યા સંસારના પ્રતિબિમ્બ જેવા આ
“ મિથ્યાજળ ભણી મને ઘડી બે ઘડી જોઈ રહેવા દો—ગુરુજીના
“ પવિત્ર ધામની યાત્રા સફળ થઈ—આ શૃંગ ઉપર સહ બેસો. ”

સહ એ પથરાઓ ઉપર બેઠા. ટોઈનો ઝોઠ ઉઘડતો ન હતો. સર-
સ્વતીચંદ્રનાં નેત્ર મૃગજળ ઉપર ખેંચાઈ જતાં હતાં અને એના ચિત્તમાં
વિચાર ઉઠતાં હતા.

“ મૃગજળ જેવી લક્ષ્મી ! તને મ્હું તજી ! આ મૃગજળ જેવી રમણીય
“ અને એના જેવી જ મ્હારે મન થયલી કુમુદ ! તને પણ તજી—
“ પણ—પણ—”

“ તું ક્યાં? હું ક્યાં? હાલ આ જ અનુભવ સુખકારક છે—હું તને મનથી
“ પણ તજીશ. આ વસ્ત્ર ધર્યો ! આ આશ્રમ સાધ્યો ! આપણું લગ્ન થયું
“ હત તો પણ મરણ—કાળે વિયોગ હતો. તે વિયોગ આજથી જા ધણા કાળ
“ પછી આવવાની અવસ્થાને બુદ્ધિવાળાઓ ધણા કાળ પહેલી જુવે છે—
“ સાધે છે—કુમુદા—ચંદ્રકાંત !—એક જીવ અનેક જીવોનાં સુખદુઃખનું
“ સાધન થાય છે— હું તમને દુઃખ દેઉં છું—મરનાર પોતાની પાછળ
“ જીવનારાઓને દુઃખ દે છે તેમ. મરનારને માથે એ દુઃખ દેવાનું
“ પાપ નથી—આપઘાત કરનારને માથે છે; મ્હું પણ એક જાતનો

“ આપઘાત—આત્મઘાત— જ કરેલો છે । સર્વ પરિવ્રાજકો, યુદ્ધોમાં
 “ મરનાર સર્વ યોદ્ધાઓ, કુટુંબ છોડી દ્રવ્યાદિને અર્થે સમુદ્રાદિ ઉપર
 “ પ્રયાણ કરનારાઓ, સર્વ એક રીતે આત્મઘાતી કેમ નહીં? હાથ તો
 “ તેને શિર આવાં પાપનો ભાર કેમ નહીં? ”

“ પુણ્ય કાર્યને અર્થે ખમેલો શરીરવ્યય પુણ્ય છે; અધમ કાર્યને અર્થે
 “ આણેલો શરીરવ્યય વ્યય જ છે. આ એક વિશ્વરૂપ શરીર એક
 “ આત્માથી સંધાયું છે, ઉભું છે અને એ આત્માની ઇચ્છાથી શાંત થશે.
 “ એ શરીરમાં રહેલાં આ સર્વ વ્યક્તિશરીરો—વ્યષ્ટિરૂપો— તે એકજ
 “ સમષ્ટિ શરીરના અવયવ છે. હું જેને મ્હારું શરીર કહું છું તે આ મહત્
 “ શરીરનો અંશ છે અને તેથી મ્હારું નથી. એ જ મ્હારું શરીર કુટું-
 “ બનો અંશ છે, પળવાર કુમુદની સાથે જોડાઈ દામ્પત્યના અંશરૂપ હતું;
 “ આ દેશનો અંશ છે, મનુષ્ય લોકનો અંશ છે એ સર્વ શરીર મ્હારાં શરીર
 “ છે—આ દેખીતું શરીર તેમનો અંશ છે. આનો અથવા એનો વ્યય પુણ્ય
 “ કાર્યને અર્થે કરવો એ વ્યય નથી; એક અંશના વ્યયથી ખીન્ન અંશોને
 “ પુણ્ય લાભ થાય તે કાર્ય સાધ્ય જ છે—ખાટી “ આત્મઘાત ” તો
 “ થતો જ નથી—આત્મા અમર છે. ખરી વાત છે કે એ આત્માને
 “ તો શસ્ત્ર છેદતાં નથી અને પાવક બાળતો નથી. એ આત્મા તો
 “ વધતાં ઘટતાં આ સર્વ શરીરોથી ઉભરાયલા એક મહત્ શરીરમાં
 “ સ્થૂરી—એ શરીરની મર્યાદાથી રહિત થઈ વસે છે— એ શીવાય
 “ ખીજે આત્મા નથી! સરસ્વતીચંદ્ર ! ત્હેં કીયા પુણ્ય કાર્યને, અર્થે આ
 “ દુષ્ટ વ્યય કર્યો?”

આ આત્મપરીક્ષક પ્રશ્ને મસ્તિકને ચકડોળે ચ્હડાવ્યું. તેમાં અંત-
 ગાન થવા લાગ્યું.

“ વિગતમાનમદા મુદિતાશયા:

“મ્હારું પુણ્ય કાર્ય—મ્હારો મુદિત આશય—કીયો? મુદિત—લોક-
 “મુદિત—આશય—તું ક્યાં છે ?”

“ Life is real ! Life is earnest ! ”

“આયુષ્યનો મર્મ ક્યાં ?

“ મચી રહ્યો કોલાહલ આજે દશે દિશે ગાજે

“ તે મધ્યે થઈ ઉતરી પડે, રૂંદ, નીચે નીચે જાજે.

“ મુંબાઈનગરીના પંડિતો, રાજ્યકર્તાઓ, કવિઓ, દેશસેવકો,

“ લક્ષ્મીનંદનની લક્ષ્મી, ચંદ્રકાંતની મિત્રતા, કુમુદની સ્નેહ—એ સર્વ

“ કાલાહલમાંથી હું નીચે ઉતરી પડ્યો । પહેલું પાતાળ બુદ્ધિધનના સુ-
 “ વર્ણપુરમાં—, ખીજું એના કારભારમાં—, ત્રીજું એના—ધરમાં, ચોથું
 “ બહારવટીયા અને અર્થદાસમાં—, પાંચમું જંગલમાં અને રાત્રિમાં નાગના
 “ ભાર નીચે—એ પાંચ પાતાળમાં હું ઉતરી પડ્યો—આ છઠ્ઠા પાતાળમાં
 “ આવ્યો અને મહારા શેષનો ભાર ઉતરવાની વાત સાંભળું છું. હવે
 “ ક્રીયા પાતાળમાં ઉતરવાનું હશે ? મહાન્ અજગરના જેવા લાંબા અને
 “ અનેક સાંધાવાળા આ વિચિત્ર સંસારના મુખમાં હું ઉતરતો ઉતરતો
 “ સરું છું—તે ક્રીયા પુણ્ય કાર્યને અર્થે ? ગંગામાં ઉતરી પડેલાં સીતાને
 “ ભવભૂતિયે ગંગા અને વસુંધરાનાં દર્શન કરાવ્યાં. મહારો વિધાતા
 “ મને કેટલાં પાણી તળે ઉતારશે ? મહારે કેઈ વસુંધરાને પ્રત્યક્ષ
 “ કરવાની હશે ? ”

“ અહો મૃગજળ ! અતિશય રમણીય અને ચમકતા ચળકાટ મા-
 “ રતા ત્હારા વિશાળ સરોવરની સપાટી ઉપર અત્યારે તો આંખો ઠરે
 “ છે ! હું ત્હારાથી દૂર રહી માત્ર આંખોને જ ઠારું એ પણ એક
 “ ભાગ્ય જ ! અહો ! આ વસુને ધરનારી વસુંધરા ! ”

આ વિચાર ઉઠે છે ત્યાં ઉડતો ઉડતો એક કાગળનો કડકો એના
 પગ આગળ આવ્યો, તેણે એના વિચારને તોડ્યા, એ કડકો એણે હાથમાં
 લીધો, અને એના ઉપરના અક્ષર જોઈ એ ચમક્યો.

ચંદ્રકાંતના ઉપર લખેલા પત્રનું પરખીડીયું ! અને બુલ્બર
 “ સાહેબના અક્ષર !—તું આ સ્થળે. ! ”

મહોદે સ્વરે કહ્યું : “ વિહારપુરી ! આ પત્ર અહીં ક્યાંથી આવ્યો હશે ? ”
 એ ગોસાંઈયો હાથ જોડી આગળ આવ્યા. લખોટા પરના ફંગેજ
 અક્ષર તો ન સમજાયા પણ વિચારમાં પડ્યા અને રાધેદાસ બોલ્યો.

“ નવીનચંદ્રજી ! એ ચાર દિવસ ઉપર આપણું મંડળ અલખ જગ-
 “ વવા ગયું હતું ત્યારે થોડાક ગોસાંઈઓના હાથમાં રત્નનગરીથી
 “ ભદ્રેશ્વર જવાના માર્ગ ઉપરથી એક કાગળોનું પોટકું જડી આવેલું હતું
 “ તે તેમણે ગુરુજીના આશ્રમમાં આણેલું છે. એણી પાસથી ઉપર આવ-
 “ વાનો એ માર્ગ એટલે તેમાંથી આ પત્ર પડેલો હશે. ”

વિહારપુરી : “ એમજ. ખીજી રીતે આવા અક્ષરનો આ સ્થળે સંભવ
 “ નથી. જી મહારાજ ! આપને આ અક્ષરનો બોધ છે ? ”

સર—“ હા. એ પોટકું મને જોવા મળશે ? ”

“ ગુરુછની આજ્ઞા છે કે આપણા આશ્રમના સર્વ મર્મ-ગ્રન્થ અમારા
 “ નવીન જંવાલકને જતાવી દેવા તો આ પોટકું તો તુચ્છ વાત છે. છ
 “ મદારાજ, આ પત્રમાં શો ઉદ્ધાર છે તે જાણવાનો અમને અધિકાર છે ? ”

વિહારપુરીનાં પ્રીતિવાક્ય સાંભળી સરસ્વતીચંદ્રના ત્રેત્રમાં જળ ઉભરાયું:
 “ પવિત્ર પ્રિય વિહારપુરી ! તમે જેવો મદારા ઉપર ઉપકાર કરોછો
 “ એવોજ ઉપકાર મદારાપર કરનાર મદારો એક મિત્ર રત્નનગરીમાં
 “ મદારે માટે ભટકે છે તેના આ નામાક્ષર છે અને તેનું જ એ
 “ પોટકું હશે. ”

“ વાહ ! મદારાજ ! તો એ રત્નનો પણ આપણે સત્કાર કરીશું.
 “ આજ્ઞા હોય તો હું અત્ર વેળા ત્યાં જાઉં ! ”

“ તમારી પ્રીતિ મદારે માટે શું નહીં કરે ? વિહારપુરી ! ત્યાં તમારે
 “ જ જતું એવો મેળ નથી. ગુરુછની સેવામાં તમારી ન્યૂનતા કોઈ પુરે
 “ એમ નથી. માટે ગમે તે પણ કોઈ દક્ષ ગોસાંઈ રત્નનગરી જાય,
 “ મદારા મિત્ર પ્રધાનછના અતિથિ છે તેને મળે અને પ્રધાનછ જાણે નહીં
 “ એટલી યુક્તિ કરે, અને જને તો મદારા સંબંધી કોઈ પણ કિંવદન્તી
 “ સંભાળાવ્યા વિના મદારા મિત્રને આ દિશાએ આકર્ષી આણે એવી
 “ મદારા ચિત્તની આતુરતા છે. ”

“ એ તો અલખ જગાવનારાઓનો સહજ ઉદ્ધોગ છે. ”

“ એ મિત્રનું નામ ચંદ્રકાંત છે. તે મુંબઈથી આવેલા છે. તેઓ અ-
 “ વ્યક્ત આકર્ષણથી ન જ આકર્ષાય તો તેમને એકલાનેજ મદારું અભિ-
 “ જ્ઞાન થાય એવી સંજ્ઞાઓ હું આપું તે તેમને તટસ્થપણે સંભળાવવી. ”

“ શી સંજ્ઞાઓ ? બોલો જોઈએ. ”

વિચારમાં પડી, ત્રેત્ર મીંચી, થોડી વારે ત્રેત્ર ઉઘાડી સરસ્વતીચંદ્ર
 બોલ્યો.

“ ચંદ્રકાંત એકલા હોય ત્યાં જઈ અલખ જગવતાં જગવતાં બોલવું કે

“ નહીં કાન્તા-નહીં નારી, -હું,

“ લેણ પુરુષ મુજ કાન્ત !

“ જડ જેવો દ્રવતો શરી,

“ સ્મરે રસમય શશિકાંત. ”

ત્રેત્ર મીંચી, ઉઘાડી, વિહારપુરી બોલ્યો:

“ જી મહારાજ, એ મંત્ર અવધાનમાં સંગ્રહી લીધો. ”

તેજ મીચી રાખી થોડ થોડા શબ્દો રચી અટકી અટકી, મીચેલે જ નેત્રે અંતર્વૃત્તિ રચી એકાગ્ર. વિચારમાં મગ્ન સરસ્વતીચંદ્ર ધીરે ધીરે બોલવા લાગ્યો.

“ સુન્દરગિરિનાં શૃંગ ચુંબતાં જલધરગણને,

“ પવિત્ર સાધુવૃન્દ જગવતાં ત્યાંજ અલખને.

“ મૃગજળ સરવરતીર પહો છે રમણીય રસ્તો,

“ જગ ત્યજી જનારાતણો પંથ—સંતોને સસ્તો.

“ તુજ ઇન્દ્રપુરીની ભભકભરી નથી માયા ત્યાં તો;

“ નથી ચંદ્રવિકાસિ કમળ સૂક્ષ્મસુગન્ધિ ત્યાં તો.

“ તુજ વૃક્ષ વૃક્ષ પૂર્વજો ચિરંજીવ વસતા ત્યાં તો,

“ હજી સુધી શ્રુતિને પ્રત્યક્ષ કરે સહ અવનવીં ત્યાં તો.

“ ત્યજી ઇન્દ્રપુરી, ત્યજી કમળ, ત્યજી મળ સંસૃતિકેરા,

“ લીધે ભગવો રંગ વિરક્ત, ઉદાસીન ફરું છું ફેરા.

“ મુજ હૃદયે વિશ્વે દેવ પ્રકટીયા, તે તું જાણે !

“ ગુરુજનઉદ્ધારો બોધ હોમતા ત્યાં આ ટાણે.

“ આ જહાણું વાય નવું આજ, મન્દ ધીર પ્રકાશ લાગે,

“ ધીમો ધીમો ઉઘડે મુજ આંખ, સૂર્યમંડળ ઉચું આવે.

“ આ ગિરિશૃંગ પ્રભાતહોમ થાતો તે કાળે

“ નહીં મળે મિત્ર અધ્વર્યુ, યજ્ઞમાં વિધ જ આવે. ”

સરસ્વતીચંદ્રે આંખ ઉઘાડી. વિહારપુરીએ ઉઘાડી, પણ આટલાં બધાં પદ એને અવધાનવશ થઈ ન શક્યાં તેનો અસંતોષ તેના મુખ ઉપર પ્રકટ્યો. સરસ્વતીચંદ્ર તે સમજી ગયો અને બોલ્યો.

૧. ચંદ્રવિકાસિ કમળ=કુમુદ.

૨. યજ્ઞ કરનાર કરાવનાર ‘ગોર’ તે ઋત્વિજ; “ ઋત્વિજ્યજ્ઞકૃત્.” તેના ચાર વર્ગ. (૧.) હોતા ઋગ્વેદના મંત્ર ગાય. ૨. ઉજાતા-જે સામવેદનું ગાન કરે. ૩. અધ્વર્યુ. ૪. બ્રહ્મન. આમાં અધ્વર્યુ યજુર્વેદ ભણે. તેમાં હોતા પ્રથમ શંસાતિ તમધ્વર્યુઃ પ્રોત્સાહયાતિ. યજ્ઞની સામગ્રી તત્પર કરવી અને હોતાનું પોત્સાહન કરવું એ અધ્વર્યુનું કામ.

“ વિહારપુરીજી, આ કવિતા હું મહારે અક્ષરે લખી આપીશ એટલે
“ વાંચનારને વિશેષ અભિજ્ઞાન થશે. ”

વિહારપુરી તૃપ્ત પ્રસન્ન થયો તે પણ એના મુખ ઉપરથી દેખાયું. “ તમે
“ આટલી વ્યવસ્થા કરો—હું પાછળ આવું છું ” એટલા શબ્દો સરસ્વતી-
ચંદ્રના મુખમાંથી નીકળતાં જટાધરો ઉઠ્યા, ચાલ્યા, અને પળવારમાં પર્વ-
તના ખડકો અને ઝાડોમાં મળી જઈ અદૃશ્ય થયા.

અત્યારે પાછલા પહોરના ચાર વાગ્યા હતા, સૂર્ય પર્વત ઉપરનાં ઝાડો
પાછળ અદૃશ્ય થયો હતો, અને તેના મધ્યાન્હની ભભકમાંથી મુક્ત થયેલો
પર્વતની પૂર્વ દિશાનો નીચો પ્રદેશ દીર્ઘ છાયાના પટઉપર વધારે સ્પષ્ટ થયો
હતો. ખડકને અહીંગી સરસ્વતીચંદ્ર ઉભો થયો ત્યાં આ વિશાળ પ્રદેશ ઉપર
તેની દૃષ્ટિ પડી. એક પાસ મૃગજળ, આસપાસ વનની ઘટા, વચ્ચે વચ્ચે
રસ્તાઓની રેખાઓ, તળાવોનાં કુંડાળાં, અને સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્રોની ડોરો
જેવી સ્થળે ઉઘાડી સ્થળે દંકાયલી નદીઓ: એ સર્વ ચિત્રોથી ભરેલા
પટ ઉપર દૃષ્ટિ પડતાં સરસ્વતીચંદ્રની આંખ ચમકી અને અહીંગણ
મુકી દેઈ તે બોલ્યો.

“ Woods over woods in gay theatric pride ! ” વળી
થોડી વાર રહી બોલ્યો—

“ Amidst such stores shall thankless pride repine ? ”
વળી અટકી બોલ્યો.

“ Creation's heir, the world the world is mine ! ” ૨

શેતરંજની બાજુ જેવા પટ ઉપર પડેલાં મહેરાંઓ પછી મહેરાંઓ ગણતાં
ક્ષિતિજભાગમાં રત્નનગરીના મહેલો અને ધુરજોના શિખરભાગ, સ્ત્રીની
કંચુકીની બાંધ ઉપર રંગેલાં અને ભરેલાં ટપકાં જેવા જણાવા લાગ્યા
અને ત્યાં આગળ દૃષ્ટિ અટકી. દૃષ્ટિ અટકતાં તર્કરાશિ વિશ્વકર્મા પેઠે
સૃષ્ટિ રચવા ઉભો થયો.

દક્ષિણમાંથી કુમુદસુંદરી અને ઉત્તરમાંથી વિષ્ણુદાસની પ્રતિમાઓ
ચાલી આવી અને સરસ્વતીચંદ્રની બે પાસ વિહારપુરી અને રાધેદાસની
પેઠે ઉભી રહી. તે પ્રતિમાઓનાં મુખમાંથી તેમના જેવા કંઈથી વારા-
ફરતી સ્વર નીકળવા લાગ્યા.

કુમુદસુંદરીની પાસથી સ્વર નીકળ્યો :

૧ “ ગેહે ગેહે જંગમા હેમવલી. ”

વિષ્ણુદાસની પાસથી સ્વર નીકળ્યો :

૨ “ માર્ગે માર્ગે જાયતે સાધુસદ્ગ : ”

સરસ્વતીચંદ્ર સ્થિર થઈ ચિત્ર પેડે ઉભો. પ્રતિમાઓ અદૃશ્ય થઈ. માત્ર સ્વર સંભળાવા લાગ્યા.

૩ “ ક્ષણમપિ સજ્જનસંગતિરેકા

“ ભવતિ ભવાર્ણવતરણે નૌકા । ”

આ પરસ્પરવિરુદ્ધ સ્વરો વચ્ચે ગુંથવાતાં સરસ્વતીચંદ્ર પાછો ફર્યો અને આશ્રમ ભણી ચાલવા લાગ્યો. થોડી વારમાં કુમુદસુંદરીની પ્રતિમા તેની પાસે આવી જોડે જોડે ધીમે પગલે ચાલવા લાગી, અને ઉપડતે પગલે ગાવા લાગી. ગાતી ગાતી સાથે ચાલી—પગ ઉપાડવા લાગી.

“ લીધો લીધો ભગવો બહાલે ભેખ, સુંદર થયો જોગીરે,

“ મને બહાલો લાગે એનો વેશ, થયો બ્રહ્મભોગીરે. લીધોં

“ ચંદ્રજોગીની સાથ કુમુદ જોગણુ થઈ ચાલી રે

“ બહાલા ! પ્રીતિનો સાજુંશું મેલ, રમીશું મહાલી રે. લીધોં

“ રૂડા સુન્દરગિરિને કુંજે, લીલી છે લીલોતરીરે,

“ શીળી છે છાય; બેસી ત્યાં શોકસમુદ્ર જઈશું તરી રે. લીધોં

“ પેલા પથર બે દેખાય, વચ્ચે શિલા સાંકડી રે

“ સમાઈ ત્યાં બે બેસીશું કાલ, કરીશું જ્ઞાનગોઠડીરે. લીધોં

“ જુઠા જગનો કીધોછે ત્યાગ; સાચો રસ ઝીલીશું રે

“ એમાં ન મળે આળપંપાળ, અદ્વૈતથી રીઝીશું રે. લીધોં.”

ગાનમાં લીન થઈ, પ્રતિમાનો હાથ ઝાલવા અને તેને પ્રશ્ન પુછવા જતો સરસ્વતીચંદ્ર હેતરાયો; કોઈ હાથમાં આવ્યું નહીં, પ્રતિમા અદૃશ્ય થઈ, અને તેને સટે વચ્ચે આવતી મોટી શિલાનો પડદો દૃષ્ટિ આગળ ઉભો.

૧. “ ઘેરે ઘેરે સોનાની વેલ જંગમ દીપેરે ” શુકરભાસંવાદ.

૨. “ માર્ગે માર્ગે સાધુનો સંગ સાધુને થાયરે. ” શુકરભાસંવાદ.

૩. ક્ષણ પણુ સજ્જન-સંગતિ થાય,

ભવજળ તરવા નૌકા થાય-શંકરવામી.

પ્રકરણ ૩.

સાધર્યનો ઉદ્યાન અને કુસુંભનો વિકાસ.

અનાગ્રાતં પુષ્પં કિસલયમલૂનં કરુહૈઃ

અનાવિદ્વં રત્નં મધુ નવમનાસ્વાદિતરસમ્ ।

અસ્ત્રણં પુણ્યાનાં ફલમિવ ચ તદ્રૂપમનઘમ્

ન જાને ભોક્તારં કમિહ સમુપસ્થાસ્યતિ વિધિઃ ॥

શુસુંધ્યું ફુલ, નખવડે પણ આશુસુંદરી કુળી, આશુવીંધ્યું રત્ન, આશુઆખ્યું નવું મધ, ખંડિત થયા ન માંડેલું પુણ્યોનું ફલ; એ સર્વના જેવું ડાઘ વગરનું આનું રૂપ છે; તેને ભોગવવા ક્રીયા ભોગવનારને વિધાતા મોકલશે એની મને સમજણ પડતી નથી," સુંદર કન્યા શકુન્તલા વિષયે દુષ્પન્તને આવી ચિંતા પડી હતી. તે શ્લોક-

માંથી "તદ્રૂપમનઘમ્"—"ડાઘ વગરનું આનું રૂપ" એટલા શબ્દોને ઠેકાણે "મેઘા હિ દુહિતુ"—"દીકરીની મેઘા એટલે બુદ્ધિના ચમકારા" એટલા શબ્દ શુશુંદરીએ સુકી દીધા હતા, અને એ શબ્દોથી વારંવાર તે ઉગતી કુસુંભની ચિંતા કર્યો કરતી હતી. તેમાં હાલમાં તો એક પાસથી કુસુંદની ચિંતા અને બીજી પાસથી કુસુંભની ચિંતા, એ બે દુઃખથી ભરેલાં બે ત્રાજવાંના ભાર એના મનની ઢાંડીને બે પાસથી નમાવતા હતા.

માતાને પુત્રીનું દુઃખ અસહ્ય શલ્યરૂપ થાય છે તેનો અનુભવ શુશુંદરીને હવે પૂર્ણ કળાથી થવા માંડ્યો. જીવાનીમાં શ્વશુરકુટુંબના ત્રાસદાયક ભારનીયે ચગદાઈ, કુટુંબિનીને યોગ્ય ઉદાર સ્વભાવથી, કુલીન વંહુને સ્વાભાવિક ક્ષમાથી, ચતુર નારીના લક્ષણરૂપ ધૈર્યથી, શૂરી સ્ત્રીઓમાં સ્પુરતી ધુરંધરતાથી, પતિની સાથે એકજ ધુરીએ જોડાઈ પતિનો ભાર હલકો કરવા તેની સાથે દોડવામાં પાંછળ ન પડવાના પતિવ્રત ઉત્સાહથી, કુટુંબજન જોત ઉકલી જતા સુધી શુશુંદરી શરીરમાં, બુદ્ધિમાં, અને સર્વ વાતમાં સતેજ રહી ટકી હતી. એ જનમાંથી મુક્ત થતાં, પતિની સમૃદ્ધિ વધતાં, દરિદ્ર દશાના ધર્મના અનુભવને અંતે રત્નનગરીના પ્રધાનની પત્નીના સમૃદ્ધિધર્મમાં ચતુર ભાગ લેવામાં આ આર્યા આગળ પડી હતી. પણ એ સમૃદ્ધિને સમયે બે પુત્રીઓની ચિંતા તેને પ્રથમ કાળની ચિંતાઓ કરતાં અધિક દુઃસહ લાગી. દુઃખકાળે ઉછેરેલી દુઃખોમાં ધાવેલી રંક કુસુંદરીની બુદ્ધિસુંદરતા ભોગવવા મળેલો મૂર્ખ સ્વામી એ સુંદરતા

ભોગવી શક્યો નહી ત્યારે ઉછળતી કુસુમસુંદરીની સુંદરતા ભોગવનાર જડતો પણ ન હતો. એ બે દુઃખ વચ્ચે કીચું દુઃખ અધિક ગણી સંભારવું અને કીચા દુઃખને ન્યૂન ગણી ભુલવું તે તેમની માતાને સુઝતું ન હતું.

મેના રાણીના બાગમાંથી પોતાને ઘેર આવી આ દુઃખી અબળા એક આરામપુરશી ઉપર પડી અને મુખ ઉપર છાતી ઉપરનો છેડો ઢાંકી થોડી વાર મનમાં ને મનમાં રોઈ. અંતે આંખો લોહી, મુખ ઉધાડી, કુમુદને સંભારી પ્રમાદધનને ઉદ્દેશી તેને ઠપકો દેઈ તેની પાસેથી ન્યાય માગતી હોય તેમ, કંઈકે ક્રોધથી અને કંઈકે દયામણે મ્હોંચે, ગાવા લાગી—

* “ નૈતર્ગિકી સુરભિણઃ કુસુમસ્ય સિદ્ધા

“ મૂર્ધ્નિ સ્થિતિર્ન ચરણૈરવતાડનાનિ, ”

“ અથવા— બેટા પ્રમાદધન ! તને ગુણ ઓળખતાંજ ન આવડ્યા તો “
“ તેનો સ્વાદ તું શી રીતે ભોગવે ?

“ ગુણા ગુણજ્ઞેષુ ગુણા ભવન્તિ તે નિર્ગુણં પ્રાપ્ય ભવન્તિ દોષાઃ ।

“ સુસ્વાદુતોયાઃ પ્રભવાન્તિ નયઃ સમુદ્રમાસાદ્ય ભવન્ત્યપેયાઃ ॥

“ અરેરે ! મીઠી નદીને ખારા સમુદ્રમાં ભેળવી ખારી કરી નાંખવાતું પાપ તે “
“ તો મારેજ માથે—સમુદ્રને શો ઠપકો દેવો ? તે તો મૂળથીજ ખારો “
“ હતો. મીઠાં સાસરીયાની લાલચે ખારો વર આપનાર મૂર્ખ માખાપ તો “
“ અમે જ ! મૂર્ખાઈ અમારી ને ફળ ભોગવે બિચારી કુમુદ ! શો “
“ માખાપનો તીર્થ ધર્મ ? હરિ ! હરિ ! ” આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી રહી.

વળી મેનાના બાગમાં બોલતી કુસુમને સંભારી વિધાતાને ગુંથવાયલે મુખે ફેરવા લાગી—

“ અલ્પાંડં પુણ્યાનાં ફલમિવ ચ મેધા હિ દુહિતુર

“ ન જાને ભોક્તારં કમિહ સમુપસ્થાસ્યતિ વિધિઃ ” ॥

એટલું બોલી ફરી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મુક્યો અને દુઃખથી થાકી, ઉભી થઈ, ખારી ખહાર પોતાની વિશાળ વાડીઉપર દૃષ્ટિ ઠારી આશ્વાસન શોધવા લાગી.

આ વાડી રત્નનગરી અને મુંબાઈબેના નમુનાઓના મિશ્રણરૂપ હતી. પ્રધાનપદે મહત્ત્વા પછી મહારાજની ઇચ્છાનુસાર અને નવી પદવીને

* “ મુગન્ધિ કુસુમની સ્થિતિતો સ્વભાવથી જ મસ્તક ઉપર સિફ્ટ છે; મગ વડે લાતો ખાવી એ તેની સ્વાભાવિક સ્થિતિ નથી; ભવભૂતિ.

યોગ્ય પ્રાસાદ—મહેલ—માં વિધાયતુરને જવું પશું હતું અને તે પ્રાસાદ નગરીની બહાર એક મહોટા ઉદ્યાનમાં* હતો. આ પ્રાસાદ અને ઉદ્યાનની વ્યવસ્થા પ્રધાનપત્નીએ લીધી હતી, અને સંસ્કૃત તથા ઇંગ્રેજી વિદ્યાઓની રસિકતાને અનુસરી તેમાં સામગ્રી સજવામાં આવી હતી. નવા વૈભવને અનુસરી, દિને દિને નવા ગ્રંથો—નવા અતિથિઓ—અને નવાં અવલોકનમાંથી સૂચનાઓ લેઈ સારથિદિણી આ સામગ્રીઓમાં ફેરફાર કરતી. ગ્રીષ્મ, વર્ષા, અને હેમંતાદિ ઋતુઓ, પ્રાતઃકાળ, મધ્યાહ્ન, સાયંકાળ, રાત્રિના પ્રથમ પ્રહર, ચંદ્રિકાસમય, અન્ધકારસમય, મિત્રમંડળને ફરવા બેસવાના પ્રસંગ, રાજવર્ગ અને લોકવર્ગના મેળાવડા, સ્ત્રીવર્ગની સમર્યાદ ગોષ્ઠીઓ, દમ્પતીના એકાંત વિનોદવિહાર, સુખના ઉત્સાહ, શોકના અવસાદ, પ્રધાનચિન્તાને આવશ્યક વિચારોત્તેજક ઉત્સાહક સ્થાન, અને સ્ત્રીજાતની રંક ચિન્તાઓની ઝીણી જાણીઓની ગાંઠો ઉકલી જવા યોગ્ય ખુણાઓઃ આવા અનેક પ્રસંગો, સ્થાનો, અને વિષયોને યોગ્ય કુંજો, ગલીઓ, કુવારા, ઝરા, ન્હાનાં તળાવો, ઝાડોની ઘટાઓ, રેતીનાં અને ધાસનાં ઉધાડાં મેદાન જેવા ભાગો, ઉંડી ગુફાઓ, નીચાં કોતર, ઉંચા પર્વતનાં અતુકરણ અને કૃત્રિમ મીનારાઓઃ આ સર્વ આ ઉદ્યાનના જુદા જુદા ભાગમાં ગુણસુંદરીની ચિન્તાએ ખડાં કર્યાં હતાં. પ્રધાનને પોતાની સમૃદ્ધિ સાચવનારી પત્ની મળી એમ સર્વ કોઈ કહેતું. આ ઉદ્યાનનું નામ મણિરાજે સૌંદર્ય-ઉદ્યાન પાડ્યું હતું. એમાં રાજા અને રંક, વિદ્વાન અને મૂર્ખ, બાલક—યુવાન—અને વૃદ્ધ, સર્વને પ્રસંગે પ્રસંગે આમંત્રણ થતું; અને તેમનો સત્કાર કરી, તેમનાં હૃદય ઉધાડી, ચતુર પ્રધાન પ્રજાનાં સુખદુઃખ સમજવા પ્રયત્ન કરતો, તેમનું પ્રોત્સાહન કરવામાં તેમ જ તેમને અંકુશમાં રાખવાનાં સાધન પામતો અને સર્વ લોક ઉપર ભયપ્રીતિનું રાજ્ય કરી, મહારાજની આજ્ઞાઓ સર્વત્ર વર્તાવતો, મહારાજના પોતાના હૃદયમાં પ્રજાપત્ની પરતો પ્રણય ભરતો અને એ પ્રિયાનો અનુનય કરવાની તત્પરતા અને દક્ષિણતામાં આ યુવાન નાયકને ડેળવતો, પ્રજાના પ્રવાહની લગામો ઉદય-દિશા બણી ખેંચતો, અને રાજ્યના મહારથિનું સારથિપણું સિદ્ધ કરતો. આ સર્વ ધર્મકાળે ગુપ્ત રહી ધર્મમાં વર્તતી એ ધર્મોની સહધર્મચારિણી પતિના તેજનું આધાન ધરવા સમર્થ હતી, અને પત્નીહૃદયરૂપ ક્ષેત્રમાં પ્રધાનઉત્સાહનાં બીજ આ સૌંદર્ય-ઉદ્યાનમાં વવાતાં.

આ સુંદરતાના ઉદાનમાં નહાની કુસુમનો વિકાસ કરવાનાં સ્થાન રચવામાં માતા જાગૃત રહેતી. ઉદાન તૈયાર કરતાં ત્રણેક વર્ષ ગયાં હતાં અને ભાગ્યહીન કાળમાં જન્મેલી કુસુમ પરગૃહમાં જવા યોગ્ય થઈ ત્યાં સુધી આ ઉદાન સંપૂર્ણ થયો ન હતો, અને સરસ્વતીચંદ્રનો સંબંધ પણાર એના ભાગ્યાકાશમાં ચમકારો કરી રહ્યો એટલો કાળ એ આ ઉદાનનો લાભ પામી એના વિયોગ સાથે ઉદાનથી પણ જુદી પડી, અને એનું દુર્ભાગ્ય એને જોતાંજોતાંમાં પરગૃહમાં ઘસડી ગયું. જે વિધાતાએ એના ભાગ્યનો અસ્ત કર્યો તેણે કુસુમનો ઉદય કર્યો, અને કુટુંબોપાધિથી જે માતાએ પ્રથમ પુત્રી કુસુમને પારકે હાથે ઉછરવા દીધી હતી તે માતાએ બીજી પુત્રી કુસુમને પોતાના હાથમાં લીધી. પ્રધાનના આવાસનો જે ભાગ સ્ત્રીવર્ગ માટે રાખેલો હતો તેની પાછળનો ઉદાનભાગ કુસુમને માટે તૈયાર કરાવ્યો હતો. આ ઉદાન-ભાગમાં કુસુમને એકાંત ખેસવા, ઉઠવા, અભ્યાસ કરવા, શરીરને વ્યાયામ આપવા, વિનોદ લેવા, અને સર્વથા નિર્દોષ સ્વતંત્રતા લેઈ વિકાસ પામવા, જેટલી સામગ્રી જોઈએ તેનો સંભાર ભરેલો હતો. છતાં ઉગતી યુવાવસ્થાની સ્વતંત્રતાને સ્થાને અયોગ્ય નિરંકુશતા પેંસી જવા પામે નહીં, કુસંગતિનો વા સંચાર કરી શકે નહીં, વર્ચ કરવાના મનોવિકાર એવી રોગની પેઠે ફાટી નીકળે નહીં, સદભ્યાસવચ્ચે દુરભ્યાસ ડોકીયાં કરે નહીં, અને ઉદ્વેષ વૃક્ષો વચ્ચે કાંટાવાળાં ઝાડ ઉગે નહીં: તે સર્વ વિષયોમાં સંજ્જ રહેવાં એવી વ્યવસ્થા રાખી હતી કે આ કુસુમોદાનના સર્વ ગુપ્ત પ્રકટ ભાગો ઉપર પોતાની આરામપુરશી ઉપરથી, પોતાના હીદોળા ઉપરથી, અને પોતાની અને સુંદરગૌરીની બારી-ઓમાંથી, ખેસતાં ઉઠતાં અને જતાં આવતાં નિત્ય દૃષ્ટિ પડ્યાં કરે. પ્રિય પુત્રીનો બુદ્ધિપ્રભાવ સ્વતંત્ર વિકાસ પામે અને અગમ્ય સ્થાને સરી જાય નહીં એ બે ફળ એક જ વૃક્ષ ઉપર એક જ ઋતુમાં આણવા ઉપર સૌંદર્ય-ઉદાનની ધાત્રીની અનિમિષ ધારણા હતી.

અંતર્દુઃખથી થાકી, બાહ્ય આશ્વાસન શોધવા, ગુણસુંદરી બારી આગળ ઉભી ત્યાં નીચેના કુસુમોદાન ઉપર દૃષ્ટિ ગઈ, અને કામાર્તાને ચંદ્રદર્શન પ્રતપ્ત કરે તેવી રીતે કુસુમોદાનમાં વિકસતી રમણીય કુસુમનું દર્શન તપ માતાને પ્રતપ્ત કરવા લાગ્યું.

માતાની દૃષ્ટિ પડી તે વેળાએ નિર્દોષ કુસુમ પોતાના ઉદાનમાં એવું શું કરતી હતી કે માતાને સન્તાપ થાય?

બારી નીચે પાસે એક માંડવો હતો, તેને ચારે પાસે લાકડાની ચી-

“ Oh sweet and bitter in a breath

“ What whispers from thy lying lips ?”

“ આમાં શોકની જ્વલને જુડી ગણી. ”

ચંદ્ર— “પણ એને મૃત્યુના મન્દિરના ધુમટમાં મીઠો ઉપદેશ કરનારી ગણી— અને સરસ્વતીચંદ્ર પણ —”

કુ— “એમ જ ગણે છે. એ વાત ખરી. હવે હું કહું. માયાની સૃષ્ટિના પર્વતો આ અંધકારમાં નાશ નથી પામતા, પણ એમના એમ ઉભા છતાં દેખાતા નથી અને દિવસે ન દેખાતા તારા રાત્રે દેખાય છે; તે દિવસે જુડે અને રાત્રિયે જુડી; પણ રાત્રે જે દેખાય છે તે વધારે ઉત્તમ છે, અને માટે જ લલચાઈને કહ્યું કે

“ ઓ રજનિ ! ધુંધટ ! ઉઘાડ ! ”

સુંદર— “જો એતો ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે સંસારીની રાત તે યોગીનો દિવસ, ને યોગીની રાત તે સંસારીનો દિવસ.

ચંદ્ર— “કુસુમજીન. તમારાં કાઠી કહેછે તેમજ છે. ચારે પાસ કાલાહલ મચી રહે એ દિવસ અને આવી શાંતિ તે રાત્રિ —તે દિવસને ન દેખતાં આવી રાત્રિને દેખનાર યોગીઓ ત્રણ જાતના હોય છે. કનિષ્ઠ જાતના યોગીમાં જગતના સંસ્કાર રહે છે, અને જ્યારે દિવસના અનેક કાલાહલમાં માણસોનાં મન વિશ્લેષ પામે છે ત્યારે આવા યોગીઓનાં મન અમુક સંસ્કારને જ જીવે છે અને ભોગવે છે, અને તેટલાજ સંસ્કાર ઉપર લગ્ન થયલું ચિત્ત એ સંસ્કારના મોહની મદિરા પીને ઉન્મત્ત થઈ પોતાનું જ્ઞાન ક્યાં કરે છે—આવી રાત્રિ તેના મદને વધારે છે; મદ કરાવે તે મદન. આવા યોગી, મદનતંત્રી વગાડતા, આવી રાત્રિમાં ગાયાં કરે છે.”

કુસુમ— “ખાખર પાદશાહ બાલક અવસ્થામાં દુઃખી થયો અને કાકાઓએ એને કહાડી મુક્યો ત્યારે પર્વત ઉર ખેસી કવિતા ગાતો હતો અને તંત્રી વગાડતો હતો—તેની પેઠે જ આ જ્ઞાન ખરું કની ?”

ચંદ્ર— “એને કાંઈ મોહ ન હતો; પણ પીત્વા મોહમયી પ્રમાદમદિરામુન્મત્ત-મૂત્ત જગત્ એવું તમે કાલ ભટ્ટૅહરિના શતકમાંથી ગાતાં હતાં તેના જેવો કાંઈ મદ ચહોડે અને—”

ગુણ— “એ એ આગળ જતાં શીખશે. ખીજી જાતના યોગીની વાત ચલાવો.” “આગળ કેમ?” એમ બોલવા જતી જતી કુસુમ અટકી, અને વિચાર કરી બોલી. ખીજી યોગીની હકીકત કહો ત્યારે.

ચંદ્ર—“ખીજી જાતના યોગીઓમાં બાપર પાદશાહ જેવા કવિલોક
 “આવ્યા. આવી રાત્રિના દર્શનથી જ તેમનાં હૃદય દ્રવે છે અને તેમના
 “મગજમાં વિચિત્ર સ્વપ્ન આવે છે અને તેવાં સ્વપ્ન પાછળ એ લોક દોડેછે.
 “તેથી કહ્યું કે.

“ઉર ચિત્ર સ્વપ્ન ભણી ધાતું.”

કુસુમ—“વારું, મધુસેવન કરનારાઓની ખુદ્ધિ સતેજ થતી
 હશે ખરી? માધમાં આવ્યું છે કે.”

“મધુરયા મધુવોધિતમાધવી

“મધુસમૃદ્ધિસમેધિતમેધયા ॥

ચંદ્ર—“એ મેધા તો માત્ર મંદ ચહાવે.”

કુસુમ—“હા એમ તો ખરું. કરિણુ તરત જોડેનીજ લીટીમાં છે કે,

“મધુકરાજ્ઞનયા મહુરુમન્દ—

“અમદલૌ મદલૌલ્યમુપાદદે ॥

“આવી મેધાથી મદ થયો અને મંદથી મધુકરી મધુકર પાસે ભમવા—”
 પોતે શું બોલે છે તેનું ભાન આવતાં મુગ્ધા શરમાઈ બોલતી બંધ પડી
 અને મનમાં સંસ્કૃત વિદ્યાને ગાળો દેવા લાગી. “બાળ્યું, આ સંસ્કૃત ! બે
 માણસમાં બોલાતાં શરમાવે અને એનાથી અંજાઈએ તો કુમારોને પરણાવે.”
 મ્હોટે સાદે બોલી “વારુ, ત્રીજી જાતના યોગીની વાત કહો જોઈએ.”

“ત્રીજી જાતના યોગી એ રાત્રિનો ઘુંઘટ ઉઘાડે અને લક્ષ્મી આદિ લૅંગ
 “છોડી રાત્રિને જોવા નીકળી પડે તે.” ચંદ્રકાંત બોલ્યો.

“સરસ્વતીચંદ્ર પેડે?” કુસુમે પુછ્યું.

ચંદ્ર—“એ તો તમે જાણો.”

કુ—“ઠીક. પણ હવે તો આ ચિત્રો નહી દેખાડું.”

ચંદ્ર—“કેમ?”

કુ—“આ પુરુષ અને સ્ત્રીને ઉંઘતાં કર્યો છે તેની મુખમુદ્રા ફેરવવી
 પડશે.”

ચંદ્ર—“શી રીતે?”

કુ—“અર્થ સમજ્યાં ત્યારે પોતાની ભુલ જાતે જણાઈ. આ ચિત્ર ખોટાં
 “પાડ્યાં છે. કેમ ખરાં કરવાં તેતો વિચારવું પડશે. પણ એક કવિતામાં બે
 “જાતની આંખો કહી છે તેવી આ સ્ત્રી પુરુષની આંખો કરવા જેવું છે.”

ચંદ્ર—“શી કવિતા છે?”

કુ—“સાંભળો.”

“રસસુંદરીની સુંદરતા જગ જોતું ઉઘાડી આંખે !

“રસસુંદરીના રસ ભોગવતું—જગત મીચેલી આંખે. ”

ગુણ૦—“આ કવિતા કોની ? કુસુમ ! ”

કુસુમ શરમાઈ ગઈ. નીચું જોઈ જોલી. “જહેનના ઉપર સરસ્વતીચંદ્રે
“કાગળ લખ્યો હશે તેના એક ફાટેલા કડકા ઉપર હતી.”

સુંદર૦—“તે વારું, તે તું જહેનના કાગળો એમ ચોરતી ફરે છે કે શું ?
“લાજ નથી આવતી ? ”

કુસુમ૦—“ હ્યો. ભુલ તો ખરી. પણ એમાં ચોરી શાની ? એણે
“કાગળનો કડકો રઝળતો નાંખ્યો ત્યારે મહે વાંચ્યો. કાંઈ આંખો આધી
“મુકીને ફરીયે ? બાપી, પહેલા ચાર અક્ષર વાંચતાં કાગળ આધો મુકવો
“જોઈએ તે કરવું ન સુઝ્યું એટલી ભુલ. ”

સુંદર૦—“ખધું તો ઝીણવટથી સુઝે અને આટલી મોટી વાત ન સુઝી.”

કુસુમ૦—“હ્યો. હવે ક્ષમા કરો. થયું તે થયું. પણ ચંદ્રકાંતભાઈ, હવે
“આ કડીમાંની બે જાતની આંખો જેવી આંખો આ સ્ત્રીપુરુષની કહાડી
“તમને દેખાડીશ. કાપી તો કહેશે. પણ વારુ બાળક છીયે તે આવું
“વાંચવા સમજવાનું મન તો થાય. ”

એક ચાકર એટલામાં આવ્યો. વિદાયતુરે ચંદ્રકાંતને જરાશંકરને
ઘેર જમવ્યા બોલાવ્યો હતો. વળી માંદા સમયે જોવાને રાણા ખાતર
આવ્યો હતો તેને મળવાને તથા રાજ્યનીતિના વિષય તેની જોડે ચર્ચવાને મ-
ણિરાજે પોતાના રાજપુરુષોનો નહનો મેળાવડો યોજ્યો હતો. તેમાં ભાગ લેવાને
પણ ચંદ્રકાંતને આમંત્રણ હતું. આ સઉ સંદેશો ચાકરે પહોંચાડ્યો. ચંદ્રકાંત
વસ્ત્ર પહેરવા ઉઠ્યો. પહેરતાં પહેરતાં સરસ્વતીચંદ્ર અને કુસુમના યોગ-અયો-
ગના વિચાર કરી ઉંડા નિઃશ્વાસ મુકવા લાગ્યો, અને દુઃખી હૃદયથી પ્રધાન
પાસે જવા નીકળ્યો.

સ્ત્રીવર્ગ પોતાના ખંડમાં ગયો. જતાં જતાં સુંદર, કુસુમનો અંખોડો ઝાલી
નીચો ખેંચી, તેનું મોહા ઉંચું કરી, ચુમ્બન દેઈ પુછવા લાગી: “મધુકરીનું મધુકર
પાછળ ભમવાનું તું ગાતી ગાતી બંધ પડી. તે તું હવે નક્કી સરસ્વતીચંદ્રને
પરણવાની!” અત્યંત ક્રોધથી રાત્રીયોળ થઈ કૌમારક વ્રતની ઉત્સાહિની બાળા,
કાપીને ધક્કો મારી, સૌંદર્ય-ઉદ્યાનમાં પોતાના અભ્યાસના માંડવામાં નહાસી
ગઈ. માતા ગુણસુંદરી કુસુમના વિકાસ વિશેષ જોઈ વધારે ખિન્ન થઈ,
વધારે ચિંતામાં પડી, અને જેઠાણીનાથી પણ એકલી પડી સૌંદર્યઉદ્યાનમાં
મનની અમુઝણ કહાડવા જેવું નિર્મલિક્ષિત સ્થાન અધીરે ધીમે પગલે શોધતી
વેલાઓમાં અટક્યું થઈ.

પ્રકરણ ૪.

દેશી રાજ્યોનો શો ખપ છે? અને તેમનું શું થવા બેઠું છે?
તેમનો કાંઈ ઉદ્ધાર છે? રાજસેવકો ને મુંબાઈ-

ગરામો વચ્ચે ઝપાઝપી.

अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ।

सर्वतः सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव षट्पदः ॥

“What nature has disjoined in one way, wisdom may unite in another.” *Burke* :

તે ઈંગ્રેજ રાજ્ય સાથે સંબંધ બાંધ્યો તેનાં ગણાતાં વિષદ્ધ-
લનો આરંભ સ્વતંત્ર સત્તાના પરિચિત મલ્લરાજને કડવો
લાગ્યો હતો; છતાં તેણે અંતકાળ સુધી એ સંબંધ
બાંધવામાં ભુલ થઈ ગણી ન હતી. ઈંગ્રેજ વિદ્યાથી શૂન્ય
પણ દૂરદર્શી એ મહારાજ પોતાના મનનાં કારણ જગતને

સમજાવી શક્યો નહીં, અને સામંત અને મૂળરાજનાં મનનું સમાધાન કરી
શક્યા વિના તેણે દેહ છોડ્યો હતો. એ જ મહારાજના શાણપણે મણિરાજને
ઈંગ્રેજ વિદ્યાનો અને વિદ્યાચતુરનો યોગ કરી આપ્યો હતો અને વિદ્યાચતુરને
પણ પોતાના રાજ્યતંત્રના મંત્રોમાં પ્રવીણ કર્યો હતો. રાજ વારસામાં અનેક
રાજભંડાર મુકી જાય તેના કરતાં આવે વારસો સહસ્રગણો ઉત્તમ ગણવો
એ પોતાના વિચારને એ મહારાજે આમ આચારમાં આણ્યો હતો, અને એ
વિચાર-આચારનું અમૃતદ્રવ્ય રત્નનગરીની ભાગ્યશાલી પ્રજા એના મરણ
પછી ભોગવતી હતી. બટમોગરાના પુલની પાંખડીઓનું એક પડ ખેંચી લેઈ એ
તો તરત અંદરથી એવું ને એવું પુલનું દળ નીકળી આવે તેમ મલ્લરાજનો
દેહ ખરી પડતાં એના જ હાથમાં પરિપક્વ થયેલો મણિરાજ પ્રજાના હાથમાં
આવ્યો, અને જરાશંકર નિવૃત્ત થતાં વિદ્યાચતુર આવ્યો. પ્રવીણ બુદ્ધિમાન
મનુષ્યોની પલટણને અનુભવની ક્વાયત આપી એક બીજા પાછળ ઉભી
રાખી, એવી રીતે તૈયાર રાખવી કે રાજ્યને અને પ્રજાને કદી કાંઈ રીતે
યોગ્ય પુરુષોની ખાટ પડે નહીં, એ વ્યવસ્થા, દૂરદર્શી અને ઝંઘા રાજગોના,
એક મહાન ધર્મ છે.

મલ્લરાજની રાજ્યનીતિના ન્હાના વૃક્ષોને નવા રાજ્યને અને નવા
પ્રધાને પાળી પોપી મહોટા કર્યા એટલું જ નહીં પણ મલ્લરાજના જે
યોગ્ય વિચાર બીજરૂપે તેના લેખો અને તેના વાર્તાવિનોદના પ્રસંગોની

માત્ર ભૂમિમાં પડ્યા હતા તેને મણિરાજે અને વિદ્યાચતુરે શોધી બોધી પરીક્ષાપૂર્વક આચારભૂમિમાં નાંખવા માંડ્યા હતા. કન્યા પરગૃહની જોઈએ તેમ પ્રધાન પરદેશનો જોઈએ એ વિચાર પ્રમાણે મધ્વરાજ આચાર કરી શક્યો ન હતો; એટલું જ નહીં પણ રાજકુળમાં વંશપરંપરતા જેવી રાજ-કુલ આપનારી છે તેથી ઉલટી જ રીતે દેશી રાજ્યોમાં પ્રધાનકુલમાં વંશપરંપરતા રાજ-કુલને ફોલોવડાવનારી અને પ્રધાનકુલને નીરસ કરનારી છે એવા પોતાના અભિપ્રાયને પડતો મુકી જરાશંકરને સ્થાને વિદ્યાચતુરને નીમી, મધ્વરાજે રાજ્યને માથે જોખમ બેઠો લીધું હતું. પણ તેમાં તેનો એવો વિચાર હતો કે પરરાજ્યનું બળ ચોમાસાના પૂર-પેઠે ઉભરાવા લાગે તે પ્રસંગે નવી અજમાશ કરવાનો કાળ નથી. આવાં કારણથી પોતે પ્રધાનપદ પામેલો હતો તે વિદ્યાચતુર સારી રીતે સમજતો હતો, અને પોતાના પછી કોઈ પરદેશી અને પરવંશનો પણ વિશ્વાસયોગ્ય સુપાત્ર પ્રધાન શોધી લેવામાં મણિરાજની દૃષ્ટિને નિષ્ફળ ન થવું પડે તે માટે તરત પોતાના હાથ નીચેના અધિકારીઓમાં થોડાક એવા સુપાત્ર પરદેશીયો શોધીને રાખ્યા હતા કે પ્રસંગ પડ્યે એક જ પુરુષ શીવાય બીજાને જોવાની-શોધવાની-અશક્તિ ન રહે અને અનેક સુપાત્રોમાંથી એક પાત્રતમ ગમે તે વેળા શોધી લેવામાં રાજ્યને બાધ આવે નહીં. આ પુરુષો પરરાજ્યોના અનુભવી અને બુદ્ધિમાન હતા, અને આ રાજ્યનાં અંગના તેમ મોટા રાજ્યવિચારના અને રાજ્યપ્રસંગોના પ્રકાશ તેમના ઉપર બને તેટલા પડવા દેવામાં વિદ્યાચતુરનું નિઃસ્વાર્થી અને સ્વધર્મપરાયણ મન રજ પણ સંકોચ પામતું ન હતું. રાણા ખાચરને માટે મેળવવાના ખાનગી દરબારમાં આ મંડળને તેણે આમંત્રેલું હતું તે આવો જ પ્રકાશ તેમના ઉપર નાંખવાની યોજનાથી. ચંદ્રકાંતને આ દરબારમાં તેજો હતો તેમ જ રતનગરીમાં મુંબાઈથી સહજ આવી ચડેલા દક્ષિણી દેશવત્સલ ગૃહસ્થ વીરરાવ ધમ્પાટેને પણ આ દરબારમાં તેજો હતો, અને તેનું કારણ એટલું હતું કે મુંબાઈવાસી સ્વતંત્રતાના ઉછાળાના ધક્કા લેવાનો લાભ પોતાના રાજકિંકરત્વના જ અનુભવી પુરુષોને મળે અને તેની સાથે આવા દરબારમાં બોલાવેલા અતિથિયોનો પણ કંઈ સત્કાર થાય. રાણા ખાચર જેવો વિરુદ્ધ મતનો અને જુની શૈલીનો પણ બુદ્ધિશાળી રજપુત રાજા રતનગરીના તેમ મુંબાઈના આવા ગૃહસ્થોનાં સમાગમમાં આવે અને વિચાર-ચર્ચામાં ભાગ લે તો રાજસ્થાનોનું ઐક્ય સાધવામાં પોતે કાંઈક કારણભૂત થાય એવો પણ આશય આવા દરબાર યોજવામાં વિદ્યાચતુર રાખતો.

પરદેશી અધિકારીઓમાં એક જણ નામે પ્રવીણદાસ હતો. તે જ વાણીયો હતો. રાણા ખાચરના રાજ્યની પેલી પાસના એક ન્હાના રાજ્ય એ વતની હતો. એનો ખાપ વ્યાપારી હતો અને એ પોતે ઈંગ્રેજ પ શાળામાં સુશિક્ષિત થઈ, તેમાં મામલતદારનું કામ કરી, એકાદ બે દે રાજ્યોમાં પ્રમાણિકપણાથી તથા રાજ્યપ્રજનનું હિત જળવી શક્યો હોં મુંબાઈ જતાં એ રાજ્ય વિધાયતુરને રસ્તામાં આવતું, અને ત્યાં પડે પ્રસંગોએ અનેકધા આ ગૃહસ્થને પરખી પોતાના રાજ્યમાં આકર્ષી લી હતો. તે તાજે જ આવેલો હતો અને રત્નનગરીના વસુલાત ખાતા ભોમીયો થતો હતો. એ ખાતું આજસુધી વિધાયતુરના પોતાના હાથ હતું ત્યાંથી જુદું પાડી પ્રવીણદાસને આપવા વિચાર હતો.

ન્યાયખાતાને માટે ઈંગ્રેજ ન્યાયસાહિત્યના વિદ્વાન્ અને અનુભવી ન્ય શાસ્ત્રી શંકરશર્માને મુંબઈમાંથી શોધી કહાડ્યા હતા. શેતરંજમાં સામ રાજને મહાત કરવા પોતાના મહોટા મહોરાનું બળિદાન આપવામાં જ શાણપણ છે તેવું જ ન્યાયને અંગે રાજ્યના મહોટા લાભોનું બળિદાન આ વામાં પણ છે, ન્યાયની શુદ્ધ સ્વતંત્ર પદ્ધતિથી રાજ્યનું વીર્ય વધે છે એ પ્રતાપ ઉગ્ર થાય છે ઇત્યાદિ સુપ્રસિદ્ધ ગણાતી પણ રાજ્યસત્તાના લો પુરુષોને અપ્રિય લાગતી રાજ્યનીતિના તીવ્ર આચાર પાળવામાં શંકરશર્મા પ્રધાન ઉત્તેજન આપતો અને પોતાની પણ ભીતિ કે શરમનું બીજ સન ન્યાયખાતામાં દેખાતામાં જ નષ્ટ કરતો.

રત્નનગરીના રાજ્યમાં જંગલ તથા સમુદ્રતટે બંદરો હતાં તેના વિકાસ માટે પણ મુંબાઈથી જ જાતે પરખીને એ વિષયોનાં અનુભવી માણ રાખ્યાં હતાં. સર્વ રાજ્યોમાં નિર્માલ્ય ગણાતું અને દરિદ્ર પગારવાળા આ કારીઓના હાથમાં તિરસ્કારથી રખાતું વિદ્યાખાતું એક સમર્થ વિદ્વા સારા પગારથી સોંપવામાં આવ્યું હતું અને તેના ઉપર પ્રધાન પે અનિમિષ અને ઉદાર દૃષ્ટિ રાખતો. આવાં ખાતાઓના અધિકારીયોમ કેટલાકને શંકરશર્મા અને પ્રવીણદાસ સાથે આ દરબારમાં આમંત્રેલા હ

મધ્વરાજે નગરખંડાર એક મહાન્ મહેલ બાંધવા માંડેલો હતો અને તેની યોજનાને વિસ્તાર આપી મણિરાજે તે પુરો કરેલો હતો. મહેલનું નામ મધ્વમહાભવન રાખ્યું હતું અને તેના આગલા ખંડનું વિદુરભવન પાડ્યું હતું. આજનો દરબાર વિદુરભવનમાં યોજેલો હતો.

વિદુરભવનમાં ચારે પાસ ભીંતોએ સંસ્થાન અને પરદેશોના નકશાંકેલા હતા અને પુસ્તકોનાં કબાટ ગોઠવેલાં હતાં તેમાં આ દેશનાં

પરદેશના, પ્રાચીન તથા અર્ચાચીન, સમર્થ રાજપુરુષોનાં ચરિત્ર, તેમના લેખો, તેમનાં ભાષણો વગેરે વિષયોનાં પુસ્તકો સંગ્રહો હતાં. એક કબાટમાં ઇંગ્રેજ રાજપુરુષો, તો બીજામાં જર્મન, અને ત્રીજામાં અમેરિકન, એમ અનેક દેશના રાજપુરુષોનાં પરિપક્વ થયેલાં અનુભવ-પ્રદર્શન આ ખંડમાં આવનાર પ્રાણી દૃષ્ટિને ચમકાવતાં હતાં.

આ સર્વની મધ્યે એક અર્ધ ભાગે સુંદર કોચ અને ખુરસીઓ વડે સભામંડપ રચ્યો હતો, અને બીજા અર્ધ ભાગે યુરોપ, અમેરિકા, હીંદ વગેરે સર્વ દેશનાં મુખ્ય તાજાં વર્તમાનપત્રો તથા ચોપાનીયાં ટેબલો ઉપર પાથરેલાં હતાં.

મણિરાજની અને તેના પ્રતિષ્ઠિત અતિથિની વાટ જોઈ આમંત્રેલો રત્નનગરીના અધિકારીઓ આ ભવનમાં ભરાતા હતા. અને તેનાં અનેક પ્રદર્શનો ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવતા ફરતા હતા, અને તેનો ઉપયોગ કરતા હતા.

એક ટેબલ આંગળ શંકરશર્મા, ચંદ્રકાંત અને વીરરાવને લેઈ બેઠો હતો અને વાર્તાવિનોદ કરતો હતો.

ચંદ્રકાંત: “શેા ઉત્તમ પુસ્તકોનો સંગ્રહ! જે રાજા આ પુસ્તકોધાનમાં માત્ર “ આવી, એ ઉધાનનાં પુલોનો વાસના જ લેઈ ચાલ્યો જાય તે તેટલાથી જ “ ચતુર થઈ જાય ! ”

વીરરાવ હસ્યો: “ છટ ! આ તો માત્ર દેખાવ કરવાની વાત છે—દંભ છે “ બાકી તો રજવાડો સર્વ અંદરથી સળેલો! All is rotten at the “ core in these states ! Don't believe in this show “ like a simpleton ! ”

આ કહીને વચન સાંભળી શંકરશર્મા ચમક્યો. પ્રવીણદાસ છાનોમાનો પાછળ ઉભો હતો તેણે તેના સામું જોઈ નાકે આંગળી ધરી. બીજા સર્વ આશ્ચર્ય ભરાઈ ગયા. એવાં વાક્યોના પરિચિત ચંદ્રકાંતને પણ આ સ્થાને અને આ કાળે—મણિરાજના ભવનમાં—તેનો સત્કાર સ્વીકારવાને પ્રસંગે —વીરરાવનાં વચન અદ્ભુત અને અસ્થાને લાગ્યાં અને બોલી ઉઠ્યો.

“ મિસ્ટર ધમ્પાટે ! તમારો વિચાર ખરો હોય તો પણ તેનો ઉચ્ચાર અસ્થાને છે. ”

વીર૦ — “ એ માખણ તમને સોંપ્યું. અમારે તો વિચાર તે ઉચ્ચાર. You “ see I do not care a fig for these foolish and dishonest

“ forms ! ચથાપે શુદ્ધ લોકવિદ્વદ્ નાકરણીયં નાચરણીયમ્ એ અપ્રમાણિક-
 “ પણાનું શાસ્ત્ર, તે હૃદયના બાપલાઓને સોંપ્યું. સત્યના વીરોને દુનીયાની
 “ શી પરવા છે ? ”

વીરરાવે છાતી ડૂહાડી અને ઓઢવડે કુત્કાર કર્યો. શંકરશર્મા ધીમે રહી હ-
 સીને બોલ્યો : “ પણ ચારિત્ર્ય દૂષિત કર્યાના આરોપકાળે એકલું સત્યવ-
 “ ચન બોલ્યા છીયે કહાથી આરોપી નિર્દોષી નથી ઠરતો. ”

“ ઝો — મિસ્ટર — શંકરશર્મા ! — ” માથું અને આખું શરીર ઉંચું કરી,
 આળસ મરડી, હાથ ઉંચા કરી, વીરરાવ બોલ્યો, “ એ તમારું ધર્મશાસ્ત્ર
 “ અમારા સત્યશાસ્ત્ર આગળ નિરર્થક છે. રાજનીતિમાં અસત્ય ભજે છે
 “ અને તમારા ન્યાયમાં પણ અસત્ય ભજે છે. પણ એવી નીતિ અને એવા
 “ ન્યાયના પંજામાં ફસાયાથી સત્યના વીરો ડરતા નથી. ખરું જોતાં તો
 “ ધર્મમાત્રનો આધાર સત્ય ઉપર છે, ને મનુષ્યના જીવનનો અને એના સર્વ
 “ ઉચ્ચગ્રાહનો સ્તંભ સત્ય ઉપર ટકેલો છે. આપણા એક કવિએ ધર્મના
 “ જ મુખમાં વચન મુકેલું છે કે

“ મયા ધ્રિયન્તે મુવનાન્યમૂનિ

“ સત્યં ચ માં તત્સાહિતં વિભતિ ॥^૨

“ અને પાશ્ચાત્ય પાંડિત્ય પણ એજ ઉદ્ગાર કરે છે. નીતિનો આધાર
 “ ધર્મ અને ધર્મનો આધાર સત્ય છે. સત્યના તેજની જ્વાળા, અગ્નિની
 “ જ્વાળા પેઠે, સર્વ અવસ્થાઓમાં, ઉંચી અને ઉંચી બળશે, લોકે ધર્મ
 “ ગણેલા અધર્મ સત્યના તાપથી ઓગળી જશે, અને કુરાજ્યોની રાજ્ય-
 “ નીતિને ઉથલાવી પાડવા સત્યના વીરો હલડશે અને મરશે અને સત્ય
 “ વિજયી થશે. માટે સત્યના વીરોએ નથી જોવાનો દેશ, નથી જોવાનો
 “ કાળ, અને નથી જોવાનું પરિણામ. વિચાર તે ઉચ્ચાર ! એ જ અમારું
 “ સત્ય, અને Damn your states and politics for per-
 “ verting all the dictates of truth ! ”

આ ગાળોના ઉદ્ગાર સાંભળતાં પ્રવીણદાસ તો માત્ર ઠંડો જ થઈ ગયો
 અને બીજા અધિકારીઓમાં ક્રોધ, હાસ્ય, તિરસ્કાર, આદિ અનેક વૃત્તિઓ
 સ્વભાવવૈચિત્ર્ય પ્રમાણે રોપાઈ ગઈ. પણ સર્વ આ વેગવાળા પ્રવાહથી
 સ્તબ્ધ હતા એટલામાં વિદ્યાચતુર અને મણિરાજ આવી સર્વની પાછળ

ઉભા હતા અને શાંત સ્મિત કરતા હતા; તેમાંથી વિધાયતુર આગળ આવ્યો અને ધીમે રહી વીરરાવને ખભે હાથ મુક્યો ત્યાં વીરરાવે પાછળ જોયું અને એના પગ ઉભા થયા. પોતાના વાક્યોનો એના ઉપર અને રાજા ઉપર શો અસર થયો હશે તેનો વિચાર જ તેને થયો નહીં, અને વિચાર ન થયો તો ક્ષોભ પણ શાનો થાય ? પાછો ફરી તેણે વિધાયતુર સાથે હસ્તમેલન* કર્યું અને મણિરાજ ભણી વાધતાં વાધતાં બોલ્યો. “ મહારાજ, રાજા અને પ્રજામાં મનુષ્યત્વ સામાન્ય છે, રાજત્વ “કરતાં મનુષ્યત્વ પૂજ્ય છે, અને એ પૂજ્યત્વનું ચણતર સત્યના પાયા ઉપર “બંધાયેલું છે એ સત્ય આપ સ્વીકારો છો પણ અમારા વધીલસાહેબ “અંદ્રકાંતભાઈએ એથી વિરુદ્ધ શાસ્ત્ર પળાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો માટે “અમારે એમની સાથે હવણાં જ યુદ્ધ થયું હતું. ”

મણિરાજે હસતાં હસતાં એની સાથે હસ્ત મેળવ્યો અને ઉત્તર દીધો. “ એવાં એવાં યુદ્ધને માટે જ અમે આ વિદુરભવન રાખેલું છે અને તેમાં “આપના જેવાનો સત્કાર કરીયે છીયે. મહારાજા ખાતરજીને લેઈ મૂળરાજ “સત્વર આવશે તેમને આપની શક્તિ જેવાનો લાભ થશે. માટે ચાલો, “આપણે આ સભામંડપમાં બેસીયે. ”

સર્વ ઉઠ્યા અને સભામંડપમાં ચાલ્યા. એટલામાં દરવાજે નેકી સંભળાઈ, ઘોડા ખોખાર્યા, સર્વ મંડળ દરવાજે સામું ગયું, અને રાણા ખાતર તથા મૂળરાજને લેઈ પાછું ફર્યું. સર્વ વાતચીત અને સ્વર બંધ પડ્યાં, ચાલનારાના પગના ધસારા પણ સંભળાતા ન હતા, અને અગ્રભાગે માત્ર ખાતર અને મણિરાજ મન્દસ્મિત કરતા કરતા ધીમે સ્વરે ઓઠ ફરફડાવતા વાતો કરતા ચાલતા હતા. તે બે જણ એક સુવર્ણના ચિત્રિત કોચ ઉપર સામ સામે બેઠાં. તેમની એક પાસ ખાતરના રાજ્યના એક બેભાયાતો, તે પછી મૂળરાજ, અને તે પછી મણિરાજના ત્રણચાર ભાયાતો બેઠા. બીજી પાસ પ્રથમ વિધાયતુર, પછી વીરરાવ, પછી અંદ્રકાંત અને તે પછી રત્નનગરીના બીજા અધિકારીઓ બેઠા.

રાણો ખાતર શરીરે પાતળો, પણ કદમાં ઉંચો હતો. વૃદ્ધાવસ્થાની કસ-લીઓ એના મુખ ઉપર હતી, પણ હાલીલી અને ખુનસભરી રજપુતાઈના આવેશે ભરેલી રતાશ એની ઝીણી પણ લાંબી આંખોમાં વીજળીની રેખા પેઠે ચળકતી હતી અને આંખોના ખુણા સુધી પ્રસરતી હતી. એની મુ-છોમાં ઘોળા વાળ ભળવા લાગ્યા હતા; છતાં તેના આમળાંકન સુધી વળતા

હતા. એના ઓઠ લાંબા હતા, અને એ આખા જગતને કંઈ લેખામાં ગણતો ન હોય એવો અભિમાની તિરસ્કાર એ આંખો અને ઓઠમાં સ્ફુરતો હતો. એ હસતો ત્યારે પણ એના હાસ્ય સાથે કોઈકે કટાર ઝંઝુમતી હોય એમ લાગતું હતું. એક કોચના બે છેડા ઉપર બેઠેલા સસરો--જમાઈના દેખાવમાં સર્વોચ્ચ વિરોધ સ્પષ્ટ હતો, અને આકાશના મધ્ય ભાગમાં ચંદ્ર અને ધૂમકેતુ પાસે હોય ત્યારે લાગે તેમ સૌમ્ય મણિરાજ અને તીવ્ર-ઉગ્ર ખાચર લાગતા હતા.

“ રાણાજી, આ બે અમારા અતિથિ છે તે મુંબાઈથી આવેલા છે.” ચંદ્ર-કાંત અને વીરરાવ ભણી દષ્ટિ કરી મણિરાજે હસતે મુખે કહ્યું.

“ હા, મહો ઉપરથી જ દેખાય છે.” હાથેલીમાં દૂહાડી ડાળતો ડાળતો ખાચર બોલ્યો.

“ એમાં આ દક્ષિણી ગૃહસ્થનું નામ વીરરાવ છે તેમનો વિચાર એવો છે “ કે દેશી રજવાડામાં અંદર ખાનેથી સજો જ છે.” મણિરાજે કહ્યું.

“ એમનો વિચાર એવો હશે ! શું કરીયે ? મુંબાઈમાંથી ચાલી આવેલી “ ઉધાઈ રજવાડાનું કાળજીનું પણ કોરી ખાય છે; આવા મેમાનોને સંધ- “ રવાનું ફળ કંઈ નહાનું સુનું હોય ? ” ખીજી પાસની ભીંત ભણી નજર કરી હસતે હસતે ખાચરે ઉત્તર દીધો.

વીરરાવની આંખમાં ક્રોધના વીર આવ્યા, અને ઉત્તર ન દેતાં માત્ર ચંદ્રકાંતના કાનમાં એ કહેવા લાગ્યો. “ Look ! Look ! Not only “ does the devil coil and sting like the serpent, but “ can breathe out his venom too ! ”

“ He only pays in kind ! ” ચંદ્રકાંતે વીરરાવના કાનમાં અમૃત રેડ્યું.

“ Me he pays in kind ? You say so ? ” વીરરાવે ઓઠ ખીસી પુછ્યું.

“ I believe he thinks so : ” ચંદ્રકાંતે કહ્યું અને પછી મહો મલકાવ્યું.

“ કેમ, ચંદ્રકાંતજી, છાની છાની ગોળી ચલાવો છો તો રાણાજીને અને અમને પણ કાંઈ અમૃત સંભળાવો.” મણિરાજે વાત છેડી.

વીરરાવ--- શુણા, મહારાજ. મુંબાઈમાં તો ઉધાઈ પણ છે અને સુધરાઈ પણ છે. તેમાંથી જેને જ્યાં ગ્રાહક મળે ત્યાં જાય છે. જે ર-જવાડામાં મુંબાઈની ઉધાઈ જ આકર્ષાતી હોય તે રજવાડાની જાતમાં જ કંઈકે રોગ હોવો જોઈએ.

મણિરાજ—એ રોગ ક્રીયા સંસ્થાનમાં છે તે ક્રીયામાં નથી એ પ્રશ્નનું નિ-

રાકરણ વેગળું . રાખી જે જે સંસ્થાનમાં એ રોગ હોય તેનું ઔષધ શું
એ દર્શાવે તો આપણી ચર્ચામાં કાંઈક સૂચક ભાગ આવે.

વિદ્યાન્—ધમ્પાટે સાહેબને મન તો સર્વત્ર એ રોગ વ્યાપી ગયો છે.

મણિન્—એમ હોય તો આપણે ત્યાં પણ એ રોગ છે એમ તકરાર
ખાતર સ્વીકારો. તો પણ થયો રોગ ન થયો થવાનો નથી. પણ તેને
ઉપાય શો ?

વીરન્—સાહેબ, મ્હારે મન તો એ રોગ અસાધ્ય થઈ ગયો છે; અને
હવે તો The states must be stewed in their own
sweet juice.

શરીરે જર્જરીભૂતે વ્યાધિગ્રસ્તે કલેવરે ।

ઔષધં જાન્હવીતોયં વૈદ્યો નારાયણો હરિઃ ॥

શંકરશર્મા—વીરરાવજીએ તો આપણા રામ પોકારી દીધા અને
કાંસીની સજા બતાવી દીધી. હવે તો વકીલ સાહેબની બુદ્ધિ કાંઈ શોધી
ફાડે તો સાંભળીયે.

પ્રવીણદાસ— “ ભાઈસાહેબ, જરા ધીરા થાવ. પાડોશીના દેશમાં કાંઈ
“ સંગ્રહ હશે તો આપણા દુષ્કાળમાં કાંઈ ઉપયોગમાં આવશે. માટે જે
“ રાજ્યમાં વીરરાવજી જેવાં રત્ન નીપજે છે તેની તો કથા કાંઈ પુછો. ”

વીરન્—“ શું પુછવું છે? બ્રીટિશ રાજ્યની દેશી પ્રજાની સંવૃદ્ધિમાં
“ દેશી રાજ્યોજ દરકતકર્તા છે. અને દેશીઓ રાજ્ય કરવા યોગ્ય
“ છીયે કે નહીં એવો પ્રશ્ન વિઠ્ઠાં ઇંગ્રેજ અધિકારીઓ તમારા
“ ભણી આંગળી કરે છે અને ફાટે છે કે દેશીઓને સ્વતંત્ર
“ અધિકાર આપ્યાથી કેવી અવ્યવસ્થા થાય છે તે જોવું હોય
“ તો દેશી રાજ્યો ભણી જુવો એટલે પ્રલક્ષ પાઠ—Object lesson
“ —મળશે. ”

પ્રવીણન્—“ પણ રાવસાહેબ, અમે તો હવે મરણશય્યા પર સુતા તે
“ સુતા. પણ તમારામાં કેટલો જીવ છે તે તો કાંઈ જણાવાની કૃપા કરો. ”

વીરન્—“ કેવી રીતે જણાવીએ ? ડેલ્હી જેવો કોઈ ગવર્નર જનરલ
“ આવે, અને રજવાડામાત્રને ઇંગ્રેજ રાજ્યમાં ભેળવી નાંખે તો તરત
“ અમારો જીવ હાલતો ચાલતો જણાય. નાત જાતના ભેદ જેમ અમને
“ પગલે પગલે નડે છે તેમ તમારાં રાજ્યોની સ્થિતિ અમારા અભિલા-
“ પને પાછા દર્શાવે છે. ”

ખાતરનું મદો કસાણું થયું.

શંકર૦—“ પણ તમારા લોકમાં હોળી સળગે તોયે અમારે શું અને
 “ તમારા પ્રજાસંઘમાં દીવાળી પ્રકટે તોયે અમારે શું ? તમારા લોકોનો ઉદય
 “ ઇચ્છવા અમારો પ્રલયકાળ ઇચ્છવો એ ક્યાંનો ન્યાય ? રાવસાહેબ,
 “ Morality, Law ને Religion—નીતિ, ન્યાય, ને ધર્મ-- સર્વ ઉપર
 “ તમે પાણી ફેરવો છો. ”

વીર૦— “ He who would rush into the front ranks,
 “ must tread upon somebody's corns. આખા દેશનો ઉદય
 “ ન્યાં સાધ્ય છે ત્યાં ચાર મરવા પડેલાં રીખાતાં રાજ્યોના પ્રાણ
 “ શમી જાય તો શું થયું ? એ વ્યાપારથી એ રાજ્યોની પ્રજા પણ સુખી થશે
 “ અને અમને સહાય થશે. આવા મહાન સાધ્ય આગળ ન્યાય, નીતિ,
 “ અને ધર્મ પ્રતિરોધ કરે તો તે પ્રતિરોધ દૂર કરવો. ક્ષત્રિયો યુદ્ધ કરે ને
 “ વચ્ચે ગાય આવે તો યુદ્ધ અટકાવવું નહીં પણ ગૌવધ આવશ્યક હોય તો
 “ કરવો અને યુદ્ધ પુરું થયે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું ! ”

સભાના મોટા ભાગે આ શબ્દ સાંભળતાં કંપારી ખાધી અને વીરરાવ-
 ભણી તિરસ્કાર અને ખેદભરેલી દૃષ્ટિ કરી. વીરરાવે તેને ગાંડી નહીં.

વિદ્વા૦—“ રાવસાહેબ, આપણે હાલ ન્યાય, નીતિ અને ધર્મનાં ગહન
 “ પ્રકરણોમાં નહીં ઉતરીયે. માત્ર ઇતિહાસ, સાધ્ય સાધન, અને ભવિષ્યની
 “ ચર્ચા કરીશું. તમે એમ ધારો છો કે જે સામ્રાજ્યના તમે અંશ છો તેના
 “ અમે અંશ નથી ? ”

વીર૦—“ That's it. અલબત્ત, જે જણ તેના અંશ છીયે અને માટે
 “ જ હું કહું છું કે એ આખા શરીરનો આ એક અવયવ કહોયો છે તેને
 “ કાપી નાંખવો કે એ અવયવનું વિષ આખા શરીરમાં વ્યાપી ન જાય.
 “ એક ભાગને રોગ અને આખા શરીરને તેનું ભય — એ સત્ય, અને
 “ તે પાંચા ઉપર રચવાનો તે ધર્મ, ન્યાય, અને નય—કે જેનાથી આખા
 “ શરીરનું કલ્યાણ થાય. ”

વિદ્વા૦—“ તો હવે તમે શોધો કે અમારાથી તમને લાભ શો અને
 હાનિ શી ? ”

વીર૦—“ શું શોધવું છે ? દેશી રાજ્ય કદી ઠેકાણે આવવાનાં નથી. એ
 “ રાજ્યોના મર્મભાગોમાં રહેલી ખટપટ એમના રાજ્યોને ભ્રમિત કરે છે
 “ અને અમારે ત્યાંથી જે સારા માણસ ત્યાં જાય તેને એ ખટપટ અને એ
 “ રાજ્યોના ભ્રમખગાડી નાંખે છે. અને એનો એપ અમને લાગે છે. દુખવા
 “ આવેલી આંખો સામાની આંખોને દુખવા આણે એમ તમારાં રાજ્યોની

“ કથા છે તે પોતે બગડે છે ને સામાને બગાડે છે. તેમની પ્રજા ચારે પા-
 “ સથી દુઃખ અને શુભમના પોકાર કરે છે. એ રાજ્યો ગમે તો દ્રવ્ય
 “ ઉડાવે છે ને દેવું કરે છે ને ગમે તો લોભ અને કંજુસાઈથી પ્રજાને માટે
 “ સંગ્રહિતું દ્રવ્ય લોકોપયોગને માટે પ્રવાહી થતું અટકાવે છે ને પાતાળના
 “ ભાંયરામાં નાંખે છે કે દુર્ભાગે ઉડાવે છે. ને પ્રજા તો બીખારી ને બીખારી!
 “ એ રાજ્યોની પ્રજાને નથી મળવાનું જ્ઞાન, નથી મળવાની સ્વતંત્રતા, અને
 “ નથી મળવાનાં ઉદ્યોગ, સુખ અને મનુષ્યત્વ. તેઓ જે સદ્વસ્તુ શોધશે તેમાં
 “ તેમના રાજ્યો ને અધિકારીઓ સપત્નીકૃત્ય કરશે, ને ઝાંખરાં પેઠે પગલે
 “ પગલે નડશે. સુધરતા યુગની પાછળ એ રાજ્યો રૂહેશે અને પ્રજાને રાખશે.
 “ દેશી રાજ્યોથી લોકને લાભ કાંઈ નથી અને હાનિ સર્વથા છે. They
 “ are doomed and shall cease, and the sooner the better.
 “ એ રાજ્યોનો ઉપયોગ આખા જગતમાં કાંઈ ને કરી શકી નથી. એ રાજ્યો નષ્ટ
 “ થશે ત્યારે રાજ્યો પણ મનુષ્યત્વ પામશે અને અમારા મહાન સમારંભોમાં
 “ અમારા સહચારી થશે. એ રાજ્યોનો અને તેમની પ્રજાનો છૂલ્લોદ્ધાર
 “ કરવાનો આ જ એક માર્ગ છે અને બાકીના સર્વ પ્રયત્ન પવનના બાવળ
 “ છે.* એ રાજ્યો જેમ બહેલાં રામશરણુ જાય તેમ તેમનો આ તેમના
 “ દુઃખહૃવનમાંથી બહેલો મોક્ષ ને નવો અવતાર છે.”

પ્રવીણુ—“ પણ ઈંગ્રેજ સત્તાથી તમારા ધનસંચય સમુદ્રપાર જાય છે
 તેને સટે અમારે ત્યાં દ્રવ્ય ધરમાં રૂહે છે અને તમારે ત્યાં આવી તમારું
 પોપણુ કરે છે તેનું શું ? ”

રાંકર—“ રાજ્યકળા અને રાજ્યનીતિના અનુભવ શીખવાની તમારે
 “ માટે એક જ શાળા રૂહેલી છે તે માત્ર દેશી રાજ્યોમાં છે અને ઈંગ્રેજ
 “ અધિકારીઓ સાથે કંઈક સમાન ભાવે સમાગમ પામવાનો લાભ અમારે
 “ ત્યાં જ છે. આ બધાનું શું ? ”

હેલો જેઠેલો એક તરુણ અધિકારી બોલી ઉઠ્યો: “ તમારે ત્યાં તમે સર્વ
 “ Plebian રૂહેવાના, અને અમારે ત્યાં આવી Patrician ના સંસ્કાર
 “ પામવાના, અને હલકા સંસ્કાર છોડી ઉચ્ચ સંસ્કાર પામવાના. તેનું શું ?

“ “ The process of infusing vitality into the Native States and quickening
 “ the abolition of time-honoured abuses seems needlessly slow to impatient
 “ reformers. . . . It would be an unfortunate conclusion to the
 “ efforts made in the Nineteenth Century for the preservation of Native
 “ States if the impatience of the Twentieth Century, or the indifference of
 “ the Native Chiefs to their own higher responsibilities, should force upon
 “ the statesman of the future a dissolution of the union.”—Lee Warner's
 “ Protected Princes of India.”

“તમારાં શબ્દે શબ્દમાં તમારું કુળ જાણાય છે તેને સટે રાજ્યના ઉચ્ચ
 “સંસ્કાર પામવાનું સ્થાન દેશી રાજ્યો ન હોય તો તમને કાણ
 “આપવાનું હતું?”

મૂળરાજ હસતો હસતો બોલી ઉઠ્યો: “દેશી રાજ્યોને સ્વર્ગે મોકલી સુખી
 “કરવાનો રસ્તો તો રાવસાહેબને દીક સુઝ્યો ! મહારાજ, મુંબઈમાં આવા
 “સદ્ગૃહસ્થોની જ પાંજરાપોળ ભરી રાખેલી છે કે કાંઈ ખીન્ન પ્રાણી છે?”
 વીરરાવની આંખ આ અપમાનથી રાતી થઈ. તે તીક્ષ્ણ વચન બોલવા
 જતો હતો તેટલામાં તે પ્રસંગ અટકાવવા ચંદ્રકાંતે ચર્ચામાં ભાગ લેવા માંડ્યો.

“મૂળરાજ, અમારા રાવસાહેબ પુસ્તકોના કર્તા અને વર્તમાનપત્રના તંત્રી
 “છે. દેશી રાજ્યોનો તેમને જાત અનુભવ નથી, પણ રાજ્યોનાં માણસો
 “લખી મોકલે તેથી સઉ જાણે.—મહારાજ, જેવો વીરરાવને દેશી રાજ્યો
 “પ્રતિ તિસ્કાર છે તેવીજ મહારા મિત્ર સરસ્વતીચંદ્રને આ રાજ્ય ઉપર પ્રી-
 “તિ છે મને રજવાડાનો જાતઅનુભવ નથી, પણ મિત્ર પાસે મહેં ઘણાક
 “પ્રસંગો સાંભળેલાં અને ચર્ચેલા. મહારે આવે પ્રસંગે અભિપ્રાય બાંધવા
 “પડેલા તે પરિપાકદશાને પામ્યા નથી, પણ જેવા છે તેવા દર્શાવવામાં કાંઈ
 “દોષ લાગતો નથી.”

મણિં—“બેલાંશક, બોલો. અમારાં છિદ્ર અને અમારા દોષ જાણવાને
 અમે અંતઃકરણથી આતુર છીએ.”

ચંદ્રં—“મહારી કલ્પના પ્રમાણે અમારા લોકમાં સામાન્ય વર્ગ ઘણો છે,
 “પણ રાજ અને સામાન્ય પ્રજાની વચ્ચે સૂક્ષ્મ પ્રસંગોએ કામ લાગવા અને
 “એ ઉભય પક્ષની વચ્ચે મધ્યસ્થ થવા દ્રવ્યવાન્ અને સત્તાવાન્ એક ઉ-
 “દાત્તવર્ગ એટલે aristocracyની અમારે જરૂર છે. ઇંગ્રેજ રાજ્યના બ-
 “ળથી હાલ જે લોકમંથન ચાલે છે તેને અંતે, દંડી ભાગી છાશ પાણી એક
 “થાય તેમ, દેશી રાજ્યોની સત્તા ભાગશે અને અમારા જેવા પ્રજાવર્ગ સાથે
 “તેઓ ભળી જશે. તોપણ બંગાળા ભણી જમીનદાર રાજ્યો છે તેમ આપણા
 “રાજ્યો પણ ઇંગ્રેજ રાજ્યની અમ જેવી સામાન્ય પ્રજા અને રાજ્યકર્તા-
 “ઓ વચ્ચે ઉદાત્તવર્ગરૂપ પગથીયું થશે, અને તે કાળે આજ જે જે દુઃખ
 “અને બંધન ભોગવવાં પડે છે તેમાંથી મુક્ત થઈ રાજ્યો સ્વતંત્ર તે સુખી
 “થશે અને સર્વ દેશના કલ્યાણનું સાધન થશે એવી મહારી બુદ્ધિ છે.”

શંકરં—“રાજ્યો રાજ મટી ઉદાત્ત વર્ગમાં ભળે તેથી તમને શો લાભ?”

વીરં—“સાહેબ, જે વાત હું કહેતો હતો તે જ અમારા આ ગુજ-
 “રાતી બાધએ માખણ લગાડી કહી.”

શંકર૦—“ ના, રાવસાહેબ. તમારો અભિપ્રાય તો રાજ્યોને અને ઉદાત્ત
“વર્ગને સર્વને તોડી પાડી તમારા જેવા દિગંબર કરવાનો છે, અને ચંદ્રકાં-
“તણી તો ઉદાત્તવર્ગ ઉપર શ્રદ્ધા છે. વળી રાજ્યોનો વિવર્ત તમે ઇચ્છો છો
“અને ચંદ્રકાંત ઇચ્છતા નથી પણ પ્રારબ્ધને બળે નિર્મેલો ગણે છે.”

વીર૦—“ હા—પણ—તે—એકનું—એક—જ. ”

ચંદ્ર૦—“ના જી. ઇંગ્રેજ ન્યાયની અને નયની સત્તા તમે છાપખાનાવાળા
“સમજી શકો એમ નથી. રોમન રાજ્યની ન્યારે સર્વ દેશમાં ચક્રવર્તી સત્તા
“થઈ ત્યારે રોમન શાંતિ—Pax Romana—સર્વત્ર વર્તી ગઈ અને
“ત્યારે પાસનો કોલાહલ મટી ગયો*—વાધને દેખતાં પશુમાત્ર પરસ્પરવિગ્રહ
“અને ખુમાખુમ છોડી દેઈ શાંત થઈ જાય તેમ બલિષ્ઠ સામ્રાજ્યના ન્યાય
“અને પ્રતાપ આગળ તે કાળની સૃષ્ટિ શાંત થઈ ગઈ. હિંદુસ્થાનમાં
“ઇંગ્રેજ રાજ્યની શાંતિ પણ એવો જ યુગ વર્તાવવા બેઠી છે. દેશી રા-
“જ્યોને અમારી હાઈ કોર્ટનો ન્યાય લાગુ નથી એ સત્ય છે; પણ તેમને
“રાષ્ટ્રીય ન્યાયશાસ્ત્ર—International law—નું સ્વાતંત્ર્ય નથી, અને બળે
“બળે સર્વ દેશી રાજ્યોનો એકભાવ કરનાર સરકારનો ઇચ્છાન્યાય અને દેશી
“રાજ્યોની ઢીલી ખડીકણ અરજીઓ એ બેની પરસ્પર ખેંચતાણમાં જતી
“જનાર ઇંગ્રેજ બુદ્ધિનો ન્યાય ચક્રવર્તી થાય છે—એ ઇંગ્રેજશાંતિના
“પ્રતાપ આગળ દેશી રાજ્યો ઉદાત્ત રાજપુરુષો થઈ જતા દેખાય છે—
“તેમનાં રૂપ બદલાવા માંડ્યાં છે અને અંતે એ પરિણામ સિદ્ધ થશે.”

* “The Roman conquest relieved the nations from the interminable dissensions which threatened them on the dissolution of the Macedonian dynasty. The wars of the ‘kites’ and ‘crows’ were succeeded by a period of internal tranquillity more extensive, more durable, and more profound than any other in human annals. The Pax Romana stands out as an unique phenomenon in history. It was consolidated partly by the power of the Roman arms in repelling aggression from without ; but not less perhaps by the constraining pressure of Roman law, which made every subject of the world-wide dominion know his place, and confine himself within it. The Roman law was an active and living principle. It was always open to receive new impressions and was anxious for improvement and development. It set before itself ideas of humanity and justice which it aimed at accomplishing. It trained multitudes of keen intellects in the contemplation and pursuit of broad and noble ends. It constituted in itself a wide and liberal education and familiarised its students first with the highest philosophy, and afterwards with the purest religion of the period. Nor was it unsuccessful in the attainment of its practical objects. It generated a spirit of confidence in the government, of obedience to command, of general contentment, and gave scope to the discipline of domestic affections.—*Merivale*.

શાંતિ૦ — “ દેશી રાજ્યો શુદ્ધ અને સદ્ગુણી થાય તો પણ તેમની
“ એ દશા થશે એવું ધારે છે?”

પ્રવી૦ — “ શું તમે એમ ધારે છે કે અમારામાં એ ભાગ્ય અટકાવવા
“ જેવું બુદ્ધિચાતુર્ય નથી ?”

ચંદ્ર૦ — “ *Pax Britannica*, બ્રીટિશ શાન્તિ—સૂર્યના ઉદય
“ પેડે સર્વ તેજને, તારાઓને તેમ ચંદ્રને પણ, અસ્ત કરશે. વૈરાટના મુખમાં
“ અર્જુને કૌરવો અને પાંડવોની ક્રમશઃ ગતિ દીડી તેવી જ આ શાંતિનાં
“ મુખમાં શુદ્ધ અને અશુદ્ધ, પ્રવીણ અને મૂર્ખ, સર્વ રાજ્યોએ પોતાની
“ ગતિ જોઈ લેવી. દેશી રાજ્યોની પરસ્પરતકરારોમાં તેમ તેમની પોતાની
“ સાથની તકરારોમાં સરકારે પોતાના હાથમાં ન્યાય રાખ્યો છે એટલું નહીં
“ પણ ન્યાયનાં ધોરણ પણ નવા કાળનાં વાળ્યાં વળે એવાં રાખ્યાં છે.
“ એટલુંજ નહીં પણ એ રાજ્યોની પ્રજાને ન્યાય આપવાનાં ત્રાજવાં પણ
“ રાજ્યો જાતે ખરોખર જાલતાં શીખવાના નથી, અને તેવે પ્રસંગે એ
“ રાજ્યો અને તેમની સારી નરસી પ્રજા વચ્ચે વિરોધના પ્રસંગ સમાય-
“ લાછે, એ પ્રસંગોએ આ ત્રાજવાં રાજ્યોના હાથમાંથી ઇંગ્રિજનાં હાથમાં
“ વંશે કે કવશે ચાલ્યાં જશે. આ કાળે પ્રજાને દેશી રાજ્યોના કરતાં પરદેશી-
“ ઓના રંગ અને સંગ વધારે મીઠો લાગશે; અને કોઈ પ્રસંગે સાસરાના
“ જીલંમથી ત્રાસેલી, તો અન્ય પ્રસંગે દક્ષિણ નાયક ઉપર મોહેલી, વંડેલી.
“ પ્રજાઓ પરણેલા સ્વામીને ત્યજી રંગીલા અને ચતુર પરદેશી વણજારાઓ
“ સાથે ચાલી જશે. આપણા રાજ્યો તે હવે રાજ નથી અને માત્ર સરકારે
“ રાખેલા સ્થાનિક અધિકારીઓની દશાને પામ્યાં છે—*They are al-*
“ *ready reduced into what Herbert Spencer calls Local*
“ *Governing Agencies.** હવે તો આ ઉદ્યોગપર્યંત યુગમાં નહાનાં
“ રાજ્યોની પ્રજાઓ મોટા રાજ્યની પ્રજામાં ભળતી જાય છે, અને
“ તેમના પ્રાચીન સ્થાનિક રાજ્યાધિકારીઓ ઉદ્યોગાધિકારીઓ—ઉદાત
“ પુરુષો—*Lords and Nobles—a noble aristocracy—* થઈ
“ જશે.”

* While, with the compounding of small societies into large ones the political ruling agencies which develop locally as well as generally, become separate from, and predominant over, the ruling agencies of family origin, these last do not disappear; but surviving in their first forms, also give origin to differentiated forms. The assemblage of kindred long continues to have a qualified semi-political autonomy, with internal government and external obligations and claims. And while family-clusters, losing their definiteness by interfusion, slowly lose their traits as separate independent societies, there descend from them clusters which, in some cases united chiefly by locality and in others chiefly by occupation, inherit their traits, and constitute local governing agencies supplementing the purely political ones.—*Spencer's Political Institutions.*

“ તરત કાળમાં રાજાઓ અમારાં લોકલ બોર્ડર્સ અને મ્યુનિસિપાલિ-
 “ ટિઓ જેવાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની દશાને પામ્યાં જોશો. અને તેને
 “ અંતે ખીલુ દશા આવશે. ”

પ્રવીણ—“ તમારે એથી શો લાભ ? ”

શંકર—“ એવું થયાનાં દૃષ્ટાંત કંઈ દીક્ષા છે ? ”

ચંદ્ર—“ એનાં દૃષ્ટાંત જેવાં હોય તો ઇંગ્લાંડના બેરોનો (Barons)
 “ આજ ડ્યૂક અને કાઉન્ટ થઈ ગયા છે તે ! તમારા ભાયાતોની દશા
 “ પણ ખીલુ શી થઈ છે ? કાળક્રમે ઇંગ્લેન્ડરાજ્યના મૂળગ્રાસીયામાં દેશી
 “ રાજાઓની ગણના થશે. અમને તેથી લાભ છે. અમે ઇંગ્લેન્ડ પ્રજા પાસે
 “ દ્રવ્યના સંચય નથી. અને ઉદ્યોગમાંથી આવકાશ નથી. અમારા રાજ્યમાં
 “ પ્રજાએ રાજા પાસે માગણું માગતાં નિરંતર આગ્રહથી અને મહાન
 “ દ્રવ્યના વ્યયથી મહાભારત પ્રયત્ન કરવા પડે છે—તેનું દૃષ્ટાંત—અમારી
 “ ફ્રાન્સેસ અને ખીજન જે જે કામ જુવો તે. બંગાળમાં જમીનદાર રાજા-
 “ એને આવકાશ, દ્રવ્ય અને ઉત્સાહ સર્વ છે. મુંબઈ ઇલાકામાં વ્યાપાર
 “ છે તે વિદ્વાનોના હાથમાં નથી, અને તેઓ દ્રવ્ય શોધતાં આવકાશ જુવે છે.
 “ વ્યાપારીઓ દ્રવ્ય અને આવકાશ વ્યાપારમાં રોકવા વધારે ઇચ્છે, અને અવ-
 “ કાશ અને દ્રવ્ય બે તેમની પાસે હોય, તો ઉત્સાહ તેમાં નથી આવતો.
 “ આ પાસના રાજાઓ જમીનદારો થઈ જાય તો મુંબઈ ઇલાકામાં બંગાળ-
 “ ના રાજાઓ જેવો વર્ગ ઉભો થશે, તેમ થયા નિર્મેલું છે, તેમ થશે તો એવા
 “ દ્રવ્યવાન આવકાશવાન વર્ગમાં અમે વિદ્વાનો ઉત્સાહ ભરશું, અને
 “ મેળના કાર્ટા મેળવનાર ઉમરાવોએ પ્રજાનો જુડો લીધો હતો* તેવો

* The barons proclaimed themselves the army of God and Holy Church. The middle classes of England, both the yeomanry in the country and the Burghers in the towns, actively aided them; and rendered their success certain. It was no longer a rising of one order of the community but a movement of all the free-men of the land. John seems to have perceived the formidable importance which it thus assumed and he endeavoured to detach the barons from the national cause by offering special terms in favour of themselves and their immediate retainers. But the baronial chiefs felt their true position as champions of a nation's rights and disregarded the insidious offers of the King. . . . who, in despair, sent the Earl of Pembroke to inform them that he was ready to comply with their petitions, and to desire that a place and time might be named for a conference. The barons answered, “ Let the day be the 9th of June, the place, Runnymede.”—Sir Edmand Creasy's Rise and Progress of the British Constitution.

“ જુડો લેનાર અમારા દેશને મળશે ! એ અમારો પરમ લાભ—કે સરકાર,
“ રાજાઓ, ને રૈયત સહિત કલ્યાણ ! ”

પ્રવીણ૦—શું તમે એવો અભિલાષ રાખો છો કે અમારે એ તમારા ઉદ્ધત લોક પેઠે તમને લાભ અપાવવા સરકાર સામે શસ્ત્ર ઉપાડવાની મૂર્ખાઈ કરવી ?

શંકર૦—શું એવો રાજદ્રોહી વિચાર તમારા હૃદયમાં રાખો છો ? ગમે તો તમે તમારા અત્યુત્સાહના વેગમાં ને વેગમાં એવા અંધ બન્યા છો કે એ અભિલાષમાં રહેલો રાજદ્રોહ જોતા નથી; અથવા ગમે તો તમે જાણી જોઈને રાજદ્રોહી અભિલાષ રાખો છો.

વીર૦—ભાઈ ચંદ્રકાંત, માખણ લગાવી લગાવીને પણ તમે આ પરિણામ આણ્યો ! ડહા થઈને સ્વીકારો કે આ મહાત્માઓ ઉદ્ધત પુરુષોનું વીરત્વ કે પ્રાણત્વ બતાવવાને અશક્ત છે એટલું જ નહીં, પણ મહારા તમારા જેવા રંક સામાન્ય મનુષ્યોના જેવું મનુષ્યત્વ પણ એમાં રહેવાનું નથી. વીલાયતના ડચ્છ અને અર્લ સામાન્ય મનુષ્યોમાંથી નવા થતા ન હતા તો જુના ડચ્છ અને અર્લોના દીકરાઓની થાય છે તેમ એ લોકની સર્વ ઉદ્ધતતા શૂન્ય થાત. પણ ક્યાં એ દેશ ને ક્યાં આ ? એ લોક પડતા પડતા ટકે છે અને આપણા લોક તો ઉભા રહેવા જતાં પડવા માંડે તો તે પછી ઉભા રહી શકવાની આશા શી ? એમનાં મુખમાં તો હવે યવ ને તિલ મુકો કે એમનો આત્મા આ પશુદેહને છોડી નવા મનુષ્યદેહમાં સંચાર કરી ઉચ્ચ ગતિ પામે ! આ જુવો અમારા મુંબાઈવાસી ન્યાયાધીશની સ્વતંત્રતા અહીં આવી મનુષ્યત્વ ખોઈ રાજદ્રોહથી ખેંચી લાગી ! રામ બોલો ! ભાઈ રામ !

વીરરાવના મુખમાંથી રાજાઓ સંબંધી આ વચન નીકળતાં સહિ રજપુતોના મુખ ઉપર ક્રોધ, આંખમાં લોહી, અને કપાળે ભ્રુકુટી, ચહડી આવ્યાં. માત્ર મણિરાજના મુખ ઉપર કોઈ જાતનો વિચારજણાયો નહીં. શંકર-શર્માએ સ્તબ્ધ રહી સહિ સાંભળ્યાં કર્યું. રત્નનગરીના અધિકારીઓમાંથી છેલ્લો બેઠેલો એક વૃદ્ધ પુરુષ ધીમે પણ સ્થિર સ્વરે બોલવા લાગ્યો :

“ યથા યથા મુજ્જતિ વાક્યવાણમ્ ।

તથા તથા જાતિકુલપ્રમાણમ્ ॥ ”

મણિરાજના ગ્રાસીયામાંનો એક દાવડું મુખ રાખી બોલ્યો : “ દાસીપુત્ર
“ વિદુરજીના ભવનમાં એમના જેવા કુલીન જનોને ગોચ્ય વચન નીકળે
“ તો કોઈએ ક્રોધ પામવા જેવું નથી.”

સર્વેનો ક્રોધ ઉતરી ગયો અને મણિરાજ અને વિદ્યાચતુર શીવાય સર્વ હસવા લાગ્યા, અને તેમના મુખ ઉપરથી ઉતરેલો ક્રોધ વીરરાવના મુખ ઉપર સંક્રાંત થયો. તે જોતાં જ, ચંદ્રકાંત બોલી ઉઠ્યો.

“ વીરરાવ, Those who hit hard must be prepared to
“ be hit hard ! ભાઉસાહેબ, આ ગૃહસ્થોનાં વાક્યોને પણ આપણી
“ ચર્ચાનો, તમારી ચર્ચા જેવોજ, ભાગ સમજી, શાંત રહી ચર્ચા ચલાવો.
“ નીકર આપણા મુંબાઈની પ્રતિજ્ઞા જોશો. ”

વીર૦—“ મહારી ભુલ એ થઈ કે તમે ચર્ચા ચલાવતા હતા તેમાં
“ મહેં વિદ્ય પાડ્યું. તમે એમની સાથે કેમ પહોંચી વળો છો એ જોવાની
“ લહેજત વધારે સારી છે. ”

ચંદ્ર૦—“ લોય ભલે. મહારે ઘણાક પ્રશ્નોને ઉત્તર દેવાનો છે તેમ
“ પ્રથમ તમનેજ કાંઈ ઉત્તર દેઈશ. પ્રથમ તો તમારી લહેજત તમે ઓછી
“ કરી નાંખી તેનું કારણ સાંભળો. ચર્ચાનો શુદ્ધ રસ ગાળો અને શાપથી
“ વધતો નથી, પણ ઉદાત્ત રસના ભરેલાં નર્મવાક્યોથી અથવા ગુપ્ત મર્મ
“ અને પ્રકટ વિનોદ એ ઉભયથી ભરેલી વાક્યરચનાથી ચર્ચાના પ્રહાર
“ સફલ, આનંદજનક, શુદ્ધ રસના ઉત્તેજક, અને અદૃષ્ટ પણ અચુક
“ રીતે સત્યના સાધક થાય છે. તમને આનો અનુભવ આપણા પ્રિય રત્ન
“ કુલીન સરસ્વતીચંદ્રના સહવાસથી થયલો છે અને દેશી રાજ્યોના આવા
“ પુરુષોના સહવાસથી પણ તે શીખશે. હું કબુલ કરું છું કે ઘણો પ્રયાસ
“ કરવા છતાં મહારામાં તે કલા માત્ર સ્વરૂપ અંશે આવી છે તો એ પ્રયાસનો
“ તિરસ્કાર કરનાર તમારા જેવામાં તે કંઈ પણ અંશે ન આવે તેમાં કાંઈ
“ નવાઈ નથી. હું આ ગૃહસ્થો પેઠે તમારો તિરસ્કાર કરતો નથી કારણ
“ તમારા જેવા જ દોષનું હું પણ પાત્ર છું. પરંતુ આજે તમે હાર તો નહી
“ પણ લાત ખાધી, તેનાથી તમારા મનમાં કંઈક એટલું તો સત્ય વસશે
“ કે આપણી રીતમાં કાંઈક દોષ છે. એ દોષમાંથી મુક્ત થવાના મહારા
“ પ્રયાસને તમે માખણ કહો છો તેમાં મને ઇષ્ટાપત્તિ છે, કારણ
“ સત્યં મૃદુ પ્રિયં વાક્યં ધીરો હિતકરં વંદત્ એ શાસ્ત્રના આચારમાં માખણ
“ હોયતો તે જેવું સ્વાદિષ્ઠ તેવુંજ પાષ્ટિક છે અને તેમાંથી જ ધીની આશા
“ છે. એ માખણનો ઉદાત્ત ઉદ્ભવ પવિત્ર દુધમાંથી છે ને જ્યાં સુધી તેમાં
“ અસત્યનું પાણી અથવા કુપથ્યની ખટાશ નથી મળ્યાં ત્યાં સુધી તે માખણ
“ ગ્રાહ્ય છે. તમારા મરાઠી લોકનો આચાર વગરવિચારની ગાળો દેવામાં જ
“ છે, પણ અમારે ત્યાં કંઈક જુદું જ પ્રકરણ છે. તમારે ત્યાં પણ ઇન્દુપ્રકા-

“ શત્રુ વાક્ય અમારા જેવું જ છે કે—કસ્યચિત્કિમપિ નો હરણીયં સર્મવાક્યમપિ
 “ નોચ્ચરણીયમ્. તેમાં મર્મવાક્યના ઉચ્ચારને અને ચોરીના અપરાધને એક
 “ જ ત્રાજવામાં મુક્યાં છે. તમે જે રાજાઓમાં ઉદાત્તતા જોતાં નથી તેની ઉ-
 “ દાત્તતા આટલાથી જ પ્રત્યક્ષ કરો કે તમારી આટલી ગાળો સાંભળવા છતાં,
 “ તમને અતિથિ ગણી, તમને સામું એક વચન તે નથી કહેતા. તમે જે ઉદા-
 “ ત્તતા જોતે સમજતા નથી તે જ ઉદાત્તતાનાં ત્રણ અંશ—સહનશીલતા,
 “ ક્ષમા, અને ઔદાર્ય—મહારાજ મણિરાજમાં આ પ્રસંગે પ્રત્યક્ષ કરો અને
 “ સ્વીકારો કે તમારા અભિપ્રાયનો એક પાયો એ પ્રત્યક્ષ પાડથી ભાગી ગયો
 “ અને આપણા રાજાઓનું ઉદાત્તત્વ તમે ધારો છો એમ એકદમ ભ્રષ્ટ
 “ થાય એવું નથી. ”

“ રાજદ્રોહની વાતમાં મહારે તમને અને રા. શંકરશર્મા એ ઉભય મુંબાઈ-
 “ વાસી ભાઈઓને ઉત્તર દેવાનો છે. મી. વીરરાવ રાજદ્રોહનો વિચાર જ
 “ અકર્તવ્ય ગણે છે ત્યારે રા. શંકરશર્મા તેનાથી અસ્થાને ડરે છે.”
 “ વીરરાવજી, તમે વિચાર તે ઉચ્ચાર એ શાસ્ત્રનો આચાર પાળો છો.
 “ પ્રથમ તો આ શાસ્ત્ર જ અસત્ય છે. એ શાસ્ત્ર તમે જોતે જ સર્વત્ર
 “ પાળવાનું ઇષ્ટ ગણતા નથી. અત્યંત આજ્ઞાકર પુત્રના અંતઃપુરની વાતો
 “ દ્રોહ પિતા જાણવા ઇચ્છતો નથી, અને તેના ઉચ્ચાર ઇચ્છતો નથી.
 “ મનુષ્યના અર્ધા શરીરને દૃષ્ટિગોચર કરતાં કે કરાવતાં સંસાર કંપારી ખાય
 “ છે, અને સત્યના કટલાક ભાગને જોવાને આપણું જ્ઞાનેન્દ્રિય ના પાડે છે.
 “ વીરરાવજી, સ્વીકારો કે સત્યના ઘણાક અંશને પ્રત્યક્ષ કરવાની તમારે ના
 “ પાડવી પડશે ને એથી મોટા અંશનો ઉચ્ચાર કરવાની ના પાડવી પડશે.
 “ તમારા ઉચ્ચારનું સૂત્ર અસત્યના પાયા ઉપર બાંધ્યું છે.”

“ તમારું એ સૂત્ર મહાન્ અનર્થોનું મૂળ છે તેનો—તમારા જાતભાઈઓ,
 “ વર્તમાનપત્રવાળાઓ અને મરાઠા ભાઈઓ—બ્રીટિશ ઇન્ડિયામાં અનુ-
 “ ભવ કરાવે છે. પુલ્કર સાહેબ બીચારા આપણને કહી કહીને થાક્યા છે
 “ કે ઇંગ્લેન્ડ અને દેશીઓનાં ચિત્ત પરસ્પરની વિદેશીયતાને ભુલી જશે નહીં
 “ અને બંધુભાવ પામશે નહીં ત્યાં સુધી હીન્દુસ્થાન એ રાજપ્રજાના
 “ પરસ્પર અવિશ્વાસમાંથી છુટશે નહીં અને ત્યાં સુધી તેમાંથી દ્રોહનું કલ્યાણ
 “ થશે નહીં. આ વિશ્વાસ અને આ કલ્યાણના માર્ગમાં જે દ્રોહ વિદ્ય નાંખે
 “ તે દેશદ્રોહી છે અને દેશદ્રોહી તે રાજદ્રોહી છે. તમે ભાઈઓની છલ ઉપર
 “ એ દેશદ્રોહ અને રાજદ્રોહ નાચે છે અને તમારા દેશવત્સલ હૃદયને એનું
 “ ભાન નથી. ખરી વાત છે કે ઇંગ્લેન્ડે સ્વાર્થપુદ્ધિ અને અવિશ્વાસનો સર્વતઃ

“ ત્યાગ નથી કરી શકતા પણ એના અપવાદરૂપ ઉદાત્ત ચિત્તોનો એ દેશમાં
 “ અભાવ નથી એમ ડોન્ડેસના આધારભૂત ઇંગ્રેજો અને રીપન
 “ જેવાઓ ઉપર દૃષ્ટિ કર્યા પછી કાગો દેશી ના કહી શકશે? એ લોક
 “ આપણી ભાષા સમજી શકે તેના કરતાં એમની ભાષા આપણે વધારે
 “ સમજીએ છીએ, તેજ રીતે આપણાં ચિત્ત એ લોક સમજી શકે કે ન
 “ શકે પણ યત્ન કરનાર દેશી ઇંગ્રેજનાં ચિત્તને વધારે સમજી શકશે. જે
 “ વધારે સમજે તેને માથે વધારે ધર્મ. ઇંગ્રેજોના મોટા ભાગ આપણા ઉપર
 “ વિશ્વાસ કરે કે ન કરે, પણ આપણા ઉપર એવા વિશ્વાસની વૃદ્ધિ કરાવવી
 “ એ આપણા હાથમાં છે અને જે વસ્તુની એમ આપણી શક્તિ ઉદય પામી-
 “ છે તે શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો ધર્મ આપણે માથે ઉદય પામ્યો છે. તમ
 “ ભાઈઓના સૂત્રનો આચાર એ ધર્મનો કેવળ ભંગ કરે છે, પોતાના ઉપર
 “ રાજ્યવર્ગનો નિષ્કારણ અવિશ્વાસ ખેંચી લેછે; અને ન ખવાય, ન રસ
 “ પડે, ન પેટમાં જાય, ન પોપણુ કરે, અને કેવળ દાંત ભાગે એવા ગાયના
 “ શીંગડાનું ભક્ષણ કરવાનો મૂર્ખ અને દુષ્ટ પ્રયત્ન કરવો એ મહાત્મ અનર્થ
 “ તમારી જીભનું પરિણામ છે. આ તમારું જિવ્હાલૌલ્ય જ્યાં સુધી મટશે
 “ નહી ત્યાં સુધી તમે અજ્ઞાત પણ પ્રત્યક્ષ દેશદ્રોહના પાતકમાંથી ઉગરશો
 “ નહી અને પરદેશી અવિશ્વાસી રાજ્યકર્તાઓમાં ઉદાત્તતા તો ક્યાંથી જ-
 “ ગાડો પણ આપણા ઉપરનો અવિશ્વાસ દિને દિને વધારશે અને તેમની
 “ અનુદાત્તતાના વાયુને વધારી એ વાયુના ઝપાટાઓને મૂર્ખ શાદમલિ પેઠે
 “ માથે બોરી લેશો. ”

“ તમે દેશી રાજ્યમાંના નાત જાતના ભેદની ફરીયાદ કરો છો, પણ આ-
 “ પણી મુંબાઈમાં અને તમારા પુણામાં બીજું શું છે? આપણામાં દક્ષિણી અને
 “ ગુજરાતી, દક્ષિણીમાં—શણવી પ્રભુ અને બ્રાહ્મણ, —મરાઠા અને બ્રાહ્મણ,
 “ એ બ્રાહ્મણોમાં દેશસ્થ અને કેંકણસ્થ --ચિત્તપાવન અને કરાઠા વગેરે
 “ કેટલા કેટલા ભેદને વ્યવહારમાં આગળ આણી અનેક સુધારાઓનો સત્ય
 “ નાશ વાળવામાં આવે છે? સત્ય વાત છે કે તમારા જેવા શુદ્ધ દેશવત્સલવીરે

૧. ન શુષ્કર્વરં કુર્વાતિ વાહુમ્યાં ન નદીં તરેત્ ।

અનર્થકમનાયુષ્યં ગોવિષાણસ્ય મક્ષણમ્ ॥

દન્તાશ્ચ પરિમૃજ્યન્તે રસશ્રાપિ ન લમ્બ્યતે ॥ મહાભારત શાંતિપર્વ

૨. મહાભારતમાં એક કથા એવી છે કે પવનના રાજ્યમાં શાદમલિ વૃક્ષે તેને નારદની પાસે ઉભાં ઉભાં ગાળો દોધો, નારદે પવનને કહી, અને પવન-
 રાજે પોતાના બળનું ભય દર્શાવી શિક્ષાની ધમકી આપી ત્યારે ભયથી એ
 વૃક્ષ જાતે જ શીર્ષ થયો.

“ તેના સામા યુદ્ધ કરે છે પણ તમારા સામા પક્ષમાં ખી. એ. અને એમ. એ.
 “ થયેલા ગૃહસ્થો, વડીલો અને ડાકુતરો, દીવાનો અને રાજાઓ ભળેલા છે.
 “ એ સામા પક્ષની ગર્જના ગરીબ ગુજરાતી રાજ્યોમાંથી તમારા દેશમાં
 “ નથી આવી. પણ અમે ગુજરાતી ભાઈઓ તમે મરાઠાઓના દેશવત્સલ
 “ ભડકાથી તાપીએ છીએ ને કંઈક ગરમ થઈએ છીએ તે અમારામાંથી
 “ રાજકીય વ્યવહારમાંના આ સાતિભેદનું શૈત્ય ફૂલાડવા તમારા ઉચ્ચગ્રાહના તા-
 “ પનો કંઈક પ્રત્યક્ષસિદ્ધ અંશ આપો; અને અમારા રાજાઓને અને સરકારને
 “ ગાળો દેવામાં જેટલાં ઉદ્યોગ અને બળ વૃથાવાહ કરે છે તેમને તમારામાંથીજ
 “ એ ભેદ ફૂલાડવામાં સફળવાહ આપવામાં રોકો, અને પછી જુવો કે દેશી
 “ રાજ્યોમાં તે રંગની અસર આવે છે કે નહીં ? વીરરાવજી, જે આપણે
 “ વિદ્વાન, દેખતા, અને, સુધરેલા છીએ તો તેના પ્રત્યક્ષ પાઠ અશિક્ષિત
 “ રાજ્યોમાં આપણા સદ્વર્તનથી આપવો એ—આપણી વિદ્વતા સત્ય હોય
 “ તો—એ સત્યને માથે એ ધર્મ પ્રકટ થાય છે. સો ગાળો દીધા કરતાં એક
 “ પ્રત્યક્ષ પાઠ અનેકધા સફળ થશે. ચચદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ॥
 “ જે આપણે શ્રેષ્ઠ હઈએ તો આપણા વર્તનમાંથી સામાનાં વર્તનમાં મુદ્રા
 “ પાડો, અને તેમ કરવા અશક્ત હઈએ તો તેના કરતાં આપણી શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ
 “ નથી થઈ. *That is the fact. What is the use of our wild*
 “ *talks and odious comparisons which only irritate*
 “ *others and lower ourselves ?* ”

મણિરાજ—“ અંદ્રકાંતજી, તમે જે અમારા અતિથિ છો. આ વિદુર-
 “ ભવનમાં અમારું એક શાસ્ત્ર એવું છે કે વિદ્વાન્ અતિથિઓનાં મનો-
 “ રાજ્યમાં તરતાં સત્ય ફૂલાડવી લેઈ લેવાં અને બાકીના ભાગની
 “ ઉપેક્ષા કરવી. વીરરાવજીનાં વાક્યોમાં જેટલાં સત્ય તરે છે તેનો, ક્રમ
 “ આવ્યે, અમારા પ્રધાનજી સત્કાર કરશે. તમને વીરરાવજીના ઉત્સાહમાં
 “ અંકુશયોગ્ય ભાગ લાગતો હોય તો એ અંકુશ બતાવવાનું બંધુકૃત્ય કરવા
 “ વિદુરભવન ખહાર ઘણો અવકાશ મળશે. પણ હાલ તો એમના તમાર
 “ ઉત્સાહના સ્વતંત્ર નિર્ભર આવેગ ઝીલી લેવાને અમે કેટલા સમર્થ
 “ છીએ અને કેટલા નથી તેની પરીક્ષા તમ જેવા પાસે આપવા ઘો,
 “ અને તમારા ભણીથી તો પ્રસ્તુત વિષયના સંબંધમાં જે તમારા વિચારના
 “ ઉદ્ગાર અંકુરિત થાય તેનો ઉપભોગ કરવાનો અવકાશ આપો. અમારાં
 “ સ્વરૂપ અને સત્તાને ભુલી, તમારાં ચિત્તને બીલોર જેવાં પારદર્શક—
 “ અને તેજના રંગનાં પૃથક્કારક—કરી નાંખો; તેમાંના રસના નિર્મલ

“ ઝરાઓના* પ્રવાહને આ સ્થાને નિરંકુશ થવા દો, તેના સ્ફટિક આરા
 “ ઉપર આવતા સુંદર તર્ક-રાશિના કંઠના કિન્નરગાનને સ્વતંત્ર રીતે
 “ વિકાસ પામવા દો, તેના ચિત્ર તટ ઉપરથી લચી રહેલી અતેકરંગી સુવા-
 “ સિત પુષ્પોથી ઉભરાતી તરુશાખાઓને જોવા દો, અને એ ચમત્કારના
 “ દર્શનથી અમને પડતા રસમાં અમે રાજવર્ગના કૃત્રિમ પદને—અમારી
 “ સેવાને નિમિત્તે—અમારી શત્રુતા સારવાનો અવકાશ ન આપો. રાજત્વના
 “ અંધનમાંથી છુટી પળવાર, તમને સાધારણ પણ અમને દુર્લભ એવો,
 “ શુદ્ધ મનુષ્યત્વનો વિહાર અમે જોઈ શકીએ, તેનો રસ ભોગવીએ, અને
 “ તેનો બોધ લેઈએ એવા ગુરુ અર્થને માટે જ આ વિદુરભવન રચાયલું છે.”
 ચંદ્રકાંત સ્મિત કરી બોલ્યો. “ એ નવીન જાતના આતિથ્યમાં પણ જે
 “ ઉદાત્તતાનું દૃષ્ટાંત સમાય છે તે મહારા મિત્રના ચરણ આગળ મુકું છું,
 “ અને એમને દેશી રાજ્યોમાં સર્વત્ર અનુદાત્તતાનો દુર્ગન્ધ આવે છે તેનો
 “ પ્રત્યુત્તર તેમાંથી લેવા વિચિત્ર કરું છું. અનુદાત્તતાનું દૃષ્ટાંત દર્શાવ્યા શી-
 “ વાય ઉદાત્તતાનું વ્યાખ્યાન પૂર્ણ થતું ન હતું માટે મહો મહારા મિત્ર મિ.
 “ વીરરાવને એ દૃષ્ટાંત દર્શાવવાનો માર્ગ લીધો હતો. એ માર્ગ હવે
 “ સમાપ્ત થયો.”

“ એ વિષયની સમાપ્તિથી હું એટલું પ્રથમ સિદ્ધ થયું ગણું છું કે રજવા-
 “ ડામાંથી અમારા ઉદાત્ત વર્ગનો ભાવી જન્મ હું જોઉં છું તેને સ્થાને તેનો
 “ ગર્ભપાત જોવામાં મી. વીરરાવ ભુલ કરે છે. એ ઉદાત્તતા પરદેશી અવિ-
 “ શ્વાસી રાજ્યકર્તાઓથી તેમની પ્રજાઉપર દર્શાવાતી નથી તેથી તેમની
 “ દૃષ્ટિમર્યાદામાં આપણા ભણીથી રાજદ્રોહનાં સ્વપ્ન ખડાં થાય તે સકારણ છે.
 “ પણ દેશી રાજ્યમાં એ સ્વપ્નસૃષ્ટિ ઉભી કરવાનું કારણ નથી. દેશી રાજ્યો-
 “ માં દેશીપરદેશીનો ભેદ જોવો અકારણ અને અસત્ય છે તેવું જ રાજદ્રો-
 “ હનું ભય પણ અકારણ અને અસત્ય છે. આ વિષયનું વધારે વિવેચન કર-
 “ વાની અગત્ય નથી, કારણ એ રાજ્યોનું રક્ષણ અને સાચવણી ઇંગ્લેન્ડને
 “ માથે છે એટલું જ નહીં, પણ મહારાજ મલ્લરાજ જોવાની દીર્ઘદૃષ્ટિ,
 “ અભિજ્ઞાતતા, ઉદારતા, ક્ષમા, આદિ ઉદાત્તગુણોનું પરિણામ એ થયું કે
 “ જ્યાં આખું જગત તો શું પણ અશંકાશીલ ધૈર્યવાન સામંતસિંહ જોવા
 “ પિતાએ રાજદ્રોહ જોયો ત્યાં ત્યાં એ ઉદાત્ત મહારાજની ઉદાત્ત ખુદ્દિએ
 “ રાજદ્રોહની જાળની વચ્ચે ગુંચવાયલો રાજગુણભક્ત આત્મા જોયો, એ

* સ્ફટિકશિલાતલનિર્મલનિર્ઝર, बहुविधकुसुमैर्विरचितशेखर,
 किन्नरमधुरोद्गीतमनाहेर. ઇત્યાદિ કાલિદાસના વિક્રમેર્વિશી ઉપરથી.

“ આત્માનું રક્ષણ કર્યું, અને ગઈ કાલ જેને જગત રાજદ્રોહી ગણતું હતું તે
 “ આત્મા એ રક્ષણને બળે, મરણપથારીમાં સુતેલા પિતાનું રાજભક્ત આ-
 “ યુષ્ય વધારી, અત્યારે રાજભક્ત મૂળરાજને રૂપે આ મંડપમાં વિરાજે છે,
 “ અને એ ઉદાત્તાનો ચમત્કાર પ્રત્યક્ષ કર્યા પછી ઉત્તમ દેશી રાજ્યોને
 “ રાજદ્રોહનું ભય નથી એવું મી. શંકરશર્મા સ્વીકારશે. મુંબાઈ જેવા સ્વતંત્ર-
 “ નગરની સ્વતંત્રતા એમનામાંથી કરમાયેલી છે તે આ રાજ્યના માળીનાં
 “ પાણીથી તાજી થઈ એવું સત્ય સ્વીકારશે કે એમના ન્યાયાસન પાસે રંક
 “ પ્રજાના દ્રોહનો આરોપ કોઈ ઉન્મત્ત પુરુષોને માથે આવ્યો જોવાનો પ્રસંગ
 “ કદી આવે, પણ મહારાજ અને મણિરાજના રાજ્યાસનનો દ્રોહ કરવાનો
 “ આરોપ તો નહીં જ આવે ! એવા દ્રોહના આરોપીને આ રાજ્યની ઉ-
 “ દાત્તતા કંઈક જુદીજ શિક્ષા કરશે, અને એ દ્રોહના રોગીને, એ રોગના
 “ ચેપમાં ડુબી ચેપ ઉરાડે એવી ન્યાયાસનની તરવાર નહીં પણ કાંઈક બીજી
 “ જ રાજભક્તિની અમૃત-સંજીવની માત્રા આપશે. ”

શંકર૦—“ હું કાંઈ આ રાજ્યમાં રાજદ્રોહની વાત કરતો નથી પણ તમે
 “ અમારા રાજ્યો પાસે અમારા ચક્રવર્તીસામે રાજદ્રોહ કરાવવા ઇચ્છો છો
 “ તેની વાત કરું છું. ”

ચંદ્ર૦—“ સ્વરાજ્યમાં રાજદ્રોહનું સ્વપ્ન જોવાથી જ આ પરરાજ્યના
 “ રાજદ્રોહનું સ્વપ્ન તમને થયું ને-મહારા વાક્યનો તમે આવજો અર્થ કર્યો.
 “ ખરી વાત છે કે મેઝના કાર્ટીને માગનાર ઉમરાવો સશસ્ત્ર હતા. પણ મહે
 “ તો તમારા હાથમાંથી શસ્ત્ર ખરી પડે અને રાજ્યાધિકારીઓ મટી તમે
 “ ઉઘોગાધિકારીઓ થાવ ત્યારે જ તમારી પાસે અમારા મેઝના કાર્ટી મેળ-
 “ વવામાં સાહાય્ય ઇચ્છ્યું હતું. એ સાહાય્ય તમારા શસ્ત્રને બળે ઇચ્છ્યું ન
 “ હતું પણ તમારા ધનરાશિને બળે, ઇંગ્રેજ સાથે તમારી મૈત્રીને બળે, નય-
 “ શાસ્ત્રમાં તમારી સાંતુલ્ય શુદ્ધિની કળાઓને બળે, અને લોકસંઘનાં મન
 “ સ્વહસ્તમાં લેઈ લેવાના અને રાખવાના પ્રભાવવાળા પ્રતાપને બળે. આ
 “ યુગમાં તો એ જ બળ અને કળા મનુષ્યનાં શસ્ત્ર છે અને એવાં શસ્ત્રો તો
 “ રાજદ્રોહનાં જ સંહારક છે. એ બળ અને કળાના ગન્ધથી રાજદ્રોહનો
 “ દુર્ગન્ધ નાશ પામે છે. ”

પ્રવીણ૦—“ ભલે એમ હો પણ અમારે અમારા લાભ છોડી, અમારી
 “ પ્રજાઓને પડતી મુશ્કેલી, તેમની પાસેથી તેમના હિતને માટે લીધેલું દ્રવ્ય,
 “ તમારે માટે ખરચવાનું કાંઈ કારણ? તમે દેશી રાજ્યોના ભાણેજ કે જમાઈ
 “ કેવી રીતે થાવ તે જણાવો તો ખરા કે અમારી પાસેથી ભાણેજનું તે તા-
 “ લેજનું થવાનો તમારો હક ક્યાંથી જન્મ પામ્યો તે સમજાવ ! ”

શંકર૦— “ ધન લેવાનો તો લેવાનો પણ જામાતા દશમો ગ્રહ: તેમ વગર
 “ સપાડે ધન લેઈ, અમને ગાળો દેવાનો, ફળેત કરવાનો, દુઃખી કરવાનો,
 “ અમારે માથે દશમા ગ્રહ પેઠે નડતરની તરવાર વીંઝવાનો, અધિકાર કોણે
 “ સોંપ્યો કે નિત્ય સવારે તમારાં વર્તમાનપત્રો શું ભસે છે તે અમારે જોવું
 “ પડે ? ”

વીર૦— “ ભાઈ, અમે તો તમારા ભાણેજ પણ નથી ને જમાઈ પણ
 “ નથી; પણ તમારા ધરના ગ્રાહણ ગોર તો ખરા કે તમે ધર્મબ્રહ્મ થાવ તો
 “ તમારાં ધરની સ્ત્રીઓ જેવી પ્રજા પાસે ખુમે પડાવીએ ને તમને ધર્મને
 “ માર્ગે આણીએ. આજ કાલ તો ધરના કુલગુરુથી ન થાય તે ધરની
 “ સ્ત્રીથી ધાકીને તમે કરો. આ દેશમાં કલિયુગમાં ધર્મનું રક્ષણ કરનારી
 “ સ્ત્રીઓ છે તેનો ઘેરેઘેર અનુભવ કરો. ”

શંકર૦— “ આ વળી નવું તુત નીકળ્યું. ”

વીર૦— “ નવું કંઈ નથી. જુનું જ છે. તમારી સ્ત્રીઓ લગ્નમાં ગાય છે કે
 “ નાથ્યો રે નાથ્યો ! તમે નાસિકના કીયા ભાગમાંથી નથાવ છો તે તમારી
 “ સ્ત્રીઓ શોધી ફાડે, અને ધરના ગોર તે અમે તેમને ઉશ્કેરીએ એટલે
 “ તમે નથાવ. એ તો અમારું કામ કે જે તે માર્ગે તમારા ધરમાંથી ધર્મ
 “ દૂર ન જાય ! ”

શંકર૦— “ ને ગોરનું ત્રભાણું ભરાય ! ”

વીર૦— “ સાહેબજી ! મહારાં ભાપણની કુલીનતા તમારામાં પણ આવવા
 “ લાગી ને મહારી જ્ઞાતિ વધવા લાગી. હવે ભાઈ ચંદ્રકાંત, આમને ઉત્તર
 “ આપજો. ’

ચંદ્ર૦— “ અમારા અને તમારા સ્વાર્થ જુદા ગણવા એ જ મહાટી
 “ ચુક છે. પ્રજના ભણીથી વિચાર કરો તો આખા ભરતખંડની પ્રજના
 “ સ્વાર્થ એક છે, ને જેમ જ્ઞાતિભેદથી એ સ્વાર્થને હાનિ છે તેમ પ્રાંતભેદથી
 “ કે પ્રજાભેદ ગણવામાં પણ આ સ્વાર્થને હાનિ છે. રાજના ભણીથી વિચાર
 “ રો તો પણ સર્વ પ્રજાઓને અને માંડલિક રાજાઓને સાચવનાર ચત્રવ-
 “ તીના સામ્રાજ્યના અમે તમે અંશભૂત છીએ અને એ મહાન યંત્ર-
 “ નાં આપણે ચક્ર છીએ તે ચક્રોની ગતિમાં પણ સંવાદ*
 “ થવો અવશ્ય છે. શું હિંદુસ્થાનની સરહદ ઉપર હુમલા થશે ત્યારે
 “ તમે ઈંગ્રેજથી જુદા પડશો કે અમે જુદા પડીશું ? જ્યારે

* Harmony, સર્વ રાગોનો એક રાગમાં લય.

“ ભરતખંડની સર્વ પ્રજાઓને માથે દુષ્કાળ પડશે, અથવા બહારની
 “ પ્રજાઓ સાથે વ્યાપારમાં સ્પર્ધા થશે, અથવા રેલવે અને સરસ્વતીના
 “ પ્રસારના પ્રશ્ન ઉદ્દશે, ત્યાં શું અમે ને તમે પોતપોતાનાં પેટ ભરી
 “ સામાનાં દુઃખ જોઈ રહીશું, અથવા શું અમારે માથે આવેલી વિ-
 “ પત્તિઓ તમને જુદા ગણી છુટા મુકશે ને તમારો પક્ષપાત કરશે ?
 “ એ તો મહારા ધરમાં લાગેલી આગ પાડોશીના છાપરાની પાંખ પક-
 “ ડવાની, અને મહારા ધરમાં સંપત્તિ હશે તો કોઈ પ્રસંગે પાડોશીને
 “ તેનાથી કંઈક પણ લાભ મળશે. હિંદુસ્થાનનાં દેશી રાજ્યો, ઇંગ્લેન્ડ,
 “ અમે તેમની પ્રજાઓ, અને તમારાં રાજ્યોમાંના રાજાઓ અને તેમની
 “ પ્રજાઓ: એ સર્વના શુદ્ધ સ્વાર્થ એક છે. દિવસે દિવસે આખી પૃ-
 “ થ્વીની સ્વસત્તાક પ્રજાઓ અને રાજાઓ ભિન્ન ભિન્ન નિમિત્તે સંયુક્ત થઈ
 “ એક અંગીનાં અંગ થાયછે અને રાજકીય સંયોગમાંથી પ્રકટ થનાર પ્રજા-
 “ સંયોગ*ના હેતુમાં અને સ્વરૂપમાં વ્યાપારઉદ્યમ અને પ્રધાન થશે,
 “ તો અમારે તમારે જુદાં રહેવાની કલ્પના તો પડતી જ મુકવી. રાજ-
 “ કીય સંયોગ દ્વારા—federation દ્વારા—જુની દુનીયાંની પ્રજાઓ
 “ એક થાય છે, નવીની એક થાય છે, અને અને નવી ને જુની દુની-
 “ યાંઓની પ્રજાઓ એક થશે. આ જ ન્યાયે અમે, તમે, ને
 “ ઇંગ્લેન્ડ, એક પ્રજા બનવાના; રાજ્યઐક્યમાંથી પ્રજાનું ઐક્ય
 “ એ આપણું છેલું પગથીયું સમજવું. ઇંગ્લાંડમાં જન્મેલી ઇંગ્લેન્ડ પ્રજાઓ,
 “ આ દેશમાંની તેમની સર્વ પ્રજાઓ, અને દેશી રાજ્યોની સર્વ પ્રજાઓ:
 “ એ સર્વનાં ઉદરના સ્વાર્થનાં સાધન એક થાય છે, એ વાતથી એ સઉના
 “ જ્ઞાન અને કાળજી ઉદ્વડશે ત્યારે તેમની ખુદ્દિઓ એક થશે, અને ખુ-

* The federation, like the colony, is an idea derived from the old world. The old world knew the federation and the colony on a small scale ; the new world has taught us to know them both on a great scale. The new world will perhaps go far beyond this, and teach the old world not only to organize the colony, but how to apply the federation to old States. The nations of the old world are *being* forced more and more together, sometimes by necessities from within, sometimes by pressure from without. The recently achieved unions of Germany and Italy may be looked upon as proceeding from the spirit of federation in a modified form and we may yet expect the exemplification of the same principle on the soil of the old Europe. Some have even predicted that a federation of the nations of Western Europe will be forced on by the increased aggressiveness of Eastern Europe : a *federation of peoples inspired by the modern spirit of commerce and industry* against those which are yet filled with the mediæval lust of conquest.—E. J. Payne.

“ હિન્દો એક થશે ત્યારે ત્યારે સર્વના હૃદયમાંથી એક જ નાદ અને શરીર-
 “ માંથી એક જ ગતિ નીકળશે. બ્રીટિશ હિંદુસ્થાન એ ઇંગ્લાંડનું
 “ સંસ્થાન, અને દેશી રાજ્યો તે એ હિંદુસ્થાનનાં સંસ્થાન: એવો સંબંધ
 “ બંધાઈ ચુક્યો છે તે વધારે વધારે સ્પષ્ટ થશે. અમારાં વર્તમાનપત્રો
 “ તમને શાણપણુ આપશે, તમને ધમકાવશે, તમારા ઉપર અન્યાય થતાં
 “ તમને સહાય થશે, અને તમે સારા હશો તો તમારા યશ ગાશે. અમારા
 “ પ્રસિદ્ધ દેશસેવક પુરુષો અમારી તેમ જ તમારી સેવા કરશે અને અમારી
 “ પાસે તેમ તમારી પાસે પોતાના શ્રમકાળે ભાંયું માગશે. અમે તમારાથી
 “ છુટી શકનાર નથી અને તમે અમારાથી છુટી શકનાર નથી. આ ભાવી-
 “ કાળ આવે છે તેના પગલાંના ધબકારા સંભળાવા લાગ્યા છે અને તે સર્વ
 “ પાસથી સત્કાર પામશે. ઇચ્છાથી કે અનિચ્છાથી તમે તેનો સત્કાર કર-
 “ વાને નિર્મેલા છો.”

વીરરાવ ચંદ્રકાંતના કાનમાં હસતો હસતો કહેવા લાગ્યો: “ સામે
 “ બેઠેલું મંડળ તમારા ભાષણની અસરથી કુમ્ભકર્ણની નીતિને પ્રાપ્ત થયું
 “ છે ને નિદ્રામાં ધોરે છે. નપુંસકો પાસે લટકા કરનારી સ્ત્રી નિરાશ
 “ થાય છે.”

ચંદ્રકાંતથી હસી પડાયું: “ મહારાજ, વીરરાવનો સ્વભાવ ઉકળે છે
 “ ત્યારે સામાને ઉકાળે છે અને હસે છે ત્યારે આપણને હસાવે છે. તે
 “ આપને માલમ છે. પ્રવીણદાસજી, જે ઉદાત્ત પુરુષો શંકરશર્મા જેવા-
 “ એને મુંબાઈથી બોલાવી તેમને લાભ આપે છે અને તેમની પાસેથી
 “ લાભ લે છે, એજ ઉદાત્ત પુરુષો આખા ભરતખંડ સાથે જોડાશે ત્યારે
 “ આખા દેશનાં પુખ્તોનો વાસ લેશે અને આખા દેશનાં વૃક્ષોનું પોપણુ
 “ કરશે. આ મહાનુ વ્યાપાર ખેડવામાં તમે અમે સંધાયલા છીએ !”

છેલ્લાં વાક્યથી વૈશ્યકલાનો પ્રવીણ નમ્ર થઈ ગયો, અને પ્રસ્તુત
 વિષયનો ખીન્ને પ્રશ્ન લેઈ બોલ્યો: “ ચંદ્રકાંતજી, ભલે તેમ હો. પણ
 “ અમારા રાજ્યોનું રાજત્વ ખુંચી લેઈ ઇંગ્લેન્ડે તેમને એકલા ઉદાત્તપણુ-
 “ ના ખાડામાં નાંખે એ હું માનતો નથી. અમારી તમારી વચ્ચે ભેદ
 “ રાખવો, અને અમારી સામે તમારો—અને તમારી સામે અમારો—
 “ ઉપયોગ કરવો એ સરકારનો સ્વાર્થ છે અને એ ચતુર વ્યાપારીઓ એમ
 “ કરવામાં ભુલ ખાય એવા નથી. દેશી રાજ્યની સેનાઓ, દેશી રાજ્યનાં
 “ દ્રવ્ય, અને દેશી રાજ્યોની સત્તા: એ સર્વ—ખોદે ઉંદર અને ભોગવે ભો-
 “ રીંગ—એ ન્યાયે સરકાર વાપરી શકશે અને વગરમહેનતનો એ લાભ મુકી

“ દે એવા એ મૂર્ખ નથી. પરદેશી મહારાજ્યોના ભયથી, અમારા અંદર
 “ અંદરના વિગ્રહથી, તમારી પ્રજાઓ એક થઈ અમને હેરાન કરે તો તેના
 “ ભયથી, અમારી પોતાની પ્રજા બંડ કરે તો તેના ભયથી, એમ અનેક
 “ વ્રતના ભયથી અમારું રક્ષણ કરવા સરકાર શક્તિમાન છે અને બંધાયા
 “ છે એ અમારો સરકારમાં લાભ છે. તમે જે સામ્રાજ્ય કહો છો તેના
 “ અમે અંશ છીએ એ વાત ખરી, પણ અમારો અને સરકારનો લાભ એક
 “ બીજાનું ગુરુત્વ વધારવામાં છે અને ઘટાડવામાં નથી.* આ મહાનુ કાર્યને
 “ માટે, ઇંગ્લેન્ડ વિદ્યાથી, રાજનીતિના ઉત્તરોત્તર કુળાચાર રૂપ થઈ ગયલા
 “ અનુભવથી, અને ઇંગ્લેન્ડના આશ્રયથી, અમારામાં અનેક કળાઓ
 “ આવવાની, અને ઇંગ્લેન્ડ તમારી સાથે સાસુનો સંબંધ રાખશે ત્યારે અમે
 “ તેમની દીકરીઓ પેઢે તમારી સાથે નણંદનો સંબંધ રાખશું, અને
 “ સાસુ અને નણંદનો વહુવાર સામે એકસંપ થશે. ઈશ્વર ધરમાં સંપ
 “ રાખશે તો અમે તમે તે તે બંધીને સુખે એકઠાં વસશું, પણ અમારા
 “ રક્ષણમાં સરકારને લાભ છે અને રાજાઓનું રાજ્ય તેઓ નષ્ટ નહીં કરે.
 “ અમારાં ભાગ્ય સારાં છે.”

વીર૦—“દેશી રાજાઓમાં હાલની ખટપટ અને ટુંકી દૃષ્ટિને સ્થાને
 “ કોઈ દિવસ પણ આ સંયોગને યોગ્ય સાત્વિક કળાઓ અને દીર્ઘ દૃષ્ટિ
 “ આવે એ ધારણા જ મિથ્યા છે. ભલે તેમાં ઉદાત્તતા હોય તો રૂહેશે; પણ
 “ વિદ્યા તેમની છે નહીં, અને થતી નથી, તે હવે શી રીતે તેમનામાં આ-
 “ વવાની હતી? સરકારમાં વિદ્યા છે તો કળા છે, પણ આપણા રાજાઓમાં
 “ તો મૂલં નાડસ્તિ કુત્તઃ શાસ્ત્રાઃ? એ વિદ્યા તે કોઈ થોડાં ધણાં પુસ્તકના
 “ સંગ્રહ કરવાથી આવે એમ છે?”

પ્રવીણ—“ભાઉ સાહેબ ભુલ્લી કેમ જાણે છે? યુરોપની વિદ્યાને આપણે
 “ આકર્ષતા નથી, પણ એ વિદ્યા જાતે જ ઉડતી ઉડતી આપણા દેશ ઉપર
 “ આવી છે. એ વિદ્યાનો સરકાર દેશી રાજાઓમાં થાવ કે ન થાવ, એ
 “ રાજાઓને એ વિદ્યા ઉપર પ્રીતિ હો કે ન હો, પણ એ દેશની વિદ્યાનું
 “ લાકડું એની મેળે બધે દાખલ થવાનું. કહેવત છે કે

* “ Its (the paramount power's) duty is not only to protect, but to
 “ give strength and vitality to the Native sovereignties, allowing them full
 “ scope to develop their own systems of administration. It must rely to
 “ a large extent on the argument that, not merely the interests of British
 “ territory, but the solid interests of each protected sovereign, are bound up
 “ in the common good of the United Empire.”—Lee Warner's Protected
 Princes of India.

“ ભાટ બ્રાહ્મણનું લાકડું વણ પેસાણું પેસે,

“ કહ્યું હોય કે ચોરે આવજો તો ઘરમાં આવીને બેસે.

“ ઇંગ્રિજ વિદ્યા આપનાર બ્રાહ્મણોનાં અને વર્તમાનપત્રોના ભાટનાં લાકડું

“ ડાંતો પોતાની સ્વતંત્ર સત્તાથી અમારામાં પેસવાનાં જ* અને એ લાકડું

“ પેટું એટલે અમારા છોકરા તેને વશ થઈ તેની કળા શીખવાના જ.”

અંદ્ર૦—“ ભાઈ, સરકારનો સ્વાર્થ તમને જીવાડવામાં છે એવો અનુ-

“ ભવ થયલો સાંભળવામાં નથી. પણ માતો કે એમ છે. તમારા પ્રભાવથી

“ જે વિદ્યા તમે મેળવવાના નથી તે વિદ્યા તમારા મગજમાં બળાત્કારે

“ પ્રવેશ કરી તમારા અંધકારનો નાશ કરે અને રાજ્યત્વને યોગ્ય બુદ્ધિ-

“ વિકાસને તમે પામો એવું માનીએ, તો પણ એટલું તો સત્ય ગણુશો

“ જ કે તમે એટલો પ્રવાસ કરશો એટલામાં ઇંગ્રેજ સરકાર તમારાથી

“ પચાસ ગણો વધારે પ્રવાસ કરશે અને તમે પાછળના પાછળ રહેવાના;

“ અને તમારા પગ થાકશે એટલે તમે એથી પણ વધારે પાછળ પડ-

“ વાના ને ઇંગ્રેજને ગણો દેવાના. બળાત્કારે નીશાળે જતો નીશાળીયો

“ નથી વધતો વિદ્યામાં ને નથી વધતો સંસારમાં. ધીમા માણસને આં-

“ ગળીએ લેઈ ચાલનાર ઉતાવળો માણસ આખરે ધૈર્ય ખુવે છે ને

“ ધીમા માણસને છુટો મુકી પોતાને રસ્તે એકલો પડે છે. એવી રીતે

“ છુટો પડેલો ધીમો માણસ નથી રહેતો ઘેર અને નથી ખેંચાયતો ડેકાણે,

“ પણ વચગાળે આથડે છે ને દુઃખી થાયછે. લાંબાની સાથે ટુંદો જાય,

“ ને મરે નહી તો માંદો થાય. આજ યુરોપના પ્રવાહ એવા વેગબન્ધ

“ ચાલે છે કે તેમાં તમારી આ દશા આવશ્યક લાગે છે. તમારા હૃદ-

“ યની ઉદાત્તતા—તમારી પ્રકૃતિ—તમને નહી મુકે, પણ આ નવી

“ કળાઓમાં આપણા રાજ્યો પાછળ પડશે અને વશે કે કવશે રાજ-

“ ત્વથી ભ્રષ્ટ થવાના. તે વિષયમાં તેમનાં પુણ્ય પરવારેલાં નહી તો પર-

“ વારતાં દેખાય છે, અને પરવારી રહેશે એટલે પ્રજાવર્ગમાં આ-

“ વશે. શાસ્ત્રકારો કહી ગયા છે કે દેવતાઓ ક્ષીણે પુણ્યે મૃત્યુલોકે વસન્તિ.

“ પછી તો દેવતાઓના પૃથ્વીપર જન્મ મહોટાઓને ઘેર થાય તેમ

“ રાજ્યોના નવા દેહ ઉદાત્ત જમીનદારોના અવતાર ધરશે. ”

પ્રવીણ૦—“રાજ્યોની વાતમાં તમે બે જણ નૈરાશ્યદર્શી—pessi-

“ mists—છો; અમે આશાદર્શી—optimists—છીએ. તમે જે ઇંગ્રેજોને

* Asia and Africa themselves will perhaps be gradually Europeanized through the preponderance given to European ideas by the independent forces of the new world.—E. J. Payne.

“ સ્વાર્થજનમાં અને વક્રરાજનીતિમાં હુખી અમારાં દુર્ભાગ્યના જવાબામુખી
 “ ઉદ્ધારતા જુવો છે તેમાં અમે દૂરથી અમારી આશાના, ન્યાયના, અને
 “ અમારા ઉચ્ચગ્રાહની ગંગાઓનાં મૂળ જોઈએ છીએ. ખરી વાત છે કે
 “ અમે તેમના શિષ્યો હોઈ તેમની પાછળ ચાલીશું. તેમની સાથે ચાલી
 “ શકવાને અમારે ઘણો ડાળ થશે. અમને રાજનીતિ શીખવતાં એ
 “ ગુરુઓ ગુપ્ત ગુરુભાગ પોતાની પાસે રાખશે અને અમને બધી કળાના
 “ પ્રવીણ થવા નહીં દે. અમને સ્વતંત્ર વિકાસ પામવા દેવામાં એમનો
 “ અનુદાત્ત ભાગ અંતરાય નાંખશે અને અમારા રાજ્યોમાંના અબુદ્ધ
 “ ભાગ પાછળ પડશે. પણ જન્મ પામેલા સત્પ્રવાહ અંતે વધે છે; નાશ
 “ પામવાના નથી. અને અમારાં તે તેમનાં કર્તવ્ય છે તે એ લોકનો શિષ્ટ
 “ ભાગ આનંદથી સ્વીકારે છે* અને તે લોકની સંખ્યા અંતે વધશે.
 “ અમારી વૃદ્ધિ તેઓ પિતાની પેઠે ઇચ્છે છે; વૃદ્ધિ પામતાં અમને પડતાં
 “ કદ દેખી માતા જેવી અમારી રંક બુદ્ધિ અમારા ઉપર દયા આણી
 “ કદ દૂર રાખવાના માર્ગ બતાવતાં એ કદના અમૃતદ્રવ્યથી દૂર રાખે

* “ They (the Native States) form so many centres where the Sikh,
 “ the Mahomedan, the Maratha, and the Dravidian can each bring out to
 “ the best advantage whatever may be peculiar in his national character
 “ and national institutions, under the generalising influence of English
 “ principles and English civilisation. Their opportunities for this lie
 “ essentially in the future.” . . . “ It is to be hoped that in the course
 “ of time there will be cemented between the paramount power and its
 “ feudatories a confidence and affection such as can be born only of a
 “ complete comprehension of the native modes of thought on the one
 “ side, and an appreciation of the great moral ends aimed at by modern
 “ civilization on the other. An understanding of that description would
 “ be the certain prelude to the grounding of a system compared to which
 “ that even of Akbar, was ‘ the baseless fabric of a vision.’ When not only
 “ the higher governing classes—who already appreciate the truth—but the
 “ great mass of Englishmen employed in India shall have schooled them-
 “ selves to believe that real predominance consists alone, not in belonging
 “ to a mis-called dominant race, but in predominance in learning, in ability,
 “ in the higher mental qualities and moral powers of a man, irrespective
 “ of his colour, his nationality, and his creed; when, too, the native
 “ shall have completely learned, as he is fast learning, that to take part in
 “ the affairs of the present age it will be necessary to abandon prejudices
 “ which restrict his progress, then only may we feel that India is enter-
 “ ing up a path which will tend to her advancement in greatness and open
 “ out careers for her sons.”— Col. G. R. Malletson's *Native States of India*.

“ છે; પિતા પુત્રને નીશાળે મોકલે ને તેને રડતો દેખી દયાળુ મા તેને
 “ ધરમાં સંતાડી રાખે તેમ. પણ અંતે ચાલશે પિતાનું, અને ઇંગ્રેજોને માંના
 “ ઉદાત્ત વર્ગમાં એ પિતૃબુદ્ધિ અને પિતૃપ્રયત્ન દેખાય છે તેનો અધિકાર
 “ અમારી બુદ્ધિમાતા મોડી બહેલી સ્વીકારશે.

અંદ્ર. ૦—“ તમારી ઉદ્યદશા એમ બેસી ચુકી હાય તો એની ગતિ કણી
 “ પાસ થતિ તમે દેખો છો ? ”

પ્રવી. ૦—“ સન ૧૮૭૧ થી પ્રશિયાના રાજ્યભેગાં જર્મનીનાં નહાનાં
 “ રાજ્યો જોડાયાં છે તે દિશામાં અમારી ગતિ થશે.* અમે અમારાં ધર
 “ ધરની અંદરથી સંભાળી રાખીશું તેમાં સરકાર આશ્રય આપશે ને વચ્ચે
 “ નહીં પડે, અને સરકાર પરરાજ્યો સાથે યુદ્ધકાળના વિગ્રહ માંડશે અથવા
 “ શાંતિકાળનો રાજનીતિના ઘોડાઓની સંરતમાં પડશે તેમાં અમારા રાજન-
 “ ઓ તેમના માંડલિકરૂપે સહાયભૂત થશે અને એ કળાઓના અનુભવી
 “ થશે. નહાનાં રાજ્યોની હુંકથી જર્મનીનો મહારાજ ક્રાંસને હંકાવે છે
 “ તેમ અમારી હુંકથી ઇંગ્રેજ રાજ્ય રશિયાને હંકાવશે. તમે પ્રજાવર્ગને પ-
 “ રદેશી ગણી સરકાર તમારો અવિશ્વાસ કરે છે ને તમારા હાથમાં શ-
 “ સ્ત્રની છાયા દેખી ભડકે છે તેજ સરકાર અમારો વિશ્વાસ કરશે ને પોપટ
 “ કાગડાઓની bad company માં ભળ્યો હતો તેમ અમે તમારા સંગમાં

* The Constitution of the German Empire bears date April 16th, 1871. By its terms, all the States of Germany 'form an eternal union for the protection of the realm and the care of the welfare of the German people.' The supreme direction of the military and political affairs of the Empire is vested in the King of Prussia, who, in this capacity, bears the title of Deutscher Kaiser. According to Art. II. of the Constitution. 'the Emperor represents the Empire internationally,' and can declare war, if defensive, and make peace, as well as enter into treaties with other nations, and appoint and receive ambassadors. To declare war, if not merely defensive, the Kaiser must have the consent of the Bundesrath, or Federal Council in which body, together with the Reichstag, or Diet of the Realms, are vested the legislative functions of the Empire. The Emperor has no veto on laws passed by these bodies. The Bundesrath represents the individual States of Germany, and the Reichstag the German nation. The 58 members of the Bundesrath are appointed by the Governments of the individual States for each session, while the members of the Reichstag, 397 in number (about one for every 124,505 inhabitants), are elected by universal suffrage and ballot, for the term of five years. By the law of March 19th, 1888, which came into force in 1890, the duration of the legislative period is five years.—*The Statesman's Year Book*, 1896.

“ ભળીશું તો સરકાર અમારો પણ અવિશ્વાસ કરશે અને એ પોપટની દશા
 “ તે અમારી દશા થશે એમ હું માનું છું. તમારા સંગથી અમને થવાના
 “ ભાવી લાભ તમે દેખાડો છો તેના કરતાં આ દશા પામવાથી અમારી
 “ દુર્ગતિ વધારે થશે એવું પરિણામ, જો ઉધારનું સરવાળું ફાટી જાય, મને
 “ સ્પષ્ટ મુઝે છે. ”

ચંદ્ર—“ લાભલાભના વિચાર કરતાં વર્તમાન પ્રવાહ કેણી પાસ વળે
 “ છે એ જોઈને તમારા ભાવિનો વર્તારો ફાટી જાય. ”

પ્રવીણ—“ તમે જોશો થવાનો આરંભ કરો છો; હું વૈધ થવાની
 “ ઇચ્છા રાખું છું. તમે science ને નામે fatalism ની જાળમાં ગુંથવા-
 “ યા છો; હું free will નો સત્કાર કરી duty શોધું છું ને તેમાં ઇષ્ટ
 “ પરિણામ જ જોઉં છું. તમે પ્રચ્છન્ન પ્રારબ્ધવાદી છો; હું પુરુષાર્થવાદી છું. ”

ચંદ્ર—“ એ જેમ હો તે હો; એક ચર્ચામાં બીજી નહીં ભેળીએ. જે
 “ મનુષ્યની દૃષ્ટિ ભાવી સત્યને પ્રત્યક્ષ કરી શકે તો એ સત્યના પાયા ઉપર
 “ એનો ધર્મ છે. શું તમારો ધર્મ એવો છે કે આંખો મીચી, મનના તર્ક
 “ દૂરવાવે એમ તરવાર વીંઝવી? સામાન્ય શત્રુના દર્શનથી એકત્ર
 “ થયેલું જર્મની, એ દર્શન બંધ થતાં, છિન્નભિન્ન થઈ જશે.
 “ એક મ્યાનમાં અનેક તરવારો સમાતી નથી; એક સ્ત્રીના અ-
 “ નેક સ્વામી હોતા નથી; એક સત્તાના અનેક ભાગીયામાંનો બલિષ્ઠ
 “ ભાગીયો સર્વની સત્તા પોતાના ઉદરમાં સ્વાહા કરવાનો. તમારી સત્તા
 “ ઇંગ્રેજ સરકારના પેટમાં પચી જવાની. વૈરાટ સ્વરૂપના મુખમાં જવા
 “ નિર્મિત થયેલા પ્રવાહો જોઈ અર્જુન ધર્મ સમજ્યો છે તેમ તમારો
 “ પ્રવાહ જેના મુખમાં વળે છે તે જોઈ તમારો ધર્મ સમજો. રાજકીય
 “ સંયોગને અંતે નહાનાં રાજ્યોનો ધીમે ધીમે મ્હોટાં રાજ્યોમાં લય થ-
 “ વાનો, સૂર્યના તેજ જેવી સત્તામાં તારા અને ચંદ્ર જેવાની સત્તા ડુબી
 “ જવાની, અને એ હસ્તિપદમાં સર્વ પદં નિમગ્ન થાય એટલે માત્ર પ્રજાઓનું
 “ ઐશ્ય બાકી રહ્યું તે થવાનું. Federation નો અંત પણ આ, અને
 “ Colony નો અંત પણ આ—ફામમાં એ થયું હતું, જર્મનીનું થશે અને
 “ તમારું અમારું પણ એ જ થશે. તમારો પ્રવાહ આવા મુખમાં છે. ”

શંકર—“ તમે એવા પ્રવાહોની ગતિને વ્યવહારદૃષ્ટિથી જોઈ શકતા
 “ નથી, તેમ પ્રવાહ પ્રવાહમાં પણ ભેદ છે તેનો વિવેક કરી શકતા નથી.
 “ ખરી વાત તો એ છે કે જર્મનીનું ઐશ્ય નિત્ય કારણથી થયું નથી તેથી
 “ કારણને અભાવે ત્યાં કાર્યાભાવ થાય અથવા તમે ધારો છો એવું તૃતીયં .

“ નીકળે. આજ કાલ સુધરેલી પ્રજાઓ સર્વત્ર એક અંગીનાં અંગ થાયછે
 “ એટલી કથા તમે સ્વીકારો છો. પણ તે પ્રજાઓ પ્રજારૂપે સંધાતી
 “ નથી અને આ દેશમાં તો સંધાવાની નહી. એ પ્રજાઓ, પ્રજાસત્તાક
 “ અથવા રાજસત્તાક રાજકીય દેહને ધારણ કરી, એ દેહદ્વારા સંધાય
 “ છે. તમારી પ્રજાને રાજકીય દેહ ધરવાનો અવકાશ મળવો પરદેશી
 “ રાજ્યમાં અશક્ય છે. રાજકીય દેહવાળાં અમારાં સંસ્થાન, માથાવગર-
 “ ના ધડ જેવી--રાજકીય શિર વગરના કેતુ જેવી--તમારી પ્રજા સાથે,
 “ સંધાઈ શકે એ બનાવ કેવળ અશક્ય છે. અમે તમારી સાથે સંધાઈએ
 “ એવું જે તમારું સ્વપ્ન છે તે જાગૃત કાળને માટે નથી. તમારે અમારી
 “ ગરજને લીધે એ સ્વપ્ન તમને બહાલું લાગતું હશે. પણ અમે તમે
 “ સગોત્રી છીએ તેનું લક્ષ્ય ઇંગ્રેજ રાજનીતિ થવા નહી દે.”

વીર૦—“ અમારી સાથે તેઓ તમારું લક્ષ્ય નહી થવા દે; પણ
 “ તમારાં લુગડાંલત્તાં ફાડી લેઈ અમારી સાથે લંગોટીયા ભાઈબિન્ધી
 “ કરી રમવાને મોકલી દેશે. હિમાચલ અને કુન્યાકુમારી વચ્ચેના જોઈએ
 “ તેવડા મહોટા ક્ષેત્ર ઉપર આપણે ભાઈબિન્ધી કરી ખેલીશું, તે આ-
 “ પણે લહડીયે નહી તે આનંદથી રમીએ એટલી સત્તા સરકાર વાપરશે.
 “ હિંદુસ્થાનમાં ઇંગ્રેજોને રાજ્ય રાજસત્તાક છે અને તેવાં રાજ્યોના
 “ રાજાઓ પ્રતિસ્પર્ધા સત્તાવાળા ઉમરાવોને પ્રજા જેવા કરી નાંખે છે
 “ તેનું ઇંગ્લાંડમાં જ દૃષ્ટાન્ત છે. પહેલા ચાર્લ્સનો કાળ આવ્યો ત્યારે
 “ ટ્યુડર રાજાઓને બળે મેળના કાર્ટાવાળા ખેરનો ભૂમિભેગ થઈ ગયા
 “ હતા અને તેને સટે પ્રજાવર્ગરૂપ શેષનાગનાં મુખ્ય મુખ પેઠે હેમ્પે-
 “ ડન અને ક્રામ્વેલ, એ સાપે માંડેલી દ્રણાઓના અગ્રભાગે, દોલાયમાન
 “ થતા હતા. ”

શંકર૦—“ હવે એ યુગ વીતી ગયો. વિગ્રહકાળના અભિલાષોને સટે
 “ હાલ રાષ્ટ્રીયન્યાયના કાયદાઓ આગળ મુકુટધર મંડળનાં શસ્ત્ર સ્તમ્ભ
 “ પામે છે. અશ્રુતપૂર્વ અક્ષોહિણી સેનાઓ મનુષ્યનાં સદ્ભાગ્યનું કચ્ચર
 “ ધાણ વાળવા યુરોપમાં ખડી થઈ છે, ત્યારે નય-વ્યવહાર
 “ (diplomacy) નું શબ્દપ્રહ એ સેનાઓની માયાને
 “ સ્વપ્નના દંભ જેવી અકર્મકર કરી નાંખે છે. બીજાં રાજ્યોના
 “ આ સર્વ સૈનિક દંભ વચ્ચે ઇંગ્રેજ રાજ્ય, આ નયવ્યવહારના સત્વનો
 “ વાવટો ઉરાડી, એ દંભના ખરચ-ખાડમાં ઉતરતું નથી. ત્યાં બેઠેલો આ
 “ શાંતિયુગ આખા જગતમાં બેસવા માંડ્યો છે. એ યુગનું અભિજ્ઞાન વ-

“ ધારે વધારે પ્રસરશે તેમ તેમ રાજ્યો, વિગ્રહ કાળની આસુરી સંપત્તિ-
 “ ઓતો તિરસ્કાર કરી, શાંતિકાળની દેવી સંપત્તિ, ઓની પૂજા કરશે.”

“ વીરરાવણ,—હવે યુદ્ધશાસ્ત્રનાં રાજ્યને સ્થાને અર્થશાસ્ત્રનાં રાજ્ય
 “ ચાલશે, રાજકીય સત્તાના લોભને સ્થાને વ્યાપારસત્તાનો લોભ ચાલશે,
 “ અને ઈંગ્રેજ સરકારનું સામ્રાજ્ય અમારી સાથે અર્થવ્યવહારનો લોભ
 “ છોડી અમારી રાજકીય સત્તા ઉપર દૃષ્ટિ કરે એવાં વૈશ્યત્વહીન ઈ-
 “ ગ્રેજને નથી. રાષ્ટ્રીયન્યાયની શક્તિ પણ ધીરે ધીરે આ વૈશ્યત્વના તેજમાં લીન
 “ થઈ જશે. પ્રવીણદાસ જે યુગને પુરુષાર્થથી ઉત્પન્ન કરવા ઇચ્છે છે તે યુગનો
 “ પ્રવાહ મનુષ્યલોકના પ્રારબ્ધયુગે જન્મી ચુક્યો છે, અને એ યુગ ઈંગ્રેજોમાં
 “ બેઠો છે તેથી એ લોકદેશી રાજ્યોની સત્તાને નિર્માલ્ય ગણી, છે ત્યાં, રા-
 “ ખેશે અને એ રાજ્યોનું વ્યાપાર-મધુ ચુસશે. મનુષ્યાહારી રાક્ષસના હાથમાં
 “ સુંદર સ્ત્રી જતાં તેના માંસભક્ષણના કરતાં તેના શૃંગારભોગ ઉપર વધારે
 “ પ્રીતિ કરે છે તેમ ઈંગ્રેજના પંજામાં ગયલાં દેશી રાજ્યોનું થશે. ઈંગ્રેજ
 “ રાજપુરુષો દેશી રાજ્યોને પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી નથી ગણતા, પણ
 “ ઉભયના સંયોગથી થતા લાભમાં તેમને પોતાના ભાગીયાં ગણી
 “ તેમની સંવૃદ્ધિ ઇચ્છે છે, અને એ રાજ્યોની સત્તા અને પોતાની
 “ સત્તાના સંયોગથી તેમના પરસ્પર સ્વાર્થનું પોષણ ઇચ્છે છે.”

* No European power would now think of going to war for winning its neighbour's colonies, because colonial commerce is now in the main subject only to nominal restrictions and greater benefits than were derived in the last century by each nation from the exclusive commerce of its colonies now lie open to all, in the free trading system which is adopted by most nations in proportion to their enlightenment. We have thus seen the colonial system fall, and groups of free nations spring up in its place. This is the whole history of the new world.

—E. J. Payne.

† “ The secret of Roman success lay in the policy of separation and
 “ division. The secret of British success lies in the fact that one supreme
 “ authority was needed to keep the peace, to arbitrate between state
 “ and state, and to unite the isolated groups of Hindu, Mahomedan, and
 “ Aboriginal societies, under one standard of allegiance and one tie of
 “ common interests. The task which a Western nation has undertaken
 “ in far East is ambitious and full of anomalies. Who are the partners
 “ in the Empire? On the one side are nearly five hundred princes and
 “ chiefs * * * *. On the other are a few officers of Government.”

—Lee-Warner's Protected Princes of India.

વીર૦—“ઝોટલે સરકાર પુરુષ, તમે સ્ત્રી, અને ઉભયનો સંસાર—એમ
 “જ કે નહીં? ચંદ્રકાંત, હવે તો આ પતિવ્રતાને નમસ્કાર કરો ને તેની
 “ક્ષમા માગો. પતિવ્રતા સ્ત્રીની પાસે તેનો સ્વામી પરસ્પર શૃંગારવાસ-
 “નાની અભિવૃદ્ધિને સટે તેના માંસભક્ષણનો અભિલાષ રાખે એવાં
 “વચન આપણે ઉચ્ચાર્યા એ આ મહાપતિવ્રતાનો શાપ આકર્ષે એવો
 “દોષ! હરિ! હરિ! અવ્રજ્ઞયં અવ્રજ્ઞયમ્ ! સતી માતા! અમારો અપ-
 “રાધ ક્ષમા કરો!!”

શંકર૦—“વીરરાવ! બ્રહ્માના પાંચમા મુખ પેઠે તમારા મુખને
 “બોલવું હોય તે ભલે તેની પાસે બોલાવો. મહાત્મ વિખયને સામાન્ય
 “વિચારની ભાષામાં બોલવાના મહારા પ્રયત્નમાં ઉપમા-દોષ આવતો
 “હોય તો તેનો અર્થગુણ લઈ ભાષાદોષ સુધારી લેવા એ ગુણુજ
 “જનનું કામ છે. મહારે કહેવાની કથા ઝોટલી કે મહે જે વર્ણુઓ એવો
 “સંબંધ સરકાર અને અમારાં સંસ્થાનો વચ્ચે બંધાશે. જર્મનીની
 “પેઠે અમે ક્ષણિક અને નૈમિત્તિક સ્વાર્થથી ઇંગ્રેજ રાજ્ય સાથે
 “બંધાવાના નથી પણ નિત્ય સ્વાર્થથી સંધાઈશું—”

વીર૦—“તમે ઉપમા આપી તેમાંની શૃંગારવાસના તો જીવાની
 “જતાં નાશ પામે ઝોટલી અનિત્ય છે. તમારી અને તમારા ધણીની
 “જીવાની ઉતરે ત્યારે તમારું શું થાય?”

“Thank you!” વીરરાવને આથી વધારે ઉત્તર ન દેતાં શંકરશર્મા
 વાધ્યો.

“ચંદ્રકાંતજી, અમેરિકામાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો સંયોગ જેવો છે તેવો દેશી
 “રાજ્યોનો અને ઇંગ્રેજ સરકારનો કાળક્રમે થશે. અમે પાશ્ચાત્ય રાજ્યકળા-
 “ઓથી પાછળ છીએ ત્યાં સુધી એ કાળ નહીં આવે. પણ પરદેશી ઇંગ્રેજો
 “પોતાની હિન્દી પ્રજાને સ્વાર્થ-વિરોધથી જે સુખ અને સમૃદ્ધિ કદી
 “આપી શકવાની નથી એ સુખ અને સમૃદ્ધિ દેશીરાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓ
 “પોતાની પ્રજાને પ્રમાણમાં અલ્પપ્રયાસે આપી શકશે, અને તે દિશામાં
 “તેમના પ્રયાસ-પ્રવાહનો આરંભ ક્વચિત્ થયો છે. સાધારણ સદ્ગુણ, કંઈક
 “ઉચ્ચ અભિલાષ, અને ઇંગ્રેજનું અનુકરણ કરી શકે ઝોટલી કળા: આટ-
 “લાના જ સંયોગથી દેશી રાજ્યો પોતાની પ્રજાને પાડોશની ઇંગ્રેજ પ્રજા
 “કરતાં વધારે સુખી કરી શકે છે તે અમે પ્રત્યક્ષ કરી શકીએ છીએ.
 “આ ગુણોનો વિકાસ અને પરિપાક દિવસે દિવસે વિશેષ થશે તેમ તેમાં
 “અમારી પ્રજા અને તમારી પ્રજાઓનાં સુખ સરખાવતાં અમારી પ્રજા

“ આગળ વંધશે. અમારે ત્યાં તમારા જેવા—ઈંગ્લેન્ડ અને દેશીઓ
 “ વચ્ચેના—ન્યાયભેદ નહીં રહે; અમારે ત્યાંનું દ્રવ્ય પરદેશમાં નહીં જાય;
 “ અમારી પ્રજા અમારી સામે સરકાર પાસે અરજીઓ કરે તેમાં અમારે
 “ રાજદ્રોહ ગણવાનો પ્રસંગ નથી તેથી અમારી પ્રજાને રાજદ્રોહના ભય
 “ નીચે ડાઘાઈ રહેવાનું કારણ નથી અને અમારી પ્રજા પોતાના અભિ-
 “ લાષ યુદ્ધે સ્વરે દેખાડશે; અને ગમે તો તમારે દુર્ભાગ્યે સરકારને
 “ માથે અંકુશ નથી પણ અમારી પ્રજાને ભાગ્યે અમારે માથે સરકાર
 “ અંકુશ છે તેના ભયથી—અમે અમારી પ્રજાને પારકા ધણી પાસે
 “ ફરીયાદ કરતી અટકાવવા—જાતે સુધરીશું, અને ગમે તો અમારી પ્રજાના
 “ વિચાર-આચારને—પરદેશી ઈંગ્લેન્ડ અતિ પ્રયત્ને પણ ન સમજે ત્યાં-અમારા
 “ દેશી રાજપુરુષો સહજ સ્વભાવથી સમજી જશે અને પ્રજાને તૃપ્ત કરશે.
 “ જ્યારે અમારી અવસ્થા આ દિશામાં ઉંચી થશે ત્યારે ઈંગ્લેન્ડ પ્રજા
 “ અને ઈંગ્લેન્ડ સરકાર અમારા ગૌરવનો સ્વીકાર કરશે અને અમારી સત્તા
 “ વધશે એમાં શું કાંઈને શક પડતી વાત છે? અમારી આટલી ઉન્નતિ
 “ થશે ત્યારે—નીશાળીઆ ઉપર મહેતાજી ઉગામે એવી અમારા ઉપર હાલ
 “ સોટી પડે છે તેવી—સોટી અમારા ઉપર ઉગામતાં શું સરકાર વિચાર નહીં
 “ કરે? વીલાયતના પ્રજામતના પ્રવાહ અને બળના પ્રતાપથી જ અમારા
 “ મહેતાજી તે કાળે શરમાઈ જશે અને આ સોટી સંતાડશે. અમારા ઉપર
 “ પિતૃભાવથી આજ્ઞા કરનાર સરકાર તે કાળે, પ્રાપ્તે પોઢવમે વર્ષે પુત્ર મિત્રમિત્રા-
 “ ચરેત્ તો ધારે શું અમારી સાથે નહીં પાળે? તે કાળે અમારા અભિપ્રાયને,
 “ સરકાર અમારી યુદ્ધિનો સત્કાર કરીને, સ્વીકારશે, અને અમારા ન્યાયા-
 “ ધીશનું પદ ધારતાં શરમાશે. અમારી સાથે આવો સમભાવ થયા પછી
 “ હિંદી રાજાઓનું અને સરકારનું ઐક્ય ઉગ્ર થશે અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનાં
 “ સંસ્થાન પરસ્પર અભિપ્રાયના સરવાળાની આજ્ઞાનું ધારણ કરે છે તેવું જ
 “ હિંદુસ્થાનમાં થાય તો તેમાં કાંઈ અશક્ય નથી. રાજાઓ પોતાની
 “ પ્રજાની ઉન્નતિ કરવા જેટલો સ્વાર્થ સમજશે ત્યાં પોતાની પણ ઉન્નતિ
 “ કરશે. તેમની ઉન્નતિ થઈ એટલે ઈંગ્લેન્ડ લોકનાં હૃદયમાં તેનું સન્મા-
 “ ન—તેમના સહજ સ્વભાવને બળે—ઉદય પામશે.

“ The maturity of our own moral and intellectual
 “ altitude, whenever we reach it in the distant future,
 “ will not fail to command respect and love in the
 “ highest circles among Englishmen, if English in-

“ instincts will have survived the period. The princes
 “ that will have then led their subjects to a climax
 “ of genuine prosperity, a vision of which a foreign
 “ Government will have tried in vain to conjure
 “ up before their own Indian subjects, will present
 “ a divine spectacle which will make your English
 “ Rulers blush with an awakened consciousness of
 “ their own inner frailties ! That will be the moment
 “ that will call them to the presence of a higher ideal,
 “ and I believe that also will be the beginning of an
 “ epoch when the Government will see the necessity of
 “ looking after your aspirations as if they were your
 “ kith and kin and not as your more powerful rivals
 “ and competitors. In the existence and growth
 “ of the native States, not only are their subjects
 “ interested, but the rest of India and its rulers will
 “ find to this extent their own fortunes involved.”

વીરરાવ ખુશ થયો અને ઉભો થઈ શંકરશર્માની સાથે હાથ મેળવવા મંડી ગયો અને બોલ્યો :

“ Thank you, my friend, for having an ideal so
 “ beautiful ! I shall now be proud to claim you as
 “ my fellow townsman of Bombay.

“ એકાંત મિ. શંકરશર્માના સામા મહેં જે ઉદાર કંઈ હતાં તે ખોટા
 “ પડ્યા દેખી હું ખુશ થાઉં છું. બાકી આ વિષયમાં તો અમારા બેના અ-
 “ ભિપ્રાય પૂર્વ પશ્ચિમમાં સામસામે જ છે. એમની આકાશગંગા છે તો
 “ સુંદર અને દિવ્ય; પણ તેમાંથી પીવાનું પાણી મળે એમ નથી. It is all
 “ Utopia, you see ! મિસ્ટર શંકરશર્મા ! માફ કરજો—

“ The man convinced against his will,

“ Is of the same opinion still.

“ મહારી પ્રકૃતિમાં તમારું ચોકડું બેઠું નહી, અને પ્રકૃતિ યાન્ત્રિ મૂતાનિ
 “ એવું ભગવદ્વાક્ય છે તે મહારાથી કાંઈ મિથ્યા થાય ? ”

રાણો ખાચર ઘડીયાળ ફહાડી નેવા લાગ્યો. નેતો નેતો બોલ્યો.

“ વિદ્યાચતુરજી, માળાના મણકા તો સારા છે પણ કાંઈક તેનો મેર આણે..

વિધાયતુર—“હાહ. એનો પણ હવે વારોજ આવ્યો છે.—વીરરાવજી,
 “તમે દર્શાવો છો તે ભવિષ્ય દેશી રાજ્યોને શિર બેસે તો કાંઈ આશ્ચર્ય
 “જેવું મને લાગતું નથી. પણ ખરી વાત તો એ છે કે આપ આરે વિદ્વાનોએ
 “અમારા રજવાડાની જન્મકુંડલી રચવાનો પ્રયત્ન કર્યો; તે છતાં જ્યોતિષ-
 “શાસ્ત્ર ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાનો આરોપ આપને શિર કાંઈ મુકે તો તમે
 “સ્વીકારવાના નહી. એ શાસ્ત્રને નામે કે ભાગ્યપ્રવાહને નામે કે લોકપ્ર-
 “વાહના શાસ્ત્રને નામે આવા વર્તારા બાંધવા રહેલા છે, પણ તે કેવી રીતે
 “ખરા પડશે તે કાંઈથી કહેવાતું નથી, ઈશ્વરેચ્છાના મર્મ મનુષ્યબુદ્ધિથી અ-
 “ગમ્ય છે, અને ધર્મનો પાયો સત્ય ઉપર છે એ વાત જેવી સાચી છે તેમ
 “એ પણ સાચી વાત છે કે મનુષ્યનો અધિકાર ભૂત અને વર્તમાનનાં કંઈકે
 “સત્ય જાણવામાં જ સમાપ્ત થાય છે, અને ભવિષ્યનાં સત્યનું દર્શન તો
 “સ્વપ્નદર્શન જેવું મિથ્યા છે. આ સત્યસ્વપ્નપર પડતા દૃષ્ટિપાત તો Specu-
 “lative છે—અન્ધકારમાં દૃષ્ટિ નાંખવા જેવું છે. આવાં સત્ય ઉપર
 “અમારે વ્યવહારધર્મનો પાયો રચવો અયોગ્ય છે.

“ઐતિહાસિક પર્યેપણાના વિષયમાં આવાં સત્ય શોધવાં યોગ્ય છે; એ
 “પર્યેપણા વીજળી પેઠે ચમકારા કરી અંધકારના પર્વતોની વચ્ચેવચ્ચ
 “પળવાર પ્રકાશમયી ખીણો દર્શાવી દે છે, અને તેથી એ ખીણની એક
 “પાસ રોકાઈ રહેલાઓને ખીણ પાસ જવાનું દિગ્દર્શન થાય છે. આવાં
 “દર્શનનો લાભ લેવો એ ગ્રંથકારો ને રાજાઓનો એક આવશ્યક ધર્મ છે,
 “કારણ તે ઉભય દેશકાળનાં કારણ છે અને આવી સૂક્ષ્મ દૂરદૃષ્ટિ નાંખી,
 “વર્તમાન દેશકાળને સ્થળે નવીન દેશકાલ ઉભા કરવા એ તેમનું કર્તવ્ય
 “છે. રાજા અને ગ્રંથકાર ઉભયનાં શસ્ત્ર પ્રારબ્ધવાદના વ્યવહારનું છેદન
 “કરે તો જ તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય કરી શકે. દેશને માથે પરરાજ્યની
 “સેના ચઢી આવે, દુષ્કાળ આવે કે સાર્વભૌમ વ્યાધિચક્ર ફરવા માંડે,
 “ત્યારે દેશકાળનાં ભાગ્યથી સંતુષ્ટ રહેતો રાજા નષ્ટ થાય છે, અને પ્રજાને
 “માટે દેવળ પુરુષાર્થને માની આ આપત્તિચંત્રને છિન્નભિન્ન કરવા સ-
 “વોગી પ્રયત્ન કરનાર રાજા પ્રજાનું કલ્યાણ કરે છે અને રાજધર્મનું
 “વિકટ ગૌરવ પાળે છે. અમારી પ્રજાનું કલ્યાણ કરવામાં અમારે આવી
 “દૃષ્ટિ અને આવા પ્રયત્ન ધર્મ્ય છે.”

“પણ પ્રજાઓએ તો ધર્મિષ્ઠ રાજાના રચેલા દેશકાળની મર્યાદામાં રહી
 “એ દેશકાળના ધર્મ સાચવવાના છે; અને એ દેશકાળનાં ભૂત અને
 “વર્તમાન સત્ય શોધી, એટલે સુધી પ્રારબ્ધવાદી થઈ, આ પ્રારબ્ધમ-
 “ર્યાદામાં—રાજાની આજ્ઞામાં—આણુમાં—રહી, પોતાનો પુરુષાર્થ

“ શોધવાનો છે. દેશી રાજ્યોને શિર ઇંગ્રેજ સામ્રાજ્યનું ચક્રવર્તિત્વ છે,
 “ સર્વ દેશી રાજ્યોના અને ઇંગ્રેજ રાજ્યના સર્વ સામાન્ય લાભાલાભ
 “ વિચારી અમારા રાજ્યોના સર્વ રાજ્યોનું મહારથીપણું એ ચક્રવર્તિને
 “ શિર છે અને એ મહારથીની પાછળ વિગ્રહકાળનાં તેમ શાંતિકાળનાં
 “ પ્રયાણમાં અમારે ઉત્સાહથી અનુસરવું એ અમારો માંડલિક ધર્મ છે. એ
 “ ધર્મ જેટલી મર્યાદામાં અમારા ધર્મ પ્રજાધર્મને અનુસરતા છે. અમારો
 “ ચક્રવર્તિ અમારે માટે જે દેશકાળ રચે તેમાં તમારી પેઠે જ પ્રારબ્ધવાદી
 “ થવું એ કંઈક અમારો ધર્મ છે. આખી મનુષ્યસૃષ્ટિના લોકપ્રવાહ કેમ
 “ ચાલે છે તેની પર્યેપણા અમારા વિષયમાં અમારો મહારથી કરે તે યોગ્ય
 “ છે; એવી એવી પર્યેપણાઓ કરી તે જે દેશકાળ અમારે માટે રચે તેમાં
 “ અમારે તેની પાછળ અનુસરવું એ વ્યવહાર પ્રસ્તુત વિષયમાં અમારે
 “ ધર્મ્ય છે. ચક્રવર્તિ અમારે માટે જે દેશકાળ રચે તેના કરતાં વધારે પર્યેપણા
 “ વ્યવહારમાં કરવી એ અમારે માટે ધર્માતિક્રમ છે પણ અમારી પ્રજાના
 “ કલ્યાણના વિષયમાં જો એવી પર્યેપણા ન કરીએ તો અમારા ધર્મમાં
 “ અમે ન્યૂનતા રાખીએ. અમારી પ્રજાના કલ્યાણકાળે અમે તમારાં જ-
 “ તાવેલા સત્યઉપર અમારા ધર્મનો પાયો ચણીશું. પ્રસ્તુત વિષયમાં-ચ-
 “ ક્રવર્તિના સંબંધમાં—એ સત્યને અમે અંધકાર જેવાં ગણીશું, અને અ-
 “ મારો મહારથી જે પ્રનાલિકા દર્શાવશે તેના તેટલા પ્રકાશમાં સેનાની
 “ પલટણો પેઠે ચાલીશું; એમ ન કરીએ તો હજારો વર્ષોની અવ્યવસ્થાને
 “ અંતે ભરતખંડના ભાગ્યમાં ઈશ્વરે રચેલી સૂક્ષ્મવ્યવસ્થાના નાશના એક
 “ સાધક થવાનું મહાપાતક અમારે માથે બેસે. આ અમારા રાજ્યોના
 “ ધર્મનું તારતમ્ય. ”

“ વીરરાવજી અને ચંદ્રકાંતભાઈ કહે છે તે પ્રમાણે અમારું વૈધવ્ય
 “ નિર્મેલું કદપી, આજના અમારા સૌભાગ્યકાળે, અત્યારથી જ અમારા
 “ ચુડા ભાગવાનો ધર્મ પાળવાનું પ્રારબ્ધ બહારી લેવાનું કાંઈ કારણ નથી;
 “ તેમ એ વૈધવ્યનું ભય અમારે શિર આવી બેસે તે પ્રારબ્ધની અવગણના
 “ કરવા જેવું પણ નથી. પ્રવીણદાસ અને શંકરશર્મા અમારા સદ્ભાગ્યનાં સ્વપ્ન
 “ બુદ્ધિ છે તે સ્વપ્ન ખરાં પાડવાં એ મહાપુરુષાર્થ અને મહાપ્રારબ્ધ-ઉભય-ના
 “ હાથની વાંત છે. એ પુરુષાર્થના આરંભ હજી સુધી દૃષ્ટિમર્યાદામાં ઉદય પામ્યા
 “ નથી. પણ આ બે વિદ્વાનોને સાધ્ય સુઝ્યાં છે તો કોઈને પણ સાધન
 “ સુઝે તો તે અશક્ય નથી. એ પુરુષાર્થને અંતે એ મહાપ્રારબ્ધનો કાળ
 “ રચવો તે તો ઈશ્વરના તે ચક્રવર્તિના હાથની વાંત. તમારી સર્વની પર્યેપણા-
 “ ઓનો અમારે માત્ર આટલો ઉપયોગ.

વાર૦—“ ચક્રવર્તીની આજ્ઞાઓ ન્યાય્ય હોય કે અન્યાય્ય હોય પણ
 “ તમે તેનું ધારણ કરવાનું દાસત્વ સ્વીકારો છો ? શું અમારાં વર્તમાનપત્રો
 “ એમાંની અન્યાય્ય આજ્ઞાઓ સામે અભિપ્રાય આપવામાં અને દેશી
 “ રાજ્યોના અધિકારની વાર્તા કરવામાં થડથી જ લુલે છે ? ”

ચંદ્ર૦—“ શું તમારી અને ચક્રવર્તીની વચ્ચેના પ્રશ્નોમાં ચક્રવર્તી, જાતે
 “ પક્ષકાર હોવા છતાં, ન્યાયાધીશ થાય તે વાતની યોગ્યતા આપ સ્વી-
 “ કારો છો, અને એ સ્થિતિથી તમારા અધિકાર ધસાતા નથી એવું આપ
 “ રૂઢો છો ? ”

વિદ્યાચતુર સ્મિત કરી બોલવા લાગ્યો : ” ના જી. ચક્રવર્તી અમારા અને
 “ તેના પોતાના પક્ષ વચ્ચે ન્યાયાધીશ થાયછે તે અયોગ્ય છે અને તેથી
 “ અમારા અધિકાર ધસાય છે એ વાત હું સ્વીકારું છું. પણ ભરતખંડના
 “ સામ્રાજ્યનો ન્યાય ચુકવવા ઇંગ્લેન્ડ સરકારની ઉદારતાથી અથવા ચક્રો-
 “ રતાથી ન્યાય આપનાર બીજું કોઈ ધર્માસન અમને મળે એ પ્રસંગ
 “ આવતા સુધી એ સામ્રાજ્યનાં યંત્રનાં વર્તમાન ચક્રોમાંથી કોઈ પણ ચક્રમાં
 “ એ ધર્માસનની ગતિની પ્રતિષ્ઠા રૂઢેલી જોઈએ, તેમ ન રૂઢે તો સરકાર-
 “ રની અને અમારી અવ્યવસ્થા થાય ને ભયંકર રૂપ પકડે, અને એ અ-
 “ વ્યવસ્થા અટકાવવા કોઈની પાસે પણ ધર્માધિકારની પ્રતિષ્ઠા હોવી
 “ જોઈએ તો વિદ્યા, બુદ્ધિ, ધર્મવાર્તા અને સત્તામાં ભરતખંડમાં
 “ શ્રેષ્ઠ રાજના હાથમાં જ તે રૂઢેલી જોઈએ. અને તેવું રાજત્વ સાંપ્રત
 “ ચક્રવર્તી શીવાય આજ બીજા કોનામાં છે ? ઇંગ્લેન્ડ અધિકારીઓ નહાના-
 “ મ્હોટા અનેક દોપનું પાત્ર હોવા છતાં, એજ ચક્રવર્તીમાં સર્વશ્રેષ્ઠ
 “ ગુણો છે અને તે ગુણના લાભ આગળ એ દોષ માલવિનાના છે. એ
 “ ગુણ તેમનામાંથી ધસાય નહીં અને એ દોષનો પ્રતીકાર થાય એ લક્ષ્ય
 “ ઉપર તરત અનુસંધાન કરવામાં અમારું ચાતુર્ય, અમારું બુદ્ધિબળ,
 “ અમારું માનસિક શૌર્ય, અમારી સ્વતંત્રતા, અને અમારા ધૈર્યની રૂઢ-
 “ ડાઈઓ યોગ્ય છે. પણ એ રૂઢાઈઓ રાજની બુદ્ધિ ઉપર પ્રધાનની
 “ રાજભક્ત બુદ્ધિ કરે તેવાં સાધનથી કરવાની છે. આ પ્રસંગમાં અમારું
 “ અને ઇંગ્લેન્ડ હીન્દી પ્રજાનું ઘણાક અંશથી સમાનત્વ છે, અને પરસ્પરને
 “ સાહાય્ય આપવામાં ચક્રવર્તી પ્રતિ આપણા ધર્મનો અતિક્રમ નહીં કરીયે
 “ ત્યાં સુધી કોઈ બાધ મને લાગતો નથી. એટલુંજ નહીં પણ એ સા-
 “ હાય્ય આપવું એ આપણો એક ધર્મ છે. આ વિષયમાં વીરરાવજી અને
 “ ચંદ્રકાંતજીના અભિલાપ કેવળ ધર્મ્ય છે.”

“ ગામ હોય ત્યાં બ્રાહ્મણની પોળ પણ હોય અને ઘેડવાડો પણ હોય.
 “ મનુષ્યવૃત્તિ હોય ત્યાં ઉદાત્તા પણ હોય ને અનુદાત્તા પણ હોય.
 “ ઇંગ્લેન્ડ અધિકારીઓના ગુપ્ત ને પ્રકટ અનુદાત્ત મર્મ ભણીથી આપણો
 “ ઘાત ન થાય એટલી સંભાળ રાખી, એ સંભાળને જે આપણો એકલો
 “ સ્વાર્થ ગણવાની પ્રવીણદાસ ભુલ કરે છે તે ન કરી, તમારા ઇંગ્લેન્ડ
 “ ભરતખંડના મહાજનના અગ્રેસરો, વિદ્વાનો, અને વર્તમાનપત્રો અમને
 “ સાહાય્ય આપે અને દુપકા આપે અને અમે તેમને આપીએ અને
 “ તે માર્ગથી તમારા રાજ અને અમારા ચક્રવર્તીના ઉદાત્ત મર્મને સતેજ
 “ કરી, તેની પાસેથી મ્હોટાં વરદાન આકર્ષી લેઈએ તો તેમાં રાજદ્રોહ
 “ નથી, અશક્તિ નથી, અને ધર્મ અને પુરુષાર્થ છે. દેશી રાજ્યોમાં
 “ આ પુરુષપ્રયત્ન કરવા જેટલી શક્તિ આવશે તો તમારી ભાષક ને
 “ યાચક કાન્ગ્રેસને માથે ભરતખંડના રાજ્યોના સંયોગથી કોઈ કાર્ય-
 “ સાધક સંયુક્તરાજસભા થશે અને તેમાં ચક્રવર્તી પ્રમુખસ્થાને વિરા-
 “ જશે. જર્મનીના રાજ્યોના સંયોગ—federation—કરતાં, અને
 “ અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોનાં કરતાં, આ સંયોગ, આ દેશની સ્થિતિ-
 “ નીતિને આધારે, કાંઈ જુદો જ થશે. પણ એવો પુરુષપ્રયત્ન જન્મ
 “ નહી પામે, અથવા જન્મ પામીને બુદ્ધિબળના દાવમાં હારશે, અથવા
 “ ધૈર્ય અને સદાગ્રહને સ્થાને ધૃષ્ટતા, ઉતાવળ, અને દુરાગ્રહના પાસા
 “ નાંખશે તો રાજ્યોની દશા, છે એનાથી વધારે દુઃખ ભરી, થશે.
 “ ગમે તો આવી વૃદ્ધિ અને ગમે તો આવો વિનાશ, એ બેમાંથી એક
 “ ભાગ્ય દેશી રાજ્યોને માથે ભમે છે; એ ભાગ્યનું વધારે નિશ્ચિત સ્વરૂપ
 “ આટલે છેટેથી આજ સમજવું કઠણ છે. આજ માત્ર એટલું સમજાય
 “ છે કે સર્વ રાજ્યોને અને સર્વ લોકપ્રવાહને અત્યંતત્વરાબળથી ખેંચતો
 “ આજકાલનો વેગવાન યુગ દોડે છે તેની સાથે નહી દોડી શકે તે પાછ-
 “ બના અંધકારમાં રૂહી જશે અને દોડધામ કરી રૂહેલી સૃષ્ટિના પગતળે
 “ આવી કચરાઈ જશે.* તમે કે અમે જે હૃદયું તેને શિર આવા જ
 “ ભાગ્યનું ભ્રમણ જોઈ લેવું.”

* “ Constant changes . . the restless activity of the age and its
 “ ceaseless innovations are constantly bringing about. The day has passed
 “ when the East could ‘ bow low before the storm in patient deep disdain.’
 “ The legions still thunder by, but Oriental society can never go back
 “ entirely to what it was. To-morrow will not be as yesterday, and the
 “ intercourse of the Native States with the British Government can
 “ be no exception to the rule.”—Lee-Warner.

“ આ યુગની ગતિ આવી પ્રારંભ છે તે અંત સુધી જશે. ઇંગ્લેન્ડ રાજ-
 “ નીતિ એ યુગના પ્રવાહને સમજી નવા કાળ રચે છે અને નવા કાળ રચશે,
 “ એ આપણું પ્રારંભ. એ કાળ-સમુદ્રનું મોજું આવે તેના વેગને ન સમ-
 “ જતાં, એ વેગને વશ કરવાને સ્થાને તેના ધક્કાથી હુખી જઈશું તો એ
 “ આપણું દુર્ભાગ્ય આપણે હાથે રચાશે. એ મોજું ગમે એવું વેગવાળું,
 “ બળવાળું, અને મ્હોટું હશે તોપણ તેના પાણીથી સ્નાન કરી લેઈ, તેની
 “ નીચે અથવા તેનો ઉપર સ્થિરતાથી અને ધૈર્યથી ટકી રહેવાની તે તરવાની
 “ કળા આપણને આવડશે તો એ આપણો પુરુષપ્રયત્ન થશે, અને તેને
 “ સફળ કરવો એ ઇશ્વરેચ્છાની વાત છે. એ ખેમાંથી કીચું પરિણામ થશે
 “ તેની કલ્પના માણસ કરી શકે એમ નથી. એ કલ્પનાનો સટે એક જ વ-
 “ તારો માણસ કરી શકે અને તે પ્રમાણે શ્રદ્ધા રાખે તો Free will
 “ નો સંપ્રદાય છોડી સર્વ પ્રારંભવાદી થશે અને પુરુષપ્રયત્ન ત્યજશે. તેવા
 “ વર્તારા કરવામાં અધર્મ નથી પણ તે પર શ્રદ્ધા રાખવી એ આપણો ધર્મ
 “ નથી. એવા એકજ વર્તારા ઉપર શ્રદ્ધા રાખવા કરતાં, એવા અનેક વર્તારાઓ-
 “ માંથી જે આપણને સાધ્ય અને કલ્યાણકર લાગે તેનાં સાધન પાછળ, અને
 “ ખીન્ન વર્તારાઓના પ્રતીકાર પાછળ, પુરુષપ્રયત્ન કરવો એજ આપણો
 “ એક ધર્મ છે. એજ ધર્મ વ્યવહાર્ય છે. વ્યાપાર તેમ રાજનીતિના વ્યવહાર
 “ આવા ધર્મને આધારે ચાલે છે ઉત્થાનેન સદા વત્સ પ્રયત્તેથા યુધિષ્ઠિર એ
 “ શાંતિ પર્વના રાજધર્મના ઉત્થાનધર્મને રાજ્યોનો નિત્યધર્મ કહેલો છે
 “ તે ઉત્થાનને—પુરુષપ્રયત્નને—પ્રારંભશ્રદ્ધાના આધાતથી અનિત્ય ન થવા
 “ દેવો એજ રાજ્યોનો શુદ્ધ ધર્મ છે—ધર્મ્ય વ્યવહાર છે—કાળબળના
 “ સામા પણ રાજ્યોનો એજ ઉત્થાનધર્મ મિત્રરૂપ છે. ”

“ તમે ચાર જણાએ ચાર જુદા જુદા વર્તારા વર્ત્યા તેમાંના ખે આશા-
 “ દર્શી અને ખે નૈરાશ્યદર્શી છે. તે સર્વ વર્તારાઓનો ઉપયોગ કરવો એ
 “ રાજનીતિનું પુરુષનો ધર્મ છે. એ ચારે વર્તારાઓ જે વર્તમાન દશાઓને
 “ દેખી બંધાયા છે તે સર્વે દશાઓમાં સત્યના અંશ છે અને અન્વહસ્તિ-
 “ ન્યાય પ્રમાણે જે અંશ એક પુરુષ જુવે છે તે ખીજની દૃષ્ટિએ પડ્યા
 “ નથી. આશા અને નૈરાશ્ય એક ઢાલની બે બાજુઓ છે; સુવર્ણમયી
 “ આશા જેનાર પ્રવીણદાસ અને શંકરશર્મા એક પાસે ઉભા છે, લોહમય
 “ નૈરાશ્ય જેનાર વીરરાવજી અને ચંદ્રકાંત ખીજ પાસે ઉભા છે. એમની
 “ દૃષ્ટિઓમાં ઇંગ્લેન્ડ રાજનીતિનું પ્રતિબિમ્બ પડેલું છે.

“ The British Empire exists as a system of both
 “ Hopes and Fears for the Native States as for all

“ natives as well, and on them it mostly lies to choose
 “ whether they will have the Hopes or the Fears,
 “ and the fortunes of *all* these States will be the un-
 “ knowable resultant of all varieties of the individual
 “ wisdom and working of each State, great and
 “ small, forward and backward, within its own isolat-
 “ ed sphere. Government sees the working of all of
 “ them: it is in touch with all of them. Each of our
 “ States on the other hand sees only that point of
 “ Government which affects its own isolated individua-
 “ lity, and is blind to the rest. It is this inequality of
 “ vision that makes the States unequal to the compre-
 “ hensive operations which the present system calls
 “ upon them to perform; and until this inequality
 “ is pronounced incurable or begins to perceptibly
 “ abate throughout, neither our fears nor our hopes
 “ can be looked upon as a constant factor.”

આચરના સામું જોઈ વિધાયતુર સ્મિત કરી બોલવા લાગ્યો: “ મહા-
 “ રાણાજી, આ ગૃહસ્થો ઇંગ્રિજીમાં સમજે છે તેટલું ગુજરાતીમાં સમજે
 “ એમ નથી. માટે એમને એમની ભાષામાં સમજાવવા ઇંગ્રિજી
 “ બોલવું પડ્યું તે ક્ષમા કરજો. મહારે એમને કહેવાનો સાર એટલો છે
 “ કે આપણાં સઉનાં ઘર સરકારપાસે કાણાં છે તેને સટે આપણી
 “ ફાટપુટ મટી જશે અને સરકારનું આખું ઘર જોઈ લેઈ આપણ
 “ સઉના પોતાનાં ઘર સંભાળવા જેટલા આપણે શાણા થવાને
 “ નિર્મેલા હૃદયોં તો સરકાર સાથે આપણે કોઈકે દિવસ ફાવીશું,
 “ અને તેમ નહીં થાય તો સરકાર ફાવશે.”

“ પ્રવીણદાસ, આધે ન જતાં સુવર્ણપુરના જડસિંહના રાજ્યનો ઇતિ-
 “ હાસ તમે જાણો છો. જ્યાં સુધી દેશી રાજ્યોમાં જડસિંહના રાજ્ય
 “ જેવી અનીતિ અને તેના જેવા બ્રહ્માચાર અને ખટપટ કેવળ નિર્મૂળ
 “ નહીં થાય, જ્યાં સુધી રાજ્યો અને પ્રધાનોનો મોટો ભાગ સદ્ગુણનો
 “ માર્ગ નહીં જીવે, જ્યાં સુધી પોતાના સ્વાર્થને સ્થાને પ્રજાનું હિત કરવા
 “ તેમની યુક્તિ નહીં દોડે, ત્યાં સુધી વીરરાવજીના વર્તારાનું ભય આપણે

“ માથે અવશ્ય ઝડુમે છે, અને એવાં અનેક રાજ્યોની ભેખડો નદીમાં
 “ પડવા માંડશે તેની સાથે થોડાં ઘણાંક સારાં રાજ્યો પણ તેમની સાથે
 “ વશે કે ક્વશે ધસડાશે. ઉન્મત્ત જાદવોની જાદવાસ્થળીમાં કુળણ અને
 “ બળરામ ધસડાયા, અને દ્રોણો ભેગા ભીખમ ગયા તેવી સારાં રાજ્યોની
 “ પણ સ્થિતિ સમજવી. પોતાના સારાપણના અહંકારથી તૃપ્ત રહેતાં
 “ રાજ્યોને આ ભય છે; રાજકીય વિષયોમાં છેટેના પાડોશીને ઘેર લાગેલી
 “ આગથી પણ ખડીવાનું છે. વીરરાવજીના વર્તારામાં આ ભયંકર સત્ય
 “ સમાયલું છે.”

“ દેશી રાજાઓમાંથી અનીતિ અને દુર્ગુણ દૂર રહેશે એમ ધારે તો
 “ તેથી લાભ એ કે ચંદ્રકાંત ધારે છે એવી ઉદાત્તતા રાજાઓમાં રહેશે.
 “ પણ નીતિ અને સદાચાર ખાનગી કુટુંબોની સ્થિતિ જાળવવા બસ
 “ હશે; પરંતુ રાજાઓને માટે તે બસ નથી. રાજ-અંગમાં ધર્મરાજ
 “ યુધિષ્ઠિર હશે, તો દૂતમાં દ્રૌપદી ખેલા જેવી અતિ-પ્રતિજ્ઞાઓ કરશે
 “ અને ખુદ્દિહીન સત્યની પાછળ દોડશે.”

“રાજ-અંગમાં ધર્મની સાથે ભીમ અને અર્જુનની આવશ્યકતા
 “ છે, સદાચાર સાથે બળ અને કળાની આવશ્યકતા છે. ચક્રવર્તીને
 “ યુદ્ધકાળે આશ્રય આપવા જેટલું બળ દેશી રાજાઓમાં નહી
 “ રહ્યું હોય તો તેમનું ક્ષત્રિયત્વ જાળવવા અતિ-યત્ન કરવાની સરકારને
 “ ગરજ નથી, અને રાજાઓ રાજ મટી સ્થાનિક અધિકારીઓ થઈ જશે.
 “ શાંતિકાળમાં ચક્રવર્તીના સામ્રાજ્ય સંબંધો વિચાર સમજવા રાજા-
 “ ઓમાં ખુદ્દિ નહી રહે, અને તે વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલા આચારમાં
 “ ચક્રવર્તીના અધિકારીઓની સાથે સાથે ચાલવા જેટલી રાજાઓમાં
 “ શક્તિ કે કળા નહી રહે; તો એ રાજાઓની પ્રજાઓ ઇંગ્રેજ-વાણજા-
 “ રાઓની પાછળ પાછળ ભમશે અને રાજાઓ સ્થાનિક અધિકારથી
 “ પણ ભ્રષ્ટ થશે અને ચંદ્રકાંતનો વર્તારો અક્ષરે અક્ષર સત્ય નીવડશે.”

“ આવી અવસ્થા પામતાં રાજાઓ ઇંગ્રેજની દેશી પ્રજાઓ સાથે
 “ ભળી જઈ, પોતાના ઉદાત્ત ગુણથી, એ પ્રજાઓનું ઉપરીપણું નહી
 “ જાળવે તો અનુદાત્ત અને આળસુ થઈ વીરરાવજીનો વર્તારો ખરો
 “ પાડશે. રાજત્વ ખેલાતો કાળ આવતાં ઉદાત્તત્વ પણ ન ખેલાવું પડે,
 “ અને ઇંગ્રેજ રૈયતના શિર ઉપર રાજાઓની પ્રતિષ્ઠા રહે તો ઉદાત્તત્વની
 “ પણ દુર્ગતિ ન થાય, માટે જ—તેમ એક લોહીના અને
 “ પરસ્પરના ઉચ્ચાભિલાષમાં સંપત્તિવિપત્તિકાળે પરસ્પરનો આશ્રય રહે-

“ લો છે માટે—ચંદ્રાંતક સૂચવે છે તેવો સંબંધ, એમનો અને આપણો,
“ સ્પૃહણીય છે. ”

“ નૈરાશ્યદૃષ્ટ અવસ્થાઓનાં કારણ વિચારતાં જેવા આ પ્રતીકારક* ધર્મ
“ છે તેવા જ આશાદૃષ્ટ અવસ્થાઓનાં કારણ વિચારતાં ખીજા ઉદ્ભાવક†
“ ધર્મ છે. ઉદ્ભાવક† એટલા માટે કે ચક્રવર્તીનું પોષણ કરી અમારી
“ ડગાતી ચંપાતી સંપત્તિઓના સ્વતંત્ર અને પ્રગુલ્લ રૂપનો ઉદ્ભવ એ
“ ધર્મના જ પાલનથી છે. ”

વીરરાવ હસતો હસતો બોલ્યો. “ સાહેબ ચક્રવર્તીનું પોષણ રખે
“ ભુલતા—ભુલશે તો શંકરશર્માનો રાજદ્રોહ આવી જશે. ”

રાણો ખાચર—પ્રધાનજી, વીરરાવ તમને પણ મુકે એમ નથી.
વિદ્યા—“ એ મુકે, પણ અમે એમનાથી મુકાઈએ તેમ નથી. વીર-
“ રાવજી, રાજદ્રોહ હો કે ન હો. પણ તમે એક વાર્તા કબુલ કરશો કે
“ ન્હાના વ્યાપારીઓથી મોટા વ્યાપારીઓના જેવાં કામ કદી થવાનાં
“ નથી. તેમને તો જાહેર સ્ટોક કંપનીમાં ભળવાથી જ મહાવ્યાપારમાં
“ ભાગ લેવાનો સંભવ, અને એવી કંપનીમાં ઈંગ્રેજ જેવા અગ્રણી-વ્યાપા-
“ રીની આવશ્યકતા. ”

વીર—તે તમે રાજાઓની કંપની મળી શાં કામ કરવાનાં હતાં? ને
“ હોય તો તેમાં ન્હાના રાજાઓની કંપની ક્યાં બસ નથી કે ચક્રવર્તી શો-
“ ધવો પડ્યો ? ”

વિદ્યા—“ હિમાલયના બે સ્કંધ આગળ બે મહારાજ્યો આ દેશને
“ ડાખી દેવા ઉભાં છે. તેમનો પ્રતીકાર કરવો એ પ્રથમ વ્યાપાર—તે
“ ચક્રવર્તી વગર કદી બને નહી. ”

વીર—“ તે તમારે તો એક ધણી ગયો તો ખીજો આવશે—નાતરીયા
“ નાતમાં રંડાપાની ખીક શી ? ”

વિદ્યાચતુર હસતો હસતો બોલ્યો: “ જેની સાથે આટલો લાંબો સહવાસ
“ થયો, જેણે અમારો આટલો નિર્વાહ કર્યો, જેના ગુણદોષ અમે સમ-
“ જીએ છીએ, જેની સાથે લહડતાં ઝઘડતાં અમે આટલો સંસાર સુખથી
“ નીભાવ્યો, તેવા જીના ધણીને મુકીને નવા અન્નણ્યા માણસ સાથે
“ નવો સંસાર માંડવાની ઇચ્છામાં કાંઈ ફેલાવણ છે ? એ ધણી જાય તો તો
“ અમારા તમારા ચુડા સાથે ભાગે—માટે આટલો રેલો તો, તમારી પોતાની
“ તળેના રેલાના અનુભવથી અમારી તળેનો પણ સરખો સમજી લેવો. ”

અંદ્ર૦—“વીરરાવ, પ્રધાનશ્રીએ તમારી પોતાની ભાષામાં વાત કરવા માંડી એટલે તમે જહેલી સમજશો.”

વિદ્યા૦—“ચાલો ત્યારે મહારી ભાષામાં બોલું. વીરરાવ, આ દેશને માથેના આવા અનેક પ્રતીકારક વ્યાપારોમાં અમારે માથે સેનાધિપતિ નેઈએ તે તો કદાચિત્ ઇંગ્રેજ જેવા બીજા મળશે એમ તમે કહેશો. પણ અમારે ધણાક ઉદ્ભાવક વ્યાપારોમાં પણ પડવાનું છે અને તેમાં આ ચક્રવર્તી જેવો ઉદાર દક્ષ નાયક અમારી કંપનીને અન્યત્ર મળવાનો નથી. અમારી પોતાની રાજ-સંપત્તિઓના તેમ ઇંગ્રેજની રાજ-સંપત્તિઓના ઉદ્ભાવક પ્રવાહો ગંગાયમુના પેઠે એકઠા થાય છે તેમ બીજા કોઈ મહારાજ્યમાં થતા નથી. કાં અમારા, કાં તમારા, ઉદ્ભાવક પ્રવાહો ઇંગ્રેજ રાજ્યમાં જેવી સ્વતંત્ર વૃદ્ધિ પામે તેવી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રજાસત્તાક મહારાજ્યમાં પામે તેમ નથી તો બીજા મહારાજ્યોની તો કદાચ જ પડતી મુકવી. એ રાજ્યો એકલી પોતાની મૂળ પ્રજાનું હિત ઇચ્છે છું; ઇંગ્રેજ લોક આ હિતને ભુલી શકતા નથી, પણ અનેક રાજ્યો અને અનેક પ્રજાઓની કુળદેવી જેવી ઇંગ્લાંડની પ્રજાને પોતાનાં બાળક ભેગાં પારકાં બાળકોને ઉછેરતાં અને પાળી પોષી મ્હોટાં કરતાં આવડે છે. એવાં ઉદાર પોપણુની અનુભવી પ્રજાના ઉદ્ભાવક વ્યાપાર અને તમારા ઉદ્ભાવક વ્યાપાર સંગમ પામી શકે છે તેમ જ અમારી પ્રજાઓના ઉદ્ભાવક વ્યાપારને વિકાસ આપવાને અમારે શિર એ જ દિશામાંથી ડબ્બાણુ થાય છે અને થશે, અને અમારી પ્રજાઓનો બાગ વધારતાં, વિકસાવતાં અમે શીખીશું એ અમારા ઉદ્ભાવક ધર્મની પ્રથમ સૃષ્ટિ અમારી પાસે ખડી થશે. એ અમારી મુખ્ય અને ઉત્તમ આશા. અને માર્કસોરના રાજ્યના જેવાં, અને એથી પણ શ્રેષ્ઠ બંધારણ ધણા રજવાડાંઓ સ્વીકારી શકશે ત્યારે આ આશાવૃક્ષને મ્હોર આવશે.”

“જો એ આશા સાચી પડવાથી ઇંગ્લાંડનાં પ્રજાસત્તાક સંસ્થાનોના પ્રમુખો જેવા અમારા રાજાઓ થઈ જશે તો આ ઉત્તમ આશાના શિખર ભાગને અમે પહોંચીશું. આ કર્તવ્યમાં માત્ર અમારી પોતાની પ્રજા ઉપર જ અધિકાર વાપરવાનો છે અને તેના ઉપર જ અમારી ઉદારતા અને દક્ષતા ઢાળવાની છે, એટલે ઇંગ્રેજ સરકાર તેમાં સાહાય્ય આપશે, ઉત્સાહ આપશે, કુળાઓ શીખવશે, અને વચ્ચે પડવાનો લોભ નહીં રાખે. જો અમારી પ્રજાની એ દશા થશે તો સામ્રાજ્યના સામાન્ય લાભના વ્યાપારોમાં પણ અમારી એ પ્રજાની ઇચ્છાઓનો અતિક્રમ કરી પોતાની

“ સ્વાર્થી ઇચ્છાઓનું અનુસરણ કરવા અમને આજ્ઞા કરવા જોડલો છાતી ચ-
 “ કૃત્તીના અધિકારીઓ નહી ચલવે; એટલુંજ નહી, પણ આવો પ્રસંગ આવશે
 “ તો સરકારી અધિકારીઓની સર્વ આજ્ઞાઓ અમારે પ્રજા પાસે પ્રકટ કરવી
 “ પડશે અને તેમ થશે એટલે જે ગુપ્ત ડાળા અને અવ્યવસ્થાની દેશી રાજ્યો
 “ ફરીયાદ કરે છે તે દૂર થશે. આટલો પુરુષપ્રયત્ન તો અમારામાં અમા-
 “ રાપણું હશે તો અમે સ્વાશ્રયથી કરી શકીશું. એમાં તો અમારાં હૃદય શી-
 “ વાય ખીન્ને શત્રુ અમને નડે એમ નથી. જ્યારે અમારી આ અવસ્થા થશે
 “ ત્યારે સરકારનાં Responsible Government વાળાં Colonies*
 “ કરતાં પણ અમારી સારી અવસ્થા થશે — કારણ સરકાર એ સંસ્થાન
 “ ઉપર Vetoing power રાખે છે તેવો અમારા ઉપર રાખવાનું ખીજ
 “ એમના હાથમાં નથી. ”

“ અમે ઇંગ્લાંડનાં એક જાતનાં સ્વરાજસત્તાક—colonies—
 “ સંસ્થાન—છીએ. ”

“ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનાં સર્વતઃ પ્રજાસત્તાક અવયવો જેવાં ઇંગ્રેજનાં
 “ અવયવો દેશી રાજ્યો થઈ શકે એમ નથી; કારણ રાજ્યોનો અભાવ
 “ થાય તો તેમને સ્થાને ઇંગ્રેજ જ રાજ્ય થાય—તેમની પ્રજાને ઇંગ્રેજો
 “ સત્તા આપે એવું સ્વપ્ન વર્તમાનમાં થાય એમ નથી. શંકરશર્માના
 “ વર્તારામાં આટલો અંશ સ્વપ્નાંશ છે. ”

“ જમનીના મહારાજ્યનાં અવયવો પેઢે રાજસત્તાક સંસ્થાનો થ-
 “ વાનો લોભ આપણે રાખીયે તો તે ઇંગ્રેજને વધારે અનુકૂળ છે. જ-
 “ મન મહારાજ સ્વેચ્છાથી એ અવયવોને યુદ્ધમાં અને યુદ્ધાદિના ખ-
 “ રચમાં ખેંચી શકે છે તેવો વ્યવહાર આપણે શિર વાપરવા ઇંગ્રેજને
 “ અધિકાર નથી. આપણે ચક્રવર્તીની પાછળ—આપણી શક્તિ અને
 “ ઇચ્છા હોય તો—જઈયે. પરરાજ્યો સાથે સંબંધ રાખવાનો આપણો અ-

* The Colonies proper form three classes:—(1) The *Crown Colonies*, which are entirely controlled by the home government; (2) those possessing *Representative Institutions*, in which the Crown has no more than a veto on legislation, but the home government retains the control of public officers; and (3) those possessing *Responsible Government*, in which the home government has no control over any public officer, though the Crown appoints the Governor and still retains a veto on legislation.

The total expenditure of the Mother country in connection with the Colonies (exclusive of India) amounts to about 2 millions sterling annually mainly for military and naval purposes.

The Statesman's Year Bk. 1896.

“ ધિકાર પોતાના હાથમાં સરકારે લેઈ લીધો તે તેમની પોતાની સે-
 “ નાઓ વડે આપણું રક્ષણ કરવાની સરતે લીધો છે; એવાં રક્ષણમાં
 “ આપણી સેનાઓ આપવા આપણે બંધાયા નથી. ઇંગ્લેન્ડનાં બીજાં
 “ સર્વ સંસ્થાનો કરતાં, અને જર્મની તથા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનાં અવયવો
 “ કરતાં, આપણી આટલી વધારે સત્તા છે. આપણે સરકારને આવમાં
 “ આશ્રય આપીએ તે એમના ઉપર ઉપકાર.”

“સરકારનાં ઉત્તમ—colonies—સંસ્થાનની પ્રજા જેવી આપણી પ્રજાને
 “ નહીં કરીયે તો એ પ્રજામાં દેખાદેખીતો ક્ષોભ થશે તે ચંદ્રકાંતનો
 “ વર્તારો ખરો પડશે.”

“ એ ક્ષોભ ન થવા દેવા જેવું આપણે રાખીશું, પણ હાલ સા-
 “ મ્રાજ્યનાં સામાન્ય લાભમાં ચક્રવર્તીપર ઉપકાર કરતા હઈએ તેમ જે
 “ આશ્રય આપીએ છીએ તે આશ્રય આપવામાં કૃપણ થઈશું તો મોડાં
 “ બહેલાં જર્મનીનાં અવયવરાજ્યોની પેઠે આપણને ચક્રવર્તી બળ કરી
 “ ખેંચશે અને પ્રવીણદાસનો વર્તારો ખરો પડશે. સમુદ્રવ્યાપાર, રેલવે,
 “ વીજળીના તાર, અને સામ્રાજ્યરક્ષણમાં આશ્રય, આદિ અનેક વિ-
 “ પયો આવા આશ્રયની વાત છે. હાલ જે ઉપકાર કરી નહીં આપીએ
 “ તે કાળક્રમે આજ્ઞાથી આપશું, અને તે કદાચ સરતો પાળી આપશું.”

“ આવા વિષયોમાં, અને સરકારને હાથે લેવા પડતા ન્યાયના વિષ-
 “ યોમાં, ચક્રવર્તીનો અધિકાર રાજાઓની સામ્રાજ્યસભાને સંપાદ્ય એ
 “ પ્રસંગને માટે અનેક જાતની ઉદ્ભાવકં બુદ્ધિનો ઘણા કાળ સુધી આ-
 “ ગ્રહ જોઈએ અને એ દિશામાં પુરુષપ્રયત્નનો આરંભ થવાને પણ
 “ હજી ઘણી વાર છે. આ આરંભ થવા આવતા પહેલાં આપણી
 “ વ્યવસ્થા હશે કે અવ્યવસ્થા હશે તે ઈશ્વર જાણે.”

વિધાયતુર બોલતો બંધ પડ્યો. મણિરાજે સર્વને પુષ્પ, પાન
 અને સુગન્ધ વહેંચ્યાં, અને સર્વ હસતે મુખે ઉઠે છે તેવામાં એક
 માણસે મૂળરાજને એક ચીડી આપી, મૂળરાજે મણિરાજને આપી,
 મણિરાજે તે વાંચી અને શોકમાં પડી પ્રધાનને કહ્યું.

“ પ્રધાનજી, આપ હવે સત્વર ઘેર પધારો.”

વિધાન—“ મહારાજ, એ સમાચાર. કુમુદના હશે એમ હું
 “ ધારું છું. મહારું એ પુષ્પ કરમાઈ ગયું.”

મણિરાજ—“આપના પિતાજી પાછા ફરવાના સમાચાર આ ચીડીમાં છે.”

ખાચર—“ શું કુમુદસુંદરી હાથ ન લાગ્યાં ? વિધાયતુર !
“ પુત્રીનો વિયોગ મહાદુઃખ કરે છે તેનો મને અનુભવ છે.”

મણિ—“ પ્રધાનજી, હવે સત્વર ઘેર પધારો. આપના ધૈર્યમાં
“ કુટુંબને અંશભાગી કરો. હું પણ ત્યાર સોરો આવી જઈશ. પ્રધા-
“ નજી, આપનું ધૈર્ય જાણનારે વધારે સૂચના કરવી પુનરુક્ત છે. બાકી
“ મહારા ખેદથી તમારા ખેદની કલ્પના કરું તો તો પાર રહે એમ નથી.”

મણિરાજની આંખ ભીની થઈ. સર્વ મંડળ અવસન્ન થયું. બે
મીનિટના મૌનને અંતે વિધાયતુર બોલ્યો. “ મહારાજ, આણી પાસથી
“ કુમુદ જવા બેઠી અને આણી પાસથી પ્રમાદધન પણ ગયા. મહારું અને
“ બુદ્ધિધનભાઈનું ઘર—બેનાં ઘર સાથેલાગાં શૂન્ય થયાં. મહારા કરતાં
“ એમનું દુઃખ અનેકધા વધારે છે. એમના દુઃખમાં મહારું દુઃખ ભુલુંછું.”

શોકવાર્તા કરતાં કરતાં વિધાયતુરને મુત્સદ્દી મંડળ ભેગો ગાડીમાં
વીઢાય કરી, મણિરાજ, ખાચર, અને મૂળરાજ ખીજી ગાડીમાં ચઢ્યા.
થોડી વાર એ ગાડીમાં મૌન પ્રવર્ત્યું. અંતે ખાચર બોલ્યો.

“ મણિરાજ, આ વાતોડીયા મંડળીમાં બેસવામાં આપણા નાચરંગના
“ દરબારનું ખરચ નથી ને તુકસાન પણ નથી એટલો લાભ ઓછો
“ નથી. એ મંડળીમાં બેસી તમે સર્વ સાંભળ્યાં કરો છો અને બોલતા
“ નથી તે જોઈ હું પ્રસન્ન થાઉંછું. પણ એ લોકની પુસ્તકીયા બુદ્ધિનો
“ પટ તમારા મન ઉપર બેસી જાય નહીં તેની સાવચેતી રાખજો.”

મણિરાજ—“ એ બુદ્ધિને પ્રધાનજીનો અનુભવ ચાળી નાંખે છે,
“ અને આપના જેવાના સમાગમકાળે તેમાંના કુપથ્ય ભાગ ની.
“ કુળી જાય છે.”

ખાચર—“ એટલું બસ છે. બાકી જે વિષયની આજ વાતો આ-
“ લતી હતી તેના સંબંધમાં ચક્રવર્તીની રાજનીતિની વાતો તો ઠીકઠીક
“ છે. પણ એમના અધિકારીઓમાં સારાનરસા આવે છે અને આપ-
“ ãને અકળાવે છે તેનું-શું કરવું એ વીશે તમે કેવો વિચાર કર્યો છે?”

મણિ—“ સત્ય પુછો તો મહારે તેમની સાથે એવી તકરાર હજી
“ સુધી નથી પડી. વડીલ મહારાજે પરરાજ્ય સાથે અથડાઅથડી ન
“ થવાના માર્ગ રચી મુકેલા છે તેની પ્રનાલિકાએ ચાલતાં અમને બહુ
“ સુખ પડે છે. આપ સુચવો છો એવી તકરારનો મહારે પ્રસંગ જ
“ નથી આવ્યો, પણ દૈવધ્વજાથી એ પ્રસંગ આવશે ત્યારે આપ કંઈ
“ નીતિ દર્શાવશે તેનો પ્રકાશ પાસે રાખીશ.”

ખાગર--“ એ તમારે માથે ઈશ્વરની કૃપા સમજવી કે સાહેબ લોક
 “ ને તેમનાં માણસો સાથે મારામારી થવા વખત નથી આવતો. પણ
 “ આવો શીજો દિવસ રોજ નહીં રહે, માટે સાંભળી લ્યો. ચક્રવર્તી ને
 “ ગવર્નર ને કલકત્તાવાળા તો છેટે રહ્યા. પણ આ પાસેના સાહેબોમાં
 “ બે બહુ સારા આવે તો બે બહુ નરસા આવે છે; બે બહુ ડાહ્યા આવે
 “ તો બે બહુ મૂર્ખા આવેછે. એમનો હંગામો કંઈ નહીં, એક આમ
 “ હાંકે, ને બીજો આમ હાંકે. ત્યારે આપણે જેવાની સાથે તેવા થવું
 “ પડેછે. એમનું સુખ એ કે તુમારીયાંથી સરકાર સાથે કામ લે ને ન-
 “ ઠારો સાહેબ બે નરસાં તુમારીયાં તમારે માટે સરકારમાં મોકલી જાય
 “ તો સારો સાહેબ બે સારાં મોકલી જાય. આપણે એવા શા
 “ હુઈએ કે એ સહમાંથી કોઈ આપણા વળતો થાય નહીં? માટે
 “ હમેશ એટલી સરત રાખવી કે વારાફરતી કોઈ કોઈ સાહેબ આપણે
 “ માટે સારાં તુમારીયાં લખતો જાય. પછી સરકાર તો તુમારીયાંની
 “ આંખે સહ વાંચે, એટલે બે વાર નાખુશ થાય તો બે વાર ખુશ
 “ થાય અને વિચારે કે જ્યારે એક આપણું સારું બોલે છે ત્યારે બીજા
 “ તુમારીયાના લખનારની આંખમાં જ કંઈ કાણું હોવું જોઈએ. આ-
 “ ટલું થયું એટલે આપણે જીત્યા. ”

“ બાકી તો એક સાહેબ કુદે ને રાતોપીળો થાય ત્યારે મનમાં સમ-
 “ જવું કે તું જવાંતો ને હું રહેવાંતો છું, બે દિવસ દારુ પી લે. ગાંડાં કહાડે
 “ તે વેઠવાં, પણ સામે ધા કરવો નહીં.”

“ એ લોક મૂર્ખા હોય તો પણ તેમની કલમ જળરી ને તુમારી-
 “ યાંમાં આપણે એને પહોચી વળીએ નહીં; જળરી વિદ્યાવાળાથી છેટે
 “ જ નાસવું, કારણ એ લોક વગર ધાયે હણે. એમનાથી છેટે હુઈએ
 “ માટે આપણને એમનો ધા પહોચશે નહીં એમ પણ ધારવું નહીં*—
 “ સરકાર પાસે એમના કાન; દેખીયે નહીં ને ધા કરે. ”

“ એમ કરતાં સામાં થવું હોય તો ઘડી વાર વીસામો લેઈ વિચાર
 “ કરવો કે આપણો હાથ કેટલો પહોચશે. જે નદીને પેલે પાર તરી
 “ જવાંતો વિશ્વાસ હોય નહીં તે તરવાને પાણીમાં પડવું જ નહીં.
 “ કોઈની પાસેથી એવું ખુંચી લેવું નહીં કે આપણા હાથમાં આવેલું

* પण्डितेन विरुद्धः सन् दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।

दीर्घो बुद्धिमतो बाहू याम्यां हिंसति हिंसितः ॥ महाभारत, शांतिपर्व.

“ પાછું તે પુંચી લે.* જેનું મૂળ ઉખેડી ન નંખાય એવું ઝાડ
 “ ખોદવું નહી; જ્યાં સામાનું માથું ન પડાય ત્યાં તેને હણવો નહી.†
 “ મણિરાજ, તરવાર વડે લહડવાનું તો નથી, પણ કલમ વડે લહડતાં
 “ પણ આ અનુભવની વાતો સરત રાખવી. સાહેબ લોક સરકારના
 “ દીકરા, તેમના વાંક માળાપને વસવાના નહી અને વસે તોયે
 “ તેમને શિક્ષામાંથી બચાવવા આપણને ધમકાવશે. કૌરવનાં માળાપ
 “ દીકરાઓના બધાએ વાંક સમજતાં હતાં, પણ તેમણે તેમને વાર્યા
 “ નહી; અને ગમે તેટલા પણ પાંડવ પારકા દીકરા, તેમના ઉપર ક્રોધ
 “ કર્યો, અને વ્યાસજીએ પાંડવને શાપ દેવા મનાઈ કરી ત્યારે ખોડકી
 “ ગાન્ધારીએ ત્રીજા ધરના શ્રીકૃષ્ણને શાપ દીધો કે જાદવોસ્થળી કરી
 “ તારું કુળ સત્તાનાશ પામજો. જળરા દીકરાની માપાસે દીકરાની
 “ ફરીયાદો લેઈ જનાર પરભારો બાળક ગાળો ખાઈ પાછો આવે, અને
 “ પરભારાના પક્ષ લેનારને શ્રીકૃષ્ણના જેવા આમ છાંટા લાગે. આપણે
 “ સાહેબલોક સાથે લહડીયે તો આપણે પાછા ફરીયે ને આપણી સાથે
 “ આપણા સ્નેહીઓને પણ ખમવું પડે. ખરું પુછો તો આ કલમની લહ-
 “ ડાઈ એ બધરાંની ગાળો જેવી ને વાણીયાના હાંકારા જેવી વાત. તેમાં
 “ આપણે ફાવીયે નહી-રજપુતોની લહડાઈઓ ગઈ.”

“ આટલા બધા વિચાર કર્યા પછી પણ એવો કાઈ સાહેબ વેઠાય
 “ જ નહી અને તેને ઉખેડવાનું ઠીક લાગે ને તેમ કરવું આપણાથી બને
 “ તેમ હોય તો એ કામ પાકું કરવું, એટલું જ નહી, પણ અનાજનાં
 “ છોડાં સળગેલાં હોય તેમ ઘણી વાર એકલો ધુમાડો જ નીકળ્યાં કરે
 “ અને ભડકો થાય નહી એમ ન કરવું; પણ તરત ભડકો ભલુકે ને
 “ આકરા તાપથી સામાને પોતાની ઝાળ દેખાડી દે એમ શીસમના બળ-
 “ તણ પેઠે આપણું પરાક્રમ ક્ષણવાર પણ જણાય અને આપણો પ્રકાશ
 “ જગત દેખે એવું કરવું‡. રાજાઓ હાથ ઉપાડે અને તેનું ફળ થાય

* ન તત્તરેદ્યસ્ય ન પારમુત્તરેત્

ન તદ્દરેદ્યત્ પુનરાહરેત્પરઃ ॥ શાંતિપર્વ.

† ન તત્ત્વનેદ્યસ્ય ન મૂલમુદ્ધરેત્

હન્યાન્ન તં યસ્ય શિરો ન પાતયેત્ ॥ શાંતિપર્વ.

‡ મુહૂર્તમપિ રાજેન્દ્ર તિન્દુકાલાતવજ્જ્વલેત્ ।

ન તુષાગ્નિરિવાનર્ચિર્ધૂમયેત ચિરં નરઃ ॥

શાંતિપર્વ.

“ નહીં તો તેટલા પ્રમાણમાં તેમનું રાજત્વ ઘસાય એવું તમારા પિતા
 “ ફેટા નેં તે યથાર્થ છે. ખેલી વારના ઘૂતને અંતે દ્રૌપદી ઉપરનો
 “ બુલમ જોતાં પણ આંધળા ધૃતરાષ્ટ્રને ન્યાય કે દયા ન સુઝ્યાં તેને
 “ પાપી પુત્રોની દુષ્ટતાએ ઉપાડેલા ઇશ્વરી ઉત્પાત જોઈ ખેડીકે લાગી
 “ ત્યારે દ્રૌપદીને માગ્યાં વરદાન આપ્યાં ને પાંડવોને છોડ્યા. તે જ
 “ પ્રમાણે અધિકારી સાહેબો સામી સાધારણ ફરીયાદો ન સાંભળનાર
 “ સરકારની નજરે એ સાહેબો અતિદુષ્ટ થયલા દેખાશે ત્યારે એ ના એ
 “ સરકાર તેના ઉપર હાથ ઉપાડશે ને આપણું રક્ષણ કરશે. આવો કાળ
 “ આવે ત્યારે મજબુત પુરાવો અને પૂર્ણ રાજત્વ દેખાડી સફળ હાથ
 “ ઉપાડવો ને ત્યાં સુધીનો માર વેડી લેવો.”

“ ઘણી ફરીયાદો કરનાર ઉપર સાંભળનારને કંટાળો આવે છે. માટે
 “ આવા પ્રસંગ શીવાયના પ્રસંગોએ તો સાહેબો ઉપર ફરીયાદ ન કરતાં
 “ તેમની જ પાસેથી કળાથી કામ ફાડી લેવાં.”

“ હોંશીયાર ને પાકા સાહેબોની પાસેથી કામ ફાડી લેવું હોય તો
 “ તેમનાં કામ ભેગું આપણું કામ ફાડી લેવું. કોયલ કાગડીનાં ઇંડાં ભેગાં
 “ પોતાનાં મુકે તે બધાં ઇંડાં સાથે સેવાય ને કોયલનું બચ્ચું જન્મી જતે ઉડી
 “ જાય. સરકારે સોંપેલાં કામ સાહેબો પોતાનું ગણી કરી લે છે અને આપણા
 “ કામ પણ સરકારે સોંપેલાં ગણી વગર ભલામણે પોતાનાં કામ ભેગાં કરી
 “ લે છે. કોયલ કાગડાને કાંઈ ફેટી નથી તેમ આવા સાહેબોને આપણે
 “ કાંઈ ફેટવાનું નથી. આપણાં ઇંડાં તેમનાં ઇંડાં જેવાં દેખાય, આપણાં
 “ હિત તેમનાં હિતમાં જ લેખાય, તો એ ચતુર જાતની ચતુરતાનો આ-
 “ પણને પણ વગરમાગ્યે લાભ મળે. એમની સેના ભેગા રહી આપણા
 “ દીકરા રજપુતાઈની કળા જાળવે તે આનું દષ્ટાંત.”

“ નકારા અને બળવાન સાહેબો સાથે સામાં થઈ લહડવાનું ચાલતા
 “ સુધી રાખવું નહીં. જો તેમનો નાશ ઇષ્ટ હોય તો તેમની સ્વારીનાં
 “ ઘોડાની નીચે પેંસી વરાહની કળા વાપરવી. જે સાહેબ વરાહને પોતાના
 “ ઘોડા નીચે પેંસવા દેવાની ગદ્ગલત કરશે તે સાહેબ ઉપર તેના ઉપરીઓ
 “ બહુ દયા નહીં દેખાડે. સામાના ઘોડાની તળે જતા ખેલાં શરીર
 “ પ્રકટ થશે તો આ કળા રમતાં એ સાહેબના ભાલાની ખેડીકે છે તે
 “ બુલવું નહીં.”

“ લોભી સાહેબો પાસે સોનાના મેરુ જેવાં દેખાવું. છોટી આપણું
 “ સોનું લેવા આવે, પર્વત ઉપર ચઢતાં થાકે, અને એમ કરતાં આવે તો

“ સોનાનો કડકો કાપી પણ જાય ને મેરુનો ઉપકાર માની કામ કરે. પણ
 “ ભુલ્યે ચુક્યે આપણે જાતે “સોનું લ્યો” એમ કહેવું નહીં. કારણ એ
 “ માત્ર સોનાની શોભા જોતો હોય અને આપણે “લ્યો” કહીએ તો
 “ ફસાઈએ. આપણી શોભા જોઈને જ આપણા પર પ્રીતિ કરે એવા
 “ સાહેબ પણ હોય છે. તેનીપાસે જોવાના મેરુ થવું.”

“ સોનાના મેરુ થઈ શકવાની ઉદારતામાં કે કળામાં આપણે ન્યૂન
 “ હોઈએ તો સામાને આપણું ઘર પઈસાનું ખાલી અને માણસ વગરનું
 “ શૂન્ય દેખાડવું. આપણી પાસે તેને લલચાવવાને કોડી નજરે જ પડે
 “ નહીં, આપણી ત્રાડી ખાવાને ઘરમાં કોઈ માણસ દેખાય નહીં, અને
 “ જાતે ઘર શૂન્ય જોઈ જોનાર ચાલ્યો જાય ને આશા રાખે નહીં ને થતું
 “ થવા દે એ પણ એક માર્ગ છે.”

“ આ છેલ્લી બે કળાઓ ચતુર માણસને વશ કરવાની છે. મૂર્ખને વશ
 “ કરવા નટ થવું અને નાટક કરવાં—જેમાંના એકને બીરરાવ માખણ
 “ કહે છે તે.”

“સામે સાહેબ ડાહ્યો અને સદ્ગુણી હોય તો તેના ઉપર હૃદયમાંથી ભક્તિ
 “ રાખવી અને બહારથી સરખાપણે મિત્ર થવું; હૃદયમાં તેના દાસના દાસ
 “ થવું, અને જગતની આંખે આપણો મામેો હલકો ન થાય એવો મિત્રાચાર
 “ પ્રકટ રાખવો. જે લેતાં આવડે તો પૃથ્વીમાં સોનાનાં પુલની વાડીઓ
 “ દેકાણે દેકાણે છે. શૂર, વિદ્યાવાન અને સેવા કરી જાણનાર તે પુલો
 “ ચુંટેછે.* મણિરાજ, રાજાઓ કાળને રચેછે અને આપત્તિકાળને સ્થાને
 “ સંપત્તિકાળ કરી નાંખેછે તે આવી કળાઓથી ને આવાં પુલ ચુંટીને.
 “ આખો રજવાડો અકબર બાદશાહની સેવા કરતો હતો. સાહેબો મ-
 “ હાત્મા હોય તો તેમના ભક્ત મિત્ર થવામાં બાધ નથી. બીજી રીતના
 “ હોય તો દેશ તેવો વેશ કરવો એ રાજાઓનો ધર્મ છે. મમત કરી
 “ નાશ પામવો પ્રજાને પરવડે, પણ જેની વર્તણૂકમાં એ પ્રજાનાં સુખદુઃખ
 “ રહેલાં છે તે રાજાને મમત પરવડે એમ નથી.”

“ આ પ્રમાણે જેવો સામે માણસ તેવા આપણે થવું, અને જે કળાથી
 “ તેની સાથેના વ્યવહારમાં આપણું કલ્યાણ થાય તે કળા વિવેકથી
 “ વાપરવી, એવું આપદ્ધર્મના પ્રકરણમાં ભીષ્મપિતામહે ધર્મરાજનેજ ધર્મ-
 “ વચન કહેલું છે. સરકારના ધર્મરાજ્યમાં એમના સાહેબો આપણને આપ-

* સુવર્ણપુષ્પિતાં પૃથ્વીં ચિન્વન્તિ પુરુષાસ્ત્રયઃ ।

શૂરશ્ચ કૃતવિદ્યશ્ચ યશ્ચ જાનાતિ સેવિતુમ્ ॥

“તિમાં આણે ત્યારે આપણે પણ કાકિલ, વરાહ, મેરુ, શૂન્ય મહેલ, નટ, અને ભક્તિમિત્ર એ છમાંથી જે ઘટે તે રૂપ રાખવાનું છે.” આ વહોના મહાન અનુભવનું વાક્ય છે. આપણુ રાજાઓની તો કાળે કાળે કુળાઓ.”

“મણિરાજ, પ્રારબ્ધ અને દૈવ એ બે વાનાં પ્રજ્ઞને માટે છે પણ પ્ર-
જ્ઞનું કલ્યાણ કરવામાં અને રક્ષણ કરવામાં રાજાએ પ્રારબ્ધ ન માનવું
પણ પુરુષપ્રયત્ન જ માનવો એવું તમારા પ્રધાનનું વચન અક્ષરે અક્ષર
સત્ય છે. પ્રારબ્ધ માનનારે રાજા નષ્ટ થાય છે. પ્રારબ્ધ અને સંતોષ સ્ત્રી-
ઓને અને બ્રાહ્મણોને માટે છે. પ્રજ્ઞનાં પ્રારબ્ધ રચવાનો તે ફેરવવાનો
અધિકાર તે ધર્મ રાજાને માટે છે માટે જ તેમાં ઈશ્વરનો અંશ કહેવાય છે.
મણિરાજ, સરત રાખજો કે આપણે તો કાળે કાળે કુળાઓ કરવાની
છે. કાળ આપણા ઘોડા ને કુળા એની લગામ ! ! પ્રારબ્ધથી ડરી એ
લગામ કદી મુકી દેશો નહીં !”

અનુભવી અને ચતુર શ્વશુર-રાજના ઉશ્કેરાયલા હૃદયમાંથી, તાકતી
આંખોમાંથી, ને સ્થિરધીર મુખમાંથી, નીકળતો આ સૂક્ષ્મ ઉપદેશ જ્ઞમા-
તૃ-રાજ અત્યંત ધ્યાનથી અને એકાગ્ર ઉત્સાહથી સાંભળતો હતો અને
એ બે શત્રુ કુળમાં મૈત્રી રચવાની પ્રતિજ્ઞા લેનાર મૂળરાજ આ ઉપદેશના
ઉદ્ધારથીજ પોતાની પ્રતિજ્ઞા સંપૂર્ણ સિદ્ધ થઈ સમજતાં પોતાની રાજ-
ભક્તિના વૃક્ષને સફળ થયું મानी તૃપ્તિ-સુધા પીતો હતો, તેવામાં પ્રથમ
તેમના સ્વાર અને પછી તેમના ઘોડાઓ મહલરાજના પુત્રના મહેલના
બાગના ભવ્ય દરવાજામાં ખોખારતા ખોખારતા પેદા—તેની સાથે ભાગ્ય-
શાળી મહલરાજની પવિત્ર ચતુર અને ઉદાર રાજનીતિનો આ ફાલ એ
ત્રણે જણના હૃદયમાં ઉદય પામ્યો. એ ફાલને પુષ્પે પુષ્પે લંબેલું હતું કે
સાત્વિક રાજનીતિનો પોપક ધર્મરાજનાં જીવંતાં સ્વર્ગ ભોગવે છે, અને પાછળના
રાજાઓ અને તેની પ્રજાઓ, એવી સર્ગભ રાજનીતિનાં પુણ્ય ફળને ભોગવી,
એવા ધર્મરાજના અમર આત્માને અમરત્રેયસ્કર ગતિ આપે છે ને ક્ષીણે પુણ્યે
મૃત્યુલોકે વસન્તિ એ શાસ્ત્ર આ અક્ષય્ય પુણ્યવાળા મહારાજને કદી અડકવા
પામતું નથી.

* કોકિલસ્ય વરાહસ્ય મેરોઃ શૂન્યસ્ય વેદમનઃ ।

નટસ્ય ભક્તિમિત્રસ્ય ચન્દ્રેયસ્તત્ સમાચરત્ ॥

શાંતિપર્વ.

અકરણ નવરોત્ર.

નકિમિત્ત મધુરાણાં મળનં નાકૃતિનામ
મધુરા આશ્રિતે ને અડકે તે તેના શૃંગારરૂપ થઈ જાય છે.

કાલિદાસ.

વિશ્રમ્ય વિશ્રમ્ય તટદ્રુમાણામ
છાયસિ તન્વી વિચ્ચાર કાચિત્
સ્તનોત્તરીયેણ કરોદ્ધૃતેન
નિવારયન્તી શશિનો મયૂલાનં

શૃંગારશતક - ભર્તૃહરિ.

નવીનરૂપ ભાષાંતર— “કાંઈએક સુંદરી, નદીના તટ ઉપર આડે આડે તેની છાયામાં વીસામે લેતી લેતી ચાલતી જાય છે, અને દૂર આકાશમાં ત્યાં ચંદ્રના કિરણ પોતાના હૃદયમાંથી આવે છે તે હૃદયમાં પેસતાં અટકી શકે એવું હોય તેમ, પોતે પહેલેલા મુક્તમ વસ્ત્રને જે છેડો એ કિરણ અને એ પોતેની છાતી વચ્ચે ફરે છે તે છેડાને હાથવડે ઉંચો કરી કરી, ચંદ્રનાં એ કિરણને આજ્ઞાથી ખાંચીથી દૂર કરવા પ્રયત્ન કરતી જાય છે!”

લારી! મધુરા મહારા મહારી!—દેખ દેખ. યહ મૈયાકા ખેલ” —એવું બોલતો બોલતો બેટની બાવી ઝુંપડી બહાર આવી અને ચૈત્રમાસને સાયંકાળે સમુદ્રના સામું બેટી માતાના ઓટલા ઉપર બેઠેલી જમણાને પાછળથી બાજી પડી અને નીચી વળી ચુમ્બન કરી એની સુંદર આંખો સામું જોઈ રહી.

આંખો સામું જોઈ રહી.

“ચંદ્રાવલી બહેન? હું માજીતું ઘણું ધ્યાન ધરું છું, પણ હૃદયનો પુરુષ હૃદયમાંથી ખસતો નથી.” નહાના કરપલ્લવવડે આંખનાં આંસુ લહોતી લહોતી બાળા બોલી અને સમુદ્ર સામું જોઈ રહી.

“બેમાંથી કીયો પુરુષ ખસતો નથી?” જોડે બેસી ચંદ્રાવલી પુછવા લાગી.

“જે પુરુષની સાથે સંસ્કારથી હું ચોરીમાં જોડાઈ હતી તે પુરુષ તો “મહારા મરણ-ભાનથી સુખી થશે. એટલો મને માજીના ધામમાં આવવાથી નંપ છે. પણ જે મહાત્મા મને પોતાના સંસારમાંથી છુટી કરી પો-

“તાના હૃદયમાંથી છોડતો નથી તેને મહારે કૃપણ હૃદય પણ છોડી શકતું
 “ નથી. અરેરે ! મહારે જ નાટ્ય જોઈને વદનાના ત્યાગ કર્યો, પાવનાના
 “ ત્યાગ કર્યો, અને મહારો પણ ત્યાગ કર્યો. હવે તો માણતું તેજ મહારા-
 “ હૃદયના આ અંધારને નષ્ટ કરે તો હું રાંક પુરી જઈશું.” બોલનારીના
 હૃદયમાંથી હિંદો અને શ્વાસ મુખની વાટે નીકળ્યો.

પ્રિય પાંચનાના આ બોલનારીને તું જોળખી હતો. બાવી ચંદ્રાવલીના
 પ્રયાસથી હુમેલી હુમ્મસુંદરીનું શરીર હાથ આવ્યું હતું, એના ઉપચારથી એ
 જીવી હતી, અને ચાર દિવસ થયાં એના મનનું સમાધાન કરવાને પણ
 એજ બાવીની પ્રીતિ મંચતી હતી. હુમ્મસુંદરીનાં સંસારસંસ્કારી ભીનાં વસ્ત્ર તદીઓ
 નાંખી દેઈ માતાની પ્રસાદીની આછી હીરાગળ ચુંદડી એને પહેરાવી હતી
 તે અશ્વિન સમુદ્રની લહેરોથી ફરફર ઉડતી હતી અને દુઃખી બાળકીની સુ-
 ન્દર નાજુક શરીરવલ્લરી એવા સંગથી પણ વધારે સુંદર પ્રિય લાગતી હતી.
 એની સર્વ વાતો ચંદ્રાવલીએ સાંભળી લીધી હતી. માત્ર પ્રમાદધન અને
 સરસ્વતીચંદ્રનાં નામથી તેમ પોતાના અને માતાપિતા અને અશુરકુટુંબના
 નામથી હુમ્મસુંદરી એને અજાણી રાખી હતી અને તેને માટે ચંદ્રાવલીની ક્ષમા
 માગી લીધી હતી. સટે ચંદ્રાવલીએ એનું નામ મધુરી પ્રાપ્તું હતું. દયા અને
 હાલ આણી ચંદ્રાવલીએ હુમ્મસુંદરીને શાંત કરવા માંડી.

“મધુરીમૈયા ! આ બેટમાં આવતા પહેલાંનું પાણી આ સ્વર્ગનું દાર
 “ સમજ, અને એ દારમાંથી આ માણના ધામમાં તું આવી ત્યાંથી મૃ-
 ત્યુલોકનો તું ત્યાગ કર્યો એમજ તું સમજ. જેવો એક પુરુષ તારા હૃદય-
 માંથી ખસ્યો તેવો જ બીજો પણ ખસશે એટલી માણના ઉપર શ્રદ્ધા
 રાખ.”

હુમ્મસુંદરી મુખ ઉપર સંન્યાસાળની છાયા પડતી હતી તેવીજ એના હૃદ-
 યની પણ છાયા પડતી હતી. કાંઈ ઉતર દીધા વિના, પાછળ ઉગતા ચંદ્રની
 કોમુદી, આગળ સમુદ્ર ઉપર, ચાદર પેઠે પથરાતી હતી તેટલુંજ એ જોઈ
 રહી.

ચંદ્રા—“ બહેન મધુરી ! આ જોઈ ચંદ્રની પ્રભા ? પાછળ આ
 “ ચંદ્ર તો જો !”

“ શું ચંદ્ર મહારી પાછળ છે ?” ભડકાને હુમ્મસુંદરી પાછળ જોયું,
 અને ચમકી જંગી પાછી આગળ દૃષ્ટિ કરતી ભ્રમર ચહોટાવી
 ગાવા લાગી.

“ કિમસુમિર્લપિતૈર્જઙ મન્થસે

“ મયિ નિમજ્જતુ નીમસુતામનઃ ।

“ મમ કિલ શ્રુતિમાહ તર્વાર્થકામ

“ નલપરામપરો વિવુધઃ સ્મરઃ ॥

બોલતાં બોલતાં એના મુખ ઉપર લજ્જનો રંગ ચહ્યો. શાંત પંડી પાછી બોલી: “ ચંદ્રાવલી બહેન ! નળનું મન ઉછાળવાની શક્તિને માટે “ દમયંતીની દેવતાઓએ સ્તુતિ કરી હતી તેવી જ પોતાનું મન ઉ- “ છાળવાની શક્તિને માટે આ પુરુષે મહારી સ્તુતિ કરી હતી. આવું “ છતાં એણે મને મહારા હિતને માટે છોડી. કહો વારુ એ તે સં- “ સારી કે જોગી ? હું પણ હવે એના હૃદયની પવિત્રતાને અનુસરી, “ એના વિચારને છોડી, માણના ચરણ-સ્પર્શમાં ચિત્ત પરોવીશ.”

ચંદ્રા—“ ધન્ય, ખેટા ! ધન્ય છે. માણના ચરણ આ મહડીમાં “ છે તેટલા જ ન સમજીશ. એ ચરણ આખા વિશ્વને રોકે છે અને “ માણની દીકરીયોના હૃદયમાં સમાય છે. માણની જે મૂર્તિ આપણે “ સેવીએ છીએ તેતો તેમના યોગને માટે. પણ માણના સ્વરૂપનું જ્ઞાન “ જોઈએ તો તેમને અન્ય સ્વરૂપે સમજવાનાં છે. જ્યાં જ્યાં સ્ત્રીલિ- “ ગથી નામ છે અને શક્તિ કાર્યથી આધાર છે તે તે સર્વ સ્થાને “ માણના સાકાર સ્વરૂપનું જ્ઞાન પામી જ. જ્યાં જ્યાં એ નામરૂપની “ કારણશક્તિ છે ત્યાં ત્યાં માણના નિરાકાર સ્વરૂપને જોઈ લે. મા- “ ણની મૂર્તિના એકાગ્ર યોગથી તું સંસારને ભુલી જઈશ. એના નિ- “ રાકાર સ્વરૂપને પામી તું એના પદને પામીશ, અને ત્યારે હૃદયમાં “ શક્તિ આરૂઢ થશે. તે પછી સંસારમાં જ્યાં જ્યાં ત્યારી દૃષ્ટિ “ પડશે ત્યાં એના સાકાર સ્વરૂપનો અનુભવ તું કરીશ અને સર્વત્ર “ મહાલક્ષ્મીનાં દર્શન કરીશ.”

આ ઉપદેશ સાંભળતાં સાંભળતાં ફરી કુમુદસુંદરી સમુદ્ર ભણી જોઈ રહી અને ઉત્તર દેવાનું ભુલી ગઈ. ચંદ્રાવલી તેને બાજે વિનોદ આપવા લાગી.

“ ખેટા, હાલ માણનાં નવરાત્રિ ચાલે છે અને થોડીક વાર પછી “ સુરગ્રામની સ્ત્રીયો ગરબાનાં દર્શન કરવા આવશે. આપણે ગરબો “ પ્રકટી મુકેલો છે તેની પાસે જોસી સહ માણનો ગરબો ગાઈશું, “ અને તેમાં એના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રતીત કરીશું.”

“ ચંદ્રાવલી જ્હેન, હું તે પ્રસંગે જરૂર અંદર આવીશ. ત્યાં
 “ ધીમાં જ્હાર આ સમુદ્રનાં મોજાંમાં નાયતી ચંદનીથી અને તે
 “ થઈને આવતા પવનથી મ્હારું મન જરી શાંત કરી લેઈશ. એ
 “ ગરબે આવનારાં પાસે હું ઉપદ્રવરૂપ થાઉં નહીં. ઓ જ્હેન, હું
 “ મને બહુજ કનકું છું—ખરી?” દયામણે મુખે કુમુદ પાછું
 બોલી.

“ માછના ધામમાં આવી દીકરીઓ પોતાની વરાળ ફેલાડે. એ
 “ તેમનો અધિકાર છે. વારું, બેટા મધુરી, પણ તું કંઈ
 “ લાગીશ?”

“ શા વાસ્તે ન ગાઉં? પણ મને તો મ્હારા હૃદયની કથાના
 “ ઢાળ ગાતાં આવડશે અને એમાં તો પુરુષની વાત આવે તે મા
 “ કુંકું ન પડે?”

નાક નીચે બે આંગળીઓ ધરી, થોડી વારે તેને કુમુદના સામી ૬
 ચંદ્રાવલી ફેલા લાગી: “ જ્હેન, આ બેમાંથી એક આંગળી
 નેઈએ.”

ધીરે રહી કુમુદે એક આંગળી ઝાલી.

“ ચાલ જ્હેન, માછની આજ્ઞા આવી. ત્હારે ગાવું હોય તે ગા
 “ ત્યારે તમે જતવ હું અંહી બેઠી બેઠી ગોખી મુકાશ.”

ચંદ્રાવલી મહડીમાં ગઈ અને કુમુદ એકલી પડી. મહડીમાં રૂ
 એકડી થતી હતી અને તેમના પરસ્પર મિશ્ર સ્વર જ્હાર આવતા
 સમુદ્રનાં ચડતાં અને ડીનારા સાથે અથડાતાં મોજાંના ઘડીયે ૬
 થતાં પંછડાની ગર્જના એ સ્વરોને પોતાનામાં મેળવી દેતા હતા.
 દના કાન આગળ આ તોફાન થતું હતું અને ચિત્તને શાંત કરવા પ્ર
 કરતું હતું. સંસારની વિચિત્ર ગર્જનાઓમાંથી છુટી શાંત સ્થા
 આવેલીના કાનમાં આ મોજાંઓના ઉછાળા અને ગર્જનાઓ અવ
 પણ પ્રિય અક્ષરનો સેક કરતાં હતાં અને તેમના અભિગેહથી આ
 ત્હાડકે એના હૃદયગિતના અંગારાને કળગાવી નાંખ્યા અને તે અ
 રાને સ્થાને સદૃશ ઉજ્જુ ભસ્મ રહી. જડ સૃષ્ટિના તોફાને મનુ
 ણના ઉદ્દેગને શાંત કર્યા.

થોડીક વારે કુમુદ કંઈક ટટાર થઈ અને મસ્તક ઉંચું કરી
 દૃષ્ટિ ફેરવવા લાગી. પાછી ઉપર ચંદની ફરી વળતી હતી અને ૬

સંધાતાં મોજાંમાં એના પ્રકાશ અંદર સરી જતો હતો, ભાગતો હતો, સંધાતો હતો, અને વાંદ્રાચુક્રે થતો હતો. છતાં ચંદની એવી ને એવી ક્રામળ સુંદર લાગતી હતી. ઉંચી થતી આંખ એ દશાને જોવાં લાગતાં કુમુદને પ્રીતિચંદ્રિકા જેવી, સુન્દરતાની મૂર્તિ જેવી, અને ક્રામળતાના આત્મા જેવી, પોતાની સાસુ સાંભરી આવી.

“ અરેરે ! મહારા જેવી કૃતદ્ધ કોઈ નથી. સમુદ્રનાં મોજાં જેવ
 “ સુખદુઃખમાં ત્રુટતા સંધાતા કાળજીને આ ચંદ્રિકા જેવું જ સુંદર
 “ ક્રામળ રાખનાર મહારાં પૂજ્ય સાસુજી તો જગતમાં એક જ જન્મ્યાં છે.
 “ એમની પ્રીતિનો ખદ્દો વાળવાનો તો રહ્યો, પણ આ મહારા કૃત્યથી
 “ એમના હૃદયને કેટલો શોક થયો હશે ? એમના ક્રામળ રવભાવ ઉપર
 “ કેવો ધા પડ્યો હશે ? એમની વત્સળતાને કેટલું આછું આવ્યું હશે ?
 “ એમને જીવવું કેવું અળખામણું થઈ પડ્યું હશે ? એમનો દિવસ કેમ
 “ જતો હશે ? એમને રાત્રે કેવા ઉઝગરા પડતા હશે ? ઈશ્વરે એમના
 “ જેવા સુપાત્રમાં મુકેલા સૌભાગ્યકુંકુમમાં હું દુષ્ટાએ દુર્ભાગ્યનો કે-
 “ યલો નાંખ્યો ! એમના જેવાં ઉદાર અને મહોટા હૃદયનાં સાધુજનને
 “ મહારા જેવી કાળી નાગણે દંશ દીધો ! એમનાં જેવાં જગદમ્બાનો
 “ મહેં પાપણીએ તિરસ્કાર કર્યો ! ઓ ગુણીયલ ! તું મહારી મા છે
 “ પણ મહારાં દેવી તો તહારા સ્વપ્નમાં પણ ન આવે એટલી મને ગણે
 “ છે અને ઢાંકે છે ! એમનું કર્યું તહારાથી કદી થવાનું નથી. મહેં એ-
 “ મનો એવો અપરાધ કર્યો છે કે—ગુણીયલ, તહારે મહારું મહેં પણ
 “ ન જોવું જોઈએ. પણ આવા સહસ્ત્ર અપરાધોને અંતે હું જો
 “ મહારી રાંક દેવી પાસે જઈ તો એમના જીવમાં જીવ આવે તે મને
 “ છાતી સરસી ડામે ! અરે, એમણે પેટના દીકરાને કે દીકરીને ગણ્યાં
 “ નથી એટલી મને ગણી છે. ઓ પરમેશ્વરી ! હું તહારે
 “ જોળે પડી છું તે મને કંઈ એવો માર્ગ દેખાડ કે હું રંકને હાથે
 “ લાગેલું એ દેવી-રત્ન પોતાનું તેજ ન ખુવે. મને માર્ગ સુઝતો
 “ નથી. મને શું સુઝયું ? મને તે ખહારવટીયે નદીમાં ખેંચી લીધી કે
 “ હું જાતે પડી ? હું જાતે જાણી જોઈને પડી કે વિચારમાં ને વિચારમાં
 “ પડી ગઈ ? વિચારમાં પડીને પડી કે રેતી સરીને પગ સરી ગયો ?
 “ મને કાંઈ સાંભરતું નથી, સુઝતું નથી, સમજતું નથી, અને મહારાથી
 “ કંઈ કહ્યાતું પણ નથી.”

ઘડી વાર નીચું જોઈ રહી વળા ઉંચું જોયું ને પવનની હહેરો જોરથી સમુદ્રપર અથડાતી સાંભળી, ને કુમુદ બોલી ઉઠી.

“ અલકબ્હેન ! અલકબ્હેન ! આમ શું કરોછો ! તમે મ્હારે માટે
 “ કટલું કલ્પાંત કરી મુક્યું હશે તે આ જોઉંછું ને જાણી જાઉંછું.
 “ પણ તમે તમારા ભાઈની સાથે મ્હારી બાળતમાં લહડશો નહી હો !
 “ હું જાણું છું-કે-લહડ્યાવિના તમારાથી રહેવાવાનું નથી, પણ હવે
 “ એમને બીચારાને મુખે જંપીને બેસવા દેજો. મ્હું એમના મુખનો
 “ માર્ગ મોકળો કરવાને જ આ કરેલું છે.”

“ ને કરંતો મન્દ ધુંધાટ ભર આનન્દશું,

“ ફૂંકી તરંગો મુજ ભણી ધીમે ધીમે નાયંત શું ? ”

“ કુસુમમાળાની આ કડી મ્હું સમજાવી ત્હારે અલકબ્હેને એમજ
 “ કર્યું હતું—ને એટલામાં પિતાજીએ બારીમાં ડોંકીયું કર્યું કે બ્હેન
 “ શરમાઈ ગયાં હતાં.”

“ અહો પૂજ્ય પિતાજી ! ઉજ્જગરા કરી કરી, શિરસદાનાં જોખમ બહારી
 “ બહારી, તમે કીનારે આવ્યા ત્યાં મ્હું તમને હુબાહ્યા જેવું જ કર્યું !
 “ તમારું મહાન્ ધર મુકી હું અહીંયાં આવી ને તમારા પવિત્ર યશને
 “ લાગ્ગન લગાડ્યું ! મ્હું અભાગણીએ તમને લાજ લગાડી ! તમને
 “ હુબાહ્યા ! ”

તે નીચું જોઈ રહી. થોડી વારમાં એનું મન પાછું ચસક્યું ને બીજે સ્થાને દોડ્યું.

“ સરસ્વતીચંદ્ર ! શું તમે હુબરો જ ! શું તમે હતા તે સ્થાને નહી જ
 “ જાવ ! શું તમારા દુર્ભાગ્યની હું સાધન જ થઈ ? ”

“ કોઈને નામે કોઈ તરે છે, કોઈ હુમે ને હુબાડે !

“ હું ચાણાલિની હુબું હુબાડું ! જ્યાં જઉં ત્યાં હાડે હાડે !

“ લક્ષણવતીનાં ચરણ અડકતાં નવપદ્મવ કોઈ વેલી થતી,*

“ હું જ અમંગળ શ્વાસ લેઉં ત્યાં લીલી વેલીયો બળી જતી !

“ શાને જન્મ દીધો મુજને, ? પથર હું નહીં પેટ પડી !

“ મરણ શરણ પણ ન લખ્યું લલાટે ! પનોતી હું તુજ લોહ તણી ! ”

અત્યારે અર્ધચંદ્ર મધ્યાહ્નમાં આવ્યો હતો. ઘોળી ઘોળી વાદ-ળીયો કવચિત્ તેની આશપાસ તો કવચિત્ તેના ઉપર થઈને ચાલી

* લક્ષણવતીનાં પાદપ્રહારાદિથી અશોક વગેરે સપુષ્પ યાચ છે એવી જુના કવિઓની કલ્પના છે.

જતી હતી અને તે પ્રસંગે વાદળીયો વચ્ચે થઈને ચંદ્ર સામે ધસતો દેખાતો હતો. માત્ર તેના અને તારાઓના અને તેમના અંતરથી જણાતું હતું કે આ દેખાવમાં ખરો વેગ તો વાદળીયોનો છે—ચંદ્રનો નથી.

આણી પાસ આકાશમાં ચંદ્રની આ સ્થિતિ હતી તે કાળે એના પ્રકાશથી સમુદ્રપર આવે એક વહાણ ઉંચું નીચું થતું દેખાતું હતું. એ ચંદ્ર અને એ વહાણ ઉપર વારાફરતી દૃષ્ટિ ફેરવતી બાળા ઉભી થઈ.

“આકાશમાં ચંદ્રને વાદળીયો ડુબાડે છે અને સમુદ્રમાં વહાણને વાદળીયો જેવાં મોજાં ડુબાડે છે. શું તેમને આ સદ્ભાગ્ય છે અને મને નથી? આમને આમ સમુદ્રમાં હું ચાલી જાઉં તો મને કોણ અટકાવનાર છે?”

ખડીતે ખડીતે કુમુદે આગળ પાછળ દૃષ્ટિ ફેરવી. એની આંખમાં ચંદ્રનું પ્રતિબિમ્બ ચળકતું હતું અને સાગરનું પ્રતિબિમ્બ સમાયું હતું. એ આંખમાં બીજી કંઈ ચીજ પેંસી શકી નહી. એણે શૂન્ય શીકું હાસ્ય કરવા માંડ્યું.

“હું હું હું હું! હવે હું એકાંતમાં છું. શેલી જેવા રસિક કવિને સમુદ્રમાં સુવાનો અભિલાષ હતો તે ઈશ્વરે પુરો પાડ્યો—સરસ્વતીચંદ્રે જ તે વાત મને કહી હતી. હું રાંક અબળા હોડી ક્યાંથી લાવું? પણ વિશ્વંભર છે તે મહારા સામું પણ જીવે છે.”

એ જરાક આગળ ચાલી અને પગની પહાનીએ પાણી અડક્યું.

“હા! જરાક આગળ ચાલીશ કે પાણી ઢીંચણસુધી આવશે. જરીક આગળ જઈશ કે કેડ સુધી આવશે. જરીક આગળ ખભે—ને પછી—માથા ઉપર પાણી ફરી વળશે ને દુઃખી કુમુદ હતી ન હતી થઈ જશે! બીચારી ચંદ્રાવળીના થોડાક ભિક્ષાન્નમાં ભાગ પડાવવાનું મહારે માથે બાકી હતું તે પાપ લીધું. હવે સર્વ પાપ અને સર્વ દુઃખમાંથી મુક્ત થવાનો વારો આવ્યો. માછના મંદિરમાં આવી ને માછ માર્ગ દેખાડે છે. આણી પાસથી તણાઈ ત્યારે બેઠ સાથે અથડાઈ; પણ હવે આ સમુદ્ર ભણી તો બેઠ નથી જ. દિવસે તણાઈ તે બધાંયે દીકી ને ઉગારી; પણ આ અન્ધકારમાં તો કોઈ જીવે એમ નથી જ!”

કુમુદસુંદરી હવે પાણીની કીનારી આગળ પગ પલાળી ઉભી, કચ્છ માર્યો, કેડે ચુંદડીની ગાંઠ વાળી, અને માતાના મંદિર ભણી પાછું મુખ

કરી, પાછી વળી, અને આકાશ ભણી જોતી હાથ જોડી નમ્ર સ્વરે બોલવા લાગી.

“ ઈશ્વર અને ઈશ્વરીને નામે જોને જગત જાણે છે તે ઓ માણ ! આ
 “ સંસારમાં તમે મને જન્મ આપ્યો, મને ક્ષણવાર મહાત્માનો આસંગ
 “ કરાવ્યો, અને અંતે તમે મહારા મનમાં એવી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી છે કે
 “ તેમની તો શું પણ કોઈની કૃપાને હું પાત્ર નથી અને આ તમારી પવિત્ર
 “ સૃષ્ટિમાં રહેવાને હું રંક અનાથ બાળામાં યોગ્યતા પણ નથી અને શક્તિ
 “ પણ નથી. તો, માણ, હવે હું તમારાં નિરાકાર અરણ્યરવિન્દને પામવાનો
 “ પ્રયત્ન કરું છું તેમાં નિરાશ ન કરશો. જાતે દેહ છોડવો એ લોકમાં પાપ
 “ ગણાય છે; એવું ક્ષણ કષ્ટ ગણાય છે. પણ, મહારા જોવીને આ સં-
 “ સારમાં રહેવું જોઈતું કષ્ટ ભરેલું છે એવું કષ્ટ કોઈ પણ નરકમાં નહી
 “ હોય—અને—માણ, સંસાર અને તમારા મંદિર વચ્ચે યમરાજનું
 “ ધામ છે તો ગમે તેવું પણ એ ધામ તમારા મંદિરની પાસે છે એટલે
 “ તમારી પાસે આ સંસાર નથી. માણ, નથી ! નરકમાં પડ્યા પછી
 “ માણસને કપાળે વધારે પાપ કરવાનું લખેલું નથી. ત્યાંથી તો શિક્ષા
 “ પુરી થતાં તમારી પાસે જ આવવાનું, માટે માણ ! હું એ દુઃખ
 “ ખમીશ અને તમારી પાસે આવીશ. માણ ! મને એટલું ધૈર્ય આપો—
 “ એટલી મહારી છાતી ચલાવો.”

“ માણ, હું દુઃખી છું, અધમ છું, પાપી છું, મહારો કોઈને ખપ નથી,
 “ હું તમારી પાસે આવવા આતુર છું—મહારે આ સંસારમાંથી છુટકારો
 “ જોઈએ છીએ. માણ, સહસ્ત્રવાર ક્ષમા માગું છું, સહસ્ત્રધા આશ્રય
 “ માગું છું, અને હવે મહારાં દુઃખનો અંત આવ્યો સમજું છું.”

દક્ષિણ દિશા ભણી ફરી અને ઉભી. આંધ્રેની ઉંચી ભેખડો અને તે ઉપરનાં ઝાડો અન્ધકારના પર્વત અને તેનાં શિખર જેવાં જણાતાં હતાં. યમરાજની એ દિશાને નમસ્કાર કરતી કરતી બોલી.

“ પાસે છે જ પ્રકાશ, આંધ્રે છે અન્ધકાર,

“ જીવન આ, એ પડદો મરણનો ! પાસેં

“ પાસે છે સંસાર, આંધ્રે એ યમરાજ,

“ દુખ છે સંસાર, સુખ યમગૃહે ! પાસેં

“ ફર છે આ સંસાર, દયાળુ યમરાજ,

“ અંશરણશરણ યમ ! નમો નમો ! પાસેં

“ યમ ! છો ધર્મરાજ, તમથી હું છું સનાય,

“ ધર્મરાજ, મને લ્યો ઉપાડીને ! પાસેં ”

ઉત્તર દિશા ભણી ફરી; રત્નનગરી એણી પાસ જ હતી. એ નગરીને અને માતાપિતાને સંભારતી રોવા લાગી અને ઝોડે આંગળી અરકાડી બોલવા લાગી.—

“ ઉત્તરમાં છે તમ વાસ, વહાલાં માતા ને તાત !

“ છેલા કરું છું પ્રણામ—છેલા કરું છું પ્રણામ !

“ વહાલાં માતાપિતાને નમું !

“ મહારા વહાલા ઓ તાત ! મહારા વહાલા ઓ તાત !

“ છેલા કરું છું પ્રણામ ! છેલા કરું છું પ્રણામ !

“ ધર્મધીર છો ! કુમુદને ભુલજો !

“ મહારી વહાલી ઓ માત ! મહારી વહાલી ઓ માત !

હૈયું ફાટશે, ઓ માત ! હૈયું ફાટશે ઓ માત !

“ ત્હારું સંભારી રાંક કુમુદને !

“ માડી ! કરજો તું માફ ! માડી ! ત્યજજો સંતાપ !

“ મહારો દુખીયારો બાપ, કુંળા હૈયાનો બાપ !

“ મને ભુલી એને ધૈર્ય આપજો !

“ એકલી અ.. જાણી આજ, ભુલી ભટકતી આજ,

“ મુકી માતાને તાત રોતાં હૈયા રે ફાટ !

“ કુમુદ થાય છે જળશાયિની !

“ મહારા વહાલા ઓ તાત ! મહારી વહાલી ઓ માત !

“ આંસુ જશે ચોધાર, રોશો હૈયા રે ફાટ,

“ મોઝ દીકરી ! બીજી વાર નહી મરે !

“ માડી કરજો તું માફ ! માડી ! ત્યજજો સંતાપ !

“ મહારો દુખીયારો બાપ ! કુંળા હૈયાનો બાપ !

“ ભુલી દીકરી ભુલાઈ ના જશે ! ”

આટલું બોલતાં બોલતાં, રોતી, કકળતી, આંસુથી નહાતી, શરીરે શીત આવ્યાથી ધ્રુજતી, કુમુદ કીનારાના છાછર પાણીમાં પડી ગઈ, અને પાણી ઉપર ક્રોમળ કાયા અથડાયાથી સમુદ્રની છાલક ઉંચી ઉડી અને એ જડ જળનિધિને પણ દયા આવી હોય અને તેનાં આંસુ ચારે પાસ છંટાયાં હોય એમ થયું.

કુમુદ જાગી હોય તેમ પાણી વચ્ચે પાછી ઉભી થઈ અને, આંસુ લહોઈ,

દશે દિશાએ દૃષ્ટિ કરતી કરતી ચાલી. આગળ પગલાં ઉપાડવા માંડ્યાં, જે હાથ છાતીએ મુક્યા, અને વળી જરીક ઉભી રહી, ઝોઠ કરડી, બોલી:

“ હવે, માણ મને સહાય થયાં અને યમરાજે મહારો હાથ ઝાલ્યો ! હવે
“ મહારી છાતી ચાલવા લાગી ! હવે મહારો છુટકારો નક્કી થયો !

“ ચળકે ચંદ્રનું સઘળે તેજ,
“ ગાળે સાગર ચારે મેર ।
“ વચ્ચે એકલો ઉભો હું નાર !
“ જડે નહીં સુખ-સરજનહાર.
“ બની ઘેલો દેખી સંસાર,
“ ત્યજવા એને હું થઈ તયાર;
“ પૌત્રુ જોઈ વિરહિણી રાત્રે જોમ,
“ નીરખું મરણ ઉમંગે તેમ.
“ ચહું ઉમંગની લહેરે આજ.
“ સજ્જ થયો મુજ સુખનો સાજ.
“ છોડું તાત ને છોડું માત,
“ ગુણીયલ મહારી ! કરજે માફ.
“ તુજ પેટે ધરીને અવતાર,
“ કુખ લજવી તહારી મહે, માત.
“ જમ ! આ જગત થકી છોડાવ !
“ ભાર જીવવાનો ઉતરાવ !
“ આ સંસારથી ઘસડી જાવ—
“ પછી ગમે ત્યાં જમ લઈ જાવ ! *
“ લહાવો લેવો, ત્યજું સંસાર,
“ તો શો સ્વર્ગનરકમાં ભાર ? ”

* Mad from life's history,
Glad to death's mystery
Swift to be harl'd
Anywhere ! anywhere,
Out of the world !

“ પ્રિય સરસ્વતીચંદ્ર ! મરણમાં તમારા હૈન્નેટ્ નેવી જ્હીક મને
“ લાગતી નથી !

“ જીવ્યું નેઈ ગાંડી થઈ હું તો,

“ મરણપર મોહી પડી છું હો ! જીવ્યું

“ જીવ્યું મુકો જીવું જડે કંઈતો

“ નરકમાં યે સુખ વિશેષ જ હો ! જીવ્યું

“ અમુજણ છોડી, છુટાય જ, તો,

“ મરણ પછી પન્થ ગમે તે હો ! જીવ્યું

“ આંખો મીચી જીવું ગમે ત્યાં હો !

“ બાપુ જમ ! ધસડ ગમે ત્યાં ને ! ’

તેનો સ્વર બંધ થઈ ગયો. ધીરે ધીમે પણ સ્થિર પગલે હવે તે આગળ ચાલવા લાગી. તેની દૃષ્ટિ સામે જ નેઈ રહી હતી; આગળ, પાછળ, ઉંચું કે નીચું, નેતી તે બંધ રહી. તેના પગને સામેથી મોજનાં ધસારા અટકાવી ન શક્યા, તેમ પાછાં વળતાં પાણીના હેલારાથી તે ધડકેલા પણ નહી. એની ગતિ હવે એની પોતાની જ હતી અને તેની સ્વતંત્રતાને વધારવા ઘટાડવા જગત અશક્ત નીવડું. એની આંખમાં આગ્રહનો આવેશ- તેજ ધરી ચહ્યો અને દાંતની હારેએ કોમળ પાંદડાં જેવા બે ઓઠને કસડી કબજે રાખી લીધા. નવી જન્મેલી હાથણીની પેઠે નાળુક કુમ્ભ, સ્થળ આગળ કરી એની છાતી એના કોમળ પગને ખેંચવા લાગી. શરીર અને મનને બળવાન સાંકળથી બાંધી બાળા આમ આગળ ચાલવા લાગી અને એની સત્તા અપ્રતિહત થતી લાગી ત્યારે માત્ર એના આંસુએ એની આજ્ઞા પાળવા ના પાડી, અને એ આજ્ઞાને બળે પડેલાં આંસુ સુકાવા પામતાં તે પહેલાં એ આજ્ઞાનો તિરસ્કાર કરી નવાં આંસુ આગળ ધસી આવતાં હતાં, અને આંસુના પ્રત્યેક બિન્દુમાં સરસ્વતીચંદ્રની છબી નેતી નેતી એ ચાલી.

પાછળના ચંદ્રના તેજથી કુમુદસુંદરીની છાયા સમુદ્ર ઉપર આગળ પથ- રાઈ હતી. આગળ છાયા અને પાછળ બાળા એમ બે જણ વાધવા લાગ્યાં તેમ તેમ શરીર પાણીમાં સંતાતું હતું, બહારથી ઘટતું હતું, અને છાયા ચળકતાં મોજનાં નહાની મ્હોટી થતી કુદતી હતી.

કેડ સુધી કુમુદસુંદરી હુબ્બી. તેની કોમળ છાતીને પાણીની છાલકો વાગવા લાગી, અને વાગવા લાગી તેની સાથે જ તેના કાનમાં નવીન

સ્વર આવવા લાગ્યો. અનાહત નાદ તો તે ન હતો; કારણ આ સ્વર
બહારથી આવતો હતો. મનુષ્યનો સ્વર તે ન હતો, કારણ કોઈ
મનુષ્યનો સ્વર સાગરના ધુધવાટ આગળ સંભળાય એમ ન હતું.
પળમાં એ સ્વર આકાશમાંથી ચંદ્રની ચાંદની પેઠે સરી પડતો હતો;
પળમાં તારાઓમાંથી ખરતો હતો; પળમાં છેટેના અંધકારમાંથી
આવતો હતો; પળમાં પવનની હોર ઉપર નાચતો હતો; પળમાં પાછળથી
આવતો હતો; પળમાં સમુદ્રનાં આથેનાં ઉંડાં અગાધ પાણીની અંદરથી
રસાતળને ફેડીને બહાર આવતો હતો; અને પળમાં સમુદ્રની ગંભીર ઉંડી
ગર્જનાને ભેદીને આથે ઉંડાણમાં કોઈ ગાનારનું ગાન સંભળાતું હોય એમ
એ સ્વર આવવા લાગ્યો. એ સ્વરનું એ ગાન, એ સ્વરરૂપ એ ગાન, પળમાં
કુમુદના કાનમાં પેસવા લાગ્યું; પળમાં પાણી નીચે થઈને, એનાં પગમાં
થઈને, એના શરીરમાં ચમકવા લાગ્યું; પળમાં એના શોકમ્લાન પ્રયો-
ધરમાં ઉભરાવા લાગ્યું; પળમાં એના હૃદયમાં ધબકારા કરવા લાગ્યું;
પળમાં કણ્ઠમાં ચ્હડ—ઉતર કરવા લાગ્યું; પળમાં એના ઓઠને અને નાસિ-
કાને સ્ફુરાવવા લાગ્યું; એની આંખની કીકીયો, કપાળ, અને મસ્તક
ત્રણે સ્થાને વીંઝાવા લાગ્યું. એ ગાનને વશ થઈ, એ ગાન સાંભળવાની
ધુનમાં ને ધુનમાં, એ આગળ ચાલી, અને સતારના સર્વ તારમાં રણકારા
થઈ રહે તેમ અંતર્બાહ્ય સર્વ સંસારમાં આ ગાનના ચમકારા થવા લાગ્યા.

“ ધીમી ધીમી ચાલી તું તો કરવા ત્હારું કામ !

“ માછની ઇચ્છા એવી છે કે પાછી હવે તું આવ ! ધીમીં.

“ દીકરી, ત્હારા દીલને દીધો દાનવે દુષ્ટ જ હુલમ,

“ શીતળ શાંતિ લેવા માછની પાસે હવે તું આવ ! ધીમીં.

“ શીતળ પાણી સાયરનું છે આગળ ઉંડું અગાધ,

“ પણ તુજ મનનો તાપ-શમાવે એ તો ઇશ્વરી માત ! ધીમીં.

“ શરીર સુવાડવા સાયર નીચે થઈ છે તું આજ તયાર,

“ પરલોકવાસી તારા હસે છે સાંભળી તુજ વિચાર. ધીમીં.

“ ચમકે તારા સાંભળી ત્હારા રાંક મધુરા જોલ,

“ રાત રૂવે તને રોતી જોતી; મનના પડદા જોલ ! ધીમીં.

“ ચંદ્ર ઉભો છે એકલો ઉંચે દેવા કુમુદને કરાર;

“ બેઠા, બહીને છે શાને તું ? ત્હારે માછનો સથવાર. ધીમીં.

“ સાગરમાંથી પાછી નીકળ, માછની પાસે આવ;

- “ જખ મારે છે જગત, જનેતાનીં જોતીં અમીભરીં આંખ. ધીમીં
 “ આંસુ ત્હારાં લહોઈ લે, ખેટા, ડસકાં હૈયાનાં શમાવ;
 “ કુંકુમ ત્હારે લખ્યું જ લલાટે, માનો માથે છે હાથ. ધીમીં
 “ જોડુ કરડતીં તું, આંખે આંસુની છાલક ચાલીં ન માય;
 “ માણતું હૈયું પણ, તુજ દુખ આ દેખી, ભરાઈ જાય, ધીમીં
 “ ત્હારા દુખનો આરો હવે તો આ પાસે દેખાય,
 “ માણ આંખે હૈયે તને; હવે, ખેટા, તું પાછી આવ ! ધીમીં
 “ સાયર આવો આભસરીખો ધોરુ ગાજે દિનરાત,
 “ ક્યાં એ ને ક્યાં કોમળ કળી સમી, દીકરી, ત્હારી જત ? ધીમીં
 “ સાયરને લઈ, માણને મોંઘે ખોળે તું, ખેટા, ખેશ;
 “ ખોટી રે કાયા, ખોટી માયા, માણ જ માણ હમેશ. ધીમીં ”

ગાનનો આરંભ થયો ત્યાં કુમુદનો પગ જરીક અટકી પાછો ચાલવા લાગ્યો. ગાન વાધ્યું તેમ તેમ એ ચમકવા લાગી, અને ગાન પુરું થયું ત્યાં એના પગે આગળ ચાલવા સ્પષ્ટ ના કહી. આવે રાત્રિને સમયે સમુદ્ર ઉપર એકાંતમાં એ ગાન કોણ કરેછે તે સમજાયું નહી. ગાન કોણ કરેછે એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થતા પહેલાં તો ગાનની અસર એના હૃદયમાં વ્યાપી ગઈ અને સર્વ વિચારને અસ્ત કરી નાંખ્યા. કલમના ખેતરની રખવાળ યુવાન કણ્ણણનો લલકાર સાંભળી ચમકેલી હરિણી ગાન સાંભળવાની લહેમાં ડાંગર ખાવાનું ભુલી જાય* તેમ અત્યારનું ગાન સાંભળી ચમકેલી કુમુદ પોતે આરંભેલો અર્થ પળવાર ભુલી અને હરિણીના જેવી આંખોથી ચારે પાસ દૃષ્ટિને ચપળ કરી ફેરવી એક ટશે સ્થિર કરવા લાગી. પળવાર ભુલાયલા વ્યવસાયનો સ્મરણમાં ફરી ચમકાર થતાં એ આગળ પગ ઉપાડવાનું કરે છે અને હંડાં પાણીમાં ધસવા ચંચળ થાય છે ત્યાં એની પાછળ પાણીમાં કંઈક પછડાયું અને તેની સાથે ચંદ્રાવલીના હાથ કુમુદના શરીરની ચારે પાસ વીંટાઈ વળ્યા, અને એ માયાળુ સાધુજનનો કોમળ સ્વર કુમુદના કાનમાં સ્થિર ગતિથી આવ્યો.

* વિગતશઃ સ્યાજિષ્ઠસમઘટ્ટયત્

કલમગોપવધૂર્ન મૃગવ્રજમ્ !

શ્રુતતદીરિતકોમલગીતક-

ધ્વનિમિષે ડનિમિષેક્ષણમગ્રતઃ ॥ માધ,

“ મધુરી! મધુરી! ત્યારે આટલો જ વિશ્વાસ? જેટા, જે તું પાછી
“ ન ફરે તો તને માછલી આણુ છે.”

ખીજ એ ચાર સ્ત્રીયો એની આશપાસ ફરી વળી. કુમુદ પાછી
ફરી, અને ચંદ્રાવલીને બાજી પડી, એની છાતીમાં મ્હોં માથું સંતાડી
દેઈ, મોઝળું મુકી મ્હોટે સ્વરે રોઈ પડી ને રેતી રેતી બોલી: “ હું શું
“ કરું ને ક્યાં જઉં રે, મહારી મા? ચંદ્રાવલી બહેન, તમે મહારી માતાના
“ કરતાં વધારે હેત રાખો છો પણ મને કાંઈ સુઝતું નથી—ને મહારાથી
“ નથી રહેવાતું રે મહારી મા?” કુમુદે ફરી હુઠવો મુક્યો, અને ચંદ્રમં-
ડળ ભણી એ સ્વર મ્હણ્યો.

એનું આશ્વાસન કરતાં સહ એને લેઈ માતાના ઓટલા ઉપર મ્હણ્યાં,
એનાં બીનાં વસ્ત્ર બદલાવ્યાં, અને માતાની સેવા પડતી મુકી દીકરીને
શાંતિ આપવા ઉપચાર કરવા લાગ્યાં. કુમુદસુંદરી કોઈને મ્હોં દેખાડતાં
શરમાઈ અને માત્ર ચંદ્રાવલીની સોડમાં ભરાઈ, એના ખોળામાં મ્હોં
સંતાડી, પાસે બેસી રહી. એના હૃદયના ધબકારાથી અને અટકવાની
અશક્તિને લીધે ઘડી ઘડી ઉથલો મારતાં હુસકાંથી, એ જીવતી છે અને
જનગતી છે એમ સિદ્ધ થતું હતું. એ જગાએ સહ આશપાસ ફરી
વળી બેઠાં અને એના મનને કળ વળે અને ખીજ વાતોમાં એનું ધ્યાન
જન્ય એમ ધીરે ધીરે સહ કંઈ કંઈ વાતો ફહાડવા લાગ્યાં સ્ત્રીયોની
સંખ્યા પણ આઠદશની ઘઈ ગઈ. ચંદ્ર પણ મધ્યાહ્નમાં આવી ગયો.

સર્વની વાતો ચાલી છતાં કુમુદનું મન તેમાં ગયું નહી. એને એક
બાવી બોલી.

“ ચંદ્રાવલી મૈયા, આપણા ગુરુજીને જ્યાં તો નવીન અતિથિ આવ્યા
“ છે, અને ગુરુજીનો તેમના ઉપર બડો પ્રેમપાત છે.”

કુમુદ કંઈક સાંભળવા લાગી.

“ કિત મૈયા, તે કેણુ છે અને જુના શિષ્યો મુકી તેમના ઉપર
“ કહાંસે પ્રેમપાત થઈ ગયો?” ચંદ્રાવલીએ પુછ્યું. ઉત્તર સાંભળવામાં
કુમુદનું હૃદય ભળ્યું.

ભક્તિ—“ એ અતિથિનું નામ નવીનચંદ્ર છે.”

કુમુદસુંદરીના શરીરમાં વીજળીનો ચમકારો થયો. તે સદાળી બેઠી
થઈ અને છાતીએ હાથ મુકી સાંભળવા લાગી. ભક્તિમૈયા વાંધી.

“ ગુરુજીને એ પુરુષનો ત્રિભેગના અરણ્યમાંથી લાભ થયો અને એ

“લાભના નક્ષત્રયોગ ઉપરથી પક્ષપાત થયો તે તેની બુદ્ધિ અને વિકસા
“ઉપરથી વધ્યો.”

કુમુદસુંદરીને જનમૃત થયલી જોઈ, ચંદ્રાવલી બોલી. “મને લાગે
“છે કે હવે આપણે માણની સેવાનો આરંભ કરીયે. મધુરીમૈયા,
“માણની એક મૂર્તિ વિશ્વરૂપ સાકાર છે; બીજી સાકાર મૂર્તિ એ આ-
“કારમાં સમાયલી તે, પ્રતિજ્ઞાથી, પ્રતિમામાં આવાહન પામેલી છે. અમ
“જોગી કુળની પ્રજાનો વિસ્તાર મત્સ્યેન્દ્રનાથ અને ગોરખનાથ બાવાના
“કાળથી નાથકુળને નામે ઓળખાય છે. એ બે મહાયોગીઓના શિષ્યોએ
“આપણાં જેવાં સામાન્ય મનુષ્યોને માટે પટયોગનો ઉપદેશ કરેલો છે. તે
“એવી રીતે કે શ્વેતગોળ પટ સામે બાંધવો અને યોગીએ બહાર ફરજી
“ઇન્દ્રિયોમાં આવાહન પામેલી અંતઃકરણની વૃત્તિઓને એ ઉજ્જવળ પટમાં
“યુક્ત કરવી, અને એ વૃત્તિઓના આકર્ષક પદાર્થમાત્રની એ પટમાં જ
“પ્રતિષ્ઠા કરવી, એટલે વૃત્તિયો તેમાં જ યુક્ત રહેવાની. એટલો યોગ અ-
“લ્પસ્ત થાય એટલે એ પટને સર્વ પાસથી કાપવો અને ફરી તેમાં એ
“ને એ જ પદાર્થોની પ્રતિષ્ઠા કરી ફરી યોગ આરંભવો. એ પ્રમાણે એ
“પટનો છેક ન્હાનો અંશ રહે ત્યાં સુધી યોગ કરવો. અંતે પટનો નાશ
“કરી નિરાકારમાં યોગ કરવો. સામાન્ય પ્રજાને આટલા યોગમાં પણ
“કઠિનતા પડી. ત્યારે ઇન્દ્રિયમય આકારને પ્રત્યક્ષ રાખી ઇન્દ્રિયોના
“વિષયોની તેમાં પ્રતિષ્ઠા કરવા માંડી અને એ પ્રતિમાના સત્વસ્થાને
“દેવચરિત્રની પ્રતિષ્ઠા કરી દીધી. બેટા મધુરી ! નાથકુળના યોગ
“પંથી આમ પ્રતિમાયોગ સાધુજનોએ સાધનહીન મનુષ્યોને માટે
“દર્શાવ્યો. નિરાકાર પુરુષના યોગને માટે શાલિગ્રામ, શિવબાણ, આદિ
“ગોળ એટલે નિરાકાર જેવા પટના યોગ જેવા યોગ દર્શાવ્યા કે શિ-
“વજીના સ્વભાવવાળા શિવજીનો યોગ સાધે અને વિષ્ણુના સ્વભાવવાળા
“તેમનો યોગ સાધે. એ પણ જેને દુઃસાધ્ય થાય તેને માટે પંચાયતન
“દેવના આકારના યોગ દર્શાવ્યા. આપણ સ્ત્રીઓની બુદ્ધિયોને માટે, ગોળ
“અને પૌરુષ પ્રતિમાઓનો યોગ અનુચિત ગણી, માણની સુંદર સ્ત્રી-
“પ્રતિમાનો યોગ દર્શાવ્યો છે. સર્વ સુંદર પદાર્થો, સર્વ પ્રિયજન, અને તહારા
“મનનો માનીતો પુરુષ : એ સર્વની માણના રૂપમાં પ્રતિષ્ઠા કરી લે અને એ
“યોગથી આ સંસારસાગરને તરી જા. પટયોગના છેલા કડકાનો યોગ થાય
“તેમજ માણના ચરણકમલનો યોગ થાય ત્યાં ભક્તિયોગ સંધાયો ગણવો,
“અને માણના હૃદયકમલમાં સર્વ પ્રિય પદાર્થોની પ્રતિષ્ઠા થઈ જાય ત્યાં

“નિરાકારનો ભક્તિયોગ હાથ લાગ્યો ગણવો. મધુરી, માણના યોગનું
 “આ સુન્દર રહસ્ય તને દર્શાવ્યું. એ યોગની સાધનાથી તું સંસારસાગરને
 “તરી જવાની. તારા હૃદયનો પુરુષ આ યોગથી તું પ્રત્યક્ષ દેખીશ
 “અને માણના ભક્તિયોગથી સર્વ યોગને પામીશ. માણની દીકરીયોને
 “આ યોગમાં, નથી પદ્માસનનું કામ, અને નથી દેશકાળનું કામ. પ-
 “રણેલા પુરુષોને ત્યજી ગોપિકાઓ શ્રીકૃષ્ણ પાછળ દોડી હતી તે જ
 “રહસ્ય સમજીને તારી ઇન્દ્રિયોએ પરણેલા “ખેટલા” પદાર્થો જ્યાં
 “હોય ત્યાં રહેવા દે, અને તેમને ત્યજી તેમની પ્રતિષ્ઠા માણમાં કરી માણ
 “પાછળ તારી ઇન્દ્રિયોને દોડાવ, અને એ યોગથી ભક્તિસાધના કર-
 “જો. મીરાંજી કેવી ભક્તિ કરતાં હતાં ?

“વાટ જુવે મીરાં રાંકડી, ઉભી ઉભી વાટ જુવે મીરાં રાંકડી ।”
 “અથવા શ્રીકૃષ્ણની વાંસળીનો અવતાર ખોતાના હૃદયમાં થતાં ગોપિકાઓ
 “ઉભી હોય તો ઉભી ઉભી અને ખેડી હોય તો ખેડી ખેડી, રાત્રે કે દિવસે,
 “ઘરમાં કે વૃન્દાવનમાં, સાસરે કે પીયર, સર્વાવસ્થામાં શ્રીકૃષ્ણનો યોગ
 “પામતી હતી. શ્રીકૃષ્ણ અને લક્ષ્મીજી જુદાં નથી. શિવજી અને પાર્વતી
 “જુદાં નથી. એ ગોપિકાઓ શ્રીકૃષ્ણનો યોગ પામતી હતી તેમ માણ-
 “માં તું તારા માતાપિતાનો, પ્રિય પુરુષનો, શ્રીકૃષ્ણનો, અને સર્વ કાર્ષ-
 “સુન્દર વસ્તુનો યોગ પામી જ. તારે હવે કુવો હવારો કરવાનો કે નદી
 “દરીયામાં પડવાનું ગયું હવે તારો કુવો, તારો હવારો, તારી નદી, તારો
 “દરીયો, તારો જીવનું હોય તો તારું આયુષ્ય અને મરનું હોય તો તારું
 “મરણ — સર્વ વસ્તુ — હવે તું માણમાં સમાઈ ગઈ ગણી લે અને તેની
 “માણમાં પ્રતિષ્ઠા કરી લે. તું જ્યાં જાય, જો કામ કરતી હોય, જો વિચાર
 “કરતી હોય, જો વસ્તુ શોધતી હોય, તે સર્વ સ્થાન, તે સર્વની પ્રતિષ્ઠા
 “માણમાં કરી લે, અને અસાર સંસારને તરીજ.

આ યોગવાર્તા કરતાં કરતાં ચંદ્રાવલીને માતાનું સત ચહ્યું હોય,
 ને માતાનું એનામાંજ આવાહન થયું હોય, તેમ એના મુખ ઉપર તેજ
 આવી ગયું, એની વાર્તામાં તીવ્રતા આવી, અને એના અક્ષરમાં સત્વ
 આવ્યું. એના અક્ષર નીકળી રહ્યા ત્યાં સુધીમાં સર્વ એનામાં લીન હતાં
 અને સર્વને એટલો યોગ થયો. અંતે કુમુદ નરમ પડી બોલી.

“ચંદ્રાવલીજી, તમે સત્ય કહો છો. સમુદ્રમાંથી હું પાછી આવી
 “તે માણની બોલાવી જ આવી છું. હું અન્ય સ્થાને મરણ શોધવાનું
 “ત્યજી માણના ચરણમાંજ શોધીશ.”

ભક્તિમૈયા બોલી ઉઠી: “ એમ છે ત્યારે ચાલો તમે જ આરંભ કરો,
“ અને તમારા હૃદયની વાસના ખહાર નીકળી માંજીના ચરણને પામે
“ એવી ગરબી તમે જ ગાવ અને માંજીને અર્પો.”

“ હા ! હા ! ” સહ બોલી ઉઠ્યાં.

કુમુદસુંદરી સાંભળી રહી, થોડી વાર નિરુત્તર રહી, એના ઉત્તરની વાટ જોઈ સહ એના સામાં જોઈ રહ્યાં, અને કુમુદસુંદરીએ આંખો મોંચી, અને પછી નિદ્રામાંથી બોલતી હોય તેમ ઝીણો સ્વર કહાડી, આંખો ઉઘાડી, માતાના ચરણ એક ટશે જોઈ રહી, હાથ જોડી, ગાવા લાગી, ગાતાં ગાતાં રોવા લાગી, રોતાં રોતાં ગાવા લાગી, અને એના આંસુના પ્રવાહ પાછળ એનો સ્વર નીકળે છે કે સ્વરના પ્રવાહ પાછળ આંસુ નીકળે છે તે કળાઈ શકાય એમ ન હતું. સર્વ સ્ત્રીઓ બેઠી બેઠી એની ગરબી ઝીલવા લાગી, અને સાથે એના શોકને, એનાં આંસુને અને એના રોવાને પણ, ઝીલવા લાગી !

“ માંજી ! મને કોઈ જોગી મળ્યો ને વાત કરીને વાહી !

“ ભોગી ભ્રમર હું, તું મુજ કમલિની એમ કરીને સાહી. માંજી ”
સરસ્વતીચંદ્ર પિતાને ઘેર એકાંતમાં મળ્યો હતો તે કાળ સ્મરણમાં ખડો થયો, એની અને પોતાની વિશ્રમ્ભકથાઓ સાંભરી, અને પાછળનો પત્રવ્યવહાર મસ્તકમાં તરી આવ્યો. તેની સાથે અકળાઈને ગાવા લાગી.

“ દિવસ બધો કામળ ગુંજરવ મુજ સરવર પર કીધો;

“ હૃદય ઉઘાડ્યું મહે મૂર્ખાંએ, વાસ ધુતારે લીધો ! માંજી ”
સરસ્વતીચંદ્રે કરેલા ગૃહત્યાગનો પ્રસંગ અને તે પ્રસંગે પોતાના ઉપર સોનેરી અક્ષરે લખેલો—આજ સુધી છાતી સરસો રાખેલો શ્લોક—દૃષ્ટિસમક્ષ ઉભો, ને ગરબી વાધી.

“ રાત પડી ત્યાં રૂપ પ્રકાશ્યું ! જોગી કહે “ હું ન ભોગી !

“ પંક વીશે તું જન્મી અભાગણી ! નહીં આપણ સંજોગી ! માંજી ”

“ રાત વીશે તું રહીશ ખોંડાયલી ! પાંખ ન મ્હારી ખોંડાતી !

“ રહે સંતોષિણી ! રંક અભાગણી ! પાંખડી તું જ મોંચાતી ” ! માંજી

“ માંજી ! મને એ જોગી આટલું કહી ગયો કંઈ ચોલી;

“ હું સંતોષી દુખીયારીને ભુરકી એણે નાંખી. માંજી

“ માંજી ! મને એ સ્વપ્ને આવે, લત લુંડી બહુ લાગી,

“ ન મુકે પલ્લો, પહેરે ભલ્લો, શરમ વિનાનો ત્યાગી. માંજી

- “ એ સંસાર વિસારે મુકવા મહેં માયા બધી છોડી,
 “ પડી નદીમાં, પડી જળનિધિમાં, પણ રતિ કર્મનો થોડી; માણ
 “ જોડો સઉનો હુબ્બો ક્યાંક જઈ, ન હુબ્બી નકામી હું તો,
 “ મરણનું સુખ પણ ન લખ્યું કપાળે! ન્યાય માંજનો શું જો? માણ
 “ માણ, મહોટાં છો; શું કહીયે? અકળ કળા જ તમારી !
 “ રોતી કકળતી મુજ જેવીને શાને લીધો ઉગારી ? માણ
 “ કહ્યું મુજ ન કરે કાળજી; માણ, જીવું શાને કાળે ?
 “ રાંક દીકરી એક મરણ જ માગે: જન્મ ક્યમ કહે છે ના જો? માણ ”

છેલા શબ્દોના ઉદ્ધાર કહાડતી કહાડતી બાળા માતા સામા હાથ જોડી રોતી હતી અને એને શબ્દે શબ્દે કંઠની ગદ્ગદતા બોલવામાં અંતરાય નાંખતી હતી. ગાઈ રહી ત્યાં થોડી વાર હાથ જોડી, રોતી રોતી, અવાચક જેવી થઈ નીચું જોઈ રહી, અને અંતે હૃદયને માર્ગ આપી મોકળું મુકી રોઈ પડી, અને આંખમાથી ટપકતાં આંસુની માળા પૃથ્વી ઉપર સરી પડતી હતી તે આંસુનાં ટપકાંઓ વચ્ચેની જગામાં થઈને એના ભાગ્યા મૃત્યા બોલ માતા ભણી જવા લાગ્યા અને રોવું પણ એ બોલના સથવા-રામાં જવા લાગ્યું.

- “ ઝો માણ ! તમે આ સંસાર કર્યો તેમાંથી છુટી થવાને મહેં એક
 “ મરવું માગ્યું, પણ બળ્બે પુરુષોને જોનો ખપ ન નીકળ્યો અને તેમણે
 “ જેને બારણે બોલાવીને કહાડી મુકી તેને તમારા જન્મ સંગ્રહે એટલું
 “ ભાગ્ય પણ મહારા કપાળમાં ન જ નીવડ્યું !

- “ માણ, જોનો હાથ જમે પણ ન આલ્યો તેના હૃદયના ઉભરા તમારી
 “ પાસે નીકળી જાય છે તે ક્ષમા કરજો ! જ્યારે જગતમાં અને જગતબહાર
 “ મહારું કોઈ થતું નથી ત્યારે તમે મજ રંક અનાથને આશ્રય આપોછો.
 “ તો સર્વથા એ જ સત્ય છે કે સંસાર જુદો છે ને ઈશ્વરી જગદંબા જ
 “ સાચાં છે અને જગતમાં ફરતાં તેમજ જગતમાંથી નીકળતાં, હે ઈશ્વરી,
 “ તારા જ ચરણમાં રંક સ્ત્રીઓનો સંસાર સમાપ્ત થાય છે, અને અમ અનાથ
 “ અબળા દુખીયારી જાતને તમારું જ જોર છે. હે જગદંબા ! સુસવાટા
 “ નાંખતાં પવન જેવાનાં તોફાનથી મહાત્મ વૃક્ષોના પાંદડાં ખરી પડે છે અને
 “ ડાળો ભાંગી પડે છે તેવે કાળે ખુણે બોચલે પડેલી સંકેત પામતી

“ નહાની નહાની વેલીઓની લીલી કોમળ ડુંપળોના આધાર—નખે તો-
 “ હતાં ત્રુટે એવા—અખંડિત રહે તેમ મજ જેવી તહારી રંક પુત્રી આવા
 “ પ્રદેશમાં આવા પ્રસંગો વચ્ચે અખંડિત રહે અને આવી માયાળુ
 “ બહેનો પામે ઉભરા ફહાડી શાંત થવા પામે, ત્યારે, હે જગતજનની !
 “ એ તહારા જ પ્રતાપની અને તહારી જ કૃપાની સંજ્ઞાને આમ પ્રત્યક્ષ
 “ જોતાં છતાં મહારું મન તહારા ચરણમાં વિરામ ન પડે તો મહારા જેવી
 “ કૃતજ્ઞ કોણ, વારું ? જનની ! માતા ! યોગને આશ્રયે હું તહારા
 “ આટલાં ખે ચાર તસુનાં જડ પગલાંમાં મહારા સંસારસર્વસ્વનું
 “ આવાહન કરું અથવા તહારા નિરાકાર નિરંજન સર્વગામી અંતર્યામી
 “ જ્યોતિમાં મહારા મનને લય પમાડું તો તે ઉભય ક્રિયાઓનું ફળ એક
 “ જ થાય છે અને તે ફળ પામી, સંસારને ભુલી, હું તહારા પદને પામ-
 “ વાનો અનુભવ કરું છું—અત્યારે કરું છું તેમજ સર્વદા કરાવજે. માણ !
 “ મહારે એટલું જ જોઈએ છીએ કે અત્યારની સ્થિતિ રમશાનવૈરાગ્યના
 “ જેવી થઈ પ્રસંગ ઉતરતાં ઉતરી જાય નહી, વીજળીના ચમકારા પેઠે
 “ આ ક્ષણે ઝમ્કી બીજી ક્ષણે બંધ થાય અને મને સંસારના સર્વવ્યાપી
 “ અંધકારમાં પાછી ઝમકોળે એવું થાય નહી, ઝાંઝવાંના જળ પેઠે દોડાવી
 “ દોડાવી આખરે તરસીને તરસી રાખે નહી, સ્વપ્નના સુખપેઠે ઉઘાડી
 “ આંખો વાળી જગૃત ફહેવાતી અવસ્થાની પેઠે પાછી આવેલી અ-
 “ વસ્થા આ સુખને ખોટું કહે અને પોતાની ભયંકર સ્થિતિની પ્રતીતિ
 “ કરાવે એવું થાય નહી—એટલું વરદાન તમારી પાસે માગું છું ! ”

આટલું બોલતાં બોલતામાં કુમુદનાં આંસુ બંધ થઈ ગયાં હતાં અને
 ગાત્ર ઉપર માત્ર તેના શેરડા દીવાને પ્રકાશે ચળકતા હતા. એનો સ્વર
 ધીર અને સ્થિર થઈ ગયો અને એના હૃદયમાં નવું બળ આવ્યું.
 એનામાં નવા પ્રાણ આવ્યા અને અનાથ રંક અજળાને સ્થાને સનાથ
 થઈ નવું સત્વ ધારણ કરવા લાગી. એનાં નેત્રમાં, મુખમાં, અને કપાળમાં
 નવું તેજ આવ્યું, અને તે સર્વ જોતાં ચતુર ચંદ્રાવલીએ પ્રસંગનો લાભ
 લેઈ પોતાનું કાર્ય આરંભ્યું.

“ બેટા મધુરી, હું માણના પ્રતાપનો ચમત્કાર અનુભવ્યો. માણની
 “ આ પ્રતિમાના યોગનો અંશ હું સાધ્યો. હવે માણના સાકાર મહત્ત્વ-
 “ રૂપનું અને નિરાકાર વ્યંગ્ય સત્ત્વનું સહીર્તન કરીયે તે સાંભળ અને
 “ તહારા હૃદયમાં ઉતાર. ”

હાથ જોડી, આંગળાંમાં આંગળાં પરોવી, માતા સામી બેસી, ચંદ્રા-

વળા ધીરે સ્વરે ગાવા લાગી; બેઠી બેઠી બીજી સ્ત્રીયો ધીમે ધીમે
એક લયથી ઝીલવા અને વચ્ચે વચ્ચે હળવી તાળીયો પાડવા લાગી.

*** માણ! સાકાર ને નિરાકાર છો !

“ બધા ત્રિભુવનમાં એમ વ્યાપ્ત છો. માણં

“ સંધ્યા સાવિત્રી છો, સઉની આર્ધ છો,

“ ગૌરી ધાત્રી પરમભદ્રદાયી છો. માણં

“ માણ ! ચંદ્રૈપે શાન્ત ન્યોતિ છો,

“ દેવી નૈર્ઋતી છો, રાજલક્ષ્મી છો. માણં

“ માણ ! વૈષ્ણવી માયા તમે જ છો,

“ બ્રહ્માણ્ડ-પ્રતિષ્ઠા તમે જ છો. માણ.

“ સર્વ ભૂતની ચેતના દેવી છો,

“ સર્વભૂતની યુદ્ધિ દેવી છો. માણં

“ સર્વ ભૂતમાં ક્ષુધા થઈ વસો !

“ સર્વ ભૂતમાં છાયા થઈ રહો ! માણં

“ સર્વ ભૂતમાં શક્તિ થઈ ઉભાં !

“ સચરાચર તૃણા થઈ ઉભાં ! માણં

“ જ્ઞાતિ, ક્ષાન્તિ, લજ્જા, ને શાન્તિ, જે,

“ શ્રદ્ધા, વૃત્તિ, લક્ષ્મી, ને કાન્તિ જે, માણં

“ સ્મૃતિ, બ્રાન્તિ, દયા, તૃપ્તિ, તુષ્ટિ, જે,

“ ઇન્દ્રિયોની વળા અધિષ્ઠાત્રી જે, માણં

“ ત્રિતિ-રૂપે મહત્-અણુવ્યાપી તે !

“ આર્ધ ! ઇશ્વરી ! પરમેશ્વરી તું તે ! માણં

“ પ્રકટયાં સર્વ દેવોનાં શરીરથી

“ મહાલક્ષ્મી ત્રિગુણ ભવ્ય દેહથી ! માણં

“ દેવી પુરુષૈપે દેવ થઈ ગઈ,

“ જાણે તે જ જુવે માણની ગતિ ! માણં

“ નેતિ નેતિ કરી તમને કો શોધી લે,

“ માને ચરણે વારી કોઈ મોહી રહે ! માણં

“ કર્મ, ભક્તિ, યોગ, ધ્યાન, જ્ઞાનથી,

“ શાંતિ દો છો સહસ્ર એવા હાથથી ! માણં

“ સર્વ સત્ત્વમયી એવી આર્ધ તું !

- “ નિરાકાર અને સાકાર તું ! માણું .
 “ સ્વધા, સ્વાહા, વળી વપટ્કાર, તું !
 “ સુધા, નિલ, અક્ષર, સર્વાધાર, તું. માણું .
 “ માત્ર માત્રા પ્રકટ અર્ધ તહારી છે !
 “ શેષ શોધી શોધી વાણી હારી છે ! માણું .
 “ વાણી હારે ને મન પણ હારતું !
 “ છે નિરંજન ને નિરાકાર તું ! માણું .
 “ માના કીર્તનમાં સુધાશુક્તિ છે !
 “ માની ભક્તિમાં સાયુજ્યમુક્તિ છે ! માણું .
 “ ચણ્ડીપાઠ ભણે ચંદ્રાવળી !
 “ માને ચરણ પડે એ લળી લળી ! માણું .”

આ પ્રમાણે ગીત પછી ગીત અને કીર્તન પછી કીર્તન ગાતાં સર્વજણે રાત્રિના પ્રથમ થે પ્રહર ગાળ્યા અને તેને અંતે, માતાના ચરણમાં યથાશક્તિ યથામતિ આત્મ-ચિત્તમાં રહેલા પદાર્થોનો યોગ સાધી, મન્દિર બહાર અને ભરતીના પાણી વચ્ચેના ઓટલા ઉપર સર્વ સ્ત્રીઓ ભૂમિની શય્યા કરી અને ચંદ્રિકાને હોડી લેઈ સુઈ ગઈ. સમુદ્રનાં મોજનો મૃદંગનાદ તેમની વૃત્તિઓને શાંત કરવા લાગ્યો, અને તેના જળ-કણને સાથે લેઈ ઉડતી પવનલહરી તેમનાં શરીરમાં જડતા ભરી નિદ્રા-દેવીનો વિશ્વયશંખ ટુંકવા લાગી.

સર્વના નેત્ર મીંચાયાં ન મીંચાયાં થયાં ત્યાં કુમુદે પોતાનાં નેત્ર કંઠકે ઉઘાડ્યાં અને આકાશમાંના ચન્દ્ર-ખિમ્બમાં હૃદયના ચંદ્રની પ્રતિષ્ઠા કરી. એ યોગમાં થોડીવાર લીન રહી. તેમાંથી જાગતાં ભક્તિમૈયાનો નવીનચંદ્ર સાંભર્યો. તે જ કાળે ચંદ્રાવલીએ પાસું ફેરવ્યું અને આંખો ઉઘાડી. મધુરીની આંખોઉપર ચંદ્રાવળીની આંખો પડી.

“ મધુરી, તું હજી જાગે છે ? ”

“ ચંદ્રાવલી બહેન, મહારામાં એવી વાસના ઉત્પન્ન થઈ છે કે કાલ પ્રાતઃકાળે હું ભક્તિમૈયા સાથે યદુશૃંગનાં દર્શન કરવા જાઉં.”

વાતો સાંભળતાં ભક્તિમૈયા જાગી. “ ચંદ્રાવલીમૈયા, મધુરીને મહારી સાથે મોકલો. ”

ચંદ્રાં — “ પણ મૈયા, એના નહાતા કોમળ ચરણ એ ચિરિરાજ.

“ ઉપર ચઢી શકશે ? એ શ્રાન્ત થશે અને એને વિશ્રાન્તિ આપવા
 “ તમારે વિશ્રાન્તિ પામવી પડશે.”

કુમુદ—“માણ મને એટલું બળ નહીં આપી રહે ?”

ભક્તિ—“ આપશે જ. અને આ નાણુક ચરણ થાકી જશે
 “ તો ત્હારી ન્હાની સરખી સુંદર કાયાને અમે અમારા હાથમાં ઉપાડી
 “ લેઈશું—ન્હાની પુષ્પકળાને માળણ ઉપાડી લે તેમ. દુલારી મધુરી !
 “ અમારાં કદરૂપાં શરીર ત્હારા જેવીનો આમ યોગ પામી સુંદર દેખાશે.
 “ સુન્દરતાનો યોગ સર્વને સુન્દર કરે છે ! ચંદ્રાવલીમૈયા ! આ સૂચના
 “ અવશ્ય સ્વીકારો.”

ચંદ્રા—“ એ સર્વ તમારી પ્રીતિને યોગ્ય જ છે; પણ મૈયા,
 “ દુલારીને મ્હારી પાસેથી છુટી કરતાં મ્હારી છાતી ચાલતી નથી. એના
 “ હૃદયઉપરથી દુઃખનો ભાર હજી ઉતર્યો નથી અને સમુદ્રમાંથી એને
 “ માણ્યેજ ઉગારી લીધી તે તમે આજ જ જોયું છે. તમારી જોડે
 “ આવી એ એકલી પડશે અને માણ્યે શાન્ત કરેલા એના કાળજમાં
 “ જમની જોગણીઓ જાગશે એવું મને ભય રહે છે. માટે હાલ તો એને
 “ રહેવા જ દો.”

કુમુદ—“ ચંદ્રાવલી જાહેન, જે માણ્યે આજ જ એ જોગણીયોને
 “ હાંકી ફેલાડી છે તે જ માણ એવી જ કૃપા ફરી કરશે. મને મ્હારા
 “ હૃદયનો કંઈક વિશ્વાસ આવવા લાગ્યો છે.”

ભક્તિ—“ મૈયા, અમે એને સાચવી લેઈશું. યદુશુંગની સુન્દરતામાં
 “ મહાલક્ષ્મીનો જ વાસ છે અને માણની એ સુન્દરતા મધુરીને
 “ નવો જીવ આપશે. એને વહીલી મુકતાં અમારે જ આવી મધુર
 “ દીકરીનો વીજોગ વેઠવો પડશે. અમે એને પળવાર પણ વહીલી નહીં
 “ મુકીએ.”

ચંદ્રા—“ ભલે ત્યારે. પણ જોજો ! મ્હારા જીવનો જીવ તમારા
 હાથમાં રહેશે.”

સર્વ નિદ્રાવસ્થ થયાં. ઇષ્ટપ્રસંગની પ્રાપ્તિથી કુમુદ પણ નિદ્રામાં પડી.
 ચંદ્રના શીતળ સુન્દર દિરણ એના શરીર ઉપર સ્વચ્છન્દ ગુપ્ત વિહાર
 કરવા લાગ્યાં, અને એના હૃદય ઉપરના યુગ્મ અવયવની વચ્ચેના અંતરાલ
 ભાગમાં સંચાર પામી, રોમકૂપનાં છિદ્રોમાં પડી, એના હૃદયના અંતર્ભાગમાં
 સરી જઈ, નવીન સૃષ્ટિ રચવા લાગ્યા.

કુમુદને સ્વપ્નોદય થયો. પોતે માજના ઓટલા ઉપર બેઠી છે, સમુદ્રમાં છેટે તોફાન જાગ્યું છે, ત્યાં મોજાં બળે માથાં હાથની રહ્યાં છે, પવનના ઝપાટા આવે છે, તે સમુદ્રની ગર્જના સામી એ પવન ગર્જના કરે છે, આકાશ પણ કૂર અને ભયંકર દેખાય છે, અને તે સર્વની વચ્ચે એક નહાનો “બેડો” — દ્રવ્ય ભરેલો બતેલો — જરી જરી દેખાય છે, મોજાં ઉંચું ચડતાં બેડો ધડીમાં તેની ટોચ ઉપર દેખાય છે અને ધડીમાં તેની પાછળ અદૃશ્ય થયો લાગે છે, મોજાં નીચે પડી જાય છે — પાણીમાં ખાડો પડે છે, ત્યાં બેડો ઉપરથી નીચે એકદમ પડી જાય છે અને — “ઓ હુબ્બો” “ઓ ભાગ્યો —” થાય છે, પવનના જોરથી તેના સડ ફાટી જાય છે અને સડનો દંડ ભાગી જાય છે, અને સર્વને સ્વપ્નમાં સમુદ્રતીર ઉપર એકલી બેઠેલી આતુર સુન્દરી જુવે છે, બેડામાં તેનો જીવ છે — તેના પ્રાણ છે — તેનું સર્વસ્વ છે, બેડો ઉગરે અને કીનારે આવે તો એ સુન્દરીના જીવમાં જીવ આવે અને બેડો હુબ્બે તો સુન્દરીનો જીવ જાય એમ છે ! એક પાસ સમુદ્રમાં બેડો ઉછળે છે ત્યારે બીજી પાસ આમ સુન્દરીના દેહમાં તેનું હૃદય ઉછળે છે — આ બે ત્રાજવાંની દાંડી જાલી આકાશમાંનો દૃષ્ટિદાતા ચન્દ્ર વિધાતા પેઠે હોય છે ! દીન હૃદયની રંક કુમુદને આ મહાસ્વપ્નોદય અત્યારે થતો હતો, અને સ્વપ્નમાં તે લવતી હતી — ગાતી હતી — તે પાસે સુતેલી સ્ત્રીયો, જાગી ઉઠી, નિશાસાથી, આતુરતાથી, સ્નેહથી, અને શોકથી, સાંભળતી હતી.

“ બેડો, બાઈ, ખુડતો તારો રે ! અંબે ! બાઈ ! પાર ઉતારોરે !

“ ભર દરીયામાં તોફાન લાગ્યું, પવન ઝપાટે વાય,

“ બેઠી કીનારે હું જોતી એકલડી, બેડો ન ક્યાંય જણાય ! બેડોં

“ સામે પારથી નીકળ્યો એ છે, ભરીને રત્નભંડાર;

“ કંઈક વેપારી વાટ જુવે છે, ક્યારે આવે એ આ પાર ? બેડોં

“ સડ મ્હં જોયા હવણાંજ; જાણ્યું, આવે ઓ આ ધડીમાંજ;

“ જોતા જોતામાં, આશ ધરાવી, પાછો ગયો કંઈપાસ ! બેડોં

“ કંઈ કંઈ જનનો માલ છે એમાં, કાળજાં કંઈક કપાય !

“ માજ ! તમારા બેડીયા* એમાં હારી હારી અકળાય ! બેડોં

“ માજ ! તમારી બાધા રાખું, ભરીશ હું કુંકુમથાળ,

“ બેડલીઓ હેમ ક્ષેમ આવે તો ! નીકર થશે મુજ કાળ. બેડોં”

મકરણ ૬.

સરસ્વતીચંદની અશ્રુધારા.

“And the Raven, never flitting, still is sitting, still is sitting,

“On the pallid bust of Pallas, just above my chamber door;

“And his eyes have all the seeming of a demon’s that is dreaming,

“And the lamp-light, o’er him streaming, throws his shadow on the floor,

“And my soul, from out that shadow that lies floating on the floor,

“Shall be lifted—never more!”—*Edgar Allan Poe.*

જ્યુદાસ પોતાના મંડળ સાથે અલખ જગવવા પર્વત ઉપરથી ઉતરી નીચે ગયા હતા ત્યાં તેમની શુદ્ધમાં સરસ્વતીચંદ્ર એકલો પડ્યો હતો અને વિહારપુરી તથા રાધેદાસે આણી આપેલા પત્રોનું પોટકું ઉઘાડી તેમાં ડુબી ગયો હતો.

જહારવટીયાઓએ ચંદ્રકાંતને લુટી એના સામનમાંથી હાથ આવેલા સર્વ કાગળો માર્ગમાં ફેંકી દીધા હતા તે બાવાઓએ ઉપાડી લેઈ આણ્યા હતા. સરસ્વતીચંદ્રના હાથમાં આજ એ પત્રો આવ્યા અને એકાંત મળતાં મત્રસંયોગ જેવી સિદ્ધિ પામી એ પત્રોમાં ડુબ્યો.

ચંદ્રકાંત સરસ્વતીચંદ્રનો પરમ મિત્ર હોવા છતાં, દ્રવ્યસુખી મિત્રના સુખસરોવરમાં દુઃખમહાસાગરનું ખારું પાણી ભેળવવા ન ઇચ્છનાર રંક મિત્રે પોતાની નિર્ધનતા અને કુટુંબકલેશની કુથલી કે સંજ્ઞા સરખી સરસ્વતીચંદ્ર પાસે કદી કરી ન હતી. પણ પોતાના રંક મિત્રો અને કુટુંબજનોના પત્રવ્યવહારમાં એની દુઃસ્થિતિની છાયા પડી રહી હતી અને એ છાયાનું આજ સરસ્વતીચંદ્રે પ્રથમજ દર્શન કર્યું. એ છાયાનો એના હૃદયમાં પ્રથમાવતાર થયો તેની સાથેજ એ ચકિત થયો, સ્તબ્ધ થયો, અને દુઃખિત થયો.

“ અહા ! ચંદ્રકાંત ! ચંદ્રકાંત ! શું તારે શિર આવાં દુઃખ છે ને મને
 “ તેનું સ્વપ્ન પણુ તું આવવા દીધું નથી ? પ્રિય કુમુદનું દુઃખ તો મહે દીધું,
 “ પણુ પ્રિય મિત્રનું તો માત્ર વાંચ્યું જ. મિત્ર ! તું મહારી સાથે ભેદભાવ
 “ રાખ્યો ! સરસ્વતીચંદ્ર ! તારા ઉપર તો હજી સુધી કાંઈજ દુઃખ
 “ નથી પડ્યું. તું જ્યાં ગયો ત્યાં અનપૂર્ણાની કૃપા જોઈ અને જાતની ચિંતા
 “ તો કરી જ નથી, પણુ આ તો નવું દર્શન ! ”

એ ઉભો થયો, મિત્રના પત્રો છાતી સરસા ચાંપવા લાગ્યો, અને ન-
 ત્રમાં અશ્રુધારા ચાલી રહી. એક પથર ઉપર બેઠો અને એક પત્ર વાં-
 ચવા લાગ્યો.

“ પ્રિય ચંદ્રકાંત,

“ તમે સરસ્વતીચંદ્રને શોધવા ગયા છો, પણુ ગંગાભાભી શીવાય
 “ તમારા ઘરમાં કોઈને આ વાત ગમતી નથી. મુંબાઈનું ખરચ અને
 “ પ્રમાણિકપણાની કમાઈ એ બે વાનાં વચ્ચે સાપ અને ઉંદરનો સંબંધ છે.
 “ તમારાં માતુઃશ્રી બડબડે છે અને પુછેછે કે સરસ્વતીચંદ્ર તમને શું
 “ દુધ દોહી આપવાના હતા કે જેવી તેવી પણુ આ કમાઈ છોડી એની
 “ પાછળ પ્રવાસનું વિશેષ ખરચ કરો છો ? તમારું નિત્યનું ખરચ તમારી
 “ સાધારણ કમાઈને ખાઈ જાય છે, તેમાં તમે આ નવું ખરચ ચારંબ્યું
 “ અને તમારી ગેરહાજરીમાં કમાઈ બંધ છે એટલે ઘરમાં સઉને ખરચ
 “ જોઈ કરવાનો વારો આવ્યો છે અને તેનું કારણભૂત થયલા સરસ્વ-
 “ તીચંદ્ર તેમની ગાળો ખાય છે.

“ ખરું પુછો તો મને તમારી વર્તણૂકમાં કંઈક વિરોધ લાગે છે. ગમે
 “ તો ઘરમાં સઉને વશ રાખી સઉને સ્વેચ્છા પ્રમાણે ખરચ કરતાં અટકાવો.
 “ તેમ કરવામાં કુટુંબકલેશનું ભય છે, પણુ બે પધસિ ઉગરે ત્યારે એવો
 “ કલેશ કરનાર બડબડે તે ગમે તો સ્વસ્થ થઈ સાંમળી રહે અને ગમે
 “ તો એક વાર એવી ગર્જના કરો કે સડ કલહનાદ શાંત થઈ જાય.
 “ એક વાર ભુંડા કહેવાશો પણુ જન્મમાંનું સુખ થશે. બાકી ખરચ કર-
 “ વાની ટેવ પાડી એ ટેવ ઘડી ઘડી બંધ કરવાની આશા રાખો તે મિથ્યા
 “ છે, એ ટેવને લીધે તમારે નામે દેવું કરવાનું એમને. જ્યાં સુધી સુઝ્યું
 “ નથી ત્યાં સુધી ઈશ્વરની તમારા ઉપર કૃપા છે.

“ બીજો માર્ગ એ છે કે સરસ્વતીચંદ્રે મુંબાઈ છોડતી વેળા તમને જે
 “ મોટી રકમ આપી છે તે તેની ગણી તમારે માટે ન વાપરવાના સદ્ગુણનું
 “ મિથ્યાભિમાન છોડી દો તો સઉને સુખ થશે. જાતે એમ કરતાં મન

“ અટકતું હોય તો મને મુખતારનામું મોકલો અને બેંકમાંથી પઈસા ઉપા-
 “ ડગ રજા આપો. લક્ષ્મી ચાલો કરવા આવે ત્યારે મ્હોં ધોવા જવું
 “ કામનું નથી.

“ હું તમારા જેટલું ભણ્યો નથી, પણ ગણ્યો વધારે છું ને માયા
 “ રાખોછો તો આટલું કહુંછું પછી વિદ્યાર્થી પુછડું ઝાલી રાખવું હોય
 “ તો તમે ભોગવજો ને અમે જોઈશું.”

“ લાં તમારો બાળપણનો સ્નેહી

“ સંસારીલાલ.”

ચંદ્રકાંત ઉપર આવેલા પત્રામાંના ઘણા નીચે એણે દંકમાં ટાંચણ
 કરેલું હતું અને તેમાં પોતે લખવા ધારેલા અથવા લખેલા ઉત્તરનો
 સાર હતો. ઉપરના પત્ર નીચેનું ટાંચણ એના હાથનું “સરસ્વતીચંદ્ર
 વાંચવા લાગ્યો.

“ ચંદ્ર પાછળ ચંદ્રકાંત દ્રવે તે ધરના પથરા ન સમજે. પારકું
 “ ખાવાની ફાડ મ્હારે માટે તમારી સળકે તો ધરમાં ભેળાં થયેલાંની
 “ પોતાને માટે સળકે એ તમે જાન અનુભવથી સમજજો. આપણા
 “ શરીરમાં પઈસાનું માંસ હોય ને ધરમાં ઝાડુ ફાડવા સાવરણી ન
 “ હોય ત્યારે ધરના ડાંસ માંસ ચાખે પણ ખરા. પણ માખાપને ખ્હા-
 “ ર ફાડી સાળીને સંચહે એવો સાહેબ લોકનો રીવાજ આપણે પા-
 “ ળતા નથી. આપણે તો ડાંસ કરડો કે માંકણ કરડો પણ જેનનો
 “ દયાધર્મ પાળી પરલોકનું સુખ ઇચ્છીએ છીએ. ધરનાં ભુ-
 “ ખ્યાની ફાડ સળકશે તે આપણા શરીરમાં હશે ત્યાં સધી ખાશે.
 “ કુવામાં હશે ત્યાં સુધી હવાડામાં આવશે. યોગી થઈને જોવું કે
 “ અકરાંતીયાં ખાય છે કેમ ને દુષ્કાળીયાં મરે છે કેમ ? અને આપણે
 “ આપણા આત્માનંદમાં મગ્ન રહેવું. સાક્ષી થઈ આનંદરૂપ થવું તે
 “ આ જ. પારકી માના જાયા દેશ લુટે ને ધરના જાયા ધર લુટે તે
 “ લુટાલુટ વચ્ચે ઉમાં રહી દિગમ્બર યતિ થવું એ આપણે કપાજે
 “ લખેલો છટ્ટીનો લેખ છે. દેશ લુટે તે જળરાને કાંઈ ફેલાય નહીં. તે
 “ સાસુ ઉપરની રીસ નહાનાં બાળક ઉપર ફાડનારી વહુવાસની પેટે
 “ ધરનાં કંગાળ માણસો ઉપર રીસ ફાડવી એ બાયલું કામ સરસ્વ-
 “ તીચંદ્રના સુગન્ધનો રસિક પુરુષ નહીં કરે. જે નરને લાખો રૂપીયાની
 “ લક્ષ્મીને લાત મારતાં આવડી તેનો સહવાસી ચંદ્રકાંત શ્વાનની ચાટ-
 “ મં ભાખીના કડકાં સારું ભણામણ તે બચાવચકી નહીં કરે.”

આ પત્ર પોટકામાં પાછું મુકતો મુકતો અને ખીજું પત્ર ફેલાડતો ફેલાડતો સરસ્વતીચંદ્ર આવેશમાં આવી ગાવા લાગ્યો.

“ Open here I flung the shutter, when, with many a
flirt and flutter,

“ In there stepped a stately Raven of the saintly
days of yore.” *

પૃથ્વીને લાત મારી વાધ્યો.

“ Not the least obeisance made he ; not a minute
stopped or stayed he ;

“ But with mean of lord or lady, perched above my
chamber-door—

“ Perched upon a bust of Pallas, just above my
chamber-door.” *

થોડીવાર અટક્યો. ખીજો પત્ર ઉઘાડતાં પહેલાં હાથનો સ્વસ્તિક રચી,
પત્થર ઉપર બેસી રહી, વળી ગાવા લાગ્યો.

“ Though thy crest be shorn and shaven, thou, I
say, art sure no craven ;

“ Ghastly, grim, and ancient Raven, wandering from
the nightly shore—

“ Tell me what thy lordly name is on the night's
Plutonian shore? ” *

“ હા !-અહા !-ડાબા હાથની તર્જની ઉભો કરી કાન આગળ કંપતી ધરી ;

“ નરરત્ન કંઈ મુજ દેશ વીંશે

“ બહુ આધિ વ્યાધિ ઉપાધિ સહે !

“ નર રંકની ત્યાં કરવી શી કથા ?

“ ધનરાશિ નિરર્થક મુજ પક્ષા !”

ગોઠ કરડી ભ્રમર ચહાવી ખીજો પત્ર વાંચવાનું આરંભ્યું. એને મથાળું
ન હતું અને નીચે સહી ન હતી. માત્ર ચંદ્રકાંતની સ્ત્રી ગંગાના
વાંકાચુકા અક્ષર હતા.

“ તમારો કાગળ પહોચ્યો છે. નાનુંદે ફેાડી વાંચી આપ્યો છે. તમે
 “ એ કાગળ જુદો લખી ઉપર ટીકટ ચ્હોડવાનું ખરચ કર્યું તે કાઢીને
 “ ગમ્યું નથી તેથી મ્હેં આ કાગળ સંસારીલાલને ખીડવા આપ્યો છે.
 “ હવેથી તો એમ પણ કાગળ નહી લખાય. કારણ સંસારીલાલને
 “ કાગળ આપવા જઈ એટલે ધરમાંની સંઘ સતીઓ મ્હારી વાતો કરે
 “ છે. તે તો જાણે કે ન ગાંડું, પણ ખીચારા સંસારીલાલ મ્હારે માટે
 “ નકામા વગોવાય એ અણુગતું. તમારા ધરમાં જે વાત અણુગતી
 “ નહી થાય તે નવાઈ હું મ્હારી પોતાની વાતમાં તો ઘુટડા ગળી જઈછું
 “ પણ આટલું આટલું તમે કરોછો તેનો પાડ ન માને તો ધુળ નાંખી ;
 “ પણ ઉત્તરાં ખાય ને ખોદે તે આપણાથી ખમાતું નથી. તમારી વાતમાં
 “ કાઢી બોલે ત્યારે તો હું સઉને શેર શેરની ચ્હડાવું છું ને માથાની થાઉં
 “ છું. બાકી ધરતું કામ ઉસેડીને કરું છું ને મને કાપડું આપતાં સઉના
 “ જીવ કચવાય છે તે જુદું.”

“ બધાને બધું જોઈએ ને તમારે કે કાકી સરખીને પાઈ જોઈએ નહી
 “ એવો ધંધો છે. પણ વળી લખશો કે પરદેશ ગયો લ્હોયે કુથલી કરે છે ને
 “ જંપવા દેતી નથી. માટે આટલાથી બધું સમજજો.”

“ કાકી નીશાળે જાય છે તે સંઘ બડબડે છે કે ધરમાં રહેતી હોય
 “ તો કામ તો કરવા લાગે ને છોકરીઓને ભણીને શું કરવું છે. જમવાને
 “ વખત સઉને થયો હોય લ્હોયે કાકીને નીશાળને માટે મોડું થાય
 “ તેની શીકર કાઢીને નહી. એ દિવસ એણે શી માગી લ્હોયે કાઢીને
 “ તે આપવા વખત ન મળ્યો. કાલ તો નંખર ગયો ને રોઈને શી માગી
 “ ત્યારે એને ઉલટી ધમકાવી અને મ્હારો મીજાજ હાથમાં રહ્યો નહી
 “ એટલે જુદું મચાવ્યું ત્યારે શી મળી. હું રોઈ નથી માટે શીકર
 “ કરશો નહી.”

“ કાકીનો વિવાહ કરવાનો વિચાર ચાલે છે પણ ઠેકાણું તમને અણુગ-
 “ મતું છે તેથી સંઘ અટક્યું છે. બને તો તમને પુછ્યા વગર પરભાર્યું કરી
 “ દેવા સુધી ઉમંગ રાખ્યો હતો. પણ હું કાગડી જેવી ચેતી ગઈ એટલે
 “ બીજું જુદું મચ્યું ને તરત તો વાત તોડી નાંખી છે. ભાણાને કન્યા
 “ નથી તેથી સાટું થાય એવો તાલ હતો તેમાં તરત તો મ્હેં ધુળ નાંખી છે.”
 “ આટલી નવાણુનીથી તમારું પેટ ભરાશે. પછી પરદેશમાં અજણું
 “ થાય એટલું લખું તો મ્હારેજ વેઠવું પડે, કારણ તમારા વગર બીજું
 “ કાઢી મ્હારી દયા જાણે એમ નથી. કાણ જાણે કેઈ રાંડ આ સંસાર
 “ ઘડવા જેટલી નવરી પડી હશે.”

“ બધાંને બકવું હોય તે બકે ને ધરમાં પધસિા ખુટશે તો હું ચાંદ્રાયણ
 “ કરીશ ને સડને સાથે ભુખ્યાં રાખીશ. પણ જેને શોધવા ગયા છે તેને
 “ લેઈને જ આવજો ને હાથમાં આવેલા પાછાં નહાસવાનું કરે તો આ
 “ કાગળ વંચાવી દાખલો દેજો કે ગંગાના જેવી બાયડીઓ ઘેરે ઘેર વેડે છે
 “ ને પહોચી વળે છે તેનાથી હજારમા ભાગ જેટલી તમને તો
 “ કોઈએ ચુંટી પણ ભરી નથી ને એવા સક્રોમળ તમે થયા તેમ સઉ
 “ ભાયડાઓ થશે તો બ્રહ્માએ ઘડેલી બધી બાયડીઓ કુમારી રહેશે. પણ
 “ બાપના વાંક માટે બાયડીને રોવડાવે એવો ન્યાય બારીસ્ટરે ક્યો તેવો.
 “ ન્યાય તમારું જોઈ વકીલ કરી બેસશે તો બીચારાં કુમુદસુંદરી તો ગર-
 “ દન માર્યાં મુવાં પણ ગંગાભાભી તો તમારી કોટે વળગશે.”

ગંભીર અને તીવ્ર આવેશને કાળે સર્વ ભુલી ઉભો થયો ને એકલો એકલો
 પણ ખડખડ હસી પડ્યો.

“ ગંગાભાભી, તમે સઉથી જોરાવર ! ” વળી શાંત પડ્યો ને શોકની
 છાયા મુખ ઉપર આવી. “ ચંદ્રકાંત, આ સર્વ હાસ્યરસ વચ્ચે ઉભાં થઈ
 “ તહારા સંસારના શોકશંકુ મ્હારું હૃદય વીંધે છે. ગંગાભાભી, શું તમે એમ
 “ કહો છો કે ઘેરેઘેર આર્ય સ્ત્રીઓની દશા તમારા જેવીજ છે ? જો એમ
 “ હોય તો તેથી મ્હારું દુઃખ શાંત થવાને બદલે સહસ્રધા પ્રદીપ્ત થાયછે. શું
 “ આ દુઃખ ઘેરેઘેર છે ? સરસ્વતીચંદ્ર, ગૌતમ ખુદને જોમ એક સંજ્ઞા જોઈ
 “ અનેકનું ભાન થયું તેવુંજ તને અત્યારે થાયછે અને તહારા દુઃખની વાદળી
 “ આકાશના એક નહાના ભાગમાંથી વેરાતી દેખાઈ આકાશના સર્વ ભાગને
 “ ઘેરી લેઈ બંધાય છે ? હરિ ! હરિ ! હરિ ! અહા ! પ્રિય કુમુદ ! તહારો
 “ ત્યાગ કરી મ્હોં તને એકલીને અનાથ કરી નથી, પણ અનેક સ્ત્રીઓને
 “ અનાથ કરી છે ! તહારા જેવી સહધર્મચારિણીના સંયોગથી હું સર્વ
 “ સ્ત્રીજાતિ સાથે મ્હારા કાર્યને સાંધી શકત ને ગંગાભાભી જેવી અનેકનાં
 “ દુઃખ દૂર કરત ! — આ સર્વમાં તહારો અને ધનનો — ઉભયનો — ખપ હતો
 “ અને ઉભયનો મ્હોં ત્યાગ કર્યો ! ગંગાભાભીનાં અશિક્ષિત વાક્યોમાં પણ
 “ સ્ત્રીજાતિનું પવિત્ર રસચેતન સ્પુરે છે અને સ્ત્રીજાતિનું સ્નેહસ્વાતંત્ર્ય
 “ બળથી ધસારા કરેછે — તો — તેનામાં વિદ્યાના આવાહનથી શું ન થાત ? ”

“ મુજ દેશ વીંશે રસમાળો વિના

“ દ્રુગપુષ્પ ધરે નહીં નારીલતા !

“ રસશોધનસેચન ના જ બને !

“ ધનરાશિ અચેતન મુજ રહે ! ”

“ Chandrakānta ! thou noble bust at my chamber-
 “ door ! The Raven is ominous that perches on thy
 “ head ! And it casts a shadow from which my soul—

“ Shall be lifted ? never more !

“ Shall be lifted—never more ! ”

ગંગાના પત્ર નીચે ચંદ્રકાંતે લખેલું ટાંચણ વાંચવા માંડ્યું, “ મને
 “ સમાચાર કહેતાં કે લખતાં કે મહારી પાસે ઉભરા કહાડતાં મહારી
 “ દયા ન જાણવી ને ખીજ કોઈની ખીજ ન રાખવી. સ્વામી અને સ્ત્રીનાં
 “ અંતઃકરણ એક ખીજ પાસે ઉઘડે એ તેમનો અનિવાર્ય અધિકાર
 “ છે. તેમાં માતાપિતા કે બ્રહ્મા જે કોઈ અંતરાય નાંખવા આવે
 “ તેને ધક્કો મારવામાં ધર્મ છે. એ ધર્મ ન પાળવાથી લગ્ન રદ
 “ થાય છે ને માળાપ છોડવાનું લગ્ન કરાવે ત્યારથી તેમને આટલી
 “ વાતમાં અધિકારનું રાજીનામું આપે છે. માટે આ વાતમાં કોઈનું
 “ કહ્યું માનવું નહી. બાળક પ્રતિ આપણો ધર્મ પણ એવાં જ કા-
 “ રણથી અનિવાર્ય છે. કીકીના વિવાહ અને અભ્યાસની વાતમાં
 “ મહેં કહ્યું છે તે જ કરવું અને કોઈની વાત ગાંધવી નહી પણ
 “ માથાનાં થઈ ધાર્યું કરવું.

“ કેટલાક સ્વામી માને વશ થઈ સ્ત્રી ઉપર જીલમ કરેછે અને કે-
 “ ટલાક સ્ત્રીને વશ થઈ માળાપ ઉપર જીલમ કરે છે. આ ઉભય જાતના
 “ સ્વામી અધર્મી અને અન્યાયી છે. એક પાસ માળાપ અને એક
 “ પાસ સ્ત્રી બે વચ્ચે ન્યાય કરવો એ જ ધર્મ છે. પણ બે પાસના વિશ્વાસ
 “ વિના આ ન્યાય શુદ્ધ થતો નથી અને તે શુદ્ધ હોય તો પણ તેનો
 “ અમલ ખરોખર થતો નથી. ગંગાવહુ, આટલું સમજવા જેટલું મહેં
 “ તમને ભણાવ્યાં છે. તમે મહારી પાસે મન ઉઘાડી વાત કરી શકો છો
 “ એટલું ધરનાં ખીજનાં માણસ કરે એમ નથી. તો તેમનો ને તમારો
 “ શુદ્ધ ન્યાય કરવો એ મહારાથી બને એમ નથી. તમે ન્હાનાં હતાં
 “ ત્યારે અરસપરસ સ્નેહ બંધાય અને મહારાં માણસ તમારાં થાય
 “ અને તમે એમનાં થાવ એટલો પ્રયત્ન મહેં કરેલો છે તે તમને ખબર
 “ છે. તમે મહેરાં થયાં ત્યાર પછી મહેં તમને અને તેમને પુરી સ્વતંત્રતા
 “ આપી છે એટલે તમારે સહ્યે એક ખીજને કેમ સંભાળી લેવાં અને
 “ કેમ સુધારવાં કે પાંશરાં કરવાં એ હવે તમારી ચતુરાઈનું અને તમારા
 “ મનુષ્યમાનું કામ છે તેમાં હું વચ્ચે પડવા ઇચ્છતો નથી. રોપશો તેવું

“લણુશો ને તમારાં સુખદુઃખ તમે જાતે ભોગવશો—તે મહારે માથે
 “ નહી. શાસ્ત્રના વચન પ્રમાણે પુત્રને સોળે વર્ષે મિત્ર ગણવો ને સ્ત્રી
 “ ઘેર આવે ત્યાંથી મિત્ર થાય. તેને સટે દેશરીવાજ પ્રમાણે મહે ગંગા
 “ વહુ વીશ વર્ષનાં થયાં ત્યાં સુધી તેમને બાળક ગણ્યાં ને તેમને ત્યાં
 “ સુધી રમાડ્યાં પણ ખરાં ને રોવડાવ્યાં પણ ખરાં. ત્યાર પછી એ અધિકાર
 “ છોડી તેમને કુલઅધિકાર આપેલો છે. એટલે હવે તમારે કે ધરમાં
 “ દાઈએ એવી આશા ન રાખવી કે ધરકુચલીના ન્યાયના કડાકુટામાં ચંદ્ર-
 “ કાંત પડે. બાકી આપણી મિત્રતા તો મરતા સુધીની ઠરી તેથી
 “ તમારી વાતો સાંભળવા અને માગો ત્યાં તમને સારી શીખામણ
 “ આપવાને આપણે કેડ ભીંડીને તૈયાર છીએ. તમારે જે જોઈએ તે
 “ માગવા તમારી સ્વતંત્રતા છે. તમે ઘેલું માગો છો કે ડાલું માગો છો
 “ તે વિચારવાનું કામ તમે મિત્ર થયા પછી હું હાથમાં રાખતો નથી.
 “ કારણ પુરુષ જે ઇચ્છે તે ડાલું અને સ્ત્રી જે ઇચ્છે તે ગાંડું એ શાસ્ત્ર
 “ હું માનતો નથી. નહાનાં છોકરાંની પેઠે મ્હોટી ઉમરની સ્ત્રીઓને પણ
 “ સ્વામીની ઇચ્છાના સાંકડા ચીલામાં કેદ કરી ચલાવવી એ વાત મિત્ર-
 “ ધર્મથી ઉલટી છે અને એમાં જગતનું કલ્યાણ પણ નથી. કારણ પુરુષ
 “ કરતાં સ્ત્રીયો ડાહી હોય એવું પણ હોય છે અને સ્ત્રીપુરુષ એ બે મિત્રોએ
 “ સંસાર એકઠો ચલાવવો હોય અને બે જણે સુખી થવું હોય તો બે
 “ જણે કાળજી ઉઘાડી એક બીજાને શાણપણ આપવું અને પુરુષે સ્ત્રીનું
 “ કહ્યું કરવું કે સ્ત્રીએ પુરુષનું કહ્યું કરવું તેના કરતાં બેમાંથી જે ડાલું
 “ હોય તેનું ચાલે એ કરવું સારું છે. મહારા કરતાં ગંગાવહુ ડાહ્યાં
 “ છે એમ હું માનતો નથી, પણ એમની પોતાની બાબતમાં હવે એ
 “ સગીર નથી માટે જાતે વહીવટ કરે એવો મહે ઠરાવ કર્યો છે. તમારે
 “ અને ધરનાં માણસને કળ્યા થાય ત્યાં તમારે તથા તેમને જેવો વહીવટ
 “ કરવો હોય તેવો કરવો. લહીને કે લહ્યા વગર કળા વાપરીને જે
 “ જીતશે તેનું ચાલશે. આપણે એ કડાકુટમાં પડવાના નથી ને સહી તેમને
 “ અને તેમને સોખ્યું. ધરમાં વહીવટ તમારો તેમાં હું વચ્ચે નહીં પડું,
 “ અને ધરખહાર વહીવટ મહારો તેમાં તમને પુછવાનો નથી. તમારો આ
 “ વહીવટ કરવામાં જે માગશો તે આપીશ. પણ કુવામાંથી ખુટે ને
 “ તમે તરસ્યાં રહો તો હવાડાનો વાંક નથી.”

“ સરસ્વતીચંદ્ર બાબત તમે લખ્યું તે ખરાબર છે. લોકં ધારે છે કે
 “ એ બાપ ઉપર રીસાઈને નહાસી ગયા. પણ તમે ખરી વાત સમજ્યાં

“જો સંસારનો કડાકુટો આપણને ગભરાવે છે તેનો એમણે પરણ્યા-
 “ મહેલાં જ ત્યાગ કર્યો. આપણી પશ્ચિમ બુદ્ધિ થઈ તે પરણીને પરતાયાં
 “ અને એમણે આગળ બુદ્ધિ વાપરી તે સુખી થયા; પણ એમનો દોષ એ કે
 “ એકલપેટા થઈ એમણે પોતાનો સ્વાર્થ વિચાર્યો અને ખીચારાં કુમુદસું-
 “ દરીનો ન વિચાર્યો. આપણે ધરતું દુઃખ વેડીએ છીએ ને ગળ
 “ પ્રમાણે એક ખીજને સુખી કરીએ છીએ તો એમનાથી કુમુદસુંદરી કેવાં
 “ સુખી થાત? લક્ષ્મીનંદનના બોલ સાંભળે એમણે જોયું, પણ અનુભવ
 “ નહીં તેથી એમ ન સમજ્યા કે મહોડે બોલે એટલું મનમાં હતું
 “ નથી ને ધડીનો ઉભરો જન્મારો પહોંચતો નથી. સાંભળ્યા પ્રમાણે
 “ લક્ષ્મીનંદન બહુ પરતાય છે, અને એમનું શું થશે તે ખબર નથી.
 “ સરસ્વતીચંદ્ર ઘેર આવશે તો સંસારમાં પડી જાતે દુઃખી થશે એમાં
 “ વાંધો નથી, પણ ખીજાં સહને સુખી કરશે. રામસીતાને દુઃખ પડ્યું
 “ તો રાવણ મુઝો અને જગતનું કલ્યાણ થયું, માટે મહારે સરસ્વતી-
 “ ચંદ્રને ઘેર આણી દુઃખી કરવા છે ને સંસારને સુખીયો કરવો છે—
 “ માટે— મહારી લાડકી ગંગા ! તારું કહ્યું કરીશ ને ચંદ્રને લીધા
 “ વિના ચંદ્રકાંત પાછો ઘેર આવવાનો નથી. એ બે જણ આવે ત્યાં સુધી
 “ આપણા ઘરમાં જલવાસ્થળી કરવી કે દારામતીનું સુખ કરવું એ તમારી
 “ મરજીની વાત છે. તને “ તમે ” લખું છું તે વાંચી તું ખીજવાઈશ,
 “ ઘરનાં કાઈ જાણશે તો મહોં મરડશે, અને બહારનું કાઈ જાણશે તો
 “ હસશે. પણ એવું જોવાની તો મને ટેવ પડી છે તે ગંગાને ખબર
 “ છે. કાગળ પેટ ભરાય એટલો લાંબો લખ્યો છે કે મુંબાઈ આવીને
 “ મહેણું સાંભળવું ન પડે.”

ટાંચણ પુરું થયું અને વાંચનારે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મુક્યો. પિતાને દુઃખ
 થાય છે તે માન્યું નહીં પણ પિતા ઉપરનો સ્નેહ નેત્રમાં આંસું વહાવવા
 લાગ્યો.

“ સુખી શાને નહીં પિતા ?

“ હવે શાની કરો ચિન્તા ? ”

પૃથ્વી ઉપર ઘુંટણે પડ્યો અને આકાશ સામા હાથ જોડી ઉંચું જોઈ
 સજ્જનનેત્ર દીનમુખે ગાવા લાગ્યો.

“ પિતા તું એક છે સન્ધે !

“ જગતને બાંધ્યું તું બન્ધે.

“ પ્રીતિની સાંકળો બાંધી,
 “ હૃદય સઉનાં લીધાં સાંધી.
 “ શરીર આ જે થકી બન્યું,
 “ હૃદય આ જેશું શીવાયું,
 “ કરી કંઈ કંઈ કૃપા જેણે
 “ શિશુવય આ ભર્યું રહેતે,
 “ પિતા આ દેહના એ જે,
 “ પ્રભુ ! તું સુખ દે તેને.
 “ પિતાનો તું પિતા એક,
 “ દીધો જે સ્નેહને ત્હેં
 “ ધરી તે સ્નેહની આણુ,
 “ કરું છું રંક ઉદારઃ
 “ નથી એ સ્નેહ મ્હેં તોડ્યો,
 “ નથી સુતધર્મ તરછોડ્યો,
 “ પિતા પર ક્રોધ નથી કીધો,
 “ પિતા પર દ્વેષ* નથી લીધો.
 “ પિતાના સુખનો રસ્તો
 “ કીધો છે માત્ર મ્હેં સસ્તો.
 “ પિતાના ઓ પિતા ! દેજે,
 “ પિતાને સુખ શાન્તિને !
 “ પિતાને સુખ દેવાને,
 “ મહા સુતધર્મ બહેવાને,
 “ પિતાને દીધું સ્વાતંત્ર્ય,
 “ ત્યજ્યાં પ્રીતિ-લક્ષ્મીનાં તંત્ર.
 “ ત્યજ એ કારણે દારા,
 “ હૃદયના દાહ સ્વીકાર્યા;
 “ પિતાના સુખને કાળે

“ દ્વેષઃ ‘ જેમ કે એને સંસાર ઉપર દ્વેષ આવી ગયો; અનદેષ ઇત્યાદિમાં સંસ્કૃત પ્રયોગ એજ અર્થ છે.

“ કુર્યું એ સર્વ પળમાંહે.
 “ હૃદયનો મંત્ર એ સર્વે,
 “ પિતા સહનો તું કહ્યે.
 “ હૃદયની દીપગાલી એ,
 “ હૃદયની રમ્ય ભાતિ એ,
 “ પ્રભુ ! તું કહ્યો ! તું પ્રેરી !
 “ પ્રભુ ! તું અન્ધિ ઉઠેલી !
 “ સદ્રણ એ સર્વ કરજે તું !
 “ પિતાનું સુખ ભરજે તું !
 “ શરીર આ દુઃખતત્પર છે,
 “ હૃદય આ શોકસત્કર છે :—
 “ પિતાના સુખ કાળે તે,
 “ પિતાની શાન્તિ માટે તે.
 “ પ્રભુ ! માગું ! રડી માગું. ”
 “ સદ્રણ એ વાસના માગું ! ”

ઉડી, આંખો લોહી, વિચારમાં પડી, બોલી ઉઠ્યા:

“ પ્રિય કુમુદ ! આ યજ્ઞ ઉપર બલિદાનમાં તું હોમાઈ ! કુલીન પ્રમાદધન !
 “ તારા ભાગ્યશાલી મુખમાં એ બલિ-હોમ થયો છે અને તારા હૃદયમાં
 “ એ આહુતિ રસસાયુજ્ય પામો ! પ્રિય કુમુદ ! એક ચંદ્રકાંતના દુઃખમાં
 “ અનેક નરરત્નનાં દુઃખ અને એક રંક કુમુદનાં દુઃખમાં અનેક સ્ત્રી-
 “ રત્નનાં દુઃખ દેખું છું-નક્કી—નક્કી મહારા ભાગ્યહીન દેશમાં --

“ ધરતી રસ-સુન્દર દ્રોમળતા,
 “ ફળ-પુષ્પ ધરે નહીં નારી લતા !
 “ રસપોષણ સૂર્ય વિના ન અને !
 “ ધનરાશિ અચેતન મુજ રહે ! ”

ખીન્ને એક પત્ર લીધો. તે ચંદ્રકાંતના મોટા ભાઈના લખેલો હતો. એ
 ભાઈ નિરક્ષર જેવો હતો અને કાપડીયાને ત્યાં નામું લખતો. એ કાગળના
 ઉપલા ભાગ ઉપર અંહી તંહી દૃષ્ટિ ફેરવી વચ્ચેથી વાંચવા માંડ્યું.

“ ભાઈ, મહારે મોટે મોટે ન્હાનડીયાંની વાતો કરવી ધટારત નહી, પણ
 “ કાળજી બળે ત્યારે લખી જવાય. માછતું કહેલું ભાભીને ભાવતું નથી.

“ જ્યાં સુધી ખીજું તુકસાન ન હોય ત્યાં સુધી જીવાનીયાં વાળું મનસ્વી-
 “ પણ ચાલે તો બાધ નહી. પણ પધસિની બાબતમાં તો પુરુષોનું ચાલવું
 “ જોઈએ. અમે તો પાઈએ પધસે ભેગું કરીએ તેને રૂપાનાણાનું ખરચ કાળ-
 “ જે વાગે. તમે ઘણું ભેગું કરો પણ ખરચો ઝાઝું. તે જાતે ખરચો ત્યાં
 “ સુધી નભે; પણ તમારાં બહરિયે તમારી પેટે ખરચવા માંડે એટલે અમે
 “ તમે સરવાળે સરખા થયા ગણવા. ખીજું, તમે સુધારાવાળા કન્યાઓને
 “ માટે મ્હોટા ને ભણેલા વર જીવો, પણ અમે તો એવું જાણીએ કે નહાના
 “ મ્હોટા થશે ને ભણેલા ભીખ માગે છે અને માત્ર જેનો ઓરડો ભરેલો
 “ હશે ત્યાં કન્યા આપીશું તો એના રોટલાની શીકર નહી કરવી પડે, માટે
 “ કીકીની વાતનો જે વિચાર કરવો હોય તે કરજો ને બાયડીએતે બહેકાવશે
 “ તો ખાવા ટળશે. પછી આજ કાલ તો ઘેરે ઘેર રાણીનું રાજ્ય છે
 “ તેમાં ભાઈભાંડુ બોલે તે નગારામાં તતુડીના નાદ જેવું થવાનું તે જન-
 “ ણીને તતુડી વગાડીએ છીએ. કારણ કાળજી બળે છે ને બોલાવે છે.”
 આ કાગળ નીચે પણ ચંદ્રકાંતના અક્ષર હતા.

“ ભાઈજી, લખો છો તે સત્ય છે. શું કરીએ? નહાનપણમાં પરણાવ્યા
 “ ત્યારથી નગારાપાસે બેઠા છીએ તે નગારું આણનાર પણ તમે અને
 “ આજ નગારાથી કંટાળો છો તે પણ તમે. સુધારાવાળામાં હું ભળ્યો છું
 “ તે પણ સત્ય છે. મને તમે ભણાવ્યો ન હતો તો સુધારામાં ભળત
 “ પણ નહી, અને તેની સાથે તમને પંદર રૂપીઆ મળે છે તેટલા
 “ જ મને મળતા હતા, એટલે આવ ભાઈ હરખા ને આપણે
 “ બે સરખા થાતા. વાણીયાવિદ્યા કરી ઈંગ્રેજ ભણાવ્યો તો
 “ વધારે કમાઈ થાય છે ને તેમાંથી તમારે માટે મ્હારા પટારા
 “ ઉઘાડા રાખ્યા છે. અમે સુધારાવાળા રાણીજીની વફાદાર રૈયત, તે
 “ રાણીજીની વહુવારુઓને બહેકાવીએ નહી તો અમારા ઉપર રાજદ્રોહનો
 “ આરોપ આવે ને સુધારાવાળા અમને કાળે પાણીએ કહાડે. માટે સા-
 “ સુજી ને જેઠનાથી જેટલું ખરચાય તેટલું ખરચો તેમાં તમને કોઈ
 “ ના નહી ફેરે, અને વહુવારુ ખરચે તેમાં સાસુ કે જેઠે ન બોલવું.
 “ આમ છે, માટે આપને ફરીયાદ કરવાનું કાંઈ કારણ નથી. મજા કરો.
 “ મ્હારી પાસેથી ખુટશે ત્યારે તમારે મને આપવું નથી અને મ્હારે
 “ તમને આપવું નથી— તેવું ખુટે ત્યારે એમ જાણજો કે બાર વરસ
 “ મને ભણાવ્યો તો બાર વરસ મ્હારી કમાઈ મ્હું સહ પાસે ભોગવાવી
 “ અને તેરમે વર્ષે ભણ્યાનો બદલો પુરો થઈ રહ્યો.”

“આમ છે. માટે આ બાર વર્ષ ધનના બૃહસ્પતિ બેઠા છે તેયે તમારા
 “તે બીજાં સઉના ભેગા; તે સઉને ભાગ્યે પછી અવળી ગ્રહદશા કે પનોતી
 “બેસશે તેયે તમારી સઉની બેસશે. આપણે તો જ્યાંથી આવ્યા
 “ત્યાં જવાને બેઠા છીયે તે આપના આશીર્વાદથી જન્મથી મરણસુધી
 “પરમાનંદસ્વરૂપમાં જ લીન છીએ. માટે ચિન્તા શીકર રજકરશે નહી
 “અને તતુડીના જેવું બોલવું મુકી દઈ નગારાને ઢાંકી દેવા ભેરી નાદ
 “કરશે કે પડધમ જેવું બોલશે ત્હોયે કાન ઉઘાડા જ રાખીશું અને
 “ફૂંદશે તે સાંભળીશું. કોઈનું સાંભળી હું તમને કનડવાનો નથી અને
 “તમારું સાંભળી બીજા કોઈને કનડવાનો નથી. આપ મહારા મહોટા
 “ભાઈ છો તે આપની સેવા ફૂંદશે તેટલી કરીશ. બાકી વડીલના
 “વચનથી નહાનેરાંને મારવાં એવો પરશુરામનો જુગ વીતી ગયો અને
 “સટે વીક્ટોરીયા રાણીનો જુગ બેઠો છે, માટે દેશકાળ પ્રમાણે વર્તીને
 “ચાલવું એવું તમારો ભાઈ ભણ્યો છે તે આ જન્મમાં તો ભુલાય કે
 “મિથ્યા થાય એમ નથી.”

એક હાથમાં પત્ર રાખી અને બીજાં છાતીયે મુકી સરસ્વતીચંદ્ર ગળું ઉઠ્યો:

“હર ! હર ! હર ! હર ! હર ! ચંદ્રકાંત ! તું ભાઈ આગળ
 “હુઃખને ગણતો નથી અને દેવળ ખડખડ અટ્ટહાસ્ય કરેછે; પણ જે
 “વાક્યોમાં તું હુઃખને ગણતો નથી તેના અંતઃશ્વાસમાંથી ઉંડી ધમ-
 “ભોનો વેગ સંભળાય છે અને ત્હારું જે હાસ્ય પુવારા પેડે પુટી રૂઢે છે
 “તેનાં નિર્મળ જળના મધ્યભાગમાં ત્હારા ચીરાતા મર્મભાગની રુધિ-
 “રધારાઓ હું જોઉં છું ! હરિ ! હરિ ! હરિ ! ચંદ્રકાંત ! ત્હારો
 “શોક જગતનો પરાભવ કરે છે અને અભિમાન ભર્યો ઉડે છે—

“Thy deep-seated proud pain is the raven—of
 “which it was so truly said—

“Not the least obeisance made he !”

“And it has—

“Perched upon my bust of Pallas—just above my
 “chamber-door.”

બીજાં પત્ર લીધો. તે કવિ તરંગશંકરનો લખેલો હતો.

“સહૃદય નાનારસ મનોજ પ્રિય મિત્ર,

“ તમારી ઇચ્છાને અનુસરી તમારા કુટુમ્બકાર્યની ચિન્તા હું રાખું
 “ છું. વિચિત્રચિન્તાકર આ સંસારમાં કોઈ નિશ્ચિન્ત નથી, માટે
 “ ચિન્તા રાખવા બેસીશું તો તમારાથી કે મહારાથી નિશ્ચિન્ત રહેવાય
 “ એમ નથી એવો તમારો સર્વદા સર્વને ઉપદેશ છે તે યોગ્ય છે. માટે
 “ તમારી ગૃહસ્થિતિ વીશે વિશેષ તમને લખવું તે પુનરુક્તિ કરવા જેવું
 “ છે, પણ મને સોંપેલા ક્ષેત્રનું અવલોકન કરી તમને વૃત્તાન્ત લખવા તે
 “ મહારો ધર્મ છે માટે લખું છું.”

“ તમારા બન્ધુએ તેમ ગંગાભાભીએ તમને પત્રો લખેલાં છે તે
 “ ઉપરથી મહારે જણવવાનું તમે જાણી લીધું હશે. મહારે હવે એટલુંજ
 “ જણવવાનું બાકી છે કે તમારાં સર્વ કુટુમ્બીઓ કેવલસ્વાર્થી છે,
 “ અને તેમને તમારા પ્રતિ ન્યાયવૃત્તિ નથી તો દયા તો ક્યાંથી હોય ?
 “ હું એક કાળે જાણતો હતો કે આ દશા મહારા એકલાની જ હશે,
 “ અનુભવ વધતાં ઘેર ઘેર એ જ દશા દીડી, એ દુષ્ટ નીરસ સંસારનો
 “ ગન્ધ માત્ર આવતાં ચતુર સ્પર્શસ્વતીચંદ્રે તેનો સહસાત્યાગ કર્યો, અને એ
 “ સંસારના સર્પોથી હાથે પગે અને કોટે વીંટાયલા રહી શિવજી પેટે
 “ સંસારને શમશાન ગણી તેમાં આત્મવિભૂતિથી નિજનંદમાં રહેનાર તો
 “ તમને જ દીઠા ! શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થ પ્રીતિરસ સંસારમાં તો કોઈ પણ
 “ સ્થાને નથી એવી મ્હેં વ્યાપ્તિ બાંધી છે, અને સંસાર એવો નીરસ છે
 “ માટે જ સંસારમાં ન જડતો રસ કાવ્યાદિમાં તરતો દેખી મનુષ્યો
 “ કવિજનો ઉપર પ્રીતિ રાખે છે ! જે સંસારમાં જ રસ શુદ્ધ સ્વરૂપે
 “ હોય તો કવિઓનો ભાવ કાણુ પુછે ?— રસના આત્માને મુકી માત્ર
 “ અક્ષરમય રસનો આદર કરવા કોને અવકાશ મળે ?”

“ પ્રિય ચંદ્રકાન્ત ! આ વ્યાપ્તિમાં ગંગાભાભી પણ અપવાદરૂપ
 “ નથી. તમે કુટુમ્બમાં સર્વ પ્રતિ ઉદારતા રાખી છે તેનું મહાફલ એ
 “ થયું છે કે તમારો હાથ ક્યારે પહોચી વળતો બંધ થશે તેની કોઈને
 “ ખબર નથી અને તમારો હાથ સર્વદા પહોચશે તો તમારો દેહ ક્યાં
 “ સુધી કામ કરશે તેની કોઈને ખબર નથી અને તેવે કાળે જે વસ્તુ
 “ જેના હાથમાં હશે તેની પાસે તે રહેશે અને જેની પાસે કોઈ વસ્તુ-
 “ સંગ્રહ નહીં હોય તે સંગ્રહશૂન્ય થઈ દુઃખી થશે અને તેની
 “ કોઈ સંભાળ નહીં રાખે—આમ સર્વના મનમાં છે અને સર્વ સ્વાર્થ-
 “ સંગ્રહ કરવા મથે છે. સ્ત્રી ઉપર પુરુષનો પક્ષપાત સ્વાભાવિક રીતે
 “ હોય છે, તે તમારે નથી, અને જેના ઉપર તમારો પક્ષપાત નથી

“ તે સ્ત્રીના હૃદયમાં તમારે માટે પ્રતિધ્વનિ કેવી રીતે થઈ શકે તે
 “ હું સમજતો નથી. શુદ્ધ સ્નેહનો પ્રતિધ્વનિ અ-રસિક ચિત્તોમાં થતો
 “ નથી અને થાય તો ટકતો નથી. ગંગાભાભીને પોતાની જાત વળગી છે
 “ અને પોતાનાં બાળક વળગ્યાં છે ત્યાં સુધી તેમને સ્વાર્થ વળગ્યો છે. એ
 “ સ્વાર્થમાં બંધાં સુધી એમના અર્ધાંગરૂપ થઈ એ સ્વાર્થમાં તમે પક્ષપાત
 “ નહીં કરો ત્યાં સુધી તેના હંડા સ્નેહની તમે આશા રાખતા હો તો તે
 “ બ્યર્થ છે. તમારું ઇતર કુટુંબ પોતાના સ્વાર્થોથી છુટતું નથી, પોતાના
 “ યોગ્યાયોગ્ય પક્ષપાતોથી છુટતું નથી, પોતાના બાળકોની સમૃદ્ધિ ઇચ્છે
 “ છે, અને તેની સાથે એવો અભિલાષ રાખે છે કે એવા જ સ્વાર્થોથી,
 “ એવાજ પક્ષપાતોથી અને એવાં જ બાળકોથી ગંગાભાભીનું ચિત્ત
 “ છુટી જાય ! Do unto others as you would have it
 “ done unto yourself—આપણા ભણી સામાની જે કૃતિની ઇચ્છા
 “ રાખીએ છીએ તેવીજ કૃતિ આપણે સામા તરફ કરવી—એ ભાવના
 “ આપણાં કુટુંબોમાં ઉદય પામી શકતી નથી ત્યાં સુધી ગંગાભાભીની
 “ વૃત્તિઓ ઉપર તમારે પક્ષપાત કરવો જોઈયે. આ જ એમની પાસેથી
 “ સ્નેહ પામવાનું સાધન, આ જ એમના અને તમારા સુખનું સાધન,
 “ અને એ સાધન નહીં કરો ત્યાં સુધી તમારા ઘરમાં ચારે પાસ મચી
 “ રહેલી અવ્યવસ્થા દિવસે દિવસે વિકાસ પામશે.

“ મહારા પોતાના કુટુંબની વ્યવસ્થા હું આવાં સાધનોથી જ રાખું
 “ છું. જેમની અવ્યવસ્થા દૂર કરવા પ્રયત્ન કરીયે તેની ગાળો ખાઈએ
 “ છીએ અને જેનો પક્ષપાત કરીએ છીએ તે આપણો પક્ષપાત કરે
 “ છે એટલે મહારું સુખ પણ જળવાય છે. તમારા જેવા નિષ્પક્ષપાતી
 “ થઈ સઉની ગાળો ખાવી અને સર્વથા અવ્યવસ્થા રાખવી તેના કરતાં
 “ આ મહારા માર્ગમાં મને પ્રમાણમાં સુખ લાગે છે.

“ ખરું પુછો તો એક મ્યાનમાં બે તરવારો સમાય નહીં અને એક
 “ ઘરમાં બે સ્ત્રીયો સમાય નહીં. માટે જ સાસુવહુને જુદાં રાખવાંતો
 “ ઈંગ્રેજી વ્યવહાર મને સુખકર લાગે છે બાકી શુદ્ધસ્નેહ તો તેમનો પણ
 “ શૂન્ય છે અને આપણામાં પણ શૂન્ય છે. ”

“ આવા આવા અનેક અનુભવના વિચાર કરી હું મહારા કુટુંબની
 “ વ્યવસ્થા રાખું છું, અને વેદાન્તોઓ સંસારને દુઃખમય કહે છે તેને
 “ હું નીરમ્ભ માનું છું. વેદાન્તીઓનો આનન્દ સંસારમાં નથી માટે
 “ જાતે જ આનન્દરૂપ થવામાં શ્રેષ્ઠતા માને છે. તેમ સંસારમાં રસ નથી

“ માટે જાતે જ રસરૂપ થવામાં હું શ્રેષ્ઠતા માનું છું. વ્યવહારમાં મહોટા
 “ મહોટા વેદાન્તીઓ અને સંન્યાસીઓ રાગદેવતા ત્યાગ કરી શકતા નથી અને
 “ આનંદરૂપ ન થઈ શકતાં આનન્દના ગપાટા હાંકે છે. હું પણ નીરસ
 “ સંસારનો ત્યાગ કરી શકતો નથી અને રસરૂપ ન થઈ શકતાં રસના
 “ રાગડા તાણું છું. ચંદ્રકાંતભાઈ, તમારા આશ્વાસનમાટે હું આ મહારો
 “ અનુભવ લખું છું. પણ સરસ્વતીચંદ્ર જડે તો તેમને એ કહ્યો
 “ નહી. તેમણે આજ સુધી પ્રેરપેરોની ભિરાણા જેવું અને બુદ્ધના
 “ પ્રથમ વય જેવું જીવન જ અનુભવેલું છે એ શુદ્ધ સરલ રસના પાત્રમાં
 “ આપણા સંસારની શાહી પડવા દેશો નહી.”

“ જો એ તમને મુંબાઈની દશા પુછે તો કહે જો કે આપણું
 “ મુંબાઈ તો આપણા મંડળમાં જ સમાયેલું છે; અને એવા મુંબાઈની
 “ દશાનો તરંગ તમારી પાસે ઉછળે છે તેને એમની પાસે તમે ઉછળાવો.”

“ ગોપિકા ઘણી ઘણી રૂવે છે કુંજકુંજમાં,

“ રોની મુકી સર્વને તું કૃષ્ણચંદ્ર ક્યાં ગયો ?

“ પદ્મમાળ પાણીમાં ઉંચાં વિકાસી મુખને

“ જોઈ રહેતી વ્યોમમાં, રસિક ભ્રમર ક્યાં ગયો ?

“ રસરસિક કંઈ કવિ ને કંઈક શુદ્ધ સાક્ષરો

“ મળી વીંટાઈ પુજતા, ઉદાત્ત ચંદ્ર ક્યાં ગયો ?

“ સઉ સખીથી એકલી અગ્ર વાંચી રાધિકા

“ વ્રજ ભુલામણીમાં ભુલી રટતી “ધૂત ક્યાં ગયો ? ”

“ દેશવીરો, કવિજનો, સાક્ષરો, સુભાષકો : —

“ એ સઉથી છુટી તું જતો, કાંત, ચંદ્ર જ્યાં ગયો !

“ શોધજે, તું શોધજે, કાંત પવન, ચંદ્રને !

“ કુમુદમાળ ઉંચું જુવે, ધનથી ચંદ્ર શું છુટ્યો ?

“ વેરજે, તું વેરજે, પવન, શ્યામ મેઘને !

“ ચક્રાર પાંખ ઉંચી કરે, ધનથી ચંદ્ર શું છુટ્યો ?

“ વેરજે, તું વેરજે, પવન, પેલા મેઘને !

“ ચક્રાર આંખ ઉંચી કરે ચંદ્રમા શું કંઈ દોઢો ?

“ વેરજે તું વેરજે, કાંત પવન, મેઘને !

“ તરંગ ઉછળી રહે ઉરે, ચંદ્ર ચળકી ક્યાં રહ્યો ?

“ પ્રિય ચંદ્રકાંત ! સરસ્વતીચંદ્રના સ્નેહરસે ફારસી બેતના રાગને
 “ મહારા હૃદયની સારંગીમાં આમ ઉતારી સંસ્કારી કરી દીધી છે. નિ.
 “ રક્ષર અ-રસિક ગૃહિણી ઉપર ગમે તેટલો પક્ષપાત કરવા જાઉં છું,
 “ ગમે તેટલી gallantry અને chivalry ની ઈમારત મનમાં બાંધવા
 “ જાઉં છું, પણ તેના હૃદયની સ્વાર્થવાસના મહારા અણુતરને દારુગોળા
 “ ખેડે ઉરાડી મુકે છે તે પ્રસંગે હું ગોઠડિમથને સંભારી ભાષાંતર કરી
 “ ગાઉં છું કે, —

“ સ્ત્રીની પ્રીતિ તો સર્વથી ખોટી,
 “ મોહ જાળ નાંખે જોતી જોતી;
 “ જાળ નાંખે; જોતામાં ફસાવે,
 “ ફાવે ત્યાં જ એ ધુતકારી નાંખે;
 “ ફાવે અળખા તે નરને નચાવે,
 “ ગોરી ગુમાનભરી પછી રાચે.
 “ નરના દુઃખની મશકરી કરતી
 “ નારી પ્રીતિ ખરી નવ ધરતી.
 “ પ્રીતિની હુંક પંખી ધરે દો,
 “ સુરસોડમાં હો કે નહી હો.
 “ પ્રીતિ નામે સળગાવી આગ,
 “ નારી નરને કહે છે ખાખ.
 “ મોહમાયા તે જોગણી ફાવે,
 “ નારી નરને ન જાંપે સુવા દે !
 “ બેટા, શાને વેદવી એની શુભો ?
 “ એની પ્રીતિમાં મુકની પુજો.

“ જગતમાં ન જડતી સ્ત્રીપ્રીતિને કવિતામાં શોધું છું અને સાતમે
 “ આકાશ ચહાવી તે મૂર્તિની સુંદરતામાં ગુફી રહું છું તેની ના નથી.
 “ પણ જગતમાં જડતી સ્ત્રીપ્રીતિ તો ઉપર ગાઈ તેવી છે. મહારા
 “ વર્ગમાં તમને ભજેલા જોઈ દુષ્ટ આશ્વાસન પામું છું. સરસ્વતીચંદ્રને એવી
 “ પ્રીતિમાંથી બચેલા જોઈ તેને ભાગ્યશાળી માનું છું અને એના ચક્રારપણા
 “ ઉપર મોહ પામું છું. બસ, જ્યાં હશે ત્યાં એમના હૃદયના નિર્મળ રસમાં
 “ સંસારનો મેલ નીચોવાશે નહી અને એ રસ નિર્મળ રહેશે. જગતમાં
 “ એના જેવા નિર્મળ રસની એક પણ મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ કરી તરંગ આ નીરસ
 “ સંસારમાં પોતાનો રસાવતાર સદ્ગુણ થયો માનશે.”

આ પત્રને અંતે પાછા ચંદ્રકાંતના અક્ષર હતા. “Hobbes જેવા
 “તત્વશોધકો અને બીજા નૈયાયિકો વ્યાપ્તિઓ બાંધે છે તે પોતાના
 “અનુભવ અને જ્ઞાનમાં પરસ્પરવિરોધ જાણી જોઈને નથી રાખતા.
 “પણ કવિઓના સંસારઅનુભવની વ્યાપ્તિઓ એક જાતની બંધાય અને
 “તેમનો રસાત્મા જુદી જાતનો થાય તે તમે પ્રત્યક્ષ કરાવ્યું. વૈરાગ્ય
 “અને રસના પરસ્પરવિરુદ્ધ પ્રવાહમાં તરનાર સરસ્વતીચંદ્ર પણ તમારા
 “જેવા જ કવિ છે અને તમે જો કવિજનોને સમભાવ થાય તે મહારા જેવા
 “કવિત્વશૂન્ય પ્રાણીએ જેવા જેવો ખેલ છે. કુળજીવવતારનું રહસ્ય પણ
 “કંઈક આવાજ વિરોધાભાસથી ભરેલું છે એમ તમે સમજાવેલું તેનું
 “અત્યારે સ્મરણ થાય છે.

“મહારા ધરની અવ્યવસ્થા દર્શાવી તે ખરી છે. એ અવ્યવસ્થામાં
 “જેવાં સર્વ કુટુંબીઓ કારણભૂત છે તેવીજ રીતે હું તે તમારાં ભાભી
 “પણ કારણભૂત છીએ. છતાં મહારે તમારાં ભાભી ઉપર પક્ષપાત રાખ-
 “વાની કર્તવ્યતા દર્શાવી એ પણ કવિત્વનોજ વિરોધાભાસિત ચમત્કાર છે.”

“કવિરાજ! ઇંચિજોની રીતને અનુવર્તી આપણે ગૃહિણીઓ ઉપર
 “પક્ષપાત કરવાનો કાળ આવવાની વાર છે. જ્યાં સુધી આપણે ધર-
 “માંથી માતાપિતાદિક મંડળને કહાડી મુકવા ઠરાવ કર્યો નથી ત્યાં સુધી
 “પક્ષપાતના કરતાં પક્ષોત્પાત વધારે ઉચિત છે. તે એવી રીતે કે જે
 “પક્ષ—જે પાંખો—ઉંચી કરવી, એક પાંખઉપર માતાપિતાદિ ભારને
 “ઠેવો અને બીજી ઉપર સ્ત્રીપુત્રાદિને લેવાં, તે બેનું પરસ્પરસંઘટન
 “થાય નહીં અને પરસ્પરવિનાશ થાય નહીં માટે તે બેના મધ્યભાગમાં
 “આપણો શરીર-પિણ્ડ રાખવો અને પછી એ પાંખો વડે ઉડવું—એને
 “હું પક્ષોત્પાત ગણું છું. એ પાંખો ઉપરના ભાર નીરસ હો; પરંતુ એ
 “ભારનું વહન અને એ પક્ષોત્પાત—એ ઉભયમાં મહારે મન રસ છે; પણ
 “મને આપની પેઠે તે રસની કવિતા કરતાં આવડતી નથી. જો તે કવિતા
 “મને આવડતી હત તો સરસ્વતીચંદ્રને નહાસી જવા દેત નહીં.”

“હું કુટુંબમાં સર્વ જનને સ્વતંત્રતા આપું છું, મહારો દેહ ન હોય તો
 “મહારા ડબ્બાણ વિના અને મહારા પક્ષપાત વિના સર્વને જેવી રીતે
 “પોતાના બળથી અને કળાથી પરસ્પર સ્વાર્થોના સંઘટન વચ્ચે રહેવું
 “પડે તેવી રીતે આજથી રહેવાનો અભ્યાસ તેમને હું પાડું છું. એ અભ્યાસ
 “હાલ કલેશકર છે, પણ અંતે સર્વ પરસ્પરનું રક્ષણ અને પોષણ કરવાનું-
 “શીખશે અને સર્વ સુખી થશે એવી હું આશા રાખું છું. હું એ સ્વતંત્ર

“ રસનો રસિક થઈ સર્વને એ રસ પીતાં શીખવું છું અને કુટુમ્બમાં એક
 “ જણનું સ્વાતન્ત્ર્ય નષ્ટ કરવામાં બીજું કોઈ કાવે નહીં એટલું બળ
 “ વાપરું છું. આમ કરવામાં મહારું ધન—સર્વસ્વ જશે તો હું તટસ્થ
 “ રહી હાસ્ય કરીશ, કારણ એ વ્યયથી દ્રવ્યવતી અવસ્થાને માટે અપાત્ર
 “ સિદ્ધ થયેલો કુટુમ્બવર્ગ ઉચિત દરિદ્રતાને પામશે, અને દરિદ્રતાનું
 “ અમૃત સર્વનાં હૃદયમાં અમૃત ભરશે, એવી દરિદ્રતા મહારાં સર્વ રત્નો-
 “ ઉપર લાગેલા કચરા અને કંકેશતા ફૂલાડી નાંખી સર્વને સુવૃત્ત અથવા
 “ અકંકેશ અને સતેજ કરશે. કવિરાજ ! મને આમાં પણ રસ
 “ પડશે. શુદ્ધ પ્રીતિ અને નિર્મળ રસ તો અત્યંત નિષ્કિંબ્યનતામાં
 “ અથવા તૃપ્તિસાધનની પ્રાપ્તિ પછીનાં મનોરાજ્યોમાં જ જડે છે.
 “ મન્યાવસ્થામાં ન જડે. એ પ્રાપ્તિ મહારાથી થાય એમ નહીં હશે તો
 “ રસસિદ્ધિની સાધનાને અર્થે એ નિષ્કિંબ્યનતામાં મને ઇષ્ટાપત્તિ છે.
 “ એ પ્રાપ્તિનો ત્યાગ કરવા ઉડી પડેલા સરસ્વતીચંદ્ર એ મનોરાજ્યમાંથી
 “ ભ્રષ્ટ થશે માટે એ પક્ષિરાજને પકડવા આથડું છું. એ મહારી ઇષ્ટા-
 “ પત્તિ અને એ પક્ષિરાજનું મનોરાજ્ય—એ ઉભય દેશકલ્યાણનાં સા-
 “ ધન છે અને તેમાં જ મહારું, તમારું, તેમનું, અને ઇતર સર્વનું ક-
 “ લ્યાણ છે. ગરીબ બીચારાં કુમુદસુંદરી ! સરસ્વતીચંદ્રના મનોરાજ્યનું
 “ રસતત્ત્વ યત્રદ્વારા આખી, એ પક્ષિરાજની પાંખ ઉપર બેસવાનો સમય
 “ સમીપ દેખી, યમજવનિકા જેવા અભેદ અંધકારમાં લીન થઈ ગયાં !
 “ એમની વાર્તા તો અસાધ્ય થઈ !

“ કવિરાજ ! તમે ફોહોછો કે ધરમાં કોઈની પ્રીતિ નિર્મળ નથી અને
 “ સ્વાર્થનો મેલ સર્વની પ્રીતિને નીરસ બનાવી મુકે છે. સત્ય છે. પણ
 “ ઉદાત્ત ચિત્તનો રસ સ્વયંભૂ છે અને સામાની પ્રીતિની અપેક્ષા રા-
 “ ખતો નથી. ન્હાનપણમાં માતાપિતાનો સ્નેહ બાળકના બહુથી પ્રી-
 “ તિની અપેક્ષા રાખતો નથી. આપણે સ્વદેશઉપર પ્રીતિ કરીએ
 “ છીએ ત્યારે દેશ આપણા ઉપર પ્રીતિ રાખે એવી ગણના કરતા નથી.
 “ એવી પ્રીતિ તો ગમે તો ઈશ્વરપ્રીત્યર્થ રાખીએ છીએ કે ગમે તો
 “ આપણા ચિત્તનો રસપ્રવાહ એ દિશામાં જતો જાય છે. આપણાં
 “ નિરક્ષર કુટુમ્બ ઉપર પણ આપણો પ્રીતિરસ એવો જ સ્વયંભૂ
 “ છે, એ રસ પ્રીતિપાત્ર વિષયની પ્રીતિના પ્રત્યાઘાતરૂપે સ્ફુરતો નથી,
 “ પણ જડમાં આત્મચેતન પેડે સ્વપ્રકાશે સ્ફુરે છે.”

“ આપણાં કુટુમ્બોમાં નિઃસ્વાર્થતાની—નૈઃકામ્યની આશા રાખવી તે

“ જ ખોટી વાત છે. આત્માને લેઈને સર્વ પ્રિય છે એવું શ્રુતિવચન છે
 “ તે સાક્ષરોને ઉદ્દેશ છે તો આપણાં નિરક્ષર પામર કુટુમ્બીઓને ઉ-
 “ દ્દેશ એમાં શી નવાઈ? તેમના સ્વાર્થની શુક્તિઓમાં પ્રીતિનાં સ્વયંપ્ર-
 “ કાશ મુક્તાફળ ઢંકાયલાં હોય છે તે શોધી, સ્વચ્છ કરી, ભોગવવાં
 “ એ ઉદાત્ત રસિક જનોનો રસમાર્ગ છે.”

“ સંસારમાં સર્વ જનોનાં ચિત્ત ન્હાની ન્હાની સૃષ્ટિમાં અનેક ત-
 “ બળુઓ અને અનેક લિપ્સાઓ રાખે છે. આપણાં ચિત્તમાં સરસ્વતી
 “ અથવા રસનો ઉદય થતાં એ સર્વ નાશ પામે છે અને તેને સ્થાને
 “ બીજી વિભૂતિ રચાય છે. દ્રવ્યવાનોએ દ્રવ્યનું અભિમાન ન ધરતાં
 “ દ્રવ્યહીન બન્ધુઓ ઉપર દયા આણવાની છે, તેમ સરસ્વતી આદિની
 “ વિભૂતિ ધરનારે નિરક્ષર જનોની ક્ષુદ્ર અને મલિન વાસનાઓ ઉપર દયાજ-
 “ આણવાની છે. ધર્મશોધકો કહી ગયા છે કે દયા ધર્મનો મૂળ છે તેમ
 “ તેમની જોડે આપ જોવા કવિયો પણ ઉદ્ધાર કરશે કે દયા પ્રીતિનું
 “ મૂળ છે. આવા આર્દ્ર રસને ધરનાર મહાત્માઓ જ હોય છે કે

“ ઉપકારિણુ યઃ સાધુઃ સાધુત્વે તસ્ય કો ગુણઃ ।

“ અપકારિણુ યઃ સાધુઃ સ સાધુઃ સદ્ગિરુચ્યતે ॥

“ જેમ જેમ કુટુમ્બવર્ગ અથવા સ્ત્રીજનની પ્રીતિ વધારે સ્વાર્થ
 “ ભરેલી દેખું છું, તેમ તેમ મહારા હૃદયની પ્રીતિમાં વધારે ઉલ્લાસ
 “ આણવા પ્રયત્ન કરું છું. ઈશ્વરે તેમને કોઈક યોગથી મહારા સંબં-
 “ ધમાં સૃજી મુક્યાં; તેમ કરવાનો તેનો હેતુ તો અગમ્ય છે, પણ
 “ સહૃદય જનોની દૃષ્ટિ એવી જોઈએ કે એ દૃષ્ટિ જ્યાં પડે ત્યાં આ-
 “ ત્મવત્ જુવે, અને નિકટ રહેલાં ઉપર પ્રથમ પડવું એ મહારી
 “ દૃષ્ટિનો ધર્મ છે તો મહારી હૃદયવૃત્તિને હું એવો રસધર્મ શીખવું
 “ છું કે દૃષ્ટિદારા એ વૃત્તિ જ્યાં જુવે ત્યાં આત્મવત્ જુવે અને એ
 “ નિકટદૃષ્ટસંબંધી જનને પણ આત્મતુલ્ય કરવા પ્રયત્ન કરે. આમ
 “ જ જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિ પડે ત્યાં ત્યાં રસધર્મ પ્રવર્તાવું છું અને યત્ર
 “ યત્ર મનો યાતિ તત્ર તત્ર સમાધયઃ એ વાક્યના અનુભવના અભ્યાસનો
 “ આરંભ કુટુંબમાંજ કરું છું. Charity begins at home.”

સરસ્વતીચંદ્રે પત્ર બગલમાં મુક્યો અને હંચું જોઈ વિચાર્યુંસ્ત થયો.

“ કુમુદસુંદરી ! આપણી પ્રીતિ શુદ્ધ હતી. દયામૂલક પ્રીતિ તે વ્રત-
 “ લતા. સમરસમૂલક પ્રીતિ તે મૈત્રી અને દામ્પત્ય પણ મૈત્રીનો જ

“ પ્રકાર છે. ચંદ્રકાંત ! તારા ઘરના દામ્પત્યનો દયામાં સમાસ કરી
 “ દેતો તને જોઈ છું ત્યાં મૈત્રીમૂલક દામ્પત્યને વિષયે તારું હૃદય નિરાશ
 “ થતું જોઈ છું. ચંદ્રકાંત ! તરંગશંકર ! તમારા સંસારનાં ચિત્ર
 “ ઘેરે ઘેર હોય તો દેશની અધોગતિ થતી સમજવી, અને તમારા
 “ ઉચ્ચગ્રાહ માત્ર એ અધોગતિમાંથી સકુટુમ્બ પોતાની જાતને
 “ ઉદ્ધારવાના પ્રયત્ન છે. આર્ય વિદ્વાનો આ ઉદ્ધારને માટે આ પીડા
 “ ભોગવે છે તે વધારે ફલદ કે લોકસામે સુધારાનાં યુદ્ધ થાય છે તે
 “ વધારે ફલદ ? જ્યારે સુધારાનાં વાદિત્ર સમાજોમાં ગાજે છે અને યૌડાંક
 “ પરાક્રમાધિક મનુષ્યોને આશ્રય આપી સુધારાની સિદ્ધિ તેટલાનેજ થતાં
 “ તેમને વિજયમાળા ખેરાવી અને સમાજશાખાઓ સ્થાપી શાંત થાય
 “ છે, ત્યારે આ કુટુમ્બોદ્ધારક વિદ્વાનો વગરવાદિત્રે પોતાનાં આખાં કુટુ-
 “ મ્બને માત્ર આત્મજાળે ઉચકવાના અપ્રસિદ્ધ પણ વિકટ પ્રયત્નનો ક્લેશ પામે
 “ છે. ખરી વાત છે કે હજી સુધી ગંગાભાભી સમાજમાં જવા યોગ્ય
 “ નથી થયાં અને સુધારાના અગ્રેસર ઉદ્ધતલાલનાં શ્રીમતી પેઠે પુસ્તક
 “ પણ રચતાં નથી અથવા ઇંગ્રેજી ઉદ્ધાર કરી શકતાં નથી; પણ
 “ જ્યારે ઉદ્ધતલાલ માત્ર શ્રીમતીનો અને તેમની પુત્રીઓનો જ ઉદ્ધાર
 “ કરી શકે છે અને તેમને સો ફૂટ ઉન્નતિ આપે છે ત્યારે તરંગશંકર અને
 “ ચંદ્રકાંતનાં આખાં કુટુમ્બ ને કુટુમ્બ દશ દશ ફૂટ ચૂકે છે અને તેમનું
 “ અનુકરણ કરી આશપાસની વસ્તીમાં કેટલું થતું હશે ? આ બેમાં ગમે
 “ તે ફળ વધારે હો પણ ચંદ્રકાંતનો શ્રમ પરોપકારી છે અને જેવો
 “ એ પરોપકાર શુભ છે તેવોજ એ સ્વાર્થપરિત્યાગનો ભરેલો છે. શ્રી-
 “ મતીની વિધાના ઉપભોગમાં ઉદ્ધતલાલનો પોતાનો જ સ્વાર્થ સરે છે
 “ ત્યારે ચંદ્રકાંત અને તરંગશંકરનાં હૃદય દામ્પત્યમૈત્રીની પ્રાપ્તિમાં નિરાશ
 “ છે. અશિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષોને આ મૈત્રી સ્વતઃ મળે છે. ખુદ્ધિધન અને
 “ સોભાઅદેવીને અશિક્ષિત મૈત્રી જ છે, પણ શિક્ષિત પુરુષોને અશિ-
 “ ક્ષિત સ્ત્રીઓ સાથે એ મૈત્રી અસંભાવ્ય છે. ત્યાં તો માત્ર ચંદ્રકાં-
 “ તના જેવી વતસલતા જ છે. આખા કુટુમ્બને લાભ આપવામાટે
 “ ચંદ્રકાંતે ગંગાને આપવામાં ન્યૂનતા રાખી છે અને પોતે દામ્પત્યમૈ-
 “ ત્રીથી હીન રહ્યો છે.”

“ એકે સત્પુરુષાઃ પરાર્થઘટકાઃ સ્વાર્થ પરિત્યજ્ય ચે ॥

“ ચંદ્રકાંત ! આ સ્વાર્થપરિત્યાગ તરે ક્યો છે ! આ સત્પુરુષત્વ તારું છે !
 “ પણ શું એ ઉત્તમ વસ્તુના ત્યાગ વિના એવી જ રીતે કુટુમ્બને ફલ

“ આપવાનો માર્ગ નથી ? શું ગૃહિણીને દળી નાખ્યા શીવાય કુટુમ્બમુખ
 “ પોપવાનો માર્ગ નથી ? કુમુદસુંદરી ! ક્ષમા કરજો ! તમારા સુખનો ત્યાગ
 “ કર્યાથી એવા સુખવગરની અવસ્થા કેવી રીતે કેટલા વિદ્વાનો વેડે છે
 “ તે આજ જોયું અને મહારી દશાથી તેમની દશા હું સમજી શકીશ.
 “ પ્રિય પિતા ! પ્રિય કુમુદ ! ખુદ્દે કરેલો ત્યાગ જો અધર્મથી ભરેલો ન
 “ હોય તો મહેં કરેલો ત્યાગ તો કંઈ લેખામાં નથી.”

“ પ્રિય ચંદ્રકાંત, કુટુમ્બવત્સલતાને લીધે જે સ્નેહસૃષ્ટિનું સ્વપ્ન તું
 “ તારા મન્દિરમાં રચી શકતો નથી, જગતવત્સલતાને લીધે જે સ્નેહ-
 “ સૃષ્ટિનો ત્યાગ ખુદ્દે કર્યો, એ જ સૃષ્ટિને પાસે આવતી દેખી હું ત્યાંથી
 “ પલાયિત થઈ ગયો તેમાં મહેં તમે ખોયેલી પ્રાપ્તિનો અંશ પણ ખોયો
 “ નથી. જે કુટુંબકલેશ વેકવાની શક્તિ તમ નિર્ધન મિત્રોમાં આવી રીતે
 “ દેખાઈ છે તે કલેશના માત્ર સ્વપ્નથી હું કમ્પ્યો છું અને...પ્રિય કુમદ!—
 “ એ કંપનાર પુરુષ તારી પ્રાપ્તિને પાત્ર ન હતો. પણ તારો મહેં વિશ્વાસ-
 “ ધાત કર્યો, તું મહારે લીધે અનેકધા કષ્ટ પામી, એ સર્વનું પ્રાયશ્ચિત્ત કેવી
 “ રીતે કરવું તે અત્યારે મને સુઝવા લાગ્યું છે.”

“ એક દિવસ એવો હતો કે જ્યારે મને સૃષ્ટિમાત્ર કુમુદના સુખ-
 “ સ્વપ્નમય ભાસતી હતી. એક દિવસ એવો આવ્યો કે જ્યારે એ જ
 “ સૃષ્ટિ કુમુદના દુઃખસ્વપ્નથી ભરેલી લાગી અને મહેં ગાયું કે

“ ઉરે ઓ એકલી તું તું ! ”

“ હવે હું એ માયાનું સ્વપ્ન નષ્ટ કરી ભગવાન ખુદ્દની પેઠે પ્રાયશ્ચિત્ત
 “ કરીશ. કુમુદસુંદરી ! ખુદ્દે જગતના કલ્યાણને અર્થે સ્વપ્રિયાનો કૂર
 “ ત્યાગ કર્યો હતો તેની કવિતા મહેં તમારા ઉપર મોકલી હતી. એજ
 “ કવિતાનો ઉપદેશ હું આજ જાતે લઉં છું અને એ જ મહાપુરુષની
 “ પેઠે હું તમારી ક્ષમા માગવા આવીશ એવો દિવસ આવશે ! ”

આમ કહી એ ચારે પાસની શિલાઓનાં શિખર જોતો જોતો ફરવા
 લાગ્યો, અને મધ્યરાત્રે સુતેલી પ્રિયાનો ત્યાગ કરવા નીકળી પડતા ખુદ્દની
 વાણી ફરતો ફરતો સરસ્વતીચંદ્ર ગાવા લાગ્યો.*

“ મુજ પ્રજા મને છે પ્રિય, પ્રિય છે પિતા, પ્રિય પ્રિયા છે,

“ મુજ હૃદય ધડકતું પ્રેમ તેમના ગ્રહી, પ્રીતિ રમ્યા છે.

* આનોહડના લાઈટ આફ એશિયા ઉપરથી સૂચિત.

“ આ રાત્રિ ગાજતી આજ,

“ મુજ મહેલ તણી ચોપાસ

“ આ અન્ધકાર વીંટાય,

“ તે અન્ધકારની મધ્ય

“ સુધ રહે પુત્ર—ગૃહરત્ન,

“ એ પ્રજ્ઞ, તાત, તે પ્રિયા, પુત્ર : પ્રીતિરત્ન સર્વ મહારાં છે,

“ મુજ હૃદય વેગ બળ ધરી ધડકતું, છુટે નહી છોડ્યાં એ. મુજ૦

“ મુજ હૃદય વીંશે એ જડ્યાં; દાર ભણી જવા ચરણ ઉપડે જ્યાં,

“ મુજ હૃદયસૂત્ર ખેંચાય પાછું પ્રીતિબળે : જડાયાં એ ત્યાં ! મુજ૦

“ જઈ પલંગ ત્યજી ગૃહદારે,

“ ત્યાં હૃદય પાછું ખેંચાયે;

“ જઈ પલંગ ભણી હું પાછો,

“ સુતી પ્રિયાની જોઈ આંખો,

“ પોપચાં શિથિલ પથરાયાં,

“ વિશ્વાસે તેજ મીંચાયાં,

“ સુતી દીન મલિકા જેવી

“ પડી રહી પાંપણો કેવી ?

“ એ મૂર્તિ પ્રીતિવિશ્વાસતણી સુતી મુઠી જતાં ન જવાયે,

“ નહી હૃદય ધડકતું મટે, ચરણ જડ થયા કહ્યું ના માતે ! મુજ૦

“ હું વર્તું હવે શા રીતે ?

“ પ્રીતિ નહીં હારે, નહીં છોટે !

“ ઓ તાત ! પ્રિયા ! ઓ પુત્ર !

“ ઓ માત ! પ્રજ્ઞ ! સુખસૂત્ર !

“ કરું વધુ વધુ સૂક્ષ્મ વિચાર,

“ ત્યમ ત્યમ આ હૃદય ચીરાય.

“ સહ પ્રાણી દુઃખમય ભાસે,

“ જનતા પીડાતી જગ આખે;

“ તે સઉની પીડા દૂર કરવા,
 “ કલ્યાણ જગતમાં ભરવા,
 “ થઈ પ્રબુદ્ધ ગૌતમ આજે,
 “ થઈ તપસ્વી, તપ ગુરુ માંડે !
 “ જગના સઉ આધિ વ્યાધિ
 “ દૂરવા નવી બુદ્ધિ સાધી.
 “ એ તપમાં બુદ્ધ તપાશે,
 “ નવી યજ્ઞ વેદિ મંડાશે.
 “ પશુમાત્ર હવે ઉગરશે,
 “ મુજ પ્રીતિ એ હોમે પડશે !
 “ મુજ પ્રીતિ એકલી હોમાશે !
 “ બીજું જગત જીવી સુખી થાશે
 “ ઓ તાત ! પ્રિયા ! ઓ પુત્ર !
 “ ઓ માત ! પ્રજા ! સુખસૂત્ર !

“ મુજ હૃદયપ્રીતિનાં અંગ તમે સઉ ! અંગ સર્વ છે મહારાં !
 “ જન-પશુ જગના કલ્યાણ યજ્ઞ પર હોમું અંગ સઉ મહારાં ! મુજ૦

“ હવે શાક્યસિંહ, ગર્જે છે,
 “ પ્રીતિગુફા છોડી, નીકળે છે !
 “ જગ નવું આશવાસન લે છે,
 “ દુષ્ટોનાં ઉર કમ્પે છે,
 “ હવે દયાધર્મ પ્રકટે છે,
 “ દીન જગત સુખે જંપે છે,

“ એ નવો મુજ અવતાર ! પ્રિયા ! તે જોઈ દયા દીલ ધરજે !
 “ એ દયાધર્મ સ્થાપવા પરિત્રાન્નિકા થઈ ધર ત્યજજે ! મુજ૦

“ ઓ હતી પ્રિયા જે કાલ !
 “ તુજ દ્વાર આવશે કાલ,
 “ લઈ ભિક્ષુ-કમંડળ હાથ,
 “ ગૌતમ; તે નીકળે આજ

“ જગદુદ્ધારણને કાળ !

“ ઓ પ્રિયા ! ભુલી મુજ દોષ,

“ ત્યજ પ્રીતિમાયાત્રિદોષ,

“ ધરી હૃદય સત્ય નિર્વાણ,

“ કરી ઉદ્ધરદષ્ટિ તે કાળ,

“ દેજે તું ક્ષમાની ભિક્ષા !

“ લેજે તું બુદ્ધની દીક્ષા !

“ એ મહાધર્મને કાળ ત્યજ પ્રીતિસાળ, સુકવીં મુજ આંસુ,

“ લોહીશ હું જગતાં આંસુ, પ્રિયા થઈ બુદ્ધ તું પણ ત્યજ આંસુ ! મુજ

આટલું ગાઈ રહ્યો ત્યાં આસપાસની પથરની ભીંતોમાંથી એક પાસથ. કુમુદસુંદરીની છાયા ચાલી આવી બીજી પાસની ભીંતમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ. એ ભીંતોના શિખર ઉપર ઉગેલા એક મહાન વૃક્ષની શાખા લટકતી લટકતી ભીંતના મધ્ય ભાગ આગળ હીંચકા ખાતી હતી તે શાખાના છેડા આગળના પાંદડાંમાં સરસ્વતીચંદ્રે પોતાની માતા ચંદ્રલક્ષ્મીની આકૃતિ જોઈ, અને પિતાને ઘેર જોયેલી છબીના સાદૃશ્ય ઉપરથી નહાનપણમાં ખોયેલી જનનીની છાયા ઓળખાતાં પુત્રની આંખમાં આશ્ચર્ય અને અશ્રુ ઉભરાયાં. મૃત માતાનાં દર્શન થતાં પુત્ર સ્તબ્ધ થયો અને હાથ જોડી છાતી આગળ ધરી રાખ્યા અને શું બોલવું, શું પુછવું, ઇત્યાદિ વિચાર કરે છે ત્યાં શાખા ઉપર બેઠેલી માતૃછાયાના ઓઠ કુંપળો પેડે ઉઘડવા લાગ્યા અને પાસેની કુંપળોમાં બેઠેલી કોઢિલાના જેવા રાગથી ઉત્સુક, શાંત, અને કોમળ ઉદ્ધાર કરવા લાગ્યા. કોમળ હૃદયની માતા પોતાને મનાવતી હોય અને પોતે નહાતો બાળક હોય એવો સંસાર આ ક્ષણે આ મનસ્વી પુરુષના હૃદય પાસે ખડો થયો.

* “ પુત્ર મુજ ! જા તું ઘેર ! જાની એકવાર !

“ ગમે તેવો છે તોય તું તાત મુજ પ્રાણ ! પુત્ર

“ ઉભી ઉભી હું સ્વર્ગમાંથી જોઉં આંસુધાર

“ જોઉંતી જોઉંતી અટકતી ન તું પિતાને ગાલ ! પુત્ર

“ ભેખ ભગવો લઈ ન જઈશ, જોઈ એને એ

“ રોઈ મરશે હૈયાકાટ, દેહ ત્યજશે એ ! પુત્ર

- “ બાળ વયનો મુકોને તને દેહ ત્યજ્યો મહે,
 “ ત્યાંથી જીવ્યો આશ તુંમાં ધરીને તાત એ ! પુત્ર
 “ સ્નેહ મહારે કાજ ધર્યો ને હજી ધરે,
 “ કામળ હૈયું ધરતો ત્હારો તાત એ તો એ ! પુત્ર
 “ પુત્ર મહારા ! થાનીં ડાહ્યો ! ઘેર જા હવે !
 “ જોઈ પરલોકમાંથી રોઈ; તાત તુજ રુવે. પુત્ર
 “ નથી ગુમાન, નથી ધુતાર, કોઈ ન, એતું ત્યાં !
 “ એકલો એ રોઈ મરે ! જનીં, પુત્ર, ત્યાં ! પુત્ર
 “ મહે ક્યો ઘણાક એના દોષ, એ તો એ
 “ ભુલો ગયો તાત ત્હારો, રાખો ક્ષમાને. પુત્ર
 “ જોઈ ક્ષમા મુજને દે તું, તેવી ક્ષમા દે
 “ વૃદ્ધ ત્હારા તાતને તું ! રોઈ એ મરે ! પુત્ર
 “ પુત્ર ! તું રીસા ન ! ઘેર જનીં ! ઘેર જા !
 “ વૃદ્ધ વિકળ તાતને તું હૈયા સાથે રહા ! પુત્ર
 “ પુત્ર ! માનું કહ્યું તું કરની ! ઘેર જનીં ! જા !
 “ વૃદ્ધ વિકળ તાતને તું હૈયાસાથે રહા ! પુત્ર
 “ હક, હડીલા, છોડની તું ! ઘેર જનીં ! જા !
 “ રોતો વિકલ વૃદ્ધ તાત ! હૈયાસાથે રહા ! પુત્ર”

છેલી એ કડી ગાતી ગાતી માતૃચાયા અદૃશ્ય થઈ. એ હ
 વચ્ચે આખું મુખારવિંદ સંતાડી દેઈ સરસ્વતીચંદ્ર પુષ્કળ રોયો. એ
 શાંત પડી, આંસુ બંધ કરી, મુખ ઉપરથી હાથ ઉપાડવા લાગ્યો અને
 ઉપાડતાં ઉપાડતાં બુદ્ધકાવ્યમાંથી ગાયેલી કડી ફરી ગાવો લાગ્યો.

“ ઓ તાત ! પ્રિયા ! ઓ પુત્ર !

“ ઓ માત ! પ્રજા ! સુખસૂત્ર !

“ મુજ હૃદયપ્રીતિનાં અંગ તમે સહ ! અંગ સર્વ છો મહારાં !

“ જન-પશુ-જગના કલ્યાણુ યજ્ઞપર હોમું અંગ સહ મહારાં !”

શાંત પડી થોડી વારે શિલાપર બેસી પોટકામાંથી વળી એક પત્ર
 ફાડી વાંચવા લાગ્યો. એ પત્ર ગૂંજરવાંતિકના તંત્રી ઉદ્ધતલાલનો
 લખેલો હતો.

“ પ્રિય ચંદ્રકાંત,

“ તમારો પત્ર પહોંચ્યો. સરસ્વતીચંદ્રે પોતાના દ્રવ્યથી, પોતાની
 “ વિદ્યાથી, પોતાના ઉત્સાહથી, અને પોતાના શ્રમથી આપણી નગરીના
 “ સર્વ સાક્ષરમંડળને અને સર્વ દેશવત્સલોને ઉપકારવશ કરી દીધેલા
 “ હતા એટલું કહી બેસી રહીયે તો તેના મૂલ્યના વર્ણનમાં ન્યૂનતા
 “ આવી જાય છે. ઉપકાર કરવો એ તો ગમે તે સત્પુરુષ કરી શકે છે.
 “ પણ આપણો મિત્ર તો આપણાં સર્વ કાર્યોમાં પરોવાઈ ગયો હતો.
 “ ગુરુત્વાકર્ષણ સર્વ પરમાણુઓમાં પરોવાઈ જાય તેમ. દેશમાં વિદ્વાનો
 “ જોઈએ છીએ, દેશવત્સલ પુરુષો જોઈએ છીએ, શ્રીમાન્ પુરુષો જોઈએ
 “ છીએ, વિચારકો જોઈએ છીએ ઉત્સાહકો જોઈએ છીએ, કાર્યગ્રાહી
 “ પુરુષો જોઈએ છીએ, સુધારકો જોઈએ છીએ, લેખવર્ગના પ્રીતિપાત્ર
 “ જતો જોઈએ છીએ, ઈંગ્રેજોના પ્રીતિપાત્રજતો જોઈએ છોએ, ઉદર-
 “ ચિંતાથી મુક્ત અને અવકાશવાળા જોઈએ છીએ, અને ખીજું ઘણું
 “ ઘણું જોઈએ છીએ. એટલું જ બસ નથી. કારણ શ્રીમાન્ હોય ને
 “ પરોપકારી પણ હોય નહીં અને વિદ્વાન પણ હોય નહીં તે શા
 “ કામનો ? વિદ્વાન હોય ને ધરમાં તુમ્બીપાત્ર વસાવવા રાત્રિ દિવસ
 “ તેને મથવું પડતું હોય તે શા કામનો ? દુઃખી નર્મદ કહી ગયો છે કે

“ પછી શું કરવું કાલ,

“ કુટુમ્બના એવા જ્યાં હાલ ?

“ અદ્રાળ બુદ્ધિનેત્ર વિશાળ !”

“ દલપતરામ પણ ગાઈ ગયા છે કે

“ ભાઈઓ જેની ભારજા ભુંડીરે

“ તેને શિર આપદ ઉડી રે.

“ નવલરામે ગાયું છે કે

“ ભાઈ તો ભૂગોળ ને ખગોળમાં રમે છે;

“ પેલીનું તો ચિત્ત ચુલામાંલ ?

“ દેશો ! કહોની કેવું આ કુળેહું તે કહેવાય ?

“ માટે આપણે તો સર્વ ક્ષુદ્ર ચિન્તાઓથી મુક્ત અને સર્વ

“ દેશકાર્યોની ઉદ્ધાવક વૃત્તિઓથી અને શક્તિઓથી સમૃદ્ધ સમર્થ

“ શ્રીમાન્ વિદ્વાનો જોઈએ છીએ, અને એ આશાને કેટલેક અંશે સિદ્ધ

“ કરે એવું દૈવત લક્ષ્મીનંદનના ધરમાં સિદ્ધ થવા આવતાં હાથમાંથી

“ જતું રહ્યું ! આહા ! કુમુદસુંદરી જેવાં રત્નનો તેને યોગ થવા

“ આવેલો તે સ્વપ્નવત્ થઈ ગયો ! એવી રસિક સાક્ષર લલના સાથે એ
 “ પુરુષનો યોગ થયો હતો તો આપણા લોક ઉપર કેવાં કેવાં અમૃતની વૃષ્ટિ
 “ થાત ! પણ આ તમારો કુટુંબ્યક્લેશી ગૃહસંસાર—જેને તમે મિથ્યાભિ-
 “ માનથી આર્યસંસારનું નામ આપો છો તેનું સત્તાનાશ જન્મે ! તમારી એ
 “ જ દુષ્ટ અવ્યવસ્થા અને મૂર્ખતાના ભણ્ડાર જેવી ગૃહવ્યવસ્થાએ આપણા
 “ હાથમાં આવેલું રત્ન સમુદ્રમાં નાંખી દીધું છે અને હવે ચંદ્રકાંતભાઈ તેને
 “ શોધવા ડુબકાં માર્યા કરે છે ! સરસ્વતીચંદ્ર હાથમાં આવશે તે ઓછો
 “ લાભ નથી, પણ તેને હવે કુમુદસુંદરીનો યોગ અશક્ય છે અને સ્ત્રીજન-
 “ તિની ઉન્નતિનું એક નાવ ભાગી ડુબી ગયું છે. I hope at least
 “ now you will admit that our joint family system
 “ is the worst plague that destroys our countrymen
 “ all throughout the land and eats up all that is
 “ fair and fruitful in the world of our hopes.”

“ સંસારસુધારાનો વિષય હતો ! શું તમારે બાળલગ્ન અટકાવવાં છે ?
 “ જ્યાં સુધી જીતી બુદ્ધિનાં અને નિરક્ષર મનુષ્યો તમારા ઘરમાં વસે છે અને
 “ તમારા બાળકોના ઉપરનો તમારો અધિકાર ભગ્ન કરી નાંખે છે, ત્યાં સુધી
 “ આમાનું કાંઈ બનવાનું નથી. શું તમારે વિધવાઓને સઘવા કરવી છે ?
 “ જ્યાં સુધી તમે આવાં આવાં મનુષ્યોને તમારી કમાઈના રોટલા ખવડાવી
 “ તેમના બળની વૃદ્ધિ કરો છો ત્યાં સુધી આમાનું કાંઈ થનાર નથી અને
 “ તમારું પોતાનું બળ બીચારી વિધવાના બળ કરતાં વધનાર નથી. શું
 “ તમારે તમારી પુત્રીઓને સાક્ષર કરવી છે ? શું તમારે તમારી સ્ત્રીને
 “ રસોડાના ધુમાડામાંથી અને વાસણ સાજવાની રાખમાંથી ઉગારી
 “ સરસ્વતીની સુંદર સૃષ્ટિમાં લેવી છે અથવા જીવનનાં જે સાધારણ સુધડ
 “ સુખ અને સુવાસ તમે એકલપેટા થઈ ભોગવો છો તેમાંના કંઈક ભાગ-
 “ નો ભોગ તમારી પ્રિય પત્નીને, તમારી પુત્રીઓને અને તમારા પુત્રોની
 “ સ્ત્રીઓને દેખાડવો છે ? અથવા શું તમારે તમારી પોતાની કમાઈ
 “ અને શક્તિ તથા સ્વતંત્રતાને તમારા ઇષ્ટ સન્માર્ગે વાપરવી છે અને
 “ તેમ કરી તમારી ઈચ્છા વિધાને સાર્યક કરવી છે ? હું તમને કહું છું
 “ કે જ્યાં સુધી તમે કુટુંબના ભેગા વસી તેમની મૂર્ખ છૂંચાઓ
 “ પ્રમાણે અને દુષ્ટ વાસનાઓથી તમારાં સમર્થ હાથપગને બેડીમાં
 “ નંખાવા દેશો ત્યાં સુધી આ સર્વ સત્કાર્યોમાંથી એક પણ કાર્ય તમે
 “ કરી શકવાના નથી ! ”

“ ત્યારે અસંખ્ય મધમાળો મધપુડામાં રહેછે તેમ આપણા લો-
 “ કમાં, ત્રીજી પહેડીના વડીલનાં બધાં બાળકો અને તેમણે પારકે
 “ ઘરથી આણેલી કન્યાઓ, સહચરે એકઠાં રહેવાનો ચાલ શાથી પડ્યો
 “ અને તેમાં શો લાભ છે ? પારકા ઘરની કન્યાઓ અને પોતાના
 “ ઘરની દીકરીઓને એક પ્રીત શી રીતે થવાની ? પ્રાચીન કાળથી
 “ જ શબ્દ બંધાયો છે કે ન નન્દત્ત ઇતિ નનાન્દા—ભાભીને જોઈતે આ-
 “ નંદ ન પામે તે નણુંદ ! હજારો વર્ષ પહેલાં બંધાયેલી આ શબ્દાર્થ-
 “ રચના જણાવે છે કે નણુંદ અને ભોળાઈને બારમો ચંદ્ર એ આ-
 “ પણા દેશનો પરાપૂર્વનો અનુભવ છે. જો એમ છે તો પોતાના ઘરની
 “ નણુંદ અને પારકા ઘરની “ ભોળાઈ ” વચ્ચે પક્ષપાત કરવાના પ્રસંગ
 “ આવતાં નણુંદની મા અને ભોળાઈની સાસુનું ચિત્ત કોનાપર હોય
 “ અને કોના પર રહે એ તરત સમજાય એવી વાત છે. આવે કાળે
 “ સુડી વચ્ચેના સોપારી જેવા નણુંદના ભાઈ અને ભાભીના વરની
 “ અવસ્થા તમે સમજો છો. તમે કહોશો કે આપણે ભણ્યા તેથી
 “ માળાપને ખોટાં ગણી વહુઓને મડમ કરીએ છીએ તે માળાપને
 “ ગણકારતા નથી. પણ માળાપને છોકરાઓ પરણાવતાં ચોરીયો વીતે
 “ છે, પણ પછી વર વહુના સામું જીવે એટલે વરની માની આંખો
 “ કાતરીયાં ખાય તે વરની બહેનની જીભ સાપણ પેઠે વિપ્રોહાર કરે
 “ એ તો તમારો જીના કાળનો આચાર છે.

“ શ્વશ્રુઃ પદ્યતિ નૈવ પદ્યતિ યદિ ભ્રૂમઙ્ગવક્રેક્ષણા

“ મર્મચ્છેદપટુ પ્રતિક્ષણમસૌ વ્રૂતે નનાન્દા વચઃ ।

“ અન્યાસામપિ કિં વ્રૂર્વામિ ચરિતં સ્મૃત્વા મનો વેપતે

“ કાન્તઃ સ્નિગ્ધદૃશા વિલોક્યતિ મામેતાવદાગઃ સશ્ચિ ॥

“ Take it, this a New Year's Day present of a toy that
 “ was made by your artist before English education
 “ was born in the land ! એક પાસથી આખા ઘરનો ભાર અને
 “ બીજી પાસ બાળલગ્ન અને કૃત્રિમ પ્રેમાભાસના પુંક મારતાં ઉડી
 “ જાય એવાં હલકાં પુલકાં:— એ બે વચ્ચે ઉભેલો નર ઘરના ભારનો
 “ ત્રાસ ઓછો કરવા પુલકાંને : પુંકી મારે એમાં તમને શું નવાઈ
 “ લાગે છે ? ખરી વાત છે કે સ્વતંત્ર અને બળવાન પુરુષો આ
 “ ભારને હલકો કરેછે અને ઉડી જતાં પુલકાંને ટકાવી રાખે છે, પણ
 “ એવા પ્રસંગ આવે છે ત્યારે લોક એને નિન્દે છે અને સ્ત્રીવશ અથવા

“ બાયલો અને પાપી ગણે છે. સ્વાભાવિક સ્વકુટુંબભાર અને લોકાપવા-
 “ દના ધક્કા આમ એક જ પાસ વાગે છે અને તેને ન ગણનાર પુરુષો
 “ જવલે જ નીકળે છે. આવા પુરુષોને ઘેર વહુરો સાસુ ઉપર જીલમ
 “ કરે છે કહ્યેશો તો હું તેની ના નથી કહ્યેતો. તમારાથી એક પગલું
 “ વધારે ભરી હું તો એવું પણ કહું છું કે જે ઘરમાં એક વાર છોક-
 “ રાઓ માવડીયા હોય છે તે જ છોકરાઓ આઘાતપ્રત્યાઘાતના નિયમથી
 “ અથવા પોતાની સ્ત્રી અને સંતતિ ભણીના સ્વાર્થમાં વધારે સુખ-
 “ શાંતિના આસ્વાદનના આવિર્ભાવથી ઉત્તરાવસ્થામાં સ્ત્રીવશ થાય છે,
 “ અને જે વહુરોની જીવાની દુષ્ટ સાસુઓ પોતાની જીવાનીને કાળે
 “ બગાડે છે તે વહુરો સત્તાવાળી થતાં સાસુઓનું ઘડપણ નીચોવી
 “ નીચોવીને બગાડે છે ! લોક ભલે આમાં જીલમ અને પાપ લેખો, પણ
 “ હું તો આ ચિત્રમાં અન્યાયનો બદલો અન્યાય— ઈશ્વરનો જ નિર્મેલો—
 “ જોઉં છું ! આ સંઘટ્ટન નનાન્દા શબ્દના જન્મકાળથી ચાલતું આવેલું છે!
 “ શું આપણે એ અવ્યવસ્થા ચાલુ રાખવાને બંધાયલા છીએ? કોઈ પણ
 “ રીતે હું આ બંધન જોતો નથી. પુરુષ, સ્ત્રી, અને અવિવાહિત
 “ બાળકો—એટલાં મળીને એક કુટુંબ ગણવું એ પ્રકૃત છે. એવાં
 “ અનેક કુટુંબોના શમ્ભુમેળાને એક ગણી એ મૂર્ખાઈ અને દુષ્ટતાના
 “ ખીચડાને એક ઘરમાં ભરી બદબદવા દેવો અને એ સમાજને
 “ ‘એક કુટુંબનું’ નામ આપી તેના ઉપર કુટુંબવત્સલ થવાનો
 “ ફાંદો રાખવો એ ચંદ્રકાંતને ગમતું હશે, પણ મને તો તેમાં પ્રકૃત
 “ શુદ્ધાચાર નહીં પણ કેવળ વિકૃતિવાળો ભ્રષ્ટાચાર જ લાગે છે, અને
 “ પરાપૂર્વથી ચાલતો આવેલો છે માટે એ ભ્રષ્ટાચાર જાળવવો એવું
 “ તો તમે પણ નહીં કહો.”

“ આ શમ્ભુમેળાનાં કુટુંબને એકઠાં રાખવાનો આચાર આપણા પૂર્વ-
 “ જોની જંગલી અવસ્થાનું ચિન્હ છે તે આપણે સાચવી રાખેલું છે. પ્રા-
 “ ચીન કાયદાઓનો તત્ત્વશોધક સર હેન્રી મેન્ તમે વાંચ્યો છે. તેણે બહુ
 “ શોધન કરી દર્શાવ્યું છે કે જીવના કાળમાં લોકસ્થિતિ સામાજિક—
 “ tribal-હતી અને સર્વ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સુધારો થતાં એ સ્થિતિ
 “ સામાજિક મટી દૈશિક-territorial- થઈ છે. પ્રજાઓ પૂર્વ સામા-
 “ જિક સાંકળોથી સંધાતી હતી; સુધારાના યુગમાં દૈશિક સાંકળોથી
 “ સંધાય છે. પૂર્વે અમુક લોકના દેશ કહેવાતા; હાલ અમુક દેશના લોક,
 “ કહેવાય છે. પૂર્વે આર્યો, દેવો, મ્લેચ્છો, યવનો, રાક્ષસો, સેમીટીક લોક

“ ટ્યુટનો , કેલ્ટ લોક, ફ્રાંક લોક, આદિ લોકવર્ગથી પૃથ્વીનો વિસ્તાર સમ-
 “ જતો; હાલ હિંદુસ્થાન, ઇંગ્લેંડ, ફ્રાંસ, ચીન, આદિ ભૂમિ-વિભા-
 “ ગોથી પૃથ્વીનો વિસ્તાર સમજાય છે. સંક્ષેપમાં આદિકાળ એટલે જંગલી
 “ અવસ્થાને સમયે પ્રજાઓ સ્વજાત્યભિમાન અથવા સ્વલોકાભિમાન ધરતી
 “ ત્યારે સુધારાના યુગમાં સ્વદેશાભિમાન ધરાય છે. આપણી નાતો અને
 “ આપણાં શમ્ભુમેળા થયલાં કુટુંબો એ માત્ર આ દેશના સ્વજાત્યભિમાનના
 “ જંગલી કાળનો અવશેષ બાકી રહેલો છે, અને હવે તેને નષ્ટ કરશે તે
 “ સુખી થશે, ને તેને વળગી રહેશે તે જતો નષ્ટ થશે અને તેમનો નાશ
 “ થયો એટલે તેમના આ યુગનો પણ નાશ જ થયો સમજવો. સર હે-
 “ તરી મેનનું સૂત્ર આપણી ભાષામાં લેઈએ તો આદિકાળમાં પ્રજા-માળા
 “ સામાજિક હતી અને એ માળાના મણિકા કુટુંબો હતાં ત્યારે સુધારાના
 “ યુગમાં એ માળા દૈશિક થઈ છે અને તેના મણિકા વ્યક્તિઓ છે;
 “ કુટુંબ એ માત્ર એક નહાની જાતિ છે, નાત એ જરા મોટી જાતિ
 “ છે, અને લોકવર્ગ એ પુરેપુરી મોટી જાતિ છે. જાત્યભિમાન અને
 “ કુટુંબાભિમાન આદિકાળનો અવશેષ છે; દેશાભિમાન સુધારાના યુગનો
 “ પ્રવારો છે.”

“ આદિકાળના લોક જંગમ-nomadic-રહેતા. તેઓ કાળે કાળે દેશ
 “ બદલતા અને અમુક તેમનો દેશ હતો એમ કહેવાતું નહો. આખી જાતિ
 “ ને જાતિ આર્યોને નામે ઓળખાઈ, તેની અનેક શાખાઓ સમુદ્રના તરંગો
 “ પેઠે એક પછી એક યુરોપમાં ગઈ, અને એશિયાના દક્ષિણ ભાગમાં
 “ આવી. યુરોપ, ઈરાન, અને હિંદુસ્થાન આમ વસ્યાં છે. આપણા ક્ષત્રિયો,
 “ આપણા બ્રાહ્મણો, આપણા વૈશ્યો, આમ જાતિ-બંધ થઈ આ દેશમાં
 “ વસ્યા. બ્રાહ્મણોએ જાતિઓ અને તેની શાખાઓ જાળવી એટલુંજ
 “ નહી, પણ ગોત્ર અને શાખાઓ જાળવી—કુટુંબોમાંથી એ જાતિ-
 “ ઓ થઈ. આપણામાં એ સામાજિક સાંકળો હતી, પણ લોકને દેશે દેશે
 “ સ્થાયી થવું પડ્યું તેમ એ સાંકળો તુટી, અને દેશવાસ, નગરવાસ,
 “ આદિ સંબંધોથી એક બ્રાહ્મણજાતિમાંથી અનેક બ્રાહ્મણો થયા અને
 “ એક વૈશ્યોમાંથી અનેક જાતિનું મહાજન થયું. આ હાલની આપણી
 “ નાત જતો—એ—નથી સામાજિક સાંકળો, નથી દૈશિક સાંકળો, પણ
 “ બેનું મિશ્રણ છે, ત્યારે આપણાં કુટુંબજાતિ કેવળ સામાજિક માળાના
 “ મણિકારૂપે રહ્યાં છે. તમારે આ મણિકા જાળવી રાખવા છે અને
 “ મહારે તે તોડી નાંખવા છે.”

“ તમે કહો છો કે એક કુટુંબનાં અવયવીભૂત મનુષ્ય પરસ્પર
“ ઉપકાર કરવા મથે એ ઉચ્ચગ્રાહ નમાવવો યોગ્ય નથી. ”

“ પ્રથમતો એ તમારો પરોપકારક સંપ્રદાય—altruism—ધુમાડના
“ બાચકા જેવો છે. એ સંપ્રદાય માત્ર નામનોછે, જેમ નનાન્દા શબ્દને
“ જન્મકાળે આ સંપ્રદાયનો આચારસસલાનાં શીંગડા જેવો હતો તેવોજ
“ આજ છે, એ ઉચ્ચગ્રાહ Utopia જેવો છે, તમારા કે કોઈના ઘરમાં
“ હું તે દેખતો નથી. માત્ર તમારા જેવા કોઈકના મનોરાજ્યમાં તે હશે. ”

“ ખીજું એ ઉચ્ચગ્રાહ અશાસ્ત્રીય છે. અર્થશાસ્ત્રથી એ વિરુદ્ધ છે.
“ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ ગુરુતમ થવાનું શાસ્ત્રીય સાધન એ છે કે
“ દરેક મનુષ્યમાં પોતાનો શ્રમ અને પોતાની બુદ્ધિ એ ઉભયને અત્યંત
“ કસવાની વૃત્તિ અને શક્તિ રહેવી અને વધવી જોઈએ, અને શ્રમ
“ લેનાર અને બુદ્ધિ વાપરનાર મનુષ્યને પોતાના પ્રયત્નનું સંપૂર્ણ ફળ
“ જ્યાં સુધી મળતું નથી ત્યાં સુધી આ વૃત્તિ અને શક્તિ વિકાસ
“ પામતી નથી. એક જણ પરસેવાનાં ટીપાં ઉતારતો કમાય અને તેનો
“ ફલપ્રવાહ ખીજાં મનુષ્યો ઉપર ઢોળાય એ આપણાં સામાજિક
“ કુટુંબનો ન્યાય છે, અને શ્રમજીવન અને બુદ્ધિજીવનથી થતાં
“ દ્રવ્યવિકાસને જે શક્તિ અને વૃત્તિનો વિકાસ કેવળ કારણરૂપે આવ-
“ શ્યક છે તે કારણનો આ તમારો કુટુંબન્યાય જડમૂળથી પ્રત્યક્ષ
“ કરેછે ! માર્ક ડિયર ચંદ્રકાંત, તમારાં કુટુંબના ન્યાયથી તમારું ચિત્ત
“ વ્યગ્ર થઈ ગયું છે, તમારું શરીર જર્જરિત થયું નથી પણ થશે, અને
“ એ કુટુંબ તમારાં આધિરૂપે, વ્યાધિરૂપે, અને ઉપાધિરૂપે તમને ચારે
“ પાસથી ચટકા ભરેછે તેની વેદના સામે તમારા જ્ઞાનતંતુને જડ કરવા
“ જ્ઞાનમાર્ગ અને “ શીલસુશી ” ની ભાંગ તમે પીયો છો તે વ્યર્થ છે એ
“ નક્કી જાણજો. તમારો દમ્ભ કદાચિત્ થોડા દિવસ ટકશે તો અંતે તે
“ તમને દગો દેશે. અને તમારો પરિણામ ગમે તે થાવ પણ તમારા
“ અસંખ્ય દીન સ્વદેશી મનુષ્યો આ જ્ઞાનમાર્ગ કેવી રીતે મેળવશે અને
“ મળતાસુધી તેમનો કચ્ચર ઘાણ કેવો વળી જશે તેનો તો વિચાર કરો !
“ જ્યાં સુધી આ જંગલી કાળના કુટુંબોના આ શમ્ભુમેળા વેરણછેરણ
“ થયા નથી ત્યાં સુધી ચંદ્રકાંત જેવાં રત્ન ઉપરનો કચરો સાફ થાય
“ એ આશા વૃથા છે અને એવા પુરુષોની શક્તિ ઉપર આધાર રાખનાર
“ માણસો ઢોર પેઢે ચંદ્રકાંતના ખીડમાં ચારે ચરશે અને ખેતરોની
“ ઉપયોગી વાડો તોડશે, ગાયો અને ભેંસો જેટલું દુધ નહીં દે, આ-

“ ખલા અને પાડાઓ પેઢે મસ્તી કરશે અને રાંક ગાયોભેશોને રંજડશે,
 “ અને સ્વતંત્ર મનુષ્યશક્તિથી દ્રવ્યોપાર્જન કરવાની શક્તિ કે શરત
 “ તેમનામાં આવવાનાં નથી. તમારાં કુટુંબો ઉપર દયા રાખવી અને
 “ શરીરખળવાળાં ભીખારીઓને દાન કરવું એ ઉભય કાર્ય ઉભય પક્ષકારને
 “ હાનિકારક છે અને સ્વ-પર-પાતક છે ! પણ અર્જુને કમાયલી દ્રૌપ-
 “ દીને પાંચે ભાઈઓએ જોઈ લેવા મૂર્ખ માતાએ કરેલી ભ્રષ્ટ આજ્ઞા
 “ પાળવાનો જંગલી આચાર લક્ષ્મીબાઈના સંબંધમાં પાળવો એ તમારા
 “ જેવા પંડિતોને પણ પ્રિય છે! સર્વથા દુષ્ટેજી વિદ્યા હજી સુધી તમારા
 “ જેવાઓ ઉપર પડી તે મરુભૂમિમાં વૃષ્ટિ થયા જેવુંજ થયું છે! જોડી કુટું-
 “ મ્બવત્સલતાનો ત્યાગ કરવા સરસ્વતીચંદ્રની છાતી ચાલી નહીં એટલા
 “ તેઓ ખાયલા તો ખરા, કારણ કુમુદસુંદરીનો સ્વીકાર કરી પછી લક્ષ્મીનં-
 “ દનના દ્રવ્યને લાત મારવી જોઈતી હતી; તેમ કરતાં તેઓ પાછા હટ્યા.
 “ પણ આ ઉત્તમ કાર્ય ન થયું તો મધ્યમ પક્ષ એમને જડ્યા કે જં-
 “ ગલી કુટુંબખળની પાશ માથા ઉપર ફેંકાતી જોતાં સત્વર ચેતી
 “ ગયા અને જળ આગળથી ખસી ગયા, તે એટલી એમની ચતુર-
 “ તાને હું ધન્યવાદ આપું છું ! મહારો આ પત્ર તેમને દેખાડજો અને
 “ મધ્યમ પક્ષમાંથી ચહડી ઉત્તમ પક્ષમાં આવવા તેમને સમર્થ કરજો.”

“ આ અર્થશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય. હવે નીતિશાસ્ત્ર લ્યો. આપણે કીયું
 “ નીતિશાસ્ત્ર પકડીશું ? સર્વ શાસ્ત્રોમાં ચોરી અને અસત્યનો પ્રતિપેદ છે.
 “ શું તમારા કુટુંબખમેળાઓનું બંધારણ એવું છે કે આ બે વસ્તુ ત્યાંથી
 “ દૂર રહે ? રામનું રાજ્ય છીનવી લેવાની આજ્ઞા કૈકેયીએ દશરથની
 “ પાસે કરાવી તે દિવસ એવો હતો કે સત્યપ્રતિજ્ઞાને આધારે ઉધાડે
 “ દિવસે લુટ થતી થવા દેવી પડી. જ્યાં કુટુંબખમેળો ત્યાં કુટુંબખચત્ર
 “ —patriarch—ના દ્વારા થયેલી અનીતિ જેવી આમ રામરાજ્યમાં થઈ
 “ તેવીજ ધૃતરાષ્ટ્રના છત્ર નીચે અધિકતર ધૂતતાથી થતી આપણે વાંચી
 “ છે. મહોટા નહાના ભાઈઓ ને પુત્રો અને તેમની સ્ત્રીઓ, પુત્રીઓ,
 “ પુત્રપુત્રીઓનાં બાળકો, અને સર્વનાં માતાપિતા:—એ સર્વનાં સમવિ-
 “ પમ ભાગ્યો અને એ સર્વની વચ્ચેના અનેક પક્ષપાત અને રાગદ્વેષનાં
 “ ચિત્ર કૈકેયી અને ધૃતરાષ્ટ્રના યુગથી તે આજ સુધી આ ભૂમિમાં પડી
 “ રહ્યાં છે, અને કૌરવ પાણ્ડવોનાં જેવાં નીતિઅનીતિનાં નહાનાં મહોટાં
 “ ઘૂત અને યુદ્ધ ઘેરઘેર થોડાં અથવા વધારે, ગુપ્ત અથવા પ્રકટ,
 “ મચી રહ્યાં છે. જે દેશના ગૃહસંસારમાં જ પવિત્રતા અને શાંતિને

“ સ્થાને મલિનતા અને ક્ષોભ આમ રોગપ્રકોપ પેઠે નિષ્કંટક વર્તે છે
 “ ત્યાં નીતિનું રાજ્ય છે એવું કહેવા કીયો અનુભવી છાતી ચલાવે છે ?
 “ ઈંગ્રેજ કુટુંબોમાં આવા કુટુંબકલહનો સંભવ જ દૂર છે, ત્યાં મા-
 “ તાઓને પુત્રી અને વધૂ વચ્ચે પક્ષપાત કરવાનો અવકાશ જ નથી, ત્યાં
 “ કમાનારની કમાઈના ચૌર ધરના ભીતર ભાગમાં જ સરજી મુકેલા
 “ હોતા નથી; ત્યાં પતિપત્નીનો પ્રેમ અને બાલવયનાં બાળક અને
 “ તેમનાં માતાપિતાવચ્ચેની વત્સલતા શીવાય બીજું ત્રાહીત મનુષ્યોની
 “ ખટપટ હોતી નથી, અને પરિમિત સંખ્યાવાળું અને પરસ્પરાનુકૂળ
 “ સ્વાર્થવાળું આવું ઈંગ્રેજ કુટુંબ ગૃહસંસારની નીતિ અને શાંતિ અનુ-
 “ ભવે છે; ચોરી, લગ્નાડી અને પરસ્પર વિનાશની રાગદ્વેષ ભરેલી કળા-
 “ ઓને અવકાશ આપતું નથી, અને નહાના ઝુંપડાંઓમાં પણ ઇન્દ્રપુ-
 “ રીના વૈભવ જેટલું સુખ આપનારી કળાઓને ખીલવે છે. પાંચ
 “ હજારની કમાઈવાળો હોંદુ જે વૈભવ ભોગવતો નથી અને જે સુખ, શાંતિ
 “ અને નીતિ એક પાસ પણ જોઈ શકતો નથી તે પચાસ રૂપીઆની
 “ કમાઈવાળો યુરોપીઅન પોતાના રંક ઝુંપડાની અંદર અને પોતાની
 “ ચારે પાસ સ્હેલાઈથી રાત્રિદિવસ ખડાં કરી શકે છે અને
 “ તેના આનંદથી તે રાત્રે નથી પુલતો એટલો દિવસે પુલે છે અને
 “ દિવસે પુલતો નથી એટલો રાત્રે પુલે છે ! તેની શરીરસંપત્તિ, તેનો
 “ આનંદ, તેનો પ્રેમ, તેનો ધર્મ, અને તેની નીતિ— એ સર્વને માટે
 “ એને અવકાશ છે અને તેને આંચ આવવા દેનાર કૌટુંબિક શમ્ભુ-
 “ મેળાનું નામ તેને ખબર નથી ! એ નર સામાજિક માળાનો મણિદ્રે
 “ નથી, જ્ઞાતિ કે જાતિની વ્યક્તિ નથી, કુટુંબસંકર બાવળમાંનો
 “ કાંટો નથી, પણ એ દૈશિક વાડીમાંનું પુલ છે અને વગર જાતિનો
 “ અને વગર કાંટાનો એ અર્ધાંગનો સર્વાળો એક-કુટુંબ-રૂપ વૃક્ષ તે
 “ પોતેજ છે ! પ્રિય ચંદ્રકાંત, તમે એ લોકના પ્રદેશમાં જન્મ્યા હતા
 “ તો જુદા જ ગૃહરાજ્યમાં દીપતા હતા ! જે જીવો તમારા ધરમાં
 “ કુટુંબભાર થઈ જાતે ભ્રષ્ટ થાય છે અને બીજાને ભ્રષ્ટ કરે છે તે પણ ઈંગ્રેજ
 “ ભૂમિમાં જન્મ્યા હતા તો જાતે પુણ્યશાલી થયા હતા અને બીજાનાં
 “ પુણ્યના કારણભૂત થયા હતા ! સ્વાર્થ, પરમાર્થ, અને દેશોત્તતિ—એ સર્વ
 “ સૃષ્ટિની એકત્ર ઉદ્ભાવના જ્યાં આમ થઈ શકે છે એવી આ પાશ્ચાત્ય ગૃહ-
 “ સ્થિતિમાં સન્નીતિ છે કે સરસ્વતીચંદ્ર અને ચંદ્રકાંતજેવા કલ્પવૃક્ષનો નાશ
 “ કરી નાંખે એવા—તીડોનાં વાદળાંથી ભરેલા—આપણા કુટુંબમેળા-
 “ ઓમાં સન્નીતિ છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં શુદ્ધ નિર્ણય કોને નહીં સુઝે !

“ My dear Chandrakanta ! Our joint family system
 “ has but a blasting influence on the growth of our
 “ individuals, on our economical and moral conditions,
 “ and even on our national and political growth. It
 “ has kept our beings stunted in intelligence and
 “ action. It has turned our best sentiments into
 “ cruel mockeries and machines for grinding down
 “ the nervous systems of our young men and women
 “ in all ranks of life. Our idea that the world is
 “ misery, is special to India, being born of this our
 “ special national engine for destroying all warmth of
 “ youth; and lo, we are all only old men or children
 “ in India in spite of our ages ! And for any reform,
 “ woe be unto every idea of your social or domestic
 “ reconstruction or even improvement so long as you
 “ have not touched the root of the disease and said :
 “ Down with the joint family ! ”

“ પ્રિય ચંદ્રકાંતા હું રેડિકલ છું. અતિસુધારક છું., અને માટે જ લોકોએ
 “ તિરસ્કારમાં આપેલું નામ સ્વીકારી ઉદ્ધતઘાલ નામ સ્વીકાર્યું છે.
 “ મહારા મનમાં સિદ્ધાંત બંધાયો છે; અને ઘણા અનુભવે, ઘણા અવ-
 “ લોકને, ઘણા વાચને, અને ઘણા વિચારે, મહારા હૃદયમાં નિશ્ચય રચ્યો છે.
 “ આ આપણા દેશમાં મૂર્ખતા અને દુષ્ટતાની ભરેલી અવ્યવસ્થામાંથી
 “ લોકોનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે ઉદ્ધત થવાની આવશ્યકતા જ છે. ઉદ્ધતિ
 “ વિના આપણી ઉન્નતિ નથી, અને આપણી વિધાના સંસ્કારોને
 “ અને આપણી યુદ્ધિના નિર્ણયોને આ દેહ છતાં ડોઈરીતે પણ સફળ
 “ થયા જોવાની ઇચ્છા હોય તો આ દેશમાં સર્વત્ર કચરાપટ્ટીના ઢગલાઓ
 “ પેટે રૂઢિને નામે રૂઢ થયેલા મૂર્ખાચાર અને દુષ્ટાચારને ઝાડી ઝાપટી
 “ આપણી સર્વ ભૂમિને સાફ કરી દેવી અને તેમ કરવાને માટે દરેક
 “ મનુષ્યે પ્રથમ આરંભ પોતાના ઘરમાં કરવો. તમે પુછશો કે મહે
 “ મહારા ઘરમાં શું કર્યું ? ”

“ તો સાંભળો. છોકરાંએ માળાપતી આજ્ઞા પાળવી અને ઉપકાર
 “ માનવો એ એ સૂત્ર આપણા લોકમાં મર્યાદાહીન થઈ પ્રવર્ત્યો છે. ગો-

- “ સાંઈજી મહારાજાઓની સેવા ભાવિક સ્ત્રીઓએ તન મન અને ધનથી
 “ કરવી અને તનને એવું અર્પણ કરવું કે વ્યભિચારને પણ દોષરૂપ ન
 “ ગણવે એવો દુષ્ટાચાર એક કાળે હતો તે તમે વાંચ્યું હશે. યોગ્ય
 “ સૂત્રનો અત્યુપયોગ થાય એટલે દુરુપયોગ થાય તેનું આ દૃષ્ટાંત છે.
 “ એજ ન્યાયે માબાપની આજ્ઞા પાળવાનું યોગ્ય સૂત્ર કેવી અયોગ્ય
 “ રીતે લોક સમજે છે તે જુવો. જે વયમાં બાળક બાળક હોય છે અને
 “ તેના પોતાના ભવિષ્ય સુખને માટે જ તેના ઉપર માતાપિતાની આ-
 “ જ્ઞાઓની આવશ્યક નીતિ છે તે વય જતાં એ આજ્ઞાઓ કેવળ અ-
 “ સ્થાને અને અનધિકૃત છે. એ આજ્ઞાઓનો ભાર માતાપિતાના
 “ સ્વાર્થને માટે નથી, પણ બાળકના સ્વાર્થને માટે છે, અને જેમ પુત્ર-
 “ પુત્રીઓનાં શરીર પિતામાતાના જેવડાં થાય છે તેમ તેમની બુદ્ધિઓ
 “ પણ કાળે કરીને પિતામાતાના જેવડી થાય છે. ખરી વાત છે કે
 “ પિતામાતાનો અનુભવ પુત્રપુત્રીઓને ન હોય, પણ તેટલા જ કારણથી
 “ પિતામાતાની આજ્ઞાનો ભાર પુત્રપુત્રીઓ ઉપરથી ઉઠવો યોગ્ય ન
 “ ગણીયે તો તો પિતામાતાનાં વર્ષ હમેશ પુત્રપુત્રીઓથી વધારે હોય
 “ જ અને તેના પ્રમાણમાં તેમનો અનુભવ પણ વધતો જાય અને મા-
 “ તાપિતા મરે ત્યાં સુધી પુત્રપુત્રીઓને માથેથી આજ્ઞાનો ભાર કદી ઉઠવો
 “ નેઈતો નથી. નક્કી, આવું મૂર્ખ અને દુષ્ટ સૂત્ર આપણાં શાસ્ત્રોએ
 “ બાંધ્યું નથી, પણ આપણી હાલની પ્રજા એ સૂત્રને મનમાં માંન્ય
 “ ગણે છે. સત્ય સૂત્ર એ છે કે જે આપણાં શાસ્ત્ર કહી ગયાં છે તે એ કે

“ પ્રાપ્તે ચ ષોડશે વર્ષે પુત્રં મિત્રં સમાચરેત્ ।

- “ સોળમે વર્ષે પુત્રને મિત્ર ગણવો તે શા કારણથી અને કેવી રીતે ?
 “ પિતાની આજ્ઞાનું ગૌરવ એ કાળથી નષ્ટ થાય છે અને પુત્રનું સ્વાતંત્ર્ય
 “ સિદ્ધ ગણાય છે. જે પિતાનો અનુભવ એ આજ્ઞાનું કારણ હત તો
 “ આમ ગણાત નહી. જે પિતાનો સ્વાર્થ એ આજ્ઞાનું કારણ હત તો
 “ આમ થાત નહી. જે પિતાએ કરેલા ઉપકાર એ આજ્ઞાનું કારણ
 “ હત તો આમ થાત નહી. ત્યારે એ આજ્ઞા-વિધિનું કારણ શું ?
 “ સોળમા વર્ષ સુધી પુત્રની બુદ્ધિ ઉગતી હતી અને ત્યાં સુધી
 “ એના સ્વાર્થને માટે પિતાની બુદ્ધિને માથે પુત્રને આજ્ઞા કરવાનો
 “ અધિકાર હતો. સોળમે વર્ષે એ કારણ નષ્ટ થતાં કાર્ય નષ્ટ
 “ થયું ગણ્યું. સોળમા વર્ષથી પુત્રની બુદ્ધિ શાસ્ત્રોએ સ્વતં-
 “ ત્રતાને યોગ્ય ગણી અને પિતાની આજ્ઞાનો અધિકાર ઝંચી લીધો.

“ એ કાળથી પછી જો પિતા આજ્ઞા કરેતો તે શાસ્ત્રનિષિદ્ધ છે. ત્યાર
 “ પછી પુત્રની બુદ્ધિને સ્વતંત્રતા આપવામાં જ તેનું કલ્યાણ છે અને
 “ પિતાનામાં અધિક બુદ્ધિ હોય તો તે પુત્રની પાસે મિત્રની પેઠે વાપરે,
 “ પણ તેમ ન કરતાં આજ્ઞા કરવાં જાય તો તે પિતા પાપી છે, દુષ્ટ
 “ છે, એ નકી સમજજો. બુદ્ધિ એ ઈશ્વરનો પ્રસાદ છે, તે ઓછી-
 “ વત્તી આપવી એ ઈશ્વરનું કામ છે, તે જોવી હોય તેની ઈશ્વરના જ્યો-
 “ તિરૂપ ગણવા યોગ્ય છે. ગાયત્રી દ્વિજમાત્રને તે વાતનું નિત્ય સ્મરણ
 “ કરાવે છે, એ જ્યોતિ મન્દ અથવા ઉગ્ર રૂપે પ્રકાશતું હોય તો પણ
 “ તેનું તિરોધાન કરવાનો અધિકાર માત્ર ઈશ્વર અને રાજા શીવાય
 “ બીજા કોઈને નથી, અને જે કાળે એ જ્યોતિનું સ્વાતંત્ર્ય જન્મે ત્યાર
 “ પછી પિતાએ તેના ઉપર આજ્ઞા કરવી એ આ જ્યોતિની અને તેની
 “ સ્વતંત્રતાની હત્યા કરવા જેવું દુષ્ટ કર્મ છે. કેટલાક પુત્રોની બુદ્ધિ પિ-
 “ તાના કરતાં મન્દ હોય અને તે પુત્રની બુદ્ધિને સ્વતંત્રતા આપવાથી
 “ પુત્રને હાનિ હોય, પણ તે હાનિ થતી અટકાવવા આજ્ઞા કરવાનો
 “ અધિકાર પિતાને પ્રાપ્ત થતો નથી. જો એવી રીતે પિતાને અધિકાર
 “ પ્રાપ્ત થતો હોય તો એ પરિણામ થાય કે પોતાને જગતનાથી ડાહ્યાં
 “ ગણવાનો અભ્યાસ સર્વને છે તે ન્યાયે સર્વ પિતાઓ પોતાને પુત્રનાથી
 “ ડાહ્યા ગણે અને પુત્રનું બુદ્ધિજ્યોતિ કદી સ્વતંત્રતા પામેજ નહીં. માટે
 “ જ સુર શાસ્ત્રકારે વયની મર્યાદા મુકી કહ્યું કે સોળ વર્ષે પુત્રમાં આ
 “ જ્યોતિની સંભાવના થવી જોઈએ તે પિતાનો આજ્ઞાધિકાર બંધ થવો.
 “ જોઈએ. સોળને સ્થાને હરાડ કે વીશ કે ગમે તેટલી સંખ્યા મુકવી એ
 “ વાત દેશકાળ પ્રમાણે રાજા અથવા શાસ્ત્ર અથવા દેશાચારના હાથમાં
 “ રહે એમાં કાંઈ બાધ નથી. પણ આજ્ઞા કરવાના લોલુપ પિતાના હાથમાં
 “ તે વાત ન હોવી જોઈએ. ગમે તે વયે પણ આ મર્યાદા બંધાય એટલું
 “ બસ છે, પણ મર્યાદાકાળ થયો કે જેમ બાળકી સ્ત્રીસ્થિતિ પામી
 “ પિતાથી અસ્પૃશ્ય ગણાય છે તેમ પુત્ર પુરુષાવસ્થા પામી પિતાથી અ-
 “ નાસ્ત્રેય ગણાવો જોઈએ. આ વિષયમાં લોકકલ્યાણનું સત્ય સૂત્ર આ છે
 “ તે સર્વ સુધારેલા દેશોમાં મનાયું છે. રોમમાં પિતૃસત્તા — *patria*
 “ *potestas* — ભાગી તે આ જ વિચારે. ઈંગ્લાંડમાં પણ એમ જ થયું છે.
 “ આપણામાં પણ ઉક્ત મર્યાદા લખેલી છે. માત્ર અર્વાચીન કાળમાં જ
 “ આપણે કપાળે એ મર્યાદા ત્રુટી છે અને પુત્રો વૃદ્ધ થતા સુધી માતાપિતા
 “ તેમના ઉપર આજ્ઞા કરવાની લોલુપતા રાખે છે, એ લોલુપતાને અટ-
 “ કાવવા ઈચ્છા રાખનાર પુત્રને માથે કૃતક્રતાનો આરોપ મુકે છે અને

“ સુદ્ધિમાન પુત્રાને પણ મૂર્ખ પિતાઓની મૂર્ખતા અને દુષ્ટતાનું દાસત્વ
 “ કરવું પડે છે અને એ પુત્રોની સ્ત્રીઓને અનેક રાગદોષથી ભરેલી સાસુઓ,
 “ નણંદો વગેરેની યમદંડામાં નિરંતર વાસ કરવો પડે છે. હાલના આપણાં
 “ કુટુંબીયક નીતિશાસ્ત્રનું અથવા અનીતિશાસ્ત્રનું આ પરિણામ છે અને એ
 “ શાસ્ત્રને લતાપ્રહાર કરી ઉદ્ધતલાલે લોકકલ્યાણના શુદ્ધ શાસ્ત્રનો આચાર
 “ પોતાના કુટુંબમાં આરંભ્યો છે.

“ મહારા પિતાએ મને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા જે દ્રવ્ય-વ્યય કર્યો તેને લોક
 “ મહારા ઉપર ઉપકાર કર્યો કહે છે. તમારાં ન્યાયાસનો આગળ મનાતા
 “ જીમૂતવાહનના સંપ્રદાય પ્રમાણે બાળકને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા પિતા
 “ જે દ્રવ્ય ખરચે તે માતાએ આપેલા ધાવણની જોડે સરખાવેલું છે.
 “ વિદ્યાભ્યાસ પામવા માટે પિતાનો જે ઉપકાર માનવાનો છે તે ધાવણ
 “ આપનારી માતાના ઉપકારથી અધિક નથી. જાતે ઉત્પન્ન કરેલા
 “ બાળકને ધાવણ આપવું તે જાતે વાવેલા બીજના છોડને પાણી
 “ સિંચવા જેવું છે. પાણી સિંચવાનું કૃત્ય બીજ વાવવાની ક્રિયાને અંગે
 “ લાગેલું છે અને ધાવણ આપવાનો જનનીધર્મ પુત્રોત્પત્તિને અંગે વળ-
 “ ગેલો છે. પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનું જે જનની સમજે છે પણ ધાવણ આપ-
 “ વાનું સમજતી નથી તે જનની પોતાના ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે અને
 “ માતાનો ઉપકાર ધાવણ આપવાને માટે માનવાનો નથી, પણ
 “ જન્મ આપવાને માટે હોય તો તે યોગ્ય થાય. જે જનની બાળકને
 “ જન્મ આપી તેનો સંસાર દુઃખમય કરે છે તે જનનીએ આપેલો
 “ જન્મ ઉપકારરૂપ નથી, પણ અપકારરૂપ જ છે; એ જન્મ માતાએ
 “ પ્રીતિભાવે આપ્યો ગણવાનો નથી, પણ શત્રુભાવે આપેલો ગણવાનો
 “ છે. વિદ્યાનું ધાવણ જે પિતા આપતો નથી તે પિતા આ જ ન્યાયે
 “ શત્રુ છે, અને વિદ્યા આપે તે માટે તેનો ઉપકાર માનવાનો નથી,
 “ પણ જે જન્મ આપીને તેને સફળ કરવા પિતાએ પ્રયત્ન કર્યો હોય
 “ તે જન્મને માટે તેટલા પ્રયત્નના પ્રમાણમાં તેનો ઉપકાર માનવો
 “ યોગ્ય છે અને એટલા પ્રયત્નના પ્રમાણમાંજ એની પ્રીતિ વસ્તુરૂપ
 “ ગણવી. બાકી જીવતા પુત્રની સામે શત્રુભાવના પ્રયત્ન કરી, પુત્ર મરતાં
 “ પિતા રડવા બેસે એ રડવાને પ્રીતિ ગણવી તે તો ભસ્મને અગ્નિ કહેવા
 “ જેવું છે. લક્ષ્મીનંદન હવે કલ્પાંત કરે છે તે આવા જ પ્રકારનું છે.
 “ મહારાં માતાપિતાએ વિદ્યાદાન શીવાય બીજું જનકકૃત્ય મહારા
 “ પ્રતિ કરેલું નથી. નહાનપણમાં મહારું લગ્ન કર્યું તે પણ શત્રુકૃત્ય

“ કૃત્ય એમ હું માનું છું, પણ મૂર્ખતાને લીધે આ શત્રુકૃત્યતાનું
 “ તેમને ભાન ન હતું, પણ આ પણ એક પ્રીતિકૃત્ય છે એવું તેમને
 “ ભાન હતું; માટે જ આ શત્રુકૃત્યને હું જનકકૃત્યની તુલામાં મુકું છું. જનક-
 “ કૃત્યને નામે ઓળખાતા આ શત્રુકૃત્યનું સ્વરૂપ સવેળાએ સમજવાનો
 “ પ્રસંગ આવ્યો એ સરસ્વતીચંદ્રનું મહાભાગ્ય, એ પ્રસંગ આવતાં તરત
 “ ચેતી ગયા એ એમની ચતુરતા, અને એ પ્રસંગ સુધારવાને ઠેકાણે
 “ બગાડી નાંખ્યો એ એમની અનુભવશૂન્યતા !

“ મહારા પિતાએ મને જણાવ્યો, પરણાવ્યો, અને અન્નાદિ આપી
 “ ઉછેર્યો. આ ત્રણ જનકકૃત્યને અંગે તેમને ત્રણેક હજાર રૂપીઆનું ખર્ચ
 “ થયું છે, તેના વ્યાજનું વ્યાજ ગણતાં કુલ સાતેક હજાર રૂપીઆ થાય
 “ છે. મને પરણાવેલી શ્રીમતી પ્રતિ મહારો ધર્મ પાળવામાં મને વિદ્ય
 “ આવે એવાં શત્રુકૃત્ય મહારાં માતાપિતાએ આરંભ્યાં ત્યાંથી તેમનાં જ-
 “ નકકૃત્ય બન્ધ થયાં અને તેમનાં ભેગા રહેવામાં મને અધર્મ જણાયો. એ
 “ અધર્મ જણાતાં આહારે વ્યવહારે ચ સ્પષ્ટવક્તા સુલ્હી મવેત્ એ ધર્મ મહેં પાળ્યો,
 “ અને કુટુમ્બથી જુદા રહેવાનો ધર્મ ધર્મ્ય ગણી સાધ્યો. પિતાના જનક-
 “ કૃત્યનું મૂલ્ય સાત હજારનું થાય તે આપવા તરત મહારી શક્તિ નથી,
 “ પણ તેનું વ્યાજ તેઓ ઉપજાવી શકત એટલું હું મહારી કમાઈમાંથી ઘસારો
 “ વેદી તેમને આપ્યાં જઉં છું અને જીવીશ ત્યાં સુધી આપીશ. સાત હજાર
 “ રૂપીઆ મહારી પાસે હાલ નથી તે મળશે તેમ તેમ આપીશ એવી મહારી
 “ પ્રતિજ્ઞા છે તે માતાપિતાને જણાવી દીધી છે. આથી વધારે બન્ધન
 “ મહારે શિર હોય એમ હું સમજતો નથી. ઍથેન્સ નગરીમાં એવો
 “ કાયદો હતો કે જે પુત્રને પિતાએ વિદ્યાદાન ન આપ્યું હોય તે પુત્રને
 “ માથે પિતાને તેની વૃદ્ધાવસ્થામાં અન્નવસ્ત્ર આપવાનું બન્ધન નહી. ઇંગ્રેજ
 “ લોકમાં તો લગ્ન થતાં પુત્ર જુદો જ થાય છે અને સર્વ બન્ધનથી
 “ મુક્ત થાય છે. પુત્રને માતાપિતાના ઉપકારને નામે અતિબન્ધનનો દાસ
 “ કરી દેવો આ આપણાં લોકમાં પ્રશસ્ત ગણાય છે, અને કુન્તીમાતાના
 “ કાળથી રૂઢ થયેલા આ આચારનો અવશેષ આજ સુધી આપણા લોકમાં
 “ ચિરંજીવ રહેલો છે તે માત્ર સામાજિક કાળની જંગલી પ્રશસ્તિનો આ-
 “ પણાં હૃદય ઉપર રહેલો આવેશ જ છે. પ્રિય ચંદ્રકાંત, હું સરસ્વતીચંદ્ર
 “ પેઠે આવા આવેશને વશ થતો નથી, પણ આવેશહીન વિચારદ્વારા
 “ ધર્માધર્મનો વિવેક કરું છું, અતિધર્મને નામે શિષ્ટ ગણાતાં અતિબન્ધનને
 “ તીક્ષ્ણ ધારવાળી છરીથી સત્વર કાપી નાંખું છું, અતિસ્વતંત્રતાને રૂપે

“ શોધાતાં અખન્ધન સુંઘી શોધી તેનાથી દૂર રહું છું, અને ધર્મની
 “ તુલા હાથમાં રાખી તેણી પાસ બેઠક પ્રવર્તે છું ! જેટલું હું સમજું
 “ છું તેટલું તમે સમજો છો. પણ વ્યાધિ જાણતા છતાં ઔપધ કરતાં
 “ ડરો છો ! તમે Let-Alonist છો ! તમે અપકીર્તિથી દૂર રહો
 “ છો અને ધરમાં અતિખન્ધનોને કરોળીયાઓનાં જાળાં પેઠે ચારે પાસ
 “ વધવા દો છો, તેનું ફળ ભોગવો છો અને ભોગવશો ! તમે તમારું
 “ દેશનું કલ્યાણ કરી શકવાના નથી. લિટનની નવલકથામાંથી નીચલો
 “ સંવાદ તમારા ઉદ્દીપનને માટે લખ્યું છે તે વાંચજો અને વિચારજો !
 “ બાકી બાપનો કુવો કહી તેમાંનું પાણી ખારું હોય તોયે પીવું એ
 “ તો તમને પ્રિય નહીં જ હોય !

“તાત્તસ્ય કૂપોऽयमिति ब्रुवाणाः क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति એ એતદ્દેશીય
 “ વાર્તા અને હવે કહું છું લીટનની પારદેશીય વાર્તા.

“ My dear Ma'am,” said the Parson, “there are many
 “ institutions in the country which are very old, look
 “ very decayed, and don't seem of much use; but I
 “ *would not pull them down for all that !*”

“ You would *reform* them, then,” said Mrs.
 Hazeldean.

“ No, I would not, Ma'am,” said the Parson,
 stoutly.

“ What on earth would you do, then?” quoth the
 squire.

“ Just *let 'em alone*,” said the Parson. “ Master
 “ Frank, there's a Latin maxim which was often in
 “ the mouth of Sir Robert Walpole, and which they
 “ ought to put into the Eton Grammar—‘*Quieta non*
 “ *movere*’. If things are quiet, let them be quiet ! I
 “ would not destroy the stocks because that might
 “ seem to the ill-disposed like a license to offend;
 “ and I would not repair the stocks, because that
 “ puts it into people's heads to get into them.”

“ ચંદ્રકાંત ભાઈ, તમે આ Parson જેવા છો. ગમે તો અવળા
 “ પ્રવાહોને સત્વર અટકાવી દો; તેમ ન કરો તો તેને સુધારો. પણ

“ હાથપગ વાળી રાખી સર્વ જનદવાસ્થળીના સાક્ષિરૂપ થઈ બેસી
 “ રહેવું એ શ્રીકૃષ્ણને પરવડું, કારણ તેમને સ્વધામ પહોંચવું હતું.
 “ પણ તમારે તો હજી આખું મહાભારત પાઠી છે માટે એવા મહાત્મા
 “ થવું તમને પરવડવાનું નથી.”

“ આ પત્ર ઘણા વિસ્તારથી લખ્યો છે તેનું કારણ એ કે સરસ્વતી-
 “ ચંદ્ર તમને જડે તો પણ મુંઝાઈ આવવાની ના કહે તો આ પત્ર વાંચે
 “ અને જેવા ચતુર અને મર્મજ્ઞ છે તેવા અનુભવજન્ય થાય.”

ઉદ્ધતલાલનો પત્ર વાંચી, શ્રાન્ત થઈ, નિઃશ્વાસ નાંખી સરસ્વતીચંદ્ર
 પંખાવાર બેસી રહ્યો. વળી પત્રની જોડે ટાંકેલા પત્રમાં ચંદ્રકાંતના અક્ષર
 વાંચવા લાગ્યો.

“ પ્રિય ઉદ્ધતલાલ ! આપણી દુર્વ્યવસ્થાનું જે ચિત્ર તમે પ્રત્યક્ષ કરો
 “ છો તે અસત્ય નથી, પણ એ ચિત્ર અપૂર્ણ છે. આપણાં કુટુંબ
 “ સામાજિક છે, આપણા કુટુંબમાં કુટુંબસંકર છે, એ સંકર જ્ઞાતિ-
 “ સમાજ અને કુટુંબસમાજનાં હિતનું પોષણ કરે છે અને યુરોપી-
 “ યનોમાં પ્રત્યેક મનુષ્ય—પ્રત્યેક વ્યક્તિ—પોતાના ઉચ્ચગ્રાહ શોધી લે છે
 “ તેવી રીતનો વ્યક્તિઓનો ઉચ્ચગ્રાહ આપણા દેશમાં થતો નથી.
 “ કુટુંબભાર વહેનાર સ્ત્રીપુરુષોના મર્મભાગ આ રીતથી ઘસાય છે
 “ અને એ સ્ત્રીપુરુષો અશક્ત થઈ જાય છે, તેમ જ જે કુટુંબોને
 “ તેઓ વૃદ્ધ છે તે કુટુંબોમાં પણ અનેકધા અનર્થકારક દુર્ગુણો પ્રવેશ
 “ કરવા પામે છે. આ સર્વ ચિત્ર તમે આલેખો છો તે ચંદ્રકાંતને ઇષ્ટ
 “ છે. સુધારાના ઇષ્ટ પ્રવાહો મૂળ આગળ અટકે છે તેનું કારણ તમે
 “ આ કૌટુંબિક દુર્વ્યવસ્થાને ગણો છો તે પણ યોગ્ય છે.”

“ પણ તમારા ચિત્રમાં ન્યૂનતા છે તે પૂરવા હું ઇચ્છું છું. કુટું-
 “ મ્બભાર વહેનાર સ્ત્રીપુરુષોના કલ્યાણમાં જ કુટુંબનું કલ્યાણ સ-
 “ માયલું છે એટલી ખુદ્ધિ કુટુંબજનમાં ઉદય પામે તો તેમના
 “ સામે જે પ્રહાર કરવા તમે પ્રયત્ન કરો છો તે પ્રહાર કરવાનું
 “ કારણ અર્ધું ઓછું થઈ જાય. આ ખુદ્ધિ જે જે કુટુંબોમાં હોય છે
 “ ત્યાં ત્યાં ઘણાક અનર્થ ઓછા હોય છે. સામાન્ય વિદ્યાથી, સામાન્ય
 “ વિચારથી, અને ભાર વહેનાર ઉપર વિશ્વાસ ઉપજવાથી, આ ખુદ્ધિ
 “ ઉદય પામે એમ છે. વિદ્યા કેમ વધારવી અને ક્યારે વધશે એ તમે
 “ જાણો છો. વિદ્યા વધતાં વિચાર વધશે. વિદ્યા શીવાય પણ વિચાર
 “ વધે છે તે સ્વાભાવિક ખુદ્ધિ અને અનુભવથી થાય છે. આપણા

“ ઉપર કુટુમ્બજનોનો વિશ્વાસ વધારવો એ આપણું કામ છે. એ
 “ વિશ્વાસ ઉપજાવવાની કળા જાણનાર જગતમાં હોય છે તે મહારાં હાલનાં
 “ યજમાન ગૃહિણી ગુણસુંદરીનો ભૂત ઇતિહાસ સાંભળી હું બુદ્ધિગોચર
 “ કરું છું. સાત્ત્વિક વૃત્તિ, નિર્મળ પ્રીતિ, ધૈર્ય, ઉદારતા આદિ અનેક
 “ સદ્ગુણો આ વિશ્વાસ ઉપજાવનારમાં હેવાં જોઈએ. સામાન્ય મનુષ્યોમાં
 “ તે આવવાં દુર્લભ છે એ સત્ય છે. પણ આ સદ્ગુણોનાં પાત્ર મનુષ્યો
 “ દેશમાં શશશુંગ પેઢે કેવળ દુર્લભ નથી એટલું જાણવવાને માટે હું આ
 “ કહું છું. ”

“ કુટુમ્બના શમ્ભુમેળા ન થતાં પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાનાં સ્ત્રી અને
 “ બાળક સાચવી જુદો રહે તો જે કલ્યાણ થવાનું તમે લખો છો તે
 “ પણ થાય તેની ના નથી. પણ એ માર્ગથી દેશને લાભ થાય એમ
 “ તમે સમજતા હો તો તે ભુલ છે એમ હું કહી શકતો નથી, પણ
 “ એ સિદ્ધાંત યોગ્ય શોધન કરી તમે બાંધ્યો નથી એટલું તો હું કહી
 “ શકું છું. હું તો એ પણ કહું છું કે એ માર્ગથી એ પુરુષ એક કલ્યાણ
 “ શોધી અન્યથા હાનિ પણ પામેછે. પછી એ હાનિ મહોટી કે લાભ
 “ મહોટો એ નીરાળો પ્રશ્ન છે. ”

“ આ વિષયમાં કંઈક અન્વહસ્તિન્યાયનો સંભવ છે. પણ સકે
 “ આંધળાઓના અનુભવને ખોટા ન ગણતાં એ અનુભવોનો સંરવાળો
 “ કરીશું તો સત્ય જડવાનો સંભવ છે. ”

“ હાલ આયુષ્યના વીમા ઉતરે છે, લગ્ન પ્રસંગ તથા ઉત્તરક્રિયાના
 “ વ્યયને માટે વીમા ઉતરે છે, અને એ વીમા વીમાસમાજે ઉતારે છે. કુ-
 “ ટુમ્બને માટે પરસેવો ઉતારી પોતે રજેલું સર્વ દ્રવ્ય કુટુમ્બના પોપ-
 “ ણમાં ખરચી મરી જનારની સ્ત્રી અને તેનાં બાળકનું પોપણ કરવા
 “ બાકી રહેલું કુટુમ્બ ઇચ્છે છે, એવું પોપણ ઘણા કાળ સુધી નહી
 “ તો થોડા કાળ સુધી આ કુટુમ્બ કરે છે, એ વાત જો સત્ય હોય
 “ તો આ મરનારનો વીમો પણ વગર ઉતરાવ્યે ઉતરાવ્યો સમજવો.
 “ તેણે કરેલો વ્યય આ વીમાને લીધે તેના મરણ પછી ઉગી નીકળે
 “ છે. ખરી વાત છે કે આ ફળ લેવાનો પ્રસંગ સર્વને નથી આવતો.
 “ પણ વીમાકંપનીએ ઉતારેલા વીમાનો લાભ મરીને લેવાનો તો
 “ થોડાંજ મનુષ્યોને હોય છે અને તેમની સંખ્યા ઝાઝી હોય તો વીમા-
 “ કંપની દેવાળું ફાડે. આપણા કુટુમ્બો એ એક જાતની વીમા-
 “ કંપનીઓ જ છે એમ સમજશો તો મહારો ભાવાર્થ સમજાશે. ”

“ કુટુમ્બનાં મનુષ્યો ધરમાં છેક નિરુદ્ધોગી નથી બેસી રહેતાં. સહ
 “ પોતપોતાના ગમ્મપ્રમાણે અને બુદ્ધિપ્રમાણે પરસ્પર સેવા કરે છે અને
 “ અનેક સેવકોનું કામ કરે છે. ખરી વાત છે કે ખહારના ચાકરો
 “ ઉપર અંકુશ રાખીયે તેવો કુટુમ્બજનો ઉપર નથી રખાતો; પણ
 “ ટેટલીક રીતે ખહારના ચાકરો ઉપર અનેકધા અંકુશ રાખવા છતાં
 “ જે વિશ્વાસ નથી રખાતો તે કુટુમ્બજન ઉપર રાખી શકાય છે.
 “ એટલું જ નહીં પણ ધરમાં કુટુમ્બ હોય તો તે એક જાતનો કીલ્લો
 “ છે. એ કીલ્લાથી ખહારનાં માણસ ધરની સ્ત્રીઓને ફેસલાવી જવાની
 “ હોમત નથી કરતાં-યુરોપમાં એ કીલ્લાઓની ન્યૂનતાને લીધે ઘેર
 “ ઘેર જે નીતિભીતિ રહે છે તે ત્યાં જઈ આવશે તો જાણશે.
 “ પ્રિય ઉદ્ધતનાલ ! સ્ત્રીઓ ઉપરથી વિશ્વાસ ઉડેલો અનુભવવાથી વધારે
 “ ક્લેશ થાય છે કે તેમની મર્યાદા સાચવી રાખનાર કુટુમ્બથી થતા ક્લેશ
 “ વધારે છે તેની તુક્કા કરવાનો પ્રસંગ મ્હારે કપાળે હજી સુધી તો આવ્યો
 “ નથી. હું એમ નથી કહેતો કે તમે કહો છો તે ખોટું છે. હું તો તમારા
 “ ચિત્રમાં ઉમેરવાની વસ્તુ દેખાડું છું.”

“ આપણાં સામાજિક કુટુમ્બો દેશને લાભકારક નથી એમ તમે નહીં
 “ કહી શકો. જે અર્થશાસ્ત્ર આજ સુધી યુરોપમાં અભિધ મનાતું હતું
 “ તેમાં સોશયલિસ્ટ સંપ્રદાયે ભેદ પાડ્યો છે. યુરોપમાં એક ધર અત્યંત
 “ શ્રીમંતનું તો જોડે જ અત્યંત નિર્ધનનું હોય છે; ત્યાં શ્રીમંતના ધરમાં-
 “ જાતના ઢગલા ખરીદવા જેટલું દ્રવ્ય રસરાગમાં ઢોળાય તે જ કાળે
 “ જોડેનો નિર્ધન અપવાસ કરી પગ ઘસતો કહેવાય છે. એ સર્વ દુર્દ-
 “ શાનો નાશ કરી શ્રીમંતને અને નિર્ધનને સર્વ દ્રવ્ય બહેચી આપવાનો
 “ અભિલાપ ધરનાર જનસંઘ આજ યુરોપમાં ઉભો થયો છે અને જુદે જુદે
 “ નામે રાજન્યોને, પ્રજાઓને અને સર્વ રૂઢ વ્યવહારોને ધ્રુજાવે છે. આ સંપ્રદાય-
 “ વાળાનો ધ્રુજારો એ દેશોમાં કેટલું બળ કરશે, કેટલું ક્ષાવશે, વગેરેની
 “ કલ્પના કરવી આપણે જરૂરની નથી. પણ જે અભિલાપ સોશયલિસ્ટો
 “ રાખે છે તે અભિલાપની ઇષ્ટાપત્તિ આપણા દેશમાં રૂપાન્તરે હું પ્રત્યક્ષ
 “ દેખું છું. એક કમાનારની દ્રવ્યસંપત્તિ અનેક કુટુમ્બજનોના પોપણને
 “ અર્થ આ દેશમાં ઢોળાય છે. નાતો અને વરા કરવાના રીવાજ પણ
 “ એવા જ કારણથી વધ્યા હોય કે ઘણું કમાનારની સંપત્તિ જેમ કુ-
 “ ટુમ્બમાં ઢોળાય તેમ જ્ઞાતિમાં પણ ઢોળાય. આ સર્વ વ્યવસ્થામાં મને
 “ સોશયલિસ્ટ સંપ્રદાય જ આપણા દેશમાં સિદ્ધ થયો લાગે છે. જે

“ સંપ્રદાય યુરોપની વર્તમાનલોકવ્યવસ્થા નીચે જવાળામુખી પેઠે
 “ ધુંધવાય છે અને એ વ્યવસ્થાને છિન્ન ભિન્ન કરવાને ધુમાડા ફૂલાડે
 “ છે તે સંપ્રદાયને આપણા દેશમાંથી છિન્ન ભિન્ન કરી યુરોપની
 “ સ્થિતિ ઇચ્છવામાં આ દેશનું કલ્યાણ છે એમ હું કહી શકતો નથી.
 “ આપણો દેશ રંક છે, આપણા લોક શક્તિહીન છે, આપણું રાજ્યતંત્ર
 “ પરતંત્ર છે, અને આપણા કાયદા અને આપણાં દ્રવ્ય પરદેશીઓની
 “ બુદ્ધિઓને અધીન છે, તેવે કાળે તમારા અભિલાષ સિદ્ધ થાય અને
 “ હિમાચળથી સેતુબંધ રામેશ્વર સુધી વસી રહેલાં કરોડો કુટુંબોને
 “ નિરાશ્રિત કરી રાજાતાં મુકી તેમનાં ઉદર ભરનાર સમર્થ કમાના-
 “ રાઓ જુદા નીકળી પડે અને પોતાના એકલપેટા સ્વાર્થને વધા-
 “ રવા કે કુટુંબોના દોષ ફૂલાડવા પ્રયત્ન માંડે તો ઘેર ઘેર કેવો
 “ ક્લેશ ઉભો થાય, આખી આર્ય ભૂમિમાં કેટલી અવ્યવસ્થા થાય,
 “ ચારેપાસ નિર્ધનતા અને અનાથતા અથવા નિરાશ્રિતતા વિપ-
 “ ત્તિના વાદળ પેઠે ત્રુટી પડે અને ખીજું શું શું થાય તે કલ્પાતું
 “ નથી! આવી અવસ્થાના સાધનભૂત થવામાં ધર્મ છે કે અધર્મ
 “ છે તેનો વિચાર તમને સોંપું છું! પ્રિય ઉદ્ધતલાલ! મહારી અને મહારી
 “ ગંગાની સંપત્તિ વધારવાને માટે મહારાં મૂર્ખ જહાલાંઓનો ત્યાગ
 “ કરવાનો પ્રશ્ન ઉઠે છે ત્યારે તેમના જેવી આખી આર્ય પ્રજાની
 “ સ્થિતિ મહારા ચિત્તમાં આમ ખડી થાય છે, કુટુંબવત્સલતા મહારી
 “ દેશવત્સલતાને જાગૃત કરે છે, અને એજ દેશવત્સલતા પાછી મહારી
 “ કુટુંબવત્સલતાને દૃઢ કરે છે! પ્રિય ઉદ્ધતલાલ! મહારી બુદ્ધિ ધણા
 “ ધણા વિચાર કરે છે અને હૃદય ધણી ધણી વૃત્તિઓને અનુભવે છે.
 “ પણ અંતે એ સર્વ દુનીયાનો છેડો મહારા આ ધરમાં જ આવે છે.”

“ અને-અને-એ ધરનું, એ દુનીયાનું, એ વ્યવસ્થાનું કે અવ્યવ-
 “ સ્થાનું, અને એ પ્રજાનું, મન્યન મહારા હૃદયના ગોળામાં વધારે વધારે
 “ થાય છે તેમ તેમ એ ભાગ્યહીન હૃદયમાં તો છાશ ની છાશ જ રહે
 “ છે અને તેના ઉપર તરી આવેલું માખણ તો સરસ્વતીચંદ્રપે ઉછળી
 “ પડી કાણ જાણે ક્યાંક જતું રહ્યું છે! મહારું હૃદય વલોવાયલું નિ-
 “ ર્થક થયું! ”

“ કારણ ? હું સરસ્વતીચંદ્રના અભિલાષ જાણું છું અને એ અભિલાષ
 “ સિદ્ધ થાય તો મહારા સંપ્રદાયના અને તમારા સંપ્રદાયના સર્વના અભિ-
 “ લાષ સિદ્ધ થાય.”

“ તમે ઇચ્છો છો અને હું ઇચ્છું છું એ ઉભય વસ્તુઓ એકત્ર
 “ આણવાના માર્ગ છે. દુટ્ટમ્બમેળાના અનર્થ તમે જાણો છો તેમ પ્રા-
 “ ચીન કાળમાં પણ વિદિત હતો. પુત્રાદિક ઉપર અન્નવસ્ત્ર માટે આ-
 “ ધાર રાખી વડીલો વાનપ્રસ્થ દશા સ્વીકારતા તે આ જ અનર્થમાંથી
 “ બચવા અને બચાવવા માટે. ધૃતરાષ્ટ્રનું વાનપ્રસ્થ એવીજ રીતે લેવા-
 “ યલું હતું. આ કાળમાં આ અનર્થ એક રીતે વધ્યા છે તો બીજી
 “ રીતે તેનો ઉપાય પણ સાથે જ જન્મ્યો છે. ઇંગ્રેજી વિધાના પ્રસંગથી
 “ તેમ ઇંગ્રેજી સ્વતંત્રતાના કાળબળથી જીવાનીયા વાળુ એક જાતના રાગ
 “ ફેલાડે છે અને વડીલો હજી જીના જ રાગ ફેલાડે છે. આ બે રાગના
 “ વિસંવાદ વર્તમાન દુટ્ટમ્બફલેશોનું કારણ છે. કાળક્રમે એ કારણ નષ્ટ થશે,
 “ કારણ કે જીના રાગ ફેલાડનાર કાળવશ થશે અને નવાઓ વૃદ્ધ થશે તે
 “ પોતાના ભૂતઅનુભવ સંભારી પોતાનાં બાળકોથી જીદ રાગ નહીં ફેલાડે.
 “ તેવો પ્રસંગ આવે ત્યાં સુધીનાં સાંપ્રત કાળમાં થતા દુટ્ટમ્બફલેશ અને
 “ જ્ઞાતિબંધ પણ અનિવાર્ય છે તો અનિત્ય પણ છે. એ ફલેશઆદિથી ખિન્ન
 “ થનારને આ અનિત્યતાનું સ્મરણ આપી ફેલેવું કે ધીરસ્ત્ર ન મુહ્યતિ.
 “ બાપી આં કાળમાં નોકરી અને બીજા ઉદ્યોગને અર્થે પુત્રો અને ભાઈઓ
 “ વડીલોને દેશમાં મુકી પરદેશના વાસી થાય છે તેનું ફલ પણ પ્રાચીન
 “ વાનપ્રસ્થ જેવું જ થાય છે. માત્ર વાનપ્રસ્થમાં વડીલો વનમાં જતા
 “ અને પુત્રો ઘેર રહેતા અને વનમાં પ્રસંગે જઈ વડીલોને અન્ન વસ્ત્ર
 “ પહોંચાડતા, તેને સટે આજ વડીલો ઘેર રહે છે અને પુત્રાદિક
 “ પરદેશ જાય છે, અને અન્નવસ્ત્રાદિકના માર્ગ પણ નીકળે છે.
 “ વડીલો અને જીવાનીયાઓ એક જ ગામમાં રહે છે ત્યાં તમે વર્ણવેલી
 “ રિથિતિ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તમે જે માર્ગ ફેલાડો એવા માર્ગ નીકળે
 “ છે અથવા તો ધરમાં મહારા અને તરંગશંકરના જેવા માર્ગ ફેલાડનાર
 “ હોય તો તેવા નીકળે છે. આપણા જેવા માર્ગ ફેલાડનારાની ખોટ નથી.
 “ માત્ર સરસ્વતીચંદ્રે આ અપૂર્વ માર્ગ ફેલાડો, અને ન આવ્યા તમારી
 “ નાતમાં ને ન આવ્યા મહારી ન્યાતમાં ! ”

“ પ્રિય ઉદ્ધતલાલ ! Subject to all these things that I
 “ have said here, I plead unreservedly and fully
 “ guilty to the charge you have framed so pointedly
 “ against me ! I could have raised my Ganga and
 “ my children to the position which was due to them
 “ from an EDUCATED *paterfamilias*.

“ But the existence of a wider family and my
 “ deference to the feelings of the other heads of that
 “ family have made me sacrifice the higher interests
 “ of my own wife and children. I may be wrong;
 “ I may have sinned. But I may also be right; and
 “ I have tried to err on the safer side,—safer so far
 “ as the fortune of our people may be measured by
 “ that of their numbers.

“ I am not quite what you call a Let-Alonist. The
 “ Hindu ideal is eminently *socialistic* in life and
 “ practice, and, though I am no socialist in aspira-
 “ tions, I feel it a duty to give fair scope to the free
 “ operation of that ideal side by side with the forces
 “ of Western *Individualism* which are stirring our
 “ souls, so that both may by the laws of natural
 “ selection adjust themselves to each other and
 “ bring about a happy combination of the special
 “ blessings of each. The main feature of our Hindu
 “ Socialism is that it is *Protective*. It protects the
 “ purity of the sex from outside influences which
 “ operate elsewhere and are always at the mercy of
 “ accidents and intrigues. It protects the weak, the
 “ infants, the women, and the aged, from starvation
 “ and its consequential crimes. It protects the family
 “ wealth, from the whims and follies of profligates and
 “ imbeciles at home and from the operations of rogues
 “ abroad, by a domestic organisation of people who
 “ can watch like dogs and guard like sentinels. It
 “ protects and protects. Our Western Individualism
 “ is on the other hand essentially *Progressive*, and
 “ Progress is safety in these days. To explain my
 “ whole being in a sentence, I am breathlessly
 “ watching the confluence of socialism and individu-

“ alism, wish welfare to both, am anxious to guard
 “ against socialism becoming oppressive and indivi-
 “ dualism becoming aggressive, for what is protective
 “ has a tendency to become *oppressive* and what is
 “ progressive has a tendency to become *aggressive*.
 “ The sacrifices that one has to make in order to
 “ secure a combination of the two boons without
 “ their abuses, are *mine*, and the blessings of full
 “ individualism are *yours*. I sincerely love you
 “ for the noble blessings with which you have
 “ surrounded yourself. But for poor me, dear friend,
 “ it is of the essence of my sacrifice that I must
 “ abstain from securing them to myself until I am
 “ able to share them more or less with the whole
 “ group of my dear and poor joint family. This
 “ means Poverty, Patience, Forbearance and even
 “ Suffering for at least one generation, and I am
 “ prepared to wait so long or even longer. Perhaps,
 “ nay probably, we shall agree better with our sons
 “ in that new generation than our elders do with
 “ us in this. That's my hope built upon the fact
 “ that, unlike our elders, we have had the same
 “ education that our sons are receiving now.”

સરસ્વતીચંદ્રે પત્ર પોટકામાં મુક્યો, અને, પોટકું એક પાસ મુકી,
 ઉભો થયો, વિચારગ્રસ્ત થયો, અને અંતે શિલાઓની એક ભીંતથી
 બીજી ભીંત ભણી, અને બીજીથી પહેલી ભણી, એમ હેરાફેરા કરવા લાગ્યો.
 અને પોતાની હડપચી ઝાલી, પોતાના મુંબાઈના મિત્રોના પત્રોનું મનન
 કરવા લાગ્યો. ઘડીક ઉભો રૂહે અને ઘડીક ચાલે. આ અસ્વસ્થ દશામાં
 તેનું હૃદય તેના મસ્તિકના વિચારને કવિતારૂપ આપતું હતું, અને હૃદયની
 કવિતા પળે પળે પુવારાના પાણી પેઠે મુખસંપુટમાંથી પુટતી હતી, પણ
 અંતર્વૃત્ત મસ્તિકને કે હૃદયને તે બાહ્ય ક્રિયાનું જ્ઞાન ન હતું. માત્ર એ સંગી-
 તને તાલ દેવા તેનાં નેત્ર ઘડીક અચ્ચુપાત કરતાં હતાં અને ઘડીક તે અચ્ચુ-

થી હીન થઈ ડોઢકે નવીન આનંદથી ચળકતાં હતાં અને આનંદમાં પણ આનંદનો અશ્રુપાત થઈ જતો હતો.

દૈન્ય-મુદ્રાથી મકના એક જાડા કાગળ ઉપર જાડી કલમથી તે લખવા લાગ્યો, ગાવા લાગ્યો, અને નિઃશ્વાસ મુકવા લાગ્યો.

“ પ્રિય ચંદ્રકાંત, પ્રિય ભ્રાતે, તુંજ સંસાર દુઃખમય ભાસે,

“ મહારી આજ જ ઉઘડી આંખ જીવે છે દુઃખ તુંજ મુજ પાસે !

“ દુખ દૈત્યસમું દેખાય,

“ તુંજ ડોરી કાળજી આય;

“ દુખ, અનેક ધરતું વેશ,

“ તને વીંટી વળે ચોમેર.

“ તે મધ્ય ઉભો તું, સૂર*,

“ નથી દુખને ગણતો, શૂર !

“ નથી ગણતો વિધિનો દોષ,

“ નથી ધરતો ડોઢ પર રોપ,

“ દુખ-પશુની મૃગયા કાળ જગત-વનમાં તું ધસે એકાંત,

“ મન વ્યાયામ† અમુઝાવી, શરીર કૃશ કરે સુહૃદ વિદ્વાન !

“ પ્રિય ચંદ્રકાંત ! ”

છેલ્લી પંક્તિઓ ગાતાં ગાતાં ચંદ્રકાંત ઉપર દયા, પ્રીતિ, અને બહુમાન હૃદયમાં શાંતરૂપ હતાં તે જલ્પમાન થયાં.

ઉભો રહ્યો.

“ ધન-ગિન્દુ કાળ તપ કરતો,

“ ધન આપું તો ન કર ધરતો,

“ ધનસંગ્રહ કાળે મથતો,

“ પ્રિય જનના દોષ ન ગણતો !

“ એ સ્વાર્થી જનોના લોભ તૃપ્ત કરવા તું બને ઉદાર;

“ ધન-રુધિર ચુસાયે ત્હોય અધન વિદ્વાન ધરે ઉત્સાહ ! ”

“ પ્રિય ચંદ્ર ”

દ્યાર્દ્ર મુખ થઈ ગયું.

“ તુંજ કુટુમ્બ કૃમિનું જાળ,

“ ધરતું તુંજ દુખનું ન ભાન,

“ કરતું કોલાહલ નાદ,

“ દેતું ન સ્વસ્થતા-દાન ! ”

ક્રોધ કરી, બુકુટિ ચડાવી, પગ ટપકાર્યો

“ છે સ્વાર્થી સંગાં, ને નારી સ્ત્રાર્થની સંગી તહારી, ઓ ભાઈ ! ”
નરમ પડી ગયો.

“ તે પર તું વતસલ રહે, દેહને દમે, તપસ્વી તું ભાઈ !

“ પ્રિય ચંદ્રં ”

હપકો દેઈ બોલ્યો.

“ નર્થી મને મર્મ આ કહેતો,

“ અંતર્મણુ અંતર રહેતો !! ”

અશ્રુધારા ચાલવા લાગી.

“ ધિક્ક ધરતો હું અવતાર, ધિક્ક ભંડાર ભર્યા ધનના મહે !

“ ધિક્ક ક્રોધ સાહસથી લાગ, ધિક્ક ન રંકતા જોઈ તહારી મહે ! ”

પોતાની જાત ઉપર તિરસ્કાર આવી ગયો. એક પથર ઉપર બેઠો.
વળી કહ્યો. એક આડના થડઉપર પત્ર ટેકવી લખવા લાગ્યો.

“ મુજ દેશ હાથ તું રત્ન

“ દોધું વિધિયે, કરીને યતન;

“ તે ઉદરયાતના કાજ

“ ધુળ-ઢગલામાં દંડાય !

“ ઓ ભાઈ ! ભાઈ ! મુજ ભાઈ ! દુઃખ તુજ જોઈ, હૃદય મુજ ફાટે !

“ હુધી થતો સુહૃદનો દ્રોહ; દેશનો દ્રોહ; જોઈ રહું આ તે !

“ પ્રિય ચંદ્રં ”

નિચારમાં લીન થઈ, ‘આ સ્થિતિ શું નિરુપાય છે ?’ એવો પ્રશ્ન
કેળવી ગાવા લાગ્યો.

“ ધનવાન દેશમાં આજા,

“ ન ધરે અજ્ઞાનની માજા !

“ ધન ધુળ વીશે તે ભેળે,

“ ધન જઈ સમુદ્રે રહે,

“ ધન પાપપુંજમાં શીળે,

“ ધન ધુવે મૂર્ખ રસ હોળે !

“ ધનવાન સઉનાં માપ માપતી લક્ષ્મી નાય નયવી આ,

“ ગણવધૂં ગણિકા દઈ તાળી, નાયતી પછી નહાસતી પળમાં ! ”

“ પણ-પણ-આ મહારા દ્રવ્યવાન ભાઈઓ નિરક્ષર છે, મૂર્ખ છે,
“ તેમનો દોષ શો કહાડવો ? શું એવા કોઈ વિદ્વાનો નથી કે જેમની
“ પાસે પરોપકારયોગ્ય દ્રવ્ય પણ છે ? જો એવા ધનવાન વિદ્વાનો છે,
“ તો નિરક્ષર ધનવાનોનો દોષ કહાડવો તે અયોગ્ય છે.”

“ શો કહાડું મૂર્ખનો દોષ ?

“ શીદ શોધું મૌખ્યના કોપ ?

“ મુજ ભણ્યા ગણ્યા વિદ્વાન ઘણા ધનવાન, તેય છે કેવા ?

“ ધન મળતાં, જડતા નવી ધરી, ભણ્યું ભુલ્યા હોય બધું તેવા !

“ અથવા, હું જ સાક્ષર છતે મૂર્ખ છું !

“ શો કહાડું અન્યનો દોષ ?

“ શીદ ભરું પરનિન્દાકોપ ?

“ મુજ છે જ લક્ષ્મી આસન,

“ છે સરસ્વતી સુપ્રસન્ન,

“ નથી ત્હોય ક્યો વિચાર

“ હજી સુધી તો મનની માંલ !

“ જગ જેવા ગૃહ ત્યજી આવ્યો,

“ પ્રિય સુદેદ ન પણ પરખાયો !

“ મુજ દૃષ્ટિ આગળ ચાલે-

“ ન નિકટ—નહી અંતર—ભાળે !

“ પ્રિયમિત્રમર્મેને જેયું, હૃદય મુજ રોયું, સ્વપ્ન ધરી, જાગ્યો !

“ પ્રિય મિત્ર ! તુજ સંતાપ સમજજો હવે ઘડીમાં ભાગ્યો ! ”

વળી વિચાર કરવા લાગ્યો.

“ એક ચંદ્રકાંતના સંસારમાં અનેક ચંદ્રકાંતના સંસાર જેઉં છું. જેવું

“ એકનું દુઃખ તેવાં દુઃખ અનેકને ! વિદ્યા એ લક્ષ્મી નથી; એટલું જ

“ નહી, પણ સરસ્વતી અને લક્ષ્મીનો વિરોધ જુનો ગણાય છે તે મહું

“ આજ પ્રત્યક્ષ ક્યો. ચંદ્રકાંતની શાંત બુદ્ધિ કુટુમ્બચક્ષુમાં ગંગાને હોમે

“ છે ! ઉદ્ધતલાલનો બુદ્ધિકોપ શ્રીમતીને આત્મવત્ત કરવાના ઉત્સાહથી

“ કરોળીયાના જેવી કુટુમ્બજાળને તોડી નાંખી તે જાળના સ્થાનને આપતી

“ નાંખી ચોખું કરવા મહાત્ વિચક માંડે છે. તરંગશંકર સ્ત્રી ઉપર પક્ષપાત
 “ કરે છે, પણ કુટુંબને દૂર નથી કરી શકતો, અને કવિત્વે પ્રકટેલો રસ-
 “ પ્રકાશ સંસારમાં મેળવી શકતો નથી. ગંગા ! પાર્વતીથી શિવજીનું અપમાન
 “ ન ખમાયું—તેવો જ પાર્વતીના જેવો ત્હારામાં ગુણ છે; સ્વામીને માટે
 “ ત્હારા હૃદયમાં રસ છે; ત્હારા સ્વાર્થની ધુળથી તે ઢંકાયો છે અને એ
 “ ધુળ આપતી નાંખવાની સાવરણી ધરમાં વસાવવા દ્રવ્ય જોઈએ તે
 “ ચંદ્રકાંત પાસે નથી.”

નવી સૃષ્ટિનું દર્શન થતાં અને એ સૃષ્ટિનું હાર્દ સમજાતાં સરસ્વતી-
 ચંદ્રનું શરીર કંપવા લાગ્યું, અને તેના ચિત્તમાં નવા ચમકારા થવા લાગ્યા.
 હૃદયમાં પ્રકટેલા વિચારો મુખગાનમાં સ્ફુરવા લાગ્યા.—“ આહા ! ”

ચંદ્રકાંત અને તરંગશંકરની દશા સ્મરી બોલ્યો, બોલી બોલી લખતો
 ગયો.

“ નર-રત્ન કંઈ કંઈ ગુપ્તપણે
 “ બહુ આધિ વ્યાધિ ઉપાધિ સહે ;
 “ જનરંકનીં ત્યાં કરવી શી કથા ?
 “ ધનરાશિ નિરર્થક મુજ પજા ! ”

વળી અટકી, વળી ગાવા લાગ્યો.

“ નરરત્ન કંઈક દરિદ્રદશા—
 “ તણીં ધુળ તળે ઢંકાઈ રહ્યાં;
 “ નરરત્ન વિશેષન ના જુ બને ;
 “ ધન-સાધન મુજ અસાધક રહે ! ”

વળી ઉંચું જોઈ બોલ્યો.

“ નરપીયૂષોધન ના જ બને;
 “ ધનઔપધિ મહારી નકામી રહે ! ”

વળી ઉભો, ઉદ્ધતલાલ અને ચંદ્રકાંતને સરખાવવા લાગ્યો.

“ નરબ્યાધ કંઈ મુજ દેશ વીશે
 “ દુખપંજર માંહી પુરાઈ રહે;
 “ શૂરબન્ધનમોક્ષ ન કોઈ કરે ;
 “ ધિક્ક નિષ્ઠળ મુજ સઉ ધનને ! ”

ગંગા સ્મરણમાં સ્ફુરી.

“ ધરતી રસસુન્દર દ્રોમળતા

“ દ્રુણપુષ્પ ધરે નહીં નારીલતા;

“ ન ખીલે રસપોષક માળી વિના—

“ માળી છે— પણ નિર્ધન છે—

“ શું સિંચે રસ માળી સ્વવિરાવિના ?”

“ ધનરાશિ અચેતન મુજ રહ્યા ! ”

“ પ્રિય કુમુદ ! તું તો માળી વિનાની જ રહી ! ધન છે—પણ

“ માળી જ નથી. એ ત્હારી દુર્દશા મહે કરી !”

“ પ્રિય હોય, કુમુદ, કંઈ તું મને,

“ પ્રિય હોય, સુમિત્ર, કંઈ તું મને,

“ તમ તુલ્ય અનેક ગુણાકરના

“ ગુણ ખીલવું રાશિ ત્યજી ધનના !”

એના હૃદયમાં આનંદ અને ઉત્સાહનો ઉદય થયો.

“ શિવિરાજ તુલા પર દેહ મુકે,

“ કરું તે જ કથા મુજ દ્રવ્ય તણી !

“ નવનીત બન્યું ઉર જોઈ શકે

“ નહીં અશ્રુભર્યા જનરત્ન ભણી.

“ ગૃહત્યાગ થયો મુજ સાર્થક સઉ !

“ દીઠ ગુપ્ત પદાર્થ સુદૃશ્ય બહુ !

“ ગૃહભાગી થઈ, દ્રુણભાગ હવે

“ દઉં દેશતણાં જનદૈવતને ! ”

આટલું બોલી તે પૃથ્વી ઉપર પલાંડી વાળી બેસી ગયો અને એનો ભગવો અંચળો એના શરીરની આશપાસ વેરાઈ પૃથ્વી ઉપર પથરાઈ રહ્યો. તેના ઉપર દૃષ્ટિ પડતાં એ ચમક્યો, એ કવિતા ન્હાસતી લાગી અને એકદમ એ ઉભો થયો.

“ સુરસ્વતીચંદ્ર ! એ સર્વ અભિલાષ આ વેશને અનુચિત છે ! જે

“ મૂર્ખતાએ ધર છોડાવી અંહી આણ્યો તે જ મૂર્ખતાએ આજ આ

“ દેશદેશાનું દર્શન કરાવ્યું. તો હવે ત્યજેલું ગૃહ પાછું સ્વીકારવું, ધનભાષને

“ અર્પેલું ધન પાછું લેવા ઇચ્છવું, આ લીધેલો વેશ ત્યજવો—

“ એ તે હવે—મૂર્ખતા કે શાણપણ ? અધર્મ કે ધર્મ ?”

“ અનારમ્મો હિ કાર્યાણાં પ્રથમં વુદ્ધિલક્ષણમ્ ।

“ આરબ્ધસ્યાન્તગમનં દ્વિતીયં વુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥

“ પ્રથમ બુદ્ધિલક્ષણુ નષ્ટ થયું, તો બીજું તો રાખવું. I have
“ committed myself to this stage—by folly or by
“ fortune, and I shall be at least consistent with
“ myself and stick to what I have accepted. That
“ saves me an amount of thought and vexation.
“ આપેલું પાછું લેવું એ પાપ છે ! ”

“ દેશનું કલ્યાણ ધનદારા કરવું ઈશ્વરને સોંપું છું. એ કલ્યાણનાં
“ સાધન હતાં તે ગયાં તે ઈશ્વરની ઇચ્છા ! નવા પન્થમાંથી નવાં સાધન
“ શોધીશું. છોડેલાં શસ્ત્ર પાછાં લેવાં નથી ! કુમુદ ! ત્હારે માટે કરેલી પ્રતિજ્ઞા
“ હવે ત્રુટશે નહીં ! તને દુઃખકુણ્ડમાં નાંખી દીધાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા
“ જે જવાળામુખ સંન્યાસની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તેને યોગ્ય વેશ આ જ છે.

“ શું જગતમાં એક પણ પદાર્થ એવો છે કે જેથી ઘેર જવાની વાસના
“ મહારામાં પ્રકટે? શું પરમાર્થ અથવા દ્યાને નામે મેંહ કરેલું પાપ ધોવાશે
“ અને લીધેલી પ્રતિજ્ઞા છુટશે ? કુમુદસુંદરી ! તમારો ત્યાગ કરી તમને
“ જે દુઃખમાં મહારી સ્વચ્છંદતાએ નાંખેલાં છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત મહારી પ્રતિજ્ઞા
“ પ્રમાણે જ કરીશ ! અને બુદ્ધની પેઠે આ જ વસ્ત્રો પહેરી તમારી ક્ષમા
“ એક દિવસ માગીશ. મહારી અદ્યપશક્તિ પ્રમાણે આ જ વેશે લોકહિતનો
“ પ્રયત્ન કરીશ. ”

“ ચંદ્રકાંત, મુંબાઈ છોડવા પહેલાં હું ધારતો હતો કે દેશહિત, લોક-
“ હિત, અને આત્મહિત, ત્રણે વાંનાં દ્રવ્યવિના સિદ્ધ થઈ શકે છે, અને તે
“ દ્રવ્યના લાભનો પક્ષવાદ કર્યો, ત્યારે મેંહ તેના સામે પક્ષવાદ કર્યો, અને
“ મહારા પક્ષને સત્ય માની મેંહ દ્રવ્યનો ત્યાગ કર્યો. ત્હારા પક્ષવાદનું મૂળ
“ અનુભવ હતું—ત્હારા અનુભવ વિનાનો મહારો પક્ષ હવે મને મૂર્ખતા
“ ભરેલો લાગે છે અને ત્હારા જેવાઓને ઉપયોગી થવાનું સાધન મેંહ
“ હાથે કરી ખોયું. હવે એ થયું ન થવાનું થનાર નથી, અને લીધેલી
“ પ્રતિજ્ઞાઓ છુટનાર નથી, અને દ્રવ્યના સાધન વિના આ શરીરથી જે
“ અર્થ સરે તે જ યોગ્ય છે. હવે આપણા લોકે સ્વીકારેલો પ્રારબ્ધવાદ
“ સ્વીકારવામાં મને સુખ લાગે છે. મહારો હાલનો પ્રતિજ્ઞાધર્મ તે વાદને જ
“ અનુકૂળ લાગે છે. ”

“ તરંગશંકર, પ્રીતિને માયારૂપ અસત્ય ગણવાનું તમે શીખવ્યું તે
 “ પ્રમાણે કુમુદની પ્રીતિનું સ્વપ્ન કહાડી નાંખું તો હું આ મહારા સાંપ્રત
 “ વેશને યોગ્ય કાર્ય કરું—એની ના નહી. પણ પુદ્ગલે સ્વપ્રિયાએ ક્ષમા અર્પી
 “ તે પ્રમાણે હું કુમુદમંદરીની ક્ષમા મેળવું ત્યાં સુધી પુદ્ગલ શાંત સંન્યા-
 “ સનું શમસુખ લેવાનો મને અધિકાર નથી ! પુદ્ગલ ત્યાગથી એની રાણી
 “ પરહસ્તગત થઈ નહોતી. કુમુદ, તું પ્રમાદને હાથગઈ અને અસહ્ય દુઃખ
 “ પામી—તેનું કારણ હું ! લોકદૃષ્ટિએ વિવાહવિધિ થયો નથી ગણી હૃદયે
 “ સ્વીકારેલો વિવાહ તોડવાનું પાપ કરનાર તે હું છું ! ”

“ પ્રિય ચંદ્રકાંત ! પ્રથમ હું મહારી પ્રતિજ્ઞા પાળીશ અને કુમુદનું ઉદાર
 “ ચિત્ત મને શુદ્ધ ક્ષમા અર્પે ત્યાં સુધી હું નિરાધાર અને નિરાકાર—અલખ—
 “ રહી આ વેશે ભટકીશ અને મહારા હૃદયમાં પ્રીતિના અંગારને અહોનિશ
 “ બળવા અને બાળવા દેઈશ !

“અહો ઓ જીવ મહારા રે !

“દઈ આ દંશ દારાને,

“ધટે ના ભોગ-સંસાર,

“ ધટે ના શાન્ત સંન્યાસ ! ! ! ”

ક્રોધથી પાસેના પથર ઉપર મુકી મારી અને પગ પૃથ્વી ઉપર અક્ષાબ્જો.

“ શરીરે ભસ્મથી છાયો,

“ ઉરે અત્યન્ત સંતાપ્યો,

“ ઉડો જવાળામુખી જેવો,

“ હવે સંન્યાસ આ તેવો ! ”

કપાળે, ઓઠે, અને આંખોમાં ઉગ્ર, તીવ્ર ને દૃઢ નિશ્ચય પ્રકટયો.

“ સ્ફુરે પોતે, ન દેખાય,

“ કુમુદની ગન્ધ ગ્રહી વાય,

“ અરણ્યે એકલો વાયુ !

“ જીવન એ ભાવિ છે મહારું ! ”

હાથ આકાશમાં વીંઝ્યો અને મુખ ઉપર આત્મપ્રીતિ અને તૃપ્તિ જ્વલિત થઈ.

“ ચંદ્રકાન્ત ! ચંદ્રકાંત ! ક્ષમા કરજે ! કુમુદની ક્ષમા મળતા સુધી

“ આ પ્રીતિના તપથી તપોમય સંન્યાસ છે, ક્ષમા મળવા પછી શાંત

“ સંન્યાસ છે, અને એ સંન્યાસની શાન્તિને કાળે તને અને મહારા
 “ તારા દેશને સ્મરીશ અને વગર દ્રવ્યે તેમનું હિત કેમ કરવું એ
 “ વિચારી મહારો પક્ષવાદ સિદ્ધ કરીશ.”

પોતાના વેશ ભણી જોઈ હાથેલીથી અંચળાને ઝાલી, તેના ભણી
 જોઈ બોલ્યો.

“ અલખના અરક્ત રક્ત રંગ ! હું તને અપમાન નહીં આપું. “પ્રકૃત
 “ વ્યવહારમાં વિહરવું” એવી શિક્ષા મને દીક્ષામાં જ મળેલી છે—તો—
 “ કુમુદવિપયે હું આમ પ્રવાહપતિત થયો છું અને મને આ જવા-
 “ બામુંખ સંન્યાસ અને તેનો વ્યવહાર જ પ્રકૃત છે. એ વ્યવહારમાં
 “ હું વિહાર કરું અને એ પ્રકૃત તપવડે મનને શુદ્ધ કરું તો આ વે-
 “ શથી કંઈ પણ વિરુદ્ધતા નથી—દારણ આ મહારી દીક્ષા છે !”
 આટલું બોલે છે ત્યાં આકાશમાં કુમુદનો સ્વર સંભળાયો.

“ લીધો લીધો ભગવો બહાલો ભેખ,

“ સુન્દર થયો જોગી રે !

“ મને બહાલો લાગે એતો વેશ,

“ થયો બ્રહ્મજોગી રે !”

ચારે પાસ જોયું પણ કુમુદ જણાઈ નહીં.

“ અહા ! મહારા હૃદયના સંસ્કાર બાહ્ય સંસારમાં પ્રતિધ્વનિરૂપે
 “ મૂર્ત થાય છે અને જ્યાં જાઉં છું ત્યાં મને અકળાવે છે—પણ અકળા-
 “ મણુ એ જ મહારું પ્રાયશ્ચિત્ત માની હું તેને યથેચ્છ વર્તવા દેઉં છું.”
 વળી કુમુદનો સ્વર સંભળાયો.

“ ચંદ્ર જોગીની સાથ કુમુદ જોગણુ થઈ ચાલી રે,

“ બહાલા ! પ્રીતિનો સાજીયું મેલ, રમીશું મહાલી રે !”

સ્વર બંધ પાડી, સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો.

“ હે રમ્ય પ્રિય સ્વર ! પ્રીતિનું આ રમ્ય સ્વપ્ન હું ઇચ્છતો નથી—

“ એ સ્વપ્નના ઉદ્ગારમાં પાપ છે, અહિત છે. હે અમૂર્ત સ્વર ! એ

“ ઉદ્ગારને તું શાંત કર અને મહારી દુષ્ટતાના દોષના ઉદ્ગાર કૂહાડ !”

આને અન્યથા ઉત્તર મળતો હોય તેમ આ વાક્ય પૂર્ણ થતાં ગુદા

અને મહા વચ્ચેની બારીમાં આવી એક બાવાએ ગર્જના કરી—

“ નન્દકો નન્દન એક આનન્દ દેત હય !”

ગુદાની ચારે પાસે પથરની ભીંતોમાં, ઉપર આકાશમાં, નીચે ઝરાના

પાણીમાં, પાસેના વડની શાખાઓની ઘાડી જાળમાં, અને અન્યત્ર સર્વત્ર પ્રતિધ્વનિ ઉઠ્યો.

“ એક આનન્દ દેત હુય !”

એ આનન્દનો સત્કાર સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયમાં પણ થયો, અને ખારી ભણી મુખ ફેરવ્યું ત્યાં ખારીમાંનો સાધુ એના ભણી પ્રસન્ન મુખથી આવવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૭.

કુમારિકા કુસુમ અને વિધવા સુન્દર.

“The husbandless woman exists in two shapes. She is either a spinster or a widow. Most nations permit both institutions to grow up side by side with each other with the result that the reciprocal proportions of the numbers of the two classes undergo fluctuations on principles very similar to those of the two metals of a double currency under the guidance of economical laws. Social science is interested in noting how these fluctuations tell upon the general welfare of the nation. The poet of domestic charms falls in love with the different features of the lights and shades of the twin sisters—the spinster and the widow. There is also a cynical way of subjecting both creatures to a camera observation and comparing the shadows of the two reflected upon its plate. This is especially useful in a country like India where the Hindus have chosen and contrived to escape the fluctuations of a domestic double currency by keeping the widow a permanent coin and excluding the spinster altogether from their mint. The propounders of justice and of the equality of

the two sexes may well protest against this gross injustice to the weaker sex. But, apart from that, no small interest gathers round the questions whether India with this monometallism for her social economics is really a loser on the whole, and whether the world of bimetallists has gained anything substantial, or, to be more serious and less offensive to the fastidious moralist, whether the world has gained on the whole by its submission to the ordinary laws of nature, and India has suffered by working out this artificial system within its families.—*Anonymous.*

વિદ્યાચતુરતું કુટુંબ એકું થઈ ગયું. વૃદ્ધ માનચતુરે
ધેર આવી કુસુદ વીશે આશા મુકી અને મુકાવી.
પુદ્ધિધનના પત્રથી પ્રમાદધનના મૃત્યુની કૃણપત્રી
જણાઈ ગઈ. એક દિવસમાં રંક પુત્રીનું અને મૂર્ખ
જામાતાનું મરણ સિદ્ધ થયું. અમાવાસ્યાની રાત્રિના
અંધકારમાં ચોમાસાનાં વાદળાંનો અન્ધકાર ભળે,

ખેવડો અન્ધકાર જગતમાં વ્યાપી જાય, અને નિદ્રાની જડતામાં
વૃદ્ધિના શૈત્યની જડતા ભળે, તેમ વિદ્યાચતુરના પ્રધાન મહેલમાં થઈ
ગયું. કુસુદ ગયાનો શોક પૂર્ણ વિકાસ પામવા આવ્યો અને
પ્રમાદધનના નામ ઉપર આરોપ, ઠપકા, ગાળો અને શાપની વૃદ્ધિ પુરી થઈ
નહી, ત્યાં પ્રમાદધનના સમાચારે એ ગાળો અને શાપને શાંત કર્યો, અને
વિધવા થતાં પહેલી મૃત્યુ પામેલી પુત્રી ભાર્યશાલી ગણાઈ, અને એ
વિચારે એના ઉપર શોકને શાંત કર્યો. મણિરાજ પોતે સર્વને આશ્વા-
સન આપી પાછા ગયા. મિત્રો, કુટુંબજન, સાતિજન, અધિકારી મંડળ,
રાજમહેલનું મંડળ, અને પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકમંડળ, સર્વની આખો
દિવસ આવજન થઈ અને અનુશોચનના વ્યવહારે શોકના હૃદયરસને
છિન્નભિન્ન કરી નાંખ્યો. અતિશય વ્યવહારવ્યાપારમાં ગયેલા દિવસને
અંતે રાત્રિસમયે શ્રાન્ત થયેલું સર્વ મંડળ વિશ્રાન્તિને ખોળે પડી નિદ્રામાં
પડ્યું. વિદ્યાચતુરની નિદ્રા, ઈશ્વરેચ્છાનો વિચાર થતાં ગાઠ થતી,
પુત્રીના ગુણ અને ભાગ્ય સાંભરતાં મસ્તિકમાંથી દૂર થતી, શોક તરી

આવતાં નેત્રદ્વારમાં આવજા કરતી, મોહનો વિજય થતાં નિઃશ્વાસને માર્ગે આપતી અને સંસારનું અસાર સ્વરૂપ સમજાતાં પાછો આવતી, અને અંતે એ પાછો નિદ્રામાં પડતો. પુત્રીનું સૌભાગ્ય અખંડ રહ્યું અને વૈધવ્ય જોવા વારો આવ્યો નહીં એ વિચાર રોતાં રોતાં થઈ આવતો. ત્યારે ગુણસુન્દરી શાંત થતી, પણ રંક અને સુશીલ પુત્રીનાં દુઃખ સાંભરતાં એની આંખમાં આંસુની રેલ ચાલતી. એને આખી રાત નિદ્રા ન આવી, પણ ઘડીક એ સુતી સુતી આંસુ સારતી, ઘડીક પથારીમાં બેઠી થઈ રોતી, ઘડીક શાંત થઈ ઉઠાડી કે મીચેલી આંખે પણ જાગૃત હૃદયે પડી રહેતી, અને ઘડીક પાસે સુતેલી સુન્દરની સાથે કુમુદની વાતો રોતી કંકળતી કરતી.

દિવસે દિવસે શોક જુનો થવા આવ્યો, અને સંસારનો વ્યવહાર સર્વનાં સ્મરણચક્ષુ ઉપર પડેો નાંખવા લાગ્યો; કુમુદના સમાચારથી સર્વ કુટુંબની આ અવસ્થા થઈ એટલા દિવસ તેમના ચિત્તમાંથી કુસુમની ચિન્તા અદૃશ્ય થઈ. માતાના આશ્વાસનમાં-અને શોકવ્યવહારનાં કાર્યોમાંથી પરવારતાં એકલાં-પડવાના પ્રસંગ વધતા ગયા અને તેની સાથે આ બાળકીના હૃદયમાં નવા અનુભવના પરિણામ, નવા વિચાર, અને નવી ચિન્તાઓને ભરવા લાગ્યા, અને તે પ્રમાણે પોતાનું ભવિષ્ય બાંધવાની આતુરતા એના એકાંત અવકાશમાં વીજળીના જેવા ચમકારો કરવા લાગી. આણી પાસથી કુસુમ આમ આકર્ષાવા લાગી, ત્યારે બીજી પાસથી બીચારી સુન્દરની ચિન્તાઓ વધવા લાગી. વિદુષી છતાં ગુણસુન્દરીને કુમુદનો ધા અતિશય લાગ્યો અને એ હૃદયશૂન્ય બંન્યા જેવી દેખાતી હતી અને ગૃહકાર્યથી તેમ કુસુમની ચિન્તાથી કુમુદના શોકો એને મુક્ત કરી. સુન્દર એક પાસથી ગુણસુન્દરીની પાછળ પાછળ ભમતી અને બીજી પાસથી કુસુમની પાછળ ભમવાનું એની દૃષ્ટિએ મુક્યું નહીં. ગુણસુન્દરીને શોકમુક્ત કરવામાં, અને મોઈ પુત્રીના શોકમાં કુબેલી માતાએ એકલી પડવા દીધેલી કુસુમના સ્વચ્છન્દ લાગતા આવેશને ડાબેલા રાખવામાં, સુન્દરની ચિન્તાઓ બહેંચાઈ ગઈ, અને જન્મપર્યંત પોતાને આભારી કરનારી ગુણોયલ દેરાણીએ કરેલા ઉપકારોનો અદલો વાળવાનો આ ધૃશ્વિરે આપેલો પ્રસંગ જાળવવામાં સુન્દર શિથિલ થઈ નહીં.

પોતાના લતાગૃહના માંડવામાં, પાસેના તળાવની કોર ઉપર, અને આ-

શપાશની ડુંગલીઓમાં, આખો દિવસ અને રાત્રિને પ્રથમ પ્રહરે કુસુમ એકલી એકલી ફરવા લાગી અને પોતાના વિચારની ચક્રદોલાએ (ચક્રોળે) ચહડવા લાગી.

“ પરણ્યાં એટલે પછાં એ વાત નહીં ! કુમુદખેન ! તું ગર્ધ અને પ્ર-
“ માદ્યન ગયા ! તમે એ જીવતાં હત કે તું એકલી જીવતી હત તો
“ તારા દુઃખનો પાર ન હતો ! એ દુઃખનું કારણ તારો વિવાહ ! વિ-
“ વાહ એ સ્ત્રીજાતનો શત્રુ છે. વૈધવ્યમાંથી મરણ તને છોડવી એ
“ વિચારથી ગુણીયલને આવા દુઃખમાંથી કળ વળે છે ! તેનું કારણ
“ શું ? કુમુદખેન પરણી ન હત અને વિધવા થઈ ન હત તો સુખી
“ હત ! માણસ મરે તો પણ તેનો શોક પાછળ રહે છે તેમ લગ્નદશા
“ સમાપ્ત થાય તો પણ તેની છાયા પાછળ રહે છે—એ છાયા તે વૈધવ્ય !
“ જે લગ્નની છાયા આટલી ભુંડી છે તે લગ્ન કેટલું ભુંડું હોવું જોઈએ ?
“ ખેનના વૈધવ્ય કરતાં એનું મરણ સારું ગણાયું ! માટે આપણે તો
“ વૈધવ્ય પણ નહીં તે લગ્ન પણ નહીં ! માત્ર કાકીને મને પરણાવી આ-
“ કામાં નાંખવાની ઘેલછા લાગી છે. પણ ગુણીયલ હજી બોલતી નથી,
“ અને અત્યાર સુધી હું કુમારિકા રહી છું તે પિતાજીની કૃપાથીજ. ”

આટલો વિચાર કરી એ હરિણી પેઠે દોડી અને ગુલાબના છોડ વચ્ચેની ગલીમાંથી દોડી આવી તળાવ પાસે એક ભુરા કાચની બરણી જેવી બેઠક ઉપર બેઠી. એને દોડતી દેખી સુંદર આઘેથી પાસે આવી એને માથે હાથ મુકી બોલવા લાગી.

“ બેટા, તું દોડાદોડ કરે એ તે આટલે વયે છોકરી માણસને માટે કંઈ
“ સારું ફેલાય ? તું મ્હોટી થવા આવી ! ”

કુસુમ— “ છોકરી જે પરણી હોય તે પછી દોડે તો તે ખોટું ફે-
“ લાય. પરણ્યા સુધી કુમારિકા ગમે તેવડી હોય તે દોડે. ”

સુંદર— “ પણ હવે તારે પરણવાનું કંઈ છેટે છે ? ગુણીયલને તારી
“ કેટલી ચિંતા થાય છે તે તને ખબર છે ? કુસુમ, હવે તું કાંઈ કાઢી
“ થા. આવે કાળે માની ચિંતા તું ઓછી નહીં કરે તો પછી ક્યારે
“ કરવાની હતી ? ”

આ વાક્યના મર્મભાગે સફળ પ્રહાર કર્યો અને કુસુમ અંદુશમાં આવી ગંભીર થઈ ગઈ. મનુષ્યમાત્રની નિરંદુશતાને પ્રસંગ છોડાવે છે. દુષ્ટ શિક્ષા-રૂપ વિપત્તિના પ્રસંગથી અંદુશમાં આવે છે. મૂર્ખ જનને અંદુશમાં આણવા એક વિપત્તિ બસ નથી, પણ અનેક વિપત્તિઓના ખપ પડે છે. ચતુર અને

સાધુ પણ અનુભવહીન જનને પોતાની અથવા પારકી વિપત્તિનું દૂરથી પણ
 દર્શન થતાં બોધ મળે છે અને વગર—અંકુશે બોધનો અંકુશ જાતે સ્પુરે
 છે. બોધના અંકુશને યોગ્ય પણ બાળ વયના ઉત્સાહથી ભરેલી યુવાવ-
 સ્થાને આવા દર્શનમાંથી લેવાના પ્રબોધનું ભાન આણનાર પ્રિયબોધક
 મનુષ્ય જોઈએ છીએ. આવો સંયોગ કુસુમને હતો. એના વિદ્યાસની
 નિરંકુશતા જોઈ ગુણસુંદરી હબકતી હતી, ત્યારે સ્વતંત્ર બુદ્ધિવાળાં
 મનુષ્યોની પ્રકૃતિનો સુર વિધાન્યતુર એને ધૈર્ય આપતો હતો અને
 બાલક શરીરરૂપ યજ્ઞ ઉપર બુદ્ધિના અગ્નિને દાસત્વમાં નાંખવાનું પાપ-
 કર્મ ન કરવાનાં કારણ બતાવી એ અગ્નિને કેવી રીતે કેવા તપથી સાધવો
 એ દર્શાવતાં બોલ્યો હતો કે—“ ગુણીયલ ! નવી પરણેલી મુઘ્ધા
 “ સ્ત્રીને જેમ દક્ષ નાયક બળથી નહીં પણ કળાથી વશ કરી લે અને
 “ એ મુઘ્ધાનો રસ વધારે, તેમ જ બાળકની બુદ્ધિને પણ કેળવવાની
 “ છે. જો આપણાં બાળક આપણા કરતાં વધારે બુદ્ધિવાળાં થાય એમ
 “ આપણી ઇચ્છા હોય તો તેમની બુદ્ધિને આપણી બુદ્ધિની બેડીઓમાં
 “ કેદ ન કરવી, કારણ માબાપની બુદ્ધિની માત્ર આજ્ઞાકર થવા શીખેલી
 “ બુદ્ધિ સ્વતંત્ર રીતે ઉડવાનો અભ્યાસ પામતી નથી. બાળકની બુદ્ધિને
 “ પગે માબાપે ઘડેલી બેડીઓ નાંખવી નહીં, પણ એ બુદ્ધિ જાતે
 “ ચાલે, પડે, અને ઉઠે અને શક્તિ હોય તો દોડે તેમાં માબાપે વિદ્ય ન
 “ નાંખવું. એ બુદ્ધિ પોતાની કળાથી નૃત્ય કરે તો કરવા દેવું. તેને વિદ્યા
 “ એ અન્ન છે, વિચાર એ વ્યાયામ (કસરત) છે, સ્વતંત્રતા એ તેના
 “ પ્રાણનું પોષણ કરનાર પવન છે, ઉત્સાહ એ એની ક્રીડાભૂમિ છે,
 “ અને સંસારનું અવલોકન એ એને જીવન આપનાર પાણી છે. માતા-
 “ પિતાનો ધર્મ એ છે કે એ પાણી નિર્મળ રાખવું, એ પવન નિર્મળ
 “ અને અપ્રતિરુદ્ધ રાખવો, એ ક્રીડાભૂમિમાં અધમ સંગતિ જવા દેવી
 “ નહીં, અને એ વ્યાયામમાં ન્યૂનતા કે અતિશય થાય નહીં અને વ્યાયામને
 “ અંતે ફરવા માંડેલા લોહીથી ભરેલી નસોમાં અયોગ્ય પદાર્થને સ્થાને
 “ પોષક અન્ન જાય. માતાપિતા ભણીના અંકુશની સમાપ્તિ આટલામ
 “ થાય છે. બાલ્યાવસ્થામાં આટલા અંકુશમાં રહી બાળકની બુદ્ધિ મરજી
 “ પડે તેવું નૃત્ય કરે તે કરવા દેવું. એ અવસ્થા જેમ જેમ પુરી થતી
 “ જાય તેમ તેમ એ બુદ્ધિના અન્નસાથે બાળકના ભવિષ્ય પ્રયાણને
 “ યોગ્ય ભાથું ભરવું, અને તેની ક્રીડાભૂમિમાં સુખદુઃખોથી ભરેલા
 “ સંસારનાં ચિત્ર મુકવાં, દુષ્ટ પવન નિવારનાર તેમ પવનને સુગન્ધ-
 “ વાહક કરનારા રસ એના ભવનના સર્વ ભાગમાં મુકવાં એટલું સરત

“ રાખવું. યુવાવસ્થા—આદિ પ્રવાહો સ્વતંત્રતાને વધારનાર છે તે કાળે
 “ આવા રસથી જે કામ થશે તે શુદ્ધ શિક્ષાપાઠથી નહીં થાય, માટે એના
 “ વિચારરૂપ વ્યાયામને વધવાનાં સાધન ઉભાં કરવાં પણ તે એવાં હલકાં
 “ ન કરવાં કે પ્રમાદ થાય અને એવાં ભારે ન કરવાં કે અતિશ્રમ
 “ થાય. અને અંતે એના અવલોકનરૂપ જીવનનો પ્રવાહ ગંગા જેવો
 “ રાખવો, અર્થાત્ સર્વ કાળે શુદ્ધ અને જગત્ને પાવન કરનારો કરવો,
 “ અને સર્વગ્રાહી આકાશના પ્રતિબિમ્બનું સર્વોચ્ચ પ્રતિબિમ્બ સંગ્રહનારો
 “ કરવો; પ્રાણીમાત્રની તૃષા ભાગનાર, જીવન આપનાર, ચારે પાસની
 “ વનસ્પતિનો પોષક, અને હિમાચલ જેવા ઉચ્ચ સ્થાનમાંથી સર્વદા
 “ પ્રભવ પામતો એ પ્રવાહને કરવો! સમુદ્ર જેવા વિશાળ અને પ્રાણુ-
 “ પોષક પ્રયાણુમાર્ગરૂપ ઇષ્ટાપતિનો—અનેક શુભ પણ સતત નીતિઓથી—
 “ સાધક ગંગા-પ્રવાહ જેવો બાલક-બુદ્ધિના આ અવલોકનના
 “ પ્રવાહને કરવો. ગુણીયલ ! શુદ્ધ વિદ્યાદાનનો માર્ગ અને
 “ પરિણામ આવે છે, અને પુત્રીનું સ્ત્રીત્વ અને પુત્રનું પુરુષત્વ
 “ લક્ષ્યમાં રાખી આ માર્ગ લેવાય તો તેના નિયમ ઉભયને
 “ સામાન્ય છે અને એ માર્ગ પુત્રમાત્ર અને પુત્રીમાત્રનાં જાતકર્મ
 “ આદિ સંસ્કારોમાંનો એક આવશ્યક સંસ્કાર છે. એ સંસ્કાર ન આપે
 “ તે માતા અથવા પિતા પોતાના ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે. આપણા
 “ લોક ક્ષુદ્ર થયા છે અને શુદ્ધ ધર્મ સમજતા નથી. પણ આ પવિત્ર
 “ ધર્મથી તું ભ્રષ્ટ થઈશ નહીં ! એ વિષયમાં ત્હારા ધર્માધર્મમાં મ્હારો
 “ ભાગ છે, તું મ્હારી સહધર્મચારિણી છે, અને આટલા ધર્મનું કૃત્ય હું
 “ તને સોંપું છું, કારણ મને વ્યવહારમાંથી અવકાશ ઓછો મળે છે. પણ
 “ ઈશ્વરે સર્વ રીતિથી અનુકૂળતા કરી આપી, તેને પાત્ર થવા મ્હેં તને
 “ વિદ્યા આપી છે, અને તું પુત્રીને આપજે અને એની બુદ્ધિને સંસ્કાર
 “ પામેલા મણિ જેવી કરવાનો મ્હેં તને માર્ગ બતાવેલો છે. ગૃહિણી ગૃહસુ-
 “ ચ્ચતે. માટે આ ગૃહકર્મની સફલતા ત્હારા ઉત્સાહ ઉપર આધાર રાખે છે.
 “ તને આપેલી વિદ્યાને લીધે આ ધર્મમાં તું મ્હારી સહધર્મચારિણી છે.”

વિદ્યાચતુરે કુસુમના સંબંધમાં આ શિક્ષા આપી હતી તે ગુણસુંદરીએ
 લખી રાખી જિજ્ઞાસે કરી હતી. પુત્રીને વિદ્યા અને બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય
 આપવાનું કારણ કોઈ પુછે ત્યારે પતિવ્રતા ઉત્તરમાં “ પતિઆજ્ઞા ”
 દર્શાવતી હતી. એ આજ્ઞાને કોઈ ભુલભરેલી ગણે ત્યારે પતિપ્ર-
 તિષ્ઠાનું સમર્થન કરવા આ શિક્ષાના અક્ષરોનો સારોદ્ધાર કરી સા-
 ક્ષરો જય પામતી. છતાં સ્ત્રીજાતિને સ્વાભાવિક ભીતિ તે ગુણ-

સુંદરીના હૃદયને પુત્રીના સ્વાતંત્ર્યક્ષલના સંબંધમાં નિરંતર કંપાવતી, અને પોતાની ભીતિ ખરી ન પડે એવું એ નિત્ય ઇચ્છતી. એ ભીતિ ખરી પડશે કે ખોટી એ શંકા ગુણસુંદરીને અને સુન્દરને નિત્ય થતી. એ શંકાનું સમાધાન કાળક્રમે અને કુસુમના પૂર્ણ વિકાસને અંતે જ થાય તેમ હતું. ભત્રીજાને માની ચિન્તા ઓછી કરવાનું કહેતાં કહેતાં સુન્દરનું હૃદય આ શંકાથી ધડકવા લાગ્યું. વગર-અંકુશે ઉછરેલી કન્યાની બુદ્ધિમાં વિપત્તિધર્મનો બોધ કેવી રીતે સ્પુરેછે તેનું અવલોકન અનુભવી વિધવા આતુરતાથી કરવા લાગી. એ આતુરતાને લીધે પોતાને પ્રશ્ને પ્રશ્ને કાકી ભત્રીજાનાં નેત્ર ભણી દૃષ્ટિ ધરવા લાગી, અનુભવહીન પણ મેધાવિની બાળાના ઉત્તરે ઉત્તરે તેના અક્ષરોદ્ગાર ભણી પોતાના કર્ણને એકાગ્ર કરવા લાગી, અને એ ઉદ્ગારકાળે અનેક વિકારો અનુભવતી પ્રિય વત્સાના નખથી શિખ સુધીના સર્વ ભાગો ઉપર સહજ સ્ફુરતી ચેષ્ટાઓને વત્સલ કાકી અનેક પ્રિય-ચિન્તક ચિન્તાઓથી વીજળી પેઠે સહસા, ત્વરાથી, સર્વતઃ અને ક્ષણભરમાં સુપ્રકાશિત કરવા લાગી.

કાકીનો પાલવ ઝાલી કુસુમ બોલી.—

“કાકી, તમે એમ સમજો છો કે ગુણીયલના દુઃખમાં વધારો કરવા જેવાં મહારાં કૃત્ય છે?”

સુન્દર—ના, તહારાં કૃત્ય એવાં નથી, પણ તહારા વિચાર અને બોલ ગુણીયલની ચિન્તાઓ વધારે છે.

કુન્દર—ત્યારે ગુણીયલ મને જાતે કેમ કહેતાં નથી?

સુન્દર—તહારા પિતાજીની આજ્ઞા છે કે તહારા વિચાર જાણવા પણ રોકવા નહીં; તેને વાળવા પણ મરડવા નહીં.

કુન્દર—ત્યારે એટલું તો ખરુંકની કે મહારા વિચાર નિર્દોષ છે?

સુન્દર—હું કાંઈ પંડિત નથી. પણ આ વિચાર પ્રમાણે તું ચાલીશ તો વિપરીત કરી બેસવાની અને જાતે દુઃખી થઈ બીજાને દુઃખી કરવાની! ઇંગ્રિજ ભણેલા પુરુષો ઘર ચલાવવા બેસે ત્યારે સ્ત્રીજાતે તેમની મરજી પ્રમાણે વર્તવું પડે, પણ એટલી તેમની આજ્ઞા પાળવાથી આપણાં કાળજાં કંપતાં મટે નહીં.

કુન્દર—જ્યારે મહારી ચિન્તા પિતાજી એક રીતે કરે અને ગુણીયલ બીજી રીતે કરે ત્યારે મહારે શું કરવું?

સુન્દરે કુસુમને જરીક ખસેડી અને એક બેઠક ઉપર બેજણ સંકડાઈને બેઠાં. સુન્દરે કુસુમને બગલમાં લીધી.

સુ૦—પુત્રોની સંભાળ પિતા લે અને પુત્રીની માતા લે. જો તું ગુણી-યક્ષના વિચારમાં વળે તો તારા પિતાને વાંધો નથી.

દુ૦—તો મહારા વિચારને વાળો—એને મરડી નાંખવા શું કરવા મથો છો? મહારે કુમારાં રહેવું છે. એ વિચારને મરડી નાંખી તમે બધાં પરાણે પરણાવશો ત્યારે મહારું કંઈ જોર છે? ગાય ને દીકરી—તેને મા-બાપ મોકલે ત્યાં જાય.

કુસુમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું, તેનાં વિશાળ નયન આંસુથી ઉભરાયાં, બાળક હૃદય દુઃખના આવેશથી ધડકવા લાગ્યું, અને કાકીની છાતી ઉપર માથું નાંખી બાળા ધીમે ધીમે રોવા લાગી. સુંદરે ઉંડો નિઃશ્વાસ મુક્યો.
“બેટા કુસુમ ! એક દીકરીને પરણાવી સરાયાં નથી અને બીજી દીકરીનું
“પ્રારબ્ધ કેવું નીવડશે તે વિચારતાં અમારાં કાળજી કમ્પે છે તો તારા
“જેવી ચક્રોર જતને ચિન્તા થાય એમાં નવાઈ નથી. પણ પરણ્યા
“પછીનાં સહ દુઃખ કુમારાં રહ્યાંનાં દુઃખથી ઓછાં.”

કુસુમ આંસુ મુકવી મહોં ઉંચું કરી બોલવા લાગી. કાકી, માતાની ચિન્તા ઓછી કરવાની વાત પડતી મુકી, વાદવિવાદમાં ભળ્યાં લાગ્યાં. માતાની ચિન્તા ઓછી કરવાની વાતમાં કુસુમને પોતાનું કાળજી હારી જતું લાગ્યું. વાદવિવાદમાં ઉતરતાં પોતાની બુદ્ધિ ચાલતી લાગી.

“કાકી, પરણેલાંનાં દુઃખ સહ દેખીએ છીએ. કુમારાંનાં દુઃખ કાણે દીધાં છે?”

સુ૦—કોસા કુમારા દીધા છે; કોશી કુમારી દીડી નથી તો તેનું સુખ કે દુઃખ કશું ચે શી રીતે દેખાય? બાકી અનુમાનથી જોવાનું તે તો બે પગે ચાલે તે દેખે. ન દેખે એટલી મહારી થેલી કુસુમ !

દુ૦—થેલી ભત્રીજી ન દેખે તો કાણાં કાકી દેખાડે !

સુ૦—જો બાળક પાસે બધી વાતો થાય નહીં અને બાળક મહો-ટાંની વાતો કરવાના ચાળા કરે ત્યારે મહોટાંએ ન રહેવાનું રહેવું પડે.

દુ૦—એમ કરો ત્યારે.

સુ૦—તું લાજ છોડાવીશ ને છોડીશ પણ મમત મુકવાની નહીં.

દુ૦—વારું એમ. પણ બોલો તો ખરાં.

સુ૦—જેણે મુકી લાજ, તેને નહાવું સરખું રાજ્ય.

દુ૦—હા ભાઈ, એમ, પણ બોલો.

સુ૦—હું કંઈ તારો ભાઈ નથી. પણ લે, સાંભળ ત્યારે. આ જગતમાં મોટા મંચાર શો કરવા ચાંચતા રહે ?

કુન્— તેમને તેમ ગમ્યું. ગમવા ન ગમવાની વાત; તેમાં કારણ શાં? કોઈને ભાવે ગળ્યું, ને કોઈને ભાવે તીખું; કોઈને ગમે સંસાર માંડવાનું ને કોઈને ગમે કુમારાં રહેવાનું.

સુન્— ના, એમ નથી. ભાવવું ન ભાવવું તેનો આધાર જીભ ઉપર છે. પણ ભુખની વાસના જેવી સંસાર માંડવાની વાસના પ્રાણીમાત્રને વખત આવ્યે થાય છે. જેમ ઝાડમાત્રને પોતપોતાની ઋતુ આવ્યે ફળપુષ્પ થાય છે તેમ પ્રાણીમાત્રમાં યૌવનનો વા વાતાં મોડી વહેલી સંસારની વાસના જાતે ઉત્પન્ન થાય છે.

કુન્— પણ રાણી સાહેબનાં શિક્ષક મિસ્ ડ્લોરા મડમ છે તે હજી કુમારાં છે, ને બીજું બોલું ?

સુન્— બોલને.

કુન્— ના, પણ તમને જોટું લાગે ને મને વહકો.

સુન્— ના, નહીં જોટું લાગે.

કુન્— બીજું તમે પણ ક્યારે સંસાર માંડ્યો છે ?

સુન્— હૃદયનો નિઃશ્વાસ હૃદયમાં ડાખી બોલી.

“મડમને વાસના નહીં થઈ હોય તો થશે ને આજ નહીં તો ચાર વર્ષે સંસાર માંડશે. ને બેટા, કાકીની વાત કાકીનું હૃદય જાણે છે કે પરમેશ્વર જાણે છે.”

કુન્— “ત્યારે તો તમને વાસના થઈ હશે.”

સુન્— બોલો, આડું જોતી સ્વસ્થ બનતી સુન્દર બોલી.

“જે, ઈશ્વરે જ્યાં ક્યાં પ્રાણ અને યૌવન મુક્યાં છે ત્યાં ત્યાં એ

“વાસના પણ મુકી છે વિધાત્રી, લક્ષ્મીજી, અને પાર્વતી એ જગદમ્યાના

“સ્વરૂપ; તેમાં પણ એ વાસના પ્રકટી છે તો ત્હારી કાકી જેવી રાંક

“જાત તે કોણ માત્ર? વાસના તો યૌવન સાથે ધડાઈ. તે યૌવન

“સાથે જશે. પણ એ વાસના મારવી એ ડાહ્યાં અને સદ્ગુણી

“માણસનું કામ.”

કુન્— જય મળ્યો ગણી ઉભી થઈ હસતી હસતી બોલી.

“ત્યારે એ શુભ કામ કાકીથી બન્યું તે ભત્રીજી બનાવશે! પણ

“એટલી હરકત સારુ પરણવાના ખાડામાં પડવાનું હોય તો આપણી

“ચોખ્ખી ના.”

સુન્— હાથ ઝાલી કુસુમને પાછી બેસાડી.

સુન્— બેશ તો ખરી. એટલામાં પુલી શું ગઈ? આજ મહે ત્હારી સાથે

મહીપણાં માંડ્યાં ત્યારે બધુંગે ફેલેવું પડશે ને એ ફેલેવાનું તો હજી
ધણું છે.

કૃ૦—હો. તમને ફેલેતાં થાક નહીં ચડે તો મને સાંભળતાં શો
થાક ચડવાનો છે ?

મૃ૦—તું જાણે છે કે વાસના મારવાનું કામ રહેલું છે. પણ એના
જેટલું વિકટ કામ કંઈ નથી. ઋષિ મુનિ અને બ્રહ્માદિક લોકે એનાથી
પરાભવ પામી ભુલો ખાધો છે.

કૃ૦—પણ એ તો તમે પુરુષોની વાત કરી. એ વાસના ગમે તેવી
વિકટ હશે; છતાં જગતમાં સતીઓ કેટલી બધી થઈ ગઈ છે ? હું ધારું
છું કે આ વાસનાને જીતવામાં પુરુષોના કરતાં સ્ત્રીઓ વધારે ક્ષમી હશે,
તેથી જ્યારે પુરુષોમાં મ્હોટા મ્હોટાની ચુકો ગણાઈ છે ત્યારે સ્ત્રીઓમાં
મ્હોટાં મ્હોટાંનું સતીપણું ગણાય છે.

સુન્દરને ભત્રીજાની બુદ્ધિ ઉપર વહાલ ઉપજ્યું ને બોલી.

“ બેટા, તારામાં અનુભવનું કામ સારવા ઈશ્વરે બુદ્ધિ આપી છે.

“ સતીઓ વધારે થઈ છે તેના અર્થ તો બે થાય. એક હૈં કહ્યો તે.

“ અતે બીજો એવો થાય કે પુરુષો ઘણું ખર્ચે સારા હોય છે ને માત્ર

“ ભુલો કરનારા આંખે ચડે છે, ત્યારે સ્ત્રીઓ ઘણી ખરી નહારી હોય

“ છે ને તેમાંથી માત્ર થોડી સારી નીવડનારીઓ છે તેથી તેમનાં દષ્ટાંત

“ લેવાય છે. આવો ચે અર્થ કરનાર કરે, ને પુરુષોની બોલીમાં ને

“ પુસ્તકોમાં લોક આપણ સ્ત્રીઓને ગાળો દેતા આવ્યા છે કે સ્ત્રીઓ

“ જાતે નહારી તેથી પુરુષ કસાય છે. હવે ખરી વાત જોઈએ તો આમાં

“ કંઈક સાચું છે ને કંઈક ખોટું છે.”

કૃ૦—કેવી રીતે ?

સુ૦—વાસના તો ઈશ્વરે પુરુષ અને સ્ત્રી બેમાં મુકી છે. પણ સ્ત્રીની
વાસનાને માથે કેટલાક અંકુશ ઈશ્વરે મુક્યા છે ને કેટલાક લોકે મુક્યા
છે. સ્ત્રીને લજ્જાનું ભૂષણ છે તે જ એની વાસનાનો અંકુશ છે. જે સ્ત્રી
લજ્જાવતી છે તેની વાસનાને ખહાર પુટી નીકળતાં મહાપ્રયત્ન પડે છે.
માટે આ લજ્જાનું પોષણ કરવું. એમ જ સ્ત્રીને પોતાની જાતનું અભિ-
માન હોય છે અથવા પોતાના કુળનો વિચાર હોય છે તે સર્વ આ વાસ-
નાના અંકુશ છે.

કૃ૦—ત્યારે શું સ્ત્રીઓ આ અંકુશને વશ છે તેથી સારી છે અને તેનું
પોતાનું જાતબળ નથી ?

સુ૦—છે. એ પણ છે અને અંકુશ પણ છે. સ્ત્રીના શરીરમાં બળ નથી, પણ હૃદયમાં એવું બળ છે કે દુષ્ટ પુરુષો સતીના સામું જોતાં કંપે છે. રાવણ જેવો સીતામાતાને હરી ગયો ખરો, પણ અશોક વનમાં બાર વર્ષ માણ રહ્યાં ત્યાં એ દુષ્ટ, તેમના દષ્ટિપાતથી ધ્રુજતો, આવીને જતો રહેતો, અને રામજીના સામી લહડવા છાતી ચલવી, પણ માણના શરીરને અડકી શક્યો નહી. બેટા, રામજીના કરતાં સીતાજીએ વધારે પરાક્રમ કર્યું અને સ્ત્રીજાતને માથે એમનો હાથ હોય ત્યાં સુધી પુરુષ જખ મારે છે. અને પુરુષો સારા અને પંડિત હોય, પણ જાતે વાસનાને રોકી શકતા નથી ત્યારે સામી સ્ત્રી પોતાનું બળ બતાવી પુરુષને સારે રસ્તે ટકવા દેઈ શકે એમ હોય છે. પુરુષ અને સ્ત્રી બે સારાં હોવા છતાં બે જણને વાસના ઉત્પન્ન થાય તેવે કાળે જો સ્ત્રી ધારે તો તેને બળે બે જણ શુદ્ધ રહી શકે અને વાસના નિષ્ક્રાંત થાય. એવું છતાં સ્ત્રી પોતાનું બળ આવી સારી રીતે વાપરવાને ઠેકાણું પુરુષને લલચાવવા બેસે તો પુરુષનું ગળું નથી કે વાસનાને રોકી શકે. પુરુષની લલચાવી સ્ત્રી ન લલચાય, પણ સ્ત્રીનો લલચાવ્યો પુરુષ ટકી શકે એમ ન ધારવું. આવી જાતનું પોતાનું છતું બળ સ્ત્રીયો ન અજમાવે ત્યારે સાધુ પુરુષો એમને ગાળો દે તે તેમનો વાંક નહી.

કુ૦—ત્યારે મને લાગે છે કે એક પુરુષ અનેક જીવતી સ્ત્રીયો કરે અને સ્ત્રી વિધવા થયા પછી પણ તમારી પેઠે—જાઓ, નહીં કહું. પણ આપણા લોકમાં આવા ચાલ છે તેનું કારણ એ જ હશે કે પોતાની અને પુરુષની વાસના રોકવામાં બધી બાજુ સ્ત્રીના હાથમાં છે—

સુ૦—વાહ, દીકરી, જીવતી રહેજે. અને એટલા માટે જ આપણે પુરુષના વાહ નહી. એટલા માટે જ શાસ્ત્રમાં આપણે માથે મર્યાદાઓ મુકી છે.

કુ૦—સુધારાવાળા એમ કહે છે કે પુરુષ બળવાન છે તે સ્ત્રી અબળા છે તેથી પુરુષોએ શાસ્ત્ર કરી સ્ત્રીઓના સુખની મર્યાદાઓ બાંધી અને પોતે સ્વતંત્ર રહ્યા.

સુ૦—ના બેટા, એ સુધારાવાળા પુરુષો કીણવટ સમજતા નથી. બાળા મહોટાની સાથે લહડવા માંડે ત્યારે બાળકની પેઠે અમર્યાદ ન થતાં બાળકનું રક્ષણ કરી તેને કઠેકાણું વાગી બેસે નહી એમ લાપટઝાપટ કરી બાળકને વશ કરવું એ મહોટાનો ધર્મ. નિર્બળ અને બળવાન, સમજી અને અણસમજી એવાંઓના પરસ્પરવ્યવહારમાં બળવાન અને સમજીને માથે મર્યાદા અને ધર્મ હોય છે. સંસારની વાસનાઓને અંગે સ્ત્રી પુરુષ કરતાં વધારે

બળવાળી છે અને સ્ત્રી બળ કરી વાસના રોકી શકે છે માટે શાસ્ત્રે બાંધેલી મર્યાદાઓ પાળવી એ સ્ત્રીના બળનો ધર્મ છે.

કુન્ડ—જ્યારે એમ સ્ત્રીઓમાં બળ છે ત્યારે મને પરણવાનું કેમ કહ્યું છે ?

સુન્ડ—બધી સ્ત્રીઓ બળવાળી નથી હોતી.

કુન્ડ—તે બળવાળી ન હોય તો પરણે અને બળવાળી ન પરણે. આનો ઉત્તર સુન્દરને બરોબર સુઝ્યો નહીં. તો પણ વિચાર કરતી કરતી બેઠી.

“ જો, બળવાળી પોતાના બળને લીધે ન પરણે તો બળવગરની

“ બીજી લાલચોથી ન પરણે. એકજણ ચાલ પાડે તો બધે ઠેકાણે ચાલ

“ પડે, માટે શાસ્ત્રવાળાએ ઘણો વિચાર કરી પાળ બાંધી તેને પાણી

“ ઓળંગી શકે નહીં. બેટા, આપણાં પ્રારબ્ધ આપણાં હાથમાં નથી

“ પણ અનુભવી લોક અને ત્રિકાળ જ્ઞાની ઋષિ મુનિઓ આપણાં પ્રારબ્ધ

“ બાંધી ગયા છે તેમાં સૂર્યલોકનું અને આપણું કલ્યાણ જ રહેલું છે.

“ તેમણે મહારે માટે આવું પ્રારબ્ધ બાંધ્યું અને ત્યારે માટે પરણવાનું

“ પ્રારબ્ધ બાંધ્યું તેમાં મહારાજ મણિરાજ પણ ફેર કરી શકે એમ

“ નથી, તો ત્યારા પિતાજી ભણીની તો આશા ત્યારે મુકવી જ ! ”

કુન્ડ— વારું, એ તો બધું ઠીક. પણ ધારો કે આરજ્યો, બા-
વીઓ, અને મડમો કુમારી રહે છે તેમ હું પણ રહું તો મને પોતાને
શી હાનિ ?

સુન્ડ— તું આજ ધારે છે કે ત્યારમાં વાસના રોકવાનું બળ છે,
પણ તે હમેશાં તેમજ રહેશે એમ ન ધારવું.

કુન્ડ—પછી ?

સુન્ડ—પુરુષને માયાની ખેંચ, પણ સ્ત્રીને માયા અને કાયા બેની
ખેંચ,— જ્યાં જાય ત્યાં ખેંચે. ડગલે ડગલે ને પળે પળે ને વસ્તીમાં
તેમ એકાંતમાં પણ એ ખેંચે.

કુન્ડ— પછી ?

સુન્ડ— શરીરની રચના ઈશ્વરે એવી કરી છે કે પુરુષ ગમે તેટલી
ભુલો કરે તે જગત જાણે નહીં; પણ સ્ત્રીની એક ભુલથી એવું થવા
વારો આવે કે તેનું શરીર જ તેની અધોગતિ પ્રાસેદ્ધ કરે અને
તેની સુક્તિ ગમે તો બાળહાથી કે ગમે તો નાત જાત અને લાજનો
લાગ ક્યોથી જ થાય. કુસુમ, સંસારના જરીકે સરખા પણ હલાવાની
અનુભવીયણુ વિધવાને પ્રારબ્ધનો સંતોષ રહી શકે પણ સંસારનું

સ્વપ્ન પણ જોણે દીઠું નથી એવી કુમારિકાને આ સંતોષ શી રીતે વળવાનો હતો અને આ પપળામણમાંથી તે શી રીતે તરવાની હતી ?

કુન્ન—પછી ?

સુન્ન— તું હાલ સમર્થ માતાપિતાની છાયામાં રહે છે અને ત્હાડ-તડકો જાણતી નથી. પણ ત્હારાથી જાતે કમાવા જવાવાનું નથી, ધડપણ મંદવાડ, અને મરણ સહને માથે ભમે છે. માળાપની એકડી કરેલી લક્ષ્મીનો વિશ્વાસ નથી. ત્હારાં માતાપિતાની જે સ્થિતિ આજ છે તે નિત્ય રહેવાની નથી, અને તેમના દેહ નહી હોય ત્યારે તું અશરણ થઈ સંસારમાં એકલી પડીશ, ત્હારી દાઝ દયા જાણનાર કોઈ રહેવાનું નથી, અને તું કાકીના બોલ સંભારીશ ને રોઈશ— પણ ત્હારાં આસું-દહોનાર અંગનું માણસ તમે મળવાનું નથી.

કુન્ન— પછી ?

સુન્ન— પરણેલી રાંડે તેને પીયર ને સાસરુ બે છે. મ્હારાં ભાઈ ભોજાઈને મ્હારું મ્હો ગમ્યું નહી અને મને ભુખી તરસી ઘરખ્હાર ક્હાડી ત્યારે પરણી હતી તો મ્હારે આટલાં ન્હાની ભાભી હતાં તેને મ્હારી દયા આવી ! ગુણસુંદરી હતાં તો સુન્દર આજ જીવે છે. કોઈ ઠેકાણે દરબારની ખ્હીકે તો કોઈ ઠેકાણે લોકલાજથી, કોઈ ઠેકાણે લોકલાજથી તો કોઈ ઠેકાણે ગયા સ્વામીના સ્મરણથી, કોઈ ઠેકાણે તેથી તો કોઈ ઠેકાણે કુટુંબભાવથી કે દયાથી, મ્હારા જેવી અનેક રાંડીરાંડો સાસરીયામાં સમાસ પામે છે, અને એક ઠેકાણે ભોજાઈને જેનું મ્હો ગમતું નથી તેનું મ્હો સાસરાની દેરાણી જેઠાણી કે દીયર જેઠ જીવે છે અને બીજે ઠેકાણે સાસરીયાંને દયા ન આવે તો ભાઈ ખ્હેનને સંગ્રહે છે. કુસુમ, વગર પરણેલી કુમારિકા ભાઈને પણ ભારે પડે અને ભાઈ ક્હેશે કે પરણવાનું હાથમાં છતાં પરણતી નથી ને મ્હારે માથે પાંચશેરીયો થઈ બેઠી ! તને ખબર છે કે ગરીબ પીયરમાં પરણેલી દીકરી સાસરે જતાં વાર લગાડે તો ગાળો ખાય છે, તો જન્મારા સુધી માથે પંજા જેવી ખ્હેન કીયા ભાઈને ગમવાની હતી ? ત્હારે ભાઈ આવશે, ને તું સાસરેથી ચાર દિવસની મ્હેમાન થઈ પીયર આવીશ તો ભાઈ ત્હારો સત્કાર કરશે. પણ કુમારી રહી તો ભાઈ ત્હારો ભાર વેઠી શકશે નહી અને તેને ત્હારું મ્હો પણ નહી ગમે. હું વિધવાને સુખ છે તે પણ તું કુમારી રહીશ તો તને નહી મળે !

કુ૦—પછી ?

સુ૦—શું-પછી-પછી-કર્યો કરે છે ? મહે આટલું કહ્યું તેનો કંઈક ઉત્તર તો હૈ ? અમે કુતરાં તે ભસ ભસ કરીએ તે મોંધીબા મહારાં બોલ ન બોલે.

કુ૦—કાકી, કોધે ન ભરાશો. તમે અનુભવની વાતો કહી. તેનો હું ધીમે ધીમે વિચાર કરીશ તે કંઈ માર્ગ કહાડીશ.

સુ૦—શાના માર્ગ કહાડવાની હતી જે ? ભાઈબાપા કર્યે નહી માને તો હાથ પગ બાંધીને મનાવવું પડશે.

કુ૦—તે હાથપગ બાંધજો તે માથું ચે મરડી નાંખજો. એમાં કાંઈ લેવા જવું છે ? બાકી વિચાર કરવા જેવું હોય ત્યારે તરત ઉત્તર ન ચે દેવાય.

સુ૦—ન દર્શિ, બાપુ, ન દર્શિ. હું જાણું જ છું તો કે કુમુદ રાંક હતી તેણે મરીને ત્હારી માને દુઃખ દીધું અને તું કુમારી રેહોને દેવાની છે. જીવાનીમાં જેને સાસુ નણંદે જંપી બેસવા ન દીધાં તેને આજ દીકરીયો શી રીતે જંપવા હૈ ?

કુ૦—તે, કાકી, એ વાત નહી થાય. ગુણીયલનું કહ્યું કરવાની મહે ના કહી નથી. મહારા વિચાર વાળવાની વાત હતી—તે વિચાર તમારાથી વળે તો વાળો. મહારા વિચાર વાળ્યા વગર મહારી મરજી ઉપરાંત કંઈ કરવું હશે તે કરશો તો હું એટલી શ્રદ્ધા રાખીશ કે મહારાં છત્રરૂપ છે તે અનુભવી છો તે જે કરશો તે સારું જ હશે. બાકી મહારા વિચાર તો જે હોય તે. તે ઉપર મહારું જોર નહી.

આટલું બોલે છે ત્યાં આશપાસ કોઈના પગનો ધસારો થયો. તેની સાથે આ વાતો બંધ પડી અને એ જણુ ધસારાની દિશામાં જવા ઉઠ્યાં.

પ્રકરણ ૮.

ફોરા અને કુસુમ.

જકીય નીતિ જ્યાં જ્યાં ઉદાર, દીર્ઘદષ્ટિવાળી, અને કાર્યગ્રાહી થઈ છે ત્યાં ત્યાં ભિન્ન રાજ્યોના રાજપુરુષોના પરસ્પરસંબંધગાઢ થયા છે. એ રાજ્યના રાજાઓ ભિન્ન હોય તો પરસ્પરનાં લાભનું આસ્વાદન કરવા માટે, અને શત્રુ હોય તો પરસ્પરનાં હિત્રસ્થાન અને મર્મસ્થાન સુંધી કહાડવાને માટે એ રાજાઓ દૂર હોવા છતાં સમીપ જવાના ચિત્રમાર્ગ શોધે છે અને રચે છે. અકબર મહારાજના કાળમાં રજપુતોને ભિન્નો કરવામાં આવ્યા હતા અને રજપુતાણીઓને બાદશાહી

જનાનામાં લેવામાં આવી હતી. આજના કાળમાં આ મંત્ર ઇંગ્રેજો સાધતા નથી તેનાં અનેક કારણ છે, પણ જે દેશી રાજાઓ જાતે અથવા પોતાના રાજપુરુષોદ્વારા ઇંગ્રેજ અધિકારીઓમાં ભોજનાદિ વ્યવહારમાં ભળે છે તેને આ મંત્રસાધનાનો કંઈકે અનુભવ થાય છે. ચતુર્વર્ણમાં અને ચતુર્વર્ણ બહાર રજપુતોને ઇદવ્યવહાર ચલવવા શાસ્ત્રથી અને લોકાચારથી સ્વતંત્રતા મળેલી છે તે આ મંત્રસાધનાને અનુકૂળતા આપવાનેજ માટે છે. ભોજન-કાળે અને વિનોદ-વિહારને સ્થાને ઇંગ્રેજોનાં હૃદય ઉઘડે છે એવાં અન્યત્ર ઉઘડતાં નથી. તેમના ધર્મગુરુઓ અને તેમની સ્ત્રીઓ અન્ય પ્રજાઓને તેમનાં હૃદયમાં અવકાશ અપાવી શકે છે એવો અવકાશ અન્ય નિમિત્તોથી ફવચિતજ મળે છે. આવા અવકાશ મેળવવાને કમલાવતી રાણીને કોઈ ઇંગ્રેજ સ્ત્રીનો પ્રસંગ કરી આપવો એવો સંકલ્પ મલ્લરાજે ઉત્તર કાળમાં યુવરાજ પાસે કરાવ્યો હતો.

મણિરાજ રાજ્યપતિ થયા પછી પિતાનો સંકલ્પ એને અન્ય કારણોથી પણ ઇષ્ટ થયો. શાસ્ત્ર પ્રમાણે આર્ય ક્ષત્રિયોને જેમ ભોજનાદિ ગમે ત્યાંથી ગ્રાહ્ય છે તેમ આર્ય બ્રાહ્મણોને વિદ્યા ગમે ત્યાંથી ગ્રાહ્ય છે. ક્ષત્રિયો રાજ-વિદ્યાના વિષયમાં એ વિદ્યાના બ્રાહ્મણ છે અને ઇંગ્રેજ વિદ્યા આજ રાજ-વિદ્યા છે તો વિદ્યારૂપે તે રાજભવનમાં પૂજ્ય છે. આજ કાલના રાજાઓના રાજવ્યવહારમાં કુલાચારને નામે અનેક અનાચાર ચાલે છે અને રાજકુમારો અને રાજસેવકોના રાજકાર્યમાં અનેક રીતે પ્રતિબંધરૂપ થાય છે. મલ્લ-રાજના કુળાચારનું એક સૂત્ર એ હતું કે “યુગે યુગે યુગાચાર.” પોતાના રાજભવનમાં આ સૂત્રના વિરોધી કુળાચાર પ્રવેશ પામે નહીં અને પર-રાજ્યોના જેવા ગંદાઈ ગયેલા અદીર્ઘદર્શક અને પ્રતિબંધરૂપ કુળાચાર પોતાના કુળને ભ્રષ્ટ કરે નહીં એવા હેતુથી રત્નગરીના રાજભવનમાં સંસ્કૃત વિદ્યા સ્ફુરવા દેવામાં આવી હતી તે જ ન્યાયે ઇંગ્રેજ વિદ્યાને પણ માર્ગ આપવો એવો મણિરાજનો સંકલ્પ થયો અને વિદ્યાચતુરે તેનું અભિનન્દન કર્યું. આ યોજના પાર પાડવાને માટે ઇંગ્લેંડથી એવ સાહેબની ત્રિધવા દ્વારા કોઈ ઉચ્ચ કુળની ઉચ્ચ શીલવાળી પંડિત સ્ત્રી શોધતાં મિસ ક્લેરના નામની પચીસ વર્ષની કુમારિકા મળી આવી. તેને વર્ષેક દિવસથી કમ-લાવતી રાણીના શિક્ષણકાર્યમાં યોગ્ય હતી, અને પતિવ્રતા રાણી પતિની આજ્ઞા ઉત્સાહથી સ્વીકારી અધિકારપદવી ભુલી જઈ શિષ્યા થઈ શિષ્ય-ધર્મે પાળતી હતી.

કુમુદસુંદરીના શોકમાં ગુણસુંદરી ગ્રસ્ત થવાથી કુસમના મન-ઉદ્ધાનનું જલસેચન મન્દ પડ્યું હતું. કુમલારાણીએ આવતાં જતાં તે જોયું અને

પતિની આજ્ઞા લેઈ ફ્લોરાને કુસમ પાસે મોકલવા માંડી. ઇંગ્લિંજ કુમારી કલાઓમાં નિષ્પત્ત* હતી તો કુસુમ તે કલાઓની જિજ્ઞાસુ હતી. ફ્લોરા દેશી વ્યવહારનો જિજ્ઞાસુ હતી તો કુસુમ ઇંગ્લિંજ સ્ત્રીઓના સુધક સંસ્કારોની રસીયણ હતી. ફ્લોરાને દેશી સ્ત્રીઓની બુદ્ધિમાં અને ગૃહનીતીમાં ઇંઈ ગ્રાહ્ય લાગતું તો ઇંગ્લિંજ સંસારમાં શું ગ્રાહ્ય છે અને દેશી સંસારને તે કેટલું અનુકૂલ કે પ્રતિકૂલ છે તે શોધવાનો કુસુમને અભિલાષ હતો. પરસ્પર અપેક્ષાઓ અને વાસનાઓ પૂરવાના આવા યોગથી ફ્લોરા અને કુસુમના વાર્તાવિનોદ રસભર થવા માંડ્યા.

કુસુમને ખેસવાના ખંડમાં જવાની નીસરણી ઉપર ચહડતાં ચહડતાં એક પાસની ભીંતમાંની ખારીમાંથી કુસુમને પોતાની પાસે આવવા દોડતી ફ્લોરાએ જોઈ. એ આવી પહોંચતા સુધી પોતે ત્યાંજ ઉભી રહી. એ આંવી એટલે આંગળીએ વળગી બે જણ ઉપર ચહડ્યાં. વાતો ગુજરાતીમાં ચાલી; ફ્લોરા ગુજરાતી સમજવા બોલવા પ્રયત્ન કરતી હતી અને ગુંચવારો પડતાં સ્મિત કરતી હતી.

ફ્લો. — “મિસ કુસુમ—બ...હે...ન કુસુમ—કુસુમ બ...હે...ન.”

કુ. — “બ...હે...ન નહી, બહેન.”

ફ્લો. — “બરોબર. લખવા અને વાંચવામાં ત...મા...રી—બા... પા...ફેર રાખે છે. “કુસુમ બહેન! બરોબર?”

કુ. — “બરોબર! ફ્લોરા બહેન! મહારા તમારા નામનો અર્થ એકે છે.”

લો. — “યેસ! હા. તમે કુસુમ—હું કુસુમ. તમે..કુમારી..હું “કુમારી.”

વાત કરતાં કરતાં બે જણ ઉપર આવ્યાં. એક અનેકાસન* ઉપર બેઠાં. કુસુમે ફ્લોરાને એક ચીનાઈ પંખો આપ્યો; તેના પવનથી પરસેવો શાંત કરતી ફ્લોરા પુછવા લાગી.”

“આનું નામ શું?”

“વીજણો?”

“તમારી સાથે કાણ હતું?”

* Accomplished.

* અનેક મનુષ્યને ખેસવાનું આસન, કેાચ.

“મહારાં કાકી સુન્દર. તેમને બોલાવું ?”

“હા. ખુશીથી.”

સુન્દરને કુસુમ બોલાવી આવી. સહ બેઠાં. ફ્લોરા બોલી “આ. વો..જી. ખુશી છો ?”

સુન્દર—“હા. કુસુમ તમારાં બહુ વખાણ કરે છે.”

ફ્લોરા—“એમની.. મહારા..ઉપર..માયા-છે.”

સુ—“કુસુમ, મહમ સાહેબ કુમુદ જેવું મધુર અને ઝીણું બોલે છે.”

કુ—“હા. પણ એમને મહમ સાહેબને ઠેકાણે ફ્લોરા બહેન ફ્લેવાનું ગમે છે—ફ્લોરા એટલે પુલ, અને કુસુમ એટલે પણ પુલ. અને બે જણ કુમારાં.”

સુ—“વારું, ફ્લોરા બહેન તમે કુમારાં ક્યાં સુધી રહેશો ? કુસુમને તો હવે પરણવું પડશે.”

ફ—સુન્દરકાકી, -અમે, તો બાળક છીએ તે તમે મ..હોટાં. મહોટાં છો. પરણવું હોય તે પરણે. ન પરણવું હોય તે ન પરણે. સહ ગમવા, “ન ગમવાની વાત. કુસુમબ-હં-ન-કુસુમબહેન-ને ગમે તો પરણે. મને ન “ગમે તો ન પરણું.”

“સુ—“પણ તમે એને પરણવાની શીખામણ આપો. એની મા “બહુ ચિંતા કરે છે.”

ફ્લોરા—“એમની કળવણી પુરી થાય અને એમને પ્રીતિ થાય ત્યારે “પરણે.”

કુ—“કાકી, એ તો અવળે ઠેકાણેથી મદદ માગી. એમના આચાર- “વિચાર આપણાથી જુદા; ત્યાં તમે ન કાવો. પણ ચાલો હું, તમને “સંતોષ અપાવું. “ફ્લોરા બહેન, તમારે ત્યાં સ્ત્રીનું મન પ્રીતિથી દૂર “ક્યાર સુધી રહે છે?”

ફ્લોરા—“પ્રીતિની સૃષ્ટિ ઈશ્વરના હાથમાં છે.”

કુ—“પણ સ્ત્રી ધારે તો કુમારિકા થઈ શુદ્ધ રહી શકે કે નહી ?”

ફ્લોરા—“અલખત રહી શકે. જેને ઉદ્યોગ છે અને.. ઈશ્વરનું ભય છે.. “તેને ઈશ્વર.. મદદ આપે.. છેજ.”

સુ—“પણ વીલાયતમાં સ્ત્રીયો તમારા જેવા ઉદ્યોગ કરી શકે છે. “અમારા દેશમાં તેમ નથી.”

ફ્લોરા—“ચેસ્.. એ ફેક્ટ—એ વાત ખરી. પ..ણ.. પ્રધાનજી દ્રવ્ય- “વાત છે. બાળથી પુત્રીને પરણાવવી એ અમારા લોક પાપ ગણે છે.

“ અમારા.. ચાલ-. પ્રમાણે પરણવાનાં વર્ષ પણ કુસુમજીને થયાં નથી.”

સુ૦—“ આપનું દ્રવ્ય દીકરીને નકામું. વળી દીકરી પરણાવ્યાથી પાપ નથી તે ન પરણાવવી તેમાં પાપ છે. બાકી કન્યાદાન જેવું માખાપને બીજું પુણ્ય નથી. કન્યાદાન દેવું એ કંઈ બળાત્કાર નથી. કન્યાદાન કન્યાના કલ્યાણ માટે છે તે બાળકનું કલ્યાણ માખાપ ઇચ્છે તેમાં બળાત્કાર ન હોવાય.”

ઈંગ્રેજ કન્યાથી આ ભાષણ સમજાયું નહીં. કુસુમ તે સમજી અને બીજામાત્ર દહાડવા પ્રયત્ન આરંભ્યો.

“ હો, કાકી, મરજી હોય તો મહારો અભ્યાસ આરંભીયે. પણ તે ઈંગ્રેજીમાં થવાનો એટલો તમારે વાંધો.”

“ ના જી. તું ભણુ અને હું બેઠી બેઠી જોઈશ કે ઈંગ્રેજી કેમ બોલો છો.”

બે કુમારિકાઓએ એક ઈંગ્રેજી પુસ્તકનું પ્રકરણ આરંભ્યું. તેમાં એક વાક્ય એવું આવ્યું કે “ He continued a lover, though they were married at least five years back.” કુસુમથી આનો વસ્તુ-અર્થ સમજાયો નહીં. ફોરો તે ઈંગ્રેજીમાં જ સમજાવવા લાગી.

“ જ્યાં સુધી પુરુષ અપરિણીત હોય છે ત્યાં સુધી તેને સ્ત્રી ઉપર મોહ જુદો રહે છે. એ કાળની પ્રીતિમાં નવીનતા છે. નવીનતા પુરી થાય અને લગ્ન થાય તે પછી કાળક્રમે મોહ જતો જ બંધ થાય છે એવો નિયમ છે. એ નિયમમાં અપવાદ હોય તેની નવીનતા.”

કુ૦—“ પારસી નાટકમાં એક દિવસ ગાયન હતું તે આવાજ અર્થનું હતું.

“ ગુલ,—પ્રીત કરવી છે રહેલ ઘણી પણ નીભાવ બહુ મુશ્કેલ. ”

ફો૦—એમજ.

કુ૦—ત્યારે જે દેશમાં પ્રીતિના કારણથી અને સ્વતંત્રતાથી સ્ત્રીપુરુષો જતો લગ્ન કરે છે તેનો મોહ આટલોજ?

ફો૦—એમજ.

કુ૦—તે પછીનો પ્રેમ કેવો હોય છે?

ફો૦—લગ્ન પછી દમ્પતીને પરસ્પરગુણદોષનો પરિચય થાય છે, તેને અંતે ઉભયનો ગુણસંવાદ નીકળે ત્યાં મિત્રતા થાય છે અને બાકીનો વર્ગ મુખે દુઃખે કે સંતોષથી જીવનનો નિર્વાહ કરે છે અથવા દહડે છે.

—છેલ્લો પરિણામ આવે તો અબળા જાતિને જ રહેવું પડતું હશે?

૧૦—હા...સ્તો.

—ત્યારે અમારા તમારા લોકના આચારોના આરંભમાં ફેર છે! સરખુંજ છે.

૧૦—જે હોય તે એજ, ખરી વાત આ જ છે.

—ત્યારે પુરુષ લગ્ન થતા સુધો રમણ (Lover) હોય છે અને
! સ્વામી થાય છે.

૧૦—એમજ.

—રાજકવિ ટેનિસનનાં “રાજકુમારી” કાવ્યનો અર્થ આ કુંચીથી
શે?

૧૦—શું તમે એ કાવ્ય વાંચ્યું છે?

—મહારી બહેનના વિવાહિત પતિ સરસ્વતીચંદ્રે એ પુસ્તકના કેટલાક
મહેન પાસે વાંચ્યા અને સમજાવ્યા હતા ત્યારે હું હતી.

!જીમાં કુસુમના મહેનમાં સરસ્વતીચંદ્રનું નામ સાંભળી સુંદર ચમકી.
તો ન સમજાયું પણ તર્ક કરવા લાગી.

૧૦—ટેનિસનનું બીજું કાંઈ કાવ્ય તમે વાંચ્યું છે?

—વાંચ્યું છે પણ થોડુંક જ સમજાયું છે. કવચિત્ પિતાજી સમજાવે,
મહારાં માતા સમજાવે, કવચિત્ જાતે વાંચું, અને બાકીનું એમનું
રહે. તમને અવકાશ મળે ને સમજાવશે! તો ઘણી ઉપકૃત થઈશ.

૧૦—એ સમજાવતાં મને બહુ આનંદ થશે. પણ તમને કોઈ ભાગ
એ હોય તો બોલો જોઈએ.

—સાંભળો, “ધુન એમોરિયમ” માંથી બોલું છું.

“ દીઠો મહે સુખભર એ તો દિન!

“ હું તેના ગાનમાં બનું લીન!

“ સમજું બધું સત્ય એ શું હું આ જ ?

“ હતો ન અખંડ એ સુખસાજ;

“ હતો ન પ્રમોદ એ સંપૂર્ણ!

“ સમજવામાં રહ્યું ઘણું ન્યૂન.

“ સુખદિનસરિતાના મૂળ પાસ,

“ સુધાજળ જ્યાં ઝરે છે ત્યાંજ,

“ તરે કાળા તિમિર મકર,

“ શરીર પુચ્છ આપટે જળપર!

“ બને બીહામણું એ નીર,

“ તરે યમના જ જ્યાં એ વીર ! ”

ફ્લો.૦—ઉપકાર થયો. મહારી મધુર કુસુમ! તું જે કહેશે તે હું તે શીખવીશ. એટલું જ નહીં પણ આવી સુંદર શિષ્યાને અન્ય વસ્તુ પણ શીખવીશ—તે શીખશે ?

કુ.૦—તમે શીખવવાની કૃપા કરશો ત્યારે અવશ્ય શીખીશ.

ફ્લો.૦—પણ તમારા હીંદુસંસારના આચારમાં તેનો સમાસ થયો નહીં હોય તો ?

કુ.૦—એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મહારાં માતાપિતા પાસેથી લેજો. મહારાં પ્રારબ્ધ તેમની આજ્ઞાને વશ છે અને તેમની આજ્ઞાની યોગ્યતા ઉપર મને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે.

આ વાર્તા ચાલે છે એટલામાં માણસ સાથે વિદ્યાચતુરનો નામપત્ર—
“કાર્ડ”—આવ્યો. તેને ફ્લોરાની અનુમતિ મળતાં વિદ્યાચતુરે પ્રવેશ કર્યો. સર્વે ઉભાં થયાં અને ગુજરાતીમાં વાર્તા ચાલી.

ફ્લો.૦—અંદર આવો....જી. મિસ કુસુમનાં શિક્ષણનો વિષય એ અર્થાએ છીએ.

વિ.૦—તેનો પરિણામ શો આવ્યો !

ફ્લો.૦—તેમની બુદ્ધિ પરિણામ પામી છે. Mr. Pradhānji it will be a privilege to have to teach so very precocious a pupil. I also shall have to learn something from her. My sweet Kusum, will you teach me how to translate the word “precocity” into your Vernacular

કુસુમ નીચું જોઈ રહી.

ફ્લો.૦—જી.વો. પિતા પાસે bashful..bashful..શરમાળ..જી ગયાં !

ફ્લોરાએ કુસુમને ગળે હાથ નાંખ્યો અને એના હાથને ચુમ્બન કરી સુંદર ચમકી, પણ ફ્લોરાએ તે જાણ્યું નહીં.

ફ્લો.૦—Mr. Pradhānji, what if I teach your sweet child some of *our* accomplishments ?—Say, introduce her to the piano, teach her some singing, some pair

ing and so on ? Just turn her into an artist and make her life sweeter ?

વિ०—Does Kusum like them ?

ફલૉં—She has no likes or dislikes. She leaves all to her father with the boundless confidence of a child.

વિ०—Well, considering her social surroundings, it is not possible to say that these otherwise good things will also prove her blessings.

ફલૉં—How ?

વિ०—You perhaps know that she is bound to marry, and we don't know whether her unknown husband and his people will relish these things.

ફલૉં—Why should she be bound to marry ? She has a mind to remain as single as I am ? You mean *you* will be cruel to her and force her to marry—Such a sweet bird to be forced into marriage ? No, no, my good sir, I swear you shan't do anything of that kind !

વિ०—My good lady, you first get your point solved by her and her mother ; and then we shall see. વિદ્યા-ચતુર હસતો હસતો બોલ્યો.

વાતો કરતાં કરતાં સર્વ દાદર ઉતર્યો. ફલૉંરા ગાડીમાં બેસી ઘેર ગઈ. વિદ્યાચતુર નહાવા ગયો. સુન્દરે કુસુમનો હાથ ઝાલી રાખી છોટું ધર્યો, અને ચાલતી ચાલતી બોલી. “ મેર મોઈ, તહારે હાથે એના ઓઠ અડક્યા “ તે હાથ અજીઠા થયા—ઘોઈ નાંખજે. એ ઓઠે શું નહીં અડક્યું હોય ? “ આજ હાથ વટલાયા, કાલ મ્હોં વટલાવજે, ને પછી એના ઉપદેશથી “ કાળજી વટલાવજે ! ”

વિચારમાં પડેલી કુસુમે ઉત્તર ન દીધો.

માત્ર ઓઠપર આંગળી મુકી ગણગણતી ચાલી. એકાંત શોધતી ચાલી અને ગણગણતી ગઈ. પાસે ઉભેલી કાકીને ન દેખતી ગણગણતી ગઈ. ગુણસુંદરીને શાંત પાડવા એક સંન્યાસીએ કહેલા શ્લોક સ્મરણમાં મુગ્ધ થઈ ગઈ.

૧ “ પુત્રામિત્રકલત્રેષુ સક્તાઃ સીદન્તિ માનવાઃ ।

“ સરઃપદ્મઞ્ણવે મત્રા જીર્ણા વનગજા ઇવ ॥

“ પરણે તે પડે ને બાળક તો કુમારી પણ પડે. તેનું કોઈ સ્વજન નથી. તેને તો સ્વજનની આશા પણ નિરાશા—શુણીયલનો શોક
“ ઝોઝો કરવા સ્વામીજી કાલ કહેતા હતા તે આજ સમજાયું કે —
“ સ્વજન કોઈ સુખ આપનાર નથી !

૨ “ મન્યે માયેયમજ્ઞાનં યત્સુખં સ્વજનાદપિ ।

“ નિદાઘવારણાયાલં નિજચ્છાયા ન કસ્યચિત્ ॥

“ શું પરણ્યા વિના નહીંજ ચાલે ? તર્જની ઉંચી કરી ઝોડે મુકી.
“ શાસ્ત્રમાં સંબંધમાત્રને દુઃખકર ગણ્યો છે તે કાલ જ સાંભળ્યું!”
છાતીપર હાથ મુકી દૃષ્ટિ મીંચી.

૩ “ યાવતઃ કુસ્તે જન્તુઃ સમ્વધાન્ મનસઃ પ્રિયાન્ ।

“ તાવન્તોઽસ્ય નિશ્ચિન્ત્યન્તે હૃદયે શોકશઙ્કવઃ ॥ ”

આંખ ઉઘાડી હાથેલીની બેવડ કંઠે મુકી. તેને કહેતી હોય તેમ જોઈ રહી. “ બહેન! તું ગઈ તે સુખી થઈ! હું રહી તે દુઃખી થઈ.
“ સ્વામીજી બોધ કરે છે, માતા સાંભળે છે, ને પિતા જાણે છે ! છતાં કુસુ-
“ મને તો તે સર્વ ન જોવુંજ છે ને દીવો લેખનેકુવામાં પડવાનું છે!

“ સ્વામીજીએ બરોબરજ કહ્યું કે.

૪ “ એક એવ ચરેન્નિત્યમ્

“ કન્યાયા ઇવ કઙ્કળમ્ ॥

“ હું સ્વામીજીને પગે પડી મનનું માગ્યું મોંઘે માગ્યું તો નહી મળે ?

૧. સરોવરના પંકસાગરમાં જીર્ણ વનગજ સરી જાય એમ પુત્ર, મિત્ર અને સ્ત્રીમાં સક્ત થયેલાં માનવીઓ તેમાં કળી પડે છે.

૨. એમ જાણું છું કે, જે આ સ્વજનનું સુખ કહેવાય છે તે પણ આ માયા છે, અજ્ઞાન છે. જેમ ગ્રીષ્મનો તાપ બાળવાને પોતાની છાયા બસ નથી થતી તેવુંજ આ સુખ પણ તે છાયા જેવું છે.

૩. પોતાના મનગમતા જેટલા સંબંધ જન્તુ રચે છે એટલા શોકશંકુ એના હૃદયમાં ખણાય છે.

૪. કન્યાના કંકણ પેઠે એકલાં એક જ ચરતું.

“સ્વામીજીએ જ કહ્યાણું સ્થાન બતાવ્યું ને તે મને ગમ્યું છે:—

૧ “કુરંગા: કલ્યાણં પ્રતિવિટપમારોગ્યમટવિ

“સવન્તિ ક્ષેમં તે પુલિન કુશલં મદ્રમુપલા: ।

“નિશાન્તાદસ્વન્તાત્કથમપિ વિનિષ્ક્રાન્તમધુના

“મનોઽસ્માકં દીર્ઘામભિલષતિ યુષ્મત્પરિચિતિમ્ ॥

“એ..આવા..આવા શ્લોક રાતદિવસ સાંભળ્યાં કરીયે, વાંચ્યાં કરીયે,
“ને એવાંજ સ્થાનમાં રહીયે તો પછી બાકી શું જોઈએ? પણ ગાય
“ને દીકરી તે વળાવે ત્યાં જાય! શું પિતાજી મહારો અભિલાષ પુરો નહી
“પાડે? શું આ મહોટા બાકામાં હું પડવાને જ સરજી છું?

વિચાર કરતી કરતી ચાલી. પોતાના ખંડ આગળ આવી ને વિચારમાં
ને વિચારમાં કમાડ સાથે માથું પછડાવું, લેણે તે ચમકી નહી. ત્યાં
ઉભી ઉભી જગી હોય તેમ બોલવા લાગી.

“હાં હાં! જખ મારે છે. પિતાજી ગમે તે કરે પણ વર મળશે
“ત્યારે પરણાવશે કની? સરસ્વતીચંદ્ર જડવાના જ નથી ને બીજો
“વર મળવાનો જ નથી. પિતા મહારા સામું નહી જુવે પણ અનાથનો
“બેલી ધૈર્ય કહો છે તે એ શું મહારા સામું નહી જુવે?”

નવી આશાના ઉમંગથી સ્વસ્થ થયેલી બાળકી કમાડ ઉઘાડી અંદર
પેડી અને કમાડ વાસી દીધાં.

સુન્દર સઉ સાંભળતી પાછળ પાછળ ચાલતી હતી તે ઉભી રહી
અને છાતીએ હાથ કુટી બોલી ઉઠી.

“છોકરી! ગજબ ક્યો! હવે તો તું બાપની એ ન રહી!”

પ્રકરણ. ૯.

સૌભાગ્યદેવીનું અખંડ સૌભાગ્ય.

હસંસારના પ્રશ્ન રાજ્યતંત્રના પ્રશ્નો જેવા જ
“વિકટ છે! સુન્દર ગૌરી કહે છે કે કુસુમને બણાવી
“ન હત તો આવા અભિલાષ ન રાખત! હોંદુ સંસારી
“કહે છે કે કન્યાને સર્વદા કુમારિકા ન રાખવી. નવીવિદ્યા
“કહે છે કે આપણા ઘરમાં બાળક વયનું પણ મનુષ્ય જ છે

૧. ઓ મૃગો! તમારું કહ્યાણ યાવ. વૃક્ષોના શાખાએ શાખાએ
આરોગ્ય જરનારા જંગલ! તું ક્ષેમ રહે! રેતી ભરેલા નદીતીર! તારું
કુશલ હો! ઓ શિલાઓ! તમારું ભદ્ર હો! દુષ્ટ પરિણામવાળા આ નિશા-
ન્તમાંથી મહાપ્રયત્ન વડે બહાર નીકળી જઈ અમારું મન હવે તમારા દીર્ઘ
પરિચયનો અભિલાષ રાખે છે.

“ અને તેને બલાકારે તો શું પણ સજ્જાન વય થતા સુધી પરણાવવાનો
 “ વિચાર પણ અન્યાય છે! કુસુમને વિરક્તિના અભિલાષ છે; આર્યસ્ત્રી-
 “ થોને વૈધવ્ય-કાળ વિના વૈરાગ્ય અશક્ય છે! એના અભિલાષ સિદ્ધ
 “ કરવાથી આ દેશકાળમાં તેને આમરણાન્ત દુઃખ શીવાય અન્ય પરિ-
 “ણામ નથી. ન્યાય જેવો કે પરિણામ ? એક પાસ પુત્રોની સ્વતંત્રતા
 “ નષ્ટ કરવાનો અન્યાય અને બીજી પાસ હિંદુસંસારની વ્યવસ્થામાં
 “ કુમારિકા સ્ત્રીને માટે સંજ્ઞ કરેલાં ભયંકર પરિણામ ! નવી અને જુની
 “ વિધાઓએ મને આમ સુડી વચ્ચેના સોપારી જેવો કરી દીધો છે !”

આવા વિચારોમાં ડુબી ગયેલો પણ હસતો હસતો વિધાયતુર એક મધ્યાન્હે
 પોતાના આરામાસનમાં ડુબી ગયો, અને કરેલા ભોજનનો નીશો ચડેલો
 તેથી નિદ્રાવશ થઈ ગયો. થોડી વારે તેની આંખ ઉઘડી ત્યાં સામે એક
 આસનઉપર ગુણસુંદરી બેઠેલી. એના હાથમાં પોસ્ટમાં આવેલા પત્રોના
 લખોટા હતા અને એનાં નેત્રમાં એકાંત અશ્રુધારા ચાલી રહી હતી. પતિ
 જાગતાં તે સ્વસ્થ થઈ ગઈ અને તેના હાથમાં પત્રસમુદાય મુકતી મુકતી
 કરમાયલે મુખે બોલી; “ સાંભાગ્યદેવીએ પણ સ્વર્ગવાસ કર્યો !”

“ હૈં! શું થયું ?” કરી વિધાયતુર ચમકી ઉઠ્યો અને પત્રો હાથમાં
 લેતો પત્નીના સામું આતુરતાથી અને શોકથી જોઈ રહ્યો.

“ પુત્ર દુષ્ટ નીવડ્યો અને પરલોકમાં ગયો ; કુમુદ પણ ગઈ અને પ્રમા-
 “ દ્યનને લીધે જ ગઈ! સાથે લાગો સર્વ પાસથી માર પડ્યો અને માયાણુ
 “ હૈયું ફાટી ગયું. બુદ્ધિધનભાઈને માથે હવે બાકી ન રહી. આવી
 “ સદ્ગુણી અને સ્નેહાળુ જોડ પ્રાંડિત થઈ! પ્રભુને એ જ ગમ્યું. આપણું
 “ દુઃખ હવે દંડાઈ ગયું. ઈશ્વરે કંઈક તેના સામું જોયું છે તે છ માસનો
 “ ગર્ભ પુત્ર અવતર્યો છે. પણ એટલા અણુવિકસ્યા ફુલ ઉપરનો આશા
 “ તે તો કાચા સુતરનો તાંતણો !” ગુણસુંદરી બોલી.

વિધાયતુરે ટાંગળો એક ટેબલ ઉપર મુકી દીધા અને આસનમાં એનું
 શરીર કળી ગયું અને આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું.

“ ગુણીગલ ! બહુ માહું થયું ! યુવાવસ્થા ધા બુલે છે, પણ ઉતરતી
 “ અવસ્થામાં પડેલા ધા વકરે છે. જ્યારે સ્ત્રીપુરુષ વૃદ્ધ થાય છે ત્યારે
 “ પરસ્પરઆશ્રયની અપેક્ષા વધે છે. મહારાજ મલ્લરાજને અંતકાળે
 “ મેનારાણીની સેવાથી જ મુખ હતું ! ભવભૂતિએ સ્નેહનું પરિણામ વૃદ્ધ-
 “ અવસ્થામાં મુક્યું છે —

“ અંદ્રેતં સુખદુઃખયોરનુગુણં સર્વાસ્વવસ્થાસુ યત્

“ વિશ્રામો હૃદયસ્ય યત્ર જરસા યસ્મિન્નહાર્યોરસઃ ।

“ કાલેનાવરણાત્યયાત્ પરિણતં ચત્સ્નેહસારે સ્થિતમ્

“ ભદ્રં તસ્ય સુમાનુષસ્ય કથમપ્યેકં હિ તત્પ્રાપ્યતે ॥

“ હરિ ! હરિ ! મહાભુંડું દુઃખ—

શુન્—“ પુરુષ પુરુષનો સ્વાર્થ જુવે છે, પણ બે ભીંતો સાથે પડતી
“ નથી અને સૌભાગ્ય સાથે ગયેલાં સૌભાગ્યદેવી તો ભાગ્યશાલી જ થઈ
“ ગયાં. માત્ર સંતાનની દુર્દશાની કહેણી રહી ગઈ. મહારા બહાલા ! મને
“ એમના જેવા મૃત્યુની વાસના છે. રાજ્યકાર્યમાં આપને મહારી જાત
“ વિસારે પડશે. સ્ત્રીયોને તેમ નથી. એનારાણીનું દૃષ્ટાંત પ્રત્યક્ષ છે.”

વિન્—“ આપણા દેશમાં ત્યારે આવો ભેદ ગણવાનો આવકાશ છે.
“ આપણા લોકનો વ્યવહાર આપણા સર્વ પુરુષોને માથે આ મહેણું ઉભું
“ રાખે છે.”

શુન્—“ મહારાં વચનમાં એવી મર્મવેધકતા મુકું તો આપના સ્નેહને
“ માથે આરોપ મુકતાં મહારોજ સ્નેહ વીંધાય. હું સોળે આતી માનું છું કે
“ યુરોપમાં આપણા જન્મ અને સંયોગ હત તો પણ હું આ જ વચન કહત.”
વિધાયતુર નરમ પજો. “ હું જાણું છું કે તને મહારા ઉપર દયા અને
“ વિશ્વાસ સંપૂર્ણ છે. પણ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે સ્ત્રીપુરુષ પરસ્પર પ્રેમ રાખે
“ છે તે પણ આત્માને જ પ્રાપ્તકામ કરવા માટે છે, અને મને પાંછળ મુકી
“ પ્રથમ જવાની વાતને ઉત્કૃષ્ટ તહે ગણી તે એવા જ કારણથી.”

શુન્—“આજ સુધી હું તમારી પાસે હારી નથી તે આજ હારી, પણ
“ ઓ મહારા ચતુર—,મરણ આવશ્યક છે જ તો જેતું જીવન વધારે
“ લોકોપયોગી છે તે જ જીવનને લંબાવવાની વાસના ઘટે. આપના જીવનનો
“ સદુપયોગ ક્યાં અને અમો સ્ત્રીયોનો ઉપયોગ કોણ માત્ર ? ”

વિન્—“ પર્વત મહાન્ હોય છે પણ તે કોમળ વસુંધરાથી છવાય છે
“ ત્યારે જ પ્રાણીઓને ઉપયોગી થાય છે. જડ જેવા શેલ સમુદ્રવચ્ચે
“ ઉભા હોય છે ત્યારે તો માત્ર બહાણોના વિનાશના જ સાધક થાય છે.”

શુન્—“ હું બીજી વાર હારી ! ઓ મહારા ચતુર ! હું દુઃખી છું. મને
“ મહારો સ્વાર્થ જુલાવતો હશે અને હું આપને દુઃખનું સાધન થઈશ ! પણ
“ સૌભાગ્ય—દેવીના જેવું જ મૃત્યુ હું ઈશ્વર પાસે માગું છું ! મહારા
“ હૃદયમાં બીજી વાત પેસતી નથી.”

વિ०—“ તો એ ન્યાય ઈશ્વરને જ સોંપી એ વાતનો તું વિચાર કરવો
“ જ છોડી દે તો શું ? ”

શુ०—“ હું છોડું પણ વિચાર છુટતો નથી. કુમુદ ગઈ! હવે એક
“ કુસુમ છે તેને કુમારી રાખો કે પરણાવો! મ્હારું આયુષ્ય ન હોય તો
“ મ્હારે વિચાર ન કરવો પડે. સંસાર દુઃખમય છે. ”

વિ०—“ હવે બીજી વાત જ કરો. આ પત્રોમાં ત્હેં કહ્યું તે જ છે કે
“ ડોઈ મ્હારે જાણવા જેવું વિશેષ છે ? ”

શુ०—“ એક પત્ર અલકદિશોરીનો છે તે બીજો વનલીલાનો છે તે
મ્હેં વાંચ્યા છે. બીજા પત્રો પુરુષોના છે તે મ્હેં ઉઘાડ્યા નથી. ”

વિ०—“ આ જ સમાચાર બેમાં હશે ? ”

શુ०—“ અલકદિશોરી પોતાના પિતાને માટે કુસુમનું માગું કરે છે,
“ વનલીલા પણ એજ વીશે લખે છે. ”

વિદાયતુર આભો બન્યો. “ કુસુમ બુદ્ધિધનને માટે ? ”

શુણ્ણસુંદરી સ્વસ્થ રહી બોલી :—“ કનિષ્ઠિકાએ કાલિદાસ કવિનું નામ
“ આજુ અને બીજી આંગળીએ મુકવા જેવો ડોઈ મળ્યો નહી તેથી એ
“ આંગળી નામવગરની રહી તે અનામિકા કહેવાઈ. આપની કનિષ્ઠિકાએ
“ જડેલા સરસ્વતીચંદ્ર બોવાયા અને અનામિકા નામવગરની રહી છે.
“ પણ ત્રીજી આંગળી મ્હોટી છે તે ત્યાં મ્હોટા વયના બુદ્ધિધનભાઈને
“ મુક્યા વગર છુટકો નથી. દેશ પરદેશ નાતમાં ડોઈ બીજો નથી. ”

વિ०—“ શુણ્ણીયલ, તું શું બોલે છે ? દુઃખળા બહેનની ભાણીને માટે
“ જે વયનો વર ત્હેં જ ન જોયો તે કુસુમને માટે જોવાની આ વાત તું
“ શી કરે છે ? ”

શુ०—“ ખરી વાત છે. કુમુદના દુઃખથી મ્હારી બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ છે તે
“ કુસુમની ચિંતાથી મન ધુમાડના બાચકા ભરે છે. પણ મને જે સુઝે છે
“ તે આ. ”

વિ०—“ પ્રમાદને કુમુદ દીધી તે કાળે ઉતાવળ થઈ ગઈ તો પશ્ચિમ
“ બુદ્ધિએ પશ્ચાત્તાપ કરાવ્યો. પણ એ તો એકલી વિધાનું જ કન્નેડું
“ હતું અને આ તો સાથે વયનું પણ કન્નેડું ! ”

શુ०—“ અલકનો પત્ર કાળજી વડોવે છે. તેને કુમુદ ઉપર ખરો
“ સ્નેહ હતો ને વચન આપે છે કે બુદ્ધિધને દેવી ઉપર જે સ્નેહ રાખેલો
“ તે ઉપરથી સમજી લેવું કે કુસુમને પણ તેવાજ મુખની સીમા થશે. ”

“અને કુસુમને માથે જે વીતી છે તેનો ખંગ વાળવાને આ જ રસ્તો
“ જતાવે છે.”

[વ૦—એ તો ગમે તે કહે.

ગુ૦—વનલીલા પણ લખે છે કે આ ઘર ઉંધું વળ્યું. અને બુદ્ધિ-
ધનભાઈને કુસુમનું દુઃખ દેવીના દુઃખ કરતાં વધારે લાગે છે તે સઉમાંથી
એમનો ઉદ્ધાર કરવાનો એક આ જ માર્ગ છે ને તેથી ઘણાંક અંતઃકરણ
શીતળ થશે.

વિ૦—એ સર્વ કરતાં પણ કુસુમ કુમારી સારી. પુત્રી દેતાં પુત્રીના
જ સ્વાર્થનો વિચાર કરવો.

ગુ૦—આપ શું બોલો છો તેની મને સમજણ નથી પડતી. શું
કુસુમનો સ્વાર્થ કુમારાં રહેવામાં છે? ગમે તો સંસારના પ્રવાહ અવળે
માર્ગે ચાલે છે કે ગમે તો દુઃખથી આપણી બુદ્ધિઓ ખેંચેલી થઈ છે.

વિ૦—ગુણીયલ, મને પણ એમ જ લાગે છે. મને લાગે છે કે
આપણે બે જણ આજ ઘેલાં થયાં છીએ.

ગુ૦—બીજા બે પત્રો તો વાંચો.

વિદ્યાચતુરે તે પત્ર ટેબલ ઉપર નાંખ્યા.

“હું તો એ પત્રો કાંઈ વાંચતો નથી! ગુણીયલ, સરસ્વતીચંદ્રનું
“ નકી થાય ત્યાં સુધી કાંઈ વિચાર કરવો નથી.”

ગુ૦—એ તો સત્ય; પણ આ ચે જાય ને તે ચે જાય એમ ન
થાય! કાંઈ આપણા ઉપર બેસી રહ્યું નથી ને મમતાથી બોલાવનારને
ધક્કો મારી આપણે જ ગરજ જતાવવી પડે ને મા તું કહેતીતી તે
કહે ન થાય!

વિ૦—કીક—કીક, જોઈશું.

દ્વાર અર્ધ ઉઘાડું હતું ત્યાં ઉભી ઉભી કુસુમ આ સઉ સાંભળતી
હોય તેમ વિદ્યાચતુરને લાગી, અને તેમ લાગતાં તેણે ધીમે રહી તેને
બોલાવી.

“કુસુમ!”

દ્વાર આગળથી કુસુમ વીજળીના ચમકારા પેઠે ઝપાટાબંધ બીજી
પાસે ચાલી ગઈ. ચાલતાં ચાલતાં માતાપિતાની આંખોને પોતાની
આંખો જતાવી છતી થતી ગઈ. જન્મ્યા પછી તેમની આજ્ઞા આજ જ
પહેલવહેલી એણે લોપી. એની આંખોમાં તીવ્ર રોપની રતાશ અને અ-

નાથતાના ભાને આણેલાં આંસુની છાલક સ્પષ્ટ હતી. છેત્રી પણ તે બે વાનાં માતાપિતા જોઈ શક્યાં. જોઈ રહે તે પહેલાં તો તે ચાલતી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. દ્વાર આગળ જઈ ગુણસુંદરીએ એને બે ત્રણ વાર બોલાવી. છતાં દુસુમ દેખાઈ પણ નહીં અને બોલી પણ નહીં.

ગુણસુંદરીના મનનો સ્વાભાવિક શાંત ગુણ આજ જતો રહ્યો. પિતા બોલાવે અને પુત્રી ન બોલે તે એનાથી ખમાયું નહીં. શોકમાં ક્રોધ ભળ્યો. રાત્રિ હતી તેમાં વળી કાળાં વાદળાં મ્હક્યાં. પુત્રીની પાસે જતી તેને વિધાયતુરે અટકાવી.

વિં—ગુણીયલ, ત્હારા અને દુસુમના ઉભયના અધિકારમાં જે વાત નથી તે કરવા કરાવવા તું તત્પર થાય છે.

ગુણસુંદરી અટકી. દીન થઈ ગઈ અને બોલી. “ પુત્રીને આટલું લાડ ધરતું નથી.”

વિં—મન ઉપર બળાત્કાર થતો નથી અને બાળકોનાં મનને વાળ્યા વગર તેમની ક્રિયાશક્તિ ઉપર બળાત્કાર કરનાર માતાપિતા બાળકને દાસ-ત્વનાં બન્ધનમાં નાંખવાનું પાપકર્મ કરે છે.

ગું—મ્હારી બુદ્ધિ કુણ્ણિત થઈ ગઈ છે. આપ કહેા છો તેમ હશે. હું આજ સુધી આપની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તી છું અને વર્તશિ. પણ હવે ગમે તો દુસુમના વિચાર અને તેના પ્રયોગ ઉભય આપના એકલાના હાથમાં રાખો અને મને આ ઉપાધિમાંથી મુક્ત કરો; અને ગમે તો સર્વ વાત અમારી સ્ત્રીબુદ્ધિ પ્રમાણે થવા દો અને આ ઉપાધિમાંથી આપ જાતે મુક્ત થઈ જાવ. પણ મ્હારી સ્ત્રીબુદ્ધિમાં આપનું પૌરુષ ભરવાનું બંધ કરો—સુરંગમાં દારુ ભરવાથી સુરંગનો જ નાશ થાય છે તેમ મ્હારી બુદ્ધિનું હવે થશે. હું આપને પગે પડી આટલું માગી લેઉં છું.

ગુણસુંદરી ગળગળા થઈ ગઈ અને એક ઉંડી ખુરશીમાં પડી.

“ જે પુરુષ પુત્રી ઉપર બળ-આજ્ઞા નથી કરતો તે ત્હારા જેવી પતિવ્રતા પ્રિયતમ સ્ત્રી ઉપર કેમ કરશે ? બહાલી ગુણીયલ ! ત્હારો ગુન્યવારો હું સર્વથા સમજું છું અને તેમાંથી તને મુક્ત કરું છું. પણ એ ભારનો હું જાતે નિર્વાહ કરું તે પ્રસંગે સાક્ષિભૂત થઈ મ્હારી સાથે રહેવામાં તો નક્કી “ તને કાંઈ પ્રતિબન્ધ નહીં લાગે.”

આમ કહેતો કહેતો વિધાયતુર ગુણસુંદરી પાસે ગયો અને હાથ ઝાલી તેને ખુરશી ઉપરથી ઉઠાડી.

ભારમુક્ત થવાથી સ્વસ્થ થઈ હોય તેમ તે ઉભી થઈ અને ધીરે રહી
 બોલી: “ પતિસાહચર્યાપતિવ્રતા પતિવૃત્તાડપિ ભવતિ. ઓ મહારા બહાલા ચતુર,
 “ ઓ મહારા વ્રતરૂપ! આપનું વ્રત તે જ મહારું વ્રત જેથી થાય અને આપણું
 “ અદ્વૈત સર્વરૂપે થાય એવું આપનું સાહચર્ય મને આપવા આપ તત્પર થાવ
 “ તે હું અભિનન્દું નહીં તો તો પૂર્વનો સૂર્ય પશ્ચિમમાં જ ઉગશે ! આજ
 “ સુધીના અનેક સુખદુઃખોમાં જ્યાં ત્યાં પતિરેવ ગતિઃ સ્ત્રીનામ્ તેનો અનુ-
 “ ભવ મહે કરેલો છે અને આપે કરાવેલો છે, અને ન્હાણુપણમાં માતાપિ-
 “ તાને તેમ આ વયમાં સંતાનને પણ આપની પ્રીતિ અને આપની આજ્ઞા
 “ કરતાં હું વધારે લેખતી નથી. તેગની સંભાળ ઈશ્વરને સોંપી અને મહારી
 “ સંભાળ આપને સોંપી ! ”

પ્રકરણ ૧૦.

હુસુમની કોટડી.

તાપિતાની વિશ્રમ્ભકથા હુસુમે સાંભળી લીધી અને
 ત્યાંથી જ તેના મનને મ્હોટો ધક્કો લાગ્યો.

પોતાના ખંડમાં તે આવી, દાર બંધ કરી દીધાં,
 અને સુંદર-ઉદ્યાનમાં એક બારી પડતી હતી ત્યાં
 કહેરે ટેકા દેઈ ઉદ્યાનના લાંબા વિસ્તાર ઉપર દૃષ્ટિ
 નાંખતી ઉભી. કાને પડેલા શબ્દોએ એને દિલ્લૂંઠ બનાવી દીધી અને
 તે શબ્દોએ ઉત્પન્ન કરેલી કલ્પનાએ એનાં આંસુને ગાલ ઉપર જ
 સુકવી દીધાં અને તેના ડાઘ બારીમાં આવતા તડકાએ ચળકાવવા માંડ્યા.
 એની રોપભરી આંખોની રતાશ લીલા ઝાડોની ઘટા ઉપર પડતાં નરમ
 પડી અને ઝાડો ઉપર પડતા તડકાના પ્રતિબંબને બળે એના મનની
 કલ્પના પણ શ્રાન્ત થઈ અને શ્રાંતિને બળે શાન્ત થઈ ગઈ. આ સર્વ
 સ્થિતિ પામતાં તેના વિચાર બીજી દિશામાં વળ્યા.

“ પિતાજી અને ગુણીયલ—બેમાંથી કોઈનો વાંક ફેલાડવા જેવું નથી-
 તેઓ મહારા સ્વાર્થનો જ વિચાર કરી મહારે માટે જ આટલો ફેલેશ પામેછે.
 મહારા મનની સ્થિતિ તેમને વિદિત હોય તો તેમનો ફેલેશ પણ દૂર
 થાય અને મહારું ધાર્યું પણ મને મળે ! ”

“ આ ઝાડોની ઘટાથી અને આ તડકાથી મહારો ફેલેશ દૂર થયો.
 “ ફેલેશ ફેલેતાં હતાં કે દેખીતી સૃષ્ટિદારા પણ ઈશ્વર પ્રકટ થાય છે

“ અને મનુષ્યને સુખ અને આનંદ આપે છે તે આ જ ? મીરાંબાઈ ગાંધી

“ ગયાં છે કે—

“ મીરાં ભક્તિ કરે રે પ્રકટકી,

“ ઓ નાથ ! તુમ જનત હો સખ ઘટકી ! ”

“ એ પ્રકટ ઈશ્વર તે આજ હશે ! પ્રતિમામાં અને આ ઝાડોમાં ને

“ તડકામાં પણ ઈશ્વર પ્રકટ થાય છે અને એ પ્રકટ ઈશ્વરનો મને આજ

“ સાક્ષાત્કાર થયો ! ઓ પ્રકટ પ્રભુ ! મીરાંબાઈ વાઘના પંજામાં પડેલાં

“ બચ્ચાં તો મને તો ત્હારે તે પહેલાં બચાવવાની છે ! તે શું તું મને નહી

“ બચાવે ? હું પણ કહું છું કે

“ કુસુમ ભક્તિ કરે રે પ્રકટકી,

“ ઓ નાથ ! તુમ જનત હો ઈસિ ઘટકી ! ”

થોડી વાર એમની એમ ઉભી. અંતે એક પુરસી પર બેઠી ને જોળામાં હાથ નાંખી વિચાર કરવા લાગી.

“ જુદ્ધિધનની પિતા સ્પષ્ટ ના કહે છે અને ગુણીયલ હા-કહે છે. મેં જાણ્યું કે સરસ્વતીચંદ્ર જડવાના નથી એટલે નીરાંત થઈ, ત્યારે આ નવું ક્યાં જાગ્યું ? મ્હારે એકનું ચે કામ નથી ને બીજાનું એ નથી. ઈશ્વર કરે ને આ વાતમાં ગુણીયલ હારે ને સરસ્વતીચંદ્ર જડે નહી તો મ્હારું ધાર્યું થાયો માટે હું પણ હાલ તો એમ જ કરું કે જુદ્ધિધનની ચોખી ના કહું એટલે ગુણીયલ હારશે ને પિતા ક્ષાવશે.”

“ પિતા આ વાતમાં ક્ષાવ્યા એટલે અંતે હું ક્ષાવવાની ! ”

દ્વાર ઉઘાડ્યું અને માતાપિતાને ગયેલાં દીઠાં. તેમના ખંડમાં કુસુમ ગઈ. ટેબલ પર પત્ર હતા તે લીધા — “ પિતા ઉપર મ્હારા સંબંધના કાગળ આવે તે વાંચવામાં ચોરી ખરી! બહેન સરસ્વતીચંદ્રના પત્ર પિતા ઉપરના હોય તોયે ઇનીમાંની વાંચતી.”

નરભેરામનો પત્ર વિધાયતુરઉપર હતો તેમાં જુદ્ધિધનને માટે કુસુમનું માગણું, અત્યંત આજ્ઞવ અને યાચના ભરેલું કર્યું હતું. જુદ્ધિધનની હવે લક્ષ્મી માટે ઇચ્છા નથી પણ મહારાણા સમેત સર્વનો વિચાર દૃઢ છે એમ પણ લખેલું હતું. કુસુમને આશા પડી. જુદ્ધિધનનો પત્ર વાંચવા લાગી.

“ પ્રિય વિધાયતુર,

“ મ્હારા ગૃહસંસારનાં બે રત્ન જોવાયાં, પત્થર હુખ્યો અને તેના ભારથી

“ સંપાઈ તેની તળે રત્ન પણ હુખ્યાં. મ્હારી પુત્રી તથા મ્હારો સહાયક

“ મિત્ર નરભેરામ તેમના પ્રેમને લીધે મને ફરી સંસારમાં પડેલો જોવા
 “ ઇચ્છે છે અને મહારી ઇચ્છાવિરુદ્ધ તેમણે લખેલા પત્ર આપે વાંચ્યા હશે.
 “ તેમના હાથ રોકવાની મહારી શક્તિ નહીં, માટે જ એ થયું છે. પણ
 “ એમની કોઈની ઇચ્છા સફળ થવાની નથી એટલું આપ મહારું સિદ્ધાન્ત-
 “ વચન સમજાવો.”

“ મહારા ઘરમાંથી કુમુદસુંદરી ગયાં ત્યાંથી મહારું સર્વસ્વ ગયું. મહારો
 “ દુષ્ટ પુત્ર ગયો તે તેણે કરેલા અપરાધને યોગ્ય જ થયેલું છે. મને તેને માટે
 “ તિલમાત્ર પણ શોક નથી — ઉલટો પુત્રજન્મથી ખીન્ન એને આનન્દ થાય
 “ એટલો એ પુત્રના મૃત્યુથી મને આનન્દ થયો છે. મહારું ઘર અને મહારો
 “ સંસાર એના મૃત્યુથી નિષ્કલંકજ થયો છે.”

“ કુમુદસુંદરીની સાસુ વહુના શોકથી ગર્ભ! તમારો ગુણસુંદરી ઉપર
 “ સ્નેહ છે તે ઉપરથી મહારો મહારી ધર્મપત્ની ઉપરનો સ્નેહ જાણી લેજો.
 “ એણે મહારો વિપત્તિકાળ દીઠેલો ને મહારો સંપત્તિકાળ પણ દીધો. સર્વ
 “ દશામાં એ મહારી ભાગીયણ હતી, અને એવી સ્ત્રીનો હું સ્વામી હતો
 “ એટલાથી મહારા હૃદયમાં અભિમાન આવે છે. મહારાં પુણ્યનો સંચય
 “ આટલા ભોગથી ક્ષીણ થયો હશે એટલે એ ગર્ભ હવે વિશેષ સંસાર-
 “ ભોગની મને વાસના નથી. નવો ભોગ કે નવો અવતાર ઉભય હવે મને
 “ અનિષ્ટ છે.”

“ મહારું વૈરાગ્ય રમશાનવૈરાગ્ય નથી. હું રંક વિધવાનો પુત્ર હતો ને
 “ સુવર્ણપુરના મહારાણાનો પ્રધાન થયો. કુમુદસુંદરી સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજીનો
 “ કે સરસ્વતીનો અવતાર હતાં. તેમના નિવાસથી મહારું ગરીબ
 “ ઘર પવિત્ર થઈ ગયું. એની સાસુ જેવી પતિવ્રતાના યોગથી
 “ મહારો આત્મા પવિત્ર થઈ ગયો. જે ઇશ્વરે એ મહાત્મા સંયોગો
 “ વચ્ચે મને મુકવાની કૃપા કરી હતી તે જ ઇશ્વરે હવે મને એ સંયોગથી
 “ મુક્ત કર્યો છે તે તેણે કાંઈ કારણથી જ કરેલું હશે. મહારા મહારાણાની
 “ કૃપા મહારાથી છુટતી નથી. તેમનાં રાજ્યકાર્યમાં કેટલાક મોટા પ્રસંગો
 “ હજી બાકી છે તે પુરા કરી હું એમની પાસેથી એવું માગવાનો છું કે
 “ મહારે માથેથી ભાર ઉતારી નરભેરામને માથે મુકવો અને મને આત્મ-
 “ કલ્યાણને માટે કાશીવાસ કરવા દેવો. આ યુગમાં સંન્યસ્ત યોગ્ય લાગતું
 “ નથી અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને અંતે જે સંન્યસ્ત થવું જોઈએ તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત
 “ થતા પહેલાં લેવા મને અધિકાર પણ નથી. કાશીનિવાસથી અનેક મહા-
 “ ત્માઓના પ્રસંગ પડશે અને તે શોધવાનો લોભ મને થયેલો છે તે છોડી
 “ હું સંસારમાં પડોશ એવું નરભેરામ માને છે. પણ તે પામર છે અને

“ મહારા મનના અભિલાષ સમજી શકતો નથી માટે જ એ પ્રયત્ન કરે છે.”

“ દેવી એક બાળક પુત્ર મુકી ગઈ છે. જો તે જીવશે તો તેની બહેનને
“ હાથે ઉછરશે. નહીં જીવે તો મને શોક નથી. મહોટો કરેલો પુત્ર હુ
“ થયો અને મુવો, તો વીજળી પેડે ફાળુવાર ચમકતો બાળક સુપુત્ર નીવડશે
“ એ જાણવું કઠણ છે. એની માતા કૃતકૃત્ય થઈ ગઈ. એ સ્વર્ગમાં ગઈ.
“ એનો આત્મા સ્વધામ પહોંચ્યો ને હજી અમર છે. એનો શોક કરવો તે
“ મિથ્યા મોહ છે. મને એ મોહ કે શોકમાંનું કંઈ નથી.”

“ બ્યવહારદૃષ્ટિએ જોતાં પણ ઉતરતે વયે લગ્ન કરવાની વૃત્તિ મૂર્ખતા
“ ભરેલી જ લાગે છે, પ્રધાનપદ સુધીના અનુભવની પ્રાપ્તિથી જે માણસ
“ ઘડાય તેને તો આ વાત હસ્તામલક જેવી સુદૃશ્ય હોવી જોઈએ. નરભે-
“ રામની સૂચના યોગ્ય છે એવું જો હું માનું તો તેટલાથી એટલું સિદ્ધ થયું
“ ગણવું કે મહારી બુદ્ધિ પ્રધાનપદને યોગ્ય નથી એટલું જ નહીં પણ હુદ્ર
“ છે. કારણ સામાન્ય બુદ્ધિવાળાને પણ આવા મહાન પદના અનુભવથી જે
“ બોધ મળવો જોઈએ તે બોધ મને મળ્યો ન હોય તો મહારામાં બોધ
“ લેવાની સામાન્ય વિવેકશક્તિ પણ નથી એમ જ માનવાનો પ્રસંગ
“ આવે. કેવળ પુત્રવાસના પામર જીવને માટે છે. ઉતરતી વયના અને
“ પ્રધાનપદે ચઢેલા બુદ્ધિમાન પ્રાણીને માટે નથી.”

“ ન્યાયમાર્ગે જોતાં પોતાના સ્વાર્થને માટે પારકી કન્યાનો ભવ બાળવો
“ અને વૈધવ્યના માર્ગમાં મુકવી એ મહાપાપ લાગે છે. એ પાપ કન્યાના
“ વૃદ્ધ થતા વરને તેમ આપને ઉભયને માથે છે.”

“ અનેક માર્ગે આ વાતનો વિવેક મહેં કરી જોયો છે. એક કલ્પના
“ સરખી પણ આ ઉપાધિ સ્વીકારવામાં દોષ શીવાય અન્ય ક્ષણ જોતી
“ નથી. નરભેરામ મહારા ઉપરની પ્રીતિને લીધે જ ભુલે છે.”

“ ત્રિ. કુસુમસુંદરીને કોઈ વિદ્વાન્નીતિમાન, રૂપવાન, શ્રીમાન, યુવાન
“ સ્વામી મળે એવો મહારા અંતઃકરણનો આશીર્વાદ છે અને મહારો પોતાનો
“ આપેલો આશીર્વાદ હું જાતે નિષ્કળ નહીં કરું. કુસુમસુંદરીની ન્હાની
“ બહેન તે મહારે પુત્રીરૂપ જ છે.”

બુદ્ધિવનનો આ પત્ર વાંચી રહી તેની સાથે કુસુમનું શેર લોહી ચઢ્યું.
તેની નિરાશા નષ્ટ થઈ અને આંખમાં તેજ આવ્યું. ઉતાવળથી પોતાના
ખંડમાં આવી અને છાતીએ હાથ ભીંડી એકલી એકલી બોલવા લાગી.

“ હા..શ! હવે જગત જખ મારે છે. કુસુમની પ્રાર્થના પ્રભુએ સાંભળી.
“ બુદ્ધિવનભાઈ! તમારું ઘણું જ કલ્યાણ થજે! તમારા પત્રથી જ મને
“ ઉપદેશ મળે છે. તમારા જેવા અનુભવી પુરુષોને જે વાત આટલી ઉમરે

“ સત્ય લાગે છે તે મને આજથી લાગે છે. સ્વામીજીની કથામાં પણ મહારો
 “ જ ખોલ ખરો પડે છે. કૂલોરા જ્ઞેન પણ મહારી જ ગાડીમાં છે. સરસ્વતી-
 “ ચંદ્રને પણ મહારી જ પેડે છે—એ તો મહારા પ્રથમ ગુરુ. હવે માત્ર
 “ ગુણીયલ અને કાકીને જીતવાં રહ્યાં. સરસ્વતીચંદ્ર નહી જડે એટલે પિતા-
 “ જીની ચિન્તા નથી. ”

“ કાકી શા શા વાંધા કહાડે છે ? પ્રથમ કહે છે કે વાસના રોકવી કઠણ
 “ છે. પછી કહે છે કે શાસ્ત્રકારો પરણ્યાની મર્યાદા બાંધી ગયા છે. ત્રીજું
 “ સ્ત્રીની એક ભુલ પ્રકટ થઈ જાય, અને ચોથી વાત એ કે કુમારી
 “ સ્ત્રીને રહેવાનું ઘર ન મળે, ખાવાના પધ્ધતિ ન મળે, લોક ચાળા કરે, ને
 “ સ્ત્રીજાતને માયા ને કાયા બેનાં ભય.

“ જો બાવી થઈએ તો આ બધા વાંધા દૂર થાય. મફત ખાવાનું મળે,
 “ પુરુષનો સંગ નહી એટલે સ્ત્રીને લાલચ નહી, અને અનેક સ્ત્રીઓ
 “ વચ્ચે રહેવાનું એટલે પુરુષવર્ગને બહાર રાખી વગર ભયે રહેવાનો કીલ્લો!
 “ બાવીઓ રહે છે તે પણ શાસ્ત્રની મર્યાદામાં જ હશે કની ?

“ આ ઘરમાંથી નીકળવું પડે એ પહેલું દુઃખ—ને બાવીઓની પેઠે જાડાં
 “ લુગડાં પહેરવાં પડે અને જરબાજરો ખાવો પડે એ બીજું દુઃખ.”

“ પહેલા દુઃખનું તો કંઈ નહી. કાલથી જાડાં લુગડાં ને જરબાજરીની
 “ ટેવ પાડીશું. વાડીમાં માળણને ઘેર લુગડાં, જર, ને બાજરી છે.”

“ નાત જાત બગડવાની બહીક નથી—ક્યાં હાથે રાધતાં આવડતું નથી
 “ જે વટાળ થશે ?.

“ એ ટેવ પાડવા જઈશું તો કાકી ને ગુણીયલ પુછાપુછી કરશે.”

“ કહીશું કે વર ગમે તેવો મળે ને ગરીબ ઘરનો હોય તો જડે લુગડે

“ ને જરબાજરીએ પણ નીભાવ કરવો પડે કની ? સારો વર મળશે નહી

“ ને મહારું ચાલશે નહી ને મુશ્કે મારી ગમે તેને પરણાવશે તો ભાગ્ય

“ પ્રમાણે વર્તવું પણ પડશે.”

“ ત્યારે એ તો એ જ ! એક પન્થ ને દો કાજ ! વળી સ્વામી સારો હોય

“ તે પણ પ્રથમ મીઠો હોય ને પછી કડવો થાય એ તો કૂલોરાના દેશમાં

“ પણ છે ને આપણામાં પણ છે. તેવું થાય તો શું કરીયે ? માટે એ જ

“ માર્ગ કે આપણે ટેવ પાડવી. ”

“ સંસ્કૃત ભાષા અને અનુભવની ભાષા બે વાનાં સ્ત્રીયોને સરખાં ! ”

કંઈક નવા વિચારમાંથી જાગી હોય તેમ બોલી.

“ સંસ્કૃતમાં શૃંગાર હોય તો છોકરીઓને કાઈ સમજાવે નહી—પરણ્યા

“ પછી સ્વામી સમજાવે ત્યારે.”

“ વૈરાગ્યની વાતમાં પણ સંસારની વાતો—તે અનુભવ વગર સમજાય નહીં.”

“ શૃંગારમાં જે અનુભવ ને વૈરાગ્યમાં જે અનુભવ. સંસ્કૃતનો શૃંગાર સમજાય નહીં ને પારકાનો અનુભવ સમજાય નહીં. અનુભવનાં વાક્ય સાંભળાયે ને સમજાય નહીં તે જાણે તુમડીમાંના કાકરા ખખડ્યા! અનુભવ વગર એ કાકરાની વાત પણ ન સમજાય.”

“ રમણ પરણે એટલે રમણ મટે ને સ્વામી થાય—એ ઇંગ્રેજનો અનુભવ ક્લોરાએ સમજાવ્યો. એ સમજાયો ત્યારે આપણા લોકનો શ્લોક પણ સમજાયો.

* “ પુરાઽમૂદસ્માકં પ્રથમસચિભિન્ના તનુરિયમ્
“ તત્તો નુ ત્વં પ્રેયાન્ વયમપિ હતાશા પ્રિયતમા ।
“ ઇદાનીં નાયસ્ત્વં વયમપિ કલત્રં કિમપરમ્
“ હતાનાં પ્રાણાનાં કુલિશંકઠિનાનાં ફલમિદમ્ ॥

“ આનો અક્ષરે અક્ષર જાણતી હતી, પણ સ્ત્રીપુરુષનું એક શરીર મટયું અને પ્રેયાન્ ને પ્રિયા એમ એ થયાં, તે પછી તેનાં પણ સ્વામી અને કલત્ર થયાં ! આ જાહુની વાત આપણા લોક ભુલી ગયા છે તે ક્લોરાએ ઇંગ્રેજનો અનુભવ કહ્યો ત્યારે હું સમજી.”

“ ગરજ સરી એટલે વૈદ વેરી ! આપણામાં પણ ગાય છે કે—
“ પહેલાં તે બાઈજી એમ કહેતાં જે—વહુ ! તું મહારી સાકર રે ;
“ હવે તે બાઈજી એમ શું બોલો—“ વહુ, તું મહારી ચાકર રે ? ”
“ ત્યારે સર્વ સંસારનો જ માર્ગ આવો છે ત્યારે સરસ્વતીચંદ્ર પહેલેથી ચેલ્યા ! મહારે પણ એક જ માર્ગ ! ”

“ આ ગુણીયલ અમસ્તાં દુઃખ પામે છે. એ એક પાસનું જ જુવે છે ! એ કોણ જાણે શું હશે ! પણ કંઈ નહીં. ધારેલે રસ્તે—જર, બાજરી, ને જાડાં લુગડાંની ટેવ પાડવી ને જંગલમાં કે ગરીબ ઘરમાં ચાકર વગરની હવે તેમ કામ કરવાની ટેવ પાડવી. એ ટેવ સઉને એક કારણથી ગમશે, મને બીજા કારણથી ગમશે ”

* પ્રથમ કાગમાં આપણા જેનાં શરીર મળી આ એક શરીર હતું. ત્યાર પછી તમે પ્રિય થયા અને હું માત્ર બીયારી આશાભંગ ભરી તમારી પ્રિયતમા જ થઈ ગઈ. અને હવે આજના કાગમાં તમે મહારા નાય છો અને હું માત્ર તમારી સ્ત્રી જ છું. હવે બીજું શું ? આ હવે પ્રાણ વજ્રજેવા કઠણ થઈ દેહને ઊડતા નથી તેનું આ દગ આખવાનું જે કલું બાકી છે તેટલું આખું છું. (પ્રાચીન.)

“ હિમાચલ અને મેનકાએ ઘણીયે એક વાત ધારી, પણ પાર્વતીનો
“ વિચાર સિદ્ધ થયો અને સર્વેયે સંમતિ આપી.”

“*“ इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुताम्

“ शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।

“ क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः

“ पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥

“ મહારાં ગુણીયલ મેના જેવાં છે, હું પાર્વતીની પેટે તપ ઇચ્છું છું—મહારાં
“ ધારેલું કામ મહોટ મહોટાઓ શુભ ગણે છે! તો પાર્વતીની પેટે હું પણ
“ ફાવીશ જ! માટે એ તો એ જ! નવી ટેવનો આરંભ કરવો!”
કુસુમની કોઠડીનું દાર ખખડું અને તેના વચારે વિચાર અને ઉ-
દ્ગાર બંધ પડ્યા.

પ્રકરણ ૧૧.

મહાભારતના

અથવા

રત્નનગરીની રાજ્યવેધશાળા,

અને

મહાભારતનો અર્થવિસ્તાર.

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते ।

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥

भवभूति :

ણા ખાચરના સત્કારને અર્થે ભરેલી સભામાં થયેલી
ચર્ચાએ મણિરાજના હૃદયમાં અનેક વિચારો ઉદ્ભવ્યા.
પોતાના પિતાની દીર્ઘદષ્ટિ ઉપર, સંયમ ઉપર અને રાજ્ય-
નીતિ ઉપર એની દૃષ્ટિ જતી ત્યારે એ ઉત્સાહમાં આવતો.
અન્ય રાજાઓના અપભ્રંશ જોતો ત્યારે એ નિરાશ થતો
હતો. ઇંગ્રેજ અધિકારીઓમાંના દુષ્ટ વર્ગની સત્તાનું પ્રા-

બલ્ય જોઈ એને ક્રોધ ઉપજતો. તેમાંના મૂર્ખ અને ઉન્મત્ત ભાગની ચેષ્ટાઓ

* શંભુ-વર પ્રાપ્ત કરવા તપ આદરવાને જવાની આમ અચલ ઇચ્છા
દર્શાવી દેનાર પુત્રીને તેના ધારેલા ઉલ્લભમાંથી મેનકા અટકાવી શકી નહી.
ઇષ્ટાર્થને માટે સ્થિર નિશ્ચયવાળા મનને અને નીચા પ્રદેશમાં સરવા માં-
ડેલા પાણીને પાછું અવળી દિશામાં વાળવાને કોની શક્તિ છે?—કુસાર-
સમ્ભવ.

જોઈ હૃદયમાં ગૌરવ આવતું. અન્ય દેશી રાજ્યોની હુકતા જોઈ એ હૃદયમાં શોક ઉભરાતો. તેમની મૂર્ખતા, પ્રમત્તતા અને ભયંકર અવ્યવસ્થાનાં ચિત્ર દૃષ્ટિ આગળ પ્રત્યક્ષ થતાં એનાં નેત્રમાંથી અશ્રુધારાઓ અપ્રતિહત ચાલતી. ઇંગ્રેજ અધિકારીઓમાંના સુસ્ત અને ઉદાત્ત વર્ગના આશ્રયનું પોતે આસ્વાદન કરેલું હતું તે સ્મરણમાં આવતાં આશાના કિરણ દૃષ્ટિમર્યાદા તળે સંતાપલા કોઈ સૂર્યના બિમ્બમાંથી નીકળતા લાંગતા. ઇંગ્રેજ સરકારની રાજ્યનીતિ જોઈ તેના મસ્તિકમાં ઘડીક અવ્યવસ્થા થતી અને ઘડીક શાંતિ થતી. આવા ચાર પાંચ દિવસ ગાળ્યા, અને તે પછી એક દિવસે મધ્યાહ્નવેળાએ આશા અને નિરાશા વચ્ચે દોલાયમાન થતો યુવાન રાજા મધ્યમહાભવનના કુરુક્ષેત્ર ભવન નામનાં ખંડમાં એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી આવજવ કરતો હતો.

આ મધ્યમહાભવનની મૂળ યોજના મધુરાજે કરી હતી. રાજ્યમાં “બાંધકામ” અથવા “પબ્લિક વર્ક્સ”નાં ખાતાં આજ ઇંગ્રેજી પદ્ધતિથી ચાલતાં જોવામાં આવે છે. દેશ અને નગરની શોભા વધારવી અને સાર્વજનિક ઉપયોગમાં દ્રવ્યવ્યય કરવો એવા બે હેતુથી આજકાલ એ ખાતાનાં ધોરણ પ્રવર્તે છે. ઇંગ્રેજી રાજ્યમાં એ ઉભય હેતુ ધ્યાનમાં રખાય છે અને ઉપયોગ પ્રધાન વસ્તુ ગણાય છે અને શોભા ગૌણ ગણાય છે ત્યારે દેશી રાજ્યોમાં ગમે તો શોભા પ્રધાન ગણીને એક માર્ગે ઉદારતા રખાય છે અને ગમે તો પ્રધાન અને ગૌણ ઉભય ભેદને સરખા ગણી ઉભય વિષયમાં કૃપણતા રખાય છે એવો એક કાળે વિદ્યાચતુરનો અભિપ્રાય હતો. મધુરાજની સાથે આ વિષય ચર્ચતાં તે મધુરાજે વિશેષ એ બંતાવ્યું કે દેશી રાજ્યોની મોટી સંખ્યામાં તો આજકાલ એવું જ જોવામાં આવે છે કે રાજ્યો અને તેની જાતની સેવા કરનારાઓના નિવાસના અને ભોગનાં સ્થાનને જ શોભા આપવી અને અનેક રાણીઓ અને રાજપુત્રોના લગ્નાદિ પ્રસંગોમાં તે ભોગવિલાસોમાં પ્રજાના દ્રવ્યનો નાશ કરવો એ કાર્ય જ આજકાલ પ્રધાન ગણાય છે, અને તેમાં પણ જતે દિવસે થોડા ખર્ચે થતા દેશી રીતના ભોગવિલાસને સ્થાને જતે દિવસે ઇંગ્રેજી ધમકની પોલી શોભા, ટુંકા આયુષ્યના પદાર્થો, અને તાત્પર્યને સ્થાને દેખાવ ઉપર પ્રીતિ, એ ત્રણ વસ્તુઓ હાલનાં વ્યયમાં અનેકધા વૃદ્ધિ કરશે. વૃદ્ધ આચારને વળગી રહેનાર વૃદ્ધ કે વિચારથી શૂન્ય યુવાન રાજપુત્રવર્ગ, પ્રજાનું સપત્નીકર્મ કરવામાં તત્પર અને રાજ્યોનું અને રાજકુમારોનું રાજત્વ અને મનુષ્યત્વ ચુસી લેવામાં સ્વાર્થ અને વિલાસ સમજનારી રાણીઓ અને રાજકુમારીઓ, અને એવાં એવાં અનેક ભયસ્થાન દેશી રાજ્યોને શિર ઝાઝુમે છે અને સત્કાર્યને સ્થાને દુઃસ્થિતિનું દર્શન કરાવે છે તેનો આલેખ મધુરાજે વિદ્યાચતુરને દર્શાવ્યો.

હતો. ભીષ્મપિતામહે શરશય્યા ઉપર સુતાં સુતાં ધર્મરાજને અનેક અ-
નુભવથી ભરેલી રાજનીતિ શાન્તિપર્વમાં સમજાવી છે તેમ આ વૃદ્ધ મહારાજે
આ દુઃસ્થિતિના સંબંધમાં પોતાના અનુભવ અને વર્તેલા પોતાના વાનપ્રસ્થ
કાળે પોતાના યુવરાજ અને તેના પ્રધાન વિદ્યાચતુરને સમજાવ્યા હતા. જરા-
શંકર પણ એ કાર્યમાં એ મહારાજનું મંત્રીપણું કરતો હતો. એ મહારાજનું
નામ અમર રાખવા કોઈ મહોટું ભવન બાંધવાનો યુવાન વર્ગમાંથી સૂચના
એક દિવસ થતાં અને તેની સંમતિ મંગાતા વૃદ્ધ મહારાજે રિમત કર્યું.

“વિદ્યાચતુર, નામ કોઈનું અમર રહેલું નથી અને રહેવાનું નથી. નામ
“અને રૂપ એજ તત્ત્વરતાનાં સ્વરૂપ છે. પણ તમારી ઇચ્છાને કંઈક
“અનુકૂળ થવાય અને ભવિષ્યમાં જ્યાં સુધી આ રાજ્યમાં ખુદ્દિમાન્
“નીતિમાન્ રાજ્યો રાજ્ય કરવા ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી તેમની ખુદ્દિને
“આપણા અનુભવનું કંઈક અવલમ્બન મળે અને પ્રજાપાસેથી આ
“સિંહાસન પાસે આવેલું દ્રવ્ય પ્રજાને ફળે એવા વ્યયનો માર્ગ કંઈ
“ફાડીશું.”

આ સૂચના પછી મહારાજે રત્નનગરીની રાજ્યવેધશાળા નામના ભવ-
નની કલ્પના^૧ કરી અને યુવરાજે તેનો આલેખ^૨ કરાવી તે પ્રમાણે કાર્ય-
સિદ્ધિ^૩ કરાવી. વૃદ્ધ મહારાજની ઇચ્છા પ્રમાણે તેનું નામ રાજ્યવેધશાળા
(એટલે રાજ્યરૂપ આકાશમાં ગમન કરનાર ગ્રહોની ગતિ આદિનું દર્શન
કરવાની વેધશાળા^૪) પાડ્યું. તેની સાથેજ યુવરાજની ઇચ્છાથી એનું નામ
મહાભવન પણ પાડ્યું અને ઉભય નામના લેખ એ ભવનના તોરણ-
ઉપર કાતરાવ્યા. આ તોરણદ્વારમાં^૫ પેસતાં એક વિશાળ અને સુંદર ઉ-
દ્યાનમાં જવું પડતું. અનેક લતાગૃહો, કુચ્છવૃક્ષો, તળાવો, વાવો, કુવાઓ,
કુંડો, બેઠકો, ઘટાઓ, અને પશુપક્ષિના પંજરોનાં ચિત્ર જેવા સાજવચ્ચે
થઈને જતાં અંતે એ મહાભવન આવતું.

એ ભવનમાં વૃદ્ધ મહારાજે પોતાના અનુયાયી રાજાઓના ઉપદેશ
માંટે વિચિત્ર યોજનાઓ કરી ફાડી હતી. અલિન્દમાર્ગમાંથી મુખદ્વાર-
માં પેસતાં તરત વિદુરભવન નામનો લાંબો ખંડ આવતો. એ ખંડની
પાછળ બીજા પાંચ ખંડ હતા. એ પાંચ ખંડનાં નામ દુર્યોધનભવન,
દુઃશાસનભવન, કર્ણભવન, દ્રોણભવન અને પિતામહભવન, એવાં હતાં.

૧. Mental design માનસિક કલ્પના. ૨. Written design. ૩ Execution.
૪. Observatory. ૫. Gate.

૬. Porch, Portico. બંગલાના દરવાજા આગળ અગાશી અથવા
આરકા વગેરેવાળી જગા.

આ પાંચે ખંડની હાર ડૉરવશાળા નામથી ઓળખાતી. તે પાંચેનાં દ્વાર કુરુક્ષેત્ર નામના એક બીજા લાંબા ખંડમાં પડતાં. એ ખંડની એક પાસ પાંડુભવન અને બીજી પાસ ધૃતરાષ્ટ્રભવન હતાં. કુરુક્ષેત્રની બીજી પાસ ડૉરવશાળાની સામે પાંડવશાળા હતી તે તેનાં દ્વાર પણ કુરુક્ષેત્રમાંજ પડતાં. પાંડવશાળાના પાંચ ખંડ નામે ધર્મભવન, ભીમભવન, અર્જુનભવન, નકુલભવન અને સહદેવ ભવન એવાં હતાં. એ પાંચેની પાછળ પાંચાલી ભવન નામનો લાંબો ખંડ હતો અને તેમાં તે પાંચેનાં દ્વાર પડતાં હતાં.

ચંદ્રકાન્ત અને વીરરાવનાં મર્મવેધક વાક્યોને વિધાયતુરે વિદુરભવનમાં ઉત્તર આપેલા હતા તેનાથી મણિરાજને તૃપ્તિ થઈ ન હતી અને મર્મવચન એના મર્મભાગને ગુપ્ત કળાથી કાપતાં હતાં. આ વેદનાના નિવારણને માટે આજ વિધાયતુરે તે બે જણને મદલમહાભવન બોલાવ્યા હતા અને એ ભવનનાં રહસ્યનું પ્રકટીકરણ કરી એટલાથી જ તેમને તૃપ્ત કરવા અને મણિરાજને શંકારહિત કરવા વિધાયતુરે કલ્પના કરી હતી. તે ઉભય ગૃહસ્થોના પક્ષપાતનું સ્થાન સરસ્વતીચંદ્ર રત્નનગરી આવ્યો હતો ત્યારે આ ભવનમાં આવી ગયો હતો અને નવા વિચાર લેઈ ગયો હતો એ વાતથી એ ગૃહસ્થોને આ સ્થાનમાં આવવા આકર્ષણ થયું હતું. તેમની વાટ જોઈ યુવાન મણિરાજ કુરુક્ષેત્રભવનમાં આતુરતાથી હેરાફેરા કરતો હતો.

થોડીવારમાં અતિથિમંડળને લેઈ વિધાયતુર ત્યાં આવ્યો. કુરુક્ષેત્રની વચ્ચે એકાસન* અને અનેકાસન† સામસામી હતાં તે ઉપર સહ ગોઠવાયા. કેટલીક સાધારણ પૃચ્છા અને વાર્તા થયા પછી આ ભવનસંબંધે વાર્તા ચાલી. વિધાયતુરે એનો ઇતિહાસ કહી બતાવ્યો. મદલરાજનું હૃદય તેમાં જણાતાં વીરરાવને પણ તેના ઉપર પ્રીતિ ઉપજી.

“કેવું ભવ્ય અંતઃકરણ ! ચંદ્રકાન્ત ! Look at the poetry of His late Highness's heart! There's something stern and magnificent in his views, words, and acts !”
વીરરાવે હૃદય પુલાવી ચંદ્રકાન્ત ભણી જોઈ કહ્યું.

“Undoubtedly 'tis so. And yet but a few days back, in this very building, you abused his fellows”.

ચંદ્રકાન્ત બોલ્યો.

વીર—છી છી છી છી ! ચન્દ્રકાન્ત ! તમે કંઈ સમજ્યા જ નથી. આખી રાત્રિના આખા આકાશમાં ચંદ્ર વૃદ્ધિક્ષય પામતો એકલો એક ફરે છે તેથી જગત ઉઘટું મટું નથી અને અન્ધકાર સમસ્ત નાશ પામતો નથી. મલ્લમહારાજની પોતાની જ નિરાશાનું કારણ જુવો ! તમારા દેશના હોલ્લા પેઠે છાપરા ઉપર બોલતા બોલતા તેઓ થાકી ગયા અને માત્ર એક જ બોલ બોલ્યા કે “ એકલો શું કરું ? એકલો શું કરું ? ”

પિતાની સ્તુતિથી તૃપ્ત થતું મણિરાજનું હૃદય આ નિરાશાનું ચિત્ર જોઈ ખિન્ન થયું. તેના હૃદયનો અનુભવી પ્રધાન તે ચેતી ગયો અને ખેદદશાને વ્યગ્ર કરવા બીજી કથા કરવા લાગ્યો.

“ વીરરાવજી, આ મહાભવનનો ઇતિહાસ તમે સાંભળ્યો હવે ઉઠો અને તેના મર્મભાગ જુવો અને સમજો.”

સઉ ઉઠ્યા. આગળ મણિરાજ અને વિદ્યાચતુર અને પાછળ અન્ય મંડળ ચાલ્યું. કુરુક્ષેત્રની એક પાસ પાંડુભવન હતું તેમાં સઉ પેદા.

એ ભવનમાં પેસતાં સામે પાણ્ડુરાજની અને એની આશપાશ તેની એ રાણીઓની પ્રતિમાઓ આરસની હતી. પાણ્ડુમૂર્તિના સિંહાસનની આગલી પાસ સુવર્ણકેષ હતા.

“ આપકાળે રાજ્યો રાજ્યયોગ શાથી પામે છે ? પ્રથમ રાજ્ય ધરનાર દેહ જોઈએ—જેનાથી રાજવંશ વૃદ્ધિ પામે. આ પ્રત્યક્ષ દેહવાલો દેહી ધૃતરાષ્ટ્ર અન્ધ છે અને તેનો નહાનો ભાઈ શૌર્યાદિક્ષાત્રકલાસંપન્ન રાજત્વ ગુણ છે તે દેખતો છે, સમર્થ છે, અને નહાનો ભાઈ છતાં તે જ રાજ્યનો યોગ પામે છે. રાજ્યયોગકાળે પરાક્રમઅંગ તે આ જ પાણ્ડુ-રાજ છે અને રાજત્વગુણનો વંશવૃદ્ધિ એના જ વંશમાં છે. મલ્લરાજના અનુયાયી રાજ્યાધિપો એ રાજનું સત્વ સાચવશે તો નશ્વર સંસારમાં તેમનું રાજત્વ જીર્ણોદ્ધાર પામશે. રાજ્યયોગનો અધિકારી ધૃતરાષ્ટ્ર નથી—પણ પાણ્ડુ છે એ વાત નિત્યસિદ્ધ છે.”

એક પાસની બીંત ઉપર મણિરાજે કોતરાવેલો ઇંગ્રેજ લેખ હતો.—

“ Spirit of Acquisition and Growth ! Thou wert born to acquire and to grow and not to enjoy. Thou wert born for Duties and not for Rights ! Attempt not to rest from Duties and enjoy any Rights. Power is the sweet charmer by thy side,

“ and awful will be the moment that will tempt thee
 “ to her embraces. For, beware if warning can avail it
 “ against thy frailty, the moment of thy Fruition of
 “ her charms will also be the moment of thy Death !
 “ Great spirit of Dominating Growth ! Thy moment
 “ of Fruition of Power will mean the moment of thy
 “ disappearance ! So disappeared King Pandu the
 “ moment he rushed into the arms of fair Madri ! ”

સામી ભીંતે ટુંકો લેખ હતો :—“ રાજ્યોને ભોગ નથી, ધર્મ છે. ભોગ-
 “ વિલાસનો પ્રથમ અમત્કાર પાણ્ડુરાજ્યએ યમની તરવારમાં દીધો. ૨-
 “ ત્નનગરીના રાજ્યાધિપો ! આ કથા ભુલશો માં ! ”

વીરરાવ સર્વ વાંચી એક પાસ ઉભો. “ શું આ વાર્તામાં આવું રૂપક છે ?
 “ આ ઉપદેશ પાળનાર રાજા મહેં હજી સુધી દીધો નથી. જે રત્ન-
 “ નગરીમાં એ નિયમ પળાતો હોય તો વીરરાવ એક જણની પાસે
 “ પોતાના ઉદ્ગાર પાછા ખેંચી લેવા બંધાયેલો છે.”

મણિ૦—વીરરાવ, આપણે આ ભવન જેવા આવ્યા છીએ. હું રંક બાળક
 એ ભવનના મહાન ઉચ્ચગ્રાહને પામ્યો છું કે નહીં તે જેવા નથી આવ્યા.
 અમારા ઉચ્ચગ્રાહના ઉચ્ચાર જેટલા મહારા આચાર છે એવું માનશો માં. મને
 બાકી એટલું અભિમાન છે કે વૃદ્ધ મહારાજ એ આચારની સીમાને
 પહોંચ્યા હતા. વળી આ મહારે નામે લખાયેલા ઉદ્ગારમાં જીવ મુકનાર
 મહારા ગુરુ પ્રધાનજી છે એટલે એ ઉદ્ગારની શક્તિપણ મહારી સમજશો માં.

વીર૦—જે વિનય મહારા વંશને દુર્લભ છે તે આપણામાં પણે પણે દેખું
 છું. રાજકુળમાં જન્મ પામ્યાનો મહિમા હું આજ પ્રથમ પ્રત્યક્ષ કરું છું.

મણિ૦—હું વિનયવાક્ય બોલતો નથી. સત્ય બોલું છું.

વીર૦—આપ આપના હૃદયમાં જે સત્ય માનો છો તે જ બોલો છો. આ-
 પનો વિનય હૃદયનો છે, કેવળ વાણીનો જ નથી.

અંદ૦—મહારાજ, રાજ્યયોગનું અંગ પાણ્ડુરાજ્યને ગણો છો તેવા યોગની
 અશક્તિને આ કાળે આમાંથી દેશી રાજ્યોએ શો ઉપદેશ લેવો ?

મણિ૦—વૃદ્ધ મહારાજના ઉપદેશમાત્રના આધાન પ્રધાનજી હતા.
 આપના પ્રશ્નનો ઉત્તર પેલા ગ્રંથમાંથી મળશે. એ ગ્રંથમાં પ્રધાનજીએ
 વૃદ્ધમહારાજના વિચાર લખેલા છે.

મહામહાભવનનો મંત્રી એક ગ્રંથ એક ટેબલપરથી લાવ્યો અને તે ઉઘાડી એક ભાગ ચંદ્રકાન્તને આપ્યો તેમાં વિદ્યાવ્યતુરના હાથનો એક લેખ હતો કે “ રાજ્ય એટલે પૃથ્વી એવું મહામહારાજ સમજતા ન હતા. તેમની ઉદારયુદ્ધિમાં પૃથ્વી તૃણતુલ્ય હતી. રાજ્ય એટલે રાજત્વ અથવા રાજગુણનો સમુદાય એવી તેમની યુદ્ધિ હતી. જેમ પૃથ્વી ઉપર એકલા જળને બળે તૃણ પોતાને કાળે ઉગેછે તેમ પૃથ્વી ઉપર એકલા રાજત્વને બળે રાજસત્તા યોગ્ય ઋતુમાં ઉગેછે. એ સત્તાને લોક રાજ્ય કહે છે, પણ સત્ય જોતાં રાજત્વ સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં રાજાઓમાં વિશેષ છે, અને રાજશબ્દ ઉપરથી થયેલું રાજત્વ, તે જ રાજ્યનો અર્થ છે. પૃથ્વીનો થય-લા અને થનાર રાજાઓની ધર્મશાળા છે, ક્ષેત્ર છે. રાજત્વ તે ધર્મશાળામાં નવી નવી પ્રજાઓને ભરેછે. રાજત્વ તે ક્ષેત્રમાં સત્તાનો ફાલ ભરેછે. મોટા ક્ષેત્રમાં પાક ઓછો થાય અને નાનામાં ઘણો થાય. તેમ પૃથ્વીનો વિસ્તાર ઓછો હોય એવા નાના પ્રદેશમાં મોટા પ્રદેશ કરતાં વધારે ફળ ભરનાર રાજત્વ વધારવું તે પણ રાજ્ય વધારવા જેવું જ છે. ઈંગ્રેજ સામ્રાજ્યનાં અંશભૂત દેશી સંસ્થાનોમાં આમ રાજત્વ વધે તો તેપણ રાજ્યયોગની જ વૃદ્ધિ છે. માણસલોક રાજાઓની આ વૃદ્ધિ ચક્રવર્તીને લાભકારક છે, અને આવી રાજ્યવૃદ્ધિ કરવામાં દેશી રાજાઓ નહીં કાવે તો તે દોષ ચક્રવર્તીનો સમજવો નહીં, પણ દેશી રાજાઓ ઉપર માદ્રીએ ઉપજાવેલા મોહનું જ તે કાર્ય સમજવું.”

ચંદ્રકાન્ત આ ઉત્તરથી સજડ થઈ ગયો, વીરરાવનો ઉન્માદ શિથિલ થઈ ગયો. ઉભય ગૃહસ્થો નિરાસાના જ સેવક થઈ ગયા.

ચંદ્ર૦ — આવાં પુસ્તક કેટલાં છે તેનો શો ઉપયોગ થાય છે ?

વીર૦ — આ જમણા ખુણામાં મોટું આસન શા ઉપયોગમાં આવે છે ?

વિદ્યા૦ — પ્રત્યેક ભવનમાં આવાં પાંચ પુસ્તકો હોય છે. એક પુસ્તકમાં વૃદ્ધ મહારાજની સૂચનાઓ સ્મરણમાં આણી હું લેખ લખું છું. બીજા પુસ્તકમાં આયુષ્માન્ મહારાજ — પોતાના વિચાર, અનુભવ, અને વિદ્યા વધેછે તેમ તેમ પોતાના ભાવી કાળના અને અનુયાયીઓના ઉપયોગને માટે — પ્રસંગે પ્રસંગે લેખ લખે છે. ત્રીજું પુસ્તક કોરું છે તે ભરવાનું રત્નનગરીના ભાવી રાજાએ. ચોથું પ્રધાનોએ પોતાના અનુભવ લખવા માટે. અને પાંચમામાં આ ભવનનો સાક્ષર મંત્રી આ ચારે પાસના પુસ્તકશાળામાંનાં પુસ્તકોમાંથી ઉતારા, સૂચન, વગેરે મહારાજશ્રીના ઉપયોગને માટે, સંક્ષેપમાં લખે છે. આ જમણા ખુણામાં મહારાજશ્રીને માટે વિચારણાસન છે. આ મહાભવનના પ્રત્યેક ભવનમાં આ જ મંત્રી, આવાં પુસ્તક, અને આવાં આસન છે.

પાણ્ડુભવનનાં પુસ્તકો આ ભવનનાં જ વિષયને સંબંધે છે. આ પુસ્તકોમાં આ ભવનના જ સૂચવેલા વિષય વિચારાય લખાય છે. વિચારણાસન ઉપર દિવસમાં અમુક કાળે બેસવું, આ ગ્રંથો અને લેખો વિચારવા અને વધારવા, રાજ્યમાં ઉડતા પ્રસંગો આ ભવનના વિષયને લગતા હોય તો તે આ ભવનના જ લેખોને વશ રહી તેના જ સાધનથી વિચાર અને આચારના માર્ગ શોધવા, અને આ ભવનના લેખોની અજ્ઞાઓ પોતાથી અને પોતાના સેવકોથી કેટલી પળે છે અને કેટલી નથી પળતી તેના સૂક્ષ્મ વિચાર કરી આત્મપરીક્ષામાં જાગૃત રહેવું—એટલું કામ આ વિચારણાસન ઉપર અધવાડીયામાં યેઝેલે સમયે બેસી મહારાજ સ્થિર મનથી કરે છે. આ મહાભવનના પ્રસેક ભવનનો આમ વારો આવે છે.

ચંદ્રકાન્ત અને વીરરાવ અન્યોન્યના સામું જોઈ રહ્યા. અંતે કુન્તીની મૂર્તિનીચેનો લેખ વાંચવા લાગ્યા. “ધૈર્ય અને ક્ષમાનો મૂર્તિ! મહત્ દુઃખોમાં પુત્રોએ યુગના યુગ ફાડ્યા, તે કાળે તું ધૈર્ય કે ક્ષમા ખોઈ નથી. રાજ્યકાર્યને સિદ્ધ કરવા, તારા પાંચ પુત્રોને પરિપાકદશામાં આણવા, અસ્તમાંથી ઉદય જોવા, જે ધર્મતપની આવશ્યકતા છે તે તું તપેલું છે. તારા વિના કોઈ રાજ્યમાં પાણ્ડવોનો જન્મ નથી, ઉદય નથી, સિદ્ધિ નથી.”

આ ખંડમાંથી સર્વ જહાર નોકળ્યા અને જોડેના ખંડમાં ગયા. જતાં જતાં વિદ્યાચતુર બોલ્યો: “પાણ્ડુભવન રાજ્યયોગનું સાધન છે. બાકીનાં ભવન રાજ્યક્ષેમનાં છે. રાજ્યના યોગક્ષેમની એ વ્યવસ્થા છે. અલભ્યનો લાભ તે યોગ—લખવું પાડન તે ક્ષમ: અલભ્યલાભો યોગ: સ્યાત્ ક્ષેમો લઘ્વસ્ય પાલનમ્. પાણ્ડુરાજવિના રાજ્યયોગ નથી, પાંડવકૌરવાદિની યોગ્ય સંસ્થાવિના રાજ્યક્ષેમ નથી. એ ક્ષેમને માટે શુદ્ધ રાજત્વના ક્ષેત્રમાં દેવોના પ્રસાદથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણરૂપ પાણ્ડવો છે તેનાં આ પાંચ ભવન આ પાસ છે. સ્થૂલ અંધ નૃપદેહરૂપ, દૂતરાટ્ઠથી જન્મેલા રાજ્યતન્ત્રરૂપ રાજ્યકાર્યરૂપ—કૌરવો અને તેના સહાયકોનાં ભવન પાંડવભવનોની સામે છે. રાજ્યક્ષેમના દેહમાં જ્ઞાનેન્દ્રિયના સમૂહને ધરનાર ઉત્તમાંગ—મસ્તકરૂપ—આ પાણ્ડવભવનો છે અને કર્મેન્દ્રિયના સમૂહ બાકીના દેહરૂપ આ બાકીનાં ભવન છે. કર્મેન્દ્રિયો ઉપર બળ વાપરવાનાં અધિકારિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો જેવાં રાજ્યાવયવોમાં જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ જે ધર્મ તે ધર્મેનું આ ધર્મભવન પાણ્ડુભવનની જોડે જ રચેલું છે.

ધર્મભવનમાં યુધિષ્ઠિરની પ્રતિમા પાસે સહુ આવી ઉભા. એટલામાં વિદ્યાચતુરે આટલું દિગ્દર્શન કરાવી દીધું.

યુધિષ્ઠિરની ગંભીર મૂર્તિના ચરણ નીચેના આરસાની તક્તીમાં સુ-
વર્ણલેખ હતો.

“ ગૃહસંસારથી આરંભી રાજ્યસંસારના શિખર ઉપર ચઢતાં મલ્લ-
“ રાજને એક જ પદાર્થમાંથી સ્વસ્થતા જડે છે. તે પદાર્થ તે ધર્મ. આજ
“ કાલ શૈવ વૈષ્ણવ ખ્રિસ્તિ મુસલમાન આદિ મતમતાંતરવાચક શબ્દોમાં
“ જણાતા મમતામૂલક ધર્મસાથે ધર્મરાજના ધર્મને લેવાદેવા નથી. સર્વ
“ પ્રજાઓને, સર્વ દેશમાં, સર્વ યુગમાં, સામાન્ય પૂજનીય ધર્મ તે ધર્મરાજનો
“ ધર્મ છે. રાજ્યયોગ સિદ્ધ કરી રાજ્યક્ષેમની વાસના રાખનાર આર્ય પાણ્ડુ-
“ મહારાજે જ્યેષ્ઠ પુત્રને સ્થાને ધર્મને માગ્યો છે ને મલ્લ પણ એજ માગે છે.
“ દ્રૌપદીવસ્ત્રહરણ કાળે સર્વ પાણ્ડવો આત્મસ્થ પ્રત્યક્ષ સ્થૂલાદી બળનિવારી
“ દેખીતા અતિયોગ્ય ક્રોધવૈરાદિ વિકારોને સંયમી, માત્ર જ્યેષ્ઠબન્ધુ ધર્મરા-
“ જની આજ્ઞાને વશ રહી, સર્વ અન્ય પદાર્થના ત્યાગી થયા. મલ્લ પણ
“ પોતાના રાજ્યમાં, દેહમાં, અને વંશમાં એજ પરિણામ ઇચ્છે છે ! એ ધર્મનું
“ સ્વરૂપ જાણવું હોય તે વ્યાસમુનિના અક્ષરતીર્થ કાવ્યમાં સ્નાન કરી પવિત્ર
“ થાય. ધર્મ જ જીવતે દેહે સ્વર્ગ પામે છે. ધર્મ જ જગે છે. રાજ્યભારમાં
“ સ્વસ્થ નિદ્રા પણ ધર્મને જ છે. અધર્મની શય્યામાં સુનારને કાંટા જ છે.”

પ્રતિમાનીચેના સ્તંભની આગલી પાસ આ લેખ હતો. બીજી બે પાસ
મહાભારતમાંથી શ્લોક હતા.

એક પાસ લખ્યું હતું. “વાંચનાર ! પાણ્ડુરાજાએ કુન્તી પાસે ધર્મરૂપ યમ-
“ દેવનું આવાહન કરાવી ધર્મરૂપ જ્યેષ્ઠ પુત્ર પ્રથમ માગ્યો તે શું કહીને ?

“અથૈવ ત્વં વરારોહે પ્રયતસ્વ યથાવિધિ ।

‘ ધર્મમાવાહય શુભે સ હિ લોકેષુ પુણ્યમાક્ ॥ ૧ ॥

“અધર્મેણ ન નો ધર્મઃ સંયુજ્યેત કથઞ્ચન ।

“લોકશ્ચાયં વરારોહે ધર્મોઽયમિતિ મન્યતે ॥ ૨ ॥

“ધાર્મિકશ્ચ કુરુણાં ચ સ ભવિષ્યતિ ન સંશયઃ ।

“ધર્મેણ ચાપિ દત્તસ્ય નાધર્મે રંસ્યતે મનઃ ॥ ૩ ॥

“તસ્માદ્ધર્મ પુરસ્કૃત્ય નિયતા ત્વં શુચિસ્મિતે ।

“ઉપચારાભિચારાભ્યાં ધર્મમાવાહયસ્વ વૈ ॥ ૪ ॥ ”

બીજી પાસ લખ્યું હતું.

“ પાણ્ડવોમાં જયરૂપ અર્જુન પોતે ધર્મનીજ આજ્ઞામાં છે, ધર્મના બળ-
“ થી જ જયની આશા રાખે છે, અને ધર્મમાં જ શ્રદ્ધા રાખે છે. તે શું કહે

“ છે ? ધર્મરાજને પોતાને શત્રુબળથી આવસન જોઈ આજુન ધર્મને ધર્મનું
“ બળ દર્શાવી સ્તબ્ધ છે :—

“ પ્રજાયાઽમ્યધિકાન્ શૂરાન્ ગુણયુક્તાન્ વહૂનપિ ।

“ જયન્ત્યલ્પતરા ચેન તન્નિજોધ વિશામ્પતે ॥ ૧ ॥

“ તત્ર તે કારણં રાજન્ પ્રવક્ષ્યામ્યનસૂયવે ।

“ નારદસ્તમૃપિર્વેદ મીઘ્મદ્રોણૌ ચ પાન્ડવ ॥ ૨ ॥

“ એવમેવાર્થમાશ્રિત્ય યુદ્ધે દેવાસુરે ઽવ્રવીત્

“ પિતામહઃ કિલ પુરા મહેદ્રાદીન્ દિવૌકસઃ ॥ ૩ ॥

“ ન તથા વલ્લીર્યામ્યાં જયન્તિ વિજિગીષવઃ ।

“ યથા સત્યાનૃશંસામ્યાં ધર્મેણૈકેન ચાનય ॥ ૪ ॥

“ જ્ઞાત્વા ધર્મમધર્મં ચ લોભં ચોદ્યમમાસ્થિતાઃ ।

“ યુધ્યધ્વમનહંકારા યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ॥ ૫ ॥ ”

મોક્ષપર્વ.

ભવનમન્ત્રીએ પ્રધાનના પુસ્તકમાંથી એક પાનું ઉઘાડી બતાવ્યું; વીરરાવે
મ્હોટેથી વાંચ્યું.

“The highest sense of Duty and unflinching obedience to the Highest Principles of the Eternal Code of Morality which can illumine the Soul of the humblest and the highest for the weal of the world :— these have the *first right* to command and control Intelligence, Power, and All! So sang the Indian Sage and Bard, and lucky is the nation where He will be obeyed.”

વીર૦—આ બધા માનસિક મન્ત્રમાં રાજકીય વિષય શો છે ?

વિદ્વા૦—આ યુધિષ્ઠિરભવનમાં ધર્મરાજની મૂર્તિપાછળ તમે જુવો છો. તેમાં થઈને પાછળ પાંચાલીભવનમાં જવાય છે. પાંચાલી પ્રગ્નદેવી—તેના પતિઓ એટલે પાલકો પાંચ પાંડવો છે. એનું પાલન કરે નાર પતિઓમાં જ્યેષ્ઠ ધર્મરાજ છે. જેને તમે ધર્મનો માનસિક મન્ત્ર કહો છો તે ધર્મરાજને મન પાંચાલીના કરતાં વધારે પ્રિય છે. તે મૂર્તિના ચરણની ચેના લેખથી તમે જુવો છો. પાણ્ડુભવનમાં તમે એક વિચારણાસન બેસી તેને દેશો આ ભવનમાં ત્રણ પુણામાં ત્રણ વિચારણાસન છે અને ચોથામાં પુસ્તકો છે. એક વિચારણાસન ઉપર બેસી ધર્મરાજ ઉપર દૃષ્ટિ કરી મહારાજ

માનસિક ધર્મના વિચાર તેમ આચારની રાજ્યસંબંધમાં વિચારણા કરેછે. આ રાજ્ય અને પરરાજ્ય વચ્ચે, પોતાના જીવનને માટે, અને પોતાના કુટુંબને માટેના ધર્મવિચાર એજ આસનમાં થાય છે. ત્યાર પછીના જીવનમાં ખીજું વિચારણાસન છે ત્યાં એસી મહારાજ રાજસેવકોના ધર્મ શોધે છે, રચે છે, અને પોષેછે. મહારાજ યુધિષ્ઠિર વ્યૂહરચનામાં કુશળ હતા. સૈનિક—military—તેમ સભ્ય—civil—રાજસેવકમાત્રની વ્યૂહરચનાના સંબંધની આજ્ઞાઓ આ જ આસનની વિચારણામાંથી જન્મે છે, સર્વ સેવકોના ધર્મ અને તેમની સ્વધર્મનિયંત્રણ—Discipline—ના રશિમઓને (reins-લગામેને) આ સ્થાનમાં જ યમરાજના જેવી ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી મહારાજ ખેંચી રાખે છે અને રાજ્યધર્મના અશ્વ જેવા સેવકોનું પાલનનિયમન કરેછે. ત્યાર પછીના જીવનમાં ત્રીજું વિચારણાસન જીવે છે ત્યાં એસી મહારાજ, પ્રજામાં રહી પ્રજાના શત્રુ જેવા થતા અપરાધીઓના—અને પરસ્પરબંધુત્વ ભુલ્લી વિગ્રહમાં પડતા વાદીપ્રતિવાદીઓના— ધર્મ શોધે છે, રચે છે, અને એ રચના પ્રમાણે તીવ્ર ન્યાય થાય છે કે નહીં તે તોળે છે અને તે તુલના પ્રમાણે ન્યાય આજ્ઞાઓ કરી પ્રજાને સ્વસ્થ કરે છે. પ્રત્યેક આસન ઉપર વિચાર કરી પાંચાલીભવનમાં મહારાજ જાય છે. એ પ્રિયતમા મહારાજના આ પ્રયત્નથી પ્રસન્ન થશે કે નહીં અને ચર્ચા કે નહીં તે વાત મહારાજ આતુરતાથી જાણી લે અને એ પ્રિયતમાના પ્રેમારુપ થાય એ લોભ ધર્મરાજની આ પાંચાલીની દૃષ્ટિના પ્રસાદમાંથી મહારાજના સાત્વિક અન્તઃકરણમાં પ્રસરે એટલા માટે વૃદ્ધમહારાજે કરેલી યોજના આ ભવનમાં તમે પ્રત્યક્ષ કરો છો.

વીર૦—Happy is the man who comes to this nobly conceived hall and bows in deep humility to the high and sacred thoughts it fills one with ! A thousand blessings from this poor heart of mine flow towards your Highness as I witness this stern and holy ideal and its fullest, clearest expression.

વીરરાવે મણિરાજના હાથને બળથી ડાબ્યો.

ચંદ્રકાંત વીરરાવના કાનમાં બોલ્યો : “ Mind you, you are treating a prince like a private man quite mannerlessly ! ”

વીરરાવે પણ કાનમાંજ વાત કરી ; “ Damn your etiquette

where I simply give a clear form to my admiration ! Is not a prince a man ? ”

અન્ન-૦—“ You are rude, whether you are pleased or pained—like a dog that barks and bites or fawns and licks ! ”

મણિરાજના વચને આ શુભ વિગ્રહનો અંત આણ્યો અને સહ તેના શ્રવણમાં વ્યાપ્ત થયા.

મણિ-૦—વીરરાવણ, આ સર્વ વિચારણાસનમાં એમુંછું ત્યાં ધર્મરાજનું દર્શન મહારા ગિત્તમાં અનેક મન્ત્ર મુકે છે, મહારા અભિમાનને શાન્ત કરી નાંખે છે, અને જે ધર્મ પાળવા તેમની તીવ્ર આત્મા પ્રત્યક્ષ થાય છે તે ધર્મ ક્રીડ્યો એ જાણવાની આતુરતા થતાં, પ્રથમ પુછું છું આ ચારે પાસ લટકતી પુસ્તકશાળાને, પછી પુછુંછું દેશકાળને, પછી પુછુંછું મહારા રાજ્યના અનુભવને અને તેનાજ હિતને, અને પછી પુછુંછું મહારા રંક હૃદયને. વૃદ્ધ મહારાજે એ શ્રેણિ બતાવેલી છે અને એવી રીતે વિચારેલો શોધેલો ધર્મ રાજ્યને હિતકર છે એવું મનાવનારી શ્રદ્ધા વિરાટની સભામાં મહાત્મા મહાશુદ્ધિવાન શરૂ અર્જુને ધર્મરાજનું અભિજ્ઞાન કરાવતાં કહેલાં વાક્યોમાંથી જન્મતી જોઉંછું.

ભવનમન્ત્રીએ મણિરાજના પુસ્તકમાંથી એ શ્લોક ફહાડી એના હાથમાં મુક્યા અને મણિરાજે બાંધે તે વાંચ્યા.

“ इन्द्रस्यार्धासनं राजन्नयमारोढुमर्हति ।

ब्रह्मण्यः श्रुतवांस्त्यागी यज्ञशीलो दृढव्रतः ॥

एष विग्रहवान् धर्म एष वीर्यवतां वरः ।

एष बुद्ध्याधिको लोके तपसां च परायणः ॥

एषोऽस्त्रं विविधं वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे ।

न चैवान्यः पुमान् वेत्ति न वेत्स्यति कदाचन ॥

दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ।

पाण्डवानामतिरथો यज्वा धर्मપરો વશી ॥

महर्षिकल्पो राजेन्द्रः सर्वलोकेषु विश्रुतः ।

वलवान् धृतिमान् दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥

अस्य कीर्तिः स्थिता लोके सूर्यस्येवोद्यतः प्रभा ।

संसरन्ति दिशः सर्वा यशसोऽस्य द्वांशवः ॥

Fast News By Rikesh

public channel

Fastet News, News Chenal Vedio, And Live News In Gujarati

- આ ચેનલ માં આપને તાજા સમાચાર, લાઈવ ન્યુઝ, બ્રેકીંગ ન્યુઝ, ન્યુઝ વિડિઓ મિનિટે મિનિટ ના તાત્કાલિક સમાચાર મેળવવા માટે નીચેની લિંક વડે જોડાવ.. અને આપના ગ્રુપ માં અને મિત્રો ને પણ શેર કરો. 👉👉👉

@fast24news
t.me/fast24news

Notifications

On

Shared Media

3010

Subscribers

822

Master of PDF News Paper

public channel

●આ ટેલિગ્રામ ચેનલ પર રોજના 120 થી વધુ ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી ન્યુઝ પેપર શેર કરવામા આવે છે.

●જોઇન થવા માટે આ લિંક પર ક્લિક કરો. તમારી પાસે જેટલા ગ્રુપો છે તેટલા બધા જ ગ્રુપો માં આ મેસેજ શેર

<https://telegram.me/Pdfnewspaper>

@Contectforhelp_bot

@Pdfnewspaper

t.me/Pdfnewspaper

Notifications

On

Shared Media

178

Subscribers

2644

Master Of Books And Mag

public channel

ગુજરાતી,હિન્દી અને અંગ્રેજી ભાષા માં બુક્સ અને મેગેજીન વાંચવા માટે એક માત્ર ચેનલ.. આપના જ્ઞાન જિજ્ઞાસું મિત્રો ને મોકલો.

आपके सुजाव या एडमिन से संपर्क की लिंक
http://telegram.me/Contectforhelp_bot

@booksmag
t.me/booksmag

- Notifications On
- Shared Media 1471
- Subscribers 1891

Hi Tech 4U

public channel

Join Our Channel For free Android Premium Apps , Computer Software, Movies, Tech News And More.... No West Time Join Now

आपके सुजाव या एडमिन से संपर्क की लिंक 📎
http://telegram.me/Contectforhelp_bot

Channel Joining Link 📎 📎 📎

@HiTech4U

t.me/HiTech4U

Notifications

On

Shared Media

1099

Subscribers

1779

एष वृद्धाननाथाश्च पङ्गूनन्धाश्च मानवान् ।

पुत्रवत्पालयामास प्रजा धर्मेण वै प्रभुः ॥

एष धर्मे दमे चैव क्रोधे चापि जितव्रतः ।

महाप्रसादो ब्रह्मण्यः सत्यवादी च पार्थिवः ॥

एष धर्मपरो नित्यमनृशंसश्च पाण्डवः ।

कथं नार्हति राजार्हमासनं पृथिवीपते ॥ ”

મણિ૦—વીરરાવજી, આવા સૂક્ષ્મ અને માર્મિક ધર્મના જ્ઞાનનું રહસ્ય સમજ્યા વિના દીર્ઘદષ્ટિ નથી, સત્ય અને નિત્યબળ નથી, સ્વસ્થતા નથી, લોકનું કલ્યાણ નથી, અને રાજનું રાજત્વ નથી. પાંચે પાણ્ડવોમાંથી એક જ જણ પિતામહના બોધનો અધિકારી ઠર્યો હતો તે કોણ ? મહારાજ ધર્મ રાજ. પાંચે પુત્રોમાં પાણ્ડુ મહારાજે પ્રથમ ઇચ્છ્યો તે કોણ ? ધર્મ. એ ધર્મના ઉચ્ચગ્રાહ હું પળે પળે શોધું છું અને મહારાજરણુ તે શોધમાં થાકી જાય છે ત્યારે વૃદ્ધમહારાજને સ્મરી તેમની ક્ષમા માગું છું—કરણુ તેમના પવિત્ર આસન ઉપર બેસવાની મહારી યોગ્યતામાં ન્યૂનતા આ ધર્મભવનમાં મને અનેકધા દીસી આવે છે અને એક બાળકના જેવું મહારું હૃદય થઈ જાય છે. ધર્મપાલનમાં આમ હૃદય કમ્પે છે, એ પાલનમાં મહારી પોતાની અશક્તિ કે દુર્વૃત્તિ અથવા અન્ય સ્થાનથી આવેલી વિપત્તિ વિદ્ય નાંખે છે ત્યારે વૃદ્ધ મહારાજે ધર્મની સ્તુતિ રચાવેલી છે તે સાંભળી ધૈર્ય પામું છું.

ભવનમન્તીએ પુસ્તકમાંથી તે સ્તુતિ ફાડી અને મણિરાજે કરેલી સંજ્ઞા થઈ વાંચવા માંડી.

“ રાજ્ય પિતાતણું ના જ મળ્યું ! મળતાં છીનવે શઠ દૂતકળામાં !

લાખનું મંદિર ! દ્રૌપદીવસ્ત્રદશા કુરુરાજની દુષ્ટ સભામાં !

તે સ્મરતાં પ્રિય બન્ધુચતુષ્ક ઉંચા ઉછળે ગુરુવૈરથી ક્રોધે !

તે સઉ શાન્ત રહી જ જીવે યમસુત, ધરે મન ધર્મપ્રબોધે !

પાંડુસુતોનું અહિત વિચારી, કુલદ્વ અધર્મ ભરે ઉરમાહિ;

જાળ રચે કુરુનન્દન કંઈ જ કળાર્થી દયાવણુ પાંડવકાળે ;

સુરઅસુરમુનિથઈ આશ્રય શોધી તપસ્વિવિનાશ વિમર્શે;

એ અપકાર સટે ઉપકાર કર્યા યમનન્દનને જ પ્રકર્ષે !

દુષ્ટ અધર્મ ભરાવ જ ભૂતળ ઉપર ! પાપનું રાજ્ય પ્રવર્તે !

નાશની જાળ રચાવ શિરે ! શિરઉપર દૈત્ય હસો કરી નૃત્યો !

ધર્મ તણા રણમાં ગભરાય ન એ થઈ ધર્મ-યુધિષ્ઠિર એક !

ધર્મથી જન્મ, સ્વદેહથી સ્વર્ગ, ધરે નિજધર્મથી મદલ સ્વટેક !”

પદ પુરું થતાં મણિરાજે ધર્મમૂર્તિને નમસ્કાર કર્યા, અને ધર્મભવન તથા ભીમભવન વચ્ચે આવવાજવાનું દાર હતું તે ભણી સર્વ વળ્યા.

વિધાન — પાંચે પાંડવભવનો વચ્ચે આવાં દાર છે અને કુલજ્યેષ્ઠ ધર્મરાજ ચાર નહાના ભાઈઓને પુછ્યા વિના ધર્મનિર્ણય કરે નહીં અને ચાર ભાઈઓ મહોટા ભાઈની આજ્ઞા વિના ડગલું ભરે નહીં. એવું પાંચે ભાઈઓનું એકય કર્યારે જળવાય કે પરસ્પર દર્શનને માટે અને પૃચ્છા માટે સર્વને એક ખીજનાં ભવનમાં આવવા જવા આવાં દાર હોય ત્યારે. તે જ પદ્ધતિથી સર્વ ભવનનાં વિચારણાસન ઉપર બેસી વિચાર કરી તે વિચારોને પરિપાકદશામાં આણવા અંતે આ દારમાં થઈને મહારાજ ધર્મભવનમાં આવે છે, અને દારે દારે આટલો સંકેત લક્ષમાં રાખે છે.

સર્વ ભીમભવનમાં પેદા અને ઉગ્ર ભીમપ્રતિમા પાસે આવી ઉભા.

વિધાન — ચંદ્રકાંત, વાયુપુત્ર ભીમસેનનું આ ભવન છે. પાંચાલી —

પ્રજ્ઞ — તું બળ સાચવનાર — Spirit of Protection, Prestige and Power — તે આ છે. મૂર્તિ નીચે વૃદ્ધ મહારાજનો લેખ વાંચો.

“મહારાજનું બળ એના સૈન્યમાં નથી. એનું સૈન્ય એના દેહને માટે નથી અને એના કુટુંબને માટે પણ નથી. રત્નનગરીની પાંચાલી પ્રજ્ઞને માટે એટલે એ પ્રજ્ઞના રક્ષણને માટે એ સૈન્ય છે, અને એ સૈન્ય એ પાંચાલીના પ્રાતિકર્ત્યમાં પ્રવૃત્ત થાય ત્યાં સુધી જ એ સૈન્યમાં બળ છે. એવા બળવાળા એ સૈન્યના આત્મારૂપ ભીમસેન ! અર્જુનનું બળ દૂરગામી અસ્ત્રમાં છે તો ત્હારું બળ સમીપવાતી શસ્ત્રમાં છે. એ શસ્ત્રાસ્ત્ર માત્ર ચર્મચક્ષુ દેખે છે તે નથી, પણ હે વાયુપુત્ર ! ત્હારા પિતા વાયુદેવના જેવો અદૃશ્ય સ્પર્શજેય સર્વવ્યાપી અને પ્રાણદાતા એવો ત્હારો પ્રતાપ છે. પાંચાલીનો શુભ પરાભવ કરનાર રાજ્યમાંના અંતઃશત્રુ કીચક — ઉપકીચક પેઠે ત્હારા બાહુબળથી અંધકારમાં જ નાશ પામશે. એ સતીનો પ્રકટ પરાભવ કરનાર ત્હારા જ રાજકુળના કુલાંગાર અંતઃશત્રુઓ ત્હારી ગદાના પ્રકટ પ્રહારથી નાશ પામશે. બહારના રાક્ષસો સામે પણ ત્હારું જ બળ સંહાર કરશે. પાંચાલી દુઃખ પામશે ત્યારે પ્રથમ આશ્વાસન ત્હારા બળથી પામશે. ધર્મ-

૧ કસ્ટ એટલે ફેંકવું — ઉપરથી ફેંકવાનું હધીયાર. ૨ શસ્ત્ર = કાપવું ઉપરથી કાપવાનું હધીયાર.

રાજા વિના ત્હારે માથે મ્હોટો ભાર નથી. પણ તેની આસામાં રહી પાંચાલીના દુઃખનું નિવારણ કરવું અને વાયુપેઠે એના શત્રુઓનો સર્વતઃ સ્પર્શ કરવો એ ત્હારું કર્તવ્ય છે. માતાને, ધર્માદિ ચાર બંધુઓને, લાક્ષાગૃહમાંથી અને રાક્ષસોમાંથી ઉગારી ખસે લેઈ વાયુપેઠે પ્રહાર બળ તે તું જ છે.”

વિદ્યા—આ વૃદ્ધ મહારાજે લખાવેલો લેખ છે. લેખસ્તમ્ભની બે પાસ માત્ર ટુંકા જ લેખ છે.

“ જ્યેષ્ઠ બંધુને પુછ્યા વિના ચાલીશ નહી ” એવો લેખ ધર્મભવન ભણી હતો. “ પાંચાલી પાછળ છે તેના ઉપર સતત દષ્ટિ રાખી તેના શત્રુઓ ભણી સર્વદા જાગૃત રહેજે ” એવો લેખ ખીજી પાસ હતો.

વિદ્યા—ધૃતરાષ્ટ્ર એ રાજાઓનો દેહ છે. દુર્યોધન એ રાજાના દેહને હાથે ઉત્પન્ન થયેલો, રાજાના શતપુત્રો—ભાયાતો અને મિત્રોના હાથમાં ગયેલો, રાજ-નય—Royal policy—છે. દુઃશાસન એ રાજાના હાથમાં દુષ્ટ પ્રજાને શિક્ષા કરનારી દંડશક્તિ છે. આ ત્રણ પુરુષ ધર્મરાજાનું રાજ્ય ખુંચવી લેઈ, પાંચાલીનો જ પરાભવ કરવા પ્રવર્તે, ત્યારે આ ચર્મચક્ષુને સમીપ લાગતા આ શત્રુઓને માટે ગદાસ્પ શસ્ત્ર લેઈ ભીમભૂતિ ઉભી છે. આ ભવનનાં પુસ્તકોના લેખ એ વિષયોને ઉદ્દેશી છે. આ ખંડમાં તમે ચાર વિચારણાસન જોશો. પ્રથમ આસન ભીમભૂતિની પાછળ છે તેમાં બેસી મહારાજ પોતાના ચારપુરુષો—spies—ની આ વિષયની વાતો સાંભળે છે, વર્તમાનપત્રો વાંચે છે, અને એ, એવી જાતનાં સાધનો વડે ભૂતિપાછળના દ્વારમાં દેખાતા પાંચાલીભવન પર દષ્ટિ નાંખી, પ્રજાનાં દુઃખો જોતા રહે છે, અને પોતાના દેહસ્પ ધૃતરાષ્ટ્રનાથી જાણ્યે અજાણ્યે તેમ દુર્યોધન-દુઃશાસનાદિ ધૃતરાષ્ટ્રના અનેક પુત્રોને હાથે પાંચાલીના કામળ તનમનને ક્યાં ક્યાં વેદના થાય છે તે જોતા રહે છે, અને નગરચર્યાના વિચાર પણ ત્યાંજ ઘડાય છે. ખીજું આસન આ ખુણામાં છે તેમાં બેસી વૃકાદરના પોષણનો વિચાર કરે છે. રાજ્યબળનું ઉદર પોષવાને, રાજ્યસેવકોનું ઉદર પોષવાને, અને દુઃખકાળાદિ કાળે એ ઉદર ભુખે મરે નહીં માટે, અનેકધા મહાન્ અન્નરાશિ—દ્રવ્યરાશિ—જોઈએ તે સંચયની રક્ષા અને વ્યવસ્થા આ આસનમાં વિચારાય છે. અમારા રાજ્યના Store-keeper અને સેનાના Commissariat ની વ્યવસ્થા એ જ સ્થાને થાય છે. આ પ્રમાણે વિરાટ રાજાના ખાઉધર રસોઈગ્રાની આ સ્થાને સંભાળ લેવાય છે. દુર્યોધન અને દુઃશાસન આદિનાં ક્રીયાં ક્રીયાં અંગ પાંચાલીને

ખીડા કરે છે તે પ્રથમ વિચારણાસનમાં વિચારાયું હોય છે. ત્રીજા આસનમાં એ વિચારના નિર્ણય પ્રમાણે ભીમસેનની ગદા ઉપડે છે. રાજ્યનું જે અંગ દુષ્ટ નીવડે તેને એ ગદા ચૂર્ણ કરે છે. કોઈકનો પગાર કપાતાં તો કોઈકની સેવા ખોવાતાં રાજસેવકો ભીમના ગદાપ્રહાર અનુભવે છે. મહારાજના ભાયાતો પર અને મહારાજની સેવકસેનાપર યોગ્ય પ્રસંગે આ ગદા દયાવિના પડે છે. મહારાજનું કુટુંબ પણ ધર્મરાજની આજ્ઞા લોપતાં કે પાંચાલીને પરાભવતાં આ ગદાથી ડરે છે. કટલીક પહેડીઓથી રતનગરીમાં પ્રજાવત્સલ મહારાજે જ થયા છે. પણ પ્રજાને માટે શત્રુકર્મ કરવા, અથવા પ્રજા-રક્ત ભીમસેનને શતહસ્તીના બળથી ડાખી નાંખવા, કોઈ કાળે આ સિંહાસનના ભાવી ધૃતરાષ્ટ્રને વૃત્તિ થાય તો તેને સુધારવા અને જ્ઞાનદૃષ્ટિ ઉપર આણવા તેની બાથમાં જીવતા ભીમસેનને સટે જ નાંખવા લોખંડના ભીમસેનો પણ આ જ આસનમાં ઘડાય છે અને પાંચાલીનું સૌભાગ્ય સંપૂર્ણ કલાથી પોપાય છે. રાજનયરૂપ દુર્યોધન અને દંડશક્તિરૂપ દુઃશાસન પાંચાલીની સેવા કરવાને સટે એના રૂપ ઉપર કુદૃષ્ટિ કરે તો તે નય અને દંડનાં એટલાં દુષ્ટ અંગ પ્રથમ આસનમાંથી દેખાતાં આ આસનમાંથી ભીમની ગદાને વશ થાય છે. ચોથા વિચારણાસનમાં બેસી મહારાજ પોતાની સેના અને સેવકોમાંથી સારો ભાગ ચાળી કહાડે છે એટલે અન્ય આસનો ઉપર બેસી જેને પાંચાલીના શત્રુ ગણ્યા હોય તે વર્ગનો બહિષ્કાર કરી બાકીના વર્ગની ગણના કરે છે. તે પછી પ્રથમ આસનપર પાંચાલીનાં દુઃખનાં નિમિત્ત જે જે ગણ્યાં હોય અને જેનો પ્રતીકાર બીજા અને ત્રીજા આસન ઉપર ન વિચાર્યો હોય તેવા શત્રુઓને ગણી કહાડે છે. પરરાજ્યોમાં થતા શત્રુઓથી અને દુષ્ટાળ તથા વ્યાધિઆદિ શત્રુઓથી પાંચાલીનો જીવ કંપતો રહે છે તે સર્વ શત્રુઓનાં ગણિત આ જ આસન ઉપર બંધાય છે. તે પછી આ શત્રુઓની સાથે પ્રસંગ પડ્યો ગદાયુદ્ધ કરવા માટે અબહિષ્કૃત સેના અને સેવકોને સજ્જ અને શક્તિમત્ કરવાના વિચાર આ જ ચતુર્થાસન ઉપર બંધાય છે. વાયુ જેવી સૂક્ષ્મ સતતગતિવાળા વાયુપુત્રના દર્શનથી આ સર્વ આસનો ઉપરના વિચારો પ્રોત્સાહન પામે છે, અને આ પુસ્તકશાળામાંથી અને અન્ય સાધનોથી આ વિચારો સપક્ષ થાય છે. આ સર્વ રહસ્ય આ ભવનમાં લખવાનાં પેલાં પુસ્તકોમાં છે.

અંદ્ર૦—પરરાજ્યના શત્રુ સામે આ યુગમાં સેના તમારે શા કામની?

વિદ્યાચતુર હસીને બોલ્યો:—“ આ યુગમાં વાદ્યુદ્ધ ચલવવાની કળા પ્રાપ્ત કરવી પડે છે અને પરરાજ્યો સાથે તથા સરકાર સાથે સ્વાર્થવિરો-

ધના પ્રશ્ન ઉઠતાં લેખ-આદિનાં શસ્ત્ર અને બુદ્ધિ તથા કલમની કળાઓ વા-
પરવી પડે છે તે વૃદ્ધ મહારાજની અનન્યબુદ્ધિના પ્રતાપથી આ ચતુર્થાસન
ઉપર સજ્જ થાય છે. ”

વીર૦—ત્યારે શું તમે સેના રાખતા નથી? અથવા રાખોછો તો શું
કરવા ?

વિદ્યા૦—ચક્રવર્તી સમગ્રસામ્રાજ્યના શત્રુ સામે પ્રવર્તે ત્યારે તેની સૈન્ય-
ગંગામાં અમો નહાનાં સંસ્થાનોની લઘુ સેનાનદીઓનાં જળ ભળે એ પ્ર-
સંગને માટે અમે તત્પર રહીએ છીએ. ભાવી યુગમાં શું કરવું પડશે
તે કલ્પાતું નથી પણ રાજ છે તેના રાજત્વને અંગે જ નહાની સરખી
સેના અથવા “ સશસ્ત્ર પ્રાંતરક્ષકો ”—armed police—અમે રાખી-
એ છીએ. તેને તેના યોગ્ય શસ્ત્રાસ્ત્રકળાથી સજ્જ અને શક્તિમત્ત કરવા એ
પણ આ ચતુર્થાસન ઉપર જ વિચારાય છે. સંક્ષેપમાં ધર્મરાજની આજ્ઞાઓની
અવજ્ઞા અટકાવવાનું કામ અને અંતઃશત્રુ કે બાહ્યશત્રુ દ્વારા કે વિપત્તિ-
દ્વારા પાંચાલીના થયેલા અથવા થવાના પરાભવના પ્રતીકારનું કામ જે પ્રતાપ
અને બળથી થાય તે સર્વ આ ભીમભવનના ચાર આસનમાં ઉઠ્ઠવ અને
પરિપાક પામે છે અને આ પુસ્તકશાળા તેનું પોષણ કરે છે.

વીર૦—રાજસેવકો ઉપર ભીમની ગદા પડવા કાળ આવે છે ખરો ?

વિદ્યા૦—રત્નનગરીના રાજસેવકો નીમતાં પહેલાં જ ઘણી સૂક્ષ્મ
સંભાળ રાખવામાં આવે છે અને એમ છતાં પ્રસંગવશાત્ અથવા મનની
નિર્બળતાથી ક્વચિત્ કોઈ સેવક પાંચાલીનું અહિત કે અપ્રિય કરે તો ભી-
મની વાયુગતિથી તે વાત ગુપ્ત રહેવા પામે નહીં અને તેની ગદાથી મુક્ત
રહી શકે નહીં.

ચંદ્ર૦—રાજસેવકોનાં પાલન, શિક્ષણ અને દંડ આ ભવનમાં થાય
છે, પણ તેમને અધિકારમાં પ્રવેશ કરાવે છે કોણ ? પ્રવેશ પહેલાં તેમનું
શોધન કરે છે કોણ ?

વિદ્યા૦—તેનું શોધન થાય અર્જુનભવનમાં; તે પછી કુરુક્ષેત્રમાં આપ્ત
મંડળની અને મન્ત્રીમંડળની યથોચિત સંખ્યાને આમંત્રણ કરી, સર્વ ભવ-
નના વિચાર તે મંડળસાથે કરી, મહારાજ જાતે અધિકાર આપે છે. એક
વાર અધિકાર પામેલા સેવકને આગળ વધારવો હોય તો જે ભવનના
વિચારમાં એના અધિકારનો વિષય આવતો હોય તે ભવનમાં વિચારણા

કરી છેલી આજ્ઞા કેમ કરવી તે ધર્મભવનને સોપાય છે. હવે આપણે અર્જુનભવનમાં જઈએ.

સર્વ તેમાં ગયા. અર્જુનમૂર્તિ કપિકેતન રથમાં આરૂઢ હતી અને એ ભવન સર્વથી મ્હોટું હતું. સારથિસ્થાને સ્થાયમાન કૃષ્ણમૂર્તિ હતી. રથના ઇત્તરે અગ્રભાગે ક્રીનારી ઉપર ચારે પાસ ફરતો ઇન્દ્રિયમાં નહાતો અક્ષરે સુવર્ણલેખ હતો:—

“ Hail! Glorious Spirit of Activity, Enterprise, and Progress! Unimpeded, Unbeaten, and All-Powerful! Proceed Forward ever and ever over land and sea and through Heaven itself! For Thou wast Heaven-born.”

વિદ્યા—અંદ્રકાંતજી, વૃદ્ધમહારાજને આ ભવન પ્રિયતમ હતું. આ ભવનમાં પાંચ વિચારણાસન છે—યોગાસન, નીતિઆસન, ક્રિયાસન, વિજ્યાસન, અને વિભૂતિઆસન. કૃષ્ણ અને અર્જુન, નર અને નારાયણ, એ એના ઇષ્ટયોગથી આ પાંચ આસનના વિચાર સંધાય છે. પોતાનાસહિત પાંચે પાંડવો અને પાંચાલીના જન્મહેતુ સક્લ કરનાર રાજકીય પુરુષકાર—પુરુષપ્રયત્ન—તે અર્જુન અને સારથિ શ્રીકૃષ્ણ. ઈશ્વરકૃપાના સારથિપણા વગરના પુરુષકારને કાળાઓ પણ લુંટેછે.

વીર—પ્રધાનજી, આપનું રૂપક ક્ષિપ્ર થઈ ગયું—ક્ષિપ્રતાને પણ સીમા હોય છે. આટલી બધી વિચારણાઓ, તે શાંતિકાળની અને આજના ઇન્દ્રિય યુગની વ્યવસ્થાઓ, તે સર્વનો પણ તમે ભીમની ગદામાં અને અર્જુનના તીરકામણમાં સમાસ કરો તે તો અમારી બુદ્ધિ સહી શકતી નથી.

We should be fools without common sense to accept the pedantry of these far-fetched allegories. Surely our hoary Vyâsa had no idea of any of these your interpretations of his simple designs. I am quite sure the bard contemplated neither your Spirit of Prestige and Power, nor your Angel of Progress, when he penned his bulky volumes to bring into one place his heterogeneous mass of fictions, adages, and nursery tales—and, may be, experiences.

[વધા૦—“વીરરાવજી, આ વાત છેક ઉતાવળ કરવાથી સુઝે એમ નથી.
 “પ્રથમ તો વ્યાસ કવિએ ઐતિહાસિક અથવા કાલ્પનિક વ્યક્તિઓના બેજ
 “નકાળે તેમનામાં રૂપક ગુણનું પણ સાથે સાથે આવાહન કરેલું હોય એમાં
 “શું કંઈ અસંભવિતતા છે? બીજું એક વાલ્મીકિના રામચંદ્રમાંથી કેટલા
 “કવિજનને કેટલા ભિન્નભિન્નસ્વભાવવાળા રામ વર્ણવેલા છે? એ સ્વભાવ-
 “વૈચિત્ર્યમાં શું એવા કેટલાક પરસ્પરવિધદૃક ગુણો નથી કે જે સાથે લાગા
 “એક જણમાં ન હોઈ શકે? ખરી વાત એ છે કે મહાકવિએ કરેલી એક
 “કલ્પનાને કાળાંતરે અન્યકવિયો દેશકાળની અનુકૂળતા પ્રમાણુ અનેક રૂપ
 “આપેછે તેથી જ મહાકવિનું વીર્ય સફળ અને અમર થાય છે. એવા કવિ-
 “યોનાં કાવ્યનો આત્મા આવીજ રીતે અનેક પુત્રોમાં અવતરે છે. એવા
 “મહાકવિઓની કલ્પનાની વિભૂતિ તો આવી અનેક કલ્પનાઓના
 “પ્રસવમાં જ છે.

“ગૃહ્ણન્તુ સર્વે યદિ વા યથેચ્છમ્

“નાસ્તિ ક્ષતિઃ ક્વાપિ કવીશ્વરાણામ્ ॥

“રત્નેષુ લુપ્તેષુ વહુષ્વમત્યૈઃ

“અયાપિ રત્નાકર એવં સિન્ધુઃ ॥

“મહાકવિનું રત્નાકરત્વ તેની પાસેથી રત્નો લેવાય અને તે રત્નોને અનેક
 “નામરૂપ અપાય તેમાં જ છે. કાળ-મહાસાગરને તળાયેથી રત્નો શોધી
 “વર્તમાન સૃષ્ટિમાં મુકનાર રત્નવ્યાપારીઓ તો કવિયો જ છે. એ રત્નોને
 “નવા ગુણ આપનાર કવિજન પણ તેમ કરવામાં નિરંકુશ હોય છે.
 “ત્રીજું આપણામાં જુના મુનિલોકે કાવ્યો કર્યા અને નવા કવિલોકે
 “કર્યા તેમાં ભવભૂતિ એવો ફેર જણાવે છે કે નવા કવિજનની વાણી
 “અર્થને અનુસરે છે અને મુનિજનની વાણીને અર્થ અનુસરે છે.
 “મુનિલોકના પ્રાસાદિક ઉદ્ધાર એવા હતા કે તેમના મિતાક્ષરમાં અનેક
 “સંસ્કારો ભરાતા અને વધતી બુદ્ધિને વધતા ચમત્કાર આપતા. તેઓ
 “જે બીજાક્ષર મુકી ગયા છે તેમાં સૂક્ષ્મદર્શક બુદ્ધિને અક્ષરનો વૃક્ષ જડે
 “છે. ગોદ્દસ્મિથે તો લખ્યું કે Remote, unfriended, melan-
 “choly, slow; એમાં slow શબ્દમાં ભરાયલા અર્થસંસ્કાર સમજન-
 “વતાં એને ન સુઝ્યું તે ત્રાહીત ઝડતર જહાનસનને યથાર્થ સુઝ્યું. એ
 “સર્વ સંસ્કાર લેખનકાલે કવિના મસ્તિકમાં અનિર્વચનીય રૂપે સ્ફુરતા
 “હતા અને તે સર્વનો ગન્ધ slow શબ્દમાં આવ્યો. એ કાળ જતાં કવિની
 “જ સ્મૃતિ જડ થઈ ચારે સત્પરીક્ષકે તે સર્વ સંસ્કારનું સ્વરૂપ એ શબ્દ-

“ ૩૫ કુસુમકળીમાં સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ નાંખી દેખાણું. માટેજ અને વધારે સખળ
 “ કારણથી વ્યાસવાલ્મીકિના અક્ષરમાં વાણીને અર્થ અનુસરે છે અને
 “ અનુસરનાર અર્થ શોધવો એ એવા કવિની પૂજા કરવા જેવું છે અને
 “ એવા અર્થોનાં દર્શન કરાવવામાં લોકનું કલ્યાણ છે તે વૃદ્ધ મહારાજે
 “ ઇચ્છેલું છે અને અમારું બીજું મંડળ તેમાં સાધક થયું છે.”

વીર૦—(સ્મિત કરી) એ પણ સુંદર કહ્યું. ચાલો ત્યારે એ દૃષ્ટિથી
 સમજવો. We shall see what Spirit of Progress you can
 spin out of old man Vyāsa. Only see that you don't
 make things too comical for my prosaic wits.

અર્જુનના રથનાં એક ચક્રની નાલિ ઉપર “ નીતિ ” શબ્દ લખેલો
 હતો અને બીજાની નાલિ ઉપર “ ક્રિયા ” શબ્દ હતો. તે દર્શાવતો વિ-
 ધાયતુર બોલ્યો: “ આ મહાત્માનો રથ નીતિ અને ક્રિયા૩૫ બે ચક્ર ઉપર
 ચાલે છે. તેનું સમાધાન અર્જુનને જે શ્લોક વડે પાંડુરાજાએ કુન્તીપાસે
 માગ્યો હતો તેમાંથી નીકળશે.”

ભવનમન્ત્રીએ મણિરાજનાં પુસ્તકમાંથી એ શ્લોક કહાડ્યા.—

“ અતિમાનુષકર્માણં યશસ્વિનમરિન્દમમ્ ।

નીતિમન્તં મહાત્માનમાદિત્યસમતેજસમ્ ॥

દુરાધર્ષે ક્રિયાવન્તમતીવાદ્યુતદર્શનમ્ ।

પુત્રં જનય સુશ્રોણિ ધામ ક્ષત્રિયતેજસામ્ ॥ ”

વિધા૦—અર્જુનની નીતિ અને ક્રિયા કેઈ કેઈ અને કેવી કેવી
 હતી તેનો ઉત્તર રથધુરીના અગ્રભાગે બે અશ્વના મસ્તકોની વચ્ચે આ
 શૈષ્યપદ્માં તમ્—સુવર્ણ અક્ષરથી લખેલો છે.

ત્યાં જઈ તે અક્ષરો સર્વ જોવા લાગ્યા.

“ અર્જુનનો અવતાર થતાં કુન્તીને આ ગંભીર અશરીરવાણી પ્રત્યક્ષ
 “ થઈ હતી અને તેમાં અર્જુનની નીતિ અને ક્રિયાનાં સ્તોત્ર હતાં.

“ અદિત્યા વિષ્ણુના પ્રીતિર્યથામૂદભિવર્દિતા ।

તથા વિષ્ણુસમઃ પ્રીતિં વર્દયિષ્યતિ તે ડર્જુનઃ ॥

एष मद्रान् वशे कृत्वा कुरुंश्च सह सोमकैः ।

चेदिकाशिकरूपांश्च कुरुलक्ष्मीं वहिष्यति ॥

एतस्य भुजवीर्येण खाण्डवे हव्यवाहनः ।

मेदसा सर्वभूतानां तृप्तिं यास्यति वै पराम् ॥

ગ્રામણીશ્ચ મહીપાલાનેષ જિત્વા મહાવલઃ ।

ઋતૃભિઃ સહિતો વીરહ્રીન્મેધાનાહરિષ્યતિ ॥

एष युद्धे महादेवं तोषयिष्यति शंकरम् ।

अस्त्रं पाशुपतं नाम तस्मात्तुष्टादवाप्स्यति ॥

तथा दिव्यानि चास्त्राणि निखिलान्याहरिष्यति

विप्रनष्टાં શ્રિયં ચાયમાહર્તિ પુરુષર્ષભઃ ॥

- “ મહારાજ જે નીતિ અને ક્રિયાનાં ખીજ આ વાક્યોમાં જુવે છે તે
 “ એના શોકને શાંત કરેછે અને એના હૃદયને આનંદ આપે છે. સર્વ
 “ પાંડવો દેવપુત્રો છે, પણ ઇન્દ્રનો પુત્ર તો ક્રિયાવાન અર્જુન જ છે. ધર્મ
 “ અને ભીમની તે આજ્ઞા પાળે છે પણ પાંચાલીને પ્રાપ્ત કરનારી ક્રિયા તો
 “ અર્જુનની જ છે. શ્રીકૃષ્ણ પાંચે પાંડવ અને છઠી પાંચાલીના સહાયક
 “ છે પણ તેમણે સારથિપણું તો ક્રિયાવાન અર્જુનનું જ કરેલું છે,
 “ ક્રિયાના પરમજ્ઞાનની ગીતા પણ તેને જ કહેલી છે, અને વિશ્વરૂપ પણ
 “ તેને જ પ્રત્યક્ષ કરાવેલું છે. રત્નનગરીના સિંહાસન ઉપર બેસનાર
 “ કાચ જેવા માનવી! પાંચાલીનો પક્ષપાત અર્જુન ઉપર જ છે, શ્રીકૃ-
 “ ણ્ણનો પણ તેમ જ છે, અને સર્વ પાંડવોના પ્રાણ પણ તેનામાં જ છે ! તે
 “ અર્જુનની નીતિ અને ક્રિયાનું પોષણ નહીં કરે તો પુરુષરત્નોની જનની
 “ રત્નનગરી તમારી નથી તે અવશ્ય સમજજો અને મહાત્મા વ્યાસમુ-
 “ નિયે આ ક્રિયાવાન દેવસ્વરૂપનાં ભૂતભવિષ્ય કહેલાં છે તે રહસ્ય ધ્યા-
 “ નમાં રાખજો.”

“वरुणं च कुबेरं च धर्मराजं च पाण्डव ।

शक्तो ह्येष सुरान् द्रष्टुं तपसा विक्रમેण च ॥

ऋषिरेष महातेजा नारायणसहायवान् ।

पुराणः शाश्वतो देवस्त्वजेयो जिष्णुरच्युतः ॥

अस्त्राणीन्द्राच्च रुદ્રાच्च लोकपालेभ्य एव च ।

समादाय महाबाहुर्महत्कर्म करिष्यति ॥ ”

ભવનમન્ત્રીએ પ્રધાનનાં પુસ્તકમાંથી આ ભાગ ઉપરની ટીકા વાંચવા માંડી.

- “ અર્જુન શસ્ત્રના કરતાં અસ્ત્ર ઉપર વધારે પ્રીતિ રાખેછે. એનાં અસ્ત્ર
 “ જેમ દૂરગામી છે તેમ એ જાતે પણ દૂરગામી છે. એની ગતિ પોતાના રાજ્ય-
 “ બહાર છે, દેશબહાર છે, સમુદ્ર ઉપર છે, સ્વર્ગમાં છે. દૃષ્ટિ, જિજ્ઞાસુતા
 “ અને કર્મ એ ત્રણ અસ્ત્રને અર્જુન આગળ ફેંકે છે. જ્યારે દેશી

“ રાજાઓ પોતપોતાનું સંભાળી એસી રહે છે ત્યારે—અર્જુન સર્વદા આ
 “ ત્રણ અસ્ત્રને ગતિ આપ્યાં જ કરેછે. પૃથ્વીનું સર્વત્ર આચ્છાદન કરી
 “ દેનાર જલનિધિ વરુણ દેવને અર્જુન સુદૃષ્ટ કરી લે છે—જોઈ આવેછે—
 “ એની દૃષ્ટિ અને ગતિ વરુણના મહાસાગરની પેલી પાસ વધે છે.
 “ તેમજ સ્વર્ગના વસનાર—ધનપતિ—કૃષ્ણેરને અને યમરાજ—ધર્મરાજને
 “ એ જોઈ આવે છે. અન્ય દેવો મનુષ્યનાં ભાગ્યના અને પ્રારબ્ધના
 “ અધિષ્ઠાતા છે તે સર્વને અર્જુન જોઈ લેછે. વિદ્યા—આદિ તપ અને
 “ પ્રવાસ આદિ વિક્રમથી આમ તે દ્રષ્ટ થાય છે. એ ક્ષત્રિયરૂપે પૂર્વ
 “ જન્મનો તેજસ્વી વિદ્વાન્ તપસ્વી બ્રાહ્મણ છે, ઋષિ છે. આ જગતની
 “ વૃદ્ધિમતી ક્રિયાનો એ પુરાણ અને સનાતન દેવ છે—He is the old
 “ eternal Spirit of Progress. તે સર્વદા જય ધર્યો છે—
 “ જયેચ્છાથી પ્રવૃત્તિ કર્યો કરે છે—જિજ્ઞણુ છે. એ દેવનો માર્ગ રોકનાર
 “ શત્રુઓથી તે છૂટાય એમ નથી. બ્રાહ્મણ દ્રોણ જ્યારે એનો માર્ગ
 “ રોકશે ત્યારે નારાયણના સાહાય્યવાળો આ નર—ઋષિ અજેય નીવડશે.
 “ વૃદ્ધપુરાણ પિતામહ એનો માર્ગ રોકશે ત્યારે પણ આ પુરાણતમ પુરુષ
 “ જયવાન્ થશે. સૂર્યપુત્ર ઉદાર કર્ણ પણ આ મહાતેજથી તેજસ્વી નરવડે
 “ અસ્ત થશે. આ સર્વ ફળ પામવાને માટે આ ક્રિયાવાન્ રાજપુરુષ,
 “ સ્વર્ગમાં જઈ ઇન્દ્રપાસેથી, હિમાલય જેવા ગિરિરાજના શિખર ઉપરનાં
 “ અરણ્યમાં જઈ કિરાતરૂપ મહાદેવપાસેથી, સમુદ્ર અને પૃથ્વીપાર જઈ
 “ ત્યાંના દેવો અને લોકપાળ પાસેથી, અનેક દિવ્ય અસ્ત્રો મેળવશે અને
 “ મહોટાં કર્મ કરશે. મહાવરાજ અર્જુનનું આ માહાત્મ્ય સ્પષ્ટ જોતા
 “ હતા, અને એ અર્જુનની વૃત્તિ, શક્તિ, અને પ્રવૃત્તિ રત્નનગરીના રાજા-
 “ યોમાં સનાતન વસે એવી સંભાળ રાખવા આ રાજ્યના પ્રધાનોને
 “ કહી ગયા છે અને આ પત્રદ્વારા હહાવે છે. એ પરમ આજ્ઞાને અનુસરી
 “ આ લેખ લખ્યો છે કે રત્નનગરીનાં રાજ્યરત્નોમાં અર્જુનની દૃષ્ટિ, જિ-
 “ જ્ઞુતા, અને ક્રિયા સનાતન વાસ કરે, અને આ સિંહાસનસ્થ વંશરૂપ
 “ પુરાણપુરુષ પાંચાલીના હૃદયના ઉચ્ચગ્રાહને ઉચ્ચતર લેતો લેતો શા-
 “ શ્વત વૃદ્ધિસમૃદ્ધિનો ભોક્તા થાય.”

વિદ્યા—“Such, Mr. Virarav, is the Spirit of Pro-
 “ gress drawn by our late Master's hand, if not by Vy-
 “ asa. The Spirit stops not within Indian shores but
 “ invades with mighty enterprise all worlds at home

“ and abroad with his ever-growing Vision, his ever-
 “ restless Agressiveness, and his all-absorbing Action,
 “ and triumphs over all that check the march of
 “ Progress. This is the દૃષ્ટિ, જિજ્ઞાસા, and કર્મ, which the
 “ far-seeing Vyasa has preserved in his work like seeds
 “ for sowing future crops in the land where his
 “ mighty soul had sojourned.”

વીર૦—I think I must hold my tongue at least until we reach the end of this curious chapter of your political literature.

વિદ્યા૦—હવે આ ભવનનાં આસન જુવો. રથના અશ્વની સામે, કુરુક્ષેત્રમાં જવાના દ્વાર આગળ આ યોગાસન છે. ત્યાંથી કૃષ્ણ ઉપર, અર્જુન ઉપર, બાકીનાં પાંડવભવન ઉપર, પાંચાલી ભવનમાં, અને સર્વ કુરુભવન ઉપર થોડી ઘણી દૃષ્ટિ પડે છે. યોગાસન ઉપર શ્રીકૃષ્ણે પાંડવો માટે કરેલી સર્વ ચિંતાના વિચાર કરવાના છે. પારદેશીય વિષયોમાં આ રાજ્યનો પ્રતાપ જળવવા, આ રાજ્યની પ્રજા અને રાજ્યની વર્તમાન અને ભવિષ્ય સ્થિતિ સમૃદ્ધિ વધારવા અને પોષવા, જે જે વિચાર કરવા પડે તે સર્વ વિચાર કરવા આ યોગાસનમાં રાજયોગ સાધવો પડે છે. અર્જુનભવનનાં સર્વ આસનોમાં જે નીતિ અને ક્રિયા ઉછેરાય છે તેનાં બીજ આ આસનના યોગવડે રોપાય છે. એ બીજથી ઉગેલી વૃક્ષવાટિકાની વ્યવસ્થા અન્ય આસનોમાં થાય છે, પણ એ વ્યવસ્થાના સર્વ પ્રવાહ ઉપર આ આસનમાંનો યોગ દૃષ્ટિ રાખે છે. શાંતિ, ધૃતિ, શીઘ્રતા, સમયસૂચકતા, પ્રતિભા, સત્ય, ધર્મ, સદૃષ્ટિનો વિજય, આદિ સર્વ સદૃષ્ટિ અને સદસ્તુના સાહાય્યથી, બુદ્ધિ અને અવલોકનના બલથી, રાજશક્તિના અધિકારથી, અને ઈશ્વરે આપેલા સંધાનથી આ આસનમાં શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માના ઉપદેશ પ્રમાણે યોગ રચાય છે, વિશ્વરૂપનું દર્શન યોગવિના થાય છે, ક્રિયારમ્ભે અને ક્રિયાકાળે અર્જુનના દૈવીભાવનો નિરોધ થાય છે, ધર્મરાજના અતિધર્મ—Superstitions-નો પ્રતિરોધ થાય છે, પાંચાલીનાં પટકુલ પુરાય છે, તેના સ્વામીના પુરુષકારનું સારથિત્વ થાય છે, અને સર્વ સજ્જન અને સદસ્તુથી દેશમાં અને લોકમાં સદ્યુગ બેસાડવામાં આવે છે. શ્રીકૃષ્ણ જેવા યોગેશ્વરની યોગદૃષ્ટિરૂપ દૂરદર્શક કાચનલિકા—telescope—બાસ જેવા ચતુર ગણક ગોઠવી ગયા છે. આ યુગના રાજ્યોના અને મહારા-

જ્યોના અર્જુનની નીતિ અને ક્રિયાઓનો અસ્થર આત્મા-Progress-આવીજ યોગનલિકાથી દૃષ્ટિમાન થાય છે, પ્રેત્સાહન પામે છે, અને પ્રવૃત્તિમાન થાય છે.

જરીક અટકી પ્રધાન વાળ્યો.

“ This is the Seat of Inspirations and Aspirations,
 “ of the Thinker of the State, of the Thinker that
 “ ever watches and thinks out with the largest heart
 “ and knowledge the lines of Progress that can result
 “ in the public weal, of the thinker that thinks coolly,
 “ dispassionately, and as if without taking more than
 “ the part of the chariot-driver to the Angel of
 “ Progress. This Angel of Thought keeps aloof from
 “ Action even in the midst of the turmoils of the
 “ battle, and his watchful presence at the centre of
 “ the strife is, like that of the *unarmed* Krishna,
 “ intended but to minister to the Soul of the State and
 “ lead her along the right path as she works on the
 “ Body that shrouds her Majesty with Power. He is
 “ ‘Yoga’ itself in the midst of Action, and it is he
 “ who prompts and advises and furthers the cause of
 “ Progress on all sides at all times in all the great
 “ contests and contingencies that gather round
 “ nations and their protectors. વીરરાવજી, ચંદ્રકાંતજી, નહાના
 “ કે મહોદય રાજ્યમાં આવેા કેઈ-Thinker-યોગી-નેઈએ કેજે પૂર્ણ અવ-
 “ કાશથી રાજ્યનું અને પ્રજાનું સારથિત્વ કરે. એવા યોગી અને એવા અર્જુન-
 “ નના યોગવિના રાજ્યો નિર્માલ્ય છે અને પ્રજાઓ અનાથ છે. એવા યો-
 “ ગને માટે જ આ અર્જુનરથના ધ્વજપટ ઉપર ચળકતો લેખ તમે જુવો કે

“યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ।

“તત્ર શ્રીર્વિજયો ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્ગમઃ ॥”

અણિરાજે મન્દ સિમલ કરી ભવનમન્ત્રીને કહ્યું:—“આપણે ત્યાં કેઈ
 “ દ્વારિકાથી કીયા કૃષ્ણને આણવા તે વીશે વૃદ્ધ મહારાજનો લેખ કહાડેા.”
 તે લેખ વંચાયો.

“ પાંડવોના મંત્રી કૃષ્ણ હતા તેવા મંત્રી આ રાજ્યના રાજાઓ-
 “ એ રાખવા અને દૂર દ્વારાવતીમાંથી ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં તેડવા. તેમના અશસ્ત્ર-
 “ પણ યોગયુક્ત, સારથિત્વનો લોભ રાખવો, અને સટે હૃદયથી પૂ-
 “ જ્યભાવ રાખવો. અર્જુનના યોગાસન ઉપર બેસનાર રાજાએ એ
 “ આસનનો યોગ આવા મંત્રીસમક્ષ આદરવો અને લક્ષ્યમાં રાખવું કે
 “ સદાનુકૂલેષુ હિ કુર્વતે રતિં નૃપેષ્વમાલેષુ ચ સર્વસંપદઃ. રાજાને મંત્રી
 “ અનુકૂળ જોઈએ—તે ક્રિયાસનમાં, પણ યોગાસનમાં સંપૂર્ણ અંશે
 “ અને નીતિઆસનમાં સમાન અંશે રાજાએ મંત્રીને જ અનુકૂળ થવું.
 “ એ મંત્રી પાંડવોનો અને પાંચાલીનો—કૌરવોનો નહીં.”

મણિ૦—યોગાસન સામે કુરુક્ષેત્રમાં જવાને માર્ગે જ પ્રધાનજીનું
 “ મંત્રાસન” છે.

વિધા૦—હવે આપણે નીતિઆસન ભણી જોઈએ.

ચંદ્ર૦—યોગાસનની વાર્તામાંથી ખસી બીજી વાતમાં જવાનો આગ્રહ
 પ્રધાનજીનો વિનય કરે એ એમને યોગ્ય છે.

મણિ૦—આપ સત્ય સમજ્યા છો. એટલા માટે મહારા જેવા લઘુ-
 વક્તાને વિદ્વાતાના વિસ્તાર ખોલવો દુર્ઘટ છતાં આ આસનનો ભેદ બતાવવા
 યત્ન કરવો પડે છે. વધારામાં હવે માત્ર એક બે વાત બાકી છે. ધર્મ-
 રાજના ભવનમાં લેખ હતો કે યતો ધર્મસ્તતો જયઃ. જો કે એ વાત સત્ય
 છે તો પણ અતિધર્મ નામના રોગનો ધર્મને પણ ભય છે, ઇશ્વરકૃપા વિના
 ધર્મને પણ ફળ આવતાં નથી, અને યોગાસન વિના ધર્મનાં રહસ્ય
 સમજતાં નથી; માટે રથના દક્ષિણ અશ્વની પાસે લેખ છે તે પ્રમાણે
 જ્યનો ઉદ્ભવ કૃષ્ણમાંથી જ છે તેમ બીજો લેખ આ વામ અશ્વની
 વામ પાસે લટકાવ્યો છે, અને એ લેખોનાં સમાધાન શ્રીકૃષ્ણના હાથમાંની
 રશનાનાં અને કશાના પડોમાં અનેક યોગરૂપે ગૂઢ રહ્યાં છે તે ગીતા.
 આદિમાંથી સમજાય.

દક્ષિણ લેખ વંચાયો:

યથા તુ નારદઃ પ્રાહ યતઃ કૃષ્ણસ્તતો જયઃ ॥

ગુણભૂતો જયઃ કૃષ્ણે પૃષ્ઠતોઽન્વેતિ માધવમ્ ।

તદ્યથા વિજયશ્વાસ્ય સંતતિશ્ચાપરે ગુણાઃ ॥

વામ લેખ વંચાયો:

યતો ધર્મસ્તતઃ કૃષ્ણો યતઃ કૃષ્ણસ્તતો જયઃ ।

મણિ—હવે અન્ય આસનો પ્રધાનજી સમજાવશે.

✓ વિદ્યા—“નીતિ એટલે રાજ્યનીતિ અને રાજનીતિ. પાંચાલી તે પ્રજા અને પાંડવો તે રાજગુણ; તે ઉભયના કલ્યાણને માટે જે સાર્વજનિક વિચારથી રચાય તે રાજ્યનીતિ. રાજ્યનીતિ તે True statesmanship; રાજનીતિ તે માત્ર diplomacy and political craft or statecraft. એકલા રાજની સત્તા સંભળ કરવાને રાજ અથવા અમાત્ય જે પરાનુસંધાનાદિ કળાઓ વાપરે તે રાજનીતિ. સર્વદર્શન અને યોગથી જે લોકકલ્યાણને લક્ષ્ય કરનાર સિદ્ધાંત રચાય તે યોગાસન ઉપર. એ સિદ્ધાંતનો નિર્વાહ કરવા કેવાં સાધન શોધવાં અને સંજ્ઞ કરવાં એ રાજ્યનીતિ નીતિઆસન ઉપર રચાય છે. તમારું રાષ્ટ્રીય ધર્મશાસ્ત્ર—International law—આ નીતિઆસન ઉપરથી જોવાય છે. ચક્રવર્તી ઇંગ્રેજ સરકાર સાથેનો વ્યવહાર આ નીતિઆસન ઉપરના વિચારમાંથી રચાય છે. This is the Seat of Statesmanship. The Seat of Thought points out the goal. The Seat of Statesmanship finds out the ways and means of reaching the goal, and here too the Seat of Thought watches and guides. Foreign Policy, Treaties, and the like are designed and approved here. Here too the Actions, which the next Seat goes through, are designed. This is the seat of perfecting Arjuna's Designs. યોગાસન ધનુષ્યધર છે. નીતિઆસન તેનું ધનુષ્ય છે. એ ધનુષ્ય ઉપર ક્રિયારૂપ બાણ ચલકાવવાનું કામ ક્રિયાસન પર થાય છે. વિજય અને વિભૂતિ એ બે વાનાં આ સર્વનાં ફળ છે. રાજ્યનીતિ આ આસનમાં રચાય છે. રાજનીતિ કૌરવભવનમાં રચાય છે અને તેનો અધિકાર રાજ્યનીતિને અનુકૂળ રહેવાનો છે.

“ This is the Seat of large-minded Policy for the people and of Perfected Design; and the Spirit that presides over it, reaches with long arms the Greatest Arts of State prevalent in the most distant parts of the world, and, moving more in that line, utilizes and conquers the Powers of Nature and the Spirits of the Age. And in all his designs he creates what is noble, good, and great, and you can never draw him into

anything that is ignoble, bad, and mean. Arjuna is, therefore, called Bibhatsu.

“ ન કુર્યો કર્મ વીમત્સં યુધ્યમાનઃ કથંચન ।

તેન દેવમનુષ્યેષુ વીમત્સુરિતિ વિશ્રુતઃ ॥

“યોગાસન પાસે નીતિ-આસન નીતિચક્રની સામે છે. ક્રિયાચક્ર સામે યોગાસનની ખીણ પાસે આ ક્રિયાસન છે.

“ક્રિયાસન સમક્ષનું ક્રિયાચક્ર શા શા ઉપદેશ કરે છે? કૃષ્ણજીને અર્જુનની પ્રથમ ક્રિયા એ કે સમુદ્રઆદિના દેવતા વરુણ પાસેથી અને અગ્નિપાસેથી દિવ્ય અસ્ત્ર મેળવ્યાં. એ અસ્ત્રવડે ઇન્દ્ર, યમ, વાયુ, પર્વત, અશ્વિ-નીકુમાર, ધનપતિ, રુદ્ર, વસુ, આદિ સર્વ દેવોનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર નિષ્ક્રીણ કરી નાંખ્યાં—એ ખીણ ક્રિયા. અગ્નિને આગળ કરી, આંડવવનમાં સૃષ્ટિના સર્વ દેવોને વશ કર્યા અને અગ્નિને તૃપ્ત કર્યો. The Angels of Thought and Progress, joined together, subdued all Powers of Nature with arms obtained from fire and water, and to fire were subordinated the other Powers of Nature. This phase of Progress has got a meaning in these days, and this Seat of Progress directs our eyes to this. શિવજી પાસેથી પાશુપત અસ્ત્ર મેળવ્યું—તે પણ અર્જુને. સંહારક શક્તિઉપર એમ જ્ય મેળવ્યો અને તેના સાધનથી એ અસ્ત્ર મેળવ્યું—તે અસ્ત્રનો પ્રભાવ કેવો છે.—

“ અવધ્યો નામ નાસ્ત્યત્ર ત્રૈલોક્યે સ્વચરાચરે ।

મનસા ચક્ષુષા વાચા ધનુષા ચ નિપાત્યતે ॥

“મન, ચક્ષુ, અને વાણીથી તેમ ધનુષ્યથી જંગમ તો શું પણ સ્થાવરનો પણ નિપાત કરવાની ક્રિયા આમાં કહી છે. ક્રિયાનાં આ સર્વ અસ્ત્ર તો અર્જુને પરાક્રમથી મેળવ્યાં. પણ એ સ્વર્ગની નીસ-રણી ઉપર ચઢ્યો ત્યાં જ દેવમાત્ર એના દર્શનથી પ્રસન્ન થઈ ગયા અને એને અસ્ત્રો પછી અસ્ત્રો પ્રીતિથી આપવા લાગ્યા. દુરાજનીતિવાળા કૌર-વને રાજ્યનીતિનો ક્રિયાવાન નરદેવ પરાભવ પમાડે તે પરાભવરૂપ કર્મને દેવકાર્ય ગણી યમરાજે મૃત્યુ આપનાર મૃત્યુદંડ અર્જુનને આપ્યો, જલેશ્વર વરુણે સર્વને વશ કરનાર વરુણપાશ આપ્યા, અને ધનપતિ કુબેરે “અંતર્ધાન, ઘુતિકર, અને પ્રસ્થાપન” અસ્ત્ર આપ્યાં. સ્વર્ગના ગન્ધર્વ ચિત્રસેને એને

ઇન્દ્રાગ્રાથો સ્વર્ગનાં નૃત્ય, ગીત, અને વાદિત્ર શીખવ્યાં. સંસારને મૃત્યુ આપવા, બન્ધમાં નાંખવા, અને પ્રસન્ન કરવાની ક્રિયાઓનાં સાધનો ક્રિયાવાન અર્જુન પૃથ્વીને છેડે જઈ આવી રીતે લેઈ આવ્યો, તે સર્વ ક્રિયાઓનું દર્શન આ ક્રિયાસનમાંથી થાય છે. એ અસ્ત્રમાત્ર કૌરવો સામે કેમ વાપરવાં તે ભીષ્માદિપર્યંતનાં રહસ્ય સમજ્યાથી સમજશે. આ રત્નનગરી સંસ્થાનના નૌકા-શ્રયો,^૧ અગ્નિરથના માર્ગ,^૨ પરદેશના વ્યાપાર, પ્રજાનાં પરદેશપ્રસ્થાન,^૩ દેશી અને પરદેશી વ્યાપારીઓના સંબંધ, દેશી તથા પરદેશી વિદ્યાઓ-પદાર્થશાસ્ત્રો—કળાઓ—અને શોધો, એ સર્વ ઉપર અનિમિષ લક્ષ્ય રાખી તે દિશામાં ક્રિયા પામનાર અસ્ત્રોને પાંડવ અને પાંચાલીના કલ્યાણને માટે, ફેંકવાને આ રાજ્યના અર્જુનમાં ઉત્સાહ, શક્તિ, અને યુદ્ધિ આવે એવો માર્ગ આ ક્રિયાસનસ્થ અર્જુનને આ ભવનની સર્વ સામગ્રી દેખાડે છે. “સખ ભૂમિ ગોપાલકી, યામેં અટકે કહાં ?” એ નિયમ માનનાર ગોપાલભક્ત અર્જુનને ધર્મ અને ભીમની આજ્ઞા શીવાય બીજી ચીજ અટકાવતી નથી. એ “શ્વેતવાહન”નાં સાધન મલિન નહીં પણ ઉજ્જવળ હોય છે. વામ અને દક્ષિણ બે હાથ સરખા ગણી તેમાંથી દ્રાવે તે હાથે બાણ નાંખનાર—Habit, Prejudice, and Superstition વગેરે અભ્યાસદોષથી થયેલી વિક્ષેપશક્તિ-ઓથી મુક્ત રહી ગમે તે હાથે—અર્જુન ક્રિયા કરે છે અને તેથી જ તે સવ્યસાચી ફૂટેવાય છે. This is the seat of free Activity, of execution of Designs, of Enterprise, and, in short, for preparing and furthering without stint or reserve the means and movements of such Progress Policy as may be matured in the seats of Thought and Statesmanship. This seat sends forth ships, merchants, students, scientists, artists, and artisans from Ratna-nagari and aspires to import the latest triumphs of art, science, industry, learning and commerce into this country. Even the military and naval education of our cadets, Bhayads and others in foreign schools is attended to here. We propose from this place to carry out a programme of giving a general all-sided lift to the

subjects of this State in all concerns, physical, moral, educational, economical, and in fact in all matters that can raise their life and status.

“ક્રિયાસનના પાછળ પેલી પાસ ક્રિયાના ઈશ્વરદત્ત ફળરૂપે થતા વિજયનો સત્કાર કરવાને વિજયાસન છે. વિજય અને જિજ્ઞાસુ એવાં અર્જુનનાં નામ છે. His conquests are not merely those of arms, but he also makes them by exercising influence over the world outside his kingdom and by extending what people have of late been calling “spheres of influence.” He exports the powers and products of his State to distant fields and brings money. He is, therefore, called the Conqueror of Wealth. અર્જુનનું નામ ધનંજય પણ છે. પરદેશને આ દેશની વસ્તુઓથી મોહિત કરી ત્યાંથી દ્રવ્ય લાવનાર વિજય તે આ જ છે — એ ક્રિયામાં વિજયનાં અસ્ત્ર દૂર દેશોમાં ફેંકાય છે. અગ્નિ અને વરુણનાં આપેલાં અસ્ત્ર આ વિજય માટે જિજ્ઞાસુનાં ફેંકેલાં વધે છે. ખીજી રીતે કૌરવની રાજનીતિ ઉપર પાંડવોની રાજ્યનીતિએ મેળવવાનો તે વિજય પણ આ આસનમાં સમાપ્ત થાય છે. ભીષ્મપિતામહ સામે શિખંડી ઉભો કર્યો, દ્રોણ અને અશ્વત્થામા જેવાની મહાવિદ્યાઓ સામે મહાવિદ્યા ઉભી કરી બ્રહ્મતેજનો દુરુપયોગ નષ્ટ કર્યો, કુર્ણુનો નાશ કર્યો ઇત્યાદિ વિજય શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંયોગથી અર્જુનને પ્રાપ્ત થયા છે તેમાં પણ રાજ્યનીતિનાં રહસ્ય છે. The Spirit of Progress conquers Bhishma—the Grandfather Spirit of Old Wisdom and Tradition, and quiets, without destroying, Drona, the Spirit of Learning and Knowledge, when these lend themselves to the service of a wrong cause—the cause of mere statecraft and royal person as opposed to the weal of the State and People.

“વિજયાસન મુકી ચોથા ખુણામાં વિભૂતિઆસન છે. વિજયનું ફળ વિભૂતિ છે, યુદ્ધકાળ અને શાંતિકાળના વિજયને અંતે અર્જુનના સાધનથી પાંડવો અને પાંચાલી નવી વિભૂતિ દેખે છે. દેશવિદેશનાં રત્નો — નરરત્ન અને વસ્તુરત્ન — રાજ્યમાં આવે તે તે રાજ્યની વિભૂતિ રચે છે. It is the Spirit of Progress that imports and attracts

freely and without prejudice the best things and men of foreign birth. It is this Spirit of Importation that makes a nation *great*. અર્જુને પરરાજ્યમાંથી શું શું આણ્યું? પાંચાલોને ડાણે આણી? શ્રીકૃષ્ણ જેવા યોગેશ્વરને અશસ્ત્ર રહીને પણ સારથિપણું કરાવવા દારકામાંથી ડાણ લેઈ આવ્યું? ખાંડવવન બાળવા જતાં એમનું સાહાય્ય ડાણે લીધું? દૈત્ય અને મનુષ્યો વચ્ચેનો વેરભાવ ભુલી દૈત્યકુળના મયદાનવને પોતાને ઘેર ડાણે આણ્યો? અનેક દ્રવ્યો અને રત્નોથી મયદાનવે રચેલો સભારૂપ વિભૂતિ ડાને લીધે? દૂરદેશથી અસ્ત્રો ડાણે આણ્યાં? સ્વર્ગસુધા જઈને મહાવિભૂતિઓ લેઈ પાછું ઘેર ડાણે આવ્યું? એ સર્વ કામ અર્જુને કર્યું, દેશવિદેશ ભ્રમણ કરી અનેક કળાથી વિભૂતિઓ આણનાર ઉદાર અર્જુન વૃદ્ધ મહારાજને બહુ પ્રિય હતો. રાજસૂય અને અશ્વમેધ જેવા યજ્ઞ, કૃષ્ણ જેવા મિત્ર અને મંત્રી, કુરુલક્ષ્મીનું વહન, મયની સભા, અને એવી અનેક વિભૂતિઓને પરદેશથી આણી સ્વદેશમાં તેમનો સત્કાર કરનાર રાજ્યપુરુષકાર અર્જુનનાં સ્તોત્ર આ પુસ્તકોમાં ભરેલાં છે. This is the seat of Higher Life achieved and filled by the activities and enterprise of the Spirit of Progress. From the seat of High Thought to that of High Design. From High Design to the seat of full and forward Execution, and from that to Success, the nation is lifted, and from the seat of Success the nation is ushered by the Spirit of Progress into this last seat of Greatness and of High Life and Higher Fruition.

“ વીરરાવ ! ચંદ્રકાંત ! મહે તમને આ ભવનના લેખોનો અને વૃદ્ધ મહારાજના પ્રિયતમ રાજગુણોનો વિસ્તારબળ દર્શાવી દીધો. તેમના લેખ મને જિજ્ઞાસે આવી ગયા છે; બાકીનાં ભવન ગોણ છે; તેનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરવાનું; તે કુરુભવનમાં એસી શંકરશર્મા અને પ્રવીણદાસ પાસે કરાવીશું. તમે ઘણો શ્રમ લીધો છે. અમને તો વૃદ્ધ મહારાજ ઉપરનો અમારો સ્નેહ આવી કથાઓ કરતાં તેમના સંસ્કાર સ્મરણમાં આણે છે ને આનંદ આપે છે. પણ તટસ્થ શ્રોતાજનને તે કાંઈક શુષ્ક અને નીરસ લાગે. આપનો મમતા અમારા ઉપર ન હોય તો આટલો શ્રમ લેવો પરવડે જ નહીં. ”

ચંદ્ર૦—મને તો આ સ્થાનમાં કાંઈ નવીન જ આનંદ થયો છે અને પળવાર સરસ્વતીચંદ્રને ભુલી જઈ છું અને પળવાર એના આત્માને આ ભવનમાં ફરતો પ્રત્યક્ષ કરું છું.

વીર૦—સાહેબ! વ્યાસને માથે રૂપક લખી આખું હીંદુસ્થાન ઠગવાનો આરોપ મુકો છો; અને તે રૂપકને પણ ક્લિષ્ટ કરી નાંખો છો: તેથી થતો હાસ્યરસ આનંદરૂપજ ગણું છું. અને ખુદા વ્યાસને બાદ કરી તમારાં ભવન અને આસનોના ઉચ્ચગ્રાહ વિચારતાં શુદ્ધ આનંદ થાય છે.

[વધા૦—ચાલો, એ બહુ છે. હવે બેસીને વાતો આટોપી દેઈએ.

સર્વ કુરુક્ષેત્રમાં ગયા અને બેઠકો ઉપર બેઠા. પ્રવીણદાસે વિષય આરંભ્યો.

પ્રવી૦—રાજસત્તાનું સ્વરૂપ માત્રી, તેને દિવ્ય વૈદ્ય અશ્વિદેવના જોડાએ બે પુત્રો આપ્યા —એક સુન્દરતાનું સ્વરૂપ નકુલ, અન્ય પ્રાણતાનું સ્વરૂપ સહદેવ. વૈદ્યદેવોની કૃપાનાં ફળ શરીરનો સુન્દરતા અને શરીરનાં આરોગ્ય-પોષણ એ બે છે. રાજ્ય અને પ્રજા બે મળી જે એક શરીર થાય છે તેની સુન્દરતાને નકુલ જાળવે છે અને તેના આરોગ્ય-પોષણનો પ્રાણ સહદેવ છે.

નકુલ ચિત્રમાર્ગવિદ છે. તેના ભવનમાં પાંચાલીની શૃંગારસામગ્રી તૈયાર થાય છે. તેને અર્થે તે રાજ્યનું દ્રવ્ય ખરચે છે. સહદેવ ભંડાર ભરે અને નકુલ ખરચે. રાજ્યસત્તાનું પ્રથમ સુફળ એ કે રાજ્યનો સમૃદ્ધિ પ્રજાને અર્થે ખરચાય—સુન્દર કળાઓથી, ચિત્રમાર્ગોથી, નકુલભવનમાં તે વિચાર-આચાર રચાય છે. વૈરાટનો અશ્વપાલ થઈ અશ્વિપુત્રે કામ કરેલું છે. રત્નનગરીની પ્રજામાં ઉદ્યોગ આદિનાં ફળ પરદેશમાંથી આણવા અર્જુન પ્રવર્તે છે, પણ પ્રજાનાં મનને આનંદ આપી પ્રજામાં ઉદ્યોગની અને સુન્દરતાની કળાઓનો પ્રવીણતા અને રસજ્ઞતા ઉત્પન્ન અને વિકસિત કરવી તે નકુલભવનમાં થાય છે. —Nakula introduces and fosters all our indigenous industries and arts, including what you call the fine arts. અમારા ચિત્રકારો, ગાયકો, શિલ્પકારો, ચંત્રકારો આદિ સર્વ કળાનાં સ્થાનમાં નકુલદેવ નિપુણતા, દ્રવ્ય, અને ઉત્સાહ ભરે છે, અને નવા નવા વેશ કહાડતાં તેમને શીખવે છે. પોતાનાં ઘર સુન્દર અને સ્વચ્છ રાખવાં અને સગવડોથી અને વિનોદસ્થાનથી ભરવાં એ કામ સ્ત્રીજાતિ કરે એવું પુરુષથી થતું નથી. તેમજ નગરો, ગામડાં, અને જનપદ દેશ એમાં પણ આ ક્રિયા કરવી પડે છે, તે પ્રજા જાતે કરી શકે એટલું રાજાથી નથી થતું. પ્રજાને આ કામમાં અભ્યસ્ત, રસિક, પ્રવૃત્ત અને સુશિક્ષિત રાખવી

એ કામ નકુલ કરે છે—He creates, trains and fosters our Municipalities and Local Self-Governments. શાસ્ત્રો—“સા-યન્સ”—“sciences;” દર્શન—ફિલોસોફી, ઉચ્ચ અને સામાન્ય વિદ્યાઓ અને સર્વ લોકમાં તેના પ્રચારો, -High and popular educations, પ્રજાની જીવી રીતિઓના સુન્દર ભાગનું રક્ષણ અને નવી સુન્દરતાનો સત્કાર, શરીરબળને માટે અને શરીરસૌંદર્યને માટે વ્યાયામશાળાઓ, ઇત્યાદિ પ્રજાની રંજનસામગ્રી નકુલભવનમાં વિચારાય છે તે રચાય છે. Nakula is our Spirit of Beauty, Arts, and Æsthetics and is Lord Mayor and Chamberlain ministering to the wants and decorations of the towns and chambers of Her Majesty the Pānchālī of this State. He looks after our refinements and manners—he this beautiful Prince of Refinement and Æsthetics. He looks after the physical, mental, sentimental, and moral growth of the people, and his anvil is always working out new and beautiful implements of arts and science for the health, hygiene and recreation of sweet Pānchālī.—

“નકુલભવન મુકી કનિષ્ઠ બન્ધુ સહદેવનું ભવન આવ્યું. વૈરાટને ત્યાં એ ગોસંખ્ય—ગોપાળ—થઈ રહ્યો હતો. ગો એટલે ગાય, પૃથ્વી, વાણી,—દ્રવ્યમાત્ર; તેની સંખ્યા ગણ્યાં કરવી, રક્ષણ કરી રાખવો, અને તેનાં પોષણ—દોહન કરવાં એ આ વૈદ્યપુત્ર સહદેવનું કાર્ય. એ અમારો “સર્વેચ્છર,” surveyor; એ જ અમારો વસુલાતી અધિકારી—રેવન્યુ કમિશનર. એજ કાર્યને અર્થે પ્રજાનાં ભૂત તથા વર્તમાન જાણી ભવિષ્ય જાણવું અને સુધારવું એ કામ આ વૈદ્યનું—આ પ્રાણનું. અમારા દેશની સમૃદ્ધિસંબંધી એટલે ભૂમિ, દ્રવ્ય, આદિ સર્વ અર્થ સંબંધી પ્રશ્નો જાણી સર્વ વાતનો ચિકિત્સા જાણી ઔષધ કરવાં એ આ પ્રાણનું કામ. પ્રજાની સમૃદ્ધિવિચારવા વધારવાના કામને લીધે તેમાંથી રાજભંડાર—કેટલો ભરવો—પાંડવ દૌરવને કેટલું આપવું, રાજાએ કેટલો વ્યય કરવો, પ્રજાને માટે કેટલો વ્યય કરવો, સંગ્રહ કેટલો કરવો, ઇત્યાદિ સર્વ વિચાર અમારા સહદેવભવનમાં થાય છે. Sahadeva is our spirit of Prescience and Prudence. He solves our economical problems and governs and distributes his collections. The

taxpayer's comforts and prospects are at his heart while he gives to the rulers their due.

“ રતનગરીના રાજ્યની ખાણો, નંગલો, કૃષિકારો, અને નદીમાતૃ-કતા—canal irrigation, એ આ ગૌસંખ્યનો પ્રાણતાને સોંપેલાં છે. લોકનું આરોગ્ય—Public Health, દેશનું આરોગ્ય—Sanitation, એ સર્વ અમારા અશ્વિપુત્ર સહદેવના મનને ઉદ્યોગમાં રાખે છે. એ સહદેવને ત્રિકાળજ્ઞાની કહો, જ્ઞેશી કહો, કે વૈદ્ય કહો—એ સર્વ પાંડવોના આ નહાનકડા ભાઈની ખુદ્દિને સોંપેલાં છે. સર્વ મ્હોટા ભાઈઓ દ્રવ્યના વિષયમાં પોતાના આ નહાના ભાઈને પ્રથમ પુછીને પછી પોતાની વાત કરે છે. સહદેવ ગણી ગણીને વાત કરે છે—He is a cool calculator—just like a merchant.”

વીરરાવ ખડખડીને હસી પડ્યો—“હા હા હા હા—વાણીયાને વાણીયો ગમ્યો ! Yes, but I admit he *must* be consulted and obeyed too by rash men like myself. Go on, Mr. Pravinadas, I am really thankful.”

પ્રવીણુ —“આ પાંચે ભવનની પાછળ પાંચે પાંડવનાં ભવનમાં જવા આવવાનાં દારવાણું પાંચાલીભવન છે. એ પાંચાલીનું અંતઃપુર છે; શૃંગારભવન છે. It is our People's Hall. પ્રજાના સર્વ વર્ગને મહારાજ સાથે ગુપ્ત મન્ત્ર કરવાનું આ ભવન છે. અમારા રાજા—પ્રજાના સમાગમ, “લેવીયો,” ને “ઇવિનીંગ પાર્ટીઓ” આ ભવનમાં જ ભરાય છે. અમારી પ્રજાના સર્વ વર્ગના ઉત્સાહ અને અભિલાષ આ જ ભવનમાં મહારાજ પ્રીતિથી જાણી લે છે, અને પાંડવો પાસે તે સફલ કરાવે છે. સહદેવના ભવનની જોડે પાંડુભવન સામે ધૃતરાષ્ટ્રભવન છે. એ “રાજશરીર” ની મૂર્તિનું ભવન છે. પાંડવો જેમ પાંચાલીની ચિંતા કરે છે તેમ કૌરવો રાજશરીરની ચિંતા કરે છે, અને કૌરવભવનોમાં તેની જ ચિંતા થાય છે. ધૃતરાષ્ટ્ર મતે અંધ છે—રાજામાત્ર લોકના અંતઃપ્રવાહ જોવાને અશક્ત છે, માટે જાન આરયક્ષુ* કહેવાય છે. અંધ ધૃતરાષ્ટ્રને સંજયરૂપ ચાર છે, તે પાંડવ-કૌરવના સર્વ વર્તમાન એકલા ધૃતરાષ્ટ્રને વિદિત કરે છે. સંજય એકલું ચાર-મંત્ર કરતો નથી, પણ પ્રજાને અર્થે કૌરવપાંડવોનાં પરાક્રમ તટસ્થ રહી દેખે અને રાજ્યનીતિ અને રાજનીતિના સર્વ પ્રપંચોના પ્રવાહને આદિથી

*ચાર=છાનો દૂત, spy; ચારની આંખે દેખે તે ચારયક્ષુ.

અંતરુધી પ્રત્યક્ષ કરે છે અને ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે પ્રત્યક્ષ કરાવે છે. He is, like the phonograph, an apparatus for recording and reporting the spiritual and the physical voices that fill all atmosphere in the State——like your journals and newspapers. He is the king's Binocle and Field-glass.

“ આજ્ઞધર્મ પ્રકટ છે, પણ વૈશ્યકળા કોઈ પણ પુસ્તકમાં નથી. માટે વૈશ્યપ્રજના ગુપ્ત મન્ત્ર સમજાવનાર વૈશ્યાપુત્ર યુયુત્સુને સ્વપુત્ર કરી ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાની પાસે રાખે છે. પતિ કરતાં પત્ની વધારે દેખે તો અવળા પ્રવળ થાય તે રાજતંત્રમાં ઉચિત નહીં. માટે ગાન્ધારી અંધ પતિની જોડે અંધ થવા આંખે પાટા બાંધે છે. રાણીનું આ પતિવ્રત છે. રાજના શરીરનો વંશ અજરામર રાખવાનું શતપુત્રવાળા ધૃતરાષ્ટ્રને માથે છે. તેને સો પુત્રો માગેલા મળ્યા તે તેના ભાયાતો જ સમજવા. બાકી રાજા જાતે ગાન્ધારીને —એકપત્નીને—વરેલો. તે નિયમ આ રાજ્યમાં પળાય છે. સર્વ દોરવભવનોમાં એકેક ભયાસન છે તેમાં તે ભવનના અધિષ્ઠાતાનું ભય જોવાય છે. ધૃતરાષ્ટ્ર વંશ વધારનાર છે તેને વત્સલતાનું ભય છે. દુર્યોધનની દુર્નીતિનું ભવિષ્ય તેના જન્મપ્રસંગે ધૃતરાષ્ટ્રને જણાવવામાં આવ્યું હતું. દ્રૌપદીવસ્ત્રહરણપ્રસંગે તેણે તે પુત્રની દુષ્ટતા પ્રત્યક્ષ કરી. શ્રીકૃષ્ણ યુદ્ધપ્રસંગે અટકાવવા પાંડવોપાસેથી આવ્યા ત્યારે પણ તેમ જ થયું. ત્રણે પ્રસંગે જુદાજુદા મહાત્માઓએ ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે તારા પુત્રનો નાશ કરવો અને કંઈ નહીં તો ત્યાગ તો કરવો જ એવો તારો રાજધર્મ છે. પણ એક પ્રસંગે વત્સલ પિતા તે ઉપદેશ માની શક્યો નહીં. પાંડવપક્ષનો વિરોધ કરનાર દુષ્ટ પુત્રને શાસન કરવામાં જે પિતાની વત્સલતા આડે આવશે તે ધૃતરાષ્ટ્રની દુર્દશા પામશે એવો એ ભવનના ભયાસનનો ઉદ્દેશ છે. તે દુર્દશાનાં બીજ ઉગતાં નષ્ટ કરવા મહારાજ પ્રયત્ન કરે છે. ધૃતરાષ્ટ્ર ધર્મરાજ ઉપર કરેલી અસૂયાનું ભય આ વત્સલતાનું અંગ છે. હવેનાં ભવન શંકરશર્મા સમજાવશે. ”

શંકરશર્મા—“ બીજું દુર્યોધનભવન સામે દેખો છો. રાજશરીર ધૃતરાષ્ટ્ર; તેના પ્રથમ પુત્ર જેવો રાજનય તે દુર્યોધન અથવા સુયોધન છે. રાજના શરીરને પ્રકૃતિપુરુષોમાં અને પ્રજામાં પ્રતિષ્ઠા આપનાર વસ્તુ રાજનય છે.

“ દુરોદરચ્છન્નજિતાં સમીહતે

“ નયેન જેતું જગતીં સુયોધનઃ ।

“અર્જુનમાં જેમ નીતિ અને ક્રિયા પ્રબળ છે તેમ દુર્યોધનમાં નીતિ અને ક્રિયા રાજશરીરને અર્થ છે. અર્જુન રાજ્યનીતિ—Statesmanship—માં કુશળ છે તો દુર્યોધન રાજનીતિ—Diplomacy—માં કુશળ છે. રાજનીતિની ત્વરાને લીધે પાંડવો મામો છતાં શત્રુ જેવો મહારથિ દુર્યોધનના પક્ષમાં આવ્યો. શત્રુવર્ગને વશ કરવાને માટે શત્રુને જેવો મંત્રી એણે શોધ્યો—Set a thief to catch a thiefની નીતિ આ શોધમાં વપરાઈ. કૃષ્ણ જેવા દાતાનો આ રાજનયે સંગ કર્યો અને સર્વ શક્તિઓમાં વડી શક્તિ જે ઉદાર દાતાની તેના ફલથી મહાબળવાન કૃષ્ણ દુર્યોધનના પક્ષમાં લહડ્યો. બ્રહ્મતેજ, બ્રહ્મવિદ્યા અને બ્રહ્મશસ્ત્રના સ્વામી દ્રોણાચાર્ય અને અશ્વત્થામા જેવા બ્રાહ્મણોને લોભાવી આશ્રય આપવાની નીતિ પણ દુર્યોધનની હતી. ભીષ્મપિતામહનું બળ પણ એજ રાજનીતિને વશ રહ્યું. દ્રોણ અને ભીષ્મ પાંડવના ભક્ત હતા છતાં, દુર્યોધનની નીતિએ દ્રવ્યબળથી તેમને સેવક કરી લીધા હતા. “શું કરીયે ? અર્થો વડે અમને દુર્યોધને ભરપુર કર્યા છે એટલે અધર્મના પક્ષની સેવા કરવી એજ અમારો ધર્મ થયો છે” — એ વાક્યનો આ જ્ઞાની પુરુષોને ઉદાર કરવા વારો આવ્યો તે દુર્યોધનની રાજનીતિને બળે. વૈરાટનગર પાસે ભીષ્મ, દ્રોણ અને કૃષ્ણ એકઠા મળી લહડ્યા ત્યારે કૃષ્ણ વિનાના એકલા અર્જુને તેમને હરાવ્યા. પણ દુર્યોધનની રાજનીતિએ તેમના જ કૃષ્ણ પુત્રના ત્યારે એમાંના અકેકા વીરે કૃષ્ણ સાથે નીકળેલા અર્જુનને હંકાર્યો. ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃષ્ણ, શકુનિ, અને શત્રુ જેવા મહારથિઓને પોતાના પક્ષમાં આટલા બળથી લેઈ શકનાર આવી રાજનીતિ રાજ્યોને યોગ્ય છે. પોતાના સો ભાઈઓ—ભાયાતો—ને પક્ષમાં લેઈ તેમનું પોષણ કરનાર, તેમનું બળ વધારનાર, તેમને વિદ્યા અપાવનાર, રાજનીતિ પણ દુર્યોધનની છે. ભાઈઓ ને ભાયાતો, ધરના વૃદ્ધ, ખહારના શૂર, ખહારની વિદ્યા અને રંક ગૃહમાં પડેલું કૃષ્ણરત્ન, એ સર્વને શોધી આશ્રય અને પોષણ આપનાર રાજનીતિનો અધિષ્ઠાતા દુર્યોધન પાંડવોથી જીતાયો તેનું કારણ યોગેશ્વર કૃષ્ણનો આશ્રય લેવાની અર્જુનની નીતિ. દુર્યોધન અને અર્જુન એક પક્ષમાં હોય તો તો અજેય જ થાય. એવી એવી નીતિના વિચારાચારનાં આસન જેડે દુર્યોધનભવનનું ભયાસન ઊભો. પાંડવ અને પાંચાલીની સેવા કરવાને સ્થાને તેમનો વિરોધ કર્યો અને તેમને દુઃખ દીધું અને રાજનીતિ પાપમાર્ગે વળી. એ રાજનય—દુર્યોધનનું મુખ્ય ભયસ્થાન. પાંડવોની યુદ્ધગીતા એવી હતી કે “યુધ્યધ્વમનહંકારાઃ” ત્યારે દુર્યોધને છેલ્લે સુધી અહંકારને જ સ્વીકાર્યો છે અને કાઈની વાત સાંભળી નથી, એ એનું બીજું

ભયસ્થાન. આ “અહંકાર,” એટલે કેવળ ગર્વ નહો પણ “ હું” પણ એજ દુર્યોધનનાં દુર્મન્નિતનું સૂક્ષ્મ ન્યગ્રોધબીજ અને એજ તેનું ભયસ્થાન. A king has no rights for his own *personal* interests and enjoyment. If he thinks he has them, he vitiates the whole policy of the State, and is unfit as Duryodhana to rule a people. જે જંઘા ઉપર આધાર પામી આ રાજનયનું અંગ ટકે છે અને ગદાયુદ્ધ કરે છે તે જંઘા ઉપર અંતે ભીમની ગદા પડશે અને રાજનયને પડતો મુકી રાજનય રાજ્ય કરશે. પોતાના સર્વ મોઘાં સાધનનો નાશ જોયા પછી અંતે એકલું પડી આ રાજનયનું ખાલી થયેલું ખોખું નાશ પામશે. અર્જુન અને ભીમનો પ્રતાપ તેને જોવો પડશે એટલું જ નહીં, પણ ધર્મને દગી દુર્યોધને વશ કરેલા શત્રુને ધર્મ જ મારશે અને સહદેવ જેવા પ્રાણને હાથે શત્રુની જેવો દૂતખેલક મન્ત્રી નાશ પામશે. તે સર્વ જોયા પછી દુર્યોધનનું ખોખું પડશે. The chicaneries and knaveries, the jobberies and the manœuvrings and bunglings, of diplomatic gamblers, in promotion of mere personal ends, must eventually fall under the persistent hammer of the cool and calculating wisdom of patriotic heads whether wearing the crown or not. દુર્યોધનરૂપ રાજનયના અનેક નામવાળા, અનેક ગુણવાળા સો ભાઈઓમાંથી જે ભીમની ગદાથી ખચશે, તેનો નાશ ચિત્ર માર્ગ જાણનાર નકુળને હાથે થશે તે પણ દુર્યોધન જોશે. The Spirit of *Æsthetics* and Arts will stultify the one hundred cadets and military rulers fallen under the evil grip of an ominous self-centred policy. They will be metamorphosed by the policy of Nakula from the bodies of dangerous cadets and rowdy soldiers into those of peaceful and virtuous citizens.

“ આ પછી રાજની દંડશક્તિરૂપ દુઃશાસનનું ભવન. રાજ્યના ખરા અધિકારીઓ પાંડવોની સેવા કરવાને સટે દુર્યોધનને માની; પાંચાલીનાં— પ્રજાનાં—વસ્ત્ર કેશ ખેંચનાર આ દુષ્ટને ભીમની ગદાનું ભય છે, અને વૈરથી ભીમ તેનું રુધિર પીશે. The Spirit of Power and Protection raised by the hand Divine for the service of the nation will one day kill this imp of brute physical

force, this minion of military and regal power, and will, to set an example, drink his blood like a Spirit of Retribution if not revenge. Let rulers beware!

“ આ પછી કર્ણભવન અર્જુન ભવનના સામું છે. એ દાનશક્તિનું સ્વરૂપ છે. દાનશક્તિનો જન્મ પાંડવોની જ માતાથી છે. જે રાજામાં આ શક્તિ નથી હોતે નપુંસક છે. જે રાજામાં આ શક્તિની સીમા હશે તે રાજા મૂર્ખ હશે કે દુષ્ટ હશે તો પણ આ શક્તિને પ્રતાપે ઘણી વાર ટકી શકશે. એને ભય માત્ર એટલું કે કૃષ્ણ જેવા સારથિને લેઈ અર્જુનનો રથ સામે હશે ત્યારે કર્ણનો નાશ સમજવો. એના ગુણદોષ સંભળાવતાં પિતામહે એના દોષ કહેલા છે કે,

“ અકસ્મત્પાણ્ડવાન્ સર્વાનવક્ષિપસિ સુવ્રત ॥

જાતોઽસિ ધર્મલોપેન તતસ્તે વુદ્ધિરીદશી ।

નીચાશ્રયાન્મત્સરિણી દ્વેષિણી ગુણિનામપિ ॥

“ જે આટલા અવગુણ ન હોત તો કર્ણના બાકીના ગુણ મોટા છે.

“ જાનામિ સમરે વીર્યં શત્રુભિર્દુઃસહં ભુવિ ।

બ્રહ્મણ્યતા ચ શૌર્યં ચ દાને ચ પરમાં સ્થિતિમ્ ॥

ન ત્વયા સદશઃ કશ્ચિત્પુરુષેષ્વમરોપમ ॥

“The power of generous gifts, patronage, and munificence, is the greatest prerogative of the Crown. A policy that relies upon the power of its generous hand, will only fail where it marches against the combined forces of the Progressive and Just principles of Public Weal or degenerates into vanities and jealousies.”

“ તે પછી તમે ગુરુભવન દેખો છો. એમાં દ્રોણાચાર્ય અને અશ્વત્થામાની પ્રતિષ્ઠા છે. વિદ્યાને વિદ્યારૂપે અને કલાને કલારૂપે સાધે, જાતે તેનો ઉપયોગ કરે નહીં, અને તે વિદ્યા અને કલાનો ઉપયોગ કરી શકનારને તેનો ઉપયોગ શીખવે—એ ગુરુ, એ બ્રાહ્મણ: પછી તેને યજ્ઞોપવીત હો કે ન હો. આર્મસ્ટ્રોંગ અને કૃપ જેવા તોપોના રચનાર આ ન્યાયે બ્રાહ્મણો જ ગણવા. જે આવા બ્રાહ્મણો જાતે યુદ્ધમાં ભજે અને અશિક્ષિત જંગલ ઉપર પોતાનાં દિવ્ય અસ્ત્ર પ્રહરે તો અધર્મ થાય અને જગતનો નાશ થાય.

આ દેશના બ્રાહ્મણોમાં ધર્મથી શસ્ત્રગ્રાહી માત્ર પરશુરામ થયા છે, અને ધર્મકાર્ય આટોપી રહ્યા પછી એમની ક્ષાત્રશક્તિ પણ નવા અવતારના તેજથી રામાવતારમાં અસ્ત થઈ. દ્રોણ જેવાના સંગ્રહથી જ અર્જુનને અસ્ત્રવિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ, માટે સર્વ આયુષ્ય વિદ્યાના ઉપાર્જન અને દાનમાં ગાળનાર ગુરુજનનો સંગ્રહ તે રાજનીતિનું એક ઉત્તમ કાર્ય છે. પણ એવા બ્રાહ્મણો ગુરુત્વ મુકી યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત્યા, તે પણ ક્ષાત્રના નાશ માટે, તે પણ અર્જુન જેવા શિષ્યના દ્રોહને અર્થે, તે પણ ધર્મસામે અધર્મની સેવાનિમિત્તે—ત્યાં એ ગુરુજનનો નાશ કરવા, અર્જુનનો અતિધર્મ ન ગણકારી, કૃણુસંકેત થયો. When learning abuses its functions and lends its strength to help wicked policies, the Angel of Divine Wisdom must hold up his ægis to protect the Spirit of Progress and, if that Spirit has pious scruples against self-protection, then, to create new agencies for the purpose. અર્જુન તો ગુરુહત્યા કરે નહી ત્યારે દ્રોણનો નાશ કેમ થાય ? બ્રાહ્મણ શસ્ત્ર ધરે અને ક્ષાત્ર કરતાં વધારે પરાક્રમ કરે. પણ બ્રાહ્મણ થયેલું હૃદય ક્ષાત્ર નહીં થાય. શસ્ત્રગ્રાહી બ્રાહ્મણનું આ મર્મસ્થાન. “પુત્ર મુવો” એ સમાચારથી, ક્ષત્રિય જ્યાં અસ્ત્ર ત્યજે નહીં ત્યાં તે બ્રાહ્મણ દ્રોણે ત્યજ્યાં. That is the weak point in a Brāhmāna. His heart is soft there. યુદ્ધકાળે અનેક ઋષિયો રણક્ષેત્રમાં આવ્યા અને અધર્મને અર્થે કરવા માંડેલું યુદ્ધ પડતું મુકવા દ્રોણને સૂચના કરી. Can a Brāhmana's heart resist an appeal to the eternal principles of Dharma and knock off scruples that his higher nature projects before his eye?—એ ઋષિયોની સૂચનાએ દ્રોણનું હૃદય કંપાવ્યું. એ અવસ્થાએ શીર્ણ કરેલા બ્રહ્મવૃક્ષને ધૂષ્ટદુમ્નને તોડી પાડ્યું. જે અગ્નિકુંડમાંથી પાંચાલી પ્રકટ થઈ હતી તેજ અગ્નિકુંડમાંથી ઘસી નીકળેલા અથવા ધૂષ્ટતાવાળા પ્રકાશવાળો ધૂષ્ટદુમ્ન ક્ષત્રિયના ધરમાં પ્રકટ થયો તે બ્રાહ્મણત્વનો દુરુપયોગ કરનાર ગુરુજનને હણવા માટે. He is the Spirit of Audacious Light—Bold Reform—born of Burning Flames to destroy the overgrowth of Learning's Power where this Power is exerted on behalf of the Regal Power and

against the Angel of Progress and his brothers.

“દ્રોણને ભીમસેને વાક્ય વડે ગદા મારી કહેલું છે કે

“ यदि नाम न युध्येरन् शिक्षिता ब्रह्मबन्धवः ।

“ स्वकर्मभिरसंतुष्टा न स्म क्षत्रं क्षયं व्रजेत् ॥

“ જેમ શુદ્રાદિને બ્રાહ્મણનાં કર્મ નિષિદ્ધ છે તેમ બ્રાહ્મણને ક્ષત્રિયોનાં કર્મ નિષિદ્ધ છે. તે નિષેધ ન માનનારને શિક્ષા છે. Bhima bears no infringement of Duties and Discipline.

“ એ જ ભવનમાં અશ્વત્થામાનો પણ સમાસ છે. બ્રાહ્મણ વૈરનો પ્રેર્યો શું શું અનિષ્ટ અને અધર્મ્ય કર્મ કરી બેસે તે જાણવું હોય તો અશ્વત્થામાના કર્મ જોવાં. સાક્ષરા વિપરીતા રાક્ષસા ભવન્તિ તેનું એ દૃષ્ટાંત છે. એ બ્રાહ્મણને શ્રીકૃષ્ણનું ચક્ર લેવાનો દુષ્ટ લોભ થયો હતો. એણે નારાયણાસ્ત્ર અને બ્રહ્માસ્ત્રનો પાંડવો સામે દુરુપયોગ કર્યો. એ અસ્ત્રનાં રહસ્ય જાણનાર શ્રીકૃષ્ણે તેનો પ્રતીકાર અર્જુન પાસે કરાવ્યો. જ્યારે રાજ્યસાગરમાં તોફાન જાગે અને કોરવો બ્રાહ્મણ પાસે બ્રહ્માસ્ત્ર ફેંકાવે એટલે બ્રહ્મતેજની જ્વાલાઓ પાંડવો સામે બ્રાહ્મણ પાસે ફેંકાવે ત્યારે ક્રિયાવાન અર્જુને તેવુંજ અસ્ત્ર ફેંકવું એટલે એ જ્વાલાઓ સામે એવીજ જ્વાલાઓ ફેંકવી જેથી સ્વન્ન-તીય જ્વાલાઓ એકબીજામાં શાંત થશે. When the sacerdotal and learned classes yield to being set up in sectarian spirit against the path of what is right and progressive in the State and among the people, the Spirit of Progress may as well raise counter-sects and break the force of the former by allowing them to dash against the latter. This is meeting Brahmâstra with Brahmâstra. It is what we in these days would call setting up journals against journals and congresses against congresses in order to further the cause of Progress and thresh out superior results. બ્રાહ્મણો સામે બ્રાહ્મણ ને શાસ્ત્ર સામે શાસ્ત્ર.

“પણ અશ્વત્થામા બ્રહ્માસ્ત્ર ન ફેંકતાં માત્ર નારાયણાસ્ત્રજ ફેંકે તો તેના સામે ન થતાં તેની જ્વાલાને અપ્રતિહત બળવા દેવી એટલે એ તેજ જાતેજ શાંત થશે. બ્રાહ્મણો જાતે તોફાન કરવાનું મુકી દેઈ અને પોતાનાં શાસ્ત્રશસ્ત્ર પડતાં મુકી માત્ર જગન્નિયતા શ્રીનારાયણને નામે નારાયણનાં ધર્મશાસ્ત્રનું તેજ

પાંડવો સામે પ્રકટ કરે ત્યારે તો નીતિમાન અર્જુને માત્ર તેને જોયાં જ કરવું, અને તે તેજની જ્વાલાઓને જાતે પ્રકટ થવા દેવી ને તેનો પ્રતિરોધ કરવો નહીં એટલે ધર્મની સેના કેણી પાસ છે અને અધર્મની કેણી પાસ છે એટલું જાતાવી તેજ જાતે જ શાંત થઈ જશે, અને તેનાથી માત્ર ધર્મપક્ષનું જ પ્રકટીકરણ થશે. This is the weapon of Divine Learning. The flames of Divine Learning can never hurt the cause of Righteousness if they are allowed to burn themselves away unopposed; for they can only show where Righteousness is and where it is not. Opposition makes them more critical and searching. These flames can only be fanned and rendered more irresistible by such opposition; while left to themselves they pass away into the lights of Nature and leave no vantage to those that had generated them.

“દુષ્ટ અશ્વત્થામાને શિક્ષા એટલી જ થઈ કે તેના મસ્તકનો મણિ લેઈ લેવામાં આવ્યો અને મસ્તકમણિહીન ચિરંજીવ થઈ આજસુધી જગતના શૂન્ય દેશોમાં એ ક્વણું કર્યાકરે છે.* મસ્તકનો મણિ તે ઉત્તમાંગમાંના અક્ષરંધ્રમાંનો સદ્બુદ્ધિરૂપ પ્રકાશ. આત્મણને એનાથી પ્રિયતર શું? હું ધારું છું કે અશ્વત્થામા આવા રૂપમાં આજકાલના અક્ષયંધુઓની જિવ્હાદારા ક્વણે છે-તેમના પૂર્વજોના મસ્તકમાંનો અર્થજ્ઞાનરૂપ મણિ હવે આજના આત્મજ્ઞોના મસ્તકમાં નથી અને જેની તેની જીભે માત્ર જ્ઞાનશીવાયના ઉદ્ઘોારનું ક્વણું ચિરંજીવ જણાય છે તે જ શ્રીકૃષ્ણનો શાપેલો અશ્વત્થામા છે.”

“હવે પિતામહભવન એ છેલું છે. He is the Spirit of the Traditions, Experience, and Wisdom of Ages. પિતામહ એ પુરાણઅનુભવનો મૂર્તિ છે, એમનું જ્ઞાન, એમની નીતિ, અને એમના સદ્ગુણોમાં આ દેશની આશા છે, પણ અધર્મનો રાજનય જ્યારે તેને અધર્મના યુદ્ધમાં આગળ કરશે ત્યારે યોગેશ્વર કૃષ્ણ પ્રતિજ્ઞા મુકી શસ્ત્ર ધરશે ને ક્રિયાવાન અર્જુનને ધૃષ્ટતર કરશે, અને કન્યાશરીરમાંથી પુરુષશરીરરૂપે પ્રકટ થયેલા શિખંડીને આગળ કરી વિચિત્ર વ્યૂહ રચશે. શિખંડીના આમાં પિતામહ મનસ્વિતાથી અસ્ત્રપ્રદાર નહીં કરે અને શિખંડીની પાછ-

ળથી આવતાં બાજોને વશ થશે જે દેશમ

પ્રસંગ પણ આવેછે. પિતામહે દેશના અન વમના કલ્યાણન અથ પ્રવતવુ જા.

ધએ તેમ ન કરતાં ડોરવને આશ્રય આપી અર્જુનનો માર્ગ રોકે ત્યારે નીતિમાન

અર્જુને એટલુંજ કરવું કે પિતામહના મનમાંનાજ કાંઈક એવા શિખંડી

જેવા અભ્યાસ અને અધ્યાસ શોધી કહાડવા કે તેના સામું યુદ્ધ કરવામાંથી

પિતામહ નિવૃત્ત થાય અને શરશ્યામાં પડે. The Spirit of Tradition

is invincible. But find out an apparition of some of

the vagaries that are haunted by this Spirit and un-

man his heart and keep yourself shooting from behind

the apparition. The Spirit of Tradition will then lie

prostrate upon a bed of arrows piercing his body

through a thousand new holes. અનુભવથી રૂઢ અને સિદ્ધ

થયલા જ્ઞાનના દેહમાં આ વિધિથી અનેક છિદ્રો પડે છે. પણ પિતામહ

પહ્યાપછી પણ જીવે છે. રૂઢિઓ પહ્યા પછી પણ શરશ્યાપર જીવે

છે. સાત્વિકવૃત્તિવાળા સુપાત્ર ધર્મમૂર્તિ યુધિષ્ઠિરપાસે શ્રીકૃષ્ણયોગેશ્વર

પિતામહ આટલા આયુષ્યનો પરમ લાભ લેવડાવે છે. શાંતિપર્વ અને

અનુશાસનપર્વ જેવી મગ્નૂષાઓમાં ભરેલા ગંભીર ઉદ્ધત અને પરમબુદ્ધિથી

શોધી સંસ્કારેલા અનુભવરત્નોના અક્ષય ભંડાર પિતામહ પાસેથી લેઈ

લેઈ યુધિષ્ઠિર રાજા રાજ્યના અને પ્રજાના પરમ ક્ષેમના આધાર થયા.

What rare wisdom is stored up in the traditions and

customs of our nation? While not yielding to what is

wrong and rotten in them, it is worth our while to see

that we do not allow them to pass away from our

midst before some wise and impartial soul-seers extract

the stores which the Spirit has preserved so long and

is only too willing to hand over to fit and willing

souls. In this hall of this Grandfather-Spirit we try

to sit as his apt pupils with His Highness at our

head and ever jealous when the Spirit seems to lean

in favour of the Kauravas."

શંકરશર્માએ પુરું કર્યું.

વિધી ૧૦—“આ કૌરવભવન પાછળ વિદુરભવન છે—તે અમારા અતિ-થિવર્ગને અને મિત્રોને મળવાનું સ્થાન. એ અમારો Visitors' and Friends' Hall તમે દીરો છે. આ સર્વ ભવનો ઉપર એક માળ છે. તેમાં સઉથી પાછળ સુભદ્ર ભવન છે. સુભદ્રા અથવા મહિષી આસન, પરિક્ષિત અથવા યુવરાજ આસન, ધનસમૃદ્ધિસત્તાસન, અને વિચક્ષણ-જનસંબંધ આસન—એવાં ચાર આસન એ ભવનમાં છે અને એ ચારે ભદ્રના યોગથી રાજઅંગનું ને પ્રજનનું ભદ્ર કેમ વધારવું તે વિચારાય છે. તે ભવન મુકી આગળ મનુષ્યદેહભવન, મોક્ષભવન અને ચક્રવર્તી ભવન છે. ચક્રવર્તી ભવનમાં સરકાર પ્રતિ અમારા આ સામ્રાજ્યના અંશ-રૂપે ધર્મ અને અધિકાર વિચારાય છે; સરકારની નીતિ, સરકારની ક્રિયા, અને સરકારના ઉદ્દેશ અને ઉપદેશ—તે સર્વના સંગ્રહ અને વિચાર થાય છે; અને સરકારના મહોટા અધિકારીઓનો, ચક્રવર્તીના અને અમારા સંબંધપ્રમાણે, સત્કારસમારંભ થાય છે. મોક્ષભવનમાં ચાર આસન છે. ધર્મ અને ભક્તિથી નિર્વાણ, મોક્ષથી નિર્વાણ, રણક્ષેત્રથી નિર્વાણ અને મૃત્યુના અન્ય માર્ગ, એવાં આસનો આ ભવનમાં છે અને મધ્યભાગે કોઈ જીવન્મુક્ત મહાત્મા આવે તેને માટે વ્યાસાસન છે. ત્રીજું ભવન મનુષ્ય-દેહ ભવન છે, તેમાં રાજદેહ, રાજ્યભ્રષ્ટ મનુષ્યદેહ, કારાગ્રહાયુષ્ય, અને ઉત્તરાશ્રમાયુષ્ય—એવાં ચાર આસન છે.

“સર્વથી છેલું આ આપણે બેઠા છીએ તે કુરુક્ષેત્ર—અમારો “કાઉન્સિલ હાલ ” છે. મધ્યે આ વૃદ્ધ મહારાજ મલ્લરાજની મૂર્તિ આ સ્તંભ ઉપર તમે દેખો છો. સ્તંભની ચારે પાસ આ રાજ્યના ભૂતપ્રતિહાસનાં સમારક ચિત્ર છે. મહારાજમૂર્તિના હાથમાં આ ચક્ર ફરે છે. જેટલાં આ ભવન છે તેટલા દાંતા આ ચક્રને છે અને દરેક દાંતમાંના દૂરદર્શક કાચથી એકેકું ભવન પ્રત્યક્ષ થાય છે. ચક્ર એ આ રાજ્યવેધશાળાનું વેધદર્શક યંત્ર છે. આ પવિત્ર મૂર્તિની પાસે મંત્રિમંડળસહિત એસી મહારાજ રાજ્યકાર્યના વિચાર કરે છે અને પિતાના યોજેલા ભવનોમાંથી એક પણ ભવન અને એક પણ આસનનો ઉપદેશ ભુલાય નહીં તે વીશે સાવધાન રહે છે.

અંક ૦—ત્યારે આ ક્ષેત્રના અને ભવનોના ઉદ્દેશમાં કાંઈ ફેર છે ?

વિધી ૧૦—અમારે સર્વને માટે પ્રસ્તુત કાર્યને સંબંધે ભેગા વિચાર કરવાને કુરુક્ષેત્ર છે. મહારાજના એકાંત વિચારને માટે, એકાંત કાર્યને માટે અને એકાંત અભ્યાસ માટે—for self-training—આ સર્વ ભવનો છે.

એ સર્વમાંનાં વર્ગીકરણ તમે જોયાં. રાજ્યકાર્યમાંનો એક પણ વિષય મહારાજની દૃષ્ટિ ખહાર રહે નહીં, વિષયના લગતા ઉદ્દેશ, ઉપદેશ, પુસ્તક શાળાઓ, અનુભવશોધન અને મહારાજના પોતાના પ્રસંગભૂત વિચાર— એ સર્વના સંગ્રહનાં પણ વર્ગીકરણ કરી આ ભવનોમાં રાખેલાં છે. We have found out and developed the classifications of Vyasa sufficiently for our purposes.

ચંદ્ર૦—ઇતિહાસ ગણાતા કાવ્યમાંના પાત્રવર્ગને રૂપકરૂપ કયાથી તમારે શિર નારિતકતાનો અપવાદ આવતો નથી ?

વિદ્યાચતુરે સ્મિત કર્યું. “ પાંડવો અને દ્રૌપદોને ઐતિહાસિક પુરુષો ગણવા નહીં એવું કહેવાનો ઉદ્દેશ અમે રાખતા નથી. તેવા પુરુષ થઈ ગયા હો કે ન હો એ શોધ કરવો એ તમારા જેવાનું કામ છે. મહાકાવ્યો ઇતિહાસ સાથે રૂપક પણ કેમ મુક્યાં ન હોય ? વ્યાસજીનાં મુકેલાં બીજાં વર્ગીકરણ કરી વૃદ્ધ મહારાજો આ બોધ અને રમ્યતાનું સ્થાન કરેલું છે.

વીર૦—મહારાજને બોધ અને સુંદરતા તેમ આશ્વાસન પણ આ સ્થાને જ મળવું જોઈએ.

[વિદ્યા૦—“ધર્મભવનનો હેતુ જીવતાં સ્વર્ગ આપવાનો જ છે. યોગાસન આગળ શ્રીકૃષ્ણનો ઉપદેશ છે—

“કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કથંચન ॥

“આ ઉપદેશ સર્વ ક્રિયાઓને કાળે સ્વસ્થતા અને આશ્વાસન આપે છે. મનુષ્યદેહભવનમાં જઈ મહારાજ સર્વ અવસ્થાઓ માટે તત્પર રહે છે. ચક્રવર્તી ભવનમાં જઈ રાજ્યધર્મના સહાયરૂપ સરકારને દેખે છે અને સરકારના વર્તનમાં દોષ હોય તેનો અન્યભવનોમાં વિચાર કરી, આ કાઉન્સિલ હાલમાં સિદ્ધાંત ઉપર આવે છે અને તે પ્રમાણે નિર્વાહ કરવા મંત્રીઓને આજ્ઞા કરે. તે પછી દ્વંડ્વસંબંધે પોતાનો અનધિકાર સ્વીકારી મનુષ્યદેહભવન અને મોક્ષભવનમાંથી આશ્વાસન અને સ્વસ્થતા પામે છે. ભૂતકાળના મહાત્માઓનું અનુભવમૂલક પણ ચમત્કાર ભરેલું બુદ્ધિજ્યોતિ પ્રત્યક્ષ કરી તદ્દ્રૂપ થવાનો ઉત્સાહ અહીં મહારાજ સપક્ષ કરે છે, અને ભવિષ્ય માટે સંભારનો સંગ્રહ કરે છે. Here His Highness provides a kindergarten to study what Bacon called

The Wisdom of the Ancients, and here we also lay the germs for the evolution of a brighter, benigner, future for our State and subjects.

વીરરાવ—મહારો કઠોર વિનોદ જતો રહ્યો અને, પ્રધાનજી, હું પણ તમારી વાતનો વધારે વિચાર કરતાં વધારે આશ્વાસન પામું છું. It is true, your Highness, what the Pradhanji says. It is of no use leading a fidgety life and be mourning and grumbling over things over which we have no control.

ચંદ્રકાંત—મહારાજ, માળાનાજી જપતો જે સામાન્ય મનુષ્યને ઉપયોગ છે એવી જાતનો પણ એથી અનેકધા ઉચ્ચ આશ્વાસક અને પવિત્ર ઉપયોગ આ અનેક ભવનોનાં આસનોના વિચારની આવૃત્તિથી થાય છે. શોધ, ઉપદેશગ્રહણ, અનુભવ, વિદ્યા, બુદ્ધિ, નીતિ, શાસ્ત્રો, પુસ્તકો, વિચાર, અને ક્રિયાવડે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરી પ્રજાનું કલ્યાણ આપ કરી શકશો. અને કોઈ વાતમાં તેનું કલ્યાણ નહીં કરી શકો તો પણ તેમ કરવાનો આપનો ખોતાનો પ્રયત્ન સંપૂર્ણ થયો એટલે બાકીનાં પરિણામ માટે આપને હાથે કંઈ બાકી રહેતું નથી. એટલાથી આપની કૃતકૃત્યતા છે.

વીર—My friend is practically blessing your Highness without seeming to do so. It is a political way of doing it, but I do not complain of it after this day's explanations of politics. I too tender unqualified apologies for the vagaries of my धृष्टद्युम्न and join in blessing your Highness openly and definitely though in less refined terms.

ચંદ્ર—મહારાજ, આપને અમારે માટે આજે ઘણો શ્રમ પહોંચ્યો છે. આપની સુજનતા તો સુપ્રસિદ્ધ છેજ. પણ આજે આ મહાભવનમાં આપના ઉચ્ચગ્રાહનું દર્શન પામી અમે આપના ઉપર કંઈ અન્ય પ્રીતિ જ અનુભવીએ છીએ.

વીર—I say "Ditto" to all that has fallen from my friend's lips.

મણિ—વીરરાવજી, રાજદેહનાં દર્શન મનુષ્યદેહવાળાને જેટલાં દુર્લભ નથી એટલા મનુષ્યદેહના સંચાર અને વ્યવહાર રાજદેહવાળાને

દુર્લભ છે. આથી આપના જેવા સાક્ષરોના વિચારઆચારનું દર્શન કરવા મને ઘણી આતુરતા રહે છે. અંતઃકરણ અને મુખનાં દ્વાર તમારાં કુટુંબ આગળ ઉઘાડાં રાખો તેમજ મહારી પાસે ઉઘાડોછો, તે મહારા મનને નવું જ દર્શન છે અને નવો જ આનંદ આપે છે.

વીર૦—મહારે કહેવું જોઈએ કે આપના જેવા ઉચ્ચગ્રાહ ધણાક રાજાઓ રાખી શકે તો શંકરશર્મા અને પ્રવીણદાસનાં સ્વપ્ન કંઈક અંશે ખરાં પડે અને ઇંગ્રેજને હાથે દેશી રાજસ્થાનનો નવો ઉદ્ધાર થાય.

શંકર૦—વીરરાવજી આટલું સ્વીકારે તે આ રાજ્યને ઓછું આશા-જનક નથી.

ચંદ્ર૦—મહારાજ, ખીજા રાજા આપના જેવા થાય કે ન થાય, પણ આપ તો ખરો રાજધર્મ યથાશક્તિ પાળવા પ્રવૃત્ત છો, અને આપનો ધર્મ આપની ઉચિત પ્રવૃત્તિથી જ સમાપ્ત થાય છે. તો તે પછી જગત ઉંધું ચતું થાય તેની સાથે આપને લેવા દેવા નથી. આપની આશાઓ, ઉત્સાહો, અને સ્વસ્થતા—એ સર્વ જોઈએ તેટલાં છે. જે બોધ, અનુભવ, અને ક્રિયાને આપ શોધો છે તે શોધ આ મહાભવનથી સફળ થશે એટલે દેશી રાજ્યમાં રાજ્યનયથી—True Statesmanship-થી જેટલું થઈ શકે તેટલું થશે. તે થયું એટલે આપે પોતાને કૃતકૃત્ય જ માનવા. વિશેષ તો પ્રધાનજી કહે તો ખરું.

વિદ્યા૦—વિશેષ એ કે ભોજનકાળ થયો છે એટલે હવે સર્વ તે કાળનો ધર્મ સાચવવા પ્રવૃત્તિ કરીયે.

સર્વ વેરાયા. મણિરાજનો અંતઃખેદ અતિથિઓનાં છેલાં વચનથી નષ્ટ થયો.

પ્રકરણ ૧૨.

ચંદ્રકાંતના ગુચવારા.

રે તે આ મહાભવનનું શું કામ હતું? સરસ્વતીચંદ્રની
“ સાથે દેશી રાજ્યોની ચર્ચાને અને આ મહાભાર-
“ તના અર્થવિસ્તારને શો સંબંધ છે કે જીવતા
“ મિત્રના શોધની ત્વરામાં આ કથાઓથી વિલંબ
થાય ?” આવા વિચાર કરતો કરતો ચંદ્રકાંત સૌદર્ય-

ઉદ્યાનના કોટ ઉપર એકલો ફરતો હતો અને એક પાસનો ઉદ્યાન અને

ખીજી પાસ નાગરિકોના વિનોદ માટે રાખેલું ઉઘાડું યોગાન—તે ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવતો હતો. એના મનમાં ઘણી જાતના ગુંથવારા હતા. પ્રથમ એણે વિધાયતુર શોધ કરશે એવી આશા રાખી હતી. ખહારવટીયા, કુસુમના સમાચાર, સામંતનો મંદવાડ આદિ અનેક વિદ્યોએ આ આશાને ખોટી પાડી. જતે શોધવા જવા ચંદ્રકાંતે નિશ્ચય કર્યો ત્યારે ગુણસુંદરીના સ્નેહવ્યંજક શબ્દોએ એને શીતળ કર્યો, પણ ધારેલા શોધમાં કાંઈ પણ વધારો ન થયો. કાલ વિદુરભવનની સભામાં તો આજ કુરુક્ષેત્રની આસપાસનાં ભવનોમાં સરસ પણ પોતાના શોધમાં નિરુપયોગી ચર્ચામાં કાળક્ષેપ થઈ ગયો. સરસ્વતીચંદ્રના ઉપર આટલો સ્નેહ દેખાડનાર ગુણસુંદરીપાસે શી રીતે કહેવું કે હવે મને એકલો જવા દો અને તમારા સાહાય્યની મહારે અપેક્ષા નથી ? આ પ્રશ્નોએ ચંદ્રકાંતને મધુર ગુંથવારામાં નાંખ્યો, અને પાધડીનીચે હાથ ધાલી માથું પંપાળતો પંપાળતો તે ચારે પાસ શોધવા લાગ્યો કે ચારે પાસની જડ અને ચેતન સૃષ્ટિમાંથી કાંઈ સૂચના કે સમાધાની મળે છે.

પોતે ફરતો હતો તે કોટના અગ્રભાગે ખુરજના આકારની મેડીયો હતી તેમાં ગુણસુંદરીને બેસવાની શાળાઓ હતી અને નીચે કુસુમનો લતા-મંડપ, જળકુંડ વગેરે હતાં. ત્યાંથી તે કોટના ખીજા છેડા સુધી માત્ર અનેક વૃક્ષોના શિખરભાગ અને વચ્ચે વચ્ચે ભૂમિકાઓ દેખાતાં હતાં. કોટની ખીજી પાસ ક્ષિતિજમાં રત્નનગરીનો કોટ અને તેનાથી ઉંચા પ્રાસાદો—મહેલો—ના ઉપલા ભાગ દેખાતા હતા. ઉઘાન અને નગરના કોટ વચ્ચેના યોગાનમાં અનેક લોક આવ જ કરતા હતા. ગામડાંથી આવેલા અનેક વ્યાપારીઓ હાટ માંડી બેઠેલા હતા, અથવા તો ધાન્યાદિક વેચવાના પદાર્થ ભરેલાં ગાડાં વચ્ચે વચ્ચે છોડી રાખી દલાલો સાથે અને નગરના વ્યાપારીઓ સાથે મહોટે સ્વરે ભાવ ઠરાવતા હતા. વણજારાની પોઠો, ઉંટ, ઘોડા, ઢોર, અને ઘેટાં બકરાંના વ્યાપારીયો પોતાનાં સ્થાન જમાવી ઉભા અથવા બેઠા હતા. બંદરી માલની ખપત તથા આપણે પણ આ સ્થાને થતી હતી. વચ્ચે વચ્ચે ભીખારીયો, સાધુઓ, ફકીરો અને બ્રાહ્મણો જુદા જુદા રાગ કહાડી, જુદા જુદા ઉચ્ચાર કરી ઉદરપૂર્તિ પામવા ફરતા હતા. એ સર્વ ચિત્ર વચ્ચે દરખારી દોરથી અથવા રાજકીય સત્તાના ચિન્હથી અથવા પટાવાળાઓના પરિવારથી અધિકારીઓ જણાઈ આવતા હતા અને આવજત કરતા હતા.

ચંદ્રકાંતની દૃષ્ટિ આ સર્વ માટે ઉપર ફરી ફરી ફરી વળતી હતી. “શં

આટલા મહાન અને ચિત્ર સમુદાયમાં સરસ્વતીચંદ્ર મને શોધવા ન ઉભો હોય? શું એ સઉમાં એના સમાચાર આપનાર કોઈ નહીં હોય?”

ખીસામાં હાથ મુકી આળસ મરડે છે ત્યાં તેમાંથી હાથમાં બે ચાર પત્ર આવ્યા. એ પત્ર વાંચેલા હતા. તે પાછા મુક્યા.

“ મુંબાઈમાં ગંગા એટલી માંદી છે કે મહારી ત્યાં જરૂર છે. બર્યા “ ધરમાં તેના તનમનની આ પ્રસંગે કોઈ સેવા કરનાર નથી એમ “ સંસારીલાલ લખે છે, ને કીકી લખે છે કે તમે નહીં આવો તો મહારી “ બા મરી જશે.”

“ કારકુન લખે છે કે મુંબાઈ છોડ્યાથી મહારો ધંધો ધુળધાણી થઈ જવા ઉપર છે અને ધરમાં ખરચની વ્યવસ્થા જુદી જ છે.”

“ સરસ્વતીચંદ્રના કરતાં આ વાત વધારે નથી—પણ ગંગા મરે તે “ તો કાળજે ધક્કો લાગે—આવે પ્રસંગે હું ત્યાં ન હઉં તો ઈશ્વરનો અપ- “ રાધી થાઉં—પણ એનો મંદવાડ ક્યાં સુધી પહોંચશે તે કહેવાતું નથી “ અને આ શોધ કરવાનું પડતું મુકવું એ તો ચંદ્રકાંતથી નહીં થાય.”

માથે ટોપી હતી તે નીચે હાથ ધાલી વાળમાં આંગળી ધસતો ધસતો તે કોટની ભીંત ઉપર આવજા કરવા લાગ્યો. થોડી વારમાં પ્રવીણદાસ અને શંકરશર્મા ઉપર આવ્યા. હાથ મેળવી ચાતો કરતા સર્વ એક મુરજની અગાશીમાં ગયા. સર્વ રવેશ ઉપર બેઠા. ચંદ્રકાંતના મનની હાલ્યામાન સ્થિતિ સર્વ સમજ્યા અને તેનું કારણ પુછવા લાગ્યા.

ચંદ્ર૦—આપને વિદિત છે કે સરસ્વતીચંદ્રના શોધને માટે હું અત્ર આ- વેલો છું. આણી પાસ આવ્યો ત્યારે એ શોધ કર્યા વગરનો હતો તેવોજ હજી સુધી છે. ધરમાં મંદવાડ છે ત્યાં પણ મહારી જરૂર છે. મને લાગે છે કે હવે મહારે આપનાથી જુદાં પડવું જોઈએ.

શંકર૦—આપ કેણી પાસ જવા ધારો છો ?

ચંદ્ર૦—ધરમાં મંદવાડ છે તેની તો મિત્રોની સહાયતાથી વ્યવસ્થા કરીશ; પણ મિત્રરત્નના શોધ માટે નીકળ્યો છું તેમાં આપ શો આશ્રય આપી શકશો તેની જિજ્ઞાસા આજ સુધી અતૃપ્ત રહી એટલે હવે ઈશ્વરે આપેલાં હાથપગ ચાલે તેણી પાસ ચલવવા કલ્પના છે.

શંકર૦—અમે શો આશ્રય આપીશું પુછો છો તેમાં અમે એટલે આ શરીર કે આ રાજ્ય ?

ચંદ્ર૦—આપ કહો તે.

શંકર—જો આ રાજ્યપાસે આશ્રય માગતા હો તો બે રીતે મળે. રાજ્યમાં કાંઈ અપરાધ થયો હોય તો પોલીસ શોધ કરે. સરસ્વતીચંદ્રના સંબંધમાં અર્થદાસનું ન્યાયાન્વેષણ થવાનું એટલે પોલીસ શોધ કરે છે જ. બીજું અમારું “સરભરાખાતું” રાજ્યના અતિથિવર્ગની સરભરા કરે છે; પણ આપ રાજ્યના અતિથિ નથી. આપ રાજ્યપ્રસંગે પધારેલા નથી. આપ પ્રધાનજીના અતિથિ છો એટલે તેમના કુટુંબજીવન છે અને તેથી મહારાજને મન તથા અમારે મન પણ કુટુંબજીવન છે તે ન્યાયે આપ માગો તે આશ્રય આપવો એ અમારો ધર્મ છે.

ચંદ્ર૦—સરસ્વતીચંદ્ર આપના રાજ્યમાં ગુપ્તપણે સંચાર કરે છે તેને શોધવામાં આપના રાજ્યસ્થાનનો કુટુંબજીવન શો આશ્રય આપી શકશે તે જાણ્યા પહેલાં મહારી ઇચ્છા વધારે સ્પષ્ટ કરી શી રીતે દર્શાવું?

પ્રવીણ૦—આપ મનમાં સંકેત રાખી વાત કરો છો. પ્રધાનજીના મનમાં એમ છે કે અર્થદાસના સંબંધમાં સરસ્વતીચંદ્રના શરીરનો શોધ પોલીસ કરે છે એટલે આપના શરીરને અથડામણમાં નાંખવાની અગત્ય નથી.

ચંદ્ર૦—પોલીસ શું કરે છે તે જાણવા પામું તો મનની આતુરતા શાંત થાય, સૂચનાં કરું અને શો આશ્રય માગવો તે સમજું.

પ્રવીણ૦—તે આપને જાણવવામાં કાંઈ ઢીલ નહીં થાય.

ચંદ્ર૦—મહારે ખોતાને પણ આ શોધને માટે જવાની ઇચ્છા છે તો આ શરીર અથડાવવું પડે તેની ચિંતા પ્રધાનજીએ રાખવી નહીં. મહારી શાન્તિ એવી અથડામણથીજ થશે. હું આટલા દિવસ બેસી રહેલો છું તે મને બહુ ઉદ્વેગ થાય છે.

શાન્તિ૦—આપનું મન રોડાયલું રહે એટલા કારણથી જ મહારાજશ્રી જાતે પ્રધાનજીસહિત મધ્યભવન આદિ સ્થાનોમાં આપની સાથે કાલગમન કરે છે. સરસ્વતીચંદ્રના મિત્ર ઉપરનો કુટુંબજીવન એમને એટલું કરાવે છે.

ચંદ્ર૦—હું જેને સરસ્વતીચંદ્ર વિષયે સહના પ્રમાદનું ચિન્હ ગણતો હતો તે આમ સ્નેહનું કાર્ય નીવડે છે, તે જાણી હું સ્વસ્થ થાઉં છું, પણ મહારો ગુંચવારો તો મહારા અથડાવાથીજ મટશે.

પ્રવીણ૦—તેમાં આપની ઇચ્છા પ્રમાણે થશે જ.

શાન્તિ૦—એ વાતનો સત્વર માર્ગ કહાડીશું. બીજું પ્રધાનજીના શિરનામાથી આ પત્ર આવેલો છે તે કોનો છે તે સમજાવવું નથી પણ સરસ્વતી-

ચંદ્રના સંબંધમાં કાંઈક લખેલું છે તેથી આપને જોવા મોકલ્યો છે.

ચંદ્રકાંતે પત્ર લીધો. વાંચ્યો. ગંગાએ પોતાના ઉપર પત્ર લખેલો પણ ઉપર ચંદ્રકાંતનું નામ લખવું રહી ગયેલું અને પ્રધાનનું નામ હતું તેથી પત્રની આ દશા થઈ. તેમાં લખાણ ટુંકું જ હતું.

“ મને મંદવાડ છે પણ તમે એમના એમ પાછા આવશો. તે મને ફીક

“ નહીં પડે. તમારાં ઘરમાં સર્વને એમ છે કે સરસ્વતીચંદ્ર મરે કે ન જડે

“ તો તમારા ઘરમાં પધસો આવે. મહારા મંદવાડને ખ્હાને તમને

“ ખોલાવવા કાગળ લખે છે તે આ જ મતલબથી. પણ એવો પધસો

“ આવેલો એ સઉ ખાઈ જશે ને તે નહીં રહે તમારી પાસે ને નહીં રહે

“ સરસ્વતીચંદ્ર પાસે. સરસ્વતીચંદ્ર જડશે તો જેટલા તે આપણા છે એટલાં

“ તમારા ઘરનાં આપણાં નથી. માટે ખોટાં સગાનું માનશો નહીં ને ખોજો

“ છો તેને ખોળજો. ધુતારાલાલનાં માણસ તમારા ઘરમાં આવે છે, જય છે

“ ને લાંચ લાલચો આપે છે. મહારું નામ દેઈ ખોલાવે તો છેતરાશો નહીં ને

“ આવશો નહીં. મને મંદવાડ છે ને મરીશ તેનું મને દુઃખ નથી. કારણ

“ તમારા ઘરમાં સુખ દીકું નથી ને દેખવાનું નથી, પણ હું મરીશ તો સર-

“ સ્વતીચંદ્ર મહારાં છોકરાનું કલ્યાણ કરશે ને તમારા ઘરમાંથી છુટી છોકરાં

“ તેને હાથ જશે. માટે મહારા મરવાની ચિંતા ન કરતાં સરસ્વતીચંદ્રનો

“ જ સ્વાર્થ રાખજો.”

ચંદ્રકાંતને પરસેવો થઈ આવ્યો ને કપાળપર તેનાં ટીપાં ઉભરાયાં; પણ ઝોઠ કરડી થયેલો વિકાર ખીડી રાખી મુખપર આવેલો ભાવ પાછો ખેંચી લીધો. પત્ર ખીસામાં મુક્યો ને મુકતાં મુકતાં બોલ્યો.

“ આ પત્ર મહારા ઉપર છે. તેનો સાર કોઈ વેળા સમજાવીશ. હાલ

“ તો આપે જે ઉપકાર કરવા ધારેલો છે તે કરો.”

પ્રવીણ—બહુ સારું. પ્રધાનજીને સર્વ વાત વિદિત કરી આપને સં-
દેશો મોકલીશું.

જે જણ ગયા. ચંદ્રકાંતના કોભનો પાર રહ્યો નહીં. આણી પાસ ઉઘાન અને પેલી પાસ વસ્તીનો તરવરાટ—કશામાં એનું મન ગયું નહીં. એટલામાં આઘેના કોલાહલમાં અનેક અવ્યક્ત, મિશ્ર અને મ્હોટા સ્વર નીકળતા હતા તે વચ્ચેથી એક ઉચ્ચ સ્વરે ગાયેલી—સાખી ચંદ્રકાંતના કાનના પડદા સાથે અથડાઈ.

“ જડ જેવો દ્રવતો શશી,

“ સ્મરી રસમય શશિકાંત.”

આ શબ્દો દાનમાં પહોંચતાં તે ચમક્યો અને ઉદ્યાનની બહાર સ્વર બોલનારને શોધવાને તેનાં નયન સહસ્રાં વળી ગયાં.

પ્રકરણ ૧૩.

તારામૈત્રક.

પ્રાતઃકાળે ભક્તિમૈયા અને અન્ય સાધુજનના સાથમાં કુમુદસુંદરી સુંદરગિરિઉપર જવા નીકળી તે જ પ્રાતઃકાળે સરસ્વતીચંદ્ર વિહારપુરી અને રાધેદાસના સાથમાં સુરગ્રામ અને સમુદ્રતટ જેવા પર્વતઉપરથી નીચે જવા નીકળ્યો.

સુંદરગિરિનું પશ્ચિમ અંગ આ કાળે વિચિત્ર રમણીયતા ધરતું હતું. પર્વતની આનતિ^૧ શિખરથી ભૂમિસુધી ધીમે ધીમે થતી હતી અને પહોળાં પગથીયાવાળા મ્હોટા આરા પેઠે સમુદ્રના તટ સુધી ગોઠવાયલી લાગતી હતી. એ આરાનો નીચેનો ભાગ, કેટલાંક સ્થાન આગળ સુરગ્રામસહિત, દૃષ્ટિમર્યાદાની નીચે ડુબી જઈ આગળ નીકળી આવતા ખડકો નીચે ઢંકાયેલો હતો, અને આરાના નીચલા ભાગ સાથે સમુદ્રના મોજાં અથડાતાં હોય એમ ઉપર ઉભેલાને લાગતું. ચિત્ર વિચિત્ર વૃક્ષોની ઝાડીઓ, લીલાં અને સુકાં ધાસનાં જંગલ, વચ્ચે વચ્ચે ઉઘાડાં કાળાં માથાંવાળા ખડકો અને તેની આણીયાળી શિખાઓ, અને અનેક ન્હાના મ્હોટા સર્પ જેવા અને કંઈક દેખાતા ને કંઈક ન દેખાતા વાંકાચુકા રસ્તાઓ, — એ સર્વ પદાર્થ તીર્થવાસી બ્રાહ્મણોના સાથરાઓ પેઠે અને તેમની સામગ્રી પેઠે આરા જેવા ઢોળાવ ઉપર પથરાયેલા હતા.

આ બધો ભાગ પશ્ચિમ દિશાનો હતો અને ચૈત્રમાસની વાદળાં વગરની રાત્રિને અંતે સૂર્ય ઉગ્યા પહેલાં તેના કિરણ પૂર્વમાંથી ચઢી પર્વતના શિખર ઉપરથી પશ્ચિમમાં ઉતરતા હોય એવો મન્દ આભાસ થતો હતો. આકાશ સ્પષ્ટ કેવળ ભુરું અને ડાઘા વગરનું હતું અને છેલ્લામાં છેલ્લો તારો અસ્ત થઈ ગયો હતો. સૂર્ય, તારા અને વાદળાં — એમાંના કંઈ પણ પદાર્થવગરનું, નીચેના સમુદ્રનાં મોજાં કે પ્રતિબિમ્બશક્તિ કે પ્રવાહકર્મ વગરનું, કરચલી વગરની મ્હોટી ભુરા વસ્ત્રની છત જેવું આકાશ હતું. તેને એક છેડે સમુદ્રપારની દૃષ્ટિમર્યાદાનો મ્હોટો તટ હતો અને બીજો છેડે

પર્વતના શિખર આગળનો ઉંચો તટ હતો. પૃથ્વીના શિખરગૃહ^૧ જેવા આ બે તટ વચ્ચે, ગયેલી રાત્રિના અંધકારનેસ્થાને, રંકજનયોગ્ય અને સાદી પણ સુંદર ચળકતી છત ધ્વિરે આમ અત્યારે ચહાવી દીધી હતી તે કાળે સાધુજનોના સથવારામાં કુમુદસુંદરી અર્ધો ઢાળાવ ચહડી ગઈ હતી, અને માર્ગની આશપાશની શિલાઓઉપર એ અને સર્વ સ્ત્રીઓ વિશ્રાન્તિ લેવા વાતો કરતી બેઠી હતી.

પર્વત ઉપર જવાના આ માર્ગનો આ સ્થાને મોટો વાંક^૨ પડતો હતો, અને આ મંડળ એવે દેકાણે બેઠું હતું કે ઉપરથી ઉતરનાર છેક ત્યાં આગળ આવે ત્યાં સુધી એમને દેખે નહીં પણ નીચે જનારના ઉપર ત્યાંથી ધણે છેટે સુધી દૃષ્ટિ જાય. માર્ગમાં દેકાણે દેકાણે તર-સ્થાન^૩ હતાં. કેટલાંક તર-સ્થાન માર્ગની બે પાસે હતાં; કેટલાંક માર્ગના બેટની પેઠે આવેલી રહેતાં. કેટલાંક તરસ્થાન ગોળ અથવા લાંબા ઓટલા પેઠે ચણેલાં હતાં. પ્રસ્તુત તરસ્થાને માર્ગની બે પાસે શિલાઓ નાંખી હતી. એ તર-સ્થાન, વિશ્રામસ્થાન અથવા વીસામા ઉપર થાકેલા વટેમાર્ગી થાકે ઉતારતા.

કુમુદસુંદરી અર્ધો પર્વત ચહડી આવી હતી, પણ પ્રાતઃકાળના મધુર ઉત્સાહક^૪ પવનને બળે તેમ હૃદયના ઉત્સાહક પ્રસંગને બળે એને પડેલો અપરિચિત દીર્ઘ શ્રમ જાણે તે અનુભવતીજ ન હોય તેમ સહ સાથે વાર્તાવિનોદમાં ભળી જતી હતી. એના સુંદર ગાલ ઉપર આવેલી રતાશ, એના હાથ પગની અસ્વસ્થ શિથિલતા અને આંગળાનું ઘડી ઘડી વળવું, એના ઉરઃસ્થલઉપરના વસ્ત્રનો કંપ, એના અટકતા બોલ અને તેને ઘડી ઘડી અટકાવનાર શ્વાસ, એની સંકોચાતી આંખો, બ્રૂલંગ અને કપાળની કરચલીઓ, અને એનાં વસ્ત્ર તથા કેશભારની કંઈક અવ્યવસ્થા, આ સર્વ એના શારીરક શ્રમના પરિણામ હતા કે એના ઉત્સાહિત મનોરથે પ્રેરેલા આઞ્ચલ્યનાં કાર્ય હતાં તેનો નિર્ણય કરવો કઠણ હતો. વાસ્તવિકરીતે અર્ધો વાત આ ખરી હતી અને અર્ધો બીજી પણ ખરી હતી, પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરી જાણનારને જ આ બે અવસ્થાઓનું મિશ્રણ સમજાય એમ હતું.

સર્વ સાધુ સ્ત્રીઓ વચ્ચે એકલી કુમુદસુંદરી રૂપથી, વસ્ત્રથી, અને અલંકારથી જુદી પડતી હતી. ભક્તિમૈયા ઉચી, પહોળી, કાળી, અને કદૂપી

૧. માળીયું, રજોડીયું, કાતરીયું, Loft. ૨ વળવું, વાંકું યવું, curve. ૩ માર્ગ "ઉતરવાનાં" સ્થાન, landing places, ચહડતાં ઉતરતાં બેસવાની જગાઓ. ૪ Bracing.

બાવી હતી. બીજી બાવીઓ એનાથી નીચી હતી અને એક વામનરૂપ ઠીંગણી બાવીને બાદ કરતાં બીજી સર્વ કુમુદથી ઘણી ઉંચી હતી, અને ઠીંગણી હતી તે સટે ઘણીજ જાડી હતી. કુમુદનાથી કાળાં તો સર્વ હતાં, પણ પરસ્પર કાળાશ વધતી ઘટતી હતી. જે રંગમાં જ રૂપ બાવી જતું ન હોય તો એકબે સ્ત્રીઓમાં સુન્દરતા અને લાવણ્યના ચમકારનો અતિશય હતો. સર્વ બાવીઓનાં વસ્ત્ર તો ભગવાં જ હતાં. માત્ર કુમુદે માતાની પ્રસાદીની ચુંદડી પહેરી હતી તે ઘોળાં ટપકાંવાળી કસુમ્બલ અને રેશમી હતી. એનાં નિત્યનાં વસ્ત્ર એક ઘોળા નહાના કડકામાં બાંધી ઠીંગણી બાવીએ સાથે લીધાં હતાં. સુવર્ણપુરમાં જે અલંકાર પહેરેલા હતાં તે પહેરીને જ એ ડુબી હતી અને તે અલંકાર અત્યારે પણ એના શરીર ઉપર હતા. શરદતુની વાદળીઓ વચ્ચે ચન્દ્રલેખા જેવી દેખાતી કુમુદ આ બાવીઓની વચ્ચે એક પથરા ઉપર બેઠી હતી.

ભક્તિમૈયા કુમુદની પીઠે હાથ ફેરવતી હતી.

“ બેટા મધુરી, આજના જેટલો શ્રમ તો તારે કોઈ દિવસ પણ લેવો નહીં પડ્યો હોય?”

“ ના, પણ અત્યારે સાધુજનની સંગતિ, અને થોડીવાર પછી પવિત્ર સ્થાનનાં દર્શનનો આશા, એ બે લાભનો પ્રાપ્તિથી આ શરીરનો શ્રમ તેમ મનનાં દુઃખ બે વાનાં ભુલી જાઉં છું. મૈયા, યદુરાંગ હવે કેટલે છેટે હશે ?” કુમુદે પ્રશ્ન પુછ્યો.

“ હજી તો આપણે અર્ધો માર્ગ આવ્યાં. આવ્યાં એટલું ને એટલું બાકી રહ્યું.”

“ મધુરી મૈયા, તારા કોમળ ચરણ આંત થયા છે—કોમળની ચોળા-યલી નાજો જેવા થયા છે—હું તેનું જરી મર્દન કરું”: ઠીંગણી બાવી બોલી ને કુમુદના પગ ચોંપવા લાગી.

“ વામની મૈયા, આપણા ચરણ સરખા જ છે. મહારા આન્ત થાય તો તમારા પણ આન્ત જ હશે. માટે રહેવા ઘો.” મન્દ લીલાથી તેના હાથ ખસેડતી ખસેડતી કુમુદ સ્મિત કરી બોલી.

“ મૈયા, મહારા ચરણ છે તો તારા જેવડા પણ લોખંડના થાંભલા જેવા કઠણ છે. ને શ્રમ ઠાંકવા તું મહો મલકાવે છે, પણ કોમળપત્ર જેવા મુખમાં જે કોમળતા છે તે કંઈ કઠણ થઈ શકે છે?” વામનીએ ચરણ છોડ્યા નહીં.

“વામની, તારા હાથ-પગના જેવો મહારા હાથ-પગમાં દોષ નથી. માટે તારું કામ મને કરવા દે” : ભક્તિમૈયા હસતાં હસતાં વામનીના હાથ ખસેડી જતે પગ ચાંપવા લાગી.

વામની આંધી ખસતી ખસતી બોલી : “ સંપૂર્ણપણે દોષ દૂર કરવો હોય તો તમે પણ ખસો અને સ્થાને મોહની મૈયાને બેસવા ઘો ક્રે સુંદરને સુંદરતાનો યોગ થાય.”

શ્યામ પણ રૂપવતી મોહની કુમુદની પાસે બેઠી અને ભક્તિ ખસી. ખસતાં ખસતાં હસી અને બોલી.

“ સત્ય વચન તો પાળવું જોઈએ તે પાળું છું, પણ આ બેમાં “ સુંદર કોણ અને સુંદરતા કોણ ?”

વામની અને ભક્તિ ઉભય કુમુદ અને મોહની સામે એક ટશે જોઈ રહ્યાં અને તેમની કીકીઓમાં વિનોદક હાસ્ય રમવા લાગ્યું.

“ આપણને મધુરી મૈયા સુંદર લાગે છે માટે તે સુંદર. એનું રૂપ જેવું “ સુંદર છે તેવા જ એના ગુણ સુંદર છે માટે તે સર્વનો આત્મા પણ “ સુંદરતારૂપ જ હોવો જોઈએ. માટે સુંદર પણ એ અને સુંદરતા પણ એ જ. એનું લખરૂપ સુંદર અને અલખ આત્મા સુંદરતા. કેમ બંસરી મૈયા ?” કુમુદના હાથના કમળનાળ જેટલા બળથી ન અટકતાં તેના ચરણ ચાંપતી ચાંપતી મોહની બીજી રૂપવતી બાવીને પુછવા લાગી. પુછતાં પુછતાં એના શાંત પ્રેમનું લાવણ્ય એના મુખ ઉપર સ્ફુરવા લાગ્યું.

ભક્તિ—બાકીના માર્ગમાં એને આપણે તેડી લઈશું.

કુ—મૈયા, એ તો અઘટિત જ થાય. તમ સાધુજનને એવી રીતે ભારરૂપ હું નહીં થઈ પડું. હું ધીમી ધીમી જતે જ ચઢીશ.

બંસરી બીજી પાસથી કુમુદને ભેટી પડી તેને છાતી સંરસી ડાબી ચુમ્મન કરતી કરતી બોલી.

“ મધુરી ! માજી તને યદુનન્દનના ધામમાં મોકલે છે તે પુણ્યકાર્યમાં તને આશ્રય આપવો એ તો અમ અલખના જોગીકુળમાં અમારું પોતાનું જ પુણ્યબીજ રોપાતું જોવાનો માર્ગ છે. સાંભળ—

“ સાધુ સાધુનો સંગ કરીને

અલખ પ્રભુને પામે રે

અલખ પમાડી જગાડે તેને

લખ ચોર્યાશી ના'વે!— શુભ, મેરી મૈયા, હું ! ”

આ પુરું થાય એટલામાં તો તુમડી ઉપર બાંધેલી એક તારની સા-
જક*એકજણી પાસથી લેઈ સજ્જ કરી તેમાં આ કડીઓ મોહની
ઉતારવા લાગી. ગાયન અને વાદ્યના સ્વર પ્રભાતની લક્ષ્મીમાં પ્રસ-
રવા લાગ્યા ત્યાં વામની ઉડી.

“ બ્રહ્માણી, મહાલક્ષ્મી, અને રુદ્રાણી જેવાં તમે ત્રણ જણ એક
ખીજને બાજીને બેઠાં છો ત્યાં મને પણ આનંદની ઊર્મિ ચઢી આવે છે.
મધુરી મૈયા ! મહાસાગર અને ગિરિરાજ વચ્ચે સૂર્યવિનાના આ ક્રોમળ
મધુર આકાશ જેવી તું અમને પ્રિય લાગે છે. તારા હૃદયનાં દુઃખ
અમે કાલ રાત્રે જ દીઠાં છે. અમ સાધુજનના સ્થાનમાં તારાં જેવાં
દુઃખ છેક અપરિચિત નથી, પણ અમે દુઃખને પણ યદુનન્દનનો પ્રસાદ
ગણી ભોગવીએ છીએ. સુંદરતા અને પ્રીતિ એ પણ અમારે ત્યાં પરિ-
ચિત છે; એટલું જ નહીં, પણ તમે સંસારી જનો જ્યારે પ્રીતિ કર્યા
પહેલાં વિવાહ કરો છો ત્યારે અમે સાધુજન હરિભજનમાં લીન રહીએ
છીએ, પુરુષને ન પરણીએ તો શ્રી અલખને શરણ રહીએ છીએ, અને
શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને ત્યાં મહાલક્ષ્મીની કુખમાં જન્મેલો મન્મથ અમારાં
અંતઃકરણમાં જાગે છે તો તેની પવિત્ર આજ્ઞાને વશ થઈ વિવાહ પણ
કરીએ છીએ. ભગવાન મન્મથનાં દીધેલાં દુઃખમાં પણ કાંઈક જુદી જ
મધુરતા છે. એનાં આપેલાં સુખદુઃખ અમે ભોગવીએ છીએ તેથી
તારી સ્થિતિ સમજીએ છીએ અને તને તેમાંથી ઉગારીશું. અમારા
સ્નેહનો પરિણામ શ્રીઅલખમાં આવે છે તે સાંભળ અને જો સ્નેહ
કરે તો અમારા જેવોજ રાખજો. દુઃખ, શ્રમ, ઇત્યાદિ વિચાર છોડી દે
અને અમે જે પ્રદેશમાં તને લેઈએ છીએ તેના પ્રેમનું કીર્તન સાંભળ.”

વામની કુમુદના સામી ઉભી રહી જરીક નૃત્ય કરતી ગાવા લાગી,
ખંસરી તેમાં રાગ ભેળવવા લાગી, અને મોહની સાજકનો સ્વર ભેળ-
વવા લાગી.

“ જોની, સુંદરી મૈયા અલખની !
સુંદર લખરૂંપ તું !

* “ ભરથરી ” (ભર્તૃહરિના અનુચર) લોકમાં સાજક નામની સારંગી
ધણું ખરું વપરાય છે.

૧. ‘ જનની જીવે ગોપીચંદની ’—અને ‘ જોગ લીધો રાજા ભરથરી ’—
એ રાગ.

નાચી રહી માયા લખતણી,
 તેમાં મન્મથશર તું !—જેનીં
 હૃદય કોરે, મૈયા, પુરુષનાં,
 પીતી લખરસ પાન તું;
 એ રે હૃદયમાં સરી જતાં
 ધર અલખનો પ્રકાશ તું !—જેનીં
 પ્રીતિ કરીને, મૈયા, પુરુષમાં
 તહારો અલખ જગાવની !
 યદુનંદન પ્રભુના આનંદમાં
 શુદ્ધ સ્નેહોને નચાવની ! જેનીં
 એ રે દહાવો સંસારનો,
 એ છે સ્નેહનો સારજી !
 એ રે સુન્દર પન્થ મુક્તિનો
 કામળ અખળાને હાથ જી.—જેનીં

વામનરૂપ પણ કિન્નરકંઠી સાધુસ્ત્રીનું ગાયન મોહનીના સાજકના કા-
 મળ સ્વરમાં ભળ્યું. એનાજ વામન પણ ચતુર ચરણનું નૃત્ય અને
 લાલિત્યકળાવાળા શરીરના હાવભાવ એક થઈ ગયાં અને કણ અને
 તન્ત્રી ઉભયના સ્વરોને પોતાનામાં લય પમાડવા લાગ્યાં. ગાય છે કોણ
 ને વગાડે છે કોણ ? ગવાય છે શું ને વાદિત્રમાં ઉતારાય છે શું ? એ
 સ્વર ખોલે છે કે એક ? કંઠ ખોલે છે કે તન્ત્રી ? આ સર્વ પ્રશ્ન
 નિષ્ફળ થાય, પ્રશ્નો સુએજ નહી—એમ ગાયનસામગ્રીનો સંવાદ થયો.
 નવા પ્રાતઃકાળનું કામળ તેજ, મંદ પવનની મિષ્ટ શીતળ લહરી અને
 અનેક સ્વર અને ચિત્રોથી ભરેલા પણ સજીવ એકાકાર પટ જેવા
 લાગતા ગિરિરાજનો આનતિ-પ્રદેશ,—એ સર્વ સંગીતની આ મધુર કલિ-
 કાના પ્રસરતા પરાગથી તન્મય થવા લાગ્યાં. સર્વ સાધુ સ્ત્રીઓ તેના
 પવિત્ર રમણીય આનંદમાં ક્ષણવાર લીન થઈ ગઈ—નવીન રસથી ધૂણી-
 યમાન થવા લાગી. પણ તે જ પદાર્થો કુમુદસુંદરી ઉપર બિન્ન અવસ્થાનું
 નિમિત્ત થઈ પડ્યા. વામનીના સંગીતમાંના લખ અલખમાં તેને કંઈ સમ-
 જણ પડી નહી, પણ તેમાં દર્શાવેલા પ્રેમાળ સ્ત્રીના ઉત્સાહનાં મર્મ એનાં
 મર્મને અચિન્ત્યાં વલોવવા લાગ્યાં. ક્ષણ લુલાઈ ગયેલો પુરુષ ક્ષણમાં
 સાછો સ્ફુરી આવ્યો. એ પુરુષના પ્રિયતમ અભિલાષો પ્રથમાવસ્થામાં
 રસ અને ઉત્સાહથી પોતાના કાનમાં અને હૃદયમાં ભરાયા હતા, એ અભિ-

લાપ સિદ્ધ કરવાની શક્તિવૃત્તિવાળા સમર્થ સ્વામીની સાથે પ્રાણયાત્રા અને લોકયાત્રા કરી, તેની સહધર્મચારિણી થઈ, તે સહચારકાળે ઉચ્ચાભિલાષી વિદ્વાન પતિના હૃદયમાં ગુપ્ત મંત્ર પ્રેરવાના પોતાને અભિલાષ થયા હતા. તે કાળ સ્મરણમાં ખડો થયો. વિધાતાની વિચિત્ર ઇચ્છાથી આવા શુદ્ધ સ્નેહની સૃષ્ટિમાં લેઈ જવા તત્પર થયેલો પ્રિયજન ઉદાસીન થઈ ગયો, તેને સ્થાને માત્ર કામદેવતા મંદિરમાંનાં અને શાંત ગૃહસંસારમાંનાં સ્વપ્ન દેખાડનાર પતિનો જ યોગ થયો, એ પતિ પણ શત્રુ થયો, એ સ્વપ્ન પણ નષ્ટ થયાં અને નત્રના પલકારા જેટલા કાળમાં કંઈ કંઈ અનુભવ અને ચમત્કાર જોવા પડ્યા. આ સર્વ ચિત્ર વામનીના ગાતે કુમુદના ચિત્તમાં ઉભું કર્યું. સુવર્ણ-પુરથી નીકળવું શું ? બહારવટીયામાંથી બચવું શું ? નદી શી ? સમુદ્ર શો ? ચંદ્રાવલી શી ? આત્મહત્યા શી ? તેમાંથી બચવું શું ? પર્વત શો ? આ નવી યાત્રાનો આરંભ શો કરવો ? સરસ્વતીચંદ્ર-સાધુઓમાં જવા શા ? તેના ઉપર તેમના ગુરુનો પક્ષપાત થવો શો ? એની પાસે હવે જવાની પોતાની વૃત્તિ શી થવી ? પોતે જઈને શું કરવાની હતી ?— ઇત્યાદિ અનેક પ્રશ્નો—સંકલ્પવિકલ્પો—ચોપાસ દેખાતા પથરાઓ પેઠે તેની પાસે ખડો થયા. એ પથરાઓ કાંઈ કામના ન હતા, ભાગે નહીં એવા કઠણ હતા, હવે એના ઉપર ચાલવું અનિવાર્ય હતું, અને કામળ પગને તે ખુંચે એમાં તો નવાઈ શી ? પોતાના વિચાર-પ્રશ્ન પણ કામના ન હતા, ઉત્તર મળે નહીં એવા કઠણ હતા, અનિવાર્ય હતા, અને કામળ હૃદયને અનેક શલ્ય તુલ્ય હતા. વામનીના ગાયનમાં વચ્ચે વચ્ચે સ્વર લંબાતા ત્યારે કુમુદના મનમાં આ વિચારો ઉઠતા, ગાયન-કાળે દીવામી વાટ પેઠે સંકેરાતા અને તેને લીધે જ પાછા સ્થિર જ્વલમાન થતા, અને સાજકતા સ્વરથી કંપતા. બોલ્યાં ચાલ્યાં વિના, હાલ્યા વિના, સ્તબ્ધરૂપે અને મૌનથી એણે સર્વ સાંભળ્યાં કર્યું પણ પોતાના ચીરાતા હૃદયની ચીસો અનાહત નાદ પેઠે સંભળાવા લાગી અને નેત્રમાં અશ્રુધારા ચાલવા લાગી.

ગાયન અને નૃત્ય થઈ રહ્યું ત્યાં ભક્તિમૈયા ઉઠી અને ઉભેલી વામનીની હડપચી ઝાલી બોલી ઉઠી—“વામની, આ ગાન, આ સ્થાન, અને આ પ્રભાત અને આ સુંદર સ્વરૂપ—એ સર્વ શું શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માની રાસ-શીલા નીરખાવવા યોગ્ય નથી ?”

આનો ઉત્તર મળતા પહેલાં તો માર્ગનો વાંક ઓળંગી સરસ્વતીચંદ્ર-ને લેઈ ત્રિહારપુરી અને રાધેદાસ ઉતરી આવ્યા. સ્ત્રીમંડળને જોઈ તેઓ સ્તબ્ધ થઈ સંકેચાઈ ઉભા. તેમને જોઈ સ્ત્રીઓ પણ વીજળાની

ત્વરાથી સાવધાન અને સ્વસ્થ થઈ ઉભી. ભક્તિમયી માર્ગ આગળ જરા આગળ આવી અને તેણે તથા રાધેદાસે યદુશૃંગના સાંકેતિક અભિવંદનનો ઉચ્ચાર કર્યો. “ નન્દકો નન્દન એક આનન્દ દેત હય ! ” આ ઉચ્ચારની ગર્જના સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ વિના બાકીના સર્વ મંડળે ફરી અને વધારી તે ગર્જનાને કાળે તેમાં ન ભળેલાં એ જળુની દૃષ્ટિ એક બીજા ઉપર સ્વાભાવિક રીતે પળી. ગર્જના તેનું જ કારણભૂત થઈ. ભગવાં વસ્ત્રમાં દંકાયદો પ્રિયજન તેને શોષનારીથી અલક્ષિત કે અનભિજ્ઞાત રહી શક્યો નહી. કુમુદે તેને ત્વરાથી ઓળખી લીધો. સરસ્વતીચંદ્રે તેને જોઈ, મુખમુદ્રા અને અન્ય સર્વાકારથી દૃષ્ટિ આગળ કુમુદસુંદરી જ ઉભી લાગી; પણ આ સ્થાને એ હોવાનો સંભવ કોઈ પણ રીતે નથી એમ ગણી સ્ત્રીજન ભણીથી નેત્ર પાછું ખેંચી લેવા—નિવૃત્ત કરવા—પ્રવૃત્તિ થઈ, પણ સર્વરૂપે ઇષ્ટ પ્રતિમા જણાઈ તેના ભણીથી નયનને નિવૃત્ત કરવા હૃદયની શક્તિ રહી નહી, અને એ પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિનો પરસ્પર વિરોધ ટાળવા કુમુદનાં અશ્રુપૂર્ણ નેત્રના દૃષ્ટિપાત અશક્ત બીવજ્યા.

શ્યામાસ્વજ્ઞ ચકિત્તહરિણીપ્રેક્ષણે દૃષ્ટિપાતમ્
વક્ત્રચ્છાયાં શશિનિ શિશિનાં વર્હભારેષુ કેશાન્ ।
ઉત્પર્યામિ પ્રતનુષુ નદીવીચિષુ ભૂવિલાસાન્
હન્તૈકસ્મિન્ કાચિદપિ ન તે ચાણ્ડિ સાદૃશ્યમસ્તિ ॥*

વિયોગી નાયકને જેનું સર્વદેશીય સાદૃશ્ય આમ જડતું નથી તેવા નેનું સર્વતઃ સાદૃશ્ય આ સ્થાને જોઈ સરસ્વતીચંદ્ર સ્તબ્ધ થયો, પ્રેમ થયો, અને માત્ર દૃષ્ટિને અસ્થિર રહેવા દેઈ ઉભો રહ્યો. યદુ-નની ગર્જનાઓ શાંત થઈ એટલામાં આ સર્વ વિચારો અને વિકારો જ્ઞાનામાં ન ભળતાં શાંત રહેનારનાં હૃદયમાં અને શરીરમાં આવો ઉત્ક્રાંતિ રચી રહ્યા. સાધુજનોના મુખમાં ગર્જના હતી અને હૃદયમાં શાંતિ હતી. આ બે સંસારી જનોનાં હૃદયમાં મન્યન હતું અને મુખ ઉપર પાતી શાન્તિ હતી.

આ હૃદયમન્યનનું કારણ થયેલી ગર્જના બંધ થઈ તેટલામાં કુમુદ-
॥ સર્વ સ્ત્રીમંડળ પુરુષોને ઘેરીને ઉભું અને પ્રશ્નોત્તર થવા લાગ્યા.

ભક્તિ—વિહારપુરી, ગુરુજીના નવીન જૈવાતૃકને લેઈ ક્રીયા પ્રદે-
શમાં અલખ જગવવા જવ છે ?

વિહાર—સુરગ્રામનાં પવિત્ર રમણીય સ્થાન એમને દેખાડવાં એવી
ગુરુજીની આજ્ઞા છે.

વામની—નવીનચંદ્રજી તે આ જ કે ?

કુમુદ જાણતી છતાં પણવાર કુંપી.

વિહાર—હા, એ જ.

મોહની—ભવ્યતા અને સુન્દરતાનો સંયોગ પુરુષવર્ગમાં આજે જ
પ્રત્યક્ષ કર્યો. વિહારપુરી, કંઈ કંઈ જતોની રમણીય લખ વાસનાઓની
આશાઓને નષ્ટ કરી સ્ત્રીસૃષ્ટિથી આ રૂપને પરોક્ષ કરવું ગુરુજીએ
શાથી ઉચિત ધાર્યું ?

કુમુદના હૃદયનો નિઃશ્વાસ મુખખંઠાર સાકાર થયો—પ્રત્યક્ષ થયો—
લાગ્યો. એની અંતર્ના જિજ્ઞાસાને ધ્રુવ જ્ઞાનને માર્ગે જવાનું વાહન
મળ્યું. તીચી રહેતી દૃષ્ટિને પાંપણોમાંથી ઉંચી વળવા દેઈ એ વિહાર-
પુરીના મુખ લણી જોવા લાગી.

વિહારપુરી સ્મિત કરી બોલ્યો: “ મોહનીમૈયા, એક સૃષ્ટિથી બીજી
સૃષ્ટિને પરોક્ષ કરવી એ કામ તો શ્રીયદુનંદનની માયાનું છે. ગુરુજી
તો માત્ર અધિકારીઓને શ્રીઅલખનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કરાવે છે; અને
સૂર્યના પ્રકાશથી ચંદ્ર અને તારાનો પ્રકાશ આજો થઈ જાય છે તેમ
અખલના પ્રકાશથી લખ સૃષ્ટિ શાંત થવી ન થવી એ તો એ
પ્રકાશના અને અધિકારીના બુદ્ધિક્ષેત્રના સંયોગનું પરિણામ છે. ગુરુજી
એ વાતમાં સર્વદા તટસ્થજ રહે છે.”

બંસરી—ત્યારે શું કૃષ્ણ કદમ્બમાં અલખ રહી ગોપિકાજનના
હૃદયને અવશ કરનાર કૃષ્ણ-સ્વરૂપના અલખ જ્યોતિનું લખ ગાન આ
પુરુષના હૃદયમાં ઉતરી શક્યું છે ?

વિહાર—બંસરી, ગુરુજી પાસે આવતા પહેલાંયોજ એ બંસરી એ
હૃદયમાં પહોંચેલી જણાઈ છે.

આ ઉત્તરથી કુમુદ વિના સર્વ સ્ત્રીઓનાં હૃદય તૃપ્ત થયાં. કુમુદનું
હૃદય તો અધિક તૃપ્ત થયું. બંસરીએ સરસ્વતીચંદ્રને પ્રણામ કર્યો અને
શરમાતી શરમાતી બોલી: “ સાધુજન ! પુરુષ અને સ્ત્રી એ એકજ

પૃથ્વિ ઉપર ઉગતી ન્યારી ન્યારી કુસુમકલિકાઓ છે. તેમના રંગ અને સુવાસ ન્યારા છે. પણ તેમનો પરસ્પર સહચાર અનેક ધર્મનો ધરનાર અને અનેક ફલનો દાતાર થાય છે. એ સહચારનું મધુરમાં મધુર સ્વરૂપ તમે સાધો એવો અમારો આશીર્વાદ છે.”

મોહની—એવું સુન્દરમાં સુન્દર સ્વરૂપ તમે સાધો એવી મહારી આશિષ છે.

ઉભય સુન્દરીઓને સરસ્વતીચંદ્રે માત્ર મસ્તક નમાવી મન્દ સ્મિત વડે ઉત્તર આપ્યો—આભાર માન્યો.

વામની હસતી હસતી બોલી : “વિહારપુરી, દક્ષિણામૂર્તિ પેઠે માન ધારી સ્મિત કરતા આ અતિથિનો અને સુન્દરગિરિનો સહવાસ કેટલો ધાર્યો છે? ગિરિરાજના કીયા શૃંગ ઉપર અને કીયા ધામમાં એમનો નિવાસ કલ્પ્યો છે?”

રાધે—વામનીમૈયા, શ્રવણમનન કરતાં અતિથિના મનમાં સુન્દરગિરિ સુન્દર ભાસે ત્યાં સુધી એ બેનો સહવાસ છે. હાલ તો એ ગુરુજીના અન્તેવાસી છે. કાળક્રમે અનેક શૃંગોમાંથી જે ધામ ઉપર એમનો પક્ષપાત થશે ત્યાં એ વસશે.

વામની—પણ એમના સ્વકંઠમાંથી કોઈ શબ્દનો ઉદ્ગાર એમને લખ થઈ શકશે કે નહીં? સહવાસ એમની ઇચ્છા ઉપર ગુરુજીએ રાખ્યો તે ઉચિત છે. પણ એમની ઇચ્છા જાણવી તો બાકી રહી.

સરસ્વતીચંદ્રને હવે ઓઠ ઉઘાડ્યા વિના છુટકો રહ્યો નહીં. તેનાં નેત્ર કુસુમભણી તણાતાં હતાં, હૃદય અંતર્માં ને અંતર્માં જ વળતું હતું, છતાં ભૂમિકાને ઉચિત વેશ ભજવવો એજ ઉચિત થયું. નેત્ર વશ કરી તે ધીમે ધીમે સ્મિતપૂર્વક બોલ્યો.

“અલક્ષ્યતા ભક્તિયોગમાં મગ્ન આર્યાઓ બોલાવશે ત્યારે આ શરીરને બોલવામાં જ સુન્દરતા લાગશે. સાધુજન! ગુરુજીએ આ શરીરને જીવનનું દાન કરેલું છે ત્યારથી એ શરીર તેમની ઇચ્છાને જ વશ છે. આ ગિરિરાજ જેવો નામમાં અને દર્શનમાં સુન્દર છે તેવીજ એની જડ ચેતન સર્વ સમૃદ્ધિ સુન્દર છે. તે સર્વ સુન્દર વસ્તુઓમાંથી અને સુન્દર સ્થાનોમાંથી કોનો કેટલો સહવાસ મને આપવો એ વિચાર ગુરુજી જ કરશે અને તેમની વૃત્તિ તે જ મહારી પ્રવૃત્તિ સમજવી.”

વામની૦—વાહ, વાહ, નવીનચંદ્રજી, સુંદર છો અને સુંદર બોલો છો.

ભક્તિ૦—એવું સુંદર બોલે છે કે તે સુંદરતાથી લેવાયલી વામનીને પાતાના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કાંઈજ મળ્યું નથી, છતાં બધું મળ્યું હોય તેમ તમ થઈ ગઈ. સુંદરતાનો પ્રભાવ એવો જ લખ થાય છે. વારું શાવેદાસ, તમે સુરગ્રામમાં રાત્રિ ગાળવાના છો કે ગિરિરાજ ઉપર? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો તે તો તમારા હાથની જ વાત છે.

શાવે૦—તમે હાથો. એ બે શીવાય ત્રીજું સ્થાન શું રાત્રિ ગાળવાને માટે નથી?

સ્મિતપૂર્વક શરીર ઉઝાળી વામની બોલી :—“હા! હા! એ તો ભક્તિમૈયા બુદ્ધ્યાં. ચન્દ્રાવલીનાં માણ વિહારપુરીના હૃદયમાં ઉતરે તો એ ત્રીજું સ્થાન ખરું.”

સર્વ સાધુ સ્ત્રીઓ સ્મિત કરવા લાગી. વિહારપુરી ગંભીર થઈ બોલ્યો—
“શાવેદાસ, સુંદરતાના વિવાદમાં સ્ત્રીજન જીતે એ સ્વાભાવિક છે. એ વિવાદમાં પડવું એ આપણા ધર્મનો અતિક્રમ કરાવે એવો માર્ગ છે. એ છોડી આપણે અતિથિને લેઈ માર્ગે પડીએ એ જ હવે વધારે ઉચિત છે.”

વામની૦—સુંદરગિરિ ઉપર ચરણ મુકી સુંદરતાનો તિરસ્કાર કરવો એ કૃતમતા છે.

વિહાર૦—સત્ય છે. માટે જ સુંદરતાનો પૂર્વપક્ષ સુંદરીઓની પાસેથી ચરણ કરવાનું રાખી અમે કડેશ પુરુષો તેનો ઉત્તર પક્ષ છોડી દેઈએ છીએ. વામની મૈયા, દિવસ ચહડશે અને ભગવાન સૂર્યનારાયણ તપશે અને શિલાઓને તપાવશે ત્યારે ખીજા કોઈના ચરણને નહીં તો જે પુષ્પલતાને લેઈ તમે જાવછો તેને કરમાવી નાંખશે. માટે હવે આપણે પોતપોતાને માર્ગે પડીએ.

‘પુષ્પલતા’ શબ્દ ઉચ્ચારતાં કુમુદ ભણી આંગળી કરી. સ્ત્રીમંડળની દૃષ્ટિ એણી પાસ ગઈ અને દૃષ્ટિ જતાં એનું મ્હાન વદન સર્વને ચિંતાનું કારણ થઈ પડ્યું. પુરુષો સાથેનો વિનોદ મુકી સર્વ કુમુદ ભણી વળ્યાં, તેઓ તેમ જતાં ચંદ્રનંદનની ગર્જના કરતા ઉભય સાધુઓ અતિથિને લેઈ માર્ગે પડ્યા. “જી મહારાજ, આ માર્ગે નહીં—આણી પાસે”-કરતા કરતા સાધુઓ અદશ્ય થયા. તેમની પાછળ ચાલતા સરસ્વતીચંદ્રના નેત્રેન્દ્રિયના મૂળ આગળના તંતુ કુમુદ ભણી સ્થિર રહ્યા, પણ નેત્રની બાહ્ય કીકીઓ માર્ગની

દિશામાં બળથી વળી અને તેને કુમુદ પરોક્ષ થઈ. માત્ર “ મધુરી, ખેટા મધુરી ” એટલા શબ્દો બે વાર કર્ણમાં પેઠા અને પછી તેના ભણકારા રણકારો કરી રહ્યા. સર્વ સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે આવી છતાં કુમુદની દૃષ્ટિ હઠ કરી યોગીઓની પાછળ જ ગઈ, સરસ્વતીચંદ્રના પગના પાછલા ભાગમાં ઠરી, પગ અદૃશ્ય થતાં તેના અંચળા ઉપર ચઢી, તે અદૃશ્ય થતાં તેના મસ્તકના પાછલા ભાગમાં ઠરી, અને તે અદૃશ્ય થતાં આંસુની ધારાઓમાં ઢંકાઈ જતે અદૃશ્ય થઈ. સાધુજનોના ક્રોમળ દયાળુ પ્રશ્નોને ઉત્તર આપવાને સટે તે વિકળવદનથી તેમના સામું જોઈ રહી. સર્વ સ્ત્રીઓ એક બીજાના સામું જોતી જોતી, પળવાર એક બીજાનો સાથે ધીમે ધીમે કંઈક ચિંતાતુર વાતો કરતી કરતી એકમત થઈ, અને તેને અંતે ભક્તિમૈયાએ કુમુદને ઉપાડી લીધી, છાતી સરસી ડાબી દીધી, અને જતે પગે ચાલવાના હેતુથી એની પાસેથી ઉતરી પડવાના કુમુદના શરીરના આગ્રહી પણ ક્રોમળ પ્રયાસને નિષ્ફળ કરી દેઈ આ ઉંચા બલવત્ શરીરવાળી ભક્તિ અન્ય સ્ત્રીઓ સાથે ગિરિરાજ ઉપર ચઢવા લાગી.

આ તરસ્થાનસુધી આવતાં જેટલો મ્હોટેથી તેમનો ચિત્તોદ્ધાલતો હતો તેટલીજ ધીમેથી અત્યારે એમની પરસ્પર ગોષ્ઠી અટકી અટકી જરી જરી થતી હતી અને તેમાંથી કંઈક શબ્દો ભક્તિના ખભા ઉપર પડેલી કુમુદના કાનમાં જતા હતા.

“ તારામૈત્રક જ ! ” બંસરી મોહનીના કાનમાં ભણી.

“ આંખના તારાઓનું કે આકાશના તારાઓનું ? ”—તેમના મુખ અને કાન વચ્ચે માથું ઘાલતી પગની પ્હાની ઉપર ઉંચી થતી થતી વામની ઉતાવળું ઉતાવળું પણ ધીમેથી બોલી.

તેને ખસેડી નાંખતી નાંખતી બંસરી ગણગણી—“ નક્ષત્રોનું મૈત્રક તો નક્ષત્ર જાણે, પણ કીકીયોને તો બળવાન વ્યાધિ લાગ્યો.”

વામની વળી ઉછળી અને તેમના કાનમાં બોલી—“ વ્યાધિ લાગ્યો વ્યાધિ લાગ્યો, લાગ્યો મદનઉપાધિ.”

મોહની સર્વને ખસેડી આંસુ સાથે બોલતી સંભળાઈ. “ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા કરે તે ખરું. ક્યાં એ યોગીનો યોગ અને ક્યાં આની પ્રી-
“ તિની મધુરતાં ?—બાકી તારામૈત્રક તો નિઃસન્દેહ જ ! ” નિઃશ્વાસ મુકતી મોહની ભક્તિની પાછળ ચાલી.

સર્વ ચાલીઓ. તેમના મુખમાં ગોળીના અંતે શ્લોકના ઉદ્ગાર થતા હતા.
મોહની—“દક્ષિણાનિલ જેવા મધુર યોગી !

“^૧લવંગ્ગલતિકામજ્જદયાલુર્દક્ષિણાનિલઃ।
કથમુન્મૂલ્યત્યેપ માનિનીમાનપર્વતાન્ ॥”

વામની—“રાત્રિએ જે પુરુષનું નામાદિ શ્રવણ કર્યું હતું તે આ જ!
યોગી છે હોયે તે આ જ !

“^૨લતાં પુષ્પવર્તી સ્પૃષ્ટવા હ્વાતો વિમલવારિણા ।
પુનઃ સંપર્કશઙ્ગીવ મન્દં ચરતિ માસ્તઃ ॥”

આ સાંભળતાં જ ભકિતના ખભા ઉપર કુમુદે નેત્રકમળ ઉઘાડ્યાં
જણાયાં. ત્યાં ખંસરી ઉત્સાહમાં આવતી બોલી ;

“^૩નિસર્ગસૌરભોદ્ધાન્તમૃજ્જસંગીતશાલિની ।
ઉદિતે વાસરાધીશે સ્મેરાડ્જનિ સરોજિની ॥”

કુમુદને એક ખભેથી બીજે ખભે ફેરવતી ફેરવતી સામે ઉદય પામેલું
સૂર્યપિંચા બેઠું રહી, ભકિતમૈયા બોલી ;

“^૪ક્ષણમયમુપવિષ્ટઃ ક્ષમાતલન્યસ્તપાદઃ
પ્રણતિપરમવેક્ષ્ય પ્રીતમહૂનાય લોકમ્ ।
ભુવનતલમશેષં પ્રત્યવેક્ષિષ્યમાણઃ
ક્ષિતિધરતટપીઠાદુત્થિતઃ સસસતિઃ ॥”

“એ સૂર્ય ક્ષિતિધરપર પાછો આવશે—મૈયા, આવશે. મધુરીને હવે
મધારે ખભે આપો; એમ કહેતી કહેતી મોહનીએ કુમુદના શરીરને લેવા

૧. લવંગની લતાનો ભંગ કરતાં જેને દયા આવે છે એવો આ દયાળુ
દક્ષિણાનિલ માનિનીના માનપર્વતનું ઉન્મૂલન કેમ કરતો હશે?(પ્રકીર્ણ શ્લોક)

૨. પુષ્પવતી લતાના સ્પર્શથી અભડાઈ વિમલ જળથી નહાઈ, ફરીને
રંજે સંસર્ગ થાય એવી શંકાથી આ પવન મન્દ મન્દ ચાલે છે. (પ્રકીર્ણ)

૩. સ્વાભાવિક સુગન્ધથી આકર્ષાયલા ભ્રમરના સંગીતની શ્રીથી શ્રી-
મતી કમલિની, દિવસપતિ ઉદય પામતાં, રિમત કરવા લાગી. (પ્રકીર્ણ)

૪. પૃથ્વીતલ ઉપર પ્રાદ મુકી લણવાર (પર્વતતટ ઉપર) બેઠેલો આ
સૂર્ય, પોતાને પ્રણામ કરવામાં વ્યાપૃત થયેલા પ્રીતિથી પ્રસન્ન થયેલા લોકને
ઉતાવળથી બેઠું લેઈ, નીચે ઉભેલા બાકીના અશેષ ભુવનતળને ઉપરથી,
સામેથી, બેઠું લેવાને માટે. પર્વતના તટ ઉપરથી આ ઉઠે છે!—(પ્રકીર્ણ)

હાથ અરકાજ્યા. તેનો લાભ લેઈ જતે ચાલવા ઉતરી પડવા ઇચ્છતી પોતાની પળવારની અવશતા સ્મરી શરમાતી કુમુદ બોલી;

“મૈયા, તમારે હાથે પરસેવો વળ્યો છે. મને હવે ઉતરવા દો અને
“અમૃતપાન કરાવતા સર્વ શ્લોક ફરી ફરી સાંભળવા દો.”

“મધુરી, એ પરસેવો તારો પોતાનો છે-મ્હારો નથી.”... ..

પ્રકરણ ૧૪.

સુરગ્રામની યાત્રા.

થક્ષેત્ર સુરગ્રામમાં ઘણાંક દેવાલય હતાં. પણ તે સર્વ ગામખંડાર નદી અને સમુદ્રના તીર ઉપર અને તેમના સંગમ ઉપર હારોહાર ઠંઠંધ હતાં. ગામમાં માત્ર બે જ માર્ગ પાઘડીપને એકબીજાની આગળ પાછળ સમાંતર રેખામાં આવેલા હતા. એ એ માર્ગની વચ્ચે ઘરોની એક હાર હતી તેમ તેનાથી માર્ગની બીજી પાસ બે હારો મળી, ત્રણ હારો ઘરની હતી. વચલી હાર બેવડી હતી એટલે એક ઘર આ પાસ અને બીજું બીજીપાસ દ્વારવાળું હતું. એક માર્ગનું નામ ગુરુમાર્ગ અથવા ગોરની શેરી હતી. બીજો માર્ગ ચૌટાને નામે પ્રસિદ્ધ હતો. ગોરની શેરીમાં તીર્થના ગોર-આલણો રહેતા. ચૌટામાં વસવાયા અને વ્યાપારી લોક તથા ખેડુતો રહેતા. શેરી અને ચૌટાની વચલી હારમાં એક મહોટું શિવાલય હતું અને તેનો આશપાશ કહેરાબંધ ઉઘાડો ચોક છોળન્ધના તળવાળો હતો. પૂજન અને દર્શન કરનારનો ભીંડ આછી થતી હતી. કારણ સ્નાન વગેરેમાંથી પરવારી ભોજનસામગ્રીનો આરંભ કરવા જવાનો વેળા હવે સર્વને થતી હતી.

પ્રાતઃકાળે નવ વાગતામાં સુરસ્વતીચંદ્ર પોતાના સાથ સાથે અંહી આવી પહોંચ્યો અને આ શિવાલયના આ ચોકની એક પાસના ઓટલા ઉપર બેઠા બેઠા સર્વ થાક ઉતારવા લાગ્યા. મુંબાઈ નગરીના રોણકદાર બંગલાઓમાં રહેલાને ગામડુંજ નવાઈની વાત હતી તો આ સ્થાને કાંઈ વિશેષ લાગે એ સ્વાભાવિક હતું. સુંવણપુરના કારભારીના ઘરમાં અને યદુશૃંગના મઠમાં તો કંઈક ભવ્યતા હતી અને રાજેશ્વરના દેવાલયથી આ દેવાલય બહુ યુદ્ધ

નતનું ન હતું; પણ ચારે પાસનો ગામડા ગામનો દેખાવ તેના મન ઉપર કંઈ વિચિત્ર મુદ્રા પાડતો હતો. કુસુમસુંદરીને દીઠા પછી તે એજ છે એવો નિર્ણય થવામાં ઘણો બાધ હતો, પણ તેના સ્વરૂપના સંસ્કાર મસ્તિ-કમાંથી ખસતા ન હતા, એટલુંજ નહીં પણ અનેક વિચારોને ઉત્પન્ન કરતા હતા. શિવાલયને જોઈ રાજેશ્વર અને ત્યાંના અનેક ઇતિહાસઅનુભવ મનમાં તરવરવા લાગ્યા સહચારી બાવાઓનો સાથે તે ગોષ્ઠીવિનોદ કરતો હતો તેમાં આ સર્વ સંસ્કાર ખડા થઈ વિમ્બનાંખતા હતા. વાર્તા કરતાં વચ્ચે વચ્ચે અધ અધ ઘડી સુધી કાઢી પણ બોલે નહીં એવી વેળા પણ આવતી હતી. આવી માનભરી ઘડીઓમાંની એક ઘડી વહી જતી હતી તેટલામાં એક બ્રાહ્મણ મહાદેવનાં દર્શન કરવા આવ્યો, ઘંટ વગાડવા લાગ્યો, અને દર્શન કરી, ચોખા નાંખી, મંડપના બહારના પગથીઆ ઉપર બેસી પાંચડી ઉતારી બેઠો. દર્શન કરવા આવનાર બે ચાર છોકરાં તેની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યાં.

“અધ્યા છોકરાઓ, જુવો, કહું છું તે સાંભળજો ને જિજ્ઞાસે કરજો. બધા દેવ તો કપટી છે, પણ આપણા શિવજી તો મહારા જેવા ભોળા છે. માથામાં અક્ષત ન હોય, હાથમાં સ્વભાવ ન હોય, ને કાળજીમાં ભાન ન હોય તે લોક શું નરકમાં પડે છે? ના! અક્ષતવાળાની સંભાળ અક્ષત રાખે ને ભાનવાળાની સંભાળ તેમનું ભાન રાખે. પણ તે કાંઈ ન હોય તે ભોળાઓની સંભાળ ભોળોનાથ રાખે! ભોળાઓનો ભોળોનાથ તો અવતાર કે આકાર વગરનો ગોળ મટોળ એટલા માટે છે કે તેને ભોળાઓ જેમથી ઝાલે તેમ ઝલાય અને સંકતા પાણીની પૂજાથી તૃપ્ત થાય. માટે ડાહ્યા હો તો ભોળાને જ ભજજો!

ભોળા ભોળા શંભુ! વિજ્યાનું પાન!

ઘરનું ચં ખરચ તહીં--સુવાને રમશાન! બમ્ ભાળા!”

આમ ખુમ પાડી આ બ્રાહ્મણ ઉઠ્યો અને બાવાઓ પાસે આવ્યો “કહો, બાવાજી, આજ અત્યારે અંહી ક્યાંથી?

“મહેતાજી, આ અમારી બેની મધ્યે બેઠેલા અમારા અતિથિ છે તેમને ગુરુજીની આજ્ઞાથી તમારું ક્ષેત્ર બતાવવા લાવ્યા છીએ.” વિહારપુરીએ ઉત્તર દીધો.

મહેતાજી—(સરસ્વતીચંદ્રને નમસ્કાર કરી) આપનું નામ?

સરસ્વતી—(સામે નમસ્કાર કરી). નવીનચંદ્ર.

મહેતાજી—વર્તમાનપત્રોમાં એક...ચંદ્રની વાત આવે છે તે તો આપ નહીં ?

સરસ્વતી૦—શી વાત આવે છે ?

મહેતાજી—મુંબાઈ છોડી એક વિદ્વાન્ અદૃશ્ય થઈ ગયા છે તેનું નામ ચંદ્ર ઉપર છે.

સરસ્વતી૦—વાત જાણીયે ત્યારે ઉત્તર દેવાય. તમે કીયા પત્રમાં વાંચ્યું ? અંહી વર્તમાનપત્રો આવે છે ?

મહેતાજી—પાસે જ અમારી શાળા અને પુસ્તકશાળા છે તેમાં છે.

સરસ્વતી૦—ત્યાં ચાલશો ?

“ જી મહારાજ ” કરી તેના સહચારીઓ ઉઠ્યા અને સર્વજન એક માળવગરની ઓરડીઆગળ આવ્યા. તેને દ્વારે એક કાગળ મ્હોડી તે ઉપર શાહીથી “ પુસ્તકશાળા ” એમ લખ્યું હતું. અંદર પુસ્તકોની પેટી, એક ગાદી, ત્રણ ચાર તકીયા, અને આખી ઓરડીમાં માથેલી જાજમ, એટલી સામગ્રી હતી. ટેબલ ખુરશી ન હતાં. ગાદી આગળ એક શેતરંજી ઉપર રાજ્યકર્તાએ મોકલાવેલાં બે વર્તમાનપત્ર હતાં, અને એક પુસ્તકશાળાના વર્ગણી આપનારાની વર્ગણીમાંથી રાખેલું પત્ર હતું. રાજ્યના નિયમ પ્રમાણે દરેક ગામડાની શાળાની પુસ્તકશાળામાં એક વર્તમાનપત્ર મફત અપાતું અને વર્ગણી આપનારાઓ વર્ગણીમાંથી જોટલા પઠસાનાં વર્તમાનપત્ર મંગાવે તેટલા જ ખર્ચનાં ખીન્ન પત્ર રાજ્યમાંથી મળતાં. પુસ્તકોની અમુક સંખ્યાઉપર પણ એવો જ નિયમ હતો. મુંબાઈના એક પત્રમાં લક્ષ્મીનંદનશેઠે પ્રસિદ્ધ કરાવેલા ગદ્ય-પદ્યાત્મક લેખ હતા અને તેને મથાળે “ સરસ્વતીચંદ્રનો શોધ—નંબર ૧૦ ” એવા અક્ષર મ્હોટમ્હોટા હતા. એ અક્ષર ઉપર દૃષ્ટિ પડતાં સરસ્વતીચંદ્રનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું અને ઉતાવળથી ફરી ફરી સર્વ વાત વાંચતાં આવતાં આંસુ મહાપ્રયત્નથી તે ડાખી રાખી શક્યો. “ ખીન્ન કંઈ પત્રો અને સમાચાર છે કે ? ”

મહેતાજી—હા જી, આ રત્નપુરીમાં નીકળતા પત્રમાં અમારા પ્રધાનજીના કુટુંબમાં બનેલા શોકકારક સમાચાર છે.

તે ઉતાવળથી વાંચતાં વાંચતાં સરસ્વતીચંદ્ર ગભરાયો. પ્રમાદધન મુવો, કુમુદસુંદરી હુખી ગયાં, સૌભાગ્યદેવી ગુજરી ગયાં, અને બુદ્ધિધનને સંન્યસ્તનો વિચાર છે!—આ સર્વ વાંચતાં સરસ્વતીચંદ્ર હબકી

ગયો, છાતી ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો, અને નેત્રનાં આંસુ ખાળી ન શક્યો. પોતાની વાત ગુપ્ત રાખવાની શક્તિ ખસવા લાગી.

મહેતાજી—આપને આ સમાચારથી આટલું દુઃખ થાય છે—આપ જ સરસ્વતીચંદ્ર તો નથી?

વિહારં—જી મહારાજ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ શોકનાં શામક છે.

રાધેં—જી મહારાજ, આ સમાચાર સાથે આપનો સંબંધ જાણીયે તો આપનો દુઃખ હલકાં કરવાનો માર્ગ સુઝે.

વિહારં—ગુરુજી સંસારથી અને દુઃખથી મુક્ત છે, પણ એમના પ્રિયજનને દુઃખથી મુક્ત કરવામાં સંસારને શૂન્ય નથી ગણતા.

સરસ્વતીચંદ્ર શોકને ડાખી શક્યો. તેનાં અશ્રુ દૂર થયાં. માત્ર મુખ ઉપર શોકની છાયા રહી. સર્વને એકઠો ઉત્તર આપવા પ્રયત્ન કર્યો, તેમ કરતાં કપાળે પ્રસ્વેદ-પરસેવો-વળ્યો—તે લહોતો લહોતો ખોલ્યો.

“સરસ્વતીચંદ્ર નહાસી ગયો તેની મને લેશ ચિન્તા નથી. આ મુંબાઈના સમાચાર નિષ્ફળ છે. પણ હું સુવર્ણપુરમાં રહેતો છું અને બુદ્ધિધનમાઈના સૌજન્યનું આસ્વાદન કરેલું છે તેનો આ ક્ષણિક શોક ક્ષણમાં શાંત થયો. સાધુજન, મહારું દુઃખ તો ગુરુજીએ દૂર કર્યું છે જ. હવે તેમને શ્રમ આપવાનો કંઈ અવકાશ નથી.”

મહેતાજીની જિજ્ઞાસા નષ્ટ થઈ. સાધુજન તૃપ્ત થયા. એટલામાં એક-વર્ણિક ગૃહસ્થ આવ્યો અને વિહારપુરીને નમીને ખોલ્યો.

“મહારાજે મહારા ઉપર કૃપા ઓછી કરી દીધી કે પોતે અંહી પ્રધારી મને કહાવ્યું નહી. પણ મહારી ભક્તિઉપર પ્રભુએ જ નજર કરી તે મને આપનાં દર્શન થયાં. મહારાજ, ત્રણે મૂર્તિઓ રંકને ઘેર પ્રધારી ભોજન લેવાની કૃપા કરો.”

વિહારં—શેઠજી, બ્રાહ્મણપાસે શુદ્ધ અન્ન કરાવો. પર્યટણ કરીને અમે પાછા આવશું.—મહેતાજી, અમારી જોડે ચાલશો ?

મહેતાજી—શાળાની વેળા થતા સુધી સાથે આવી શકીશ. આપને ક્યાં ક્યાં જવું છે ?

વિહારં—પવિત્ર અને રમણીય સ્થાન જેટલાં હોય તેટલાં જોવાં.

મહેતાજી—ત્યારે તો તેને માટે બે ત્રણ દિવસ જોઈએ.

સરસ્વતી—એક સ્થાન જોયે તેના જેવાં બીજાં અનેક જોયાનું વળે એવાં નમુનાનાં સ્થાન દેખાડો.

મહેતાજી—સાંજસુધીમાં તેટલું થઈ શકે.

વિહાર—એવાં સ્થાન તમે કીયાં કીયાં ગણો છો ?

મહેતાજી—નદી અને મહાસાગર ઉપરનાં સર્વ દેવાલયોની પ્રદક્ષિણા કરી લ્યો અને માર્ગમાં મુખ્ય દેવાલય આવે તેનાં ગર્ભાગાર સુધી જોઈ લેવાં. રત્નાકરેશ્વરનું શિવાલય, રાધિકેશજીનું મંદિર, લક્ષ્મીજીનું મંદિર, અને અર્હતનાથનો અપાસરો એટલાં ધામ મનુષ્યે બંધાવેલાં ખરાબર જોવાં. રત્નાકર સાથે નદીનો સંગમ, એટલાં માતાજી, ગિરિરાજની તલેટી પરનો હરિકુંડ, બુદ્ધગુફા, મહાસાગરનો આરો, પેલી પાસનું બંદર, અને મહોટી વાવ—એટલાં સ્થાન પાસે સૃષ્ટિની સુંદરતા જોવાની છે.

સરસ્વતી—એ તો જડ સૃષ્ટિ બતાવી. પણ જોવા જોવી કંઈ ચેતનસૃષ્ટિ પણ હશે.

મહેતાજી—હાજી, જોવા જોવી જીવતી સૃષ્ટિમાં મુખ્ય વસ્તુ હું પોતે, બીજા અમારા ગોર અને ભટ, અને ત્રીજી ચોથી ચીજો અમ સંસારી-જોને માટે છે; આ લેખને માટે નથી.

“તમારાં દર્શન તો થયાં. હવે પાંચ છ દિવસનાં વર્તમાનપત્ર લેઈ સાથે કોઈને મોકલો તો અવકાશ મળ્યે વાંચીશું; બાકીનો સમય તમે અને વિહારપુરી લેઈ જવ ત્યાં ગાળીશું.” સરસ્વતીચંદ્ર કંઈક શ્મિત કરી બોલ્યો.

રાધે—બધાં સ્થાનોમાં જવાને દેકાણે એકલા રાધિકેશજીના મંદિરમાં જઈયે, કારણ ત્યાં આજ દાકોરજીની પ્રતિષ્ઠાનો વાર્ષિક ઉત્સવ હશે.

તે પ્રમાણે ઠંઠું. માર્ગે ચાલતાં ચાલતાં મહેતાજીએ પુછ્યું.

“નવીનચંદ્રજી, તમને વર્તમાનપત્રની રસિકતા ક્યાંથી પ્રાપ્ત થઈ? એ તો અમારી નવી વિધાની સૃષ્ટિ છે.”

સરસ્વતી—નવી વિધાનો મને પણ કંઈક અનુભવ છે. કહો, રાજકીય વગેરે બીજા વર્તમાન શું છે ?

મહેતાજી—રાજકીય સમાચાર ત્રણ જાતના. આ સંસ્થાનના તમે જાણ્યાં. કુમુદસુંદરી ગયાં. સામંતસિંહ ગયા. ને રાણો ખાતર રત્નનગરીમાં છે. મહોટા રાજ્યના સમાચાર તો જોઈએ તેટલા. કંઈક મ્યુનીસીપાલિટી ખરાબ તો કંઈક ઇંગ્રેજ અમલદાર ખરાબ. કંઈક ઇંગ્રેજ ધોરણ બોલું.

તો કંઈક તેનો પ્રયોગ જોડો. કંઈક હસવાનું તો કંઈક ક્રોધે ભરાવાનું ને કંઈક રોવાનું. ત્રીજાં રાજકીય સમાચાર ખીજાં દેશી રાજ્યોના. ત્યાં તો ગમે તો કોઈનાં વખાણનાં યુગાં કુંકાય છે તો કંઈ કોઈને ગધેડે બેસાડાય છે. ત્યાં ધાન ને ચાડીયું માણસ—એ બહાલાં લાગે તેમ પરનિન્દાની વાતો વર્તમાનપત્રોનો રોજગાર વધારનારી થઈ પડી છે. શું કરીયે? જેવા રાજા તેવાં લોક, ને જેવા લોક તેવા રાજા. એ બે જેવા તેવા તેમના કારભારી—એ ત્રણનાં જન, જોડું, ને જત્રા. પ્રજાઓ અભણ, રાંક અન્યાયી, અદેખી, અને વિદ્વસંતોષી. અધિકારીયો સ્વાર્થી, યુશામતીયા, પ્રમત્ત, ઉન્મત્ત, અને માણસથી ડરે પણ ઇશ્વરથી ન ડરનારા. રાજાઓ મૂર્ખ, આળસુ, દમ્ભી, સ્ત્રીલંપટ, દારુડીયા, પ્રજાને ડુબાવનારા, અને જાતે દેવામાં અને દાસોમાં ડુબનારા. વર્તમાનપત્રોની આ વાતો સાંભળી સાંભળીને હું કાઈ ગયો, અને કોઈ કોઈ વખત તો આ પુસ્તકશાળા બંધ કરાવવા પ્રધાનજી ઉપર લખવા વિચાર થાય છે, પણ ખીજા વિચારથી કલમ અટકે છે. છાપુ વાંચવું ને મગજ ઉકાળવું. કાજ ક્યા દુખળા કે સારા શહેરકી ચિન્તા—તેવી આખી દુનીયાની ચિન્તા બહારી લેવી.

સરસ્વતીચંદ્ર ગંભીર થઈ ગયો. ઉત્તર દીવો નહી. વાર્તા ચાલી નહી. માત્ર સઉના ચરણ ચાલતા હતા. આખા દેશના અનેક વિચારો એના મસ્તિકને અને હૃદયને વલોવવા લાગ્યા.

“મહારો દેશ! મહારી કુસુદ ! મહારા પિતા ! મહારી મુંબાઈ!—કુસુદ—દેશ—” એવા અવ્યક્ત ઉચ્ચાર આના હૃદયમાં ઉછળવા લાગ્યા. આમ જતાં જતાં દેવાલયો માર્ગમાં આવવા લાગ્યાં અને શાંતિનો મેઘ ઝરમર ઝરમર વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો.

હવે માર્ગમાં બે પાસ ન્હાનાં મહોટાં દેવાલયોની હારો આવવા લાગી. છેક ન્હાની દહેરીઓ ચાર પાંચ બહેતની હતી તો મહોટાં દહેરાં એકાદ માળથી બે માળ જેવડાં ઉંચા પણ હતાં. તેમની બાંધણી, તેમના ઘાટ, તેમના ઇતિહાસ, તેમની વ્યવસ્થા અને વર્તમાન અવસ્થા—આ સર્વ વિષયની વાતો ચાલી. ચાલનારાના પગનાં પગલાં જોડે પલટણોનાં પગલાં પેઠે સરખે વેગે આ વાતો ચાલી, અને સરસ્વતીચંદ્રના જાગેલા સાંસારિક સંસ્કારોને ઘડી ઘડી ઝાંખા કરવા લાગી. “શું નવા યુગને બળે એક દિવસ આ દહેરાં નવાં બંધાતાં બંધ પડશે અને જુનાંમાં પ્રતિમાઓને સ્થાને સમાજને ભરાશે અને સરકારની આપીસો બેસશે?” પ્રશ્ન ઉઠ્યો તેવો ઉત્તર મેળવ્યાવિના જાતે સહજ શાંત થઈ ગયો.

સુરગ્રામની વસ્તી એવી ન હતી કે આ સર્વ રચના ઉભી કરી શકે. પણ એક કાળે આ સ્થાને મહોટું તીર્થ હતું તેવામાં ધણે છેટેથી આવનાર દ્રવ્યવાન યાત્રાળુઓની વાસનાઓએ આ ઠાઠ ઉભો કરેલો હતો. એ ઠાઠ વચ્ચેનો માર્ગ સાંકડો પણ સ્વચ્છ હતો. માણસની દશા બદલાય છે તેમ આ સ્થાનને પણ વારાફેરા અનુભવવા પડ્યા હતા. યાત્રાળુઓની મહોટી ભીંડને! અને મહોટા મેળાઓનો કાળ ગયો. પછી તીર્થ ગોઝારા જેવું થયું. વળી મધરાજના સમયમાં તેનો જીર્ણોદ્ધાર થવા લાગ્યો. વચ્ચે આ દહેરાઓ ઉપર લીલોતરી ઉગી હતી, અને લીલ બાજી હતી, અને લુણો લાગ્યો હતો; તેને સ્થાને આજ સર્વ સાફ અને ધોળાવેલું હતું. માર્ગમાં પ્રથમ ઘાસ ઉગતું અને પથરાઓ નડતા તેને સ્થાને હવે ઘાસનું નામ દેખાતું ન હતું. અને સટે સાફ બાંધેલો માર્ગ હતો. દહેરાઓ પાસે કાગડા ઉડતા હતા તેને સ્થાને બીજાં પક્ષીઓ જણાતાં હતાં. કુવાઓનાં થાળાં ભાગેલાં અને પાણી ગંધાતાં હતાં ત્યાં નવાં થાળાં અને મીઠાં નિર્મળ પાણી થયાં. દહેરાનાં ભાગેલાં પગથીયાં નવાં સમાં કરાવેલાં તેમાં વચ્ચે વચ્ચે દાણા વેરાયલા જેવામાં આવતા હતા તેથી શ્રદ્ધાળુ સ્ત્રીઓનો પગસંચાર જણાતો હતો. જુની નીશાનીમાં માત્ર એટલું જણાતું હતું કે લીમડા, પીપળા, વડ વગેરે પવિત્ર વૃક્ષોએ દહેરાઓની ભીંતોમાં, ધુમટમાં, અને નળીયાંમાં ખોતાની શાખાઓ પેસાડી દીધી હતી. તેને કાપી નાંખવાનું કામ વૃક્ષમાં પણ જીવ ગણનાર દયાળુ વસ્તીને ગમ્યું ન હતું, અને જેમ અનેક પ્રાચીન આચારને આપણે પ્રીતિથી આપણી આશપાશ વીંટાવા દેઈએ છીએ તેમ આ પ્રાચીન ડાળાંઓ અને પાંદડાઓને પણ દહેરાઓની આશપાસ નીરાંતે વીંટાઈ રહેવા દીધાં હતાં. આ સર્વ કથા મહેતાજી અને સરસ્વતીચંદ્ર વચ્ચે માર્ગમાં ચાલતી હતી અને સાધુઓ તેમની પાછળ પાંછળ અનુચર પેઢે પણ છાતી ફહાડી બોલ્યા ચાલ્યાવિના ચાલતા હતા. દહેરાઓને શાખાઓ નીરાંતે ગમે ત્યાં વળગેલી જોઈ સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો :

“ મહેતાજી સાહેબ, આર્યોનાં ચિત્તની કોમળતા મનુષ્યજાતિનું રક્ષણ કરી પુરી થતી નથી. પશુપક્ષીને સંભાળી રાખી સંતોષ પામતી નથી પણ વૃક્ષજીવનનું પણ આ પોષણ કરે છે તેમાં તેમની ભુલ હશે પણ એ ભુલ પણ માહાત્મ્યની છે. આવાં કોમળ હૃદયવાળા મહાત્માઓની ભૂમિમાં જન્મ લીધાનું અભિમાન આ દેહથી છુટતું નથી એવા કોમળ મહાત્માઓનાં ચિત્ર પ્રત્યક્ષ કરાવતી આ રચના ઉપ પ્રીતિ થાય છે. વિહારપુરી !”

વિહાર૦—૭ મહારાજ !

સરસ્વતી૦—આ અભિમાન અને આ પ્રીતિ આ ભેખને પાત્ર ખરાં કે નહીં ?

હસીને વિહારપુરી પાછળ ચાલતો ચાલતો બોલવા લાગ્યો. “ ૭ મહારાજ, સત્પુરુષના હૃદયમાં જે પદાર્થ લખ થાય તે અલખને પ્રિય ન હોય, કારણ એવાં હૃદય શ્રીઅલખની વિભૂતિઓમાં શ્રેષ્ઠ છે.”

રાધે૦—ગુરુજી પાસે શ્રવણ કરેલું છે કે વિરક્ત જનોનાં મન અન્યથા શીર્ણ થાય છે અને વિકારમાત્ર શાંત થાય છે ત્યારે પણ રંક જીવ ઉપર દયા, સમૃદ્ધ સંજ્ઞનનો અનુમોદ, દુર્જનોનાં દુષ્કૃત્યોની ઉપેક્ષા, અને અલખની વિભૂતિના દર્શનની પ્રીતિ—એટલો તેમના મનનો સ્વભાવ શેષ રહે છે.

વિહાર૦—૭ મહારાજ, રાધેદાસ યથાર્થ કહે છે.

મહેતાજી—મહારાજ, ઇંગ્રેજી વિદ્યા એ સર્વનો અસ્ત કરશે.

સરસ્વતી૦—ઇંગ્રેજોની સત્તાના કાળમાં અને ઇંગ્રેજી ભણેલા રાજ-પ્રધાનની સંમતિથી આ જીર્ણોદ્ધાર થયો છે.

મહેતાજી—એ વાત તો સત્ય. કાનની ખુટ પકડું છું.

આમ ગોષ્ઠી ચાલે છે તે સર્વ ચાલ્યા જાય છે એટલામાં રાધિકેશજીનું મંદિર આવ્યું. પંદરેક પગથીયાં ચહી તેમાં જવાનું હતું. પગથીયાં ઉપર મ્હોટાં કમાડોમાં થઈ માંલ જવાનું હતું. કમાડની માંલલી પાસ બે સામસામી ન્હાની ઓટલીઓ હતી. તેમાં એક પાસ થોડા દિવસ થયાં એક પોગીયો રાખ્યો હતો, તે એક કપડાનો કડકા પાથરી ઉપર બેઠો બેઠો ચલમ ફુંકતો હતો. મંદિરને કંઈક ઉપજ હવણાં હવણાંની વધી હતી અને એક સાધુને ભંડારી બાવો કરી અંદર રાખ્યો હતો. સરસ્વતીચંદ્રે આ મંદિરનાં પગથીયાં ઉપર પગ મુક્યો ત્યાં ભંડારીની ઘંટ-ઘડીયાળમાં અગીયારના ટકોરા થયા. તે ગણવા સર્વ પળવાર ઉભા. મંદિરમાં આવી પહોચવું, ઘડીયાળનું વાગવું, ઇત્યાદિ નવી સૃષ્ટિએ ચાલતી વાર્તામાંથી સર્વને જગાડ્યા અને નવા જીવનને જોતા કર્યા.

એકપાસ મંદિરના આગળનાં મહાદ્વાર અને કોટ, અને બીજી પાસ મંદિરનો મંડપ, અને તેમની વચ્ચે મંદિરની આશપાસ ફરતો ચોક હતો. કોટ અને ચોક વચ્ચે ભંડારી વગેરે મંદિરના સ્થાપક, વ્યવસ્થાપક અને

પૂજક વર્ગને માટે અને તેમના સેવકોને પોતપોતાના કામમાં ઉપયોગી થાય એવી ઓરડીઓ કરી હતી. મંદિરના આગલા મંડપને ત્રણ પાસથી કમાનોવાળા અને કમાડ વગરના ઉંચા દરવાજા હતા. તેની વચ્ચે આરસનો ચોક ને ઉપર ધુમટ હતો. પાછળ ગર્ભાગાર હતું ને તેમાં સિંહાસન હતું. જોડે શ્યામ્બંડ તથા જલગૃહ વગેરે રચના હતી.

ન્હાનપણથી મુંબાઈ અને ઇંગ્લેન્ડ અભ્યાસના જ પરિચિત પુરુષને આ દેખાવ નવીન લાગે તે પહેલાં તો અંદર હરતા ફરતા તથા બેઠેલા ભક્તમંડળનાં ગાનકીર્તન એના કાનના પડદા સાથે અથડાવા લાગ્યાં અને એના હૃદયના નિત્ય સહવાસી સંસ્કારોને અદૃશ્ય કરી તેને સ્થાને રહી બેઠાં.

એક વૃદ્ધ પણ બળવાન બાંધાવાળા સ્ત્રી કોટમાં પોળીયા પાસે સાથરો નાંખી બેઠી હતી અને પોતાની જંધા-થાબડતી થાબડતી અને શરીર આગળ અને પાછળ વીંજતી વીંજતી ગાતી હતી.

“જવું છે, જી, —જવું છે —જવું છે જરૂર ! (ધ્રુવું)
કાયા-તહારી કામ ન આવે, ઝાંખુ થાશે તુર ;
એવા સરખા આથમી ગયા ઉગમતા અસુર ! જીવું
મહોટે ઘેર હાથો ઘોડા હળ અને હજુર,
એવા સરખા વહી ગયા—નદીયોનાં પૂર ! જીવું
રહ્યા નથી, રહેશે નહી, રાજા ને મજુર ;
એવા સરખા ઉડી ગયા—આકાશનાં તુર ! જીવું
એકી સાથે જમતા હતા દાળ ને મસુર !
દાસ જીવણ કહે, કર જોડી, “ભજી દ્યો ભરપૂર ! ” જીવું”

જીવન અને મૃત્યુનો વિચાર સરસ્વતીચંદ્રના મનોરાજ્યમાં એકદમ ખડો થયો. ડોશી ગાઈ રહી તેની સાથે તેના સાથરા ઉપર રૂપીયો રાંટો નાંખવાને હાથ ખીસું બોળવા લાગ્યો. અંચળાને ખીસું નહી અને રૂપીયો તો સ્વપ્નમાં જ હાથે રહ્યાં. ઉદાર હાથ નિરાશ થઈ પાછો ફર્યો અને હૃદયના એક ભાગે બીજાને પુછવા માંડ્યું— “આવું સંસ્કારરત્ન આપનારી આ સ્ત્રીને બદલામાં આપવાનું દ્રવ્ય તે હવે મહારી પાસે ન મળે ! હાથ ધરીને કંઈ પ્રતિગ્રહ ન કરનારો હું—તે મહારું હૃદય સંસ્કારનો પ્રતિગ્રહ વગર પુછ્યે કરે છે. અથવા પ્રાક્ષણનું હૃદય જ્ઞાન અને સંસ્કારના પ્રતિગ્રહ કરવાને માટે જ સરજેલું છે.”

સાંથી પગ ભાગ્યે ઉપજ્યો એટલામાં તો ચોકના ખીજ ભાગમાં
કેઈ દહેકા કરી ગાતો હતો તેના લલકારે સંસ્કાર-શોધકને ઉભો રાખ્યો.

“ મુકરર મા...નની કહ્યું મહા...રું,
એક દિન મા...ટીસેં મીલ જ...વું...
એક દિન પં...ખીસેં...ઉડ જ...વું...
મુકરર મા.....નની...કહ્યું મહા..રુઉઉ...”

મહારુના રુતો ઉકાર સાંભળનારનાં કાનમાંથી કાળજમાં પેટે અને
કાળજી વલોવવા લાગ્યો. રુકારનો રણકારો ઘણો પહોચ્યો. સરસ્વતીચંદ્ર
દહાડી ઉપર હાથ ફેરવતો ઉભો. ગાનારે એટલામાં તો કેટલીક કડીયો પુરી
કરી અને વિચારની ધુનમાં આ વચ્ચે ભાગ કાનમાં કે ધ્યાનમાં પેસે
ત્યાર પહેલાં છેત્રી કડીયો સંભળાઈ. ગાનાર ખીલી ખીલીને ગાવા લાગ્યો.

“ જુડીં રે કા..યા..જુડીં રે માયા
જુ...ઠા માલ ફૂટા...યા...
જુ...ઠા રે તારાં સગાં સંબંધી
ફે...કટ ફે...રા ખા..યા. મુકરરં
અંત સમે કોઈ કામ ન આવે,
પા..છળથી પરતા..વું...
ભોળે ભગત કહે ભજુ દ્યો ભાઈ !
હું ગુણ ગોવિંદનાં ગાઉં !..”
મુકરર માનની કહ્યું મહારું,
એક દિન માટીસેં મીલ જવું,
એક દિન પંખીસે..ઉડ...જવું...”

“ ઉડ જવું..ઉડ..જવું :” એ અક્ષરો આજ ચિરંજીવ થયા.

“ કાયા જુડી.. એ સત્ય. ઉડી..જવું.. એ સત્ય. ફેરો ફેકટ
થયો કે સાર્થક થયો એ ખીજે પ્રશ્ન. એ ફેરો ક્યારે સાર્થક થયો ગણવો
એ ત્રીજે પ્રશ્ન. અને એજ સઉથી કડણ પ્રશ્ન.”

મહેતાજી—વિહારપુરીજી, આ ગાયું એટલે સુધી બધા ધર્મનો બોધ
એક—માયા ખોટી, મૃત્યુ નકી, ને હરિભજન કરી મોક્ષ પામવો ત્યાં સુધી
વાંધો નહી, પણ કીયા હરિને ભજવો? વિજયને, શંકરને, શક્તિને, ખ્રીસ્તને,
કે મહમદ પેગમ્બરને? પેલા મંદિરમાં હતા ત્યાં શિવકીર્તન કરવાં અને
અહીંયાં રાધાકૃષ્ણનો વિહાર ગાવો. ત્યારે આયું તે શં ?

રાધેદાસ—શિવ ઓર વિષ્ણુ તો એક જ હય.

મહેતાજી—જો એક જ છે તો આ અનેક નામ ને અનેક કથા પુરાણને ભજન શું કરવા જોઈએ ? બધું એ એકજ કરોની કે આ નકામી કડાકુટ, નકામાં ખરચ, તે નકામા ઝઘડા ન થાય ! ગોળ મટોળ મહારા શિવજીને પાણી પાંદડાની સૈંધી પૂજા કરવી મુકી આ ઢોંગ ને ખરચ શું કરવા કરવાં !

વિહાર૦—મહેતાજી, અલખ તો એકજ છે. પણ તે જ્ઞાનમાર્ગનું લક્ષ્ય છે. લખ પણ એક જ છે—પણ તેના વિહાર અનેક છે અને તે ભક્તિ-માર્ગનું લક્ષ્ય છે. માટે જ ભક્તિ બહુમાર્ગિણી અને બહુરૂપિણી છે. તેમાંથી જે માર્ગે, જે રૂપે, ભક્તિ પામે તો ભક્તિથી ભક્તિનું પરમ સાધ્ય લખરૂપ પમાય છે.

મહેતાજી—પણ અનેક માર્ગ અને અનેક રૂપમાંથી લેવું કીયું ને પડતું કીયું મુકવું ?

વિહાર૦—અધિકાર પ્રમાણે.

મહેતાજી૦—શિવ ભજવા કે વિષ્ણુ ભજવા તેમાં અધિકાર શો ?

વિહાર૦—જો, બચ્ચા, અધિકાર સર્વમાં છે. લખરૂપનો અનેક લહરી-વાળો પ્રવાહ સર્વ પાસ મહાસાગર પેઠે ચાલી રહ્યો છે. તેમાંની લહરીઓ કણી પાસ જાય છે ? જેની પાછળ જે હોય તેની પાછળ તે જાય છે. તેમજ પિતા પાછળ પુત્ર ને પિતાની ભક્તિ પાછળ પુત્રની ભક્તિ. સર્વ ધર્મ અને સર્વ ક્રિયાઓ સમીપસ્થ પદાર્થોને ઉદ્દેશી વર્તે છે. પિતા કાણ ને પુત્ર કાણ ? તેમના પરસ્પર સામીપ્યથી તેમના શરીરના ધર્મ રચાય છે. અનેક બાળકને ભૂખ્યાં રહેવા દેઈ પોતાના બાળકને સ્તન્યપાન^૧ આપવું તે માતાનો ધર્મ ને બાળકનો ધર્મ છે. તેમજ કુટુંબનો ઇષ્ટ દેવ સ્વીકારવા તે બાળકને શીખવવું એ કુટુંબનો અધિકાર.

મહેતાજી૦—ત્યારે તો કુળધર્મ છોડવો નહીં.

વિહાર૦—નહીં.

સરસ્વતીચંદ્ર રસથી સર્વ સાંભળી રહ્યો હતો તેણે પુછ્યું : “ વિહારપુરીજી, એ ઉત્તરમાં દોષ નથી ! ”

વિહારપુરી આગળ આવી પુછવા લાગ્યો : “ જી મહારાજ, કયા દોષ આતા હે ? ”

સરસ્વતીચંદ્ર—કાલ સવારે ગુરુકૃપાથી મહારોજ કુળધર્મનો અધિકાર બદલાયો તમે દીકો.

રાધે૦—એ વાત તો સત્ય.

વિહાર૦—જી મહારોજ, મહારી ચુક થઈ. મહેતાજી, તમારું સમાધાન અમારા નવીન જૈવાતૃક કરશે ને તેનો અમને પણ લાભ મળશે.

સરસ્વ૦—આપને વિદિત હશે કે જન્મનાં જાયતે શૂદ્રઃ સંસ્કારાદ્ દ્વિજ ઉચ્ચતે.

વિહાર૦—હા, જી.

સરસ્વતી૦—જન્મથી ભક્તિમાર્ગમાં જન્મ્યો હોય તે સંસ્કારથી જ્ઞાન-માર્ગમાં જાય.

મહેતાજી—પણ જ્ઞાનમાં જાય તે કંઈ ભક્તિને વખોડે કે?

સરસ્વ૦—વખોડવાની કંઈ આવશ્યકતા નથી. ઉપલે પગથીયે ચઢીયે એટલે નીચલા સાથે કંઈ સંબંધ રહેતો નથી. નવો સંબંધ થાય એટલે જુનો જાય. પ્રાતઃકાળેજ વિહારપુરીજીએ ઉપદેશ કર્યો હતો કે અલખનો પ્રકાશ અને અધિકારીની બુદ્ધિ બેના સંયોગથી લખસૃષ્ટિ ઉપરામ પામે છે. વિહારપુરીનો આત્મા અતિ પ્રસન્ન થયો.

“જી મહારોજ, હું તો અલખનાં રહસ્ય શુક્રમુખ પેઠે ઉચ્ચારું છું, પણ આપ તેને પ્રકાશિત કરો છો—”

રાધે૦—અને સાથે અમારાં હૃદયકમળને વિકસાવો છો.

મહેતાજી—નવીનચંદ્રજી મહારોજ, ત્યારે ભક્તિમાર્ગમાંના અનેકમાંથી કોયો સ્વીકારવો?

સરસ્વ૦—અનેક સંસ્કારોના અનેક પ્રવાહમાંથી જેનો પટ તમારી બુદ્ધિ ઉપર વધારે બેસે તે ઇચ્છાથી કે અનિચ્છાથી તમે સ્વીકારવાના જ.

વિહારપુરી વિચારમાં પડ્યા હતા તે સ્મરણ વિકસાવી બોલ્યો: “જી મહારોજ, ગુરુજીનું વચન હવે સ્મરણમાં સ્પૃર્યું. આપનું વચન તેને અનુસરતું જ છે. સર્વના સરખા જઠરાગ્નિને દેશ કાળ પ્રમાણે જુદી જુદી જ્ઞાતનાં અન્નાદિની આહુતિઓ અપાય છે, તેમ સર્વની સરખી ભક્તિવાસનાને માટે એક દેશમાં વિષ્ણુ પ્રિય છે, બીજામાં શિવ છે, ત્રીજામાં પેગમ્બર છે, અને ચોથામાં વિશ્વાસીયોનો દેવ છે. એ સર્વ સંસ્કાર જન્મ અને સહવાસથી અનધિકારીઓને મળે છે. એ ધર્મોમાંથી એકનો ત્યાગ કરી બીજાનું ગ્રહણ કરવાથી અનધિકારી અધિકારી થતો નથી, પણ ઉલટો બ્રાંત

થાય છે. તેને માટે જ કહેલું છે કે, સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥
પણ અનધિકારી અધિકારી થાય એટલે તો તેને જ્ઞાન સ્વતઃ ઉદય
પામે છે.”

મહેતાજી—તે તમારા જ્ઞાનમાં પણ ક્યાં એકપણું બળ્યું છે ? આ જીવો
કબીરપંથી, જૈન, સાંખ્ય, વેદાન્ત વગેરે—અખો કહે અંધારો કુવો ને
ઝઘડો ભાગી કોઈ ના મુવો— માટે જ તમારા જ્ઞાન કરતાં અમારી જેવી
તેવી પણ ભક્તિ સારી.

વિહારી૦—અલખમાર્ગમાં ભક્તિ તો પ્રથમ સાધન જ છે. યોગજ્ઞા-
નાદિ તો તે પછી છે. અધિકારનો ક્રમ છે.

મહેતાજી—તો ખરું. બાકી આ તો શું ? જ્ઞાનની બડાશો મારવી એ તો
સર્વને આવડે ને બડાશો મારવા શીવાય બીજું તો જ્ઞાન પણ નહીં ને
ભક્તિ પણ નહીં.

સઉ વાતો કરતા ચાલતા હતા તે આટલી વાત થઈ એટલામાં તો
મંદિરના મંડપનાં પગથીયાં ચઢી અંદર આવ્યા. સરસ્વતીચંદ્રને બીજાં
વર્તમાન પત્રો મંગાવેલાં તે આપી, સમય થયે મહેતાજી શાળામાં ગયા.

મંદિરમાં અત્યારે રાજભોગનો સમય થવાને કંઈક વાર હતી. પણ ધીમે
ધીમે લોક ભરાતા હતા. ગામની વસ્તી થોડી હતી તે થોડાં વરસથી વ-
ધવા માંડી હતી. તેમાં થોડાથોડા પરગામના યાત્રાળુઓ તો હમેશ આવ-
જ કરતા. મંદિરમાં બહુ ભીંડ ક્વચિત્ થતી; પણ શરદ્ઋતુના આકાશમાં
આછી વાદળીઓ અંહી તંહી હોય તેમ દર્શન કરવા આવનાર મંદિરમાં અહીં
તંહી બેઠેલાં, ઉભેલાં, ચાલતાં, પ્રતિમાને નીહાળી રહેતાં, બાતો કરતાં, કીર્તન
કરતાં, અને અમસ્તા રાગ કહાડતાં, યુવક અને વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરુષો અને બાળ-
કોનાં આછાં ટોળાં દ્વારોમાં, પગથીયાં ઉપર, ભીંતે અકીંગેલાં, ચોકમાં
અને મંડપમાં ભરાયેલાં, લાગતાં હતાં. કોઈ સ્નાન-આદિ કરી પવિત્ર થઈ
ઉઘાડે અંગે ટીલાં ટપકાં સાથે હતાં. મુંબઈવાસીને નિર્માલ્ય લાગે એવાં પણ
ગામડામાં તો સુંદર અને આકર્ષક લાગતાં વસ્ત્રો કોઈએ પહેરેલાં હતાં.
કોઈએ માત્ર અખોટીયાં જ પહેર્યાં હતાં. મહેતાજી ગયા તે વેળા ત્રણે
સાધુવેશ યુવકો આ સ્થાને આવી પહોંચ્યા હતા. વિહારપુરી અને રાધે-
દાસ દેવને નમસ્કાર કરી ઉભા. સરસ્વતીચંદ્રનું હૃદય જ મૃદુભાવથી પ્રવણ
થયું અને બાહ્ય આકૃતિ સ્વસ્થ જ રહી.

એના જમણા હાથ ભણી એક ભક્ત એક પગે ઉભો રહી ઇશ્વરની

સુન્દરતાના અભિમાનની લહેમાં દેવને એક ટશે ન્યાળી રહી બીહાગ ગાતો હતો.

રાધે૦—જ મહારાજ, શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને માટે રાધિકાજી વાસકસ-
જન થઈ આખી રાત વાટ જોઈ રહ્યાં હતાં. સંસારની રાત્રિમાં ભક્ત
પણ તેવીજ વાટ જુવે છે. એ વિમોગ અને આતુરતાને કાળે રાધિકા-
જીએ જેવી રીતે કાળક્ષેપ કર્યો તેનું જ અનુકરણ ભક્ત કરે છે. એ રાત્રિ
પુરી થઈ ત્યારે જ રાધાજીને પ્રભુ મળ્યા. સાધારણ કામી જનનો મેળાપ
રાત્રિ થાય છે. રાધિકાજીની પરા ભક્તિને પ્રભુ વશ થયા તે તો માયાનો
અન્ધકાર ગયો અને આતુર ભક્તિની સીમા આવી ત્યારે. રાધાસ્વરૂપ થઈ
રાધિકેશજીનો ભક્તિયોગ ધરતાં ધરતાં આ ભક્તનું હૃદય દ્રવે છે તે
જુવે.

સરસ્વતીચંદ્રે દષ્ટિ ફેરવી. ગાનાર ભક્તને પોતાના કીર્તનમાં અન્ય
પદાર્થોનું ભાન જ ન હતું. તે એકનું એક પદ ફરી ફરી ગાતો હતો.

“જલસુત વિલખ ભયે, સુરતખીને જલસુત વિલખ ભયે! (ધ્રુ૦)
હિમસુતાપતિરિપુ* તન પ્રકટે...ખગપતિ† ચખ ન પયે‡! સુરત૦
સારંગસુતા સારંગ લીયો કરપે...સારંગ સ્થિર ભયે: સુ૦
સારંગ દેખ રીઝ રહે સારંગ...લે રથ રાખ રહે રે! સુ૦
સારંગસુતઅંક કર લીનો...સારંગચિત્ર ઠયે; સુત૦
સારંગ દેખ ચોકે ઓહી સારંગ...લે રથ ભાગ ગયેરે. સુ૦
પ્રાત ભયો જખ પ્રકટે કચ્છપનંદન, સંતન સુખ ભયે! સુ૦
સુરદાસ કહત હરિપ્રતાપ વ્રજવનિતા સુખ લહે.‡ સુ૦”

છેલી પંક્તિ ફરી ફરી ગાઈ અશ્રુ ભર્યો ભક્ત લાંબો થઈ દેવને સાંજાંગ

૧. કમળ; રાધાનાં નેત્રકમળ. ૨. (કૃષ્ણ-ચંદ્રની) સુરત એટલે મુખછખી
વિના. * કામદેવ, મદન. ૩. ખગપતિ=ગરુડપતિ=કૃષ્ણ. ૪. ચખ (ચહુ;
આંખ) ખગપતિને પીતી (પામતી) નથી. ૫. રાધા. ૬. વીણા. ૭. હરિણ.
૮. ચંદ્રમાંનું હરિણ. ૯. સારંગ એટલે દીપ; તેનો પુત્ર કાજળ. કાજળનો અંક
(નીશાની) હાથમાં કર્યો. ૧૦. સારંગ એટલે વાધ; વાધનું ચિત્ર. ૧૧. ઠયે=
ચિત્ર. ૧૨. કચ્છપનંદન=સૂર્ય. ૧૩. કૃષ્ણને વિયોગે રાધાએ વીણા લેઈ
વિનોદ ઇચ્છ્યો, ત્યારે તે સાંભળવા હરિણવર્ગ અને ચંદ્ર સ્તબ્ધ થઈ ઉભા,
રાધાએ વિરહથી ચંદ્રદર્શન ન વેઠતાં હાથેલીમાં કાજળવડે વાધ ચિત્ર્યો.
તે જોઈ હરણ નાઠાં. ચંદ્રનું હરણ પણ ખહીન્યું ને રથ લેઈ નાહું તે ચન્દ્ર
અસ્ત થયો ત્યાં સૂર્ય ઉગ્યો ને કૃષ્ણદર્શન પણ થયાં. એ આ પદનો અર્થ.

નમસ્કાર કરી ભીંતને ટેકી ઉભો રહ્યો, અને નેત્ર મીંચાઈ ગયાં. ફરી ફરી સંભળાતાં સર્વને અર્થ બેસી ગયો.

શબ્દ—નવીનચંદ્રે, આ ભક્તરાજે ભક્તિનો યોગ શ્રીરાધિકેશના દર્શનમાં સાધ્યો અને વ્રજવનિતાનું સુખ અનુભવે છે—આ પરાભક્તિનો સમાધિ.

સરસ્વતીચંદ્રે ઉત્તર મુખવડે ન દીધો, પણ તેના હૃદયમાં ધ્વનિ થયો:—
“ 'Tis the yearning for the Beautiful!—for the Beautiful in the Divine. It is the Beauty which the sightseers admire, but to the Bhakta is a trance of intense love. There is a form of beauty floating on the air before his loving eye and singing the sweet melodies of Divine raptures into his wistful ears.”

એક પ્રાદા સ્ત્રી મંડપની વચ્ચે દેવનાં દર્શન કરતી કરતી હાથ જોડી ગાતી હતી. તેના આગળ એક તુળસી ભરેલો ટોપલો પડેલો હતો. તેમાંથી લીધેલી એક માળા એના હાથમાંથી લટકતી હતી. એનું શરીર દુઃખીયું અને દુબળું હતું. એના ગાલ બેસો ગયા હતા. એના વસ્ત્રમાં અનેક થીંગડાં હતાં. આ દુઃખી અબળાના પગ આગળ એક બાળક-પુત્ર એના શરીરને બાજી ઉભો હતો, અને રહી રહીને રોતો હતો. પણ તે કંઈ લક્ષમાં ન લેતાં આ બાળકની માતા માત્ર દેવને ન્યાળી રહી હતી અને એ પ્રતિમામાં આરોપેલો સર્વવ્યાપી ઈશ્વર સંભળતો હોય તેમ એના મુખમાંથી ધીરે ધીરે અક્ષર ખરતા હતા.

“ મીરાં ભક્તિ કરે રે પ્રકટકી ! નાથ તુમ જનત હો સખ ઘટકી; (ધ્રુ.)

રામમંદિર મીરાં દર્શન આવત, તાલ બજવત ચટકી,

પાયલ ધુધુરુ રમઝુમ વાગત, લાજ સંભાળો ધુંધટકી ! મીરાં

ધ્યાન ધરત મીરાં ધરણીધરનકો ને સેવા કરત ખટપટકી,

શાલિગ્રામકું તુલસી ચહાવત, ભાલ તિલક, માંહી ટપકી ! મીરાં

વિખના પ્યાલા રાણાજીએ ભેળ્યા ને સાધુ સંગત મીરાં ચટકી,

હરિચરણામૃત કરી પી ગઈ મીરાં, જેસી જનત અમૃત ઘટકી. મીં

સુરદોરપર ચલી એક ધારા ને સીર ગંગરીપર મટકી,

બાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ગીરધર નાગર, એસી સુરત બની જ્યમ નટકી

મીરાં ભક્તિ કરે રે પ્રકટકી !”

“વિખના ખાલા”ની કડી ગાતાં ગાતાં આ સ્ત્રીના નેત્રમાંથી આંસુની ધાર નિરંકુશ થઈ. છેલી કડી ગાતાં તે ઘેલી જેવી દેખાઈ. તેના અંતમાં કંઈક ઉંડું દુઃખ હતું. તેના રોતા બાળક ભણી તે દષ્ટિપાત પણ નાંખતી ન હતી. અંતે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મુકી, બાળકને એમનું એમ રૂહેવા દેઈ, તુળશીનો ટોપલો લેઈ સામી સામી ચાલી અને સિંહાસન ઉપર ઉઠી વાળ્યો. એ તુળશીની ભેટનો સ્વીકાર થયો જ હોય અને ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ આવ્યો હોય તેમ આશ્વાસન પામી આ સ્ત્રી સ્વસ્થ વદનથી પાછી આવી, બાળકને ઉચ્ચું, અને તેની પાસે ઠાકોરજીને “જયજય” — “જે જે કરાવી” એક પુરાણી ભાગવતની કથા કરતો હતો તેની પાસે બાળકને ખોળામાં લેઈ સાંભળવા બેઠી.

આ સર્વ પ્રત્યક્ષ કરતો કરતો સરસ્વતીચંદ્ર કહેવા લાગ્યો; “વિહારપુરી, આ સ્ત્રી બહુ દુઃખી હશે અને તેના અનાથ હૃદયમાં એની ભક્તિએ આશ્વાસક અમૃત રેણું તે આજે પ્રત્યક્ષ કર્યું. સુખી જીવને ભક્તિથી શું થાય છે તે જોવાનું બાકી રહ્યું.”

વિહાર — “જી મહારાજ, તે પણ ક્યાંક લખ થશે.”

આ ઉત્તર કાનમાં પહોંચતાં પહેલાં તો કુમુદસુંદરી સાંભરી: “કુમુદ ! દુઃખી કુમુદ ! આવા જ દુઃખથી તું હુખી ! તારા જેવાં ફેટલાં સુંદર પુખ્તો દુઃખના ભાર નીચે કચરાઈ ચીમળાઈ નિર્માલ્ય થઈ ધુળ ભેગાં લોકના પગનીચે છુંદાંતાં હશે ! — તારા જેવીજ આ દુઃખીયારી ! તેના જેવું આશ્વાસન તને ન મળી શક્યું ! ઇંગ્રેજ વિદ્યાએ ન આપ્યું, સંસ્કૃત વિદ્યાએ ન આપ્યું, માતાપિતાએ ન આપ્યું, મહેન આપ્યું ! — તે અમૃત આ રંક અશિક્ષિત સ્ત્રીને આ સ્થાને મળ્યું ! — આજ જે સુંદર દુઃખી મુખ દીઠું તે જ તું ન હોય ! તું તે હોય-તો-તને આવું અમૃત ન મળે ? તારાં દુઃખમાં આ અમૃતથી શાન્તિ ન વળે ? એ શાન્તિ આપવી તે મહારા અધિકારમાં નથી. — આ ભેખ — હવે બુદ્ધિધનના ધરના જેટલું પણ — આશ્વાસન આપવા દે એમ નથી ! પ્રમાદધન મુવો. તું વિધવા થઈ. સુંદરગિરિ ઉપર આવી, અલખની સ્વતંત્રતાને પ્રાપ્ત થઈ... મહારા અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત શક્ય થયું — પણ... આ ભેખ... પણ તું તે હોય ખરી ! મળતાં મહેનાં માણસ જગતમાં ક્યાં નથી હોતાં ? — સર્વથા આ સંકલ્પવિકલ્પ અપ્રાપ્તકાલ છે.”

મન સ્વાધીન થયું અને વિચાર બંધ પડ્યા. દેવના સિંહાસન પાસે

ઉભી ઉભી એક સુંદર મુઘ્ધા ગાતી હતી. તેનાં વસ્ત્ર ભગવાં હતાં, પણ મુખ અને અવયવોમાં લાવણ્ય અને લાલિત્ય ઉભય હતાં. જે ત્રણ પુરુષો કેટલેક છેડેથી તેના સામી વિકાર ભરેલી દૃષ્ટિ કરી ઉભા હતા. પણ એની આશપાસ ખીજ સ્ત્રીયો કીલ્લો રચી ફરી વળી હતી, અને વચ્ચેનો માર્ગ જરા વધારે રાખી તેમાં આ મુઘ્ધાને રાખી હતી. એ બાળા ચંદ્રાવલીની ભાણેજ હતી, અને માશીનું અનુકરણ કરી કુમારી રહેવાનો નિશ્ચય કરી બેઠી હતી અને સાધુજનોમાં એવા નિશ્ચયવાળી સ્ત્રીયો મરતા સુધી પરણે નહીં તેની નિન્દા થતી ન હતી. આ મુઘ્ધા પોતાના મનથી શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માને જ વરેલી હતી અને તેમ સમજી તેવા જ હાવભાવ કરી દેવને ઉદ્દેશી ગાતી હતી.

“ આવત મોરી ગલીયનમેં ગિરિધારી !

આવત મોરી ગલીયનમેં ગિરિધારી !”

ગલીને એક છેડે પોતે હોય ને બીજે છેડેથી પ્રિયજનને આવતે દેખી આંખો ને હાથ તે છેડા ભણી લંબાવતી હોય તેમ કરવા લાગી અને પ્રિયજનને જોઈ શરમાતી મુઘ્ધા મ્હોં સંતાડતી હોય તેમ અચિન્તી પાછી હડીને મ્હોંપર લાજ તાણવા લાગી.

“ મ્હોં તો છુપ રહી લાજ કુમારી,

“ આવત મોરી ગલીયનમેં ગિરિધારી !—

“ મ્હોં તો છુપ રહી... લાજ... કુમારી... આવત૦”

મ્હોંડું ઉઘાડી નાંખી શ્રીકૃષ્ણને આલિંગન દેવા બે હાથ પ્રસારતી હોય અને ઉમંગમાં આવતી હોય તેમ કરી બોલી.

“ વૃન્દાવનમેં મીલ ગઈ મોહન,

“ છુપ રહો રાધે જ્યું પ્યારી ! આવત૦”

એ ગાતી ગાતી દોડી જઈ મૂર્તિના પગને બાજી ચુમ્બવા લાગી.

વળી આધી ખસી તેને દૃષ્ટિપાતથી લલચાવવા દૃષ્ટિ નાંખી, મનમથન ઘેનમાં આવી ડોલતા મદનવશ પ્રિયને સમાનભાવથી કહેતી હોય તેમ હૈંકાતે ધીરે સ્વરે હાથ લંબાવી ધીમી ધીમી મૂર્તિ ભણી જતી ગાવાં લાગી

“ મીલ જવ, મનમોહન પ્યારે !

“ મોહન પ્યારે! નન્દદુલારે!—મીલ !—”

સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયમાં વીજળીના કડાકા પેદા ધ્વનિ થયો !

“ I swear—I swear—there is no lascivious note in these lines of our good friend Dayârâm in spite of all that libidinous veneer over them which is meant to dazzle and catch into its flame the unlearned worldly sinking soul in order that she may rise therefrom like the phoenix into the heaven of Devotion. Is then this a lewd religion as they say ? Is this mere worship of the fetish as they say ? Most certainly not. As I understand and realize the depth of this sweet girl’s heart, she is not more distant from the highest purity and the abstractest devotion than Cowper was when he loved and worshipped the Eternal Fair in his Olney hymn. The girl’s vision is at this moment stretched over the vistas of Infinity and Beauty and Love far beyond this man-manufactured Idol, far beyond this Temple of clay and stone, exactly like the vision of Byron’s Dying Gladiator looking at his distant Dacian dame and children as if they were present before his eyes in the midst of the Roman audience against whom he had closed them. Her ideal is sweet and harmless, and has all the pleasure and sport which they in the West get from their balls and dances ! If there be no vice in the latter, surely there is none in this—the former. And have my countrymen a right to object to all this as being a wrong side of religion ? No — no — not until the generation that frowns at this can boast of the birth of a new poet of God whose fervour of soul shall be able to soar as high as does the spirit of this song in this child ! And—the Christian missionaries—? I think I realize what must always make them fail in a country so rich in the light of

the Heart. Their only chance lies in waiting until our people become colour-blind on this their light-some land. Are they destined to be so blind? No—this sweet girl says—No. Keshab Chunder's last-stage, too, says—No! Evil will be that day for India when these temples of divine raptures will have been turned into the soul-less laboratories and workshops of materialistic ideals! Science I love!—but not at the cost of this—the sweet living heaven of the poverty-stricken angels of my country. Can't give *them* up for the highest blessings of the Western civilization! Poor sweet angels! You shall live through the din and the turmoil that the world wakes with!"

વિચાર થઈ રહ્યા. કુમુદનું મધુરી-સ્વરૂપ સાંભર્યું. જિજ્ઞાસા સુતેલી જાગી. મન ચંચળ થયું. પગ અસ્વસ્થ થયા. મહોટથી બોલાયું.

“વિહારપુરી, આપણે ચાલશું?”

“જી મહારાજ, ભલે ચાલો.”

સરસ્વતીચંદ્ર વિના સર્વ જાણે દેવને પ્રણામ કર્યા. એ અને તે સર્વ જાણે પાછા ફર્યા અને મંદિર બહાર નીકળ્યા. સામી ચંદ્રાવલી મળી. તેને બોઈ વિહારપુરી આગળ નીકળી ગયો. એ પણ એની પાછળ છોટે ઉંચું જોયા વિના ચાલી ગઈ. ચાલતાં ચાલતાં કંઈક વિચાર થતાં પાછી ફરી, અમે-રવિગસને પકડી પાડી ઉભો રાખી પુછવા લાગી.

“રાધેદાસજી, મક્તિમૈયા માર્ગમાં દૃષ્ટ થઈ?”

“હા. હવે તો તે ચંદુશુંગ ઉપર પહોંચી હશે.”

“એની સાથે મહારી મધુરી હતી?”

સરસ્વતીચંદ્ર ઉત્તર સૂઝાવવા ઉભો.

“કોઈ નીન ગૃહસ્થ કન્યા તો હતી.”

“તે શ્રીમતિ હતી કે અશ્રાન્ત હતી?”

“અમે આવ્યા ત્યારેય તો હતી. જુદા પડ્યા ત્યારે અને તેણી દેવી

“હતી. એ કન્યા કાણુ છ?”

“તમ પુરુષ જાતિની કઠોરતાનો ભોગ થઈ પડેલી એ બાપડી હુબતી
 “હુબતી માતાને શરણુ આવી જીવી છે.”
 “જ્યાં ત્યાં અમ પુરુષોનો જ દોષ?”

“છે તે છે.”
 “એકના દોષને માટે સર્વને દૂષિત ગણવા યોગ્ય નથી.”
 “રાધેદાસ, ઉત્કર્ષના લોભને હું દોષ કમ કહું? જે લોભ મહે રખાવ્યો
 તેને હું દોષ કમ કહું? પણ આપણે આ વાત પડતી જ મુકવી.
 બિન્દુમતીને દીડી?”

“મંદિરમાં છે. ઠાકોરજી જોડે પ્રણય અને અભિનય કરતી હતી.”
 “પુરુષનો પ્રણય કરવા કરતાં આ વસ્તુ સારી.”
 “સત્ય બોલે ત્યાં ના કમ કહેવાય?”

રાધેદાસ બહાર ચાલ્યો. ચંદ્રાવલી અંદર ચાલી. સરસ્વતીચંદ્ર રાધે-
 દાસથી આગળ ચાલતો હતો. વિહારપુરી સહથી આગળ નીકળી ગયો
 હતો અને આમની વાટ જોતો માર્ગમાં ઉભો હતો.
 ચંદ્રાવલીને બિન્દુમતી સામી મળી અને ભેટી પડી બોલી.
 “મૈયા, વિહારપુરી જોડે નવીન કોણ હતું!”

“આપણે શી ચિન્તા!”
 “તેની આકૃતિ રમણીય હતી.”
 “ત્યારે ક્યાં પુરુષનું કામ છે?”
 “હું તો સહજ પુછું છું. એ ધણું કરીને વિષ્ણુદાસજીના અતિથિ છે.”
 “હા ત્યારે તો આપણે તેનું કામ છે-મધુરીની કથા તે સાંભળી છે
 કની?”

“તે પુરુષ આ?”
 “એમ જ હોવું જોઈએ.”
 “સૂર્ય ગયે પદ્મિની મીંચાય છે તે યોગ્ય છે. મધુરીનાં હુબતી મધુરતા
 “અને તીવ્રતા હવે સમજાય છે.”
 “જરૂર, તું માજીતું મંદિર બે દિવસ બાવાશ?”
 “હા. કમ?”
 “મધુરી વીરો મહારો જીવ ઉચો હતો—તેકે વધારે ઉચો થયો—”
 “તે વડશુંગ જાવા ધારો છો?”
 “હા.”
 “વળા વિહાર—”

“ મહોરે તેનું શું કામ છે? મધુરીને સુખ કરી પાછી આવીશ. ”

“ ભલે. જાવ ત્યારે. ”

“ ડોઈ સ્ત્રીયોને ત્હારી સાથે રહેવાનું કહીશ. ”

“ ક્યારે જશો? ”

“ તે બેટ જઈને નિર્ણય કરીશું. ”

“ ભલે. ”

“ અથવા—પિન્દુબેટા, તું પણ મહારી સાથે જ ચાલજે; મંદિર એને સાંપીશું. ”

“ કેમ વિચાર ફેરવ્યો? ”

“ શરીર એકલું પડે ત્યારે કાળજી હાથમાં ન રહે—તો વિપરીત થાય. બેટા, જેને એવું ભય હોય તેણે ડોઈ ન મળે તો બોલતું બાળક પણ સંગતમાં રાખવું. ”

“ માશી, સાધુજનોનો કાળ સર્વદા મનને આમ અંકુશમાં રાખેવામાં જ જતો હશે? ”

“ સંસારમાં જન્મ લેનાર સર્વને માટે એ સાધુચરિત ઉચિત છે, તો સાધુનો આ ભેખ ધરે તેનું તો પુછવું શું? ”

“ પણ વિવાહિત જનોને એ પ્રયાસની આવશ્યકતા નહીં રહેતી હોય? ”
મન્દ સિમત કરી, મુગ્ધાને ચુમ્બન કરી, તેને વાંસે જરીક થાળડી, ચંદ્રાવલી બોલી.

“ બેટા, અનેક ભોગ અને ભોંગનાં સાધન હાથમાં છે તેને પણ સ-
“ તોષ દુર્લભ છે તે પામવાને આવું સાધુચરિત જોઈએ છીએ તો ત્હારા
“ જેવી આ ન્હાની સરખી ડોમળ દેહલતિકાને શ્રી અલખ ભગવાનના
“ અશરીર યોગથી તમે રહેવા માટે કેટલું જગૃત રહેવું પડે વારું? બેટા
“ પિન્દુ, તું અને મધુરીના વયમાં બહુ ફેર નેથી. ત્હારી સાથે એ
“ મન મુકી વાત કરશે ને એને સુખી કરવામાં તું સાધનભૂત થાય તો
“ એ પુણ્ય ત્હારે ઓછું નથી. માટે પણ મહારી સાથે ચાલ. મન ઉપર
“ જય, માણનો યોગ, અને અન્ય જીવોને સુખી કરવા: એ ત્રણ કામ પુરાં
“ થાય તો સાધુજીવનનું ફળ પૂર્ણ મળ્યું ગણવું. ”

પ્રકરણ ૧૫

કુસુમનું કકણ તપ.

સુમ, ઓ કુસુમ, તને ખોળા ખોળાને તો હું થાકી ગઈ! બબ્બું, આમ તે શું કરતી હઈશિ? ” એમ ખોલતી ખોલતી કુસુમનાં માંડવા આગળ થઈને સુંદર ઉતાવળા ઉતાવળા ચારેપાસ જોતી જોતી કરતી હતી. આજ પ્રાતઃકાળની તે જડતી ન હતી અને એને માટે નિર્મેલા દાઢપણુ સ્થાનમાં તેનો પત્તો ન હતો. એમ કરતાં કરતાં છેટે માળણની ઓરડીની પાછળ એક પીપળા તળે કંઈક ધસારો લાગ્યો, કાન માંડ્યા, બીજાં આડ પાછળ સંતાઈને જોયું, અને જુવે તો એક હાંલામાં કંઈક રાંધવા બેઠેલી કુસુમની પીઠ—માળણનો જડો સાલ્યો પહેરેલે તેથી—એકદમ ઓળખાઈ નહી... પણ જરીક એક પાસથી જોયું તો કાન, નાક, આંખ, ગાલ—સર્વ કુસુમનાં જ. શ્વાસ રુંધી સ્તબ્ધ થઈ, છાતીએ—હાથ મુકી, કાકી ભત્રીજાનો આ ચિત્રવેશ જોઈ રહી. નાક ચહાવી, ઓઠ લંબાવી, આંખો સંકોડી, અનેક ગુંચવારામાં પડી, મનમાં તે મનમાં સુંદર બડબડી: “આ છોકરીથી તો ત્રાહિ દીનના “ નાથ! એ શું કરે છે તે શું કરશે તે આપણાથી તો કંઈ સમજાય “ નહી. એની માને દુઃખ આવી પજુ એટલે એને સુઝતું નથી તે “ બાપને કારભારમાં દીકરીનું ચરિત્ર વસતું નથી. એવાં એવાંની બુદ્ધિ લોપ પામી ગઈ ત્યાં મહારા તે શા આશરા!—છતી થઉં?—ના, “ ના, જોઉં તો ખરી કે આ વેશ આખરે કેવો ઉતરે છે? ”

માળણની ઝુંપડી અને વાડીના કોટવચ્ચે ખાલી જગા હતી અને તે એક પીપળાના ઝાડની છાયાથી ઢંકાઈ હતી. આ ઝાડના મૂળ આગળ કુસુમે ભાંયમાંજ ખાડો ખોદી ચુલો કર્યો હતો અને તેમાં દેવતા સળગાવી ઉપર હાંલીમાં ખીચડી ચહાવી હતી. પોતે પાસે એક ઇંટ ઉપર અર્ધાંત્રિત—અર્ધોત્ક—અધુકડી બેઠી હતી. પોતાના શરીર ઉપરથી સર્વ અલંકાર ફેલાડી મુકેલા હતા, પણ પીપળાના તળ આગળ પોતે કાઈ વેલી પેઢે બેઠેલી લાગતી હતી અને પીપળાનો અલંકાર જતેજ થઈ પ્રડી હતી. કુળજુપક્ષમાં મધ્યરાત્રિયે ચંદ્રગિમ્મ્ય ક્ષિતિજમાં ઉગે અને આસપાસના

પ્રદેશમાં રમ્ય નવીન પ્રકાશ પ્રકટાવી રહે તેમ ઝાડના મેલા થડ આગળ કાળા સાદલામાં કુસુમનું ગૌર મુખબિગ્ન નવીન કાન્તિ ધરતું હતું. તે જોતાં સુંદરને ઉમળકો આવ્યો અને છતી થઈ તેને બાઝી પડતી પડતી અટકી.

ઝાડની ડાળો અને પાંદડાં વચ્ચેથી કાચલ ટહુકી ઉઠે તેમ શાન્તિની છાયાથી ઉભરાતા આ સ્થાનમાં કુસુમ બોલી ને સુંદરનો પગ અટક્યો:

“ જમની, આ ચુલામાંથી દેવતા ઘેર જાય છે ને ધુમાડો થાય છે “ તે ભુંગળી વગર શું કરવું ? ”

ઘોડેકે છેટે ઉગેલું ઘાસ એક લાંબી કાંતરવડે એસાંને કાપતી કાપતી માળણ બોલી:

“ ઉભાં રહો, ભુંગળી લાવું.”

“ ના ના, ભુંગળી નં હોય તોયે કુંક મરાય એમ કર.”

“ તે વારુ અમ માળીડાંને યે ભુંગળી મળે તે તમને જંગલમાં નહીં “ મળે? ત્યાં તો ઘણાંએ વાંસ હોય.”

“ પણ વાંસને કાપવાનું જોઈએ કની? આપણે તો વગર ભુંગળીયે “ તાપ લાગે એવું બતાવ.”

“ માળણ ઉઠી આવી, ને ચુલા સામું જોતી જોતી બોલી. “ વારું,

“ બહેન, તમે કર્મી લોક તેને આ તે શા અકર્મીના ધંધા કરવા? જાવ,

“ ઘેર જાવ! જુવો તો ખર આ ધુમાડે તમારી આંખો કરી છે તે—

“ કેસુડાનાં ફુલ જેવી?”

“ ના, તે હું કહું તે કર.”

માળણ કંઈ વિચાર કરી બોલી.

“ પાંદડાં ને ઘાસનો દેવતા—તે પુરો થયો; એ હવે બીજાં સુકાં પાંદડાં

“ વીણી લાવ્યા વગર નહીં બળે.”

“ તે તેમ કરતાં તો ખીચડી કાચી કાચી સુકાઈ જશે. તને છે થોડો

“ ભુકો-તે લાગશે. માટે કુંકવાનો રસ્તો બતાવ.”

“ મહારી તો અકુલ ચાલતી નથી. કુંક જેવી કુંકો મારો તે તમારાં

“ નાજુક મહોમાં જોર ફેટલું? હું કુંક મારું તો અભડાવ ને તમારામાં

“ કુંકવાનું જોર નહીં!”

કુસુમ જરાક ઉંચી થઈ વિચારમાં પડીને બોલી ઉઠી. “ જો, ભુંગ-

માને ઠેકાણે આ હાથેલી મ્હોં આગળ રાખું ને કુંક મારું તો દેવતા
સળગશે કની ?”

“હા, હ્યો, એમ કરી જુવો.”

કુંક મારતાં આંખમાં રાખ ઉડી ને માળણ હસી પડી.

“હ્યો હ્યો હવે! જવ ઘેર. જેનું કામ તે તે જ કરે. આવા રુડા ન્હો-

“ઉપર રાખોડી ઉડી ચ્હોટી તે બાવીઓ જેવાં કાળાં હાત તો તો બરો-

“બર લાગત.”

“ત્યારે આ કેવી લાગે છે?” હાથેલી વડે લુલી ત્યાંથી ફરી કુંક મા-
રવાનું કરતી કરતી કુસુમ બોલી, ને ઉત્તર મળતા પહેલાં હાથેલી ધરી કુંક
મારવા લાગી. માળણને ઉત્તર સુઝે ત્યાર પહેલાં ભડકે થયો અને સુંદર
પાસે આવી બોલી ઉઠી.

“આ દિવસમાં ઘોળા વાદળાઓથી ઢંકાયેલો ચંદ્ર લાગે છે એવું હારું
રાખોડીવાળું મ્હોં લાગે છે! કુસુમ!”

કાકીને દેખી કંઈક ચમકી, અંતે સ્વસ્થ થઈ, હાંલાનું ઢાંકણું ઉઘાડી એક
ઘોંચેલા છોડીયાવડે ખીચડીના દાણા ફાડી ચાંપી નેતી, એણી પાસ જ

દૃષ્ટિ રાખી, કુસુમ બોલી.

“કાકી, એ રાખોડી ને એ મ્હોં—એ જે આખરે એક દેખાવાનાં તે
આજથી અજમાવી નેહું છું કે એ બેનો અરસપરસ મેળ કેવો થાય

છે? આખરનું જે સાથી તેનું આજથીજ હેત કરું છું.”

“કર્યું કર્યું એ હેત! કુ-આધી-રોજ નવા નવા વેશ ફાડે છે તે હવે
નહી નભે. ખખડદાર જમની! ને આ છોકરીને અંહી આવવા

દીધી તો!”

જમની “કાકીના મ્હોં તો ઘણું જે સમજાવ્યાં પણ એ કંઈ અંમં
જેવાનું માને? રૂહાડ કરીને આવું આવું કરે છે!”

સુંદર-તે કેમ, કુસુમ, કહું માને છે કે નહી! ઉઠે છે કે ધરમાંથી
વડીલને બોલાવું?

આંખેલો દાણો હાંલીમાં પાછો નાંખી હાંલી ઢાંકતી ઢાંકતી કાકી ભણી

કંઈક ફરીને ઉંચું જોઈ કુસુમ બોલવા લાગી.

“તે શું, કાકી, એમ જાણો છો કે વડીલ કુસુમને તમારી જેઠે
ધમકાવશે?”

“ના, તું તો એમની હૈયાની હાડી-લજવામણી! તે તને કેમ ધમકાવે?

“ પણ એટલું તો થશે કે તારા આ ચાળા જેઈ વડીલ દુખના
 “ દરીયામાં હુઅશે. માનું કાળજું બાળે છે ને દાદાનું બાળ ! જેઈ તો
 “ ખરી કે કોનાં કોનાં કાળજું બાળે છે ? ભાયડાઓ છોકરીયોને
 “ ભણાવે ન આમ બગાડે તે તારા બાપ નથી જાણતા, પણ દાદા તો
 “ જાણે છે.”

હાંલી ઉઘાડી માંલ પાણી રેડતી રેડતી હસતી હસતી પાણીની
 ધાર ભણીજ આંખ રાખી કુસુમ બોલી.

“ કાકી, એ તો ભુલ્યાં. દાદા તો વળી પિતાજી જેટલું પણ કુસુમને
 ફેરવાના નહીં અને પિતાજીની જેડે તો બહુ બોલાય નહીં, પણ દાદાજીને
 તો ફેરવાય એટલું કહું.”

મ્હોં. લંબાવી ખભા ઉંચા કરતી સુંદર બોલી: “ઉંહ - તું તે કોઈને
 ગાંઠવાની નહીં. શું કરીયે આને તે ? પણ બોલ તો ખરી કે આ બધું
 “ શું કરે છે ને આ વેશ શો ફેલાયો છે ? મને તો તારી કંઈ સમ-
 “ જણ પડતી નથી.”

“ કાકી ! કોઈને ભારે પડ્યા વિના ગરીબ થઈ એકલાં બાવીઓ
 “ પેટે કેમ ફેરવાય—આવું કેમ બવાય ને આવું કેમ પહેરાય તે
 શી ખું છું.” ઉભી થઈ, કાકીના સામી ફરતી, પહેરેલા વસ્ત્રનો જડો
 પાલવ હાથમાં ઝાલી બતાવતી, અને આંખવડે હાંલી બતાવતી કુસુમ
 પ્રકુલ મુખથી બોલી અને અંતે જય પામતી હોય તેમ કાકીની આંખો
 સામું તાકીને જેઈ રહી.

“ કુસુમ, તારે કરવું હોય તે કર. પણ આ કંઈ સારું કરતી નથી !”
 નઃશ્વાસ મુકી સુંદર એક ઝાડના હુંફા ઉપર લમણે હાથ મુકી બેઠી
 અને કુસુમના ચુલા સામું જેઈ રહી.

થોડી વારે હાંલીમાં જેઈ, ઉભી થઈ બે ચાર ખાંડાં વીણી, કુસુમ
 પત્રાણું કરવા બેઠી, ને તેને સળીયોના કડકાથી સાંધતી સાંધતી બોલી
 “ કાકી, આ અન્ન ખાવું હોય તો ચાલો—એ પણ મિષ્ટ લાગશે, એથી
 “ પણ જરૂર નથી તમ થશે.”

“ શું આમ લાથમાંથી જવાને બેઠી છે ? તારા ઘરના અન્ન જેવું આ અન્ન
 ન હોય અને એ જાહેર અન્ન તારા નાજુક પેટમાં ને નળામાં ખુંચશે ને
 પ્રાતઃકાળે ઔષધ ખાવું પડશે.”

“ કાકી, આ ખીચડી ખાતે તો બે ત્રણ દિવસ થયા.”

“હો! ત્રણ દિવસ થયાં ખાય છે? દીકરી, ગજળ ક્યો!”—છાતી ઉપર હાથ મુકતી સુન્દર ચપ લેધને ઉભી થઈ અને હાંલીને અડકવા ગઈ.

“હાં, હાં, અડકશો નહી—નવણમાં છું” કુસુમ ગાળી ઉડી.

“હવે જાણ્યું ત્હારું નવણ ને જવણ. જમનીનું લુગડું, જમનીની માટલી, ને જધું નવણમાં હશે ખરું કની?”

“તો, આ જુવો. પણ કાલને માટે ઘોઈ સુકવી મુકેલું લુગડું પેલા-ઝાડની ડાળ ઉપર, ને આ હાંલી તો કુંભારના ધરની નવી છે. કાકી, આવો તો ખરાં; જરા ચાખો તો ખરાં, જુવો તો ખરાં વારું, આમ શું ગાંડાં ફહાડો છો?”

“હા હા, હું ગાંડી, ને તું ગાંડી તે ડાહી. હું તો અડકુંછું ને હાંલી ખાંલી જધું લઉંછું ધરમાં ત્હારાં માને ને ખાપને દેખાડવાને.” સુન્દર અડકવા ગઈ, કુસુમે તેને અટકાવી.

“જો, ત્હારે આ વાત તેમનાથી છાતી રાખવી હોય તો એટલું કપ્પલ કર કે આવું આવું જે જે ધર્તીંગ કરે તેની પ્રથમ મને જાણ કરવી.”

“તે તમે કપ્પલ કરોછો કે તમારે એ વાત કાઈને ફહેવી નહી?”—
“હા.”

“ને મને અટકાવવી નહી?”

“એ તો અટકાવવાનું હોય ત્યાં અટકાવવીયે પડે!”

“તે ખંજી કે કંજી?”

“કંજી, ખાપુ, કંજી. એટલું ચે કપ્પલ તો કર.”

“નક્કી—ખાતરી?”

“હા નક્કી! ખાતરી!”

“જવ ત્યારે કપ્પલ.”

“ત્યારે ફહે કે આવું આવું શું શું ધાર્યું છે?”

“જુવો. ગુણીયલના મનમાં મને જુદ્ધધનભાઈને પરણાવવાનું છે—તેની આપણે ના છે. જ્ઞેનના સસરા તે મ્હારા વડીલ. પિતાજીના મનમાં મને સરસ્વતીચંદ્રને પરણાવવી છે—તેમાં પણ આપણી ના સમજવી. અને આ ચંદ્રકાંતભાઈનાં ધરમાં એક છે ને તેના ઉપર મને ખીજ એસાડવાની માગણી તેમના ભાઈએ કરી છે—તે કાગળ પિતાજી ઉપર છે—તેની પણ ના.”

સુન્દર૦—એ વાતની ના તો સમજાઈ. પણ સરસ્વતીચંદ્રની ના કેમ કહે છે?

કુસુમ—એ વાતની નામાં છેલેસુધી મને મદદ આપો તો સમજાવું. પિતાજી, દાદાજી, ગુણીયલ, જરાશંકરમામા ને એ બધાંને આ વાતમાં તમારે સમજાવવાં.

સુન્દર૦—તે એટલી બધી હું બંધાઉં તેને સટે તું કેટલું બંધાય છે?

કુસુમ૦—સરસ્વતીચંદ્રને ના પરણવાનું મ્હારું કારણ તમને બદલામાં સમજાવું.

સુન્દર૦—ના, તે એટલામાં બદલો ન વળે; હું બંધાઉં તેના બદલામાં તું સરસ્વતીચંદ્રને પરણવાને બંધાય છે!

કુસુમ૦—આવડી આવડી ના!

એણે “આવડી” ઉચ્ચારતાં હાથના ચાળા કર્યા.

સુન્દર૦—ત્યારે અમારી એ આવડી આવડી ના; આટલી છોકરી મને પટાવે છે—જમની, જો તો ખરી.

જમની—કુસુમબા, ત્યારે કહીજ દોને. કાઠીબાને એ મનની વાત ન કહીયે?

કુસુમ૦—જો તમે આટલું બંધાવ તો હું એટલી બંધાઉં કે—સરસ્વતીચંદ્ર જડે ને પોતાના વિચાર ફેરવે તો પણ તેટલાથી કંઈ મ્હારે મ્હારા વિચાર ફેરવવાના નથી—પણ હું પુછું એ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે ને એવા ઉત્તર આપે કે તેથી મ્હારા મનનું સમાધાન થાય ને મ્હારા વિચાર ફેરવે ને તેમનો ને મ્હારો બેનો વિચાર એક થાય તો પછી હું મને કીક લાગે તે વિચાર કરું—તે વિચાર કરું—હાં—વિચાર કરું; બીજું કંઈ અત્યારથી બંધાવાનું નહીં.

સુન્દર૦—આ જોતે—આનું આમ થાય, તેનું તેમ થાય, પેલાનું પેલું થાય—તો પછી મ્હારાં કુસુમ બહેન શું કરે—વિચાર કરે! બીજું કંઈ ન કરે, પણ વિચાર કરે. જાવ અમે તો કંઈ બંધાતાં નથી.

કુસુમ૦—હું તો આ ખાવા બેસું.

પત્રાણું તૈયાર થયું હતું. તેમાં બીચડી નાંખી કુસુમ ખાવા લાગી. સુન્દર કેડે હાથ દઈ ઉભીજ રહી. વળી સ્મરણ સ્મરતાં બોલી.

“કુસુમ, બીજી વાતમાં બંધાવાનું પડતું રહ્યું, પણ વાત કહેવા તું બંધાઈ છે તે તો કહે કે ત્હે શાં શાં ધતીંગ ધાર્યો છે?”

કુસુમ હસી પડી. “કાકી, આ અન્નમાં ગેવો નીશો છે કે સાંભરેલું ભુલી જવાય છે.”

સુન્દર.—“હીક છે ત્યારે હું ભુખ્યા ભુલી જઈશ.” સુન્દરે જવા માંડ્યું, કુસુમે તેને ઉભી રાખી.

કુસુમ—ઉભાં તો રહો. જરા મરકરી કરીયે તેમાં સું રીસાવછો જે ! મહારા વિચાર ધારેલા છે તે તું, જમની, કાકીને કહે. પછી બાકી રહેશે તો હું કહીશ.

સુન્દર—કહે બાપુ, જમની, તું કહે; એ નહી કહેવાની.

જમની—કાકીબા, બહેનને તો બાવીની પેઠે રહેતાં શીખવું છે, માળણ પેઠે રહેતાં શીખવું છે, અને બાળવું છે કે અમે બધાં રહીયે છીયે તેમ એમનાથી રહેવાય કે નહી ?

સુન્દર—પછી ?

જમની—હું તો આટલું જ બાળું.

સુન્દર—તેમાં તે શું વધારે કહ્યું ? કેમ કુસુમ ? શું ધાર્યું છે ?

કુસુમ—મ્હોં ધોઈ ઉઠી, અને મ્હોં લેહોતી લેહોતી આગળ આવી બેઠી.

“કાકી, લ્યો હું જ કહીશ. મહારે જમી લેવું હતું તેમાં વાર થાય માટે આટલી ચુસ્તિ કરી ઉતાવળથી જમી લીધું. હવે સાંભળો. આ કાળમાં કુમારી સ્ત્રીયોને દ્રવ્ય વિના ખાવા પીવાનો વાંધો પડે અને મ્હોટાં ઘરનાં બાળકથી રાંક લોકની રહેણી પ્રમાણે રહેવાય નહી એવું તમે જ કહ્યું હતું. મ્હોં મહારી હવે ખાતરી કરી લીધી કે આ લુગડાં મહારાથી પહેરાશે, આ ધાન્ય મને પચશે ને ભાવશે, ને આવે દેકાણે રહેવામાં મને કંઈ હરકત નહી પડે. આ માળણનો માસના બે રૂપીઆના ખરચથી નિર્વાહ થાય છે—લુગડાં, ખાવાનું, અને માટલાં લાકડાં સુધાંત ! બાર માસે એ ચોવીશ રૂપીઆ થયા. તે ચાર ટકા પ્રમાણે છસો રૂપીઆનું વ્યાજ થાય. પિતાજી મને કન્યાદાનમાં એટલી રકમ તો એછામાં એછી આપવાનું ધારશે ત્યારે આ તો એ રકમ પણ નહી જોઈએ. એટલા રૂપીઆ પિતાજી એ મને પોતાને નામે રાખવા હોય ત્યાં રાખે અને મને આટલું વ્યાજ અપાવે એટલે આપણે થયું. તેટલામાં તો “તાકડધીના” થાય ને કુમારી કુસુમ મિસ્ દુલોરાનાથી પણ વધારે સુખી થાય.”

સુન્દર—તને આ બધું કાણે શીખવ્યું ?—હશે. હવે એ આવડ તારામાં આવી. ચાલ પછી શું કરવું છે ?

કુસુમ—પિતાજીને નાતજાતની હરકત પડે નહીં ત્યાં સુધી મને ધરમાં રાખશે ત્યાંસુધી રહીશ. તેવી હરકત પડવા માંડશે ત્યારે—

સુન્દર—ત્યારે શું ?

કુસુમ—ત્યારે કે—ગાઉં ?—

“કુસુમ બહેન ચા...ત્યાં...રે...ગોદાવરી !”

“ગોદાવરી જતાં તો પછસા જેસે, પણ સુરગ્રામ, સુન્દરગિરિની બાવીઓ, અને એવાં એવાં સ્થાન ક્યાં એાછાં છે કે જ્યાં સ્ત્રીની જાતને પણ ભય નથી અને મનજી બંડકરે તેને કેદ કરવાને તો સાધુજનોના કીલ્લા તૈયાર જ છે. કાકી, હવે સુન્દર મીરાંબાઈ થવાને તૈયાર છે.”

સુન્દર—તે ગાંસડાં પોટલાં ક્યારે કરવાનાં છે ?

કુસુમ—આવી જાત્રા કરવાને ગાંસડાં પોટલાં શાં ? શરીરનો રથ અને મનની સ્વારી; કુસુમ કહાડે સંધ, ત્યાં તો આનંદની વારી.

સુન્દર—પણ પિતાજી ધરમાં રાખે ત્યાં સુધી તો રહેવું છેની ?

કુસુમ—એમાં કાંઈ વાંધો નથી. માત્ર વચ્ચે એક દિવસ આ બધાં સ્થાન જોવા જવું છે અને ક્યાં ફીક પડશે તેનો નિર્ણય કરી રાખવો છે.

સુન્દર—તે ક્યારે ?

કુસુમ—કાંઈ નિમિત્તે પ્રસંગ આવશે.

સુન્દર—કુસુમ, હવે ધરમાં આવવું છે કે નહીં ?

કુસુમ—હાસ્તો, હવે ધર અને આશ્રમ બે કુસુમને મન સરખાં છે, ને પિતાજી અને ગુણીયલ એ બે શિવપાર્વતી જેવાં છે; તેના મંદિર જેવું આ ધર આશ્રય આપશે ત્યાં સુધી ત્યાં જ આનંદ છે. કાકી, કુસુમનું આયુષ્ય હવે તપોમય સમજવું. મીરાંબાઈનો કાળો કામળો કુસુમને ગમ્યો છે—એને સંસારના બીજા રંગ લાગે નહીં ને ત્યાંમાં હોડાય.

સુન્દર—કુસુમ, કન્યાઓને વિદ્યા આપતા પહેલાંજ સંસારમાં પરોવવી એ શાસ્ત્ર ત્હારા દૃષ્ટાંતથી વધારે સમજાશે. અને—બીજાં માળાપ પોતાની કન્યાઓને વિદ્યા આપતાં ત્હારા દૃષ્ટાંતથી ડરશે અને તે બાપડીઓને વિદ્યા નહીં મળે—એ સર્વ સંસારનું પાપ—કુસુમ—ત્હારે માયે ! માતાપિતાને અને સંસારને દુઃખી કરી તેનું દુઃખ દેખી પસ્તાજે ને કાકીને સંભારજે

કોઈ અને અશ્રુથી ભરેલી સુન્દર ચાલી ગઈ. કુસુમ ઓઠે આંગળી મુકી પાછળ ઉભી રહી—તેનું મુખકમળ કાકીની છેલી શબ્દવૃષ્ટિના

પ્રહારથી નમી ગયું. નવા હંડા વિચારમાં પડી જઈ તે ધીમી ધીમી ચાલવા લાગી. તેના મનના પ્રબળ તાપને દેખી બહારનો તાપ હારી જતો હોય અથવા એવા તાપવાળી સુંદર બાળાને વધારે તાપ ન આપવો એવી સૂર્યને કે મેઘને દયા આવતી હોય—તેમ એક વાદળું સૂર્યની નીચે આવી ગયું, અને કુસુમના મ્લાન શરીર ઉપર છત્રની છાયા થઈ.

“શકુન તો બહુજ સારા થાય છે” —મ્લાનિ ત્યજી કુસુમ કાકીની પાછળ ગઈ, અને શકુનદર્શક આશીર્વાદ હૃદયમાં ઉભેલા સત્વના મુખમાંથી નીકળતો સાંભળતી સાંભળતી હૃદમાં ને હૃદમાં સ્વંગૃહમાં ચાલી. તેના હૃદયને આજ એ સત્વ પ્રથમ દેખાયું અને જે ખંડમાં સરસ્વતીચંદ્રના મુખમાંથી ભાષણ સાંભળ્યું હતું ત્યાં, તેના જેવો સ્વર ધારી, એ સત્વ કહેવા લાગ્યું.

“સૌંદર્યોદ્ધાનના સુંદર કુસુમ ! તારું ભાગ્ય રાત્રિવિકાસિ કુસુમ જેવું નથી. આ દેશકાળને અપરિચિત સ્વતંત્રતાની જે વાસના તારામાં જન્મી છે તે વાસનાનો પિતા હું છું. એ વાસનાના બીજનું આજ સુધી શુભ એકાંતમાં તારા ઉરમાં જગત્થી અદૃષ્ટ રક્ષણ અને પોષણ લેં ક્યું છે. તારા જેવી જેની માતા અને મ્હારા જેવો જેનો પિતા એ વાસનાને શાનું ભય છે ? ”

પોતાની વાસનાને માથે આવાં “માતાપિતાની” કલ્પનાથી કુસુમ કમ્પી—એ કલ્પનાજ એ વાસનાને ભયંકર લાગી. તે ભયથી એ કમ્પવા માંડે છે ત્યાં ગૃહમાં એક બારીએ વિદ્યાચતુર એકલો ઉભો ઉભો કાંઈ રાજ્યસંબંધી વિચાર કરતો દીશે. કુસુમને દૂરથી જોતાં તેના વિચાર અટક્યા. કુસુમના કૌમારવ્રતની વાસના એને વિદિત હતી અને એના મનોરાજ્યને પ્રિય હતી; એ વાસનાનો ઉદય કુસુમમાં થયો તે એને અભિનન્દનીય લાગતો હતો; માત્ર આ દેશકાળમાં એ વાત વ્યવહારવિરુદ્ધ છે અને એ વાસનાનો ઉદય કન્યાને દુઃખકર અને અનિષ્ટકર છે એટલો—આ વિષયની તુલના કરતાં—સામો પક્ષ સમજાયો અને સત્ય લાગ્યો હતો. આ શુન્નવારામાંથી છુટવાનો માર્ગ તેને હજી જાણો ન હતો. પણ એક પાસથી આ વિષયમાં ગુણસુંદરીની ચિંતાનો તે અંશભાગી થયો હતો, ત્યારે બીજી પાસથી આ વાસનાની તૃપ્તિ શોધવાને માર્ગે નીકળી પડેલી પુત્રીના તપની વાર્તા સુંદરને મુખે સાંભળી એ ઉત્કર્ષથી પિતાનું હૃદય કુદ્યું હતું. એટલામાં જ એ ઉત્કર્ષદાત્રી મેઘાવિની દુહિતાને દાદર ઉપર જોઈ પિતાના

હૃદયે હૃદયમાં કાલિદાસની વાણીવડે, પણ ઉચ્ચાર બોલ્યાવિના, આશીર્વાદ દીધો કે—

“રમ્યાન્તરઃ કમલિનીહરિતૈઃ સરોજૈ-

શ્ચાયાદ્રુમૈર્નિયામિતાર્કમયૂક્તાપઃ ।

ભૂયાત્કુશેશચરજો મૃદુરેણુરસ્યાઃ

શાન્તાનુકૂલપવનૈશ્ચ શિવશ્ચ પન્થાઃ ॥

“કુસુમ ! સંસારમાં ત્હારો માર્ગ આવો કરી આપવા ત્હારો પિતા પ્રયત્ન કરશે. કુમુદ ગઈ તેમ તેને જવા દેવી નથી. આવી દુઃખકારક એક ભુલ થઈ તેવી બીજી કરવી નથી. જે અવિશ્વાસ અને ભયથી આ મંદિરમાં રહી રહી તું ઓછું આણે છે અને આવું તપ કરે છે તેમાંથી મુક્ત કરી ત્હારા સુંદર સ્વતંત્ર પવિત્ર અભિલાષને સફલ કરે એટલી શક્તિ—એટલી વૃત્તિ—શું મ્હારી અપત્યવત્સલતામાં નથી ? કુસુમ જેવી એક ન્હાની બાલકી—હવે એકલી એજ— તેનો અપરાધીન રહેવાનો, ઉપાધિ મુક્ત રહેવાનો, અભિલાષ, વેળાસર સમજાયો છતાં રત્નનગરીના પ્રધાન જેવો પિતા તેટલો અભિલાષ સિદ્ધ કરવા અશક્ત નીવડે એ દેશકાળનું તારતમ્ય.”

“રંક કુમુદની સ્વતંત્રતા ઉગતા પહેલાંથી મ્હેં નષ્ટ કરી. આ પ્રધાનપદની જંજાળમાંથી જન્મેલા પ્રમાદને બળે મ્હેં એ નષ્ટ કરી. મ્હારા ભાગ્યો-દ્યને કાળે જન્મેલી કુસુમની સ્વતંત્રતાને એનું પ્રારબ્ધ મ્હારી પાસે વિકાસ અપાવે છે. એ વિકાસ આવેલો એ મ્હારો ધર્મ મ્હારી દૃષ્ટિમાં જણાય છે.”

“કુમુદનાં દુર્ભાગ્ય જોઈ આ દૃષ્ટિ ઉઘડી—તેનો લાભ કુસુમને મળશે —
“એ તેનું ભાગ્ય. અનાર્થ થઈ ગયલા લોકાચાર ઉપર વિશ્વાસ રાખી હું
“સ્વકાર્યનો અનભિજ્ઞ રહ્યો, મ્હેં મહાપ્રમાદ કર્યો, અને પરિણામમાં કુમુદ
“જેવી સુશીલ રંક પુત્રીરૂપ ગૃહરત્ન બોયું ! કુસુમને એમ બોવી નહી
“એ હવે પ્રતિજ્ઞા. પુત્રહીન ગુણીયલે પુત્રીઓને પુત્રસમાન ગણી છે, અને
“એકના નાશથી તે આવી વિકલ થઈ છે તો બીજાના દુઃખથી તેને શું
“નહી થાય ? એના મનની ચિન્તા, અને કુસુમની ચિન્તા—સર્વ હવે
“મ્હારે શિર પડી ! પરણે તે પાળે તે જન્મ આપે તે આત્મજનું જીવન
“સુધારે. કુસુમનું જીવન સુધારવું—એના જેવીના મતોરાજ્યને ધ્વસ્ત કે-
“ર્યાથી નહી પણ સફલ કર્યાથી જ એ જીવન સુધરશે.”

“આ મ્હારા વિચારમાં કેટલું સત્ય છે તે મને સુઝતું નથી. પુત્રી ઉપર

“ માતાપિતાનું વાત્સલ્ય તેમને રંક કરી દે છે, વિકલ કરી દે છે, પરાધીન કરી
 “ દે છે ! કૃષ્ણ મુનિને પણ ક્ષેત્રે પડ્યું હતું કે વૈકલ્યં મમ તાવંદોષમપિ સ્ને-
 “ હાદરણ્યૌક્સઃ ॥ સર્વથા પુત્રીના પિતા વિકલ જ છે — પુત્રના દુઃખથી.
 “ પણ એમ જ થતું હશે. બુદ્ધિધન અને સુદર્શીનંદનને અત્યારે કેવી
 “ તીવ્ર વેદનાઓ થતી હશે ?

“ I fear I am, what they call, *Doting*. A strange
 “ weakness is creeping over my soul, and I don't
 “ know what absurd follies I shall commit next, while
 “ under the magic influence of this awful weakness.
 “ Let it be ! The weakness, if weakness, is noble and
 “ blessed, and I am not going to be frightened out of
 “ it by its being called a weakness. For the sake of
 “ this dear innocent child, I shall, like the poet, say
 “ to my manlier soul—“ Resist not the weakness.”

“ અનાથ બાળક માતાપિતાની પ્રીતિથી જ સનાથ છે. શંકરાચાર્ય
 “ જેવા ત્યાગીએ પણ એ પ્રીતિને પૂજ્ય ગણી છે. માતાપિતા જ્યારે
 “ પુત્રપુત્રીનાં રક્ષક પોષક નહીં થાય ત્યારે બીજું કોણ થશે ? The
 “ State certainly cannot take care of all its children
 “ when parents call parentage an accident and shift
 “ all duty from their own heads. It is, therefore,
 “ for the parents to look to the preservation and
 “ advancement of the cradled world. Parents alone
 “ can do this work most efficiently as being placed
 “ nearest their little ones and able to study their
 “ wants and give them that warmth which can
 “ develop the seeds of adolescence. This is a
 “ function which parental affection alone can best
 “ perform, and, therefore, by the logic of final
 “ causes, the function is also a duty. And I must
 “ perform it best for my little Kusum. When
 “ affection cooperates with duty, custom and con-
 “ vention must be ruled out of order !”

“કુસુમ ! લક્ષ્મીના ઉપાધિમાંથી મુક્ત રહેવાનો તારો અભિલાષ દૃઢજ રહેશે તો આવા કષ્ટ તપની અપેક્ષા વિના જ તારો પિતા તારા અભિલાષ સિદ્ધ કરશે તે જે સૌંદર્યઉદ્યાનમાં તું આજ રહે છે તેવીજ રમણીય જગામાં એ અભિલાષની વાડી ખીલવશે. એ ધર્મને માટે નાતજાત ને પ્રધાનપદ જેવા સર્વ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવા એ તત્પર છે.”

પ્રકરણ ૧૬.

શશી અને શશિકાન્ત.

ધુજનના મુખમાંથી સરસ્વતીચંદ્ર સંબંધના પદાક્ષર કાને પડતાં ચંદ્રકાંત સૌંદર્યઉદ્યાનમાંથી બહાર નીકળ્યો અને લોકસમુદાયમાં કાને પડેલા સ્વરનો ઉચ્ચારનાર શોધ્યો. દમયન્તીને શોધવા નીકળી પડેલા સુદેવનું પ્રેમાનંદકવિએ વર્ણન કર્યું છે કે

“કલ્યુ પ્રાનું ન સાંભળે, છે કલેવરમાં કષ્ટ;

“સુદેવ તે દમયન્તીની ત્યાં મળી દૃષ્ટે દૃષ્ટ”

એ વર્ણનમાં સુદેવના હૃદયની જે વૃત્તિ સમજાય છે તેવી જ વૃત્તિથી, “શશી” અને “શશિકાંત” એટલે ચંદ્ર અને ચંદ્રકાંતનો સંયોગ કરનારી કડી સમજતાં, ચંદ્રકાંતને વાર ન લાગી. આટલામાં જ સરસ્વતીચંદ્ર હશે જાણી આ ઉદ્યાનબહારના લોકવચ્ચે કાન અને આંખને ચોપાસ અતિપ્રવૃત્ત કરતો કરતો એ આગળ ચાલ્યો. હાથની ફૂલાણીઓથી સર્વેને ધક્કા મારી તે ઘેલાની પેઠે ધસતો હતો. સર્વ જાતની પાધડીઓ અને સર્વ જાતનાં વસ્ત્રોમાં સરસ્વતીચંદ્રનાં વસ્ત્રનો કે આકારનો આભાસ ન જણ્યો. ધણું શોધી શોધી થાકી પાછો ફરે છે ત્યાં ઉદ્યાનના કીલ્લાની એક પાસ ઉગેલા ઘાસ ઉપર ચાર પાંચ બાવાઓ બેસી ચલમ ફુંકતા હતા અને એક બાવો તેમના સામે પગ ઉપર પગ ચઢાવી તેમની સાથે વાતો કરતો હતો અને વચ્ચે વચ્ચે “શશિ” અને “શશિકાંત,” વાળી કડી બોલતો હતો. ત્યાં આગળ આવી ચંદ્રકાંત ઉભો અને આ સાધુના મુખમાં આ શબ્દ સાંભળી ચમક્યો.

“નકુખી આ મહારો મિત્ર નહોય!—પણ આ પંક્તિયો તો એની “જ!” પાસે ગયો અને બાવાઓની વાતો સાંભળવા લાગ્યો.

“ક્યા લેયા! અલખ જગવવાનું છોડી આ નવો સંપ્રદાય ક્યાંથી કહાડો છો?”

“મહારા ઉદ્ધારમાં જે આત્મા અલખ રહ્યો છે તે તેના અધિકારીનાં કર્ણપુટમાં જતાં ત્યાં અલખ જગાવશે.”

જોડે બેઠેલા બાવાને ચલમ આપતો આપતો બીજો બાવો બોલ્યો.

“જગાવો અલખ આ ચલમમાં! માર કુંક! એ આપણો સંપ્રદાય.”

“આ ચલમમાં અલખ અગ્નિ પ્રથમ ભડકાંરૂપે લખ થાય છે અને પછી અમારા અંતઃકરણમાં લખ થાય છે—તમે યદુશંગવાસી તે ન સમજો:” એક જણ બોલ્યો.

એને ઉત્તર ન મળ્યો. ગાનાર ફરી ગાવા લાગ્યો.

“સખ સંસારકી ચીલમ ધગાવો, અલખ કુંક વાં કુંકો કુંકો,

“ચીલમ મીટીકી, અગ્નિ લખકા, અલખ કુંક વાં કુંકો કુંકો!”

“લેયા, છોડી દે આ ચલમને તે કુંક આ અલખ કુંક!”

મહાંમાંથી ચલમ પળવાર દૂર રાખી એક જણ હસી પડ્યો: “દેખો ઓ બોધ દેનેવાલા સાધુ! લેયા, ચલમકા આસ્વાદન કખી કીયા હય?”

એના ઉત્તરમાં ગાનાર માત્ર ગાવા લાગ્યો.

“મુખકી ચીલમકું મૂર્ખ લેત હય, મે નહી લેનેવાલા!

“યદુનેદનકી ચીલમ હૃદયમે મેં તો કુંકનેવાલા!”

“અચ્છા લેયા, તુમ તુમારી ચીલમ કુંકો! અમ અમેરી ચીલમ કુંક લેઉંગા”

“નહી કાન્તા નહી નારી, હું, ત્હોય પુરુષ મુજ કાન્ત!

“જડ જેવો દ્રવતો શશી, રમરી રસમય શશિકાન્ત”

ચંદ્રકાંત ઘેર્યે બોઈ આગળ આવ્યો ને બાવાને નમસ્કાર કરી પુછવા લાગ્યો.

“બાવાજી, આપ ક્યાંથી આવો છો ને આ ઉદ્ધારનો અર્થ શો છે?”

“એ ઉદ્ધાર સમજવાનો અધિકારી હશે તે સમજશે. એનું રહસ્ય બીજાં પાસે પ્રકટ કરવાનો મને નિષેધ છે.”

“વારું, આટલુંજ ગાવાનું છે કે બાકી કાંઈ ગાવાનું છે?”

“બચ્ચા, તેરા નામ ક્યાં?”

“મહારું નામ ચંદ્રકાંત.”

“ હાં ? ચંદ્રકાંત ? નામ તો અચ્છ છે. જો નામ પ્રમાણે અર્થ
 “ હોય તો મહારું ગાવાનું જાતે જ સમજી લ્યો. તમારો ઉતારો ક્યાં છે ? ”

“ પ્રધાનજીને ત્યાં. ”

“ મહારા જેવો કોઈ સાધુજન થોડા દિવસ ઉપર આપને મળ્યો.
 “ હતો ? ”

“ હા, મહારાજના બાગ પાસેના તળાવ પાસે. ”
 બાવો વિચાર કરી બોલ્યો. “ ચંદ્રકાંતજી, મહેં જે ગાયું તેમાં કોઈ
 તમને સ્વાર્થ છે ? ”

“ સમજાયલું સત્ય હોય તો તો તમારા ગાયામાં મહારા સર્વ સ્વાર્થ છે.
 “ સર્વ સાર છે. ” ચંદ્રકાંત નિઃશ્વાસ મુકી બોલ્યો.

આ પ્રધાનના અતિથિ છે જાણી, અને આ વાતમાં સાર ન લાગતાં,
 ચલમ કુંકનાર ઉડી ચાલી ગયા અને આ બે જણ એકલા પડ્યા. ચારે
 પાસ દૃષ્ટિ કરી સાવધ થતો બાવો બોલ્યો : “ ચંદ્રકાંતજી, તમારો સ્વાર્થ
 અને સાર કોનામાં છે ? ”

“ શશિકાંતના શરીમાં મહારો સર્વ સ્વાર્થ છે,
 “ જો એમ હોય તો હું વિશેષ બોલું તે ઉપરથી અભિજ્ઞાન પામો— ”
 ચંદ્રકાંત અત્યાતુર સ્તબ્ધ થઈ સાંભળતો ઉભો. બાવે જડાં પણ સુ-
 ન્દર સ્વરથી ગાવા માંડ્યું.

“ સાંભળો, ચંદ્રકાંતજી, અને પછી મનન કરો— ”

“ સુન્દરગિરિનાં શૃંગ ચુમ્બતાં જળધરગણને— ” વગેરે પં-
 ક્તિયો બાવાએ ગાવા માંડી; “ જગ ત્યજ જનારા તણો પંથ—
 “ સંતોને સસ્તો ! ” એ પંક્તિ આવી.

આ પંક્તિ સાંભળતાં ચંદ્રકાંત કંપવા લાગ્યો ને મનમાં બોલ્યો—
 “ શું તું જગ છોડી જ દીધું ? ” તેનો વિચાર વધે તે પહેલાં ગા-
 યન વાધ્યું, “ દન્દ્રપુરી ” અને “ ચન્દ્રવિકાસિ કમળના ” ત્યાગ સાં-
 ભળી તેનું અભિજ્ઞાન સ્પષ્ટ થયું. “ લીધ ભગવો ભેખ વિરક્ત ” —
 એ શબ્દ નીકળતાં તો તેનાં નેત્રમાં અશ્રુ રહ્યાં નહીં અને નેત્રમાંથી
 નીકળી ગાલ ઉપર આવ્યાં.

“ શું બાવાજી, મહારા ચંદ્રે તમારા જેવો ભેખ લીધો છે ? મને
 “ હવે સ્પષ્ટ વાત કહી દો. હું સંસારી છું ને મહારું હૃદય હવે કંઈ

“નથી કરતું. શું મહારો ચંદ્ર સાધુ થયો?” લહોવા માંડેલાં આંસું વધારે વધારે નીકળવા લાગ્યાં.

ચંદ્રકાંતનાં અશ્રુ જોઈ બાવાના મનમાં પણ પોતાના શ્રોતાનું અભિજ્ઞાન સિદ્ધ થયું, અને આર્દ્ર હૃદયથી તે ચંદ્રકાંત સામે ઉભો રહી એનાં અશ્રુ લહોવા લાગ્યો અને બોલ્યો.

“બચ્ચા, તારે રજ પણ ગભરાવું નહી. તારા મિત્રરત્નને તું સત્વર પ્રાપ્ત કરીશ. એ અમારું પણ રત્ન છે. એ જીવ તારે માટે તૃપ્તિ છે ને મહારા મુખમાં જે ઉદ્ધાર છે તેનો પ્રભવ એનાજ એ જ મુખમાંથી, એનાજ હૃદયમાંથી, અને એની જ તૃષામાંથી છે. એ ઉદ્ધારસુધાનું પાન એકવાર કરી લે ને બોધી લે કે “તારા મિત્રની તારે માટેની તૃષા તારાથી સમન્વય.”

અશ્રુ લહોતો લહોતો મિત્રવિયુક્ત મિત્ર “બોલો બોલો, બાવાજી, બોલો—પરમુખે પણ મિત્રના શબ્દ મિટ છે—પણ —”

“પણ” વાળું વાક્ય નીકળવા ન દેતાં બાવાએ આગળ ગાયું અને ગાન પુરું થયું— “નહી મળે મિત્રઅન્વર્યુ—યજ્ઞમાં વિદ્ન જ આવે!”

“આવ્યું—ભાઈ, યજ્ઞમાં વિદ્નજ આવ્યું—તે આ ભેળ લીધો ત્યારથી જ—બાવાજી, હવે મને કાંઈ જાતે કહો—સુન્દરગિર ઉપર મહારો મિત્ર ક્યાં છે? તેનું શરીર કેવું છે? તેના અન્નપાનની વ્યવસ્થા કેવી છે? તેના મનની અવસ્થા કેવી છે? તે મને ક્યારે મળશે? ક્યાં મળશે? મહારે અત્યારેજ નીકળવું છે. આમાંથી જેટલા ઉત્તર દેવાય તેટલા સત્વર આપો. એ જીવમાં અનેક જીવોનું જીવન છે અને મહારું તો સર્વસ્વ તેમાં જ છે.”

“બચ્ચા, આ કામ ગુપ્તપણે કરવાની મને આજ્ઞા છે. આ સ્થાન તે સમય તેને પ્રકટ કરવાને અનુકૂળ નથી. તારું રત્ન સુવર્ણની પેટીમાં સાચવી રાખેલું છે અને સર્વ રીતે આનન્દરૂપ છે. એટલું જાણી શાન્ત અને શીતળ થા. તું જેમ મહોટાના ગૃહનો અતિથિ છે તેમ તારો મિત્ર મહાત્માનો પ્રિયતમ અતિથિ છે. જો તને શોધવું જોઈ આવે છે—હું તેમની નિશાસાને જાગૃત નહીં કરું. ચંદ્રકાંતજી, હું આ સ્થાને સંધ્યાકાળથી પ્રાંતઃકાળ સુધી તમારી વાટ જોઈશ અને એકાંતમાં તમારી ઇચ્છા નૂત્ન કરવાનો સંકેત દેખાડીશ.”

શંકરશર્મા અને પ્રવીણદાસ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. બાવો ચાલ્યો ગયો. ચંદ્રકાંત ગુંચવાતો ઉભો રહ્યો અને આવેલા ગૃહસ્થો સામે ફર્યો. બાવાની ગોષ્ઠીમાં ભંગ પાડનાર આ મિત્રોનો યોગ અત્યારે તેને રજ પણ ગમ્યો નહીં. તેના મહો ઉપરનો કડવાટ ઢાંક્યો ન રહ્યો. પણ બાવો તો ચાલ્યો ગયો અને હવે તો પ્રારબ્ધ જે ઢીલ કરે તેને વશ થવામાં બળાતકારે તૃપ્તિ આણવી પડી. મિત્રના સમાચારના અભિજ્ઞાને ઉત્પન્ન કરેલા સંરેભમાં તે ઉધાન છોડી મસ્તક ઉપર પાઘડી વિના આટલે સુધી આવેલો હતો. તેનું અગ્નિત્યું ભાન આવ્યું અને ભાન સાથે લજ્જાયુક્ત થયો. આ નવા મિત્રોને પણ આ દેખાવથી જિજ્ઞાસા અને ચિન્તા થઈ હતી અને તે બે જણ સાથે લાગો પ્રશ્ન પુછ્યો કે તમે અંહી આમ ક્યાંથી ?

પ્રકરણ ૧૭.

અન્દકાન્ત, અને કારાગૃહમાં સરસ્વતીચંદ્રનો શોધ.

ધુએ ગુપ્ત રાખવા સૂચવેલી વાત કહ્યા વિના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો જેવો કહણ હતો તેવોજ કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા વિના ચાલે નહીં એવી પોતાની સ્થિતિ હતી.

“ મહારા મિત્રના કંઈ સમાચાર જેવું મળવાનું નિમિત્ત લાગવાથી ઉતાવાળમાં હું આમ આવ્યો. ”

“ કંઈ સમાચાર મળ્યા ? ”

“ મળ્યા તે ન મળ્યા જેવા છે તે તેટલા પણ ગુપ્ત રાખવાને હું બંધાઈ ચુક્યો છું ”

“ કાંઈ ચિન્તા નહીં. આપ કારાગૃહમાં ચાલો; ત્યાં કેટલાક સમાચાર એકઠા થયા છે તે જાણી લેઈશું ને આપની ઇચ્છા સમજી વ્યવસ્થા કરીશું. ” શાંતિશર્માએ કહ્યું.

બન્ધનપાત્ર કરેલા અપરાધીઓને માટે એક કારાગૃહ, અને ન્યાયનિર્ણય થતા સુધીના બદ્ધશંકિત જનોને માટે બીજું, એમ બે કારાગૃહ એક મંદિરના આગલા પાછલા ભાગોમાં રાખેલાં હતાં. પ્રથમ ગૃહ અપરાધીઓનું કારાગૃહ—પાકું કેદખાનું—કહેવાતું, અને બીજું શંકિતકારાગૃહ અથવા કાચું કેદખાનું કહેવાતું. ઈંગ્રેજ રાજ્યમાં શંકિતકારાગૃહ દેશપાલક-પોલીસ-અધિકારીઓના હાથમાં હોય છે. પણ તેઓ તેમ કરવામાં

બહુ જનો ઉપર ત્રાસ વર્તીવે તે બન્ધ કરવાના હેતુથી ભીમ-ભવનમાંથી એક આજ્ઞા નીકળી હતી અને તે પછી બે કારાહુદ એકજ કારાહુદાધિકારીને સોંપ્યાં હતાં, અને દેશપાલકને શંકિતકારામાં માત્ર શોધનને અર્થે જવાના અધિકાર રાખેલા હતા.

ચંદ્રકાંતને લેઈ પ્રવીણદાસ અને શાંતિશર્મા શંકિતકારાના દાર આગળ આવ્યાં ત્યાં દેશપાલક વર્ગના બે કનિષ્ઠ અધિકારીઓ-સીપા-હીઓ-એમને સામે મળ્યા અને અંતર-અંદર-લેઈ ગયા.

વચ્ચે એક ચોક અને ચોપાસ લોખંડના સળીયાથી કરેલી ડાટડીઓ-વાળી ઓસરીયો હતી. તેમાંની અર્ધા ડાટડીઓ ખાલી હતી અને અર્ધામાં બન્દીલોક-કેદીઓ-હતા. તેમાંની એકમાં અર્થદાસ બેઠો હતો, તેને કારાધિકારીએ આંગળી વડે દેખાડ્યો અને સર્વ ચોકના મધ્યભાગમાં ખુરશીયો ઉપર બેઠા. થોડી વારમાં હરભમ, અબ્દુલ્લાખાન અને કુતેહસંગ ત્યાં આવ્યા. તે પછી રત્નનગરીના રોજ્યનો મુખ્ય દેશપાલક કેટલાક પત્રો તથા લખેલાં પુસ્તકો લેઈ આવ્યો.

“સરદારસિંહ, સરસ્વતીચંદ્ર વીશેના સર્વ સમાચાર પુરાવા સહિત ચંદ્રકાંતભાઈને બતાવો” પ્રવીણદાસે મુખ્ય દેશપાલકને કહ્યું.

“હાજી, અને તેની સાથે એમનો પોતાનો પણ કેટલીક વાતમાં પુરાવો લેવો પડશે” સરદારસિંહ બોલ્યો.

“બોલો, બોલો, જેમ નિરુપયોગી વાત ઓછી થાય તે ત્વરા વધારે થાય એમ કરજો.” શાંતિશર્મા બોલ્યો.

એક આનિહક-રોજનીશી-નું પુસ્તક સરદારસિંહ ઉઘાડવા લાગ્યો અને ઉઘાડતાં ઉઘાડતાં બોલતો ગયો.

“હા, સરસ્વતીચંદ્ર કેટલાક માસ સુવર્ણપુરના અમાત્ય બુદ્ધિધનભાઈને ઘેર અતિથિ હતા અને તેમને કારભાર મળ્યો તે જોઈ બીજે દિવસે

ત્યાંથી નીકળ્યા.....એ નીકળ્યા તેને બીજે દિવસે કુમુદખેન નીકળ્યાં. સુવર્ણપુરની ખ્હાર રાજેશ્વર મહાદેવ છે ત્યાંથી એક ગાડામાં બેઠા,

અને નીકળતા પહેલાં પ્રમાદધનભાઈ તો ખાનગી માણસ નામે રામસેન એમને મળી આવ્યો હતો. ચંદ્રકાંતભાઈનો એમના ઉપર પત્ર વાંચી,

બુદ્ધિધનભાઈ સાથે કેટલીક વાત ચીત કરી, ચંદ્રકાંતભાઈ મહારાં મિત્ર છે એવું કહી, તેમને મળવા જવાને નિમિત્તે એમણે સુવર્ણપુર છોડ્યું.”

ચંદ્ર૦—“ક્યાં મળવાનું હતું?”

સર૦—ભદ્રેશ્વરમાં. સુવર્ણપુર રહ્યા ત્યાં સુધી એમણે નવીનચંદ્ર નામ ધાર્યું હતું. બુદ્ધિધનભાઈના દરમાં તેઓ રહેતા હતા અને તે જ સંબંધમાં કાંઈ કારણ થવાથી પ્રમાદેવનભાઈને ક્રોધ ચઢ્યો અને તેમણે ક્રોધમાં સમુદ્રમાં પડી આત્મહત્યા કરી.

ચંદ્ર૦—શું કારણ ?

સર૦—તે હાલ ઉપયોગનું નથી અને તેની કથા ગોપ્ય છે. જેટલી વાત કહી તેટલીનો પુરાવો આપણાં માણસોએ સુવર્ણપુરથી જ મેળવ્યો છે. હવે ગાડામાં બેઠા પછીનો પુરાવો છે. તેમની સાથે ગાડામાં વ્યર્થદાસ નામનો પેલો બેઠો છે તે વાણીયો, તેની સ્ત્રી, અને એક બ્રાહ્મણ ડોશી એટલાં હતાં. સુન્સિંહ અને ચંદનદાસે તેમને લુટ્યાં. સરસ્વતીચંદ્રે વ્યર્થદાસની સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. તેમ કરવા જતાં તેમને પોતાને મારી પછાડી ચંદનદાસ અને તેના સ્વાર ઘસડી ખેંચી લેઈ ગયા. આટલી વાત નિશ્ચિત છે. હવે પછી જે બન્યું તેની વાર્તા બે ત્રણ રૂપે આપણી પાસે આવી છે તે જ્યાં સુધી અમે તેનો નિર્ણય કરી શકાયે નહીં ત્યાં સુધી ન્યાયના ધર્માસન પાસે આ કામ વસ્તુતઃ ચાલવું અશક્ય છે.

ચંદ્ર૦—એ શી વાર્તાઓ છે ?

સર૦—પ્રથમ વાર્તા પ્રમાણે સરસ્વતીચંદ્રને બહારવટીયાઓએ કતલ કર્યા છે.

ચંદ્રકાંત હૃદયમાં કમ્પ્યો. બહારથી અવિકારી દેખાયો.

સર૦—બીજી વાર્તા પ્રમાણે વ્યર્થદાસે મૈણિમુદ્રામાટે તેનું પુનઃ કર્યું. ત્રીજી વાર્તા પ્રમાણે તેઓ કોઈકે સ્થળે વિધમાન છે.

ચંદ્ર૦—તે તમારી ત્રીજી જ વાર્તા સત્ય છે. બીજી વાર્તા હું માનતો નથી. ત્રીજી અસત્ય હરે તો પ્રથમ સત્ય હોય.

સર૦—પ્રથમ વાર્તા હીરાલાલ નામનો મુંબાઈનો માણસ કરે છે. તેના કહેવા પ્રમાણે સરસ્વતીચંદ્રનું પુનઃ બહારવટીયાઓને હાથે બ્રીટિશ હૃદમાં થયું છે—તેમ હશે તો આ કામ ત્યાં ચાલશે.

ચંદ્ર૦—હીરાલાલ લુચ્યો છે-જુરો છે.

સર૦—તે અસ્તુ. અમારાં માણસોની બાતમી પ્રમાણે વ્યર્થદાસે પુનઃ કરેલું છે અને તે અમારી હૃદમાં થયું છે—પણ એ બાતમી જ છે—પુરાવો શોધવો બાકી છે.

ચંદ્ર૦—તે બાકી જ રહેવાનો છે.

સર૦—તે અસ્તુ. ત્રીજી વાત અર્થદાસ ફેલે છે, પણ સરસ્વતીચંદ્રના શરીરનો પત્તો તે બતાવી શકતો નથી.

ચંદ્ર૦—પણ તે સત્ય જ બોલે છે. એ પત્તો આપ મેળવો.

સર૦—તે અસ્તુ. મહારો તથા આપનો અભિપ્રાય એક જ છે. પણ શોધવાનું શરીર જડે ત્યાં સુધી સર્વ વાર્તા સાંભળતી થટે છે. સરસ્વતીચંદ્રનો સગો ધૂર્તલાલ મુંગાઈના કારાગૃહમાં છે. હીરાલાલ તેનો માણસ મારે ખટપટી છે. તેણે જીલ્લાના કલેક્ટરને અરજી કરી છે કે તેની વાર્તાનું શોધન ઇંગ્લેન્ડ કોર્ટમાં થવું જોઈએ. તેનું લખાણ આ રાજ્યસાથે પોલીટિકલ એજેન્ટ દ્વારા ચાલે છે.

ચંદ્ર૦—એની પાસે કંઈ પ્રથમદર્શનીય પુરાવો છે?

સર૦—દેખાતો નથી. પણ અર્થદાસ ઇંગ્લેન્ડ પ્રજા હોય અને અપરાધનું સ્થળ પણ ઇંગ્લેન્ડ હદમાં હોય ત્યારે પ્રથમદર્શનીય પુરાવો હોય ન હોય તેની અમારા પોલીટિકલ એજેન્ટ કદી કદી બહુ પરવા નથી કરતા.

ચંદ્ર૦—તે નથી કરતો પણ તમે કેટલી કરો છો?

સર૦—આવા પ્રશ્નો અમારે ત્યાં ચક્રવર્તિભવનમાં વિચારાય છે અને ત્યાંની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન થાય છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં બેત્રણ ગુંચાવારા છે. હીરાલાલ કંઈ કારણથી સરસ્વતીચંદ્રની હત્યા સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે અને સરકારી પોલીસમાં પૈસા વેરે છે. પોલીસ કલેક્ટરને સમજાવે છે તે કલેક્ટરનો ચીટનીસ પણ હીરાલાલને વશ છે. એજંસીનો શીરસ્તેદાર પણ તેને વશ છે. પ્રધાનજી સાથે સરસ્વતીચંદ્રનો સંબંધ તુટેલો ગણી તે નિમિત્તે આ પ્રસંગમાં ન્યાય થવાનો અસંભવ ગણી હીરાલાલ આ કામ ઇંગ્લેન્ડ કોર્ટમાં ચલાવવા ઇચ્છે છે અને સર્વ તેને ટેકો આપે છે. આવાં આવાં કારણોથી એજંસી સાધારણ નિયમ પ્રમાણે પુરાવો બસ છે કે નહીં તેનો નિર્ણય અમારી પાસે કરાવવા ઇચ્છતી નથી.

શાંતિ૦—ત્યારે પુરાવો જ ઓછો હોય તો છો ને કામ ચાલતું ઇંગ્લેન્ડ કોર્ટમાં? ત્યાં શું ખોટું થવાનું છે જે?

સર૦—ના જી, પ્રથમ તો અર્થદાસ જે શંકિત છે તે જ એ વાત ઇચ્છતો નથી. ધૂર્તલાલના મનમાં એમ છે કે ગમે તેમ કરી સરસ્વતીચંદ્રને મુક્તિ કરાવવા—પછી કોઈ અપરાધી કરો કે ન કરો—કારણ તેમને તેમ કરવામાં દ્રવ્યનો લાભ છે. અર્થદાસના મનમાં એમ છે કે હીરાલાલ પોતાના

સ્વાર્થને માટે એને મારી પાડશે, અને ઇંગ્રેજ હદમાં કામ ચાલવાની અરજ કરવા હીરાલાલ ઘણુંએ સમજાવે છે, પણ અર્થદાસ એનો એક થતો નથી ને અરજ કરતો નથી. હીરાલાલના મનમાં એવો પેચ છે કે અર્થદાસ ઇંગ્રેજ કોર્ટમાં જઈ સરસ્વતીચંદ્ર મરેલો કબુલ કરે અને પોતે ખુન નથી કર્યું પણ ખહારવટીયાઓએ કર્યું છે એવું કહે—પછી એની પાસેની મણિમુદ્રાનાં અનુમાનથી કોર્ટ એને શિક્ષા કરે કે છોડે તેની હીરાલાલને બહુ પરવા નથી. સરકારી પોલીસ ધારે તો સરસ્વતીચંદ્રને શોધી શકે એ નક્કી છે તેટલું જ એ પણ નક્કી છે કે તેઓ સરસ્વતીચંદ્રને શોધાવાનું ધારેજ નહીં એટલી હીરાલાલે ચોકસી કરી છે.

ચંદ્રકાંતે ઓંઠ પીસ્યા, “ધૂર્તલાલ કેદમાં પડ્યો પડ્યો પણ આટલા દાવ રમે છે ! ઠીક ! પણ ખગડેલી પોલીસ જેને શોધતી નથી તેનો શોધ તમે કેટલે સુધી કર્યો છે?”

હસતો હસતો સરદારસિંહ બોલ્યો: “અમે પણ પોલીસ જ છીએ કની ! ઇંગ્રેજ પોલીસને હીરાલાલનું દ્રવ્ય મીઠું લાગે તે અમને કંઈ કડવું લાગવાનું હતું?”

ચંદ્રકાંત—હું કાંઈ તમારા ઉપર એવો આક્ષેપ નથી કરતો.

સર૦—મુંબાઈગિરી ભાષા આક્ષેપવાળી હશે—આપના મનમાં આક્ષેપ નહીં હોય. પણ હશે. હવે આપની આતુરતા યથાશક્તિ તૃપ્ત કરીશું. જુવો, સાહેબ; ઇંગ્રેજ કોર્ટમાં આ કામ ચાલે ન ચાલે તેની ચિંતા ચક્રવર્તીભવનને છે—અમારે સાધારણ રીતે ચિંતા નથી હતી, પણ આ કામમાં તેમ નથી. મુંબાઈમાં તેમ અન્યત્ર શુદ્ધ અંતઃકરણવાળી પોલીસની વૃત્તિ એટલી હોય છે કે ખરો અપરાધી હાથમાં આવ્યો તો તેને જવા દેવો નહીં—પછી ખરા આરોપ ઉપરથી કે ખોટા આરોપ ઉપરથી મરે તેની પોલીસને ચિંતા નહીં.

“તમે પોતે પોતાને સર્ટીફિકેટ તો સારું આપો છો !” —ચંદ્રકાંત હસી પડ્યો ને બોલ્યો. સરદારસિંહ ગંભીર મુખ રાખીને જ ઉત્તર દેતો ગયો.

“હાજી, ન્યાયાધીશોની આંખોમાં તમે પક્ષવાદીઓ ધુળ નાંખો તે અંજાય તો ભલે, પણ અમે ન અંજાઈએ. પણ આ ચર્ચા પડતી મુઠ્ઠી માંડેલી કથા પુરી કરવી સારી છે. જુદિધનભાઈના ઘરમાં સરસ્વતીચંદ્ર રહેતા હતા તે જ અંડની જોડે પ્રમાદધનભાઈનો અંડ હતો. આ સંબંધમાં સુવર્ણપુરમાં અનેક સારી ખોટી વાતો ચાલે છે, અને આ કેસ ઇંગ્રેજ

કોઈમાં ચાલશે તો આ વાતનો પુરાવો પાડો હીરાલાલના હાથમાં છે ને તે પુરાવો કોઈમાં મુકી, સરસ્વતીચંદ્રનું જીવન શા દારણથી થયું, અને કાણે કરાવ્યું એટલું પાકે પાચે સિદ્ધ કરી, આરોપ અને શિક્ષા કોને માથે પડવા દેવાં તેની ચિંતા અનુમાનો કરનાર ન્યાયાધીશને માટે હીરાલાલ રહેવા દેવાનો છે; પણ વિનાદારણ અમારા પ્રધાનશ્રીના આગકની ફજેતી ઈંગ્રેજ કોર્ટમાં અમે થવા દેનાર નથી!

ચંદ્ર—મહારા કામમાં મને પૂર્ણ આશ્રય આપ આપશો એવો હવે મને નિશ્ચય થયો. ચાલો, બોલો.

સર—હવે સરસ્વતીચંદ્રની વાત કરીએ. જે અર્થદાસનું કહેવું સત્ય હોય તો ત્રિભેટાના વડની પેલી પાસ ઘાસનું ખીડ છે તેમાં ચન્દનદાસના સ્વારો સરસ્વતીચંદ્રને ઘસડી આણી પડેલો નાંખી નહારી ગયા હતા.^૧ મણિમુદ્રા લેઈ દોડેલો અર્થદાસ રાત્રે એ વડની ડાળોમાં સંતાઈ રહેલો હતો, અને બહારવટીયાઓ રાત્રે એ જ વડતળે વાતો કરતા હતા, તે અર્થદાસે સાંભળી હતી. આપણા એ માણસ તે રાત્રે એ જ વડમાં હતા અને નીચેથી ઉંચા જતા ભડકાનું તેજ અર્થદાસના હાથમાંની વીંટીના હીરા ઉપર ચળકતું હતું^૨ તે એ બે માણસોએ જોયું હતું. બહારવટીયા વેરાયા એટલે એ બે જણમાંથી એક જણ મનાહરપુરીના મુખીને ખબર કરવા ગયું અને ખીજું માણસ અર્થદાસની પાછળ પાછળ ચાલ્યું^૩, અને તેમાંથી આ મુદ્રાનો પત્તો લાગ્યો છે. જે જગાએ અર્થદાસનો તે સરસ્વતીચંદ્રનો ભેટો થયો હતો ત્યાં પાણી અને ઘાખાજરીયાં છે, તેમાંથી પગલાં નીકળેલાં માર્ગ ઉપર જાય છે, અને ત્યાંથી ખીજાં પગલાંઓભેગાં અદૃશ્ય થાય છે. જે ગાડામાં તેમણે પ્રવાસ કરેલો તે ગાડાવાળાને અર્થદાસે ઓળખાવ્યો છે અને તેમાં બધું લુટાતાં એક પોટકું રહી ગયેલું તેમાં કાગળો જેતાં એ સરસ્વતીચંદ્રનું લાગે છે.

“એમ!”—ચંદ્રકાંતે હર્ષમાં આવી ઉદ્ધાર કર્યો.

સર—હાથ, અર્થદાસ કહે છે, કે એની સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવા સરસ્વતીચંદ્ર ગાડા બહાર કુદી પડ્યા તેવામાં એ પોટકું ગાડામાં રહી ગયું હશે.

“શું મહારા મિત્રે એટલું શોધ્યું દેખાડ્યું?—વાહ! સરદારસિંહ, અર્થદાસ બોલે છે તે સત્યજ છે.” ચંદ્રકાંત વચ્ચે બોલ્યો.

સર૦—તે અસ્તુ. પણ વાંધો એટલો આવે છે કે અર્ચદાસ એ માણસનું નામ નવીનચંદ્ર કહેતો નથી પણ ચાંદાભાઈ કહે છે.

ચંદ્ર૦—એમાં કાંઈ નહીં-જે એક નામને બદલે તે બીજા નામને પણ બદલે.

સર૦—તે જે હોય તે ખરું. હવે અમે અમારા રાજ્યમાં ગામે ગામે થાણાંઓમાં નવીનચંદ્ર અને ચાંદાભાઈને અમુક નીશાનીઓ વડે શોધવા આજ્ઞાઓ મોકલી છે—પણ કાંઈ ઠેકાણેથી હજી પત્તો નથી.

ચંદ્ર૦—થયું, એનો પત્તો નથી ત્યારે બીજી વાતો ધુળ ને ધાણી.

સર૦—એમ જ છે, પણ હવે કાંઈક આશા પડે છે.

ચંદ્ર૦—શી?

સર૦—આપણી વાતો થાય ને અમારું કામ થાય એવો માર્ગ હવે લેવાનો છે. આપ અમને સાક્ષ્ય^૧ આપો તે આ માણસ લખશે. “મહારું સાક્ષ્ય! તે શાનું? આ શી ધાંધળ છે?” ચંદ્રકાંત ભડકીને બોલ્યો.

સર૦—હાજી, બોલો. હું સંક્ષેપમાં જ પુછી લેઈશ. આપ આજ અપૂર્ણ વસ્ત્રો પહેરી સૌન્દર્યોદ્યાનમાંથી બહાર નીકળ્યા હતા અને ત્યાં કાંઈ સાધુ આપને મળ્યો હતો?

ચંદ્ર૦—હા. તમે શાથી જાણ્યું?

સર૦—એ પ્રશ્ન અકારણ છે. એ સાધુએ સરસ્વતીચંદ્રની વાત કરીને આપને તેને મળવાને બોલાવ્યા છે?

ચંદ્રકાંત અટક્યો. સાધુએ જે વાત શ્રુત રાખવા કહેલી તે કહેવું જેવું અનિષ્ટ હતું તેવું જ તેનું ગોપન પણ અસત્ય ભાષણ વિના અસાધ્ય હતું અને અસત્ય તો અનિષ્ટ જ હતું. સરદારસિંહ તેનો શુંયવારો સમજ્યો હોય તેમ બોલ્યો.

“આપને એ વાત શ્રુત હોય તો બલાતકારે પ્રકટ કરાવવાનું મહારે કારણ નથી. મહારે એટલું જ કહેવાનું છે કે એ સાધુ આપની પાસે જે વાત શ્રુત રીતે કરે તે પુરેપુરી રાખજો અને આપને પોતાની સાથે કંઈ તેડી જવા કહે તો અમને સમાચાર કહી પછી પુશીથી જાણો અને જેટલી વાત અમને કહેવી તમને યોગ્ય લાગે તેટલી કહેજો ને કહો તે

વેળાસર ફેરવે. અમે અમારા ચાર મન્ત્રશોધકો—ડિટેક્ટિવ—ને લીધે તેના કરતાં આપ આ મન્ત્ર વધારે સારી રીતે શોધી શકો છો. માત્ર લક્ષ્યમાં રાખજો કે અમને ફેરવા જેવું નહીં ફેરવો. અમે વેળા વીત્યા પછી ફેરવેશો તો અમારા હાથમાંથી વાત જતી રહેશે. કોઈ રેલ માણસ માર્યો જશે, મુંબઈમાં સરસ્વતીચંદ્રના પિતા મિત્રોની યોજનાઓ ઉપર પાણી ફરી વળશે, અને સરસ્વતીચંદ્ર કુસુમદેવના શત્રુઓ વિપવાર્તાઓ ભરે કોર્ટમાં નિર્ભય થઈ કરશે.

ચંદ્ર—તે વાતમાં તમને આશ્રય આપવો અને તમારો અલેવો એ મહારો નિઃશંક ધર્મ છે.

સર—એમજ. પણ જે વાત બીજાને લક્ષ્યમાં રાખવાની છે. આપના શીવાય સરસ્વતીચંદ્રની ભાળ બીજા કોઈને લાગી છે માલમ પડશે તો એ મહાત્મા તમને પણ નહીં મળે, અને સુવર્ણપુત્ર્યાં આવ્યા ત્યાં છે ત્યાંથી બીજે સ્થાને જશે. વળી એ ક્યાં છે કોઈ જોવા માણસને માલમ પડશે અને તેની જીભ હાલશે તો હાલ જાણશે અને સરસ્વતીચંદ્ર જીવતા માલમ પડે તો એમને કરાવવા એવી એની પ્રતિજ્ઞા છે. માટે પણ આ વાત અત્યંત રાખવી અને માત્ર મને વેળાસર ફેરવી કે તે જ્યાં હોય ત્યાં એ રક્ષણમાં હું વ્યવસ્થા કરી શકું. છેલ્લી વાત આપને ફેરવાની એ કે હીરાલાલપાસેથી આ નાટક કોર્ટમાં ચડે ત્યારે ચડવા દેઈ, તે પછી કોઈ પુરાવો આપે ત્યાર પહેલાં, સરસ્વતીચંદ્રને તે કોર્ટમાં પ્રત્યક્ષ કે અને તેમને જીવતા સિદ્ધ કરી હીરાલાલની ફરીયાદને જડમૂળથી કરવી અને બીજે કોઈ દુષ્ટ પુરાવો આપવાનો પ્રસંગ તોડવો. આવો સંકેત છે તે સિદ્ધ કરાવવા જેટલી સહાયતા તમે સરસ્વતીચંદ્રપાસે આશો એટલે આ પોલીસને કે રાજ્યને એમને બીજા કોઈ પણ સંકેત રાખવાનું કારણ નથી.

“ મને લાગે છે કે આટલું હું કરી શકીશ. ” ચંદ્રકાન્ત વિચાર કરતો બોલ્યો.

“ ચંદ્રકાન્તભાઈ, આપના ઘરમાં પણ હીરાલાલની ખટખટ છે તે જુઓ. ” સરદાર ઉત્તો ઉત્તો બોલ્યો.

“ મહારા ઘરમાં ! ” ચંદ્રકાન્ત અમક્યો : “ મહારા જરીબના ઘરમાં તે સું જડવાનું હતું ? ”

“શ્રીમંતના રંક મિત્રો શ્રીમંત જ સમજવા. આપના મહોટાભાઈ અને આપનાં માતા ગંગાબાને માથે શોઝ્ય લાવવા પ્રયત્ન કરે છે અને તેમને હીરાલાલનો શેઠ દ્રવ્યની સહાયતા આપે છે.”

“ધૂતલાલને તેથી શું ફળ?”

“આપ સરસ્વતીચંદ્રને શોધવું મુકી ઘેર જવ તો ધૂતલાલ નિશ્ચિન્ત થાય તે એને ફળ.”

“એ તો સમજ્યો—” ચંદ્રકાંત કંઈક હસી પડ્યો. “મૂર્ખ, એમાં તે છેતરાવાના. ગંગા મરે હોયે ચંદ્રકાંત હાથમાં લીધેલું છોડવાનો નથી તે બીજી બાયડી કરવાની હોળીમાં પડવા માટે તે આ રત્નનો શોધ કરવો પડતો મુકશે?”

“ત્યારે—તો ક્ષમા કરજો —કાંઈ વધારે પણ સૂચવવું પડશે.”

“સરસ્વતીચંદ્રનું મરણ જોયો ઇચ્છેછે તેઓ જ ગંગાબાની કાશ પણ ફેલાડવા ઇચ્છેછે.”

“કારણ?” ચંદ્રકાંતને કપાળે પરસેવો છુટ્યો.

“કારણ એ જ કે મુંબાઈ છોડતી વેળા સરસ્વતીચંદ્રે આપેલા પત્રો તથા દ્રવ્યની કુંચી તમે અંહી હો તે ગંગાબા સ્વર્ગમાં હોય તો જ તેમને મળે. શોઝ્યના ડરથી જો ગંગાબા શત્રુનું કહ્યું નહીં કરે તો સ્વર્ગમાં જશે.”

“એ વાત તો ખરી! અરેરે! આ ગુંચવારો સઉથી ભારે આવ્યો!” માથું ખંજવાળતો દાંત પીસતો, ડોકું ધુણાવતો, અને હાથપગ પછાડતો ચંદ્રકાંત બડબડ્યો.

“તેની પણ ચિન્તા ન કરશો. આપ અમને આપના સ્વહસ્તના અક્ષર આપો કે ગંગાબા અમારા માણસ ઉપર વિશ્વાસ રાખે અને તેની જોડે મુંબાઈ છોડી અત્રે આવે અથવા આપના કોઈ સમર્થ મિત્ર મુંબાઈમાં હોય તો તેને ત્યાં જાય.”

“તરંગશંકર—ઉદ્ધતલાલ—ના—તરંગશંકર ગરીબ છે—ઉદ્ધતલાલ પહોચી વળશે—હા, ઉદ્ધતલાલના ઉપર ચીડી આપું છું તે પરભાઈો પત્ર લખું છું તેને ત્યાં ગંગાને મુકજો.”

“હીક, તમે ગંગાબા ઉપર પરભાઈો પત્ર ન લખશો. તે તેના શત્રુના હાથમાં જશે.”

“બરોબર. પણ તમે આ કામ કેટલા દિવસમાં કરશો?”

“ગંગાબાનું કામ પાંચ દિવસમાં કરીશું. ત્યાં સુધી તો કાંઈ ભય નથી.”

“તો હું ગંગાને તમને સોંપું છું ને સરસ્વતીચંદ્રને મને સોંપો.”

“એમજ. પણ મહેં કહેલી વાતો એકેએક લક્ષ્યમાં રાખજો. ભુલશે તો માર ખાશે.”

અંદીથી સર્વ વેરાયા. સરદારસીંહના શબ્દોના ભણકારા ચંદ્રકાન્તના કાનમાંથી ગયા નહી. એક પાસ સરસ્વતીચંદ્રને અને બીજી પાસ ગંગાને માથે ઝુમતાં ભયસ્વમોએ એની સ્વસ્થતાનો નાશ કર્યો. અંતે રાત્રિ પડી. રાત્રિયે ચંદ્રકાન્તે બાવાની વાટ જોઈ. પણ તે મળ્યો નહી. સટે કોઈ વટેમાર્ગે એ તેના હાથમાં ચીઠી આપી કે “ગુપ્ત વાત પ્રકટ થવાના ભયથી આપણો સંકેત પાર ઉતારવામાં ઢીલ થઈ છે. જો એવું ભય તમે જ ઉત્પન્ન કરશો તો સંકેત નષ્ટ થયો ગણવો. જો ગુપ્ત વાત ગુપ્ત રાખી શકશો તો ખોયેલો પ્રસંગ પુનઃપ્રાપ્ત થશે.” સૌંદર્યોદ્યાનના દ્વારખંડાર અંધકારમાં ચંદ્રકાન્ત ઉભો હતો ત્યાં એના હાથમાં ચીઠી મુકી વટેમાર્ગે કંઈક દોડી ગયો, દ્વારના કાનસના પ્રકાશથી ચીઠી વાંચી ગુંચવાયેલો ચંદ્રકાન્ત વધારે ગુંચવાયો, ગભરાયો, ખીજવાયો, અને ચિન્તામાં પડ્યો. પ્રાતઃકાળે બાવાને શોધવા, નેન જડે તો એકલાં યદુશૃંગ જવા, મનમાં ઠરાવ કર્યો. એક સરસ્વતીચંદ્રને તો શોધવાનો હતો તેમાં ખીજે બાવો શોધવાનો થયો. વિધાતાની ગતિમાં આવાં વૈચિત્ર્ય જ છે.

પ્રકરણ ૧૮.

અલખ મન્મથ અને લખ સમપદી.^૧

“Fool, not to know that Love endures no tie,

“And Jove but laughs at Lovers' perjury!”

Dryden.

“Let me not to the marriage of true minds

“Admit impediments.”—*Shakespeare.*

જીજ્ઞાસના મઠથી અર્ધા દોશને છોટે વિવાહિત સાધુ-એનો મઠ હતો. તે ગૃહસ્થમઠ કહેવાતો. તેની પાછળ તેટલેજ છોટે પરિવ્રાજિકામઠ હતો તેમાં અવિવાહિત અને વિધવા સાધુસ્ત્રીઓ રહેતી. પરિવ્રાજિકામઠની રચના વિજીજ્ઞાસબાવાના મઠ જેવી હતી. ગૃહસ્થમઠ પણ ઘણી વાતમાં તેવોજ હતો, તેમાં

૧. લખના મંગળ ફેરા અને સાત પગલાં ભરાય છે તે સમપદી.

ફેરમાત્ર ઓટલો હતો કે તેને એક માળ હતો, અને તે ઉપર નહાના નહાના ખંડ ત્યાં વસનાર દમ્પતીઓને માટે હતા, અને દરેક ખંડની પાછળ નહાનો સરખો અગાસીનો કડકો સઉ સઉનો નીરાળો હતો. આ મઠ “વિહાર” નામથી પણ ઓળખાતો. ત્રણે મઠ વચ્ચે પર્વતની લીલોતરી અને શિલાઓ હતી; અને સાધુઓએ તેમાં ધ્યાનયોગ્ય, તપયોગ્ય, અને વિહારયોગ્ય કુંજવન કરેલાં હતાં, અને પર્વત ઉપર ઉડનાર પક્ષીઓ તેમાં ટોળાખંધ આવ જ કરતાં.

ભક્તિમૈયા વગેરેનો સાથ કુમુદસુંદરીને લેઈ ખરે મધ્યાન્હે પરિવ્રાન્નિકામઠના દ્વાર આગળ આવ્યો. શ્રમથી અને ભુખથી કુમુદસુંદરીનું શરીર ગ્રીષ્મના કુમુદ પેઠે મ્લન થઈ ગયું હતું, પણ નવી સૃષ્ટિના દર્શનથી સતેજ થવા કોમળ પ્રયત્નનો ઉત્સાહ અનુભવતું હતું. માર્ગમાં જ ત્રણે મઠોની સ્થિતિ અને અલખનું રસરહસ્ય એણે સાધવીઓ પાસેથી જાણી લીધાં હતાં અને નવીનચંદ્રનો ઇતિહાસ પણ પ્રસંગે પ્રસંગે પુછી લીધો હતો. એના મનના મર્મ જાણનારી ચતુર વત્સલ સ્ત્રીઓએ એની તૃપ્તિને સર્વોચ્ચ તૃપ્ત કરી હતી અને એની નિરાશાના ઉદરમાં આશાનો ગર્ભ પ્રકટાવ્યો હતો.

મઠના મધ્યભાગે વિશાળ ચોક હતો અને તેની વચ્ચેવચ્ચ એક ઓટલો અને ઓટલા ઉપર એક મ્હોટો તુળસીક્યારો અને પીપળો હતાં. તુળસીક્યારાને અઢીંગી પીપળાની છાયામાં કુમુદને બેસાડી અને આશ-પાશ પરિવ્રાન્નિકાઓ વીંટાઈ વળી અને અનેક સુંદર પ્રશ્નોત્તરની પરંપરાથી થોડોક કાળ તો અજ્ઞાત જ ચાલ્યો ગયો. અન્તે એક ઓસરીમાં સર્વ ભોજન કરવા બેઠાં. તે પછી સર્વેની છુટી છુટી ટોળીયો પડી ગઈ; અને કોઈ ટોળીમાં જ્ઞાનની, તો કોઈમાં રસની, અને કોઈમાં રસની તો કોઈમાં વ્યવહારની, વાર્તાઓ ચાલી રહી. કોઈ ટોળીમાં અધ્યાત્મ રામાયણ વંચાવા લાગ્યું, તો કોઈમાં તુળસીના ચમત્કાર પ્રકટવા લાગ્યા. એક સ્ત્રી પૂર્વાવસ્થામાં દક્ષિણી હતી, તે “તુકા”ના અલંગ ગાતી હતી અને બેચાર જણીને મરાઠી-ગુજરાતીમાં છટાથી અને રસથી સમજાવતી હતી. બે ત્રણ ટોળીઓમાં ભજન ગવાતાં હતાં અને સાથે તુમ્બુરા સાજક અને એકતારાના સ્વરનો સંવાદ થતો હતો.

આ પ્રમાણે રમણીય પવિત્ર કાળવિનોદ કરતાં ઉત્તર મધ્યાન્હે ચાલ્યો ગયો. કુમુદે કંઈક નિદ્રા પણ લેઈ લીધી, અને જાગૃત થતાં પર્વતની

ઉત્સાહિની પવનલહરીથી ચારેપાસના સમાજ સાથે ભળી જવા ઉમંગથી પ્રયત્ન કરવા લાગી. તેના મનની સુધરતી દશા જોઈ સાધ્વીઓને પણ આનંદ થતો ગયો, અને સંધ્યાકાળે આકાશમાં ચંદ્રોદય થયો તેની સાથે સ્ત્રીવનમાં કુમુદિની જેવી કુમુદ પણ ઉત્પુલ્લ થઈ ભાસી. મઠની ઓસરીમાંથી એક બારી પર્યતના એક ઉંડા અતટ^૧ ભાગઉપર પડતી હતી, તેને જળીવાળું ખહાર લટકતું છત્તું હતું તેમાં કુમુદ બેઠી હતી, અને ઘડીમાં બારીખહાર જોતી હતી તો ઘડીમાં બારી પાસે ઓસરીમાં બેઠેલી બંસરી અને મોહનીની વાતો ધ્યાનથી સાંભળતી હતી.

બારી ખહારનો અતટ પચાશેક વામ ઉંડો હતો, સુરગ્રામથી આવવાના માર્ગના એક છેડાના દશ પંદર હાથ જેટલી જગાનું વળણ આ અતટને તળીયે આવતું હતું, ત્યાંથી એક પાસના ચહાંવ વચ્ચે તેનું મ્હો દેખાતું હતું, અને એ મ્હો આગળ એ વળણ દિવસે પણ બારી-એ ઉભેલાંની દૃષ્ટિને અંદર થતું હતું. આજે શુકલપક્ષનો મધ્યભાગ હતો અને સંધ્યાકાળથી જ ચંદ્ર આકાશના મધ્યભાગમાં ઉદય પામતો હતો. અતટ આગળના ઉંડા ઉંડાણમાં એનું શાંત તેજ ચમકતું હતું, અને કાળા કહણ અન્ધકાર અને ખડકોના હૃદયની ઉંડામાં ઉંડી અને એકાંતમાં એકાંત બોમાં ચન્દ્રિકાની કોમળ સૂક્ષ્મ પ્રભા ચન્દ્રના લેપ પેટે લીંપાઈ જતી હતી, અને એ કદિનતા અને કોમળતાનું સુંદર રસિક તેજસ્વી મિશ્રણ આ દેશકાળના દરયને તેમ દ્રષ્ટીને^૨ પ્રશાંત ગંભીર કરી દેતું હતું. સુરગ્રામ ગયેલા સરસ્વતીચંદ્રને પાછો આવતો આ બોના તળીયાને માર્ગે શોધતી કુમુદની આંખ એ તળીયાના અન્ધકારમાં પણ ફરકતી છાયાઓથી ચમકતી હતી; એની ચિત્તવૃત્તિ ચન્દ્રિકાનું એ ભાગ ભણીનું જોવું આતુરતાથી લક્ષ્યમાં રાખતી હતી; અને તળીયામાં પવન ગુંચવાયાથી સુસવાટ આવતા કે ખડકોની બખોલોમાં ઉગેલાં પાંદડાંનો ખખડાટ અથવા તેમની વચ્ચે થઈ નીકળતા પવનનો ઘસારો સંભળાતાં એના કાન સજ્જ અને સાવધાન થઈ જતા હતા.

આવી આતુરતા ભરેલી શાંતિ-અશાન્તિના મિશ્રણસમયે પાસે બેઠેલી બંસરી અને મોહનીની વાતો સાધારણ હત તો તેમાં કુમુદનું ચિત્ત ચ્હોટત નહી, પણ બારી ખહારનો દેખાવ શાંત ગંભીર છતાં કુમુદને ઉન્મોદક હતો તેવીજ આ સાધ્વીઓની ગોષ્ઠી શાંત રસથી ભરેલી છતાં કુમુદના મનોરાગની પ્રોત્સાહક હતી.

બંસરી—મોહની, સામે આ આકાશમાં ચન્દ્ર લટક્યો છે તેના સામે મધુરીમૈયાનો મુખચન્દ્ર તોળાઈ રહેલો છે, પણ એ ચન્દ્ર શીતળ અને શાંત છે તેને સટે મધુરીનું પુષ્પજીવન તમ નથી લાગતું?

મોહની—મધુર મધુરી ! તારા પુષ્પજીવનનો જૈવાતૃક ચન્દ્ર આ જ પ્રદેશમાં છે તે જાણી તું શાન્તિ પામ.

કુમુદ—પ્રિય બહેનો ! મહારા જીવનને એ ભાન અભાન જોટલું જ સંતાપકર છે. આ આકાશના ચન્દ્રની પ્રત્યક્ષતાથી તેની ચન્દ્રિકાને ભોગવીએ છીએ, પણ મહારા ચન્દ્રનો પ્રત્યક્ષ સંયોગ મહારે અધર્મ્ય છે અને હું તેની વાસના રાખતી નથી. મહારા હૃદયમાં પ્રકટેલો દ્વાગ્નિ પોતાનું ક્ષેત્ર બાળી દેઈ કાષ્ટાદિને અભાવે જ શાન્ત થશે.

બંસરી—તમારા સંસારી જનોની સ્થિતિ પ્રમાણે તારું કહેવું સત્ય છે.—ગાઢ પ્રેમની ભરેલી માલતીનાં નિઃશ્વાસ સાથે પણ એવો જ ઉદ્ધાર નીકળ્યો હતો:—

* “જ્વલતુ ગગને રાત્રૌ રાત્રાવલ્ખણ્ડકલઃ શશી
દહતુ મદનઃ કિં વા મૃત્યોઃ પરેણ વિદાસ્યતિ ।
મમ તુ દયિતઃ શ્લાઘ્યસ્તાતો જનન્યમલાન્વયા
કુલમમાલિનં ન ત્વેવાયં જનો ન ચ જીવિતમ્ ॥

“તમ સંસારી જનોની અવસ્થા આવા લેખોથી અને તારા જેવાં દૃષ્ટાંતથી અમે સમજી શકીએ છીએ. પણ તું હવે અલખ ભગવાનના આશ્રમોમાં આવી છે ત્યાં આ તારા સંસારનાં કૃત્રિમ બન્ધન છુટી જશે અને તારું કલ્યાણ થશે.”

કુમુદ—બહેન, પતિવ્રતાનો ધર્મ તો સર્વ માર્ગમાં એક જ છે અને તેમાંથી ચળવું નહીં એવો મહારો નિશ્ચય છે.

બંસરી—માલતીનો પણ નિશ્ચય જ હતો અને તે ચલ્યો તે જ વાત ધર્મ્ય ગણાઈ.

* પૂર્ણચંદ્ર ગંગામાં રાત્રે રાત્રે જવાલારૂપે પ્રકટે ! મદન મને બાળી નાખો ! —મૃત્યુથી વધારે તે એ શું કરવાનો હતો ? હું તો મહારા રલાધ્ય તાતને, વિમળ વંશની જનનીને, અને વિમલ કુંળને દયિત ગણું છું. તેના આગળ મહારો પ્રિયજન પણ દયિત નથી અને આ મહારું જીવન પણ દયિત નથી—ભવભૂતિ.

કુમુદ—માલતીને મહારા જેવો પ્રશ્ન ન હતો. એક પાસ માતાપિતાની આરા અને બીજી પાસ પ્રિયજન — એ બેમાંથી કોને પ્રસન્ન કરવું તેટલું જ એને જોવાનું હતું. તેને કંઈ મહારી પેઠે વિવાહિત પતિનાં બંધનમાંથી છુટવાનો દુષ્ટ અભિલાષ ન હતો. મ્હેં નિશ્ચય કર્યો છે કે એ અભિલાષથી મહારે દૂર રહેવું.

બંસરી—મૈયા, તારા હૃદયની શુદ્ધિ અને મધુરતા તારી પાસે આ શબ્દો બોલાવે છે, પણ સત્ય ધર્મના જ્ઞાન વિનાની કેવળ હૃદયશુદ્ધિથી શુદ્ધ દૃષ્ટિ ઉઘડતી નથી અને શુદ્ધ ધર્મ દેખાતો નથી.

કુમુદ—સર્વ ધર્મ જેને શ્રેષ્ઠ ગણે છે એ પાતિવ્રતને પ્રિય ગણવું અને આ જીવિતને અને જીવિતના નાથને અપ્રિય ગણવાં એવો મહારો ધર્મ છે. બંસરી જાહેન, તમારી પ્રીતિ મને જે માર્ગે લેવા ઇચ્છે છે અને મને સુખી જોવા ઇચ્છે છે તે માર્ગને મ્હેં ઘણા દિવસથી અશુદ્ધ ગણ્યો છે અને તેણી પાસ દૃષ્ટિ સરખી ન નાંખવા દઉં નિશ્ચય કર્યો છે.

બંસરી—મૈયા, તારા નામાભિધાન જેવો એ નિશ્ચય મધુર છે, પણ તેનો આધાર સત્ય ધર્મ ઉપર નથી.

કુમુદ—કેમ નથી?

બંસરી—પતિવ્રત ઇચ્છનારીના જે પતિરૂપને તારું વ્રત ગણવું ધર્મ્ય છે એ પતિ કોણો? તું જે દૃષ્ટિને દૂર રાખે છે તે દૃષ્ટિ તારી? કે એ દૃષ્ટિને દૂર રાખનારી દૃષ્ટિ તારી? મધુરી, આ યુગના સંસારી જનોમાં એટલા બધા દુરાચાર રૂઢ થઈ ગયા છે અને એટલા અધર્મ ધર્મ ગણાયા છે કે તારા જેવી સુંદર મધુર પક્ષિણી પણ તેની જાળમાં પડી રીબાય છે. હવે તું આ અમારા સાધુજનોના આશ્રમોમાં આવી; જે વીર્યવાન કલ્યાણકારક આચાર પ્રાચીન આર્યો પાળતા તે, તમારા દૂષિત સંસારથી દૂર રહી, અમે અગ્નિહોત્રીના અગ્નિ પેઠે સાચવી રાખ્યો છે અને અમારા આશ્રમમાં આવી તું એ આચારનો ધર્મ જોઈશ અને જોઈશ એટલે પાળીશ. મધુરી, દુષ્ટ સંસારે જે યુવાનપાસે તારું પાણિગ્રહણ કરાવ્યું તે યુવાનને જાણતાં પહેલાં તું અન્ય જનને મનથી વરી ચુકી હતી અને તે અન્યજન જ તારો પતિ—તારો એક પતિ તે એજ. કન્યા જેને મનથી વરે તે તેનો વર. માતાપિતાનો વરાવેલો કે વરેલો વર તે કન્યાનો વર નહી, અને તેટલા માટે જ શ્રીકૃષ્ણે રુદ્રિમણીનું હરણ કર્યું તે મહાધર્મ ગણાયો. મધુરી, જે અન્દ્રને હું તારો આત્મા આપ્યો તે તારો એકજ પતિ અને જે

યુવાનને ત્હારાં માતાપિતાએ ત્હારું શરીર આપ્યું તે ત્હારો જનર-હવે ત્હારું પતિવ્રત કેવું તે સમજ લે.

કુમુદે ઉડેા નિઃશ્વાસ મુક્યો અને આંખ ભીની થઈ તે બારી ખહાર જોઈ હોઈ નાંખી. ખહાર જોતાં જોને તળીયે-કંઈક છાયા-કંઈક ઘસારો-લાગ્યો. મોહની ઉઠી, કુમુદની પાસેથી નીચે જોયું, અને એની જોડે એને શરીરે હાથ ફેરવતી બોલી.

“ મધુરી, ત્હારા જનરને જોવાને સંસારે તને જે દૃષ્ટિ વિવાહના નામથી આપી છે તે દૃષ્ટિ ત્હારી નથી—તે વિવાહ ત્હારો નથી. ત્હારા જીવનો શુદ્ધ વિવાહ તો ત્હારા ચંદ્ર સાથે થયો છે અને ત્હારા હૃદયની દૃષ્ટિ તે તો તેના ભણી વળી ચુકી છે જ. ત્હારી પોતાની દૃષ્ટિ તે આ ચર્મચક્ષુને પ્રવૃત્ત કરનારી એ હૃદયદૃષ્ટિ જ; —જો જો મધુરી—આ ખોના તળીયા નીચેની છાયાઓ તને ચકિત કરે છે—શું એ છાયાઓમાં ત્હારા પતિને જતો આવતો તું શંકતી નથી? તું માતાજીની ધ્વજામાંથી આ સ્થાને મહડી આવી તે એ ચંદ્રના દર્શનને માટે નહીં? એ શંકા કરનારી અને એ દર્શન શોધનારી ત્હારા હૃદયની દૃષ્ટિ તે જ ત્હારી દૃષ્ટિ!—એ દૃષ્ટિ ત્હારા શુદ્ધ પતિને જ વરી છે અને એ દૃષ્ટિને લીધે જ તું પતિવ્રતા છે! માટે દુષ્ટ સંસારના દુષ્ટ આચારોએ જેના સંસર્ગથી ત્હારી દેહલતાને મ્લાન કરી દીધી છે તેનો હવે સર્વથા ત્યાગ કરી ત્હારા શુદ્ધ સત્વને પામ. મધુરી, ત્હારી દૃષ્ટિ તું કહે છે તે નહીં; ત્હારી દૃષ્ટિ તો હું કહું છું તે જ —જો એણે અત્યારે તને રોમાંચથી ભરી દીધી છે.”

કુમુદ—એ સિદ્ધાંતોનો પ્રતિવાદ કે પ્રતિપક્ષ કરવાની મ્હારામાં શક્તિ નથી. મ્હારું ભાવિ તો મ્હું કહું તેમ બંધાઈ ચુક્યું છે—તેમાંથી મને બ્રષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કૃપા કરી ન કરશો.

મોહની—સંસારે ત્હારી બુદ્ધિમાં આટલો બધો ભ્રમ મુકી દીધો છે; અમે તને બ્રષ્ટ નહીં કરીયે —શુદ્ધ સુન્દર કરીશું.

કુમુદ—મ્હારે એવાં શુદ્ધ પણ નથી થવું અને સુન્દર પણ નથી થવું. એ શુદ્ધિ અને સૌંદર્યનો ગ્રાહક મને વિડમ્બનારૂપ થયો છે અને જો મ્હારું કલ્યાણ ઇચ્છો તો એ વિડમ્બનામાંથી મને મુક્ત કરો અને તમારા સંસર્ગની શાન્તિ આપો.

મોહની ગમ્ભીર થઈ દયા આણી બોલી: “ તે યે પ્રાપ્તકાલ થશે ત્યારે મળશે. પણ મધુરી મૈયા, કહે વારું—તું તે ત્હારું શરીર કે ત્હારો અન્તરાત્મા ?”

કુમુદ— અણું એ શરીર અને બળ્યો એ અંતરાત્મા.

બંસરી— મોહની મૈયા, જેનાથી મધુરી તમ થાય છે એ વિષય પડતો મુકી દે અને એને શાંતિ મળે એવો કાંઈ વિષય કહાડો.

મોહની— મધુરી, તને શો વિષય વિનોદ આપશે ?

કુમુદ— મહારા સંસાર ભુલી જવાય એવું ગમે તે બોલો.

“ શું બોલીશું ? ”— મોહની અને બંસરી એક બીજાના સામું જોઈ રહ્યાં.

“ આપણા આશ્રમોનાં વર્ણન કરીશું ? ” મોહનીએ પુછ્યું.

બંસરી— મોહની, તને મહારા કરતાં બે વર્ષ વધારે થયાં છે અને ઘણા દિવસથી મન્મથાવતારનું માહાત્મ્ય સમજાવવા ત્હોં મને વચન આપેલું છે તે પાળવાનો અવસર સારો છે.

કુમુદ— એ વિના બીજી વાત નથી ?

બંસરી— અમ સાધુજનોમાંથી કોઈ વિહારમઠમાં રહે છે અને કોઈ પરિત્રાન્નિકામઠમાં રહે છે. કોને કીયામાં રહેવાનો અધિકાર છે અને ક્યારે એ અધિકાર બંધ થાય છે કે બદલાય છે તે જાણવા ઉપર અમારી સતત દૃષ્ટિ રહે છે, અને અલખ માર્ગના ગુરુજનોએ સ્ત્રીજનની ચિન્તા રાખી મન્મથાવતારનું માહાત્મ્ય રચી રાખેલું છે તે સર્વ સ્ત્રીઓને શાન્તિપ્રદ થાય છે. મધુરી. તું પણ તેથી શાન્તિ પામીશ.

કુમુદ— મહારા મનોરાગને પ્રદીપ્ત ન કરે એવી તે કથા હોય તો બલે બોલો.

મોહની— તો બે જણ સાંભળો. બંસરી, શ્રી અલખ ભગવાનનાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર, એ ત્રણ લખરૂપ છે. “ હું એક છું તે અનેક થાઉં ! ” એ કામરૂપ બ્રહ્મા પોતેજ શાશ્વત કામ છે. સર્વસંહારક રુદ્રે એ કામ દૃષ્ટિએ પડતાં તેને ભસ્મ કર્યો, પણ તે અનંગ થઈ અમર રહ્યો. ઉત્પત્તિ અને લયના કારણભૂત લખસ્વરૂપને આમ વશ ન થયો તે કામને જગતસ્થિતિના કારણરૂપ શ્રીયદુનંદને, પોતાને ત્યાં પુત્ર કરી, જન્મ આપ્યો અને આજ્ઞાવશ રાખ્યો તે પ્રદુમ્નરૂપે રહ્યો. બ્રહ્મારૂપે કામદેવ જાતે ઈશ્વર છે. શકરે તેના દેહને બાળ્યો પણ તેના આત્માની અમરતાને વશ થઈ પાર્વતીને પરણી હાર્યા. તેને છતનાર એક—શ્રીયદુનંદન—તેના મંદિરમાં મન્મથનો અવતાર થયો. સમજી ?

બંસરી— ના.

મોહની— સંસારનું પોપણ કરવું તે વિષ્ણુની પ્રવૃત્તિ. એ દેવનાં ભક્તોએ

કામદેવને બ્રહ્માનો અવતાર ગણી, વિષ્ણુનો પ્રિયપુત્ર ગણી અને શંકરથી પણ અજેય અનંગ ગણી, તેને આદર આપવો. એ સત્વ જગતના કલ્યાણનું સાધન છે અને તેમાં સ્ત્રીજનનું રક્ષણ તો એજ કરે છે.

અંસરી—કેવી રીતે ?

મોહની—જે, ઇતર પ્રાણીઓમાં પરસ્પરસંહાર અને પરસ્પરભક્ષણના ધર્મ પળાય છે ત્યાં કામદેવના પ્રતાપથી સ્ત્રીજનનું રક્ષણ થાય છે. એ જાતિઓમાં તું જોઈશ તો દેલ કરતાં મોર સુંદર અને સિંહણ કરતાં સિંહ સુંદર અને અલંકૃત હોય છે—એ જાતિઓમાં સુંદરતા પુરુષમાં હોય છે અને તેના મોહપાશમાં પુરુષ સ્ત્રીને નાંખવાને પ્રયાસ કરીને પણ સ્ત્રીના મોહમાં પડે છે અને તેનું રક્ષણ કરે છે અને તેનો ધર્મ-સહચર બને છે. મનુષ્યજાતિમાં એથી ઉલટું છે. અજ્ઞાની દશામાં તે રાક્ષસ વિવાહ અને પૈશાચ્ય વિવાહ શોધી રાક્ષસ થાય છે. પણ જે તે જ્ઞાની થાય છે તો તેના જ્ઞાનની જ્વાલા શંકર જેવી થઈ મનમથને ભસ્મસાત્ કરી શકે છે. મયૂરીમાં પોતા ઉપર પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવા સુંદર સુપિચ્છ સુશિખ મયૂર જે મોહથી કલાપ અને નૃત્ય કરી રહે છે તે મોહને પુરુષના ચિત્તમાંથી જ્ઞાનાગ્નિ દગ્ધ કરી નાંખે છે; અને અનેક સુંદરતા અને રસની ભરી સ્ત્રીને શ્રીમનમથ સહાય ન થાય તો જેટલા પુરુષ એટલા કેવળજ્ઞાની થાય તે જ્ઞાની એટલા સંન્યાસી થાય; અને જે પુરુષ જ્ઞાની ન જ થઈ શકે તે મધુરીના શરીરના જર જેવા રાક્ષસ થાય; અને સ્ત્રીયો ગમે તો અશરણ થાય કે ગમે તો દુષ્ટને શરણ થાય. શું ભગવાન મનમથ આવી મુગ્ધ મધુરીને સહાય થયો હત તો એની આ અસહ્ય દુષ્ટવશ અને અશરણ દશા થઈ હત ? બોલ, અંસરી, બોલ.

“નાસ્તો.” અંસરી બોલી. કુમુદ નિરુત્તર થઈનીચી દૃષ્ટિએ મોહનીના ચરણને જોઈ રહી. તેના નેત્રમાં દીનતા આવી અને હૃદયમાં કંઈ નવું સત્વ પ્રવેશ પામતું ભાસ્યું.

મોહની—જ્યારે સંસાર ભ્રષ્ટ થયો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના આ જ્યેષ્ઠ પુત્રનો અનાદર થયો અને માત્ર આપણા વિહાર જેવાં સ્થાનોમાં તેની પૂજા થાય છે.

અંસરી—જે તેની પૂજા આવશ્યક જ હોય તો આ પરિવ્રાજિકામંદ શા માટે જોઈએ ? અને આ મહાત્માઓ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે તે શું ખોટાં ?

મોહની—બ્રહ્મા જે જાતે જ કામરૂપ છે તેને ત્યાં સરસ્વતી જેવી કુમારિકા અને નારદ જેવા બ્રહ્મચારી શિષ્ટ ગણાય છે, અને તેના જેવાં

અલખ-ગાન જેના હૃદયમાં ઉતરે છે તે તો, જગતના અવણ માટે—ક-
લ્યાણ માટે જ—પોતાના એ અલખ ગાનને સાકાર કરી, લખગાન
કરી રહે છે. એવાં નારદ અને સરસ્વતીઓ તો બ્રહ્મદેવનાં એટલે
કામદેવનાં મોઢાં બાળક છે અને બાકીના સંસારીઓને સ્વપ્નન્ધુ ગણે છે.
એ બ્રહ્માનાં બીજાં બાળકોની પ્રવૃત્તિથી જગતની વૃદ્ધિ છે. આપણા નારદ-
મણુ ગુરુજીની પરિચર્યાના ગાનમાં મગ્ન રહે છે. આપણી સરસ્વતીઓ આ
મહામાં વીણાધારિણી થઈ રહે છે. અને બાકીની આપણી સૃષ્ટિ વિહાર-
મહામાં પ્રધુમળનું પાલન કરે છે અને શ્રોયદુનંદનની સેવા કરે છે.

અંસરી—સંસારીઓ કામદેવનું પાલન કરે અને સાધુજન પાલન કરે
તેમાં શો ફેર ? સંન્યાસી અને અલખ યોગીના વૈરાગ્યમાં શો ફેર ?

મોહની—અંદ્રાવલીના હૃદયના પતિમાં અને મધુરીના શરીરના જીવ પ-
તિમાં જેટલો ફેર છે એટલો સાધુના અને સંસારીના મનમથ-પોપણમાં ફેર.
અંદ્રાવલીનો હૃદયપતિ અલખયોગી છે અને મધુરીનો હૃદયપતિ આજ
મુખી અને અશરણ કરી નાંખનાર સંન્યાસી હતો. હવે થાય તે ખરો.

કુમુદ—“જીવ ” શબ્દ મહારા હૃદયને ખુંચે છે—હું તે પુરુષને જ આ
શરીરનો અધિકારી સમજું છું—એ શ્રદ્ધામાંથી મને બ્રહ્મ કરવાનો પ્રયત્ન
કરો તો હું તેના સામે હજી ટકી શકીશ. પણ તેની આમ નિન્દા કરો તે
મહારાથી વેદાતી નથી.

અંસરી—માટે જ તું મધુરી છે. મધુર જનોની હૃદયવૃત્તિને મૂર્ખની કે
દુષ્ટની કે શત્રુની પણ નિન્દા ગમતી નથી. તેમના હૃદયમાં મધુરતા એટલી
ગાંઠ હોય છે કે નિન્દાના કણુમાત્રની ખારાશથી એ મધુરતા અસ્વસ્થ થાય છે.

કુમુદની સાથે છજામાં બેઠેલી મોહની અને ઉમળકાથી આલિંગન દેતી
બોલી: “ મધુરી, તને જે શબ્દ વિષમ લાગે તે અને અવશ્ય નહીં કહીયે અને
તને મુખી કરે એવા જ ઉચ્ચાર કરીશું. ઉપકારિણ ચ: સાધુ: સાધુત્વે તસ્ય કો
ગુણ: । અપકારિણ ચ: સાધુ: સ સાધુ: સદ્વિરુદ્ધયતે ॥ ત્હારા ઉપર આટલું આટલું
વીતાડનારને માટે ત્હારું અંત:કરણ આટલું દ્રવે છે તે ત્હારી મધુરતાને અને
ખારી નહીં કરીયે. પણ પ્રસ્તુત પ્રકરણના દૃષ્ટાન્તમાં કેઈ પદાર્થ ત્હારા સંસાર-
માંથી લેઈએ તો ક્ષમા કરજે. અને લખ—ભગવાનની વિભૂતિને લખ કરી
તે દ્વારા અલખ જગવીયે છીયે, માટે ત્હારા સંસારને પણ લખવિભૂતિના
અંશ ગણી તેની કથા કરીશું.

કુમુદ—જે મહારા હૃદયને શાંત કરવાને માટે તેમ કરતાં હો તો બહે. પણ

એ હૃદયના મર્મસ્થાન સુંથાય એ વિના અન્ય ફળ ન થાય એવી વાત છેડશો નહીં.

મોહની-બાઢમ્-મહારી મધુરી-બાઢમ્. અમે સર્વથા તેમ કરીશું. તો શાંત થા અને સાંભળ. એક કાળ એવો હતો કે સંસારમાં આઠ જાતના બધા મળી એટલે શુદ્ધ વિવાહ અને અશુદ્ધ વિવાહ ઉભય હતો. કાળાંતરે સંસારે ગાન્ધર્વવિવાહને વર્જ્ય ગણ્યો, પણ અમ અલખ માર્ગના યોગીકુળમાં તો એટલો એ વિવાહ જ પ્રશસ્ત અને અન્ય વિવાહનું મૂળરૂપ ગણ્યો છે. જગતનું કલ્યાણ તેથી જ છે એમ માનીયે છીયે, અને તેનું કારણ એટલું કે ભગવાન મદનનો સ્વયંભૂ અવતાર બે હૃદયમાં સંપૂર્ણ કલાથી પ્રકટે એટલે તેમાં અલખની લખવાસના પ્રકટ થઈ ગણીયે છીયે, અને જે અલખના પ્રત્યક્ષ દર્શનનાં અધિકારી નથી તેને તે અધિકાર પામવાનો એક માર્ગ મન્મથના સ્વયંભૂ અવતારનું જ્યોતિ ઝીલવામાં છે.

ખંસરી— તે તો સંસારીયો પણ ઝીલે છે.

મોહની—ના, એમ નથી. મદનનો અવતાર એક નથી. મદનવૃક્ષની સ્થિતિ ત્રણ અને અવતાર અનેક છે. કામ, ભોગ અને પ્રીતિ એવી ત્રણ આ વૃક્ષની સ્થિતિ છે. એ વૃક્ષનાં પૃથ્વીતળે ગુપ્ત રહેલાં બીજ અને મૂળની દશા એ કામ; પૃથ્વી બહાર અનેક રસનલિકાઓથી-નસોથી-તર-વરતું થડ તે ભોગ; અને પત્ર, પુષ્પ, ફલસમૃદ્ધિ તે પ્રીતિ, રતિ, આદિ નામથી શાસ્ત્રકારે વર્ણવી છે. હવે મદનના અવતાર પુછો તો અનેક છે. પણ પ્રધાનપક્ષ આંગળી બહેકે ગણાય એટલા ચાર છે. પાશવ કામ, જનર કામ, પરિશીલક કામ, અને પુત્રાયિત કામ. પશુ જાતિનો કામ તે પાશવ કામ; તેમાં ધર્મવૃત્તિ નથી, અધર્મવૃત્તિ નથી, ને સંકલ્પસૃષ્ટિ નથી—માત્ર આહુષાદિવૃત્તિથી ભોજ્યસૃષ્ટિની દૃષ્ટિસાથે કામવૃક્ષનું બીજ રોપાય છે અને સ્થૂલ ભોગથી પ્રીતિનો ફાલ થાય છે. બીજને જનરજનનો કામ તે જનર-કામ; એમાં ચક્ષુઃપ્રીતિ, મનઃસંયોગ, આદિ બીજદશાની પરંપરાથી કામનો અવતાર થાય છે, અને સંકલ્પસૃષ્ટિ સૂક્ષ્મ થઈ શકે છે; પણ તે કામ નિરંકુશ છે, અધર્મ્ય છે, મનુષ્યજાતિમાં અવ્યવસ્થા અને વર્ણસંકરનો પ્રેરક છે, પુરુષને અન્ય પુરુષાર્થોમાં બાધક અને વિક્ષેપક છે, સ્ત્રીજાતિની સમ-ષ્ટિના શારીરક તેમ આર્થિક-એટલે જીવિકાના-કલ્યાણનો પરિણામે પ્રધ્વંસક

૧. રસો રતિઃપ્રોતિર્ભાવો રાગો વેગઃ સમાપ્તિરિતિ રતિપર્યાયાઃ X X ફલાવસ્થા રતિઃ X X ફલાવસ્થાયાં સુખત્વેન ચિત્તપરિસ્પન્દેન રમણાદ્રતિઃ । (કામશાસ્ત્રકારો)

છે, અને સંતતિનાં સર્વ સફળ્યનો ઉચ્છેદક છે. નિરંકુશતાનો નિરંકુશ
સ્વાદ-મોહ એ જ આ વૃક્ષનો ખીજાત્મા છે અને એનું ભયંકર વિષ મરણ-
સુધી પહોંચ્યાં કરે છે. પરિશીલક^૧ મદન સંવનન^૨કાલથી વિવાહ સુધી ખીજદ-
શામાં રહે છે, અને વિવાહ પછી જ તેની ભોગદશા અને રતિસમૃદ્ધિ ઉદય
પામે છે. આમરણાન્ત, સંયોગે તેમ વિયોગે, એ ઉદય, આકુચ્યન-
સમ્પ્રસારણ પામતો પામતો, દમ્પતીનાં હૃદયમાંના સ્નેહમય અલખનું અદ્વૈત
લખ કરાવે છે, અને નિષ્કામ વાસનાથી શારીરક કામને, બાલિશ પુત્રવત્,
કવચિત્ લાલન આપે છે તો કવચિત્ તેને અંકુશમાં મુકી, લખરૂપને તેમ
અલખરૂપને લક્ષ્ય કરે છે. વિવાહપછીનો એ પુત્રાયિત કામ અને તન્નન્ય-
પ્રીતિ કીટબ્રમરીન્યાયથી આધ્યાત્મિક થઈ જાય છે -- આ દમ્પતી પરસ્પરનાં
સ્થૂલ શરીર જોતાં જોતાં સૂક્ષ્મ શરીર જોવા લાગે છે અને તેમાંથી
પરસ્પરનાં અધ્યાત્મસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કરી તેનો ભોગ અને તેની રતિને પામે
છે. એ ઉચ્ચતમ સૂક્ષ્મ પ્રીતિ અલખના વિહારવાસીઓને જ પરિચિત છે.
સુન્દરગિરિ બહારના સંસારી જન એટલી તો અધોગતિને પ્રાપ્ત થયા છે
કે આ અધ્યાત્મપ્રીતિનું સ્વપ્ન પણ જોઈ શકતા નથી. મધુરી ! મહારી
મધુરી ! તારા મનના પતિના સંયોગથી તું આ પ્રીતિને પામત અને
તેનું માહાત્મ્ય અનુભવત; તે શુદ્ધ પ્રીતિમાંથી તારા આ માની લીધેલા
પતિના સંયોગથી તું ભ્રષ્ટ થઈ ! શું એ ભ્રષ્ટ સંસારના અધોગત
આચારવિચારમાંથી અમ સાધુજનોનો સંગ તને ઉદ્ધાર નહીં આપી શકે ?
કુમુદ વજ્રમય હૃદય કરી બોલી : “ મોહનીમૈયા, જે સ્વપ્નનું ખીજ
ઉડી ગયું તેની વાત પ્રગટી મુકો. એ ખીજદશાનું માહાત્મ્ય મને મહારા
બ્રષ્ટ જનના માહાત્મ્યનું સ્મરણ કરાવે છે, અને હું શક્તી જેવી એ
મહાત્માના દર્શન કરવાને માટે જ આવી છું-તેના દર્શનથી તૃપ્ત થવું એટલો
જ મહારો અધિકાર છે અને એટલો જ મહારો ઉદ્ધાર છે. એથી વધારે
લોભ તે અતિલોભ છે ! એમાં મહારો ઉદ્ધાર નથી, વિનિપાત છે. કૃપા કરી
તે સંબંધે પ્રશ્ન ન પુછતાં એ માહાત્મ્યનું જ પ્રકરણ ચલાવો; કારણ અમ
સંસારી જનોના આચાર વિચાર કરતાં તે જુદી જાતનો તમ સાધુજનોનો
ઉત્કર્ષ મને એટલું આશ્વાસન આપે છે કે મહારા હૃદયશયનું ઉન્મૂલન
કરવાની મહારી અશક્તિને હું અપવિત્ર ગણતી હતી તે નિર્દોષ છે એટલું

૧. શીલ્ડ = મનથી ધ્યાનમાં આરોપવું. પરિશીલક એટલે વારંવાર શી-
લન કરનાર.

૨. સંવનન = લગ્ન પહેલાં સ્ત્રીને વશ કરવાનો પ્રયત્ન = Courtship, wooing.

આજથી—તમારી કૃપાથી—હું જોઉં છું.” એના શબ્દોચ્ચારમાં એના હૃદયની શાન્તિ સ્પષ્ટ લાગી.

મોહની—મધુરી, તું એથી પણ વધારે જોઈશ. તારો હૃદયદેશ કેવળ નિર્દોષ છે એટલું જ નહીં, પણ તારી એ સ્થિતિને લીધેજ તું હજી પવિત્ર છે. એ દંશ જે તારામાં જન્યુત ન હતો તે અમે તને પામર અને દુષ્ટ ગણીએ. પરિશીલક કામનું લક્ષણ તને કહ્યું એ કામ વિવાહ પહેલાં પરિશીલક હોય છે અને વિવાહ પછી પરિશીલક તેમ જ પુત્રાયિત હોય છે. પણ તમ સંસારી જનોના આચારમાં વિવાહ પહેલાંનું પરિશીલન કે સંવનન તો હતું જ નથી—માત્ર પાછળથી “કેવળપુત્રાયિત” અને સ્થૂલ કામ હોય છે, ભોગ પણ સ્થૂલ હોય છે, અને પ્રીતિ પણ કેવલ સંપ્રત્યયાત્મિકા હોય છે.

કુમુદ—એ પ્રીતિ, એ સંવનન, અને એ પરિશીલન મને અભિજ્ઞાત કરાવો.

“તે તો તારા ઇષ્ટ પુરુષનું કામ—બાકી મોહની મૈયા અનુભવહીન જનને આપી શકે તેટલો બોધ તને આપી શકશે.” ચાલતી વાર્તાના શ્રવણમાં આવી ભળી બેઠેલી બે ત્રણ બીજી સ્ત્રીઓમાંની એક બોલી.

મોહની—ચુપ, પ્રમત્તા, ચુપ! તું મધુરીનાં સુખદુઃખની મધુરતા જાણતી નથી ત્યાં સુધી તને કંઈ કટાક્ષ વચન બોલવાનો અધિકાર નથી. મધુરી, પ્રીતિ ચારે જાતની કહી છે : વિષયાત્મિકા, સંપ્રત્યયાત્મિકા, આભિમાનિકા, અને આભ્યાસિકા. શબ્દરૂપાદિ પ્રત્યક્ષ વિષયોના ભોગથી થાય તે વિષયાત્મિકા પ્રીતિ; એ પાશવ કામનું ફલ હોય છે. જે પુરુષને મહે અથવા મહારા કુટુમ્બે મહારો પતિ માન્યો છે અથવા જેને હું શોધું છું તે આ જ પુરુષ હોવો જોઈએ એવી બુદ્ધિથી—સ્વયંભૂ મદનની સૂચના વિના—તે પુરુષ ઉપર કોઈ સ્ત્રી પ્રીતિ કરે તે સંપ્રત્યયાત્મિકા. તારા શરીરના પતિ ઉપર તું જે મધુર પ્રીતિ રાખે છે તે આવી સંપ્રત્યયાત્મિકા છે. સંબંધાદિનો કોઈ જનમાં અધ્યારોપ કરવો અને તે હેતુથી પ્રીતિ થાય તે આ વિષયના વિચાર વિના, અભ્યાસ વિના, માત્ર સંકલ્પાત્મક જે મન તેના સ્વચ્છન્દ સંકલ્પથી જ, જે ભોગ થાય તેની પ્રીતિ આભિમાનથી

૧. અભ્યાસાદભિમાનાચ તથા સંપ્રત્યયાદપિ ।

વિષયેભ્યશ્ચ તન્નજ્ઞાઃ પ્રીતિમાદુશ્વતુર્વિધામ્ ॥ (કામશાસ્ત્રકારો.)

૨. Fancy.

થઈ માટે આભિમાનિકી કહી છે. કેવળ કોઈકે સ્વચ્છન્દ સંકલ્પથી જાગેલા, પણ વિષયને ગોણુ ગણનાર, સ્વયંભૂ મદનના ઉત્કટ યોધના બળથી, પણ યોગ્ય પરિશીલન વિનાની, પ્રીતિ આભિમાનિકી થાય છે. સ્વયંવરે વરાયલાં વરકન્યાની પ્રીતિ અભ્યાસ વિનાની હોવાથી તેમ વિષયને ગોણુ ગણનારી હોવાથી આભિમાનિકી ગણવી. આવી પ્રીતિનું અવલોકન અમ સાધુજનોને થતું નથી અને અમારાં ચિત્ત જ્ઞાનભક્તિને વશ રહેછે તેમાં જાતે એવા સંકલ્પ થતા નથી, માટે હું તેનું દૃષ્ટાન્ત આપી શકતી નથી. પણ એટલું જાણું છું કે અલ્પ ઉપરની અમારી પ્રીતિને અલ્પ ન માનનાર નાસ્તિકો આભિમાનિકી પ્રીતિ ગણે છે. જે નાસ્તિકોની અશ્રદ્ધા સત્ય હોય તો તો તેને મન આપણી ખિન્દુમતાની પ્રીતિને તેઓ આભિમાનિકી ગણે તો તેમાં દોષ ન રહેવાય. હવે ચોથી પ્રીતિ આભ્યાસિકી છે. કર્મણાં પુનઃ પુનરનુષ્ઠાનમભ્યાસઃ. કેવળ વિષયનો, કે સંકલ્પનો, કે અભિમાનનો, ભોગ કરવાને બદલે તેમના વિના અથવા તેમના સહિત પણ કોઈ કર્મના અભ્યાસથી જે પ્રીતિ થાય તે આભ્યાસિકી પ્રીતિ. સ્તન્યપાનની આસક્તિવાળું બાળક માતા ઉપર પ્રીતિ કરે તે આભ્યાસિક : બાળકને વિષયનું ભાન નથી, સંકલ્પ નથી, અભિમાન નથી, પણ માત્ર અભ્યાસ છે. સંસારી જનોમાં બાળકને બાળક સાથે વરકન્યાને નામે ગોઠવવાનો ચાલ છે. તે બાળકયુગને પરસ્પર સાહચર્યના અભ્યાસથી કાલક્રમે આભ્યાસિકી પ્રીતિ થઈ શકે છે અને ત્યાં મુધી આભિમાનિકી પ્રીતિ હોય છે, અથવા ત્યારે જેવા મધુર જીવને સંપ્રત્યયાત્મિકા પ્રીતિ હોય છે, અથવા તો અપ્રીતિ અને કલેશ હોય છે—જે અપ્રીતિના ફળનું ત્યારે આભિમાનિકી પ્રીતિના ક્રુપાત્ર પુરુષે તને આસ્વાદન કરાવેલું છે.

એકલી સ્ત્રીઓમાંથી એક બોલી ઉઠી: “મૈયા, સંસારી જનોના ધર્મ જાણવામાં નથી રસ અને નથી લાભ. એને સ્થાને હવે આપણા અલ્પ માર્ગના ધર્મ બોલો.”

મોહની—તું એકલીજ મહારાં શ્રોતૃજનમાં હત તો તેમ કરત. પણ સંસારસાગરમાંની માછલી જેવી આ મધુરી આપણા મીઠા જળમાં ખેંચાઈ આવી છે તેના પ્રાણવાયુને પોતાના સહજ પ્રાણનું રોધન કરી આપણા જળમાંના પ્રાણનું ધારણ કરાવતું છે તેનો માર્ગ તું ન સમજે. મધુરી મૈયા, આ ચાર જાતના કામ; તેના વૃક્ષની ત્રણ દશા, અને તેની ફલપુષ્પ સમૃદ્ધિરૂપ ચાર જાતની પ્રીતિ તને કહી દીધી. હવે તેના પરસ્પરસંબંધ

સમજ, અને અમારા આ માર્ગમાં તે સર્વના વ્યાવર્તક વિશેષ છે તે પણ સમજ. આજ સુતા પહેલાં આ વિષય તને કરબદર જેવો હું કરી આપીશ અને સ્વસ્થ નિદ્રાનો તું ઘણો દિવસે અનુભવ કરીશ.

કુમુદ—તમારી સર્વની હું દુઃખી જીવ ઉપર કૃપા છે.

મોહની—કામ, ભોગ, અને પ્રીતિ, સ્થૂલ શરીરને વિષય કરે છે ત્યારે સ્થૂલ હોય છે; સૂક્ષ્મ શરીરને વિષય કરે છે ત્યારે તે સૂક્ષ્મ હોય છે અને તેને અધ્યાત્મ પણ કહે છે. અમારે ત્યાં કેવળ-સ્થૂલ કામાદિ નથી, પણ સ્થૂલસૂક્ષ્મ અને કેવળસૂક્ષ્મ હોય છે. ધર્મ, ભક્તિ, અને જ્ઞાનથી જેમ મોક્ષ શોધાય છે તેમ આ ઉભય સૂક્ષ્મ કામાદિથી પણ શોધાય છે. અમારાં સાધુજન કેવલ સ્થૂલ કામાદિને સંગ્રહતા નથી અને તેનો નિરોધ કરવામાં અમારી પટસંપત્તિઓ વ્યાપ્ત રહે છે. પણ સૂક્ષ્મ કામાદિનો અમે નિરોધ કરતાં નથી. કન્યાના કંકણ પેઠે કાણે એકલાં અવિવાહિત રહેવું અને અલખની લખવાસનાએ સંયોજવા માંડેલા કીયા જીવ-આણુઓએ ત્રસરેણુકાદિ સંયુક્ત રૂપ પામવાં એ વ્યવસ્થા એ લખ-વાસનાની છે—શ્રી યદુનન્દનની છે, મનુષ્યની નથી. જે જીવ-આણુનાં ભિન્ન સ્ફુરતાં હૃદયમાં મન્મથોદય થાય અને એના મન્યનથી એ હૃદય, ભિન્ન આણુઓ પેઠે, અયસ્કાન્ત અને અયોધાતુ પેઠે, એક બીજાના સાન્નિધ્યમાં આકર્ષાય ત્યારે સાધુઓ એતી લે છે કે વ્યતિષ્જતિ પદાર્થાનાન્તરઃ કોપિ હેતુઃ । આ આન્તર હેતુભૂત લખ-વાસનાથી ઉન્મીલિત થતાં ઉભય હૃદયકમલ પરસ્પરનું સંબોધન અને અભિજ્ઞાને કરે છે અને એ સંયોગ કરવા શ્રી યદુનન્દન ઇચ્છે છે કે નહીં તે જાણવા મન્મથને પરિશીલક કરે છે અને પુરુષસાધુ સાધ્વીજનનું સંવનન કરે છે. સ્ત્રી પરિશીલન કરે નહીં તો એ સંયોગ-વાસના પુરુષે ત્યજવી, અને પુરુષ સંવનન કરે નહીં તો સ્ત્રીએ સંયોગવાસના ત્યજવી, એવી પ્રભુની ઇચ્છા ગણીએ છીએ. પણ જો તેવું કાંઈ ન હોય તો શ્રીયદુનન્દનની ઇચ્છાને અનુકૂળ ગણી તેમના પુત્ર કામદેવ પોતાનાં સર્વ અસ્ત્ર લેઈ પરિશીલન-કાર્યે સ્થૂલસૂક્ષ્મરૂપે સજ્જ થાય તેમનો સત્કાર કરવો એ સાધુજનમાં લખરૂપની અલખપૂજા ગણાય છે. આ પૂજાનો સંવનનથી આરંભ થાય છે, પરિશીલન એ એનો દ્વિતીય પણ દ્વિતર વિધિ છે, અને તે વિધિ નિર્વિઘ્ન સમાપ્ત થાય તો સંસારી જનોના સાત વિવાહ ત્યજી તેમજ તેમનું વરણ-વિધાન-જાળ ત્યજી, અમે ગાન્ધર્વ

વિવાહથી આ સર્વ પૂજા સમાપ્ત કરીએ છીએ અને મદનની કેવળ-પરિશી-
લક દશા પણ સમાપ્ત થાય છે.

કુમુદ—પરિશીલન, સંવનન આદિ શબ્દોના અર્થ સમજાવો. તમારામાં
લગ્નવિધિ નહીં? તમારામાં બાલવિવાહ સમૂળક નહીં? વિધિ નહીં તે વિ-
વાહ કેવો? વિવાહ નહીં તો પછી વૈધવ્ય શાનું?

ખંસરી હસી પડી—“મધુરી, આજ તો તું છેક મુગ્ધા થઈ ગઈ! એથી
પણ ઓછી નહોતી બાલા થઈ ગઈ!—કે આ પ્રશ્નો પુછેછે! નવીનચંદ્રજી જે-
વાનું પરિશીલન પામી આ પ્રશ્નો તું પુછેછે તે કેવી નવાઈ!”

મોહની—ખંસરી, સુરગ્રામમાં સંસારીઓનો સંસર્ગ મને થયો છે તેથી
બાણુંછું કે આપણને જેમ મધુરીના સંસારથી આશ્ચર્ય લાગે છે તેમ આપણા
મદનવૃક્ષથી તેમને પણ આશ્ચર્ય લાગે છે. મધુરી, અમારા વિહારમાં મદનવૃક્ષ,
જેને મદનપ્રરોહ પણ કહીયે છીએ, તેની મૂળ વ્યવસ્થા કામસૂત્રકારોએ સંસા-
રમાટે લખેલાં શાસ્ત્રો ઉપરથી કરી છે. પણ જેમ સંસારીઓ અન્નપાન અને
વિહારનું ફળ શારીરક પોષણ અને આનંદમાં શોધે છે તેમ અમે તે સર્વનું
ફળ લખરૂપના પોષણમાં અને અલખ આનંદના બોધનમાં શોધીયે છીએ
અને તેટલા પ્રયોજનને ઉદ્દેશી અમારા રહસ્યસિદ્ધાન્તીઓએ, કામશાસ્ત્રકા-
રોના આશય લેઈ શ્રીકૃષ્ણપુત્ર કામદેવનું માહાત્મ્ય સમજી, તેને અંગે અમારા
મદનપ્રરોહની વ્યવસ્થા કરેલી છે. આથી કામશાસ્ત્રની પરિભાષામાં અલખ-
પ્રીતિના અર્થનો ગુમ્ફ ગુંથી એના જ શબ્દોમાં જુદું પારિભાષિક સમજીયે
છીએ. જો, શીલ શબ્દ મૂળ ગતિવાચક છે. કોઈને પ્રાપ્ત કરવું તે તેનું શીલન.
કોઈના હૃદયને પ્રાપ્ત કરવું તે પણ તેનું શીલન. પરિતઃ ચારે પાસથી વારંવાર
શીલન કરવું તે પરિશીલન. એ શબ્દોનો પ્રયોગ ઘણાં રમણીય સ્થાનમાં થાય
છે. ચંદનુગમના ચગહનમપિ શીલિતમ્—એમાં ગહનના અંતર્ભાગમાં પ્રાપ્ત થવું અને
તેની ભુલભુલામણીના રહસ્યને પણ પ્રાપ્ત કરવું એ ઉભય અર્થ છે. સ્મેરાનના
સપદિ શીલય સૌધર્મલિમ્—તેમાં સ્ત્રીએ પુરુષને અને તેના હૃદયરહસ્યને પ્રાપ્ત
કરવાનો અર્થ છે. ચલ સલિ કુઞ્જં સતિમિરપુઞ્જં શીલય નીલનિચોલમ્—એમાં
નીલ વસ્ત્રમાં લપટાઈ જવાનો અર્થ છે. નીલવસ્ત્ર જેવા અલખ હૃદયનું ર-
હસ્ય પામવા પણ તેમાં એમજ લપટાવું પડે છે. વળી શશ્વચ્છતોસિ મનસા
પરિશીલિતોસિ—એમાં એ શબ્દના સર્વ અર્થોની કળાઓ આવી જાય છે.
શીલન શબ્દ આમ ગતિવાચક અને સમાધિવાચક પણ છે. એક હૃદયે
બીજા હૃદયમાં, વસ્ત્રના હૃદયમાં શરીર થાય તેમ, સમાહિત થવું તે તેનું

શીલન કરવું. લવંગલતાનાં સર્વ અંતર્ભાગમાં ચારે પાસથી વાતો કામલ પવન
ધીરે ધીરે સરી જાય તેમ પુરુષ સ્ત્રીના અને સ્ત્રી પુરુષના હૃદયમાં સરે તે
પરિશીલન. લલિતલવજ્જલતાપરિશીલનકોમલમલયસમીરે— એમાં અનેક લતાઓ
વચ્ચે થઈ આવેલા પવનનું લતાઓએ પરિશીલન કર્યું અને પવને લતા-
ઓનું પરિશીલન કર્યું એમ ઉભય સૂચના છે. મધુરી, નવીનચંદ્રજી જેવા-
એ તહારું સુંદર પરિશીલન કર્યું અને પછી તહારો ત્યાગ કર્યો એ અધર્મ
થયો. જ્યાં પરિશીલન સંપૂર્ણ અને ઉભય પક્ષનું થયું ત્યાં વિવાહ જ સમ-
જવો. અમારો અલખમાર્ગ તમને ઉભયને આ ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવશે.

કુમુદ—એ કંઈ થવાનું નથી. મૈયા, આપણું પ્રકરણ ચલાવો.

મોહની—એમ ચાલો. પણ લક્ષ્યમાં રાખજે કે રત્નાકરના તરંગ દીર્ઘ
કાળ સુધી એક પછી બીજા ગતિમાન રહી અંતે ખડકને તોડે છે એમ
અમે તમારો અધર્મ તોડીશું અને તે સુંદર રમણીય વિધિથી તમને
પ્રસન્ન કરીને જ કરીશું. હશે. જે સંસારીયોના કામશાસ્ત્રમાં પણ કન્યા
શીલન વિહિત છે, વિસ્ત્રમ્ભણ વિહિત છે, અને તેવું જ સંવનન પણ
આવશ્યક હોય ત્યારે વિહિત છે. સંવનન એટલે વશીકરણ અને તે માત્ર
અનુરંજનલક્ષણ છે. કામસૂત્રકાર કહે છે કે વાલાયામેવં સતિર્ધર્માધિગમે
સંવનનં શ્લાઘ્યમિતિ ઘોટકમુલ્હ : ॥ જે ધર્મ પ્રાપ્ત થતો હોય તો બાલાનું સંવ-
નન શ્લાઘ્ય છે. વિવાહમાં લાજહોમમાં વર ચાચે છે કે ઓ કન્યા, મહે તહાર
સંવનન કર્યું છે તે અગ્નિનું અનુમત હો !” સંવનન વિના વિવાહનો હોમ જ
સિદ્ધ નથી. સ્ત્રી વનિતા શા માટે કહેવાય છે ? તેનું વનન થયું છે— સંવનન
થયું છે, માટે તે વનિતા; સંવનન વિના સ્ત્રી વનિતા થતી જ નથી. પુરુષ
સ્વભાવે ધૃષ્ટ છે અને સ્ત્રી લજ્જાવશ પરવશ છે અને તેની હૃદય
કલિકાની કામળ નહાની સરખી પાંખડીઓ પ્રીતિપુરસ્કર સાવધ અદંશ
નખ વડે પુરુષે ક્યારે ઉઘાડવી તે, આ વાક્યમાં કહ્યું છે અને તે જ
સંવનન પુરુષે સ્ત્રીનું કરવાનું તે મધુરી, તહારું નવીનચંદ્રજી કરી ચુક્ય
છે, તમારાં હૃદયનું પરસ્પરપરિશીલન સમાપ્ત થઈ ચુક્યું છે, અને હવે
તો માત્ર એટલું જ કહેવાનું બાકી રહ્યું છે કે

પુરશ્ચક્ષુરાગસ્તદનુ મનસોડનન્યપરંતા

તનુગ્લાનિર્યસ્ય ત્વયિ સમંભવઘટ્ટનં ચ તવ ।

૧ મમ તુભ્યં ચ સંવનનં તદગિરનુમન્યતામિયં સ્વાહા.

યુવાસોઽયં પ્રેયાનિહ સુવદને મુચ્ચ જહતામ્
વિધાતુર્વેદગત્યં ફલતુ ચ સકામોઽસ્તુમદનેઃ ॥

યસ્વાં મનઃકલ્પોર્નિવન્ધસ્તસ્યામૃદ્ધિઃ ॥ નેતરામાદ્રિયેત ॥ જે જનમાં ચક્ષુને લખ નિબન્ધ અને મનનો અલખ નિબન્ધ તે જનમાં જ આદર કરવો, તે જનમાંજ ઋદ્ધિ છે અને અન્યજનમાં નથી. આ નિબંધ ભગવાન મન્મથ રચે તે પછી સંવનનકાળે અને પરિશીલનદશામાં સ્ત્રીપુરુષ આ મન્મથના મન્થનથી તપ તપે છે અને તે તપમાં સિદ્ધ થાય ત્યારે પરસ્પર-સંકલ્પની પરિપાકદશા થતાં જે પ્રતિજ્ઞાઓ થાય તે ગાન્ધર્વ વિવાહ. હૃદયનો વિવાહ તો પરિશીલનની મંગલ સમાપ્તિ થતાં જ થયો સમજવો; પણ એ અલખ વિવાહમાં લખશરીરનો ભાગ છે માટે લખ પ્રતિજ્ઞાઓ વડે લખ ગાન્ધર્વ વિવાહ ઉચિત છે. મધુરી, હૈં અને ત્હારા ચંદ્રે આ તપ સાધ્યું છે, ત્હારો પ્રિયજન આ ગિરિરાજ ઉપર છે, અને તું પણ અહીં અલખની પ્રેરી આવેલી છે, તો ત્હારી માલતીના જેવી જડતાને અમે ત્વજવીશું અને આવાં સુંદર હૃદય ધડવામાં વિધાતાએ જે ચાતુર્ય વાપર્યું છે તેને તમારા સંયોગથી અમે સફલ કરીશું અને પરિશીલનદશામાં કામનો કામ અપૂરિત રહેલો છે તેને પૂરી અમે મન્મથનું પણ સફળ પૂજન કરીશું.

કુમુદ પોતાને માટે આ સર્વ વાતમાં પોતાનું નામ સાંભળવું તે પાતક ગણતી હતી અને પોતાનું નામ એમાંથી દૂર રખાવવા પ્રયત્ન કરતી હતી—તેણે હવે ધૈર્ય ખોયું અને ચમકી બોલી ઉઠી.

“ મોહનીમૈયા, જે તમારો આવો વિચાર હોય તો મને સત્વર પાછી ચન્દ્રાવલીમૈયા પાસે મોકલી દો કે જ્યાં હું પુરુષનું નામ પણ ન સાંભળું. તમારી કથા જેટલી રમણીય અને ખોધક લાગે છે એટલા જ તેમાં આવતા મ્હારા અને મ્હારા પતિસંબંધમાંના ઉદ્ધાર મને કડવા લાગે છે. તમ સાધુજન સ્વયંવર કરો તો ભલે કરો. કન્યાઓ જ્યાં જાતે પોતાનું દાન કરે ત્યાં તમે કહો છો તે સત્ય હો. પણ મને તો મ્હારા પિતાએ જેને અર્પા તેનું આ શરીર આમરણાન્ત થઈ ચુક્યું છે, અને હૃદય ઉપર તો ખળ નથી પણ બાહ્યવ્યાપાર તો મ્હારા પિતાએ વરાવેલા વરને જ શરણ રાખીશ.

મોહની—હું—“ હૃદય ઉપર ખળ નથી ” તે જ સત્ય છે. મ્હારી મધુરી, જડ શરીરનો વિવાહ નથી, પણ ચેતન હૃદયનો વિવાહ છે. વિવાહ

હૃદયનો છે અને શરીરનો વિવાહ જેને શાસ્ત્રકારો “વરણ-વિધાન” કહે છે તે તો માત્ર તેનું ઉપકારક ઉપલક્ષણ છે. સ્થૂલ શરીરનો વિવાહ સ્થૂલ છે—જડ છે. અમે સૂક્ષ્મ ચેતન વિવાહનો જ સત્કાર કરીએ છીએ જો.—

વ્યૂહાનાં હિ વિવાહાનામનુરાગઃ ફલં યતઃ

મધ્યમોપિ હિ સદ્યોગો ગાન્ધર્વસ્તેન પૂજિતઃ ॥

સુખત્વાદ્વહ્નુકેશાદપિ ચાવરણાદિહ

અનુરાગાત્મકત્વાચ્ચ ગાન્ધર્વઃ પ્રવરો મતઃ^૧ ॥

મધુરી, ગાન્ધર્વને ઉત્તમ ગણવાનાં આમાં કારણ ગણાવ્યાં તેમાં એક તો તેની અનુરાગાત્મકતા છે અને બીજું કારણ અવરણ એટલે વરણ-વિધાનનો અભાવ છે. શકુન્તલાદિનાં દૃષ્ટાંત પછી પુરુષોથી કન્યાઓ વચ્ચે થાય નહીં માટે વરણવિધાન પ્રશસ્ત ગણ્યું, પણ તે વિધાન થયું એટલા માટે પરિશીલનની અને સંવનનની આવશ્યકતા મટી જતી નથી. સંસારી જનોએ તે મટાડી અને વિવાહને કેવલ સ્થૂલ કરી નાંખ્યો માટે તે ભ્રષ્ટ થયા. તેમનાં શરીર ત્હારા જેવાં તે જો! કેટલાં નિર્બળ! તેમના સંસાર જો! સુખમય નહીં, પણ કષ્ટમય! સંસારી જનો સદાચારને છોડી દુરાચારમાં અને દુઃખમાં પડવાના માર્ગ ઉપર ભ્રષ્ટ થયા છે ને તેનાં ફળ ભોગવે છે ને ભોગવશે. મધુરી, એ માર્ગે ચઢી ત્હારા પિતાએ ત્હારા શરીરનું વરણવિધાન કર્યું તેથી ત્હારા અલખ વિવાહને બાધ નથી આવતો. ધાર કે નવીનચંદ્ર જોડે ત્હારું વરણવિધાન થયું હતું અને તેમાં સ્ત્રીમંડળ બેચાર ગીત ગાવાં ભુલી ગયાં હતાં—તો તેથી ત્હારો વિવાહ અપૂર્ણ રહેત? ॥

કુમુદ—ના.

મોહની—તેઓએ વરધોડો કહાડ્યો હતો નહીં અથવા જ્ઞાતિભોજન કર્યું હતું નહીં તો?

કુમુદ—તો પણ કંઈ નહીં. સપ્તપદી એક જ આવશ્યક વિધિ છે.

મોહની—તો નેતિ નેતિ કરી અલખ આત્માનું અભિજ્ઞાન થાય છે તેમ નેતિ નેતિ કરી અલખ મન્મથના અવતારમાં જ વિવાહનું તત્વ તને દર્શાવીશ. સપ્તપદીમાં બે પગલાં વાંકાં ચુકાં મુકાયાં હતાં તો?

કુમુદ—તેનું કંઈ નહીં.

મોહની—તેમાં પ્રતિજ્ઞાના શબ્દો ત્હારે ઠેકાણે ત્હારો ગોર બોલ્યો હોય તો?

કુમુદ—તે તો નિત્ય થાય છે જ.

મોહની—તો સમજ કે ત્હારો વિવાહ આ વિધાનમાં નથી, પણ સંકલ્પ-
માં અને સંકલ્પની પ્રતિજ્ઞામાં છે.

કુમુદ—હા, પણ પિતાએ મ્હારા દાનનો સંકલ્પ કર્યો અને પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી.

મોહની—હા, પણ સંકલ્પ કરનાર અને પ્રતિજ્ઞા કરનાર એક કે જુદાં? ત્હારા પિતાએ સંકલ્પ કર્યો પણ પ્રતિજ્ઞા ત્હારી પાસે લેવડાવી. સત્ય જ્ઞેતાં વરકન્યા જ સંકલ્પ કરે અને પ્રતિજ્ઞાઓ લે. પિતાએ બલાત્કારે કે આજ્ઞા વડે પુત્રી પાસે પ્રતિજ્ઞાઓ લેવડાવવી એવું કોઈ શાસ્ત્રનું શાસન કે વિધાન નથી. એ તો તમારા મૂર્ખ બ્રહ્મ સંસારી જ્ઞેતાનો આચાર છે. પિતા કન્યાદાન દે તે તો શકુન્તલા જેવી આપત્તિમાંથી પુત્રીને ઉગારવાને જ સાક્ષી થાય છે; અને તેની, અને તેને અભાવે છતર કન્યાદાનના અધિકારીઓ છે તેની આવશ્યકતા તો માત્ર ઘોડે ચઢનારનું પેંગડું ઝાલી રાખવાને માટે જ છે. તે ન હોય તો કન્યા જાતે સ્વયંવર કરે—વરણવિધાન વિના અને કન્યાદાન વિના વિવાહ-સિદ્ધિમાં કંઈ બાધ નથી એટલું જ નહીં; પણ બ્રહ્મ માતાપિતા જ્યારે દાનનો અધિકાર વાપરી અવિવાહને વિવાહ નામ આપી કન્યાઓને સંપ્રત્યયાત્મક પ્રીતિની જાળમાં નાંખે, અને એ જાળ અલખભગવાનની કૃપાથી ત્રુટી જાય, ત્યારે તેમાંથી મુક્ત થયેલાં હૃદય અલખ મદનને વશ થઈ પવિત્ર પરિશીલન કરી અલખપ્રીતિનો માર્ગ શોધે તો તે યોજના સુંદર અને ધર્મ્ય છે. સધુરી, એ રમણીય ધર્મ્ય અલખ માર્ગે ત્હારું હૃદય ચઢ્યું છે તેને અમે અપૂર્વ સાહાય્ય આપીશું.

કુમુદ—અષ્ટવર્ષા તે ગૌરી વગેરે વાક્યોથી કન્યાવયની મર્યાદા નીમી જે પ્રતિજ્ઞાઓ શાસ્ત્ર તેની પાસે કરાવે છે, અને પિતાએ આપેલું દાન સંકલ્પ કરી સ્વામીની સેવા કરવા એ પ્રતિજ્ઞા લેવાય છે, તે નિષ્કલ્પ કરવાનો તમારો પ્રયત્ન અધર્મ્ય છે ને મ્હારી પાસે તો વૃથા છે.

મોહની—વૃથા હો પણ અધર્મ્ય નથી. ત્હું કહેલાં વાક્યો તમ સંસારી જનના કોઈક દેશકાળને ઉદ્દેશી કોઈ શાસ્ત્રકારોએ લખેલા છે તેટલા કાળ માટે તે ઉપયોગી હશે. પણ તેમાં સર્વ દેશકાળનો સનાતન ધર્મ નથી. એવો ધર્મ તો અમે પાળીએ છીએ તે છે. જે શાસ્ત્રો ત્હું કહેલાં વાક્ય ઉચ્ચારે છે તેમાંજ બીજું પણ કહેલું છે તે સાંભળ. સંસારી જન બ્રહ્મ અને દુષ્ટ થઈ ગયા છે તેના વર્તનથી તો એ શાસ્ત્ર પણ વિરુદ્ધ છે. તેમાં તો રજોદર્શન પહેલાં જે સ્વામી વધૂનો અભિયોગ કરે તેને શિર અધોગતિ અને

બ્રહ્મહત્યા મુકી છે. એ શાસ્ત્ર પણ પ્રસ્તુત વિષયમાં શું કહે છે તે કહું છું. એ શાસ્ત્રોમાં પણ વરણકાલે વધૂએ વરને વરમાળા આરોપવી વિહિત છે. જે પિતાની દાનેચ્છા જ વરણને માટે પર્યાપ્ત હોય તો આ વરમાળાનો વિધિ વ્યર્થ થાય; જે તે વ્યર્થ ન હોય તો વરણમાં કન્યાની ઇચ્છા આવશ્યક છે. શું તે ઇચ્છા ગૌરી રોહિણી આદિ બાલકીઓને હોય છે? શું વરવધૂની પ્રતિજ્ઞાઓ એવી કન્યા બોધપૂર્વક ગ્રહી શકે? કન્યાની વૃત્તિવિના પિતા કન્યા દાન આપે છે એવું શું તેને દેનાર પિતાએ સમજવાનું છે કે લેનાર વરે સમજવાનું છે? શાસ્ત્રપ્રમાણે તો કન્યાદાનને કાળે કામ-સ્તુતિનો^૨ પાઠ યોગ્ય છે તેમાં સ્પષ્ટ મંત્ર છે કે આ દાન કરનાર કામ છે, દાન લેનાર કામ છે, અને દાન જાતે પણ કામ છે. વળી વર કહે છે કે સોમે આ કન્યા ગંધર્વને આપી, ગંધર્વે અગ્નિને આપી અને અગ્નિએ મને આપી. વળી વર કન્યાને કહે છે કે “હું સામ અને તું ઋક, હું ઘૌ અને તું પૃથ્વી, તે આપણે બે વિવહન કરીએ, ચાલ!” વિશેષ વહન તે વિવહન-વિવાહ. સંસારમાં બે જણે એક કાર્ય-એક જીવન-રચી તેનું વહન કરવું તે વિવાહ. જે વધૂ આ વાક્યોના શ્રવણને યોગ્ય છે તે શું તમારી રોહિણી દશાવાળી-કે જે પરિશીલનમાં કે કામમાં સંમજે જ નહીં? મધુરી, આદિ ઋષિઓ એવું ગણુતા ન હતા. તેઓ તો કન્યાપાસે સક્ષ પદ ભરાવતાં વર પાસે કન્યાને “સખા” શબ્દથી સંબોધાવે છે. સખ સપ્તપદા ભવ સા મામનુવ્રતા ભવ અને કન્યાપાસે વરને લગ્નકાળે પગલે પગલે કહેવડાવે છે કે^૩—

‘સુખદુઃખાનિ સર્વાણિ ત્વયા સહ વિભજ્યતે ।

યન્ન ત્વં તદહં તન્ન પ્રથમે સાબ્રવીદિદમ્ ॥

કુટુમ્બં રક્ષયિષ્યામ્યાવાલવૃદ્ધકાદિદમ્ ।

અસ્તિ નાસ્તીતિ પર્યામિ દ્વિતીયે સાબ્રવીદિદમ્ ॥

૧ પ્રાગ્જોદર્શનાત્પત્નીં નેયાદ્વત્વા પતત્યધઃ ।

વ્યર્થીકારેણ શુક્રસ્ય બ્રહ્મહત્યામવાપ્નુયાત્ ॥ અશ્વલાયન, સંસ્કારભાસ્કર.

૨ ઓં ક્રોદાત્કસ્મા અદાત્ કામોદાત્ કામાયાદાત્ । કામો દાતા કામઃ પ્રતિ-
ગૃહીતા કામૈતત્તે ॥

૩ સંસ્કારભાસ્કરઃ—૪. પ્રથમ પગલે કન્યાએ વરને કહેવું કે “સર્વ સુખ-
દુઃખનો ત્હારી સાથે વિભાગ કરવામાં આવે છે, જ્યાં તું ત્યાં હું તેવીજ.”
૨. બીજે પગલે કહેવું કે “બાળકથી તે વૃદ્ધ સુધીનું આ કુટુમ્બનું રક્ષણ
કરાવીશ; ને જ છે અને જ નથી તે જોઉં છું.” ૩ ત્રીજે પગલે કહેવું કે

મર્તમકિરતા નિત્યં સદૈવ પ્રિયભાષિણી ।

ભાવિષ્યામિ પદે ચૈવ તૃતીયે સાત્રવીદિદમ્ ॥

આર્તે આર્તો ભાવિષ્યામિ સુખદુઃસ્વસમમાગિની ।

તવાન્નાં પાલયિષ્યામિ કન્યા તૂર્યપદેવ્રવીત્ ॥

ઋતુકાલે શુચિસ્નાતા ક્રોડિષ્યામિ ત્વયા સહ ।

નાહં પરતરં ગચ્છેઃ કન્યા પન્ચપદેવ્રવીત્ ॥

રૂઢાથ સાક્ષી નૌ વિણ્ણસ્ત્વયાઽહં નૈવ વઙ્ચિતા ।

ઉભયોઃ પ્રીતિઃ સન્મૂતા કન્યા ષષ્ઠપદેવ્રવીત્ ॥

હોમયજ્ઞાદિકાર્યેષુ ભવામિ ચ સહાયિની ।

ધર્મોર્થકામકાર્યેષુ કન્યા સપ્તપદેવ્રવીત્ ॥

“જે કન્યાને માથે આવડી અને આટલી પ્રતિજ્ઞાઓનો ભાર મુકાય તે કન્યા શું આઠદશ વર્ષની કેવલ બાલા હોવી જોઈએ? તમારા સાંપ્રત સંસારમાં તો કન્યાઓ સ્વમુખે આટલું બોલી શક્તી નથી એટલું તેમનું સફાવત છે, નીકર શુકપેઠે તે બોલી જાય તોપણ શું? શાસ્ત્રકારે તો એમજ જાણેલું કે આ વાક્યો બોલતી બોલતી કન્યા તે સમજશે અને સ્વીકારશે તે જ્ઞાન અને તે સ્વીકાર પરિશીલન વિના થવાનાં નહીં. કારણ “વિણ્ણ સાક્ષી છે કે આપણી પ્રીતિ બની ચુકી છે” એ છઠા પગલાનું વાક્ય હવે કરવાની પ્રીતિની પ્રતિજ્ઞા નથી, પણ એ વાક્ય બોલાયું તે કાળે બનેલી પ્રીતિનું વાક્ય છે. દશ બાર વર્ષની અપરિશીલિત અને અપરિશીલક કન્યાના મુખમાં આ વચન મુકાવનાર સંસારીઓ કેવા દુષ્ટ હોવા જોઈએ? હજી તો સમાપ્ત નથી થતું. આ પછી વર વધૂના ખભા ઉપર હાથ મુકી તેના “હૃદય” નું “આલભન” કરે છે અને કન્યાને એ હૃદયને ઉદ્દેશી કહે છે કે મહારા વ્રતમાં તારા આ હૃદયને મુકુંછું તે મહારા ચિત્ત જેવું તારું ચિત્ત હો !

“ભર્તા ઉપર ભક્તિમાં નિત્ય રત થઈશ; સદાજ પ્રિયભાષિણી થઈશ.”

૪ ચોથે પગલે તેણે કહેવું કે તું દુઃખી હઈશ તું હું દુઃખી થઈશ—સુખ-દુઃખની સમભાગિની થઈશ ને તારી આજ્ઞાને પાળીશ. “૫. પાંચમે પગલે કહેવું કે “ઋતુકાળે શુચિ સ્નાત થઈ તારી સાથે ક્રીડા કરાશ; હું બીજાને ગમન નહીં કરું.” ૬. છઠે પગલે કહેવું કે “હવે અંહી વિણ્ણ આપણા સાક્ષી છે કે તું મને છેતરી નથીજ; આપણી બેની પ્રીતિ બની ચુકી છે.”

૭. સાતમે પગલે કહેવું કે હોમયજ્ઞાદિકાર્યોમાં તેમ ધર્મોર્થકામકાર્યોમાં હું તારી સહાયિની થઈશ.”—સપ્તપદીમાં આ કન્યાની પ્રતિજ્ઞાઓ.

“ મમ વ્રતે તે હૃદયં દધામિ મમ ચિત્તમનુચિત્તં તેઽસ્તુ ।

મમ વાચમેકમતા જુષસ્વ પ્રજાપતિષ્ટવા નિયુનક્તુમહ્યમ્ ॥

“જે કન્યાના હૃદયને વર આમ ‘આલભન’ કરે તે કન્યાનું વય પરિશીલન અને સંવનન યોગ્ય હોવું જોઈએ. તે પ્રતિજ્ઞા કરી કન્યા કહે કે આપણી પ્રીતિ થઈ ત્યારે વર કહે કે ‘તારા હૃદયને મહે આમ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેવું નિત્ય હો !’ પરિશીલન વિના આ કેમ થાય ? અથવા તો વધૂવર આમ બુદ્ધિપૂર્વક સત્ય ઉચ્ચારે તો તે જ પરિશીલક મદનની પરિપાકદશા. તે દશા પામ્યા વિના એ દશાના નામનો દમ્ભવિવાહ સંસારીઓ યોજે છે તેથી શુદ્ધ વિવાહ થતા નથી અને એવા વિવાહથી સંયોજિત સ્ત્રીપુરુષ દમ્પતી નથી. મધુરી, તારા સામ્પદિક વિવાહ કાળે તારી અશિક્ષિત બુદ્ધિની વચ્ચના થઈ ગઈ, એવા વિવાહથી યોજાયેલો પુરુષ તારો પતિ નથી. જેને તને ભગવાન કામદેવે અર્પી છે ને જેની સાથે તારો મનઃસંયોગ થયો છે તેની સાથે તારી અલખ પ્રીતિ થઈ છે, તેની સાથે તારો અલખ વિવાહ થયો છે, ને તે જ તારા હૃદયનો અને હૃદય સાથે શરીરનો અધિકૃત ધર્મ્ય પતિ છે. તારા પિતાએ કરેલું કન્યાદાન તો કેવળ વચ્ચના છે.”

કુમુદ—અન્ય કન્યાઓને માટે તેમ હો. પણ મહે તો મહારી પ્રતિજ્ઞાઓ બોધપૂર્વક સાંભળી છે ને સ્વીકારી છે.

મોહની—તેમ હો. તો હેં બેજણને પ્રતિજ્ઞાઓ આપી ગણવી. મધુરી, હું તને બ્રષ્ટ કરવાને મથતી નથી. હું તને શુદ્ધ કરવાને મથું છું. અમ અલખમાર્ગી સાધુજન અલખ વિવાહ કરીએ છીએ. અમારાં સૂક્ષ્મ અલખ શરીરના ચેતનનું વિવહન પ્રથમ થાય છે અને તેવા વિવાહ પછી સ્થૂલ શરીર સ્થૂલ પ્રીતિ કરે છે. અમારો પરિશીલક મદન અને બીજદશા સમાપ્ત થતાં આ સૂક્ષ્મ વિવાહ થાય છે, તે પછી અમારાં દમ્પતીઓના અલખ જીવ અને સૂક્ષ્મ દેહ અલખ ભોગ ભોગવેછે અને ફલમાં અલખ આભ્યાસિકી પ્રીતિને પામે છે. કર્મપરંપરારૂપ સાહચર્યજીવનનો અભ્યાસ આ પ્રીતિને ઉત્પન્ન કરે છે અને એજ પ્રીતિથી પોષણ પામી નવા નવા અલખ કામભોગમાં પોષણ પામે છે. જ્યાં સુધી દમ્પતીનાં શરીર શીર્ણ થતાં નથી ત્યાં સુધી સ્થૂલ કામ પુત્રાયિત થઈ રહે છે, અને સૂક્ષ્મ કામ દમ્પતીનાં સૂક્ષ્મ દેહને સૂક્ષ્મ ભોગમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. બેમાંથી એક સ્થૂલ દેહ શીર્ણ થતાં પુરુષ કેવા સ્ત્રી સાધુજન એ શીર્ણ દેહને મરેલો ગણે છે પણ સૂક્ષ્મ દેહને અલખમાં લય પામી મુક્ત અને અમર થયો ગણે છે, અને એ અલખ દેહને પ્રત્યક્ષ ગણી સંસારી જનમાં વૈધવ્ય અને મૃતપત્નીક દશાનો મોહશોક થાય છે તે અમારે

ત્યાં થતું નથી. વિવાહિત સાધુ, પતિનો અથવા પત્નીનો સ્થૂલ દેહ પડ્યા પછી, ફરી વિવાહ કરતા નથી એટલુંજ નહીં પણ પોતાના પ્રીતિવિપયને અલખ રૂપે પ્રત્યક્ષ ગણી તેના ભોગનું આસ્વાદન કરે છે અને એની સૂક્ષ્મ પ્રીતિ અવ્યભિચારિણી રહે છે. મધુરી, સંસારી જનો પેટે અમારી વિધવાઓ કરકંકણનો કે સુન્દરવેશનો નાશ કરતી નથી; પણ અલખ પતિને પ્રત્યક્ષ માની, સર્વ સુન્દરતાનું સંરક્ષણ કરી, ખિન્દુમતોના જેવા અલખભોગનું અને અલખપ્રીતિનું સતત સુધારવાદન અમો કરીએ છીએ. મધુરી, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ જે—આ કંકણધર હસ્ત !”

પોતાનો હસ્ત લંબાવી તેમાંનું કંકણ કુમુદને પ્રપ્રુલ્લ અભિમાનથી અને આનંદથી દર્શાવતી મોહની પ્રેમાવેશમાં આવી ઉભી થઈ, અને નેત્ર મીંચી બોલવા લાગી.

“ મધુરી, મહારા ઇષ્ટ સખાનો સ્થૂલ દેહ પડ્યો છે પણ આ સ્થૂલ ચક્ષુ
 “ બંધ કરેછું ત્યાં મહારા એ સખાનાં અલખ સ્વરૂપને અન્તઃશક્તિથી પ્રત્યક્ષ
 “ કરી તે સૌભાગ્યથી આ કંકણ રાખું છું—અનાહત નાદ જેવો એનો
 “ અલખ સ્વર મહારા શ્રવણપુટમાં આવે છે—તેની સંમતિથી આ સ્થૂલ
 “ નેત્ર ઉઘાડું છું.”

આટલા પતિભોગથી વિધવા મોહનીના નેત્રમાં આનંદાશ્રુ આવ્યાં હતાં તે લહોતી લહોતી એ કુમુદ પાસે બેઠી અને બોલવા લાગી.

“ મધુરી, અલખ પ્રીતિ જ સત્ય છે, અને તેવી ધર્મ્ય સુન્દર પ્રીતિ તારે નવીનચંદ્ર જેવા મહાત્મા સાથે શુદ્ધ પરિશીલનથી થઈ છે તે જ તારો વિવાહ; અને અન્ય વિવાહ તો તારી વચ્ચના થઈ છે. એ વચ્ચનામાંથી હવે તું મુક્ત થઈ, અને તારી અલખ અને લખ સુન્દરતાનો અધિકારી તારા યોગની વાસના રાખે છે એવું તું જાણે તો તેટલા જ્ઞાનથી તારી સંપ્રત્યયાત્મિકા પ્રીતિ સર્પની કાંચળી પેટે સ્વતઃ શીર્ણુ નહીં થાય ? શું તારા શુદ્ધ ભાગ્યોત્કર્ષનો પ્રવાહ તું દેખતી નથી ?”

કુમુદ—તમે કહો છો એવો ભાગ્યોદય આ અવતારમાં તો હું ઇષ્ટ ગણું એમ નથી. તમારી વર્ણવેલી પ્રીતિને મહારું હૃદય પૂજે છે. એવી પ્રીતિ મહારા ભાગ્યમાંથી આવેલી ગઈ, અને હવે તો આ દગ્ધ જીવનું શરીર દગ્ધ થાય તેટલો કાળ આચડવાનું બાકી છે તે ચંદ્રાવલીમૈયાના વિરાગ બોધથી શાંતિ પામી આથડી લેઈશ.

નિરાશ અને શ્રાંત થઈ, અશ્રુ રોડી કુમુદ બોલી.

મોહની—પણ તે શા માટે? નવીનચંદ્ર પ્રતિ ત્હારે શું કાંઈ ધર્મ નથી? સંસારી જતોએ કરેલી ત્હારી વિવાહવચ્ચનાએ શું એ ધર્મમાંથી તને મુક્ત કરી?

સ્થિર સ્વરે કુમુદ બોલી:—ધર્મ—અધર્મનો વિચાર મને હવે સ્પષ્ટ થતો નથી. પણ મ્હારી વિવાહવચ્ચના થઈ નથી. મ્હારી વિવાહ—પ્રતિજ્ઞાઓ મહેં બોધસહિત કરી છે; તેના અર્થગામ્ભીર્યનું પ્રમાદથી મહેં મનન ન કર્યું. પણ જેને એ પ્રતિજ્ઞાઓ આપી તે સાથે અસત્યવાદિની તો હું નહીંજ થાઉં. તેમાં તમારા મુખમાંથી એ પ્રતિજ્ઞાઓના મન્ત્ર આજ આમ સ્પષ્ટ સાંભળીને તો હું એટલો નિશ્ચય કરું છું કે આ શરીર એ પતિને પરાયણ રહેશે. મોહનીમૈયા, આ પાસેની ખોમાં ભરેલા અન્ધકારના ઉપર ચ્હડી ચન્દ્ર જેમ આવો પ્રકાશ ભરે છે તેમ તમારા બોધ મ્હારા હૃદયમાં આજ શ્રાંત મંદ પ્રકાશ ભરે છે, અને તેથી હું બે વાનાં પ્રત્યક્ષ કરું છું. પ્રથમ તો ખોની ખ્હારના સ્પષ્ટ સુન્દર પ્રકાશમાં ન્હાતી આ આકાશમાંની અને પૃથ્વી ઉપરની સૃષ્ટિ જેવી તમ સાધુજનની સ્વતંત્ર પવિત્ર સુન્દર પ્રીતિસૃષ્ટિ જોઉં છું. પછી આ ખોને મુખે આ જળીમાં કેદ થયેલી મ્હારી આંખ, ખ્હાર, ખોમાં, અને આ સ્થાનમાં જુદી જુદી સ્થિતિ જુવે છે તેવી જ મિશ્ર ગતિ-વાળા મ્હારા અનેક પ્રીતિપ્રવાહોને જોઉં છું—પણ આ ખ્હારના પ્રકાશમાં ન્હાવાનો અધિકાર આ જળીમાં રહેલા પ્રાણીને નથી તેમ મ્હારા ચંદ્રના પ્રીતિપ્રવાહમાં ન્હાવાનો અધિકાર આ પ્રતિજ્ઞાજળીમાં બેઠેલી હું છું તેને નથી.

મોહની—આ મધુરતમ વાક્યોપાસે હું નિરુત્તર છું. મેધાવિની, અલખ મતના કામશાસ્ત્રમાં મને નિરુત્તર કરનારી તું મળી. પણ આ જળીખ્હાર તને કીયે માર્ગે ક્વે રીતે લેવી અને અલખ પ્રીતિનો આનન્દ તને કેમ અપાવવો એ શોધ હું હજી કરીશ.

કુમુદ—તમે એ શોધ કરશો તો પણ આવા પવિત્ર વૈરાગ્ય પામેલા મ્હારા ચન્દ્રને હું મ્હારા યોગથી ગ્રસ્ત થયો જેવા ધમ્મતી નથી.

મોહની—તે ધમ્મ પુરવી ન પુરવી એ તો અલખનું કામ છે—ત્હારું નથી.

કુમુદ—ભલે, પણ જેને હું મ્હારું કલ્યાણ ગણતી નથી તેનો લાભ મને અપાવવા તમારે શા માટે આટલો આગ્રહ ધરવો?

મોહની—અલખનું કામશાસ્ત્ર જાણનારી મોહની ત્હારી અલખ વાસનાઓ વધારે સમજી શકશે.

કુમુદ—મહારી વાસના મહેં તમને કહી દીધી.

મોહની—હારી આભિમાનિકી વાસના કેઈ અને આભ્યાસિકી કેઈ, લખવાસના કેઈ અને અલખ વાસના કેઈ, એ વિષય સમજવામાં અલખનું કામશાસ્ત્ર જે અપૂર્વ દૃષ્ટિ આપે છે તે વડે સર્વ મહારે જાતે સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી જોઈ લેવું પડશે. મધુરી, હારી જિજ્ઞાસા ઉપર જે હૃદયમાધુર્ય લખરૂપે વિલસે છે તે પણ હું જોઉં છું, અને હારી હૃદયશય્યામાં જે અલખ માધુર્ય છે તે પણ હું જોઉં છું. એ લખ માધુર્ય અને અલખ માધુર્ય પરસ્પર સંયુક્ત હોવા છતાં પરસ્પરથી ભિન્ન છે. હું તે ઉભય માધુર્યમાંથી મધ લેઈ મધપુડો રચીશ અને તેમાંનું મધ તને આસ્વાદન માટે આપીશ.

પ્રકરણ ૧૯.

મધુરી માટે મધુરી ચિન્તા.

મુદની કથા થોડાક અવસરમાં—થોડીક ઘડીઓમાં— પરિવ્રાજિકામઠમાં અને વિહારમઠમાં સુપ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ. સંસારધર્મ અને અલખ ધર્મ એ ઉભયના મિશ્રણથી એક જીવનમાં જીવાયલાં બે વિવાહવાળાં જીવનની કથા સર્વ સાધુજનોને ચમત્કાર ભરેલી લાગી અને તેને માટે

અનેક શાસ્ત્રાર્થ અને અનેક ચર્યાઓ આ ઉભય મઠમાં થવા લાગી. આ સંબંધમાં મધુરીના નામ સાથે નવીનચંદ્રજીનું નામ પણ ગવાયું, પરંતુ મધુરીની સાથેનું એનું વર્તન અધર્મ્ય ગણાયું. તેમ જ પીજી રીતે વિષ્ણુદાસ સ્વામીનો એના ઉપરનો પક્ષપાત વધારે ઉચિત ગણાયો. આટલી વાતમાં સર્વ એકમત થયાં. ચર્યાનો વિષય માત્ર એટલો જ રહ્યો કે અલખ સંપ્રદાય પ્રમાણે આ બે પ્રેમી જીવનનો યોગ કરાવવો, કે ન કરાવવો અને કરાવવો તો કેવા વિધિથી કરાવવો.

કુમુદ સાધુસ્ત્રીઓમાં રાત્રે સુતી. થોડી વાર તેને સરસ્વતીચંદ્રના વિચાર થયા અને આંખ ઘડીમાં મીંચાય તે ઘડીમાં ઉઘડે. એની બેપાસ મોહની અને બંસરી સુતાં હતાં તે એના ઉપર અને એના મુખ ઉપર ઉઘાં થઈ દૃષ્ટિ નાખતાં હતાં અને પાછાં સુઈ જતાં હતાં.

આતઃક્રોધે સરસ્વતીચંદ્રને સાંધુવેશમાં જોઈ કુમુદના ચિત્તને અત્યંત ધક્કો લાગ્યો હતો. આ મઠમાં સાંભળેલી વાતોથી એ ધક્કો જતો રહ્યો અને

એના મનનો કેટલોક ભાર પણ જતો રહ્યો. તે કંઈક સ્વસ્થ થઈ સુતી. પણ નેત્ર મીંચાય ત્યાં પ્રાતઃકાળનું ચિત્ર પ્રત્યક્ષ થાય અને ઉઘડે ત્યાં વિચાર સુઝે.

“આવા પુરુષ ત્યાગી હોય તે સારું કે સંસારી હોય તે સારું?” “એ સંસારમાં હોય તો કેટલા પ્રાણીનું કેટલું કલ્યાણ કરી શકે? હું તો ભાગ્યહીન છું તે છું પણ આવું રત્ન આ ભસ્મમાં અદૃશ્ય થાય તે તો અનિષ્ટજ.” “હું હવે તેમને શું કહેવા કથવાની હતી?” “અરેરે! એમની ભવ્ય સુંદર આકૃતિ પ્રાતઃકાળના ચંદ્ર જેવી નિસ્તેજ થઈ ગઈ છે—અંહી તેમને આવું ખાવાપીવાનું અને આવાં સ્થાનોમાં સુધ્ધિ રહેવાનું—એવા કષ્ટ તપમાં તો શરીર આમ સુકાય જ!” “—પણ તેમના મુખની આનન્દમુદ્રા તો એવી ને એવી જ છે.” “સહજે તેમને બોલાવવા પ્રયત્ન કર્યો ન કર્યો થયો!” “મિતાક્ષર—તે પણ આગ્રહી સાધુજનની ચતુરતાએ કહડાવ્યા.” “નક્કી, એમનો શોકશંકુ ઉંડો છે. ઉંડો ઉંડો પણ છે!” “તેમણે નક્કી મને ઓળખી!” થોડી વારમાં તેના નયન પાસે પ્રિય મૂર્તિ ઉભી થઈ તે જોતી જોતી કુમુદ સ્વપ્નવશ થઈ સ્વપ્નમાં લવી.

“ત્વત્સ્નેહસંવિદવલમ્બિતજીવિતાનિ

કિંવા મયાપિ ન દિનાન્યતિવાહિતાનિ ॥”

મોહની અને ખંસરી બેઠાં થઈ સાંભળવા લાગ્યાં. ફરી તે લવી.

૨ “શોકશંકુ:

મર્માણિ કૃન્તન્નપિ કિં ન સોઢઃ ॥”

મોહની ધીમેથી ખંસરીને કહેવા લાગી: “ખંસરી, અલખના કામ-તંત્રમાં કહી છે તે ગુહા સેયં પરંપરા.”

ખંસરી—“હા, એમજ—

૩ “દેહાદાભ્યન્તરા લજ્જા લજ્જાસ્વાભ્યન્તરં મનઃ

તતઃ કામેસ્તતો ભાષા ગુહા સેયં પરંપરા ॥”

મોહની—“માધવે કહી હતી તેવી જ આ અવસ્થા.

૧. ત્હારા સ્નેહના રાનથી મ્હારા જીવનને ટેકવનાર કેટલા દિવસ મ્હે પણ નથી ગાળ્યા?—ભવભૂતિ.

૨. મમને કાપતા શોકશંકુને પણ મ્હે શું વેઠ્યો નથી?—ભવભૂતિ.

૩. દેહથી આભ્યંતર લજ્જા, મનથી આભ્યંતર મન, તેથી કામ, ને તેથી ભાષા:—આવી ગુહામાંની ગુહાઓ મુઘ્ધામાં હોય છે.

“ વયોઽવસ્થાં તસ્યાઃ શૃણુત સુહૃદો યત્ર મદનઃ

પ્રગલ્ભવ્યાપારશ્ચરતિ હૃદિ મુગ્ધશ્ચ વપુષિ ॥ ”

છેટે ચરણસંચાર સંભળાયો. ભક્તિમૈયા અને વામની મઠનાં આવ્યાં.
મોહની અને અંસરી સામાં આવ્યાં.

“ સર્વ વ્યવસ્થા થઈ ગઈ : ” વામની બોલી.

ભક્તિ—વિહારમઠના કુઞ્જવનમાં યમુનાકુંડ પાસે મંડપ બંધાશે. સાં
ચંદ્રોદયકાળે રાસલીલા આરંભાશે. તે પહેલાં સાયંકાળે ગુરુજી સર્વ સાધુ-
મંડળની નિરીક્ષા કરી લેશે. નવીનચંદ્રજી ગુરુજી સાથે ફરવા નીકળશે.
રાસલીલામાં તેમનું આકર્ષણ કરવાનું બાકી છે. મધુરીમૈયાને ક્યાં ક્યાં
લેવી તે વિચારવાનું છે.

મોહની—તમે ધારોછો તેવું સુલભ કામ નથી.

અંસરી—સંસારે બનાવેલી સંપ્રત્યયાત્મ પ્રીતિની પ્રતિજ્ઞા તેની અલખ
પ્રીતિને ફળવા દે એમ નથી.

મોહની—ત્હારી ભુલ છે. એવાં બન્ધન માલતીએ તોડ્યાં હતાં ને
મધ્યન્તિકાએ પણ તોડ્યાં હતાં.

ભક્તિ—એ બન્ધનમાં એને રાખવી કે ન રાખવી એ વિચાર શ્રી
અલખ ભગવાનનો છે. આપણું કામ એટલું છે કે તમ લોહને તમ લોહનો
યોગ કરાવવો: તપ્તેન તપ્તમયસા ઘટનાય યોગ્યમ્^૧. આપણાં હૃદયે ધારેલો યોગ
અનવસર હોય તો મન્મથ અનંગ જ રહેશે અને શરીર ધરી રતિને નહીં વરે.

મોહની—તે તો અવતાર ધરી ચુક્યો છે.

ભક્તિ—તેણે અવતાર ધર્યો છે કે નહીં તે તો તેને અવતાર આપનાર
શ્રી યદુનન્દન જાણે. તું અને હું ન જાણીએ.

અંસરી—ત્યારે આપણું કર્તવ્ય શું ?

ભક્તિ—દૃષ્ટિ પડે અને સત્ય જણાય તે પછી જ ધર્મ જણાય. નવીન-
ચંદ્રજીને મધુરીની અવસ્થા વિદિત થાય તે પછી તેના હૃદયમાં શું લખ થાય
છે તેનાં આપણે સાક્ષી થવું. તેમની બેની વાસનાઓ આપણને લખ થાય

૧. સાધુ સુહૃદ્યવાળી તે પ્રિયાના વયની અવસ્થા શું? એના હૃદયમાં
મદન પ્રગલ્ભપણે પોતાના વ્યાપાર ચલાવ્યો જાય છે અને એના શરીરમાં
મુગ્ધપણે સંતર્ક રહે છે: ભવભૂતિ.

૨. કાલિદાસ. “ તપેન્ના લોહ સાથે તપેન્નું લોહ ઘટાવવું યોગ્ય છે.

તે પછી વિચાર કરવો કે તેમનો સુંદર યોગ કરાવવા દ્વિતીય ધર્મ પાળવો કે તેમને શાન્ત વૃત્તિ પમાડવા અલખ પરમાત્માનું બોધન કરવું.

મોહની—ભક્તિમૈયા, બહુ જ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી કહ્યું. ગુરુજી નિરીક્ષા કરવા આવે ત્યારે નવીનચંદ્રજી મધુરીનું અભિજ્ઞાન પામે એવો યોગ રચવો, અને રાસલીલાને અવસરે નવીનચંદ્રજીની વાસના દૂરથી જાણી લેવી અને તે પ્રમાણે પછીનો વિચાર કરવો.

ભક્તિ૦—યોગ્ય છે.

અંસરી—પણ મધુરીની ગુહાપરંપરામાં પ્રવેશ પામવો શી રીતે? સપ્ત-પદ્મીની લખ પ્રતિજ્ઞા અને પરિશીલનના સમાવર્તનની અલખ પ્રતિજ્ઞા વચ્ચે ખેંચાતી મધુરીમૈયાના વીધાંતા મર્મ કેઈ વાસનાથી શાન્ત થશે તે પ્રથમ જાણવું વધારે આવશ્યક નથી?

ભક્તિ—એ પણ સત્ય છે.

મોહની—તેનો વિચાર કરવાને આખી રાત્રિ છે.

વામની૦—પેલી ખારીએ તાળું વાસ્યું છે?

મોહની૦—કેમ?

વામની૦—નિરાશ હૃદયનું પ્રેરેલું શરીર સમુદ્રમાંથી બચ્યું તેને આ ખારીખહાર પડવાનો પણ માર્ગ છે.

અંસરી૦—હવે તે હૃદય નિરાશ નથી.

ભક્તિ૦—ના. પણ ઠીક કહ્યું. ચન્દ્રાવલીનું મૂર્તિ હૃદય આજે આપણે આણેલું છે. વામની, જા, તાળું વાસી આવ.

વામની તાળું વાસવા ગઈ.

સર્વ સ્ત્રીઓએ કુમુદની આશપાશ ધાખળીઓ પાથરી અને સુતી.

નિદ્રાવશ થતી થતી વામની બોલી.

“ભગવન્ મન્મથ! અલખનાં લખ રૂપ કેટલાં છે? મનુષ્યાવતારના હૃદયને ઉદ્ધાર આપવાનાં સ્થાન કેટલાં છે? પણ શ્રી અલખની ઈચ્છા એવી છે કે યુવજનનો પક્ષપાત તો ત્હારા ઉપરજ થાય!

“કતિ કતિ ન વસન્તે વલ્લયઃ શાલિનો વા

“કિસલયસુમનોભિઃ શોભમાનાં વમ્ભુઃ ॥

૧. વસન્ત ઋતુમાં કેટલી કેટલી વેલીઓ ને કેટલા કેટલા વૃક્ષ કંજીઓથી અને પુષ્પોથી શોભિત ન થયાં? પણ યુવાનોને અને યુવતિઓને હલાલો તો અભિનવ કક્ષીયોના ભારથી લગેલો માત્ર એક રસાલ (ઓંખો) જ થયો: (મકીર્ણ.)

“ તદપિ યુવજનાનાં પ્રીતયે કેવલોઽભૂત
“ અભિનવકલિકાલીમારશાલી રસાલઃ ॥ ”

બંસરી—“રસાલોપમ રસાલ ભગવન્ સ્વયંભૂ મન્મથ ! ત્હારો અવતાર
જગતને સર્વોગથી કલ્યાણકારક છે.

“ અધિશ્રલિયાને ત્વમાસિ ભવતઃ પલ્લવચયો

“ ધુરીણઃ કલ્યાણે તવ જગતિ શાખાઃ શ્રમહરાઃ ॥

“ મુદે પુષ્પોલ્લેખઃ ફલમપિ ચ તુષ્ટ્યૈ તનુભૃતાં ॥

“ રસાલ ત્વાં તસ્માદ્દ્યયતિ શતશઃ કોકિલકુલમ્ ॥ ”

મોહ૦—સંસારે લેવડાવવી હોય તેટલી પ્રતિજ્ઞાઓ તે લેવડાવે. પણ
યુવજનનાં હૃદયમાં સત્તા તો જેની છે તેની જ છે. મધુરી, ત્હારો ઉદ્ધાર
તો એ દેવના અર્ચનમાં જ છે.

ભક્તિ૦—“ આવી સુન્દર સુકોમળ દેહલતિકાને આવાં આવાં દુસ્તર
સ્થાનોમાં ખેંચી લાવનાર પવન જેવા ભગવન્ મદન !

“ હારો જલાર્દ્રવસનં નલિનીદલાનિ

“ પ્રાલેચસીકરમુચસ્તુહિનાંશુમાસઃ ॥

“ ચસ્યેન્ધનાનિ સરસાણિ ચ ચન્દનાનિ

“ નિર્વાળમેષ્યતિ કથં સ મનોભવાગ્નિઃ ॥ ”

“ પ્રાસાદીયતિ વૈળવાદિગહનં દીપીયતિ દ્રાક્તમઃ

“ પર્યઙ્કીયતિ ભૂતલં દ્વપદપિ શ્લક્ષ્ણોપધાનીયતિ ॥

૧. હે રસાલ ! ઉદ્યાનમાં શ્રીમાન તું છે, ત્હારો પલ્લવસમૂહ કલ્યાણમાં
ધુરીને સ્થાને--અગ્રે-છે, ત્હારી શાખાઓ જગતમાં શ્રમહર છે; ત્હારાં પુ-
ષ્પોનો ઉલ્લેખ પ્રમેદ--આનન્દ-આપનાર છે; ત્હારું ફળપણ શરીરધારી-
ઓને તુષ્ટિ--સંતોષ--આપનાર છે; મોટે જ, ઓ રસાલ, કોકિલોનાં ટોળાં
સેંકડો સંખ્યાબંધ ત્હારો આશ્રય શોધે છે. (પ્રકીર્ણ)

૨. હાર, જળથી ભીનાં વસ્ત્ર, કમળપત્ર, આકળના છાંટા વધાવનાર ચંદ-
કિરણ, અને સરસ ચન્દનઃ એ જેનાં કાઠ છે તે મદનરૂપ અગ્નિ કેવી રીતે
હોલાવાનો હતો? (બાણ)

૩ કામદેવનો મહિમા કેવો નમસ્કરયોગ્ય છે ? તેનાથી વાંસનું વન
મ્હેલ જેવું થાય છે, અંધાર એકદમ દીવા જેવો થાય છે. પૃથ્વીનું તળીયું
પલંગ જેવું થાય છે, પથ્થર પણ સુંવાળા ઉશીકારૂં થાય છે, કચરો કુસ્તુરી
થાય છે, ને બીજું શું કહીયે ? જે કામદેવના દૃષ્ટિપાતથી રસાવિષ્ટ યુવકયુગલ
આવા અમલકાર--પરતા--અનુભવે છે તે દેવને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે.
(પ્રકીર્ણ).

“ કસ્તૂરીયાતિ કર્દમઃ કિમપરં યૂનો રસાવિષ્ટયોઃ

“ યેનાલોકિતયોઃ સ વન્ધમાહિમા દેવો નમસ્યઃ સ્મરઃ ॥ ”

સર્વને ઉત્તર દેતી હોય તેમ કુમુદ લવી.

૧ “ જલધર જલભરનિકરૈરપહર પરિતાપમુદ્ધતં જગત :

“ નો ચેદપસર દૂરં દિમકરકરદર્શનં વિતર ॥

મોહની—“ ભક્તિમૈયા, નવીનચંદ્રજી પાસે કોઈ એવી દૂતીને મો
કલો કે તે તેને સ્પષ્ટ સમજાવે કે,

૨ “ વિતર વારિદ વારિ દવાતુરે

“ ચિરાપિપાસિતચાતકપોતકે ।

“ પ્રવલિતે મરુતિ ક્ષણમન્યથા

“ ક ચ મવાન્ ક પયઃ ક ચ ચાતક : ॥ ”

નિદ્રામાં ને નિદ્રામાં હા ભણી ભક્તિમૈયા શાંત નિદ્રામાં પડી.

પ્રકરણ ૨૦.

સખીકૃત્ય.*

“ Silence in love bewrays more woe,

“ Than words, though ne'er so witty.”

Sir W. Raleigh.

તઃકાળ થયા પહેલાં પરિત્રાજિકામઠનું સર્વ મંડળ જાગૃત
થઈ ગયું હતું અને દંતધાવન (દાતણ) અને પ્રાતઃસ્નાન
સર્વેયે સૂર્યોદય પહેલાં કરી લીધાં. ધોયેલાં ભગવાં
વસ્ત્ર પહેરી સર્વ સાધુસ્ત્રીઓ પોતપોતાના પ્રાતઃ—
કર્મમાં ભળી ગઈ. ભક્તિમૈયા વગેરે આપણું ઓળખીતું
મંડળ “ મધુરી ” ને લેઈ વિહારમઠના કુન્જવનોમાં જવા

૧. હે જલધર મેઘ ! ગમે તો પાણીની મુસળધારો વર્ષાવી જગતના ઉદ્ધત
પરિતાપને હર ! અને તેમ તું ન કરે તો દૂર જતો રહે અને ચંદ્રકિરણનાં દર્શન
કરવા દે. (ચન્દ્રકવિ)

૨. હે મેઘ ! દવાગ્નિએ આતુર કરેલું આ આતકનું બચ્ચુ ઘણા કાળથી તૃપ્ત
છે ને પાણી અંખે છે તેને તું પાણી આપ. જો તે હાલ તું નહી આપે તો પછી સં-
સારના સંયોગ ક્ષણભંગુર છે, અને આ પવન વાર્ષ રહ્યો છે. તેથી ક્ષણમાં
તું ક્યાં, ત્યારે પાણી ક્યાં ? અને આ આતક ક્યાં ?—એવું થઈ જશે ! (પ્રકીર્ણ)

* વૈશ્વાસિકાજ્જનાદ્રહસિ પ્રયોગાઞ્છાન્નમેકદેશં વા સ્ત્રી ગૃહીયાત્ ॥—

નીકળ્યું અને રાત્રે ત્યાં રચવા ધારેલી રાસલીલા વગેરેની પરિપાટી ત્યાંનાં મંડળ પાસેથી જાણી લેવા લાગી અને કુમુદને સમજાવવા લાગી.

પર્વતના એક મહાન્ શૈલને મથાળે પૂર્વરાત્રે ચન્દ્ર પરિપૂર્ણ પ્રકાશ નાંખી શકે અને દક્ષિણના અને પશ્ચિમના પવન આવી શકે એવે સ્થાને એક ખુલ્લો ચોક હતો. ત્રણે મઠ કરતાં એ સ્થાન ઉંચું હતું. ત્રણે મઠોઉપર ત્યાંથી દૃષ્ટિ પડતી અને મઠોમાંથી આ સ્થાન દેખાતું. તેની વચ્ચેવચ્ચ એક મહાન્ કદમ્બ વૃક્ષ રોપેલો હતો અને ચારેપાસ છોટે છોટે ન્હાના પણ રમણીય સુવાસિત પુષ્પના રોપાઓ પોષીને ઉછેર્યા હતા. ચોકની ચારે પાસ મનુષ્ય જઈ શકે નહીં એવાં ન્હાનાં પણ ઉંચાં ઉભાં શૈલાગ્રહતાં અને પૃથ્વીઉપર અપ્રસિદ્ધ પણ અનેકરંગી સુન્દર પક્ષિયો ત્યાં બેસતાં, માળા બાંધતાં, અને મધુર કામળ ગાન કરી રહેતાં. આ ચોક ઉપર મધ્યે યમુના-કુંડ હતો ત્યાં આગળ રાત્રે રાસલીલાની યોજના હતી. સમુદ્રનો પટ ત્યાંથી શુદ્ધ દેખાતો અને એના તરંગની લેખાઓ અને તેમાંના ક્ષીણના ચળકાટ કાંઈ ગૌર યુવતિના ઉદરભાગની રોમાવલીઓ જેવા આટલે છોટેથી લાગતા હતા. એ ભાગ ઉપર દૃષ્ટિ નાંખી સઉ ઉભાં અને એ સૃષ્ટિની સુન્દરતાની સ્તુતિ કરવી તે એ સુન્દરતાના ઉપભોગમાં વિદ્ય જોવી લાગી. સર્વ બોલ્યાચાલ્યા વિના, હાલ્યા વિના, કંટલીક વાર માત્ર સમુદ્રનાં અને આકાશનાં દર્શન કરી રહ્યાં અને શાંત આનંદ તેમનાં હૃદયમાં પવનની પેદે પેસવા લાગ્યો.

આ શાન્તિ વામનીએ તોડી.

“મધુરીમૈયા, સમુદ્રની લહરી અને તે ઉપર થઈ આવતા આ પવનથી તને આનંદ થતો દેખાતો નથી ! તને એ રમણીય પદાર્થોથી કંઈકે ઉલટી જ અસર થાય છે.”

કુમુદ—એ સમુદ્ર મહારા ભૂતકાળનું સ્મરણ કરાવે છે. મહારા હૃદયના સ્વામીએ મને ચન્દ્રિકાની ઉપમા આપી અને પોતાને સમુદ્રની ઉપમા આપી જુહું જુહું લખ્યું હતું કે સમુદ્રના તરંગ ઉછાળવાની શક્તિવાળી

આચાર્યાસ્તુ કન્યાનાં પ્રવૃત્તપુરુષસંપ્રયોગા સહસંપ્રવૃદ્ધા ધાત્રેયિકા તથાભૂતા વા સ્ત્રી સવયાશ્વ માતૃશ્વસા વિસ્રઘા તત્સ્થાનાયા વૃદ્ધદાસી પૂર્વસંસ્ટા વા ભિક્ષુકી સ્વસા ચ । વિશ્વાસપ્રયોગાત્ ॥ કન્યાએ કામતંત્રનો ઉપદેશ કેવાકેવા ગુરુપાસે લેવો તેમને આમાં ગણાવ્યા છે. એવો ઉપદેશ કરવાનો “સખી” ને અધિકાર એમાં અપાયો છે.

૧. કાર્યક્રમ. Programme.

ચન્દ્રિકાને ધન્ય છે. ચન્દ્રિકા દેખાતી નથી અને સમુદ્ર તો જાતે જ ઉછળ્યાં કરે છે.

વામની—ચન્દ્રિકાના યોગથી તે વધારે ઉછળશે.

કુમુદ—એ ચન્દ્રિકા ઉદય પામશે. અમારી ચન્દ્રિકા તો શિવજીના જટાજૂટમાં ડબાઈ ગઈ છે.

અંસરી—અલખ મદનની નટકળા એ સંતાયલી ચન્દ્રિકા અને ગંભીર સમુદ્ર ઉભયને સર્વાવસ્થામાં વશ કરનારી છે; માટે મુગ્ધ મધુરી, એ નટકળા અમાવાસ્યાએ પણ સમુદ્ર પાસે પરોક્ષ ચન્દ્રિકાનું સ્મરણ કરાવે છે. ત્યારા હૃદયની ભીરુતા તને અવિશ્વાસથી કંપાવે છે. પણ તમારાં જેવાં હૃદય-યુગના યોગ મ્હેં ઘણા દીઠા છે.

કુમુદ—જેને નિરાશા જ પ્રિય છે તેને વિષરૂપ આશા આપવાનો પ્રયત્ન શા માટે માંડો છો?

વામની—તું શું એમ સમજે છે કે નવીનચંદ્રના હૃદયમાંથી પારા પેઠે તું સરી ગઈ છે? મુગ્ધ મધુરી, મ્હેં તમારું તારામૈત્રક સ્પષ્ટ દીઠું છે—જેવો ત્યારા નેત્રમાં રાગ હતો તેવો જ તેનામાં હતો. શું તું એમ કહી શકે છે કે આ મ્હારું બોલવું અસત્ય છે?

કુમુદના હૃદયકીલ્લા ઉપર આ પ્રશ્ને સફળ છાપો માર્યો. તેને ગઈ કાલનું ભાન આવ્યું, પોતાની અંતર્દેશા અન્યજનને પારદર્શક થઈ લાગી, એ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર કરાયો નહી, તે ખિન્ન થઈ, લજ્જાવશ થઈ, અને નીચું જોઈ રહી.

વામની—“શા માટે લજવાય છે? શા માટે કર્તવ્યસિદ્ધિમાં શંકિત રહે છે? અમે ત્હારું સખીકૃત્ય કરવા તૈયાર છીએ. અમે ત્હારું દૂતીકૃત્ય કરવા તૈયાર છીએ. ત્યારા ઇષ્ટજનના હૃદયવીશે તો રજ પણ શંકા રાખીશ નહી. મ્હેં તેનાં નયન ધ્યાનથી જોયાં છે. આ ગિરિરાજઉપર ત્યારા ચરણ મહડતા જોઈ તેને નક્કી નવી આશા આવી છે તે મ્હેં જાણી. શાથી જાણી? મ્હેં તે જનને જોયો તેથી જાણી. તેને કેવો જોયો?—

* રાધાવદનવિલોચનાવિકસિતવિવિધવિકારાવિભંગમ્

જલનિધિમિવ વિધુમંડલદર્શનતરલિતતુલ્ગતરહ્નમ્

“અજભળી રહે જ્યમ ઊર્મિ અનંકુથી સાગર શશી અજકંતાં,

ત્યમ પ્રિયવદનની અજપજપથીજ વિધવિધ ભાવ ભજંતાં

નીરખ્યા રક્ષમય હરિને રતિ તલસંતા.”

ગીતગોવિન્દ (રા. કે. હ. પુવના ભાષાંતર) ઉપરથી.

હરિમેકરસં ચિરમભિલષિતવિલાસમ્ ॥—

—એવો તહારા ઇષ્ટ જનને મહે તેના દૃષ્ટિપાતથી જોઈ લીધો છે. માટે આશા નિર્થક ગણી એસી રહેવું એ તને યોગ્ય નથી. તહારો ઇષ્ટ આવા જલનિધિ જેવો જ છે તે તું તેની ચંદ્રિકાજ છે તે તેણે તને જ પ્રથમ કહેલું હતું તે હજી સત્ય છે.”

કુમુદ કંઈક સ્મિત કરી બોલી “વામનીમૈયા, તમારા કામતન્ત્રના સંપ્રદાય નથી મને આવડતા તે નથી મહારા ચંદ્રને. તમે કહો છો કે કર્તવ્ય ભુલી એસી રહેવું નહીં પણ અમ સંસારી જનને તો તે એસી રહેતાંજ આવડેછે. તમ સાધુજનનાં ઉચ્ચ જીવનમાં અમે ખારાં જળાંતાં મત્સ્ય ભળીએ તો અમારું મરણ થાય.”

બંસરી— નિરાશાએ તહારી આશાનું આવરણ કરેલું છે. પણ સ્ત્રીઓની હૃદયગુહા ઉપર જેમ લજ્જતો પડ છે તેમ પુરુષની હૃદયગુહા ઉપર ગમ્ભીરતાનો કંઈક લાગતો પડ છે, તે પટ ફાડી નાંખીશ તો પછી તને જણાશે કે તેના આભ્યંતર ભાગમાં તેનો સત્ય અગ્નિકુંડ હોવાયો નથી. એ અગ્નિ તે એનો કામ, એની જવાબા તે એની ભાષા—એ સર્વ હાલ પ્રચ્છન્ન છે તે ઉઘાડ, એટલે ત્યાં તહારા હૃદયનો પ્રતિધ્વનિ સંભળાશે, તહારા હૃદયના બિમ્બનું પ્રતિબિમ્બ દેખાશે, અને તહારું હૃદય જેના પ્રતિબિમ્બરૂપ છે તે બિમ્બ પણ દેખાશે. તહારા અને એના હૃદયના મર્મગ્રન્થિ ગુંથવાયા છે તે તે કાળે ઉકલશે. માટે તેમ કરવાનો માર્ગ લે.

“ગૃણુ રમણીયતરં તરુણીજનમોહનમધુરિપુરાવમ્

કુસુમશરાસનશાસનવન્દિતિ પિકનિકરે ભજ ભાવમ્ ॥

અનિલતરલકિસલ્યનિકરેણ કરેણ લતાનિકુરમ્બમ્

પ્રેરણમિવ કરમોરુ કરોતિ ગતિં પ્રતિ મુષ્ણ વિલમ્બમ્ ॥

“તહારી પોતાની હૃદયગુહા પણ અનેક આવરણથી છવાઈ છે અને નવીનચંદ્રથી થયેલા અપ્રિયનો ડાઘ મધુરીના મધુર હૃદયના મર્મભાગમાંથી દહોવાતો નથી. તે દહોવાતો નથી અને પ્રકટ કરાતો નથી ત્યારે તહારી

૧. તરુણીજનમનમોહન મધુરી જે પૌયુ બંસી બળવે;

મદનની આણ મહે કાચલડી ગળવે શુણ, સહો, ભાવે.

ચંચલપલ્લવ પાણિર્થી તુજને પ્રેરે આ વનવેલી;

માટે મેલી વિલમ્બ, સસંભ્રમ ગાલ અપટ અલબેલી.

ગીતગોવિંદ. (રા.ક. હ. પૂવ.)

જિભડા ઉપર અનેક નિમિત્તો ચઢી આવે છે તેથી તું જાતે પણ ઠગાય છે. પણ સત્ય વાત સાંભળી લે. અંતરમાં કોપેલી ચંડી ! સાંભળી લે ને કોપ ઉતારી શાશ્વી થા.

“ અધિગતમખિલસખીભિરિદં તવ વપુરપિ-રતિરણસજ્જમ્
ચાણ્ડિ રસિતરશનારવઢિણ્ડમમભિસર સરસમલજ્જમ્ ॥
સ્મરશરસુભગનલેન સલ્કમિવલમ્બ્ય કરેણ સલીલમ્
ચલ વલયક્રાણિતૈરવબોધય હરિમપિ નિજગતિશીલમ્ ॥ ”

કુમુદે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મુક્યો. તેની આંખમાં પળવાર આંસુ આવ્યાં, પળવારે રતાશ ચઢી આવી, અને વળી આંસુ ઉભરાયાં. “ ખંસરીમૈયા, આ હૃદયના અગ્નિને તેના ભસ્મમાં છવાયલો જ રહેવાલો. તમને જે ક્રિયા માંગલિક અને સુખરૂપ લાગે છે તે મને અધર્મ્ય અને દુઃખરૂપ થઈ પડે છે—વિપરીત થઈ પડે છે. નહીં, તમારા હૃદયમાં ત્હારી વિડમ્બના ઇષ્ટ નહીં જ હોય ! ”

સાધુસ્ત્રીઓને આ સાંભળી હસવું આવ્યું. પણ ભક્તિમૈયા દયા દર્શાવી બોલી.

“ બેટા મધુરી, સુખમાર્ગ દુઃખરૂપ લાગવાનાં ધણાં કારણ હોય છે, અને સ્ત્રીઓને વિશેષ હોય છે. તેમાં તું જેવીમાં તો તે આમ અતિશયપણું પામે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. આપણ સ્ત્રીજાતનાં હૃદય કોમળ કહીએ છીએ તે એટલા માટે કે તેમાં ઘાત પડતાં જેવી વાર લાગતી નથી તેવીજ તેમાંથી પ્રત્યાઘાત થતાં પણ વાર લાગતી નથી. ત્હારી પાસે સુખ દુઃખરૂપ થાય છે તેની ચિકિત્સા પણ અમારા શાસ્ત્રમાં છે. અને ત્હારે તેથી કોઈ જાતની ભીતિ રાખવી નહીં. તેમજ અમે તો નવીનચન્દ્રજીના હૃદયમાં ત્હારે માટે પ્રેમ જ કલ્પીએ છીએ તેના પ્રેમનો તું તિરસ્કાર કરતી દેખાય છે તે પણ તિરસ્કાર નથી પણ તિરસ્કારાભાસ છે—એવી અમારી ચિકિત્સા છે.

“ સ્લિગ્ધે યત્પરુષાસિ યત્પ્રણમતિ સ્તબ્ધાસિ યદ્રાગિણિ
દ્વેષસ્થાસિ ચદુન્મુખે વિમુક્ષતાં યાતાસિ તસ્મિન્ પ્રિયે ॥

૧. અણ્ડો! તું રતિરણધીરધુરંધર ધાયડમદલ ગવાયે ;
માટે રશનાદુંદુભિ દમકવી, ચલ, ત્યજી લાજ, ત્રિયા હે !
મન્મથમદમીણા મનમોહનને રસોલી ! રસભેરે
જગવ જગવ જઈને કરકંકણને રણકારે ઘેરે.

ગીતગોવિંદ. (રા. કે. હ. પૂવ.)

તત્રુક્તં વિપરીતકારિણિ તવ શ્રીચિહ્નચર્ચા વિપમ્
શૌતાંશુસ્તપનો હિમં હુતવહઃ ક્રીડા મુદો યાતનાઃ ॥ **

મોહની દ્યાર્દ્ર મુખ કરી પાસે આવી અને કુમુદને વાંસે હાથ ફેરવતી બોલી: “ મધુરી, તારી ચિકિત્સા અમે સશસ્ત્ર કરી છે અને તારું ઔષધ પણ સશસ્ત્રજ કરીશું. તારે અમારા ઉપર અને અમારા શસ્ત્ર ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી. જે મુખ અત્યારે નિરાશાથી તને દુઃખરૂપ થાય છે તે મુખસમયે પાછાં મુખરૂપ થશે. માટે તારું કહ્યું માન, નવીનચન્દ્રજીના ત્યાગના વિચારનો ત્યાગ કર, અને આવશ્યક હશે અને તારા પગ નહીં ઉપડે તો અમે એ પુરુષને તારી પાસે આણીશું એટલી—તેમની દ્યાર્દ્રતા ઉપર—અમારી શ્રદ્ધા છે.

** “ હરિરભિસરતિ વહતિ મધુપવને
કિમપરમધિકસુખં સહિ ભવને ॥
કતિ ન કથિતમિદમનુપદમચિરમ્
મા પરિહર હરિમતિશયરુચિરમ્ ॥
કિમિતિ વિપીદસિ રોદિષિ વિકલા
વિહસતિ યુવતિસમા તવ સકલા ॥
જનયસિ મનાસિ કિમિતિ ગુરુ સ્વેદમ્
શ્રુણુ મમ વચનમનીહિતભેદમ્ ॥
હરિરુપયાતુ વદતુ વહુમધુરમ્
કિમિતિ કરોષિ હૃદયમતિવિધુરમ્ ॥ ”

* રાગીશું અણરાગ ને વળગતા આવંતશું વામતા,
મીઠાશું કટુતા, તથા પડી પગે લોટંતશું રુસણાં,
રાખે ઉલટી; તે તુંને ધટતું કે શીતાંશુ ભાનું બને,
બાળે હિમ, વલોવતાં વળી ક્રીડાસુખો મુજાવી તને! (રા. કે. હ. ધ્રુવના
ભાષાન્તર ઉપરથી ગીતગોવિન્દ.)

** મધુનો ગવન વહે, હરિ આવે!
શું મુખ, સખી, ઘરમાં પછીં લાગે?
“હરિ સુન્દર છે, હરિને પરિહર માં!”
લવીં કેટલું એ હું ગણતીં તુજ પગલાં?
લવીં એવું ઘડી ઘડીં પ્રથમથકી હું!
હઠીંલી! હઠછોડી ન, સમજી નહીં તું.
રોતીં નિરાશ અનાથ તું શાને?

હસતીં યુવતિ સહ તુજને આજે!
એદ મહા મન લાવતીં શો તું?
ચાગ કરાવું! વચન મુજ શુણ તું.
મધુર મીઠું વદતા હરિ આવે!
એવું કરું! શીદ હૃદય જુરાવે?
ગીતગોવિન્દ.

કુમુદે કંઈજ ઉત્તર દીધો નહી, પણ તેની આંખમાં આંસુની છાલકો ઉભરાવા લાગી. સામેના સમુદ્રનાં મોજાંની છાલકો આં આંખોને સુખ દેતી મટી અને એમાં કંઈક નવું સત્વ પ્રવેશ પામતું હોય તેમ એ હૃદયને ધરનારીની આકૃતિ થઈ ગઈ. તેનું દુઃખ ઘટવાને બદલે વધતું જોઈ, આશાના ઉત્સાહને સટે મર્મસ્થાનમાંથી ઉભરાતો ક્ષોભ જોઈ, સાધુસ્ત્રીઓ દુઃખી થઈ. તેમને પોતાની ચિકિત્સામાં દોષ લાગ્યો. અને ઔષધ તો તે પછીનું જ. તેમને આ ગુંચવારો થાયછે એટલામાં કુમુદને પાછળથી કોઈએ ખેંચી. તેણે ચંમકીને ઉંચું જોવા પ્રયત્ન કર્યો. તે પ્રયત્ન સફળ થયાં પહેલાં તો તેનું દુઃખી રોતું મુખારવિંદ ચંદ્રાવલીની વત્સલ છાતીમાં સમાઈ ગયું અને ચંદ્રાવલીના એ હાથ એના હૃદયને અને શિરને પોતાની છાતી સરસા આંખવા લાગ્યા.

“દુલારી, મધુરી, દુલારી ! મ્હારો જીવ રહ્યો નહી તે હું હવે આવી છું અને ત્હારા હૃદયની શાન્તિ પાછી આપીશું. મોહનીમૈયા, તમારાં વચન મહેં સાંભળ્યાં છે. પણ આની ચિકિત્સા ઘણી વિકટ છે. એક પાસથી શુદ્ધ આભિમાનિકી અને અભ્યાસિકી પ્રીતિ એક ઉપર અને બીજી પાસથી બીજા ઉપરની સંપ્રત્યયાત્મિક પ્રીતિ—અને એ ઉભયપ્રીતિ પણ કેવળ સ્થૂલ નહી પણ સૂક્ષ્મ—અતિસૂક્ષ્મ—છે. એના સંપ્રત્યયનું શું કરવું અને અભિમાન અને અભ્યાસનું શું કરવું એ તો ચિકિત્સા પછીની વાત. એના સંપ્રત્યયનું રક્ષણ કરી, એના અભિમાન અને અભ્યાસને શાંત વિસ્મૃત કરાવી, શ્રી જગદમ્બાના કલ્યાણકારક હૃદયપાવન કૃપાપ્રસાદનું એને આસ્વાદન કરાવીશું તો શું એને વૈરાગ્યનું શમસુખ પ્રાપ્ત નહી થાય ?”

ચંદ્રાવલીનો અને પોતાની છાતીઓ વચ્ચેથી પોતાના હાથ ખહાર ફેલાડી ચંદ્રાવલીની કેડ પાછળ એ હાથ વીંટી કુમુદ બોલી ઉઠી: “મ્હારે હવે એ જ જોઈએ છીએ—ચંદ્રાવલી મૈયા, મ્હારે એ જ જોઈએ છીએ. જીવો, આટલું સાંભળતાં મ્હારાં આંસુ ઉડી ગયાં.” કુમુદ આધી ખસી અને ચંદ્રાવલીના સામું જોઈ વગર આસુએ જોઈ રહી.

મોહની—ચંદ્રાવલી મૈયા, એની નાડી-પરીક્ષા તમે પુરી કરી નથી.

ખંસરી—અમે એની હૃદયગુહામાં કંઈક ઉતરેલાં છીએ.

વામની—તમારી પરીક્ષા સત્ય હોય તો એટ છોડી, યદુશૃંગ ઉપર આવવાની ઉતાવળી ધ્રુવ ન થાય.

કુમુદ—સર્વ આરોપને પાત્ર છું, પતિત છું, પણ ઔષધ તો એક જ ચંદ્રાવલીમૈયાવાળું જોઈએ છીએ.

મેહની—તેની શક્તિ ક્યાં અને ત્હારી ક્યાં? જે ઔષધ એકથી જીરવાય છે તે ખીજને મૃત્યુરૂપ થઈ પડે છે.

ચંદ્રાવલી—મધુરી, તને પ્રિય, હિત, અને પથ્ય હશે તે જ માર્ગ શોધીશું. ત્હારી જે ચિકિત્સા કરી આ કૃપાળુ સાધુજનોએ ત્હારું સખીકૃત્ય કરવા માંડ્યું છે તે ગભરાયા વિના કે ક્ષોભ વિના તેમને કરવા દે કે અમારી ચિકિત્સા શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ થાય. તેનું ઔષધ કરતી વેળા ત્હારી સંમતિ વિના કંઈ પણ નહીં કરીયે એ સત્ય સમજજો. વિવાસિત અદૃશ્ય સીતાએ રામનું દર્શન કર્યું અને રામનો સ્પર્શ કર્યો તે કાળે જેમ સીતાની પાસે તમસા હતી તેવી જ મને સમજજો. ભક્તિમૈયા, તમે જે સાધનથી ચિકિત્સા આરંભી છે તે કંઈક જાણું છું, અને બાકીનાં સાધન પછી જણવજો. પણ તે ચિકિત્સાની વેળાએ મ્હારી દુલારીને રજ પણ વ્યથા થાય એમ ન કરશો.

એની પાછળથી બિન્દુમતી આગળ આવી બેઠી. “મધુરીમૈયા, તું ગભરાઈશ નહીં. ત્હારી અનેક પડવાળી પ્રીતિ જેવી સૂક્ષ્મ તેવી પવિત્ર છે તે તેવીજ રમણીય ઐન્દ્રજાલિક છે.

૧ “તટસ્થં નૈરાશ્યાદપિચ કલુષં વિપ્રિયવશાત્
વિયોગે દીર્ઘેઽસ્મિન્ જ્ઞાતિ વટનોત્તામ્ભિતમિવ ॥
પ્રસન્નં સૌજન્યાદપિ ચ કરુણૈર્ગાઢકરુણમ્
દ્રવીભૂતં પ્રેમ્ણા તવ હૃદયમસ્મિન્ ક્ષણ ઇવ ॥

“કેમ બંસરીમૈયા, સત્ય કે નહીં? મને તો દૃષ્ટાંત વાંચેલું સુઝ્યું બાકી અનુભવ તો તમને.”

બંસરી—ત્હારી મેધાના તર્ક આગળ અમારા અનુભવનાં અનુમાન પાછાં પડે છે. માટે ત્હારી વાત સાંભળીશું પણ ઔષધકાળે તો અનુભવને જ આગળ આણવો પડશે.

૧. છે આશ તજ્જ બનીયું ઉદાસી, રોય ભર્યું તજવા થકી,
ટમટમીં રહ્યું આ દીર્ઘ કાળ વિયોગમાં મળવા મથી,
સૌજન્યથી સુપ્રસન્ન, બળી પ્રિયજનદુષ્ટે અનુકમ્પથી,

આ ક્ષણ ગળ્યું રસમય હૃદય તુજ પ્રેમ ઉદય થયા થકી.

ઉત્તરરામ 'રા. મણિલાલના ભાષાંતર ઉપરથી. વળી જુવો આ ગ્રંથ ભાગ ૧ પૃષ્ઠ ૩૦૯.

પ્રકરણ ૨૧.

હૃદયચિકિત્સા અને ઔષધ.

દયા વા સ્નેહો વા ભગવતિ નિજેઽસ્મિન્ શિશુજને

ભવત્યાઃ સંસારાદ્વિરતમપિ ચિત્તં દ્રવયતિ ।

અતઃ પ્રવ્રજ્યાસમયસુલભાચારવિમુક્તઃ

પ્રસક્તસ્તે યત્નઃ પ્રભવતિ પુનર્દૈવમપરમ્ ॥

(હે ભગવતી! આ શિશુજનપ્રતિ તમારી દયા ક્રૂહા કે પ્રીતિ ક્રૂહા-જે ક્રૂહા તે સંસારથી વિરક્ત થયલા તમારા ચિત્તને ઓગાળે છે; અને આથીજ સંસાર છોડતાં તમે કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓને જે આચાર સુલભ હોવો જોઈએ તેથી વિમુખ અને અવિચ્છિન્ન આ પ્રયત્ન તમે માંડ્યો છે તે સફળ થવો જોઈએ ! પશ્ચી દૈવ તો છેજ—માલતીમાધવ.)

રિવ્રાજિકામઠમાં કન્યાઓ, વિધવાઓ, અને પરિવ્રાજિકાઓ સર્વનો વાસ હતો અને કન્યાને કામતંત્રના શાસ્ત્રીય બોધ એમાં કરવા દેવામાં આવતા હતા. પણ કન્યાને પુરુષનો યોગ કરવાની કથા આવે તેના વિચાર-આચાર આ મઠની બહાર અને વિહારમઠની બહાર રાખવામાં આવતા. વિહારમઠમાં પણ માત્ર વિવાહિત દમ્પતી-

ઓના જ વાસ હતા. પરિવ્રાજિકા મઠની અધિષ્ઠાત્રીના પદઉપર કોઈ વિધવાને જ રાખવામાં આવતી. અવિવાહિત, વિવાહિત, અને પરિવ્રાજિકા ત્રણે જીવનના અનુભવવાળી કાર્યગ્રાહિણી વિદુષીને આ મઠની અધિષ્ઠાત્રી નીમવામાં આવતી. વિહારમઠમાં વિવાહિત, સુશિક્ષિત, ઉદાર, રસજ્ઞ, શાસ્ત્રસંપન્ન દમ્પતી અધિષ્ઠાતા અને અધિષ્ઠાત્રી નીમાતાં. ચંદ્રાવલી એક કાળે વિહારપુરી સાથે વિવાહિત હતી ત્યારે એ દમ્પતીનો પાસે વિહારમઠનું આધિષ્ઠાનપદ હતું. તે ઉભય પરિવ્રજિત થયાં એટલે વિહારપુરી વિષ્ણુદાસજીના મઠમાં ગયો અને ચંદ્રાવલી પરિવ્રાજિકામઠની અધિષ્ઠાત્રી થઈ. તે પછી ચંદ્રાવલી સુન્દરગિરિનો ત્યાગ કરી એટમાં ગઈ અને તેને સ્થાને મોહની એ મઠની અધિષ્ઠાત્રી થઈ હતી. એ મઠમાં કોઈ કન્યા મદનોન્મુખ થાય તો તેની વિવાહપર્યન્ત સંભાળ લેવી, તેનું ઉપદેશક સખીકૃત્ય કરવા સખી નીમવી, અને આવશ્યકતા હોય

તો કન્યાને દૂતીનો યોગ કરી આપવો. એ પણ અધિષ્ઠાત્રોનું કર્તવ્ય હતું. સખી અને દૂતી સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ઉભય કામ અને પ્રીતિની અભિજ્ઞ હોય તે જ યોગ્ય ગણાતી. કામતન્ત્રકારોએ કેવળ સ્થૂલ પ્રીતિનું શાસ્ત્ર બાંધેલું છે ત્યારે આ મઠમાં એ શાસ્ત્રને સુધારી તેમાં સૂક્ષ્મ પ્રીતિનું શાસ્ત્ર ઉમેરેલું હતું. સ્થૂલ એટલે લખ પ્રીતિમાંથી સૂક્ષ્મ એટલે અલખ પ્રીતિનું ઉદ્બોધન કરાવવું આવશ્યક ગણવું એ અલખના કામશાસ્ત્રનો વ્યવર્તક હતો.

ચન્દ્રાવલી આ સર્વ વિષયમાં પ્રવીણ હતી અને એક કાળે રસિક હતી. વિષ્ણુદાસ ત્રણે અલખમઠના ગુરુ થયા અને અલખમાર્ગને અને મઠોને તેમણે નવી પ્રતિષ્ઠા આપી તે પછી પોતાની પાછળ યોગ્ય અધિકારીને અનુયાયી કરવો એટલી તેમની વાસના હતી. પણ ગૃહસ્થ સાધુનો તેને માટે ઉત્તમ અધિકાર ગણાતો ન હતો, અને કેવળપરિવ્રાજકો તેમના આશ્રય નીચે હતા તેમાં કોઈ એ પદને માટે યોગ્ય બુદ્ધિવાળું ન હતું. વિહારપુરી ઉપર તેમની દૃષ્ટિ હતી પણ તે વિવાહિત હતો. આ વાત ચન્દ્રાવલીને કાને આવતાં ગુરુજીની વાસના તૃપ્ત કરવા, પોતાના સ્વામીનું પારમાર્થિક કલ્યાણ કરવા, સર્વ સાધુજનનું અને અલખમઠનું વ્યવસ્થાતંત્ર કલ્યાણકારક રહે એવી બુદ્ધિથી, અને તે દ્વારા સંસારમાં અલખ-બોધની ગર્જના સફળ થાય એવી વાસનાથી, ચન્દ્રાવલીએ વિહારપુરીને અભિલાષ દર્શાવ્યો કે તેણે ગુરુજી પાસે રહેવું અને તેણે તથા પોતે પ્રવ્રજ્યા સાધવી. સર્પ કાંચળી ઉતારે તેમ મદનવિકારનો ત્યાગ કરી આ દમ્પતી એક બીજાને આશીર્વાદ દેઈ વિયુક્ત થયાં, અને તેમની પ્રીતિની અને તેમની વિરક્તિની ચમત્કૃતિભરેલી સુંદર રસિક કથાઓ ત્રણે મઠનાં સાધુજનોમાં ચાલી. પરિવ્રાજિકામઠની અધિષ્ઠાત્રી થયા પછી પણ સુંદરગિરિ ઉપર દમ્પતી અનાયાસે મળતાં તે પોતે લીધેલા વ્રતને પ્રતિકૂળ ગણી અને પોતાના અને સ્વામીના વૈરાગ્યના ભયનું કારણ ગણી, ચન્દ્રાવલી પર્વત છોડી માતાના ધામમાં ગઈ અને પુરુષરૂપે ઈશ્વરની કલ્પનાને પોતાના વૈરાગ્યને પ્રતિકૂળ ગણી અલખનાં અમ્બા-સ્વરૂપમાં યુક્ત થવા લાગી. આ સ્થિતિ તેણે આજસુધી પાળી, પણ કુમુદ ઉપરની દયાએ અને વત્સલતાએ એને પાછી આટલી સંસારિણી કરી દીધી. પરિવ્રાજિકામઠની ખારા પર્વતની ખોમાં પડતી હતી અને સમુદ્રમાં જલશાયિની થવા ઇચ્છનારોનું હૃદય એ ખારીને દેખી શું સાહસ કરવા નહીં લલચાય એ વિચારે ઉપજાવેલા ભયને લીધે ચન્દ્રાવલી કુમુદ ગયા પછી જાતે પાછળ પાછળ આવી. એ ભય તો દૂર થયું, પણ પર્વત ઉપર આવ્યા પછી આપણે જે જે વાર્તા જાણીયે

છીયે તે એના જાણવામાં આવી અને અનેક નવીન ગુંચવારા એના વત્સલ હૃદયમાં ઉભા થયાં.

પાછલે પ્રહરે કુમુદને વાંમની અને ળંસરીની જોડે ગિરિરાજનાં સુન્દરસ્થાનોએવા મોકલી, ગયા પ્રકરણમાં વર્ણવેલા ચોકના એક છાયાકુંજમાં એક શિલા ઉપર મોહની, ભક્તિ, અને ખિન્દુમતી સાથે ચન્દ્રાવલી બેઠી અને સઉની પાસેથી કુમુદ વીશે તેમણે કહેલી વાર્તા અને ધારેલી યોજના સાંભળી લીધી. તે પછી કેટલીક વાર એ એકે આંગળી મુકી બોલ્યા વિના બેસી રહી અને વિચારમાં પડી અને બીજાં સર્વ પણ ચુપ રહ્યાં. એટલામાં કુંજ ઉપર ઢંકાયલી વેલીમાં સંતાયલો કોકિલાએ ટોકો કર્યો તે ખિન્દુમતી ઉંચું જોઈ ગાવા લાગી.

“ અનુમતગમના શકુન્તલા
તરુમિરિયં વનવાસવન્ધુભિઃ ।
પરમૃતવિરુત્તં કલં યથા
પ્રતિવચનીકૃતમેભિરીદૃશમ્ ॥ ”

મોહની—ખિન્દુ, આ શ્લોક શાથી ગાયો ?

ખિન્દુ૦—મહે મધુરીને આશીર્વાદ દીધો.

મોહની—એને ક્યાં પતિગૃહમાં જવું છે ?

ખિન્દુ૦—જશે ?

મોહની૦—કાણે કહ્યું ?

ખિન્દુ૦—કોકિલાએ કહ્યું.

ચન્દ્રા૦—બેટા ખિન્દુ, તું સત્ય કહે છે. તહે મધુરીને પુછ્યું કે આ ગિરિરાજ ઉપર જે ઉદ્દેશથી તું આવી છે તેનો આત્મા કામ ન હોય તો કીયો છે ?

ખિન્દુ૦—એના જેવું જ પુછ્યું.

ચન્દ્રા૦—એણે શો ઉત્તર આપ્યો ?

૧ શકુન્તલાના વનવાસનાં બન્ધુ આ વૃક્ષો છે તેમણે એના જવાને અનુમતિ આપી છે; કારણ કેકલિલનો આકલ કુહુકાર થયો તે કુહુકાર વડે આ વૃક્ષોએ જ આ પ્રત્યુત્તર દીધો છે. (શાકુન્તલ)

ખિન્દુ૦—જાનુભાગ^૧ ઉપર હાથ અને હાથેલી ઉપર ગંડસ્થલ^૨ ટેકવી બેસી રહી અને આંહું જોઈ કંઈકે મનમાં ગાતી અને ગણગણતી હતી.

મોહની—

૩ આધિજાનુવાહુમુપધાય નમત્
કરપલ્લવાપ્રાનિહિતાનનયા ।
ઉદકાણિ કણ્ઠપરિવાર્તિકલ—
સ્વરશૂન્યગાનપરચાડપરચા ॥ ૨ ॥

ચંદ્રા૦—એ છેલ્લે સુધી કંઈજ બોલી નહી ?

ખિન્દુ૦—ના. મહે એને કહ્યું કે અમે નવીનચંદ્રજી પાસે પ્રત્યક્ષ થઈ વિ-
જ્ઞાપ્તિ કરી શકીશું. તો પણ એ બોલી નહી. અંતે મહે કહ્યું કે તું નહી બોલે
તો અમે અમારી મેળે જે સુઝશે તે જઈને ત્યારે નામે તેમને કહીશું.

ચંદ્રા૦—પછી ?

ખિન્દુ૦—તો પણ તે બોલી નહી. ઘણું થયું ત્યારે ઉભી થઈ નીચું જોઈ
રહી, અત્રુપાત કર્યો, અને એક પાસ ચાલી ગઈ.

મોહની—એ પણ સમજાયું ;

૪ “ નનુ સન્દિશેતિ સુદૃશોદિતયા-
ત્રપયા ન કિઞ્ચન કિલાભિદધે ।
નિજમેક્ષિં મન્દમાનિશં નિશિતૈઃ
કૃશિતં શરીરમશરીરશરૈઃ : ॥ ”

“ મોહની, તરસ્થાને નવીનચંદ્રજીનું દર્શન થયું તે પહેલાં મધુરીની
અવસ્થા કેવી હતી ? ” વિચાર કરી ચંદ્રાવલીએ મોહની ભણી
ફરીને પુછ્યું.

૧ હાથણ. ૨ લમણા. ૩ એક યુવતિ હાથણ ઉપર હાથનો બાહુભાગ(ફા-
ણોસુધી) ટેકવી બેઠી, ને પલ્લવ જેવી નમતી હાથેલી ઉપર મુખભાગને
ટેકવ્યા; ઉંચા સ્વર વગરના બીણા અગ્યકત મધુર ગાનને કંઠમાં પરિવર્ત-
ન કરાવવા—આળોટાવવા—લાગી અને ઉત્કંઠા ધરવા લાગી. (માધ)

૪. “ જરી કંઈ સંદેશો કૂહાવની ! ” એવું દૂતીએ કહ્યું ત્યારે લજ્જાને
લીધે સુસોચનાએ કંઈ પણ જાણે ઉત્તર દીધો ન હોય એમ બોલી નહી
પણ કામના તીક્ષ્ણ બાણોએ રાત્રિદિવસ કૃશ કરી નાંખેલું પોતાનું શરીર
હવે તેને જ માત્ર ધીમેથી એ જોઈ રહ્યા. (માત્ર)

મોહની—હતીએ નાયકને નાયિકાની સ્થિતિવર્ણવી હતી તેવી અને કહ્યું હતું તેમ નવીનચંદ્રજીને કહેવા જેવી કે,

“ કિં પૃથ્વેન દ્રુતતરમિતો ગમ્યતાં સા પ્રિયા તે
દૃષ્ટા માર્ગે દિવસમલિલં સાસ્રમેકા મયૈવમ્ ।
પાન્થે પાન્થે ત્વમિતિ રમસોદ્ગ્રીવમાલોકયન્તી
દૃષ્ટે દૃષ્ટે ન ભવતિ ભવાનિત્યુદશ્રુર્વલન્તી ॥ ”

ચંદ્રાવલી—ભક્તિમૈયા, તમારું લક્ષ્ય આમાં ક્યારે ગયું?

ભક્તિ૦—નવીનચંદ્રજી ગયા પછી મહારું લક્ષ્ય ખેંચાયું. હું એટલી જડ. બાકી તે નીચે ગયા અને અમે ઉપર આવ્યાં ને જુદાં પક્ષાં તે કાળે સૂર્યકિરણ અન્ધકારને શોધે તેમ મધુરીની દૃષ્ટિ નવીનચંદ્રજીના હૃદયને સ્પષ્ટ શોધતી હતી.

મોહની—એમ જ.

“ પ્રણયપ્રકાશનવિદો મધુરાઃ
સુતરામમીષ્ટજનચિત્તહતઃ ।
પ્રજિઘાય કાન્તમનુ મુગ્ધતર-
સ્તરુણીજનો દશાશ્વાથ સહીઃ ॥ ”

ચંદ્રા૦—ભક્તિમૈયા, તમે નવીનચંદ્રજીના વૈરાગ્યની ને ગુણોત્કર્ષની કથા કરી અને ગુરુજીનો દુર્લભ પક્ષપાત જણવ્યો ત્યારે મધુરીની વૃત્તિ કેવી હતી?

ભક્તિ૦—તેનાં ગુણ અને કીર્તિ સાંભળતાં તે સમાધિસ્થ જેવી થતી, અને તેનો વૈરાગ્ય સાંભળતાં વિચારમાં પડતી.

૧. પુછીને શું કામ છે? તું હવે સત્ત્વર અંહીથી એની પાસે ચાલ્યો જા! ત્હારી તે પ્રિયાને મ્હે આખો દિવસ માર્ગે કેવી રીતે રોતી દીઠી તે સાંભળ ! જે જે વટેમાર્ગે મળે તે તુંજ હર્ષશ એવું જાણી ચમકી ડોક-ઉંચી કરી કરી તેને એ જોવા લાગતી હતી, અને જોઈ જોઈને તે તું નથી એવું સમજતાં તરત આંસુભરી પાછી વળતી હતી. (પ્રકીર્ણ)

૨. અધિક મુગ્ધ તરુણીજન કાન્તની પાંછળ પોતાની સહીઓને મોકલતી હોય તેમ પોતાની દૃષ્ટિઓને મોકલતી હતી; તે દૃષ્ટિરૂપ સહીઓ કેવી હતી? મુગ્ધાના ગૂઢ પ્રેમને પ્રકટ કરવાની કળામાં પ્રવીણ, મધુર, અને મુગ્ધાના ઈષ્ટજનનું ચિત્ત સારી પેઠે હરી સેનારી—આ સહીઓ જેવી દૃષ્ટિઓને અથવા દૃષ્ટિરૂપ સહીઓને એ મુગ્ધાએ પ્રિયની પાંછળ મોકલી હતી. (મોઘ)

મોહની—એ સમાધિ તો મ્હે પણ પ્રત્યક્ષ કર્યો છે. નવીનચંદ્રજીને કહેવા જેવું છે કે—

“તવ સા કથાસુ પરિચયતિ
શ્રવણં ચદ્ગુલિમુખેન મુહુઃ ।
ધનતાં મ્રુવં નયતિત્તેન મવદ્—
ગુણપૂર્ણપૂરિતમતૃપ્તતયા ॥”

ચન્દ્રા—ખેટા બિન્દુ, સાચકાળે સાધુ દમ્પતીઓએ રાસ વગેરેની પરિપાટી યોજેલી છે ત્યાં નવીનચંદ્રજી આવવાના છે એમ કહી મધુરીને પણ ત્યાં લેવાની વાત કરી ત્યારે એણે શું કહ્યું ?

બિન્દુ—માત્ર આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચેનો ભાગ જોયાં કર્યો અને કંઈ જોલી નહીં.

મોહની—એ પણ સમજાયું.

“ગતયા પુરઃ પ્રતિ ગવાક્ષમુખં
દધતી રતેન મૃશમુત્સુકતામ્ ।
મુહુરન્તરારાલમુવમસ્તગિરેઃ
સવિતુશ્ચ ચોષિદમિમીતદ્દશા ॥”

ચન્દ્રા—તેમનો વૈરાગ્ય જોઈ મધુરીને શો વિકાર થયો ?

ભક્તિ—તે કાંઈએ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોયું નથી, પણ રાત્રે એ કહેતી હતી કે વિરક્ત ચન્દ્રનો ગ્રાસ કરનારી ધૂમગ્રહની લેખા થવા પોતાની ઇચ્છા નથી.

મોહની—એ ભાષા ગુહામાંની આલ્યન્તર નથી. એ તો આભિમાનિકા વૃત્તિનો ઉદ્ધાર છે. એવા ક્ષણિક અભિમાનથી અલખ વાસના નષ્ટ થતી નથી.

૧. ત્હારી કથા ચાલતી હોય છે ત્યારે આંગળીના ટેરવાંવડે ઘડી ઘડી કાનના ડાબલાને તે સારી રીતે પુરે છે; તેમ તે શા મટિ કરે છે? ત્હારા ગુણની વાતોનાં પુમડાં એ કાનમાં આટલાં ભરાયાથી એને તૃપ્તિ વળતી નથી અને તેમને તેમાં વધારે વધારે ઠાંસવા તેને વાસના થાય છે મટિ એ આવું કરે છે. (માઘ)

૨. સામે બારોનો ગોખ હતો તેના ભણી એ સ્ત્રી અતિ ઉત્સુકતા ભરી ગઈ! અને ત્યાં જઈ, સૂર્ય અને અસ્તગિરિવચ્ચેના ભાગનું પ્રમાણ એણે ઘડી ઘડી પોતાની દૃષ્ટિ વડે માપ્યું. (માઘ)

અંદાઁ—પણ નવીનચંદ્રને વિરક્ત જોઈ મધુરીને દુઃખ થયું કોઈએ પ્રત્યક્ષ કર્યું નથી.

મોહની—તરસ્થાન આગળ તો અશ્રુધારા બહેતી હતી—આ વેશ તે. એણે પ્રથમ ત્યાં જ જોયો.

ભક્તિઁ—અને આપણા મઠની યોજના અને વિહારમઠની યોજના બાણી તેને આશા થઈ હોય તેમ એનો શોક કંઈક શાંત છે.

અંદાઁ—વૈરાગ્યનું માહાત્મ્ય બાણીને પણ એવી શાંતિ એને વળી હોય. એના જેવો સંપ્રત્યય નવીનચંદ્રણી વિરક્ત દશાને ધન્ય ગણી એના પોતાના સ્થૂલ કામને વિરક્ત કરે અને પ્રિયજનની વિરક્ત દશાનું રક્ષણ કરે એ પણ સંભવિત છે.

મોહની—તે જે હો તે હો. પણ આ હરિજનું જોડું તૃપિત હોય ને આ ગિરિરાજ ઉપર તૃપાથી વિપન્ન થાય તે તો અયોગ્ય જ. જો આપણે વિલમ્બ કરીશું તો કંઈ મહાન અનર્થ થશે અને વેળા વીત્યા પછી આપણને પશ્ચાત્તાપ થવાનો વારો આવશે કે

“મધ્યાન્હે દવવન્હિનોષ્મસમયે દંદત્વમાનાદિરે:

કુચ્છાન્નિર્ગતમુત્ત્વં જલમયો વીક્ષ્યૈકરક્ષાક્ષમમ્ ।

પ્રેમ્ણા જીવયિતું મિથઃ પિવ પિબેત્યુચ્ચાર્ય મિથ્યા પિવન્

નિર્મમાસ્યમપીતવારિ હરિણદ્વન્દ્વં વિપન્નં વત્તે ॥”

ભક્તિઁ—ચક્રવાકમિથુનને રાત્રિનો અન્તરાય છે તે તોડી નાંખો અને પરસ્પરનો દૃષ્ટિયોગ અને ગોઠીયોગ અબાધિત થાય એટલો યોગ કરાવવો એટલું તો આપણું કર્તવ્ય ખરું. પછી પરિશીલનને અંતે તેઓ વિરક્ત હશે તો અસંયુક્ત રહેશે અને રક્ત હશે તો સંયુક્ત થશે. એ તો સર્વ અલખ ભગવાનની યોજના હશે તે ફળ થશે. આપણો ધર્મ સ્પષ્ટ છે.

૧ મધ્યાન્હ કાળ થયો છે અને એ તાપની વેળાએ પર્વત દવના અગ્નિથી ભડભડાટ બળે છે તેમાંથી હરિણહરિણીનું જોડું મહાપ્રયત્ને નીકળી શક્યું અને તૃપાનું માર્યું એ જોડું જળ આગળ આવ્યું પણ જળ તો એકજ જણની રક્ષા કરી શકે એટલું હતું. આ બેમાંથી આ જળ કોણે પીવું? આણે બાણ્યું કે એ જીવે ને એણે બાણ્યું કે આ જીવે. એમ પ્રીતિથી પોતાના જીવની ઉપેક્ષા કરી અને સામાનું જીવન ઇચ્છ્યું. પોતપોતાના મનમાં આમ ધારી, નર અને માદા પાણીમાં ખોદું ખોદું મ્હેં બોળી રહ્યાં અને “તું પી, તું પી.” એમ એકબીજાને માત્ર કહેવા લાગ્યાં. તેનું ફળ એ થયું કે બેમાંથી કોઈએ પાણી પીવું નહીં અને બેમી જોડું—રક હરિણનું જોડું—વનમાં મરી ગયું. (મકીર્ણ)

મોહની—હરિણનું જોડું આપણી બુદ્ધિની સ્થૂલતાથી વિપત્ત ન થાય એટલું આપણે જોવાનું.

બિન્દુમતી—માશીમૈયા, મધુરી જાતે જ રાત્રિની વાટ જુવે છે એ પક્ષને લુલ્લશો નહી.

ચંદ્રાં—મને લાગે છે કે આપણો વિચારકાળ સમાપ્ત થયો, અને તમે જે વિચાર સિદ્ધ કરો છો તેનો આચાર શોધવો એટલું હવે બાકી રહ્યું.

મોહની—શો માર્ગ લેવો તે પ્રાતઃકાળે મહેં ગાઈ દીધું છે અને મધુરીનાં આંસુએ એ ગાયનને ઝીલ્યું છે તે તમે પ્રત્યક્ષ કર્યું છે. કન્યા વર પાસે જાય કે વર કન્યા પાસે આવે. તે વિના તેમની હૃદયગુહાઓ ઉઘડવાનો સંભવ નથી.

ચંદ્રાવલી વિચારમાં પડી. અંતે બોલી. “ ભક્તિમૈયા, આપણે તો માત્ર દૂતકર્મ હવે બાકી રહ્યું. બે પક્ષને સામાન્ય જન એ કામ ઉપાડનાર કાણ હશે?”

ભક્તિં—કોઈ નથી. નવીનચંદ્રજી માત્ર વિહારપુરી અને રાધેદાસની જોડે ફરે છે અને એકાન્તમાં રહેતા નથી. ગુરુજીની સાથે જ પ્રાયશઃ ગોષ્ઠી ફરે છે અને શય્યા પણ તેમની કુટીની પાસેની ગુફામાં રાખે છે. મધુરીને તો જે કહો તે આપણે.

મોહની—બે દોરડાં સંધાડશે તો કુવામાં પહોંચશે.

ચંદ્રાં—કેવી રીતે ?

મોહની—નાયિકાના કર તમે જાણો અને નાયકનો વિહારપુરી જાણે.

ભક્તિ—પણ વિહારપુરીનો કાણ જાણે ?

મોહની—દયા અને સ્નેહ બે છુટા પડેલા હાથને પરમાર્થસાધન માટે એકઠા કરે ત્યારે. ચંદ્રાખંડેન, નવીનચંદ્રજી ઉપર ગુરુજીનો પક્ષપાત સાર્થક થશે તો વિહારપુરી વિહારમઠમાં આવી શકશે; અને નવીનચંદ્રજી વિહારમઠમાં આવશે તો વિહારપુરી ગુરુજીની વાસનાને તૃપ્ત કરશે. જે પરિણામ થશે તેમાં તમારી ઇષ્ટાપત્તિ છે. માટે આ બે હરિણયુગનો યોગ કરો. તમારા વિના તેમ કરવા બીજું કોઈ સમર્થ નથી.

ભક્તિં—તમે બે જણ થઈ ઉભય પક્ષનાં મર્મસ્થાન સંગ્રહી શકશો, ઉભય પ્રતિ ઉદાર છો, અને મધુરીનો તમારા ઉપર વિશેષ વિશ્વાસ છે.

૧ ચદુમયોઃ સાધારણમુમયત્રોદારં વિશેષતો નાયિકાયાઃ સુવિસ્ત્રબ્ધં તત્ર દૂતકર્મ ॥ (કામતંત્ર.)

ચંદ્રાં—માજીના ચરણમાં જઈ દૂતીકર્મ કરવું શું યોગ્ય છે ?

ભક્તિં—દીકરીની સેવા માટે જ માજીયે તમને મોકલ્યાં છે. ચંદ્રાવલી, અલખનું દૂતીત્વ એ તો આપણું સહજ કાર્ય છે.

ચંદ્રાં—મહે મહારા ઇષ્ટ જનને સંન્યાસ આપ્યો અને જાતે લીધો તે કાળથી સંકલ્પ લીધો છે કે તેનો અને મહારો ચક્ષુ:સંયોગ થવા દેવો નહીં.

મોહની—ચંદ્રાવલીનું વૈરાગ્ય એવું નથી કે તે તારામૈત્રકથી તૃષ્ટ થાય.

ચંદ્રાં—અનંગ ભરમ થયલો પણ જીવે છે, અને ધૃત-અગ્નિનું સાન્નિધ્ય થાય ને તેમની પ્રકૃતિ મૂળરૂપે રહે તો અનંગને સર્વવ્યાપી ન ગણવો. મોહની, આ કામ તમે જ માથે લ્યો અથવા ભક્તિને સોંપો.

મોહની—એક પાસ આવી સંપ્રતીતા મેધાવિની અને બીજી પાસ આવા વિરક્ત ગમ્ભીર નવીનચન્દ્રજી—તેમની પાસે જઈ તેમાંનાં એક પણ હૃદયમાં ચઝ્યૂંપાત કરવા ચન્દ્રાવલી અને વિહારપુરી વિના બીજા કોઈનું ગળું નથી. એ બે માંથી એક જણનું પણ ગળું નથી—એ તો તેમનું સંયુક્ત દૂતકર્મ પ્રવર્તે ત્યારે જ કાંઈ ફલની આશા સમજવી.

ભક્તિં—ચન્દ્રાવલી, કેમ શક્તિ રહે છે ?

ચન્દ્રાં—ગમે તેવું વિરક્ત હૃદય પરિશીલક જનની પાસે જતાં કમ્પે છે. મહારા હૃદયનો મને વિશ્વાસ નથી અને પુરુષોનાં હૃદયનું દૃષ્ટાંત તો માદ્રીએ અનુભવેલું છે. ભક્તિમૈયા, જે કલ્યાણયોગને માટે આ હૃદય વિહારપુરી જેવા મહાત્માને ગુરુજીના ચરણમાં જવા દેઈ જાતે જગદમ્બાના ચરણમાં ગયું છે તેણે તે યોગના પ્રયોગને આટલે સુધી સાધી શું હવે પડતો મુકવો ? ના, મહારાથી એવું નહીં થાય.

મોહની—અભિમાનિની ! ચન્દ્રાવલી અભિમાનિની ! શ્રીઅલખને પ્રકાશ સર્વ પાસ સર્વ હૃદયમાં પ્રસરે છે તેને શુદ્ધ નિર્મળ સ્વરૂપે અપ્રતિહત વહન પામવામાં અનુકૂલ થવું એ આપણો ધર્મ તમે છોડી દીધો છે ? મધુરીના કલ્યાણને માટે દૂતી થવામાં શું ચન્દ્રાવલી હલકું માને છે ?

ચન્દ્રાં—એવો અર્થનો અનર્થ ન કરો. મધુરીને માટે ચન્દ્રાવલી શું નહીં કરે ? પણ ચણાયલી હવેલી તોડી પાડવાનો મને શો અધિકાર છે ?

મોહની—જો એમ હોય તો મધુરીને સમુદ્રમાં સુવા દેવી હતી. એને જીવાડી તો એના જીવનનાં સાકલ્ય ને મુખ આદરવાને માટે ચન્દ્રાવલીથી ના નહીં કહેવાય.

ચન્દ્રાવલી એડી હતી ત્યાં જ આંખો મીંચી વિચારમાં પડી. એના હૃદયમાં બળવાળા ધબકારા થયા અને તેનો વેગવાળો સંચાર એના વક્ષઃસ્થળ ઉપરના વસ્ત્રમાં સર્વેયે દીઠો. એના નેત્રમાં અનુપાત થઈ સુકાયો. અંતે હંચું જોઈ ખોલી.

“મધુરી, ચન્દ્રાવલી તહારી દૂતી થશે. તહારે માટે મહારા વ્રતને હું ભયમાં નાંખીશ. માણતે પૂછીને તને મોકલી છે ને હું આવી છું—તે માણ જ મહારા વ્રતનું રક્ષણ કરશે અને તહારું સુખ સાધશે. મોહની, ત્યારે કહી દો કે મહારે હવે શું કરવું?”

મોહની—આજ ગુરુજી સાધુજનની નિરીક્ષા કરવા આવે ને રાત્રે યમુનાકુંડ પાસે રાસલીલા થાય તે કાળે અમે મધુરીને લેઈને જઈશું, નવીનચન્દ્રજીને શોધી વાર્તાવિનોદ કરીશું, અને તે આધા પાછા હશે ત્યારે મધુરી સાથે વિનોદ કરીશું. ચન્દ્રાવલી, તમારે તે સર્વનાં માત્ર મૂક સાક્ષિ થવું અને મધુરી સાથે રાત્રે એકાંત સુવું અને એકાંતમાં તેનું હૃદય ઉઘાડવું. થોડીવાર ખિન્દુમતીને એની વાતોમાં ભળવા દેવી. એ સર્વ પ્રકરણનો સાર પ્રાતઃકાળે વિહારપુરીને તમારે એકાંતમાં કહી દેવો અને તેમનો અભિપ્રાય લેવો. તેઓને નવીનચન્દ્રજીનાં ઇંગિતજ થવા દેવા અને કાલથી નવીનચન્દ્રજી ગુરુજીની ગુફા છોડી અન્યત્ર કોઈ ગુફામાં કે કુંજમાં એકાંતવાસ રાખે અને રાત્રિયે એકાંત રાખે એટલી વ્યવસ્થા વિહારપુરીદ્વારા કરવી. પછીની પરિપાટી તમારા ચાતુર્યનું કૃણ જાણ્યા પછી થશે.

ચન્દ્રા—હું ધારુ છું કે એટલું તે થશે. પણ હવે એવાં કાર્યમાંથી મહારી બુદ્ધિનો અભ્યાસ વિરત થયો છે અને તેમાં એ બુદ્ધિ બહુ ચાલે એમ મને વિશ્વાસ નથી.

મોહની—તેની કાંઈ ચિન્તા નથી. બીજું કાર્ય એ કે મધુરીના સંપ્રત્યયાત્મિક પ્રીતિનું આવરણ કેવી રીતે તોડવું એ તમે ગમે તો અમને સુઝાડો અને ગમે તો તમે જાતે તોડો.

ચન્દ્રા—જેમ શ્રી અલખ પરમ જ્યોતિનું દર્શન થતાં હૃદયના લખ અનિય જાતે ભિન્ન થાય છે ને સંશયમાત્ર છિન્ન થાય છે, તેમ અલખ મદનનો સૂક્ષ્મ અવતાર આમનાં હૃદયમાં સંપૂર્ણ કલાથી થશે તેની સાથે જ એની પ્રાતિના સંપ્રત્યય અને અભિમાનનાં તિમિર જાતે જ નષ્ટ થશે. માટે તેની ચિન્તા આપણે કરવાની નથી. આપણો તો ધર્મ આટલા જ બોધમાં છે કે

તમેન તમમયસા ઘટનાય યોગ્યમે. એ ઘટનનો પ્રયત્ન કરતાં એમ જણાય કે બાહ્ય ઉપાધિ અને અંતરુપાધિ દૂર થવા છતાં ઘટન થયું નહીં તો એમ સમજવું કે એમાંથી એક પાસનું લોહ શીત હતું અને ઘટન નહીં પણ વિઘટન જ શ્રી પરમ અલખને ઇષ્ટ ગણવું. તેમ થતાં અલખની ઇચ્છામાં આપણી ઇચ્છાને સંગમ પમાડવી અને મધુરીને મહારે માણ પાસે લેઈ જવી.

ભક્તિ—માણની ઇચ્છા એવી હોય કે મધુરીને નવીનચંદ્રણને જ સોંપવી તો તે તેમ કરશે.

માહની—વિહારમઠ તેમને ઉદાર આશ્રય આપશે.

ખિંદુ—હા, તે માશીમૈયાનું હૃદય લપશી પડશે તો તેને પણ એજ મઠ આશ્રય આપશે.

ચંદ્રાવલી ચ્હીડાઈ અને ખિંદુમતીનો હાથ ઝાલી ખસેડી નાંખ્યો. સર્વ હસતાં હસતાં પાછળ ચાલ્યાં અને ચંદ્રાવલી અત્યંત ઉંડા વિચારમાં પડી આગળ ચાલી.

પ્રકરણ ૨૨.

સૂક્ષ્મ શરીરનો સૂક્ષ્મ કામ.

“ True Love's the gift which God has given

“ To man alone beneath the heaven ;

“ It is not fantasy's hot fire,

“ Whose wishes, soon as granted, fly ;

“ It liveth not in fierce desire,

“ With dead desire it does not die ;

“ It is the secret sympathy,

“ The silver link, the silken tie,

“ Which heart to heart, and mind to mind,

“ In body and in soul can bind.”

Scott's Last Minstrel.

૧. તપેલા લોહનો તપેલા લોહ સાથે યોગ યોગ્ય છે.

યંકાળે ત્રણે મહત્તી નિરીક્ષા કરવા વિષ્ણુદાસ પોતાના મહત્તી સર્વ અધિકારીયોને લેઈ નીકળ્યા, અને તેમનાં અધિગ્રાતા અને અધિષ્ઠાત્રીઓને—તેમના મહત્તી સ્થિતિ, મહત્તી સાધુજન અને આગત્તુકે જન, મહત્તી ચાલતા સદ્ભ્યાસ અને સદુદ્યોગ, સદાસનાઓ

અને અલખખોધન, આદિ વિષયો વીશે—વિવિધ પ્રશ્નો પુછ્યા, વિવિધ સૂચનાઓ કરી, અને સાથે આવેલા સરસ્વતીચંદ્રને એ સર્વ વ્યવસ્થા પગે ચાલતાં ચાલતાં સમજાવી. ચન્દ્રોદયકાળે યમુનાકુંડ પાસે ચોકમાં વિહારમહત્તી સ્ત્રીઓએ રાસલીલા નાટકરૂપે ભજવી. કેટલીક સ્ત્રીઓએ કૃષ્ણના વેશ લીધા હતા અને બાકીની સ્ત્રીઓ ગોપીઓ થઈ હતી. એક સ્ત્રી રાધા થઈ હતી, અને પાંચ છ સખીઓ થઈ હતી. પ્રથમ ગોકુળના ગૃહસંસારનો પ્રવેશ અને તેમાં ગોપિકાઓના ગૃહવ્યવહારનું નાટક ભજવાયું અને તે કાળે માત્ર મોરલીનો અન્યક્ત દૂરથી આવતો સ્વર સાંભળી ગોપિકાઓ ચમકતી હતી અને ગૃહ છોડી મધુવનમાં જવા તત્પર થઈ. બીજા પ્રવેશમાં કદમ્બ ઉપર કૃષ્ણ મોરલી વગાડતા હતા ત્યાં તેમને શોધતી શોધતી ગોપિકાઓ વિવહલ જેવી આવી, અને કમળની આશપાશ મધુકરી-ઓનું ટોળું ભમે અને ગુચ્છતરવ કરે તેમ કરવા લાગી. ત્રીજા પ્રવેશમાં એ વૃક્ષ પાસે અનેક રૂપે કૃષ્ણ અને અનેક ગોપિકાઓનો રાસ થયો તેમાં સંગીત, વાદ્ય, અને નૃત્યનો ઉત્તમ સંવાદ ચોળ્યો હતો. ચોથા પ્રવેશમાં રાધા અને સખીઓ એ મંડળમાંથી જુદી પડી અને રાધા કૃષ્ણ સાથે અદ્વૈતવાસના સંગીતથી દર્શાવવા લાગી. પાંચમા પ્રવેશમાં રાધાકૃષ્ણનું યમુનાતીરે પરસ્પરલીન સંગીત અને નૃત્ય થયું, અને રાસલીલા સમાપ્ત થઈ. પ્રવેશારમ્ભે અને પ્રવેશાન્તે ભજવાયલા અને ભજવવાના ભાગનાં રહસ્ય સ્પષ્ટ કરવાનું કામ જોહિની કરતી હતી. તે સર્વને અન્તે જોહિનીએ પોતાના આતિથેયનું સુપાત્ર થયેલી અધુરીનું સર્વ સાધુમંડળને અભિજ્ઞાન કરાવ્યું, અને તેની બુદ્ધિ, વિદ્યા, રસિકતા, અને વિપત્તિઓનું દર્શન કરાવવા “માઈ, મને કોઈ જોગી મળ્યો ને વાત કરીને વાહી”—એ અધુરીનું જોડેલું ગીત ઝિંદુમતી પાસે ગવડાવ્યું, અને અન્તે “નંદકે નંદન એક આનંદ દેત હય” એ ગર્જના કરતું કરતું સર્વ મંડળ લગભગ અન્યરાત્રિયે જુદું પડ્યું, અને દૃષ્ટ અને શ્રુત પદાર્થોની ચર્ચા કરતું કરતું સ્વસ્થાનકોમાં ગયું અને નિદ્રાવશ થયું.

સર્વ નિદ્રાવશ થયાં પણ કુમુદ અને તેના ઉપર વતસલ થયેલું મંડલ જનમૃત રહ્યું અને બીજાં એક પ્રહર વાર્તામાં ગાળ્યો. તેઓ સર્વ મઠમાં આવ્યાં હતાં, પણ ચન્દ્રાવલી આવી ન હતી અને ભક્તિ અને વામની પણ છેટે છેટે તેની પાછળ પાછળ ગયાં હતાં. પ્રાતઃકાળ પહેલાં એક પ્રહર બાકી રહ્યો ત્યારે એ ધીમી ધીમી વાતો કરતાં પાછાં આવ્યાં અને મોહનીને એકાંત બોલાવી કંઈક વાત કરી તેઓ સમેત સર્વ નિદ્રાવશ થયાં. સૂર્યાદય પહેલાં તો રાસલીલા, ગુરુજીએ કરેલી નિરીક્ષા, મધુરીનું જોડેલું ગીત, નવીનચંદ્ર, આદિ અનેક વિષયોની વાતો સર્વ સ્ત્રીમંડળમાં ચાલી રહી, પણ આજ ભિક્ષાપર્યટણનો દિવસ હતો તેથી આ બધું પહોંચ્યું નહીં અને કુમુદ નિદ્રામાંથી જાગી તે વેળાએ સર્વ મંડળ અલખ જગવવા નીકળી પડ્યું હતું અને બધો મઠ નિર્મલિક થયો હતો. આખા મઠમાં માત્ર પોતે મોહની, ચન્દ્રાવલી, અને બિન્દુમતી રહેલાં કુમુદની ઉદ્વડતી આંખને દેખાયાં. સ્નાનાદિ આટોપવામાં બિન્દુ કુમુદને કામ લાગી, અને સર્વ પ્રાતરાહ્નિકમાંથી પરવારી રહ્યાં એટલે મઠના દ્વારમાં અને તેના પગથીયાં ઉપર રહેલું મંડળ બેઠું અને ગોષ્ઠી કરવા લાગ્યું.

“ બિન્દુ, આજ કીયા જ્ઞાનની ગોષ્ઠી કરીશું. ? ” મોહનીએ પુછ્યું.

“ હું તો શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માને વરી છું તેને બીજું જ્ઞાન શું જોઈએ ? પણ શાધાજી જેવી પરાભક્તિનો રસ ઘટ થાય એવી કળા હોય તો બતાવો.” બિન્દુ બોલી.

મોહની—સ્થૂલ શરીરમાં સ્થૂલ કામ અને સ્થૂલ પ્રીતિની ઉત્પત્તિ છે. સ્થૂલ વિષયમાંથી સૂક્ષ્મ શરીર, સૂક્ષ્મ કામ, અને સૂક્ષ્મ પ્રીતિ એ ત્રણ અલખ ભાગને લખ કરવા, અને તેમાંથી અન્તે પરાભક્તિના અલખ અદ્વૈતને લખ કરવું અને અનુભવવું એ મહાકળા રસજ્ઞ દક્ષ સ્ત્રીના સૂક્ષ્મ દેહને સહજ છે.

બિન્દુ—તે કેમ થાય ?

મોહની—જે પુરુષોની અથવા જે સ્ત્રીઓની મિત્રતામાં સ્થૂલકામ હોઈ શકતો નથી, પણ સ્ત્રીપુરુષનો સમાગમ જન્મથી કે સ્થૂલ કામથી પ્રકટ થાય છે. માતાપુત્ર, ભાઈબહેન, આદિના સમાગમ જન્મથી પ્રકટ થાય છે. એથી સ્થૂલ પ્રીતિ મનુષ્યજાતિમાં થતી નથી અને થાય તો અનર્થ અને અધર્મ્યતાનું શિખર જ ગણવું. એવા સમાગમથી માત્ર સૂક્ષ્મ કામ અને સૂક્ષ્મ પ્રીતિ જ પ્રકટ થવી જોઈએ. જે સ્ત્રીપુરુષ આમ સૌંદર્યાદિથી સંબદ્ધ

નથી, તેમને ક્વચિત્ આરંભથીજ સૂક્ષ્મ પ્રીતિમાં પડેલાં દેખાયે છીએ. પણ ઘણુંખરું તેઓનાં પ્રથમ સમાગમ સ્થૂલ કામથી જ બંધાય છે અને સંસારનાં કામસૂત્ર તેને માટે જ બંધાયેલાં છે. આપણા અલખ માર્ગમાં અલખના લખસ્વરૂપનો આદર રાખી અલખનું બોધન થાય છે, માટે સ્થૂલ કામાદિને આદર આપવામાં આવે છે પણ તે એવી વાસનાથી કે સ્થૂલ વિષય-માંથી સૂક્ષ્મ વાસનાઓ એટલે સૂક્ષ્મ કામ ઉત્પન્ન થાય. આપણાં શરીરસ્થૂલ પાર્થિવ છે, તે સ્થૂલ અન્નાદિથી પોષણ પામે છે, સ્થૂલ કામથી પ્રવૃત્ત થાય છે, અને સ્થૂલ ભોગ ભોગવો સ્થૂલ પ્રીતિ પામે છે. આ સ્થૂલ લખસૃષ્ટિમાંથી નિવૃત્ત થવા ઇચ્છનાર, સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ શોધે છે. આપણા સ્થૂલ શરીરમાં સૂક્ષ્મ દેહ અંતર્ગત થઈ રહે છે અને એ અલખ સૂક્ષ્મ દેહની અલખ શક્તિનું ઉદ્બોધન કર્યાથી સૂક્ષ્મ વાસનાઓ અને સૂક્ષ્મ કામ પ્રકટ થાય છે. લખ પદાર્થોના અલખ ધર્મોનું જ્ઞાન, આ વાસનાઓને અને આ દેહને પોષે છે. લખનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન તે સૂક્ષ્મ શરીરનું અન્ન છે અને તે અર્ધુ સ્થૂલ અન્નની પેઠે બાહ્ય સંસ્કારથી અને અર્ધુ પરમ જ્ઞાનની પેઠે અલખ ચેતનના અંતઃસ્વભાવથી સૂક્ષ્મ શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે. અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા, અથાતઃ કર્મજિજ્ઞાસા, અથાતો વ્રજાજિજ્ઞાસા આદિ વાક્યોમાં કહેલો સર્વ જિજ્ઞાસાઓ તે આવા સૂક્ષ્મ કામનું એક રૂપ છે અને તેના ભોગથી ગુરુશિષ્ય અને મિત્રાદિ વર્ગ સૂક્ષ્મ પ્રીતિને પામે છે. અલખ માર્ગમાં મધ્યમાધિકારીઓ અનેક શાસ્ત્રોનાં સૂક્ષ્મ જ્ઞાનાન્નથી પોષણ પામે છે. સ્થૂલ અન્નથી જેમ સ્થૂલ કામનાં દીપનાદિ થાય છે તેમ આ સૂક્ષ્મ જ્ઞાનથી સૂક્ષ્મ વાસનાઓનાં દીપનાદિ થાય છે. જે દમ્પતીઓ સ્થૂલ મદનના પ્રભાવથી વ્યતિપક્ત થયાં હોય અને તે પછી જેમનામાં વિદ્યા, ભક્તિ, આદિથી સૂક્ષ્મ દેહ દૃઢ બંધાયો હોય છે તેમનામાં આવી સૂક્ષ્મ વાસનાઓ પ્રકટ થાય છે. આ સૂક્ષ્મ કામના ભોગને અર્થે સ્ત્રી અને પુરુષ સમાગમ રચે છે ત્યારે પુરુષની બુદ્ધિ જે દાન કરે છે તે સ્ત્રીની વૃત્તિથી પોષણ પામે છે. લખસંસારની સર્વ ઉચ્ચનીચ ઘટનામાં જ્યાં જ્યાં આવા સમાગમ થાય છે ત્યાં ત્યાં સ્ત્રીપુરુષનાં સૂક્ષ્મ શરીર સૂક્ષ્મ કામથી રસાવિષ્ટ થાય છે. સ્થૂલકામભોગમાં રસાવિષ્ટ પ્રાણીઓ સલિલમાં પ્રવેશ કરતાં હોય, ક્ષીરમાં જળ અને જળમાં ક્ષીર સંગત થતાં હોય, એવાં સ્થૂલ સંગત જીવનની વાસના રાખે છે; તેવી જ રીતે સૂક્ષ્મ કામ સૂક્ષ્મ શરીરોના ક્ષીરજલ જેવા સમાગમની વાસના રાખે છે. શ્રીરામ સીતાના સૂક્ષ્મ કામ અને સૂક્ષ્મભોગ આવા જ હતા. માધ કવિ “ગૃહિણિ ગહનો જીવનવિધિઃ” કહી સૂક્ષ્મ વાસનાને બળે મરણ પામતાં

પામતાં ધર્મપત્નીના કરપદ્મવનાં આશ્રયમાં રહી નિર્વાણ પામ્યો. શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવનો ઉપદેશ સાંભળ્યો તે એમના હૃદયમાં રહેલાં લક્ષ્મીજીએ હૃદયમાંથી સાંભળ્યો એવું માથે વર્ણવ્યું છે તે ઉત્પ્રેક્ષા પણ આ સૂક્ષ્મપ્રીતિના બનેલા અદ્વૈતને જ ઉદ્દેશીને છે. જયદેવકવિજીના સુખની અષ્ટપદી પદ્માવતીના સૂક્ષ્મ દેહે જ સાંભળી હતી. સ્થૂલ વાસના તે પ્રીતિ વૃદ્ધાવસ્થામાં ક્ષીણ થાય છે, શારીરક દુઃખથી ગ્રસ્ત થાય છે, જીર્ણ થાય છે તેમ તેમ જીર્ણ ઇષ્ટજનનો મોહ છોડી અન્ય જનને ઇષ્ટ ગણવા લલચાય છે, ભોગાન્તે શ્રાન્ત કરે છે, અને શ્રાન્તિને અન્તે પુનરુદીપન કરી શ્રાન્તિ અને દીપનની ઘટમાળ ચલવ્યાં કરે છે, એમાં સ્થૂલ શરીરનું સત્ત્વ નષ્ટ થાય છે, અને સૂક્ષ્મ શરીર મૂઢ થાય છે, અને જેમ જેમ કાળ જાય છે તેમ તેમ માત્ર વ્યસનીના વ્યસન જેવું શુષ્ક નીરસ અને પ્રસંગે દુઃખદ થઈ પડે છે. સૂક્ષ્મ શરીરની વાસનાઓનાં લક્ષણ આ સર્વ વિષયમાં આથી વિપરીત જ ગણી લેવાં. આમરણાંત સૂક્ષ્મ પ્રીતિના જ્વાળા જ્વળી શકે છે, સુખદુઃખમાં અદ્વૈત રહે છે, સર્વાવસ્થામાં અનુગુણ રહે છે, કાળ એને અસ્ત નથી કરતો પણ એનાં આવરણનો નાશ કરે છે, જેમ વધારે કાળ જાય તેમ એ પ્રીતિ પ્રીતિના સારરૂપે પરિણામ પામે છે, અને જરાવસ્થાથી વૃદ્ધ વયની વિકલતાથી તેનો રસ નષ્ટ થતો નથી એવું સત્યાનુભવી ભવભૂતિનું વચન છે. સૂક્ષ્મ પ્રીતિ ધરનાર દમ્પતીના સૂક્ષ્મભોગને સ્પર્ધાનું ભય નથી તે વ્યભિચારની અશક્યતા છે. આ સૂક્ષ્મ ભોગાન્તે શ્રાન્તિ નહીં પણ શાન્તિ પ્રકટે છે. એ કામનું દીપન ભોગથી હોલાતું નથી પણ તેની અખંડ જ્વાલા બળ્યાં કરે છે. દીવામાં જેમ તેલ અને પ્રકાશનો સતત સહચાર રહે છે તેમ સૂક્ષ્મ કામનો અને તેના ભોગનો સહચાર રહે છે, દીપન અને શાન્તિનો સહચાર રહે છે, અને ભોગ અને પ્રીતિનો સહચાર રહે છે. શ્રી અલખના પરમ આનંદરૂપને આ સહચારના આનંદમાં એટલું સામ્ય છે કે સૂક્ષ્મ પ્રીતિના જીવનમાં અલખના પરાનંદનો બોધ અલખનું જ્ઞાન થતાં જાતેજ પ્રકટે છે; જેમ વાદકળાના પ્રવીણ જન પાસે નવું વાદ આવતાં તે વગાડવાની કળા તેનામાં તરત આવે છે, તેમ સૂક્ષ્મ પ્રીતિના અનુભવીને પરાનંદનું

‘इति विशकलितार्थामौढ्वीं वाचमेताम्

अनुगतनयमार्गामर्गलां दुर्णयस्य ।

जनितमुदमुदस्यादुच्चैरुच्छित्तोरः—

स्थलनियतनिषण्णश्रीश्रुतां शुश्रुवान् सः ॥ माघ.

સ્થાન પ્રાપ્ત થતાં એ આનંદનો અનુભવ સાહજિક કળાથી પ્રાપ્ત થાય છે. એટલું જ નહીં પણ સ્થૂલ પ્રીતિને વિયોગ અને મરણ એ શોકનાં કારણ થઈ પડે છે ત્યારે સૂક્ષ્મ પ્રીતિ તે કાળે પણ પૂર્વવત્ ભોગ પામી શકે છે, કારણ એને સ્થૂલ શરીરની અપેક્ષા નથી. તેનાં દૃષ્ટાંત જોવાં હોય તો મહારા સ્થૂલ શરીરને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તે વ્યન્દાવલીને સ્થૂલ વિયોગ છે, છતાં મધુરી, તું જો કે અમારી સૂક્ષ્મ પ્રીતિ ઇંધન વિનાના અગ્નિ પેઠે અસ્ત થઈ નથી. પણ રત્નપ્રદીપપેઠે જેવી યોગમાં હતી તેવી જ વિયોગમાં, ઇંધનની અપેક્ષા વિના, હજી પ્રકાશમય છે.

વ્યન્દા—મધુરી, તારી પ્રીતિ પણ સૂક્ષ્મ છે.

કુમુ—માટે જ તે અન્ધકારમાં અખંડિત રહી છે તે નથી નાશ પામતી તે નથી નાશ પામવા દેતી ! અને માટે જ હું માણના ચરણમાં સ્થૂલ શરીરને રાખી સૂક્ષ્મને ભટકવું હોય ત્યાં ભટકવા દેઈશ.

વ્યન્દા—તું નિરાશ થઈ છે.

કુમુ—આશા નિરાશા છે ત્યાં નિરાશા જ આશા છે.

વ્યન્દા—સ્થૂલ કામને સંયમમાં રાખી સૂક્ષ્મ કામના ભોગની જ તને વાસના હોય તો તે ધર્મ્ય છે તે લભ્ય છે.

કુમુ—સ્થૂલ કામને હું દેખતી નથી તે સૂક્ષ્મ કામ દુઃખાગ્નિમાં સૂક્ષ્મ-તમ ભસ્મરૂપ થાય એવું માણ પાસે માગું છું.

વ્યન્દા—કુલારી, જે મહાત્માને માટેની તારી સૂક્ષ્મ વાસનાઓ શાંત થતી નથી તેને મહેં કાલ જોયા. વિષ્ણુદાસજી અને મધુરી ઉભયના પરમ પક્ષપાતનું એ ઉચિત સ્થાન છે તે તેની આકૃતિ ઉપરથી જણાય છે. આકૃતિર્ગુણાન્ કથયતિ ॥

કુમુ—હોય હોયે શું ને ન હોય હોયે શું ?

મોહની—એમ કેમ કહેવાય ? તમ જેવાના સૂક્ષ્મ કામ તૃપ્ત થાય તો તમને પણ કલ્યાણ ને જગતનું પણ કલ્યાણ.

કુમુ—એ કલ્યાણ કરવાનો અધિકાર મધુરી જેવી સુદ્ર કીડીને ક્યાંથી હોય ?

મોહની—રાસલીલા તું જોઈ, પણ તેનું રહસ્ય તું ભુલી ગઈ. પિન્દુમતી, શ્રીકૃષ્ણના અધર ઉપર ચહેડેલી મોરલીની વંશપ્રશસ્તિ કાલ ગવાઈ હતી તે ગા.

પિન્દુમતી ગાવા લાગી.

* “બહુત,...ગુમા...ન...ભરી...રે, મોરલીયાં ! તું બહુત૦ (ધ્રુવ)
 બંસરીયાં ! તું બહુત...ગુ... મા ન...ભરી રે! મોર૦
 મેં સુતીતી અપને મહેલમે ! તહે મેરી નિન્દ હરીરે ! મો૦
 જાત વણું તેરી સખ કોઈ જાને, તું જંગલકી લકડીરે ! મો૦
 કૃષ્ણજીવન તુંકો મુખસેં લગત હેં, કર સંગત સધરીરે ! મોર૦ ”

મોહની—મધુરી, તું નવીનચંદ્રના મુખ ઉપર આવી મોરલી થા અને
 અમને મોહ પમાડે એવું તેના પ્રભાવથી ગા.

ચંદ્રા૦—કાલ બંસીધુન ગવાઈ હતી તે પણ ગા.

બિન્દુ૦—

* “ બંસીધુ...ન...બ... જ...ર...હી,

બંસીધુ...ન...બ...જ...ર...હી

શ્રીજીમના કે તી.....ર. ! બંસી૦

“ સુરવર મોહા, મહોટા મુનિવર મોહા,

“ મોહા મોહા ગન્ધર્વ અખિલ ! બંસી૦ (અનેક વાર)

“ બંસી રે સુન કર ગઈ બજબાલા,

“ વીસર્યો આ તનકો ચીર ! બંસી૦ (અનેક વાર)

“ બંસીરે સુનક...ર...ગઈઆં રે ખીસરી,

“ બહુવા તજ ગયો ખીર ! બંસી૦” (અનેક વાર)

“ સુરેદાસ હરિ બંસી મુખસેં બજાવે,

“ સ્થિર રહો શ્રી મહારાણીજીકો નીર ! બંસી૦” (અનેક વાર)

ચંદ્રા૦—મહાત્માનાં હાથમાં જઈ તેને મુખે ચઢી એક જડ બંસરી જ-
 ગતને આટલું કલ્યાણ આપે છે તો મધુરી જેવી મેધાવિની સુન્દરી નવીન-
 ચંદ્ર જેવા દક્ષિણ જનના હૃદયમાં વસી કોનું કોનું શું શું કલ્યાણ નહીં કરે ?

કુમુદ—મને તે અધિકાર નથી ત્યાં પછી વધારે વાત શી ?

ચંદ્રા૦—આ ત્રણે મઠના ગુરુજીનો અને સર્વ સાધુ સ્ત્રીપુરુષોનો પ-
 ક્ષપાત જેને આજ આ ઉત્તમોત્તમાધિકારે મુકે છે તેના ઉપર શું તને પક્ષ-
 પાત નથી ? શું તારું હૃદય તેના લોભનો ત્યાગ કરી શકશે ?

કુમુદ—આ સર્વ પાપ અને વિપત્તિ એ દુષ્ટ હૃદયને માથે જ છે.

ચંદ્રા—તું હજી મુઘ્ધ છે. પણ હું તારો ને તેનો યોગ કરી આપીશ. તારું સ્થૂલ શરીર તારે જેને વશ રાખવું હોય તેને વશ રાખજે, પણ સૂક્ષ્મ શરીર સૂક્ષ્મ કામના સ્વામીને વશ કરવું પડશે. તે પછી તે તને સ્વતંત્ર રાખે તો માણની પાસે આવજે ને તને અસ્વતંત્ર રાખે તો તેની ઇચ્છાને વશ થજે. આમાં તને કંઈ બાધ નથી. મધુરી, તારે એ મહાત્માને પત્ર લખવો હોય કે સંકેત કરવો હોય કે સંજ્ઞા કરવી હોય કે જે કંઈ ઇચ્છ હોય તે તૈયાર કરી રાખજે. તારી સૂક્ષ્મતમ વાસના હું સમજી શકી છું, અને તું જાતે નહીં ચાલે તો અમે તને ઉચકીને લેઈ જઈશું ને પૃથિવ્યા વઃ શરણં સ તવ સમીપે વર્તતે એવું કહી સખીજાને શકુન્તલાને દુષ્યન્તને શરણે નાંખી હતી તેમ અમે પણ તને નાંખીશું અને ત્યાં તારું અભિજ્ઞાન કે સત્કાર નહીં થાય તો માણનું મંદિર ને ચંદ્રાવલીનું હૃદય તારે માટે સર્વદા સજ્જ છે. માટે સમય આપું છું તેમાં સજ્જ થજે. ચંદ્રાવલી ઉઠી બહાર ગઈ.

બિન્દુમતી તેને થોડે મુઠ્ઠી મુઠ્ઠી આવી ને આવતી આવતી ગાંવા લાગી.

“રતિસુખસારે ગતમભિસારે મદનમનોહરવેશમ્ ।

ન કુરુ નિતમ્બિનિ ગમનવિલમ્બનમનુસર તં હૃદયેશમ્ ॥

ધીરસમીરે યમુનાતીરે વસતિ વને વનમાલી

ગોપીસૂક્ષ્મશરીરવિશોધનચન્ચલલોચનશાલી ॥૦

“મધુરીમૈયા, સૂક્ષ્મશરીરના વિશોધન માટે આવા મહાત્માનો દૃષ્ટિપાત તારા પર થાય તો તે તારે સ્વીકારવો જોઈએ.”

“ચંદ્રાવલી મૈયા, સૂક્ષ્મ પ્રીતિને માટે—પણ અભિસરણ કરું એવી હું નથી—” જાગી હોય તેમ કુમુદ બોલી ઉઠી.

મોહની—ચંદ્રાવલી તો ગયાં. તારું શું મનોરાજ્ય ચાલે છે કે, છે તેને દેખતી નથી, ને નથી તેને બોલાવે છે?

કુમુદ સાવધાન થઈ બોલી: “ક્ષમા કરો, મોહની મૈયા. શું ચંદ્રાવલીમૈયા, મને અભિસારિકા કરવી ધારે છે?”

૧. રતિરસ મનમાં વાંચી વનમાં વિચર્યો હરિ, અલબેલી !

વિલમ જવામાં કરમાં હાવાં, વાલમને મળ બેલી !

યમુના—તીરે વનવા ધીરે વાંચે ત્યાં વનમાળી

સૂક્ષ્મ પ્રીતિનો ભોગી નાગર વાટ જુવે તુજ, બહાલી !

ગીતગોવિંદ ઉપરથી (રા. કે. હ. ધ્રુવ ઉપરથી)

મોહની—ચંદ્રાવલી જેવી પ્રવ્રજિતા જ્યારે દૂતી કર્મ કરશે ત્યારે અભિસરણ કરવામાં શરમાનારી તું તે કોણ વારું?

કુમુદ—શું ચંદ્રાવલીમૈયા દૂતી—કર્મ કરે છે? એ બોલોછો શું?

મોહની—તું સાંભળે છે તે.

કુમુદ—કેવી રીતે?

મોહની—રાત્રે વિહારપુરીને મળી આવ્યાં. નવીનચંદ્રજી ચંદ્રાવલીની વાર્તા સાંભળે એવો યોગ કરી વિહારપુરીજીએ પછી ભિક્ષાર્થે જવું અને પર્યટનકાળે એકાન્ત શોધી ગુરુજીની સંમતિ પણ માગી લેવી એટલી યોજના વિહારપુરીએ તે ચંદ્રાવલીએ કરી છે. તે યોજના પ્રમાણે ચંદ્રાવલી નવીનચંદ્રજીને શોધવા અત્યારે ગયાં.

કુમુદના મુખ ઉપર વેદના અને ગુંચવારો જણાયો. “આ શું કર્યું બધું? મોહનીમૈયા, મને આ ગિરિરાજ ઉપરથી નીચે ઉતરવાનો માર્ગ બતાવો. મહેં નવીનચંદ્રજીનાં દર્શન કર્યાં. હવે તેથી વધારે મહારે તેમને નથી મળવું.”

મોહની—ચંદ્રાવલીની આજ્ઞા તોડવાનો તને શો અધિકાર છે?

કુમુદ—મહારે પતિત નથી થવું.

મોહની—અયિ ધર્માભિમાનિની ! તું શું એમ સમજે છે કે પોતાના હૃદયને અને સૂક્ષ્મ અભિલાષોને જોખમમાં નાંખી, અંગારા ઉપર ચાલવાની છાતી ચલવી, ત્હારા ઉપરની પ્રીતિને લીધે, ચંદ્રાવલી જેવાં વિરક્ત સાધુજન વિહારપુરી પાસે રાત્રે એકાન્તે ગયાં હશે—ઉભાં હશે—તે સર્વ તને પતિત કરવાને માટે? ત્હારો અને તેમનો પોતાનો ધર્મ તે શું ત્હારા કરતાં ઓછો સમજે છે અને ઓછો ઇચ્છેછે? આં એ મહત્ત્વ અધિષ્ઠાત્રીપણું આટલા દિવસ તેમણે એવી ધર્મનિપુણતાથી, કાર્યદક્ષતાથી, અને ઉદાત્ત સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી કર્યું છે કે જરૂર પવિત્ર વિષ્ણુદાસજી બાવા પોતે એ ચંદ્રાવલીના હૃદયમાં કંઈ વાસના થઈ જાણે તો વગરપ્રશ્ન તેને પવિત્ર જ માની લે એમ છે. એ ચંદ્રાવલી તને અધર્મને માર્ગે રજ પણ સરવા દે એવી આશા જેવી વ્યર્થ છે તેમ તેવી ભીતિ અકારણ અને બાલેશ છે.

ખિન્દુ—મધુરીમૈયા, ત્હારાં સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ઉભય શરીરનું સંપૂર્ણપણે રક્ષણ કરી ત્હારે અભિસાર કરવાનું થાય એવી જ યોજના થશે.

કુમુદ—જેને આવા સાધુજન આમ પૂજે છે, જેને એ સર્વ મહાત્માઓ વિરક્ત જાણી આનંદ પામે છે, જેની પવિત્ર સ્થિતિ તમે કાલે જ પ્રત્યક્ષ કરાવી,—તેને એ સ્થાનમાંથી હું ચલિત નહીં કરું. ચંદ્રને જેમ દૂરથી જ જોઈ કુમુદ પ્રજ્વલ થાય છે તેથી વધારે મધુરી નહીં કરે.

મોહની—હારા જડ સ્થૂલ શરીરને એ જડ કુમુદ જેવું રાખજે અને હારા સૂક્ષ્મ ચેતન શરીરને ચેતન સપક્ષ ચક્રોર જેવું કરજે. હારા ચંદ્રના હૃદયમાં કોઈ ઉડી વેદના છે એવું વિહારપુરી મૂળથી ધારે છે અને હવે તેમની કલ્પના એવી થઈ છે કે તે વેદના હારે માટેજ હોવી જોઈએ. વિહારપુરીજીએ હારા ચંદ્રના સંબંધમાં ચંદ્રાવલીને એ ત્રણ વાનાં કહેલાં છે તે સાંભળ.

“ રક્ષિતા ન કક્ષુમો નિષેવિતા
નાર્ચિષો વત ચક્રોરચ્છુપું ।
કષ્ટમિન્દુરુદયે નિષીયતે
દારુણેન તમસા વલીચસા ॥

“ વળી ખીજું કહ્યું છે કે—

“ યસ્યોદયેનૈવ દિશાં પ્રસાદસ્
તાપાપનોદોઽપિ જગત્ત્રયસ્ય ।
ચક્રોરચ્છુપુટપારણે તુ
ચન્દ્રસ્ય તસ્યાસ્તિ કિયાન્ પ્રયાસઃ ॥

“ મધુરી, આ આશાના સુધાખીજનું પ્રાશન કર અને વિપરીત—કારિણી મટી ઉચિતકારિણી થા અને સુન્દરગિરિનાં પુણ્ય આશ્રમના આશ્રયવડે સંસારની ભ્રષ્ટ વખતનાઓમાંથી મુક્ત થઈ શુદ્ધ ધર્મ અને રસની વૃદ્ધિને સ્વીકાર. એ સંપ્રદાય પ્રમાણે તો હારું સ્થૂલ શરીર પણ હારા પરિશીલક જને વનિત કરેલું છે, પણ ચંદ્રાવલીમૈયા હારા ઉપર એટલાં વત્સલ છે અને સંસારીઓના ધર્મનાં સુર છે કે તેમણે હારા સ્થૂલ શરીરને હારા સંપ્રત્યયને વશ રહેવા દેઈ માત્ર સૂક્ષ્મ પ્રીતિનો યોગ યોજ્યો છે. હારા શરીરનો ઈશ જેને ગણવો હોય તેને ગણજે, પણ હારા હૃદયનો ઈશ તો એક જ છે. એ હૃદયેશને અનુસરવું તેને તું અભિસરણ કહે કે અનુસરણ કહે પણ તે હારો ધર્મ સૂક્ષ્મ છે તે પળાવવાને ચંદ્રાવલીનું વિરક્ત ચિત્ત ચિન્તા કરે છે.”

૧. અરેરે! હજીતો ચંદ્રે દિશાઓ રંગી નથી કે ચક્રોરની આંચમાં પોતાનો પ્રકાશ સોંચ્યો નથી અને તેટલામાં જ આ દારુણ અને વધારે બળવાળો રાહુ, ચંદ્ર ઉગતામાં જ, એને પી બાયછે.—(પ્રકીર્ણ)

૨. જેના હૃદયથીજ દિશાઓ પ્રસન્ન થાયછે અને ત્રણે ભુવનના તાપ શાંત થાય છે તે ચંદ્રને એક અપવાસી ચક્રોરના ચચ્ચૂપુટને પારણાં કરાવવામાં તે કેટલો પ્રયાસ પડવાનો હતો? (પ્રકીર્ણ)

બિન્દુ—ઐ તો એસ્તો. મધુરીબહેન, રાત્રિ આવશે અને આમનું આમ કરશે તો ગઈ વેળા પાછી નહી આવે ને પસ્તાશે.

કુમુદે આ વાત કાન ધરી નહી. સહની પાસેથી તે ઉઠી અને રાત્રે જે બારી આગળ બેઠી હતી ત્યાં જઈ બેઠી. બિન્દુમતી બોલ્યાત્યાલ્યા વિના એની પાસે કાગળ, ખડીઓ ને કલમ મુકી આવી ને મોહનીને પુછવા લાગી.

“હવેનો વિધિ”

“એ બારીએ તાળું છે તે રાખજે ને જોડની બારીએ સળીયા છે તે ઉઘાડી રાખજે. એની પાસે શય્યા પાથરી રાખજે. એ આધી પાછી જાય. “તે દૃષ્ટિમાં રાખજે ને બાકી એકાંતમાં જ રહેવા દેજે. એકાન્ત એ જ હવેનો વિધિ છે. હું હવે મહારા આનિહકમાં ભળું છું.”

પ્રકરણ ૨૩.

સરસ્વતીચંદ્ર અને ચંદાવલી.

* ईदृशानां विपाकोपि जायते परमाद्भुतः ।

यत्रोपकरणीभावमायात्येवंविधो जनः ॥ भवभूति.

ધુઓ ભિક્ષાર્થે જાય ત્યારે સરસ્વતીચંદ્ર એકલો આશ્રમમાં રહેતો અને તેની સાથે વિહારપુરી અને રાધેદાસ તથા આશ્રમ સંભાળનાર એક બે જણ રહેતાં. આજ તો વિહારપુરી પણ ભિક્ષાર્થે ગયો હતો. આશ્રમ પાછળની ગુંદામાં સરસ્વતીચંદ્ર એકલો ફેરા ફરતો હતો. રાધેદાસ આગલા દારને ઓટલે બેઠો બેઠો વાંચતો હતો. આશ્રમ સંભાળનાર સાધુઓ સ્વયંપાકાદિ કાર્યની તૈયારી કરતા હતા.

સુરગ્રામનાં દર્શનને દિવસે સરસ્વતીચંદ્રના મસ્તિકમાં કંઈ કંઈ નવા સંસ્કાર ભરાવા પામ્યા હતા. ગિરિ ઉપરથી ઉતરતાં અનભિક્ષાત કુમુદ મળી અને તેનાં ઇંગિતે તેમ સાધુજનોનાં વિનોદવાક્યોએ એના તર્કને પક્ષીઓ પેઠે

* આવા (મહાત્મા) નો વિપાક પરમ અદ્ભુત થાય છે—કે જેના કલ્યાણ માટે આવાં મહાશય મનુષ્ય સાધનભૂત થાય છે. ઉત્તરરામ.

ઉરાજા. પર્વત નીચે સુરગ્રામની યાત્રામાં મહેતાજી અને તેનાં વર્તમાનપત્રોએ તો આના મસ્તિકમાં મધપુડોજ ઉરાજો. કુમુદ, સૌભાગ્યદેવી, પ્રમાદધન, ખુદ્ધિધન, લક્ષ્મીનંદન, સામંત, આદિના અને કોટુમ્બિક સમાચાર, આદિ અનેક વસ્તુઓ વર્તમાન પત્રમાંથી જાણી લીધી હતી તેના દંશ મસ્તિકમાં લાગવા લાગ્યા. ગઈ કાલની રાસલીલાને અંતે કુમુદનું જોડેલું ગીત ગવાયું તેના અર્થભાનથી તો આ સર્વ વિચારો કરતાં કરતાં વચ્ચે વચ્ચે તે ચમકતો હતો.

“શું આ મધુર ક્રોમલ કાન્તિવાળી મધુરી તે કુમુદ ? સુભદ્રાના મુખ આગળ કુમુદ હુખી તણાયતી જાનવતુરને જડી નહી, પણ નદીના મુખ આગળના બેટથી ચહીને અંહી આવેલી મધુરીની કાંતિ કુમુદ જેવી નથી ? અત્યંત દુઃખથી એ ચિત્રની છાયા જાંખી થઈ છે પણ જાંખી જાંખી એ છાયામાંની રેખાઓ તો કુમુદની જ છે —કાન્તિઃ સર્વ પુરાણચિત્રમાલેના લેખામિરુત્તોયતે* ॥ સુવર્ણપુર છોડ્યાને આંગળીઝેડે ગણીએ એટલા જ દિવસ થયાં તેવામાં એનો કાંતિ શું આટલી બદલાય ! પણ કાલના ગીતમાં તો નક્કી મહારા ઉપર જ કટાક્ષ છે અને તે મહારી રંક કુમુદના હૃદયમાંથી ન હોય તો ખીજા કોના હૃદયમાંથી હોય ! અરેરે ! મહે એને વેધવ્ય પ્રાપ્ત કરાવ્યું ! એ નદીમાં પડી તે મહારે લીધે ! —મહે જ નાંખી ! મહે જ નાંખી. હરિ ! હરિ ! હું જીવું છું ને એને અનિવાર્ય વેધવ્ય પ્રાપ્ત થયું ! હું તો આ વિરક્ત ભેખને ધરવા લાગ્યો ! એને હવે સૌભાગ્યદેવી વિનાનું સાસરું મુનું ! એને તો પ્રમાદધન ગયાનું સ્વપ્ન પણ નહી હોય ! એ સ્વપ્ન એને આવશે તો એને કટલું દુઃખ પડશે ? —મહારાથો તે નહી જોવાય. જો એ કુમુદ જ હોય તો એને જાતે ગુણસુંદરીને ત્યાં પહોંચાડી આવીશ. સીતાને વનવાસમાં પહોંચાડનાર લક્ષ્મણ પાછા સીતાને મળ્યા ત્યારે નમસ્કાર કરી બોલ્યા હતા કે “માતા, તમને આટલું દુઃખ દેનાર નક્કે લક્ષ્મણ તમને નમસ્કાર કરે છે.” હું પણ ગુણસુંદરી પાસે આવાજ નક્કે પાળાથી નમસ્કાર કરીશ ને દુઃખી કુમુદને તેમના હાથમાં મુકીશ ! જે મહે કાંઈને દેખાડવું જોઈએ નહી તે ગુણસુંદરીની પાસે દેખાડીશ. નિર્વિજ્જ નક્કે દુષ્ટ સરસ્વતીચન્દ્ર ! એ જ હવે ત્હારું પ્રાયશ્ચિત્ત ! —પણ મધુરી તે કુમુદ ખરી ? —

“ચંદ્રકાંત, મહારા કંપતા હૃદયને આધાર આપવાને અને આ ગુંચવા-
રામાંથી મને મુક્ત કરવાને ત્હારી સાત્ત્વિક બુદ્ધિનો ખપ છે, તું મહારે
માટે ભટકે છે—હું તને શોધું છું—પણ હજી સુધી સંયોગ થતો નથી.”

જે સાધુ ચંદ્રકાંતને મળ્યો હતો અને રાત્રે તેને પાછાં મળવાનો સંકેત
કરી મળ્યો ન હતો તે સુન્દરગિરિ ઉપર પાછો આવ્યો હતો. પોલીસ પોતાના
શોધમાં છે, પોલીસ પોતાનો ગતિ તપાસે છે, અને પોતાની અને ચંદ્ર-
કાંતની વાતનો ને સંકેતનો પોલીસને પત્તો મળ્યો છે એટલું જાણતાં સાધુ
સંકેત તોડી પાછો પર્વત ઉપર આવ્યો હતો અને નવીનચંદ્રનું નામ
અને સ્થાન પ્રકટ કર્યા વિના આ સંકેત સિદ્ધ થાય એમ નથી એવા સ-
માચાર સરસ્વતીચંદ્રને તેણે કહ્યા હતા. ચાર પાંચ દિવસ વાત ત્હાડી પોડવી
ને પછી યોગ્ય માર્ગે પાછી ઉપાડવી એવો માર્ગ સર્વેયે કૂંહાણો. ચંદ્ર-
કાંતના મેળાપમાં આમ વિલમ્બ થયો અને એનો ખપ તો આમ તીવ્ર
થયો. વિચારમાં ને વિચારમાં તે શતપત્ર કમલના ભરેલા ઝરાના ઝીણાં
ગાનમાં લોન થયો. કોમળ નહાના ઘાસમાં એક વસ્ત્ર ઉપર તેની શય્યા
હતી તેમાં હાથનું અશીકું કરી સુતો. ઉપરના વડની ડાળીઓ લટકતી હતી
તેના ઉપર એની દૃષ્ટિ ઠરી. અને અંતે પાસે પડેલાં બે ચાર પુસ્તકો
ઉપર એ દૃષ્ટિ જતાં ઉઠ્યો ને બેઠો થયો.

અલખ-મહનો પુસ્તકશાળાનાં સર્વ પુસ્તકોનો સંગ્રહ એની દૃષ્ટિને
સ્વાધીન કરી દેવામાં આવ્યો હતો. અલખમાર્ગના યોગીઓ સર્વ એલિફે
આમુત્રિક વિષયોનાં શાસ્ત્રો જાણતા અને સંસાર જ્યારે એમ માને છે
કે શાસ્ત્રોનો મહોટો ભાગ માત્ર વાંચવા સાંભળવાનો છે અને આ કલિ-
યુગમાં પાળવાનો નથી, ત્યારે આ યોગીઓ તો સુન્દરગિરિ ઉપર હજી
સત્ય યુગ જ ગણતા અને જે કોઈ શાસ્ત્રને સ્વીકારતા તેના સર્વ ઉપદેશ
પાળતા. પણ સંસારમાં શાસ્ત્રીઓ માત્ર પ્રાચીન શાસ્ત્રનાં લક્ષણ જુવે છે,
અને તેમાંથી અનુકૂળ લક્ષણો સ્વીકારી, પ્રતિકૂળ લક્ષણોને કલિયુગને
નામે ત્યાગ કરવાનો—અને એ ત્યાગના વિષયમાં સંસારનાં અશિક્ષિત મ-
નુષ્યોના સ્વચ્છન્દ આચાર પાળવાનો—માર્ગ આ શાસ્ત્રીઓ અનિન્દિત ગણે
છે અને લોકસંગ્રહને અશાસ્ત્ર માર્ગે પ્રવર્તવા દેછે; ત્યારે આ યોગીઓનો
સંપ્રદાય પ્રાચીન કાળથી એવો જ હતો કે જે લક્ષ્યથી શાસ્ત્રો અને તેનાં
લક્ષણો બંધાયાં છે તે લક્ષ્ય ઉપર જ અનિમિષ સાત્ત્વિક દૃષ્ટિ રાખી, પ્રસંગે
પ્રસંગે લક્ષ્ય વસ્તુનું સિંહાવલોકન કરી, અલખ-અલક્ષ્યના લખ પ્રવાહની
ગતિ પ્રમાણે શાસ્ત્રોને અને લક્ષણોને ઉત્કર્ષ આપવો અને એ લખવિ-

ભૂતિના ઉત્કર્ષના મર્યાદામાં જે કાંઈ શાસ્ત્રશાસન આવે તે સંપૂર્ણ કળાથી પા-
ળવાં. લક્ષ્યાલક્ષ્ય સંપ્રદાયનું કામતંત્ર પણ આ આધારે અને આ પ્રયોજને જે
રચાયલું હતું. જેટલો રસ સરસ્વતીચન્દ્રને એ વાંચવામાં પડ્યો હતો તેથી
અધિક રસ, એ તંત્રના આચાર વિહારમઠમાં પળાતા હતા તે જોવામાં, એને
પડ્યો હતો. ગઈ કાલ વિષ્ણુદાસજી ત્રણે મઠની નિરીક્ષા કરવા ગયા હતા
તેની સાથે એ પણ ગયો હતો, અને પરિવ્રાજિકામઠ તેમ વિહારમઠની
યોજનાઓ આ દેશને માટે અપૂર્વ લાગી અને પાશ્ચાત્યદેશોમાં અનવ-
સ્થિત લાગી, પણ યદુનન્દનના “ગ્રન્થભંડાર”માં દૃષ્ટિ પડ્યાથી એમ
પણ સંભવિત લાગ્યું કે આ દેશના સૌભાગ્યકાળમાં આર્ય જનસમૂહની
વ્યવસ્થા પણ કંઈકે આવીજ હશે. એ કાળનું ચિત્ર આ કાળની સાથે
સરખાવતાં એના હૃદયમાં આપણી અર્વાચીન સ્થિતિને માટે શોક ઉદય
પામ્યો અને ભવિષ્યને માટે ભયચિત્ર પ્રત્યક્ષ થયું.

“કેટલો વિનિપાત ! જે દેશમાં આ શાસ્ત્ર રચાયાં અને પળાયાં તેમાં
“આજ કેટલી અધોગતિ છે ? અથવા એમ પણ કેમ ન હોય કે
“સુંદરગિરિ ઉપર જે વ્યવસ્થા સાધુજનો આમ અગ્નિહોત્ર પેઠે જળવી
“રહ્યા છે તેવી વ્યવસ્થા આ વિશાળ દેશમાં જળવાઈ શકી નહીં ? આ
“સ્ત્રીજનનાં કૌમારવ્રત અને વૈરાગ્ય, આ સાધુઓનાં સરલ ચિત્તનાં
“સંવનન અને રસોત્કર્ષ—એ સર્વ દિવ્ય પદાર્થો પાળનાર સાધુજનોની
“સાધુતા કે સરલતા આ વિશાળ લોકસમૂહમાં શી રીતે આવવાની
“હતી ? અને તે આવે નહીં તો આ જ દિવ્ય પદાર્થો આ સંસારને
“વિપર્યય કરી મુકે એમાં શી નવાઈ ? શું આ ઉત્કર્ષ અર્વાચીન કાળમાં
“ન આવી શકે ? પાશ્ચાત્ય સંસારમાં એ ઉત્કર્ષનાં અમૃતફળ અને વિપક્ષ
“ઉભય છે—તે જોનાર ત્યાંના વિદ્વાનો અને રાજપુરુષો સ્વદેશી આચારવિ-
“ચારનાં ચક્ષુ ચતુરતાથી ફેરવી શકે છે અને તેમના દેશીઓ તેમનામાં
“વિશ્વાસ રાખી શકે છે. ત્યારે પરદેશી વિદ્યાથી મોહિત ગણાતા વિદ્વાન
“દેશીઓ ઉપર અને પરદેશી રાજપુરુષોની ચતુરતા ઉપર આ દેશ શી
“રીતે શ્રદ્ધા રાખવાનો હતો ? જ્યાં સુધી દેશમાં આવી શ્રદ્ધા વિકાસ પામે
“અને શ્રદ્ધેય ગણાવા ઇચ્છનાર વિદ્વાનો અને રાજપુરુષો આ શ્રદ્ધાને
“ગોચ્ય થાય—પોતાની શક્તિથી, વૃત્તિથી, ઉદારતાથી અને પ્રયાસથી
“લોકની શ્રદ્ધાના સુપાત્ર બને ત્યાં સુધી સર્વ દેશોત્કર્ષની વાત વૃથા છે.
“શકુન્તલાના હરિણના હૃદયમાં દુષ્યંતે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો નથી
“ત્યાંસુધી એ હરિણ દુષ્યંતના હાથમાંનું કોમળ ઘાસ ખાવાનું નથી

“ અને શકુન્તલા જે આપશે તે એ હરિણ ખાશે. મહારા વિદ્વાન ભાઈયો
 “ ફેરવે છે કે જુના લોક અમારો ઉપદેશ સાંભળતા નથી અને
 “ પરાપૂર્વની રીતિથી ચાલે છે તે ખરું છે, પણ એ દોષ કોનો ?
 “ જુની રીતિઓ અનેક અનુભવોના માંખણ જેવી છે તે આજ સુધી
 “ લોકહિતની પોષક ગણાઈ છે. તે ગણના ખરી કે ખોટી હો, પણ
 “ તેમના અને તેના ઘડનારા ઉપર લોકને દૃઢ પાયાવાળી શ્રદ્ધા છે અને
 “ પરદેશી રાજ્યકર્તાએ ઉત્પન્ન કરેલા દેશી પણ યુવાન વર્ગની ખુદ્દિ ઉપર
 “ તેમને વિશ્વાસ સ્વાભાવિક રીતે નથી. કાળખળે આજ નષ્ટ થતી આ રીતિ-
 “ ઓને મહારા ભીરુ દેશી બાન્ધવો શાથી વળગી રહે છે ? ઓ મહારા
 “ અનેકધા દુઃખી દેશ ! ત્યારે માથે અનેક વાદળ ત્રુટી પડ્યાં છે, પડે છે ને
 “ પડશે. અને અમાવાસ્યાની ગાઢ અંધકાર ભરી રાત્રિ સર્વની દૃષ્ટિને નિ-
 “ જ્ઞાન કરી દે છે તે કાળે, ઓ મહારા દેશ, નહાતું બાળક માતાને વળગે તેમ
 “ તું આ શ્રદ્ધાને વળગી રહે છે— એ શ્રદ્ધાના એક દીપ્તી જેટલું તું દેખે
 “ છે તેટલું આકાશમાં વસતા અનેક પરદેશી તારાઓના પ્રકાશથી તું દેખતું
 “ નથી, તો તે તારાઓનાં પૃથ્વીના કોઈ સરોવરમાં પડેલાં પ્રતિબિમ્બ
 “ જેવા મહારા વિદ્વાન ભાઈઓના પ્રકાશથી મહારો દેશ કંઈ જોઈ શકે નહી
 “ તો તેમાં શી નવાઈ છે ! એ શકુન્તલા જેવી ઓ રીતિ દેવી ! જેવી હું તને
 “ કુચ્છ કરતી દેખું છું તેવોજ આ દેશને ત્યારાં વસ્ત્ર ખેંચી પકડી રાખતો
 “ દેખું છું. એ દર્શન મહારું હૃદય વલોવે છે.

“ यस्य त्वया व्रणविरोहणमिङ्गुदीनाम्

“ तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे ।

“ श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितको जहाति

“ सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥

“ No doubt, we of the new generation have done
 “ nothing to deserve the confidence of our uneducated
 “ countrymen. We are only echoing voices that have
 “ come from the West!—‘Tis a foreign voice reflected

૧ (હે શકુન્તલા !) આ મૃગનું બચ્ચું ત્યારું બાળક જેવું ત્હેં કરી લીધેલું છે
 સામો (શ્યામાક) મુંઠીએ મુંઠીએ ખવડાવી ત્હેં એને મોટું કરેલું છે, એના
 મુખમાં દર્ભનો કાંટો વાગ્યો ત્યારે ઘા રુઝાડવા તેમાં ઇન્ગુદીનું તેલ ત્હેં પુરેલું
 છે; તે મૃગબાળક (અત્યારે તું જવા બેઠી ત્યારે સ્વાભાવિક પ્રીતિથી)
 ત્યારો માર્ગ રોકી બસે છે ને તે માર્ગને છોડતું જ નથી. (શકુન્તલા)

“ by our hollow-vaulted brains, and those, that perceive
 “ it, refuse to be led by it. We have never even
 “ as much as attempted to find out the wisdom of our
 “ ancestors and yet we have condemned them unheard;
 “ and if somewhere we have dubbed that wisdom
 “ with the name of folly, nowhere have we tried to
 “ recognise that wisdom. I think there is more com-
 “ mon sense and sounder patriotism in the stubborn
 “ and wholesale refusal, by our masses, to consider
 “ or even hear and endure the latest fantasies of their
 “ seduced boys. When we shall have studied that
 “ ancient wisdom and considered both sides, the
 “ people will hear us, follow us, and even accept our
 “ theories of the follies of our best ancestors. We
 “ shall then have deserved the confidence of the
 “ people.”

“ જે લોકશ્રદ્ધા નવા વિકાસો ઉપર નથી બેસતી તે આ અલખના
 “ યોગીઓ ધારે તો કેટલી વારમાં મેળવી શકે? સંસારને શુદ્ધ કરવાને
 “ માટે જોઈએ તેટલું સંસારનું જ્ઞાન, રસિકતા અને વૈરાગ્ય, નિઃસ્વાર્થ
 “ અને સ્વયંભૂ કલ્યાણ કરવાની વાસના, અને આ પુસ્તકો અને આ
 “ સંપ્રદાય : એ સર્વ સાધનથી લોકનું શું શું કલ્યાણ ન થઈ શકે?
 “ સંસારના અતિસંસર્ગથી જાતે બ્રહ્મ થવાના ભયથી— યોગ્ય ભયથી—
 “ આ સાધુઓ સંસારીઓથી દૂર રહી તેમનું જેટલું કલ્યાણ થાય
 “ જેટલું કરવાને માટે દૂરથી અલખ જગાવે છે. પણ સંસાર બહુરો
 “ છે તે એ ક્યાંથી સાંભળે? સરસ્વતીચંદ્ર, આ સાધુકુળનો ઉત્કર્ષ કરવો
 “ એ તહારો ધર્મ છે.”

“ એમના આચાર સંસારથી અત્યંત જુદા હોવા છતાં સંસાર તેમના
 “ ઉપર શ્રદ્ધા શા માટે રાખેછે? તેમના પવિત્ર શાસ્ત્રમુદિત લોકમુદિત
 “ આશય ઉપર લોકને સ્વાભાવિક શ્રદ્ધા છે. તેમને અભિમાન નથી, મદ
 “ નથી; તેઓ સંસારીઓની સેવા કરવા સુધી તત્પર છે અને મહારા
 “ જેવા માર્ગમાં જડેલા પ્રાણી ઉપર આટલી કૃપા રાખે છે. તેઓ
 “ શરીરધર્મનાં શાસ્ત્ર પાળે છે, રસધર્મ પાળે છે, વૈરાગ્યની શુદ્ધ કળા

“ પામે છે, લોકકલ્યાણને પોતાની વિભૂતિ ગણે છે, અને પોતાના અને
 “ પારકાને એક ગણી પરમ-અલખમાં લીન થાય છે. વિગતમાનમદા
 “ મુદિતાશયા:—તે આ લોક જ છે.”

“ જો મધુરી કુમુદ જ હોય તો આ કલ્યાણસ્થાનમાં આવી મહાત્મ
 “ પરિત્રાન્નિકાઓમાં તેને પૂર્ણ શાંતિ મળશે અને તેટલા જ્ઞાનથી મ્હારું
 “ હૃદયશય શાંત થશે. મ્હારો અને તેનો સંસર્ગ ભયંકર છે—હવે તે
 “ દૂર જ રાખવો. પણ એ ઘેર જાય તે ઠીક કે અંહી રહે તે ઠીક ?”
 આ પ્રશ્ન ઉઠે છે એટલામાં રાધેદાસ અંદર આવ્યો. એના સામું જોયું.
 પાસે આવી રાધેદાસ બોલ્યો, “ જી મહારાજ, ચંદ્રાવલી મૈયા આપનું
 દર્શન ઇચ્છે છે.”

“ મ્હારું દર્શન! શા માટે !”

“ એ તો તેમના હૃદયમાં જે મંત્ર હોય તે ખરો. મને તે અલખ છે.”

“ તો પુછો તો ખરા! સ્ત્રીજનને મળવું આ વેપને કે દેહને ઉચિત નથી.”

“ પરિત્રાન્નિકા મઠની પરમ પવિત્ર અધિષ્ઠાત્રીને તેમના હૃદયનો મંત્ર
 “ પુછવાનો કોઈ સાધુજનને અધિકાર નથી. તેમનો આત્મા સ્ત્રીરૂપ નથી
 “ અને આપનો આત્મા તેથી ભિન્ન પુરુષરૂપ નથી. પવિત્ર કલ્યાણ
 “ આશયને કાળે અલખનો ભેખ લખ વસ્તુમાત્રને માટે ઉચિત છે. જી મ-
 “ હારાજ, ભગવતી ચંદ્રાવલી મૈયા જ્યારે પ્રવૃત્તિ સ્વીકારે છે ત્યારે કોઈ
 “ પરમ કલ્યાણ કાર્યને અર્થ જ એ પ્રવૃત્તિને સ્વીકારે છે અને તેમનાં
 “ સાધન પણ શુદ્ધ ધર્મ અને રમણીય જ હોય છે. ગુરુજીની પાસે પણ
 “ એ ભગવતીની ગતિ અપ્રતિહત છે.”

નવોનચંદ્ર સાંભળી રહ્યો અને કંઈક વિચારમાં પડી અંતે બોલ્યો, “વિ-
 હારપુરી.....”

“ તેમની અનુમતિ પ્રાતઃકાળથી જ મળી ગઈ છે ” : રાધેદાસ વચ્ચે
 બોલ્યો.

સરં—રાધેદાસજી, તમારી આવી શ્રદ્ધાના પાત્રનો સત્કાર કરવાને
 વિધિ શો છે ?

રાધેં—ગુરુજીને માટે જેવો આદર રાખો છો તેવો જ આ ભગવતી
 માટે રાખજો. જી મહારાજ, અલખ મર્ગનો સંપ્રદાય એવાંને એવું જ
 કહી સંબોધે છે કે,

૧ “શિશુત્વં સ્ત્રિણં વા ભવતુ નનુ વન્ધ્યાડસિ જગતઃ ।

ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ ન ચ લિङ્ગં ન ચ વયઃ ॥ ”

સર૦—એ અભિલાષ મને અનુકૂળ છે. આપ આગળ ચાલો તે મ્હારું તેમને અભિજ્ઞાન કરાવો.

એ જણ આશ્રમખંડાર ગયા ત્યાં ઓટલા ઉપર ચન્દ્રાવલી બેઠી હતી. નવીનચન્દ્રને જોઈને તે ઉભી થઈ. એ જણ પરસ્પર પ્રત્યક્ષ થતાં તત્ક્ષણ રાધેદાસ બોલ્યો.

“ચન્દ્રાવલીમૈયા, આ અમારા નવીન જેવાતુક -જેને માટે તમે આટલે દૂરથી આવ્યાં છો. નવીનચન્દ્રજી, આ અમારાં મંગલમૂર્તિ મૈયા-જેનો ઉત્કર્ષ આપના શ્રવણપુટને પ્રાપ્ત થયો છે જ.”

અત્યારે ચન્દ્રાવલીનાં સર્વ અંગ સુંદરતા અને પવિત્રતાના સર્વ ચમત્કારથી ચમકતાં હતાં. એના દર્શનથી જ નમ્ર અને તૃપ્ત થઈ સરસ્વતીચન્દ્ર મસ્તક નમાવી બોલ્યો “મૈયા,

૨ “અજ્જલિરકારિ લોકૈર્ગર્ભાનિમનાસૈવ રંજિતા જગતી ।

“સન્ધ્યાયા ઇવ દૃષ્ટિઃ કસ્ય મનોજ્ઞાં ન ભગવત્યાઃ ॥

“આ શરીરમાંનું હૃદય આપને શિરવડે નમે છે અને આપની પવિત્ર આજ્ઞા જાણવા ઇચ્છેછે.”

ચન્દ્રાવલી-સાધુનું હૃદય સાધુને ઓળખી લેછે. રાધેદાસ, મ્હારે એમની સાથે કંઈ મંત્ર કરવો છે.

રાધે૦—હું તેને અનુકૂળ જ છું. આપના શ્રવણપંથથી દૂર પણ નયન-પથમાં પેલા ઝાડ નીચે બેસું છું અને સંજ્ઞા કરશો ત્યાં નિકટ આવીશ.

રાધેદાસ તેટલે છોટે ગયો ને ત્યાં બેઠો. તે બેઠો ત્યાં સુધી તેનાં ઉપર દૃષ્ટિ રાખી, તે પછી ચન્દ્રાવલીએ સરસ્વતીચન્દ્ર ઉપર દૃષ્ટિ કરી. એ નીચું જોઈ રહ્યો હતો.

૧ ત્હારામાં બાળકપણું હો, કે સ્ત્રીપણું હો ! તો પણ જગતે વન્દન કરવા યોગ્ય તું છે જ; ગુણિજનમાં પૂજનું સ્થાન તેમના ગુણ છે—તેમની સ્ત્રી-જાતિપણું કે પુરુષપણું નથી તેમ તેમનાં વયનાં વર્ષ પણ નથી. (ઉત્તરરામ.)

૨ સંધ્યાની દૃષ્ટિ જેવી સુંદર-રમણીય છે તેવીજ આપ ભગવતીની દૃષ્ટિ કેને નથી? એ દૃષ્ટિ પડતામાં લોકો અંજલિવડે હાથ જોડવા મંડી ગયા અને પૃથ્વી, ગ્લાનિને પામી નથી ત્યાર ખેલાં તો, એ દૃષ્ટિથીજ રંજિત થઈ. (પ્રાચીન)

ચન્દ્રાં—નવીનચંદ્રાં, હું આ ઝોટલે બેસું છું; તમે આ પગથીય ઉપર બેસો. મહારે અતિવિસ્મયની ગોઠી કરવાની છે.

જિજ્ઞાસા, આતુરતા, પ્રીતિ, લજ્જા, અને કમ્પને અનુભવતો સરસ્વતીચંદ્ર તે પ્રમાણે બેઠો અને નીચલું પગથીયું જોઈ રહ્યો. ચંદ્રાવલી પણ બેઠી.

ચન્દ્રાં—નવીનચંદ્રાં, સુન્દરગિરિ ઉપર આપની કીર્તિ આ સૂર્યના પ્રકાશ પેઠે પ્રસરી રહી છે; પણ હું તો નિમ્ન પ્રદેશમાંથી આપના પૂર્વાશ્રમની કથા સાંભળી આવી છું.

સરં—આપની કીર્તિના શ્રવણપાનમાં જેવી શાન્તિ છે તેવી મહારા પૂર્વાશ્રમની કથામાં ક્લાન્તિ છે. મૈયા, એ આશ્રમનો શુદ્ધ ઇતિહાસ ગુપ્ત છે.

ચન્દ્રાં—તમારે તે ગુપ્ત રાખવાની ઇચ્છા હશે પણ મને તો તે ઇતિહાસના સાક્ષિભૂત હૃદયના કરેલા ઉદ્ધારથી જણાઈ છે.

સરં—એ હૃદય જે દેહમંદિરમાં હતું તે મંદિર નષ્ટ થયું છે.

નિઃશ્વાસ મુકી સરસ્વતીચંદ્રે નેત્ર ઉપર હાથ ફેરવ્યો.

ચન્દ્રાં—એ મંદિર નષ્ટ નથી થયું પણ મ્હાન થયું છે. નવીનચંદ્રાં, એ મંદિરમાંના હૃદયની કુંચી લેઈને હું આવી છું અને તમને હું તે સોંપી દેઈશ.

સરં—એ કેમ મનાય? આપ એક શરીરની વાર્તા કરતાં હશે અને હું બીજા શરીરની વાર્તા કરતો હઈશ.

ચન્દ્રાં—આ ગિરિના તરસ્થાનમાં તે શરીર તમે દીધું છે ને એ હૃદયનો કટાક્ષ તો કાલ તમને લાગી ગયો છે.

સરં—એ શરીરનું નામાભિધાન જુદું છે.

ચન્દ્રાં—તમે તમારું નામ બદલ્યું તેમ એ મધુર શરીરને અમે મધુરીનામે ઓળખાવે છીએ. એ નવીન પણ ઉચિત નામ મહેં જ પાડેલું છે.

સરં—જો આપ કહો છો તેવી જ સ્થિતિ હોય તો મહારી એક ચિન્તા શાન્ત થશે. આપ જેવાના સત્સંગથી એ શરીરમાંનું વિકલ હૃદય શાંત થશે અને મને ભુલશે. એ શરીરનું સત્ય નામ જણવવાની મહારા ઉપર આપ કૃપા કરી શકશો તો સર્વ પ્રશ્નોનું સમાધાન થશે.

ચન્દ્રાં—તે નામ મહારાથી પણ ગુપ્ત છે. પણ નામ વિનાની સર્વ હૃદયગુહાની હું તલસ્પર્શી થઈ છું.

સર૦—મૈયા, આપ આજ્ઞા કરશો તે હું સાંભળીશ. માત્ર ગુપ્ત નામ રાખનારની ગુપ્ત વાર્તા પ્રકટ ન કરવી એટલો ધર્મ સાચવીશ.

ચન્દ્રા૦—એ તો ઉચિત છે. આપણી વાતોની સરત એટલી કે તમારું એનું પરસ્પર અભિજ્ઞાન સંપૂર્ણ થાય તો જ મહારી તમારી કથાઓ સત્ય ગણવી ને અભિજ્ઞાન અપૂર્ણ થાય તો સર્વ વાત સ્વપ્નવત્ ગણવી.

સર૦—તો આજ્ઞા કરો.

ચન્દ્રા૦—આપ આ આશ્રમમાં સર્વની સાથે શયન રાખો છો તેને સ્થાને ગુરુજી જાતે જ નીરાળો એકાન્તવાસ આપે તો આપે સ્વીકારવો.

સર૦—ગુરુજીની ઇચ્છા તે આજ્ઞા જ છે.

ચન્દ્રા૦—આપની ઇચ્છા પુછે તો તેમાં પણ આ યોજનાને જ અનુકૂળ રહેવું.

સર૦—આ આશ્રમમાં હું ગુરુજીની પ્રસન્નતા જ ઇચ્છું છું—ખીજી ઇચ્છા દર્શાવતો નથી.

ચન્દ્રા૦—દર્શાવતા નહી હો, પણ રાખતા તો હશેજ.

સર૦—હૃદયતંત્રમાં તો જે હોય તે ખરું.

ચન્દ્રા૦—નવીનચંદ્રજી, તૃપિત ચક્રારી ચન્દ્રપ્રકાશથી જ તૃપ્ત થશે.

સર૦—મૈયા, તેને ઉપદેશ કરજો કે જે શમપ્રકાશ ચન્દ્રાવલીમૈયા વિહારપુરીજીને આપે છે તે જ પ્રકાશ ચક્રારીને અનેક ચન્દ્રની માળા જેવાં ચન્દ્રાવલી મૈયા આપી શકશે.

ચન્દ્રા૦—તેમાં તમે શું કર્યું ? નવીનચંદ્ર,

“ અથિ કઠોર શમઃ કિલ તે પ્રિયઃ

સ નુ શમો નુ શમસ્ય વિહમ્બના ।

પરગૃહે કિમભૂદરિણીદૃશઃ

કથય નાથ કથં વત મન્યસે ॥”

સરસ્વતીચંદ્રના નેત્રમાં અશ્રુધારા અપ્રતિહત થઈ. ભીંત ભણી મસ્તક ટેકવી તે સાંભળી રહ્યો હતો તે આ સાંભળી ઉંડા પ્રચ્છન્ન આવેશમાં પડી મુખે મન્દ મન્દ ખેલવા લાગ્યો.

૧. અહો કઠોર પુરુષ ! તને શમ પ્રિય છે તે ઠીક. પણ આ તે ત્હારો શમ કે શમને નામે શમની વિહમ્બનાને તું દેખે છે ? પારકા ગૃહમાં મૃગનયનીનું શું થયું હશે તે કહે તો ખરો ! (તેનો નાથ થઈ તેના ઉપર ત્હારા નાથપણાનો ત્હે અધિકાર વાપર્યો છે તે) નાથ ! તું આમાં શું માને છે ? (ઉત્તરરામ ઉપરથી)

“જેટલો આરોપ મુકો તે સત્ય છે, ઉચિત છે. મૈયા, હવે તો મહારે દુષ્યન્તનું સદ્ગત્ય હતું તેનો માત્ર એક અંશ માગવાનો બાકી રહ્યો—”

ચન્દ્રા—તે અંશ હું પ્રાપ્ત કરાવીશ.

સરસ્વતીચંદ્રે આ સાંભળ્યું નહીં તે આગળ બોલતો ગયો.

૧“ સુતનુ હૃદયાત્પ્રત્યાદેશવ્યલીકમપૈતુ તે

કિમપિ મનસઃ સંમોહો મે તદા વલવાનભૂત્ ।

પ્રવલતમસામેવંપ્રાયાઃ શુભેષુ હિ વૃત્તયઃ

સ્રજમપિ શિરસ્યન્ધઃ ક્ષિપ્તાં ઘુનોત્યહિશઙ્કયા ॥

“ આ શબ્દો બોલી, શકુન્તલાને ચરણે પડી, દુષ્યન્તે ક્ષમા મેળવી. મૈયા, હું એવી ક્ષમા મેળવવાને ઇચ્છું, પણ તે ક્ષમાને માટે દુષ્યન્તની યોગ્યતા હતી એવી મહારી નથી. મને કોઈનો શાપ ન હતો, મહારા મનને ઇષ્ટ જનની વિસ્મૃતિ ન હતી, અને મહેં ધુલની માળાને સર્પ જાણી ફેંકી દીધી નથી. ઉભય હૃદયની પ્રીતિ જાણી, સર્વ વાત પ્રત્યક્ષ છતાં, કોમળ સુન્દર અને સુગન્ધ પુષ્પમાળાને, જાણી જોઈને ગ્રીષ્મમધ્યાહ્નમાં સૂર્યના તડકાવચ્ચોવચ બળી જાય એમ, મુકી દીધી. ક્ષમા માગવાનો પણ મહારો અધિકાર નથી; છતાં આ અધમ હૃદય ક્ષમાને ઇચ્છે છે. તે મળે એટલે સંસારમાં મને બીજી વાસના નથી.”

સરસ્વતીચંદ્ર દીન મુખે ટટાર થઈ બેઠો.

ચન્દ્રાવલી દ્યાર્દ્ર થઈ. તેનાં નેત્રમાં જળ આવ્યું: “ નવીનચન્દ્રજી, મધુરીનો મધુર હૃદયસાગર ક્ષમાના તરંગોથી ઉભરાયે છે ને ઉછળે છે અને તેથી જ એની પ્રીતિની શુદ્ધિનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવે છે. એ કોમળ હૃદયઉપર અમાવાસ્યાના અપ્રત્યક્ષ ચન્દ્રનો સંસ્કાર પણ બળ કરે છે ને બળના પ્રત્યેક હેલારાની સાથે અનેક તરંગ ઉભા થાય છે. નવીનચન્દ્રજી, એ તરંગે તરંગે શોક અને ક્ષમાના આમળા વીંટાય છે. એ માટે તમે નિઃશંક રહો.”

૧. આ સુન્દર શરીરવાળી ! મહેં તહારો સ્વીકાર ન કર્યો તેના ડાઘ તહારા હૃદયમાંથી હવે દૂર જાવ ! તે પ્રસંગે મહારા મનમાં કોઈ બળવાનું સંમોહ થયો હતો. જેની આશપાશ અન્ધકાર બળવાળો છે તેની વૃત્તિયો શુભ પંદાર્યો પ્રતિ આવી જ થઈ જાય છે, અન્ધના શિર ઉપર પુષ્પની માળા નાંખો તો સાપ જાણીને તેને પણ તરછાડી ફેંકી નાંખે. (શકુન્તલ)

સર૦—તેની ઉદારતા જેમ જેમ આમ વધે છે તેમ તેમ મહારી કૃપણતા વધારે વધારે ક્ષુદ્ર લાગે છે, મહારો દોષ ક્ષમાને માટે વધારે વધારે અપાત્ર થાય છે, અને મહારું પ્રાયશ્ચિત્ત વધારે વધારે દુર્લભ બને છે.

ચન્દ્રા૦—મહાત્મા ! તમારું એ માહાત્મ્ય મહારી મધુરી ઉત્તમ રીતે પ્રત્યક્ષ કરે છે અને માટે જ એના હૃદયના ચીરા વધારે વધારે દારુણ થતા બાય છે.

સર૦—હરિ ! હરિ ! હું શું કરું ? મૈયા, મહારું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી જ.

એની આંખમાં વળી આંસુ સરવા લાગ્યાં.

ચન્દ્રા૦—પ્રીતિતંત્રમાં સ્ખલન પામનારનું પ્રાયશ્ચિત્ત એ જ કે પ્રીતિપાત્ર જનના હૃદયને વશ થવું અને એ હૃદય પ્રીત પ્રસન્ન થાય એમાં થવું.

સર૦—તેના હૃદયમાં પવિત્ર સંસ્કારો જ છે—જેને લીધે મહારી આ સ્થિતિથી જ એ હૃદયની પ્રીતિ થશે.

ચન્દ્રા૦—તે તેમ છે કે અન્યથા છે તેનો તો નિર્ણય હજી કરવાનો છે.

સર૦—એમાં શંકા નકામી છે. એ હૃદયની અન્યથાસ્થિતિ અશક્ય છે.

ચન્દ્રા૦—તમે તમારી હાલની સ્થિતિ એને પ્રસન્ન કરવા સ્વીકારો છો કે તમારા પોતાના હૃદયના ઉદ્વાસથી ?

સર૦—ગુરુજનો આદેશ છે કે મહારે પ્રવાહપતિત સ્થિતિને અનુકૂલ રહેવું.

ચન્દ્રા૦—તમારું હૃદય જેવું ઉદાર ઉદાત્ત છે તેવું જ પ્રીતિતંત્રમાં મુગ્ધ છે. મહારી મધુરી આ પર્વત ઉપર ચઢી આવી તે શું તમને આ સ્થિતિમાં અચલિત જોવાને માટે ? તમારા પૂર્વાશ્રમના મનોરાજ્યનું સ્મરણ કરી, મન મનનું સાક્ષિ છે એમ સમજી, આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દો.

સર૦—તે એમ સમજે છે કે હું દુઃખી છું અને મને દુઃખી સમજી દુઃખમાંથી મુક્ત કરવાની વાસનાએ તેને આંહી સુધી પ્રેરી છે.

ચન્દ્રા૦—તે શું તમે દુઃખી નથી ?

સર૦—એની ક્ષમા મળ્યે મહારું દુઃખ શાન્ત થશે.

ચન્દ્રા૦—જો તમારું દુઃખ એટલાથી શાન્ત થવાનું હોય તો તમે તેના શરીરના પતિના ગૃહમાં ગયા તે શા માટે ? શું તમે ત્યાં એના દુઃખની મશકરી કરવાને માટે ગયા હતા ?

સર૦ — તેના મનમાં હું એવો દુષ્ટ હઉં તો તેમ ગણવું.

અન્દ્રા૦ — નવીનચંદ્રજી, જે આવેશને બળે તમે તમારા પિતાનો ત્યાગ કર્યો તે જ આવેશને બળે તમે તમારા પ્રીતિપરિપાકની અવગણના કરી. એ જ અવગણના તમારી પવિત્ર પ્રીતિએ સ્વીકારી નહીં અને એ અવગણનાની અવગણના કરી તમારી પ્રીતિએ તમને મધુરી પાસે મોકલ્યા. તમારી ઉદાત્તા એવી છે કે આટલી વાત તો તમે તરત સ્પષ્ટ સ્વીકારવાના.

પળવાર લજ્જાથી નીચું જોઈ સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો. “મહારા હૃદયતંત્રનું પૃથક્કરણ કરવામાં તમારી પ્રજ્ઞા સફળ હોય એટલી સફળ મહારી પોતાની “ દુઃખમાં હુબેલી પ્રજ્ઞા થઈ શકે એમ નથી. ”

અન્દ્રા૦ — મહાત્મા ! તમારું રસિક ઉદાત્ત માહાત્મ્ય એવું છે કે તેને તમે પોતે જોઈ શકતા નથી. પણ તમારું જે માહાત્મ્ય તમે જાતે જોઈ શકતા નથી તે મહારી મધુરીની પ્રીતિ સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે. જેમ આપણે આપણાં મુખ આપણી આંખોથી જોઈ શકતાં નથી પણ કાચમાં જોઈએ તો જ દેખાય તેમ મહાત્માઓનાં માહાત્મ્ય તેમને પોતાને જણાતાં નથી પણ તેમના ઉપર વિકસતી અન્ય હૃદયની પ્રીતિના નિર્મલ કાચમાં જ જણાય છે.

સર૦ — હા ! મહારી દુષ્ટતાનું માહાત્મ્ય એ રંક હૃદયને સોળે કળાસાયે પ્રત્યક્ષ જ છે.

અન્દ્રા૦ — મહાત્મા ! જે તેના હૃદયમાં એવી ભાવના હોય તો એ હૃદય ધરનારી તે મધુરી નહીં ! મહારી મધુરીના મધુર પ્રીતિને તમે કેવા ભાસો છો તે સાંભળી લ્યો.

૧ “ વ્યતિકરિતદિગન્તાઃ શ્વેતમાનૈર્યશોભિઃ

સુકૃતવિલસિતાનાં સ્થાનમૂર્જસ્વલાનામ્ ।

અકલિતમહિમાનઃ કેતનં મહ્ગલાનામ્

કથમપિ ભુવનેસ્મિન્સ્વાદૃશાઃ સંભવન્તિ ॥ ”

સર૦ — હરિ ! હરિ ! હું મહા દુષ્ટ ઉપર તેનો ઉપકાર અપાર થઈ ગયો. મૈયા, હું મહારો જે દારુણ દોષ જોઉં છું તેને જોવાને જ્યારે એ ઉદાર હૃદય આટલું અશક્ત છે ત્યારે મને ક્ષમા તે કોણ આપવાનું હતું? હવે તો ઈશ્વર આપે ત્યારે !

૧ ઉજ્જવલ શ્વેત યતા યશવડે દિશાના છેડાઓને જેમણે રંગ્યા હોય છે, સુકૃતના પ્રતાપી વિલાસોનાં જેઓ સ્થાન છે, જેમનો મહિમા કળાયો નથી, અનેક મંગલોની દ્વજભર્ય જેઓ છે એવા તહારા જેવા મહાત્માઓ પૃથ્વીમાં પૃથ્વીનાં મહાભાગ્યે જ ફવચિત્ત જન્મે છે (ઉત્તરરામ ઉપરથી)

ચન્દ્રાં—જ્ઞાનસ્વરૂપ ! આ અલખના પુણ્ય મહામાં તેરતિ શોકમાત્મકિત્.

સરં—શોક જશે, પણ થયું પાપ નહીં ધોવાય.

ચન્દ્રાં—ગુરુજી, તમને તે ધોવાનો પ્રસંગ પણ પ્રાપ્ત કરાવશે ને ત્યારે તમે અનુભવશો કે—

‘‘ભિચતે હૃદયગ્રથિરિહ્યન્તે સર્વસંશયઃ : ।

ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

સરં—માતાજી, સત્ય કહ્યો છો. પણ મહારા મોહનું આવરણ આ ક્ષણે દૂર છે.

ચન્દ્રાં—મહારે આવી યોજના સાધવી છે કે તમારો ને મધુરીનો એકાન્ત સમાગમ થાય અને તમે બે પરસ્પરઅવસ્થા સાંભળી, સમજી, પરસ્પરસમાધાન કરો, અને તે પછી તમારી બેની ઇચ્છા પ્રમાણે યોગ કે વિયોગ જે ઉચિત હશે તે સાધવામાં અમે સાધનભૂત થઈશું.

સરસ્વતીચંદ્ર વિચારમાં પડી અંતે બોલ્યો.

“ એથી ક્ષણ શું ? ”

ચન્દ્રાં—તેનું દુઃખ તમે સમજી લેજો અને તમારું દુઃખ એ સમજી લેશે. તેનો વ્યાધિ જાણી તેનો ઉપાય તમારા સમાગમમાં હોય તો તે સમાગમ તમે તેને આપશો એ જ તમને ક્ષમા મળી સમજવી. એનું ઔપધ બીજું કંઈ હોય તો તે આપવા યત્ન કરશો તો તે પણ તમને ક્ષમા મળી ગણવી. જો તમે એમ સમજતા હો કે ક્ષમાથી તમને શાંતિ મળશે તો તો આટલું કરવા તમે બંધાયલા છો. જો તમારું દુઃખ તમે નહીં સમજતા હો તો મધુરીનું હૃદય તો તે અવશ્ય સમજી લેશે અને તેનો ઉપાય કરશે. નવીનચંદ્રજી, જે પરિશીલિત પ્રીતિથી તમારાં બેનાં હૃદય એકત્રિય ન્યાયથી સંધાયાં છે તે પ્રીતિના તંતુ ઉપર બલાત્કાર કરવાથી ઉભય હૃદય ખેંચાય અને ત્રુટે એ પ્રીતિની પ્રકૃતિ છે. કેટલોક કાલ ઉભય હૃદયના તંતુઓના યથાપ્રાપ્ત સમાગમનું પાલન કરો, અને ધીમે ધીમે ઉભયની કળાથી ઉભયની વૃત્તિથી, ઉભયના સંયુક્ત અભિલાષથી, અને ઉભયના પ્રયત્ન-

૧. આત્મા જાણનાર શોકને તરે છે. ૨. એ પરાવાર દૃષ્ટ થાય છે ત્યાં હૃદયગ્રથિ ભેદાય છે, સંશય માત્રનો છેદ થાય છે, ને આનાં કર્મ ક્ષીણ થઈ જાય છે. (પંચદશી.)

સંવાદથી', એ હૃદયના તન્તુઓને કલેશ ન પહોંચે એમ છુટા કરો. એટલે અંતે નવીનચંદ્રજી વિહારપુરીના છત્રરૂપ થશે અને મધુરી ચન્દ્રાવલીની વસ્ત્રકુટીમાં રહેશે. જો કલેશ વિના એ તન્તુ છુટે તહી તો તેમનું પાલન કરવું અને જીવંત જન્મેલાં જીવના તન્તુના શાન્ત સુંદર પટને સુંદરગિરિના વિહારમઠના ભૂષણરૂપ કરવો.

સરસ્વતીચંદ્ર હાજર થયા.

“મૈયા, ક્ષમા મેળવવાને એ જ માર્ગ છેવો પડે તો નવીનચંદ્ર વશે કે કવશે તેને માટે સજ્જ થાય એમ ધારો. પણ મધુરીનું પોતાનું હૃદય, એનો એના પતિ ઉપરનો પ્રેમ, અને એ પતિ પ્રતિનો એનો પતિવ્રતા-ધર્મ—એ ત્રણ વાનાં શું આ માર્ગને અનુકૂળ છે?”

ચન્દ્રા—એ વિચાર કરવાનો મધુરીને છે—તમારે નથી.

સર—એને પુણ્યમાર્ગે પ્રેરવી એ મહારી પ્રીતિનો પ્રધાન અભિલાષ છે.

ચન્દ્રા—હું જાણી પ્રસન્ન—અતિપ્રસન્ન છું. તમારી બેની પ્રીતિ ચંદ્ર અને કુમુદના જેવી પરસ્પરશરીરને દૂર રાખનારી પણ દૃષ્ટિસંયોગ અને મનઃસંયોગનું રક્ષણ કરનારી છે. એવી સૂક્ષ્મ પ્રીતિને માટે જ તમારાં સૂક્ષ્મ શરીરનો સમાગમ રચવાની અમ સાધુજનોની યોજના છે. તમારાં સ્થૂલ શરીરને અસક્ત રહે કે સક્ત રહે તેમાં અમે ઉદાસીન છીએ.

સર—કારણ ?

ચન્દ્રા—અમારા ન્યાયથી તો તમે એના મન્મથાવતારે વરાવેલા શુદ્ધ એક પતિ છો, અને એના શરીરના પતિને તો અમે જર ગણીએ છીએ.

સર—સંસારની ભાવના એથી વિપરીત છે.

ચન્દ્રા—હા. અમારી અને સંસારની ભાવનાઓમાંથી તમારી ઇચ્છા હોય તેને સ્વીકારો ને ઇચ્છા હોય તેને ત્યજો. એમાં અમારે ઉદાસીનતા છે. સૂક્ષ્મ શરીરોના સૂક્ષ્મ કામ તૃપ્ત થશે તો તે જ પરમ અલખને જગવનાર થાય છે. સ્થૂલ કામ તો માત્ર સાધનરૂપ છે—તેના વિના ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય તો અમારે એ કામ ઉપર પક્ષપાત નથી.

૨. બે જણના પ્રયત્ન પ્રતિ પ્રયત્નની એકજાતા. યુગપદ્મેનાર્થસિદ્ધિરપિ દૃશ્યતે । યથા મેષયોરભિષાતે કપિત્થયોર્મેદે મહ્યોર્યુદ્ધે ॥ તેનોમથોરપિ સદૃશી સુખપ્રતિપત્તિઃ ॥

જાતેરમેદાદમ્પત્યોઃ સદૃશં સુખમિષ્યતે ।

તસ્માત્તથોપચર્યા સ્ત્રી યથાગ્રે પ્રાપ્તયાદ્રતિસ્ ॥ (કામતન્ત્ર.)

સર૦—તમારે ઉદાસીનતા છે, પણ મ્હારે તો તે કામ વર્જ્ય અને અ-
ધર્મ્ય છે એવો ઉપદેશ સ્થિર કરવો પડશે.

ચન્દ્રા૦—તો તેમ કરજો. સૂક્ષ્મ કામ તમ થયો એટલે અલખ કલ્યા-
ણનો ધર્મ સચવાયો સમજાયે છીએ.

સર૦—પણ સ્થૂલ કામની દૃષ્ટિમર્યાદામાં અને બાણપથમાં પડવાનું
કારણ શું ?

ચન્દ્રા૦—તમે કરેલો અપરાધ—એ મુખ્ય કારણ છે. તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત
મુશ્કેલ છે—એ વચન તમારા હૃદયનું હોય તો તે બીજું કારણ. પછી કેટલાં
કારણ માર્ગો છે ? વિષનો વિષવડે પ્રતીકાર કરો.

સર૦—હું આ યોજના સાંભળી ભયથી કમ્પું છું. મૈયા, શુદ્ધ હૃદયને
બ્રહ્મ થવાના ભયમાં નાંખવા એ આ સ્થાનના પુણ્ય માર્ગોને ઉચિત નથી.

ચન્દ્રાવલી બ્રૂકુટી ચ્હડાવી બોલી. “ શું ઉચિત નથી ? એ રંક મુગ્ધાની
તમે પ્રીતિ કરી અને પછી તેને કુવામાં નાંખી અને હવે તેમાંથી તમારે
તેને ક્ષ્ણિકી ઉચિત નથી ? કે એ કુવામાં પડવાનું તમારા સ્વાર્થા હૃદયને ભય
લાગે છે અને એ ભયમાંથી પોતે જાતે મુક્ત રહેવાની અન્તર્વાસનાથી આ
નિર્ભય બાળાને શુદ્ધ માર્ગ દેખાડવાનો દમ્ભ કરવો એ ઉચિત નથી ? જો તમે
સંસારીઓના માર્ગ પ્રમાણે ધર્માધર્મ ગણતા હો અને એના ધર્મના આગ્રહી
હો તો જે ભયથી તમે ડરો છો તેનાથી ડરો નહીં ને એ ભયકાળે પણ
તમારા ધર્મ પ્રમાણે શુદ્ધ રહેવાનું પૌરુષેય બળ ધારો. કલ્યાણ કૃળને માટે યુદ્ધ
કરવું પડે તો તેને માટે રખાય એટલાં કવચ અને શસ્ત્રાસ્ત્ર રાખો અને અક્ષત
રહો. પણ એ ભયથી કાયર બની, ઉચિતાનુચિતના અનુચિત વિચારથી
દોલાયમાન થઈ, જે કાર્ય જાતે ધર્મ્ય અને કલ્યાણકારક તેમ તમારા પ્રાયશ્ચિ-
ત્તરૂપ છે તે કાર્ય કરવામાં પાછા ન પડો અને વ્યગ્ર ન થાવ. જે તમારાં સૂક્ષ્મ
શરીરનો સમાગમ હું ચોખ્ખું છું તેમાં તમે અધર્મ કે અકલ્યાણ દેખો છો ? ”

સર૦—આ ભય વિના બીજું કંઈ નથી.

ચન્દ્રા૦—સૂક્ષ્મ શરીરના સમાગમ અને સૂક્ષ્મ પ્રીતિના ચમત્કાર
આજ સુધીમાં તમને અનિવાર્ય અને અપ્રતિહતગતિ જણાયા નથી ?

સર૦—મૈયા, હું નિરુત્તર છું.

ચન્દ્રા૦—તમારાં ઉભયનાં હૃદયની શાન્તિ એ સમાગમ વિના બીજા
કંઈ માર્ગથી સાધ્ય છે ?

સર૦—હું એવો બીજો માર્ગ દેખી શકતો નથી; છતાં આ સમાગમ
મુશ્કેલ નથી ને તેનું કારણ કહી દીધું છે.

ચન્દ્રા૦—તમનેક્ષમા મળવાનો પ્રસંગ માત્ર એવા સમાગમ કાળે જ છે એ તમે જોઈ શકો છો ?

સર૦—એ જોવાનું હવે કાંઈ બાકી રહ્યું નથી.

ચન્દ્રા૦—તો, નવીનચંદ્રજી, આ ભયનો ત્યાગ કરો અને જે એક જ કલ્યાણનો પન્થ છે તે સ્વીકારો. સંસારની રચેલી વિવાહવચ્ચના ઉપર શ્રદ્ધાને લીધે તમારો માનેલો ધર્મ જ મધુરી પાળે છે, અને તે પાળે છે ત્યાં સુધી તમારો સમાગમ ઇચ્છવાની લઘુતા તેના હૃદયને પ્રાપ્ત થઈ નથી. એ તો એમ જ બાજુ છે કે,—

“ ૧ મર્યાદાનિલયો મહોદધિરયં રત્નાકરો નિશ્ચિતઃ

સર્વાશાપરિપૂરકોઽનુગમિતઃ સંપત્તિદેતોર્મયા ॥

શમ્ભૂકોપિ ન લભ્યત કિમપરં રત્નં મહાર્ધં પરમ્

દોષોઽયં ન મહોદધેઃ ફલમિદં જન્માન્તરીયં મમ ॥

“મધુર દુઃખની રસિક અમારી મધુરી તમને સુખ ઇચ્છે છે પણ પોતાને માટે તમારું સુખ ઇચ્છતી નથી. હું આવી છું તે મહારા હૃદયની અને સર્વ સાધ્વીઓની પ્રેરણાથી આવી છું. તેઓ એક પાસથી તમારી શક્તિ દેખે છે અને બીજી પાસથી મધુરીનું દુઃખ દેખે છે ત્યારે નિઃશ્વાસ મુકી અશ્રુ-પાત કરી, તમને તિરસ્કાર પૂર્વક કહે છે ને કહાવે છે કે,—

“ ૨ લજ્જામહે વયમહો વચ્ચનેઽપિ હન્ત

સાંયાત્રિકાઃ સલિલરાશિમમી વિશન્તિ ।

અંસાધિરોપિતતદીયતટોપકઠ-

કૌપેયકામ્બુદૃતયો ચંદુદીર્ણતૃણાઃ ॥

“મધુરીએ તમારી પાસે આવવાની સ્પષ્ટ ના પાડી અને સાધુજનોના આગ્રહથી આવવા હું સજ્જ થઈ ત્યારે એક રસાર્દ સાધ્વીએ તમને કહેવાનું મને કહ્યું છે કે—

૧. આ મહાસાગર મર્યાદાનું સ્થાન છે, નિશ્ચિત રત્નાકર છે, અને સર્વ આશાઓને પરિપૂર્ણ કરનાર છે, અને સંપત્તિને માટે મહેં તેનું અનુગમન કર્યું પણ મને એક પઈસો પણ ન મળ્યો તો મૂલ્યવાન રત્નની તો વાત જ શી કરવી? આ કંઈ મહાસાગરનો દોષ નથી, પણ મહારા પોતાના જ જન્માંતરનું ફળ છે (પ્રકીર્ણ).

૨. આ તો એવું જ કે તે કહેતાં પણ અમે લાજુએ છીએ. તે એ કે આ સાંયાત્રિકા (વહાણમાં ફરનાર વ્યાપારીયો) આવા પાણીથી ભરેલા સાગર ઉપર બે છે છતાં અત્યંત તૃષ્ણાવાળા થઈ કુવોના પાણીથી ભરેલી મસકો એ જ સાગરના તીર ઉપર એમને ખભા ઉપર લેઈ રાખવી પડે છે. (પ્રકીર્ણ)

“વદ્વીચીભિઃ સ્પૃશસિ ગંગનં ચત્ત્વપાતાલમૂલમ્
 રત્નૈરુદ્ધીપયસિ પયસા ચાત્પિધત્સે ધારિત્રીમ્ ।
 ધિક્ સર્વં તત્ત્વ જલનિધે યદ્વિમુચ્યાશ્રુધારા :
 તીરે નીરગ્રહણરસિકેનાધ્વગેનોદ્વિજ્ઞતોડસિ ॥

“સર્વ સાધુસ્ત્રોત્તો તમારી સૂક્ષ્મ માનસિક પ્રીતિનો જ હૃદયોદય ધરે છે. સ્થૂલ પ્રીતિનો વિચાર તેમનાં હૃદયમાં લધુમાંત્ર છે. હે રાજહંસ ! તમે માત્ર અશરીર માનસપ્રીતિના માનસ સરોવરની જ કમલિનીને જ તમારા સૌહૃદથી સનાથ કરો તો તેટલું બસ છે. પરિવ્રાજિકામહત્તી અધિષ્ઠાત્રી તમને હૃદાયે છે કે.—

“કચ્ચિદેવં સમયં સમાગતં
 ત્વાં ન વિસ્મરતિ શશ્વદમ્બુજમ્ ॥
 માનસે વિહર હંસ માનસે
 મા વિમુચ્ચ પુનરસ્ય સૌહૃદમ્ ॥

“વિહારમહત્તી અધિષ્ઠાત્રી અનેક તંત્રોના વિચાર કરી નિર્ણયપૂર્વક હૃદાયે છે કે—સંસારમાં પરમ અલખના અસંખ્ય લખ ખેત્રોમાંથી તમને જે આશય પ્રિય હશે તે રમણીય જ હશે. તમારું અલખ ખોધન અને લખ તૃપ્તિ ઉભય રમણીય જ થયાં. તો પણ મધુરીની માનસ પ્રીતિ વિના ન્યૂનતા છે.

“સૈવ સૈવ સરસી રમણીયા
 યત્ર યત્ર વલતે તવ રાગઃ ।
 રાજહંસ રસિક સ્મરણીયા
 શ્રીમતા તદપિ માનસકેલિઃ ॥

૧. મોળવડે તું ગંગાનો સ્પર્શ કરે છે, રત્નોવડે તું પાતાળને પ્રકાશિત કરે છે, અને ધરતીતું તું આચ્છાદન કરે છે; ત્યારા એ સર્વ પરાક્રમને ધિક્-કાર છે—કારણ પાણી લેવાનો રસીયો પ્રવાંસી ત્યારા તીર ઉપર આં-સુની ધારાઓ મુકી ત્યારા ત્યાગ કરે છે (પ્રકીર્ણ).

૨. હે હંસ ! માત્ર થોડો સમય આ કમળને ત્યારો સમાગમ થયો હતો; તેટલામાં તો નિત્ય કાળ સુધી તે તને બુલતું નથી. માટે માનસ (સરોવર) માં વિહાર કર—રે—માનસમાં વિહાર કર, પણ આવી મિત્રતાનો ત્યાગ ન કરીશ. (પ્રકીર્ણ.)

૩. જેના જેના ભણી ત્યારી પ્રીતિ વળે છે તે તે જ સરસી (સરોવર) રમણીય છે; તો પણ હે રસિક રાજહંસ, તું શ્રીમાત્ર છે. તેણે માનસકીડા રમરવી બેઠ્યે બીચે. (પ્રકીર્ણ.)

“અને છેલું વાક્ય—તમારા ઉચિતાનુચિત અને ધર્માધર્મના વિચાર સંબંધે—હું કહું છું તે એટલું જ કે—

“ ૧. હા હન્ત માનસસરઃસલિલાવતંસ

રે રાજહંસ પ્રયસોઃ પ્રવિવેચનાય ।

ચેચ્છક્તિમાન્ સ્વલુ ભવાન્ન તદા કિમુ સ્યાત્

કિં વા કપોત ઉત વા કલ્પવિઙ્કપોતઃ ॥

“જો મહારી સર્વ વાત તમે સ્વીકારતા હો પણ માત્ર શમસુખના અભિ-
લાષથી અથવા પરમ જ્યોતિના યોગના લાભથી મધુરીને તેની સંમતિ વિના
દૂર રાખતા હો તો તમે અલખમાર્ગનો યોગ સમજ્યા નથી તે ગુરુજી પાસે
સમજી લેજો. આ ગિરિરાજના યોગીઓ અલક્ષ્ય અને લક્ષ્ય ઉભયના
યોગી છે અને લક્ષ્યનો તિરસ્કાર કરવામાં પોતાના અદ્વૈતને બાધ ગણે
છે. એ માર્ગમાં તો શ્રી અલખની લખવિભૂતિને પૂજનીય ગણી
અલખ જ્યોતિનો સમાધિ જનકમહાત્માના જેવો સાધવો એજ શ્રેષ્ઠ
ગણાય છે. શ્રી શમચંદ્રને મુખે જે જનકની સ્તુતિ થઈ છે કે—

“ ૨. છત્રચ્છાયા તિરયતિ ન યદ્યત્ર ચ સ્પ્રષ્ટુમીષ્ટે

દૃપ્યદ્ગન્ધદ્વિપમદમર્ષીપદ્મકનામા કલ્પકઃ ।

લીલાંલોલઃ શમયતિ ન ચન્દ્રામરાણાં સમીરઃ

સ્ફીતં જ્યોતિઃ કિમપિ તદમી મૂમુજઃ શીલયન્તિ ॥

“ સત્ય વાત છે કે સંસારમાં રહેવું અને શમસુખ સાચવવું એ ઉભય
ક્રિયાઓનું સમકાલીન સંમેલન ધણું વિકટ, સૂક્ષ્મ, અને દુર્લભ
છે અને તે મેળવતાં મેળવતાં ઉભય ક્રિયામાં ઉભયબ્રષ્ટ થતાં
હશે. પણ જે ચિત્ત તે પરમ લાભને પામી શકે છે તેનું માહાત્મ્ય
અલૌકિક થાય છે, તેમનાથી લોકનું અપૂર્વ કલ્યાણ થાય છે, અને લોક
જેને ઈશ્વરેચ્છા કહે છે અને અમે જેને અલખનુ લખવાસનાસ્વરૂપ

૧. હા! અરેરે! માનસસરોવરના સલિલના ભ્રુષણરૂપ આ રાજહંસ!
દુઃખપાણીનો વિવેક કરવા જ્યારે તું જ શક્તિમાન નથી ત્યારે એ વિવેક તે
શું કપોત કરી શકશે કે ચકલાનું બચ્ચું કરી શકશે? (પ્રકીર્ણ)

૨. આ મહારાજ જે શુદ્ધ અનિર્વચનીય જ્યોતિનું ધ્યાન ધરે છે તે
જ્યોતિને એમના છત્રની છાયા ઢાંકતી નથી; મત્ત ગન્ધગળના મદનું કા-
જળ જેવા મધીપંક નામનું કલંક તેનો સ્પર્શ કરવા પામતું નથી; ચામરોને
લીલાથી કંપતો પવન તેને શાંત કરતો નથી; એવા શુદ્ધ જ્યોતિનું આ
મહારાજ ધ્યાન ધરે છે (પ્રસન્નરાધવ).

કહીયે છીયે તે વાસના આવાં ચિત્તની સિદ્ધિથી જ થાય છે. વિશ્વા-
મિત્રે ક્ષત્રિયપદ છોડી બ્રહ્મર્ષિપદ શોધ્યું તેમણે એ ઉભય પદનાં પાલક
જનક મહાત્માની સ્તુતિ કેવી કરી છે તે સાંભળો.

“ જ્યાઘાતઃ કાર્મુકસ્ય શ્રયતિ કરતલં કણ્ઠમોંકારનાદઃ

તેજો માતિ પ્રતાપાભિધમવનિતલે જ્યોતિરાત્મીયમન્તઃ ।

રાજ્યં સિંહાસનશ્રીઃ શમમપિ પરમં વક્તિ પદ્માસનશ્રીઃ

યેષાં તે ચૂયમેતે નિમિકુલકુમુદાનન્દચન્દ્રા નરેન્દ્રાઃ ॥

“નવીનચન્દ્રશ્રી, અન્તે મહારે એટલું જ રહેવાનું બાકી રહ્યું છે કે રાજ્યા-
દિની ઉપાધિ વિનાના, માત્ર અર્ધાંગના યોગથી સકલાંગ રહેનાર
યાજ્ઞવલ્ક્ય અને મૈત્રેયીની પેઠે, અને વસિષ્ઠ અને અરુન્ધતીની પેઠે,
સચ્ચિદાનંદમય અદ્વૈતરસ અનુભવવો એ વિહારમઠના યોગીયોની સ્વાતુ-
ભૂતિ છે તેમાં તમારા જીવાત્મામાં ત્રસરેણુકાદૈત પામવા મહારી મધુ-
રીનો કલ્યાણ જીવાત્મા સર્વ પ્રકારે યોગ્ય છે. અમે તેનો અને તમારો
ક્ષણવાર સહવાસ યોજીશું તેમાં તમારે સર્વથા અનુકૂળ થવું અને તે
સહવાસને કાળે તમારા પરસ્પર પ્રક્ષપાતના સંમેલનનું પરિણામ તમને
જે અધિકાર આપે તે કરવા તમે સ્વતંત્ર છો. જો એ અધિકાર તમારે
વિહારમઠમાં જવાનો થાય તો ત્યાં જજો અને આ મઠમાં રહેવાનો થાય
તો અંહી રહેજો. પણ આ અધિકાર પરીક્ષાસંવેદન^૧ વિના જણાઈ
શકતો નથી અને તમારો થોડોક પણ સહવાસ થાય તે વિના તમારા
મન્મથાવતારનું અને અધિકારનું પરીક્ષાસંવેદન થવાનું નહીં, માટે તેટલી
રીતે તમારે અમને અનુકૂળ થવું. બીજે રૂપે હું ઉક્ત શબ્દોની પુન-
રુક્તિ કરું છું.”

સર૦—“સાક્ષાત્ સરસ્વતીદેવીનો ઉપદેશ ક્રીયા અંતઃકરણ પાસે
આસાધારણ નહીં કરાવે ? પણ મૈયા, વ્યાસ જેવા પિતાના ઉપદેશ શુક
મુનિને માટે અપર્યાપ્ત નીવડ્યા તેમ મહારા અંતરાત્માનું ભય આપના

૧. તમારા હાથના તળીયાને બાણની પણછના ઘસારાના ધા પડ્યાછે;
તમારા કંઠમાં ઓંકારનાદ છે; પ્રતાપ નામનું તમારું તેજ પૃથ્વીતલમાં પ્ર-
કાશે છે અને અંતર્માં આત્મજયોતિ પ્રકાશે છે, સિંહાસનલક્ષ્મી તમારું
રાજત્વ જણાવે છે ને પદ્માસનલક્ષ્મી તમારા શમને જણાવે છે: જેનામાં
આવા આવા ગુણ છે તે તમે નિમિકુલ રૂપ કુમુદના આનન્દચંદ્ર નરેન્દ્ર છો.
(પ્રસન્નરાધવ.)

૨. પરીક્ષા કરી સત્ય જાણી લેવું. Verification.

ઉપદેશથી નષ્ટ ન થાય તો ક્ષમા કરશો. હું શુદ્ધ અન્તઃકરણપૂર્વક માનું છું તે કહું છું કે—

“ભવાદશીનાં સાધવીનાં મે ચ યન્મદ્ગલં મતમ્ ।

તસ્મિન્નકરુણે પાપે વૃથા વઃ કરુણા મથિ ॥

“આપનાં સર્વ વચન સત્ય છે, અનિવાર્ય છે, રમણીય છે અને સૂક્ષ્મ વિચારે ધર્મ પણ છે. પણ જે પ્રીતિ મહારા શમાભિનાષને શમની વિડમ્બના જ આપે છે તે જ પ્રીતિ કોઈકે અનિર્વચનીય કારણથી મને આ દુઃખમાં પડી રહેવા પ્રેરે છે.”

ચન્દ્રાં—મહાત્મા ! એતદ્દિ પરિભૂતાનાં પ્રાયશ્ચિત્તં મનસ્વિનામ્ । એ પ્રાયશ્ચિત્તનો અવધિ હવે સમાપ્ત થાય છે.

સરં—જે હૃદયને જે પ્રીતિ જોડે છે તે જ પ્રીતિ મહારા હૃદયમાંથી ભુસાય તો આપની આજ્ઞાનું ધારણ કરવામાં વિઘ્ન નડે નહીં,

ચન્દ્રાં—તે ભુસાવાની નથી.

અહેતુઃ પક્ષપાતો યસ્તસ્ય નાસ્તિ પ્રતિક્રિયા ।

સ હિ સ્નેહાત્મકસ્તન્તુરન્તર્મર્માણિ સીવ્યતિ ॥

સરં—જે તે ભુસાવાની નથી તો મહારી મૂર્ખતાનો ભોગ થયલી રંક મુગ્ધાને કરવાનો ઉપદેશ જે માર્ગથી નિષ્ફળ થાય તે માર્ગ હું કોઈ રીતે લેહું ? જેણે દોષ કરેલો છે તેણે તો આ શમવિડમ્બના વેઠવી જ જોઈએ અને એ દોષને લીધે દુઃખી થઈ છે તેને શુદ્ધ શમ મળવો જોઈએ. જે પક્ષપાત અને સ્નેહ આ બે હૃદયના તન્તુઓને શીવે છે તે સ્નેહની પ્રતિક્રિયા નથી તો જે જીવ શમવિડમ્બનાને યોગ્ય છે તે વિડમ્બના વેઠશે, અને જે પવિત્ર જીવ શમને પાત્ર છે તેને તે મળશે—એટલે મહારી વાસના તૃપ્ત થશે.

ચન્દ્રાં—તમારી જાતને શિક્ષા કરવી કે નહીં તે કર્મ અને ફલનાં સંયોજક ઈશ્વરના હાથમાં રાખેા. પણ જે જીવને શમ આપવા ઇચ્છે છે તેને તે તમે જાતેજ આપો.

૧. તમારાં જેવાં સાધવીનું અને મહારું જેને મંગલ ગણેલું છે તેના ઉપર નિર્દય થનાર પાપી જે હું તેને મોટે તમે વૃથા દયા આણો છો. (ઉત્તર રામ ઉપરથી).

૨. પરિભવ પામેલા મનસ્વીઓનું આ જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

(ઉત્તર રામ).

૩. હેતુ વગરનો જે પક્ષપાત થાય છે તેની પ્રતિક્રિયા નથી. અન્તર્મર્મભાગોને શીવી લેનાર સ્નેહાત્મક તન્તુ તે એજ.

(ઉત્તર રામ).

સરં—આવાં ઘૂત અને અગ્નિનો સંયોગ થયો એટલે ઇન્દ્રિયગ્રા-
મનો અવિશ્વાસ જ રાખવો. સ્થૂલ પ્રીતિમાંથી સૂક્ષ્મ પ્રીતિ થાય
તો તે પ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે, પણ સૂક્ષ્મમાંથી સ્થૂલ થાય એ તો
દુઃસહ છે.

અન્દ્રાં—“જે જીવ સૂક્ષ્મ શરીરનો અભિમાની છે તેને તો તે દુઃસહ
હો. પણ કાંઈ પણ શરીરના નિરભિમાની જીવને સૂક્ષ્મ સ્થૂલ સરખાં છે.
તેણે તો રાગ-દ્વેષનો મદ દૂર રાખવો એટલે થયું. એ મદ અને એ
માનવગરનો જીવ સ્વભાવથી શાન્તિ પામે છે.

“રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ।

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥

“નવીનચંદ્ર, જ્યાં ત્યાગથી શમ ન મળે પણ શમનું વિહંગન થાય
ત્યાં શમ પ્રાપ્ત કરવાનો આ જ માર્ગ છે કે રાગદ્વેષ વિના ઇન્દ્રિયોને
ચરવા દેવી.”

સરં—તે પછીના જ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે

‘ઇન્દ્રિયાણાં હિ ચરતાં ચન્મનોઽનુવિધીયતે ।

તદસ્ય હરતિ પ્રજ્ઞાં વાયુર્નાવમિવામ્ભસિ ॥

અન્દ્રાં—એ બધાં વાક્યોમાં કાંઈ વિરોધ નથી. ઇન્દ્રિયોવડે વિષ-
યને ચરવા, પણ તે ઇન્દ્રિયોને વશ ન થવું અને રાગદ્વેષ વિનાના રહી
આ ઉભય વિધિ પળાય તો પ્રસાદ એટલે શમ પ્રાપ્ત થાય છે. સૂક્ષ્મ
દેહ ઉપર રાગ અને સ્થૂલ ઉપર દ્વેષ ન રાખવો. સૂક્ષ્મ દેહનો સંયોગ
તો સ્વયંભૂ થઈ ગયો છે, તેનો નિર્વાહ કરવો; અને સ્થૂલ દેહનો સંયોગ
સ્વયંભૂ થાય તો તેનો દ્વેષ ન કરવો. ને તેના ઉપર રાગી થઈ તેને
શોધવો નહીં ને તેનું અસ્થાને અકાળે અધર્મે બળ થવા દેવું નહીં;

૧. રાગદ્વેષથી મુક્ત થયેલ જ સ્વાધીન ઇન્દ્રિયદ્વારા વિષયોને ચરનાર ને
પોતાના મનને સ્વાધીન રાખનાર પ્રસાદને પામે છે. એ પ્રસાદથી એનાં
સર્વ દુઃખની હાનિ થાય છે. પ્રસાદ પામેલાં ચિત્તની જ બુદ્ધિ ત્વરાથી
પર્યવસ્થાન—ચિત્તરતા પામે છે. (ગીતા.)

૨. ચરનાર ઇન્દ્રિયોને જ મન વશ થાય છે ત્યારે તે મન એની
બુદ્ધિને—પાછીમાં નોકાને યવન ખેંચે તેમ—ખેંચી બાય છે. (ગીતા.)

“કામકામી” ન થવું અને “કામદ્રેષી” પણ ન થવું. નદીઓ જેમ સમુદ્રમાં વહેતી વહેતી જાતે આવે છે તેમ કામરૂપ નદી ધર્મથી જાતે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સમુદ્ર પેઠે તેને અવકાશ આપવો એ જ શાંતિ, એજ નિર્મમતા અને એજ નિરહંકાર.

“આપૂર્વમાણમચલપ્રતિષ્ઠં

સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશન્તિ ચદ્રત્ ।

તદ્વત્કામા ચં પ્રવિશન્તિ સર્વે

સ શાન્તિમાપ્રોતિ ન કામકામી ॥

“વિહાય કામાન્ યઃ સર્વાન્ પુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ

નિર્મમો નિરહંકારઃ સ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥”

સર૦—મને કામ પ્રાપ્ત થયો નથી.

ચન્દ્રા૦—સૂક્ષ્મ કામ થયો છે.

સર૦—પણ સ્થૂલ કામને ભોજન માટે આમન્ત્રણ કરવું તે શા માટે? એટલો રાગ શા માટે?

ચન્દ્રા૦—એમાંથી એક હૃદયને પણ એ રાગ નથી. એમ છતાં તે હોય કે પ્રાપ્ત થાય તો તે મધુરીને હશે એમ ધારો. પણ તમને તો તે નથી એમ કહો છો.

સર૦—તેને આમન્ત્રણ કરું તો તે પ્રાપ્ત થયો જ ગણવો.

ચન્દ્રા૦—જનક રાજા જેવો યોગ સાધવાનું મહે તમને કહ્યું. એવા યોગને કાળે રાજાને ઉપાધિજન્ય અનેક ભય હોય છે. તેટલાથી મહાત્માઓ એવા યોગનો અનારમ્ભ કે ત્યાગ નથી કરતા. તમારું અધર્મ-ભય તો માત્ર સંસારે માની લીધેલા તે માની લેવડાવેલા સંપ્રત્યય વડે રચેલા ભ્રમથી જ ઉત્પન્ન થયેલું છે અને તે ભય પણ તમારી દૃઢતા તે અચલતા બેતાં પ્રમાણમાં ક્ષુદ્ર છે. એવાં ભયને લેખામાં ન લેવાં તે તેને આમન્ત્રણ કર્યું કહેવાય નહીં.

સર૦—ધારો કે એ યોગ સાધતાં આ ભય સત્ય પશું અને આપણે યોગબ્રષ્ટ થયા તો ?

૧. સમુદ્ર નવાં પાણીથી સર્વદા ભરાતો ભરાતો પણ અચલ પ્રતિષ્ઠાવાળો રહે છે તેમાં જેમ આ પાણી લેઈ જનારી નદીઓ સમાય છે, તેમ સર્વકામ જેમાં પ્રવેશ કરી સમાય છે તે શાન્તિને પામે છે; કામનો કામી તે શાન્તિ પાળતો નથી.

૨. સર્વ કામનો ત્યાગ કરી, સ્પૃહા વિના, મમતા વિના, અને અહંકાર વિના જે પુરુષ એના જ વિષયોને પ્રારબ્ધ ભોગથી ચરે છે તે શાન્તિને પામે છે (ગીતા).

અન્દ્રાં—“તો તેમાં હાનિ કંઈ નથી. આ અવતારમાં યોગબ્રહ્મ થયેલો મહાત્મા આવતા અવતારમાં બાકીનો લાભ મેળવશે. અર્જુનને પણ આવી જ શંકા થઈ હતી અને કૃષ્ણ પરમાત્માએ એનું સમાધાન કરેલું હતું તે તમને વિદિત હશે.

“અર્જુને કહ્યું કે—

“અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્છલિતમાનસઃ

× × × × × × ×

કચ્ચિન્નોભયવિભ્રષ્ટચ્છિન્નાશ્રમિવ નયતિ ॥

“ત્યારે તેને ઉત્તર મળ્યા કે

“પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિદ્યતે ।

ન હિ કલ્યાણકૃત્કાશ્ચિદુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાંલોકાનુષિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

શુચીનાં શ્રીમતાં ગૈરે યોગબ્રહ્મોઽભિજાયતે ॥

અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।

યતતે ચ તતો ભૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનન્દન ॥

પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ હિયતે હ્યવશોહિ સઃ ।

જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શબ્દબ્રહ્માત્તિવર્તતે ॥

પ્રયત્નાદ્યતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધકિલ્બિષઃ ।

અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥

૧ શ્રદ્ધાવાન પણ અયતિનું મન યોગથી અજે ત્યારે ઉભયમાંથી બ્રહ્મ થયેલો પુરુષ છિન્ન થયેલું વાદ્યું ન આકાશનું ને ન પૃથ્વીનું થાય તેમ થઈ, શું તે નાશ પામતો નથી ? (ગીતા) ૨, હે અર્જુન ! આ લોકમાં કે પરલોકમાં તેનો નાશ તો થતો જ નથી; બાપુ! કલ્યાણ કરનાર કાઈ પણ દુર્ગતિને પામતો નથી જ. તેવો યોગબ્રહ્મ જીવ પુણ્યકૃત્ લોકને પામે છે, અસંખ્ય વર્ષો સુધી ત્યાં રહે છે, અને શુચિ શ્રીમાન્ જનના ઘરમાં જન્મે છે અથવા તો ધીમાન્ યોગીના જ કુળમાં જન્મે છે. આવો જન્મ લોકમાં અધિક દુર્લભ છે. હે અર્જુન ! આ ત્રણ જન્મમાં પૂર્વ દેહના જ પેલા બુદ્ધિસંયોગને એ પામે છે અને તે પછી સંસિદ્ધ થવાને ઘણો યત્ન કરે છે. એ તો એ પૂર્વાભ્યાસને લીધે જ આમ એ અવશ થઈ ખેંચાય છે. યોગનો જિજ્ઞાસુ પણ શબ્દબ્રહ્મ જે વેદ તેથી તે આગળ જાય છે. પ્રયત્નવડે યતમાન યોગી અજ્ઞાનપ્રતિબન્ધમાંથી મુક્ત થઈ, અનેક જન્મમાં સંસિદ્ધ થઈ, અંતે પરા ગતિને પામે છે. (ગીતા)

“નવીનચંદ્રજી, પૂર્વ જન્મના પુણ્ય કર્મથી હાલની સદાસનાઓને, સદૃત્તિઓને, અને જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયા છે તે જ સત્કર્મની પરિપાકદશા આ જન્મમાં પામશે અને આ જન્મમાં યોગબ્રહ્મ થશે તો આવતા જન્મમાં પામશે. પડવાના ભયથી બાળક ચાલતાં શીખવાનું છોડી દેતું નથી પણ પડી પડીને ઉઠે છે તે તેથી જ ચાલતાં શીખે છે. જે ભયથી તમે ડરો છો તે જ તમને કાળે કરીને તમારી ઇષ્ટસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરાવશે. સંસાર માત્ર છોડી મુકેલા બાળુની ગતિ જેવો છે તે અલખની ઇચ્છાથી વેગ બંધ પડતા સુધી ગતિમાંથી વિરત થતો નથી અને વેગ સમાપ્ત થતાં ગતિ કરતો નથી. સદાસનાનો સંસાર પણ આવો છે તે તમને ફળ દીધા વગર શાંત નહીં થાય અને ભયથી ડરો છો તે મિથ્યા છે.”*

સર૦—આ પ્રમાણે થશે એવી શ્રદ્ધા તો દૃઢ થાય ત્યારે ખરી.

અન્દ્રા૦—અવશ્ય એમજ. પણ

“આવિર્ભૂતજ્યોતિષાં યોગસિદ્ધાઃ

યે વ્યાહારાસ્તેષુ મા સંશયોભૂત ।

મદ્રા હ્યેષાં વાંચિ લક્ષ્મીર્નિષ્ક્રા

નૈતે વાચં વિપ્રુતાં વ્યાહરન્તિ ॥

“જે યોગદૃષ્ટિને પરમ અલક્ષ્ય લક્ષ્ય થાય છે તેને પૂર્વાપર જન્મના વસ્થા લક્ષ્ય થાય તેમાં શી નવાઈ છે? નવીનચંદ્રજી, તેવું લક્ષ્ય તમારે પ્રત્યક્ષ કરવું હોય તો તેટલો યોગ સાધો. તમને પણ યોગસિદ્ધ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થશે અને શ્રદ્ધાની અપેક્ષા વિના તે વસ્તુ જોઈ શકશો કે જેને માટે આજ તો તમારે શ્રદ્ધા જ આવશ્યક છે. એ શ્રદ્ધા વિના જાતે શું જોવું ને કેમ જોવું તેનો માર્ગ શુરુજી દેખાડશે.”

* જૈન સંપ્રદાયમાં પણ સત્પુરુષોની ઉર્ધ્વગતિ માની છે, ચંદ્ર પ્રભાચરિતમાં કહ્યું છે કે:—

ક્ષીણકર્મા તત્તો જીવઃ સ્વદેહાકૃતિમુદ્ગહન્

ઝર્ધ્વે સ્વભાવતો યાતિ વન્હિજ્વાલાકલાપવત્ ॥

લોકાગ્રં પ્રાપ્ય તત્રાસૌ સ્થિરતામવમ્લવતે

ગતિહેતોરભાવેન ધર્મસ્ય પરતો ગતિઃ ॥

૧ જેને પરમ જ્યોતિનો આવિર્ભાવ થયો છે તેવા મહાત્માઓનાં વાક્ય યોગસિદ્ધ હોય છે. તેમાં સંશય ન કરવો, કારણ એમની વાણીમાં જ મંગલ લક્ષ્મી સિદ્ધિરૂપે વળગેલી રહે છે. તેઓ જેવી તેવી એટલે અસત્ય નીવડે એવી વાણી બોલતા નથી. (ઉત્તર રામ ઉપરથી.)

સૂર૦—^૧મુક્તવાણગતિપ્રાયઃ સંસારસ્તુ શરીરિણામ્ એ મંત્રનું દર્શાવેલું આ યોગબ્રહ્મ જનના પુનરાવર્તનમાં હશે.

અનંદ૦—એમ જ. હા સુપર્યા^૨ આદિ શ્રુતિ છે તેમાં ઈશ અને અનીશ બે પક્ષી કહેલાં છે. સંસારસમષ્ટિ^૩ જેવો ઈશનો ઉપાધિ છે તેમ વ્યષ્ટિ^૪ના સંસાર અનીશના ઉપાધિ છે. બાણુની ગતિ જેવા એ સંસાર ગણવા, બાણુ જેવાં સંસારીનાં તે સંસારનાં નામરૂપ ગણવાં, ધનુષ્ય જેવું પ્રથમ અવતારમાંના જન્મનું કારણ અલખના વાસનાસ્વરૂપને ગણવું અને એ સ્વરૂપની શાન્તિને મુક્તિ ગણવી. એ ઉપાધિથી ઉપહિત ઈશ અભોક્તા છે તે અનીશ ભોક્તા છે. જ્યાં સુધી બાણુની ગતિ છે ત્યાં સુધી ભોક્તાની ભુક્તિ છે. અનીશ યોગથી ઈશની સાથે સામ્ય પામે ત્યાં સુધી તેના ભોગસંસાર પ્રવાહરૂપ ધરે છે તે એ વાસનાસ્વરૂપ શાન્ત થાય એટલે પ્રવાહરૂપ પણ શાન્ત થાય. જે યોગબ્રહ્મ થયા વિના સંસિદ્ધ થાય છે તેમની બાણુગતિ ત્વરિત હોય છે; યોગબ્રહ્મની ગતિ વધારે કાલ ટકે છે પણ ત્વરિત હોય છે; પામર જીવની ગતિ મન્દ મન્દ પુનરાવર્તન પામનારી હોય છે. એવા જીવ

“નદ્યાં કીટાં દ્વાવર્તાદાવર્ત્તાન્તરમાશુ તે

વ્રજન્તો જન્મનો જન્મ લમન્તે નૈવ નિર્વૃત્તિમ્ ॥

“સંસારકર્મનો પરિપાક થતા સુધી તેમની આ દશા રહે છે. પ્રવાસીના પગ સ્વયં આવતાં ત્વરિત ઉપડે છે તેમ કર્મપરિપાક પામનારની ગતિ પણ ત્વરિત થાય છે અને તેથીજ યોગબ્રહ્મ કે યોગસિદ્ધ ઉભયની ગતિ ત્વરિત છે. એ ગતિની ત્વરા વધે તેમ તેમ એના ભોગ સૂક્ષ્મતર થાય છે અને હોલાતી વાટ હોલાતાં હોલાતાં અતિશય પ્રકાશ ધરે છે તેમ તેમ આ ભોગ સૂક્ષ્મતમ થાય છે ને તેમ થાય ત્યાં સૂક્ષ્મ શરીર સૂક્ષ્મતમ થયું ગણવું અને તેમાંથી વાસનાક્ષય થાય છે. માટે નવીનચંદ્રજી, યોગમાંથી બ્રહ્મ થનારના ભોગ પણ કલ્યાણકારક છે એવો અલક્ષ્યાલક્ષ્યનો એક સિદ્ધાંત છે. વિષય જેમ વિષયીને ખેંચે છે તેમ સદસ્તના પૂર્વાભ્યાસમાં પણ એવી શક્તિ છે કે સાધુઓ તેનાથી ખેંચાય છે. દ્વિચત્તે હ્યવશો હિ સઃ॥ એક વૃક્ષ ઉપર ઈશ ને અનીશ ઉભય છે. ભોગી અનીશ અને સાક્ષી

૧. ત્રીજો ભાગ પૃષ્ઠ ૧૦૦.

૨. ત્રીજો ભાગ પૃષ્ઠ ૧૨૫. ૩ The macrocosm & The microcosm. ૫ નદીમાં એક વમળમાંથી બીજામાં ફીડાઓ ત્વરાથી જાય તેમ તેઓ એક જન્મમાંથી બીજામાં જતા નિર્વૃત્તિ પામતા જ નથી; પંચદશી.

ઈશિની એક દૃષ્ટિ થતાં ઈશિ અનીશને આમ આકર્ષે છે અને સ્વસમાન કરેછે. એનું નામ ઈશિરની કૃપા. એનું નામ ઉભય પક્ષીની મિત્રતા. આગન્તુક મિત્રનો સ્વર સાંભળી, અત્રપર બેઠેલો મિત્ર જેમ આતુરતાથી અત્રનો ત્યાગ કરતો નથી પણ કોળીયા ત્વરાથી ભરી લેછે અને આવેલા મિત્રને મળવા દોડે છે તેમ જ સૂક્ષ્મ પ્રીતિના ભોગી અનીશ સાધુઓ ઈશિને જોઈ ભોગને સૂક્ષ્મતર કરે છે. નવીનચંદ્રજી, તમને જે માર્ગ દર્શાવ્યો છે તે કલ્યાણકારક જ છે ને મધુરીની મધુર કલ્યાણી મતિ તેમાં તમને અપૂર્વ સાહાય્ય આપશે એમ સર્વ સાધુજનની શ્રદ્ધા છે. નવીનચંદ્રજી, તમારી પ્રીતિ બાળુની પેઠે ધનુષ્ય ઉપરથી છુટી ચુકી છે ને તેના પ્રતિરોધનો પ્રયત્ન મિથ્યાદમ્ભ છે. એ દમ્ભરૂપ અભિમાનનો ત્યાગ કરી, કલ્યાણ આશય ધરી, પ્રાપ્ત પ્રવાહમાં પ્રવૃત્ત થાવ, અને સર્વ જન જેનું મોહન કરે છે તે આશયને કલ્યાણરૂપ જ સમજો.

“ વિગતમાનમદા મુદિતાશયા:

શરદુષોઢશશાઙ્કસમત્વિષ: ।

પ્રકૃતસંવ્યવહારવિહારિણસ્

ત્વિહ સુખં વિહરન્તિ મહાધિય: ॥ ”

સરસ્વતીચંદ્ર પોતાને દીક્ષામાં મળેલા શ્લોકના આ ઉપયોગથી ચમક્યો અને નિશાસાથી પ્રેરાયો.

“ મૈયા, આ શ્લોકમાંનો વ્યવહાર કીયો, ને આશય કીયો, અને શશાંકનું ઉપમેય શું ? ”

ચન્દ્રાન્—ચાતુર્માસમાં જગતના પોષણને અર્થે વૃષ્ટિ કરવા વાદળો આકાશમાં ઉભરાય છે અને ચંદ્રનું દીર્ઘકાળસુધી આચ્છાદન કરે છે તે પ્રમાણે મહાત્માઓનાં સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીર પ્રથમ જાતે સુખદ સુપુષ્પ થાય છે અને પછી જગતના કલ્યાણને અર્થે ક્રિયાવૃષ્ટિ કરે છે ત્યાં સુધી એ અલખના સ્ફુલિંગરૂપ એ મહાત્માઓ પ્રચ્છન્ન રહે છે અને તે પછી જ શરદ્ ઋતુના સકલ ચંદ્ર જેવા થાય છે. તેમની કૃપાનાં કાર્યનું અનુભવી જગત તેમના આશયને પુણ્ય ગણવા બેઠેલો વિશ્વાસ તે પછી જ રાખે છે અને તેમના આશય લોકમુદિત ત્યાર પછી જ ગણાય છે. જે જે સદસ્તુ એમની આશપાશના પ્રવાહમાં આવે છે તેની સાથે જ તેઓ શુદ્ધ ઉત્કૃષ્ટ વ્યવહાર રચે છે; તેમાં ન્યૂનતા રાખતા નથી અને ભાવી અને અપરોક્ષ વ્યવહારની કામના રાખતા નથી. આ લખ વ્યવહારમાં

પોતાના મુદ્ધિત આશયના પ્રેર્યા એ મહાત્માઓ લોકના કલ્યાણ ભણી પ્રવૃત્ત થાય છે. તમોગુણનું ફળ આલસ્ય છે; રજસનું ફળ સકામ પ્રવૃત્તિ છે; અને સત્ત્વનું ફળ આવી નિષ્કામ લોકોપકારક પ્રવૃત્તિ છે.

સર૦—નિસ્ત્રેગુણના માર્ગ ઉપર જનારને તો નિષ્કામ પ્રવૃત્તિ પણ નિરર્થક.

અન્દ્રા૦—અલખ પરમાત્મા સાથે અદ્વૈતનો અનુભવ કરનાર આત્માનીજ સ્થિતિ નિસ્ત્રેગુણ્ય છે; પણ જ્યાં સુધી કારણ શરીર શીર્ણ થયું નથી ત્યાં સુધી ત્રણે શરીર ત્રિગુણાત્મક છે. સૂક્ષ્મ શરીરને સૂક્ષ્મતમ કરનાર ગુણ સાત્ત્વિક છે; સૂક્ષ્મ શરીર સૂક્ષ્મતમ થાય ત્યારે જ અન્ય વાસનાઓનો ક્ષય થાય છે અને કારણશરીર માત્ર લોકોપકારક સાત્ત્વિક વાસનારૂપે સ્ફુરે છે અને એ વાસનામાં વસતા મુદ્ધિત આશયની પ્રેરેલી પ્રવૃત્તિનું આસ્વાદન જગત કરી શકે છે.

સર૦—એ આશય કેવા હોય છે તે એ પ્રવૃત્તિ કેવી થાય છે? કંઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં ન પડનારને કંઈ હાનિ છે?

અન્દ્રા૦—વ્યષ્ટિ અથવા વ્યક્તિનું વાસનાબીજ અને કારણશરીર તેના સર્વ જન્મજન્માંતરમાં એકજ રહે છે. મૃત્યુથી, સ્થૂલ શરીર બદલાય છે, સૂક્ષ્મ શરીર વિકાસ પામે છે, અને કારણશરીર પ્રથમ વિકાસ પામે છે અને સદ્વાસનાઓના ઉદય પછી હ્રાસ પામતું જાય છે. સૂક્ષ્મ શરીર અને કારણશરીર મૃત્યુથી નાશ પામતાં નથી. સ્થૂલ શરીર બદલાય છે એટલે શૂન્ય થતું નથી પણ પંચભૂતરૂપ સ્વયોનિમાં પાછું ભળે છે તે સૂક્ષ્મ શરીરની આશપાસ નવું સ્થૂલ શરીર વીંટાય તો વીંટાય. સંસારીઓમાં એમ મનાય છે કે મરે તે શૂન્ય થાય—તેનો નાશ થાય. નાશ કશાનો થતો નથી. વસ્તુમાત્ર સ્વયોનિમાં પરિપાક પામી આવિર્ભાવ પામે છે. રુના તન્તુ તણાઈને સૂત્ર થાય, સૂત્રસમૂહ અન્ય પરિપાક પામી પટ થાય, પટ જીર્ણ થઈ ક્ષાટી જાય, અને અંતે તિરોધાન પામે એટલે સ્વયોનિમાં ભળે. સ્થૂલ શરીર પણ એવીજ ગતિને પામે છે અને તેની ગતિ ગર્ભાધાનથી આરંભાઈ દેહદાહાદિકાળે સ્વયોનિમાં લીન થાય છે. વનસ્પતિના દેહ કેવળ સ્થૂલ છે તેનાં બીજમાં તેમના સૂક્ષ્મ દેહ તિરોહિત રહે છે અને કૃપિકર્માદિને બળે એ બીજમાંથી અન્ય સ્થૂલ દેહને આવિર્ભાવ આપવાની શક્તિનું ધારણ કરે છે. પાશવયોનિમાં સૂક્ષ્મ દેહ જાતે આવિર્ભાવ પામે છે, અને વૃક્ષાદિની પેઠે તેમનાં બીજમાં અંતર્હિત રહી સ્થૂલ કામાદિને અને સંતતિને ઉત્પન્ન કરે છે. એટલું જ નહીં

પણ વનસ્પતિમાં જેમ સૂક્ષ્મ દેહ અંતર્હિત રહી સ્પુરે છે તેમ પશુ આદિમાં વાસનાદેહ અંતર્હિત રહી સ્પુરે છે, અને આવિર્ભૂત સૂક્ષ્મ દેહના કોકડામાં વીંટાઈ મૃત્યુ પછી પુનર્જન્મ ધરે છે. મનુષ્ય જાતિમાં આ ત્રણે દેહ સંપૂર્ણપણે આવિર્ભાવ પામે છે. સ્થૂલ દેહનાં અવસ્થાચક્રની ગતિથી તેમ પોતાની શક્તિથી મનુષ્યનો સૂક્ષ્મ દેહ સૂક્ષ્મતર થાય છે અને કારણશરીર પોષાય છે. સ્થૂલ શરીરમાંથી આવિર્ભાવ પામેલું—નીકળેલું—સૂક્ષ્મ શરીર પોતાના પૂર્વ સંસ્કારના સંગ્રહને સાથે રાખે છે. અન્ન બ્રહ્મ અને તળાય તેમ અનેક સંસ્કારોના પરિપાકથી સૂક્ષ્મ શરીર, સિદ્ધાન્ત જેવું, સૂક્ષ્મતર અને સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી, વાસનાશરીર વધ્યાં કરે છે. પણ સૂક્ષ્મ શરીરની સિદ્ધ દશા થતાં તૃપ્ત થતું વાસનાશરીર કૃણુપક્ષના ચંદ્ર પેઠે હ્રાસ પામવા માંડે છે. એ શરીરનો હ્રાસ થવા માંજો ત્યાં સૂક્ષ્મ શરીરે આ ઉપાર્જિત કરેલી શક્તિની પ્રવૃત્તિ, આશપાશના સંસારના કલ્યાણને અર્થે સુપુષ્પના સુગન્ધ પેઠે, વિસ્તાર અને વિકાસ પામે છે, એ વિસ્તાર અને વિકાસથી સૂક્ષ્મ શરીર સૂક્ષ્મતમ થાય છે, અને સંસારના કલ્યાણમાં ખેંચાતી વાસના, અહંતા મમતા છોડી, માન-મદ-ના અવચ્છેદથી મુક્ત થઈ, સમષ્ટિરૂપ સ્વયોનિમાં ભળે છે ને શાંત થાય છે. વાસના શરીર શાંત થયું એટલે તેલ ખુટી દીવો ભભુકીને શાંત થાય છે અને વાટ કોયલારૂપે પડી રહે છે તેમ સૂક્ષ્મ શરીર સૂક્ષ્મતમ થઈ શાંત થાય છે અને સ્થૂલની દશા વાટના જેવી થાય છે. આવા પરિપાક વિના અતૃપ્ત વાસનાની શાન્તિ જણાય તો તેને અલખવાદીઓ સૂક્ષ્મ શરીરનું પૂતનીકરણ અથવા પૂતીકરણ અને કારણશરીરની આત્મહત્યા કહે છે—કારણ એ ઉપમાન-ઉપમેયનાં સર્વ વિશેષણ સમાન જ છે અને તેમની સ્તુતિનિન્દાનાં નિદાન એક છે. છિન્નઅબ્ર પેઠે ઉભય લોકમાંથી ભ્રષ્ટ થવાની અર્જુનની જે શંકા વીશે મહેં તમને કહ્યું તે છિન્નાબ્રતા આવા પૂતનીકરણાદિથી થાય છે. આવી છિન્નાબ્રતા પામેલો જીવ સૃષ્ટિને આરંભે જ્યાંથી નીકળ્યો હોય ત્યાંથી ફરી નીકળે છે ને ક્યાં જવાનો છે તે વાત અંધકાર જેવી થાય છે. તેને માટે જ શ્રુતિવાક્ય છે કે કેવળ વિદ્યાના બળથી વાસનાને નષ્ટ કરનાર આત્મધાતી અન્ધતમ તિમિરમાં પ્રવેશ કરે છે. આવી શ્રુતિ છે અને માટે જ સ્થૂલ શરીર પોતાના વિપાકથી જ શીર્ણ થાય તે ધર્મ્ય છે તેમ સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીર અસિદ્ધ દશામાં નહીં પણ સર્વતઃ સંસિદ્ધ થઈ સર્વ કર્મવિપાકને અન્તે જાતે

જ સ્વયોનિર્મા પ્રાપ્ત થાય તે જ આશય મુદ્દિત છે. લક્ષ્યધર્મપ્રતિપાદિની શ્રુતિયો તમે જાણી હશે તે સર્વ આ જ આશયને વ્યક્તિતો હિરણ્મય કોશ ગણે છે. પુરુષમાં પુરુષ અતિરોહ પામે છે અને અમૃતત્વનો ધરાઈ થાય છે તે આ જ આશયથી. જીવની સ્પૃલિંગસ્થિતિ મુદ્દિત છે તે આ જ આશયથી. અને સંપૂર્ણ અલખ પરાવરમાંથી જે લખ સંપૂર્ણતાનું આદાન કરતાં છતાં પણ અલખની સંપૂર્ણતા જ રોષ રહેછે તે લખ સંપૂર્ણતા પણ આ જ આશયની સિદ્ધિથી થાય છે. અસિદ્ધ દશામાં અધીર વૈરાગ્યને બળે એ આશયમાંથી નિવૃત્ત થવાથી શમ પ્રાપ્ત થતો નથી પણ તમોગુણ ઉજ્જ્વલણ પામે છે. નવીનચંદ્રજી, શુદ્ધ શમ પામવાનો અધિકાર કેવા વિધિથી પ્રાપ્ત થાય છે તે તમને કહી દીધું.

સર૦—નિસ્ત્રેગુણ્યે પથિ વિચરતાં કો વિધિઃ કો નિષેધઃ એ વાક્યમાં તો વિધિ જ અવિહિત છે.

અન્દ્રા૦—મુદ્દિત આશયથી પ્રવાહપ્રવૃત્તિ પામનારને માટે જે વિધિ અને નિષેધ છે તે એ આશયમાં દાડિમના કળીયા પેઠે સમાયલા રહે છે. તે આશય જાતે સ્વતઃ શુદ્ધ હોય છે. એ આશયની ગતિ નિસ્ત્રેગુણ્ય માર્ગમાં જ છે. જાતે સ્વયંભૂ વિધિનિષેધરૂપ એ આશયના વિધિનિષેધ દર્શાવવામાં શ્રુતિ અનુચરકૃત્ય કરવા તત્પર છે અને શાસ્ત્ર અસમર્થ છે. એ આશયના વિધિનિષેધ પવનના પ્રવાહ પેઠે આત્મોત્થિત છે અને પવનથી કે ચંદ્રથી ઉત્થાન પામતા જલતરંગ જેવા પરબલાકૃષ્ટ થતા નથી માટે જ તેમને માટે વચન છે કે તેમનો કો વિધિઃ કો નિષેધઃ

સર૦—એવા આશયમાંથી કીયા અને કેટલા આશય અલખયોગીને પ્રવૃત્ત કરે છે ?

અન્દ્રા૦—મનુષ્ય પોતાના દેહના કલ્યાણ માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે તેનું કૃત્ય અવચ્છિન્ન હોય છે, કારણ દેહનાં સુખ અનન્ત થતાં નથી. પરમાત્મદર્શનને માટે પ્રવૃત્ત થનારનો માર્ગ આમરણાન્ત પહોંચે છે પણ તે માર્ગ જ્ઞાની જનોએ શોધી દર્શાવેલા છે અને નેત્ર ઉઘાડે તેને જડે એવા છે. પરંતુ લોકકલ્યાણના માર્ગ લોકસંખ્યાના જેટલા અસંખ્ય છે; ભિન્ન ભિન્ન અનેક સુખી દુઃખી જનોની વૃત્તિઓ અને વાસનાઓ જેવા એ માર્ગ સર્વતોમુખ અને અનન્ત છે. નવીનચંદ્રજી, એવા માર્ગ તમ

જેવાં ચતુર વિદ્વાન્ રસિક જ્ઞાનિ ઉદાત્ત હૃદયોના મનોરથ જ જાણી દે-
ખાડી શકે છે. દ્રવ્ય, અધિકાર, આદિ શક્તિયોવાળામાં આ મનોરથ
જાગે છે ત્યારે અદ્ભુત રૂપ ધરે છે. એવા મનોરથ ધરનાર મહાશય મ-
નની ઇચ્છાને ચંદ્રાવલી તો શું પણ સમર્થ ગુરુજી વિષ્ણુદાસ કે સ્મૃતિ
કે શ્રુતિ કોઈ પણ તુલિત કરી શકે એમ નથી. તેમને તેમ તુલિત
કરવાનું સાધન જ નથી.

^૧વાસરગમ્યમતૂરોરમ્વરમવની ચ વામનૈકપદા ।

જલધિરપિ પોતલદ્વ્યઃ સતાં મનઃ કેન તુલયામઃ ॥

એનું કારણ એ જ કે મનુષ્યો પોતાને માટે મનોરથ બાંધે છે તેના
કરતાં અનેકધા સંધાન પામેલા તેમને માટે સજ્જનોએ બાંધેલા મનોરથ
વિભુ હોય છે.

^૨નાલ્પીયસિ નિવધ્રાન્તિ પદમુન્નતચેતસઃ ।

યેષાં ભુવનલાભેડપિ નિઃસીમાનો મનોરથાઃ ॥

એવા પરોપકારી સજ્જનોના મનોરથ, કોનું કલ્યાણ કરવું, કોનું ક-
લ્યાણ કરવું, તે કેમ કરું, ક્યારે કરું, ઇત્યાદિ ચિન્તાઓ રૂપ પાંખો ઉ-
પર એસી અપ્રતિહતપણે ફર્યા કરે છે.

^૩સન્તોડપિ સન્તઃ ક્વ કિરન્તુ તેજઃ

ક્વ નુ જ્વલન્તુ ક્વ નનુ પ્રથન્તામ્ ।

વિધાય રુદ્ધા નનુ વેધસૈવ

બ્રહ્માણ્ડકોળે ઘટદીપકલ્પાઃ ॥

૧ આકાશમાં અરુણ એક દિવસમાં પ્રવાસ કરી રહે છે; પૃથ્વીને વામને
એક પગલે ભરી દીધી; સમુદ્રનું લંઘન પણ નોકા કરે છે; પણ સત્પુરુષોનાં
મન શાનીવડે શાનીસાથે તોળીયે? પ્રકીર્ણ.

૨ મ્હોટાં ચિન્તવાળાઓને ભુવનલાભ થાય તો પણ તેમના મનોરથોની
હદ આવતી નથી; તેઓ અલ્પ પદાર્થમાં પોતાના પદને બંધન પામવા
દેતા નથી. પ્રકીર્ણ.

૩ જોડલા સત્પુરુષો છતમાં છે તેમની વાત કરીયે તોપણ તેઓ પોતાનું
તેજ ક્યાં વેરે? ક્યાં જ્વલમાન થાય? ક્યાં વિસ્તારવિકાસ પામે, વારુ? તેમને
બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કર્યા છે ખરા પણ દીવો સળગાવી તેને ઘડાંમાં રૂંધી રા-
ખીયે તેમ એ બ્રહ્માએ તેમને ઉત્પન્ન કરી બ્રહ્માણ્ડરૂપ ખુણામાં કેદ કરી
રાખ્યા છે ને પોતાનું તેજ બહાર ફેલાડવા દેતો નથી. બાકી એ સત્પુરુ-
ષોની જવાલાઓ તો બ્રહ્માંડ ભેદીને પણ 'ચાલે તો બહાર નીકળું નીકળું'
કરી રહેલી છે. (પ્રકીર્ણ)

પરોપકારના મનોરથના વિષય આવા સીમવિનાના અને અસંખ્ય છે તેની મર્યાદા માત્ર પરોપકારી જનની અવસ્થા વડે વધે છે ઘટે છે. જનક જેવા રાજા શુક મુનિનું તેમ ઇન્દ્રનું કલ્યાણ કરવા સમર્થ હતા ત્યારે ચન્દ્રાવલી માત્ર રંક મંધુરીનું કલ્યાણ કરવા આટલો પ્રયાસ કરી શકે છે ને વધારે કરવા તેની શક્તિ નથી. આ જ નવીનચંદ્રજી કોઈ ઉચ્ચ પદ ઉપર હોય તો કેટલાનું કલ્યાણ કરી શકે?”

સરસ્વતીચંદ્રે નિઃશ્વાસ મુક્યો.

ચન્દ્રાં—“તમારી દશા બદલાશે તેમ ધનલોભીના લોભ પેટે તમારા પરોપકારી મનોરથ બદલાશે.

‘‘પરિક્ષીણઃ કશ્ચિત્સ્પૃહયતિ યવાનાં પ્રમુતયે

સ પશ્ચાત્સંપૂર્ણો કલયતિ ધરિત્રીં તૃણસમામ્ ।

અતઃશ્વાનૈકાન્ત્યાદુરુલ્લઘુતયાર્થેષુ ધનિનામ્

અવસ્થા વસ્તૂનિ પ્રથયાતિ ચ સંકોચયાતિ ચ ॥

પોતાની અવસ્થા પ્રમાણે પરોપકારીના મનોરથ નહાના મ્હોટા હોય છે. જેમ કે રંક ગાય જાતે કંઈ પરોપકાર કરવા અશક્ત છે પણ તેનું દોહન કરનારને આનંદથી અમૃત આપે છે અને દોહકની અનેકધા કામધેનુ થાય છે. જતા આવતા સર્વ પથિકજન, કૃમિગણ, પથિગણ આદિ ઉપર ઉપકાર કરી શકનાર વૃક્ષ છે—તે દોહનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના સામીપ્ય-માત્રથી જ ઉપકાર કરે છે. મૂળથી મુખસુધીના પ્રદેશ ઉપર વસનાર આવનાર સર્વ પ્રાણીને નદી ઉપકૃત કરે છે. પોતાની પાસે કોઈ ન આવે પણ પોતે જ ઉપકાર્ય જનોના પ્રદેશના શિર ઉપર ચઢી ઉપકાર કરતો જાય એ મેઘનું કૃત્ય નદીના કૃત્ય કરતાં વિશેષ છે. મેઘ તો વર્ષમાં ચાતુર્માસથી જ વર્ષે પણ ચન્દ્રના ઉપકાર તો આરે માસ છે. ચન્દ્રના ઉપકાર કલાવાન વૃદ્ધિક્ષયના પાત્ર છે, પણ સૂર્યના ઉપકાર તો સર્વદા સન્માન અમેય છે. મેઘ, ચન્દ્ર, ને સૂર્ય સ્વયુગે ઉપકાર કરનારનાં ઉત્તરોત્તર દૃષ્ટાંત

૧ કોઈ મનુષ્ય દ્રવ્યાદિથી હીન અને દરિદ્ર થાય છે ત્યારે માત્ર જવની મુકી ઇચ્છે છે; એવો વખત આવે છે કે એનો એ માણસ પાછળથી આખી પૃથ્વીને તૂણ જેટલી ગણે છે. માટે દ્રવ્યવાન જનોનાં દ્રવ્યના વધારે ઓછા-પણા પ્રમાણે અનેક પરિણામ થાય છે અને તેથી જણાય છે કે મનુષ્યની અવસ્થા વસ્તુઓને નહાની મ્હોટી કરેછે. ભર્તૃહરિ.

છે.^૧ નવીનચંદ્રજી, એ સર્વ પરોપકારીયોના આશય તેમની અવસ્થા પ્રમાણે સંકાયવિકાસ પામે છે—તેમાં અલખના યોગીઓનો આશય, સંસારના ભ્રષ્ટાચારથી દૂર રહી, માત્ર વૃક્ષના જેવા ઉપકાર કરવાથી તૃપ્ત થાય છે.

“ ૧ છાયાવન્તો ગતવ્યાલાઃ સ્વારોહાઃ ફલદાયિનઃ

માર્ગદ્રુમા મહાન્તશ્ચ પરેષામેવ મૂતયે ॥

નવીનચંદ્રજી, સંસારની સમૃદ્ધિથી શૂન્ય અને સંસારના વ્યવહારના અણ પણ સદ્ધિધામાં, સદ્રસમાં, અને સદ્ગતિમાં સમૃદ્ધ અને વ્યૂહ એવા આ ગિરિરાજ ઉપરના સાધુસમાજના આશય, મહારાજ મણિરાજને જેવા પ્રિય છે તેવા, તેની રંક અણ પ્રજ્ઞને પણ પ્રિય છે—પ્રિય છે તે એટલા માટે કે તેમાં તે સર્વને વિશ્વાસ છે. અથવા—

૨ વિષ્વક્તપોવનકુમારસમર્પ્યમાણ-

શ્યામાક્તણ્ડુલહતાં ચ પિપીલિકાનામ્ ।

શ્રેણીભિરાશ્રમપથાઃ પ્રથમાનચિત્ર-

પત્રાવલીવંલયિનો મુદમાવહન્તિ ॥

નવીનચંદ્રજી, જે આશ્રમમાં આમ કીડીયોને અન્ન આપી તૃપ્ત કરવાનો રમણીય મુદ્દિત આશય પ્રવર્તે છે ત્યાં આવી આપ જેવા ચન્દ્ર શું મહારી ચક્રારીને તૃપ્ત શાંત કરવાની ના પાડશે?”

સર૦—તેના આશય પણ ઉચ્ચ જ હશે.

૧ રવિશ્વન્દ્રો ઘના વૃક્ષા નદી ગાવશ્ચ સજ્જનાઃ

સ્તે પરોપકારાય યુગે દૈવેન નિર્મિતાઃ ॥

૨. માર્ગ ઉપરના વૃક્ષ અને મહાત્માઓ પારકાના કલ્યાણને માટે જ જીવે છે, તમ પથિકોને માટે તેમની પાસે છાયા છે—તે તમ જનને આકર્ષે છે. તેમનામાં સર્પ કે એવા ભયંકર ગુણ કે પદાર્થ નથી કે જેને લીધે તેમની પાસે આવેલા શરણાર્થી પરતાય. તેઓ જાતે જ ઉગેલા હોય છે—તેમને માટે કોઈ માળીને કે ખેડુને ચિન્તા કરવી પડી નથી, અને કોઈની પાસે ઉપકાર લીધા વિના તેઓ ક્ષણદાતા થાય છે. (પ્રકીર્ણ)

૩ આશ્રમોના માર્ગોમાં કીડીયો ઉભરાતી ચાલે છે; તપોવનના કુમારો સામાના ચોખા તેમને માટે વેરે તે ચોખા લેઈ આ કીડીયોની હારો આ માર્ગો ઉપર ચોપાસ ચાલે છે અને વિસ્તાર પામતાં ચિત્ર પત્રાવલીઓનાં કુંડાળાં જેવી આ હારો લાગે છે: એવા રમ્ય આશ્રમમાર્ગ આનન્દભોગ આપે છે. (પ્રકીર્ણ)

અન્દ્રા—“તે તો એક જ વાત કહે છે ને તેને નિઃશ્વાસે નિઃશ્વાસે આપને વિષયે એક જ ઉદ્ધાર થાય છે કે,

‘દહ્યમાનેન મનસા દૈવાદેવ વિદાય મામ્ ।

લોકોત્તરેણ સત્ત્વેન જગત્પુણ્યૈઃ સ જીવતિ ॥

નવીનચંદ્રજી, તમને કહેવાનું સર્વ કહી ચુકી છું. મહારી વિશ્વપ્રિ સ્વીકારવી તે તમારા હાથમાં છે. જેવા તમે હૃદયથી સાધુજન છો તેવી જ મધુરી છે. ઉભય હૃદયમાં સાધુજનનાં રહસ્ય સ્ફુરે છે.

‘પ્રિયપ્રાયા વૃત્તિર્વિનયમધુરો વાચિ નિયમઃ

પ્રકૃત્યા કલ્યાણી મતિરનવગીતઃ પરિચયઃ ।

પુરો વા પશ્ચાદ્વા તદિદમવિપર્યાસિતરસમ્

રહસ્યં સાધનામનુષધિ વિશુદ્ધં વિજયતે ॥

નવીનચંદ્રજી, તમે આવા સાધુજન છો, સાધુજનના આશય સમજો છો, મધુરીનું હૃદય આ હૃદયથી જોવાનું નથી, હું પણ કંઈક વિરક્ત છું તે મહારાં પ્રતનો ત્યાગ કરી એ મધુરીને માટે આપની પાસે આવી છું અને એને માટે કહો કે મહારા પોતાના સમસ્તુખને માટે કહો પણ આ સ્ત્રીજી હૃદયે માણનું મન્દિર મુકાવી મને તમારી પાસે આણી છે. સમસ્ત સાધુમંડળનું માન રાખીને, કે મધુરીની દયા કરીને, કે આ

૧. બળતા બળતા મન વડે એણે મહારા ત્યાગ કર્યો તે માત્ર દૈવના બળાત્કારથી જ; એવો ત્યાગ કરી એ કાંઈ જાતે પળવાર પણ જીવે એમ છે? છતાં એ જીવે છે તે તો પોતાના લોકોત્તર સત્ત્વને લીધે અને જગતનાં પુણ્યને બળે જીવે છે. (ઉત્તરરામ ઉપરથી)

૨. સાધુજનોનું રહસ્ય સર્વથા વિજયથી વર્તે છે; તે કેવું છે માટે એમ વિજય પામે છે? તેમનાં હૃદયની વૃત્તિ પ્રિયગુણોથી છલોછલ ભરાયેલી હોય છે, તેમની વાણીમાં નિયમ હોય છે તે વિનયથી મધુર હોય છે, તેમની શુદ્ધિ સ્વભાવથી જ કલ્યાણી-જીવોને માટે કલ્યાણકારક-હોય છે, અને તેમના પરિચયમાં નિન્દાપાત્ર પદાર્થનો સેશ હોતો નથી. જગતના રસ આગળ ઇષ્ટ હોય છે તો પાછળ બગડે છે ને પાછળથી ઇષ્ટ થાય તો પ્રથમ દશામાં વાંધાભરેલા હોય છે, પણ સાધુજનના નિર્દોષ સાત્ત્વિક પ્રીતિકર રસ તો પ્રથમ કે પછી, આગળ કે પાછળ, સર્વદા સર્વથા વિપર્યય વિનાના જ રહે છે. સાધુજનોનું નિષ્કપટ નિર્દોષ વિશુદ્ધ રહસ્ય હોય છે તે આ જ! અને તે જ વિજયથી પ્રવર્તે છે. (ઉત્તરરામ.)

મહારા. હૃદયના ઉદાર સત્ય માનીને, કે આપની ઉદાર દક્ષ બુદ્ધિની પ્રેરણાથી, મહારી રંક વિશ્વસિ સ્વીકારો. વધારે કહેવાની મહારામાં શક્તિ નથી. સત્યનો બલવત્તર બોધ કરવા જેટલું મહારામાં જ્ઞાન નથી, ધર્મનું શુદ્ધ તર તારતમ્ય કહાડવાની મહારામાં બુદ્ધિ નથી, રસરહસ્ય વધારે પ્રદીપ્ત કરવાનો આ હૃદયનો અભ્યાસ ઘણા કાળના વૈરાગ્યથી કટાઈ ગયો છે, અને મહારા હૃદયને તે મહારી પ્રવૃત્તિને આશ્રય આપી શકનાર વિહાર-પુરી આપનું અનુચરત્વ કરે છે તે આપની પાસે આવા વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય એવું ઇચ્છવાનો મને અધિકાર નથી. નવીનચંદ્રજી, હું આપની પાસે હાથ જોડી ઉભી રહું છું અને સાધુજન પાસેથી આટલી ભિક્ષા માગતાં શરમાતી નથી.”

આટલું બોલતાં બોલતાં ચન્દ્રાવળી ગળગળી થઈ ગઈ. તેના નેત્રમાં આંસુ ભરાયાં. દાંત ભીંડી, ઉંચે શ્વાસે, ઉંચી આંખે, હાથ જોડી તે ઉભી રહી. અનેક વિચારો અને વૃત્તિઓથી અમુઝતો સરસ્વતીચંદ્ર પળવાર વિચારમાં પડી ઉત્તર શોધવા લાગ્યો. ત્યાં ચન્દ્રાવલીના હૃદયનો ઉત્કમ્પ સ્પષ્ટ દેખાયો, ભરાયલાં આંસુ ગરવા લાગ્યાં, ઓઠ ઉઘડવા લાગ્યા.

“સાધુજન ! વિહારપુરી વિના બીજા કોઈ પુરુષના સામું આ આંખોએ આજ સુધી ઉંચું જોયું નથી તે તમારા મુખચન્દ્રની મધુર દ્યાર-તાનો પ્રકાશ જોતી ઉભી છું. મને શી આજ્ઞા છે ?”

સરસ્વતીચંદ્ર હજી વિચારમાં જ હતો—એનાં નેત્ર એના હૃદય સામે વળ્યાં હતાં.

“સાધુજન, શી આજ્ઞા છે ?” ફરી ચન્દ્રાવલીએ પુછ્યું.

સરસ્વતીચંદ્ર ચમકી ઉઠ્યો હોય તેમ એણે અચીન્ત્યું ઉંચું જોયું. નીચેથી ઉંચું જોયું તેટલામાં એની આંખમાં આંસુ આવી પળ ગયાં તે સુકાઈ પળ ગયાં. અતિનમ્ર વદનકાન્તિ કરી, હાથ જોડી તે બોલ્યો.

“મૈયા, મને પુત્ર જાણ્યો તે પુત્રના ઉપર જે ક્ષમા, વત્સલતા, અને ઉદાર ચિન્તાવૃત્તિ માતા રાખે તેવી આપે મહારા ઉપર રાખી. માતાજી, આપની આજ્ઞા તોડવાનો મને અધિકાર નથી. શુદ્ધિ અને બુદ્ધિનો સમાગમ યોજી જે સૂક્ષ્મ ભેદવાળી યોજના આપે આટલી આટલી દીર્ઘ દૃષ્ટિથી રચી છે તેને હું અનુકૂળ થઈશ, અને જે મધુરીને આપ મહારી કહો છો, તેનું અભિજ્ઞાન થશે તો તેના કલ્યાણનો માર્ગ તેને દર્શાવીશ.”

“ને તમારા કલ્યાણનો માર્ગ તે તમને દર્શાવે તો તે પણ તમે જોશો.”—ચન્દ્રાવલીએ કંઈક અટકતાં અટકતાં કહ્યું.

“ઉભયના વિચાર ને વૃત્તિનો સમાગમ દૈવ કરાવશે તેવો કરીશ.” સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો.

“સાધુજન, તમારું કલ્યાણ થજો. હું તમારી પવિત્ર સેવામાં કોઈ રીતે કામ લાગું એવું કંઈ કહેવાનું બાકી છે?”

સર૦—“મહારે કોઈને કંઈ પણ આ વિષયમાં કહેવાનું થશે તો તે આપને જ કહેવાનું થશે.

‘આશ્વાસનેદમક્તીનાં ત્વમેવાલમ્બનં મહત્ ।

પ્રકૃષ્ટસ્યેવ ધર્મસ્ય પ્રસાદો મૂર્તિસન્નરઃ ॥

આપે મને પ્રકૃષ્ટ ધર્મનું તારતમ્ય સૂક્ષ્મ ભેદ કરી શીખવ્યું છે. આજ સુધી મહારી બુદ્ધિ અસંતુષ્ટ રહેતી અને હૃદય તમ રહેતું તેને આપે અતિ વત્સલતાથી તૃપ્તિ અને શાન્તિના માર્ગનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. જે વસ્તુ હું ગુરુજીને પુછી શકત નહીં અને જે મને કહેવામાં વિહારપુરીજી સંક્રાંત્ય પામત તે વસ્તુનું આપે મને જ્ઞાન આપ્યું છે. અને અંતે જે અનાથ હૃદયનો મ્હું વિનાકારણ ક્ષોભ કરેલો છે તેને શાન્તિ આપવામાં આપનું જ સાહાય્ય છે એ મહારાં સર્વ કલ્યાણ કરતાં ગુરુતર કલ્યાણ કર્યું છે. આપે મને અને મહારા આશ્વાસ્ય જનને પરમ આશ્વાસન આપ્યું છે. આપના હૃદયમાં ઉભય ઉપર ગુરુ પ્રીતિ સ્ફુરે છે અને આપનાં સુપ્રસિદ્ધ વ્રત છોડવી આ પ્રતિકૂળ પ્રવૃત્તિમાં આપને પ્રેરે છે. પરમ અલક્ષ્ય અને તેની લક્ષ્ય વિભૂતિ ઉભયની આ આપ ભક્તિસાધના કરો છે. આપ આથી સૂક્ષ્મ ધર્મના પ્રસાદરૂપ ભાસો છો તેવાં જ સૂક્ષ્મતમ રસના પ્રસાદરૂપ છો.

‘પ્રીતિવૈરાગ્યવિદ્યાનાં ત્વમેવાલમ્બનં મહત્ ।

પ્રકૃષ્ટસ્ય રસસ્યેવ પ્રસાદો મૂર્તિસન્નરઃ ॥

૧ દુઃખી જન ઉપરનો અનુરાગ તે આશ્વાસન, વયમાં અને જ્ઞાનાદિમાં બાળક ઉપર તેમ સમાન જન ઉપરનો અનુરાગ તે રનેહ, અને પૂજ્યજન ઉપરનો અનુરાગ તે ભક્તિ:—એ ત્રણ વસ્તુનો તું જ મ્હોટો આધાર છે. પ્રકૃષ્ટ એટલે પ્રકર્યવાન ધર્મનું મૂળ કારણ આ ત્રણ અનુરાગ છે: તે કારણોનો મ્હોટો આધાર તું જ છે—તેના કાર્યભૂત પ્રકૃષ્ટ ધર્મના પ્રસાદની મૂર્તિ પણ તું જ જાણે હોય એવી તું છે. એ ધર્મના પ્રસાદનો કારણરૂપે તેમ કાર્યરૂપે સાક્ષાત્કાર તું જ કરાવે છે. (ઉત્તરરામ ઉપરથી)

૨ પ્રીતિ, વૈરાગ્ય, અને વિદ્યાનો મ્હોટો આધાર તું જ છે—જાણે કે પ્રકૃષ્ટ રસના પ્રસાદની મૂર્તિ તું જ છે.

પ્રીતિ, વૈરાગ્ય, અને વિદ્યા—એ ત્રિપુટીના અપૂર્વ સમાગમથી ઉભરાતો રસ જગતમાં સંપૂર્ણપણે જોવામાં આવતો નથી. જગતના મોટા ભાગને તો તેની કદપના પણ નથી. મૈયા, આવી સદ્સ્તુઓની સંપત્તિના સમાગમનું સ્થાન આપનામાં હોવાથી એ સંપત્તિને બળે અપૂર્વ રસનો પ્રકર્ષ અને પ્રસાદ આપે આજ મને પ્રત્યક્ષ કરાવ્યો છે. ધર્મ અને રસનાં એવાં રૂપનો એકત્ર સમાગમ આપે આપનામાં મને પ્રત્યક્ષ કરાવ્યો છે તે જ મહારા ઉપર આજ સુધી કોઈએ ન કરેલી કૃપા કરી છે તેના બદલામાં હું શું કરી શકું?”

અન્દ્રા—નવીનચંદ્રજી, આત્મશ્યાધા સાંભળવાનું એક કાળે મહારે આવશ્યક હતું. હવે તે આવશ્યક નથી. મહારા સ્વભાવને તે અનુકૂળ નથી. પણ તમારા જેવા સાધુજનના ઉદ્ધાર હૃદયમાંથી જ નીકળે છે અને એવાં હૃદયની પ્રસન્નતાનું હું નિમિત્ત થાઉં એટલું ફળ મને ઇષ્ટ છે. પણ હવે તેનો વધારે લોભ તે અતિલોભ થાય. વળી આપણા આ સમાગમનું પ્રયોજન કૃપા કરી તમે સફળ કર્યું છે તે જ બદલાથી મને સંતોષ થયો છે. હવે તો જે પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા તમે સ્વીકાર્યું છે તે પ્રવૃત્તિમાં તમારી ઉદારતા અને દક્ષતા સફળ થાવ અને મધુરીના અને તમારા પવિત્ર આશય સિદ્ધ થાવ એ આશીર્વાદ છે.

સર—મહારા હૃદયમાં આજ સુધી કોઈક બલવાન અંધકાર વ્યાપ રહ્યો હતો તેમાંથી મને પ્રથમ મુક્ત કરનાર ઉષા^૧ દેવી તે આપ છો. હું આપની સ્તુતિ કરતો નથી, પણ કાલે જે જોયું અને સાંભળ્યું તેનો આજ અનુભવ થયો તે આપના જ પ્રકાશથી થયો છે. આજ હું અંધકારમાંથી મુક્ત થયો તે જ આપના આશીર્વાદની સિદ્ધિ.

ગઈ કાલ વિષ્ણુદાસ નિરીક્ષા કરવા નીકળ્યા હતા તે અન્દ્રાવલી ઉભી દીડી ત્યાં સર્વ બાવાઓએ અલબગર્જના કરી હતી, યદુનન્દનનો જય પોકાર્યો હતો અને અન્દ્રાવલીનો જય પણ પોકાર્યો હતો. વિષ્ણુદાસજી પોતે અન્દ્રાવલી પાસે ગયા હતા અને તેનું કુશળ પુછી, રાસલીલા જોવા જવા આજ્ઞા કરી, એટલી અને માતાના મન્દિરની અને નૈવેદ્યાદિની અવસ્થા પુછી લીધી હતી. રાસલીલાપ્રસંગે વિષ્ણુદાસજી ન હતા પણ વિહારપુરીએ સાધુજનોને રાસરહસ્યનો ઉપદેશ સંમળાવ્યો હતો. એ ઉપદેશ થઈ રહેતા સુધી અન્દ્રાવલી એક ચિત્તથી શ્રવણ અને ધ્યાન ધરી ઉભી હતી અને સાધુઓના આગ્રહથી તે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોમાં અગ્રભાગે

વિહારપુરી સામી જ ઉભી હતી. ઉપદેશ કરી રહી વિહારપુરીએ સર્વ સાધુઓને આશીર્વાદ દીધા અને પ્રણામ કર્યો, તે પ્રસંગે ચન્દ્રાવલીને પણ પ્રણામ કર્યો, અને સ્ત્રી પુરુષ સર્વ સાધુઓએ તે ક્ષણે આનન્દ અને ઉત્સાહથી ચન્દ્રાવલીમૈયાનો અલખ જગલ્યો ને જય પોકાર્યો. આ સર્વ ચિત્ર સરસ્વતીચંદ્રે વિસ્મયથી પ્રત્યક્ષ કર્યું હતું પણ એ ચિત્રનું માહાત્મ્ય તેના હૃદયમાં આજ સમજાયું અને સાધુજનોના એવા પક્ષપાતના આ ઉત્તમ પાત્રને ચરણે પડવા અત્યારે તેનું નમ્ર દીન થયેલું હૃદય તત્પર થયું. ચન્દ્રાવલીએ હવે પોતે જવાની આજ્ઞા માગી તેના ઉત્તરમાં એ આ સ્ત્રીને માટેના પૂજ્યભાવનો અનુભવી બની બોલ્યો.

“ મૈયા, આપના હૃદયના અમૃતોદારથી હું એવો તૃપ્ત નથી થયો કે હવે તેની તૃપ્તિ નથી એમ હું કહું. પણ જે કૃપા આપે આ જીવ ઉપર કરી છે તેની મર્યાદા કેટલી રાખવી એ આપના પોતાના આધિકારની વાત છે. હું તો માત્ર હવે આપને વન્દન કરવામાં જ મ્હારું કલ્યાણ માનું છું. વસિષ્ઠ જેવા વિહારપુરીજીનાં અરુન્ધતી જેવાં ચન્દ્રાવલી—તેમના સમાગમનો આધિકારી હું આજ થયો અને ઉપા દેવી પેઠે આપે મ્હારો અધિકાર નષ્ટ કર્યો તો મ્હારે કહેવાનું એટલું જ બાકી રહે છે કે—

‘યયા પૂતમ્મન્યો નિધિરપિ પવિત્રસ્ય મહસઃ

પતિસ્તે સાધૂનામપિ ચલુ ગુરુણાં ગુરુતમઃ ।

ત્રિલોકીમઙ્ગલ્યામવનિતલલોલેન શિરસા

જગદ્વન્ધ્યાં દેવીમુપસામિવ વન્દે ભગવતીમ્ ॥”

સરસ્વતીચંદ્રે ચન્દ્રાવલીને ચરણે પડવાનું કર્યું ત્યાં એ સાધ્વીનાં પરપુરુષ-સ્પર્શના ત્યાગી કરકમલે આ પુરુષના શરીરને પોતાને ચરણે પડતાં અટકાવ્યું અને એ ઉભો થતાં એ બોલી.

“ નવીનચન્દ્રજી, આ ગિરિરાજના યોગીઓ આવા પ્રણામ યદુનન્દનને જ કરે છે—ગુરુજી પણ એવા પ્રણામ પોતાને થવા દેતા નથી. તો હું તો

૧. સૂર્યોદય પહેલાંનું પ્રભાત; મળરુદ્ધ.

૨. ત્હારો પતિ મ્હોટામાં મ્હોટા સાધુઓમાં પવિત્ર તેજનો નિધિ છે તે પણ ત્હારાથી પવિત્ર થયો મનાય છે, ત્રિલોકની તું મંગલકારિણી છે; તું જગતની વન્ધ છે, ઉપા દેવી જવી ભગવતી ! પૃથ્વીતળ ઉપર મ્હારું મસ્તક નાંખી તે વડે તને નમું છું. (ઉત્તરરામ ઉપરથી).

કોણ માત્ર ? સર્વથા હવે કાલાતિપાત થાય છે માટે તમે હવે તમારા પુણ્ય વિચાર કરો અને હું જાઉં છું—”

ચન્દ્રાવલી ગઈ. સરસ્વતીચંદ્ર તેની પુઠ પાછળ દૃષ્ટિ નાંખી રહ્યા. એ દૃષ્ટિમાં એનું ધ્યાન હતું એટલામાં એનું મુખ બોલવા લાગ્યું—

“The reason firm, the temperate will,
Endurance, foresight, strength, and skill;
A perfect woman, nobly plann'd,
To warn, to comfort and command.”

એના મનમાં ભાષા ઉદય પામી.

“સુન્દરગિરિ ! કેવાં સુન્દર મનુષ્યને તું આશ્રય આપે છે ? ચન્દ્રાવલી ! જે કાળે તમારા જેવી આર્યાઓ આ નિમ્નદેશમાં પ્રકાશતી હશે, જે કાળે વિદ્યા, રસ, અને પવિત્રતાના સંગમનાં તીર્થ આ દેશને ઉચ્ચદેશના અનુભવ કરાવતાં હશે, આજની અશિક્ષિત સૌભાગ્યદેવીની પ્રેમાસ્પદ શુદ્ધ સુન્દરતા આવી સૂક્ષ્મ—શરીરની સમૃદ્ધિઓ સાથે ગંગાયમુના જેવો સંગમ પામતી હશે—તે કાળ ગયો જ ! આર્યદેશ અધોગતિને પામ્યો તે તેથી જ !”

“ચન્દ્રાવલીમૈયા ! મહારી દીક્ષાના મંત્રનું રહસ્ય તમે વળી જુદું જ સમજાવ્યું !”

“She has shown me the evolution of the individual soul from its first flash to its last goal ! And she challenges me to verify its truth by the practice of Yoga ! And if we believe in Western science upon mere faith, on the ground that it is open to verification if we want, can I refuse some similar reception to so proud a production of my own countrymen ? And she has shown me the place of love in the economy of Nature. She has shown me how ‘life is real—life is earnest !’ She has carried me through the transmigration scheme in a novel but tangible way. And she has done it all to console

and sweeten a sweet life like my Kumud's and to settle, into some realistic practical form, a dreamy vagabond like myself !—My Kumud !—Ah ! I feel fired by thy name ! ”

“ હા ! કુમુદ—કુમુદસુંદરી ! ચન્દ્રાવલીમૈયાની આ સર્વ કૃપા તારે માટે. મહારા પ્રાયશ્ચિત્તનો અવધિ સમીપમાં દેખાય છે. પણ...પણ...”

આકાશમાં વનલીલાનો સ્વર સંભળાયો

“ અજબ સલુણી સખી મૃગનયની તું !

“ હૈ મોહન વશ કીયો રે ! ”

સુરસ્વતીચંદ્ર ચમક્યો. બુદ્ધિધનના ધરમાં કુમુદસુંદરી સાથે ગાળેલી ઘડી સાંભરીને શરીર કમ્પવા લાગ્યું.

“ સ્થૂલ શરીરનો વિશ્વાસ શો ? ચન્દ્રાવલીનો અભિપ્રાય ઇંગ્લેન્ડ વિના જોવો લાગે છે.

“ The same love that tempts us into sin,

“ If it be true love, works out its redemption ! ”

“ જે ધૈર્યે તે કાળે રક્ષણ કર્યું તે આજ સહાયભૂત નહીં થાય ? તે કાળે અવસર સૂક્ષ્મ હતો, પરગૃહમાં પ્રતિષ્ઠાને ભય હતું અને અન્ય ભય હતું—આ સ્થાને સાધુજનો એવાં સર્વ ભયને નષ્ટ કરે છે—ત્યાં તો ધર્મતું જ આ ભય ! એ ભયને પણ ચન્દ્રાવલી લેખતાં નથી; તેમને મન તો હું જ કુમુદનો પતિ છું અને પ્રમાદ જર છે.

“ My associations cannot accept this reasoning, even though ethically the lady has an unanswerable case for truth in the argument that all Hindu marriages are null and void ! The law, however, is not with her. The construction of our vast Society and the hard facts of life in it, make it only vastly and extremely perilous to admit her argument in practice.

૧. લૅડિડ.

૧ Lytton's Lady of Lyons.

Alas, that what seems so sound to unprejudiced reasoning and to the unartificial but artistic conscience of refined natural instincts, should have so totally lost its once sublime and august position from the ethical pantheon of our modern Hinduism! Blessed be these few sacred remnants of those days of the spiritual light and purity of my country” !

“ હું પતિ કે પ્રમાદ પતિ એ પ્રશ્ન પ્રમાદના મરણથી શાન્ત થાય છે. આ સાધુલોકના શાસ્ત્રથી કે પાશ્વત્ય શાસ્ત્રથી કે રાજકીય ન્યાયશાસ્ત્રથી કુમુદનું પાણિગ્રહણ અધર્મ્ય નથી. પણ મને તેની વાસના નથી. કુમુદસુંદરીની અત્યાર સુધીની રમણીય પવિત્ર ચિત્તવૃત્તિના ચિત્રમાં આ પાણિગ્રહણથી કલંક એસે તે તો દુઃસહ જ. સર્વથા સ્થૂલ શરીરને દૂર રાખી સૂક્ષ્મ શરીરનો જ સમાગમ રચવો, અને કુમુદસુંદરી પરિવ્રાજિકામઠમાં અથવા ચન્દ્રાવલી પાસે આયુષ્ય ગાળે, એ ચિત્ર જ રમ્ય છે.

“પણ...આ...વિચાર કરવાનો મને શો અધિકાર છે? મહે તો તેનો અપરાધ સંપૂર્ણ કર્યો. એ અપરાધ ઘોષ નાંખવાનો માર્ગ માત્ર એટલો જ કે એ અપરાધનું બલિદાન થયેલી શરીરિણીને જે માર્ગે શાન્તિ મળે તે માર્ગે આપવી. એ માર્ગ રમણીય છે કે નહીં, ધર્મ્ય છે કે નહીં, એ વિચારનો અધિકાર મને નથી—તેને છે. અથવા અલખકામતન્ત્ર પ્રમાણે તો આ વિચારનો અધિકાર કુમુદને સોંપી મહારે તટસ્થ રહેવું એ પણ ધર્મ્ય નથી. એ તન્ત્ર પ્રમાણે તો એ દુઃખી હૃદયનું પરિશીલન કરી, તેની અનેક ગુણઓમાં ગુપ્ત રહેલાં મર્મ શોધી, એ શોધથી જે માર્ગ જડે તે લેવો એ જ મહારો ધર્મ છે. અર્જુનનું રક્ષણ કરવા શ્રીકૃષ્ણે પ્રતિજ્ઞાનો ત્યાગ કરી ચક્ર લીધું હતું તે જ રીતે સંસારના ધર્મની અવગણના કરવાથી એ અનાથ હૃદયનો ઉદ્ધાર થાય એમ હોય તો તે કરવો એ મહારો ધર્મ !”

“ અતિતીવ્ર ધર્મ ! શું તું કુમુદને સંસારમાં નાંખવા મને પ્રેરશે? શું તેને પુનર્વિવાહિત કરાવવા તું મને આગળ કરશે? અથવા ખુદ્ધિ-ધન અને સૌભાગ્યદેવી જેવાંની વત્સલતાની ભોગિની શું એવાં હૃદયની પ્રીતિ ભુલી જશે? અથવા!—તે ગમે તેમ હો! પ્રમાદ ગમે તેવો

હો ! પણ એના મરણના ત્રાસકારક સમાચાર એને મ્હોડે કહેનાર હું જ થઈશ ? એ સમાચારથી એને દુઃખ નહીં થાય ? કેવું દુઃખ થશે ? તે મ્હારાથી કેમ જોવાશે ? દુષ્ટ હૃદય ! એ જોવાનું કે ન જોવાનું—તે વિચારવાનો તને શો અધિકાર છે ? સરસ્વતીચંદ્ર ! સરસ્વતીચંદ્ર ! સુન્દર-ગિરિના વિચિત્ર માર્ગ તને શા શા ધર્મ નહીં દેખાડે ? ”

“ અથવા—રૂહો—હું એ દુઃખ ખમવાને પણ આ સમાચાર કુમુદ-સુન્દરીને સંભળાવું—તો—તો—અંતે કદાચિત્ એ દુઃખ ભુલે અને સ્થૂલ વિવાહ ઇચ્છવાના લોભમાં પડે...અથવા...પતિમૃત્યુથી પોતાને સ્વતંત્ર થયેલી માની...વિવાહના લોભ જેટલું ધૈર્ય પણ...ન રાખે... તો તે અધો-ગતિ નહીં ? ... તે કાળે મ્હારું મનોબળ શું ? મ્હારો અધિકાર શો ? મ્હારો ધર્મ શો ? તે વિચારવાની તે કાળે મ્હારી શક્તિ શી ? અથવા મ-ધુરી કુમુદસુન્દરીને ઠેકાણે બીજી કોઈ સ્ત્રી નીકળી અને તે છતાં મોહમાં પડી મ્હારે કહેવું પડે કે—

“ इदमुपनतमेवं रूपमाकृष्टकान्ति

प्रथमपरिगृहीतं स्यान्नवेत्यव्यवस्यन् ।

अमरइव निशान्ते कुन्दमन्तस्तुपारं

न खलु सपदि भोक्तुं नैव शक्नोमि मोक्तुम् ॥

“ તો મ્હારે શું કરવું ? ”

“ પ્રમાદના સમાચાર તો નહીં જ કહું. તે સમાચાર તેણે નથી જાણ્યા ત્યાં સુધી એ પતિવ્રતા પોતાના મન ઉપર અંકુશ રાખશે. તે સમાચાર ન જાણવા છતાં પણ એનું મન ચલિત થશે તો...તો...હું તો સમાચાર જાણું છું તે જે પ્રવૃત્તિ બીજી રીતે બાધશૂન્ય છે તે કરેલા અપરાધને ધોવાને માટે ધર્મરૂપ છે તેમાં વશે કે કવશે પડવું એ જ પ્રાયશ્ચિત્ત સમાચાર તો હું નહીં જ કહું ! ”

“ No. That shall not be, and that for the simple reason that I cannot bear to see thy soul in anguish.

જેની કાન્તિ ક્ષિપ્ત નથી તેવું આ રૂપ મ્હારી પાસે આણ્યું છે તેનો સ્વીકાર પ્રથમ થયો હશે કે નહીં તેનો નિર્ણય નથી થઈ શકતો અને પ્રાતઃકાળે હિમથી ભરેલા કુન્દપુષ્પમાંના ભ્રમરથી નથી તેમાં રૂહેવાનું ને નથી તે મુકાવું તેમ હું પણ આ રૂપનો સહસ્રા ભોગ કે ત્યાગ બેમાંથી એક પણ કરી શકતો નથી. શાકુન્તલ.

Sweet angel at my helm ! I shall neither crush thee with news which can only make thee writhe, nor insult thee with idle conceptions of what thou art not, but shall see thee as soft and sweet and pure as thou always hast been. And if my love believes thee to be that, what fear can my heart harbour from thee and thy soul ? Ah ! Whither am I drifting ? Sweet Kumud”!

“ My soul is an enchanted boat

That, like a sleeping swan, doth float

Upon the silver waves of thy sweet singing,

And thine doth like an angel sit

Beside the helm conducting it.”^૧

“ ગુણસુન્દરીના હૃદયની પ્રતિમા ! સૌભાગ્યદેવીના પવિત્ર પક્ષપાતના પાત્ર ! તું જે માર્ગે મને પ્રેરીશ તે સુન્દર અને ધર્મ્ય જ હશે ! તારી વાસનાનું ગાન મહારા કાનમાં સંભળાય છે અને તે પવિત્ર જ છે ! ”

એના કાનમાં સંભળાયલું ગાન આજ ફરી સંભળાવા લાગ્યું : ચક્ર પેઠે ચારે પાસ ફરવા લાગ્યું.

“ વાંસલડી વાજે ! જોગીડા ! તું વાંસલડી વાજે !

× × × × × ×

લખ્યા લેખ મિથ્યા નહીં થાયે,

સંસારિણી જોગણુ થઈ જાયે ! વાંસલડીં

જોગીડા ! તું સમશ્યામાં ગાજે,

જોગણુ આવી સાંભળશે સાંજે ! વાંસલડીં

મૌરલીમાં સ્નેહભર્યું વાજે,

અવ્યક્તનું વ્યંગ્ય બધું ગાજે. વાંસલડીં

વાંસલડીમાં લખતું અલખ વાજે,

મહારા તારા અદ્વૈતને ગાજે ! વાંસલડીં

અલખ તુજ સૂક્ષ્મ સનાતન જે,

કુમુદને તું તેમાં પરોવ્યાં જાજે ! વાંસલડીં

હું, તું, તે અલખ સનાતન, એ

ત્રણે રાસ અદૈતમાં જ રમે ! વાંસલડીં
 હૃદય આ અલખ રસે નાવ જ છે,
 નાવિક તેમાં ચતુર તું સાવધ છે : વાંસલડીં
 જિવંહાને દાંતની ભીતિ તે શી ?
 કુમુદને સ્પર્શે નહી જ શશી ! વાંસલડીં
 જામે જ્યાં જગતમાંહી રાતલડી,
 પ્રદક્ષિણું એકાંત કરતો શશી, વાંસલડીં
 પ્રભા એની ચોમગ ચળકે જ્યાં,
 પશ્યું રંક કુમુદ જ વિકસે ત્યાં. વાંસલડીં
 નહી ચંદ્ર ભોગ કુમુદનો ધરે,
 કુમુદ એના શીલનથી જ હસે; વાંસલડીં
 એવો યોગ સાધુજનોને ગમે,
 એવે સમે શમદમ સાથે રમે. વાંસલડીં
 સુન્દરગિરિ સુન્દર યોગ રચે,
 મહારા તહારા હૃદયનો રાસ મચે. વાંસલડીં
 સંસાર આ અધમ ને બ્રહ્મ પશ્યો,
 છુટ્યાં ત્યાંથી, ઉદ્ધાર ઈશે ધણો. વાંસલડીં
 સંસાર એ છોડી, છુટ્યાં બે છીયે;
 જવું પાછાં તેમાં નથી કદીયે. વાંસલડીં
 સુન્દરગિરિ સન્તસમાગમ દે;
 લતાકુજ્જ એકાંત આશ્રમ દે; વાંસલડીં
 વિકારથી શૂન્ય વિહારો વહે,
 પવન પેઠે ધીર ને શાંત સરે; વાંસલડીં
 બહાલા ચન્દ્ર ! ત્યાં હું સુગન્ધ વહું,
 વિકસું ને સચેતન હૃદય ધરું. વાંસલડીં
 પાંખડીયો આ ફરફર થાતી ખીલે,
 રસિકના સૂક્ષ્મ રસોને ઝીલે ! વાંસલડીં
 અખંડ સચન્દ્ર એ રાત રહે !
 અલખ પ્રીતિ કુમુદની અચળ રહે ! વાંસલડીં ”

પ્રવેદાસ ચન્દ્રાવલી જોડે વાતો કરવામાં રોકાયો હતો. તે પાછો આવ્યો
 કે આ સૃષ્ટિ શાંત થઈ.

પ્રકરણ ૨૪.

વિષ્ણુદાસબાવાનું સામર્થ્ય ને સરસ્વતીચન્દના

મુક્ત શરીરની સંસિદ્ધિના માર્ગ.

તથા મહાપથ આતત ઉમૌ ગ્રામૌ ગચ્છતીમં ચામું
ચૈવમેવૈતા આદિત્યસ્ય રશ્મય ઉમૌ લોકૌ ગચ્છન્તીમં ચામુષ્મા-
દાદિત્યાત્પ્રતાયન્તે તા આસુ નાડીષુ સૃષ્ટા આમ્યો નાડીમ્યઃ પ્રતાયન્તે
તેઽમુષ્મિન્નાદિત્યે સૃષ્ટાઃ । તથત્રૈતત્સુપ્તઃ સમસ્તઃ સંપ્રસન્નઃ
સ્વપ્નં ન વિજાનાત્યાસુ તદા નાડીષુ સૃષ્ટો ભવતિ તં ન કશ્ચન
પાપ્મા સ્પૃશતિ તેજસા હિ તદા સંપન્નો ભવતિ ॥ છાંદોગ્યોપનિષદ્.

વિષ્ણુદાસ બાવા સુન્દરગિરિ ઉપર હોય ત્યારે તેમનું
આનિહક નિશ્ચિત પ્રનાલિકા પ્રમાણે ચાલતું. પણ
સાધુસંઘ પર્વત ઉપરથી ઉતરી નીચલા દેશમાં અલખ
જગવવા જતો તે પ્રસંગે તો તેમનો કાળ જ્ઞાનવાર્તામાં
જ જતો. અમુક સ્થાનનો સંકેત કરી ત્યાં વિષ્ણુદાસ
જે ચાર સાધુઓ સાથે મધ્યાહ્ન ગાળતા અને બીજા

સર્વ સાધુઓ ચારે પાસ છુટા છુટા વેરાઈ જતા. સૂર્ય જરા નમે એટલે
વિષ્ણુદાસ પણ પાસેના કોઈ ગામમાં કે નગરમાં, મઠમાં કે તીર્થમાં,
ઉપદેશ કરવા જતા, અને સંસારી વિદ્વાનો તેમની પાસે આવે તેને બોધ
આપતા. સંધ્યાકાળે અન્ધકાર પડે ત્યાં સાધુઓ સંકેતસ્થાનમાં મળે,
શ્રમ ઉતારે, મળેલી ભિક્ષામાં ફલમૂલ હોય તેનું પ્રાશન કરે અથવા
રસોઈ કરી જમે, અને અંતે સુન્દરગિરિ પાછા જાય.

રત્નનગરી અને મનહરપુરી વચ્ચે એક મોટું હિમસર નામનું સરોવર
હતું, અને ચંદ્રાવલી સરસ્વતીચંદ્રને મળી પાછી ગઈ તે પળે આ સરોવર
સુધી સાધુઓ પહોંચી ગયા અને તેને તીરે લીંબડા, આંબા, અને પીપળાના
વૃક્ષોની ઘટાવાળું સ્થાન હતું ત્યાં સંકેતસ્થાન રાખી સઉ વેરાવા લાગ્યા.
વિહારમઠનો અધિષ્ઠાતા રાનભારતી, વૃદ્ધ બ્રહ્મચારી સાધુ જ્ઞાનકીદાસ,
વિહારપુરી, અને જે બીજા સાધુઓ વિષ્ણુદાસ પાસે રહ્યા. આ જે બીજા
સાધુઓ મૂળ સંસારી હતા અને વિષ્ણુદાસની પેટે જ પૂર્વાશ્રમનો ત્યાગ
કરી સાધુ થયા હતા. એ જે જણ વીશ બાવીશ વર્ષનો હતા, ઈંગ્રેજી જાણતા
હતા, અને વિરક્ત લાગતા હતા. તેમાંનો એક સ્વભાવે શાંત અને બુદ્ધિમાં

જરા જડ હતો. તેણે પોતાનું નામ શાંતિદાસ પાડ્યું હતું. ખીજો સ્વભાવમાં તેમ બુદ્ધિમાં જરી મસ્ત હતો અને તેને એટલી બધી વાતોમાં શંકા થતી કે એણે પોતાનું નામ જાતે જ શંકાપુરી પાડ્યું હતું અને, મશકરીમાં શાંતિદાસને શંકાભારતી નામ આપી, શંખભારતી ઉચ્ચાર કરતો હતો. શાંતિદાસ તેમાં પણ શાંતિ રાખતો હતો. સુંદરગિરિનો સંપ્રદાય એવો હતો કે નવા સાધુઓને અલખ જગત્તવા કે ભિક્ષાર્થે મોકલવા નહીં પણ વર્ષાવધિ ગુરુના અન્તેવાંસી થઈ રહે.

સરોવરના આરા ઉપર દૃષ્ટિ પડે એવે સ્થાને એક આંખાના થડ આગળ મૃગયર્મ પાથરી સર્વેયે વિષ્ણુદાસમાટે બેઠક રાખી. શંકાપુરી અને શાંતિદાસ સરોવરમાં તરવા પડ્યા. બાકીનું મંડળ ગુરુની આશપાશ બેઠું. સરોવર ભણી દૃષ્ટિ ફેરવી વિષ્ણુદાસ બોલ્યા.

“ વિહારપુરી, ત્હારું હૃદય આ સ્થાનના જેવું શાંત અને શીતળ છે— તેનું કારણ ચન્દ્રાવલીમૈયાની અસ્પૃશ્ય ઉચ્ચ શાખાસમૃદ્ધિની જ છાયા છે. નવીનચંદ્રજીનું હૃદય આ સરોવર જેવું છે, શીતળ છે, શાન્ત છે, અમૃતથી ભરેલું છે, અગાધ છે, પણ એના અંતર્ભાગમાં-શાં સત્ત્વ તિરોહિત છે તે સમન્નતું નથી. ”

વિહારપુરી કંઈ સ્મિત કરી બોલ્યો “ એ સરોવરને માથે વૃક્ષોની છાયા નથી અને સૂર્યના તાપથી તેમાંનો રસ સુકાય છે. વિહારપુરીને માથે છાયા ન હોય તો પણ તાપથી સહસા સુકાય નહીં એવો એનો પૃથ્વી જેવો જડ સ્વભાવ છે. ”

શાંતભારતી:—ગુરુજી, ચન્દ્રાવલીમૈયાએ ચિકિત્સા કરી તો ઔષધ પણ તેમનું જ દર્શાવેલું કરવું યોગ્ય છે.

જાનકીદાસ—તે સર્વ તો રાત્રિયે જણાશે.—

વિહાર—રાત્રિએ જો નવી સૃષ્ટિ રચવાનો સંભવ હોય તો દિવસે તેની યોજના કદખી રાખીયે તે કીક.

વિષ્ણુ—વિહારપુરી !

વિહાર—જી મહારાજ !

વિષ્ણુ—આજ રાત્રિથી નવીનચંદ્રજીને ચિરંજીવશૃંગમાં વાસ આપવો.

જ્ઞાનકી૦—તેમને તો વિહારમઠ પાસે કંઈ સ્થાન મળે તો ઠીક, કે ચિકિત્સા પુરી થયે એ મહરૂપ ઔષધ પણ પાસે જડે.

જ્ઞાન૦—ધારેલી ચિકિત્સા અયથાર્થ નીવડશે તો વિરક્ત નવીન-ચંદ્રજીને જ્ઞાનકીદાસની યોજનાથી પોતાનો તિરસ્કાર થયો લાગશે.

વિળજી૦—વિહારપુરી શું ધારે છે?

વિહાર૦—આપની યોજના શાં કારણથી વિચારી છે?

વિળજી૦—કારણ અને કાર્ય ઉભય મ્હોટાં છે.

વિહાર૦—તેથી જ મ્હારો પ્રશ્ન છે.

વિળજી૦—તમે ત્રણે સાધુજન યદુશૃંગના સંપ્રદાયના વિચારઆચારમાં પ્રવીણ છો અને ઉદાર છો. આ સંપ્રદાય પ્રમાણે આપણા ત્રણે મઠના મહંતનું કાર્ય કરવા વધારે અધિકાર કેનો?

“ એ જોવાનો અધિકાર તો આપનો: ” જ્ઞાનકીદાસ બોલ્યો.

“ રસ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, આદિ શિષ્ટ પદાર્થોનો સમુચ્ચય ક્યાં ઉત્કૃષ્ટ છે તેની

“ પરીક્ષા આપે આપના સામર્થ્યથી કરવાની છે: ” જ્ઞાનભારતીએ કહ્યું.

“ એ સર્વ સત્ય છે. પણ તે ઉપરાંત આ પણ સત્ય છે કે સંસારનાં

“ અનુભવ અને સાધુજનના ઉત્કર્ષ એ ઉભયનાં જાતે અનુભવ અને અવ-

“ લોકન જેણે કર્યા હોય અને તેમાંનું અલક્ષ્ય નવનીત જેણે ફેલાવ્યું હોય

“ તે જ આ મ્હોનું સ્થાયિ કલ્યાણ કરી શકે છે અને માટે જ આપ આ

“ મંગલ પદમાં વિરાજમાન છો: ” વિહારપુરીએ વિળજીદાસને કહ્યું.

વિળજી૦—તેવું પાત્ર શોધી ફેલાડી તેને આ પદને યોગ્ય કરવા—સિદ્ધ

કરવા—આજથી પ્રયત્ન માંડવો એ આ દેહનો ધર્મ છે. આજ સુધી સાધુ-

જનોને સર્વાનુમતે એવું ગણાતું હતું કે વિહારપુરી આ સિદ્ધિને પાત્ર છે.

હવે વિહારપુરી જ એમ ગણે છે કે સંસારનાં અનુભવી, સાધુજનના

ઉત્કર્ષમાં સ્વભાવસિદ્ધ, અને અન્ય સર્વ યોગ્યતાઓથી સમૃદ્ધ નવી-

નચંદ્રજીને જ આપણા મંગલકાર્યમાં સિદ્ધ કરવા ઉચિત છે.

વિહાર૦—તેમાં કંઈ બ્રાન્તિ નથી.

જ્ઞાનકી૦—નવીનચંદ્ર વિહારમઠના અધિકારી હોય તો આ પરમ સિદ્ધિને માટે તેમની યોગ્યતામાં ન્યૂનતા આવે.

જ્ઞાન૦—વિહારમઠના અધિષ્ઠાતાનું સ્થાન ભોગવ્યાથી જ વિહાર-પુરીજી આજ સિદ્ધ થયા છે, અને એવા પણ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે

કે જ્યારે વિહારમહત્તા અધિષ્ઠાતા અને ત્રણે મહત્તા મહન્તનો અધિકાર એક જ સમર્થ પુરુષની પાસે હતો.

વિષ્ણુ—પણ એમાં વધારે પુણ્યકાર્ય શું ?

જ્ઞાન—મહન્તને સ્થાને એસવાને પ્રસંગે પરિવ્રજિત હોય અને ત્યાર પહેલાંના સર્વ અનુભવમાં સિદ્ધ હોય તેનો જ અધિકાર પુણ્ય. તેવો અધિકારી ન મળે તો મધ્યમ પક્ષે મહારા જેવાનો અધિકાર.

વિહાર—જ મહારાજ, આપનાં સંસિદ્ધ વિચારમાં નવીનચંદ્રણથી જ સર્વ મહત્તે કલ્યાણ થઈ શકશે ને મહારા વિચારમાં પણ તેમ જ છે તો તેઓ વિહારી હશે કે ત્યાગી હશે તે વિચાર ઉપેક્ષા કરવા જેવો છે. તેમનામાં બુદ્ધિ, રસ અને જ્ઞાન અપૂર્વ છે.

વિષ્ણુ—જે તેમ જ છે તો વિચાર દુર્ઘટ નથી અને મહારા મનનાં કારણ કાર્ય સાંભળો. જ્યોતિઃશાસ્ત્રને અનેક રીતે વિચારતાં નવીનચન્દ્રને કાંઈ મહાન્ ત્યાગનો યોગ છે અને યદુશુંગને તેનાથી મહાન્ લાભનો યોગ છે. તેમનો સર્વ સાધુઓને જે જે અનુભવ થાય છે તે જ્યોતિઃશાસ્ત્રના ઉદ્ધારને પુષ્ટિ આપે છે. પણ વિહારપુરી એ પુરુષના ઉંડાં મર્મસ્થાનમાં કંઈક દુઃખ દેખે છે અને દુઃખ હોય તો તે વાસનાજન્ય હોવું જોઈએ. સ્ત્રીવિષયમાં પણ આ પુરુષને અપૂર્વ ત્યાગનો યોગ છે અને જે એમનું દુઃખ તત્સંબંધિની વાસનાથી હોય તો પણ એ વાસના અગ્નિપરના જળ પેડે સ્વતઃ નષ્ટ થશે, અને ચન્દ્રાવલીમૈયાની સૂચનાના પ્રયોગમાં મને કાંઈ ભીતિ લાગતી નથી. આપણા સાધુજનો, દિવસે એકાન્તમાં પણ અન્ય સાધુજનોના શ્રવણપથથી દૂર રહી તેમના નયનપથમાં રહીને જ, પરિશીલન અને સંવનન કરે છે. પણ ચન્દ્રાવલીની સૂચના સત્ય હોય તો આમાં તો તે ઉભય વિધિ સમાપ્ત થઈ ગયા છે અને આપણે માત્ર એટલું જ કહેવાનું બાકી રહે છે કે, દમ્પતી, વિહારમહત્તા વાસ સ્વીકારો. એમ કહેવું કે નહીં તે તો એ જે જણ મળે ને નિશ્ચય કરે તે ખરો. પણ એ મેળાપ અને નિશ્ચયને માટે પ્રસંગ આપવા વિહારમહ વિના બીજા સ્થાનની આવશ્યકતા છે.

વિહાર—એ વિચાર તો આપે સૂક્ષ્મ અને સત્ય જ કર્યો.

વિષ્ણુ—એ બીજું સ્થાન તો ચિરંજીવશુંગ જ ઉચિત છે. નવીનચન્દ્રણને દેહાન્તરિત અનેક જન્મસિદ્ધિઓ અનેકધા પરિપાક પમાડે છે તે સ્પષ્ટ છે અને એટલી સિદ્ધિથી સિદ્ધ થયલાને ચિરંજીવશુંગઉપર સિદ્ધ

પુરુષોનો સમાગમ થવાનો. નવીનચંદ્રજીને એ અપૂર્વ લાભ થાય તો આ ત્રણે મહત્ત્વ અપૂર્વ કલ્યાણ કરી શકશે. ચન્દ્રાવલીમૈયા એક કારણથી આ કાર્ય પ્રિય ગણશે; હું બીજા કારણથી પ્રિય ગણીશ.

જ્ઞાન—આપે ઉત્તમ વિચાર કર્યો. મધુરીમૈયાના સંસ્કાર પણ ચમત્કારક છે અને સિદ્ધશેનકાળે આ દમ્પતીનો સહચાર રસ અને જ્ઞાનનો સૂક્ષ્મ યોગ પામશે.

શંકાપુરી અને શાંતિદાસ આવી બેઠા હતા તેમાંથી શંકાપુરી બોલી ઉઠ્યો.

“ પુરુષની જન્મસિદ્ધિથી સ્ત્રીને પણ જન્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી હશે? ”

વિષ્ણુ—સર્વ તારામંડળ વચ્ચે ગુરુવાકર્ષણનું નાડીચક્ર છે એવું પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રમાં છે એમ તમે કહેતા હતા ?

શંકા—જી હા. હું ઇંગ્રેજી વિદ્યા ભણ્યો છું તેમાં આ વાત સિદ્ધ કરી છે.

વિષ્ણુ—યોગશાસ્ત્રમાં, જ્યોતિ:શાસ્ત્રમાં, અને અલક્ષ્યમતનાં લક્ષ્ય-શાસ્ત્રમાં પણ એવાં જ નાડીચક્ર વર્ણવેલાં છે, અને તે ચક્ર તે શાસ્ત્રના અનુભવી લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓને પ્રત્યક્ષ થાય છે. ખગોળશાસ્ત્રના નાડીચક્ર પેઠે જ્યોતિ:શાસ્ત્રનું નાડીચક્ર પણ અલક્ષ્ય અને માત્ર પરીક્ષાસંવેદ્ય છે. મનુષ્યનાં શરીર, બુદ્ધિ, વાસનાઓ, અને ભાગ્ય સૂર્યમંડળના અને ગ્રહોપગ્રહોનાં નાડીચક્રમાં પ્રવર્તે છે. અનેક નક્ષત્રોથી ભરેલી દ્વાદશ રાશિઓના તારામંડળની વચ્ચે ઊર્ણનાભિની જળ પેઠે સૂક્ષ્મ નાડીચક્ર છે તેમાં સૂર્યમંડળમાંનું ગ્રહમંડળ બંધાર્ધ સંધાર્ધ રીવાર્ધ ગયું છે અને અનન્ત અક્ષાંશમાંનાં સર્વ મહત્ત્વ અંગને અને આણુઅંગને, જડને અને ચેતનને, કર્મજળને અને ભાગ્યજળને, વાસનાજળને અને ભોગજળને, આ સર્વ નાડીચક્રોના પ્રવાહોમાં અને પ્રતિપ્રવાહોમાં તરીને અને ડુબીને, પરિપાક પામવા પડે છે. આ નાડીચક્રોની નાડીઓમાં પ્રીતિનાં નાડીચક્રોનો અંશરૂપે અંતર્ભાવ છે. સંસારીઓમાં લગ્નાદિકાર્યમાં પુરુષ ધર્મક્રિયામાં પ્રવર્તે અને સ્ત્રી તેને માત્ર પ્રાણિરુપરી કરી સ્થિર રહે એટલાથી જ એ સ્ત્રીનો ધર્મસહચાર સફળ થઈ શકે છે તે તમે જોયું હશે. શુદ્ધ ધર્મ્ય પ્રીતિથી સંધાયેલાં દમ્પતી વચ્ચે આવાં નાડીચક્ર છે, અને સાંકળતો એક છેડો ખેંચે આખી સાંકળ ખેંચાય છે તેમ જન્મસિદ્ધિના નાડીચક્રના બળથી ઉત્કર્ષ પામનાર સ્વામી જોડે પતિવ્રતા પણ આકર્ષાય છે. તે બે એક નથે નથાય છે, સમાન પ્રારબ્ધમાં પ્રવર્તે છે, અને સમાન ભાગ્યભોગનું આસ્વાદન કરે છે. સંસારીઓમાં જે

સમાગમોત્કર્ષ ધુણાક્ષરન્યાયે જ થાય છે તે અલક્ષ્યસંપ્રદાયનાં દમ્પતી-
ઓમાં સ્વભાવસિદ્ધ પરિપાક પામે છે. નવીનચંદ્રજી પાછળ મધુરીમયા
આત્માજી દોઢ નાડીચક્રના જળથી આકર્ષાઈ આવેલાં છે અને તે જ નાડીચક્ર
તેમના અનાગત પ્રારબ્ધનો ઉત્કર્ષ ચિરંજીવચૂંગ ઉપર રચે તો તેને લક્ષ્ય-
વિભૂતિ જ ગણવી.

શંકાપુરી—જે એ ઉત્કર્ષ જાતે જ રચાવાનો હોય તો આપ જેવા
વિરક્ત મહાત્માએ આ સ્ત્રીપુરુષને એકઠાં કરવાની ક્ષુદ્ર પ્રવૃત્તિમાં શું
કરવા પડ્યું પડે ? એ કામ તો વિહારમઠના અધિષ્ઠાતાનું છે.

જ્ઞાન—શંકાપુરી, તમે શાંતિદાસને માટે જે ઉપનામ આપો છે
તેવા તમે પણ શંખભારતી દેખાવ છો. ગુરુજીની અને અલખ સંપ્રદાયની
અવજ્ઞા કરનાર જન આપણા મઠમાંથી બહિષ્કાર પામે છે.

શાંતિદાસ—ખરી વાત છે. માખાપ છોકરાંને પરણાવે અને ભેગાં
રાખે તેમ ગુરુજી કરે છે તેમાં એમનો દોષ કહાડવો એ તો કૃતદ્વિતા થાય.

વિહારપુરીથી હસી પડાયું: “ જી મહારાજ, નિમ્નદેશનાં બ્રહ્મ સંસા-
રીયોના સંસ્કાર આ સાધુઓમાંથી ધસાઈ જવાની હજી ઘણી વાર છે એ-
ટલામાં, એ સંસારનો અનુભવ આપને હતો તેના સાધનથી, આપ આમને
તૃપ્ત શાંત કરી શકશો.

જ્ઞાનકી—શાંતિદાસ ઉચિત વચન બોલે છે. તેઓ પણ સંસારી હતા.
અને એમનાં સંસારસંસ્કારી વચનથી સંસારસંસ્કારવાળા શંકાપુરીની
શંકા શાંત થવી જોઈએ. વિપ્રસ્ય વિવ્રમૌષધમ્.

વિષ્ણુ—શંકાપુરીની શંકા સ્થાને થઈ છે. અનેક પ્રવાસીઓ ભિન્ન
ભિન્ન માર્ગે થઈને એક જ સ્થાનમાં પહોંચે અને તેમાંના દોઢકિને એવી
બ્રાન્તિ થાય કે જે માર્ગે થઈને હું આવ્યો છું તે માર્ગે આ સર્વ આવ્યા
હશે—તો તે બ્રાન્તિ અસ્થાને નથી. વિહારમઠના અધિષ્ઠાતાના સૂક્ષ્મ ધર્મ
જાળવનાર જ્ઞાનભારતી નવીનચંદ્રજીને માટે જે યોગ ઇચ્છે છે તેનું તાર-
તમ્ય સમજી શકવા જેટલો તેમનો પરિચય શંકાપુરીને થયો નથી, તે એની
દૃષ્ટિમાંથી સંસારનાં મમતા અને અહંકારથી બનેલા ભેદભેદ ખસી ગયા
નથી. સંસાર સ્ત્રીને શુદ્ધ ગણે છે અને સ્ત્રીપુરુષના યોગમાં શારીરક પ્રયોગ
અને સંતાનવાસના વિના બીજનું ફળ લેખતો નથી. જ્ઞાનભારતી ! હું પણ
જો જ સંસારમાં હતો, અને સ્ત્રીપુરુષને અને શિશુશુદ્ધાદિને કેવળ આત્મરૂપ

માની લખ સંયોગોમાં અલખ પરમાર્થ જોવા શીખતાં મને પોતાને ઘણો કાળ લાગ્યો હતો, અને શંકાપુરી તો ગિરિરાજ ઉપર નવાં જ છે. તેમની અને નવીનચંદ્રજીની દૃષ્ટિઓને સરખાવી નવીનચંદ્રજીનો ઉત્કર્ષ સમજી લ્યો! જ્ઞાનભારતી નવીનચંદ્રજીનો ઉત્કર્ષ એક દિશામાં ધમ્મછે; હું ખીજી દિશામાં ધમ્મહું; એમના ચિત્તમાં એક માર્ગ છે. મહારા ચિત્તમાં ખીજો માર્ગ છે. મહારા માર્ગનું ફળ નવીનચંદ્રજીને ચિરંજીવશૃંગમાં વાસ આપવાથી આવે છે. જ્ઞાનભારતીના માર્ગનું ફળ પણ એ જ આવે છે. મહારા હાથમાંનાં રજ્જુમાં શંકાપુરીને આ ધર્મસાદૃશ્યથી સર્પની ભ્રાંતિ થઈ.

શંકા૦—ભલે તેમ હો. પણ જો જ્યોતિઃશાસ્ત્ર પ્રમાણે આપનો ઉદ્દેશ ગ્રહયોગથી જ ફળે એમ છે તો આપે આટલી પણ પ્રવૃત્તિ શા માટે કરવી? તેના પ્રારબ્ધમાં હશે તે થશે એમ માની તટસ્થ કેમ ન રહેવું?

શાંતિ૦—ગુરુજી, પણ નવીનચંદ્રજીને અને મધુરીને એક સ્થાનમાં રાખવાનું તો આપને પણ સંમત છે—તો પછી આપના અને જ્ઞાનભારતીના માર્ગ જુદા કેમ?

વિજ્ઞાન૦—શંકાપુરી, જ્યોતિઃશાસ્ત્રથી મનુષ્યની ગતિ અને ઈશ્વર-ચ્છાના માર્ગ પ્રકાશમાં આવે છે; તેનાથી મનુષ્યના ધર્મ નષ્ટ થતા નથી. નવીનચંદ્રજીનું શરીર જંગલમાંથી અને અંધકારમાંથી ગ્રહોના નાડીચક્રના વેગથી આપણા હાથમાં આવ્યું અને આપણે તેના સમાગમના નિમિત્ત થયા. ફલાદેશે સ્પષ્ટ કર્યું કે એ શરીર આપણા અલખ કાર્યમાં રત્નરૂપ થશે. એ પુરુષના અતુલવથી અને પરિચયથી આપણે તેની અમૂલ્યતા અને તેના શુદ્ધ સિદ્ધ સંસ્કાર પ્રત્યક્ષ કર્યા, અને તેના તેજનો ચમત્કાર દીઠો. કોઈપણ અલખ-સ્ત્રુલિંગની દીપ્તિનો પૂર્ણ સત્કાર કરવો અને તેના શુભ સંસ્કારને સૂક્ષ્મ કરવા એટલો તો અલખ-મહનો સામાન્ય ધર્મ છે—કે જેને બળે તમે અને શાંતિદાસ આ સાધુજનોની ક્ષમાના અને આશ્રયના ગ્રાહક થઈ શક્યા છો. તો નવીનચંદ્રજી જેવા તેજસ્વી મનસ્વી સ્ત્રુલિંગની જ્વાલાઓને જગાડવાને તો આ મઠ જે કરે તે ઓછું છે. એ જ્વાલાઓના જગવાથી જો આ મઠનું કલ્યાણ જ થતું હોય અને તે જ્વાલાઓની મધ્યે ઉભા રહી સર્વ સાધુજન જ્વાલામાલી જેવા થઈ જતા હોય તો તો તેમ કરવા પ્રયત્ન કરવો એ આપણો અનિવાર્ય ધર્મ છે અને ગ્રહોનો ફલાદેશ એ ધર્મદીપમાં તૈલ પુરે છે. જે ફલાદેશની સિદ્ધિએ આપણને આ રત્ન આપ્યું તે જ ફલાદેશ આપણે શિર આ ધર્મ મુકે છે.

શંકા૦—ફલાદેશમાં અને આપણી દૃષ્ટિથી ભાસતા ધર્મમાં વિરોધ આવે ત્યારે શું કરવું? ફલાદેશ કહે કે કે કાલ મરવાનું છે અને વ્યવહારદૃષ્ટિ કહે કે આજ વિવાહ કરવો ત્યારે શું કરવું?

વિષ્ણુ૦—ધર્મકાર્યની વ્યવસ્થા એવી છે કે અલક્ષ્ય પરમાત્માની લક્ષ્ય દૃષ્ટિ સત્પુરુષના હૃદયમાં સ્પુરે છે તેને જ પ્રથમ આદર આપવો. એ દૃષ્ટિથી કંઈક ધર્મ આવશ્યક ભાસે છે, કંઈક પદાર્થ અધર્મરૂપજ ભાસે છે, અને અન્ય વસ્તુઓમાં ધર્મ કે અધર્મ કંઈ હોતું નથી. લક્ષ્ય દૃષ્ટિને જે ધર્મ આવશ્યક લાગે તે સર્વથા કાર્ય છે—ફલાદેશ તો શું પણ શુરુવચનનો પણ તેમાં અનાદર સાધનભૂત હોય તો તે યોગ્ય છે. પ્રહલાદે પિતાના વચનનો આ ધર્મકાર્યે અનાદર કર્યો. લક્ષ્યદૃષ્ટિને અધર્મ્ય લાગે તે એવીજ રીતે સર્વથા ત્યાજ્ય છે. તૃતીય વસ્તુ ગ્રાહ્ય પણ નથી, હેય પણ નથી. એમાં તો મનુષ્ય પોતાના સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરોની રસવૃત્તિ પ્રમાણે વર્તવા સ્વતંત્ર છે. એ સ્વતંત્રતાના અધિકારી ઉપર બલાત્કાર ન કરવો—એ બુદ્ધિમંદ ન કરવો પણ એ અધિકારીને—તેના પોતાના લખ-અલખ સંસ્કારોને બળે પરિપાક પામવા દેવો એ અલખ સંપ્રદાયનો એક મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. એવા વિષયમાં ફલાદેશનો શ્રદ્ધાળુ જન શ્રદ્ધા પ્રમાણે વર્તે તો તો ફલાદેશ અશુદ્ધ નીવડે હાનિ થવાનું ભય અને શુદ્ધ નીવડે લાભ થવાનો સંભવ. એ ભય અને સંભવ તો વ્યવહારના વ્યાપારના અંગભૂત છે; સાધુજનો તેમાં ઉદાસીન છે—કારણ વ્યવહારમાં તેઓ સંક્રાંત-ધર્મ પાળે છે એટલે શરીર આદિના વ્યવહારમાં તેઓ પ્રાપ્ત સ્થિતિને અનુકૂલ થઈ જાય છે અને અપ્રાપ્તથી સંકુચિત રહી તેની વાસના રાખતા નથી. વિહારમઠની વ્યવસ્થા આ જ ધર્મ પ્રમાણે રાખવામાં આવે છે. વિહારમઠમાં સૂક્ષ્મ શરીરનાં લગ્ન થાય છે અને સ્થૂલના મરણનું ભય રાખવામાં આવતું નથી. જે ભગવાન અલખ મદન દમ્પતીને પરિશીલનાદિથી સિદ્ધ કરી વિવાહિત કરવા પ્રયત્ન કરે તો તેમાં ફલાદેશના કે મરણના ભયથી સાધુજનો કમ્પતા નથી. નવીનચંદ્રજીને ચિરંજીવ શૃંગમાં મોકલવા મને એક કાર્ય માટે કલ્યાણ ધર્મ લાગે છે; જ્ઞાનભારતીને ખીજા કાર્ય માટે લાગે છે. નવીનચંદ્રજીના કલ્યાણમાં મધુરીમૈયાના કલ્યાણનું નાડીચક્ર ભળેલું હોય તો અત્રણ પરમાત્માની તે ઇચ્છાને પેલા કલ્યાણ ધર્મને વહન આપનારી ગણવી તે તે ઇચ્છાથી પ્રતિદ્વંજ થવું તે અધર્મ છે.

શંકા૦—આપ પરમાત્માની ઇચ્છાને પ્રબળ ગણાવો કે શ્રેણીના નાડીચક્રના અનિવાર્ય વેગને?

વિષ્ણુ૦—પરમાત્માના વિશ્વરૂપમાં—અલખના લખરૂપમાં—ગ્રહો અં-
શભૂત છે અને તેમનાં નાડીચક્રનું મૂળ પરમાત્માની ઇચ્છા સાથે જ
સંધાયું છે અને એ નાડીચક્ર ઉપર અને આપણાં સર્વના ઉપર એ પરમ
ઇચ્છા ઇશરૂપે-નિયંતારૂપે-પ્રવર્તે છે. યોગશાસ્ત્રનાં, ગ્રહોનાં અને
નક્ષત્રોનાં, અને એવાં અનેક નાડીચક્ર સર્વ લખ સંસારનું અદ્વૈત આપણી
દૃષ્ટિમાં પ્રત્યક્ષ કરાવી શકે છે. પણ એ દૃષ્ટિ આ ચર્મચક્ષુથી ભિન્ન છે.

શંકા૦—પણ ગ્રહોપગ્રહની શુદ્ધ સ્થિતિ આપણા લોક ક્યાં જાણતા
હતા? આપણા લોક સૂર્યને ફરતો માનતા, હાલની વિદ્યાથી પૃથ્વી ફરતી
મનાય છે, અને ગ્રહો તો ઘણાક નવા શોધાયા છે. એ સર્વના અંજાનને
કાળે બાંધેલાં જાતક-તાજક તો ભ્રાન્તિરૂપ જ હોવાં જોઈએ.

વિષ્ણુ૦—અલખ રહસ્યનું શાસ્ત્ર અલખના જેવું એક અને નિત્ય છે.
અલખના લખરૂપનાં શાસ્ત્રપ્રકરણ અનેક અને અનિત્ય છે, કારણ લખ-
જ્ઞાન વ્યક્તિઓની દૃષ્ટિઓનાં મીલનોન્મીલન અને ગ્રહણશક્તિઓના
ઉપર આધાર રાખે છે. નક્ષત્રશાસ્ત્ર સ્વરાજ્યનાશ પછી આ દેશમાં
કુણ્ઠિત થયું છે તે અન્યત્ર વૃદ્ધિ પામ્યું હશે. એ વૃદ્ધિથી લક્ષણ ફેરવવાં
પડે પણ નવા અને જુનાઓ ઉભયના લક્ષિત પદાર્થ લક્ષ્ય કર્યા વિના
લક્ષણ ફેરવાતાં નથી, અને ગ્રહોપગ્રહોનાં નાડીચક્રોને સંબંધે નવા શોધ
થયા હોય તો આપણો લખમાર્ગ તેને પ્રતિકૂળ નથી. એ શોધનથી
આપણાં ગણિત ફરે તે સ્વાભાવિક છે પણ અપૂર્વ અનુભવથી જે નિયમો
લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓએ શોધી કહ્યા છે તે સ્વમજ્જન જેવા છે એવો વાદ કરવો
સુલભ છે પણ અનુભવથી સિદ્ધ કરવાની વાતો તો જાતે જ સ્વમજ્જન
જેવી છે. પૃથ્વી ગોળ છે કે નહીં અને સૂર્ય ફરે છે કે નહીં ઇત્યાદિ
પ્રશ્નો આપણા લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓને સુઝ્યા હતા* અને તેમના અનુયાયી
પંડિતોની દૃષ્ટિ લક્ષણદર્શનથી તૃપ્ત થઈ કુણ્ઠિત થઈ ન હત તો લક્ષ્યદૃષ્ટિ
પરિપાક પામત અને તમારા પ્રશ્નનું સમાધાન થાત.† જાતક-તાજકમાં

* A *Siddhānta* declares that the earth is round and unsupported in space. x x Aryabhatta seems to have reached by independent observations the knowledge of the earth's movement on its axis and to have availed himself of the science of his time in calculating the precession of the equinoxes and the length of the orbital times of planets: *Astrological Self-Instructor*, by B. Suryanarayana Row, B. A., of Bellary.

† The astronomical tables found in the possession of Tiruvallore astro-
nomers, and taken to France in the last century, have now been found

હુલો હશે માટે તેને નિરાધાર કહેનારે પોતાની અહસ્તિતિ બાણી વેળા-
વેળા પોતાના ઇતિહાસ સાથે સરખાવવી અને તેમ કર્યા પછી એ
શાસ્ત્રના સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવો એ જ ન્યાય્ય છે. શંકાપુરી,
જનકીદાસ પાસે તમારી જન્મપત્રિકા કરાવો અને એ શાસ્ત્રનું અધ્યાપન
અને તેના અનુભવ કરી પછી આ પ્રશ્ન પુછો.

શંકા—નવીનચંદ્રજીનો ક્ષાદેશ શો છે અને શા ઉપરથી આપે
કહાલો ? તેના જન્મક્ષર તો આપની પાસે હશે નહીં.

વિજય—પ્રશ્નલક્ષ કહાડી, મહારી પોતાની જન્મકુંડલીના સંયોગો
સાથે મેળવી, સહ કર્યું અને તેથી સ્પષ્ટ થયું કે આ પુરુષને યૂપયોગ છે.

શંકા—તેનું કળ થું ?

વિજય—જનકીદાસ, આમની જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરો.

જનકી—

ધીરોદારો યજ્ઞકર્માનુસારો
નાનાવિદ્યાસદ્વિચારો નરો વૈ ।
યસ્યોત્પત્તૌ જાયતે યૂપયોગો
યોગો લક્ષ્મ્યા જાયતે તસ્ય નૂનમ્ ॥

તેમાં વળી ગુરુ બીજા સ્થાનમાં હોય તો વિશેષ કળ એવું છે કે,

સદ્રૂપવિદ્યાગુણકીર્તિયુક્તઃ
સંલ્યક્તવૈરોઽપિ નરો ગરીયાન્ ।
ત્યાગી સુશીલો દ્રવિણેન પૂર્ણો
ગીર્વાણવન્દ્યે દ્રવિણોપયાતે ॥

to be more correct than those given out by the best of the astro-
nomers of the present day. "Fabulous" cycles of years given by the
Hindu astronomers in their almanacks have been receiving greater
and greater confirmation from the hands of the geologist and the
psychologist. x x x I do not think I have put forth any wild
theory which requires to be knocked down at once by young men who
treat so lightly our sciences, without the least effort on their part to go
into their details. A congress of the Rishis seems to have been held,
with the object of thoroughly investigating the physical phenomena, and
at its head stood Maharshi Matanga with Sonbhari for his assistant. They
framed more than a hundred thousand Sstras x x In the portion of the
work I have seen the Sstras relate to Sondamini or electricity and magnet-
ism. It also gives the composition of the sun, the planets, the earth, &c.

—Suryanarayana Row.

વિષ્ણુ૦—આમાં ધણા ધણા ગુણોનો આ નરમાં સંયોગ કહેલો છે અને તે તેમાં હોય તો તેઓ આ મઠનું પરમ કલ્યાણ કરી શકશે. ત્યાગી હોવા છતાં દ્રવ્યથી પૂર્ણતાનો યોગ તો આવા મઠના અધિષ્ઠાતાઓમાં જ સંભવે. તેઓ દ્રવ્યવાન હોય-દ્રવ્યનું અધિષ્ઠાન થાય; પણ ભાર મુકવાના સ્થાણ પેઠે દ્રવ્યને માત્ર ભારરૂપે ઝીલે અને સાધુજનોનાં કલ્યાણ કાર્યમાં એ ભારથી મુક્ત થાય અને જાતે ત્યાગી રહે. આપણા ત્રણે મઠનો નિર્વાહ આ રાજ્યના મહારાજાની કૃપાથી અને લોકની શ્રદ્ધાથી આજ સુધી થયો છે. મહારાજાની કૃપાનો આધાર આપણી યોગ્યતા છે—તે યોગ્યતા નષ્ટ થાય તો એ કૃપા ભલે નષ્ટ થાય. પણ એ શ્રદ્ધા હવે લોકમાંથી યુગમાહાત્મ્યને બળે ધસાવાની. લોકના આચાર દિવસે દિવસે અધોગતિ પામતા જાય છે અને તેમની અધોગત શ્રદ્ધા છે એવી રાખવી હોય તો આપણા સાંપ્રત સંપ્રદાયમાંથી અને આચારમાંથી ભ્રષ્ટ થઈ આપણે ઘેલા લોકના દેશમાં ઘેલા અને ભ્રષ્ટમાં ભ્રષ્ટ થઈ એ તો જ બનશે. સુન્દરગિરિ ઉપરના સાધુજનો આજ સુધી એવા વિનિપાતથી મુક્ત રહ્યા છે તે આ લોકની શ્રદ્ધાના લોભમાં તણાઈ એ વિનિપાતને સમીપ આવવા નહીં દે. આપણે એ શ્રદ્ધા વિના અને એ લોકના આશ્રયવિના નિર્વાહ કરવાના માર્ગ જોઈએ. સંસારમાં કેવો યુગ પ્રવર્તે છે, તેનો ઉદ્ધાર કેમ કરવો, છતાં તેના સંસર્ગથી કેમ મુક્ત અને દૂર રહેવું, સુન્દરગિરિનો ઉત્કર્ષ કેમ રાખવો, અને સાધુજનોનો કીયા દ્રવ્યથી નિર્વાહ કરવો એ સર્વ આવા દ્રવ્યયોગવાળા વિધાવાન, મતિમાન પુરુષ વિના બીજાને સુઝે એમ નથી અને માટે જ હું નવીન-ચંદ્રમાં સાધુઓનો ઉત્કર્ષ જોઉં છું.

શંકા૦—પણ યજ્ઞકર્મનું અનુસરણ કરવાનું અલખમાર્ગમાં નથી, નવીન-ચંદ્રમાં નથી, અને આ શ્લોકમાં આવ્યું.

વિષ્ણુ૦—ક્યા બચ્ચા? સખમે શંકા? આપણા સંપ્રદાયમાં યજ્ઞકર્મ નથી એમ કોણે કહ્યું? અલક્ષ્યમાં લક્ષ્યની સ્થિતિ કેવી છે તે જાણવતાં આપણા ભાષ્યકાર કહે છે કે લક્ષ્ય વસ્તુ જ્યારે આવિર્ભાવ પામે છે ત્યારે તે યજ્ઞરૂપે જ્વલમાન થાય છે. આ સંબંધમાં ઘણીક શ્રુતિઓના આધાર આવી પોતે સમજાવે છે કે

एषु मन्त्रेषु पुरुषः पशुः पुरुषो हविः पुरुष एव च

यज्ञ इति योऽयं यज्ञ उक्तः स एव लक्ष्यरूपो यज्ञः

सर्वत्र प्रज्वलति । सैवेयमिष्टिरस्मात्सिદ્ધાंતે ।

येयं पशुमारमिष्टिरन्यैः क्रियते सा तु निन्द्याऽस्मिन् युगे ।

कलौ त्वेक एवायं यज्ञो लक्ष्यधर्मधारकः ॥

શંકાપુરી ! અલખના લખયજનો કર્મવિધિ અવકાશે જ્ઞાનભારતી પાસેથી કે વિહારપુરી પાસેથી શીખી લેવાનો અધિકાર તને આપુંછું. એ યજ્ઞકર્મમાં નવીનચન્દ્ર ઉત્તમ કૃતિ કરશે. એ એકલા દ્રવ્યનાજ ત્યાગી થઈ તૃપ્ત નહીં થાય. તેમનો ત્યાગ અનેકધા સૂક્ષ્મ થશે—દ્રવ્યનો ત્યાગ, દ્રવ્યનો હોમ, દ્રવ્યનોખલિ—એ સર્વ આ સૂક્ષ્મ ત્યાગનાયજ્ઞમાં સાધનભૂત થશે, અને અંધુરીમૈયાની સૂક્ષ્મ પ્રીતિના યોગનો યોગી એ પ્રીતિમાંથી સ્થૂલ તો શું પણ અનેકધા સૂક્ષ્મ યજ્ઞવિધિ રચી સૂક્ષ્મ આહુતિઓ આપશે, સૂક્ષ્મ ત્યાગ કરશે, અને એ યજ્ઞની સૂક્ષ્મ અલક્ષ્ય ને લક્ષ્ય ઉભય જવાલાઓને યદુશૃંગના સાધુજનો એક દિવસે પ્રત્યક્ષ કરશે એવો મહારો સિદ્ધાન્ત છે ને એવી મહારી શ્રદ્ધા છે. ખચ્ચા શંકાપુરી, જે સંસારનો ત્હેં ત્યાગ કર્યો છે તેમાં સર્વ પદાર્થ સ્થૂલ દૃષ્ટિથી જોવાય છે તે સંસ્કારનો અને તે અભ્યાસનો ત્યાગ કરી યદુશૃંગ ઉપરના સર્વ પદાર્થોને અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી જોવાના સૂક્ષ્મ સંસ્કારોને પ્રાપ્ત કર અને તે સંસ્કારોને ત્હારા સૂક્ષ્મ દેહમાં અભ્યસ્ત કર.

શંકા૦—શ્રી મહારાજ, પ્રસ્તુત વિષયમાં આપે મહારી શંકાઓનું સમાધાન કર્યું છે તેનું હું મનન કરીશ. આપે સૂચવેલા માર્ગથી હું આપની કૃપાનો અધિકતર પાત્ર થઈશ.

શાંતિ૦—શ્રી મહારાજ, હવે કાંઈ મહારી શંકાઓનું પણ સમાધાન કરવાની કૃપા કરશો ?

વિષ્ણુ૦—તમારા અધિકારનો વિષય હશે તો તમારું સમાધાન થશે.

શાંતિ૦—પુરુષ અને સ્ત્રીનો એકત્ર એકાંત સમાગમ થવા દેવો અને પછી તેમનાં સ્થૂલ શરીર દૂર રહેશે એવી કલ્પના સ્થૂલ શરીરની શક્તિથી વિરુદ્ધ નથી ? તે એકાંતમાં મળે એટલે બીજી વાતો ખોટી અને એક વાત ખરી.

“જુવો, જુવો, ભાઈ શંખભારતીને શંકા થઈ. ઉઠ, ભાઈ, ઉઠ. ખહાર જઈએ ને ત્હારી વિડમ્બનામાંથી ગુરુજીને મુક્ત કરીયે. હું ત્હારું સમાધાન કરીશ.” શંકાપુરીએ કહ્યું.

શાંતિ૦—હવે તું તે શું સમાધાન કરવાનો હતો ? ઘરની સ્ત્રીનો ત્યાગ કરી બિન્દુમતીનું પરિશીલન કરતાં દ્રાવ્યો નહીં તે જ તું કે નહીં ?

“ખરેખરે શંખભારતી છે. કુટ માથું” શંકાપુરી એક પાસે મૈત્ર શીખી બેઠો. જાનકીદાસે હસવા માંડ્યું. જ્ઞાનભારતીને કંઈક ક્રોધ થયો જણાયો. વિહારપુરી ગમડ્યો. વિષ્ણુદાસ શાંત રહી સાંભળી રહ્યા ને અંતે બોલ્યા.

“શાંતિદાસ, ઉત્તમ ગ્રહદશાને બળે કોઈક મહાત્માઓનો સંયમ એવે કાળે પણ અચળ રહો શકે છે, અધમ ગ્રહદશાને બળે કોઈક દુષ્ટ જનો સ્ત્રીશૂન્ય દેશમાં પણ સ્ત્રીઓને ફસાવે છે અને વિષયને શોધે છે. સંસારીઓનો તમને અનુભવ છે તેમાં મોટો ભાગ મધ્યમ પક્ષનો છે—તેમને સ્ત્રીપુત્રની વાસના હોય છે, તેમનામાં પાશવ કામ સર્વદા જગૃત હોય છે, અને એ કામ વિના અન્ય કામને તેઓ ઓળખતા નથી, માટે જ ગમે તે સ્ત્રી અને ગમે તે પુરુષનો યોગ રચી—તે યોગને વિવાહનું નામ આપી—તેથી તૃપ્ત થાય છે. જે સૂક્ષ્મ પ્રીતિથી મનુષ્યની સ્થૂલ વાસના સૂક્ષ્મ સંયમને વશ થાય છે તે પ્રીતિનું કે સંયમનું સંસારને ભાન નથી માટે જ ત્યાં સ્ત્રીપુરુષ પરસ્પર વિશ્વાસ કરતાં નથી અને એકબીજાથી ડરતાં ફરે છે. વિહારમઠમાં તો વિવાહિત અને ગૃહસ્થ સાધુઓને અમુક મર્યાદામાં સંયમ પાળવો પડે છે; અને મૂર્ખ સંસારીઓ બહુધા અનિયમને સ્થાને નિયમ પાળે છે, ને નિયમને સ્થાને અનિયમ પાળે છે, ત્યારે કામશાસ્ત્રનું સૂત્ર છે કે શરીરસ્થિતિહેતુત્વાદાહારધર્માણો હિ કામાઃ ફલમૂતાશ્ચ ધર્માર્થયોઃ એ સૂત્રમાં સમર્થોશ્ચાલક્ષ્યસૂક્ષ્માવબોધને એટલો પાઠ વધારી તેનું રહસ્ય સારી રીતે સમજી લેઈ વિહારમઠનાં દમ્પતીઓ એ શાસ્ત્રની મર્યાદામાં વિહરે છે, અને એ દમ્પતીઓ પોતાનાં સ્થૂલ શરીરને પણ વૈદ્યકશાસ્ત્રની અને કામશાસ્ત્રની નિયંત્રણાઓને વશ રાખે છે. આથી સ્ત્રીપુરુષનો સંબંધ અંહી અધ્યાત્મ ગણાય છે ને સ્ત્રીનો ઉત્કર્ષ પુરુષથી ન્યૂન ગણાતો નથી. નવીનચન્દ્રજી તમારા સંસારમાંથી આવ્યા છે, તે છતાં આ વિષયોમાંના ઉત્કૃષ્ટ ભાગ તેમને હસ્તામલક જેવા છે, તેમને સૂક્ષ્મ પ્રીતિમાં અને સૂક્ષ્મ ત્યાગમાં જન્મસિદ્ધિ છે, તેમના ઉત્તમ ગ્રહ પણ એમને એમાં શક્તિ આપે છે, અને બ્રહ્મ સંસાર વિના અન્ય પદાર્થના જ્ઞાનવિનાની તમારી બુદ્ધિ જે સમાગમની કલ્પનાથી કમ્પે છે તે સમાગમકાળે, ઉર્વશી પાસે અર્જુનને દર્શાવ્યો એવા સ્વભાવસિદ્ધ સંયમમાં, અચળ રહેવાનો નવીનચન્દ્રજીને શક્તિ છે એવું મહારૂં ગણિત છે. યદુશૃંગ ઉપરના સાધુઓ સ્ત્રીપુરુષોને અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી જુવે છે અને તેમના સ્થૂલ વિકારોને અધર્મ્ય વિકાસ આપવા દેવાના માર્ગ બંધ રાખવામાં આવે છે અને ધર્મ્ય પરિણામ પામવામાં અંકુશ રાખવામાં આવતો નથી—માટે જ આ ધડીએ ચન્દ્રાવલીમૈયા નવીનચન્દ્રજીસાથે અત્યારે સર્વ સાધુજનોને વિદિત રહી એકાંત ગોષ્ઠી કરવા ગયાં હશે તે છતાં તેમની પવિત્રતા ઉપર શંકાપુરીને પણ શંકા થઈ નથી. તમારા સંસારમાં તો એવા બનાવથી,—મધપુડો

ઉરાજો હોય ને તેની માખો ગળુગણુ ને દંશ દે એવી મધમાખોની દશાને લોક પ્રાપ્ત થાય અને આ ખે પવિત્ર સ્ત્રીપુરુષના આત્માને ન ઓળખતાં એ લોક તેમનાં શરીરને જ દેખે અને વિપરીત ભાવનાઓ કરવાં ખેસે. એ સંસારની ભાવનાઓનો તમે હવે ત્યાગ કરો, અને યદુશૃંગની નવીન વિશુદ્ધ ભાવનાઓને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન કરો. જ્ઞાનભારતી, શાંતિ-દાસને આ ભાવનાઓ પ્રાપ્ત કરાવવાનું કામ તમારા મઠમાંના કોઈ સાધુને સોંપજો.”

શાન્તિદાસ પ્રસન્ન થયો. એ ને શંકાપુરી રજા લેઈ ખહાર ગયા. રહેલા મંડળસાથે વાર્તા વાંધી.

વિષ્ણુ૦—હવે મહારે તમને ત્રણને એકાન્ત વાત કરવાની છે; ગુપ્ત છે ને ગુપ્ત રાખવાની છે.

ત્રણે જણ સજ્જ થયા.

વિષ્ણુ૦—કાલથી પાંચ દિવસ મહારે દેહ જીવવિનાનો એકલો પજો રહેશે તેનું રક્ષણ તમોએ, ગુપ્ત મંત્ર રાખી, કરવું.

“જી મહારાજ, આપની આજ્ઞાથી કોઈ પદાર્થમાં વિશેષ નથી તો આપના શરીરસંરક્ષણમાં તો પુછવું જ શું?” વિહારપુરી બોલ્યો.

“એમાં કોઈ શંકા જ ન કરવી.” જાનકીદાસ બોલ્યો.

જ્ઞાન૦—સર્વ તેમાં સાવધાન ને સજ્જ છીએ.

વિષ્ણુ૦—આ શરીર હવે જર્જરિત થયું છે અને નવીનચંદ્રજીને સિદ્ધ કરવામાં મહારાથી હવે એક જ ક્રિયા થઈ શકે એમ છે. તેને અનેક ભાષાઓનું જ્ઞાન છે અને અનેક વિદ્યાઓ ને સંસ્કારો તેની બુદ્ધિમાં ભર્યા છે. તેની સ્થૂલ તો શું પણ સૂક્ષ્મ વાસનાઓ પણ આપણને પરોક્ષ છે. એની વાસનાઓ એવી તો સૂક્ષ્મતમ છે કે તેને દગ્ધ થવાનો કાળ બહુ દૂર નથી. એ અસંપ્રજાત યોગના અધિકારી છે અને જપાકુસુમ જેવી એની સૂક્ષ્મ વૃત્તિઓનો નિરોધ થશે તો એ પરમ અલક્ષ્ય સ્વરૂપમાં અવસ્થિત થશે. કાલથી પાંચ દિવસમાંની અનુકૂળ રાત્રિઓમાં અનુકૂળ મુહૂર્તોમાં હું તેમના શરીરમાં પ્રવેશ પામવા યત્ન કરીશ અને મહારા ચિત્તદ્વારા એમના ચિત્તમાં પ્રવેશ કરી ચિત્તની વૃત્તિઓનો દાહ કરવા પ્રયત્ન કરીશ. બાકીનાં કાળમાં હું મહારે પોતાને અર્થેજ યોગસ્થ રહીશ. એ રાત્રિઓમાં મહારા શરીર ખહાર નીકળેલા ચિત્તની વિદેહાસિદ્ધિના યોગથી નવીનચંદ્રજીને પણ પ્રકાશાવરણનો યથા-પ્રારબ્ધ હ્રય પ્રાપ્ત થશે. હું જાતે એ દશામાં મૂર્ધન્યોત્તિમાં સંચિત થઈ

સિદ્ધ-દર્શન કરીશ, અને મહારા અને નવીનચંદ્રજીના ચિદ્વાતુ જેટલા સંગત હશે તેટલા પ્રમાણમાં, જે સિદ્ધને હું જોઈશ તેને એ પણ કંઈ જોશે. જે વિષયોમાં હું આ શરીરે નવીનચંદ્રજીની જિજ્ઞાસાને અને વાસનાને શાંત કરવા શક્ત નથી તેને એ સિદ્ધ પુરુષો શાંત કરશે. બીજું કંઈ નહીં થાય તો એ દર્શનથી 'ઋતંભરા' પ્રજ્ઞાનાં બીજ એમના હૃદયમાં પડશે.

વિહાર૦—ઈંગ્રેજ વાસનાને સિદ્ધજન શું કરશે?

વિષ્ણુ૦—યમદારની પેલી પાસ સત્પુરુષોનાં સૂક્ષ્મ શરીર સાર્વભાષિક સિદ્ધરૂપે જીવે છે અને તેમાં આર્ય-અનાર્યનો ભેદ નથી. જે સિદ્ધરૂપ નવીનચંદ્રજીને અભિમત હશે તે જ એમને પ્રત્યક્ષ થશે. એમના ચિત્તસરોવરમાં નિર્મળી^૨ નાંખી હોય તેમ આ દર્શનથી તેમાંનાં સર્વ લીલ અને મળ છુટાં પડશે, તેમની સર્વ શંકાઓનું સમાધાન થશે, અને સૂર્યના પ્રકાશથી અન્ધકાર નષ્ટ થાય અને સદસ્તુઓ દૃષ્ટ થાય તેમ નવીનચંદ્રજીના ચિત્તમાં તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે થશે.

જ્ઞાન૦—આપની શક્તિ તેમના કરતાં અનેકધા વિશેષ છે; આપ જાતે જીવન્મુક્ત છો અને આવા સાહસ વિના તૃપ્ત, કૃતકૃત્ય, અને મુક્ત છો. જેમ આપે સર્વ વિધાને સંપાદિત જાતે કરી તેમ એ ભલે કરે, પણ આમ હઠદાન કરવાનું કારણ શું? એ મહાસાહસ આરંભવા જેવું ક્ષણ દેખાતું નથી.

જ્ઞાનકી૦—નવીનચંદ્રજીને ગ્રહયોગ જ સિદ્ધ છે તો આપનું આ અતિ-સાહસ નિરર્થક છે.

વિહાર૦—જી મહારાજ, આપને અને એમને ઉભયને મોક્ષવસ્તુ જ્ઞાન-સાધ્ય છે તો તે ટુંકો માર્ગ મુકી કેવળ સાધનરૂપ યોગસિદ્ધિના વિકટ માર્ગ અન્ય મિથ્યાપ્રપચ્ચ જેવા લાગતા નથી?

વિષ્ણુ૦—જો આટલું કર્તવ્ય હોય તો સાહસ અસાહસનો વિચાર કર્તવ્ય નથી. કેવળ પરમ અલક્ષ્ય તત્વનો વિચાર કરીયે તો, વિહારપુરી, તું જે કહે છે તે જ સત્ય છે. પણ જો એ અલક્ષ્યના લક્ષ્ય સ્વરૂપના ધર્મ વિચારીયે તો જે ન્યાયે કૃષ્ણપરમાત્મા પાણ્ડવોના સાધનભૂત થતા હતા તે જ

૧ ઋતંભરા પ્રજ્ઞાનું વર્ણન હવેના પ્રકરણમાં આવશે. ૨. જળમાંથી કચરો નીચે ખસાડવાને અને તે ઉપર નીતરી રહીને પાણી નિર્મળ કરવાને માટે નિર્મળી નામનો પદાર્થ પાણીમાં નાંખવાનો કાશીમાં પરિચય છે.

ન્યાયે આ વસ્તુ કર્તવ્ય છે. ઇશિરૂપ લક્ષ્યપરમાત્મા અનીશ જીવના ઉપર કૃપા કરી તેને પોતાના દૃષ્ટિપાતવડે પોતાનું સામ્ય આપે છે તે જ કૃપાને સ્થાને ઇશિનું સામ્ય પામેલા જીવસ્ખુલિંગ અન્ય જીવોપર પ્રીતિ રાખે છે અને પ્રીતિને બળે તેને પોતાનું સામ્ય આપે છે. એકતરુ ઉપર વળગેલા ઇશિ અને અનીશની, તેમ અનીશ અને અનીશની, વચ્ચે આવાં નાડીચક્ર છે. સત્પુરુષોની ઊર્ધ્વ ગતિમાં અને અસત્પુરુષોની અધોગતિમાં આ ચક્ર સાધન ભૂત થાય છે. મહારી અને નવીનચંદ્રજીની વચ્ચે તેમ તેની અને સાધુજનોની વચ્ચે આવાં નાડીચક્ર બંધાર્ધ ચુક્યું છે, અને નવીનચંદ્રજી મહારી નેડે એક નાડીથી સંધાર્ધ ઊર્ધ્વગતિ પામે તો તે મહારો લક્ષ્યધર્મ છે. વિહારપુરી, નવીનચંદ્રજી જગૃત અવસ્થામાં કે સ્વપ્નમાં આ નાડીસંયોગનું આકર્ષણ અનુભવશે અને તેથી ઉતરતે પ્રકારે, મધુરીમૈયા તેમની સાથે સત્ય નાડીબન્ધથી સંગત હશે તો, એ પણ આ આકર્ષણના હેતુના અનુભવશે. અન્ય વિરાગમૂલક સંપ્રદાયમાં લક્ષ્ય ધર્મનો અનાદર કરી અલક્ષ્ય સાધન શ્રેષ્ઠ ગણાય છે; પણ આપણામાં તો લક્ષ્યધર્મનો આદર કરીનેજ અલક્ષ્યાવગાહન થાય છે.

લક્ષ્યધર્માન્ સમાદૃત્ય લક્ષ્યાત્મા લક્ષતે સ્વયમ્

અલક્ષ્યે ચાવગાહેત સોડયમાત્મપ્રવૌવવાન્ ॥

એ મન્ત્રનું રહસ્ય તો આવા લક્ષ્યધર્મથી જ સધાય છે. પરસ્પરનું ઉદ્દ્યોધન કરવું એ આ ધર્મોમાં પરમધર્મ છે તે સાધવાનો વારો આજ મહારે-શિર છે, કારણ ધારેલું કાર્ય મહારા વિના બીજાથી સાધ્ય નથી. બચ્ચા વિહારપુરી, જે સ્વરૂપે લક્ષ્યધર્મ વિહારમઠમાં શિષ્ટ છે અને જેનો ત્યાગ આપણે કરીએ છીએ તે ધર્મપ્રાપ્ત ત્યાગ ત્યાગકામી થઈને નથી કરતા, પણ એ ત્યાગ જાતેજ લક્ષ્યધર્મ થાય છે ત્યારે આપણે તેને સ્વીકારીએ છીએ. તો પછી નવીનચંદ્રજી જેવા સાધુજન પ્રતિ આવો સૂક્ષ્મ લક્ષ્યધર્મ પાળવો એ તો સર્વ સાધુજનોને અલક્ષ્યમાં અવગાહન કરાવવાનો માર્ગ જ ગણવો.

૧. ત્રીજો ભાગ: પૃષ્ઠ ૧૨૫.

૨. ભાગ ૩. પૃષ્ઠ ૧૦૦ અને ૧૧૩-૧૧૪.

પ્રકરણ ૨૫.

સનાતન ધર્મ.

અથવા

સાધુજનોના પંચમહાયજ્ઞ.

Then the World-honoured spake : "Scatter not rice
 But offer loving thoughts and acts to all :
 To parents as the East, where rises light ;
 To teachers as the South, whence rich gifts come ;
 To wife and children as West, where gleam
 Colours of love and calm, and all days end ;
 To friends and kinsmen and all men as North ;
 To humblest living things beneath, to Saints
 And Angels and the blessed dead above :
 So that all evil be shut off, and so
 The six main quarters will be safely kept. "

Arnold's Light of Asia.

The ' freedom ' and ' modernity, ' the ' progress ' and ' truth ' of these fellows are not ours. We have nothing in common with them. They wish for self-indulgence ; we wish for work. They wish to drown consciousness in the unconscious ; we wish to strengthen and enrich consciousness. They wish for evasive ideation and babble ; we wish for attention, observation, and knowledge. The true criterion by which true moderns may be recognised and distinguished from impostors calling themselves moderns may be this : Whoever preaches absence of discipline is an enemy of progress, and whoever worships his ' I ' is an enemy to society. Socie-

ty has for its first premise, neighbourly love and capacity for self-sacrifice; and progress is the effect of an ever more rigorous subjugation of the beast in man, of an ever tenser self-restraint, an ever keener sense of duty and responsibility. The emancipation for which we are striving is of the judgment, not of the appetites. In the profoundly penetrating words of Scripture (Matt. v. 17), 'Think not that I am come to destroy the law, or the prophets; I am not come to destroy, but to fulfil.'

Max Nordau's Degeneration.

Serene will be our days and bright
And happy will our nature be,
When love is an unerring light
And joy its own security.

Wordsworth's Ode to Duty.

જીજ્ઞાસુ બાવા અને સાધુસમાજ અલખ જગવી રાત્રિ-
યે પાછા આવ્યા. પ્રાતઃકાળનું આનંદક થઈ રહ્યા પછી
મહત્તી પાછળના ભાગમાં વિજીજ્ઞાસુ, ઉત્તમાધિકારી
સાધુજનો, અને સરસ્વતીચંદ્ર બેઠા અને વિજીજ્ઞાસુ
પ્રસંગ કહાડ્યો.

“ નવીનચંદ્રજી, શ્રીયદુનન્દનને નમસ્કાર ન કરનારે ચન્દ્રાવલીમૈયાને
સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો તેને માટે તે તમારે માટે તમારો સં-
સાર શા અભિપ્રાય બાંધશે ? ”

“ જી, સંસાર છોડી આપનો આશ્રય પામનાર આપના અભિપ્રાયનો
વધારે જિજ્ઞાસુ છે. નમસ્કાર કર્યો તે એ પવિત્ર મૈયાના અલખ આત્માને
અને તેના સંસિદ્ધ હૃવસ્પુલિંગને. સ્ત્રીશરીરરૂપ શક્તિમાં ગુપ્ત રહેલા એ
હૃદયરત્નને આ શરીરમાંના હૃદયે હૃદયાભિમાન ધરીને પોતાની ભક્તિ
દર્શાવવાનો એ માર્ગ લીધો. માતૃજ્યોતિ પાસે પુત્રજ્યોતિ જાતે જ નથી
પડતું. એકને નમસ્કાર કર્યો અને અન્યને ન કર્યો તેનું કારણ એ હૃદય

અને એ જ્યોતિ છે. આ દેશના સંસારીયો સ્ત્રીપુરુષમાં જે ભેદ સ્વીકારે છે તે આપના ચરણમાં આવ્યા પછી હું કેવળ ભુલી જ ગયો છું.”

વિષ્ણુ—નવીનચંદ્રજી એ, ભક્તિથી અને એ પ્રયત્નથી યદુશૃંગનું સર્વ સાધુમંડળ તમારા ઉપર સુરક્ત થયું છે.

સર—તેમની સાધુતા હું પગલે પગલે અનુભવું છું.

વિષ્ણુ—નવીનચંદ્રજી, સાધુવૃત્તિનું પરમ રહસ્ય તમે તમારા સ્વભાવની શુદ્ધતાથી અપ્રયત્ને પામ્યા.

સર—સંસારે બીડાવેલા હૃત્પક્ષને સાધુસમાગમ સૂર્ય પેઠે ઉઘાડે છે અને તેમાં પોતાના કિરણને ભરે છે.

વિષ્ણુ—સૂર્યકિરણ તો સર્વત્ર પડે છે પણ કમળપત્ર જ તેના સંસર્ગને સફલ કરી શકે છે.

સર—સંસારના ઉચ્ચનીચ પ્રપંચોની રચનામાં પોતાના કીયા સ્ફુલિંગને કેટલી શક્તિ આપવી એ લક્ષ્યસ્વરૂપના ઇશિ-આત્માની ઇચ્છાની વાત છે.

વિષ્ણુદાસ અતિ પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા.

“ નવીનચંદ્રજી, તમારા ઉત્તર સાંભળવાનો મને એટલો લોભ થાય છે કે કરવાની વાત ભુલી હું બીજા પ્રસંગોમાં ઉતરી ગઈ છું. તમારે માટે મહારા મનમાં હું એક નવી યોજના એવી ધારું છું કે કાલથી થોડા દિવસ લાગટ હું યોગસ્થ રહીશ અને તેટલો કાળ તમારે ચિરંજીવશૃંગપર એકાંતમાં ગાળવો.

સર—આપની આજ્ઞા કે ઇચ્છાને અનુકૂળ થવા મહારું ચિત્ત મૂળથી જ તત્પર છે તેમાં ચંદ્રાવલીમૈયાને આ વિષયમાં તો કાન હું પ્રતિજ્ઞા આપી ચુક્યો છું એટલે મહારે દ્વિગુણધર્મબન્ધનથી આપની ઇચ્છાને અનુસરવાનું છે.

વિષ્ણુ—ચંદ્રાલીમૈયાની ઇચ્છાઓ ધર્મ્ય અને કલ્યાણી જ હોય છે એવી અમારી અચલ શ્રદ્ધા છે. એમણે પોતાની ઇચ્છા તમને સકારણુ દર્શાવી હશે; મહારી ઇચ્છા બીજા કારણથી છે.

સર—તેમાં પણ આજ્ઞા ગુરુણામવિચારણીયા.

વિષ્ણુ—એ સૂત્ર સંસારમાં તેની વ્યવસ્થાને માટે અમુક મર્યાદામાં કલ્યાણકારક છે. પણ આ સ્થાને તો “ આજ્ઞા ” શબ્દનો વ્યવહાર સાધુ-જનની સુશીલતાનું જ ફળ છે. આ સ્થાનના ગુરુજન શિષ્યવર્ગમાં અત્ત-

દ્વયના ઉદ્દેશોવનને માટે જ પ્રવૃત્તિ કરે છે અને આજ્ઞાથી એ ઉદ્દેશોધન થતું નથી, પણ ધરમાંના બાળકને બારી ખુલારથી સાદ કરીએ તે તે પોતાની પ્રીતિથી ને જિજ્ઞાસાથી બારી આગળ આવી બોંધ પામે તે માર્ગનું જ અનુકરણ અમે કરાવીએ છીએ. માટે મહારી ઇચ્છાનાં કારણ જાણી લ્યો. નવીનચંદ્રજી, ચિરંજીવશુંગનું મહાત્મ્ય એવું છે કે ત્યાંનો અધિકારી અને નિવાસી ગમે તો સિદ્ધદર્શન કરે છે, ગમે તો જાતે સિદ્ધ થાય છે, ગમે તો ચિરંજીવ સુકૃત કરે છે, ગમે તો લોકકલ્યાણને માટે ચિરંજીવ થાય છે અને ગમે તો આ વસુન્ધરાના પ્રાચીન ચિરંજીવ મહાત્માઓનું દર્શન કરે છે. કોઈ મહાત્માઓને ત્યાં તુરીયાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ મહાત્માઓ ત્યાં જગૃત અવસ્થામાં સર્વ પ્રત્યક્ષ કરે છે. કોઈ કલ્યાણ સ્વપ્નામાં સર્વ પ્રત્યક્ષ કરે છે અને કોઈને ત્યાં પરમ સુષુપ્તિ થાય છે અને તેના બાળથી સુતેલો જીવ ત્રિવિધ તાપમાંથી મુક્ત થઈને જ પાછો જાગે છે. અનેક ઉત્તમ વૃદ્ધ મહાત્માઓના નિવાસથી ચિરંજીવશુંગ સિદ્ધ થયું છે અને આવાં પરમકલ્યાણ કરવા સમર્થ થયું છે. એ શુંગ ઉપર હું તમને આજ રાત્રિથી નિવાસ આપું છું. એ નિવાસનું ફળ પ્રાપ્ત કરવાના અધિકારમાં કે માર્ગમાં કોઈ વિઘ્ન હોય તો તેને દૂર કરવાને માટે મહારી યોગસ્થ અવસ્થા તમને કંઈ અપૂર્વ સિદ્ધાંજન પ્રાપ્ત કરવવા યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરશે. આ સર્વ ફળ માટે હું તમને ચિરંજીવશુંગ ઉપર ઉચિત કાળ નિવાસ આપવા ઇચ્છું છું.

સરં — આપની કૃપા દિવસે દિવસે વધે છે. અને મહારી શક્તિ તથા યોગ્યતા કરતાં આપ મને વધારે અધિકારી ગણો છો.

વિહારં — એ તો ગુરુજીના અધિકારની વાત. તેમાં આપણે પ્રશ્ન ઉઠાવવા યોગ્ય નથી. એમણે આપેલા અધિકારને આપ વિશેષ ગણુશો તો શંકાપુરી તેને પોતાને મળેલા અધિકારને ન્યૂન ગણુશે અને સાધુઓની અવ્યવસ્થા થશે.

સરં — ઈશ્વર એ અવ્યવસ્થાને આવા સુવ્યવસ્થિત સ્થાનમાંથી દૂર રાખે! પણ મહારા મનમાં એ ચાર વાતનું સમાધાન ગુરુજીની પાસેથી લેવાનું છે; કારણ હવે મળવાના અવકાશમાં તેનો ઉપયોગ કરવો પડે એમ છે.

વિજ્ઞાનં — તે પુછવાનો તમને અધિકાર છે. અન્ય અધિકારીઓના પ્રશ્ના ઉપર ત્યારે આપણે નિયંત્રણા મુકીએ છીએ ત્યારે ઉત્તમાધિકારીઓને સર્વ પ્રશ્ન પુછવાનો અધિકાર છે.

સરં — ત્યાગ શ્રેષ્ઠ કે ગૃહસ્થપદ શ્રેષ્ઠ? ત્યાગનો અધિકારી કોણ અને

ગૃહસ્થપદનો અધિકારી કોણ ? પિતા, પત્ની, ગુરુ, અને પોતે - એ ચારના અભિપ્રાયમાં ભેદ હોય ત્યારે વધારે અધિકાર કોનો? સ્ત્રીનો નિષ્કારણ અને અપ્રતીકાર્ય ત્યાગ કરનારનું પ્રાયશ્ચિત્ત શું ? સંસાર, ધર્મ, અને શાસ્ત્ર એ ત્રણનું સંઘટન થાય ત્યારે જ્યનો અધિકાર કોને ? વૈરાગ્ય, રસ, અને ધર્મ એ ત્રણના સંઘટનકાળે જ્યનો અધિકાર કોને ? આ ભેખના ત્યાગને અધોગતિ ગણવી કે નહીં ? એ ત્યાગનો અધિકાર કોને ખરો તે કોને નહીં? સંસારે બંધાવેલા સંપ્રત્યયથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મનાં બંધન આ સ્થાનની પવિત્ર પ્રાપ્તિથી ક્યારે અને કેવી રીતે છુટે છે ? અનેક લોકના અનેક વર્ગમાં સનાતન સામાન્ય અપ્રતિહત ધર્મ કીયો ?

આનો ઉત્તર મળતા પહેલાં ખહારથી કાંઈ સ્વર સંભળાયા. અનેક સાધુઓ સંબ્રમમાં પડી ઉતાવળા ચાલતા કે ઉઠતા હોય એવા ઘસારા સંભળાયા અને તેની સાથે ખુમ પડી કે “ ચદુનન્દનકો જય ! ચન્દ્રાવલીમૈયાકો જય ! ” તે ખુમો બંધ પડતા પહેલાં મંદિરની ઘંટાઓનો સ્વર સંભળાયો. થોડી વારમાં કુમુદસુંદરીને અને દશ ખાર સાધ્વીજનને સાથે લેઈ, તારાઓને અગ્રભાગે શુકના તારાને સાથે રાખી ઉભેલી ચન્દ્રલેખા જેવી, ચન્દ્રાવલી વિષ્ણુદાસજીના આ આશ્રમભાગમાં આવી. વિષ્ણુદાસ વિના સર્વ મંડળ ઉભું થયું અને ચન્દ્રાવલીને નમસ્કાર કરવા લાગ્યું. સર્વને અને ગુરુજીને નમસ્કાર કરતું, લજ્જથી ગાલ ઉપર રતાશ ધરતું, નમાવેલાં મુખકમળની માળા જેવું, સાધ્વીમંડળ વિષ્ણુદાસ પાસે આવી ઉભું રહ્યું. ચન્દ્રાવલી કંઈકે ફળપુષ્પ વિષ્ણુદાસજીના ચરણ પાસે મુકી પાછી આવી ઉભી. વિષ્ણુદાસ અંતે હાથ ઉંચો કરી સર્વને આશીર્વાદ દેતા બોલ્યા.

“ “સ્વાગતં ભવતીનાં પરમં ચચ્છાશ્વતમલક્ષ્યં મદ્રાણામપિ મદ્રં તદસ્તુ સર્વાસાં વઃ।
 “ ચન્દ્રાવલીમૈયા, સર્વને લેઈ સ્વસ્થ બેસો અને આ સાધુસ્થાન પાસેથી
 “ કેવો સત્કાર લેઈને તેને તે સત્કાર આપવાનું અધિકારી ગણવાની કૃપા
 “ કરો છો ?”

એક પાસ સાધુઓ બેઠા. બીજી પાસ ચન્દ્રાવલી અને તેનું મંડળ બેઠું. સરસ્વતીચંદ્રને આ દેખાવમાં વિચિત્ર ભવ્યતા લાગી. અંચળા અને જટાવાળા એક પાસ પ્રચણ્ડ અને પુષ્ટ જ્ઞાની બાવાઓ, સામી દારમાં સર્વોચ્ચ એકેકું ભગવું વસ્ત્ર ધરનારી સ્ત્રીઓ અને તેને અગ્રભાગે કુમુદ

૧. આપ સાધ્વીજનો ભલે પધાર્યા! ભટોનું પણ ભદ્ર જે પરમ શાશ્વત અલક્ષ્ય છે તે આપ સર્વેનું હો! !

સહિત ચન્દ્રાવલી, અને એ હારેને શિરોભાગે શ્વેતજટાધર તેમ વય
અને યોગસાધનથી જર્જરિત થયલાં હાડકાંના પચ્ચર જેવા પણ તેજસ્વી
વિષ્ણુદાસઃ વચ્ચે હિમાલય અને ત્યાંથી નીકળતી ગંગાચમુનાના પ્રવાહ
જેવો આ સમાગમ સરસ્વતીચંદ્રને દર્શનીય લાગ્યો. પણ એ પ્રવાહો
પાસે ક્વચિત્ ગુપ્ત સરસ્વતીગંગા જેવી કુમુદસુંદરી ભણી એની આંખ
જેવી ત્વરાથી જતી તેવીજ ત્વરાથી ત્યાં આગળથી પાછી ફરતી. વીજ-
ળીના ચમકારાની પળમાં પ્રવાસી પોતાના માર્ગનાં એ પગલાં શોધી લે
એમ આટલા દૃષ્ટિપાતની પળમાં કુમુદસુંદરીની દૃષ્ટિ એ દૃષ્ટિપાતની
પ્રેરકૃતિ જોઈ લેતી હતી. ચન્દ્રાવલી આ વેળા વિષ્ણુદાસને ઉત્તર
દેતી હતી.

“ ગુરુજી, આપની કૃપા એજ સાધુજનનો સત્કાર છે. આ મધુરી મહારી
“ દુહારી તેને ગિરિરાજ ઉપર મહેં આવવા દીધી ખરી, પણ હૃદયની
“ ચિન્તાએ મને એની પાછળ આણી. હું આવી તો આપનાં અને આપના
“ આશ્રમનાં દર્શન કરાવવાનો લાભ પણ એને આપવો ઉચિત લાગ્યો,
“ અને એ નિમિત્તે આપનો જે જ્ઞાનવિનોદ ચાલતો હોય તેનાં સાક્ષી
“ થવાનો અમને સર્વને લાભ આપો અને સાધુજનોને મળતા એ
“ મહાલાભમાં અમે વિઘ્નરૂપ ન થઈએ માટે આપની ચર્ચા ચલાવવાની
“ કૃપા કરો. ”

વિહારપુરી: “ જી મહારાજ, નવીનચંદ્રજીના પ્રશ્નોના સમાધાનનો
પ્રસંગ ચાલેછે તે તો આ સર્વને સવિશેષ પ્રિય થશે, ”

“ જે પ્રસંગ અંહી મળે છે તેમાં સાધુજનો ન્હાનાં મહોટાં સર્વ સત્ય
“ વચન જ ઉચ્ચારે છે. એ ઉચ્ચારમાં વક્ત્રવાણી વિનાનો ચાતુર્યવિલાસ
“ અને વિનીત મધુરતા જેટલાં અક્ષરે અક્ષરે ઉભરાય છે તેટલાંજ
“ લજ્જાશીલ સ્પષ્ટતા અને અહંકારશૂન્ય સિદ્ધાન્તવાદમાં કોઈ પાછું
“ પડતું નથી. બોદ્ધારો મત્સરગ્રસ્તાઃ ક્રુદ્ધેનાર ભર્તૃહરિ ખીચારો નિમ્ન
“ દેશના સંસારમાં ભટક્યો હશે અને આ સ્થાનનો અપરિચિત રહ્યો
“ હશે. ” સરસ્વતીચન્દ્રના હૃદયમાં આ વિચાર દીપ્ત થયા અને વિષ્ણુ-
દાસના ઉદાર સાંભળી શાન્ત થયા.

વિષ્ણુજી—“ નવીનચંદ્રજી, સંસારને માટે મનુષ્યાદિમહાત્માઓએ
ધર્મશાસ્ત્ર રચેલાં છે તેમ સાધુજનોને માટે અલક્ષ્યસિદ્ધાન્તકારે લક્ષ્ય-

ધર્મસંગ્રહ રચેલો છે તે આપણા ભણ્ણરમાં તમે જોયો હશે. જ્ઞાની પુરુષ કૃતકૃત્ય મુક્ત થયા પછી તેનું પોતાનું પોતાની જાતને માટે કંઈ કર્તવ્ય નથી પણ તેની પ્રવૃત્તિ માત્ર લોકસંગ્રહને માટે જ કહી છે. પણ લોક-સંગ્રહ કેવી પ્રવૃત્તિથી થાય છે તે આપણા લક્ષ્યધર્મસંગ્રહમાં જ વર્ણવેલું છે. સાધુજન સ્વભાવે સંતુષ્ટ છે અને સંસારનો ત્યાગ કર્યો પછી સુન્દરગિરિ ઉપર માત્ર પોતાની સંસિદ્ધિને માટે આમરણાન્ત પ્રવૃત્તિ કર્યો કરે છે જે વિદ્વાન સાધુ સંસિદ્ધ જ હોય તેને તો તે અર્થે પણ પ્રવૃત્તિ નથી. તેનું વચન તો એટલું જ છે કે,—

- ૧ “ પ્રારબ્ધકર્મણિ ક્ષીણે વ્યવહારો નિવર્ત્તે
- “ કર્માક્ષયે ત્વસૌ નૈવ શામ્યેદ્ ધ્યાનસહસ્રતઃ ॥
- “ વિક્ષેપો નાસ્તિ યસ્માન્મે ન સમાધિસ્તતો મમ
- “ વિક્ષેપો વા સમાધિર્વા મનસઃ સ્યાદ્વિકારિણઃ ॥
- “ નિત્યાનુભવરૂપસ્ય કો મે વાનુભવઃ પૃથક્
- “ કૃતં કૃત્યં પ્રાપ્તિયં પ્રાપ્તિમિત્યેવ નિશ્ચયઃ ॥

“ જ્ઞાનીને આમ વ્યવહાર નથી તે પોતાને માટે નથી; પણ જગતના
“ કલ્યાણને માટેની તેની પ્રવૃત્તિ નષ્ટ નથી થતી.

- ૨ “ વ્યવહારો લૌકિકો વા શાસ્ત્રીયો વાન્યથાપિ વા ।
- “ મમાકર્તૃરલેપસ્ય યથારબ્ધઃ પ્રવર્ત્તેતામ્ ॥
- “ અથવા કૃતકૃત્યોઽપિ લોકાનુગ્રહકામ્યયા ॥
- “ શાસ્ત્રીયેણૈવ માર્ગેણ વર્ત્તેહં કા મમ ક્ષતિઃ ॥

“ જગતનું કલ્યાણ કરવાનું તેનું કારણ શું? પરમ અલક્ષ્યના દર્શનથી.
“ મોક્ષ થાય છે એ સત્ય છે, પણ એ તો માત્ર સ્વદેશ અને વાસના શરી-

૧ પંચદશી.—“ પ્રારબ્ધ કર્મ ક્ષીણ થતાં વ્યવહાર નિવૃત્ત થાય છે અને કર્મનો ક્ષય થયો નથી ત્યાંસુધી સહસ્ર ધ્યાનથી પણ વ્યવહારશાન્તિ થવાની જ નથી. મ્હારે કંઈ વિક્ષેપ નથી તો મ્હારે સમાધિ પણ નથી વિક્ષેપ અને સમાધિ તો વિકારી મનને માટે છે. અથવા હું જાતેજ નિત્યાનુભવરૂપ છું. તેને જુદો અનુભવ તે શો? મ્હારો તો એવો જ નિશ્ચય છે કે કરવાનું હતું તે કરી લીધું અને મેળવવાનું હતું તે મેળવી લીધું છે.

૨ હું જાતે અકર્તા છું, અલેપ છું! તે મ્હારો વ્યવહાર લૌકિક હોઈને કે શાસ્ત્રીય હોઈને, કે અન્યથા પણ જેવો પ્રારબ્ધ છે તેવો. પ્રવર્તો. અથવા હું કૃતકૃત્ય છું, તોપણ લોકઉપર અનુગ્રહ કરવાના કામથી શાસ્ત્રીય માર્ગેજ હું વર્તું તો તેમાં કંઈ ક્ષતિ નથી. પંચદશી.

“ રતાં વાસનાંજન્ય સુખદુઃખાદિથી થતા શોકદર્પાદિમાંથી મુક્ત થવાય
 “ છે. કારણ આત્મા તો બદ્ધ કે મુક્ત કંઈ નથી. સ્થૂલસૂક્ષ્મ તો
 “ કર્મવિપાકની પૂર્ણાહુતિથી જ છુટે છે.

૧ “ પ્રિયેષુ સ્વેષુ સુકૃતપ્રિયેષુ ચ દુષ્કૃતમ્ ।

“ વિસૃજ્ય ધ્યાનયોગેન બ્રહ્માભ્યેતિ સનાતનમ્ ॥

“ સંસારીઓમાં પ્રિય-અપ્રિય હોય તેમાં આ શાસ્ત્ર સત્ય હો. પણ સાધુ-
 “ જનને તો અપ્રિય કોઈ નથી. પણ સંસારમાં તેમનો પણ દેષ કરનાર
 “ હોય છે. ને તેમને માટે તો શ્રુતિ વચન છે કે. —

૨ “ તસ્ય પુત્રા દાયમુપયન્તિ સુહૃદઃ સાધુકૃત્યમ્ દ્વિષન્તઃ પાપકૃત્યમ્ ॥

“ લક્ષ્ય સંસારમાં કંઈ નષ્ટ થતું નથી, પણ સર્વ વસ્તુઓ સ્વયોનિમાં
 “ શાંત થાય છે માટે લક્ષ્યરૂપમાંથી મળેલી કર્મજન્ય સંપત્તિવિપત્તિ-
 “ ઓતો ઓજ તેમના યોનિ સ્વરૂપમાં હોમ કરવાથી કર્મજન્ય શાન્ત
 “ થાય છે અને સ્થૂલ સૂક્ષ્મ દેહ છુટે છે. આ વિધિ ધીમે ધીમે ઘેર્યથી
 “ પામવાનો છે; એનું ડ્રવ્ય સહસા કેવળ જ્ઞાનથી હાથમાં આવે એમ
 “ નથી. બીજી શ્રુતિ કહે છે કે. —

૩ “ ભૂતેષુ ભૂતેષુ વિચિત્ર ધીરાઃ પ્રેત્યાસ્માલ્લોકાદમૃતા ભવન્તિ ॥

“ સાધુજનને ધીરે ધીરે પોતાની પ્રવૃત્તિથી પોતાની શક્તિ-સમૃદ્ધિ ભૂત-
 “ માત્રમાં સંક્રાંત કરી દેવી અને લક્ષ્યરૂપમાંથી સ્થૂલરૂપે લીધેલા શરીર-
 “ રત્નને ઉત્તમ સંસ્કારોથી પરિપાકવત્ સૂક્ષ્મરૂપ આપી લક્ષ્યરૂપનાં ભૂત-
 “ સંગ્રહરૂપ શરીરને ઓળે પાછું સોંપી દેવું—એ જ શરીરબંધનની
 “ બાણુગતિનો શુદ્ધ સંસિદ્ધ અન્ત છે. ભૂતમાત્રરૂપ યજ્ઞમાં સ્થૂલ
 “ સૂક્ષ્મ શરીરોનો તેમની પ્રવૃત્તિઓ સાથે હોમ થાય એ જ અલખનો
 “ લખયજ્ઞ છે.

૧ પોતાના પ્રિયજનને સુકૃતનું અને અપ્રિયજનને દુષ્કૃતનું દાન કરી દેઈ
 ધ્યાનયોગવડે યોગી સનાતન બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. મનુ.

૨ તેના પુત્રો વારસાને પામે છે, સુહૃદ્યવાળા એટલે તેના મિત્રો તેના
 સાધુકૃત્યને પામે છે, ને તેનો દેષ કરનારા તેના પાપકૃત્યને પામે છે.

૩ આ ભૂતોમાં વેર્યું, તે ભૂતોમાં વેર્યું, એમ ભૂતોમાં (પોતાનાં કૃત્ય અને
 સમૃદ્ધિઓને) વેરતાં વેરતાં ધીર (મહાત્માઓ) આ લોકમાંથી નીકળી અ-
 મૃત થાય છે. (કેનોપનિષદ)

“ સંસારીઓ પોતાની જાતને માટે સહ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે તે તેમની
 “ દશાનું ફળ છે. સાધુજનો પરમ અલખના લખ સ્વરૂપની જગતકલ્યા-
 “ નુકર ઇચ્છામાં પોતાની ઇચ્છાઓનો અને પ્રવૃત્તિઓનો હોમ કરે છે.
 “ પરમ પુરુષે માંડેલા પરમ યજ્ઞમાં સાધુજનો આમ પોતપોતાની
 “ આહુતિઓ આપે છે, અને પોતાની સ્થૂલસૂક્ષ્મ સમૃદ્ધિઓને સ્થૂલ-
 “ સૂક્ષ્મ ભૂતપ્રાણમાં વેરી દે છે અને તેટલા હોમથી અયસ્કાંતમાં લોહ-
 “ સંક્રાંત થાય તેમ સાધુજનોનાં પુણ્ય તેમના ઉપર પ્રીતિ રાખનારને
 “ પ્રાપ્ત થાય છે તે તેમનાં પાપકૃત્ય તેમના ઉપર દ્રેપ રાખનારમાં સ્વભા-
 “ વળળથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તેને અન્તે રાગદ્વેષરહિ એ સાધુજનો
 “ એ દેહથી મુક્ત થઈ વિદેહ કૈવલ્ય પામે છે.

“ આપણુ સાધુજનોના લક્ષ્યધર્મની પ્રવૃત્તિનું મૂળ પ્રયોજન આવું
 “ છે. જ્યાં સુધી તેમનાં શરીર વિદ્યમાન છે ત્યાં સુધી લોકનું કલ્યાણ
 “ કરવામાં આયુષ્ય ગાળવું એને જ તેઓ ધર્મ ગણે છે, અને આર્ય
 “ અનાર્ય, સર્વ ધર્મ એકદેશીય નીવડ્યા છે ત્યારે આ આપણો લક્ષ્યધર્મ
 “ સ્વભાવથી સર્વદેશીય અને સનાતન છે, કારણ જગતનું કલ્યાણ કરવું
 “ એ સર્વદા સર્વત્ર સાધુજનનું લક્ષણ ગણાયું છે તે ગણાશે. નવીનચંદ્ર,
 “ સાધુજનોના સર્વ ધર્મ આટલામાં પર્યાપ્ત થાય છે. જ્ઞાની કે અજ્ઞાની
 “ સર્વને માટે ધર્મ છે, તે ત્યાગીને પણ ધર્મ છે. માટે જ પ્રથમ કહ્યું છે કે,

“ ધર્મે જ્ઞનૈઃ સંચિનુયાદ્વલ્મીકમિવ પુત્તિકાઃ ।

“ પરલોકસહાયાર્થે સર્વભૂતાન્યપીડયન્ ॥

“ નામુત્ર હિ સહાયાર્થે પિતા માતા ચ તિષ્ઠતઃ ।

૧ રાફડાને જેમ કીડીઓ સંગ્રહિત કરે છે તેમ મનુષ્યે પરલોકસહાયને
 અર્થે, સર્વભૂતોની પીડા નિવારતાં નિવારતાં, ધીમે ધીમે ધર્મનો સંગ્રહ
 કરવો. પરલોકમાં સહાયને અર્થે પિતાને માતા ઉભાં રહેતાં નથી, પુત્રદારા
 કે જ્ઞાતિજન ઉભાં રહેતાં નથી, માત્ર એકલો ધર્મ ઉભો રહે છે. જન્તુ એકલો
 જન્મે છે, એકલો જ પ્રલય પામે છે, એકલો સુદૃઢને અને એકલો જ
 દુષ્કૃતને ભોગવે છે. જ્યારે લાકડા લેહાડાની પેઠે તેના મરેલા શરીરનું ઉત્સ-
 ર્જન કરી બાન્ધવો વિમુખ થઈ પાછા જાય છે ત્યારે ધર્મ તેની પાછળ
 જાય છે. માટે સહાયને અર્થે ધીમે ધીમે ધર્મનો સંગ્રહ કરવો. કારણ ધર્મરૂપ
 સહાયથી દુસ્તર તિમિરને તરી જવાય છે. તપવડે જેના દોષ નાશ પામ્યા
 છે એવા ધર્મપ્રધાન પુરુષને તેના શરીર સાથે જીવતો ને જીવતો પ્રકાશમયરૂપે
 પરલોકમાં (ધર્મ) લેઈ જાય છે. મનુ.

“ ન પુત્રદારા ન જ્ઞાતિર્ધર્મસ્તિષ્ઠતિ કેવલઃ ॥

“ એકઃ પ્રજાયતે જન્તુરેક એવ પ્રલીયતે ।

“ એકોનુમુક્તે સુકૃતમેક એવ ચ દુષ્કૃતમ્ ॥

“ મૃતં શરીરમુત્સૃજ્ય કાષ્ઠલોષ્ટસમં ક્ષિતૌ ।

“ વિમુક્તા વાન્ધવા યાન્તિ ધર્મસ્તમનુગચ્છતિ ॥

“ તસ્માદ્ધર્મ સહાયાર્થં નિત્યં સંચિનુયાચ્છનૈઃ

“ ધર્મેણ હિ સહાયેન તમસ્તરતિ દુસ્તરમ્ ॥

“ ધર્મપ્રધાનં પુરુષં તપસા હતકિલ્વિપમ્

“ પરલોકં નયત્યાશુ ભાસ્વન્તં સ્વશરીરિણમ્ ॥

“ સંસારીને માટે ધર્મ આવો છે તો સંન્યાસીને માટે ધર્મ મનુષ્યે જ
કહેલા છે.

“ નામિનન્દેત મરણં નામિનન્દેત જીવિતમ્ ।

“ કાલમેવ પ્રતીક્ષેત નિર્દેશં મૃતકો યથા ॥

“ અવેક્ષેત ગતીર્નૃણાં કર્મદોષસમુદ્ભવાઃ ।

“ નિરયે ચૈવ પતનં યાતનાશ્ચ યમક્ષયે ॥

“ વિપ્રયોગં પ્રિયૈશ્ચૈવ સંયોગં ચ તથા ડપ્રિયૈઃ ।

“ જરયા ચામિભવનં વ્યાધિભિશ્ચોપપીઢનમ્ ॥

“ દેહાદુત્ક્રમણં ચાસ્માત્ પુનર્ગર્ભે ચ સંભવમ્ ।

૧. મરણનું તેમ જીવિતનું એકનું પણ અભિનન્દન તેણે-સંન્યાસીએ ન કરવું; સેવક સ્વામીની આજ્ઞાની વાટ જીવે તેમ કાળની જ વાટ જોવી. કર્મ-દોષથી ઉત્પન્ન થયેલી મનુષ્યની ગતિઓનું અવલોકન કર્યા કરવું; તેમજ બીજી વસ્તુઓ પણ તેણે જોવાની છે—જેમકે મનુષ્યોના નરકપાત, યમ-લોકમાં વેદનાઓ, પ્રિયવસ્તુના વિયોગ, અપ્રિયનાં સંયોગ, વૃદ્ધાવસ્થાથી થતો પરાભવ, વ્યાધિઓથી થતી પીડાઓ, આ દેહમાંથી નીકળવું, ફરી ગર્ભમાં સંભવ, હજારકરોડો યોનિઓમાં આ અંતરાત્માની સંસૃતિયા, અને શરીરીયોને અધર્મથી થતા દુઃખયોગ અને ધર્માર્થથી થતો અદ્વય સુખયોગ; એ સર્વની ચતુર્થાશ્રમીએ અવેક્ષા (અવલોકન) કરવી. વળી યોગવડે પરમાત્માની સૂક્ષ્મતાની અને ઉત્તમ અધમ દેહોમાં સમુત્પત્તિની અન્વીક્ષા તેણે કરવી. પોતે સ્વાશ્રમ ધર્મમાંથી દૂષિત થાય તો પણ ગમે તે આશ્રમથી તૃપ્ત રહી ધર્મ ચરવો અને સર્વ ભૂતો પ્રતિ સમાન રહેવું; કારણ સંન્યાસનું ચિન્હ જ ધર્મનું કારણ છે એમ નથી. વળી ઉંચાં નીચાં ભૂતોમાં અંતરાત્માની જ ગતિ છે તે અકૃતાત્મ જનોથી જોવાય સમજાય એવી નથી તેને આ આશ્રમવાળાએ ધ્યાનયોગથી જોઈ લેવી. (મનુ)

“ યોનિકોટિસહસ્રેષુ સૃતીશ્ચાસ્યાન્તરાત્મનઃ ॥

“ અધર્મપ્રભવં ચૈવ દુઃસ્વયોગં શરીરિણામ્

“ ધર્માર્થપ્રભવં ચૈવ સુખસંયોગમક્ષયમ્ ॥

“ સૂક્ષ્મતાં ચાન્વવેક્ષેત યોગેન પરમાત્મનઃ ।

“ દેહેષુ ચ સમુપાત્તિમુત્તમેષ્વધમેષુ ચ ॥

“ દૂષિતોપિ ચરેદ્ધર્મં યત્ર તત્રાશ્રમે રતઃ ।

“ સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ ન લિङ્ગં ધર્મકારણમ્ ॥

“ ઉચ્ચાવચેષુ ભૂતેષુ દુર્જ્ઞેયામકૃતાત્મભિઃ ।

“ ધ્યાનયોગેન સંપશ્યેદ્રતિમસ્યાન્તરાત્મનઃ ॥

“ સંન્યાસીને માથે તેના આશ્રમપ્રમાણે આવા ધર્મ છે. મધપુડામાંથી
 “ મધ લેઈ લીધા પછી તે નકામો થાય છે તેમ શાસ્ત્રનાં રહસ્ય જાણી
 “ લેનાર સંન્યાસીને પુસ્તકમાત્ર નકામાં પડે છે. પરમાત્માને પામી તે
 “ કૃતકૃત્ય થાય છે. પણ તેટલું કરી બેસી રહેવામાં તેના આયુ-
 “ જ્યનો ધર્મ સમાપ્ત નથી. પણ પ્રવ્રજિત જને સંસારમાં રથાનેથી
 “ રથાને અને ગ્રામથી ગ્રામે પ્રવાસ કરવાનું છે અને તે પ્રવાસમાં
 “ તમને મનુનાં વાક્ય કહી બતાવ્યાં તેમાંના ધર્મ પાળવાના છે. એ
 “ વાક્યોમાં સંન્યસ્તર્યાવાળાએ સંસારમાંના પદાર્થો જાતે લક્ષ્ય કરવા-જાતે
 “ તેનું અવલોકન કરવાનું છે, જાતે તેના વિચાર કરવાના છે, જાતે શોધન
 “ કરવાનું છે, સર્વ ભૂત ઉપર સમતા રાખવાની છે, અને પરમાત્માની
 “ સૂક્ષ્મતા અનુભૂત કરવાની છે. પરમાત્માની જે ગતિ અનાત્મવાત્
 “ જનને અસ્રેય છે તે આવા ત્યાગીએ જોવાની છે અને સંસારને
 “ બોધવાની છે. ત્યાગીને માટે આ ધર્મ લખ્યા છે અને તે પછી
 “ સંસારના ઉદ્ધારને માટે સંસારમાં એના અનુભવોના ઉદ્ધાર અને
 “ ઉદ્બોધન કરવાનાં છે. કૃતકૃત્ય ત્યાગીને શિર પણ લોકકલ્યાણના આવા
 “ ધર્મ પ્રાચીન કાળથી મુકાયા છે, અને સંસારી તેમ ત્યાગી ઉભયને
 “ શિર એ ધર્મનું બન્ધન આયુષ્યપર્યન્ત અનિવાર્ય છે.

“ સંસારીયોનાં ધર્મશાસ્ત્ર અસંખ્ય દેશકાળના વિચારોથી બંધાયું છે
 “ ત્યારે લક્ષ્યધર્મસંગ્રહ માત્ર સર્વ દેશકાળની સનાતન સાધુતાના જ
 “ વિચારથી રચાયા છે. સંસારીયોના મુખ્ય ધર્મ જેમ પંચમહાયજ્ઞમાં
 “ સમાપ્ત થાય છે તેમ સાધુતાના ધર્મ પણ પંચમહાયજ્ઞમાં જ સમાપ્ત
 “ થાય છે. પણ સંસારીયોના યજ્ઞ સ્થૂલ સામગ્રીથી યજ્ઞય છે અને
 “ યજ્ઞદર્શન સંસારને લક્ષ્ય થાય છે ત્યારે સાધુઓના યજ્ઞ તેમનાથી

“ અલક્ષ્ય રહે છે અને તેની સામગ્રી શૂદ્ધ હોય છે. સંસારના યજ્ઞ ધણું
 “ ખરું સકામ હોય છે અને નિષ્કામ હોય છે ત્યારે પણ પોતાના
 “ કલ્યાણને જ માટે હોય છે, દેહના કલ્યાણને માટે હોય છે કે પોતાના
 “ જીવના કલ્યાણને માટે હોય છે અને લોકનું કલ્યાણ એ તો માત્ર
 “ આ આત્મકલ્યાણનું સાધન જ હોય છે. પિતા, પુત્ર, વગેરે સર્વ
 “ પદાર્થો તો શું પણ બ્રહ્મ જાતે પણ આત્માના જ કામને માટે પ્રિય
 “ છે એવું યાજ્ઞવલ્ક્ય-વચન આ સંસારીઓનાં જ હૃદયને માટે છે.
 “ સાધુજનોનાં હૃદયમાં તો આત્માને માટે પણ કામ નથી અને
 “ અનાત્માને માટે પણ નથી. તેમના ધર્મ તો કેવળ નિષ્કામ લોક-
 “ કલ્યાણાર્થ યજ્ઞરૂપ જ છે. ધર્મ જગતનું ધારણ કરે છે, અને ધર્મનું
 “ ધારણ પરમાત્મ પરમ અલક્ષ્યનું લક્ષ્યસ્વરૂપ પોતે કરે છે, માટે
 “ જ એ લક્ષ્યસ્વરૂપ લક્ષ્યપુરુષરૂપના ધારેલા ધર્મયજ્ઞની અંશભૂત
 “ જ્વાળાઓ જેવાં યજ્ઞને સાધુઓનાં જીવસ્કુલિંગ રચે છે. જે સંસારના
 “ મૂળ પાસે બ્રહ્માને, અને મુખ પાસે શિવને, નામે ઈશ્વરનાં રૂપ હિમા-
 “ ચળ અને સમુદ્ર જેવાં ગણેલાં છે તે એ વચ્ચેની સંસારગંગાના આખા
 “ પ્રવાહને પાળનાર એ જ ઈશ્વરનું વિષ્ણુનામે અભિમાન રાખી આ
 “ મઠ તેને પૂજે છે. એ આભિમાનિકા પ્રીતિનો પાત્ર લક્ષ્ય પુરુષ વિષ્ણુ-
 “ પરમાત્મા સંસારમાં વ્યાપી રહી સંસારના ધર્મનું પાલન કરે છે.

“ ત્રીણિ પદા વિચક્રમે વિષ્ણુર્ગોપા અદામ્યઃ ।

“ અત્તો ધર્માણિ ધારયન્ ॥

“ વિષ્ણોઃ કર્માણિ પश्यત યત્તો વ્રતાન્તિ પસ્પશે ।

“ इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥

“ એ પરમ પુરુષ જાતે જ યજ્ઞરૂપે પ્રજ્વલમાન થાય છે અને આર્યોનો
 “ સનાતન ધર્મ એમાંથી જ પ્રભવ પામે છે.

૧. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ.

૨. કેઈને હાથે જેની હિંસા થાય એમ નથી એવા પૃથ્વીપાલક વિષ્ણુએ આ ત્રિલોકમાં ધર્મોનું ધારણ કરતાં કરતાંજ તેમાં ત્રણ પગલાંથી વિક્રમ કર્યો.

૩. જેનાથી યજ્ઞમાનો યજ્ઞવ્રતનો સ્પર્શ કરી શકે છે એવાં વિષ્ણુનાં પાલકકર્મ જુવો ! યજ્ઞના ઇન્દ્રના તે યોગ્ય સહાય છે.

Fast News By Rikesh

public channel

Fastet News, News Chenal Vedio, And Live News In Gujarati

- આ ચેનલ માં આપને તાજા સમાચાર, લાઈવ ન્યુઝ, બ્રેકીંગ ન્યુઝ, ન્યુઝ વિડિઓ મિનિટે મિનિટ ના તાત્કાલિક સમાચાર મેળવવા માટે નીચેની લિંક વડે જોડાવ.. અને આપના ગ્રુપ માં અને મિત્રો ને પણ શેર કરો. 👉👉👉

@fast24news
t.me/fast24news

Notifications

On

Shared Media

3010

Subscribers

822

Master of PDF News Paper

public channel

●આ ટેલિગ્રામ ચેનલ પર રોજના 120 થી વધુ ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી ન્યુઝ પેપર શેર કરવામા આવે છે.

●જોઇન થવા માટે આ લિંક પર ક્લિક કરો. તમારી પાસે જેટલા ગ્રુપો છે તેટલા બધા જ ગ્રુપો માં આ મેસેજ શેર

<https://telegram.me/Pdfnewspaper>

@Contectforhelp_bot

@Pdfnewspaper

t.me/Pdfnewspaper

Notifications

On

Shared Media

178

Subscribers

2644

Master Of Books And Mag

public channel

ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી ભાષા માં બુક્સ અને મેગેજીન વાંચવા માટે એક માત્ર ચેનલ.. આપના જ્ઞાન જિજ્ઞાસું મિત્રો ને મોકલો.

आपके सुझाव या एडमिन से संपर्क की लिंक
[http://telegram.me/
Contectforhelp_bot](http://telegram.me/Contectforhelp_bot)

@booksmag
t.me/booksmag

Notifications

On

Shared Media

1471

Subscribers

1891

Hi Tech 4U

public channel

Join Our Channel For free Android Premium Apps , Computer Software, Movies, Tech News And More.... No West Time Join Now

आपके सुजाव या एडमिन से संपर्क की लिंक 📎
http://telegram.me/Contectforhelp_bot

Channel Joining Link 📎 📎 📎

@HiTech4U

t.me/HiTech4U

Notifications

On

Shared Media

1099

Subscribers

1779

“ યજ્ઞેન યજ્ઞમયજન્ત દેવાસ્તાનિ ધર્માણિ પ્રથમાન્યાસન્ ॥ ”

“ એ શ્રેષ્ઠ યજ્ઞમાં એ પરમ પુરુષ જાતે જ યજ્ઞનું પશુ થાય છે,
 “ વસન્ત એનું આજ્ય^૩ થાય છે, ગ્રીષ્મ ઇન્દ્રન^૪ થાય છે, અને શરદ
 “ હવિ^૫ થાય છે. ચારે વેદ એ યજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં યજ્ઞમાન
 “ અને હોતા દેવો અને ઋષિજનો થાય છે. એ પુરુષસાથે અદ્વૈત
 “ પામવાનો આપણો વિધિ એ યજ્ઞમાં ભળવાથી સધાય છે. વ્યષ્ટિ
 “ અને સમષ્ટિની પ્રવૃત્તિઓનો અભેદ થાય એટલી આમાં ફલજિઘ્ત્સા^૬
 “ છે. આ ફલજિઘ્ત્સાને જ શુદ્ધ નૈષ્કામ્ય અને બ્રહ્માર્પણ કહે છે.
 “ જીવ અને ઈશ્વરનો, ઈશિ, અને અનીશનો, અદ્વૈતયોગ આથી જ
 “ સધાય છે. બ્રહ્મ, ઈશિ અને જીવ, અથવા પરમ અલક્ષ્ય, પરમ
 “ લક્ષ્ય પુરુષ, અને જીવસ્તુલિંગ એ ત્રણેનો ત્રિયોગ સાધવાનું આ
 “ પ્રથમ પગલું છે. કર્મમાત્રનો યોગિ લક્ષ્ય બ્રહ્મ છે અને લક્ષ્ય બ્રહ્મનો
 “ યોગિ અલક્ષ્ય અક્ષર બ્રહ્મ છે.^૭ સ્વયૈનિલાભથી કર્મ લક્ષ્ય બ્રહ્મમાં
 “ અને લક્ષ્ય અલક્ષ્યમાં શાંત થાય છે તે આ જ ત્રિયોગથી થાય છે.
 “ ભૂતમાત્રને આત્મવત્ ગણી આત્મસાત્ કરવાનો માર્ગ તો આપણા
 “ પંચમહાયજ્ઞથી જ સધાય છે, તેમાં આત્મી નિષ્કામતા, આત્મી શિષ્ટતમ
 “ હેતુ, અને સર્વભૂતના કલ્યાણરૂપ આત્મી ફળ છે.

“ સંસારના પંચમહાયજ્ઞ પિતૃયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ અને
 “ બ્રહ્મયજ્ઞ એવા ગણાય છે. સાધુજનોના યજ્ઞોનાં નામ એવાં જ છે પણ
 “ તે યજ્ઞોના આત્મા અને શરીર જુદા પ્રકારનાં છે. પરમ પુરુષના
 “ પરમયજ્ઞમાં પુરુષ પોતે જ પશુસ્થાને બલિરૂપ થઈ હોમાય છે, તેમ
 “ પુરુષસ્તુલિંગ જીવાત્મા સાધુજનોના આ પંચયજ્ઞમાં જાતે જ પશુવત્
 “ હોમાય છે—જીવાત્મા સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીર સહ વર્તમાન આમાં
 “ પશુ થઈ મેધ્ય થાય છે. ભોગાયતન સ્થૂલ શરીર છે તે આ યજ્ઞની વેદી
 “ થાય છે. વ્યોમચારી પક્ષી આંચમાંનું ફળ કોઈ વૃક્ષ ઉપર બેઠા વિના
 “ ભોગવી શકતું નથી તેમ જન્મપરંપરાનું પક્ષી સૂક્ષ્મ શરીર સ્થૂલશરી-

૧. દેવોએ યજ્ઞવડે યજ્ઞનો યાગ કર્યો! પ્રથમ ધર્મ આવા હતા.

૨. યજ્ઞમાં બલિદાનમાં આપવાનું પશુ—બકરો વગેરે. ૩. ધી.

૪. બળતણ. ૫. હોમવાનું અન્નાદિ. ત્રીજો ભાગ. પૃષ્ઠ ૧૧૪.

૬. ત્રીજો ભાગ પૃષ્ઠ ૧૧૪. ૭. ત્રીજો ભાગ. પૃષ્ઠ ૧૧૪. ૮. ત્રીજો ભાગ પૃષ્ઠ ૧૧૬-૧૨૦.

“ રમાં હોય ત્યારે જ ભોક્તા થાય છે. આ વેદિ ઉપર ચ્હડ્યાવિના આ પશુ
 “ યજ્ઞબલિ પણ થઈ શકતું નથી. એ વેદી અને એ પશુને સુસમૃદ્ધ
 “ રાખવાં એ આ યજ્ઞનો પૂર્વ વિધિ છે અને હોમાદિ ઉત્તર વિધિ છે.
 “ પશુ વિષયે સૂત્રો છે કે રુદ્રાય મહાદેવાય જુષ્ઠો વર્દ્ધસ્વોત્તે તં વર્દ્ધયેત સંપન્ન-
 “ દન્તમૃષમં વા ॥ પશુનો આ વર્ધનવિધિ આવશ્યક છે. સાધુજનોનાં
 “ સૂક્ષ્માદિ શરીર આ ત્રણે મંદોમાં આ વિધિપ્રમાણે પુષ્ટ, પવિત્ર અને,
 “ વર્ધમાન રાખવામાં આવે છે. તારામૈત્રક અને ગ્રહદશાના બળથી
 “ જે દમ્પતી ત્રસરેણુક અવસ્થા પામે છે તેમનાં સૂક્ષ્મ શરીર સૂક્ષ્મ
 “ અદ્વૈત પામી ત્રસરેણુ થયલા સંવૃદ્ધપીન પશુનો યાગ કરે છે અને એ
 “ અદ્વૈતથી જ એ પશુ વર્દ્ધિત થઈ યાગયોગ્ય થાય છે. વિહારમઠનું
 “ શાસ્ત્ર આ વિધિને ઉદ્દેશીને જ રચેલું છે. જે સ્ત્રીપુરુષને આવો યોગ
 “ પ્રાપ્ત થતો નથી અને કુમારીના કંકણ પેઠે એકાકી વિહાર કરી શકે
 “ છે તેને ત્યાગધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે અને બીજા બે મઠ તેને માટે છે.
 “ સ્થૂલ યજ્ઞોની વેદી અને પશુનો સંયોગ ઘણો મોડો મનુષ્યનો ક્યો
 “ થાય છે; પણ સૂક્ષ્મ શરીરનો અને સ્થૂલ શરીરનો સંયોગ સ્થૂલ શરી-
 “ રના જન્મસાથે લક્ષ્યપુરુષ જાતે જ રચે છે, અને એ સંયોગ રચાય
 “ છે ત્યારથી જ એ પશુ અને એ વેદીનો સંયોગ થાય છે. એ સંયોગ
 “ થયો કે એ પશુ પરમ લક્ષ્ય પુરુષની ઇચ્છાથી, કુટુમ્બાદિના
 “ પ્રયત્નથી, અને અન્ય નિમિત્તોથી, દિને દિને વધે છે, પુષ્ટ થાય છે,
 “ અને સંપૂર્ણ અથવા ન્યૂનાધિક કલાને પામે છે. એ પશુના આ
 “ પોષણાદિમાં સાધનભૂત થવું એ સાધુજનો પોતાનો પ્રથમ ધર્મ અને
 “ સર્વ યજ્ઞોનો આવશ્યક વિધિ ગણે છે. જેવી રીતે આ પશુની વૃદ્ધિ
 “ વિહિત છે તેવી જ રીતે યજ્ઞસામગ્રીનો અને પશુનો દિવસે દિવસે
 “ વધતો ભાર ઝીલવાને તેમ ચિરંજીવ અગ્નિનો સતત તાપ વેઠવાને
 “ માટે આ યજ્ઞની વેદીને પણ સમર્થ કરવામાં આવે છે. સ્થૂલ અને
 “ સૂક્ષ્મ શરીરોનાં પોષણાદિને માટે આ મંદોમાં જે વ્યવસ્થા છે તેનું
 “ આવું કારણ છે, અને એ વ્યવસ્થાને અંગે આવશ્યક ન હોય એવો
 “ કોઈ પણ ભોગ ઇચ્છવો તે સાધુઓમાં અધર્મ અને કામરૂપ મનાય
 “ છે અને તેને દૂર રાખવામાં આવે છે.

૧. રુદ્ર મહાદેવની વૃષ્ટિ માટે બોલાયેલો તું વૃદ્ધિ પામ!—એમ કહી તેને
 દાંત આવે અથવા પુત્રોત્પાદનયોગ્ય વયનો તે થાય ત્યાં સુધી તેનું વર્ધન
 કરવું:” આશ્વલાયનીય ગૃહ્યસૂત્ર.

“ આ વેદીને, પશુને, અને યજ્ઞસામગ્રીને, સંભૂત કરવા જે જે શુભ
 “ પદાર્થો જોઈએ તે તે કેવી રીતે વસાવવા? સંસારીઓના યજ્ઞમાં કાષ્ઠ,
 “ ધૂત, આદિ સામગ્રી સંભાર જોઈએ તેમ સાધુજનોના યજ્ઞસંભારમાં
 “ સુંદરતા, રસ, પ્રીતિ, ભક્તિ, આદિ ગુણો અને ભિક્ષાદિને માટે જોઈતો
 “ સંગ્રહ જોઈએ છીએ. રાજસી વૃત્તિવાળો સંસારી જેટલા ઉત્સાહ
 “ અને પ્રયત્નથી ધર્માર્થકામ માટે ઐહિક પદાર્થોનો અને શક્તિઓનો
 “ સંગ્રહ કરે છે અને તેમના ભોગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેવા અને તેટલાજ
 “ ઉત્સાહ અને પ્રયત્નથી પણ સાત્વિક વૃત્તિથી સાધુજનો પોતાના
 “ આવા યજ્ઞસંભારની વિવૃદ્ધિને માટે તેના પોતેજ ભોક્તા હોય એમ
 “ પ્રવૃત્ત થાય છે. એ પ્રવૃત્તિથી આ સંભાર કેવી રીતે સંગ્રહાય છે એ
 “ જોવાનું હવે રહ્યું. બાલક બ્યારે ગર્ભાવસ્થામાં હોય છે ત્યારે તેના
 “ મુખને ભોજનની કે પાનની શક્તિ હોતી નથી. તેવે કાળે નાળંબન્ધ-
 “ નતે દ્વારે બાળકના ઉદરમાં માતાના ઉદરમાં પકવ થયેલો પોપણુ-
 “ સંભાર પહોંચે છે તેમ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ શરીરની ઇન્દ્રિયોદ્ધારા અને સૂક્ષ્મ
 “ શરીરની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પૃથ્વીમાતાના ઉદરમાં ઐહિક સંપત્તિઓને રૂપે
 “ પકવ થયેલો યજ્ઞસંભાર સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરોમાં પહોંચે છે અને યજ્ઞની
 “ વેદીને અને યજ્ઞના પશુને તેમ યજ્ઞ ઉપરના અગ્નિને સર્વ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ
 “ સાધનોથી સંભૂત ને ભૂષિત કરે છે. પરમ લક્ષ્ય પુરુષની સર્વવ્યાપિની
 “ અલક્ષ્ય જ્વાલાઓ દશે દિશાએ લાગી રહી છે તે જ્વાલાઓ આવાં
 “ સંભૂત શરીરોનો જ સ્પર્શ કરે છે અને જીવસ્પૃહિંગના પંચમહાયજ્ઞ
 “ ત્યારે જ આરંભાય છે.

“ એ યજ્ઞોમાં પ્રથમ પિતૃયજ્ઞ છે. સંસારને માટે આ યજ્ઞ જીવો છે
 “ ને સાધુજનોને માટે જીવો છે. સંસારીજનને પુત્રપિત્રાદિ સંબંધ પ્રાપ્ત
 “ થાય છે અને પિતૃવર્ગ આયુષ્માન્ હોય તો તેમની પ્રત્યક્ષ તૃપ્તિ માટે-
 “ નો યજ્ઞ છે અને તે પછી તો તેમનાં સૂક્ષ્મ શરીરની પરોક્ષ તૃપ્તિને
 “ માટે છે. પ્રત્યક્ષ તૃપ્તિ પુત્રને જ પરમાર્થરૂપ છે પણ પિતામાતાદિ
 “ આ તૃપ્તિના અભ્યાસથી તેનાં લોભી થાય છે અને તેમનાં પોતાનાં
 “ સૂક્ષ્મ શરીરોની એવી કામનાઓથી અધોગતિ થાય છે. તેમની
 “ કામનાઓને અતિતૃપ્ત કરવા જેવા પિતૃયજ્ઞ પુત્રો આરંભે તો બીજા
 “ ચાર યજ્ઞોમાં તેમની પ્રવૃત્તિ યથોચિત થઈ શકતી નથી અને તેનું
 “ પાપ એવી તૃપ્તિની કામનાવાળાં પિતામાતાને લાગે છે. એટલું જ
 “ નહીં પણ એ કામનાઓના અભ્યાસથી પિતામાતાના પોતાના

“ પંચયજ્ઞ પણ અપૂર્ણ રહે છે. મનુષ્યમાત્રના સર્વ યજ્ઞ યથોચિત પ્રમા-
 “ણમાં થાય તો જ પરમપુરુષનો પુરુષયજ્ઞ દીપ્ત થાય છે, માટે પિતૃ-
 “યજ્ઞની આ સ્થિતિથી પુરુષયજ્ઞનો પણ પિતામાતા દોષ કરે છે.
 “પિતામાતા અને જ્યેષ્ઠ કુટુંબી રૂપ પિતૃલોક, પુત્રલોક, અને જગત
 “એમાંથી કોઈના કલ્યાણને માટે આ સ્થિતિ અનુકૂળ નથી. માટે
 “સાધુજનોએ પિતૃયજ્ઞનો ત્યાગ કરી તેને સ્થાને મહાયજ્ઞની વ્યવસ્થા
 “રાખી છે. મૃત પિતૃજનની તૃપ્તિને માટે સંસારીઓમાં યજ્ઞ થાય છે.
 “પણ સત્ય જોતાં તો મૃત્યુ પછી પિતાપુત્રાદિક સંબંધ નષ્ટ થાય છે
 “અને પિતૃલોકમાં સર્વ જીવ સુક્ષ્મરૂપે સ્થિર છે. પિતૃલોકનો ઉદ્ધાર
 “પુત્રના સંન્યાસથી થાય છે તેમ તેની સાધુતાથી પણ થાય છે. સાધુ-
 “જનની સાધુતા અને સાધુયજ્ઞો પિતૃલોકને તૃપ્ત કરી ઉદ્ધાર આપવા
 “એકલાં જાતે જ સમર્થ છે. અને બાકી તો તમને કહ્યું કે અલક્ષ્ય
 “પરમાત્માના જીવસ્પૃહિંગને તો પિતા, પિતામહ, પ્રપિતામહ, કે
 “સંબંધી કોઈ છે જ નહી—તેનું તો સર્વત્ર આત્મરૂપ જ છે. અને
 “વ્યવહારદૃષ્ટિથી જુવે તો પણ તેમની તૃપ્તિ તો માત્ર હંસપદથી થાય છે.
 “પિતા આદિ પિતૃવર્ગ પિતૃત્વસંબંધનો સનાતન ત્યાગ કરી આ ભૂતળ
 “ઉપર નહી પણ પરલોકમાં વસે છે અને તેમની તૃપ્તિને માટે ભૂતળમાં
 “આપેલી નિવાપાંજલિ માત્ર હંસપદ જેવી આવશ્યક ગણી એ તૃપ્તિ
 “શિદ્ધ થશે એવી શ્રદ્ધાયુક્ત ઉપેક્ષા સંસારીઓ કરે છે. પણ શુદ્ધ
 “દૃષ્ટિએ જોતાં તો પિતૃલોક એહિક સંબંધનો ત્યાગ કરી દેવયજ્ઞમાં જ
 “સાધ્ય છે માટે કહ્યું છે કે.

“ વંસૂન્ વદન્તિ વૈ પિતૃન્

“ રુદ્રાંશ્ચૈવ પિતામહાન્ ।

“ પ્રપિતામહાંશ્ચાદિત્યાન્

“ શ્રુતિરેવાં સનાતની ॥

“ આવાં ગુરુપ્રયોજનને ઉદ્દેશી સાધુજનો સર્વ પિતૃયજ્ઞનો ત્યાગ કરે
 “છે અને સાધુપિતાઓ પુત્રપાસે એવા યજ્ઞ કરાવતા જ નથી એટલું
 “નહી પણ તેનો નિષેધ કરે છે. સાધુપિતાઓ સર્વદા પુત્રોઉપર નિષ્કામ
 “નિર્ભય પ્રીતિ જ રાખે છે, અને પુત્રોને પુત્રવત્ નહી પણ આત્મવત્

૧. હંસપદ—કાકપદ—કાક પગલું અથવા કાઠ પગલું—carat.

૨. પિતા વસુ કહ્યા છે. પિતામહ રુદ્ર કહ્યા છે, અને પ્રપિતામહ આદિત્ય કહ્યા છે એવી સનાતન શ્રુતિ છે. મનુ.

જીવે છે, અને કૈવલ્ય પામેલા સાધુનું શ્રાદ્ધ તેના ગુણકીર્તનથી તે જ્ઞાનોલેખથી જ કરે છે.

“ આ પિતૃયજ્ઞને સ્થાને આપણે ત્યાં મઠયજ્ઞ ગણાય છે. પુત્રશરીર-
 “ માંનાં પશુવેદીઆદિ યજ્ઞસમર્થ થાય ત્યાં સુધી પિતામાતા પુત્ર-
 “ પુત્રીનું આતિથેય કરી તેનું પાલનવર્ધન કરે છે અને તે પછી તેને આ
 “ અલખમઠોને દત્તક આપે છે અને પોતાના અધિકારનો ત્યાગ કરે છે.
 “ આવા પુત્રને માત્ર મઠયજ્ઞ કરવાનો રહે છે ને સર્વ પિતૃયજ્ઞના ધર્મથી તે
 “ મુક્ત થાય છે. સાધુસત્કાર, ગુરુસત્કાર, આશ્રમસત્કાર, મઠસત્કાર,
 “ શ્રીયદુનન્દનસત્કાર, આદિ ધર્મોમાં પ્રવૃત્ત રહી સાધુજન મઠયજ્ઞ
 “ યાવદાયુષ્ય અખણ રાખે છે. માતાપિતા અને પુત્ર વચ્ચે સંસારે
 “ જે ધર્મ પળાવવા ઉત્તમ છે તેણે સ્વાર્થી વાંસનાઓને બળે જેને
 “ સંસાર પાળતો નથી તે ધર્મ સાધુવૃન્દ અને સાધુઓ વચ્ચે અધ્યા-
 “ ત્મદૃષ્ટિથી પળાય છે.

“ મઠયજ્ઞ કરતાં વધતા કાળમાં સાધુએ મનુષ્યયજ્ઞ કરવાનો છે. મનુ-
 “ ષ્યની તૃપ્તિને માટે આ યજ્ઞ સધાય છે. સાધુઓ યજ્ઞમાન પણ પોતે
 “ થાય છે અને યજ્ઞપશુ પણ પોતે જ સૂક્ષ્મશરીરથી થાય છે. આ
 “ યજ્ઞમાન પોતાની પાસે આવનાર મનુષ્યમાત્રને તૃપ્ત કરવાનો યજ્ઞ
 “ માંડે છે. સમષ્ટિ પરમાત્મામાંથી જીવસ્ફુલિંગ તનખા પેટે પુટવા માંડે
 “ અને અનેક સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરોને વાહન કરી અનેક ભૂવોમાં લોકયાત્રા
 “ કરે એટલામાં એને પોતાના જેવીજ લોકયાત્રા કરેનાર અનેક
 “ સ્ફુલિંગોનો માર્ગમાં સમાગમ થાય છે. એ યાત્રાને કાળે અનેકધા
 “ તેની પાસે નવાં નવાં મનુષ્યો આવે છે; આ લોકમાંથી આવે છે તેમ
 “ પરલોકમાંથી પણ આવે છે. પરલોકમાંથી પુત્રપૌત્રાદિરૂપે આવે છે;
 “ આ લોકમાંથી અતિથિરૂપે આવે છે, મિત્રરૂપે આવે છે. સ્ત્રીરૂપે આવે
 “ છે, કુટુંબરૂપે આવે છે, અને વ્યવહારાદિમાં પ્રડતા અનેક સમ્બન્ધોને
 “ નિમિત્તે આવે છે. કેટલાંકે મનુષ્ય આપણે ત્યાં આવતાં નથી પણ આ-
 “ પણને આપણા પ્રવાસમાં માર્ગે બોલાવે છે અને તેમનો સત્કાર કરવાનો
 “ પ્રાપ્ત થાય છે; માતાપિતાના મન્દિરમાં આપણે પરલોકમાંથી પ્રાપ્ત
 “ થઈએ છીએ અને આપણે તેમના અતિથિ થઈએ છીએ. જ્યાં
 “ સુધી આપણી બાલ્યાવસ્થામાં આપણે યજ્ઞ કરવાને સમર્થ નથી થતા
 “ ત્યાં સુધી આપણે માતાપિતાનાં અતિથિ થઈએ છીએ, અને યાગ-
 “ શક્તિ આવતાં અતિથિ મટી યજ્ઞમાન થઈએ છીએ અને તેઓને.

“ અતિથિતુલ્ય ગણવાનો કૃતજ્ઞ ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ આકારક^૧
 “ અતિથિ છે, અને બીજા અતિથિઓ આગન્તુક હોય છે. આવાં
 “ આકારક અતિથિની તૃપ્તિને માટેનો યજ્ઞ તે પિતૃયજ્ઞ જ છે, પણ
 “ સાધુજનોમાં પિતા અને અન્ય સાધુઓનો સરખો જ સત્કાર કરવામાં
 “ આવે છે અને સર્વને અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે, માટે આપણે
 “ ત્યાં આ પિતૃયજ્ઞના ધર્મનો મનુષ્યયજ્ઞમાં જ સમાસ કરેલો છે. જેવી
 “ રીતે માતાપિતા આકારક અતિથિ છે તેમજ જ્ઞાતિમાં, માતૃ-
 “ ભૂમિ એટલે સ્વદેશમાં, અને સર્વ વસુંધરામાં, જે જે મનુષ્યસંઘ
 “ વસે છે તે સર્વ સાધુજનોના આકારક અતિથિ છે અને માતાપિતા
 “ જેવાં જ પિતૃયજ્ઞનાં અધિકારી છે. આપણે ત્યાં તેનો પણ મનુષ્ય-
 “ યજ્ઞમાં સમાસ કરેલો છે. જાતે આવેલા અતિથિમાં કેટલાકને
 “ આપણે પોતે આમન્ત્રણ કરેલું હોય છે તે આમન્ત્રિત અતિથિ છે.
 “ પુત્રપુત્રીઓ આવાં અતિથિ છે. પત્ની પતિ પાસે આવે છે અને પતિ
 “ પત્ની પાસે આવે છે. સંસારી જનોમાં સંવનન અને પરિશીલન શૂન્ય
 “ થયાં છે અને આપણા સાધુજનોમાં રહેલાં છે. સાધુજનોમાં નક્ષત્ર-
 “ યોગના બળથી, પરસ્પર નાડીચક્રના વેગથી, અને મન્મથાવતારના
 “ ઉદયથી, આકર્ષાઈ દમ્પતી અચરકાન્ત^૨ અને અયોધાતુ^૩ પેઠે પરસ્પર
 “ જોડે ત્રસરેણુક અદ્વૈત પામે છે. એવા અદ્વૈતમાં અતિથિભાવ આવતો
 “ નથી. દમ્પતીનો ધર્મસહચાર આવા અદ્વૈતથી જ થાય છે. સંસારી-
 “ યોમાં એક કાળે આવા વિવાહ થતા ત્યારે ધર્માર્થકામમોક્ષ સર્વમાં
 “ આ અદ્વૈત સહચાર થતા. આપણા સાધુજનોએ પુરુષાર્થના
 “ શોધનની ઉપેક્ષા કરી છે અને માત્ર પઞ્ચયજ્ઞને જ સાધે છે. તેમનામાં
 “ દમ્પતીભાવ તો આ યજ્ઞને માટે જ અદ્વૈત છે. જેમ લખમઠની તૃપ્તિ
 “ માટે સર્વ સાધુજનો અનામન્ત્રિત સમાગમ રચી સર્વ પોતપોતાના બ-
 “ ણીની ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તે છે અને એ ક્રિયાઓની સંગત પ્રવૃત્તિઓથી
 “ મઠકાર્ય સધાય છે, જેમ સંસારીયો જ્ઞાતિભોજનકાળે પરસ્પર સાહચ-
 “ આપી સર્વના ભોજનસમારમ્ભ પાર ઉતારે છે, તેમ અદ્વૈતસહચારી
 “ દમ્પતી પરસ્પર સામર્થ્યથી, પરસ્પર સાહાય્યથી, પરસ્પર અભિલા-
 “ પથી, અને પરસ્પર પ્રવૃત્તિથી, સર્વાંગી સૂક્ષ્મ અદ્વૈતયોગવડે, પાંચે

૧. આકુરતે સ્વાર્થે इत्याकारकः । પોતાના અર્થને માટે યજ્ઞમાનને બોલાવે
 ને પોતે અતિથિ થાય તે આકારક, આમન્ત્રણ કરનાર.

૨. સોહયુગ્મક. ૩. સોહ.

‘યજ્ઞોતે માટે એકજ સમારમ્ભ માંડે છે, અને તેનું દૃષ્ટાન્ત જોવું હોય
તો, નવીનચંદ્રજી, ચંદ્રાવલીમૈયા અને વિહારપુરીના મહાસમારંભની
‘જ્વાલાઓનું અદ્વૈત પ્રત્યક્ષ કરો.’”

દમ્પતી ગુરુજીના મુખની સ્તુતિથી લજ્જાવશ થઈ નીચું જોઈ રહ્યાં.

વિષ્ણુ—“હૃદયનું અદ્વૈત, પ્રાતિની સૂક્ષ્મતા, અને ધર્મસહચારની
“સંપૂર્ણતા, એ ત્રણના સાધનથી દમ્પતી પરસ્પર આપ્યાયન^૧ ને માટે
“જે યજ્ઞ રચે છે તેને અમે પ્રીતિયજ્ઞ કહીએ છીએ. ખાફીના સર્વ
“મનુષ્યયજ્ઞને અતિથિયજ્ઞ^૨ કહીએ છીએ તેનું સામાન્ય લક્ષણ એ કે
“એ યજ્ઞના ધર્મનું તારતમ્ય યજ્ઞમાન અને અતિથિના પરસ્પર ધર્મ-
“માંથી જ જડે છે. આ યજ્ઞમાં અતિથિ આકારક, આગન્તુક કે
“આમન્ત્રિત હોય છે. આકારક અતિથિનું આતિથેય^૩ આયુષ્ય પહોંચે
“ત્યાં સુધી પહોંચે છે; માતાપિતાનાં, માતૃભૂમિનાં, અને લોકનાં કલ્યાણ-
“માંથી નિવૃત્ત થવાતું નથી. માતાપિતા પુત્રને સંન્યસ્તની અનુમતિ આપી
“પોતાના આતિથેયમાંથી મુક્ત કરે. પણ લોકકલ્યાણના ધર્મમાં તો
“અનુમતિ આપનાર હોતું જ નથી અને સંન્યાસીથી પણ તેનો ત્યાગ
“થાય એમ નથી તે તમને કહું છે. આગન્તુક અતિથિનું આતિથેય
“તેની તૃપ્તિથી સમાપ્ત થાય છે, તેની યોગ્યતાથી અવચ્છિન્ન^૪ થાય
“છે, તેના નિર્ગમનથી^૫ નિવૃત્ત થાય છે, અને તેની સાધુતાથી સાધ્ય
“થાય છે. તેની તૃપ્તિ જાતે જ અસંભાવ્ય હોય તો તેની સંભાવના
“પ્રાપ્ત થતી નથી. તેની યોગ્યતા હોય નહીં તો તેનું આતિથેય જ
“પ્રાપ્ત થતું નથી. તેની સાધુતામાં ન્યૂનતા હોય તેટલું તેનું આતિ-
“થેય પણ અસાધ્ય છે. સંસારી જનોનાં ધર્મશાસ્ત્રમાં પાત્રાપાત્ર અ-
“તિથિની વ્યવસ્થા એક જાતની છે; સાધુજનોમાં પાત્રાપાત્રવિવેક
“અન્ય રીતનો છે. સર્વ મનુષ્યોનું સર્વ પ્રકારે આતિથેય થવું અશક્ય
“છે માટે પંચયજ્ઞ સાધવાની શક્તિવૃત્તિવાળાને જ પાત્ર ગણવે એવી
“મર્યાદા છે. તેવાના આતિથેયથી યજ્ઞવિભૂતિવધે છે ને લોકકલ્યાણ
“સંવૃદ્ધ થાય છે.

૧. પરસ્પરનું પોષણ—તર્પણ—યદા વૈ મિથુનો સમાગચ્છત આપયતો વૈ
તાવન્યોન્યસ્ય કામમ્ ॥ છાન્દોગ્ય. ૨ અતિથિની તૃપ્તિમાંટેનો યજ્ઞ ૩. જેમા-
નગીરી, ખાતર. ૪. અવચ્છેદવાળું, હૃદવાળું. ૫. બહાર નીકળી જવું.

“ १ यत्किंचिदपि दातव्यं याचितेनानसूयया ।

“ उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः ॥

“ સંસારી જનોને માટે સંસ્કારી દિવ્વનેને જ પાત્ર અતિથિ ગણેલા
“ છે. સાધુજનો તેમનો તેમ વ્રાત્ય જનોનો સર્વનો સત્કાર કરે છે. વિદ્વાતા
“ અને સાધુતા એ ઉભય સાધુઓના આતિથેયને માટે યોગ્યતા આપે છે.
“ આકારક અને આમન્ત્રિત અતિથિને માટે આવી મર્યાદા નથી, અને
“ અદ્વૈતભાવક દમ્પતી તો પરસ્પરનાં અતિથિ નથી માટે તેમને મર્યાદા પ્રાપ્ત
“ થતી નથી. સંબંધકાળથી અતિથિ જીવનમાં કે મરણકાળે છુટાં પડ-
“ વાનો સંકલ્પ રાખે છે માટે જ તે અતિથિ છે.

“ ३ अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥

“ પિતાપુત્રાદિ સર્વ સંબંધમાં, સૂક્ષ્મ શરીરોના સંયોગ થતા નથી
“ અને થાય છે તો અનિત્ય અને અપૂર્ણ હોય છે, અને સ્થૂલ
“ શરીરના સંબંધ તો નિત્ય હતા જ નથી. માટે આ સર્વ સંયોગમાં
“ અતિથિભાવ છે. સાધુજનોના પ્રીતિયજ્ઞનું મૂળ સૂક્ષ્મશરીરના અદ્વૈત-
“ મૂલક હોય છે અને સ્થૂલ શરીરને અભાવે પણ એ અદ્વૈત રાખવાનો
“ સંકલ્પ મનોગત હોય છે માટે તેમાં આતિથેય આવતું નથી. સંસારી
“ જનોમાં કન્યાદાનાદિ વિધિથી સંવનન વિના માત્ર સ્થૂલ શરીરોનો જ
“ વિવાહ થાય છે ત્યાંતો અદ્વૈત નહીં પણ અનિત્ય આતિથેય જ છે. એવા
“ આતિથેયમાંથી પ્રારબ્ધ કર્મને યોગે સૂક્ષ્મ પ્રીતિ અને અદ્વૈત-સંકલ્પ
“ ઉભય પક્ષમાં થાય ને તે પ્રમાણે અદ્વૈત થાય તો આતિથેયધર્મ સમાપ્ત
“ થાય ને પ્રીતિયજ્ઞ જ બાકી રહે. પણ તેમ ન થાય તો તો આતિથેય જ
“ પ્રાપ્ત થાય. સંસારમાં કન્યાઓનું લગ્ન તેમની અજ્ઞાનાવસ્થામાં થાય છે
“ અને વર ક્વચિત્ અજ્ઞાન અને ક્વચિત્ યોગ્ય વયના હોય છે. યોગ્ય
“ વયના વરે કન્યાને આમન્ત્રિત અતિથિ ગણવી ધર્મ્ય છે. અજ્ઞાન દશા-
“ વાળા વરે કન્યાને આકારક અતિથિ ગણવાની છે. સર્વ કન્યાઓએ વરને
“ આકારક અતિથિ ગણવાના છે. આ સંબંધમાં પરસ્પર ધર્મસહચાર અને
“ પરસ્પર ત્યાગના ધર્મ આકારક આમન્ત્રિત આતિથેયના શાસ્ત્ર પ્રમાણે

૧. જેની યાચના થઈ છે તેણે અસૂયા વિના જે કાંઈ બને તે કંઈ પણ
આપવું; કારણ એ દાનથી એવું કાંઈ પાત્ર જન ઉત્પન્ન થશે કે જે સર્વ પાસથી
તારશે-મનુ. ૨. દિવ સંસ્કાર જેને બાકી હોય એવા બ્રહ્મચારી.

૩. અતિથિ એટલા માટે કે તેની સ્થિતિ જ અનિત્ય છે. મનુ.

“ પાળવા યોગ્ય છે. બાકી પ્રીતિયજ્ઞમાં તો સંકલ્પ જ નિત્ય સૂક્ષ્મ સંબં-
 “ ધનો હોય છે તેમાં સૂક્ષ્મ શરીરનો વિયોગ કે ત્યાગ સંભવતો નથી.
 “ એ યજ્ઞમાં યોગ્યાયોગ્યતાનો વિચાર પ્રાપ્ત થતો નથી. તેમજ આમ-
 “ ન્ત્રિત અને આકારક અતિથિની યોગ્યતાનો વિચાર પણ પ્રાપ્ત થતો
 “ નથી. આમન્ત્રિતની યોગ્યતા વિચારવી હોય તો આમન્ત્રણ કરવા પહેલાં
 “ વિચારવાની છે; આમન્ત્રણ પછી આ વિચાર અધર્મ્ય છે. આકારક
 “ અતિથિ માતાપિતાદિની યોગ્યતા તો અવિચાર્ય જ છે. એ વિચાર તો
 “ માત્ર આગન્તુક અતિથિનો સત્કાર કરતાં જ કરવાનો છે. જે આગન્તુક
 “ અતિથિ વિદ્વાન અથવા સાધુપ્રકૃતિ નથી તેને સાધુજન મનુષ્ય-
 “ યજ્ઞમાંથી દૂર કરી તેનો માત્ર ભૂતયજ્ઞમાં સમાસ કરે છે.

“ શુનાં ચ પતિતાનોં ચ

“ શ્વપચાં પાપરોગિણામ્ ।

“ વાયસાનાં કૃમીણાં ચ

“ શનકૌર્તિવપેદ્ધુવિ ॥

“ અતિથિયજ્ઞનાં અનધિકારી મનુષ્યોનો સહચાર મનુષ્યોમાં નથી,
 “ પણ શ્વાનવાયસાદિ જન્તુઓ સાથે જ છે; માટે તેમની તૃપ્તિ,
 “ તેમનાથી દૂર રહી, આ જન્તુઓની પેઠે ભૂતયજ્ઞથી જ કરવાની
 “ છે. એ સર્વ એતન ભૂતોનો યજ્ઞ તેમના ઉદ્ધાર માટે કરવાનો છે
 “ તે સર્વ ભૂતો માટે દયા રાખવાનો છે; માટે આ યજ્ઞને દયાયજ્ઞ
 “ પણ કહે છે. એતન ભૂતોના ઉદ્ધાર માટે ઈશ્વરે સૃજેલી દયાની
 “ મર્યાદા પણ છે. જે ભૂતોનાં સંસર્ગથી યજ્ઞનાં પશુને કે વેદીને
 “ કે સાંમગ્રીને એટલું ભય હોય કે પાંખર ભૂત ઉપર દયા કરતાં
 “ મહાયજ્ઞને જ બંધ કરવો પડે અથવા યજ્ઞનાં પશુ કે વેદી બ્રષ્ટ કે
 “ નષ્ટ કરવાં પડે—ત્યારે તે ભૂતનો ઉદ્ધાર આપણે હાથે થાય એમ
 “ નથી એ જોઈ લેવું, અને એવા ઉદ્ધાર વિના બીજા કાર્યમાં દયા
 “ કોઈ ધર્મથી કારણભૂત થતી નથી. દયાને માટે જ દયા કરવી,
 “ દયાને સાધન નહીં પણ સાધ્ય ગણવી, એવો ધર્મ નથી. આ વાત
 “ ભુલવાથી સીતામાતા રાવણના હાથમાં ગયાં.

૧. શ્વાન, પતિત જન, શ્વાનાદિના ભક્ષણ ઉપર વૃત્તિ કરનાર ચાણડા-
 લાદિ જન, પાપ રોગવાળા જન, કાગડા, અને કૃમિઃ આટલાંને બધાં આપવું
 ને તે તેમનો સ્પર્શ કરીને ન આપવું પણ તેમનાથી લેવાય એમ ધીમે
 રહી પૃથ્વી ઉપર તે બધાંનું નિવપન કરવું. મનુ.

“ આ વિના બીજો ભૂતયજ્ઞ વ્યવહારયજ્ઞ છે. સર્વ યજ્ઞના સાધન
 “ માટે થોડી ઘણી પ્રવૃત્તિમાં સર્વ મનુષ્યોએ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરનો
 “ વ્યય કરવો પડે છે અથવા એ શરીરના વ્યય વડે સંપાદિત
 “ કરેલાં ધનઆદિ સાધનનો વ્યય કરવો પડે છે. પૃથ્વી પાસેથી
 “ અન્ન માગતાં, સેવક પાસેથી સેવા માગતાં, સેવ્યજન પાસેથી
 “ વેતન માગતાં, અથ્થ પાસેથી રથસેવા માગતાં, એ સર્વ યાચનાઓના
 “ બદલામાં પ્રવૃત્તિ કે વ્યય કરવો પડે છે, અને જે કોઈ યજ્ઞને માટે
 “ જ આ પ્રવૃત્તિ ને વ્યય હોય તો તે જાતે જ યજ્ઞરૂપ થાય છે. એ
 “ યજ્ઞ ફલાપેક્ષી હોય છે માટે તે સકામયજ્ઞ અથવા વ્યવહારયજ્ઞ
 “ કહેવાય છે. એ યજ્ઞમાં જડચેતન સર્વ ભૂતોની સાથે વ્યવહાર
 “ થાય છે માટે તેને ભૂતયજ્ઞ કહ્યો છે. સંસારીયો સકામ યજ્ઞ કરે છે
 “ તેમના તો સર્વ યજ્ઞ એક રીતે વ્યવહારયજ્ઞ જ છે.”

“ લક્ષ્ય પુરુષના ચિદંશ વિનાનો અસ્તિત્વવત્ અંશ છે તે જડભૂ-
 “ તોમાં છે. જન્તુઓમાં પણ આ જડ અંશ છે. મનુષ્યમાં પણ છે.
 “ બુદ્ધિમાં પણ છે અને અંતઃકરણમાં પણ છે. તે સૃષ્ટિ ઉપર દૃષ્ટિ
 “ નાંખ્યાથી, તેનાં અવલોકન અને પ્રયોગ કર્યાથી, તેનાં ગુણશક્તિ
 “ શોધ્યાથી, તેનું શાસ્ત્ર બાંધ્યાથી, સર્વ સૃષ્ટિ સાથેનો તેનો સંબંધ
 “ જાણ્યાથી, અને સંક્ષેપમાં શુવસ્તુલિંગના ચિત્સ્વરૂપનો પ્રકાશ આ સૃષ્ટિ
 “ ઉપર પડે છે ત્યારે, તેના સત્વાંશમાં ચિદંશનાં કિરણ પડે છે, તે પદાર્થો
 “ મહાયજ્ઞમાં હોમાય છે, અને યજ્ઞરૂપે તેમનો ઉદ્ધાર થાય છે. આ
 “ યજ્ઞનું નામ વિદાયજ્ઞ છે, તે અનંત છે, અને તેની મર્યાદા નથી. એ
 “ યજ્ઞ પણ ભૂતયજ્ઞ જ છે. વિદ્વાનો, શાસ્ત્રીઓ, દર્શનદ્રષ્ટાઓ, અને
 “ કવિજનોને આ મહાયજ્ઞ ઉપર કલ્યાણકારક પક્ષપાત છે. જે વિશ્વ-
 “ રૂપનાં દર્શન ઋતંભરા પ્રજ્ઞાવાળો યોગી મહાપ્રયત્ને પામી શકે છે તે દર્શ-
 “ નનાં વિદ્યુત જેવા ચમકારા વિદાયજ્ઞના સાધકા પ્રત્યક્ષ કરે છે.

“ મહાયજ્ઞની સાધના અન્ય સર્વ યજ્ઞોની સાધના માટે સાધનરૂપ છે
 “ અને સાધુજનોની સાધુતાના રક્ષણને માટે અને સંસારના સંસર્ગથી
 “ તેમને દૂર રાખવાને માટે આવશ્યક છે. મનુષ્યલોકમાં સૂક્ષ્મ શરી-
 “ રની શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારાય છે તે છતાં શુવતો નર ભદ્રા પામશે કહેવાય છે
 “ અને સૂક્ષ્મ શરીરના સર્વ પુરુષાર્થને પડતા મુઠ્ઠી સ્થૂલ શરીરના
 “ આયુષ્યનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે અને કહેવામાં આવે છે કે—

‘ત્યજેદેકં કુલસ્યાર્થે ગ્રામસ્યાર્થે કુલં ત્યજેત્ ।

ગ્રામં જનપદસ્યાર્થે હ્યાત્માર્થે પૃથિવીં ત્યજેત્ ॥

“ સંસારી જનોમાં જેમ આત્મશરીરને અર્થે પૃથ્વીનો ત્યાગ કરવો
 “ શિષ્ટ છે તેમ સાધુજનોમાં મહાયજ્ઞને અર્થે સર્વ ઇતર યજ્ઞનો ત્યાગ
 “ આવશ્યક હોય તો તે ધર્મ ગણાયછે; કારણ મઠ વગર સાધુજનો જ
 “ નહીં થાય. સકામધર્મ પાળનાર સંસારીયોને અધર્મથી કે ક્ષુદ્ર આશયથી
 “ નહીં પણ સર્વ કામ અને ધર્મને માટે શરીરની આવશ્યકતા છે માટે
 “ જ તેનું પ્રથમ રક્ષણ ઉક્ત પ્રકારે યોગ્ય છે. આપણે ત્યાં તો તેનો
 “ રક્ષણવિધિ વેદીપશુવર્ધનમાં આવી ગયો.

“ મનુષ્યયજ્ઞોમાં એવો પ્રસંગ આવે કે એક યજ્ઞવિધિ સાથે અન્ય
 “ યજ્ઞવિધિનો વિરોધ આવે ત્યારે શું કરવું? પ્રીતિયજ્ઞ, આકારક અ-
 “ તિથિયજ્ઞ, આમન્ત્રિતઅતિથિયજ્ઞ, અને આગન્તુકઅતિથિયજ્ઞ એટલા
 “ મનુષ્યયજ્ઞ તમને કહ્યા. પ્રીતિયજ્ઞમાં તો દમ્પતીનો અદ્વૈતભાવે યજ્ઞમાં
 “ ધર્મસહચાર છે તો કોઈ પણ યજ્ઞમાં પ્રવૃત્ત થવું ન થવું એ ઉભય
 “ દમ્પતીની સંયુક્ત વાસનાથી જ થવાનું; માટે આ યજ્ઞને બીજા
 “ યજ્ઞ સાથેનો વિરોધ કહીએ તો વદતો વ્યાઘાત થાય. પ્રીતિયજ્ઞનાં
 “ યજ્ઞમાન દમ્પતીનાં સૂક્ષ્મ શરીરના અમરયોગનો નાશ તો બ્રહ્મા પણ
 “ કરી શકે એમ નથી અને દમ્પતી જાતે પણ કરી શકે એમ નથી.
 “ એમને તો માત્ર સ્થૂલ શરીરનાં વિયોગ કરવા કાળ આવે ને કોઈ
 “ મહાયજ્ઞને માટે તેમ કરવું યોગ્ય લાગે તો ઉભયની અદ્વૈત ઇચ્છાથી
 “ તેમ કરતાં કંઈ બાધ નથી. આવાં દમ્પતીનું તો સર્વત્ર યજ્ઞમાનત્વ અ-
 “ દ્વૈતરૂપે છે. માટે જ કહ્યું છે કે પશ્ચાદ્ગૃહપતિઃ પત્ની ચૈ ॥ જે યજ્ઞ યજ્ઞમાનના
 “ એક અર્ધાંગને ઇષ્ટ હોયતે બીજા અર્ધાંગને પણ હોય જ. માટે જ યજ્ઞને
 “ અંતે પશ્ચાત્ ગૃહપતિ અને પત્નીને એક વાક્યથી સ્મર્યાં. એટલુંજ નહીં
 “ પણ દમ્પતીના શુદ્ધાદ્વૈતના અધિકારથી સીતામાતાના સ્થૂલ શરીરને
 “ શ્રીરામચંદ્રે પ્રજ્ઞ લોકના કલ્યાણને અર્થે વિવાસન આપ્યું અને તે માટે
 “ સીતામાતાએ એમનો દોષ કહાણો નથી. એ પ્રીતિયજ્ઞના અદ્વૈતનું
 “ પરમદૃષ્ટાંત છે. ચંદ્રાવલી મૈયાનું એવું જ દૃષ્ટાંત તો તમને સુસ્પષ્ટ છે.

૧. કુળને અર્થે એક કુટુમ્બીને ત્યજવો, ગ્રામને માટે કુળ ત્યજવું, લોકને માટે ગ્રામ ત્યજવું, ને આત્માને એટલે પોતાને માટે પૃથ્વીને ત્યજવી.

(પ્રકીર્ણ.)

૨. પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્ર.

“ પણ પ્રીતિયજ્ઞ વિનાના અતિથિરૂપ પતિપત્નીનાં દ્વૈત છે. માટે તેમને
 “ માટે આવો અદ્વૈત આચાર થતોજ નથી. આવાં પતિપત્નીએ તો પર-
 “ સ્પર દ્વૈત સ્વીકારી એક બીજાનું આતિથેય કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.
 “ દૈવવશાત્ અથવા કર્મપાકવશાત્ એવા પણ પ્રસંગ આવે છે કે
 “ સંવનનપરિશીલનમાં કાંઈ અશુદ્ધિ કે અસિદ્ધિ કે અન્ય દોષ રહી
 “ જવાથી દમ્પતીના અદ્વૈતભાવમાં વિદ્વન્ આવે છે. આવાં દમ્પતી પણ
 “ અદ્વૈતમાંથી સ્ખલિત થઈ પરસ્પર-અતિથિરૂપ થઈ જાય છે ને તેમને
 “ શિર અતિથિધર્મ આવે છે.

“ અરેખરૂં ધર્મસંઘટ્ટન તો અતિથિયજ્ઞમાં આવે એમ છે અને સંસારી-
 “ જનોના ગુંથવારા તેમાં જ આવે છે. લક્ષ્યધર્મસંગ્રહમાં તો સાધુજનો
 “ માટે સ્પષ્ટ તારતમ્ય દ્વિહાડેલું છે. આકારક અને આમન્ત્રિત અતિથિ-
 “ યોની યોગ્યતા કે અયોગ્યતા જોવાનો પ્રસંગ નથી. જેને આંપણે જ્ઞાતા-
 “ જ્ઞાત કર્મબળે આમન્ત્રણ કર્યું તેને પાછળથી કહેવું કે તું અયોગ્ય છે
 “ માટે ત્હારું આમન્ત્રણ નિષ્ફળ કરું છું ને તું ત્હારે માર્ગે પાછો જા-એ
 “ ઉચ્ચાર અધર્મ્ય છે. પુત્રરૂપે કે પત્નીરૂપે આમન્ત્રિત અતિથિનો
 “ સર્વથા નિર્વાહ કરવો એ જ ધર્મ છે. પુત્રનું આમન્ત્રણ કર્યું તેનાં પશુ-
 “ વેદીને યજ્ઞસમર્થ કર્યા પછી તે આમન્ત્રિત અતિથિ મટી જઈ કેવળ
 “ આગન્તુક અતિથિ થાય છે ને તે પછી તેની યોગ્યાયોગ્યતાના વિચાર
 “ નિર્દોષ છે. આમન્ત્રિત પત્નીનું આતિથેય તો તેની સંમતિવિના બંધ
 “ ન જ થાય. આકારક અને આગન્તુક અતિથિનો સત્કાર કરવા માટે
 “ પણ આમન્ત્રિત અતિથિના સત્કારમાં ન્યૂનતા રાખવી એ મહાન્ અધર્મ
 “ છે; તેના તો નિર્વાહમાં જ ધર્મ છે.

“ આકારક પિતામાતાદિનો પુત્ર પ્રથમ અતિથિ થાય છે ને તે પછી
 “ પુત્ર યજ્ઞસમર્થ થાય ત્યારે તે પિતૃયજ્ઞ કરી શકે છે. માતાપિતાની અશ-
 “ રણુ અવસ્થામાં તો પિતૃયજ્ઞ આવશ્યક અને અત્યાજ્ય છે. પણ અન્ય
 “ કાલે તેમ નથી. માતાપિતા સામાન્ય રીતે પુત્રના મંદિરમાં અતિથિ
 “ નથી, પણ પુત્ર માતાપિતાનાં મંદિરમાં અતિથિ છે. આતિથેયધર્મમાંથી
 “ યજ્ઞમાન મુક્ત થતો નથી, પણ અતિથિ યજ્ઞમાનમંદિરનો ત્યાગ કરવા
 “ સ્વતંત્ર છે. માટે આવે અન્ય કાળે પિતૃયજ્ઞ અન્ય યજ્ઞોને પ્રતિકૂલ થાય
 “ તો પુત્ર યજ્ઞમાનના મંદિરમાંથી પ્રવ્રજિત થાય તે નિર્દોષ છે. પણ તે
 “ પ્રવ્રજ્યા આવા કાંઈ યજ્ઞને અર્થે જ હોવી જોઈએ. અન્ય યજ્ઞના કાર્યની
 “ અપેક્ષા ન હોય તો પિતૃયજ્ઞ અત્યાજ્ય છે.

“ અન્ય આકારક અતિથિને માટે આવો ધર્મ નથી. પતિ કે પત્ની જે
 “ કોઈ આકારક અતિથિ હોય તેને મંદિરમાં રહેવા દેઈ યજમાન જાતે
 “ પ્રવ્રજિત થઈ શકે નહીં. પિતામાતાનો તો પુત્ર જાતે આમન્ત્રિત અતિ-
 “ થિ છે માટે તેમની પાસેથી તે પ્રવ્રજિત થાય, પણ જે અતિથિનો અને
 “ એનો યોગ અનામન્ત્રિત અને અનાગન્તુક થયેલો છે તે અતિથિની
 “ પાસેથી તો આતિથેય પડતું મુકી યજમાનથી પ્રવ્રજ્યા થાય જ નહીં.
 “ માતૃભૂમિ અને મનુષ્યલોકનો પણ સાધુજાતને આવો જ યોગ છે, અને
 “ જે સાધુ તેમનું આતિથેય કરવા, તેમનો યજમાન થવા, સમર્થ છે તેણે
 “ તો યજમાનકૃત્યમાંથી નિવૃત્ત થવાય જ નહીં. આવાં આકારક અતિ-
 “ થિને સુસંભૂત દશામાં મુકાય અથવા તેમ કરવાની શક્તિ હીન થાય
 “ તો જ એમના એ યજમાંથી નિવૃત્ત થવાય છે.

“ જે અતિથિ જાતે આગન્તુક છે તેની આતિથેયતા સમાગમપર્યંત
 “ અથવા અતિથિની નિવૃત્તિ પર્યંત પહોંચે છે અથવા અન્યયજ્ઞકા-
 “ ર્યમાં એ આતિથેય વિધિ કર થાય ત્યારે તેમાંથી નિવૃત્ત થયું એવી
 “ મર્યાદા છે.

“ વિધાયજ્ઞનું ફળ મનુષ્યયજ્ઞની સમૃદ્ધિ છે માટે મનુષ્યયજ્ઞમાં વિધિ કર
 “ ન થાય ત્યાં સુધી એ યજ્ઞ વિહિત છે. વ્યવહારયજ્ઞ સર્વ યજ્ઞમાં સાધન-
 “ ભૂત છે અને એનું સાધનરૂપ નષ્ટ થાય તો એ યજ્ઞ પડતો મુકાય.

“ દયાયજ્ઞ ભૂતમાત્રના ઉદ્ધાર માટે છે અને મનુષ્યસૃષ્ટિ ન હોય તો એ
 “ યજ્ઞ અને ઉદ્ધાર અશક્ય થાય. માટે મનુષ્યયજ્ઞનું પાલન કરીને જ
 “ દયાયજ્ઞ સાધવાનો છે.

“ મહાયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ, અને ભૂતયજ્ઞ, એ ત્રણ લક્ષ્ય પુરુષના મહાયજ્ઞ
 “ છે અને તેમને લક્ષ્યયજ્ઞ કહીએ છીએ. એ વિનાના બે યજ્ઞ દેવયજ્ઞ અને
 “ બ્રહ્મયજ્ઞ છે. તેને અલક્ષ્યયજ્ઞ કહ્યા છે. દેવયજ્ઞમાં અલક્ષ્ય અને
 “ લક્ષ્ય પરમાત્માના અદ્વૈત સ્વરૂપનો યજ્ઞ થાય છે અને બ્રહ્મયજ્ઞમાં
 “ કેવળ અલક્ષ્ય પરમાત્માનો યજ્ઞ થાય છે. ઉભય અલક્ષ્યયજ્ઞ ઉત્તમા-
 “ ધિકારીઓને માટે જ છે, પણ દેવયજ્ઞમાં મધ્યમાધિકારીઓને સાક્ષી
 “ કરવામાં આવે છે.

“ મનુષ્યનાં અંતઃકરણાદિમાં વસતું બુદ્ધિસત્ય દેવોનું અધિષ્ઠાન છે અને

“ તેથી દેવશબ્દનો પ્રયોગ સાત્ત્વિકબુદ્ધિસત્ત્વનું વાચક થાય છે. આ બુદ્ધિસ-
 “ ત્વની તૃપ્તિમાં જ દેવોની તૃપ્તિ છે માટે તે ઉભયની તૃપ્ત્યર્થે માંડેલા ય-
 “ ગને દેવયન કહ્યા છે. ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોએ પ્રત્યક્ષ કરેલાં સત્ય તે
 “ સત્ય નથી, પણ સાત્ત્વિક બુદ્ધિસત્ત્વને જે પ્રત્યક્ષ થાય તે જ સત્ય છે,
 “ માટે શ્રુતિ ઉચ્ચારે છે કે

૨. “ સત્યમેવ દેવા અનૃતં મનુષ્યા इदमहमनृता-

“ तस्यमुपैर्माते ! अने एतद्ध वै देवा

“ व्रतं चरान्त यत्सत्यम् ॥

“ સાત્ત્વિક બુદ્ધિસત્ત્વનું જે વ્રત ચરે છે તે જ સત્ય છે. સંસારમાં જે જે
 “ સત્ય હોવાય છે તે સર્વ શાસ્ત્રમાં સત્ય હોય છે એમ નથી. ચંદ્રનું તેજ
 “ સંસાર ચંદ્રનું જ ગણે છે, પણ શાસ્ત્ર તેને સૂર્યનું તેજ ગણે છે, માટે સં-
 “ સારનું ગણેલું તે અસત્ય અને શાસ્ત્રવચન હોય છે તે સત્ય. લક્ષ્ય-
 “ પુરુષની કૃતિનો ભેદ શાસ્ત્રથી પમાય છે : સૂર્યચંદ્રાદિની ગતિ, અ-
 “ જ્ઞપરમાણુથી તે વિભુ સત્ત્વોનો ગતિક્રમ, મનુષ્યાદિ સર્વ પ્રાણીઓના
 “ સંસાર અને તેમની વ્યવસ્થાઓનો પ્રવાહ, આદિ સર્વ ઐહિક સત્ત્વોના
 “ સંઘ અને તેમનાં યંત્ર સર્વદા ગતિમત્ હોય છે. એ સંઘ અને તેમનાં
 “ ગતિયંત્રનું યથાર્થ સ્વરૂપ લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓ શોધે છે અને તેનાં શાસ્ત્ર રચે છે.
 “ આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ થયેલા સત્યને ઋત કહે છે. ઋ ધાતુ ગતિવાચક છે
 “ અને ઋત પદાર્થોની અત્યંત ઋતિ થાય ત્યારે તે નિર્ઋતિ હોવાય છે.
 “ આ પદાર્થો પ્રથમ અલક્ષ્ય હોય છે. પછી લક્ષ્ય થાય છે અને
 “ પછી અલક્ષ્ય થાય છે. તે જાય એટલે તેની પાછળ ખીન્ને

૧. “ In the Upanishads *deva* is used in the sense of forces or faculties. The senses are frequently called the *devas*, the *prāṇas*, the vital spirits.” Max Muller's Lectures on the Origin and Growth of Religion.

૨. દેવો જ સત્ય—ઋત છે; મનુષ્યો ઋત વિનાના અનૃત છે. માટે આ હું
 અનૃત છોડી સત્યને પામું છું. શતપથ બ્રાહ્મણ. ૩. આ જે સત્ય છે
 તે જ વ્રત દેવો ચરે છે. શતપથ. ૪. एतद्धि ब्रह्म दीप्यते यदादित्यो दृश्यते !

× × तस्य चन्द्रमसमेव तेजो गच्छतीति श्रुतिः ॥ सूर्यनું તેજ ચંદ્રમાં કેવી
 રીતે સમાય છે તે એક ઉપમાથી જણાય છે. तदोजः संप्रविष्टोहमामोद इव
 मारुतम् । उष्णांशुरिव शीतांशुं मृत्पात्रमिव वा पयः ॥ યોગવાસિષ્ઠ : ઉત્તર
 નિદ્રાણ પ્રકરણ : સર્ગ ૧૩૭, શ્લોક ૨૭. શ્લોક ૨૩ માં रात्राविंदुमिवार्कस्तु
 પ્રવેશ કરતી લખી છે.

“ પદાર્થ ઉભો હોય. આ સર્વ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય વાળા અસંખ્ય
 “ પદાર્થોનું અનન્ત સંઘચક્ર અને તેમના ગતિચક્રની સમષ્ટિ તે જ ઋત
 “ પદાર્થોની ઋતિ. વિદ્યાયજ્ઞના વિક્ષાન્ યજમાનો તર્ક અને અનુમાનથી એ
 “ ઋતિના અંશેને શોધી કાઢે છે અને સંસારની વ્યવસ્થાને સુદૃઢ
 “ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. માટે જ તે વિદ્યાના શોધકો એક રીતે યોગીના
 “ તુલ્યજ છે. પણ વિદ્યાયજ્ઞની જ્વાલાથી વ્યક્તિઓની બુદ્ધિઓ આ ચક્રસ-
 “ મષ્ટિના માત્ર કોઈ કોઈ એકદેશીય અવયવોને જ પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે અને
 “ અન્ય દેશ ઉપર બુદ્ધિ પહોંચે ત્યારે કાંઈ વધારે ઋતાંશ પ્રત્યક્ષ થાય છે.
 “ સકલ અને સંપૂર્ણ ઋત તે યોગીને ઋતમ્ભરા પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત કર્યાથી જ જડે
 “ છે. યોગીના બુદ્ધિસત્ત્વને અધ્યાત્મપ્રસાદ થાય ત્યારે તેને ભૂતાર્થવિષય જે
 “ પ્રજ્ઞાલોક તે એક ક્રમે યુગપત્ સાથે લાગો સર્વાંગે પ્રત્યક્ષ થાય છે, સર્વ
 “ દિશા અને ત્રિકાળ સાથે લાગાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ દૃષ્ટિનો વિષય તે જ
 “ ઋત. બુદ્ધિસત્ત્વ પ્રકાશસ્વભાવ છે અને સર્વાર્થદર્શનસમર્થ છે, પણ તેના

૧. The word which in the Zend corresponds to Sanskrit Rita is Asha—× × × Think only what it was to believe in a Rita, in an order of the world. × × × How many, I say, have found their last peace and comfort in a contemplation of the Rita, of the order of the world, whether manifested in the unvarying movement of the stars, or revealed in the unvarying number of the petals, and stamens, and pistils, of the smallest forget-me-not! How many have felt that to belong to this kosmos, to this beautiful order of nature, is something at least to rest on, something to trust, something to believe when everything else has failed! × × × What then we have learnt from the Veda is this, that the ancestors of our race in India did not only believe in divine powers more or less manifest to their senses, in rivers and mountains, in the sky and the sea, in the thunder and rain, but that their senses likewise suggested to them two of the most essential elements of all religion, the concept of the infinite, and the concept of order and law, as revealed before them, the one in the golden sea behind the dawn, the other in the daily path of the sun. These two precepts, which sooner or later must be taken in and minded by every human being, were at first no more than an impulse, but their impulsive force would not rest till it had beaten into the minds of the fathers of our race the deep and indelible impression that 'all is right': and filled them with a hope, and more than a hope, that 'all will be right.' *Max Muller's Lectures on the Origin and Growth of Religion.*

૨—૬ યદા નિર્વિચારસ્ય સમાધૈર્વૈશારદ્યં જાયતે તદા યોગિનો ભવત્યધ્યાત્મપ્રસાદઃ । ભૂતાર્થવિષયઃ ક્રમાનુરોધી સ્ફુટઃ પ્રજ્ઞાલોકઃ તથા ચોક્તમ્ । પ્રજ્ઞા-

“ ઉપરનું તમ જોટલા રજસુથી ઉધડે એટલા જ દેશને તરત પ્રત્યક્ષ કરે છે,
 “ અને સાત્વિકઅંશની પ્રાપ્તિથી રજસુ પણ નાશ પામે છે ત્યારે સર્વભૂતાર્થ
 “ એ બુદ્ધિસત્ત્વ પાસે પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ પ્રત્યક્ષ વિષય તેજઃક્રતમ્ભરા
 “ પ્રજાનું ક્રત. એ ક્રતને પામનાર યોગી ક્રતના અધિષ્ઠાતા ઇશ્વરમાં વૈષમ્ય
 “ કે નૈર્ઘ્ણ્ય આદિ દોષ જોતો નથી. ઇશ્વર જે ક્રતથી સાપેક્ષ છે તે ક્રત-
 “ ધર્મમાં જ લક્ષ્યરૂપ ઇશનું વિશુદ્ધ દર્શન થાય છે. વૈરાટસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ
 “ અર્જુનને બતાવ્યું તે આ ક્રત જ ! ક્રત પામનાર પ્રજા લક્ષ્ય પુરુષની
 “ સર્વ અપેક્ષાનું ને સર્વ કૃતિનું રહસ્ય સમજે છે, લક્ષ્યપુરુષના ચિદાનં-
 “ દમાં અદ્વૈત પામે છે, અને ક્રતના પ્રકાશનથી સંસારના ઉદ્ધારના
 “ અને સંસારના કલ્યાણના માર્ગ જાણી શકે છે. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા,
 “ શ્રી બુદ્ધ ભગવાન, આદિ અનેક યોગીશ્વરો આ ક્રતમ્ભરા પ્રજા પામ્યા
 “ હતા. આવા ક્રતનું દર્શન કરવાને અને સંસારનું કલ્યાણ કરવાને
 “ યોગીલોક જે સાધે છે તે દેવયજ્ઞ, અને દેવયજ્ઞને ક્રતયજ્ઞ પણ ગણ્યો છે.
 “ ક્રત આમ સત્ય જ છે, પણ પરમ અલક્ષ્ય સત્યથી તે વિલક્ષણ છે.
 “ પરમ અલક્ષ્ય પરમાત્માનું નિત્ય શુદ્ધ સ્થાણુ નિરવયવ સ્વરૂપ એ જ

પ્રસાદમારુદ્ધ અશોચ્યઃ શોચતો જનાન્ । મૂમિસ્થાનિવ શૈલસ્થઃ સર્વાન્ પ્રાજ્ઞાનુપ-
 ર્યાતિ । તસ્મિન્ સમાહિતાચિત્તસ્ય યા પ્રજ્ઞા જાયતે તસ્યા ક્રતમ્ભરેતિ સંજ્ઞા
 ભવતિ । અન્વર્થા ચ સા સત્યમેવ વિભર્તિ । इति योगसूत्रभाष्यं वैयासिकम् ॥ તત્ર
 વાચસ્પત્યમ્ યથા ॥ ભૂતાર્થવિષય इति नात्मविषयः । किं तु तदाधारो बुद्धिसत्त्वं
 हि प्रकाशस्वभावं सर्वार्थदर्शनसमर्थमपि तमसावृतं यत्रैव रजसोद्भास्येत तत्रैव
 गृह्णाति । यदात्वभ्यासवैराग्याभ्यामपास्तरजस्तमोमलमनवद्यवैशारद्यपुद्योतते तदा-
 स्यातिपतितममस्तमानमेयसौम्रः प्रकाशानन्त्ये सति किं नाम यन्न गोचरम् ॥

૧-૩ વૈષમ્યનૈર્ઘ્ણ્યે નેશ્વરસ્ય પ્રસજ્યેતે । કસ્માત્સાપેક્ષત્વાત્ । સાપેક્ષો હોશ્વરો
 વિષમાં સૃષ્ટિ નિર્મિતીતે । કિમપેક્ષત इति चेत् । धर्माधर्मावपेक्षत इति वदामः ।
 ईश्वरस्तु पर्जन्यवद्द्रष्टव्यः । यथा हि पर्जन्यो ब्रौह्मिवादि सृष्टौ साधारणं कारणं
 भवति । ब्रौह्मिवादिदैवम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि कारणानि भवन्ति ।
 एवमीश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति । देवमनुष्यादिवૈષમ્યે
 तु તત્તજ્જીવગતાન્યેવાસાધારણાનિ કર્મણિ कारणानि भवन्ति । एवमीश्वरः
 સાપેક્ષત્વાત્ર વૈષમ્યનૈર્ઘ્ણ્યાભ્યાં દુષ્યાતિ । કથં પુનરવગમ્યતે સાપેક્ષ ईश्वरो
 नीचमध्यमोत्तमं संसारं निर्मिमीत इति । तथाहि दर्शयति श्रुतिः । एष ह्येव
 साधु कर्म कारयति तं यमोभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधुकर्म-
 कारयति तं यमघो निनीषते ॥ इति ब्रह्मसूत्रे शांकरभाष्यम् ।

“ એક પરમ સત્ય છે. મનુષ્યને પ્રત્યક્ષ થતાં રૂપ સર્વ અનૃત અને
 “ અસત્ય છે. વિદાયજ્ઞના યજ્ઞમાનને પ્રત્યક્ષ થતો ઋતાંશ એક-
 “ દેશીય હોય છે માટે જ નવો ઋતાંશ પ્રાપ્ત થતાં બે અંશનો
 “ નંવીનરૂપે સમુચ્ચય પ્રાપ્ત થાય છે. અને માટે જ તર્કની અપ્રતિષ્ઠા
 “ અને અનિત્યત્વ કહ્યાં છે. ઋતમ્ભર પ્રાણને પ્રત્યક્ષ થતું ઋત-
 “ સ્વરૂપ સંપૂર્ણ અને સકલ છે, પણ સાવયવ છે; એ અવયવ ચંચળ
 “ છે, અને સર્વ બ્રહ્માણ્ડાદિની ઋતિ નિત્ય છે, પણ ઋતિવિષયભૂત
 “ અવયવોના સંબંધ નિત્ય નથી—જેમ આકાશમાં તારામંડળની ગતિ
 “ નિત્ય છે પણ તેમની ગતિના અવચ્છેદ નિત્ય નથી. લક્ષ્ય રૂપના
 “ અવયવભૂત મનુષ્યલોક ને ભૂતલોકનું લક્ષ્ય કલ્યાણ આ ઋતના પ્રાણ
 “ સાક્ષીઓ જ જાણી શકે છે. અન્યને તે અલક્ષ્ય છે. સર્વ લક્ષ્ય યજ્ઞોના
 “ વિધિની શુદ્ધતા ઋતયજ્ઞથીજ પ્રાપ્ત કરાય છે. લક્ષ્ય અને અલક્ષ્યના
 “ અદ્વૈતનો યોગ પણ ઋતમ્ભર પ્રાણો જ સંપૂર્ણ કળાથી પામી શકે છે.

“ આ ઋતથી વિલક્ષણ પરમ નિત્ય સત્યનો યજ્ઞ તે બ્રહ્મયજ્ઞ અથવા
 “ સત્યયજ્ઞ કહેા છે. જેમ ઋતમ્ભરનો પ્રજાલોક ભૂતાર્થવિષય છે તેમ
 “ આ સત્યદૃષ્ટિ આત્મવિષય છે. પરમ અલક્ષ્ય સૂક્ષ્મતમ બ્રહ્મ નિષ્કલ
 “ અને વિરજ અસિરૂપે સુવર્ણમય અને ઋતકોશમાં રહેલું છે^૧ એ
 “ બ્રહ્મરૂપ સત્યનું મુખ ઋતરૂપ સુવર્ણમય પાત્રથી ઢંકાયલું છે,^૨ તે ઋત
 “ યજ્ઞ અને સત્યયજ્ઞના સંયોગથી ઉદ્ધાડવાનું છે. લક્ષ્ય અલક્ષ્ય પરાવર
 “ અને જીવસ્ફુલિંગનો ત્રિયોગ યોગ આ ઉભય યજ્ઞોના યોગથી જ
 “ થાય છે. લક્ષ્ય ધર્મ અને અલક્ષ્ય સત્યનો યોગ પણ આથી જ થાય
 “ છે. મહાત્માઓ પ્રથમ સર્વે લક્ષ્ય યજ્ઞોની કર્મ-સાધના કરી એ મહા-
 “ તપને અંતે ધ્યાનયોગ અને જ્ઞાનયોગનાં તપ કરે છે તેને અંતે તે
 “ તપ પૂર્ણકલાથી થઈ રહેતાં તેમાંથી ઋત અને સત્યનો ઉદય સાથે
 “ લાગેા પ્રત્યક્ષ થાય છે માટે જ શ્રુતિવચન છે કે ઋતં ચ સત્યં ચામીદ્વા-
 “ ત્તપસોઽધ્યજાયત^૩ ॥

૧. કૂટસ્થાનિત્યતા પુરુષસ્ય । પરિણામિનિત્યતા ગુણનામ્ । યસ્મિન્પરિણમ-
 માને તત્ત્વં ન વિહન્યતે તન્નિત્યમ્ । યોગસૂત્રે વ્યાસભાષ્યમ્ ।

૨. ૩. ત્રીજો ભાગ પૃષ્ઠ ૧૨૦.

૪. જેમ બળતણનું ઇન્ધન-કાષ-બરોબર સળગે ત્યારે તેમાંથી એક ભ-
 ડકાની અનેક જ્વાળાઓ થાય તેમ (યોગીનું) તપ સારી રીતે સળગ્યું ત્યારે
 ઋત અને સત્યની બે જ્વાળાઓ ધરનાર એક ભડકા એ તપના પાસે
 પ્રત્યક્ષ થયો.

“ વૃક્ષશાખામાં જેમ બંને પાંદડાં સાથે સાથે ને સામાંસામી ઉગે છે અને
 “ તેની વચ્ચે ફલપુષ્પસમૃદ્ધિ આવે છે, તેમ તપોવૃક્ષની શાખામાં ઋત
 “ અને સત્ય સાથે સાથે ને સામાં સામાં ઉભાં રહે છે ને ફલપુષ્પને સ્થાને
 “ ધર્મ ઉદય પામે છે. તે કાળને પરિણામે સમાધિ ધર્મમેધરૂપે ઉદય
 “ પામે છે અને જગતના કલ્યાણને માટે અનેક અમૃતધારાઓને એ
 “ મેધ જગતના શિર ઉપર વર્ષે છે. કૃતભોગાપવર્ગ એટલે કૃતકૃત્ય અને
 “ પુરુષાર્થશૂન્ય કાર્યકારણાત્મક ગુણોના પ્રતિપ્રસવે આવા મેધોદયથી
 “ થાય છે અને ઋતયજ્ઞ સધાય છે.

“ નવીનચંદ્ર, આ ધર્મ સનાતન છે, એ સર્વ દેશકાલને માટે છે.
 “ માત્ર એ અસાધુજનને માટે નથી. જે સાધુજનો અધિકારક્રમે મઠય-
 “ ન્થી આરંભી ચહોશે તે બુદ્ધિમાન હશે તો કાળક્રમે પચ્ચમહાયજ્ઞ
 “ સાધી શકશે, લક્ષ્યાલક્ષ્યનો યોગ પામશે, પુનરાવૃત્તિ નહીં પામે, અને
 “ પરમાનંદની સ્વાનુભૂતિ પામશે. ભગવાન બુદ્ધના દયાધર્મને સ્થાને આ-
 “ તિથેયધર્મની વ્યવસ્થા રચનારને સૂક્ષ્મ ઋતયજ્ઞની સાધનાના ફલોદયને
 “ કાળે આ યજ્ઞોની વ્યવસ્થાનો બોધ પ્રાપ્ત થયો છે. ઋત અને સત્યના
 “ ધર્મ અલક્ષ્ય-લક્ષ્ય-માર્ગમાંજ પ્રવર્તાવેલા છે. કેવળ યજ્ઞધર્મમાં અધ્યા-
 “ ત્મદૃષ્ટિ નથી, કેવળ વ્યવહારધર્મમાં સત્યદૃષ્ટિ નથી, અને કેવળ દયાધ-
 “ ર્મમાં ઋતદૃષ્ટિ નથી પણ માત્ર ગુણનિરપેક્ષ દયા જ છે. ઋત અને
 “ સત્યના અધ્યાત્મ અને સનાતન અગ્નિમાં સિદ્ધ કરેલાં આતિથેય અને
 “ યજ્ઞોની વ્યવસ્થા જ સર્વ લોકને અને સર્વ કાળને માટે છે.

“ તમારા પ્રશ્નોના મુખ્ય ભાગનું સમાધાન આમાં આવી ગયું. પણ
 “ વિશેષ સાંભળો. સંસારીજનોમાં ધર્મશાસ્ત્રો અનેક છે, ને છે તેમને દેશ-

૧. યદાયં બ્રાહ્મણઃ પ્રસંખ્યાનેઽપ્યકુસીદસ્તતોપિ ન કિંચિત્પ્રાર્થયતે તત્રાપિ
 વિરક્તસ્ય સર્વથા વિવેકદ્વયાતિરેવ ભવતીતિ સંસ્કારવીજક્ષયાન્નાસ્ય પ્રત્યયાન્તરાણ્યુ-
 ત્પવન્તે તદાસ્ય ધર્મમેધો નામ સમાધિર્ભવતિ । તતઃ ક્લેશકર્મનિવૃત્તિઃ । ક્લેશકર્મ-
 નિવૃત્તૌ જીવન્નેવ વિદ્વાન્ ત્રિમુક્તો ભવતિ । સર્વેઃ ક્લેશકર્મવરણૈર્વિમુક્તસ્ય જ્ઞાન-
 સ્યાનન્ત્યં ભવતિ । તતસ્તસ્ય ધર્મમેધસ્યોદયાત્કૃતાર્થાનાં ગુણાનાં પરિણામક્રમઃ
 પરિસમાપ્યતે । કૃતભોગાપવર્ગાનાં પુરુષાર્થશૂન્યાનાં યઃ પ્રતિપ્રસવઃ કાર્યકારણાત્મકા-
 નાં ગુણાનાં તત્કૈવલ્યં સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા ॥ યોગશાસ્ત્રે વ્યાસભાષ્યમ્ ॥

૨. પ્રસવ=પ્રસૂત-ફુલની કળી. પ્રતિપ્રસવ સામી ઉગેલી કળી.

“ કાળ સર્વકળાથી સ્વીકારતો નથી. પણ સનાતન ધર્મનું લક્ષણ તો મનુઃ
 “ એ જ કહેલું છે કે—

“ વિદ્વદ્भिઃ સેવિતઃ સદ્ધિર્નિત્યમદેષરાગિભિઃ ।

“ હૃદયેનામ્યનુજ્ઞાતો યો ધર્મસ્તં નિવોધત ॥

“ આમાં દેશકાળની તો શું પણ વેદવિધિની પણ મર્યાદા રાખી નથી.
 “ વિદ્વાન્ અને રાગદ્વેષહીન સાધુજન જે ધર્મનો કેવળ બોધ જ કરે છે
 “ એટલું નહીં પણ જે ધર્મનું નિત્ય જાતે સેવન કરે છે તે જ ધર્મ શ્રેષ્ઠ
 “ કહ્યો. એ એવા સાધુજન તો મ્લેચ્છ કે શૂદ્રાદિમાં પણ હોય છે અને તેવા
 “ સાધુજન જેનું નિત્ય સેવન કરે તે ધર્મ—એ ધર્મને કોઈ શાસ્ત્રની અનુજ્ઞા
 “ પણ જોઈતી નથી. ધર્મવિચારક જો જાતે ઉક્તપ્રકારનો સાધુજન
 “ હોય તો આવા આચારને પોતાના હૃદયની અનુજ્ઞા છે કે નહીં એટલું જ
 “ પુછવાનું તેને રહે છે, અને તે અનુજ્ઞા મળે તો પછી કશાની અપેક્ષા
 “ નથી. ચતુર્થાશ્રમીને માટે મનુએ જે વિધિ અને શાસ્ત્ર દર્શાવ્યાં છે તે જ
 “ આવા સાધુજને સેવવાનાં છે તે એ કે—

“ દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદં વસ્ત્રપૂતં જલં પિવેત્ ।

“ સત્યપૂતાં વેદદ્વાચં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥

“ સાધુજનોનાં મન-હૃદય સ્વયંપવિત્ર હોય છે અને તેમાં થઈને જે વિચાર
 “ અને ક્રિયાઓ નીકળે તેમની મલિનતા એમનાં મનના સ્પર્શથી જ સંબંધ
 “ પ્રથમથી મળ પેઠે નીકળી ગયલી હોય છે. પાણી, ભસ્મ, અગ્નિ આદિથી
 “ જેમ વાસણને પવિત્ર કરીએ તેમ એમના મન વડે જ વિચાર અને
 “ આચાર પવિત્ર થાય છે. આવી રીતે મનઃપૂત આચરણને જ સાધુ-
 “ જનો હૃદયથી અનુમત કરે છે. પ્રથમ ઉક્ત પ્રકારના સાધુજનો જે
 “ આચરણનું નિત્ય સેવન કરતા હોય અને જેને કોઈ સાધુએ પોતે
 “ મનઃપૂત કરેલું હોય એવું આચરણ તે જ ધર્મ છે અને તે વિનાના
 “ ધર્મો શાસ્ત્રોમાં લખ્યા હોય તો પણ તે માત્ર સૂચનારૂપ ગણવાના છે;
 “ કારણ સાધુજનને આજ્ઞા કરવાનો અધિકાર તેના મન વિના બીજા
 “ કોઈને નથી.

“ સાધુજનો વિહારમઠમાં હોય છે તો પણ ત્યાગી છે. ત્યાગી હોય
 “ તોપણ તેને શિર પંચમહાયજ્ઞના ધર્મ છે. ત્રસરેણુક જીવનથી વિહાર-

૧. દૃષ્ટિથી શુદ્ધ કરી પગ મુકવો, વસ્ત્રથી શુદ્ધ કરી જળ પીવું, સત્યથી શુદ્ધ કરી વાણી ઉચ્ચારવી, અને મનથી શુદ્ધ કરી આચરણ આચરવું.—મનુ.

“ મઠમાં રહી ધર્મસહચર જીવનાં અદ્વૈતસહચારવડે એ ધર્મ પાળવા કે
 “ ખીજા બે મઠમાં કુમારીના કંકણ જેવું જીવને રાખી પાળવા તેનો
 “ નિર્ણય કરવામાં કોઈ કામકામી કે કામદેષી નથી થતું. સાધુજનો
 “ સ્વભાવથી બ્રહ્મચારી રહે છે તેને ત્રસરેણુકજીવનમાં આકર્ષવા કે નહી,
 “ એ અલખ મહનાવતારના અધિકારની વાત છે. પ્રાચીનકાળમાં ચાર
 “ આશ્રમ ઉત્તરોત્તર ક્રમથી વિહિત હતા. પ્રણ મનુએ કહેલું છે કે યુગે
 “ યુગે યુગહાસાનુરૂપ ધર્મવૈલક્ષણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આ યુગમાં ચાર
 “ આશ્રમ અનુક્રમ નથી. માટે લક્ષ્યધર્મમાં બે આશ્રમ કહેલા છે—એક
 “ સંસારી જનોનો અને ખીજો સાધુજનોનો. બ્રહ્મચર્ય અને સંન્યસ્તને
 “ સ્થાને આ મઠ છે. વાનપ્રસ્થને સ્થાને વિહારમઠ છે. અને કન્યાઓ,
 “ સ્ત્રીલશરીરે વિધવાઓ પણ સૂક્ષ્મ શરીરે સધવાઓ, અને પ્રવ્રજિ-
 “ તાઓ—એ સર્વની વ્યવસ્થા ત્રીજા મઠમાં થાય છે. એ સર્વનાં સામાન્ય
 “ લક્ષણ બે છે. તેમાં પ્રથમ લક્ષણ અહંતામાં અને મમતામાં વિરક્તિ,
 “ અને ખીજું લક્ષણ સ્વભાવસાધુતા છે.

“ વાનપ્રસ્થને વિષયે મનુએ કહેલું છે કે—

૧. “ ગૃહસ્થસ્તુ યદા પંચેદ્દલીપલિતમાત્મનઃ ।

“ અપત્યસ્યૈવ ચાપત્ય તદારણ્યં સમાશ્રયેત્ ॥

“ સંત્યજ્ય ગ્રામ્યમાહારં સર્વં ચૈવ પરિચ્છદમ્ ।

“ પુત્રેષુ ભાર્યાં નિક્ષિપ્ય વનં ગચ્છેત્સહૈવ વા ॥

“ અપ્રયત્નઃ સુસ્થાર્યપુ વ્રહ્મચારી ધરાશયઃ ।

“ શરણેષ્વમમશ્ચૈવ વૃક્ષમૂળનિકેતનઃ ॥

૧. સત્યયુગના એક અંશનો હાસ એટલે ક્ષય થતાં ખીજો યુગ, તેમાંથી હાસ થતાં ત્રીજો, અને તેમાંથી હાસ થતાં ચોથો કલિયુગ એવી યોજના છે.

૨. ધર્મની વિલક્ષણતા; યુગે યુગે ધર્મોત્તું જુદાપણું.

૩. જ્યારે પોતાને શરીરે કરચલીઓ અને માથે વળીયાં જણાય અને અગત્યનું અગત્ય દૃષ્ટાય ત્યારે ગૃહસ્થે અરણ્યમાં જવું. સર્વ ગ્રામ્ય આહારનો અને વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરીને, અને ભાર્યા પુત્રને સોંપી અથવા સાથેજ લેઈ વનમાં જવું. ત્યાં સુખાર્થમાં અપ્રયત્ન રહેવું, બ્રહ્મચારી રહેવું, પૃથ્વી ઉપર સુવું, નિવાસસ્થાનમાં મમતા ન રાખવી, અને વૃક્ષોનાં મૂળ આગળ સુવું. મનુ.

“ અને ચતુર્થાશ્રમને વિષયે તે કહે છે કે તૃતીયાશ્રમ પુરો કરી
 “ ચતુર્થ લેવો, અને તે લેવાનો અધિકાર અનધિકાર વિચારતાં
 “ કહે છે કે.—

૧ “ ઋણાનિ ત્રીણ્યપાકૃત્ય મનો મોક્ષે નિવેશયેત્ ।

“ અનપાકૃત્ય મોક્ષં તુ સેવમાનો વ્રજત્યધઃ ॥

“ અન્ય આશ્રમોમાંથી પણ પરભાર્યા ચતુર્થાશ્રમ લેવાનો માર્ગ જા-
 “ બાલશ્રુતિ દર્શાવે છે કે—

૨ “ બ્રહ્મચર્યે સમાપ્ય ગૃહી ભવેદ્ગૃહી ભૂત્વા વની ભવેદ્વની ભૂત્વા પ્રવ્રજેદિતરથા

“ બ્રહ્મચર્યાદેવ પ્રવ્રજેદ્ગૃહાદ્વા વનાદ્વા ॥

“ ગૃહસ્થને ત્યાગી થવાનો અધિકાર ત્રણ ઋણુમાંથી મુક્ત થયા વિના
 “ નથી મળતો એ કહ્યું. બ્રહ્મચારીને અને વનસ્થને એ અધિકાર મેળ-
 “ વવાનો માર્ગ મનુ જ કહે છે કે—

૩ “ પ્રાજાપત્યાં નિરૂપ્યોષ્ટિં સર્વવેદસદૌક્ષિણામ્ ।

“ આત્મન્યગ્રીન્ સમારોપ્ય બ્રાહ્મણઃ પ્રવ્રજેદ્ગૃહાત્ ॥

“ યો દત્ત્વા સર્વભૂતેભ્યઃ પ્રવ્રજત્યમયં ગૃહાત્ ।

“ તસ્ય તેજોમયા લોકો ભવન્તિ બ્રહ્મવાદિનઃ ॥

“ આ સર્વ વાક્યોમાં વાનપ્રસ્થ તેમ સંન્યાસને માટે અધિકાર કહેલા
 “ છે તેમાંથી ગમે તે રીતે ગમે તે દ્વારે આ યુગનો મનુષ્ય એ એમાંથી
 “ એક આશ્રમનો અધિકારી થાય તે આપણા મહનો અધિકારી થાય,
 “ એમાં તો નવાઈ જ નથી. પણ કેવળ બ્રહ્મચારી પણ નિરહંકાર અને
 “ નિર્મળ હોય તો અધિકારી થાય છે. પણ આમાંના કેટલાક વિષયમાં
 “ અંહીનો સંપ્રદાય ભિન્ન છે. જેમ કે ગૃહસ્થ ત્રણ ઋણુમાંથી અનુણી

૧. ત્રણ ઋણુ એટલે દેવામાંથી મુક્ત થઈ પછી મોક્ષમાં મન કરવું
 એમ મુક્ત થયા વિના જે મોક્ષનું સેવન કરે છે તે અધોગતિ પામે છે. મનુ.

૨. બ્રહ્મચર્યને સમાપ્ત કરી ગૃહી થવું, ગૃહી થઈ વની એટલે વાનપ્રસ્થ
 થવું, વની થઈ પ્રવ્રજિત થવું, અથવા બ્રહ્મચર્યમાંથી, ગૃહમાંથી, કે વન-
 માંથી પ્રવ્રજિત થવું.

૩. સર્વ વેદોવડે દક્ષિણા સહિત પ્રાજાપત્ય યજ્ઞનું નિરૂપણ કરી અને
 અગ્નિઓનું આત્મામાં સમારોપણ કરી, બ્રાહ્મણે ગૃહમાંથી પ્રવ્રજિત થવું.
 સર્વ ભૂતોને દાન કરી દેઈ ભયવિના ગૃહમાંથી જે બ્રહ્મવાદી પ્રવ્રજિત
 થાય છે તે તેજોમય લોકને પામે છે. મનુ.

“ થઈ પછી ત્યાગી થવાનું ઉપર લખ્યું છે ને સ્વાધ્યાય, પુત્રોત્પાદન
 “ અને યજ્ઞ, એ ત્રણને ત્રણ ઋણ ગણેલાં છે. તેને સ્થાને લક્ષ્યધર્મની
 “ વ્યવસ્થામાં પુત્રોત્પાદનને ઋણ નથી ગણ્યું. અદ્વૈત થયલાં દમ્પતીની
 “ તો પુત્રવાસના હોય તો બેની હોય; તેમાં તો વાસના જાતે જ આ
 “ ઋણમાંથી મુક્ત કરાવવા પ્રત્યક્ષ છે તો પછી ઋણાવૃણનો વિચાર બાકી
 “ રહેતો નથી. આતિથેય ધર્મ પાળનાર સંસારી દમ્પતીયોનાં પરસ્પર
 “ ઋણ તો આતિથેયધર્મથી નિર્ણીત થાય છે અને મનુષ્યયજ્ઞમાં તેનો
 “ અંતર્ભાવ છે; માટે ત્યાગના પ્રસંગમાં પુત્રોત્પાદનનો ઋણવિચાર પ્રાપ્ત
 “ થતો જ નથી. બાકીનાં બે ઋણ જે સ્વાધ્યાય અને યજ્ઞ કહ્યાં તે તો
 “ અલખદીક્ષા પછી પણ સાધવાનાં છે. માટે આ ઋણવ્યવસ્થાની
 “ સાધુજનોએ ઉપેક્ષા કરી છે.

“ પણ આ મઠને માટે અધિકારી થવાને સંસારીએ ત્રણ ઋણમાંથી
 “ અતૃણી થવું જોઈએ એટલી વ્યવસ્થા સ્વીકારી લક્ષ્યધર્મમાં એ ઋણનાં
 “ લક્ષણ જુદાં બતાવ્યાં છે. હૃદયનો સાધુજન સંસારી હોય તોપણ તેને
 “ પંચયજ્ઞ વિના બીજો ધર્મ નથી, બીજું ઋણ નથી. તેમાંથી મહાયજ્ઞ,
 “ દેવયજ્ઞ, અને બ્રહ્મયજ્ઞ તો અલખદીક્ષા પછી જ ઉત્તમ રીતે સધાય
 “ એવા છે. પણ મનુષ્યયજ્ઞ અને ભૂતયજ્ઞનું સમર્થન કંઈકે રીતે આ
 “ મઠમાં અધિક થાય છે તો કેટલીક રીતે સંસારમાં વધારે થાય
 “ છે. આકારકઅતિથિયજ્ઞમાંના પિતૃયજ્ઞનો કોઈ આવશ્યક વિધિ
 “ બાકી રહી ગયો હોય અથવા આકારક પત્ની કે પતિના આતિ-
 “ થેયનું કોઈ કાર્ય બાકી હોય અને તે પત્ની કે પતિ મઠમાં સહચાર
 “ કરવાની વાસનાવાળાં ન હોય તો તે એટલો અતિથિયજ્ઞ ઋણ ગણી
 “ તેની પૂર્ણાહુતિ સંસારમાં રહીને જ કરવી યોગ્ય છે. તેમજ માતૃભૂ-
 “ મિનું કે મનુષ્યલોકનું કલ્યાણ સંસારના અને સાંસારિક પદાર્થોના આશ્રય-
 “ થી જ થાય એમ હોય તો તે વિષયે પોતાની કલ્યાણશક્તિનો વિચાર
 “ કરી એ આકારકઅતિથિયજ્ઞ પણ સંસારમાં રહીને જ કરવાનો ધર્મ
 “ છે. આમન્ત્રિત અતિથિના આતિથેયની પૂર્ણાહુતિ તો સંસારી સંસા-
 “ રમાં જ રહીને કરી શકે અને તેની પૂર્ણાહુતિ સુધી એ ઋણમાંથી મુક્ત
 “ થવાનું નથી. આગન્તુક અતિથિનું આતિથેય તો અન્ય યજ્ઞકાર્ય પ્રાપ્ત
 “ થતા સાથેજ સમાપ્ત થાય છે. ભૂતયજ્ઞનું ઋણ માતૃભૂમિના ને મનુષ્ય-
 “ લોકના યજ્ઞના ઋણનું સંધર્મ છે, અને એ સર્વનાં ઋણમાંથી મુક્ત થ-
 “ વાનું શાસન એક જ પ્રકારનું છે. આ પ્રમાણે સંસારીને શિર આકારક-

“ તિથિયજ્ઞ, આમન્ત્રિતાતિથિયજ્ઞ, અને ભૂતયજ્ઞ—એ ત્રણનાં ઋણ-
 “ માંથી મુક્ત થયા વિના મહાયજ્ઞનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ
 “ આ ત્રણે પ્રકારે અનૃણી ન થયેલાં મનુષ્યનાં સૂક્ષ્મ શરીર સાધુસં-
 “ સ્કારને માટે અસિદ્ધ હોય છે એટલું જ નહીં, પણ મનુષ્યયજ્ઞ અને
 “ ભૂતયજ્ઞને આવી રીતે અસમાપ્ત રાખવાથી મનુષ્યલોકની અને ભૂતસં-
 “ ઘની દુઃસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ થવાથી લક્ષ્યપરમાત્માના પરમયજ્ઞમાં
 “ વિઘ્ન આવે છે, અને તેથી જ મનુષ્યનો ભૂતસંઘમાં અંતર્ભાવ કરી તમને
 “ કહ્યા પ્રમાણે મનુષ્યે કહ્યું છે કે સર્વ ભૂતોને દાન કરીને જ પ્રવ્રજ્યા ઘટે
 “ છે. એ દાન તે, ધરને તાળું વાસી નીકળ્યાથી, નથી થતું, પણ ધરમાંની
 “ વસ્તુઓનો યથાવિધિ ભૂતયજ્ઞ કર્યાથી થાય છે ! આ પ્રમાણે સંસારસ્થના
 “ આશ્રમનું પાલન સર્વ આશ્રમનો આધાર હોવાથી જ મનુ કહી ગયા
 “ છે કે—

૧ “ યથા નદીનદાઃ સર્વે સાગરે યાન્તિ સંસ્થિતિમ્ ।

“ તથૈવાશ્રમિણઃ સર્વે ગૃહસ્થે યાન્તિ સંસ્થિતિમ્ ॥

“ લક્ષ્ય ધર્મમાં તો એટલે સુધી કહેલું છે કે મનુષ્યયજ્ઞના કોઈ મહાન
 “ સમારંભને માટે આવશ્યક હોય તો સાધુજન સંસારીયોમાં સંસારીવત્
 “ એટલો કાળ આચરણ કરે અને કન્યાદિની ઉપેક્ષા કરે તો પણ ધર્મ્ય છે.
 “ કારણ ન લિઙ્ગં ધર્મકારણમ્. સાધુજનનાં સર્વ ધર્મનું રહસ્ય જે નિષ્કામ
 “ પંચમહાયજ્ઞ તે તમને સ્પષ્ટ દર્શાવ્યા. સંસારી શાસ્ત્રમાં અગ્નિ વિનાનો
 “ યજ્ઞ નથી, પણ આપણામાં તો સાધુજન સંસારનો ત્યાગ કરી આ
 “ મઠોમાં આવે તે પળથી જ સર્વ અગ્નિનો સમારોપ આત્મવસ્તુમાં જ
 “ કરે છે.

૨ “ આત્મન્યગ્નીન્ સમારોપ્ય જુહ્વીતાત્માનાત્મના ॥

“ અને લક્ષ્યધર્મસંગ્રહથી અને સર્વ શાસ્ત્રોથી પણ જે સાધુજનની યુદ્ધિ
 “ આગળ ચાલે તેને માટે તો એવો ઉત્તમોત્તમાધિકાર છે કે—

૩ “ સંત્યજ્ય સર્વશાસ્ત્રાણિ સંત્યજ્યામું ચ સંગ્રહમ્ ।

“ ઋતપૂત્તં મનઃપૂત્તં સત્યપૂત્તં સમાચરેત્ ॥

૧. નદીઓ અને નદો સર્વ જેમ સાગરમાં સંસ્થિતિ પામે છે તેમ સર્વ આશ્રમીઓ ગ્રહસ્થાશ્રમીમાં સંસ્થિતિ પામે છે.

૨. યજ્ઞના અગ્નિઓનું પોતાના આત્મામાં સમારોપણ કરી, આત્માવડે આત્માનો હોમ કરવો. ૩. (આવા અધિકારીયે) સર્વ શાસ્ત્રોનો તો શું પણ

“ વત્ર વત્ર ન્યસેત્પાદં પદ્યેચ્છુવૈત વા વદેત્ ।

“ આત્માત્રિયજમાનોડયં તત્ર તત્રાતિથિર્વિરાટ્ ॥

“ હવે માત્ર આ યજ્ઞકર્તાઓનાં દૃષ્ટાંત આપવાં રહ્યાં તે સાંભળો. આ-
 “ પણા ત્રિમૂર્તિ દેવોમાં પ્રથમ બ્રહ્મા; તેમણે આમન્ત્રિતઅતિથિરૂપની
 “ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી અને કર્યો જાય છે. આ સૃષ્ટિ મનુષ્યાદિ સર્વ જન્તુ
 “ સમેત છે. તે બ્રહ્મદેવનો આમન્ત્રિત અતિથિગણ છે. તેમને માટે બ્રહ્મા
 “ પુત્રયજ્ઞ કર્યો કરે છે, જેને ઉત્પન્ન કરે તેને તેજ પળથી યજ્ઞસમર્થ
 “ અને યજ્ઞસામગ્રીથી સંભૂત કરવાનો પ્રયોગ રચે છે. ગર્ભને માટે
 “ ગર્ભાશયમાં, બાલકને માટે ધાવણમાં, સંતતિને માટે માતાપિતાની પ્રીતિમાં,
 “ સંસારવૃદ્ધિને માટે યુવજનના મદનાવતારમાં, અજ્ઞ સંસારના ઉદ્બોધનને
 “ માટે સાધુજનોના અલખબોધનમાં, અને એવાં અસંખ્ય સ્થાનોમાં
 “ ઉત્પન્ન સૃષ્ટિના નિર્વાહ, સંસિદ્ધિ, અને ઉદ્ધાર માટે સામગ્રીઓ અને
 “ શક્તિયો બ્રહ્મદેવ ભરી રાખે છે, તે પછી તેઓ નિષ્કામ રહે છે,
 “ અને વિષ્ણુના હાથમાં સર્વ સૃષ્ટિ સોંપી દેઈ પોતે તટસ્થ રહે છે,
 “ અને અન્ય દેવોની પૂજા સર્વ કરે છે ત્યારે બ્રહ્માએ પોતાની પૂજા
 “ કરાવવાનો ઉત્સાહ કોઈનામાં સૃજ્યો નથી તો તેમનાં મંદિર તો
 “ ક્યાંથી હોય? સર્વદા સમસ્ત બ્રહ્માંડમાં બ્રહ્માનો પુત્રયજ્ઞ આમ જ્ય-
 “ લમાન થઈ રહ્યો છે. એ પિતા કોઈની પાસે પિતૃયજ્ઞ કરાવતા નથી.
 “ વિષ્ણુના હાથમાં સૃષ્ટિ આવી એટલે તેમણે અવતારો લેઈ યજ્ઞ
 “ કરવા માંડ્યા. પ્રથમ પાંચ અવતારમાં તેમણે યજ્ઞસામગ્રી સંભૂત કરી.
 “ કચ્છપાવતારે દેવોનાં સૂક્ષ્મ શરીરને અમૃત આપી યજ્ઞપશુને સંવર્ધિત
 “ કર્યો. મત્સ્યાવતારે યજ્ઞને માટે વેદવિધિનો ઉદ્ધાર કર્યો. નરસિંહાવતારે
 “ પિતાને હાથે મૃત્યુ પામતા પ્રલહાદનાં શરીરરૂપ વેદીનું પાલન કર્યું.
 “ વરાહે એ વેદીને સ્થાન આપનારી પૃથ્વીનું પાલન કર્યું. યજ્ઞસામગ્રી-
 “ થી ભરેલી એ વસુંધરાનું માપ લેઈ તેનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરવાની
 “ શક્તિ વામને દેવોને આપી.

“ યજ્ઞસામગ્રી આમ અનેક અંગે તત્પર થઈ એટલે પરશુરામે વિ-
 “ ધાયજ્ઞ અને અલક્ષ્યગ્રજોની ઋદ્ધિમાટે ઉદ્રિક્ત ક્ષત્રિયોનો નાશ કર્યો.

આ લક્ષ્યધર્મેસંગ્રહનો પણ ત્યાગ કરીને ઋતપૂત, મનઃપૂત અને સત્યપૂત
 એમ ત્રણ ગણણે ગણેલું આચરણ આચરવું. ૧ એક આત્માત્રિનો જ યજ્ઞ
 સાધનાર આ યજ્ઞમાન જ્યાં જ્યાં પગ મુકે કે કંઈ સાંભળે કે કંઈ બોલે ત્યાં
 ત્યાં વિરાટ પોતે તેના અતિથિ થાય છે.

“ આ ઋદ્ધિથી સમૃદ્ધિ થયલા ઋષિઓ પાસેથી યજ્ઞવિધિ જાણી લેઈ
 “ શ્રીરામચંદ્રજીએ સૂક્ષ્મ ધર્મોથી સંભૂત કરેલો પિતૃયજ્ઞ કર્યો, અને સી-
 “ તાને માટે પ્રીતિયજ્ઞ કરવા તેને વનમાં સાથે લેઈ ગયા અને રાક્ષસ-
 “ રાજ સાથે યુદ્ધ કર્યો. દશરથજીનું વચન સત્યપ્રતિજ્ઞ કર્યું. કૌશલ્યાને
 “ સાથે આવતાં રોક્યાં ત્યારે સીતાને સાથે લીધાં, અને એજ સીતાના
 “ પ્રીતિયજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થઈ ત્યાં આકારકઅતિથિરૂપ સ્વપ્રજ્ઞ તેની
 “ તૃપ્તિને માટે માતૃભૂમિયજ્ઞ કરી પોતાના અર્ધાંગ સીતાને અદ્વૈતપ્રીતિના
 “ અધિકારથી તેમાં હોમ્યાં ને તેમને વનવાસ આપ્યો. તે પછી કૃષ્ણાવતારમાં
 “ શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માએ અનેક મહાયજ્ઞ કર્યા. પિતામાતાને માટે પરાક્રમ
 “ કરી તેમને રાજ્ય આપી પિતૃયજ્ઞ કર્યો. મધુપુરીને દુષ્ટ અસુરોના ત્રાસ-
 “ માંથી મુક્ત કરી સ્વભૂમિયજ્ઞ કર્યો. પાંડવોને વિજય આપી લોકનું કલ્યાણ
 “ કરી લોકયજ્ઞ કર્યો. અર્જુનને અનેક વિદ્યાઓ અનેક સ્થાનમાંથી
 “ અપાવી તેની પાસે વિદ્યાયજ્ઞ કરાવ્યા. અર્જુનને વૈરાટ સ્વરૂપ
 “ પ્રત્યક્ષ કરાવી ઋતયજ્ઞ કર્યો અને ગીતા ઉપદેશી સત્યયજ્ઞ કર્યો.
 “ આમન્ત્રિત પત્નીયજ્ઞ તો અનેક નારીઓના એ સ્વામીને ત્યાં નિત્ય
 “ થતા. તે પછી છુદ્ધાવતારે દયાયજ્ઞની જ્વાલાઓ સર્વ ભૂતળમાં સર્વ
 “ ભૂતોને માટે પ્રવર્તીવી. વિષ્ણુપરમાત્માના જે જે અવતારમાં મનુષ્ય-
 “ યજ્ઞ થયા તે તે અવતારમાં મહાલક્ષ્મી સાથે જ અવતરતાં, અને
 “ જન્મેજન્મ એ ઉભયનો પ્રીતિયજ્ઞ અદ્વૈતરૂપે જ્વલમાન થતો. સર્વને
 “ અંતે વિષ્ણુનું કાર્ય સમાપ્ત થતાં, સંહારકર્મથી સંસાર રમશાનરૂપ થતાં,
 “ તે રમશાનમાં શિવરૂપ પરમાત્મા એકાંતે અલક્ષ્ય સત્ય જે બ્રહ્મ તેમાં
 “ સમાધિસ્થ થઈ પરમ બ્રહ્મયજ્ઞ સાધે છે. એ સર્વ યજ્ઞોમાં યજ્ઞોની વિશ્વ-
 “ વ્યાપિની જ્વાલાઓરૂપે મહાશક્તિ આ ત્રણે દેવોની સાથે ધર્મ-
 “ સહચાર કરે છે, બ્રહ્મા સાથે વિધાત્રી કૃત્ય કરે છે, વિષ્ણુ સાથે મહા-
 “ લક્ષ્મી કૃત્ય કરે છે, અને શંકર સાથે ચંડી કૃત્ય કરે છે.

“ વિશ્વરૂપમાં આ પુરુષયજ્ઞ મચી રહ્યો છે. તેમાંથી સાધુજનો દૃષ્ટાંત
 “ લે છે અને પોતાના ઇષ્ટ યજ્ઞ શક્તિ અને સ્થિતિ પ્રમાણે સાધે છે. લક્ષ્ય-
 “ પરમાત્માના પદનખમાંથી નીકળતી સંસારગંગાના પ્રવાહમાં કોઈ જીવની
 “ સ્થિતિ મૂળ આગળ, તો કોઈની મુખ્ય આગળ હોય છે; કોઈની
 “ સ્થિતિ પ્રવાહને તળીયે હોય છે તો બીજીની. મધ્યભાગમાં હોય છે
 “ અને ત્રીજીની સ્થિતિ પ્રવાહના તરંગના શિરોભાગ ઉપર હોય છે.
 “ આ પ્રવાહના જે ભાગમાં જે જીવ પોતાની સ્થિતિ જીવે તે ભાગની

“ અપેક્ષા પ્રમાણે તે જીવના ધર્મ રચાય છે, અને આ ધર્મ પ્રમાણેના
 “ યજ્ઞ એ જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. આ ધર્મવિશેષને પ્રવાહપતિત ધર્મ
 “ કહ્યો છે તે યજ્ઞવિશેષને પ્રવાહોત્થ યજ્ઞ કહ્યા છે. નવીનચંદ્રજી, દૃષ્ટાંત
 “ સહિત તમને લક્ષ્ય ધર્મના આ મર્મભાગ કહ્યા, શેષ મૂળ ગ્રન્થમાંથી
 “ લેઈ શકશો, અને તમારા પ્રવાહપતિત ધર્મ અને પ્રવાહોત્થ યજ્ઞ
 “ તમારે જાતે જ શોધી લેવાના છે. આપણા મહાયજ્ઞ એ જ આપણા
 “ ધર્મ અને એજ આપણાં પ્રાયશ્ચિત્ત; તેમાંથી તમારે માટે શાનું ગ્રહણ
 “ કરવું તે પ્રશ્નનો ઉત્તર તમે તમારા પોતાની હૃદયશુદ્ધિને બળે મન:-
 “ પૂત કરી લેજો. ચિરંજીવશૃંગ તમારાં સ્થૂલસૂક્ષ્મ શરીરમાંનાં વેદીપશુ-
 “ રૂપ ઉત્તમાવયવોનું ઉત્તમયજ્ઞ માટે આપ્યાયનકરશે. આપ્યાયન્તુ મમાદ્ગાનિ
 “ એ મન્ત્ર તો તમે નિત્ય સાંભળો છો. વેદી અને પશુના આપ્યાયનની
 “ સમાપ્તિ જે યજ્ઞચર્યાનું કારણ છે તે ચર્ચા તમને પ્રાપ્ત હો ! નવીન-
 “ ચંદ્રજી, આ જ યજ્ઞચર્યા, આ જ બ્રહ્મચર્યા, આ જ ધર્મચર્યા, અને
 “ આ જ ઉત્તમ ભદ્ર છે. એ જ ઋત છે, એ જ સત્ય છે, એ જ સંપ્ર-
 “ સાદ છે, એ જ આત્મા છે, એ જ પરમાત્મા છે, એ જ અદ્વૈત સેતુ છે,
 “ એ જ આપણે પામીએ છીએ.

“ અથ ચ એવં સંપ્રસાદોઽસ્માચ્છરીરાત્સમુત્થાય પરં જ્યોતિરુપસંપદ્ય સ્વેન
 “ રૂપેણાભિનિષ્પદ્યત એવં આત્મેતિ હોવાચેદમમૃતમમયમેતદ્ભવેતિ તસ્ય હ વા એતસ્ય
 “ બ્રહ્મણો નામ સત્યમિતિ ॥

“ અથ ચ આત્મા સ સેતુર્વિધૃતિરેષાં લોકાનામસંમેદાય નૈતં સેતુમહોરાત્રે
 “ તરતો ન જરા ન મૃત્યુર્ન શોકો ન સુકૃતં ન દુષ્કૃતં સર્વે પાપ્માનોઽતો
 “ નિવર્તન્તેઽપહૃતપાપ્મા હ્યેવ બ્રહ્મલોકઃ ॥

૧. હવે જે આ સંપ્રસાદ નામનો જીવાત્મા આ શરીરમાંથી ઉત્થાન
 પામી, પરંબળજ્યોતિને પ્રાપ્ત થઈ, પોતાના રૂપને પામેછે. તે આત્મા એમ
 તેણે કહ્યું. વળી કહ્યું કે અમૃત તે એ, અભય તે એ, બ્રહ્મ તે એ, અને એ
 બ્રહ્મનું નામ સત્ય છે. હવે આ સર્વ લોકનો નાશ થાય નહીં માટે તેમને
 અર્થે આધારભૂત પુલ છે. જે આ આત્મા તે એ પુલ છે, આધાર છે. લોક
 જેને રાત્રિ દિવસ કહેછે તે વન્દ આ પુલસુધી પહોંચી શકતું નથી; વૃદ્ધાવસ્થા
 પણ ત્યાં સુધી પહોંચતી નથી; તેમજ મૃત્યુ કે શોક કે સુકૃત કે દુષ્કૃત આ
 પુલને પામતાં નથી. સર્વ પાપ આ પુલ આગળથી પાછાં હઠે છે, કારણ
 બ્રહ્મલોકમાં પાપનો નાશ જ છે. આ લોકને જેઓ બ્રહ્મચર્યાથી શોધે છે
 તેમનો જ બ્રહ્મલોક થાયછે ને તેમનો જ કામચાર થાયછે. હવે લોક જેને
 યજ્ઞ કહેછે તે આ બ્રહ્મચર્યા જ છે ને જાતા છે, તે તેને બ્રહ્મચર્યા વડેજ

“ તથ એવૈતં લોકં બ્રહ્મચર્યેણાનુવિન્દન્તિ તેષામેવૈષ બ્રહ્મલોકસ્તેષાં સર્વેષુ
“ લોકેષુ કામચારો ભવતિ ॥

“ અથ યયજ્ઞ ઇત્યાચક્ષતે બ્રહ્મચર્યમેવ તદ્બ્રહ્મચર્યેણ હ્યેવ યો જ્ઞાતા તં વિન્દ-
“ તેઽથ યદિષ્ટમિત્યાચક્ષતે બ્રહ્મચર્યમેવ તત્ બ્રહ્મચર્યેણ હ્યેવૈત્વાઽઽત્માનમનુવિ-
“ ન્દતે ॥ અથ યત્સત્રાયણમિત્યાચક્ષતે બ્રહ્મચર્યમેવ તદ્બ્રહ્મચર્યેણ હ્યેવ સત આ-
“ ત્મનઃપ્રાણં વિન્દતેઽથ યન્મૌનમિત્યાચક્ષતે બ્રહ્મચર્યમેવ તદ્બ્રહ્મચર્યેણ હ્યેવાઽઽ
“ ત્માનમનુવિદ્ય મનુતે ॥

“ આ યજ્ઞ, આ સત્ય, આ બ્રહ્મ, આ યજ્ઞચર્યા, આ સત્યચર્યા, આ
“ બ્રહ્મચર્યા, ઉત્તમાધિકારી સાધુજનોમાં છે, ઉત્તમાધિકારીણી સાધ્વી-
“ યોમાં છે, આ દેહમાં છે, આ મઠમાં છે, આ સર્વમાં છે—એ પરમ
“ અલક્ષ્ય પરાવર પ્રત્યક્ષાનુભવરૂપે સર્વ ઉત્તમાધિકારીયોને પ્રાપ્ત થાવ !
“ ઓં શાન્તિ ! ”

વિષ્ણુદાસજીએ સાધુ સાધ્વીઓને ઉંચો હાથ કરી આ આશીર્વાદ
આપી મૌન ધાર્યું. બહાર મંદિરમાં શંખનાદ થયો. તેની સાથે સર્વ મંડળ
ઉઠ્યું. સઉની આગળ વિહારપુરી અને ચંદ્રાવલી સન્નેડે ચાલ્યાં. તેની
પાછળ સાધ્વીઓનાં જોડકાં, કુમુદને આગળ કરી, ચાલ્યાં. તેમની પાછળ
ચાર પાંચ હાથને છોટે વિષ્ણુદાસ ચાલતા હતા. તેમની પાછળ સરસ્વ-
તીચંદ્ર, અને તેની પાછળ સાધુજનોનાં જોડકાં ચાલતાં હતાં. વિહાર-
પુરી અને ચંદ્રાવલી કંઈક ઉંચે પણ ધીર મન્દ મધુર સ્વરે હારેમીંહે સ્તોત્ર
ગાતાં હતાં અને સાધ્વીઓ મધુર ઝીણે સ્વરે ઝીલતી હતી. વિષ્ણુદાસ અને
સાધુઓ મનમાં ગાતા ગાતા બોલ્યાવિના ચાલતા હતા. મંદિરની ઓસ-
રીનું દાર આવ્યું ત્યાં સર્વ ઉભાં રહ્યાં અને સ્તોત્ર પુરું કર્યું. ઓસરીમાં
ચાલી વાડામાંથી અદૃશ્ય થયાં ત્યાં વિષ્ણુદાસના જયની બુમો પડી અને
અંતે સર્વ પાસ સાધુઓ અને સાધ્વીઓ સર્વની સંગત બુમો પડી કે
“ નન્દકો નન્દન એક આનન્દ દેત હય ! ” શંખનાદ અને ઘંટાનાદ તેમ
ભળ્યા, અને પળવાર ઉપર વિષ્ણુદાસે જે સ્થાને ગમ્ભીર ઉપદેશ કર્યો

પ્રાપ્ત કરેછે. લોક જેને ઇષ્ટિ કહેછે તે આ બ્રહ્મચર્ય જ. બ્રહ્મચર્યથીજ ઇષ્ટિ
કરી જ્ઞાતા આત્માને પામેછે. અનેક યજ્ઞમાનો મળી સત્વસ્તુનું ત્રાણ કરવા
યજ્ઞ કરેછે તે યજ્ઞનું નામ સત્રાયણ કહેવાય છે—હવે લોક જેને સત્રાયણ કહે
છે તે આ બ્રહ્મચર્ય જ છે. બ્રહ્મચર્ય વડેજ સદ્વસ્તુ જે આત્મા છે તેનું જ્ઞાતા
ત્રાણ કરે છે. વળી લોક જેને મૌન કહે છે તે પણ બ્રહ્મચર્યજ છે. બ્રહ્મચર્ય
વડેજ જાણી લીધેલા આત્માનું જ્ઞાતા ધ્યાન થયેછે—છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ.

હતો ત્યાં માત્ર પૃથ્વી, વૃક્ષો, લતાઓ, શિલાઓ, ઝરા, અને પક્ષીઓ ગમ્ભીરતાની સર્વવ્યાપિની એકાકાર છાયારૂપે રહ્યાં.

મકરણ ૨૬.

ચિરંજીવશૃંગનાં શિખર ઉપર અન્દ્રોદય.

ફળવશૃંગ સુન્દરગિરિના સર્વ શૃંગોમાં ઉંચામાં ઉંચું હતું અને ચદુશૃંગની પાછળ આવેલું હતું. છતાં ચદુશૃંગ અને ચિરંજીવશૃંગ વચ્ચે ઉંચાનીચા ખડકોમાં, ખીણોમાં, અને ઝાડો ને તાડોનાં જંગલોમાં, થઈને જવાનો બે કલાકનો માર્ગ હતો; એ શૃંગના શિખર ઉપર એક મહાન ગોળ કીલ્લા જેવી પણ સ્વાભાવિક ખડકોની ભીંત હતી, અને એ ગોળ ભીંતની વચ્ચે પહાડના પથરાઓમાં મ્હોટી મ્હોટી ગુફાઓ હતી. આમાંની કેટલીક ગુફાઓ સ્વાભાવિક હતી અને કેટલીક મનુષ્યની કારીગરીએ કાતરી કૂહાડી હતી. આવી આશરે પચાશ પોણાસો ગુફાઓ હશે. તેની વચ્ચે એક નિર્મળ અને મીઠા પાણીનો સાંકડો ઝરો વરસાદના આધાર વિના બારેમાસ રહેતો. અને તેની આશપાસ ઉંચા પથરા આવેલા હોવાથી તેમાં સૂર્યનો પ્રકાશ જતો, પણ તડકો તો ખરા મધ્યાન્હે પણ જઈ શકતો ન હતો. એ ઝરો દશ પંદર ગુફાઓની વચ્ચે થઈને વહેતો, એક બે ગુફાઓની તો પ્રદક્ષિણા જ કરતો, અને તે છતાં તે કંઈક એવી રીતે આવેલો હતો કે એની એક પાસની ગુફાની એમાં બારી પડતી હોય તો ખીણ પાસની ગુફાની પછીત પડે. કેટલીક ગુફાઓની તબે થઈને અને કાંઈની વચ્ચે થઈને પણ વહેતો હતો.

સર્વ ગુફાઓમાં મ્હોટી ગુફાના ઉપર તો બે માળ હતા અને તેના ઉપર અગાશી હતી. એ અગાશી જડા પાકા કાળા પથ્થરની હતી અને ત્યાંથી આ શૃંગની અને પર્વતની ચારે પાસ દૃષ્ટિ જતી હતી. એની નીચેનો માળ પથ્થરના જડા જડા થાંભલા ઉપર હતો અને થાંભલાઓની વચ્ચે ભાગ ઉઘાડો હતો પણ ચિરંજીવશૃંગના કીલ્લા કરતાં ઉંચો ન હતો. આ માળના થાંભલાઓમાં બૌદ્ધકાળના કેટલાક બનાવોનાં ચિત્ર કાતરેલાં હતાં. તેની નીચેના માળને એક પાસ ભીંત હતી અને ત્રણ પાસ થાંભલા હતા. એ ભીંતે પાંચ યોગારૂઢ પણ ધનુષ્યબાણધારી પુરુષોની મૂર્તિઓ હતી. તેને કાંઈક પાંડવોની મૂર્તિઓમાં લેખતા અને કાંઈકના મત પ્રમાણે અશોક મહારાજના

રાજ્યમાં તે તે પછી મળતા સમાજોમાંના કેટલાક મહાત્માઓની અમૂર્તિઓ હતી. છેક નીચલા માળને ત્રણ પાસ ભાંતો હતી, અને ચોથી પાસ ઝરો હતો. ઝરા અને ગુફાવચ્ચે પગથીયાં અને લાંબા પગ મુકાય એટલા એટલા હતા. તે એટલા ઉપર ઝરાની લગોલગ થઈ ગુફાની બહાર જવાતું હતું. ઝરાની સામી પાસ મોટી ઉચી પથરની ભાંત હતી. ઝરામાં વચ્ચે વચ્ચે કમળ હતાં. છેક ઉપલે માળેથી જોડેની ગુફામાં જવા આવવાનો પથરનો પુલ હતો, અને એ પુલની તળે ઝરો અને એ પાસ આ બે ગુફાઓની પછીતોની બારીઓ પુલથી સંધાતી હતી. આ ગુફાનું નામ સૌમનસ્યગુફા હતું.

વિષ્ણુદાસની આજ્ઞા પ્રમાણે સરસ્વતીચંદ્રને આ ગુફામાં આણવામાં આવ્યો. તે વેળા સાયંકાળ થવા આવ્યો હતો, અને સૂર્યાસ્ત થયો હતો પણ દિવસ દેખાતો હતો. ઝરાની પાસે પાસે થઈને સરસ્વતીચંદ્ર, રાધેદાસ, જ્ઞાનભારતી, અને બીજા બે ત્રણ બાવાઓ આ ગુફામાં આવ્યા. આ બાવાનાં નામ સુંદરદાસ, સુરદાસ, અને માયાપુરી એવાં હતાં. તેઓ મઠના મધ્યમાધિકારી હતા. તેમની સાથે પાણીનાં પાત્ર અને ફલ અને કન્દતા સંગ્રહ રાખી લીધેલાં હતાં. ગુફા પાસેના એટલાઓ ઉપર સંભાળથી ચાલતા ચાલતા સર્વ પગથીયાં ઉપર ચઢી પાસે બેઠા. જ્ઞાનભારતીએ વાંત ફહાડી.

“ નવીનચંદ્રજી મહારાજ, આ ગુફાનું નામ સૌમનસ્યગુફા છે. આ
 “ તેના તળીયાનો ભાગ સર્વ પ્રવાસી સાધુઓને માટે છે. ઉપલો ભાગ
 “ સિદ્ધદર્શનના અધિકારીઓને માટે છે. અનધિકારી જન માળ ઉપર
 “ રાત્રિ ગાળે તો તેને ભૂતપ્રેતાદિ દુષ્ટ સર્વો પ્રલક્ષ થાય છે, અને જો-
 “ નાર બીજે દિવસે ઉન્મત્ત થઈ પાછો ફરે છે તે ક્વચિત્ જીવ પણ ખુવે
 “ છે. સાધારણ મનુષ્યને આ સ્થાન દિવસે પણ ભયંકર લાગે છે અને
 “ સાથે ઝાઝો સંગાત ન હોય તો લોક એકલકુલ અંહી આવતા નથી.
 “ પણ યોગીજનોને અને તપસ્વીઓને માટે આ સ્થાન ઉત્તમ છે અને
 “ અનેક અપાર્થિવ સંસ્કારોનું પ્રદીપક થાય છે. આપને અંહી પંચરાત્રિ
 “ ગાળવાની છે તે ઉપલા માળ ઉપર શુભ વસ્તુના વિચારમાં ગાળવાની
 “ છે. આપની સેવા માટે અમ સાધુજનો રાત્રિ દિવસ આ છેક નીચલે
 “ સ્થાને જ નિવાસ કરીશું, બોલાવશે ત્યારે ઉપર આવીશું, અને આજ્ઞા
 “ કરશે તેનું પાલન કરીશું.”

આ વાત ચાલે છે એટલામાં ઝરામાંનું પાણી એક સ્વચ્છ પાત્રમાં એક જણે આણ્યું ને સર્વેને પાયું. થોડી વાર બેસી સર્વ ઉપર ચઢ્યા. ભીંતમાં ને ભીંતમાં થઈ ઉપર જવાની એક સીડી હતી તે ઉપરથી ઉપલે પ્રથમ માળે અને ત્યાંથી તેથી ઉપલે માળે ચઢ્યા. આ માળે થાંભલાઓની આસપાસ અને માળની ચારેપાસે બેઠકવાળો ઓટલો હતો અને વચ્ચોવચ પથરની ઉભી નિસરણિ હતી તેમાં થઈને અગાશીમાં જવાનું હતું. અગાશીમાં વરસાદ આવી શકતો હતો તેથી થોડી થોડી લીલોતરી ઉગી હતી. સાધુજનોએ ત્યાં ઝાડી ઝાપટી સાફ કર્યું, અને તળેને માળે ઓટલા પણ સાફ કર્યા. પાણીનું પાત્ર મુક્યું, અને ચન્દ્રોદય થતા પહેલાં આજ્ઞા માગી નીચે ગયા. નીચે જતાં જતાં રાધેદાસ ઉભો રહ્યો ને બોલ્યો: “ જી મહારાજ, આ સ્થાનમાં પ્રતિધ્વનિ “ એટલો બધો થાય છે કે વાત નહી. પણ ઉપરના માળનો ધ્વનિ નીચલે “ માળે સંભળાતો નથી, અને અમને બોલાવવા હોય તો નીચેના દારની “ ભણી, સામા ઓટલા આગળ આવી, ઝરાભણી નીચું જોઈ, થોડોક “ સ્વર કરશે તો પણ છેક નીચેથી અમે સાંભળીશું. ”

સર્વે ગયા. સરસ્વતીચંદ્ર એકલો પડ્યો. મિત્રોના પત્રનું પોટકું માત્ર તેની જગલમાં હતું. ઉપર જઈ અગાશીમાં ચારે પાસ દૃષ્ટિ કરી તો પૃથ્વીની ગોળ મર્યાદા અને ગોળ આકાશ તેની દૃષ્ટિમાં સમાઈ ગયાં. અગાશી વચ્ચોવચ એક લાંબી શિલા લીલા ધાસવાળી હતી તે ઉપર બેઠો.

“ Now,

“ I am monarch of all I survey,

“ My right there is none to dispute !

“ કેવું ભવ્ય એકાન્તસ્થાન ! ગુરુજીએ મને અહીં મોકલવાનું એક “ પ્રયોજન કહેલું છે, ચન્દાવલીએ બીજું કહેલું છે, અને મહારું હૃદય “ તેમાંના એક ઉપર પણ વિચાર કરવાને આજ અશક્ત છે. શા શા “ વિચાર કરું ? ચંદ્રકાન્તના ? ગંગાના ? સંસારીલાલના ? ઉદ્ધતલાલના ? “ તરંગશંકરના ? વીરરાવના ? ધરના ? પિતાના ? ધૂર્તલાલના ? ગુમા- “ નાના ?—અથવા સર્વ વિચારને ડુબાડનાર કુમુદના ?

“ કુમુદસુંદરી ડુબી ગયાં. તે અહીં ક્યાંથી હોય ? મધુરીમૈયા “ સર્વાકારે તેના જેવાં છે—તેમનું ગાયન, એ ગાયનનો વિષય, અને

“ તેમનો સ્વર કુમુદસુંદરીના જેવોજ છે ! પણ ચન્દ્રાવલીમૈયાએ
 “ દર્શાવેલા માર્ગ કુમુદસુંદરીનાથી ઉલટા છે.—તે તે માર્ગ સ્વીકારે એ
 “ અશક્ય છે.

“ પિતા મહારે માટે વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધિસૂચન છપાવે છે—
 “ પ્રમાદધન અને સૌભાગ્યદેવી ગયાં ! —સુરગ્રામના મહેતાજીએ વર્ત-
 “ માનપત્રો વંચાવ્યાં ! મહારા દેશની રાજકીય વિપત્તિઓ તેણે મહારી-
 “ પાસે ખડી કરી ! — મુંખાર્ધ ! તારા યજ્ઞનો હું ઋણી છું—

“ જાવું છે જી ! જાવું છે ! જાવું છે જરૂર ! ”

સુરગ્રામનાં મંદિરનાં દર્શન પુનઃ પ્રત્યક્ષ થયાં.

“ એક દિન પંખીસે ઉડ જાવું ! ”

“ પંખી ઝાડની એક ડાળથી ખીજીએ તે ખીજીથી ત્રીજીએ ઉડીને એસે
 “ તેમજ મહેં કર્યું છે—ચિરંજીવશૃંગ ઉપર હું પક્ષી થઈ આવ્યો—
 “ પરમાત્મા ! મહારે અંહીથી ક્યાં ઉડવાનું છે ? ”

થોડી વાર વિચારશૂન્ય મૌન ધર્યું. અંતે સુરગ્રામમાંનું પદ સાંભર્યું.

“ જલસુત વિલખ ભયે ! સુરતખીન જલસુત વિલખ ભયે ! ”

“ રાત્રિના જલસુત ! કુમુદ ! શું તું આમ વિલખ છે ? અથવા રાણાએ

“ મીરાંજીને માટે વિષ મોકલ્યું હતું તેમ મહેં તારો ત્યાગ કરી પત્ર મોકલ્યો.

“ તે પ્રમાદને સોંપી—તે એ કામના એ પ્યાલામાં શું વિષ હતું ?—ઉદાર

“ કુમુદસુંદરી !—મહેં ઝેર મોકલ્યું પણ તમે શું કર્યું ? —

“ વીખના પ્યાલા રાણાજીએ મોકલ્યા; સાધુસંગત મીરાં અટકી !

“ હરિચરણામૃત કરી પી ગઈ મીરાં જેસી જનત અમૃત ઘટકી !

“ એ ગાનારીના ઉંડા હૃદયશલ્ય વચ્ચે અને તારા હૃદયશલ્ય વચ્ચે

“ કાંઈ ભેદ નથી ! કુમુદ ! તારું ઉદારચરિત ચન્દ્રાવલી જેવાં વિરક્ત

“ સાધ્વીના હૃદયને કમ્પાવે તો તેમાં કાંઈ નવીનતા નથી.”

તેના કાનના પડદા સાથે ષિન્દુમતીનો સ્વર અપટાયો.

“ વૃન્દાવનમેં મીલ ગઈ મોહન,

“ છુપ રહી રાધે જયું પ્યારી !

“ આવત મોરી ગલીયનમેં ગીરધારી ! ”

સરસ્વતીચંદ્ર ચમક્યો. “ એમ જ ! શું કુમુદસુંદરીને છુપાયલાં મ્હારે
 “ જોવાનાં રહ્યાં ? એ મને શું કહેશે ? હું એમને શો ઉપદેશ કરીશ ? કેવી
 “ ક્ષમા માગીશ ? છુદ્ધિધનના ધરમાં જે અંકુશ હતો તેથી હું અને એ ઉ-
 “ ભય આ સ્થાનમાં મુક્ત છીએ, એ મુક્તપણું તે જ ભયરૂપ છે. પ્રીતિ-
 “ યજ્ઞ—અદ્વૈતયજ્ઞ—વિહારપુરી અને ચન્દ્રાવલીના જેવો—શું અમારાથી
 “ સાધ્ય નહીં થાય ? પ્રમાદ ગયો—લક્ષ્યધર્મ અને પાશ્ચાત્યધર્મ જુદે
 “ જુદે માર્ગે લેઈ જઈ એક જ સ્થાનમાં આણે છે ! આર્યસંસારના વ્ય-
 “ વહારતું ધર્મશાસ્ત્ર જુદું છે—આ લેખ લેઈ મ્હું સંસારના વૈભવનો
 “ ત્યાગ કર્યો છે—સંસારના ધર્મનો ત્યાગ નથી કર્યો. સંસારના સંપ્રત્ય-
 “ યથી હજી મ્હારું હૃદય મુક્ત થતું નથી. ત્રણે સ્થાનનાં ધર્મજળવાય એવો
 “ શો માર્ગ લેઉં?—કુમુદ ! તારા મનમાં શું હશે ? તારા હૃદયમાં લખ-
 “ ભોગની વાસનાઓ ભરી હોય તેને તૃપ્ત કરવામાં મ્હારે જે ધર્મસંકટ
 “ હતું તે પ્રમાદના મૃત્યુથી શાંત થયું છે. જો મ્હું કરેલાં પાપને લીધે
 “ હવે મ્હારો ધર્મ તને તૃપ્ત કરવાનો જ હોય તો લોકાપવાદનું ભય માથે
 “ જોડી લેવું એ ધર્મ પણ શું પ્રાપ્ત થતો નથી ? તારી આવી
 “ વાસનાઓનો નાશ કરવાનો તારા ઉપર બલાતકાર કરવો
 “ એ શું મ્હારે માટે ધર્મ્ય છે ?—અથવા આ સર્વ વિચારો
 “ શું મ્હારા પોતાના જ હૃદયમાંની અજ્ઞાત વાસનાનો અજ્ઞાત
 “ ઉદય નથી જણવતાં ? Is not my wish father to these
 “ thoughts ? Or, rather, am I not now succumbing to
 “ the rush of my own latent will-power itself ? Heaven
 “ knows whither I am drifting ! ”

ચંદ્રોદય થયો, ચૈત્રશુદ્ધ એકાદશીની આ રાત્રિ હતી, અને પોણું ભરેલું
 ચંદ્રબિમ્બ પૂર્વદિશાની ક્ષિતિજરેખાથી કેટલેક ઉંચે ઉગ્યું અને સૌમનસ્ય
 ગુફાની અગાશીમાં તેનાં કિરણ વાંકાં ઉંચાં થઈ આવવા લાગ્યાં. પર્વતની
 પૂર્વ તળેટીનો અને રત્નનગરીના માર્ગનો તેમ મૃગજળનો દેખાવ રાત્રિથી
 ઢંકાતો હતો, છતાં ચંદ્રિકાથી નવીન સ્પૃષ્ટતા ધરતો હતો. સ્ત્રીના અંગને ન
 ઢાંકે ને ન પ્રત્યક્ષ કરે એવી ઝીણી મલમલની મ્હોટી ચાદર પેઠે સૃષ્ટિ ઉપર
 ચંદ્રિકા ઢંકાતી હતી અને ચંતુર રસિક જનની આંખને અણસારા કરતી
 હતી. સરસ્વતીચંદ્ર અગાશીની પશ્ચિમ પાસે ગયો. પોતાની ગુફાની પા-
 છળ ઝરો, તેની પાછળની ગુફાની ઉંચી પછીત, એ પછીતમાંની એકલ
 બારી, અને પછીતો વચ્ચેનો પુલ,—એ એકાંત શાંત દેખાવથી એનું હૃદય

કંઈક શાંત થયું. એ શાંતિથી, માખીઓ ઉડી જાય એમ, વિચાર શાંત થયા અને છેક આધે પશ્ચિમ સમુદ્રની કાળી રેખા જોવા લાગ્યો. આંખ એ જ દિશાએ ઠરી અને પોતાની ગુફાથી સમુદ્રરેખા સુધી હેરાફેરા કરવા લાગી. એ હેરાફેરા કરતાં જોડની ગુફાના મથાળાના ધાખામાંના દાદર જોવા ભાગમાં દીવાનો પ્રકાશ દેખાયો. એ પ્રકાશથી વળી વિચાર જગ્યા. વિચાર જગતાં વચલા પુલ આગળથી ખારીમાં દૃષ્ટિ પડી ને પુલ ઉપર પડી. ખારીમાં દીવાનો પ્રકાશ દેખાયો. એ પ્રકાશ પુલ ઉપર લંબાતો હતો. પુલ બાળકના ઘોડીયાનાં આકારનો, વગર-ઘડેલી શિલાઓ ગોઠવી, કરેલો હતો. સરસ્વતીચંદ્ર અગાશીમાંથી નીચે ઉતર્યો અને પોતાના ભણીની પુલની પાસની ખારીમાં દૃષ્ટિ કરે છે તો તેમાં સ્ત્રીનો આકાર દેખાયો, દેખાતાં એ પળવાર ઓઠે આંગળી મુકી ઉભો રહ્યો, અને તરત જ દૂર ખસી ગયો.

ઉત્તર પાસને ઓટલે ઉશીકાને સ્થાને એનું પોટકું હતું. સાધુજનોએ એના શયનને માટે પથરના ઓટલા ઉપર એક ભગવું વસ્ત્ર પાથર્યું હતું અને એક પાસ જળદ્વાર રાખ્યાં હતાં. ત્યાં આગળ એ વિચારમાં પડી બેઠો. પોતે વિચારમાં છે કે વિકારમાં તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. પુલ ભણીથી આંખને પાછી ખેંચી લીધી, પણ કાન તો એણી પાસે જ રહ્યા. ચંદ્ર ઉઘ્યો ચઢ્યો અને આ માંખમાંથી પણ દેખાવા લાગ્યો. પર્વતના શિખર ઉપરનો પવન સમુદ્રનાં ઉછળતાં મોજાં પેઠે ગાજવા લાગ્યો. તાડોનાં ને ઝાડોનાં પાંદડાંના ખંડખંડાટ કાનમાં વીંઝાવા લાગ્યા. સરસ્વતીચંદ્ર એકલા ચંદ્રને જ જોઈ રહ્યો અને સ્વરમાત્રને સાંભળવા લાગ્યો. પુલ ભણીથી પણ કંઈક સ્વર આવવા લાગ્યા, આવતા સાથે હૃદયને ઉછાળવા લાગ્યા, અને ઉછળેલા હૃદયમાંની નિશાસાએ એને ઉઠાડ્યો, પુલ પાસે આણ્યો, અને સર્વ સ્વરોને ભુલાવી પુલભણીથી આવતો સ્વર સાંભળવા તેને પ્રેર્યો. પુલની પેલી પાસ ખારીમાં દીવાના પ્રકાશ વિના કંઈ દેખાતું ન હતું. આણીપાસની ખારીની સાંખસાથે લપાઈ બાઝી રહી, કાન અને હૃદયને ઉંચાં કરી, અન્ય વિચારોનો ત્યાગ કરી, આંતરતાની મૂર્તિ જોવા સરસ્વતીચંદ્ર પથરાઓમાં પથરા પેઠે જડ જોવા સ્તબ્ધ થઈ ઉભો રહ્યો.

પ્રકરણ ૨૭.

ગુફાના પુલની ખીજ પાસ.

મનસ્ય ગુફાની પાછળની ગુફામાં સાધ્વીજનોએ કુમુદસુન્દરીને ગુફાદર્શનને નિમિત્તે આણી હતી. ભક્તિ-મૈયા, વામની, આદિ દશેક શરીરે બળવાળી સાધ્વીઓએ અનેક ગુફાઓ દેખાડી અંતે પુલની પાછળની ગુફામાં એને આણી. ત્રૈત્ર શુદમાં આ ગુફાની પાછળના એક વૃક્ષમાં અનેક પક્ષીઓ ભરાતાં અને તેમાં કોયલો પણ ઘણી આવતી. હજી વસન્તઋતુ ગણાતી હતી અને આજની રાત્રિ આ સુંદર સ્થાને ગાળીશું એવો સંકેત તેમણે કુમુદ સાથે પ્રથમથી જ કર્યો હતો.

આ ગુફાનું નામ વસન્તગુફા હતું અને તેનું બંધારણ સૌમનસ્યગુફાના જેવું જ હતું. માત્ર એનું સ્થાન જરી નીચાણમાં હતું અને તેને લીધે આખી ગુફા જોડની ગુફાઓથી નીચી લાગતી.

સાધ્વીઓએ એ રાત્રિચર્યાને માટે ફલાહાર અને શયનવસ્ત્રો રાખેલાં હતાં તે સર્વ નીચલે માળે રાખી ઉપલે માળે આવ્યાં અને એક ઓટલા ઉપર બેસી બહારનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવા લાગ્યાં. કુમુદ તેમાં ભાગ લેતી હતી. અંતે વાર્તાવિનોદ પણ બંધ રહ્યા અને સર્વ માત્ર જોવામાં લીન થયાં. કેટલીકવાર આ મૌન રહ્યું. અંતે સાયંકાળ થયો અને એક જણીએ, દીવાસળી વતે, એક કોડીયામાં વાટ મુકી સળગાવી. સળગાવતી સળગાવતી તે બોલી.

“મધુરીમૈયા, ગુરુજીએ નવીનચંદ્રજીને જે શૃંગ ઉપર પંચરાત્રિવાસ
“આપવો કહ્યો છે તે આ જ ! આની જોડેની ગુફામાં જ તે હશે
“અને નહી હોય તો આવશે. અમે આખી રાત્રિ નીચલે માળે ગાળીશું
“અને તને આ સ્થાનમાં જ આખી રાત્રિ રાખીશું. આ ત્હારી પાછળ
“ત્હારા શરીરને યોગ્ય મૃદુ શય્યા છે અને આહારદ્રવ્ય અને જળ છે,
“અને દીપ છે. અમે તને આ સ્થાને ત્હારા ભાગ્યને આશ્રયે એકલી
“મુકી નીચે ચાલ્યાં જઈશું.”

કુમુદ ભડકી. “શું બોલો છો ? તમે મને છોતરી ! આ ભયંકર સ્થાનમાં હું એકલી કેમ રાત્રિ ગાળવાની હતી ? હું તમારી સાથે નીચે જ, આવીશ.”

“ મૈયા, સાધુજનને આ સ્થાનમાં ભય નથી. તેમાં તને ભય લાગશે તો
“ તેમાંથી તારનાર હૃદય પાસેથી જ જડી આવશે.” પ્રીતિમાનિની બોલી.

“ મધુરી, આપણુ સ્ત્રીના હૃદયતંત્રનો સ્વભાવ આવે પ્રસંગે જ
“ વિપરીતકલ્પક અને વિપરીતકારી થાય છે. તને અમે છેતરી નથી.”
ભક્તિમૈયા બોલી.

કુમુદ—ત્યારે મને વગર સૂચવ્યે નિમિત્ત ક્ષણી અહીં કેમ આણી ?

ભક્તિ—ચન્દ્રાવલીમૈયાએ ત્હારી ચિકિત્સા અને ત્હારું ઔષધ
યોજ્યું છે તે તું જાણે છે. મોહનીમૈયાએ ત્હારા અભિસરણનો માર્ગ
આ ઔષધના સાધનમાટે સૂચવેલો તે પણ તું જાણે છે. ચન્દ્રાવલીમૈયાએ
ત્હારું દૂતકર્મ કર્યું અને વિહારપુરીજીના સાહાયથી આ સ્થાનમાં
નવીનચન્દ્રજીને જે સિદ્ધિ માટે મોકલવા ગુરુજીની આજ્ઞા મેળવી છે
તે હું ગુરુજીને સ્વમુખે જ સાંભળ્યું. કહે વારુ, હવે તે તને ખીજ કંઈ
સૂચના કરવાની બાકી રહી કે ત્હારી વંચના કર્યાનો આરોપ સાધુજનોને
શિર મુકે છે ?

કુમુદ—મ્હારી સંમતિ વિના કંઈ પણ કરવાનું નથી એમ મને
ચન્દ્રાવલીમૈયાએ સ્પષ્ટ કહ્યું હતું.

ભક્તિ—અને હજી સુધી અમે સર્વ તને એ જ કહીયે છીએ.

કુમુદ—તો અહીં આણવામાં મ્હારી સંમતિ કેમ ન લીધી ?

ભક્તિ—મધુરીમૈયા, ચન્દ્રાવલી અને મોહની જેવી નિપુણ વિદુ-
બીઓ ત્હારા જેવી મુગ્ધાઓના હૃદયના મંત્ર વધારે સમજે છે તે ત્હારા
મુખની સંમતિ શોધતાં નથી પણ ત્હારા હૃદયની સંમતિને બહુ સૂક્ષ્મમાં
કળાથી જાણી શકે છે.

વામની—મધુરી, શું તું એ મહાશયાઓને શિર ત્હારા હૃદયથી
આરોપ મુકે છે ? તો જો. ચન્દ્રાવલીમૈયા અને વિહારપુરીજીએ ત્હારું
સંયુક્ત દૂતકર્મ કર્યું તેથી તું અજાણી રહી નથી. અમે ત્હારું સખીકૃત્ય
કરીયે છીએ તે પણ ગાળ વગાડીને કરીયે છીએ. અમારાં જેવાંથી,
આરંભી ગુરુજી જેવાએ જે જે સૂચનાઓ ત્હારા દેખતાં કરેલી તે ભ-
ક્તિમૈયાએ તને કહી બતાવી. એ સર્વ જાણીને, જેવી રીતે માજીના
મંદિરમાંથી તું ચંદુશુંગ ઉપર ચઢી આવી તેમ ચંદુશુંગ ઉપરથી આ
શુંગ ઉપર ચઢી આવી. આથી તે વધારે શું સંમતિને માથે શીંગડાં
ઉગતાં હશે ?

કુમુદસુંદરી વિચારમાં પડી, બોલ્યા વિના નીચું જોઈ રહી. પ્રીતિ-
માનિનીએ તેને વાંસે હાથ ફેરવવા માંડ્યા.

“ બેટા મધુરી, તું ઘોઈ રીતે ગભરાઈશ નહીં. તારી ઇચ્છા પાછાં
“ જવાની હશે તો પ્રાતઃકાળે અવશ્ય જઈશું. પણ દુષ્ટ સંસારે અનેક
“ વંચનાઓનાં જાળ રચી તારા હૃદયમાં અમુજણ ભરી દીધી છે ને
“ આ મહાત્મા જોડે આટલા આટલા માસ સુધી તને વાત સરખી
“ કરવા પણ દીધી નથી—એક ઘડી હૃદય ઉઘાડવાનો અવસર આપ્યો
“ નથી—તેની સાથે બે ઘડી આજની રાત તું બોલી લે, તારે ફેલાવું
“ તે કહી લે, ને તેને ફેલાવું હોય તે સાંભળી લે! આથી ખીજું કંઈ
“ પણ કરવાનું અમે તને ફેલાવું નથી. તારી સૂક્ષ્મ પ્રીતિનું ફળ તું
“ આટલાથી મેળવીશ અને પછી પ્રાતઃકાળે તું કહીશ તો ચંદ્રાવલીમૈયા
“ તને માંજ પાસે લેઈ જશે.”

કુમુદ બોલ્યા વિના નીચું જોઈ રહી અને એનું સ્મરણ આ વાક્યમાંનું
સત્ય સ્વીકારતું હોય તેમ બુદ્ધિધનના મંદિરમાં પોતે ગાયેલી કડીયો
અત્યારે હૃદય હૃદયમાં જ ગાવા લાગ્યું.

“ પૂર્વ જન્મનો સંબંધી તે ખડો હૃદયમાં થાય!

“ જીવતી પણ જડસમી પ્રિયમૂર્તિ જોઈ નયન અકળાય!

“ પરિચિત પ્રિય રહી ઉભો પાસે નહીં બોલે, નહીં બોલું!

“ અપ્રસંગ ભજવતું ચીરાતું મર્મસ્થળ ક્યાં બોલું ? ?”

બુદ્ધિમૈયા નામની સાધ્વી સહની પાછળ બેઠી હતી તે બોલી.

“ મધુરીમૈયા! જે પંચમહાયજ્ઞનો ઉપદેશ નવીનચંદ્રજીને મળ્યો છે તે
“ જ તારા શ્રવણ પુટમાં મધુધારા પેઠે ટપકેલો છે. એ મહાત્મા સાથે
“ મહાયજ્ઞમાં સહચારિણી થવાનો અને અદ્વૈત પામવાનો લોભ શું તને
“ નથી થતો? એ યજ્ઞમાં એ મહાત્માની વેદી આન્તરાગ્નિથી તપ્ત અને
“ દીપ્ત અને અને તેનું સૂક્ષ્મ શરીર સંભૂત થઈ હોમાય ત્યારે તે વેદીનું
“ અને પશુનું શું તારે આખ્યાયન નથી કરવું?”

કુમુદ—એ અધિકાર આપવાના અધિકારીએ જ્યાં સુધી મને એ
આધિકાર આપ્યો નથી ત્યાં સુધી સર્વ વાત વૃથા છે, મારે એ અધિકાર
શોધવો નથી.

પ્રીતિ—એ સત્ય છે, એટલા માટેજ અમે તને અંહી એકલી મુકીને જઈશું. તારી ઇચ્છા હોય અને તું અમારી સાથે સંદેશો મોકલીશ તો અમે તે લેઈ જઈશું ને ઉત્તર આણીશું. તેમ ન કરવું હોય તો અંહી બેઠી બેઠી તું જે કંઈ ઉચ્ચારીશ કે ગાઈશ તે જોડની ગુફામાં બેઠા બેઠા નવીનચંદ્રજી જરૂર સાંભળશે. તેમને તારું અભિજ્ઞાન થશે તો અદ્વૈતબળે કે પ્રીતિબળે, રસબળે કે દયાબળે, સાધુજનોની યોજનાને બળે કે ગ્રહદશાને બળે, પણ સર્વથા શ્રી લક્ષ્મણ ઇશ્વરની ઇચ્છાને બળે આ મહાત્મા તારા હૃદયને શીતળ ને શાંત કરવા આવશે. તે ન આવે તો—માનિની !—તું એમની પાસે જઈશ નહીં અને પ્રાતઃકાળે તું કહીશ ત્યાં જઈશું. ત્યાં સુધી મનઃપૂત કરી જે વસ્તુ સુઝે તે આદરજે.

સર્વ ઉઠ્યાં અને કુમુદને એકલી મુકી નીચે ચાલ્યાં ગયાં. કુમુદે તેમની પાછળ ઉઠવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેનું શરીર પૃથ્વી સાથે ચોટાટું હોય એમ થયું ને એની ઇચ્છાને વશ થયું નહીં. ચારે પાસે રાત્રિ અને ચન્દ્રિકા એકઠાં નીતરતાં હતાં, અને ઉઠવા ઇચ્છનારીને પૃથ્વી સાથે ડાખી દેતાં હતાં. અંતે તે ઉઠી પણ એના ચરણ દાદર પાસે ન જતાં પુલ ભણીની બારી ભણી વળ્યા, બારી ખૂલાર દૃષ્ટિ જતાં પાછી વળી, અને દૃષ્ટિ કરનારી ઓટલા ઉપર બેઠી અને છાતીએ હાથ મુકી ત્યાં બેસી જ રહી.

એના હૃદયમાં શું હતું તે એ પોતે જ સમજતી ન હતી. એ બિચારને વશ છે કે વિકારને વશ છે તે એના શરીર ઉપરથી જણાય એમ ન હતું. પણ બિન્દુમતીએ એને એકલી મુક્યા પછી એણે કવિતા જોડી ફેલાડી હતી. તેમાં અર્ધા કવિતા તરંગશંકરની જોડેલી હતી. ઈંગ્રેજ કવિ ગોલ્ડસ્મિથના “ હર્મિટ ” નામના લઘુકાવ્યનું તરંગ-શંકરે રૂપાન્તર કર્યું હતું. તેની એક પ્રતિલિપિર રત્નનગરીમાં સરસ્વતીચન્દ્રે કુમુદને આપી હતી. તેમાંથી અર્ધો ભાગ રાખી બાકીના અર્ધો ભાગની કવિતા કુમુદે પોતે જોડી ઉમેરી હતી. આ કવિતા સરસ્વતીચંદ્ર સાંભળે એમ અત્યારે ગાવા ઉપર એનું ચિત્ત વળ્યું, વળેલું ચિત્ત પાછું ફર્યું ન ગાવાનો નિશ્ચય થયો.

“ એક વાર અગ્નિનો અનુભવ કર્યો—બીજી વાર એ અગ્નિમાં પડવાની ” કાંઈ આવશ્યકતા નથી. ”

“ હવે એ કાંઈ મુંબાઈ જાય એમ નથી. આવા વિરક્ત પદનો સ્વી-

“ કાર કરી હવે કંઈ એ તેનો ત્યાગ કરવાના હતા ? અંહી જ સુખી થશે.
 “ મહારા વિના તે સુખી છે અને એમના વિના હું—સુખી તો નથી—
 “ પણ સંતુષ્ટ રહીશ અને માણના ચરણમાં હૃદયનો યોગ કરીશ.”

થોડી વાર તે બેઠી, વળી ઉઠી, ગુફાની ત્રણે ઉઘાડી પાસે દૃષ્ટિ કરવા લાગી, ચંદ્ર દીઠો તે ચમકી, પુલની બારી ભણી વળી, ત્યાં ઉભી રહી, પુલની પેલી પાસની છાયા દીઠી, વળી ચમકી, વળી પાછી વળી, અને વચ્ચોવચ એક પથર ઉપર બેઠી.

ઓઠે આંગળ મુકી—“ પ્રસંગ ગયો મળવાનો નથી. ઈશ્વરે જ ન્યારે
 “ ધક્કેલી ધક્કેલી અહીં સુધી મોકલી છે ત્યારે હું તેની ઇચ્છાને વશ
 “ થઈ પ્રસંગનો લાભ લેઈશ. જો મહારંજ મન પવિત્ર છે તો સરસ્વ-
 “ તીચંદ્રને તેનાથી શું ભય હતું અને મને પણ શું ભય હતું ? પણ એ-
 “ ટલું તો ખરું કે મહારા મનના ગુંચવારાની ગાંઠો તેમનાથીજ ઉકલશે
 “ અને—સુખ તો આ અવતારમાં નથી. પણ—ધર્મ અને શાંતિનો માર્ગ
 “ તેઓ મને બતાવી શકશે !”

“ પણ મહારે માટે તેમને હલકો વિચાર આવશે. મહારે માટે તેમણે
 “ શું ધાર્યું હશે અને હવે શું ધારશે ? ઈશ્વર જાણે.”
 “ માણ, મને જીવાડી છે તો જીવનનો વિધિ દેખાડો.”
 “ એ તો એ જ.”

થોડી વાર તે બેસી રહી—અને અંતે—હીમંત આણી મુખ ઉઘડી
 ગયું અને ગાવા લાગ્યું.

પ્રકરણ ૨૮.

હૃદયની વાસનાનાં ગાન.

અથવા

ચેતન વિનાની વૃત્તિ—ઉક્તિ અને શ્રોતા વિનાની પ્રત્યુક્તિ.

“ More close and close his foot-steps wind:

“ The Magic Music in his heart

“ Beats quick and quicker, till he find

“ The quiet chamber far apart. ”

Tennyson's Day-Dream.

“ સજ્જન ! બાતાં સ્નેહકી ઇસ મુખ કહી ન જાય !

“ મુગેકું સુપનો ભયો ! સમજ સમજ પસ્તાય ! ”

(લૈાકિક)

“ इत्थं त्वयैव कथितप्रणयप्रसादः ।

“ संकल्पनिवृत्तिषु संस्तुत एष दासः ॥ ”

માલતીમાધવમ્ ।

સન્તગુફામાંથી નીકળતો કુમુદનો સ્વર પુલની વચ્ચે થઈ સૌમનસ્યગુફામાં જવા લાગ્યો; કુમુદની હૃદયગુફામાંથી નીકળી સરસ્વતીચંદ્રની હૃદયગુફામાં જવા લાગ્યો. અને પ્રતિધ્વનિના ચમકારને વીજળીપેઠે ચમકાવવા લાગ્યો. કુમુદનો સ્વર સરસ્વતીચંદ્ર ન ઓળખે એવું હોય નહી—જે સ્વર કુમુદ દૂર હતી તે કાળે આના કાનમાં ભણકારા ભરતો હતો. અને વાંસળી પેઠે મધુર ગાન કરતો હતો તે સ્વર જાતે કુમુદના સ્વમુખમાંથી જ પ્રત્યક્ષ થાય ત્યારે એ ભણકારાના રસિકના હૃદયમાં શો ધમધમાટ થાય તેની તો માત્ર કલ્પના જ થાય એમ છે.—તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાય એમ નથી તો તેનું વર્ણન તો શી રીતે સંપૂર્ણ થાય? એ હૃદયનું હૃદય, એ હૃદય ધરનારીને કોમળ કંઠ, અને ચન્દ્રોદયની વેળાએ આ ગુફાઓ જેવું એકાન્ત ! ગાન એ સર્વના સંયોગરૂપ જ હતું.

૧ “ જોગીરાજ ! ઉભા રહો જરી,

“ મને વાટ બતાવોની ખરી;

“ પડી વનમાં આ રાત અંધારી,

“ ભમું એકલો ધરને વીસારી. ”

સરસ્વતીચંદ્ર નરજાતિ વાચક “ એકલો ” શબ્દ સાંભળી ચમક્યો.

“ શું આ કોઈ પુરુષ ગાય છે ? ” ગાન વાંધ્યું.

“ નથી પગલાં ઉપડતાં મહારાં,

“ થાકે આવે છે આંખ અંધારાં.

“ પંથ પુરો થતો નથી આજ,

“ વાધું હું ત્યાં વધે વનવાટ ! ”

૧. ઓખાહરણનો રાગ.

“ My lord ! આ તો તરંગશંકરનું કાવ્ય—કુમુદને જ આપેલું તે
 “ કુમુદવિના બીજું કાણ ગાય ? પણ હું આ સ્થાને છું તે શું એને ખબર
 “ નહીં હોય ? ” સરસ્વતીચંદ્રના વિચાર ગાનની કડીઓએ અટકાવ્યા.

“ દીવા જેવું પણે દેખાય,
 “ જવા ત્યાં મુજ મન લલચાય;
 “ ત્યાં તો રહેતા હશે કાક સંત,
 “ મહારા દુઃખનો આણુશે અંત.
 “ જોગીરાજ ! એ વાટ ખતાવો;
 “ દયા એટલી મુજ પર લાવો. ”

સર—“ નક્કી ! આ સંબોધન મને તો નથીજ કર્યું. ચાલો, હવે એ
 “ સંબોધનને ઉત્તર મળશે. ”

સ્વર વાધ્યો.

‘ જોગી બોલ્યા : “ બેટા, રખે જાતો,
 “ એણીપાસ રખે લલચાતો;
 “ એ તો ભૂતનો ભડકો જાણુ,
 “ બોલાવે ને કરે પછી હાણુ.
 “ ભુખ્યાંતરસ્યાંને આદર આપે,
 “ લુપ્તું સુકું મળે તે જમાડે,
 “ એવી આ છે ગુફા મુજ રંક;
 “ બેટા, તેમાં તું આવ નિઃશંક.
 “ દ્રુણ ને વણુખેડેલું ધાન,
 “ શય્યા કાજ કુંળાં ધાસપાન,
 “ રૂડાં ઝરણું નિર્મળ પાણી,
 “ મુખ, શાન્તિ, ને આનંદવાણી :—
 “ એવું અક્ષયપાત્ર છે અંહી,
 “ હરિ પ્રત્યક્ષ થાય છે સહી.
 “ બેટા, એવા આશ્રમમાં તું આવ્યો,
 “ ગયો સમજ ચિન્તાતણો વારો. ”

“ હું છત્તું છું કે હું તને એવો જ બોધ આપી શકું. ” સરસ્વતી
 “ ચિન્દો બોલ્યો; ગાનતો ચાલ્યુંજ.

“ દુઃખ સંસારનાં નથી સાચાં;
 “ મન માનવનાં એક કાચાં;
 “ મળે કોણીયો ઉદર ભરાય,
 “ તમુ પૃથ્વી સારે સુવા કામ;
 “ પળ વાર છે કરવો સમાસ,
 “ લેણ મન ન ઠરે કરી હાશ.
 “ પ્રભુએ તો સરજેલું છે સુખ !
 “ મન મનનું જોણી લે છે દુઃખ.”
 ‘ નિશાકુસુમ સરે શાંત શાંત,
 ‘ તેમ જોગી જોડ્યા શબ્દ દાંત.
 ‘ આગળ પાછળ આલ્યા જોય,
 ‘ જાંખો ઉઘાડી પેઠા જોય,
 ‘ રાત વાધી, વંઠેલાં જોલે,
 ‘ અન્ય સઉ પક્ષાં નિદ્રામાં મેળે;
 ‘ તેવે સમે જાગે જોગીરાજ,
 ‘ ધીમે તાપે કરે સ્વયંપાક.^૨
 ‘ તપે અંગારા એકાંત શાંત,
 ‘ રંગ આપતો મંદ પ્રકાશ,
 ‘ ધીમે ધીમે જાળે છે કાષ્ઠ,
 ‘ ધીમે ધીમે જોલે એનો તાપ;
 ‘ જોલે તોરી ભરાઈ ભીંતમાંજ,
 ‘ દોડે અંહી તંહી જોલે માર્જર;
 ‘ દ્વાર વાગે વાંસળી-સમો વા ય,
 ‘ પહોર રાતના આલ્યા જાય.”

પવનનો સ્વર પુલની જે પાસની બારીઓમાં ગાજતો ગાતો જતો...
 હતો અને જે પાસનાં હૃદય ચીરતો હતો—રાત પણ વાધતી હતી.

‘ જોગી આ સઉ શાંતિ ઝીલે છે,
 ‘ શાંત વાતો કરતા ઝીલે છે.
 ‘ ધીમું ધીમું જોલે ને હસાવે,
 ‘ થાકેલાનો થાક નસાડે.

‘ કથા ગોષ્ઠી કંઈ કંઈ ફાડે,
 ‘ બોધ આપે ને શાંતિ પમાડે.
 ‘ અન્ન મધુરું જમે ને જમાડે,
 ‘ એ પર અતિથિને રુચિ કરાવે. ”

“ કુમુદ ! કુમુદ ! પન્થમહાયજ્ઞનો ઉપદેશ સાંભળ્યા પછી આતિથેય-
 “ ધર્મના આટલા આવા મધુર વિધિ તું મને જતાવતી નથી તો કેને
 “ જતાવે છે ? કુમુદ, દુઃખી પ્રવાસી કુમુદ, સાધુજનોનું આતિથેય તને
 “ શાંતિ પમાડી શક્યું નથી જ ! નક્કી, આ નવો ધર્મ મ્હારે શિર
 “ ઉદય પામે છે—પણ—” સરસ્વતીચંદ્ર એટલું મનમાં બોલ્યો પણ
 કાન તો ઉઘાડા જ હતા તેમાં કુમુદના સ્વર જતા અટક્યા નહીં.

‘ પંથો ખાધું ન ખાધું કરે છે,
 ‘ પંથો શુંણું ન શુંણું કરે છે,
 ‘ ઉંડા વિચારમાં પડી જાય,
 ‘ ગાલે ઉતરે છે આંસુની ધાર.”

સરસ્વતી—શું તારી આ દશા છે ?

ઉત્તરમાં ગાન જ વાધ્યું.

‘ એની દેખી દશા એવી જોગી,
 ‘ દયા આણી થયા દુઃખભોગી.
 ‘ અન્ન પડતું મુકી પાસે આવ્યા,
 ‘ ફરી ફરી વળી પુછવા લાગ્યા:—
 “ બોલ, બેટા, તને શું થાય ?
 “ તારે હૃદયે શાંતો પજો થાય ?
 “ ધરનો વૈભવ ત્યજી અંહી આવ્યો ?
 “ એણું આવ્યું કે કાઈએ ફાડ્યો ?
 “ દગો દીધો કે મિત્રે શું, ભાઈ ?
 “ મળી કંઈ હૃદયની શું નારી ?
 “ બેટા, વાત વિચાર તું સાચી,
 “ માયા સંસારની બધી કાચી.
 “ ફાડે લક્ષ્મી તો ચંચળ નારી,
 “ નહારી જાય, દઈ હાથ તાળી;

“ સુખ એનું કરે ચમકાર,
 “ જોતા જોતામાં થાય અંધાર;
 “ સુખ એનું તો મૃગજળ જેવું,
 “ થતાં સમીપ પડે ખોટું એવું.
 “ મિત્રતામાં યે મળે ન કાંઈ,
 “ એ તો સ્વાર્થની છે જ સગાઈ;
 “ એને નામે હુરકાય તે ભોળા,
 “ એને વિશ્વાસે રહે તે તો રૂઢોળા;
 “ લક્ષ્મી ને કીર્તિ જ્યાં જ્યાં જાય,
 “ છાયા જેવા મિત્રા પુઠે થાય;
 “ જે એ છાયાને ઝાલવા જાય,
 “ ઘસે હાથ ને ખત્તા તે ખાય.
 “ સ્ત્રીની પ્રીતિ તો એથી યે ખોટી,
 “ મોહજળ નાંખે જોતી જોતી;
 “ જળ નાંખે, જોતામાં ફસાવે,
 “ ફાવે ત્યાં જ એ ધુતકારી નાંખે;
 “ ફૂલાવે અખળા ને નરને નચાવે,
 “ ગોરી ગુમાનભરી પછી રાચે;
 “ નરના દુઃખની મશકરી કરતી,
 “ નારી પ્રીતિ ખરી નવ ધરતી.
 “ પ્રીતિની હુંફ પંખી ધરે કો,
 “ સુરલોકમાં હો કે નહી હો.
 “ પ્રીતિને નામે સળગાવી આગ,
 “ નારી નરને કરે છે ખાખ;
 “ મોહમાયા ને જોગણી ફૂલાવે,
 “ નારી નરને ન જંપે સુવા દે;
 “ ખેટા, શાને વેઠવી એની શૂળો ?
 “ એની પ્રીતિમાં મુકની પુજો ? ”

આ છેલી કડી મ્હોટે ઉછળતે સ્વરે ગવાઈ.

‘ જોગી ખોલતો ઉરકેરાય,

‘ પંથી સાંભળતો શરમાય;

' નીચું જુવે, તે ડસડસી રહે,
 ' ગાલે નારંગીનો રંગ ચુવે.
 ' બહાણે નાજુક વાદળી ચાલે,
 ' રંગ ઉજળા પળેપળ ફાલે,
 ' સુંદરતાના લલિત ચમકાર
 ' અંગે ઉઠતા તેવા જણાય;
 ' જોગી જુવે છે, આભો બને છે,
 ' પંથી નવો નવો વેશ ધરે છે,

સરસ્વતીચંદ્ર પુલ ઉપર આકર્ષાયો તે તેની આંખો અંદરના રૂપ ઉપર આકર્ષાઈ.

' આંખો ચંચળ થઈ ચળકે છે,
 ' ઝોઠ ટુંપળો પઠે ઉઘડે છે;
 ' પંથી સુંદરીરૂપ થઈ બન્ય,
 ' જોગી ભડકે, ઉંચો નીચો થાય.

સરસ્વતીચંદ્ર પુલની પેલી પાસની બારી બહાર સાળમાં લપાઈ
 પુલમાં ઉભો ને કાન અને આંખો માંડ્યાં. “કુમુદસુંદરી, જાતે પોતાનો
 “જ દોષ દૂહાડનારી અને પ્રિય જનની દયા જ જાણનારી આ મહાશયાના
 “ચિત્ત જેવું ચિત્ત તમારું છે તેમ તેના જેવુંજ આ તમારું રૂપ હું
 “અત્યારે પ્રત્યક્ષ કરું છું. પણ સ્ત્રીની પ્રીતિનો આવો તિરસ્કાર મ્હે
 “કદી ક્યો નથી, અને જો એ તિરસ્કારબુદ્ધિથી મ્હે તમારો ત્યાગ
 “ક્યો તમે સમજતાં હો તો તેના આરોપમાંથી મુક્ત થવાનો મ્હારો
 “ધર્મ મને તમારી પાસે મોકલશે.” કુમુદ છત સામું જોઈ, છાતીએ હાથ
 મુકી, આંસુ લહોતી લહોતી ને વચ્ચે વચ્ચે ઉશ્કેરાતી ગાયાં જ જતી હતી.

‘હાથ જોડી રોતી બોલી બાળા:-

“ક્ષમા કરજો મને, જોગીરાજ !

“જગપાવન ને નિર્વિકાર

“શાંત દાંત વસો ચોગીરાજ,

“એવા દિવ્ય આશ્રમની માંલ

“પગ મુક્યા પાપણીએ આંજ.

“તમ દર્શનનો અધિકાર,

“નથી જોતે, એવી હું છું નાર.”

સરસ્વતીચંદ્ર મનમાં ગાજી ઉઠ્યો અને અધિકાર આપવા લાગ્યો:
 “ના-ના-કુમુદ ! તું પવિત્ર છે તે હું જાણું છું—જગત ભલે ખડાશે
 “મારું કે તને સૌભાગ્યદેવીથી ઉતરતી ગણતું. પણ તારે જે વિકટ
 “સૂક્ષ્મ પ્રસંગો આવી ગયા તેમાં પણ જ્ય પામનારી સતી તો તું જ
 “છે ! અગ્નિમાં ચાલી છે તે તું ! પાપી તો હું જ છું કે જેણે તને અવદ-
 “શામાં આણી અને તેમાંથી છોડવા હજી સુધી જેની છાતી ચાલતી
 “નથી તે આ સ્થાને આમ બાયલા પેટે ઉભો રહ્યો છું !” મન આમ
 “ગર્જ્યું ત્યાં કાન તો સાંભળ્યા જ કરતા હતા.

“ક્ષમા કરજો મને, યોગીરાજ,
 “કહી દઉં મહારાં વીતકની વાત.
 “શુણી અબલા તણા અપરાધ,
 “કૃપા કરજો, અહો કૃપાનાથ !”

સરસ્વતીચંદ્ર ક્વચિત્ પણ આતુર થઈ સાંભળવા સજ્જ થઈ ઉભો.

“તમ દર્શનથી દુઃખ નહાસે,
 “બોધ દો ત્યાં ત્રિવિધ તાપ ભાગે.”

“આ ભાગ તો તરંગશકરનો રંગેલો નથી ! કુમુદ ! તારા હૃદયની
 “વાત હવે તું ગાવા માંડી અને પવનના ઝપાટા આગળના દીવા પેટે
 “મહારું હૃદય હવે કંપવા લાગે છે ! કંપાવ, કુમુદ, એને કંપાવ ! હવે મહારા
 “પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિનો આરંભ થયો ! આરંભ પામેલું ગાન વાધ્યું.”

“બોધની હું ન જો અધિકારી,
 “પ્રભુ, ક્ષમજો, પામર જીવ જાણી !”

આ શબ્દોએ સરસ્વતીચંદ્રનાં નેત્રમાં આંસુ આણ્યાં.

“બોધ લેતાં ભુલી કે ઠગાઈ,
 “બોધ લેતાં લેતાં હું ફસાઈ ”

આત્મદોષનો શોધક ઉદારચિન્તાથી સાંભળવા લાગ્યો.

“બોધ લેતી લેતી હું ન જાગી,
 “બોધ દેનારથી ભુરકાઈ.
 “મને એવો મળ્યો એક જોગી,
 “પ્રીતિ ખોટી જાણી ખરી બોધી.”

આત્મદોષનું ભાન પામનારે નિઃશ્વાસ મુક્યો.

“ પ્રીતિ જાગી હૈયે મુજ સાચી ,

“ પ્રીતિ નરની ચે જોઈ લીધ અઝી.

“ ખરી પ્રીતિ ધરી, ખોટી દીડી,

“ નરે ગેરુ ધર્યો ને કહી પીડી ! ”

ચારે આંખોમાં આંસુની છાત્રકો વાગવા લાગી. સરસ્વતીચંદ્રે દુઃખમાં ને દુઃખમાં જાત ઉપર રોપ આણી પોતાનો અર્ધો જોઈ કરજ્યો.

“ સ્ત્રીની પ્રીતિ હશે કંઈક ખોટી,

“ નર કંઈક મુકે એને રોતી.”

પુલની બે પાસ નિઃશ્વાસ ચાલતા હતા.

“ નારી અળખા છે, ને છે ભોળી,

“ હજે એને જ્ઞાની જોગી ભોળી.

“ રાંક થઈ પડી રહે ભોળી બાળા,

“ નર આવી કરે ત્યાં ચાળા;

“ ભોળી અળખાને પ્રેમે દસાવે,

“ દાવે ત્યાં પાછી ધુતકારી નાંખે.”

“ This is sharp retort ” સરસ્વતીચંદ્રે છાતી ઉપર હાથ મુક્યો.

“ જ્ઞાની જ્ઞાનહીનાને નચાવે,

“ પ્રીતિભાંગ પાદતિ એને રાચે ! ”

“ પાઈ ખરી ! પાઈ તે પાઈ ! પણ રાચતો નથી ! ” જાનને ઉત્તર મળ્યો.

“ સ્ત્રીના દુઃખની મરકરી કરતો,

“ પ્રીતિ-સ્વપ્ન દેખાડીને હગતો !

“ પ્રીતિ પુરુષમાં હો કે નહી હો,

“ સ્ત્રીને દામળ હૈયે ખરી હો !

“ નહોતી જાણતી પ્રીતિનું નામ,

“ નહોતી સ્વપ્નેયે જાણતી દામ,

“ તેને કાને ટુંક્યો નરે મન્ત્ર,

“ સાથે મુક્યું મનોભવતન્ત્ર;

“ એણે રેલાવ્યો અબળામાં પ્રેમ,
 “ રેલે સરિતા ચોમાસે જેમ.
 “ રસ જાણ્યો તે નીવડી આગ,
 “ દેહ બળતાં, બચ્યો નહીં વાળ.”

“ મહારી બુદ્ધિમાં જુનાં, સ્વપ્ન ફરી તરવરે છે અને નવાં સ્વપ્ન
 “ ઉભરાય છે ! સ્થૂલ પ્રીતિ ! તું પણ પ્રસંગ આવ્યે બળ કરવા.
 “ ચુકતી નથી.” કુમુદના મુખ ઉપર નવીન શોક અને નવી
 સુન્દરતા ચમકવા લાગ્યાં તે તે જોનારના હૃદયમાં નવી જાતનો કંપ થયો.
 કંપાવનાર ગાન કંઈ અટક્યું ન હતું.

“ પ્રેમી અબળાને પ્રેમે ભુલાવી,
 “ ધીકધીકતા અગ્નિમાં ચલાવી.
 “ શીતળ થાવાને વનમાં આવી,
 “ નિરાશા છે લલાટે લખાવી !”

“ ખરી વાત છે ? દુષ્ટ જીવ, કુમુદની આશા અને નિરાશાની લ-
 “ ગામે તારા જ હાથમાં રહી છે અને તારે તો વૈરાગ્યમાં ઘોરવું છે !”
 નવાં સ્વપ્નોએ સાંભળનારને મર્મવચન કહ્યું. આગળ ચાલતી કવિતા
 હજી વધારે મર્મભેદક નીવડતી હતી.

“ ઘર છોડ્યું તે વનમાં આવી,
 “ ફુંકું ભાગ્ય ત્યાંયે સાથ લાવી.
 “ તમ જેવાનો સત્સંગ થાય,
 “ લ્હોય મટતો નમનનો ઉચાટ.”

“ સત્સંગ ” શબ્દે હજી નવાં વિચાર જગાડ્યા.

“ જગ પાવન તે નિર્વિકાર
 “ શાંત દાંત તમે, યોગીરાજ !”

“ હું ઇચ્છું છું—કુમુદ, હું ઇચ્છું છું કે તું જેવો મને કહે છે
 “ તેવો હું હઉં ને ન હઉં તો થઉં. પણ આ ઇચ્છા તે તારી નિરા-
 “ શાની છે કે આશાની છે ? તારી હૃદયગુહા ઘણી ઉંડી ને સૂક્ષ્મ
 “ છે ત્યાં તારા મર્મસ્થાનમાં પહોંચવું એ હવે મહારો ધર્મ.”

“ તેને શરણુ વૃથા હું આવી,
 “ શોક મૂઢ વિઝારિણી નારી !

“ સુધા સલિલથીં દૂપ ભર્યો છે,
 “ તૃપા ભાગવા ઈશે કર્યો છે,
 “ તેને થાળે બેઠી ગુણહીને
 “ હું ન અવતરી સલિલનું મીન.
 “ પાણી જોઉં છું ને રોઉં છું,
 “ કુવાકાંઠે તૃપાથી મરું છું.
 “ કહું છું કે મરું છું ને જીવું છું !
 “ મરવા મથીં મથીંને યે જીવું છું !
 “ હાડે હાડે બધેથી શુંજીવું,
 “ પુટે પુટે તોયે હું ભમું છું;
 “ આશા છે નહી, તોયે ધરું છું;
 “ જીવ છે નહી તોયે જીવું છું ! ”

“—’Tis the severest struggle of the heart !” સરસ્વ-
 તીચંદ્ર બોલ્યો, અને કુમુદે પાછળની ભીંતમાં માથું પાછળથી કુટ્યું, પણ
 અંબોડાએ એ પ્રહારમાંથી એને બચાવી. સરસ્વતીચંદ્રે એ જોયું—એનું
 હૃદય ચીરાયું—અંદર જવા તત્પર થયો; પણ કુમુદ સજ્જ થઈને ફરી
 ગાવા લાગી એટલે અટક્યો. કુમુદનું મોં હવે તીવ્રતર થતા શોકથી
 ઘેલું થતું હતું તે જોનારની આંખો દયાથી જોવા લાગી.

“ છું અભાગણી પાપણી એવી,
 “ નથી અધમ કોઈ મુજ જેવી.
 “ ક્યાં હું એ ? ક્યાં તમે યોગિરાજ,
 “ જેમાં પુણ્યસુધા ઉભરાય ?
 “ ત્યાગી પુરુષ ગુણ્યા ભગવાન,
 “ ત્યાગી પ્રત્યક્ષ છે ભગવાન ! ”

યદ જનને મુખે સ્તુતિ સાંભળી રોમાંચ થયો.

“ સેવે દૃષ્ટિથીં શશીને કુમુદ !
 “ જીવે દૂરથી ને બને પુલ્કા ! ”

‘ ગુણ ’ એટલે કુવામાં પાણી ભરવાનું દોરડું અને બીજો અર્થ સામાન્ય
 કહાયે ધીરે તે ગુણ. ર રૂવાનું ઉભું થવું.

“કુમુદ ! મહારી કુમુદ ! તારું અભિજ્ઞાન હવે સંપૂર્ણ થયું ! મધુરી
 “અને મધુર કુમુદ તે એક જ ! હવે એને પળવાર વધારે આમ બહીલી
 “રાખવી તે તરફડીયાં મારતી જોવી એ મહારાથી નહીં બને ! પ્રમા-
 “દધનના ધરમાં એમ જોવું તે જ ધર્મ હતો—હવે તેમ જોઈ
 “રહેવું એ જ અધર્મ છે”—છેક વસન્તગુફાની ખારી સુધી પગલું
 ભર્યું. કુમુદ ગાવાની દહેમાં હત નહીં તો અવશ્ય તેને જોઈ શકત.
 તે ઉભી થઈ અને સામી રવેશ ઉપરથી દેખાતા ચંદ્રને જોઈ રહી—
 એ ચંદ્રને જ કહેવા લાગી—ક્રોમળ હાથેલીઓ જોડી નમસ્કાર કરી
 ઉભી રહી તે ચંદ્રને જ કહેવા લાગી.

“સેવે દૃષ્ટિથી શશીને કુમુદ !
 “જુવે દૂરથી ને બને પ્રલ્લ!
 “છોડી મલિન મદનના ઉપાધિ,
 “દૃષ્ટિસેવા પ્રભુની કરું આવી,
 “તો હું ભાગ્ય જોયેલું પામું,
 “ખોધ શાન્તિ સુધાપાન જન્યું.
 “રહ્યો મનમાં મને ક્ષોભ ઝાઝો,
 “શાંત પડતો ઉછળતો પાછો.
 “મુક્ત કરવા તેમાંથી સમર્થ
 “એક પુરુષ તમે, નહીં અન્ય !”

સરસ્વતીચંદ્રનું હૃદય હાથમાં ન રહ્યું—તેણે ખારીના ઉમરા ઉપર
 પગ મુક્યો—પણ કુમુદની દૃષ્ટિ તો આકાશના ચંદ્ર સામી જ હતી. તે
 ભાનમાં ગાતી હતી કે બેભાન લવતી હતી તે સમજાયું નહીં. ભાનમાં
 હોય તો સરસ્વતીચંદ્રને દીક્ષા વિના રહે ?

“તપ ભગ્ન તમારું કરવા,
 “યોગીરાજ, આવી નથી હું આ.
 “તપક્ષેત્રની વાડ વધારું,
 “પશુમાત્રને દૂર જ કહાડું !
 “ક્ષેત્રમધ્યે રહી કૃષિ કરજો !
 “વિદ્વહીન જ તપ આદરજો !”

કુમુદ સરસ્વતીચંદ્રના સામી ફરી, તેની આંખ આની આંખ સામે
 ઉભી રહી પણ જોતી હોય એમ દેખાયું નહીં. એના સામી ઉભી રહીને

જ એ ગાવા લાગી ને એ પત્થર જેવો દિઝમૂઢ થઈને ઉભો ને માત્ર આંખનાં આંસુથી જ છવતો લાગતો હતો.

“ ભદ્રામુદ્રા સમો ઉપદેશ,

“ બહારથી જોઈ ત્યજીશ હું કલેશ !”

છેક બેભાન જેવાની પાસે કોઈ યંત્રની સત્તાથી ચાલતી ને બોલતી કાચની પુતળા પેટે કુમુદ છેક સરસ્વતીચંદ્ર પાસે આવી ને ઉભી, ને નમસ્કાર કરી નરમ સ્વરે કહેવા લાગી.

“ કૃપારસથી ભર્યાં યોગિરાજ !

“ જન્યું આટલો હું અધિકાર.”

“ કુમુદસુંદરી ! ”—સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો અને કુમુદનો હાથ ઝાલ્યો—પણ તે હાથ વળ્યો નહી—એની નસો અસ્થિ જેવી કઠણ લાગી. માત્ર ઉઘાડી પણ શૂન્ય આંખથી ને બોલતા મુખથી તેનું ચેતન જણાતું હતું.

“ પૂર્વ આશ્રમને સંભારી,

“ મળ્યાં ગુપ્ત વચનને માની,

“ થઈ અશરણ અખળા બાળા

“ માગે આટલી પ્રીતિની જવાબા !”

જે હાથ વાળ્યો વળતો ન હતો તે જાતે ઉચકાયો ને લાંબો થઈ સરસ્વતી-ચંદ્રના ખભા ઉપર જાતે ટેકાયો, અને પાછો તે સ્થિતિમાં પણ એ શરીરની વચ્ચે પત્થરનો પુલ હોય એમ કઠણ થઈ ગયો. કુમુદની આંખોમાં દીનતા અને આર્જવ હતાં ને સરસ્વતીચંદ્રની આંખો સામી તે વળી હતી, છતાં પણ તે કોઈ પત્થરની મૂર્તિની જ આંખો જેવી લાગી. એ સ્થિતિમાં આ નાનકુનું શરીર જાતે ઉભું ને ગાવા લાગ્યું.

“ ભવસાગરમાં નથી પડવું !

“ મન મલિન મળે નથી ભરવું !

“ રસ હૈંડો દીધો રસનાથે,

“ રસ મળતા નીચોવ્યા ત્યાગે !”

એનો હાથ સરસ્વતીચંદ્રના ખભા ઉપર બળથી ચંપાતો હતો.

“ કાયા ફેંટી દીધી કાચનાથે,

“ પ્રાણના જ હર્યા યમરાજે !”

“કુમુદ સુંદરી !”—ઉત્તરમાં ગાન જ ચાલ્યું.

“ ફેંકી કાયા ને ફેંક્યા મહેં પ્રાણ !

“ માગ્યો જળમાં ને નરકમાં માગ !

“ કાયા ફેંકી દીધી જળનાથે !

“ પ્રાણ લીધા ન નરકને નાથે !

“ પ્રાણધારિણી કાયા એ આજે

“ પડી છે પ્રાણનાથને પાયે ! ”

ખમા ઉપરથી હાથ ઉપજ્યો ને ખીજા હાથ સાથે જોડાયો. કુમુદના એ હાથ પોતાના શરીર આગળ જંઘા સુધી લટકી નમી અંજલિપુટ થઈ ખીજાયા ! સરસ્વતીચંદ્રના ચરણ ભણીજ એ હાથ નમ્યા ને એ હાથ ધરનારીની દૃષ્ટિ, એનું મસ્તક, સર્વ સરસ્વતીચંદ્રના ચરણ ભણીજ “ પ્રાણનાથને પાયે ” શબ્દ બોલતાં બોલતાં નમ્યાં અતે વળ્યાં, ને તેનેજ એ કૂહેવા લાગી.

“ કાયા પ્રાણનો યોગ ન માગે !

“ પ્રાણ પ્રાણપણથી ન રાચે.

“ પ્રાણનાથને શરણ પડ્યાં એ !

“ પ્રાણનાથ તારે કે હુબાડે !

“ પ્રાણનાથ, હુબાડો કે તારો !

“ રસ નષ્ટ કરો કે વધારો !

“ ક્ષમા આપો કે ક્રોધથી શાપો !

“ હાથ ઝાલો કે લાતથી મારો !

“ વિધાતાએ તો લેખ લખ્યા છે:—

“ પ્રાણનાથ શું પ્રાણ જગ્યા છે ! ”

“ કુમુદસુંદરી !—કુમુદ !—આ દશા—” આ ઉદ્ધાર નીકળતાં ગાન અટક્યું ને સટે ગદ્ય નીકળ્યું ને કુમુદ ખડખડ હસી પડી.

“ હું ! આટલે દિવસે—પાછી—હું કુમુદ થઈ !—કુમુદસુંદરી નહી:—
“ પ્રિય કુમુદ ” થઈ-હા ! તો હવે સાંભળો હૃદયની વાત હૃદય બોલશે !
હું નહી બોલું.”

“ અરે રે ! હજી એ બેભાન છે ને બેભાન સ્થિતિમાં જ ઉભી છે, બોલે છે ને ગાય છે:” સરસ્વતીચંદ્ર કંઈક ઝીણેથી બોલ્યો તે સાંભળ્યું હોય તેમ બેભાન કુમુદ બોલી.

“ હા ! મહારો ચંદ્ર બોલ્યો ! ચંદ્ર ! સાંભળો — ઘણે દિવસે બોલ્યા તે સાંભળો ! ” બેભાન મુખ પણ દીન થયું ને ગાવા લાગ્યું.

“ નથી સતીપણું હુથી સધાયું,

“ પતિવ્રતપણું તો નથી જાયું.

“ મને મુઝે ને શુદ્ધિ અશુદ્ધિ;

“ મહારી ચાલે નહી કંઈ ખુદ્ધિ

“ તેને ખુદ્ધિ ને શુદ્ધિ દેવા,

“ અશરણને શરણ નિજ લેવા,

“ આદિકાળે રસિક ઘેર આવ્યો;

“ આજે એ તો એ નર કર આવ્યો.

“ ઘડે એવો વિધાતા યોગ.

“ જો જો તારા, ચંદ્ર, ચંદ્રાર ! ”

“ એ તો એ નર આવ્યો ! હવે ક્યાં જાય ? ” કુમુદ લવતી લવતી આકાશના તારા ભણી જોતી જોતી ફેરવા લાગી. “ જો જો તારા ! જો જો ચંદ્ર ! ચંદ્ર હાથમાં આવ્યો—સરસ્વતીચંદ્રનું નામ નવીનચંદ્ર થઈ ગયું. પણ એ ચંદ્ર હાથમાં આવ્યો—ભગવાં વસ્ત્ર ધર્યા—ભગવું તો ભગવું પણ હવે નહી જવા દઉં ! જોગીરાજ ! ” સરસ્વતીચંદ્રનો અંચળો ખેંચવા લાગી—ખેંચતી ખેંચતી ગાવા લાગી.

“ હાથ આવ્યો ચોગી ! હાથ મહારો

“ બ્રહ્મ છે, છે દેહ ગોઝારો ! ”

અંચળો મુઝી દીધો. પોતાના હાથ અને શરીર સામું જોતી જોતી રેતી રેતી ગાવા લાગી.

“ શુદ્ધ ખુદ્ધ ને પાવન નાથ !

“ રખે ઝાલો આ બ્રહ્મ જ હાથ ! ”

હાથ દૂર લેઈ લીધો ને આધી ખસી ગઈ ને છેટે ઉભી રહી પ્રણામ કરતી રેતી ગાતી હતી.

“ પ્રભુ ! જાણવું તેજ તમારું,

“ શુદ્ધ શરીર નિયંત્રું હું મહારું.

“ જીવ ઝાલ્યો પ્રથમથી જો મહારો,

“ તેને બોધ આપીને ઉગારો.

“ જેને લોક મનોભૂ ફેરવે,—

- “ અંગજ્વરને અનંગ ગણે છે—
 “ એ તો કામ, નહીં નિષ્કામ;
 “ પશુ એ તો, ન પાવનપાદ;
 “ એ અસુર, સુરેશ નહીં એ;
 “ એ તો તિમિર, પ્રકાશ નહીં એ.
 “ દેવ હૃદયનો સ્નેહ તે જુદો,
 “ અશરીર પ્રીતિને કામ કેવો ?
 “ પ્રીતિ અશરીર જીવે જીવોમાં,
 “ ઈશ પોતે ધરે પ્રીતિ સહમાં.
 “ સંપ્રસાદ જે બોધસ્વરૂપ
 “ તે તો સાત્ત્વિક પ્રીતિનું મૂળ.
 “ ત્યાગી જન જે ધરે સત્સંગ,
 “ તેનું પ્રીતિ અનંગ જ અંગ.
 “ ઈશજીવની પ્રીતિ થતી જે
 “ સુધાસ્યન્દિની ભક્તિ થકી તે.
 “ પ્રીતિ અશરીર એવી હું ધારું;
 “ સૃજ ઈશે તે કેમ નિવારું ?
 “ પ્રીતિભાજન એક જે પામી
 “ રંક કુમુદ, તે છે નભચારી !
 “ સુધાકિરણ ઝરો ! ભગવાન !
 “ શાંત એકાંત દેવ પ્રીતિદાન !
 “ માગું અશરીર બોધપ્રબોધ !
 “ પુરો પાડો વિશુદ્ધ જ લોભ !
 “ યોગી ! યોગ પામી જેનો સિદ્ધ
 “ બનો નીરનિધિ ગમ્ભીર,
 “ તેને તીરે આવી હું સરિતા,
 “ છોડી નગે, તોડી ઢગ રેતીના !
 “ પૂર લાંબે છેટેથી આવ્યું !
 “ રહ્યું એ નહીં કાઠનું રાખ્યું !
 “ જીવે વાટ ભરતીની એ એક;
 “ રચે વિશ્વભર સંકે...ત !...”

છેલી લીટી લંબાતા ત્રુટતા મન્દ પડતા સ્વરવડે ગવાઈ અને ગવાતાં ગવાતાં બંધ પડી. અંદરથી ખેંચાતી કોઈ સાંકળના ખેંચાણથી આંખો પણ મીંચાઈ, મ્હોં મીંચાણું, ક્રિયા બંધ થઈ, અને કેડો ભાગી ગઈ હોય તેમ વળી ગઈ અને કોમળ દેહલતા વળી જઈ બળથી પોતાની પીઠ ઉપર પડી. નીચે કંકણ અને ખડખડા પથરાઓનું તળ હતું ને જરીક પાછળ દાદર હતો તે ઉપર પડી જ હત તો એ શરીરલતાને હાનિ પહોચત. પણ તે પડવા માંડે છે એટલામાં તો સરસ્વતીચંદ્ર લાંબી ફલંગ ભરી પાસે દોડી આવ્યો ને એની પીઠ નીચે હાથ નાંખી એ બે હાથ ઉપર એને ઝીલી લીધી. હાથ ઉપર ચતી પડી રહેલી મૂર્છાવશ દુખીયારી કુમુદનાં દીન મુખ ઉપર પોતાનાં નેત્રનાં આંસુ ટપકતાં હતાં તેને વારવાને અશક્ત પુરુષ એ દુઃખના કરમાયલા ભાર જેવી દેહલતાને ઝાલી ગુફાના આ માળની વચ્ચેવચ્ચ ઉભો રહ્યો, શું કરવું તે વિચારવા લાગ્યો, અને મૂર્છાવશ મુખ સામું જોઈ દીન મુખે કહેવા લાગ્યો.

“કુમુદસુંદરી ! જાગૃત થાવ ! હું સરસ્વતીચંદ્ર છું.”

ઉત્તર ન મળતાં, અર્ધધડી ઉભો રહ્યો છતાં મૂર્છા વળવાનું ચિન્હ ન જણાતાં, વચ્ચેવચ્ચ પલાંદી વાળી બેસે અને પોતાના બોળામાં કુમુદને સુવાડી. મૂર્છામાં પણ સુંદર લાગતા અને ચંદ્રપ્રકાશથી સ્પષ્ટ દેખાતા તેના મુખ ઉપર આ પુરુષની દૃષ્ટિ નિરંકુશ વળી રહી. અચેતન પણ કોમળ સ્ત્રીઅંગનો અનિવાર્ય અપ્રતિકાર્ય સ્પર્શ એને રોમાંચિત કરવા લાગ્યો અને પળવાર એની બુદ્ધિને શરીરમાં વીંછીના ચ્હડતા વિષ જેવા ઉન્માદે અસ્વતંત્ર કરી દીધી. સર્પના વિષથી લહેર આવે તેમ આ દૃષ્ટિમોહથી અને સ્પર્શમોહથી આ બુદ્ધિની નસોમાં મોહનિદ્રાની લહેરો જણાવા લાગી. પણ એટલામાં બહારથી અચીંત્યા આવતા પવનને એક અપાટે એને જાગૃત કર્યો, કુમુદની દુઃખી અવસ્થાની, પોતાના દોષની, અને બુદ્ધિધનના ઘરમાં પડેલા પ્રસંગની, તુલનાના વિચાર એના મનમાં ઉભરાવા લાગ્યા, અને મનુષ્યને માંથે અસહ્ય ભાર પડતાં બેસી જાય તેમ એ મન્મથ-ઉન્માદ આ વિચારોના ભારથી શાંત થઈ ગયો. વિકાર રક્ષણે કંઈ પણ સ્વતંત્ર વિચાર ઉત્પન્ન થાય તો વિકાર આમ ડબ્બાઈ જાય એવો આ નવો અનુભવ અને શોધ થયો ગણી સરસ્વતીચંદ્ર કંઈક નિર્ભય થયો અને ઔષધતુલ્ય થયેલા એવા વિચારનું વધારે વધારે પરિશીલન કરવા લાગ્યો.

“શ્રીમતીને હિસ્ટીરિયા—વાયુ થયો ડાકતરે કહ્યો હતો તેના જેવી જ આની અવસ્થા છે અને તે પ્રમાણે જ આને ઉપચાર થટે. તેનું આ સ્થાને હું શી રીતે સંપાદન કરું? ચંદ્રનો પ્રકાશ અને સુકુમાર લાવણ્યમયી શીત પવનની દહેરો તો અંહી જોઈએ એટલી છે—તો એ જાગૃત થાય ત્યાં સુધી આ અવસ્થામાં જ બેસી રહેવું યોગ્ય છે—એ પ્રકાશ અને દહેરો એના શરીર ઉપર આવે એમ બેસું:—” તેમ એ બેઠો.

“મને કાંઈ અનુભવ નથી પણ ઉદ્ધતલાલને લાંબો અનુભવ છે તે કહેતા હતા કે વીલાયતમાં લગ્ન પહેલાં હિસ્ટીરીયા થાય છે તે લગ્ન પછી મટી જાય છે, અને આ દેશમાં લગ્ન પછી એ રોગ થાય છે તે સાસુ મરતા સુધી કે વહુ સ્વતંત્ર થતા સુધી પહોંચે છે. આના ઉપરથી એમણે એવો અર્થાન્તરન્યાસ^૧ શોધ્યો છે કે સ્ત્રીઓની વાસનાઓ વીલાયતમાં લગ્નથી તૃપ્ત થાય છે અને આ દેશમાં પરાધીન વૃત્તિઓ, ચારેપાસ ભરી દીધેલાં કૃત્રિમ સંબંધીઓના જુલમ-જાળ માંથી સ્વતંત્ર થવાથી, તૃપ્ત થાય છે. કુમુદસુંદરી! તમારે ઉભય વાતમાં અતૃપ્તિ ન હતી? એક વાતમાં વિધાતાએ તમને સ્વતંત્ર કર્યાં—ખીજી વાત મહારા હાથમાં છે. તમારા હૃદયનું ગાન સાંભળ્યું! તેમાં જે પવિત્ર સૂક્ષ્મ પ્રીતિની વાસના સ્ફુરે છે તેની તૃપ્તિ તો હવે કંઈ કંઈ નથી પણ સ્ત્રીની હૃદયગુહાના મર્મ કંઈ આટલા ગાનથી કદી સમજાય એમ છે? સ્થૂલ વાસનાઓનાં ઉદ્દીપન અને શાંતિનાં પ્રકરણ આ સાધુઓ સમજે છે એવું કોણ સમજે છે? એ વાસનાઓ કુમુદના કોમળ હૃદયમાં છે કે નહીં તે જાણવું આવા સાધુજનોને પણ દુર્ઘટ થઈ પડ્યું છે. મહારી દૃષ્ટિસેવા કર્યાથી આ સુકુમાર લાવણ્યમયી દેહલતામાંનું રસચેતન શું શાંત થશે? કુમુદ પોતે જ પોતાની વાસનાઓ શું સ્પષ્ટ જાણી શકે છે? સ્ત્રીઓની વાસનાઓને એમનાં શરીર જાણે છે—એમના શરીરવિલાસ જાણે છે, એટલી એમનાં મન જાણી શકતાં નથી. તો મહારે શું કરવું? અથવા સ્થૂલ વાસનાનો વિચાર પોતાના હૃદયમાં ઉદય પામતા જોઈને જ શું આવી ધમિષ્ઠ અને ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિની બાળાને ક્લેશ અને ક્ષોભ નહીં થતાં હોય?—સર્વથા જે હો તે હો—આ હો કે એ હો—પણ આ કુસુમસુકુમાર હૃદયનું દુઃખ અતિસૂક્ષ્મ દશાને પામ્યું છે; ને દુષ્ટ સરસ્વતીચંદ્ર! તે સર્વનું કૂર કારણ તું જ છે—તું એકલો છે! નથી પ્રમાદને નથી ખીજું કોઈ! હરિ! હરિ! હું શું કરું?”

“શું કરું ? આ દુઃખી દેહને ખોળામાં રાખી હું તેને જોયાં કરું છું તે વિચારને સ્થાને વિચાર થાય છે—ને આ સમયે વિચાર થાય તે તો મહારી દુષ્ટતાની પરાકાષ્ટા ! કુમુદ ! ત્હે ત્હારું ગાન કર્યું—હું હવે મ્હારું ગાન કરી કાળક્ષેપ કરીશ—મ્હારા વિચારથી એ ગાનને ભરીશ. કુમુદે પોતાનું ગાન સાંભળ્યું નથી, જનણ્યું નથી, તે બીજું કોઈ સાંભળે છે એવું તેને ભાન પણ રહ્યું નથી. પોતાના હૃદયને શાંત કરવા સ્વસ્થ દશામાં ચિત્તે જોડેલું ગાન આ દશામાં મહારી પાસે જતે નીકળી પડ્યું; તેથી ઉલટું મ્હારું ગાન હવે મહારી અસ્વસ્થ દશામાં જોડવું પડે છે, અને હું તે ગાન જોડીશ, સમજીશ, તે પોતાને કાને સાંભળીશ પણ મૂર્છાવશ કુમુદ તે નહીં સાંભળે ! તે નહીં સાંભળે તે જ ઉત્તમ છે. ચંદ્રપ્રકાશ અને પવનની હોરોની પેઠે મ્હારું ગાન એની મૂર્છાને વાળે તો એ જ મ્હારો પરમ લાભ ! ને એ નહીં સાંભળે કે સમજે તે મ્હારો જનતનો સ્વાર્થ !” થોડીવાર તે સ્વસ્થ રહ્યા, બોલ્યો નહીં, હાલ્યો નહીં, માત્ર ચંદ્ર અને કુમુદમુખની તુલના કરતો હોય તેમ વારાફરતી તે બેના સામું જોતો હતો. એ મુખ પોતાને—સરસ્વતીચંદ્રને—ઠપકો દેતું લાગ્યું ને તરત વીજળીની ત્વરાથી તે મુખ જોનાર આંખે આંખના સૂત્રધારને—સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયને—એ ઠપકો પહોચાડ્યો ત્યાં એ કંઈક ઉંચે અને કંઈક નીચે સ્વરે ગાવા લાગ્યો.

“ દોંધાં છોડી પિતામાતા,

“ ત્યજી વહાલી ગુણી દારા !

“ ગયો, વહાલી, ગયો આવ્યો !

“ હૃદયનો ભેદ ના ભાગ્યો.

“ બુદ્ધિધનના ઘરમાં સંસારની રીતિએ એ ભેદ ભાગવા ન જ દીધો”.— ગાન સાથે ગદ્ય પણ મ્હોટે સ્વરે ઉચ્ચારાયું, ને નિઃશ્વાસ વિના બીજા કોઈએ તેમાં અંતરાય નાંખ્યો નહીં.

“ ન જોવાયું, ન બોલાયું,

“ હૃદય આ ના ઉઘાડયું !

“ પોંચું ત્હે, પાચું મ્હે, વિપ !

“ હવે કુદું વૃથા શિર.”

“ જે મતિ પીછે ઉપજી—સો મતિ આગે હોત —તો, સરસ્વતીચંદ્ર !

“ આ મૂર્ખતા ન થાત !” કુમુદના મુખ સામું ચામકે જેવું દીન મુખ કરી પશ્ચાત્તપ્ત જન જોઈ રહ્યો.

“ અહો ઉદાર ઓ બહાલી !

“ અહો સુકમારી ! ઉર ફાટી

“ ગયું તહારું, રહ્યું મહારું

“ બની દારુણ ગોઝારું !

“ સંસારે કરાવેલા દુષ્ટ જનના પરામર્શથી આ સુન્દર પવિત્ર શરીર
“ જેવું સત્ય દૂષિત થયું—તે દોષ પણ મહારો જ !

“ શરીર તહારું, હૃદય મહારું,

“ કયું આ મહું જ ગોઝારું !

“ પણ તહે તો તહારા પરસ્પરસંઘટ્ટક ધર્મ સાચવ્યા અને તહારે
“ પોતાને માટે સુભાગ્યરૂપ અને મહારા ભાગ્યને માટે શિક્ષારૂપ આ
“ સ્થિતિને તું પામી—તું દુઃખની બેભાન થઈ, કામની અને સર્વ
“ જગતની નિષ્કામ થઈ, અને મહારે તેથી ઉલટું છે. અને તું—
“ મળી ત્યારે મળી આમ !
“ કયો તહે ભસ્મવત્ કામ.

“ કામ ! કામ ! શિવજી જેમ વિષધરની ધારાઓ જેવા સર્પને પોતાના
“ શરીરની આશપાશ વીંટાવા દે છે અને મસ્તક ઉપર અમૃતમયી ગંગાને
“ અને સુધાકર ચંદ્રને સ્થાન આપે છે તેમ કુમુદસુંદરીએ આ દુઃ-
“ અવિષથી ભરેલા શરીરના સ્વામીને શરીર સોંપી દીધું અને અમૃતમય
“ હૃદય મને સોંપ્યું હતું તે મહારામાં જ રાખ્યું !

“ સાધુ ધર્મ અને સંસારધર્મનો આ સૂક્ષ્મ પણ ક્લેશકર સંયોગ રાખવો
“ એ તને જ આવજું ! તું જ સતી ! તું જ શાણી ! ઉદારતા અને
“ શુદ્ધિ પણ તહારી જ છે. પ્રિય કુમુદ ! પતિવ્રતાપણું તહારામાં જાયું પણ
“ છે ને પરિપાક પામ્યું પણ છે !—સતીપણું તહે મહાતપથી—અત્યુગ્ર
“ આંતરાગ્નિની જ્વાળાઓની વચ્ચે બેસીને જાયું છે ! જે તું સતી નહી
“ અને પતિવ્રતા નહી—તો સંસારમાં કીયા મનુષ્યસત્વનો અંતરાત્મા
“ પોતાનામાં તહારા જેવી શક્તિ પ્રત્યક્ષ કરે છે ! જે દુષ્ટ સંસાર તને
“ નિન્દે છે તેને છોડી આપણે જે સાધુજનોમાં આવ્યા છીએ ત્યાં
“ આવા જ પ્રશ્નો પુછાય છે !

“ અહો ઉદાર ! ઓ બહાલી.

“ સતી તું શુદ્ધ ! ઓ શાણી !

“ હૃદય જ્યાં જોણું ત્યાં જોણું !

“ શરીર જ્યાં હોમ્યું ત્યાં હોમ્યું !

“ મૂંઝામાં પડી પડી કુમુદ—આ સાંભળજે તારા હૃદયે તારે જે
 “ માર્ગે તને લીધી છે તે જ વિશુદ્ધ છે અને તે જ સાધુજનોનો મુદ્દિત
 “ માર્ગ છે. તું અધર્મને પગથીયે ચઢી જ નથી. મહારા હૃદય સાથે તારું
 “ હૃદય ત્રસરેણુક સંબંધ પામ્યું તે કોને લીધે ? તારાં માતાપિતાની ઇચ્છા-
 “ થી અને ઈશ્વરે રચેલા કોઈ સંકેતથી ! એવા પરમ અદ્વૈત
 “ પામેલાં હૃદયને એક બીજાથી છુટાં પાડવાની શક્તિ કોનામાં
 “ છે ? જેમ એક વાર વિશ્વરૂપ દર્શનથી પરમાત્માનું અદ્વૈત પામેલો
 “ જીવાત્મા પુનઃદ્વૈત પામતો નથી તેમ એકવાર પ્રીતિયજ્ઞ કરવા ધર્મ
 “ અદ્વૈત પામેલાં હૃદય દ્વૈત પામતાં નથી. એ અદ્વૈતાગ્નિ આપણા
 “ આવસથમાં પ્રકટાયો તે પ્રકટાયો ! તે હોલવવાનું એકે શાસ્ત્રમાં લખ્યું
 “ નથી. તારા હૃદયમાં તે ન હોવાયો—એ તારો ધર્મ ને એ તારો
 “ ઉત્કર્ષ ! તેને જગતની વચ્ચના નષ્ટ કરી શકી નહી ! અને તેની સાથે
 “ જ તારા પિતાએ તને પ્રમાદ સોંપ્યો—તે તારો પતિરૂપ આકારક
 “ અતિથિ થયો ! અર્વાચીન આર્યાઓ એવા અતિથિના આતિથેય
 “ માટે યજ્ઞ માંડે છે તે માતાપિતાએ કરેલાં વાગ્દાનની પ્રતિજ્ઞા પાળ-
 “ વાતે ! હાલનાં એ લગ્ન તે સર્વ પિતૃયજ્ઞ જ ! દશરથની પ્રતિજ્ઞા રામે
 “ પાળી તેમ આ આર્યાઓ આવી પ્રતિજ્ઞાઓ પાળવાને જ આતિથેય-
 “ યજ્ઞ માંડે છે. કુમુદસુંદરી ! એક પાસથી અદ્વૈતાગ્નિ અને બીજી
 “ પાસથી આવો આતિથેયાગ્નિ પ્રકટ કરી તેની વચ્ચે આ અનાથ અશ-
 “ રણ હૃદયને ને શરીરને તપ-સાધના કરવા મુક્યાં, અને એક પાસ હૃદયનો
 “ હોમ અને બીજી પાસ શરીરનો હોમ કરવા માંડ્યો—એ અદૃષ્ટપૂર્વ
 “ યજ્ઞ કર્યા તે તે તમે ! કુમુદસુંદરી ! પોતાની જાતનો તિરસ્કાર કરી આ-
 “ વા યજ્ઞમાનકૃત્યની નિન્દા ન કરશો ! સનાતન અદ્વૈત રસધર્મ અને અ-
 “ ર્વાચીન અતિથિ-પતિ-યજ્ઞ એ એ સાધવાનું પુણ્ય તે તમારું જ છો તે-
 “ કુમુદસુંદરી ! મૂંઝામાંથી જાગીને જુવો !

“ અહો રસધર્મ વરનારી !

“ અતિથિ-પતિ-યજ્ઞ યજ્ઞનારી !

“ ન ભુલાતું તું ના ભુલી !

“ વિવાહની વચ્ચના હુલી !

“ તમે અશરણુ નથી ! જે પ્રીતિયજ્ઞમાં હું તમારી સાથે સંધાયો છું—
 “ તે મહારામાં પણ જગૃત જ રહ્યો છે. પ્રમાદધને તમારો ત્યાગ કર્યો
 “ અને તેનું આતિથેય કરવાનું હવે તમારે શિર રહ્યું નથી. હવે તો તમારે
 “ માટે એક જ આપણો યજ્ઞ બાકી રહ્યો છે—તેમાં તો કષ્ટસાધના કાંઈ
 “ નથી. મહેં તમારા શરીરનો ત્યાગ કર્યો હતો—હૃદયનો ત્યાગ પણ સુલભ થશે
 “ જાણ્યું તે—ખોટું પણું—અને—ખોટું થયું ! અને હવે એ સર્વ ત્યાગને સટે
 “ આપણું પુરાણ અદ્વૈત નવો અવતાર ધરે છે. કુમુદસુંદરી ! મૂર્છામાંથી
 “ જાગીને જીવો !

“ હવે આ ભેખ મહેં ધાર્યો,
 “ નવો રસધર્મ છે જાયો;
 “ જુઠા જગધર્મ દઉં તોડી
 “ કુમુદને કાજ, કર જોડી !
 “ પ્રમાદી વાયુએ તોણું
 “ કુમુદને સ્થાનથી મોણું !
 “ અતિથિશું ધર્મના બન્ધ
 “ અધર્મીએ કાંધા બન્ધ.
 “ અતિથિ જે કરે ત્યાગ,
 “ કાંચો કોનો જ યજ્ઞમાન ?
 “ કુમુદિની મૂળથી ત્રુટી !
 “ કૃતક^૧ જગ-ધર્મથી છુટી !

“ પ્રિય કુમુદ ! તારા અતિથિએ તેને ટાળી ને તારી ! મૂર્છાથી જગ
 “ અને આ આપણો નવો અવતાર થયો તે જો ! ” એના મૂર્છાવશં
 મુખ સામું એ જોવા લાગ્યો ને એ જગૃત હોય તેમ એને કહેવા
 લાગ્યો. “ પ્રિય કુમુદ ! આપણે હવે ક્યાં છીએ તે તો જો !

“ હવે ગિરિરાજ પર આવ્યાં,
 “ સુધર્મી સાધુને ભાવ્યાં;
 “ પ્રિયા ! ત્યજ સર્વ ભયને તું !
 “ પરાપ્રીતિ—યજ્ઞ રચને તું ! ”

આખા સુંદર શરીર ઉપર ચન્દ્રનાં કિરણ, દૃષ્ટિ પેઢે, પડતાં હતાં, એને
 આશ્વાસન આપતાં હોય તેમ પ્રિયજનના હાથ પેઢે એના શરીરતલ ઉપર

કરતાં હતાં, અને તે છતાં એનો મૂઠાભાર ઉતારવા અશક્ત નીવડતાં હતાં. એ સર્વ સ્થાનમાં, એ સર્વ ક્રિયામાં, અને એ સર્વ પરિણામમાં સરસ્વતીચંદ્રની દૃષ્ટિ ફરી વળી અને જોળામાં પડેલી મધુરતાની મૂર્તિને કંઈક ઉંચી કરી કહેવા લાગ્યો.

“પણું શબ્દતુલ્ય ચેતન આ;

“ત્યજ મૂઠા સચેત તું થા !

“સુધાકર આ સુધા વર્ષે;

“તને નહોં કેમ તે સ્પર્શે ?

“અથવા તારા અન્તરાત્માને સ્થૂલ ચન્દ્રકિરણ ન જ સ્પર્શવાં જોઈએ.

“પણું શું મહારો સ્વર પણ એ અન્તરાત્માને ન પહોંચી શકે ?”

સુતેલીની હડપચી ઝાલવા જતો જતો અટક્યો.

“તને બોલાવવા કે જગાડવાને માટે તારા મુખનો સ્પર્શ કરવા મને

“અધિકાર નથી ? નથી જ. તો હાથ દૂર રાખી પુછુંછું.

“સુતી, બહાલી, તું મુજ બોલે;

“મુખે તું કેમ ના બોલે ?

“અથવા આ સ્થાને તને સુવાડી રાખી છે તેના કરતાં શિક્ષા ઉપર

“સુતું શું તારી ધર્મખુદ્ધિ વધારે સારું ગણે છે ? હું શું કરું ?

“સુતી, બહાલી, તું મુજ બોલે,

“મુખેથી કેમ ના બોલે ?

“શિક્ષાને આર્થો શું સારી

“ગણે શય્યા તું, ગુણી નારી ?

“ગણે જો એમ તો, બહાલી,

“કહી દે નેત્ર ઉઘાડી;

“સુકોમળ ગાત્ર આ તારું

“શિક્ષાપર કેમ સુવાડું ?”

ચંદ્રના કિરણથી પ્રકાશિત થયેલું ગૌર શરીર જોઈ રહ્યો. જોળામાં લેતી વેળા જ તેનું વસ્ત્ર કોઈ કોઈ સ્થાનેથી સંયું હતું અને પવનથી કપાળ-ઉપર લટોમાંથી કોઈ કોઈ વાળ ઉડતા હતા. સરસ્વતીચંદ્રની દૃષ્ટિ આ સર્વ ઉપર પડતાં કંઈક ચમકી; વસ્ત્ર અને કેશ સમાં કરવા લોભાયો; લોભ ઉત્પન્ન થતાં એ લોભને અટકાવી પોતાના હાથને અટકાવ્યો અને દયામણે મુખે કહેવા લાગ્યો.

“ સર્થું તુજ વસ્ત્ર જાતે આ,

“ ઉડે તુજ કેશ વાયે આ;

“ સમારું કે સમારું ના ?

“ કહી દે, પ્રાણુ! બેઠી થા.

“ હરિ ! હરિ ! ચન્દ્રનાં કિરણુ અને પવનની લહરીને ન ગાંઠતાં
“ તારે કપાળે આ અવસ્થામાં પણ પરસેવો કેમ વળે છે ?

“ કપાળે સ્વેદ આ ઝાઝા,

“ પવનથી ના જ દહોવાતો;

“ ક્ષમા કરજે—હું દહોઉં તે.”

“ તું જો, જગી, હું દહોઉં તે.”

એનો પરસેવો હાથ વડે દહોયો અને તે હાથપર વળગ્યો તેમાં કાંઈ નવીનતા હોય તેમ એ પરસેવાને એ જોઈ રહ્યો. પોતાના હાથ ઉપરથી તે દહોઈ નાંખતાં જીવ ન ચાલ્યો—પણ અંતે અંચળા ઉપર દહોયો. પરસેવો થયો તો મૂર્છા પણ વળે એવું કદપી સુતેલીના નાક આગળ હાથ ધરી તેમાંથી નીકળતા શ્વાસનું પ્રમાણ જોવા લાગ્યો.

“ જડે ના જીવ કાયામાં,

“ સરે આ શ્વાસ નાસામાં;

“ રહે ના ધૈર્ય; તે જોઈ;

“ ક્ષમા કરજે, ઉરે રોઈ.”

નિઃશ્વાસ મુકી નાક આગળથી હાથ લેઈ લીધો. લેતાં લેતાં મૂર્છાવશ નેત્રની પાંપણોમાંથી આંસુ નીકળતાં ટપકતાં જણાયાં. કંઈક આશા અને કંઈ લોભ ધરી, અને કંઈક અચકાઈ, આ મીંચાયલી આંખો, પથરાયલી પાંપણો, ચન્દ્રના કિરણથી પ્રકાશિત પરપોટા જેવાં લાગતા મોતી જેવાં સરી પડતાં આંસુ, અને વર્ષાદના બિન્દુથી ભીના કમળના પત્ર જેવા ગાલ : આ સર્વ દીપક સામગ્રી ઉપર દૃષ્ટિ ઠરી પણ દીપ્ત થવાને સટે દીન બની.

“ મીંચાયાં નેત્ર, તહોયે આ

“ સરે આંસુ તણી ધારા !

“કરી ભોંની પાંપણો તેણે,
“પડે સરી પાસ બે તે તે.”

એ આંસુ લહોવા લાગ્યો ! પુરુપથી અસ્પૃશ્ય સુન્દર દ્રોમળ પોપચાં
ને ગાલ ઉપર આ હાથ ફરવા લાગ્યો તેની સાથે આ પુરુપના હૃદયમાં કંઈ
તાર પહોચ્યો હોય તેમ ચમકારો થયો.

“પ્રિયા ! આ આંસુ લહોતો હું;
“વદનશશિબિમ્બ જોતો હું;
“અધિકૃત, આંસુ એ લહોવા,
“હું, ના મુખકાન્તિ તુજ જોવા.

“પ્રમાદના મન્દિરમાં આંસુ લહોવાનો અધિકાર ન હતો તે આજ પ્રાપ્ત થ-
“યો. પણ જે મુખ જોવા, જે મુખ ઉપર મોહ પામવા, ત્યાં અધિકાર ન
“હતો તે તો આજ પણ નથી જ. પણ ક્ષમા કરજે ! જોયા વિના ન રહે-
“વાયું તે જોયું—જોઉં છું—તે જોયાં કરું છું. અહો ! પ્રથમ સમાગમ-
“કાળના ને આજના મુખમાં શો આ ફેર ?

“હંડી મૂછા થકી, ઉંડે
“હૃદયદુઃખે, ઉંડું બુડે
“પ્રવાતથી પદ્મ ત્યમ, આ ક્યાં
“દુખી મુખ ? મુગ્ધ મુખ તે ક્યાં ?”

એ મુગ્ધ મુખ સાંભરતાં, દુઃખકાળે પણ આજ તેની સુન્દરતા ત્યાં
પ્રત્યક્ષ થતાં, સરસ્વતીચન્દ્ર કંઈકે ભાન ભુલ્યો, અને એ ગાલ અને જોઠ
સુધી પોતાનું મુખ નીચું નમાવી અચિન્ત્યો ચમક્યો, અટક્યો, અને પો-
તાનું મુખ ઉંચું લેઈ લીધું ને પોતાની જાતને ઈપદ્રો દેવા લાગ્યો.

“સરસ્વતીચન્દ્ર ! આ પવિત્ર જીવે રાખેલા પરમ વિશ્વાસનો ધાત તારે
“જ હાથે થાય તો તો વિપરીત જ થાય ! તારી અધોગતિ તો પછી,
“પણ આ પાપ તો નહીં જ વેઠાય.

“તપ્યાં ઉર શીત કરવાને,
“વિકારોને શમવવાને,
“ઉંડા વ્રણોને રુઝવવાને,
“અમૃતરસરાશિ દ્રવવાને,

“ અધરપુટ મન્મથે ભરીયું,
 “ મૃદુપણું ગાલમાં વસીયું;
 “ પ્રીતિજીવના વિના શબ્દ એ!
 “ અધર્મઋતુવીરો વિપ એ !

“ આ અધર પુટ અને ગાલ શબ્દ તો નથી જ ! પણ તેની ધર્મઋતુ ગર્ધ
 “ ને હવે આવે એમ નથી. કુમુદ ! તું જાગ, ઉઠ, ને આ દુષ્ટ ખોળાને
 “ ત્યાગ કર ! આ શરીરના સ્થૂલ મર્મ હવે મહારા હૃદય ઉપર મહાકાઈ
 “ કરે છે !”

કુમુદસુંદરીની છાતીના ભાગ સામું એ જોઈ રહ્યો, ત્યાંથી દૃષ્ટિ
 બળાત્કારે ખેંચી લેઈ ચન્દ્ર ભણી ને સામા થાંભલા ભણી હઠ કરી વાળવા
 લાગ્યો, પણ સર્વ બળાત્કારને હડસેલી દૃષ્ટિ તો પોતાને ધૃષ્ટ સ્થાને જ વ-
 ળવા લાગી. સરસ્વતીચન્દ્ર હવે અકળાયો.

“ અતિરમણીય એ વેલી !
 “ ઉરે મુજ વાસના રેલી !
 “ ધડકતું ઉર તુજ ભાણું,
 “ સમાવા ત્યાં જ લોભાહું !
 “ નથી અધિકાર જેવા જે,
 “ હૃદયફળ ! માં જ લોભાવો.
 “ કંઈ કંઈ લોભ સંસ્કાર
 “ સુતા જગો ! હવે જવ !”

જરાક ધૈર્ય અને જાગૃતિ ધારી બોલ્યો.

“ અહો લોભાવતી વેલી !
 “ હતી તું મહાલવી રહેલી.
 “ કલાપી હવે હું ઉડું પાસે !
 “ નમાવું ન બેસીને ડાળે !”

“ અહા ! સ્મરણતું શુભ વિસ્મરણ થાય છે ત્યાં જ વિસ્મરણને સ્થાને
 “ દુષ્ટ સ્મરણ થવા માંડે છે ! અરે ! આ વિડમ્બનામાંથી કેવી રીતે મુક્ત
 “ રહું ?”

કુમુદસુંદરીએ વાળેલી સોડ આગળથી વસ્ત્ર છુટું પડી ફરફરતું હતું
 તે પાછું એની સોડમાં ધાલતો ધાલતો, એ પ્રવૃત્તિપ્રસંગે મૂર્છામાં પડ્યા.

૧ મોર, કલાપ કરનાર.

મોહક શરીરનો અન્નણ્યે સ્પર્શ થતાં ચમકતો સરસ્વતીચંદ્ર મનને છૂતી સ્વસ્થ થવા આવતો હતો ત્યાં કુમુદની સુંદર સુંવાળી ચુંદડી ઘડીકમાં પગ આગળથી ઉડતી, ઘડીમાં માથેથી ખસતી, ઘડીમાં છાતીના છેડા આગળ સરતી, અને પોતાને સ્વસ્થ માનનારને ફરી ફરી હંકાવતી હતી. એ અમુઝાણમાં પણ સ્વસ્થ થવાનો પ્રયત્ન કરતો સાધુઅભિલાષી એક પાસથી જ્યાં જ્યાં વસ્ત્ર સરે ત્યાં ત્યાં સમું કરવા લાગ્યો અને બીજી પાસ તે તે સર્વ ક્રિયાથી મદનવિપત્તી દહેરો અનુભવવા લાગ્યો અને તેના અસહ્ય વેગથી ધૂણાયમાન થતો લાગ્યો.

“હરિ ! હરિ ! હરિ ! હરિ ! હં ! હં ! હં ! હં ! કુમુદસુંદરી ! હવે તો
 “ જાગો ! તમારી મૂર્છાથી તમે સુખમાં છો; અને મહારા ભાગ્યને માટે તો
 “ ગમે તો આ વિષજ્વાલામાંથી છુટવાને માટે ગમે તો મને તમારા જેવી
 “ મૂર્છા થાવ કે ગમે તો તમે જાગીને દૂર બેસો ને તમારા પવિત્ર આત્માના
 “ તેજથી તમારા શરીરનું મોહક વિષ નિવારો !”

મુખ ઉપર કંટાળો આવી ગયો; છતાં સર્વ શરીરમાં નવા વિકાર સરી જતા હતા અને હૃદયને ને બુદ્ધિને પરવશ કરવા મહાભારત અને અસહ્ય પ્રયાસ માંડતા હતા. તે ત્રાસવૃદ્ધિને કાળે છત્રી જેવા ગાને વાધવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ તેનો થડકતો રાગ, રાતી થતી આંખ, અને શરીરમાં વ્યાપતી ઉષ્ણતા અને રોમાંચિતતા, એ સર્વ આ વિષથી વધતી જડતાને સ્પષ્ટ કરતાં હતાં. કુમુદસુંદરીના ગાનમાં કડીયો ગવાઈ હતી કે—

“ દેહ બળતાં બચ્ચો નહી વાળ ”

અને “ પ્રેમી અબળાને પ્રેમે લુલાવી,

“ ધીક ધીકતા અગ્નિમાં ચલાવી !”

વગેરે કડીયોમાંનો અર્થ હવે સરસ્વતીચંદ્રને અનુભવથી સમજાયો, સમાન દુઃખની દુખીયારી ઉપર દયા આવી, અને બે જાણે પોતપોતાનાં દુઃખમાંથી છુટવાનો એક જ પરસ્પરસામાન્ય માર્ગ સુઝયો—ગમે તો બેયે દુખવું ને ગમે તો બેયે તરવું ! “ પ્રાણનાથ ! તારો કે દુખાડો !” વગેરે દીન યાચનાઓ હવે સમજાઈ પવન તો હજી વાતો જ હતો અને કુમુદનાં વસ્ત્રની કૂર અવ્યવસ્થા અટકાવવાનો વીર પ્રયત્ન પણ તેવો જ ચાલુ હતો, તે ભેગું મદનપવનને અટકાવનાર ગાન પણ તેમજ આદ્યું:—

“ પવન ! મર્યાદ ના તોડ !
 “ વીંખેર ન વાળો આ સોડ !
 “ ઝીણી મૃદુ સુંદરી આ તું
 “ ઉરાડ ન ! અંગ શરમાતું.
 “ સુ-ગડ ઘટ પાટલી વાળી,
 “ નદીમૂળ છાતી^૧ જ્યમ ઝાંડી;
 “ પવન ! આ અંહી જ રહેવા દે !
 “ મદન ! તુજ બાણ રહેવા દે !

“ આટલે સુધી સહુ છું—આગળ વિશ્વાસ નથી—પવન ! મદન !
 “ હવે બસ કરો ! Now have done with your nonsenses !
 “ હરિ ! હરિ !”

નેત્રમાં ઘડીક રતાશ ને ઘડીક આંસુ જણાતાં હતાં અને શીત જ્વરથી પોતે કમ્પતો હોય એમ શરીરમાં તહાડવાવા લાગી. તેવે કાળે વળી મૂર્છાવશ મુખ ઉપર જોઈ રહ્યો ને ફરી જાગ્યો હોય એમ થયું, અને એમ જાગતાં જાગતાં ઝોકાં પણ ખાતો હતો.

“ લતા કરમાઈ આ શોકે,
 “ મધુરતા ન મુકતી લહેયે !
 “ કિરણ શશીનાં પ્રકટ એ કરે !
 “ ન જોવાનું હું જોતો ! અરે !
 “ હું લોભી છું, હું લોભાતો;
 “ હું દુઃખી છું, હું દુઃખાતો;
 “ હું ઝેરી છું, હું વિષ વાતો,
 “ પ્રિયા-ઉરમાં હું વિષ લહાતો !
 “ પ્રિયા ! મૂર્છા તું છોડી દે !
 “ શરમની ગાંઠ તોડી દે !
 “ તું કાળે હું કરું શું ? કહે !
 “ હૃદયપર શલ્ય શાને નહે ?”

મુખ ઉપર કંઈક ઉત્સાહ જણાયો, ને બોલતાં બોલતાં હાથ ઉંચો થયો.

“ હવે આવ્યાં નવે દેશે,
 “ હવે ફરીયે નવે વેશે;
 “ નથી સંસારની ભીતિ;
 “ ત્યજી સંસારની રીતિ.
 “ સગાં સંસારનાં છોડ્યાં,
 “ છુટ્યાં તેઓથી તરછોડ્યાં.
 “ વિશુદ્ધ જ સાધુનો પન્થા !
 “ ધરીયે આપણે કન્થા.^૧
 “ ગિરિવર રમ્ય પ્રાવને આ;
 “ જગતમાં ના જડે એ સમા;
 “ અંહી એકાન્ત ને શાન્ત^૨
 “ વસીયે, બહાલી, રહી દાન્ત.^૩

“ કુમુદમુન્દરી ! તમને જગાડવાને જેટલા અગ્નિમાં ચાલવું પડે તેટલા
 “ અગ્નિમાં ચાલીને પણ તમને જગાડવા પ્રયત્ન કર્યા વિના છુટકો નથી.
 “ અદૃશ્ય સીતાએ મૂર્છિત રામચંદ્રનો જે અધિકારથી કરસ્પર્શ કર્યો
 “ પવિત્ર ભવભૂતિએ વર્ણવેલો છે તે જ અધિકારથી તમને જાગૃત કરવા
 “ તેવો જ પ્રયત્ન કરું છું તે ક્ષમા કરજો ! તમારી કે મહારી આ અવસ્થા
 “ હવે મહારાથી જોવાતી નથી, વેદાતી નથી.”

કુમુદ મૂર્છાથી કંઈક છુટી થતી હોય અને મૂર્છામાંથી નીકળી નિદ્રામાં
 પ્રવેશ કરતી હોય એમ એના શરીરની શિથિલ થતી નસોની પ્રત્યક્ષ થતી
 કોમળતાથી લાગ્યું—એટલામાં તો જોળામાં ને જોળામાં એણે પાસું ફેર-
 વ્યું ને આના ઉરોભાગને એના ઉરઃસ્થલનો કંઈક સ્પર્શ થતાં જેવી મદનની
 લહેરોની તેવી જ ધર્મભંગની જાગૃતિની સાથેલાગી ચમત્કૃતિ સરસ્વતીચંદ્રમાં
 પ્રકટ થઈ. ચોમાસાના જળથી ભરેલા આકાશવ્યાપી મેઘમાં જેમ એક-
 પાસ જળની રચામતા, શીતતા, અને જડતા વધવા માંડે તેમ ખીજ
 પાસથી વીજળીના ચમકારા ને ત્રીજી પાસથી ગર્જના થઈ પરિણામમાં
 મેઘ દ્રવવા-વૃદ્ધિ કરવા—માંડે તેમ અત્યારે મદન અને ધર્મવિચારો વચ્ચે
 ડોલતા સરસ્વતીચંદ્રને થયું.

૧. સાધુજનોને ખેડેરવાને ભગવું વસ્ત્ર. ૨. જેણે અન્તરિન્દ્રિયોનો શમ
 એટલે શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી છે તે. ૩. બાહ્યેન્દ્રિયોનો દમ એટલે દમન જેણે
 કરેલું છે તે.

“ ગમે તે થાવ ! ગમે તે થાવ ! તરવાનાં હૃદયે તો પણ આ મૂર્છાને
 “ છેદ સાધનરૂપ છે ને હુબવાનાં હૃદયે તોપણ એ જ સાધન છે. માટે
 “ એ છેદ તો અવશ્ય કરવો. આ સ્પર્શને અમૃત ગણું તો મૂર્છાછેદવિના
 “ પૂર્ણ તૃપ્તિ નથી ને વિષ ગણું તો પણ એ જ છેદ વિના વિષનો પ્રતીકાર
 “ નથી. કુમુદ ! પ્રિય કુમુદ ! તને “પ્રિયા” કહું કે ન કહું ?—જે હો તે હો.
 “ હવે તો તું જગ ને તારો ન સાથે મહારો ભેગો ઉદ્ધાર તારે ઇષ્ટ માર્ગે
 “ તું કર !”

હૃદય સાથે ચંપાઈ હતી તે ~~અજ્ઞાન~~ મૂર્તિને અજ્ઞાણતાં કે જાણીને
 એણે પોતાના હાથનો આધાર આપી ત્યાં જ ટકવા દીધી, અને માત્ર
 પોતાના હૃદયમાંથી એના પરામૃષ્ટ હૃદયમાં પ્રાણુવિનિમય કરી કહેવા ઇચ્છ-
 તો હોય તેમ તે જ સ્થિતિમાં ગાવા લાગ્યો—મ્હોં જગાડી ગાવા લાગ્યો.

“ પ્રિયા ! મૂર્છાથી છુટી થા !
 “ પ્રિયા ! ખોળેથી ખેડી થા !
 “ સરિતા ! પૂરભરી આવી,
 “ અટકો રહી કેમ આ આવી ?”

હૃદય હૃદય સાથે જાણ્યે કે અજાણ્યે ચંપાઈ ગયું !

“ કરે સત્કાર સાગર આ,
 “ ઉછાળે નીર-ઝાલર આ !
 “ હવે વિશ્વમ્ભરે જે રચ્યો,
 “ પ્રિયા, સંકેત તે આ મચ્યો !”

એને પાછી ખોળામાં ચતી સુવાડી, અને એનું મુખ ઝાલી કહેવા લાગ્યો.

“ પ્રિયા ! મૂર્છાથી છુટી થા !
 “ પ્રિયા ! ખોળેથી ખેડી થા !
 “ ઉઘાડી આંખ, જો ને જો !
 “ અલખ-સંકેત શો આ મચ્યો ?”

માત્ર એક હાથ એના માથા તળે રાખી અને બીજો હાથ ખોળા
 ખદાર પડેલા પગ તળે રાખી, માથાને અને પગને ઉંચાં ટેકવી રાખી, એના
 સર્વ શરીર ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવતો સર્વ શરીરને કહેતો હોય તેમ કહેવા લાગ્યો.

“ નવે દેશે નવા વેશ !
 “ જગતનું કામ નહોં લેશ !

“ નવા વિશુદ્ધ ધર લોભ !

“ મને તે લોભમાં ચોળ ”

કુમુદના શરીરના મર્મભાગમાં રહેલા અંતરાત્માને કહેતો હોય તેમ હવે નેત્ર મીંચી કહેવા લાગ્યો.

“ પ્રિયા ! મૂછાંથી છુટી થા !

“ પ્રિયા ! ખોળેથી ખેડી થા !

“ દિવસ દુખના ગયા નહાશી !

“ ભર્યા તુજ કાળ રસરાશિ.”

સરસ્વતીચંદ્રની અંતર્દષ્ટિ ઉઘડી. કુમુદના અંતરાત્માને કહેતો હોય તેમ મીંચેલી આંખેજ કહેવા લાગ્યો.

“ પ્રિયા ! મૂછાંથી છુટી થા !

“ પ્રિયા ! ખોળેથી ખેડી થા !

“ ઉઘાડી આગળા? દેને !

“ મનઃપૂત, ત્હારું ગણું, લેને ! ”

ગાન બંધ રહ્યું પણ ઉભયની ખીજી અવસ્થા હતી એવીને એવી રહી. કુમુદસુંદરી ખોળામાં જ અચેતન રહી. એના માથા નીચે ને પગ નીચે જ સરસ્વતીચંદ્રના હાથ રહ્યા. સરસ્વતીચંદ્રની આંખો મીંચાયલી જ રહી. એ પોતે ખેડે હતો તેમ જ ખેડેલો જ રહ્યો. પવન વાતો હતો તેમ વાતોજ રહ્યો અને ચંદ્રનો પ્રકાશ જ્યાં પડતો હતો ત્યાં જ પડી રહ્યો. એક ફેર માત્ર એટલો પજો કે સરસ્વતીચંદ્રનો જીવ કંઈક ઉંડો ઉતરી પજો હોય એમ એનું બાહ્ય ચેતન એના અંતરાત્મામાં લીન થયું, અને એ આમ નિવૃત્ત થયો. એટલે સ્વતંત્ર થયલા પવનની નિરંકુશ લહરીઓથી કુમુદનું વસ્ત્ર ફરફરવા લાગ્યું. ખીજે પ્રેર એ પજો કે ગાન શાંત થતાં કુમુદનું મસ્તિક ગાનની અસરની પરિપૂર્ણતાથી કે ગાનની શાન્તિથી શાન્ત થયું અને એની મૂછા ત્રુટી કે નિદ્રા છુટી. તેમ થતાં પ્રિયસ્પર્શના મોહથી પોતાને સ્વપ્નમાં માનતી અથવા આનંદસ્વપ્નમાં પડતી કુમુદ કેટલીક વાર સુધી એમની એમ હાથ્યાચાથ્યા વિના ખોળામાંજ પડી રહી. પડી રહી તે પવનથી ઉડેલા વસ્ત્રના ભાને જગૃત થઈ અને આંખ ઉઘાડી. પૃથ્વી-ઉપર આકાશમાં ચંદ્ર લટકે તેમ પોતાના ઉપર ઉંચે લટકતું પ્રિયમુખ એ ચાર પળ સુધી આ ઉઘડેલી આંખે જોયાં કર્યું અને અંતરાત્મા જાગ્યો.

ન હોય તેમ કુમુદ ત્યાંજ પડી રહી. બીજી બે ચાર પળ વીતી એટલામાં અંતરાત્મા જાગ્યો અને પોતાનું વસ્ત્ર સમું કરતી કુમુદ બોળામાંથી ઉઠી સામી દૂર બેઠી અને પ્રિયજનની સમાધિસ્થ જેવી પ્રિયમૂર્તિનું દૃષ્ટિસેવન કરવા લાગી. એ દૃષ્ટિ તૃપ્ત થતા પહેલાં પોતાના શરીર ભણી ભાન ગયુંને વિચાર થયો.

“ નકી ! સરસ્વતીચંદ્રને જવર આવ્યો છે—એમનું શરીર અતિ ઉજ્જ્વળ
 “ હતું તે મહેં અનુભવ્યું— ત્યાં વાતી હોય એમ એમને રોમાંચ થયો
 “ તે મહેં સ્પર્શ્યો. પણ આંખો શાથી મીંચી છે ? અરેરે ! લક્ષ્મીનં-
 “ દનના વૈભવના ભોગીની આવાં સ્થાનમાં આથી બીજી શી દશા થાય ?
 “ અથવા આ સર્વનું કારણ હું પોતે તો નથી ? પેલી દુષ્ટ મર્મદારક
 “ ભસ્મવાળી રાત્રિએ મને આવો જ જવર હતો ! શું આ અનંગજવર
 “ એમને થયો છે ? જો એજ આ જવર હોય તો આમ એ છેક નિશ્ચયેષ્ટ
 “ ન બેસી રહે. મદનમહાજવરમાં સપડાયલા વશી ત્યાગી મહાત્મા આ-
 “ વાજ ઉગ્ર સમાધિથી એ વિષમજવરને શાંત કરી શકતા હશે ! હું
 “ એમને ઉઠાડું ? જો એ આવા સમાધિમાં હોય તો એમને ઉઠાડવા
 “ એ મહાન્ અનર્થ. જો તેમ ન હોય, અને આ કેવળ જવરનો કે કોઈ
 “ વ્યાધિનો પરિણામ હોય તો ઈશ્વરે મને આવે કાળે એમની સેવા
 “ કરવાને જ મોકલી !—અને એમને જગાડવા એ જ મહારું કામ—તો
 “ હું શું કરું ?”

સરસ્વતીચંદ્ર માંચેલી આંખે પલાંડી વાળી બેસી રહ્યો હતો તેના સામી થોડે છેટે ઉઘાડી આંખે એને કુમુદ જોઈ રહી. પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના, હાલ્યા ચાલ્યા વિના, વિચારમાત્ર બંધ કરી, વિકારને વેગળા રાખી, એક ઢીંચણ ઉપર હાથની ફાળી રાખી અને એ હાથ ઉપર હડપચી ટેકવી, અનિમિષ એક ટશે સામા મુખમાં પોતાના સકલ અંતરાત્માનો યોગ કરી, ઉંડા સ્નેહ અને ઉચ્ચ અભિલાષની મૂર્તિ જેવી, તપસ્વિની બાળા પળે પળને યુગ ગણતી ગણતી, બેસી રહી.

પ્રકરણ ૨૯.

હૃદયના ભેદનું ભાગવું.

“ All precious things, discover'd late,
 “ To those that seek them issue forth ;
 “ For love in sequel works with fate,
 “ And draws the veil from hidden worth.”

Tennyson's Day-Dream.

“ And so love—
 “ Vaster in being free from toils of sense—
 “ Was wisest stooping to the weaker heart;
 “ And so the feet of sweet Yaşodharā
 “ Passed into peace and bliss, being softly led.”
Arnold's Light of Asia.

રસ્વતીચંદ્ર ! સરસ્વતીચંદ્ર ! હું કુમુદ આપને બોલાવું છું—” સામી બેઠી બેઠી કુમુદ કેટલીક વારે બોલી.

પવનની ગર્જના પર્વત ઉપર થતી હતી તે વચ્ચે પણ આ ઝીણો સ્વર સરસ્વતીચંદ્રના કાનમાં પેઠો અને એને એની વિચારનિદ્રામાંથી જગાડ્યો. ધીમે રહી એણે આંખ ઉઘાડી પોતાના બોળામાં જોયું

અને હવે હલકા થયલા બોળાનો ભાર ધટ્ટ રૂપે સામે બેઠેલો જોયો.

સર૦—કુમુદમુન્દરી, મહેં તમને બહુ દુઃખી કર્યો !

કુમુદ૦— થનારી થઈ ગઈ—બનવાની. બની ગઈ. આપે મહારા ભાગ્યને આપની જોડે ઉરાડવા પ્રયત્ન કર્યો—એ ભાગ્યમાં એવી રીતે પણ ઉડવાની શક્તિ ન હતી તેથી પડવાનું જ હતું તે પછું. આપનો એમાં હું દોષ કહાડતી નથી. શકુન્તલાના પ્રેમને દુષ્યન્ત જેવા પુરુષ ભુલી જાય ત્યારે તો દુર્વાસા જેવાના શાપનું જ અનુમાન કરવું ચંદ્રાવલી-બહેને આ વિષયમાં મહારી હૃદયભાવના આપને કહેલી જ છે તો તે વિષયે હૃદયશલ્યને સમૂળાં કહાડી નાંખો.

સર૦—થયેલી મૂર્ખતા અને દુષ્ટતા ચિત્તમાંથી ખસતી નથી.

કુમુ—એમ શું બોલો છો ? આપની ભુલ થઈ હશે. પણ દુષ્ટ તો આપ નથી જ. જે આપનામાં દુષ્ટતાનો અંશ હતો તે સર્વસ્વ છોડી આ દુષ્ટ શરીરની પાછળ આમ આપ ભટકત નહી, અથવા ભટકત તો આ મહામોહની એ ઘડી જે આપે પ્રત્યક્ષ કરી તે કાળમાં એ મોહને વશ થઈ આ શરીરની જુદી જ અવસ્થા આપે કરી દીધી હતી.

સર—એમાં મહેં કંઈ નવું નથી કર્યું.

કુમુ—આપ મહારાથી અન્ય સર્વ રીતે અધિક છો; પણ સંસારનાં દુઃખના અનુભવમાં હું વધારે ઘડાઈ છું અને જેવી ઘડી આપને ગાળવી પડી છે તેના કષ્ટનો પણ મને અનુભવ છે.

સર—તમને એમ નથી લાગતું કે આ વાત કરી દુષ્ટ સંસ્કારોને દબા કરવા કરતાં એ વાત કરવી જ નહી તે વધારે ક્ષેમકારક છે ?

કુમુ—એ તો અનુભવસિદ્ધ છે.

ફૂલેતાં ફૂલેતાં એણે કમ્પારી ખાધી ને તે સરસ્વતીચંદ્રે દીડી.

સર—તમને જોઈ રહું છું ત્યારે મનમાં એવો પ્રશ્ન ઉઠે છે કે દુષ્ટતા તે આવી વાત કરવામાં હશે કે નહીં કરવામાં હશે ?

કુમુ—દુષ્ટતા તો આ મુખમાં જ છે કે જેના દર્શનથી આપના જેવા ત્યાગીને આવું દુઃખ થાય છે. સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિમાં જ આવું વિષ ભરેલું છે.

સર—હરિ ! હરિ ! કુમુદસુંદરી ! જે એવું વિષ સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિમાં હોય તો તે પુરુષની વાણીમાં પણ છે કે જેના ઉદ્ગારે તમને અસહ્ય અગ્નિમાં ચલાવ્યાં.

કુમુદસુંદરી શરમાઈ ગઈ, નીચું જોઈ રહી, અને અંતે સ્વસ્થ થઈ બોલી.

“ મને હવે ભાન આવે છે કે સાધુજનો મને અંહી એકલી મુકી ગયાં તે વેળાએ મહેં મહારા હૃદયના ઉભરા ફહાડવા જોડી રાખેલું કાવ્ય ગાવા માંડ્યું હતું. મને લાગે છે કે તે મહારી મૂર્છાકાળે પણ ચાલ્યું રહ્યું હશે ને આપના પવિત્ર સુખી કાનમાં કંટક જેવા અનેક પગવાળા કાનખજુરા પેઠે પેસી ગયું હશે. પણ ક્ષમા કરજો, એ જે થયું હોય તે આ શરીરની પરવશતાને લીધેજ.

સર—તમારા શરીરને તો સુવર્ણપુરમાં ઘણા કાળ પ્રત્યક્ષ કર્યું હતું; પણ હૃદયને તો એ ગાને જ પ્રત્યક્ષ કરાવ્યું અને એટલા માટેજ મહારી સ્વાર્થી વૃત્તિને એ દર્શન કરાવનારી તમારી મૂર્છા મને ઘણી પ્રિય થઈ પડી હતી.

કુમુદ—મહારે પણ એમ જ ગણવાનું કારણ છે. આપના પવિત્ર ખોળાને દૂષિત કરી આ શરીર તેમાં પડી રહ્યું હતું ત્યારે બોલવાની કે હાલવા ચાલવાની મહારામાં શક્તિ ન હતી તે નયન બંધ હતાં તે ઉઘાડવાની શક્તિ ન હતી; પણ કાન ઘણો કાળ જાગૃત હતા. કાચના ગોળામાં રાખેલો જન્તુ કાચમાંથી ખહારની સૃષ્ટિનું અવલોકન કરી માંહને માંહ ફર્યા કરે અને ખહારના પદાર્થોની ગતિથી ચમકે તેમ કાચ જેવા જડ પણ મહારાથી પારદર્શક મહારા શરીરમાં મહારા હૃદયની સ્થિતિ એ જન્તુના જેવી પરાધીન જાગૃત હતી. આપના તપોમય સ્નેહના મધુર ઉદ્ધાર પણ મહારા કાનમાં ને હૃદયમાં તે કાળે જ કંઈક આવ્યા અને મહારા અનેક સંશયને તેમણે દૂર કર્યા.

સરસ્વતીચંદ્ર ચમક્યો.

“ત્યારે મહારે માટેનો તમારો અભિપ્રાય ઘણો હલકો થઈ ગયો હશે!”

કુમુદ—શા માટે ચમકો છો ? જેવસ્તુના અજ્ઞાને અને સંદેહે સુવર્ણપુરમાંની મહારી સ્થિતિના કરતાં વધારે દુઃખ મને દીધું હતું તે આ ઉદ્ધારોથી મને પ્રકટ થઈ છે. અને તેથી તે દુઃખ દૂર થયું છે; અને આપનું દુઃખ કંઈ દૂર કરવાની મહારામાં શક્તિ છે અને તેમ કરવાનો સાધુજનોએ પ્રસંગ આપ્યો છે તે સફળ કરવાનો માર્ગ પણ આ ઉદ્ધારોથી જ મને જણશે.

સર—મનની પરવશ દશામાં નીકળેલા ઉદ્ધારોથી મહારો ન્યાય કરવો ઉચિત નથી.

કુમુદ—એ ન્યાયથી આપને કંઈ કલંક લાગતું નથી.

સર—ચંદ્રનું કલંક તો બ્રહ્માયે જ ઘડેલું લાગે છે પણ આ તેને ઢાંકનારી વાદળીનો પડદો હતો તે પવને ખસેડી નાંખ્યો.

કુમુદ—ચંદ્ર અને કુમુદને પરસ્પરપ્રત્યક્ષતા કરાવનાર એ પવન બહુ મોટું નીવડ્યો ! સરસ્વતીચંદ્ર ! હું તમારી—આપની—પાસે હું શું કહું ?

સર—મને “આપ” ન કહેતાં આપણા આદિકાળને સ્મરી “તમે” કહીને બોલાવો, એટલે બાકીનું બીજું જે જે કહેવાનું હશે તે જાતે જ કહેવાઈ જશે.

“આદિકાળ સ્વપ્નવત્ થયો—જતો રહ્યો ! હવે તો હું પણ બદલાઈને તમે પણ બદલાયા. જે વિશેષણ એકના મુખને અને બીજાના કાનને અમૃતરૂપ અને ભૂપણરૂપ હતાં તેનો હવે ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો પડે છે.” કુમુદે નિઃશ્વાસ મુઠી કહ્યું.

“સાધુજનોની સાધુતાને સાધુ પદાર્થો પ્રયત્નનો જ ત્યાગ કરવાથી
 “પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં સંદેહ પડે ત્યાં સત્પુરુષોનાં અંતઃકરણને પ્રમાણ
 “ગણવાં એવું દુષ્યન્તતું વચન છે.” સરસ્વતીચંદ્ર ધીમે રહી બોલ્યો.

કુમુદ—કાવ્યોને પ્રમાણ ગણવાનો કાળ હવે વીતી ગયો.

સર—મહારી મૂર્ખતાએ આ કાળ આણ્યો.

કુમુદ—તમે શું કરો ? પ્રારબ્ધ ભુલાવે છે ત્યારે બુદ્ધયઃ કુબ્જગામિન્યો
 મવાન્તિ મહતામપિ^૧. મહારા વિદ્વાન, અનુભવી અને ચતુર પિતાને પણ થોડા
 દિવસ વિલમ્બ કરી તમારી વાટ જોવાનું ન સુઝતું અને મહારો ઉતાવળે
 વિવાહ કરી દેવામાં જ મહારું કલ્યાણ લાગ્યું ત્યારે એમ જ સુઝે છે કે ઈ-
 શ્વરની જ ઇચ્છા બળવાળી છે. એવા એવા અનુભવીયો ભુલે ત્યારે આવે
 સૂક્ષ્મ પ્રસંગે તમારી બુદ્ધિ તમને ભુલાવે ને મહારા દુઃખના પ્રદેશમાં મૃગ-
 જળ જેવું મહારું સુખ તમને પ્રત્યક્ષ કરાવે તેમાં તમારો શો દોષ !

સર—કુમુદ—કુમુદસુન્દરી ! તમારા જેવા હૃદયમાં આવી ઉદારતા
 અને આવું શાણપણ દેખું છું તેથી પણ મહારો મોહ ઘટવાને સટે વધે છે.

કુમુદ—તમારી આંખો ઝેંકાય છે, તમારો સ્વર થડકાય છે, અને-શ-
 રીર ધ્રુજે છે. તમારું દુઃખ મને કહી દો.

સર—તમારું દુઃખ તે જ મહારું દુઃખ છે-તમને સુખી જોઈશ ત્યારે
 હું સુખી થઈશ.

કુમુદ—પણ અત્યારની આ અવસ્થા શાથી ?

સર—મને મહારી અવસ્થાનું ભાન નથી.

કુમુદ—તમે મહારું એક કહ્યું કરશો ?

સર—એ કહ્યું કરવામાં જ મહારું પ્રાયશ્ચિત્ત રહેલું છે.

કુમુદ—તો સાધુજનોએ રાખી મુકેલા આ ફલાહારથી જરૂરાગ્રિત
 તૃપ્ત કરી આપ નિદ્રા લ્યો ને તેમણે આપણે માટે યોજેલી પંચરાત્રિના શેષ
 ભાગમાં નિદ્રાન્તે ઉભય હૃદયનું પરસ્પરસમાધાન કરવાનો અવકાશ પુરુષ
 મળશે.

સર—તમે પ્રસાદ લ્યો તો હું લેઉં.

એક મહોટા પાંદડા ઉપર ફલાહાર પીરસ્યો. બીજું પાંદડું હતું નહીં. કુ-
 મુદે “પછીથી ખાઈશ” કહ્યું. સરસ્વતીચંદ્રે તે માન્યું નહીં. અંતે એક પાં-

૧. સતાં હિ સન્દેહપદેષુ વસ્તુષુ પ્રમાણમન્તઃકરણપ્રવૃત્તયઃ ॥ ૨. મહોટાઓની
 બુદ્ધિઓ પણ વાંકી ચાલે છે.

દડાંમાં સર્વ ફળ મુકી બે જણે ભોજન કર્યું. ભોજનકાળે ઝાઝી વાર્તા ચાલી નહી. ચર્વણકાળે જાણ્યે અજાણ્યે એક બીજા સામું જોઈ રહેતાં હતાં અને મોહપાશ તેમની બેની આશપાસ વધારે વધારે વીંટાતો હતો; પણ તેની અનુભવીયણ કુમુદ એતી અને સત્વર ઉપાય યોજવા બીજી વાતો કહાડવા લાગી.

“મહારા ત્રિતમાં એમ લાગે છે કે આપણે એક બીજાને સત્ય નામે વાત ન કરવી પણ સાધુજનોમાં જે નામ પ્રસિદ્ધ છે તેનોજ ઉચ્ચાર કરવો; તમને આગળ ઉપર એમ લાગે કે હવે પ્રસિદ્ધ થવું ત્યારે જ મહારા પિતાશ્રીના આ રાજ્યમાં એમની પ્રતિષ્ઠા ન્યૂન થાય નહી તેમ મહારે છતાં થવું.”

સર૦—યોગ્ય છે. તેમાં દોષ માત્ર એટલો છે કે ‘મધુરી’ એ નામના ઉચ્ચારથી તમારી મધુરતા ઉપર લક્ષ્ય જાય છે.

કુમુદ૦—સંસારમાં ઘણી જાતના સંબંધોએ એક બીજાના નામે-ચ્ચાર કર્યા વિના જીવતા સુધી પરસ્પર વ્યવહાર નીભાવે છે.

સર૦—હા. પણ તેમાં તો ઘણુંખરું દમ્પતીઓમાં જ એવો વ્યવહાર હોય છે, અને તેવાં આપણે ન છતાં તે સંબંધ પ્રમાણે સંબોધન કરવાં એ પણ મનને સૂચક થશે અને મોહનાં કારણભૂત થાય એવું ભય રહેછે.

કુમુદ૦—તો મહારા ચંદ્ર—હું તમને ચંદ્ર કહી સંબોધીશ—તમે મને ગમે તે કહેજો અને તમે મહારા ચંદ્ર થઈ મહારા મોહતિમિરનો નાશ થાય એવું કંઈ કરજો. હું પણ તમને નવીન કહેતાં કંઈ કંઈ આચકા ખાઉં છું. વાતો કરતાં કરતાં બે જણે એક જ ફળ સાથે લાગું લીધું, બેનાં આંગળાં અડક્યાં, બેને નવા ચમકારા થયા, બે એત્યાં, બેયે ફળ પડતું મુક્યું ને પોતપોતાના હાથ ખેંચી લીધા, અને ફળ બેના હાથમાંથી પડ્યું હાથ પાછા ખેંચાયા પણ નેત્ર તો નેત્રને જ વશ રહ્યાં. કુમુદે પડેલું ફળ પાછું લેઈ સરસ્વતીચંદ્રને આપ્યું.

પંચેન સર્વત્ર છે તેને દૂર કરવાને પંખાથી ધક્કો મારીયે તો પવન દૂર જવાને સટે પાસે જ વધે છે, પણ જ્યારે ચારે પાસના આવા પવન વિના બીજે સ્થાને જીવન જ નથી ત્યારે તો પવનને કેવળ બંધ કરવાના પ્રયત્ન કરતાં આપણાં શરીરનું જ આચ્છાદન કરવું યોગ્ય છે. આવા સમાગમકાળે આવો વિલેપ આવા પવન જેવો થાય ત્યારે તો તેના પ્રતીકાર માટે એ વિલેપનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન પડતો મુકી વિલેપક શક્તિની અને પોતાની વચ્ચે અંતરપટ મુકવો જ સારો એવી કલ્પના સર-

સ્વતીચંદ્રને થઈ. પણ અંતરપટ શાનો કરવો તે સુઝ્યું નહીં. એટલામાં એની મનોવૃત્તિ સમજી હોય એમ કુમુદે પ્રશ્ન પુછ્યા.

“ આપે પિતાનો ત્યાગ કર્યો તે તેમના ઉપર અથવા ખીજા કોઈ ઉપર
 “ ક્રોધથી કર્યો કે ઓછું આવ્યાથી કર્યો કે કંઈ ખીજા કારણથી? મહારો
 “ ત્યાગ કેવી બુદ્ધિથી કર્યો? સુવર્ણપુર કીયા અભિલાષથી આવ્યા?
 “ ત્યાંથી અંહી શાથી અને કેવી રીતે આવ્યા? અંહીથી હવે ક્યાં જવું
 “ અને શું કરવું ધારો છે? મહારે માટે.....” આ બધું વાક્ય પુરું થતા
 પહેલાં એના હાથમાંના ફળનો ગલ એના પગની પહાની ઉપર
 પડ્યો હતો તે ઉપર એનું ધ્યાન ન હતું; પણ સરસ્વતીચંદ્રની દૃષ્ટિ—
 એ ગલ ઉપર અને સુંદર પહાની ઉપર—ચંદ્રપ્રકાશમાં આ ગલ સુંદર
 ચિત્રરૂપે પડેલો હતો તે ઉપર—પડી હતી. કુમુદે છેલું વાક્ય બોલે
 તે પહેલાં તો સરસ્વતીચંદ્રે આ ગલને હાથવડે લોહી નાંખ્યો પણ લોહલા
 સ્થાનને જ જોઈ રહ્યો. એ તાલ કળાઈ જતાં કુમુદે પોતાની પહાની
 પાછી ખેંચી લીધી અને પોતે પહેરેલા વસ્ત્રની કોર પહાની ઉપર
 ઢાંકી દીધી. પહાની સંતોઈ જતાં તે જોવાનું બંધ થયું અને જોનાર
 સાવધાન થઈ ગયો.

સર૦—આ પ્રશ્નોના ઉત્તર દીધાથી આપણો ભેદ ભાગશે અને હું
 જાતે શાંત થઈશ એમ લાગે છે, પણ એ શાંતિ ખરેખરી મળશે કે
 તેને સ્થાને કંઈ ખીજું પરિણામ થશે તે તો, આજ રાતના આપણા
 અનુભવોનો વિચાર કરતાં, કંઈ સ્પષ્ટ સમજાય એમ નથી.

કુમુદ૦—સાધુજનો એવું માને છે કે ઉત્કૃષ્ટ રસ અને શુદ્ધ ધર્મ, દમ્પતી
 જેવાં, એકજ છે અને તેમની સંગત પ્રેરણા જે દિશામાં થાય ત્યાં
 જવામાં અનિશ્ચિત પરિણામનાં ભય-અભય ગણવાં યોગ્ય નથી. આંતરે
 અનુસરીને જ મહેં પણ એવો નિશ્ચય કર્યો છે કે આપની સેવા પ્રાપ્ત
 થાય તો મહારે પણ ખીજું કંઈ જોવું નથી. આપના ચરણમાં મહારી
 અધોગતિ થાવ કે ઉન્નતિ થાવ તેનો વિચાર મહેં છોડી દીધો છે. ઓ
 મહારા ચંદ્ર! તમારા વિના હવે મહારે કોઈ નથી અને તમારી મધુ-
 રીને તમારા કલંક જેવી ગણીને કલંકિત થાવ કે તમારી કલાઓમાંની એક
 કલા ગણી કલાવાન રહે—એમાંથી તમને અનુકૂળ પડે તે કરો! પણ
 મહારાથી તમારાં દુઃખ અને તમારાં મર્મ ગુપ્ત ન રાખશો! મને એટલો
 અધિકાર આપો.

સર૦—“તમને એ અધિકાર નહીં આપું તો બીજા કોને આપીશ ?
મને મહારા સ્વાર્થનો તો શું પણ મહારા ધર્મનો પણ બાધ તમને સુખી
કરવામાં અંતરાયરૂપ થાય તો હું તેને ન ગણવાને તત્પર છું.”

ધર્માત્યયો મે यदि कश्चिदेवम्
जनापवादः सुखविप्लवो वा ।
प्रत्युद्गमिष्याम्युरसा तु तत्तत्
त्वत्सौख्यलब्धेन मनःसुखेन ॥

“ મધુરી ! ‘ મધુરી ’ શબ્દથી મોહ કાલ થતો હોય તો આજ થાય,
પણ તે નામથી જ અથવા જે કંઈ અન્ય પ્રવૃત્તિથી કે નિવૃત્તિથી તમને
જે શાન્તિ થાય તેનાથી તે આપવી એ મહારી વાસના છે. મહારું સર્વસ્વ જે
કંઈ હોય તેના હવનથી પણ તમને સુખ મળે તો એજ મહારું સુખ છે.
માટે મહારું સુખ સાધવાની તમારી વાસનાની તૃપ્તિ તમે પોતાની જાતને
સુખી કરશો તેથી જ થશે.”

કુમુદ૦—ભલે. પણ તમે મહારું સુખ ઇચ્છો છો કે મહારું કલ્યાણ
ઇચ્છો છો ?

સર૦—તમને સુખની ઇચ્છા હોય તો તમારું સુખ ઇચ્છું છું અને
તમને કલ્યાણની ઇચ્છા હોય તો કલ્યાણ ઇચ્છું છું.

કુમુદ૦—તમારે પોતાને માટે શું ઇચ્છો છો ?

સર૦—મહારે તો સુખ પણ નથી જોઈતું ને કલ્યાણ પણ નથી જોઈતું.
મને તો શાન્તિ મળે અને મહારા ધર્મમાં ન ચુકું એટલું જ જોઈએ.

કુમુદ૦—તમે શાંતિમાં સુખ માનો છો ને ધર્મમાં કલ્યાણ માનો છો ?
ને તે બેને ઇચ્છો છો ?

સર૦—માનું છું તો તમે કહો છો તે જ. બાકી જ્યાં સુધી ધર્મથી
શાંતિ ન મળે ત્યાં સુધી શાંતિને પણ અધર્મરૂપ ગણી તેને ઇચ્છતો નથી.

કુમુદ૦—એ શાંતિને ધર્મરૂપ ક્યારે ગણશો ?

સર૦—તમને શાંત અને તૃપ્ત જોઈશ ત્યારે.

કુમુદ૦—તમારો ધર્મ કીયો ?

સર૦—જે પંચમહાયજ્ઞનો ગુરુજીએ, આપણને એને ઉદ્દેશી, ઉપદેશ કર્યો તે આ દેશના તેમ પાશ્ચાત્ય દેશના સાધુસમાજને પ્રિય છે અને તે જ ન્હાનપણથી પ્રિય ગણેલો મહારો ધર્મ, ને તે જ તમારો ધર્મ. બાકીની ધર્મકથા સંસારીઓને માટે છે—આપણે માટે નથી.

કુમુદ૦—તો મહારા ચંદ્ર, તમે કરેલા સર્વ ત્યાગની કથા, અને તેમાં તમે જે ધર્મ ધાર્યો હોય તે, કહો. મને મહારું સુખ તેમાં જ લાગે છે ને તે સર્વ વિચારી મહે જે પ્રશ્નો ગણી ગાંઠી કરેલા છે તે સર્વના ઉત્તર આપી મહારા મનનું સમાધાન કરો અને એમ કરતાં કોઈ અનર્થના ભયથી આચક્રા બાશો નહી.

સર૦—જો એમ જ છે તો કુમુદસુંદરી—મધુરી—મધુરી, સાંભળી લ્યો. મહારે મહોયે મહારે મહારી મૂર્ખતા કે દુષ્ટતા કહી બતાવવી પડે તો તે પણ એક પ્રાયશ્ચિત્ત જ છે ને પ્રાયશ્ચિત્ત તો હું ઇચ્છું છું જ. પિતાનો અને લક્ષ્મીનો ત્યાગ મહે શાથી કર્યો પુછો છો? એ ત્યાગ મહે પિતા-માતાને દુઃખમાંથી અને પુત્રયજ્ઞના ઋણમાંથી મુક્ત કરવાને માટે કર્યો, મહારી અને તમારી પ્રીતિ થાય તે તેમને ગમતું હશે અને તેથી જ તેમને સુખ હશે જાણી, તમારું દર્શન કે અભિજ્ઞાન સરખું ન હોવા છતાં પિતાએ તમારી સાથે કરેલો મહારો વિવાહ મહે સ્વીકાર્યો. આ સ્વીકાર મહે શા માટે કર્યો એમ તમે પુછશો. હું કહું છું તે માનવું હોય તો માનજો કે પિતાની તૃપ્તિ વિના બીજું કોઈ એ પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન મહારે ન હતું. મહારી વાસનાઓ ન્હાનપણમાંથી ધર છોડ્યા અને સંસારના મર્મભાગ જેવા માટે પ્રવાસ કરવાની હતી તે તમે જાણો છો. મને લક્ષ્મીની વાસના ન હતી તે જાણો છો. માટે જ માની શકશો કે તમારા વિવાહનો સત્કાર, પ્રથમ પળે, કેવળ પિતૃયજ્ઞમાં મહારી સૂક્ષ્મ વાસનાઓની આહુતિરૂપે હતો, પિતાએ માંડેલા પુત્રયજ્ઞમાં તેમના ભણીથી આરંભેલા આતિથેયના સ્વીકારરૂપે હતો. એક મંગળ મુહૂર્તમાં મને તેમણે વિદિત કર્યું ને મહે જાણ્યું કે તમારી પ્રીતિના યજ્ઞમાં આદરેલી મહારી આહુતિ તેમને પ્રિય નથી. મહે તમારી સુંદર છબી કરાવી તેના દર્શનથી પ્રીતિરસ બીધો. મહે તમને મળી ગયો. આપણે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. મહે તમને આપવા વીંટી કરાવી. એ સર્વ માતાપિતાને ન રુચ્યું, ને તમારે માટે વિપરીત ભાવના કરી તેમણે દુઃસહ આરોપ મુક્યા. જે કારણથી તમારો વિવાહ સ્વીકાર્યો હતો તે કારણ બોલું પહું. જે કારણથી ગૃહ અને લક્ષ્મીનો સ્વીકાર કર્યો હતો તે કારણ બોલું પહું. મહારા સુખ કરતાં મહારો ત્યાગ માતા-

પિતાની વાસનાઓને વધારે અનુકૂળ થશે એવું સિદ્ધ થયું. એ સિદ્ધ થયું તેની સાથે જ એ ત્યાગ ન કરવાનો ધર્મ વિરામ પામ્યો અને એ ત્યાગ કરવાનો ધર્મ ઉદય પામ્યો. ભાવતું હતું અને વૈદ્યે કહ્યું. મહારો પ્રિય ત્યાગ જ મને શોધતો આવ્યો અને હું તેને ભેટી પડ્યો. કહો, હવે શું પુછવું છે ?

કુમુદ—જગતના કહેવા પ્રમાણે તો પિતાનાં વચન તમારાથી સહી ન શકાયાં ને રોપમાં ને રોષમાં સર્વના ત્યાગનું તમે અતિસાહસ કર્યું.

સર—મહેં પણ એ વાત વર્તમાનપત્રોમાં વાંચી છે. પણ તે માનનારનું અજ્ઞાન છે. મને રોષનો અભ્યાસ હતો નહીં અને છે નહીં. સાધુ જનો દોષ કરતા નથી ને પામર જનો દોષ કરે ત્યારે ક્ષમા જ ધટે છે.^૧ તેમાં માતાપિતાના દોષ તો જોવાયે નહીં અને સટે તેમના પ્રતિ સર્વા-શે ક્ષમા રાખવી એ તો આકારાક્રાંતિથિયજ્ઞનો આવશ્યક વિધિ છે. બુદ્ધ-વતારનાં પૂર્વજન્મની કથાઓ ગણાય છે તેમાંથી કેટલીક મહેં તમને કહી છે. તેમાં બિસજાતકની કથા એવી છે કે સર્વ ભાઈઓની સાથે વાનપ્રસ્થ થઈ બુદ્ધ પોતે બોધિસત્ત્વરૂપે રહેતા હતા અને સર્વ ભાઈઓ બિસપ્રાશન કરતા હતા. પાંચ છ દિવસ સુધી ઇન્દ્ર બોધિસત્ત્વના ભાગનાં બિસ ગુપ્ત રીતે હરી ગયો. બિસ બોવાયાની વાત પ્રસિદ્ધ કરવાથી ભાઈઓને દુઃખ થશે અને પોતાને તો આહાર-અનાહારમાં સમદૃષ્ટિ હતી તેથી બોધિસત્ત્વે એ વાત કા-મને કહી નહીં, વાત જાતે અન્ય કારણથી ઉઘાડી પડી ત્યાં સુધી અપવાસ થયા, રોપ કે તર્ક તેમણે કર્યા નહીં, અને શરીર કૃશ થયું પણ જાતે સુપ્ર-સન્ન જ રહ્યા. મધુરી ! અપરમાતાના રાજ્યમાં ઈશ્વરકૃપાથી હું આવી પ્રસન્નતા રાખી શક્યો ને રોપમાં સમજ્યો નહીં. મહારા હૃદયનું મહારું પૃથક્કરણ બુલ ભરેલું હશે—પણ સત્ય માનજો કે હું હજી એમ જાણું છું કે હું પિતા ઉપર રોપ કરી ત્યાગી નથી થયો. મને કાંઈની અપ્રીતિ તમ કરતી નથી. હું તો તેમના ઉપરની પ્રીતિને લીધે તેમનું દુઃખ જોઈ તમ થયો ને તેમની તપ્તિ ટાળી તૃપ્તિ આપી. તેમણે મહારું અપમાન કર્યું હોય તો તે આ એક વાર જ થયું અને તેનાથી તેમના અસંખ્ય પૂર્વ ઉપકાર મહારાથી બુલાયા નથી. પણ શ્રદ્ધા વિનાની પૂજા, હૃદય વિનાનું આતિથેય, અને સ્નેહ વિનાની પર્યુપાસના એ સર્વ, પાણી વિનાના તળાવ પેઠે, ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. આવે કાળે સાધુજનોને માટે આ જ વિધિ પ્રાપ્તક્રમ છે;

આ જ માર્ગ પ્રસન્ન, સુગમ, સ્ફુટ, સુન્દર, અને ધર્મ્ય છે. મહાબોધનું આ વચન છે? ને તે સર્વ સાધુજનોને માન્ય છે.

કુમુદ૦—પણ એ પ્રસંગે શું તમને દુઃખ નથી થયું?

સર૦—દુઃખ થયાની ના કહેવાતી નથી. પણ તે દુઃખ મહારે પોતાને માટે થયું નથી. પિતાના કૃત્યમાં અધર્મ લાગ્યો, અને તેમના પોતાના અકલ્યાણકારક અધર્મમાં તેમની પ્રવૃત્તિ જોઈ તેમના ઉપરના મહારા પ્રીતિયોગને લીધે મને સંતાપ થયો.^૨

કુમુદ૦—એ સંતાપમાંથી તમે શી રીતે મુક્ત થયા?

સર૦—તેમના ચિત્તને શાંતિ થશે એ વિચારે સંતાપને શાંત કર્યો.

કુમુદ૦—કોઈ બાળક સર્પ સાથે રમવા ઇચ્છે અને સર્પને પકડતા સુધી રોયાં કરે ને શાંત થાય નહીં; તે બાળકનું સર્પ પકડવાથી અકલ્યાણ થાય તે થવા દેઈ શાંત કરવું તે ધર્મ કે રોવા દેવું તે ધર્મ?

સર૦—જો બાળક નથી અથવા પારકું બાળક હોઈને આપણો ઉપદેશ માને એમ નથી તેની ઇચ્છાવિરુદ્ધ કલ્યાણ કરવાનો ધર્મ નથી. પિતાને ઉપદેશ કરવો તેમની જિજ્ઞાસા વિના પ્રાપ્ત થતો નથી. એ તો બહુ થાય તો વિનયપૂર્વક સ્નેહપૂર્વક સૂચના પિતાને પુત્રે કરવી હોય તો તેટલો ધર્મ છે. બાકીનો પુત્રનો ધર્મ પિતાના મંદિરમાં રહી તેમનું આતિથેય કરવાનો છે; પિતાને આ યજમાન ઉપર અનાદર થાય એટલે યજમાન પુત્ર સ્નેહશૂન્ય પિતૃમંદિરમાં રહેવાનો અધિકારી નથી.

૧. વિમધ્યમાવાદપિ હીનશોભે યાયાં ન સત્કારાવિધૌ સ્વયં ચેત્ ।

સઙ્ગાદગત્યા જહતાવલાદ્વા નન્વર્ધચન્દ્રામિનયોત્તરઃ સ્યાત્ ॥

પ્રાપ્તક્રમોઽયં વિધિરત્ર તેન યાસ્યામિ નાપ્રીત્યમિતસચિત્તઃ ।

एकावमानाभेहता हि सत्सु पूर्वोपकारा न समीभवन्ति ॥

आस्तिग्धभावस्तु न पर्युपास्यस्तोयाधिना शुष्क इवोदपानः ।

प्रयत्नसाध्यापि ततोऽर्थसिद्धिर्यस्माद्भवेदाकलुषा कृशा च ॥

પ્રસન્ન એવ ત્વમિગમ્યરૂપઃ શરદ્વિશુદ્ધામ્બુમહાદ્વદામઃ ।

सुखार्थेनः क्लेशपराङ्मुखस्य लोकप्रसिद्धः स्फुट एष मार्गः ॥

જાતકમાલા.

૨. गात्रच्छदेऽप्यक्षतक्षान्ति धीरं चित्तं तस्य प्रक्षेमाणस्य साधोः ।

नासीदुःखं प्रीतियोगान्नृपं तु भ्रष्टं धर्माद्रीक्ष्य संतापमाप ॥

જાતકમાલા.

કુમુદ૦—તમે એમને શાન્તિ ઇચ્છી હશે; પણ તમારા ત્યાગથી શાન્તિને સ્થાને તેમને શોક નહી થયો હોય એમ તમે માનો છો? એવા શોકની અવગણના કરવી અને તેમની એકાદ ભુલ મનમાં આણવી એ શું પુત્ર-ધર્મ છે કે ક્ષમા છે?

સૂર૦—એમને શોકે એમના હૃદયમાં અનુતાપ કર્યો હશે; વર્તમાનપત્રો-થી તેમ જાણાય છે. પણ આ વાતમાં એ ધર્મનું તારતમ્ય મને જુદો માર્ગ બતાવે છે. મહારાદોષ વિના તેમની મહારા ઉપર અપ્રીતિ થઈ તેમાં મને ઇષ્ટાપત્તિ છે; કારણ પ્રીતિ દુઃખનું કારણ થાય છે ને આ અપ્રીતિથી મહારા સંબંધી વાસનાઓ તેમના હૃદયમાંથી ઓછી થાય ને એ મને ભુલે તેટલો હું પિતૃયજ્ઞમાંથી મુક્ત ગ્રહું. બાકી તેમના ઉપરની મહારી પ્રીતિ હતી એથી વધી છે; ઘટ્ટી નથી. માત્ર મહારા મનોરાજ્યના સૃજેલા ધર્મબન્ધનથી બંધાઈને હું એ પ્રીતિની વાસનાઓને શાંત કરું છું. જે કારણથી મહારી વાસનાઓને હું શાંત કરું છું તે જ કારણથી એમની વાસનાઓને તૃપ્ત કરવાની મહારી વાસનાને પણ શાંત કરું છું ને એમના શોકના અનુતાપમાંથી તેમને મુક્ત કરવાની મહારી વાસનાને પણ શાંત કરું છું. સંસારમાં મનાતા ધર્મ પ્રમાણે, સંસારની પ્રીતિના નય પ્રમાણે, એ શોકની અવગણના અધર્મ્ય છે, પણ સાધુજનોના અધ્યાત્મ ધર્મનો પન્થ જુદો છે ને સુંબાર્ષ છોડતા પહેલાં મહે તેનો વિચાર કર્યો હતો. પિતાપુત્રાદિ સર્વ સંબંધ ભ્રમરૂપ છે, આકસ્મિક છે, અને અનિત્ય છે. મરણાદિથી એ ભ્રમ દૂર થવાનું કારણ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ મનુષ્યો પોતાના અજ્ઞાનને લીધે એ ભ્રમમાંથી મુક્ત ન થતાં અનુતપ્ત થાય છે. અતિથિસત્કારને માટેના ધર્મમાંથી પિતાએ મુક્ત કરેલો યજ્ઞમાન સાધુ પુત્ર અન્ય મહાયજ્ઞો માટે પ્રવૃત્ત થાય ત્યાં કુટુમ્બજનને થતાં અનુશોચનને બ્રાન્ત કે ક્ષણિક ગણી પોતાને પન્થે પળવાને એ સ્વતંત્ર છે.

કુમુદ૦—આપના યજ્ઞ કરવાનું પિતાએ અપમાન કરતા સુધી સુઝ્યું ન હતું. આ યજ્ઞવિધિ પણ આજસુધી આપ જાણતા ન હતા. એ અપમાનાદિને તો આપે નિમિત્ત કર્યા. એ નિમિત્ત થયાં ન હતા તો આ જ્ઞાન-વિચારનો પ્રયોગ આપ કરતા નહી.

સૂર૦—ખરી વાત છે કે ગુરુજનો ઉપદેશ આજ જ સાંભળ્યો. પણ મહારી પોતાની બુદ્ધિથી જે નીતિ અને જે ધર્મ મને ઘણા કાળથી યોગ્ય લાગ્યા છે તે નીતિધર્મના વિધિઓમાં અને આ યજ્ઞકાર્યના વિધિઓમાં નામફેર વિના બીજા દેર સ્વરૂપ છે, ને આજ યજ્ઞકથા તમે સાંભળી માટે યજ્ઞકાર્યની ભાષામાં મહારાં કારણ તમારી બુદ્ધિને અનુકૂળ થશે જાણી એ

ભાષામાં તમારી સાથે વાત કરું છું. બાકીના પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે સ-
ત્યમાં કંઈ નહોતો પ્રસંગ પણ નિમિત્તભૂત થાય તો તેનો લાભ લેવામાં
ચતુર સાધુએ ચુકવું નહીં એવો ધર્મ છે. બોધિસત્ત્વ શેઠ દુકાનમાં બેઠા બેઠા
કામ કરતા હતા તેના કુટુંબજનોમાં બ્રાન્તિથી ગપ ચાલી કે શેઠ પ્રવ્રજિત
થયા અને ગૃહિણી આદિ સર્વ જન શેઠ મુવા હોય એમ અનુત્તમ થયાં. તે
પ્રસંગથી જ સ્વયના પામી શેઠ પ્રવ્રજિત થઈ વનમાં ચાલ્યા, અને શેઠ
કરતાં કુટુંબજન પછી મળ્યાં તેમને મધુર અક્ષર કહી પાછાં વાળ્યાં
તે વળ્યાં. આપણામાં કલ્યાણ ધર્મ છે એવી લોકમાં વાત ચાલે તો તે
સત્ય કરવી યોગ્ય ગણી^૧ શેઠ ચાલ્યા ગયા. તો મહેં તો મહારે માટે યજ્ઞ-
માનની અપ્રીતિ સ્પષ્ટ દેખી તેનું ગૃહ છોડ્યું છે.

ક્રુમુદ૦—અનુતાપથી તપતી તેમની પ્રીતિને આપે કેવળ શુષ્ક ગણીને
કે પ્રીતિમાત્રને મિથ્યા ગણીને પિતાનો ત્યાગ કર્યો ? જો તેમની પ્રીતિ શુષ્ક
ગણી તો મહારી પ્રીતિ કેવી ગણી ? અને જો પ્રીતિમાત્રને મિથ્યા ગણી
પિતાનો અને મહારો બેનો ત્યાગ કર્યો હોય તો મહારે માટે આટલા તપો-
છો કેમ અને તેમના દુઃખનું નિવારણ કરવા મુંબાઈ જવાનું કેમ ધારતા
નથી ? શું પિતાના કરતાં મને વિશેષ ગણો છો ?

સર૦—આ મનુષ્ય ન્યૂન અને આ મનુષ્ય વિશેષ એવી ગણ-
નાઓ સંસારમાં રાગદ્વેષ પ્રમાણે થાય છે. સાધુજનો એવી ગણના
સામાના ગુણપ્રમાણથી અને પોતાના ધર્મપ્રમાણથી કરે છે. મધુરી,
સ્ત્રી કરતાં માતા અધિક અથવા માતા કરતાં સ્ત્રી અધિક એવી
ગણનાઓ પોતપોતાના રાગદ્વેષ પ્રમાણે અને સ્વભાવ પ્રમાણે સંસારીયો
કરે છે. સત્ય જોતાં, માતા પણ અતિથિ છે અને સંસારની રીતે પરણા-
વેલી સ્ત્રી પણ અતિથિ છે. તે બે જણનો યજ્ઞમાન પોતાના ધર્મનો કામ
કેવાં ધોરણે રહે છે તે ગુરુજીએ તમને સમજાવ્યું છે. સાધુઓનાં ધર્મના
આવા કામથી રામે કૌશલ્યાને દશરથપાસે રાખ્યાં, અને સીતાને પોતાની
સાથે લેવાનો નિશ્ચય કરતી વેળા “આ વાતમાં માતાપિતા સંમત

૧. કલ્યાણધર્મેતિ યદા નરેન્દ્ર સંભાવનામેતિ મનુષ્યધર્મા ।

તસ્યા ન હીયેત નરઃ સધર્મા દ્વિયાપિ તાવદુરમુદ્ધરેત્તામ્ ॥

સંભાવનાયાં ગુણભાવનાયાં સંદૃશ્યમાનો હિ યથા તથા વા ।

વિશેષતો માતિ ચશઃપ્રસિદ્ધ્યા સ્યાત્ ત્વન્યથા શુષ્ક દ્વોદપાનઃ ॥

જાતકમાલા.

થશે કે નહીં ? ” એ પ્રશ્ન પણ એમને સુઝ્યો નથી. દમ્પતીના અંદૈતનું આવું પરિણામ છે અને સંસારને તે ગમતું નથી તેનું કારણ એટલું જ છે કે તેના લગ્નવિધિથી સ્ત્રીપુરુષનાં શરીરને પરસ્પર-અતિથિ કરી દેવાના રૂઠ આચારે સંસારની દૃષ્ટિમર્યાદામાંથી દમ્પતીનાં શુદ્ધ રૂપનું સ્વપ્ન સરખું હાંકી ફૂંડાવ્યું છે. મધુરી ! મહેં પિતાના કરતાં સ્ત્રીને વધારે ગણી હત તો હું જુદો આવાસ માંડી સ્ત્રીસાથે તેમનાથી જુદો રહેત; પણ તેથી તેમને જે દુઃખ થાત તેનો પ્રતીકાર, અને તમારું તેમનું કલ્યાણ, સર્વને સાથે લાગી સાધવાનો મને જે એક જ માર્ગ સુઝ્યો તે મહેં લીધો. પ્રીતિને મિથ્યા ગણવી કે નહીં એ તો અંદ્રાવલીમૈયા તમને મહારા કરતાં વધારે સારી રીતે સમજાવશે ને તે વિષયમાં મહેં કંઈક બોધ એમની પાસેથી જ લીધો છે. બાકી પિતાની કે તમારી કોઈની પ્રીતિને મહેં શુષ્ક તો નથી જ ગણી. તમારી પ્રીતિ શુષ્ક ગણી હત તો આજ મને પરમ શમસુખ મળ્યું હત. પિતાની પ્રીતિને શુષ્ક ગણી હત તો આજ અત્યારે આપણે બે મુંબાઈનગરીનાં કોઈ મહેલમાં હત. તમારા ઉપરની પ્રીતિને લીધે હું અત્યારે તપું છું તો પિતા ઉપરની પ્રીતિથી નથી તપતો એમ નથી. પણ મહેં ઉત્પન્ન કરેલા તમારા દુઃખનું નિવારણ કરવું એ મહારો ધર્મ છે, અને પિતાની જ તૃપ્તિને માટે કરેલા ત્યાગનો ત્યાગ કરવો એ હવે અધર્મ છે. એ ત્યાગ તો થયો તે થયો. હાથીના દાંત બહાર નીકળ્યા તે નીકળ્યા.

કુમુદ—પિતાના તેમ મહારા ઉભયના દુઃખનું કારણ તમારો ત્યાગ છે તો મહારા દુઃખના નિવારણમાં ધર્મ ક્યાંથી આવ્યો અને તેમના દુઃખના નિવારણમાં અધર્મ કેમ આવ્યો ?

સર—ઉભયના દુઃખનું કારણ મહારો ત્યાગ છે એ વાત ખરી નથી. તમારા દુઃખનું કારણ મહેં જ તમારા હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરેલી પ્રીતિ છે. પિતાના દુઃખનું કારણ પણ મહારા ઉપરની તેમની પ્રીતિ જ છે; પણ એ પ્રીતિને મહેં ઉત્પન્ન કરેલી નથી, મહેં આમન્ત્રિત કરી નથી, અને એ પ્રીતિનો પ્રદીપ મને વાક્યો ફૂટેલી વેળાએ તેમણે હોલવી નાંખ્યો તો ફરી દીવાસળીથી બળેલી વાટને મુખે પિતા હવે નવો દીવો સળંગાવે તેનાં પરિણામનો પ્રતીકાર કરવો મને પ્રાપ્ત થતો નથી. જે પ્રીતિ શબ્દ થઈ તેના પ્રેતને ચેતનરૂપ ગણી ઘરમાં વાસ આપવો ઘટતો નથી. એ પ્રેત તો પોતાને પીપળે જ વસે.

કુમુદ—તમારા હૃદયમાં હજી શુભ ઉડો રોપ છે તે તમારી પાસે આમ બોલાવે છે. તેમની પ્રીતિ કદી હોવાઈ નથી—માત્ર પવનના અપા-

ટાથી નીચી નમી ગઈ હતી, તે પતન જતાં ટદ્દાર ઉભી થઈ પ્રથમના કરતાં વધારે તેજથી બળતી હશે. તેમની પ્રીતિ શબ્દપ થઈ ન હતી—માત્ર મૂર્છાવશ થઈ હતી. જેવી કૃપા કરી મને આપે આ પવિત્ર ખોળામાં મહારી મૂર્છાકાળે બળવી રાખી અને અત્યારે. આમ ગોઠીસુખ આપોછે, તે જ ન્યાયે તેવીજ કૃપાથી પિતાની મૂર્છાવશ પ્રીતિની આપે પળવાર સંભાવના કરી લેવી હતી. ઓ મહારા ચંદ્ર ! આ ખગ્રાસમાંથી મુક્ત થઈ પિતાના હૃદયાકાશને પાછું પ્રકાશિત કરો ! મહારું તો થયું તે થયું ! પણ જેનું મહાદુઃખ—વૃદ્ધાવસ્થાનું દુઃખ—વિચારથી કળાય નહીં અને આંખોથી જોવાય નહીં એવું હશે અને જેનો ઉપાય માત્ર તમારા એકલાના જ હાથમાં છે તેને તમે તરત શાંત કરો. તેમ નહીં કરો તો ગયો કાળ આવશે નહીં અને દશરથરાજની પેઠે તેમના શરીરને કોઈ મહાન્ અનર્થ થઈ જશે તો તમને અતુલ પશ્ચાત્તાપ થશે! તે પશ્ચાત્તાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપના હાથમાં નહીં રહે અને આપને એક દુઃખમાં તમ થતા જોઈ છું તેને બીજા દુઃખાગ્નિની જાળામાં પડેલા જોઈશ ! જે મને સુખી કરવાને ઇચ્છતા હો તો આ દુઃખ મહારે જોવા વેળા ન આવે એવું અત્યારથી કરો ! મહારા ચંદ્ર ! હું આપને બહુ સવેળા ચેતાવું છું અને પગે લાગી ખોળો પાથરી માગી લેઈ છું !

સર૦—તમે મહારી લુલ કહાડી અને તે ખરી કહાડી છે. મને અત્યારે કંઈક રોષ મહજ્જો એટલી વાત તમે સત્ય સમજ્યાં. પણ ત્યાગકાળે તો પિતા ઉપર કે કોઈ ઉપર રોષ ન હતો. હું પિતાના મન્દિરમાં તમારી સાથે રહું તો તમને કેવાં દુઃખ થવાનાં તેનો પિતાનાં મર્મવાક્યોએ મને શુદ્ધ પ્રત્યક્ષવત્ તર્કવિચાર કરાવ્યો હતો. અને એમના ગૃહમાં રહેવું અને તમારી સાથે લગ્ન કરવું, એ બે વાનાં સાથેલાગાં કરવાં તો તે કાળે જ વર્જ્ય ગણ્યાં હતાં એ અત્યારે સાંભર્યું. પણ તે નિર્ણય રોષ-પૂર્વક ક્યો ન હતો, વિચારપૂર્વક ક્યો હતો. પણ આજ સુધીમાં મને આજના જેવો પણ રોષ મહજ્જો નથી, ત્યાગકાળે પણ મહજ્જો નથી, અને અત્યારે મહજ્જો છે તે પણ પિતા ઉપર નથી મહજ્જો. માત્ર આપણા લોક-તંત્રમાં વ્યાપી ગયેલી જે અવ્યવસ્થાને બળે તમારાં જેવાં પુષ્પ ધુળમાં રગદોળાય છે અને શુદ્ધ પ્રીતિતંત્રની વાડીઓ દેશમાંથી નષ્ટ થઈ છે તેનું દૃષ્ટાંત પ્રત્યક્ષ થતાં માત્ર મહારું ચિત્ત અત્યારે ઉકળી આવ્યું ! તમે એ અવ્યવસ્થાનાં ભોગ થઈ પડ્યાં છો; આજ સુધી જેના ઉપર મહારું ધ્યાન ગયું ન હતું એવી તમારી મધુરતાના રસનું હું અત્યારે પાન કરું છું. તે

આવો મધુર જીવ-આવું મધુર શરીર—આ અવ્યવસ્થાનો ભોગ થઈ પડ્યાં છે અને હું તે પાપકર્મમાં સાધનભૂત થયો છું—એ સર્વ વિચાર મહારા આ ઉકળાટને બહુ વધારી મુકે છે. ત્યાગકાળે આટલી વાત પ્રત્યક્ષ હત તો હું શું કરત તે કહેવાતું નથી, પણ એટલું તો પૂર્ણ રીતે સ્મરણમાં છે કે આવો પણ રોષ તે કાળે મને ન હતો.

કુમુદ—તો પિતાના દુઃખનું નિવારણ કરવા આપે પાછાં કેમ ન જવું તેનો શાંત વત્સલ વિચાર હવે કરો.

સર—જે પ્રશ્નો તમે પુછોછો તેવાજ પુછનાર મિત્ર અન્નકાન્ત ત્યાગવિચારને કાળે પાસે હતો, ને તેણે તેનો પક્ષવાદ રાત્રિના બાર વાગતા સુધી કર્યો હતો. તેના ગયા પછી આખી રાત મહેં શાંતિથી વિચાર કરીને ત્યાગ કર્યો છે.

કુમુદ—એ વિચાર શા કર્યો હતા ?

સર—તમે સાધુજનોમાં આવ્યાં છો ને તેમની પ્રીતિ જુવો છો; એ નિષ્કામ પ્રીતિ છે અને તે માટેજ સર્વદા પૂજનીય છે. સંસારી જનોની પ્રીતિ સકામ હોય છે માટે તેનો સત્કાર એ પ્રીતિમાંની કામનાની યોગ્યતા પ્રમાણે જ કરવાનો પ્રાપ્ત થાય છે. બે પાસની કામના હોય ત્યારે બે જ-ણની કામનાની તૃપ્તિથી પ્રીતિનું આયુષ્ય પૂર્ણ થાય છે. એક પાસની કામના હોય ત્યારે તેની તૃપ્તિથી પ્રીતિનું આયુષ્ય પૂર્ણ થાય છે. કામના નષ્ટ, શાંત, અથવા પૂર્ણ થયા પછી આવી પ્રીતિનું તો શબ્દ જ સમજવું. આત્માના કામને ઉદ્દેશીને સર્વ પદાર્થ—પુત્ર, સ્ત્રી, પિતામાતા, આદિ સર્વ પદાર્થ પ્રિય થાય છે” એવી શ્રુતિ આવી પ્રીતિને માટે યથાર્થ છે. કામનાવાળા જે અતિથિની કામનાને યજમાનની અપેક્ષા રહેતી નથી તે યજમાને તે કામનાવાળા અતિથિની પોતાના ઉપરની પ્રીતિનો તે પ્રસંગ પછી પણ સત્કાર કરવો એ સંસારમાં રહે છે, પણ સાધુજનોનાં ચિત્ત તેવે કાળે આ મિથ્યા પ્રીતિના પાશમાંથી છુટા થવાનો ધર્મ જુવે છે તે ધર્મ મહેં જોયો ને લેઈ લીધો.

કુમુદ—એમ છુટા થવું તેને ધર્મ શા માટે ગણો છો ? ઘરમાં રહીને પણ સર્વ ધર્મની સાધના કેમ ન થઈ શકે ? પિતાના દુઃખનું નિવારણ એ શું તમારો ધર્મ નહી ? શું મહારા સસરાજીએ વિકટ કારભારતંત્રમાં રહી તપ કર્યું નથી ? કે શું મહારાં ગુણીયલે કુટુમ્બજનનમાં રહી તપ કર્યું નથી ?

સર—જેને જે સ્થિતિ સ્વભાવથી મળે તેણે તે સ્થિતિયોગ્ય તપ પ્રાદરવું ઉચિત છે. જેનો સ્વભાવ કામનારૂપ હોય તેણે તેને અનુકૂળ કામ કરવું; બુદ્ધિધનભાઈને કારભારની કામના તીવ્ર હતી. હું મૂળથી નિષ્કામ

ધું. તમારાં પવિત્ર જનનીને કુટુંબજનમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ, અને પોતાના ગુણોત્કર્ષથી તમારા પિતા સાથે અદ્વૈતયજ્ઞમાં સહચારનો ધર્મ તેમને પ્રાપ્ત થયો. અને એ યજ્ઞને પુણ્યે એમની અદ્વૈતકામના સિદ્ધ થઈ છે. મહારે કામના કંઈ નહીં અને પિતાની પુત્રકામનાઓમાંથી એક વાર મુક્ત થઈ આજ આ સ્થિતિને હું પામ્યો તે મહારું સદ્ગત્ય જ. પિતા મહારા વિયોગથી અથવા પોતાના પશ્ચાત્તાપથી અત્યારે દુઃખી હશે. તેઓ દુઃખી નહીં થાય એમ મહેં ધાર્યું જ ન હતું. પણ જો એ દુઃખમાંથી મુક્ત કરવા હું ઘેર રહ્યો હતો તો ગુમાનખાની વૃત્તિના અનુરોધનો તેમનો ધર્મ તેમને વિશેષ દુઃખ કરત અને અત્યારે પાછો જઈ તો તેમને તરત સુખ થાય પણ પરિણામે એનું એ દુઃખ મહારા અને તેમના આયુષ્યના સમાગમપર્યંત થાય. મહેં તેમને આવા આયુષ્યપર્યંતના વિશેષ દુઃખમાંથી મુક્ત કર્યા અને તેમ કરતાં તેમને આટલું અન્ય દુઃખ થાય. તેમાં મહારો ઉપાય નથી. આવા પ્રસંગે સંસારના બન્ધમાંથી મુક્ત કરે છે તે ત્યાગીને ત્યાગનો અધિકાર આપે છે. વળી મહારા પાછાં ગયાથી તેમને સુખ થવાનું હોય તો થાય પણ ગુમાનખાને તો મહારા પાછા જવાથી અધિકતર દુઃખ થવાનું તેનું કારણ હું થવા ઇચ્છતો નથી. મહારે જે વૈભવ જોઈતો નથી તે વૈભવવાળા ગૃહનો સ્વીકાર કરું તો ગુમાનખાને ફરી કુંદવાડા કરવા પડે ને પિતાને સાંભળવા પડે. આ શમસ્થાનનો ત્યાગ કરાવી આવા વિગ્રહ સ્થાનમાં મને મોકલવાનું તમે નહીં ઇચ્છો! વળી એકને સુખી કરવા બીજાને અર્થવાં એને પણ આમ દુઃખી કરું તો તો અધર્મ જ થાય. પરિણામનો કે ધર્મનો જે વિચાર કરું છું તેથી એ જ નિશ્ચય દૃઢ થયાં કરે છે કે મહારે પાછાં જવું તે અધર્મ છે; અને અધર્મમાંથી દૂર થવાને પ્રસંગે પિતાને, મને, કે તમને કે અન્યને થવાનાં લાભહાનિ જોવાનાં નથી. જ્યાં સુધી ગૃહવસ્તુ સનો ધર્મ છે ત્યાંસુધી તે સ્વીકારવો, જ્યાં તે અધર્મરૂપ થાય ત્યાં તેનો ત્યાગ કરવો. પ્રવૃત્તિના પરાક્રમધર્મ ગૃહવાસસ્થિતિથી પ્રાપ્ત થાય તો તે અન્તઃશમથી પાળવાના છે, અને અન્ય સ્થિતિથી પરાક્રમશક્તિ વિરામ પામે તો દમસ્થિતિ જ પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મથી નિષ્કામ કર્મ કરનારને ઉભય વૃત્તિમાં શમ જ છે અને તેથી જ ધર્મમાર્ગનો પ્રશમરૂપ એક જ રસ કહેલો છે. ધર્મથી પ્રવૃત્તિની સ્થિતિવાળા જનો પોતાના માર્ગમાં જાતે આવતાં સુખનું

૧. તદ્વર્જનીયાન્ પરિવર્જયન્તં પરિગ્રહાન્ વિગ્રહહેતુભૂતાન્ ।

ક્રોધોચ્છિરસ્કાનિવ ક્ષુણ્ણસર્પાન્યુક્તોસિ માં દેવ ન સંતિષેદ્દુઃ ॥ (બાતકમાલા)

આસ્વાદન કરે તો ભલે, પણ સુખની આશાથી ધર્મનો પરિભવ તેમણે કરવો પડે તો તો ગૃહનો ત્યાગ જ પ્રાપ્ત થાય છે.^૧

કુમુદ૦—આપની મહારા ઉપરની પ્રીતિને લીધે મહારે માટે ધર્મના અત્યયથી કલંકિત થઈને પણ મહારું સુખ જેવા ઇચ્છે છે તો પિતા ઉપરની પ્રીતિ અધર્મથી કેમ કરે છે?

સર૦—હું પિતાને માટે જે કંઈ કરું છું કે નથી કરતો તેમાં પ્રીતિ કે અપ્રીતિ કારણભૂત નથી. તેમજ તમારે માટે જે કરવા તત્પર છું તેમાં પણ કેવળ પ્રીતિ કારણભૂત નથી. ત્યાગકાળે જે જે કામ મહે કર્યા તેમાં પણ આદિકારણ પ્રીતિ-અપ્રીતિ ન હતાં. મહે જે જે કર્યું છે કે કરવું અનુચિત ધાર્યું છે તે મહારી ધર્મબુદ્ધિના કારણથી કર્યું કે ન કર્યું સમજવું. આમજનોની પ્રીતિને મહારે ગૃહત્યાગ પ્રિય ન હોય એ હું સમજતો હતો. પણ તેમની પ્રીતિના શુદ્ધ સ્વભાવની મહે ચિંકિત્સા કરી. ગૃહનો ત્યાગ ન કરવાનું સમજાવતાં ચંદ્રકાંતે ઘણાં કઠણ વચન મને કહ્યાં હતાં. તે એના મનથી ન્યાય હતાં અને મિત્રપ્રીતિના ઉદ્ધારરૂપ હતાં અને તેને સત્ય લાગેલા ધર્મરૂપ હતાં. આ વચનથી મિત્રપ્રીતિની મહારી પ્રીતિ વધી, પણ મહારે ધર્મ તો મહારા હૃદયપાવકમાં પાવન થાય—મહારે પોતાનો મનઃપૂત થાય—તે જ મહારે પાળવાનો હતો તે મહે પાળ્યો. મહારા ગૃહત્યાગ કરતાં ગૃહવાસમાં ચંદ્રકાંત જેવા આમજનો સાથી કલ્યાણ માને છે? શું ગૃહત્યાગમાં કંઈ પાપ છે કે તેમાંથી મને નિવૃત્ત કરવા તે ઇચ્છે છે અને એ ઇચ્છા મહારાથી ન પુરાતાં શોક કરે છે? કાંઈ મરી ગયો હોય કે મરવાનો થયો હોય અથવા ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયો હોય તે આમ જન રોવા બેસે તો તે સમજાય પણ હું જીવતે મહારે માટે ચંદ્રકાંત અને પિતા આટલું દુઃખ ધરશે એ મહે જાણ્યું પણ મહારા મનને પુછ્યું કે એ દુઃખ ધરશે

૧. यदि धर्ममुपैति नास्ति गेहमथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वादृहवासं क इवात्मवान् भजेत् ॥

परिभूय सुखाशया हि धर्मं नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ (જાતકમાલા)

૨. वनादृहं श्रेय इदं त्वमीपां स्वस्थेषु चित्तेषु कथं नु रुढम् ।

यन्निर्विशङ्का वनसंश्रयान्मां पापप्रसङ्गादिव वारयन्ति ॥

मृतो मरिष्यन्नपि वा मनुष्यश्च्युतश्च धर्मादिति रोदितव्यम् ।

कथा नु बुद्ध्या वनवासकामं मामेव जीवन्तममी रुदन्ति ॥ (જાતકમાલા)

તે કંઈ બુદ્ધિથી ? આ સર્વનો મ્હેં ત્યાગકાળે વિચાર કર્યો. તેમની પોતાની પ્રીતિ ગૃહસંસાર અને ગૃહવાસ ઉપર જેવી લાગી તેવી જ મહારા ઉપર પણ લાગી પણ વધારે કેના ઉપર હશે એમ મ્હેં મહારા મનને પુછ્યું. જે ગૃહ ઉપર તેમને વધારે પ્રીતિ હોય તો તેઓ ઘેર રહેવાને સ્વતંત્ર છે તો તેમનો મહારા જવાથી થવાનો અશ્રુપાત કંઈક મહારે માટેની પ્રીતિને લીધે હોવો જોઈએ. જે મહારા ઉપર ગૃહવાસ કરતાં વધારે પ્રીતિ હોય તો મહારી પેટે ત્યાગી થઈ મહારી સાથે આવવાની હું કોઈને ના કહેતો નથી. છતાં ન ઘર છોડવાદે ને ન છોડીને આવે તો એમ સમજવું કે તેમની પ્રીતિ મહારા કરતાં ગૃહ ઉપર વધારે છે, અને ઘરને કે મને કોઈને ન છોડતાં મહારે, તેમનો, અને પોતાનો ત્રણેનો સમાગમ રાખવામાં તેઓ પોતાનું સુખ માને છે અને તેથી મહારા કલ્યાણનો વિચાર તેમને સુઝતો નથી અથવા પ્રિય થતો નથી. અથવા તો મહારા ગુણમાં એવી કંઈ ન્યૂનતા છે કે જેથી આવું સ્નેહી મંડળ મહારી સાથે ત્યાગી થવા ઇચ્છેજ નહી—મહારામાં જ કંઈ નિર્ગુણપણું હોવું જોઈએ. ૨ નિર્ગુણ માણસને પણ આપત્તિકાળે બે ત્રણ મિત્રો તો હોય છે તો ગુણીજનને અનેક હોય પણ તેમાંથીયે તેની સાથે ઘર છોડીને આવવા નીકળનાર એક મિત્ર પણ અતિદુર્લભ હોય તે જ ગૃહત્યાગને સ્વાભાવિક ગણ્યું. ૩ વળી વિચાર કરતાં લાગ્યું કે મહારામાં ગુણ હશે તો કોઈ મિત્ર સ્નેહના બળથી પાછળ જાતે આ-કર્ષણે, સ્નેહના ને મહારામાં ગુણ નહી હોય ને સાથે નહી આવે તો તેનો દોષ ગણવાનું કારણ નથી. જે મહારામાં ગુણ છતાં સાથે કોઈ ન આવે તો એમ સમજવું યોગ્ય લાગ્યું કે રોતાં કંકળતાં આમજન એક પાસ ગૃહ-વાસનાથી આકર્ષાય છે ને બીજી પાસથી મહારા ઉપરની પ્રીતિથી આકર્ષાય છે; આને બળે રુવે છે ને તેને બળે મહારા જેવો ત્યાગ કરવાનું તેમને સુઝતું નથી. જે તેમને તેમ સુઝશે તો મહારે ફરી વિચારવાનું કારણ થશે—જે નહી સુઝે તો તેઓ સંસારનાં સુખદુઃખથી પ્રારબ્ધ પ્રમાણે આકર્ષણે ને મરણકાળે બદલે અત્યારથીજ હું ગૃહવાસના બંધનમાંથી—કુટુંબ-

૧ મદ્વિપ્રયોગસ્ત્વથ શોકેતુર્મયા સમં કિં ન વને વસન્તિ ।

ગેહાનિ ચેત્કાન્તતરાણિ મત્તઃ કોન્વાદરો વાપ્પપરિવ્યયેન ॥ જાતકમાલા.

૨ મમૈવ વા નિર્ગુણભાવ એવ નાનુવ્રજન્ત્યય વનાય ચન્મામ્ ।

ગુણાવવદ્ધાનિ હિ માનસાનિ કસ્યાસ્તિ વિશ્લેષયિતું પ્રભુત્વમ્ ॥ જાતકમાલા.

૩ દ્વિત્રાણિ મિત્રાણિ ભવન્ત્યવશ્યમાપદ્રતસ્યાપિ સુનિર્ગુણસ્ય ।

ગદાય એકોડપ્યતિદુર્લભસ્તુ ગુણોદિતસ્યાપિ વનપ્રયાણે ॥ જાતકમાલા.

અતિથિયોના યજ્ઞમાન ધર્મમાંથી—અને તેની સાથે પ્રીતિયોગથી—છુટી એકલો ભમીશ એવો સંકલ્પ કર્યો. મહારા ત્યાગથી ખિન્ન થનારનો જેદ આવા માર્ગથી ઓછો થવો ન થવો તે તેમના હાથમાં ગણ્યું અને પોતાના હાથમાંનું.....ફળ તેમણે.....ખાવું કે ન ખાવું તે તેમના પોતાના અધિકારની વાત ગણી, તેમની પ્રીતિની તૃપ્તિ કે તપ્તિ કરવામાં મહારા કરતાં તેમનો પોતાનો અધિકાર શ્રેષ્ઠ અને ઉચિત ગણી, મહેં નિર્ણય કર્યો કે તેઓ, મહારું માન તેમના પોતાના સમાન ગણી, શોકનું જે આપધ તેમના પોતાના હાથમાં હું દેખું છું તે છતાં તેનો સ્વીકાર કરતા નથી તો તેમની પ્રીતિને, તેમના શોકને, અને એ શોકથી તેમને જે ઇષ્ટાનિષ્ટ સુખદુઃખરૂપ ફલ થાય તેમને, નર લોકના જેલ જેવાં, મોહમય આવરણ જેવાં, અને જગતાં છતાં ઉંધું છું ફેલેનાર ખાળકની શક્તિ જેવાં, અશ્રુદ્ધ અને પામર ગણી, તેની તૃપ્તિ મહારા યજ્ઞમાં અવિધેય ગણી, મહેં આ શરીરનાં સર્વ સંબંધીયોનો, લક્ષ્મીનો, અને ગૃહનો પરમધર્મરૂપ ત્યાગ કર્યો, અને કર્યો તે કર્યો. મહેં પ્રીતિઅપ્રીતિથી કાંઈ કર્યું નથી.

કુમુદ૦—સર્વની પ્રીતિની એવી ગણના કરી તો મહારી પ્રીતિની જુદી ગણના કેમ કરી?

સુર૦—મહેં તમને કહ્યું કે પ્રીતિને બળે કાંઈ મહારી પાછળ નીકળવાનો વિચાર કરે તો જ તેની પ્રીતિને મહારી પાસે મહારા ત્યાગનો વિચાર કરવો જોઈ મહેં ગણી હતી. તમે જાતે સ્વતંત્ર ન હતાં, તમારું પ્રારબ્ધ વંશમારું માતાપિતાના હાથમાં દીધું, તેમણે મને લક્ષ્મીમાન પિતાનો મોહસ્થ પુત્ર ગણી તમારું વાગ્દાન કર્યું હોવું જોઈએ એમ મહેં ધાર્યું,

૧. દૃઢાવદાનો વ્યસનોદયેષુ વાપ્નોદ્રમાન્મૂર્ત્તિરિવોપલબ્ધઃ ।

સંહતમૂલોઽપિ સુહૃદ્સ્વભાવઃ શાઠ્યં પ્રયાત્યત્ર વિનાનુવૃત્યા ॥

નિવારણાર્થાનિ સગદ્ગદાનિ વાક્યાનિ સાશ્રૂણિ ચ લોચનાનિ ।

પ્રણામલોલાનિ શિરાંપિ ચૈષાં માનં સમાનસ્ય યથા કરોતિ ॥

સ્નેહસ્તથૈવાર્હતિ કર્તુમેષાં શ્લાઘ્યામનુપ્રવ્રજનેઽપિ બુદ્ધિમ્ ।

મામૃત્તટાનામિવ વૃત્તમેતદ્વીઢાકરં સજ્જનમાનસાનામ્ ॥

પરત્ર ચૈવેહ ચ દુઃસ્વહેતૂન્કામાન્વિહાતું ન સમુત્સહન્તે ।

તપોવનં તદ્વિપરીતમેતે ત્યજન્તિ માં ચાવ ધિગસ્તુ મોહમ્ ॥

ચૈવિપ્રલંબ્યાઃ સુહૃદો મમૈતે ન યાન્તિ શાન્તિં નિશ્ચિલાશ્ચ લોકાઃ ।

તપોવનોપાર્જિતસત્પ્રભાવસ્તાનેવ દોષાન્પ્રસર્મ નિહન્મિ ॥

જાતકમાલા.

અને તેમણે પ્રિય ગણેલાં મહારાં ગૃહ અને લક્ષ્મીનો મહેં ત્યાગ કર્યો પછી મહારો સંબંધ તેમને અપ્રિય લાગશે માટે તેમને તેમના વાગ્દાનના ઋણ માંથી મુક્ત કરવાના નિશ્ચયથી મહેં તેમને અને તમને પત્ર લખ્યા હતા.

કુમુદ—તમે એમના ઉચ્ચગ્રાહને બહુ પામર ગણ્યો.

સર—તમારો તેમણે તરત જ અન્ય સ્થાને વિવાહ કર્યો તેથી મહારી ગણના ખરી પડી.

કુમુદ—સંસારની રૂઢિપ્રમાણે તેમણે મહારું બગડેલું પ્રારબ્ધ સુધારવા વિચાર કરી આમ કર્યું. બીજું શું કરે?

સર—તેમણે કર્યું તે અયોગ્ય કર્યું એમ હું કહેતો જ નથી. મહારે કહેવાનું તો માત્ર એટલું જ છે કે બીજાં આમ જનની પ્રીતિના જેવી જ એમની પ્રીતિની ગણના કરવામાં મહેં સુક ખાધી નથી તે આથી સદ્ધ થયું. તેમની પ્રીતિ જુદી જાતની હતી અને મહારી દરિદ્ર અને ભટકતી દશામાં પણ તમારી પ્રીતિને યોગ્ય તેઓ મને ગણતાં હતાં તો તેમણે કોઈ બીજાને જ માર્ગ લીધો હતો.

કુમુદ—તે તેમને સુઝ્યું નહીં.

સર—યથાર્થ છે. સામાન્ય સંબંધીઓનાથી જુદા માર્ગ ક્યારે સુઝે કે જોનારને આપણા ઉપર નિષ્કામ પ્રીતિ હોય તો જ. સર્વ મનુષ્યને બધે લોચન હોય છે, પણ આવી પ્રીતિથી વળી ત્રીજું અતિરેચનીય લોચન પ્રકટ થાય છે અને નવી દૃષ્ટિ આપી નવા માર્ગ સુઝાડે છે. તમારાં વચનો અને તમારી અવસ્થાનો વિચાર કરતાં તમને એ ત્રીજું લોચન હોય એવું મને પ્રથમ પણે સુઝ્યું નહીં, પણ પાછળથી વિચાર થયો કે રખેતે તમને એ ત્રીજું લોચન હોય ! એ વિચારને બળે, એ શંકાને બળે, મહારું હૃદય વલોવાવા લાગ્યું અને તેમાંથી હું માખણું કહોડું ત્યાર પહેલાં તો તમારા પ્રારબ્ધે તમારા શરીરને હોમી દીધું ને મહારા વલાણાને નકાસું કરી દીધું ! તમને સુખમાં અને સંતોષમાં જોઈ તો મહારા હૃદયનું નિષ્ફળ મન્થન બંધ પડે અને હું મહારા ત્યાગથી મળેલાં ધારેલો શમ પામું એ સ્વાર્થ ધારણથી હું સુવર્ણપુરમાં આવ્યો. સુવર્ણપુરને અનુભવે સિદ્ધ કર્યું કે મહારો ધર્મ શાંત સંન્યસનનો નથી પણ વ્યર્થ સંન્યાસની વિડમ્બનામાં ભ્રમણ કરવાનો છે. તમારું મહારાથી જોવાયું પણ નહીં ને અટકાવાયું પણ નહીં. પશ્ચિમ બુદ્ધિથી સુઝેલું મહારું શાણપણ તમને આપવાની પ્રવૃત્તિ કરી અને મહારાથી ન બુલાતી વાત તમે બુલી જતા એવો માત્ર શસ્ત્રાથી ભરેલો ઉપદેશ તમને

આપવાનું હાથમાં હતું તે આપીને હું ત્યાંથી નીકળ્યો ને અંહી આવ્યો. અત્યંત દુઃખને બળે અને શુદ્ધ પ્રીતિની જ્વાળાએ તમારું શુભ રહેલું ત્રીજું લોચન ઉઘાડ્યું. અને તમે અંહી આવ્યાં ! કુમુદસુન્દરી ! તમારા ત્રીજા લોચનની જ્વાળાએ આજ મહારું પણ ત્રીજું લોચન ઉઘાડ્યું છે અને તમારા હૃદયમાં તો શું પણ તમારા શરીરમાં યે હું જુદી જ મોહક સુન્દરતા દેખું છું અને એ લોચન હજી શું શું કરાવશે તે સમજાતું નથી. તમારે માટે ધર્મનો અત્યય કરવા હું તત્પર નથી—તમારો પક્ષપાત હું કરતો નથી—એ ધર્માત્મ્યની અને એ પક્ષપાતની સર્વ વૃત્તિનો અને શક્તિનો સૂત્રધાર તો આ ત્રીજું લોચન જ છે. આ લોચનના પ્રકાશ તમારી અને મહારી પાસે નવાં સ્વપ્ન ઉભાં કરાવે છે અને નવા અભિલાષ ઉભા કરે છે.

કુમુદ—એક વારના સાહસનું પરિણામ પામનારે બીજું સાહસ આરંભતા પહેલાં વિચાર કરવો જોઈએ. તમે કહો છો કે તમારી અનુવૃત્તિ કરી હું તમારી પાછળ આવી શકી હત તો તમે જુદો વિચાર કરત. તમે શું કરત ? ગૃહત્યાગ પડતો મુકત ? એ વેળા આ વીશે શો વિચાર કર્યો હતો ? હવેના આજના મહારા અનુભવ પછી મહારું ભાગ્ય કેવે માર્ગે લેવાનો અભિલાષ રાખે છે ? સર્વ પ્રશ્નો પુછ્યા પણ આ બે પ્રશ્નો પુછતાં મહારું હૃદય કંપે છે. સરસ્વતીચંદ્ર ! તમે મહારામાં એવો શો દોષ દીડો હતો કે તમે જાતે મહારામાં ઊત્પન્ન કરેલી પ્રીતિની પરીક્ષા કરવાનું આમ બાકી ગણ્યું ? મહારા પિતાની વાત ગમે તે હો, પણ હું તો મુગ્ધ હતી, તમારાથી કાંઈ તાંતણે બંધાઈ હતી, મહારું હૃદય તમારામાં પરોવાયું હતું—વણાઈ ગયું હતું ! મહારી ચિન્તા તમારે જાતે કરવાની ન હતી ? તમે તે ચિન્તા તે કાળે કેવી કરી અને અત્યારે કેવી કરો છો ? નહી, હવે તો મહારી પરીક્ષા સંપૂર્ણ થઈ હશે ? હું કેવી રીતે પાસ નપાસ થઈ છું તે કહી દો—થોડા શબ્દોમાં સ્પષ્ટ વચન કહી દેજો—તમારા હૃદય ઉપર એક પાતળો સરખો પણ પડદો હવે ન રાખશો. હવે રાખશો તો કુમુદની ત્રીજી આંખ એનો પોતાનો જ પ્રલય કરશે તે નિશ્ચિત જાણજો. ઓ મહારા બહાલા ! આવું આવું સુન્દર વાંચેલું ને વિચારેલું તેનો આવો દૂર પ્રયોગ આમ મહારા ઉપર જ કર્યો ?

આ બોલતાં કુમુદની આંખો આંસુથી છલકાતી હતી.

સર—હું એ સર્વ વાતમાં મહારો અપરાધ સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકારું છું. મહારી મૃત્યુતા અને મહારો દોષ તમને વસતો ન હતો ત્યાં સુધી મહારું

પ્રાયશ્ચિત્ત ન હતું. હું કેવો દુષ્ટ છું તે તમે આજ સમજ્યાં. અને હવે હું તમારી પાસેથી ક્ષમાનો કંઈ અધિકારી થયો હઉં તો તે મને આપજો ને ન થયો હઉં તો ગમે તે માર્ગે પણ મહારાથી તમારા અત્યંત દુઃખી મનને સુખ પ્રાપ્ત થશે તો તે જ આ દુઃખી જીવને શાંતિ આપશે.

કુમુદ—સરસ્વતીચંદ્ર ! આ દીનતા છોડીને મહારી નિઃશ્વાસ તમ કરશે તો મને હજી તમારામાં એટલે સુધી વિશ્વાસ છે કે મહારી અને તમારી ઉભયની શાન્તિ અને તૃપ્તિ સાથે લાગી થશે. સંસાર દુષ્ટ છે તેમાં પડેલાં નિર્મળ પાણી મેલાં થાય છે. વિદ્યા રસાયણ જેવી છે તે વાપરતાં આવડે તો ગમે તેવા પાણીને નિર્મળ કરે અને ન આવડે તો તેમાં પ્રાણુધાતક રસ પણ ભરે. જ્ઞાન તો અગ્નિના જેવું છે ને તેના પર પડેલાં નિર્મળ અને મલિન ઉભય પાણી ઉડી જાય છે. નિષ્કામ અને ઉચ્ચ રસની પ્રીતિ એકલી જ પાણીમાં નિર્મળ^૧ પેડે ગમે તે હૃદયમાં પડતાં વાર એ હૃદયને નિર્મળ કરી નાંખે છે અને તેને પીવા જેવું કરે છે. મહારા ચંદ્રની વિદ્યાએ મને ઠગી—અને એ વિદ્યાએ આપણો આવો વિયોગ કરાવ્યો. કુમુદ હવે એ વિદ્યાનો વિશ્વાસ નહીં કરે. તમારી વિદ્યાને સ્થાને પરમ જ્ઞાન તમને પ્રાપ્ત થયું હોય અને આ ભગવી કૃત્યાએ તમારા પિતાના અભિલાપ સર્વથા નષ્ટ જ કર્યા હોય તો તે જ જ્ઞાન વડે મહારા પણ સર્વ વિકારનો નાશ કરી દો. પણ તમે કેવળ જ્ઞાની નથી, તમારી પ્રીતિ જ્ઞાનનાથી છુટી પડી ગઈ નથી, ને તમે તમારી પ્રીતિને ઝોળખતા નથી એટલી હું તેને ઝોળખું છું—એ પ્રીતિમાં જ મહારી આશા છે ને તે તમારી પાસે ઉત્તમ ઉત્તર જ અપાવશે.

સર—એ તો જે કરે તે ખરું. ચંદ્રનો ન્યાય કુમુદના હાથમાં નથી પણ એના હૃદયમાં જ છે. તમે મને એ પ્રશ્ન પુછ્યા—નહીં વારુ ? એક તો એ કે ત્યાગકાળે મહેં તમારો શો વિચાર કર્યો અને બીજો એ કે અત્યારે શો વિચાર કરું છું.

કુમુદ—એ જ.

સરસ્વતીચંદ્રે નિઃશ્વાસ મુકી વાર્તા ચલાવી.

“ મુંબાઈમાં તો એટલો જ વિચાર કર્યો હતો કે રત્નનગરી જવું અને અજ્ઞાતરૂપે તમારા મનની ઇચ્છા જાણી લેવી.”

કુમુદ— જાણીને શું કરવું હતું ?

૧ આ પદાર્થ મેલા પાણીમાં નાંખ્યાથી મેલ નીચે જસે છે ને નિર્મળ પીવા જેવું પાણી ઉપર તરે છે.

સરં—તમારી પ્રીતિ પ્રબલિત હોય તો તમારી પ્રાપ્તિ છતાં થઈ તમારા પિતાને મળવું ધાર્યું હતું. એ તમારા વિવાહને અનુકૂળ થાત તો સ્ત્રીતાને લેઈ રામ ગયા તે દમયન્તીને લેઈ નળ ગયો હતો તેમ હું તમને સાથે લેઈ જાત. તમારા પિતા તમને અનુકૂળ ન થયા હતા તો તમારું પ્રારબ્ધ નક્કી કરવા તમે સમર્થ થાત ત્યાં સુધી હું મહારી ઇષ્ટ યાત્રામાં મગ્ન રહેત અને સમયપરિપાક થતાં તમને મહારી સાથે લેવા આવત. તેમ ન થયું. સમુદ્રમાર્ગે રત્નનગરી આવતાં પ્રતિકૂળ પવનને લીધે દિવસ વીતી ગયા. ત્યાં આવ્યો ત્યારે તો તમે સુવર્ણપુર ગયાં હતાં તે પંછીનો ઇતિહાસ તમે જાણો છો.

કુમુદં—હા...શ! આજ મહારા હૃદયનું મહાશય દૂર થયું. મને હાનિ કરનાર તમે ન નીવડ્યા—વિધાતા નીવડ્યો. મહેં બે કટાક્ષનાં વચન કહ્યાં તે હવે ઉતાવળ કરી લાગે છે. આજ મને સિદ્ધ થયું જણાયું કે તમારી પ્રીતિમાં ધર્મ રહેલો છે ને તમારા ધર્મમાં આ રંક જાત ઉપર પ્રીતિ રહેલી છે. મહેં તમને વગર તપાસે મહેણું દીધું. મને પ્રથમથી આ કેમ કહ્યું નહીં કે તમને એ વચન કહી દુઃખી કરવાના પાપમાંથી હું ઉગરત ? વારુ, ત્યારે મને લખેલા પત્ર કે શ્લોકમાં તો તે કંઈ ન હતું.

સરં—ના, ન હતું. એ પત્ર તો તમને મહારા ભણીના ઋણમાંથી મુક્ત કરવા લખ્યો હતો; પણ રજનિ વાટ જીવે તો ફરતો ફરતો બીજે દિવસે ચન્દ્ર પણ આવી પહોંચે એટલી બારી તમારી આશાને માટે મહારા શ્લોકની અન્યોક્તિમાં ધ્વનિત હતી.

કુમુદં—હા ! મહારામાં જ એટલી જડતા કે તે ધ્વનિ મહારીપાસે બહેરા આગળના ગાયન જેવો રહ્યો ! મહારું ભાગ્ય જ દુકું.

કુમુદે કપાળે આંગળી અરકાડી.

સરં—હવે આ સ્થાનમાં આ સમાગમ થવાનો પ્રસંગ આવતાં તમારે માટે બે ત્રણ વિચાર મહેં કર્યા છે ને બાકીના તમારે કરવાના રાખ્યા છે.

કુમુદં—કે—

સરં—બ્રહ્મચર્ય અને ચતુર્થાશ્રમ તો એકલી સ્થિતિને માટે છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં દમ્પતી ગૃહમાં રહે છે તો વાનપ્રસ્થમાં વનમાં રહે છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં તે સુખને માટે પ્રયત્ન કરે છે તો વાનપ્રસ્થમાં કલ્યાણને માટે પ્રયત્ન કરે છે. ગૃહસ્થાશ્રમના બ્યાપારો અપ્રયત્ને જેટલું કલ્યાણ થાય તેટલું થવા દે છે ને તેને માટે પ્રયત્નનો અવકાશ મળતો નથી. વાનપ્રસ્થમાં મુખ્યાર્થને માટે તિરસ્કાર નથી તો પ્રયત્ન પણ કરવામાં આવતો

નથી. અધર્મ અને પાપ તો ઉભયમાં વર્જ્ય છે. આણું વાનપ્રસ્થ આપણે માટે વિહિત છે. તેના ત્રણ પ્રકાર થાય છે. ત્રણેમાં પ્રીતિના અદ્વૈત યજ્ઞ સધાય છે. પ્રથમ પ્રકારમાં તારામૈત્રક યજ્ઞ સધાય છે. ચુડુઓધી અને તેની સ્ત્રી વનમાં પ્રવ્રજિત સ્થિતિમાં રહેતાં હતાં^૧ અને એકબીજાની દૃષ્ટિ આગળ પ્રત્યક્ષ રહી સ્ત્રી સ્વામીની પરિચર્યા કરતી હતી અને સ્વામી સ્ત્રીને ઉપદેશ કરતો હતો. દમ્પતીની આવી અસ્પર્શ દૃષ્ટિસેવાનાં જડ દૃષ્ટાંત ચંદ્ર અને કુમુદનાં, ને સૂર્ય અને કમળનાં, છે. એ દૃષ્ટિસેવાનાં આયુષ્યમાં દમ્પતીની વેદીઓ સમીપ અને પ્રત્યક્ષ રહે છે અને સૂક્ષ્મ શરીરરૂપ પશુનો સંયોગ રહે છે અને તેમના યાગવિધિમાં સર્વથા સર્વદા અદ્વૈત પામેલા પશુનાં અર્દ્ધાંગ પ્રત્યક્ષ સમાગમથી યજ્ઞ કરે છે. એથી વધારે સમાગમ વાનપ્રસ્થ દમ્પતી એકાગ્નિ યજ્ઞમાં રાખે છે. રામ અને સીતાએ નેવિશ્વંતર^૨ અને તેની સ્ત્રીએ આવા યજ્ઞના એકાગ્નિ, વેદીઓનું અદ્વૈત રાખી, રાખ્યા હતા. ત્રીજી સ્થિતિ પરોક્ષ વેદીની છે. એ સ્થિતિ વિહારપુરી ને ચંદ્રાવલીમૈયા પાળે છે તે. એ જ સ્થિતિ દ્રૌપદીએ વૈરાટરાજના નગરમાં સૈરંધ્રિરૂપે પાળી હતી. એમાં આત્માગ્નિનું અદ્વૈત રહે છે ને ક્રિયાગ્નિની જ્વાલાઓ એક દિશામાં બળે છે પણ તેમની વેદીઓ પરસ્પરથી પરોક્ષ રહે છે. આ ત્રણ માર્ગ મને સુઝે છે. એથી ચોથો તમને સુઝે તે.

કુમુદ૦—એમાંથી કીયા માર્ગમાં અધર્મનું ભય ? તમે સર્વ વાતમાં ધર્મવિચાર કરોછો તો ધર્મના અત્યયની ભીતિ ન રાખવાની શાથી ધારી ? સર્વમાંથી કલ્યાણનો માર્ગ કીયો ? તમે જેને એકાગ્નિયજ્ઞ કહો છો તેમાં શું અધર્મની ભીતિ નથી ?

સર૦—લોકવ્યવસ્થા જેથી ઉત્તમ થાય અને આત્મસિદ્ધિમાં વિઘ્ન ન આવે એવાં બંધનથી સર્વ સાધુજનો જાતે બંધાય છે અને એ બંધન તે એમના ધર્મ અને એવાં બંધનનો ત્યાગ તે અધર્મ. સંસારીજનો

૧. સ તયાડનુગમ્યમાનશ્ચક્રવાક ઇવ ચક્રવાક્યા ગ્રામનગરાનિગમાનનુવિચરન્કદાચિત્કૃતમક્તકૃત્યઃ કસિંમશ્ચિત્પ્રવિવિક્તે શ્રીમતિ નાનાતરુગહનોપશોભિતે ઘનપ્રચ્છાયે કૃતોપકાર ઇવ કચિત્કચિદિનકરકિરણચન્દ્રકૈર્નાનાકુસુમરજોડવકીર્ણધરણીતલે શુચૌ વનોદેશે ધ્યાનવિધિમનુષ્ઠાય સાયાહ્નસમયે વ્યુત્થાય સમાધેઃ પાંસુકુલાનિ સીવ્યતિ સ્મ ॥ સાપિ પ્રવ્રજિતા તસ્યૈવ નાતિદૂરે વૃક્ષમૂલમુપશોભયમાના દેવતેવ સ્વેન વપુષઃ પ્રમાવેણ વિરાજમાના તદુપદિષ્ટેન મનસ્કારાવિધિના ધ્યાયતિ સ્મ ॥ જાતકમાલા.

રાગદ્વેષથી અને અજ્ઞાનથી પોતાનો શુદ્ધ ધર્મ જાણી શકતા નથી, માટે તેમને માટે શાસ્ત્રાદિની આજ્ઞા અને વ્યવસ્થા છે. સાધુઓ પોતાના ધર્મ અધર્મ જાતે જોઈ શકે છે અને તેથીજ તેઓને મનઃપૂત કરેલા કાર્યને ધર્મરૂપ ગણવાનો અધિકાર છે. કુમુદસુંદરી! મધુરી! સાધુજનો જેને અધર્મ ગણે છે એવો અધર્મ તો મહારા બતાવેલાં એક પણ માર્ગમાં નથી. સંસાર જેને અધર્મ ગણે છે તેનું ભય એકાગ્નિયજ્ઞમાં છે. જે કારણથી હું લોકાપવાદની અવગણના કરવી ધર્મ્ય ગણું છું તે જ કારણથી સંસારના માતેલા આ અધર્મની ઉપેક્ષા કરું છું. સંસાર છોડે તેને સંસારની વ્યવસ્થાના ધર્મ પાળવાની આવશ્યકતા નથી. તેમના ધર્મ તો નિષ્કામ અને મનઃપૂત માર્ગ ઉપર યાત્રા કરવામાં જ સમાપ્ત થાય છે.

કુમુદ૦—કામાદિ વિકારોને અવકાશ આપવો એ નિષ્કામતા કેમ કહેવાય? એ તો વાંઝણીને પુત્ર છે કહીએ ને કામને નિષ્કામ કહીએ તે એ વાત એકજ જાતની થઈ ગણવી.

સૂર૦—યજ્ઞાર્થ વેદીનું પોપણ અને તર્પણ ઉભય આવશ્યક છે. અન્ય તાપથી તપ્ત ન હોય તો જ વેદી યજ્ઞાગ્નિના તાપને જલેવાને માટે સમર્થ થાય છે. જે અંતરાત્માની સૂક્ષ્મ ગતિથી ત્રસરેણુકજીવન બંધાય જ તો તેની વેદીઓ અન્યતાપથી અતપ્ત હોય તો જ યજ્ઞાગ્નિને માટે સમર્થ થાય છે. જડરાગિની શાંતિથી જેમ એકાંગ વેદી પુષ્ટ થાય છે, તેમ કામાગ્નિની શાંતિથી ત્રસરેણુક વેદી તૃપ્ત થાય છે. કોઈ ધર્મકાર્યને માટે આ તાપને નષ્ટ કરવા આવશ્યક હોય તો સાધુજનો ક્ષુધાસહનને અને અહમ્કારને પોતાના ધર્મરૂપ ગણે છે અને તેવે સમયે પણ જે ઇન્દ્રિયગ્રામને વશ નથી રાખી શકતાં તે પામર અને કામકામી ગણાય છે. સાધુજનોના યજ્ઞવિધિને માટે ત્રસરેણુક જીવનને જે સમર્થ વેદી જોઈએ તે વેદીને કામાદિના પરાજયના ફલેશમાં નાંખવાથી નિર્જળ કરવામાં આવે તે તેથી યજ્ઞમાં ન્યૂનતા આવે તો સાધુઓ તેને એક પ્રકારની શમવિઝમ્બનાના રૂપનો અધર્મ ગણે છે ને એવો અધર્મ ત્યાગી કામદ્રેષી ગણાય છે. માટે જે કામની તૃપ્તિમાં કામને કામ પણ નથી અને દ્વેષ પણ નથી તે કામને નિષ્કામ કહેલો છે ને તેનો યોગ સાધુજન વિના બીજાનાં હૃદયને થવો અશક્ય છે. મધુરી! મહે જે માર્ગ દર્શાવેલા છે તે સર્વ માર્ગ સાધુજનોના સૂક્ષ્મ સનાતન ધર્મની દૃષ્ટિવડે પાવન કરેલા છે, અને તમને તેમાંથી જે પવિત્ર લાગે તે સ્વીકારવા અધિકારી છો.

કુમુદ૦—જે ક્લેશને શમવિડમ્બના ક્લેશ છે તેનું શું આપે જાણી જોઈને સહન નથી કર્યું? જે કર્યું છે તો તે ધર્મ ધારીને કે અધર્મ ધારીને કર્યું છે? તેમાં ધર્મ હોય તો કીયો છે?

સર૦—એ ક્લેશ મહં અનુભવ્યો છે તે જાણી જોઈને ધર્મ ગણીને વેઠેલો છે. મહારા યજ્ઞને તે ક્લેશ પ્રતિકૂળ નથી. પણ એ ક્લેશનો અનારંભ પ્રતિકૂળ છે, અને માટેજ એ ક્લેશ મહારે ધર્મરૂપ છે.

કુમુદ૦—એ છેલ્લી કહી તે પ્રતિકૂળતા કેઈ પાસની છે?

સર૦—શુદ્ધ અપ્રતિહત દમ્પતીધર્મમાં પણ કામાદિનો એકને આદર હોય તે બીજાને અનાદર હોય તો તેની તૃપ્તિ આદરવાળા અંગે શોધવી અધર્મ છે; અને આદરવાળાના આદરને અનાદર જન પ્રતિકૂળ થાય તો તે એ અનાદરવાળા અંગનો અધર્મ છે.

કુમુદ૦—ધર્મ એનો એક હોય. એકનો ધર્મ તે બીજાનો અધર્મ કેવી રીતે થાય?

સર૦—દરિદ્ર યજ્ઞમાનને ઘેર પૂજ્ય અતિથિ આવે ત્યારે દરિદ્રતા છતાં યજ્ઞમાન આદર કરે તે જ તેનો ધર્મ, અને એ દરિદ્રતામાં ઉમેરો થવા દેઈ અતિથિ એ આદરનો સ્વીકાર કરે તો તે એ અતિથિનો અધર્મ.

કુમુદ૦—એક પાસ આદર અને બીજી પાસ અનાદર હોય તો રસભંગ^૧ તો થાયજ, પણ દયાળુ યજ્ઞમાનનો ધર્મ તે અતિથિનો અધર્મ સંભવી શકે એવી સૂક્ષ્મ વ્યવસ્થાનો પ્રસંગ આજ જ જાણ્યો.

સર૦—રસભંગ થાય તે જડતાથી અને ધર્મભંગ થાય તે દુષ્ટતાથી.

કુમુદ૦—સત્ય છે. આપ શુદ્ધ ધર્મને ઐષ્ટ રસના માર્ગના પ્રાજ્ઞ છે. મહારું હૃદય આજ અપૂર્વ શાન્તિ અનુભવે છે અને મહારી વાસનામાત્ર તૃપ્ત થઈ લાગે છે. હવે માત્ર મહારો ધર્મ શો તે વિચારવાનો ધર્મ પણ આપે મહારે શિર મુક્યો તેટલું બાકી.

સર૦—હૃદય હૃદયની દૃષ્ટિ ભિન્ન હોય છે, શક્તિ ભિન્ન હોય છે, અને પોતપોતાની દૃષ્ટિનું ને વૃત્તિનું સંવેદન^૨ તો સર્વ જાતે જ કરી શકે છે માટે આ વ્યવસ્થા તમને દર્શાવી છે.

૧. અનાદરોત્ક્રાંતિયોઃ પ્રસિધ્યતા મમાગમેગપિ રતિર્ન માં પ્રતિ ॥ કાલિ-દાસ.

૨. સંવેદન 'શબ્દમાં intuitive perception તેમ instinctive impulse એ બે અર્થના ધ્વનિ છે.

કુમુદ૦—સૂક્ષ્મ પ્રીતિના અદ્વૈતમાં દૃષ્ટિનાં તેમં શક્તિનાં સંવેદન પણ અદ્વૈત પામે છે.

સર૦—એ પ્રીતિની પરિપાકદશાનું કૃળ થાય છે.

કુમુદ૦—હું એ દશાની વાંટ જોઈશિ.

સર૦—તમે તે જોવા અધિકારી છો.

કુમુદ૦—આપણી પ્રીતિના આદિકાળમાં આપે જે વચનામૃત મહારા હૃદયમાં મહારાથી જીરવાય એવું કરી રેડ્યું હતું તે જ વચનામૃતના અનુભવનું અત્યારે આસ્વાદન કરું છું. પ્રિય ચન્દ્ર ! તમે જે રસધર્મ સમજાવ્યા તેના ઘનથી તમારા મનની ને તેના ગ્રહણથી મહારા મનની શાન્તિ અને તૃપ્તિ દેખાય છે તે તે વચનામૃતના અનુભવનો સ્વાદ આપે છે.

સર૦—કીયું તે વચન ?

કુમુદ૦—તે કહું—

“ Our feet now, every palm,

“ Are sandalled with calm,

And the dew of our wings is a rain of balm;

“ And beyond our eyes

“ The human love lies

“ Which makes all it gazes on paradise.”

“ મોત્ર ભૂતકાળનું સ્મરણ થાય છે ત્યારે આ શાન્તિ ભગ્ન થાય છે.”

સર૦— તરતિ શોકપાત્મવિત્ એ શ્રુતિનો યથાર્થ અવબોધ આ શાન્તિના વર્ષાદને વરસાવે છે તેનો અભિષેક તમે પણ કાળક્રમે અનુભવશે તે ઇંગ્રેજીમાં પણ એ જ કવિ માર્ગ દર્શાવે છે કે—

“ To suffer woes which hope thinks infinite;

“ To forgive wrongs darker than death or night;

“ To defy Power which seems omnipotent;

“ To love and bear; to hope till hope creates

“ From its own wreck the thing it contemplates;

“ Neither to change, nor falter, nor repent;

“ This, like thy glory, Titan, is to be

“ Good, great, and joyous, beautiful and free;
“ This is alone Life, Joy, Empire, and Victory”^૧

કુમુદ૦—એ પણ સમજાવેલું છે તે હવે સત્ય લાગે છે. માત્ર આ કલ્યાણની સિદ્ધિનો હવે પછીનો માર્ગ કેવો લેવો તેને માટે વિચાર કરવાનો મને સોંપેલો છે તે મ્હારે કરવાનો બાકી રહે છે.

સર૦—તમારા સુંદર હૃદયમાં જે બુદ્ધિ અને અભિલાષ થશે તે સુંદર જ થશે.

કુમુદ૦—એનો કંઈ નિયમ નથી.

પ્રકરણ ૩૦.

સિદ્ધ લોકમાં યાત્રા ને સિદ્ધાંગનાઓનો પ્રસાદ,

અથવા

શુદ્ધ પ્રીતિની સિદ્ધિનું સંગત સ્વપ્ન.

Before the starry threshold of Jove's Court
My mansion is, where those immortal shapes
Of bright aerial spirits live insphered
In regions mild of calm and serene air,
Above the smoke and stir of this dim spot
Which men call Earth, and with low-thoughted
care,

Confined and pestered in this pinfold here.
Strive to keep up this frail and feverish being;
Unmindful of the crown that Virtue gives;
After this mortal change, to her true servants
Amongst the enthroned gods on sainted seats.
Yet some there be that by due steps aspire
To lay their just hands on that golden key
That opes the palace of Eternity.

To such my errand is; and, but for such,
I would not soil these pure ambrosial weeds
With the rank vapours of this sin-worn mould.

Milton's Comus.

જણ થોડી વાર નીચું જોઈ, થોડી વાર એક ખીજનાં
સામું એક ટશે જોઈ, જેસી રહ્યાં. ફલાહારનું પાંદડું
ખાલી થઈ ક્યારનું વચ્ચે પડી રહ્યું હતું તેને એક પવનને
ઝપાટે આવામાં ઉરાડી દીધું, અને ઉડીને સરસ્વતીચંદ્રના
ખોળામાં, જ્યાં પ્રથમ કુમુદ સુતી હતી ત્યાં, પહોં. કુમુદનું

લક્ષ્ય એણી પાસ પ્રથમ ખેંચાયું ને એણે એ પાંદડું લેઈ લીધું ને ઉડીને જહાર
નાંખી દીધું. પાંદડું લેતાં લેતાં થએલા અજ્ઞાત સ્પર્શના મન્મથચમત્કારને
જળે જહાર નાંખવા જતી જતી અને નાંખતી નાંખતી પણ તે કંઈક પરવશ
થતી હતી, અને પાણીનો હેલારો એક પાસનો થાય ને પવનનો ઝપાટે
સામી પાસનો આવે ત્યારે કમળની નાળ એક પાસ ખેંચાય ને તેનું પત્ર-
સંપુટ અવળું વળી જાય તેમ તે નાળ જેવું શરીર રવેશ ભણી ખેંચાયું
અને મુખકમળ પાછું વળતું હતું. સરસ્વતીચંદ્ર પણ બેઠો બેઠો તે જ જોયાં
કરતો હતો અને સમુદ્રની ભરતીની સાથે માછલાં તણાય તેમ એના તન-
મનના વેગ સાથે એની આંખો પણ આમ આગળ ધક્કેલાતી હતી. છતાં
એ ઉઠ્યો નહીં અને કુમુદ પછું આવીને પ્રથમને સ્થાને પાછી બેઠી. જેસતાં
જેસતાં આકાશને ને ચંદ્રને જોઈ રહી ફેરવા લાગી.

“અર્ધ રાત્રિ વીતી ગઈ. આપ હવે કંઈ નિદ્રા લેશો?”

“હા.”

“કીયું સ્થાન આપને ઇષ્ટ થશે?”

“જે તમને ઇષ્ટ હશે તે જ મને ઇષ્ટ થશે.”

કુમુદ વિચારમાં પડી જોઈ રહી. “આ વાક્ય દ્વિઅર્થી નથી?
એનો અર્થ કેવો લેવો?” મનમાં શંકા થઈ ને મને જ તેનું સમાધાન
કરી ઉત્તર દેવડાવ્યો. “પ્રિયચંદ્ર! મ્હારે માટે જે ઇષ્ટ હોય તે જ
આપને માટે ઇષ્ટ હોવાનો સંદેહ છે ત્યાં સુધી આપને માટે મને આપના
વાળી શુદ્ધ ઇષ્ટ છે ત્યાં આપ પધારો, અને હું મ્હારે માટે આ જ સ્થાન
ઇષ્ટ ગણું છું. આપ હવે પધારો.”

“એ જ ઉત્તમ વાત છે.” સરસ્વતીચંદ્ર ધીમે રહી ઉઠ્યો, જરીક વાર દૃષ્ટિવડે કુમુદનું સર્વોગ ધ્યાનમાં લેઈ લેઈ, પુલ ભણી ફર્યો અને ઘણી વાર લગાડી પગલા પછી પગલું ભરતો ચાલ્યો. કુમુદ પણ ઉડી તેની પાછળ પાછળ ચાલી—તેને એણે જોઈ પણ કંઈ ખોલ્યો નહી. કુમુદે પોતાને માટે પાથરેલી પથારી સાથે લેઈ લીધી ને બે જણ સૌમનસ્યગુફામાં પુલ ઉપર થઈને આબ્યાં. સાધુજનોએ સરસ્વતીચંદ્રને માટે વસ્ત્ર પાથર્યું હતું તે કુમુદે લેઈ લીધું, તેને સ્થાને પોતાની કંઈક જાડી પથારી પાથરી, તે ઉપર મૂળ વસ્ત્ર ચાદર પેઠે પાથર્યું, અને પોતે પાછી ફરી.

સર૦—તમે એવી શિલા પર સુશો ને મને આ કોમળ પથારીમાં સુવાની આજ્ઞા કરશો તો મને નિદ્રા નહી આવે.

કુમુદ૦—પથારી એક ને સુનાર બે ત્યાં પૂજનીય જતે પથારીનો સ્વીકાર કરવો એ પૂજક જનના ઉપર અનુગ્રહ કરવાનો માર્ગ છે.

સર૦—સાધુજનોમાં એવા લેદનાં કાર્ય વર્ત્ય ગણાય છે.

કુમુદ૦—હું હજી સાધુતા પામી નથી. મહારું હૃદય હજી સંસારી જ છે.

સર૦—તમે સાધુ જ છો.

કુમુદ૦—આપ મહારા અતિથિ છો.

સર૦—મને શિલાશયનનો પરિચય છે ને મને પ્રિય પણ તે જ છે અથવા તમે મહારાં અતિથિ છો.

કુમુદ૦—મને ગમતી વાત કરવાનું આખે વચન આપેલું છે.

સર૦—હું ગંધાયો છું.—તો વધારે નહી તો આ મહારા વાળું જ વસ્ત્ર અને મહારી કન્યાનો સ્વીકાર કરી લેઈ જવ ને તેના ઉપર શયન કરજો.

કુમુદ૦—ભલે, એટલાથી પ્રસન્ન થાવ.

કુમુદ તે લેઈને પુલ ઉપરથી ચાલી. સરસ્વતીચંદ્ર સુઈ ગયા. કુમુદ કન્યા વગેરે ખોળામાં લેઈને પોતાની ગુફામાં એટલા ઉપર બેઠી. તેને નિદ્રા દેખાઈ નહી. કન્યાને જોઈ રહી અને તેને એક હાથે ઉંચી કરી જોવા લાગી.

“કુમુદ ! જેના પવિત્ર ખોળામાં તારા બ્રહ્મ શરીરને અદ્વિષિત વાસ મળ્યો તેની પવિત્ર કન્યાને શું તું તારા શરીર નીચે ડાબી ચાંપીને નિદ્રા પામીશ ? મહાત્માના શરીરનું રક્ષણ કરનારી પવિત્ર કન્યા ! આજની રાત્ર

તને એ મહાત્માનો પ્રસાદ ગણી મહારી છાતી સાથે ચાંપી રાખીશ અને તારી પવિત્ર ઉંઘથી નિદ્રા પામીશ. કન્યા ! આ પતિત હૃદયને તું પાવન કરજે.”

એ વસ્ત્રો બે હાથ વચ્ચે ધાલી, છાતી સરસાં ચાંપી રાખી, કુમુદ ઓટલા ઉપર સુતી. સુતાં સુતાં પણ નિદ્રાને ઠેકાણે વિચાર આવવા લાગ્યા ને આંખો મીંચાઈ ઉઘડવા ને ઉઘડી મીંચાવા લાગી.

“ શુદ્ધ પ્રીતિ તે આ જ !—મહારા હૃદયમાંની નહી પણ એ મહાત્માના હૃદયમાં છે તે જ ! કેવું ઉદાર અને શુદ્ધ હૃદય ? મહારી ક્ષુદ્રતા તો એમાં વસતી જ નથી ! મહારા ઉપર આ તે દેવો પક્ષપાત ! સંસારમાં પિતાના કરતાં પત્ની ઓછી ગણાય છે. પિતાના કરતાં, માતાના કરતાં, ને કુટુંબમાત્ર કરતાં પતિને વિશેષ ગણવા એ વાતને ઉત્તમ ગણનાર જે સંસાર છે તે જ સંસાર પતિનો પત્ની ભણી આવેો ધર્મ ગણતો નથી ને એ ધર્મને અધર્મ ગણે છે. મહારો ચંદ્ર મહારે માટે એ અધર્મ ગણતો ધર્મ પાળે છે, ને સાધુજનો તે વાતનું અનુમોદન કરે છે ! મહારું શરીર અન્ય સ્થાનને વરી ચુક્યું. વરણની મહારી પ્રતિજ્ઞાએને પળાવવા મહારા ચંદ્ર ઇચ્છે છે; ને આ શરીર સંપૂર્ણ રીતે તેમને વશ હોવા છતાં, મનને વારી શકે છે—મનને મારે છે ! કેવી પ્રીતિ ! એનો બદલો હું શી રીતે વાળું ? એમને માટે હું શું કરું ?”

“ મન મારવું એ કેવું કઠણ કામ છે ? મને તેનો તૂર અનુભવ થયો છે ને ઈશ્વરકૃપાએ આપેલાં નિમિત્તોથી—મહારા બળથી નહી—હું શક્તી શક્તી. પણ આ તો ખોતાને બળે જ છતે છે ! હું એમને સ્વાધીન છતાં છતે છે. ને તે શા માટે ? ખોતાને તો ધર્મના અત્યયનો ને લોકના અપવાદનો પણ વાંધો નથી; માત્ર જે મને અનિષ્ટ છે તેને તેટલાથી જ એ અધર્મ ગણે છે.”

“ આજે હું પણ મનને વારી શક્તી છું. મ્હં તો મનને માત્ર વાળું પણ એમણે તો માર્યું. હું તો સંસારના સ્વાદની અનુભવીયણ છું પણ એમનાં રસેન્દ્રિય તો આજ સુધી અભોક્તાની દશામાં જ રહ્યાં છે, ભોગના અનુભવનો રસ કલ્પનામાં પૂર્ણ વિકાસથી સ્પુરે છે ને હૃદયમાં ભરેલો છે, છતાં આવે પ્રસંગે મર્યાદા ન તોડવાની એ હૃદયમાં અપૂર્વ શક્તિ છે તે આજ મ્હં જોઈ ન હતા તો એવી શક્તિ કાઈમાં હોય એમ હું માનત નહી. આવા દૃઢ હૃદયને ઠાંકનારી પવિત્ર કન્યા !”

કન્યાને છાતીમાં ચાંપી, આંખો મીંચાઈ ગઈ. ફેટલીક વારે ઝળકીને જાગી.

“ એ શરીરમાં જ્વર હતો. આંખોનો પ્રવાહ મ્હારા આ શરીર ઉપર હતો. એ હૃદયની વાસના સ્પષ્ટ હતી. ફલાહાર ! માત્ર આંગળીને જ આંગળી અડકી હતી — પણ — પણ — ”

“ એ જ્વર મ્હારે માટે, એ તુમુલ મનોમથન મ્હારે માટે જ — એ એ-
“ મનું મહાયુદ્ધ મ્હારી ઇચ્છાના અભાવને લીધે જ — ”

વળી નિદ્રા આવી. વળી કંઈક ભયંકર સ્વપ્ન થતાં છળી ગર્ધને જાગી ઉઠી બેઠી થઈ.

“ હું નિર્દય છું. ને તે પણ એમના બાણી નિર્દય છું ! દયા ધર્મકે
“ મૂલ હય ! આ સ્થાનમાં જ્વરના વેગથી એમના શિરમાં પિત્ત ચઢી
“ જશે-તો-”

વળી સુષ્ક ગર્ધને નિદ્રા પણ આવી. વળી જાગી.

“ નિદ્રા ! તું કેમ આમ દૂર રહે છે ? આજ તો મન નિશ્ચિન્ત છે ને
“ તૂમ છે. હવે એ સ્વચ્છન્દી મન શામાં ભમે છે ને નિદ્રામાં વિદ્ર પાડે છે
“ તે મને પોતાને પણ સુઝતું નથી. ”

આંખો ચોળતી ચોળતી કન્થા ખોળામાં રાખી બેઠી થઈ.

“ હું જોઉં તો ખરી કે એમની પણ મ્હારા જેવી સ્થિતિ તો નથી
ને હવે એમના જ્વરનું કેમ છે ? ”

ધીમે ધીમે તે પુલ ઉપર ગર્ધને સામેના દ્વારમાં એક હાથ ઢેડે
દેઈ ને ખીજા હાથની બગલમાં કન્થા વગેરે રાખી ઉભી રહી.

સામા ઓટલા ઉપર સરસ્વતીચંદ્ર સુતો હતો. એ ઓટલો પાંચ છ હાથ
લાંબો ને એક હાથ પહોળો હતો. તેના એક છેડા ઉપર પગ રાખી,
તેના મધ્ય ભાગમાં માથું રાખી, સરસ્વતીચંદ્ર સુતો હતો, ઉંઘતો હતો,
ને લપતો હતો.

“ એકના દુઃખમાં અનેકનાં દુઃખ જોઉં છું. કુમુદસુંદરી, ચંદ્રકાન્ત,
તરંગશંકર, ઉદ્ધતલાલ, ગુણસુંદરી, સૌભાગ્યદેવી, — સર્વનાં દુઃખ સૂક્ષ્મ-
દર્શક કાચવડે જોઈ લીધાં અને, ઓ મ્હારા આર્ય દેશ, ત્હારી ભયંકર અ-
નાથતા જોઈ હું કેમ્પુ છું. હું શું કરું ? કુમુદસુંદરી, તમારો ત્યાગ મેં ન
કર્યો હતો તો તમારા અદ્વૈતસહચારમાં રહી દેશની આ સ્થિતિ સુધારવા
હું મથત. કુમારો પુરુષ આ દેશમાં સ્ત્રીઓમાંથી બહિષ્કારમાં છે,
અને સ્ત્રીવર્ગનું કલ્યાણ તમારા જેવી સ્ત્રીના સાધન વિના અશક્ય છે — ”

પણ હવે કામવનનાં વાઘવરુ તમારા સહચારના માર્ગ વચ્ચે ઉભાં રહે છે તે મને કમ્પાવે છે.”

તે લવતો બંધ પડ્યો તે કુમુદસુંદરી સર્વ સાંભળતી હતી તે છેક પાસે આવીને કન્યા પોતાને ખભે નાંખી સુંદર કાન્તવદન જોતી ઉભી રહી.

“ઓ મહારા દેશવત્સવ, રસિક પવિત્ર કાન્ત !” એટલું કુમુદથી બો-
લાઈ જવાયું, સુતેલા નરના શરીર ઉપરના માત્ર પવનને જ—હાથ
પહોળા લાંબા કરી—આલિંગન દીધું તે હાથ નીચા પડતા પહેલાં પાંખ
ખેંચી લીધા, સુતેલા અધરપુટ ઉપર બે તસુ ઉંચે જાગતું અધરપુટ
પળવાર લટકી રહ્યું અને ચહેડો મેઘ વર્ષ્યા વિના વેરાઈ જાય તેમ,
જાતે જ પાછું ઉંચું થઈ ગયું, અને પ્રથમ ઉભી હતી તેમ ટટાર ઉભી રહી.
એમ ઉભી રહેતાં રહેતાં લવી: “આવી સુંદર પવિત્ર યોગમૂર્તિને મહારા
દૃષ્ટ સ્પર્શથી દૂષિત ખંડિત નહી જ કરું !”

વળી સરસ્વતીચંદ્ર લવ્યો.

“Oh; summoning stars! I come! Oh mournful
earth!

“For thee and thine, I lay aside my youth,
“My throne, my joys, my golden days, my nights,
“My happy palace—and thine arms, sweet Queen!
“Harder to put aside than all the rest!”

* * * * *

“Now am I fixed, and now I will depart!”

* * * * *

“And now the hour is come when I should quit

“This golden prison where my heart is caged !”

આ સ્વપ્નના ઉદ્ગાર સાંભળતી કુમુદ ઉભી રહી અને એની આંખમાં
આનન્દનાં આંસુ આવી ગયાં.

“નકી—એમના ત્યાગકાળનું જ આ મનોરાજ્ય એમને આ સ્વપ્નરૂપે
“પ્રત્યક્ષ થાય છે તે એમના મહાત્યાગનું કારણ પણ આવું સૂક્ષ્મ સુંદર
“અને કલ્યાણકારક છે!”

પોતાના હૃદય પર હાથ મુકી લવી.

“ ક્ષુદ્ર હૃદય! આવા મહાશય હૃદયને ત્હારી પ્રીતિના પાંજરામાં
 “ પૂરવાની ત્હારી યોગ્યતા તે ત્હેં શાથી જાણી! એ હૃદયના તો કોઈ
 “ નહાના સરખા ખુણામાં પણ પડી રહેવાને તને સ્થાન મળે તો પણ
 “ ત્હારું મહાભાગ્ય અને એમની પરમકૃપા! મ્હેં એમના પર રોષ ધર્યો,
 “ એમને દોષ દીધો, એમના ભણીની અનેક આશાઓ રાખી, એ સર્વ
 “ મ્હારી જડતા અને દુષ્ટતાનું જ પરિણામ! યોગિરાજ! મને ક્ષમા
 “ કરો! તમારો ચરણસ્પર્શ કરવાનો માત્ર અધિકાર માગું છું અને તે
 “ પણ તમારી ક્ષમા માગવાને માટે! તમે તો ક્ષમાથી પણ વિશેષ
 “ આપ્યું છે, આટલાથી પણ અનેકધા વિશેષ અધિકાર વગરમાગ્યે
 “ આપી દીધો છે! તમે તમારે કરવાનું મ્હારું આતિથ્ય કરી ચુક્યા,
 “ પણ તેનો સર્વ રીતે લાભ લેવાની મ્હારી યોગ્યતાનો વિચાર કરવાનો
 “ ધર્મ મ્હારે શિર બાકી છે. મ્હારે આવી સુંદર યોગભૂતિને ખંડિત
 “ નથી કરવી! માત્ર ચરણસ્પર્શ જ કરીશ.”

કુમુદ ધ્રુજતી ધ્રુજતી આ ચરણ ભણી ગઈ અને ચરણ આગળ
 કંઈક જગા હતી ત્યાં, ચરણ ભણી દટી કરી રહી, બેસી ગઈ, બેસી
 રહી, પણ ચરણનો સ્પર્શ કરવા છાતી ચાલી નહી.

“ મહાત્માના ચરણસ્પર્શમાં તો સંસાર પણ દોષ ગણતો નથી ને
 “ એ તો પાવન થવાનો જ માર્ગ છે.”

સરસ્વતીચંદ્રના ચરણનાં ચાંપવાં એણે, ધીરે રહી, ધીમેથી, આંધ્યાં,
 ત્યાં પોતાનું મસ્તક અરકાણું, ચરણનાં તળીયાંને મધ્યભાગે સુમ્મન કર્યું,
 અને અંતે એ તળીયાં પોતાના ખોળામાં મુકી, હાથવડે આવી રાખી,
 ભીંતને ટેકે, કન્યાને ઉશીકે રાખી, બેઠી બેઠી ગાઢ નિદ્રાને વશ થઈ ગઈ.
 સરસ્વતીચંદ્ર પણ લવતો બંધ થઈ ગયો ને નિદ્રાદેવી એકલી જાગતી રહી.

નિદ્રા જાગતી હતી અને પોતાને વશ થયલાં હૃદયમાં સ્વપ્નની સામ-
 ગ્રી ભરતી હતી.

આપણા તેમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો એક અભિપ્રાય છે કે જાગૃત દશાના
 સંસ્કારોથી^૧ થતા પ્રત્યય^૨ સ્વપ્નરૂપે સ્ફુરે છે.^૩ પણ આ વિષયનું શાસ્ત્ર
 આથી વધારે આજું ધખ્યું નથી. સ્વપ્નમાં કોઈ કવિતા રચે છે તો કોઈ
 શાસ્ત્રવિચાર પણ સાધે છે.^૪ આ સર્વ વાતો તો સાંભળી છે પણ બે

૧. સંસ્કાર: Association. ૨. પ્રત્યય: Impression. ૩. જાગૃતસંસ્કાર-
 રજ: પ્રત્યય: સ્વપ્ન: (પશ્ચિમ દર્શીની દીકા.) ૪. Carpenter's Mental Physiology.

જાણુને એક જ સ્વપ્ન એકજ કાળે થતું સાંભળ્યું નથી પણ તેનો અનુભવ સૌમનસ્યગુણમાં આજ થવા લાગ્યો.

સરસ્વતીચંદ્ર ચતો સુતો હતો અને એના મુખ ઉપર ચંદ્રનો ક્રામળ પ્રકાશ પથરાયો હતો. એના ચરણ આગળ બેઠેલી નિદ્રાવશ કુમુદની આંખો નિદ્રામાં પણ અર્ધ-ઉઘાડી રહી ગઈ હતી અને પ્રથમ જોનારને તે જાગતી જાગતી સરસ્વતીચંદ્રને એક દશે જોઈ રહેલી લાગે એવી એની સ્થિતિ હતી. આવી સ્થિતિમાં તેમને સાથેલાગો સ્વપ્નાદ્ય થવા લાગ્યો અને સ્વપ્નમાં પણ એક જ દર્શન થવા લાગ્યું. તેનું કારણ અનેક રીતે કલ્પાઈ શકે તેમ છે. લલાટ પાછળના અન્તર્ભાગમાં મનુષ્યનું મસ્તિક છે તે સ્વપ્ન-સૃષ્ટિ તેમાં ઉદય પામે છે. સરસ્વતીચંદ્રના મસ્તિકમાંની સ્વપ્નસૃષ્ટિનું કારણભૂત તેજ, એના લલાટખંડાર લલાટ ઉપર રમતા ચંદ્રપ્રકાશમાં ચંદ્રકિરણની નાડીયોમાં, વાદળીમાં પાણી ચઢે તેમ, નાડી-આકર્ષણથી આકર્ષાઈ ચઢતું હોય અને તેમાંથી કુમુદની આંખના ઉઘાડા ભાગમાં થઈને એના મસ્તિકમાં ગયું હોય; અથવા ચંદ્રપ્રકાશમાં જ ઉત્પન્ન થયેલું સ્વપ્ન બે જાણનાં સામસામાં મસ્તિકમાં સાથેલાગું સંયું હોય; અથવા નવા શોધાયલા “રોનજન” કિરણના^૧ યંત્ર જેવી શક્તિ કોઈ સંયોગથી કુમુદના મસ્તિકમાં આવી હોય તે તેના પ્રભાવથી તે પ્રિયજનના મસ્તિકને કે હૃદયને પારદર્શક કરી જોઈ શકી હોય; અથવા એના ગ્રહસંયોગે આ દશા આણી હોય; અથવા પ્રાણુવિનિમયના કોઈ નિયમથી આ ચમત્કાર બન્યો હોય; અથવા કુમુદે કરેલા ચરણસ્પર્શથી જ એને આ સંગત-સ્વપ્નનો લાભ પ્રાપ્ત થયો હોય; અથવા વિષ્ણુદાસ બાવાએ આજથી સાધવા માંડેલી યોગસિદ્ધિનું જ આ ફળ-એમના પરાક્રમરૂપ-હોય. આમાંથી ગમે તે એક અથવા અનેક કારણને બળે અથવા અઘટિતઘટના રચવામાં પ્રવીણ કહેવાતી માયાના ગમે તે બીજા કાર્યને બળે આજ આ બે મસ્તિકમાં બળવાન સંગત સ્વપ્નાદ્ય થવા લાગ્યો. આ જાગતી સૃષ્ટિની કથા મુકી, પ્રિય વાંચનાર, આપણે પણ ગુપ્ત શાંત રહી આ સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરીશું, સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુંદરીની પાછળ પાછળ ચાલ્યા જઈશું, અને આપણાં ચર્મચક્ષુથી જે જોવાય તે જોઈશું.

૧. Capillary attraction. ૨. આ Röntgen Rays, અથવા X Rays. નામના કિરણયંત્રમાં એવી શક્તિ છે કે શરીરના અપારદર્શક ભાગની અંદરના પદાર્થ પણ આ યંત્રથી જોવાય છે.

ચંદ્ર મધ્યાકાશમાંથી પશ્ચિમ દિશા ભણી ઉતરવા લાગ્યો ત્યાં સુધી તેનો પ્રકાશ સરસ્વતીચંદ્ર ઉપર પડતો હતો તે હવે માત્ર એના મુખ વિના બીજા ભાગપરથી ક્રમે કરી બંધ થયો. ચંદ્ર વસન્તગુફાથી હંકાયો અને સૌમનસ્યગુફામાં અંધકાર વ્યાપ્યો. છેક તળીયાને ભાગે સાધુઓ ગાઠ અસ્વપ્ન નિદ્રામાં પડ્યા હતા અને ઉપલે માળે સરસ્વતી-ચંદ્ર અને કુમુદ ઉંડી પણ સ્વપ્નભરી એકાન્ત નિદ્રામાં હતાં. ગુફાખંડાર શાંત અને ધીરા પવનના સર્વ પારદર્શક ભાગમાં ચંદ્રિકા ઉતરી પડી હતી અને ઝાકળ સર્વ સ્થાનોના ખંડારની સપાટી ઉપર શીતળતા ભરતું હતું. સૌમનસ્યગુફાના આ અંધારા ખંડમાં આ પ્રસંગે સર્વ વસ્તુ દેખાતી બંધ થઈ, અને અંધકારની ઘાડી છાયાને જોવાને કે જોઈને ખહીવાને હવે કોઈ રહ્યું નહીં.

સરસ્વતીચંદ્ર આ વેળાએ પોતાના સ્વપ્નમાં આ ગુફાની ખંડારના ઝરા-ઓની એક પાસની પાળ ઉપર થઈને ચાલતો હતો અને કુમુદમુંદરી પણ એની પાછળ પાછળ બોલ્યા ચાલ્યા વિના ચાલતી હતી. તે પોતાની પાછળ છે કે નહીં એ વાત સરસ્વતીચંદ્રના ધ્યાનમાં હોય એવું અનુમાન કરવાનું ચિન્હ ન હતું; માત્ર તે એટલે ધીમે પગલે ચાલતો હતો કે કુમુદ થાકે નહીં એવા વિચારથી જ આમ ચાલતો હોય એવું અનુમાન થઈ શકે એમ હતું. હવે આપણે નામ દેઈશું તે આ સ્વપ્નમાંના જીવોનું ગણવું અને સર્વ સૃષ્ટિ પણ સ્વપ્નની જ ગણવી.

ઝરાના પાણીમાં ચંદ્રિકા પ્રસરતી હતી અને તેની સાથે આ પાળ ઉપર ચાલનારાંનાં પ્રતિબિમ્બનું જોડું પણ તેમાં પડતું હતું અને તેમની જોડે જોડે ચાલતું હતું. આમ ઘણીવાર ચાલ્યાં તે અંતે એક કીલ્લા જેવી ભીંત જણાઈ. તેની વચ્ચે મ્હોટું ઉંચું ગોપુર^૧ હતું તેમાં થઈને બે જણ ખંડાર નીકળ્યાં. ત્યાં એક મ્હોટા યોગાનમાં આવી ઉભાં રહ્યાં. ચારે પાસ અંધકારના સ્તંભ જેવાં વૃક્ષ ઉભાં હતાં અને પાંદડાંના ખડખડાટથી તેમાં પવનની ગતિ જણાતી હતી. પૂર્ણ ચંદ્રનું બિમ્બ માથે આવ્યું તે ઉંચાં મુખ કરી બે જણે જોયું ત્યાં એ ચંદ્રની નીચે થઈને એક રૂપેરી વાદળી સરવા લાગી તે ચંદ્ર દેખાતો બંધ થઈ ગયો. પાછું પૃથ્વી ઉપર જીવે તે પહેલાં તે વાદળીમાંથી પુલના ગોટા જેવો કંઈક પદાર્થ નીચે સરી પડતો લાગ્યો.

આ રૂપાનાં પુલના જેવો ગોટો જેમ જેમ નીચે ઉતરતો ગયો તેમ તેમ

મંહાટો થતો ગયો, અને મંહાટો થતો ગયો તેમ તેમ વધારે વધારે સ્પષ્ટ દેખાતો ગયો. થોડીક વારમાં તે કોઈ દેવીના જેવા આકારવાળો લાગ્યો. કુમુદસુંદરી નીચે હાથ જોડી એક પાસ ખસી ગઈ, અને સરસ્વતીચંદ્ર ખીજ પાસ ખસી ગયો ને એ દેવીને બે જણની વચ્ચે ઉતરવાનો માર્ગ આપ્યો. એ દેવીનું અંગ સ્ફટિકમણિ જેવું હતું અને સ્ફટિકની મૂર્તિપેટે બે જણની વચ્ચે આવી ઉભી. જુવે તો સૌભાગ્યદેવીની જ આકૃતિ આ સ્ફટિક શરીરધારી ઉભેલી.

સરસ્વતીચંદ્રના સાથમાં આવેલી ઉભેલી કુમુદ સાસુનું શરીર જોઈ લજવાઈ ગઈ અને પોતે ક્ષમાને પણ પાત્ર નથી અને હવે કંઈ બોલવાનો પણ માર્ગ નથી એવું ધારતી હોય એમ મુખ છેક નીચું કરી ઉભી રહી. પણ સરસ્વતીચંદ્ર આગળ આવ્યો ને વિનયથી બોલવા લાગ્યો.

“ પવિત્ર સૌભાગ્યરૂપ સૌભાગ્યદેવીની મૂર્તિ! ચંદ્રલોકમાંથી ઉતરી
 “ આ સ્ફટિક શરીરને દેખું છું તે સૌભાગ્યદેવી ન હોય તો ખીજું જે કોઈ
 “ પવિત્ર સત્ત્વ તમે હો તેના અભિજ્ઞાનનો હું અધિકારી હઉં તો તે અભિ-
 “ જ્ઞાનની કૃપા માગું છું.”

“ સરસ્વતીચંદ્ર ! હું સૌભાગ્યદેવીનું જ સિદ્ધ શરીર છું અને આ પ્ર-
 “ દેશમાં તમારું બેનું આગમન મહારા સ્થાનમાંથી જોઈ અંહી આવું છું.
 “ કુમુદસુંદરી ! પાસે આવો.” દિવ્ય મૂર્તિના મુખમાંથી સ્વર નીકળ્યા.

કુમુદ ખીટી ખીટી પાસે આવી, પાસે આવી સાસુને પગે પડી, પણ આંસુ સાથે નીકળતાં હસકાં, ઉપરાંત વધારે ઉચ્ચાર કરી શકી નહીં.

“ કુમુદસુંદરી ! બેટા કુમુદસુંદરી ! તમે હવે પૃથ્વીના છેડા ઉપર છો, અ-
 “ ને પૃથ્વીના ધર્મ ભુલી સિદ્ધ લોકનાં અને તેમના ધર્મનાં દર્શન કરવાનાં
 “ અધિકારી થયાં છો !” દિવ્ય મૂર્તિના મુખમાંથી આશ્વાસક શબ્દ ની-
 કળ્યો ને તેના પવિત્ર હાથે કુમુદને ઉભી કરી છાતી સરસી ચાંપી.

કુમુદ તેની છાતીમાં જ માથું ડાખી રાખી બોલવા લાગી.

“ દેવી ! મનુષ્યરૂપે દેવી હતાં—માતા હતાં—તેને આજ આવે રૂપે
 જોઉં છું—ને હું તો બ્રહ્મ હતી, આપના ગૃહમાં નિવાસને યોગ્ય ન હતી તે
 હવે વધારે દૂષિત થઈ છું. આપના પવિત્ર શરીરને મહારા સ્પર્શથી દૂષિત
 કરો છો તેને સ્થાને મને કોઈ અતિશૂદ્રી પેટે—ચાણાલિની પેટે—દૂર
 ઉભી રહેવા દો.”

સૌં—ત્હારા હૃદયની વાત જાણીને જ હું તને શુદ્ધ કરવા આવી છું. તું હવે થોડી વારમાં સિદ્ધલોકની અતિથિ થઈશ અને આ પુરુષરત્નને જે જે સિદ્ધજન પ્રિય હશે તેનાં દર્શન કરીશ. પણ તું પોતાને બ્રહ્મ સમજે છે ત્યાં સુધી તને એ લોકના દેશમાં જવાનો અધિકાર નથી. સાધુજનોએ તને શુદ્ધ ધર્મ સમજાવ્યો છે, પણ સંસારે વચ્ચના કરી ત્હારા મન ઉપર અધર્મને ધર્મ ગણવાની મુદ્રા પાડી છે. સાધુજનોના ઉપદેશથી તે મુદ્રા ન ગઈ તે દૂર કરવા હું આવી છું. મહું પૃથ્વી ઉપરથી દેહ છોડ્યો છે અને સિદ્ધ લોકમાં વસું છું. અન્ય સંપત્તિવાળાને તેમ શુદ્ધ અદ્વૈત પ્રીતિયજ્ઞ કરનારને પણ આ દેશનો અધિકાર મળે છે. મ્હારા સ્વામી આ દેશમાં આવશે ત્યાં સુધી હું અંહી છું ને તે ત્યાં છે તોપણ તેમને દેખી શકું છું તે જોયાં કરીશ ને એ પોતે સિદ્ધ થશે એટલે અમે જે જણ આ શરીરનો ત્યાગ કરી સાથે મુક્ત થઈશું. સંસારની વચ્ચનાએ ત્હારા આવા યજ્ઞમાં મહાવિઘ્ન નાંખ્યું તેમાં હું નિમિત્તભૂત થઈ તે સંસારમાં હતી ત્યાં સુધી સમજી નહીં પણ આ દેશની દિવ્ય દૃષ્ટિએ મને તે વાત દેખાડી છે. એટલે, મ્હારો પુત્ર ત્હારો અધિકારી ન હતો. ત્હારો અધિકારી આ ત્હારી પાછળ છે તેની સાથે જ તું વરેલી છે.

કુમુદ—જે. એમ હોય તો તો આર્ય સ્ત્રીયો સર્વ વર્ગના વિનાની અને નરકની અધિકારી ગણવી જોઈએ. દેવી ! તમારું લગ્ન પણ મ્હારા જેવું જ વચ્ચનારૂપ નહીં ? તમે પતિને માટે આ સિદ્ધ લોકમાં પણ વાટ જીવો છો. ને મ્હારી ગતિ જીવો કેમ ?

સૌં—એમ નથી. આર્યજાલાઓ માતાપિતાના અને લોકાચારના બળથી અજ્ઞાત દશામાં લગ્નાભાસ નામના યજ્ઞાભાસમાં હોમાય છે. તે પછી સાસરે જાય છે ને સમજણી થાય છે ત્યારથી સાસરે જે તપ કરે છે તે તેમના પિતૃયજ્ઞની વેદી ઉપર થાય છે; એ તપનાં પુણ્ય એ જાલાને, અને એનાં પાપ એનાં માતાપિતાને, મળે છે—કારણ એને વેદી ઉપર મુકનાર માતાપિતાની જ તૃપ્તિ માટે એ હુલિતા તપ તપે છે, અને શુદ્ધ વિવાહથી અવિવાહિત પતિને પતિ ગણે છે. તે પછી પરમ ભાગ્યને બળે, ઈશ્વરની કૃપાને બળે, અને પોતાની પરમ સાધુતાને બળે, આવી જાળા આવા પતિ સાથે અદ્વૈત-પ્રીતિથી સંધાય છે તેનું પરમ પુણ્ય તેને પોતાને મળે છે તે મને મળ્યું ને હું અંહી આવી. પણ જેણે એક પુરુષના મહત્વારમાં આવો યજ્ઞ આરંભ્યો તેને તે યજ્ઞ છોડી પિતૃયજ્ઞને માટે એ પતિયજ્ઞનો ત્યાગ કરાવ્યો તે બહુ અધર્મ્ય છે. એટલે, એ ત્યાગ ત્હારાં માતાપિતાની મુદ્દિએ ત્હારી

પાસે કરાવ્યો તે અધર્મનું ફળ અત્યારે તેઓ અનેકવા ભોગવે છે. સાધુ-જનોને પ્રયાસે તું એ અધર્મમાંથી છુટી, અને હેં કરેલા ચરણસ્પર્શથી તું ત્હારા શુદ્ધ પતિની પતિવ્રતા બની ને પુણ્યના ફલોદયથી તું આ પવિત્ર દે-શનો અધિકાર પામી છે.

કુમુદસુંદરી આ મૂર્તિની છાતી આગળથી દૂર થઈ, સામી ઉભી, બોલ-વા લાગી.

“હું સ્વપ્ન દેખું છું, અને સ્વપ્નમાં જે દેવીને દેખું છું તે મ્હારાં જીવતાં દેવી જેવું તમે બોલતાં નથી તો આ સ્વપ્નથી કેમ છેતરાઉં ?”

સૌં—સંસારનું જાગૃત તે અમારું સ્વપ્ન છે ને સંસારનું સ્વપ્ન તે અ-મારું જાગૃત છે. જે દેવીના ઉપર ત્હારી આવી પ્રીતિ હતી તેણે તે દેહનો ત્યાગ કર્યો છે ને તું અત્યારે તેનાજ સિદ્ધ સૂક્ષ્મ શરીરને જુવે છે. મ્હા-રા વિચાર ને ઉદ્ધારમાં તને કેઈ નવીનતા લાગતી હશે; પણ યમરાજ જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચેનો પડદો ચીરી નાંખે છે તેની સાથે મૃત્યુનાં અધિકારી શ-રીર મૃત્યુના અનન્ત અન્ધકારમાં જાય છે અને જીવનનાં અધિકારી શરીર આ ચિરંજીવ સિદ્ધશાને પામે છે ને અર્ધ જીવનવાળી પૃથ્વીમાંથી પૂર્ણ જીવનવાળા સિદ્ધ લોકને પામે છે. તે કાળે તેમને સર્વ શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ્ઞાન મને પ્રાપ્ત થયું છે ને તેથી હતી એની એ જ ત્હારી દેવી હું જુદું બોલું છું.

કુમુદ વિચારમાં પડી. પછી ઉચું જોઈ સરસ્વતીચંદ્રના સામું જોવા લાગી.

સૌં—તું હવે ત્હારા શુદ્ધ પતિ ઉપર દૃષ્ટિ કરે છે. મ્હારો પુત્ર તે ત્હારો પતિ નથી. એક નર સાથે હૃદય જોડીને પછી અન્ય પુરુષ સાથે કેઈ રીતેના વિવાહથી કે વિવાહના નામથી ત્હારી પેઠે જોડાયલી સ્ત્રીનું દૃષ્ટાન્ત આર્ય દેશમાં નથી. કારણ વિવાહયોગ્ય હૃદયવાળી કન્યા ત્યાં કન્યાવસ્થા દેખતી નથી. એવા હૃદયવાળી કન્યા ત્હારા પિતાએ તને જ થવા દીધી એ તેમણે પરમ પુણ્ય કર્યું. કુમુદ, મ્હારા પુત્રના વરણકાળે અમે ત્હારાં ને મ્હારા પુત્રના શરીર ઉપર નિસ્તેજ વચ્ચના કડકાનાં છેડાછેડ નાંખ્યાં હતાં અને ત્હારું તેનું પાણિગ્રહણ કરાવ્યું હતું. તેને સ્થાને અત્યારે આ તમારી બેની પીઠ પાછળ અદ્વૈતરૂપે દેખાતા તેજનાં છેડા હું નાંખું છું તે તમારા સ્કન્ધ ઉપર થઈને તમારાં હૃદય ઉપર આવ્યા છે તે જો! અને સ્થૂલ પાણિગ્રહણને સ્થાને સૂક્ષ્મ હૃદયગ્રહણ-હૃદયયોગ-રચાય છે તેના પવિત્ર ચમત્કાર અ-નુભવો! એ છેડા અને એ ચમત્કાર જોવાની શક્તિ તમને પ્રાપ્ત થાય !

એ જણે જેવા માંડું તો દિવ્ય પ્રકાશમય વસ્ત્ર પોતાની પાછળથી, વરકન્યાનાં છેડાછેડ પેઠે, સાંધતું દેખાયું ને તેનો એક છેડો ખભે થઈને સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયમાં જડાયો હતો, ને બીજો કુમુદના હૃદયમાં જડાયો હતો. આનું દર્શન થતાં બેની આંખોમાં નવું તેજ આવ્યું તે તેજ-વાળી આંખો ઉપર સૌભાગ્યદેવીની આંખોનું તેજ પ્રસરવા લાગ્યું. તેની સાથે એ જણ વરકન્યા પેઠે એ વસ્ત્રના આકર્ષણથી જ સાથે સાથે જોડાઈને ઉભાં. સૌભાગ્યદેવીની મૂર્તિ પાસે આવી તેમને માથે અકેદા હાથ મુકી ઉભી ને બોલી—

“હું પ્રમાદધનની માતા તે પ્રમાદધનના આતિથ્યમાંથી કુમુદસુંદરીને મુક્ત કરી તેમના શુદ્ધ પતિ જોડે તેમનો નિયોગ કરું છું અને સિદ્ધ લોકમાં રહવાનાં એ દમ્પતીને અધિકારી કરું છું. આ લોકમાં, નથી મનુષ્ય લોકના જેવી ઉદરયાતના, નથી મદનયાતના, નથી લોકવાસના, નથી રાગ, નથી દ્વેષ, નથી પુરુષાર્થ, નથી સુખ, નથી દુઃખ, નથી અહંતા, નથી મમતા, પણ માત્ર શુદ્ધ સાત્ત્વિક પ્રજ્ઞાચક્ષુ છે, કલ્યાણકર દૃષ્ટિ છે, સર્વભૂતાત્મક વૃત્તિ છે, પૃથ્વી ઉપરના નિવાસકાળે આરંભેલા યજ્ઞના સમાવર્તનની નિષ્કામ વાસના છે, એ વાસનાની તૃપ્તિને માટે તમારા જેવાં સિદ્ધિમાર્ગની કામનાવાળાં હૃદયમાં સિદ્ધ જનોના સૂક્ષ્મ સંચાર છે, એ હૃદયોનાં યજ્ઞોમાં સિદ્ધ જનોના સૂક્ષ્મતમ યજ્ઞોની જ્વાલાઓના સ્પર્શ છે અને આહુતિદાન છે, અને એમ સિદ્ધોના યજ્ઞાન્તે મોક્ષ છે. આ વિના બીજું સ્વર્ગ નથી, આ વિના બીજો કલ્પવૃક્ષ નથી, અને આ લોક વિના બીજા દેવ નથી. સિદ્ધ શક્તિના પ્રભાવથી હું તમને બેને નવી લોકયાત્રામાં પ્રેરું છું, અને સિદ્ધ લોકના અવ્યય દેશમાં યાત્રા કરવાની શક્તિ આપું છું. કુમુદસુંદરી, તમારી તૃપ્તિને માટે મહારા હૃદયે મૃત્યુલોકમાં આરંભેલા પુત્ર-યજ્ઞની આ પૂર્ણાહુતિ છે તે તમારા હૃદયમાં ફલેગ્રાહિણી થાવો કુમુદસુંદરી, તમારે, અને તમારે લીધે તમારા શુદ્ધ સ્વામીને, માથે આ તેજોમય સિદ્ધલેપ હું રેહું છું તે તમારે શરીરે લગ્નના પાનેતરના સૂક્ષ્મ વસ્ત્ર પેઠે વળગી જશે તે તેના બળથી સિદ્ધ લોકના ભયંકર વિપદરોની વિપજ્વાલાઓ તમને સ્પર્શ નહીં કરે, અને તમે તેમાં નિઃશંક નિર્ભય સંચાર કરી શકશો!”

આની સાથે એ સ્ફટિક મૂર્તિના હાથમાંથી તેમનાં શરીર ઉપર પુષ્પ-વૃષ્ટિ થઈ, અને તે સુંદર પુષ્પો રસમય વૃષ્ટિના છાંટા થઈ બેને શરીરે વળગ્યાં, અને એ છાંટાના રેલા, લેપ પેઠે, વસ્ત્ર પેઠે, ચળકવા લાગ્યા.

“કુમુદસુન્દરી, સરસ્વતીચંદ્ર, હવે મ્હારે જવાનીવેળા આવી. તમારે કંઈ પુછવું છે કે માગવું છે?” સ્ત્રાંટિક મૂર્તિ બોલી.

સર૦—દેવી ! આ દેશમાં અમે ભોમીયાં નથી અને ક્યાં છીએ ને ક્યાં જઈશું તે જાણતાં નથી, માટે તેનું કંઈ જ્ઞાન આપવાની કૃપા કરશો ?

સૌ૦—સૂર્ય અને પૃથ્વીની વચ્ચેના પ્રદેશમાં મનુષ્યથી ન જોવાતો સિદ્ધ લોકનો પ્રદેશ છે તેના પિતામહનગરની નીચે તમે ઉભાં છો. એ નગર ઉડતા દ્વીપ પેઠે તમારા ઉપર ભમે છે તે મ્હારાંથી દેખાય છે ને તમને દેખાવાને વાર છે. તમારાં પગલાં સાંભળતાં હું તમારી પાસે આવી તેમ અન્ય સિદ્ધ જન તમારાં પગલાં સાંભળી તમારી પાસે આવશે ને તમને યોગ્ય સાધન ને યોગ્ય દૃષ્ટિ આપશે.

સર૦—ખીજું કાણુ આવશે ?

સૌ૦—જે આવશે તેને તમારું હૃદય જ ઓળખી લેશે. હું એટલું જાણું છું કે મ્હારી પાછળ તમારી માતા ચન્દ્રલક્ષ્મી હતાં અને મ્હારાં કરતાં સિદ્ધ ભૂમિમાં તેમનો નિવાસ વધારે થયલો છે, પૃથ્વી ઉપર તેમનું તપ મ્હારા કરતાં વિશેષ થયલું છે, ને તેમની સિદ્ધિ પણ પ્રમાણમાં વિશેષ છે. તમારે માટે તેમણે આરંભેલો યજ્ઞ પૂર્ણ થયો નથી માટે તે મળશે.

સર૦—તેમનું તપ તમારા કરતાં વિશેષ શી રીતે ?

સૌ૦—મ્હારે મ્હારા સ્વામી સાથે કુમારિકાવસ્થામાંથીજ અદ્વૈતયોગ થયો હતો અને તેનું કહ્યાણુક્રમ મ્હં પ્રથમથીજ આખવા માંજું. આ સંદર્ભ રસનો અમૃતલેપ મ્હારા ઉપર મૂળથી રેડાયો હતો, પણ ચન્દ્રલક્ષ્મીનો અદ્વૈતયોગ ઘણા દુઃખને અંતે રચાયો હતો અને તેમ થતાં કાણીક વિષમય જ્વાલાઓ વચ્ચે તેમને તપ કરવું પડ્યું હતું. એ યોગ માણુ મરણકાળે શિથિલ થયો અને તમારા જેવા તેના પુત્રને અપરમાતા મળશે એવું ભય જીવતાં છતાં તેમણે જોયું હતું, અને માતાનું હૃદય કમ્પ્યું હતું. તે છતાં તેમણે તમારા પિતાને માટે દુષ્ટ વિચાર કર્યો નથી, તેમને કદોર શબ્દ કહ્યો નથી. તેમના ઉપર અમૃત-પ્રીતિ રાખી છે, અને તેમના ઉપર જ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ રાખી, તેમને ફરી લક્ષ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી સંમતિ આપી, આનંદથી દેહ છોડ્યો છે. આવું તપ તેમને કરવું પડ્યું છે અને જે મૃત્યુલોકમાં વધારે તપ કરે છે તેની આ લોકમાં વધારે સિદ્ધિ થાય છે. સરસ્વતીચન્દ્ર, તમારા ચરણ જતે આ દેશમાં તમને પવિત્ર સ્થા-

તેમાં જ લેઈ જશે માટે ક્યાં જવું એ વિચાર કરશે મા. કુમુદસુંદરી, હું તમારી સાસુ નથી; તમારી શુદ્ધ સાસુ હવે તમને મળશે. મહારી વાસના છોડી તેમને તમે પૂજાને, તેમનું તપ મહારા કરતાં અનેકધા અધિક છે, હું તેમનાં પગલાંનો ઘસારો સાંભળું છું, અને એ મહાશયા મહાસિદ્ધાના પવિત્ર ચરણના માર્ગને રોકતી ઉભી છું તે ત્યાંથી દૂર થાઉં છું !

આ મૂર્તિનું સ્થાટિક શરીર ધીમે ધીમે ઓગળતું હોય, વરાળ પેઠે સ્થટિક ઉડી જતો હોય, તેમ એ શરીર ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થઈ ગયું; ને તેમ થતાં થતાં તેના સર્વાંગમાં યુક્તિધનની છાયા, નદીમાં આકાશનું પ્રતિબિમ્બ તરે તેમ, તરતું દેખાયું. પળવારમાં બિમ્બ અને પ્રતિબિમ્બ અદૃશ્ય થઈ ગયાં અને એ મૂર્તિએ વિવાહિત કરેલાં દમ્પતી એક બીજાને ગળે હાથ નાંખી, તેજોમય વસ્ત્રથી હૃદયની નાડીઓનું અદ્વૈત પામી, સન્નેડે, ચક્રિત થઈ, હવે શું થાય છે તેની વાટ જોઈ ઉભાં રહ્યાં.

થોડી વારમાં તેઓ નીચેથી ઉચકાતાં, ઉચાં થતાં, લાગ્યાં. ગમે તો તેમને કોઈ અદૃશ્યરૂપે ઉપર ખેંચતું હોય, ગમે તો એમનાં શરીર પવનથી પણ હલકાં થયાં હોય ને છુટાં મુકેલાં બલુનની પેઠે ઉંચાં ચઢતાં હોય, અથવા ગમે તો પૃથ્વીમાં ગુસ્તવાકર્ષણથી વિપરીત શક્તિ જાગીને તેમને ઉપર ધક્કેલતી હોય, તેમ આ બે જણ ધીમે ધીમે આકાશ ભણી અદ્ધર ચઢવા લાગ્યાં ને રૂપેરી વાદળામાં આવ્યાં ત્યાં ચઢતાં અટક્યાં. એક મૃગાકાર વાદળીમાંથી તેમના ભણી કોઈ અદ્ધર ચાલી આવતું દેખાયું ને પાસે આવ્યું ત્યાં સરસ્વતીચંદ્રે પોતાની માતાનું સ્વરૂપ ઓળખ્યું ને તેણે ઓળખ્યું તેની સાથે એના સ્કન્ધ ઉપરના તેજોમય વસ્ત્રમાં સરતા કોઈ પ્રવાહની શક્તિથી કુમુદસુંદરીએ પણ ઓળખ્યું. બે જણ ચન્દ્રલક્ષ્મીની મૂર્તિને સન્નેડે પ્રણામ કરી ઉભાં અને રૂપેરી વાદળાથી બનેલા શરીરવાળા ચન્દ્રલક્ષ્મીની મૂર્તિ અમૃત જેવાં વચન ઝરવા લાગી:—

“પુત્ર અને વધૂ! સૌભાગ્યદેવીએ તમને સંસ્કારેલાં છે ને મહારા જે તપનું તેમણે વર્ણન કર્યું તે તપની સિદ્ધિથી હું આ કલ્યાણ દેહને પામી છું. પુત્ર! જે પિતૃયજ્ઞને માટે સ્ત્રીતો, લક્ષ્મીતો, અને ગૃહનો તો ત્યાગ કર્યો તે જ ત્યાગ ત્હારા પિતાના અર્ધર્થરૂપ હતો, તેનું કષ્ટ પરિણામ તે હાલ ભોગવે છે ને તે કષ્ટથી તે સિદ્ધ થાય એવા તેમના યજ્ઞમાં હું અંહીથી પણ સદા-યભૂત છું. ત્હારો પિતૃયજ્ઞ સમાપ્ત થયો અને પ્રોતિયજ્ઞ આરંભાયો છે ને તેની સાથે ત્હારા પ્રારબ્ધમાર્ગમાં નવા મહાન્ મનુષ્યયજ્ઞના અગ્નિ સળગતા

હું ત્હારા હૃદયમાં જોઉં છું. એમાંના યજ્ઞના વિધિના શોધનને માટે આજ તું પિતામહ પુરમાં જઈશ, અને ત્યાં ત્હારા કાર્યમાં તને સાધન હું આપું છું તે લેતો જા.”

“એ નગર આ મેઘ-સ્થાનથી પણ ઉંચું છે. નીચે પૃથ્વી પર મનુષ્યસૃષ્ટિમાં બનેલા ને બનતા બનાવોનાં પ્રતિબિમ્બ, ઉંચાં મ્હડી, ગન્ધર્વનગરીની સૃષ્ટિ પેડે, પિતામહપુરના કેટલાક ભાગમાં, તેજનાં જાળાં પેડે બાઝેલાં છે; એ જાળાંમાં વચ્ચે વચ્ચે કેટલાંક સ્થાને મ્હોટા-મ્હોટા માટીના રાફડા બાઝેલા છે ને રાફડાના અંદરના ભાગમાં પણ અનેક સૃષ્ટિયો છે. કેટલાક બનાવોનાં પ્રતિબિમ્બ તેજોમય થાય છે ત્યારે કેટલાકનાં પ્રતિબિમ્બને સ્થાને આવા રાફડા બાઝે છે. એ રાફડા ખોદવાને આ દિવ્ય પાવડો તને આપું છું, તેમાંનાં ભાંયરાંમાં ઉતરવાને આ નિસરણિ આપું છું, અને તેજનાં જાળાંમાં તેમ અન્યત્ર તરવાને માટે આ બે પાંખો તમને આપું છું. એક પાંખ કુમુદને બાંધું છું, એક તને બાંધું છું, ને પાવડો ને નિસરણી પોતાની ગતિથી તમારી જોડે જોડે ઉડીને ચાલ્યાં આવશે ને ઇચ્છશે ત્યાં તમને કામ લાગશે.”

“મ્હારા સ્વભાવને લીધે આ પદાર્થોની મને સિદ્ધિ થઈ છે તે તમને આપું છું. કુમુદસુંદરી ! મ્હારી પાછળ ઉપર તમારાં પિતામહી ધર્મલક્ષ્મી તમારી બેની વાટ જુઓ છે. તેમનું તપ મ્હારા કરતાં વધારે છે. તેમણે પ્રીતિયજ્ઞનો સ્વાદ આખ્યો નથી, પણ માત્ર પિતૃયજ્ઞમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા અતિથિ-પતિની સેવા કરતાં અનન્ત દુઃખ વેદેલું છે. એ દુઃખથી, એ દુઃખના શાન્ત દીર્ઘ સહનથી, એ સહનકાળે સર્વદા સ્પુરેલી ધર્મબુદ્ધિથી, ધર્મલક્ષ્મીનું સૂક્ષ્મ શરીર સિદ્ધ થઈ આ દેશમાં વસે છે. તે તમને થોડા કાળમાં મળશે અને તેમના તપઃપ્રભાવના પ્રમાણમાં તમને ગુરુતર સાધન આપશે.”

અંદ્રલક્ષ્મી અદૃશ્ય થઈ ગઈ, વાદળોમાં ભળી ગઈ, ને નિસરણિ પાવડ સાથે પોતાની પાંખોને બળે આ બે જણ ઉંચે ઉંચે ઉડવા લાગ્યાં. થોડી વારમાં મેઘમાળાના ઉપરનો અને સ્વચ્છ પ્રદેશ આવ્યો ત્યાં ધર્મલક્ષ્મીનું વૃદ્ધ શરીર એક પાસથી આવ્યું. ધર્મલક્ષ્મી નિરાધાર ઉભી રહી અને બોલવા લાગી.

“જામાતા અને પુત્રી ! દુઃખસહન એ એક મહાતપ છે. જે દુઃખથી મનુષ્યલોક થાકે છે તે દુઃખનું મ્હું સહન કર્યું તો તેનું ફળ મને

કલ્યાણરૂપ થયું છે. એ સહનથી હું સિદ્ધ થઈ છું. તે એ સિદ્ધિથી આ કલ્યાણદેહને અને બે ભદ્રમણિને પામી છું. એ મણિનાં આભરણ કરી તમને આપું છું તે લ્યો. તેમાંની એક આ ચિન્તામણિની મુદ્રા તમે પૂજ્ય જામાતા છો તેમની આંગળીએ પહેરાવું છું. એ મુદ્રાના મણિ ઉપર દૃષ્ટિ કરી સિદ્ધનગરના જે ભાગનું રહસ્ય જાણવા ઇચ્છશો તે તમને ઓધિત થશે. એ મુદ્રાથી જે સિદ્ધ કે સિદ્ધાંગનાનું તમે ચિન્તન કરશો તે તમને દેખાશે અને જે લક્ષ્ય ભણી ગતિ ઇચ્છશો તેનો માર્ગ તમને સુપ્રકાશિત થશે. બેટા કુમુદ! આ સ્પર્શમણિથી—પારસમણિથી—જડેલું મંગલસૂત્ર ત્યારે કંઠે પહેરાવું છું તેનો ત્યારી છાતી ઉપર સ્પર્શ થશે તે પ્રકાશ પડશે, અને એ છાતીમાં પવિત્ર અને ધાર્મિક સંસ્કારોના ઉદ્ભવ પાડી તે સ્પર્શ અને પ્રકાશ તને શાંત અને સુખી કરશે. લોકયાત્રાને કાળે ત્યારાં જેવાં ઉપર જે જે દુઃખો પડે છે તે દુઃખોમાં કલ્યાણનાં બીજ જાતે રોપાય છે તે દુઃખના સરોવર ઉપર તરવાને તુંબીફલ અનાયાસે મળી આવે છે. એ બીજને અને એ ફળને આ સ્પર્શમણિ ત્યારા હૃદયના સ્વભાવરૂપ કરશે. આ સિદ્ધલોકની યાત્રામાં ત્યારા પતિની દૃષ્ટિથી જે જે પદાર્થ તું જોઈશ તેનું સૌંદર્ય તને આ સૂત્રના પ્રકાશથી પ્રત્યક્ષ થશે, અને મ્હોટા રાફડાઓની ધુળ ભેગી કનકની રેતી ગુપ્ત હશે કે ધુળમાં ઢંકાયેલાં રત્ન હશે તે તને જાતે દેખાશે. તને આમ આ સૂત્રથી જે જે પદાર્થ પ્રત્યક્ષ થશે તે સર્વ સૌભાગ્યદેવીએ આપેલા તેજોમય વસ્ત્રમાં થઈને ત્યારા સ્વામીને ત્યારા કરતાં વિશેષ પ્રકાશથી પ્રત્યક્ષ થશે. સરસ્વતીચંદ્ર! તમે જે વિશુદ્ધ લોભથી પ્રીતિયત્ન આરંભેલો છે તેનું સમાવર્તન મ્હારી કુમુદ એના આ દેહથી જ દેખશે, અને તેનાં પુણ્યફળ જગત ઉપર મેઘ પેઠે સુવૃષ્ટ થશે. ચિન્તામણિ! પારસમણિ! મ્હારી પાસેથી જઈ મ્હારે ઇષ્ટ સ્થાને વસો!”

તેનું વાક્ય પુરું થતા પહેલાં મુદ્રા સરસ્વતીચંદ્રની આંગળીએ ચળકવ લાગી તે મંગલસૂત્ર કુમુદના પયોધરભાર ઉપર વીજળી પેઠે ચમકારા કરવા લાગ્યું, તે બે જણ પિતામહીને ચરણે ઉપકારથી પડવા માંડે છે ત્યાં તો પિતામહી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

પ્રણામકાળે મીચેલી આંખો બે જણ ઉઘાડે છે ત્યાં તે પહેલાંથી જ પાસે આવી રહેલો કોઈ મહાત્મા નગરનો ઉંચો કોટ તેમના માર્ગને રોકતો દૃષ્ટિએ પડ્યો.

પ્રકરણ ૩૧.

પિતામહપુરમાં આર્ય સંસારનાં પ્રતિબિમ્બ,
અને

પ્રીતિની મણિમય સામગ્રીના સંપ્રસાદ.

And on her lover's arm she leant,
And round her waist she felt it fold,
And far across the hill they went
In that new world which is the old.

Tennyson's Day-Dream.

I sate beside a sage's bed
And the lamp was burning red
Near the book where he had fed;
When a Dream with plumes of flame
To his pillow hovering came
And I knew it was the same
Which had kindled long ago
Pity, eloquence, and woe ;
And the world awhile below
Wore the shade the lustre made.
It has borne me here as fleet
As Desire's lightning feet ;
I must ride it back ere morrow,
Or the sage will wake in sorrow.

“A spirit of the mind ”—“ Shelley's Prometheus Unbound.”

લા ચંદ્ર ! આ શું છે ?”

“ પિતામહપુરનો આ કોટ છે.”

“ તમારું મ્હારું દેવ છુટયે કેટલો કાળ થયો ?”

“ જગતમાંથી સ્વપ્નમાં જતાં થાય તેટલો. તેને
કોઈક પણ કહે છે, કોઈક યુગ કહે છે.”

“ આજ તમારા સર્વ શરીરનો ગાઢ સંસર્ગ કરી ઉભી છું. છતાં શાન્તિ
“ ભોગવું છું ને કાલ ચરણસ્પર્શથી જ મહાનંજ્વાલામાં હું બળતી હતી
“ તેનું કારણ શું ?”

“ એ જ્વાલા તારા સ્થૂલ શરીરમાં જન્મી હતી. આજનો સમાગમ
“ સૂક્ષ્મ શરીરથી જ છે, અને એ શરીર પણ સિદ્ધલોકના પ્રદેશમાં
“ તેમના ઘ્રાણગ્રાહી શુદ્ધ પવનથી પોષિત છે.”

“ તમને એવી જ્વાલાનો અનુભવ છે ?”

“ તારા મંગલસૂત્રને એ પુછજે. એ જ્વાલાનો અને એની શાન્તિ
“ માટેના આપણા કટ તપનો સાક્ષી આપણા હૃદયને સાંધનાર અને
“ સૌભાગ્યદેવીએ પ્રત્યક્ષ કરાવેલો આ પટ છે અને આપણી વાસનાનો
“ ઇતિહાસ એ પટને લીધે તું દેખે છે.”

“ હા.”

“ અને આ મંગલસૂત્રમાં એ મન્યનનું માખણ તું દેખે છે.”

“ હા.”

આટલું બે જણ બોલે છે ત્યાં પાસેના કોટના ગોપુરમાં પચાશેક કુતરા-
ઓનું ભસવું સંભળાયું. થોડીવારમાં મ્હોટા મ્હોટા કુતરાઓ પગના નખવડે
પૃથ્વીનાં પડ બણતા બણતા અને નાકવટે તેના અંતર્ભાગને સુંઘતા સુંઘતા
આ બે જણની આશપાશ ફરી વળ્યા. તોપણ બે જણે ચાલ્યાં કર્યું. અને
મ્હોટામાં મ્હોટો કુતરો સરસ્વતીચંદ્રની સામે આવી મનુષ્યની વાણીથી
બોલવા લાગ્યો.

“ મૃત્યુલોકનાં માનવી! તમે અંહી શા કારણથી આવો છો ને...
“ કોણ છો ?”

બે જણ ઉભાં રહ્યાં ને સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો.

“ અમર સિદ્ધાંગનાઓએ અમારા ચરણને આણીપાસ પ્રેર્યા છે ને
અમે તેમનાં બાળક છીએ. પણ તમે કોણ છો અને આ સ્થાને શા અધિ-
કારમાં છો ?”

ધ્યાન.—પાણ્ડવોએ સ્વર્ગને માટે મહાપ્રસ્થાન કર્યું ત્યારે અમારા પૂર્વજ
ધર્મરાજની સાથે સ્વર્ગમાં સ્વદેહથી ગયા હતા. તે પછી સિદ્ધલોકનાં
ધણાંક ગોપુરમાં અમે દ્વારપાળનું કામ કરીએ છીએ. ધર્મરાજના કાળથી
અમે તેમના ધર્મસંગ્રહનું અધર્મોથી રક્ષણ કરીએ છીએ.

સરં—કેવી રીતે રક્ષણ કરો છો ?

શ્વાન૦—સિદ્ધજનો તો આ પુરમાં પોતાની સ્વગતિથી આવે છે પણ ટાઈ ટાઈ કાળે તમારી પેઠે મનુષ્યો પણ આવે છે. મનુષ્ય પૃથ્વી ઉપરથી અંહી જેમ જેમ પાસે આવે તેમ તેમ અમને તેમનો ગંધ નીચેથી આવે છે. એ મનુષ્યમાં કેવા ગુણ છે તે તેને સુંઘીને અને જોઈને અમે જાણી જઈએ છીએ. જે તેની દૃષ્ટિ સાત્ત્વિક હોય છે તો અમે તેને ગોપુરમાં અક્ષત જવા દેઈએ છીએ. જે તેની દૃષ્ટિ રાજસી હોય છે તો અમે તેના શરીરને ન્યૂનાધિક બચકાં ભરી પછી જવા દેઈએ છીએ. જે તેની દૃષ્ટિ તામસી હોય તો તેના સર્વ શરીરનું ભક્ષણ કરીએ છીએ ને તેના હાડકાં ગોપુરની પાસેના કુંડમાં નાંખીએ છીએ. આટલો અમારો માટે આહાર નિર્મલો છે ને આટલો અમારો ધર્મ અને અધિકાર નિર્મલો છે.

સર૦—આ વ્યવસ્થાનું પ્રયોજન શું ને ક્ષણ શું?

શ્વાન૦—ભીષ્મપિતામહે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને જ પોતાની પાસેથી ઉપદેશ લેવા યોગ્ય ગણ્યા હતા અને યુધિષ્ઠિર મહારાજ જેવા સાત્ત્વિક દૃષ્ટિવાળાઓને જ પિતામહપુરનું રહસ્ય દેખાડવાનું છે. રાજસી દૃષ્ટિવાળા જનો રાગદ્વેષની અને મમતા તથા અહંકારની દૃષ્ટિએ જ જુએછે. પિતામહપુરનાં રહસ્ય તેમને દેખાય છે પણ રાગદ્વેષને લીધે તેમને માત્ર એકદેશીય અથવા વેંઝીભૂત દર્શન જ થાય છે. અંહીથી આવા જન્તુ પાછા જઈ જગતને છેતરે નહીં અને તેમના રાગદ્વેષ જગતમાં ઉઘાડા પડે એવું કરવાને અમે તેમને કરડીએ છીએ એટલે આ પુરમાં તેમ જગતમાં એ લોક જ્યાં ફરેછે ત્યાં તેમને હડકવા હાલે છે ને તેમની દૃષ્ટિથી અને તેમના સ્પર્શથી જડ મનુષ્યોને એવોને એવો હડકવા હાલેછે; પણ એ દૃષ્ટિવાળાઓને જોઈ પ્રાણ મનુષ્યો તેમને વર્ણ્ય ગણેછે અને આ પુરવિપયે તેમણે કરેલી કથાઓને સત્ય ગણતા નથી. તામસી દૃષ્ટિવાળાનો તો નાશ જ થયે છે.

સર૦—તમારું નગર જોવામાં રાગદ્વેષ શાના થાય?

શ્વાન.—હૃદયના રાગદ્વેષ વ્યવહારમાં હોય છે તેમ દૃષ્ટિના રાગદ્વેષ આવે સ્થાને આર્વિર્ભૂત થાય છે. અમારો શ્વાનવર્ગ તમારા સંસારીયોમાં અપવિત્ર ગણાય છે ને યુરોપના સંસારીયોમાં ગૃહ ગણાય છે ત્યારે ધર્મરાજે તેને પોતાની સાથે સ્વર્ગમાં જીવતો લીધો તે સાત્ત્વિક દૃષ્ટિ. આસમુનિયે નિગોગ સ્ત્રીકાર્યો, પિતામહે કૌમારવ્રત પાળ્યું, રામચંદ્રે શબ્દરીના કરડેલાં બદરીદ્વલ ખાધાં, ભીમસેને રાક્ષસી જોડે વિવાહ કર્યો, ઇલાદિ પ્રવૃત્તિઓ સાત્ત્વિક દૃષ્ટિમાંથી થઈ હતી. તમારા સંસારીયોમાં મનુષ્યની એક જાત બીજાનાં મુખદુઃખ ન ગણતાં પોતાની જ જાતનો પક્ષપાત કરેછે,

વિવાહમાં, ભોજનમાં, આચારમાં, તે વિચારમાં અમુક વસ્તુ પોતાની જાતની કે પોતાની ગણે છે તે અન્યને પારકી ગણે છે, પોતાની ક્રિયાને મિથ્યાદમ્ભથી શિષ્ટ ગણે છે તે અન્ય ક્રિયાઓને અધર્મ ગણે છે, અમુક વાણી સત્ય હોવા છતાં ન બોલવા જેવી ગણે છે અને ગમે તો તે બોલવાને કાળે લજ્જનદિ નિમિત્તથી બોલતા નથી તે સત્યને સંતાડે છે અથવા અસત્ય બોલે છે અથવા જાતે જ પોતાના સંપ્રત્યયોનાં સત્યાસત્ય વિચારવામાં ઉપેક્ષા રાખે છે તે તે છતાં તે સંપ્રત્યયોને વળગી રહે છે—ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારેથી રાગદ્વેષની દૃષ્ટિની સૃષ્ટિ પ્રત્યક્ષ થાય છે. રાગદ્વેષ વિના, મમતા વિના, અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી, જે દર્શન થાય તે જ સાત્ત્વિક.

સરં—દેશવત્સલતામાં મમતા આવે.

શ્વાન.—ધર્મબુદ્ધિથી દેશપ્રીતિ થાય તે સાત્ત્વિક તે મમતાદિથી થાય તે રાજસી પ્રીતિ સ્વદેશની કે પરદેશની પ્રજાઓની પ્રલયકારિણી થાય છે.

સરં—સર્વ પોતાના ધર્મની બુદ્ધિથી જ દેશ ઉપર પ્રીતિ રચે છે.

શ્વાન.—પણ જે ધર્મ સાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી દૃષ્ટ નથી તે રાજસ છે. સૂર્યના પ્રકાશની પેઠે સનાતન મનુષ્યધર્મનો લાગ કરી પોતાની ભૂમિના ધર્મનો હઠ-ગ્રાહ કરનાર પુરુષ રાગદ્વેષી છે તે સત્ય અને ઋત હિમયથી દૂર જાય છે. સનાતન ધર્મને પાળી, જન્મભૂમિના ધર્મને સત્યપૂત કરી, પછી તે બે ઉપર દૃષ્ટિ કરનારની દૃષ્ટિ સાત્ત્વિક છે. મનુષ્યોને માટે આટલી ભેદબુદ્ધિની ક્ષમા છે; બાકી સિદ્ધજનોને તો ભેદબુદ્ધિ વિનાના સાત્ત્વિક સનાતન ધર્મ જ સર્વદા પ્રત્યક્ષ રહે છે. પોતાની અપરમાતા માત્રીને જોઈ પોતાને થયેલી અને ધર્મવિચારથી અટકાવેલી વિષયવાસનાને ધર્મરાજ બળિરાજ પાસે સ્વીકારતાં લજવાયા નહીં કે ડર્યા નહીં કે અટક્યા નહીં ત્યારે જ એમની દૃષ્ટિ સાત્ત્વિક ગણાઈને બળિરાજએ તેમને દર્શન આપ્યું. તમે બે જાણુ તો પૃથ્વી ઉપર જઈ તમારો આ સંબંધ સ્વીકારતાં શરમાશો—એ દૃષ્ટિ સાત્ત્વિક નહીં.

સરં—જો એમ હોય તો તમે અમને કેમ તરત બચકાં ભરતા નથી? અમે યોગ્ય શિક્ષા લેવા તત્પર છીએ.

શ્વાન.—આવો પ્રશ્ન પુછીને તમે અમારો તેમ કરવાનો અધિકાર બંધ કર્યો.

સરં—શી રીતે?

શ્વાન.—મનુષ્ય આમ શિક્ષા જાતે માગી શકે છે તે સાત્ત્વિક દૃષ્ટિને બળે જ. અમારે તો બીજાં કારણ પાણુ હતું તે તે એ કે જે ચિન્તા-

મણિ ને સ્પર્શમણિ તમે મુદ્રામાં ને મંગળસૂત્રમાં ધારો છો તે તમને આ ધામમાં સાત્ત્વિક દૃષ્ટિ જ આપશે એવું તમારું ભવિષ્ય મ્હું સુંઘી કહાડ્યું હતું, અને તે ભવિષ્ય કાળનો તમારા પ્રશ્ને વર્તમાન આરમ્ભ કર્યો. હવે તમારી યાત્રામાં તમે શીઘ્ર પ્રવૃત્ત થાવ અને આ ગોપુરમાં થઈ આલ્યાં જાવ.

સર૦—શ્વરાજ! આ ધામમાં છેલામાં છેલું મનુષ્ય ક્યારે કાણ ગતિ પામી શક્યું હતું?

શ્વાન.—રત્નનગરીના મહારાજ મહારાજ હાલ સિદ્ધ છે તે એકકાળે તમારીપેઠે આવ્યા હતા. તેમણે પૃથ્વીમાં સ્ત્રીખમભવન^૧ આ ધામ જોઈને જ કરેલું છે.

સર૦—શ્વરાજ! મ્હું તે જોયું છે. અમને કંઈ સૂચના કે ઉપદેશ આપના ભણીથી દેશો?

શ્વાન.—અમે શ્વલોક વસ્ત્રાદિ દમ્ભને ધારતા નથી પણ મનુષ્યો તો વાણીમાં, વિચારમાં, વૃત્તિઓમાં ને આચારમાં અનેક રીતે ગોપ્યાગોપ્ય-ભેદ રાખી અસત્ય-પ્રપચ્ચના ખેલની સૃષ્ટિ ઉભી કરે છે. એવા ભેદને માટેના સર્વ દમ્ભનો ત્યાગ તમને પ્રાપ્ત થાવ એટલો હું તમને ઉપદેશ અને આશીર્વાદ આપું છું. એટલી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેથી તમારા સંસારી-યોનાં સુખદુઃખનું શુદ્ધ દર્શન કરી શકશો ને તેમ થશે ત્યારે તમે તેમનું કલ્યાણ કરવાની તમારી સૂક્ષ્મ વાસનાને તૃપ્ત કરી શકશો. આ સિદ્ધલોકના દ્વીપ સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર તરેછે; ને તમે હાલ આર્યદેશ ઉપર છો તેનાં પ્રતિબિમ્બ પિતામહના કુણ્ડમાં આ દ્વીપો ઉપરથી જોજો, પિતામહના ઉપર બંધાયેલા રાદ્વગ્ગોને સાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી જોજો, ને પછી ગંગામૈયાના ખોળામાં સુતેલા પિતામહનાં દર્શન કરી એ માતા પાસેથી ને પુત્ર પાસેથી તમારા દેશના કલ્યાણ માર્ગનો ઉપદેશ લેજો. મહારાજની યોજનાનાં પાંડુકુરુભવનો જોનારને આ ઉપદેશ સુગમ પડશે.

આટલું બોલી કુતરાઓ વેરાઈ ગયા ને સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુંદરી, હિમ ઉપર સરવાની ચક્રવાળી પાંદુકાઓ^૨ પહેરી સરતાં હોય તેમ, ગોપુરની તળે સરી ગયાં ને ત્યાંથી વેગભર્યાં સર્યા તે અંદર પિતામહકુંડના આરા ઉપરના સોનારૂપાના સળીયાના કઠેરા આગળ અટક્યાં.

૧. પૃષ્ઠ ૨૪૬-૨૪૭. ૨. ઈંગ્લેન્ડે Skating ની કસરત કરેછે, ત્યારે બરફ ઉપર પર્ચડાંવાળો પાવડીઓ પહેરી ખસેછે, આપણાં બાળકનો ભાષામાં બોલીએ તો 'અંસુરીયાં ખાયછે.'

આ કુંડ એકાદ ગાઉ લાંબો પહોળો હશે અને તેમાં ચારે પાસ પાણીના જેવું તેજ ચળકતું ભરેલું હતું અને એ તેજમાં મહોટા મહોટા ખેટ હતા. પોતાને મળેલી મુદ્રા જોતો જોતો સરસ્વતીચંદ્ર બોલવા લાગ્યો.

“કુમુદ, આ મહાકુંડમાં આપણા દેશનું પ્રાચીન તેજ ભરેલું છે તે પૃથ્વી ઉપરથી દેખાતું નથી. એની વચ્ચે આ મહોટા મહોટા ખેટ છે તેમાં જવાને આ તેજમાં તરવું પડે છે. જે લોકને આ કુતરાઓ બચકાં ભરે છે તે આ તેજ ઉપર પડતું મુકે છે, ને પારદર્શક પવન જેવા તેજમાં થઈ એ લોક નીચે પૃથ્વી પર પડે છે. આ તેજનો જરીક ચમકારો તેમને થતાં તેમનું વધારે ભાન બંધ થાય છે ને એ ચમકારાથી લાગેલો હડકવા લેઈને આ લોક આપણા દેશમાં ફરે છે, પણ તેમનો અનુભવ એ ચમકારાથી વધારે વાતનો નથી અને એ દગ્ધજ્ઞાનવાળાં પૃથ્વીપર પડેલાં માણસ ભયંકર થાય છે—તેનું પ્રતિબિમ્બ પણ જો !”

તેજમાં જોતી જોતી કુમુદ બોલી: “આહા ! શાં યુદ્ધ ? એક હાથીને અનેક સ્થાને વળગેલા આંધળાઓ પોતપોતાની વાત પ્રતિપાદન કરવા લહડી મરે તે અન્વહસ્તિન્યાયનું આ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત !—પણ ઉદાત્ત સ્વામી ! આ લોક પણ ઉપકારક છે. જીવો ! આ તેજની નીચે આખા દેશમાં અન્ધકારનો મહાસાગર ભરેલો છે તે પણ દેશની વર્તમાન દશાનું પ્રતિબિમ્બ જ છે ને તેમાં દીવાઓ પેઠે આ શ્વરાજના કરડેલા જીવો તરે છે. દીવાસળી સળગાવી ન હોય પણ જરીક ધસી હોય તો તેથી પણ પ્રકાશનો તારા જેવો ચમકાર જણાય છે તેવો આ લોકનો પ્રકાશ અંધકારમાં ઉપયોગી થાય છે. પ્રાણનાથ ! તેમનો તિરસ્કાર ન કરશો. તેઓ પણ પ્રીતિપાત્ર છે.”

સરસ્વતીચંદ્ર એના મંગળસૂત્ર આગળ આલિંગન દેઈ બોલ્યો; “સત્ય કહ્યું—સુંદર કહ્યું ! એ સુંદરતાના મૂળને જ હું આ આલિંગન દેઉં છું.”

કુમુદ આ ક્રિયાનો સત્કાર કરતી કરતી બોલી; “એ તેજ પેલા રાક્ષસો “ નીચેથી પુવારા પેઠે પુટી નીકળતું દેખાય છે.”

સરસ્વતીચંદ્ર એનો આ સંસર્ગ મુકી એ પુવારા જેવા લાગ્યો.

“ ભારતયુદ્ધ પછી પિતામહ શરશય્યામાં પહોંચ્યા હતા ને ધર્મરાજ સ્વર્ગમાં ગયા તેવામાં જ આ દેશના એ પિતામહે ચિરંજીવ ગંગામાં પ્રવેશ કર્યો છે. તેમનો દેહ જડ વસ્તુમાં ભળી નષ્ટ થયો નથી. કુમુદ, આ રાક્ષસોવાળા ખેટોમાં રાક્ષસો બાઝ્યા છે તે પિતામહના ગંગાને બોળે સમાધિસ્થ થયેલા શરીર ઉપર બાઝ્યા છે ને આ તેજના પુવારા એમના એ શરીરમાંથી પુટે છે”.

કુમુદ૦ આપણે તે જોવા ત્યાં જઈશું ?

સર૦—આપણું અદ્વૈત એવું છે કે ત્હારી બુદ્ધિ તે મ્હારી ને મ્હારી તે ત્હારી ! મ્હારી વાસના તે ત્હારી ને ત્હારી તે મ્હારી ! જો ! જો ! આ વાસના થતાં જ આપણી પાંખો આપણને ઉપાડે છે ને આપણે આ પવિત્ર તેજોરાશિ ઉપર ઉડીએ છીએ !

કુમુદ૦—શા ગમ્ભીર અને કલ્યાણ તેજનો મહાસાગર ! આર્યોના પુરાણ વિસ્તીર્ણ મહાસાગર ! તને અમારા પ્રણામ છે ને તું ત્હારી નીચેના અન્ધકારને નષ્ટ કરી અમારા દેશને પ્રકાશિત કર.

સર૦—મ્હારી પણ એ જ વાસના છે—એ, કાળે કરીને, તૃપ્ત થશે, પણ તે કાળ, આપણે આ સિદ્ધલોકમાં સિદ્ધરૂપ થઈશું ત્યારે, પરિપાક પામી પ્રત્યક્ષ થશે. યોગ્ય કાળની વાટ જોવી એ પણ ધર્મ છે. કુમુદ ! આ સાગર ઉપર કેવો મધુર દિવ્ય પવન વાય છે ? પૃથ્વી ઉપર તેવો પવન સ્વપ્નમાં પણ દેખાતો નથી.

કુમુદ૦—એ પવનમાં તરાવી આ પાંખોએ આપણને ક્યાં આણ્યાં ?

સર૦—આપણે આ પ્રથમ રાષ્ટ્રના શિખરભાગ ઉપર આવી પહોંચ્યાં, અને તેમાં થઈ એને તળાવે ઉતરીશું ત્યારે પિતામહનાં અને ગંગામૈયાનાં દર્શન થશે.

બેટ ઉપર એક મહોટો ટેકરો હતો તેના ઉપર કંઈ સ્થિર ભૂમિ હતી ત્યાં આમને એમની પાંખોએ ઉભાં રાખ્યાં.

સર૦—આ ટેકરીનો આટલો ભાગ નક્કુર છે ને બાકીનો ઘણો ખરો ભાગ પોલો છે તેમાં પગ પડશે તો નીચે માટીમાં કળી જવાય એમ છે.

કુમુદ૦—આ ટેકરી સાથી થઈ હશે ?

સર૦—પિતામહે ગંગાવાસ કર્યો તે પછી એમની બુદ્ધિના આશ્રય વિનાના દેશમાં મનુષ્યોની બુદ્ધિઓ ક્ષય પામી તે ક્ષીણ બુદ્ધિથી આ સર્વ માટીના પોલા ઢગ રચાયા છે.

કુમુદ૦—આ માટી એકલી નથી. માટીમાં વચ્ચે વચ્ચે પોપડા દેખાય છે ત્યાં અનેક છીડીયો ઓ ચાલે !—વચ્ચે વચ્ચે કશાકના પ્રકાશ પણ દેખાય છે.

સર૦—હા. આ છીડીયો જેવું દેખાય છે તે આપણા દેશની અર્વાચીન મનુષ્યસૃષ્ટિનાં પ્રતિગિમ્બ છે—આશરે વીશથી ત્રીશ કોટિ જન્તુ આ

સર્વ રાક્ષાઓમાં થઈને જીવે છે. આ રાક્ષાઓ તેમની ઘણા યુગની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છે. આના ઉપર પણ ક્રીડાઓથી નવા ખેટ બંધાતા જાય છે તે તમને દેખાતું હશે.

કુમુદ—વચ્ચે પ્રકાશ શાના છે ?

સર—આમાં કેટલેક સ્થાને શાન્ત શ્વેત પ્રકાશ છે તે કેટલેક સ્થાને રંગીન પ્રકાશ છે. શાંત સાત્ત્વિક રાત્રી મહાત્માઓએ આ જન્તુઓને માટે જે માર્ગ રચેલા છે તેમાં શ્વેત પ્રકાશ છે. રત્નેગુણી અથવા અર્ધરાત્રીની પણ તીવ્ર બુદ્ધિવાળાઓએ એવા જ હેતુથી જે માર્ગ રચેલા છે તેમાં રંગીન પ્રકાશ છે. બાકીની રાક્ષાની માટી તમોબુદ્ધિવાળા જન્તુઓએ પાડેલાં દરથી, નળીયોથી, તે ઉધાઈ તથા કરોળીયાના જેવી જાળોથી ભરાયેલી છે.

કુમુદ—આપણે એના અંતર્ભાગમાં શી રીતે જઈ શકીશું ?

સરસ્વતી ચંદ્ર ઉત્તર દેવાને સટે પાંખ ઉપર ઉઠ્યો, પાછળ કુમુદ ઉડી, તે એક શ્વેત પ્રકાશવાળા કોતરમાં જઈ અદ્ધર લટક્યાં. ત્યાં નિસરણિ એમના પગ આગળ આવી ઉભી રહી તે ઉપર બે જણ ઉતરવા લાગ્યાં. જેમ જેમ નીચે ઉતર્યા તેમ તેમ નિસરણિ નીચે આવતી ગઈ. ચારે પાસે ચંદ્રના જેવો શ્વેત પ્રકાશ, તેની આશપાશ નદીઓના પુલના ભુગળાં જેવી ભીંતો, અને દૂર ઉપર આકાશ ને નીચે તેનું પ્રતિબિમ્બ—એ સૃષ્ટિની વચ્ચે નિસરણિ આમને ઉતારવા લાગી.

સર—આ ભીંતો પારદર્શક કાચ જેવી છે તેમાંથી ખહારની સૃષ્ટિ જુવો. હવે આ જન્તુઓ કદમાં નહાનાં પણ મનુષ્યોને આકારે દેખાય છે. ઉંદાળામાં ખારની જમીન જેમ તરડાઈ જાય છે તે કડકા કડકા થઈ જાય છે તેમ આ ચારે પાસની માટીમાં થયું છે—એ માટી જીવતી છે. જીવતાં જન્તુઓ આમ છુટાં પડ્યાથી, ક્ષુદ્ર ગતિવાળાં થઈ જવાથી, માટી જેવાં થઈ ગયાં છે તે પોતપોતાના કડકામાં, દરમાં, જાળામાં, ને નેળામાં સર્વ વ્યવહાર રચે છે તે જોવા જેવા છે.

કુમુદ—જ્યારે એક કડકો ખીજ સાથે એકઠો રહી શકતો નથી તે એક ખીજના ઉપર પડી બે કડકા સાથે અથડાવા જેવા થાય છે તે ચારે પાસથી માટીના ઢગ થવાના થાય છે ત્યારે કોઈકે પરસ્પરસામાન્ય જ્ઞાતિ-સત્વને બળે અનેક જન્તુઓ જ્ઞાતિના અકેકા થાંભલાને રૂપે ઉભા રહેલા છે, તે સર્વ થાંભલાઓ છેક નીચેથી સંઘાયા છે.

સર૦—જો, આ દેશખ્હારથી પવનના ઝપાટા આવે છે એટલે આ સર્વ થાંભલાઓ કમ્પે છે ને એક બીજા સાથે અથડાઈ ભાગી જવા માંડે છે. સર્વ એકરૂપ થશે ત્યારે પવનનું બળ નહીં ચાલે.

કુમુદ૦—તે તો કોણ જાણે—આ છેટે બીજા દેશના રાફડાઓ છે તેમાં તમે કહો છો તેમ છે. છતાં માટી ગરે છે ને ઢગલા થાય છે ને પશ્ચિમના પવન તે સર્વને કંપાવે છે.—કોઈ મોડા—કોઈ બહેલા—એટલા જ ફેર છે.

સર૦—આ થાંભલાઓમાં જન્તુઓનો શો કચ્ચર ધાણુ વળે છે? કુમુદ, જો તો ખરી !

કુમુદ૦—એણી પાસ જ મહારી દૃષ્ટિ છે

સર૦—ક્રીડીયોના જેવા કણુસંગ્રહ જેવા ધનસંગ્રહ આ થાંભલાઓમાં કેકાણે કેકાણે, ચોમાસાની માટીમાંથી ઉત્પન્ન થતા જીવ પેદે, સજીવ થઈ દોડે છે ને એક પાસથી પવન તેમને ઉરાડી લેઈ જાય છે તો બીજી પાસથી આ જન્તુઓ જ તે સંગ્રહને માટી ભેગા ભેળવી પોતાની લાળથી બાળી નાંખે છે, ને કણુ લાવનાર જન્તુઓ તો અભોક્તા રહી શ્રમજીવન જ ગાળે છે ને શ્રમજીવી જન ક્ષીણ થતાં એ તારનાર તેમ કુબનાર એમ બંને વર્ગ હુબે છે.

કુમુદ૦—એ તો જ્ઞાતિયજ્ઞ થાય છે ને આ કણુની ને લાળની ચીકારથી થાંભલાઓના પણ કડકા થઈ જતા નથી. બાકી પવન તો બધેથી વાય છે.

સર૦—આ જ્ઞાતિયજ્ઞનો અર્ધર્થ તો જો ! અતિથિ જાતે જ યજમાન પાસે યજ્ઞ કરાવે છે! આ ભડકાઓમાં કેટલાં જન્તુ જાતે ધસડાઈ આવી ભરમ થાય છે ? દ્રવ્ય અને બુદ્ધિ ઉભયના નાશનું આ જાતે વસાવેલું સાધન !

કુમુદ૦—બુદ્ધિના નાશનો પ્રતીકાર તો ઘટે, પણ દ્રવ્ય તો ચોગ્ય હસ્તમાં ન હોય તો ગયું જ સારું.

સર૦—અહા ! કુમુદ ! ત્યારા મંગલસૂત્રે ભયંકર પણ મુન્દર સત્ય કહ્યું. આ દેશ બુદ્ધિના નાશથી અત્યંત દરિદ્ર થશે તો તે ઇશ્વરની ઇચ્છાથી જ ! આ દેશને દરિદ્ર થવાના માર્ગ આ જન્તુઓ જાતે જ રચે છે તેના ચીલા ઉધાઈના દર જેવા જો તો ખરી—કેટલા બધા ચારે પાસે ઘાડા જંગલ જેવા દેખાય છે ? પિતાઓ પુત્રપુત્રીની તૃપ્તિ માટે યજ્ઞ ન આરંભતાં, પોતાની તૃપ્તિમાટે તેમને જ એ યજ્ઞમાં હોમે છે. હરિ ! હરિ ! આ કન્યાવિક્રય કરનાર અને પોતાના લોભને માટે વર્ત-

નાર પિતાઓ પશુપક્ષીનું માંસ ખાવામાં અધર્મ ગણે છે પણ પુત્રીનું જીવતું માંસ ખાતાં ડરતા નથી. આ શું ? માતાઓ પુત્રવધૂની વચ્ચે ઘુસી જઈ તેમને છુટાં પારેછે! ને પ્રીતિયજ્ઞના કાળ પહેલાં તો તેની સ્થૂલ વેદીઓ માટે ખાડાઓ ખોદી માખાપ તેમાં બાળકોને ફેંકી દે છે ! જો ! જો ! પેલાં જન્તુઓ સ્ત્રીઓને માખાપના મુખમાં હોમે છે તો પેલાં જન્તુ માખાપને સ્ત્રીના મુખમાં હોમે છે ને પેલાં દુષ્ટો તો જો ! એમની સ્ત્રીઓ એમના પોતાના ચરણ તળે ચંપાયછે ને તેના શરીર ઉપર બેસી એ જન્તુઓ નીરાંતે એકલપેટાં પેટ ભરેછે ને કેવળ સ્વાર્થી વ્યવહાર ચલવેછે ! શા અધર્મ ?

કુમુદ—જેવી સ્ત્રીઓ છે તેવા પુરુષો છે. પુરુષને સુંદર શુદ્ધ કરવો એ સ્ત્રીની ચતુરતાનું કામ.

સર—કુમુદ જેવી ચતુર ઉદાર સ્ત્રીઓ બધાંને ક્યાંથી મળે ? કુમુદ! આ દર્શન જેવું ભયંકર છે તેવું જ દયાપાત્ર છે. તેઓ જાતે શરીરને, સંતતિને, ધનને, ને ધર્મને નષ્ટ કરેછે, જાતે વ્યાધિઓ વહેરી લેછે, જાતે આધિથી બળેછે, ને જાતે ઉપાધિઓ તળે ચગદાયછે. આમાંથી તેમને શા રીતે મુક્ત કરીયે ?

કુમુદ—તેમને દૃષ્ટિ જ નથી તે આપો.

આટલો પ્રસંગ થતા થતામાં તો બે જણ બહુ જ નીચે ઉતરી પડ્યાં હતાં. પોતાના ભુંગળાને તળીયું આવ્યું લાગ્યું. ચારે પાસ હવે યોગાન હતું અને ચાર માર્ગ નીકળતા હતા. એ ચારે માર્ગના મધ્ય ભાગમાં બે જણ ઉભાં. પોતાના ભુંગળાવાળો શ્વેત પ્રકાશ આ યોગાનમાંના તે માર્ગો ઉપરના પ્રકાશ સાથે ભળી જતો હતો. માથા ઉપર આકાશને ટેકાણે મ્હોટી કાળી શિલાઓની છત હતી અને તેમાં સ્થાને સ્થાને મ્હોટાં મ્હોટાં છિદ્રે હતાં તેમાંથી પોતે પ્રથમ જોયેલી રંગીન પ્રકાશવાળી નળીઓનાં મૂળ વડવાઈઓ પેઠે લટકતાં હતાં અને વડવાઈએ વડવાઈએ અનેક ન્હાનામ્હોટા નાગ અને અજગરો બાઝી હોંચકા ખાતા હતા.

સર—કુમુદ! વર્તમાન કાળના રાક્ષાઓમાંથી ઉતરી આપણે હવે અશોક મહારાજના પ્રાચીન આકાશમાર્ગમાં આવ્યાં છીએ. આપણા દેશનો દેશી, મ્હોટામાં મ્હોટો, સમર્થમાં સમર્થ અને સાધુમાં સાધુ મહારાજ એ અશોક હતો.^૧ આ દેશનો ઉગ્ર મધ્યાન્હકાળ

૧. The dominions of Asoka extended from Kandahar, Ghazna, and the Hindu Kush, as far as the mouth of the Ganges, from Kashmere down

આ મહારાજના રાજ્યમાં હતો. ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધના અવતારે પ્રકટેલો દયાધર્મ સંસારમાં આલ્યો ત્યારથી હજાર બારસો વર્ષ પર્યંત એ ધર્મ આ દેશમાં વધ્યો, રહ્યો, ઘટ્યો, અને ક્ષીણ થઈ પરદેશમાં રેલાતો આલ્યો ગયો. બૌદ્ધ યુગના મધ્યાન્હકાળમાં ચંદ્રગુપ્ત મહારાજના પૌત્ર અને બિન્દુસાર મહારાજના પુત્ર પ્રતાપી ચક્રવર્તી આ મહારાજ પ્રિયદર્શી અશોકે રાજ્ય કર્યું, જાતે બૌદ્ધ હોવા છતાં બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ ઉભય ધર્મોનું પ્રતિપાલન તેમણે કર્યું. આ સાત્ત્વિક દૃષ્ટિવાળા મહારાજના રાજ્યના સાત્ત્વિક પ્રકાશનાં પ્રતિબિમ્બના પુણ્ય પ્રવાહ વચ્ચે આપણે ઉભાં છીએ.

કુમુદ- આ વડવાઈઓ શી ? આ સર્પ શા ?

સર- આ ચારે પાસનો શ્વેત પ્રકાશ ધણા વિસ્તારવાળા દેશકાળમાં અનેક મહાત્માઓની સાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ પ્રસારેલો છે, ત્યારે

to the upper and lower course of the Godavari. . . . According to his inscriptions, the influence of Asoka extended even beyond these limits. At the boundaries of the earth, so we are told, were to be found the two cures established by him, the cure for men, and the cure for animals. Wherever healing herbs, roots, and fruit trees were not in existence, they were brought and planted by his order, and wells were dug by the wayside. This was done among the Cholas and Pidas, in the Kingdom of the Keralaputra, and on Tamraparni (Ceylon). . . . The Cholas and Pidas lay to the South of the Deccan, the former on the upper Krishna, the latter on the Palaru. Keralaputra, i.e., the son of Kerala, is the ruler of the State founded by Brahmans on the Southern half of the Malabar Coast. It is clear from this, no less than from the conquest of Kalinga by Asoka, how successful in the times of the earliest rulers of the house of the Mauryas, was the power of Aryan India collected in that Kingdom in forcing its way to the South, both on the coasts and in the interior of the Deccan; and at the same time that these inscriptions confirm the statement of Singhalese tradition about the connection in which Asoka stood with this island (Ceylon), they also show that Asoka not only maintained, but extended the relations into which his grandfather had entered with Seleucidæ, and his father with the kingdom of the Ptolemies. Asoka is not only in connection with . . . his neighbour Antiochus who sat on the throne from 262 to 247 B. C., and with . . . Ptolemy Philadelphus of Egypt (285-248 B.C.) but also with Antigonus Gonates of Macedonia (278-258 B. C.), with . . . Alexander of Epirus (272-258 B. C.), and even with Magas, King of Cyrene. . . .

Chandragupta succeeded not only in breaking down the rule of the foreigner over the Indus, but in uniting the territory of India, from the Indus to the Gulf of Bengal, from the Himalayas to the Vindhya, into one mighty Kingdom. His grandson (Asoka) extended his kingdom x x and

આ બલિષ્ઠ નાગલોકે ઉપરના સર્વ રાક્ષસોના રંગીન પ્રકાશની સૃષ્ટિને રચી છે અને વડવાઈઓએ લટકી રહી એ સૃષ્ટિને અનેક યુગથી ધરી રાખી છે. કુમુદ ! પોતાનું નામ સાંભળતાં આ તૈજસ નાગલોકે દ્રણ માંડવા મંડી ગયા છે તે જો ! થોડી વારમાં તેમની વિપજવાલાઓની શક્તિને આપણે જોઈશું.

થોડી વારમાં મ્હોટા મ્હોટા રાતા, પીળા, લીલા, કાળા, ને ઘોળા નાગ એ બે જણની આશપાસ વેગથી ફુંડાળાં રચી ફરી વળવા લાગ્યા. પણ પાસે જઈજઈને તેમના દિવ્ય લેપની શક્તિથી પાછા ફરી પોતાની સભા ભરી કંઈ અવ્યક્ત ચર્ચા કરવા લાગ્યા. અંતે એક સઉથી મ્હોટો જડો વૃદ્ધ નાગ પોતાનું પેટ કટ્ટથી પણ વેગથી ઘસડતો ઘસડતો આમની સામે આવી ઉભો અને એમના શરીર જેટલી ઉંચી દ્રણ કરી એમની સામે વિષની જવાલા ફુંકવા લાગ્યો. બીજા નાગનાં પણ વિષ ચારે પાસે ઉડવા લાગ્યાં અને ચારે પાસના પ્રકાશમાં ભયંકર કાળાશ વ્યાપી ગઈ. નહાનાં બાળક સર્પની શક્તિ ન સમજતાં ગમે તો તેને ઝાલવા જાય ને ગમે તો તેની સાથે રમવા જાય તેમ આ બે જણ આ વિષવૃષ્ટિને શાન્તિથી અને કૌતુકથી ઝીલવા લાગ્યાં. અંતે ધીમે ધીમે તે વૃષ્ટિ શાન્ત થઈ, તેજ અને પવન શુદ્ધ થયાં, અને સામો ઉભેલો વૃદ્ધ નાગ દિવ્ય વાણી વડે બોલવા લાગ્યો.

“પૃથ્વી ઉપરનાં ક્રામળ બાળક ! અમારી ભયંકર સૃષ્ટિમાં તમે કેવી વાસનાથી આવ્યાં છો ને અમારી વિપજવાલાઓને કેઈ શક્તિથી સહી જાવ છો ? ”

proclaimed his (Buddha's) rules as the law of the State. This seemed to be the dawn of a happy day for India. The combination of all the tribes could not but secure the independence of the country ; the oppression of the hereditary despotism seemed to be softened by the precepts of a rational morality ; a brisk trade with the West appeared to give the last blow to the exclusiveness and rigidity of Brahmanism, and the religion of equality and brotherly love seemed to assure the rise of a new social order and the free movement of the intellectual powers of the people.

A sterner fate overtook the Indians x x x x x It was not attacks from without, but the dissensions of the grandsons of Asoka that rent asunder the great Indian Empire ; the dynasty of the Mauryas fell. x x x Neither the power of the Sungas nor that of the Guptas was sufficient to maintain the national unity and protect the regions of the West from the foreigner. x x x But the land of the Ganges maintained its independence. The civilization of the Deccan was not interrupted, and the national forces still sufficed to remove at length the power of the foreigner even in the West.—*Ancient History of India : by Prof. Max Duncker, translated from the German by Abbott.*

સર૦— શુદ્ધ સિદ્ધાંગનાઓએ કચેલી પ્રેરણાથી અને તેમણે જ આપેલી શક્તિથી અમારાં ગમન અને સહન બને છે. અમને અમારી કોઈ પણ વાસનાને બળે અંહી આવ્યાનું ભાન નથી.

નાગ— તમે સાત્ત્વિક સત્ત્વોની શક્તિથી સુરક્ષિત હો નહીં તો અમારા વિપશ્વાસને બળે ઉપરના રાક્ષસોમાં પહોંચી ગયાં હતા. તમને વાસના હતી તો અમારા વિપદંશ તમને લાગી ગયા હતા. તેમ થયું નથી માટે તમારા વાક્યમાં સત્ય હોવું જોઈએ.

સર૦—અમને વાસનાઓ નથી એમ નથી પણ તે વાસનાઓએ અમને આ સ્થાનમાં પ્રેર્યા નથી.

નાગ૦—તો તમારી વાસનાઓને દર્શાવી દો.

સર૦—અમારી વાસના આ પ્રદેશમાં જે જે જાણુવા યોગ્ય હોય તે જાણુવા-જોવા-ની છે અને તેમાં તમારી અવસ્થા, તમારી શક્તિ, તે તમારાં કારણકાર્ય જાણવાની વાસના છે.

નાગલોક ખળભળી ઉઠ્યો.

“ શા માટે ? શા માટે ? ” એમ સર્વત્ર ધ્વનિ સંભળાયો.

સર૦—ઉપરથી અંહી નીચે સુધી શુદ્ધ તેજના ભુંગળામાં થઈને આવતાં આ મહાન દ્વીપમાં અનેક ચીરાઓ તે કાટો પડેલી અમે જોઈ, એ દ્વીપના હજારો કટકા થઈ બંધાયેલા ઉંચા સ્તંભ જોયા, અને તેમાંના જન્તુઓના અધર્મ પણ જોયા. આ સર્વ તમારે શિર દેખીયે છીયે અને એ અધર્મનાં મૂળને તમે બાંધી રહ્યા છો તો તમને ઓળખવા એ મ્હારો ધર્મ છે.

આટલું વચન નીકળતાં ફરી સર્પમાત્રના મુખમાંથી સુસવાટા અને ઝેરી ટુંકા નીકળવા લાગ્યાં અને આખા ભોંયરામાં ચારે પાસ ઉભરાતા દોડતા સર્પો સળવંળવા લાગ્યા. સામે ઉભેલો નાગ તો ઉભો હતો તેમ જ રહ્યો —માત્ર તેની બે હાલો મુખખંઠાર નીકળી પોતાના ઓઠ ચાટવા લાગી, મુછના વાળ ઉંચા ઉભા થયા, ને તેમાંથી અગ્નિના તનખા ઝરવા લાગ્યા. ચારે પાસ લીલાંપીળાં ઝેર વર્ષાં રહ્યાં તેની મધ્યે ઉભેલાં આ પ્રાણીને મહાનાગ કહેવા લાગ્યો.

નાગ૦—અમ નાગલોકના દોષ જાણવાની છાતી ચલાવનાર માનવી! અમે તારા દેશના શાસ્ત્રકારો, સ્મૃતિકારો ને પુરાણકારોનાં પ્રતિબિમ્બ છીએ. લોકવર્ચના પંડિતો, ત્રિશાળના વિગારથી લોકવ્યવસ્થાની રૂઢિઓની

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને પ્રસંગ પછે નિર્જનિતિ^૧ પણ રચેછે; તે સમર્થ પંડિ-
તોનાં અને વ્યવસ્થાકારોનાં પ્રતિબિમ્બ અમે છીએ, તે આ સર્વ સંસાર-
ભારમાં વ્યવસ્થાનો જે અનન્ત અશ્વત્થ^૨ ચારે પાસ અસંખ્ય શાખાઓ
પ્રસારી ઉભો છે તે પૃથ્વીના મૃત્યુ લોકને વિસ્મય પમાડે છે તે વૃક્ષરા-
જનાં આ સર્વ મૂળનું જે કારણથી અમે ઉત્પાદન કર્યું તે જ કારણથી
હજી તેનું રક્ષણ અને વર્ધન કરીએ છીએ અને કરીશું ! સાત્ત્વિક દૃષ્ટિને
પ્રત્યક્ષ થતા ધર્માધર્મ નામના દમ્ભનું અમે પવનાશન લોક ભક્ષણ ક-
રતા નથી.

ચારે પાસના પ્રકાશની શ્યામતા વધવા લાગી.

સર૦—તમે સાત્ત્વિક ધર્મને વર્જ્ય ગણો છો તો શાને ભક્ષ્ય ગણો છો ?
ક્રીયા પવનનું ભક્ષણ કરો છો ?

નાગ.—સાંભળ, રે મુગ્ધ માનવી ! અમારો આહાર સત્ય વિના બીજો
નથી અને એ આહાર મળે તો અમે ધર્મને પણ ઇચ્છતા નથી; કારણ
ધર્મ સત્યની પાછળ દોડે છે, સત્ય ધર્મ પાછળ દોડતું નથી. ત્રિગુણાત્મક
સૃષ્ટિ કેવળ સાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોવી એ સત્યના મ્હોટા અંશને ઢાંકી ન્હાના
અંશને જોવા જેવું છે. તમારા સંસારમાં કે મનુષ્યલોકમાં રાજસી અને
તામસી વૃત્તિ સંસારના ગળા સુધી ભરેલી છે તે સાત્ત્વિક વૃત્તિ તો માત્ર
ત્હારા જેવા મુગ્ધ જનના મનોરાજ્યની જ સૃષ્ટિ છે. જેમ ક્ષાર સમુદ્રમાં
કોઈ સ્થાને મિષ્ટ જલનું ઝરણ નીકળે તો તેના ઉપર ક્ષાર સમુદ્રના તરંગ
ફરી વળે તેમ તમ લોકના સંસારમાં સાત્ત્વિક ગુણના વિરલ ઝરાઓ ક્ષાર
જળનાં વહન નીચે અંપાઈ ગયલા જ રહેછે. જેમ તામસી દૃષ્ટિ તે સર્વત્ર અ-
દૃષ્ટિ જ છે તેમ સાત્ત્વિક દૃષ્ટિમાં રજ્જેગુણ અને તમેગુણનાં જે જે કાર્ય ભણી
ક્ષમાદૃષ્ટિ રહેછે તે તે દિશા ભણીની તેની અદૃષ્ટિ જ છે. સ્ત્રીપુરુષની પ્રી-
તિને તું શુદ્ધ સાત્ત્વિક ગણતો હઈશ તો વધારે અનુભવથી ત્હારી ભુલ
ભાગશે. તમે જે જણ કોઈ પુણ્ય સિદ્ધિથી સર્વદા સાત્ત્વિક રહી શકશે
તો તેથી કોઈ બાકીનું જગત સાત્ત્વિક થઈ જવાનું નથી, પ્રાણીઓ
પરસ્પરનું ભક્ષણ કરતાં મટવાનાં નથી, કુટુમ્બોના અંતઃકોલાહલ મટ-
વાના નથી, પાપી જનોની સંખ્યા એક ધર્મમાં પ્રવર્તશે તો એથી અધિક
પાપીઓ તેની પાછળ પલટણ પેઠે ઉભા થતા અટકવાના નથી, રાજાઓ-
ના રાજ્યલોભ અને અધર્મવિગ્રહ ધટવાના નથી, અને અન્ય પ્રાણીયો પેઠે
મનુષ્યોમાં તે રાજાઓમાં પણ મ્હોટું ન્હાનાતે ખાય એ નિયમ લુપ્ત થવાનો

નથી. આ સર્વ મલિન વસ્તુઓને દૃષ્ટિખંડાર રાખી કરેલું ધર્મના ને ન્યાયના પાયાનું ચણતર રેતીમાં થયા જેવું ગણવાનું છે, ને એ મલિન માર્ગના કોયલાની વ્યવસ્થા રાખવી ને કોયલાથી કાળાં ન જ થવું એ અભિલાષ દમ્ભનો અને મમતાનો પરિણામ છે. અમે એ અભિલાષને ના નથી કહેતા પણ તેનો સાગ કરવાનું આવશ્યક લાગે તો તેમ પણ કરવા તત્પર રહીએ છીએ. અમે તો માત્ર આ દેશની ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિના સર્વ અંશપર પૂર્ણ દૃષ્ટિ રાખી અમારી રચના કરી છે, ને તમે જુવો છો કે જ્યારે જુદા ભગવાનની ને અશોક મહારાજની સાત્ત્વિક સૃષ્ટિ ધુળના કોટ પેઠે બંધાઈ ઉડી ગઈ છે ત્યારે અમારી ત્રિગુણાત્મક દૃષ્ટિની સૃષ્ટિ હજી વર્તમાન છે ને પરદેશી પવનના ઝપાટા સામી હિમાચલ પેઠે સ્તંભ ધારી ઉભી રહી છે. તમારા વિહારમઠના જેવાં લગ્નનો અમે નાશ કર્યો છે, બાળકીમાત્રને પરણાવીએ છીએ ને વિધવામાત્રને અપરિણીત રાખીએ છીએ, કુટુંબોના માળા એક જ વૃક્ષ ઉપર બાંધીએ છીએ, જ્ઞાતિઓના રોપાને ક્ષેત્ર ખંડાર શાખાવાનુ થવા દેતા નથી ને ક્ષેત્ર ખંડારનાં પ્રાણીને આ ક્ષેત્રમાં આવવા દેતા નથી, સ્ત્રીપુરુષની સ્વચ્છન્દ પ્રીતિને સટે કુટુંબજનોની પરસ્પર એકલોહીની પ્રીતિ રચીએ છીએ, આવી અનેક અવસ્થાઓના પ્રકાશના રસોને આ વડંતી વડવાઈઓનાંજ નલિકા-જળોમાં થઈને તેના ઉપરના સ્તંભોમાં બેઠેલા દેખાઈએ છીએ, અને એ સૃષ્ટિનું પોપણ પણ આ વડવાઈઓને આમ બાંધી રહીને જ કરીએ છીએ. એ વડવાઈઓથી અમને છુટા પાડનારને માટે અમારી વિપજવાલાઓ છે, એ વડવાઈના વિસ્તાર ઉપર વંચ્યાં જાય તેને પ્રતિકૂળ થનારને માટે પણ એ જ જવાલાઓ છે, અને તમારા દેશને માટે ત્રિગુણાત્મક દૃષ્ટિથી રચેલી વ્યવસ્થાનો, મનન કે વાણીના કે કર્મના રત્નેશુભૂથી કે તમોશુભૂથી, ભંગ કરનારને માટે અમારી જવાલાઓ આ નીચેથી છેક ઉંચે સુધી ચઢી પહોંચી જવાને સમર્થ છે. અનેક જાતના વિકારોમાંથી, દુઃખોમાંથી, અને ભયમાંથી ઉદ્ધાર કરી રાખવાને અમે તમારા દેશની વ્યવસ્થાને ધરી રાખી છે ને તેના અંતઃશત્રુઓ તેમ બાહ્ય શત્રુઓ સર્વને માટે અમારી વિપજવાલાઓ વરાળ પેઠે સર્વદા ઉચે ચઢ્યાં કરે છે.

સર—તમે તે આ દેશની વ્યવસ્થાને સુધારી છે કે બગાડી છે? તમે તે આ દેશની આશાઓમાં વિષ નાંખ્યું છે કે અમૃત નાંખ્યું છે?

વિપત્તિ વધારે ભયંકર થઈ. સામેનો નાગ ઉત્તર દીધા વિના આમની આરે પાસ વીંટાવા લાગ્યો અને તેનું મ્હોં કોઈ કાળા કોતર પેઠે પહોળું

થઈ અંદરનાં કૂર દાંતને અને ઠગારી જીભને દેખાડવા લાગ્યું—એટલામાં કુમુદસુંદરી તેના સ્પર્શથી ઉછળી અને સરસ્વતીચંદ્રને બાઝી પડી બોલી ઉઠી.

“ જુવો, પ્રાણનાથ, આ સર્વ નાગરાજનાં મસ્તક મુકુટધર છે ને એ મુકુટોમાં શાં તેજસ્વી રત્ન છે ?”

સર૦—પ્રિયા, સીતાની દૃષ્ટિ સુવર્ણમૃગ ઉપર પડી હતી તેમ તો તને નથી થયું ? તું આ વિષદૃષ્ટિમાં તેજ અને રત્નો ક્યાં જુવે છે !

નાગ, બળવાળી ચુડ ભરવી, આ બે જાણુની આશપાશ વીંટાયો અને તેઓ સામાસામી આલિંગન દેતાં હોય તેમ સજડ ભીંડાયાં. ભીંડાયાં તેની સાથે કુમુદનું મંગળસૂત્ર સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયમાં ચંપાયું ને તેની સાથે જ તે બોલી ઉઠ્યો.

“ કુમુદ ! કુમુદ ! તું સત્ય કહે છે ! આર્યદેશના ખરા અને સનાતન મુકુટધર રાજાઓ તો આ નાગલોક જ છે ! આપણે જેમને રાજાઓ અને ચત્રવર્તીઓ કહીએ છીએ તે તો નામના ! તેમના મુકુટમણિ ખોટા ! શુદ્ધ મણિ તો આ રાજાઓના જ મુકુટોમાં છે તે હું હવે ત્હારી પેઠે દેખું છું ! હા ! શું સુંદર દર્શન છે ?”

આ વચન નીકળતાં નાગની ચુડ છુટી, તેણે તેમને છોડી દીધાં, વિષદૃષ્ટિ શાંત થવા લાગી, નાગલોક વડવાઈઓ ઉપર ચઢવા લાગ્યા, અને સ્વપ્નનાં દમ્પતી આગળ ઉભેલા નાગરાજને સ્થાને મ્હોટો રત્નનો ઢગલો—અન્નકૂટ જેવો—ઉભો થયલો દેખાયો. એ ઢગલાના તેજ આગળ આ દમ્પતીનાં નયનમાં કંઈકિ અંજવાં વળવા લાગ્યાં. પણ પછી પણ જવા લાગી તેમ તેમ ચારે પાસની સૃષ્ટિમાં અદ્ભુત ફેરફાર થઈ જવા લાગ્યા. ઉપરની કાળી છતને સ્થાને સુંદર રંગોથી રંગીન પણ પારદર્શક બીલોરની છત થઈ ગઈ ને વડવાઈઓ પણ બીલોરના ઝાડ પેઠે લટકવા લાગી. એ ઝાડમાં કાચના પ્યાલા, કાચનાં ઘડા, ને કાચની ત્રાસકો, ઝુલવા લાગી, ને તે સર્વમાં અમૂલ્ય સુંદર રત્નો દીવાની ઉભી જ્યોતો પેઠે પ્રકાશી રહ્યાં. ઉપલી છત ને નીચલી ભૂમિકા વચ્ચે કોઈ વિશાળ સુંદર વાડીઓ ખીલી રહી ને તેમાં સ્થાને સ્થાને સ્વર્ગના જેવા વૃક્ષો, ફુલો, ફુવારા, ન્હાના ઝરા, ચિત્ર વિચિત્ર રંગોના ફુલથી લચી રહેલી વેલીઓ, ને ન્હાના કોમળ છોડવાઓ ઉપર બેઠેલાં ફુલના ફાલ : એમ રમણીય સૃષ્ટિ દૃષ્ટિમાં અનેકધા અમૃત ભરવા લાગી.

કુમુદ૦— પ્રિય હૃદય ! પેલી નાગલોકની ભયંકર સૃષ્ટિ ક્યાં જતી રહી

અને આ શું થઈ ગયું ? પ્રદેશ એ નો એ છે ને તેમાંની સામગ્રી આ ટલી પલટાઈ ગઈ એ તે શો અમત્કાર ?

સરં—જે નાગલોક વિપન્નાલાઓને ઉરાડે છે તે જ નાગલોક આ મણિસંગ્રહને ધરે છે. જેની દૃષ્ટિમાં વિપ છે તેના દૃષ્ટિવિપની સામે નાગલોક વધારે બલવાન વિપ ઉરાડે છે ને વિપથી વિપનો નાશ કરે છે. જેની દૃષ્ટિમાં રત્નમય પ્રકાશ દીપે છે તેને નાગલોક આવાં મણિદર્શન આપે છે. સાત્તિક દૃષ્ટિને વિપ અને રત્ન ઉભયનાં દર્શન સાથે લાગાં થાય છે. આપણી માનુષ દૃષ્ટિએ પ્રથમ આ વિપનું દર્શન કરાવ્યું ને વિપવરના અસહ્ય બળનું સહન કરવામાં આપણાં હૃદય અદ્વૈત પામ્યાં. એ અદ્વૈતને બળે તહારાં પવિત્ર મંગળસૂત્રમાંના સ્પર્શમણિનો આપણે ગાઢ સ્પર્શ કર્યો, એ સ્પર્શમાં આપણું અદ્વૈત થયું, અને એ મણિને અને અદ્વૈતને પ્રતાપે અત્યારે આ પૂજનીય રત્નરાશિનાં દર્શન કરીયે છીયે.

કુમુદં—આ ઉપરના ખીલોરમાંથી નીચેનાં રત્નો ઉપર ને વનસ્પતિઓ ઉપર સુંદર રંગનાં ચિત્ર પડે છે ને તેમની વચ્ચે સપ્તરંગી કિરણનાં બળ ગુંથાય છે. ^૧

સરં—મહારો ચિન્તામણિ તને આ દર્શન આપે છે.

કુમુદં—ચારે પાસના પ્રકાશ વધારે વધારે સુંદર થાય છે.

સરં—પ્રિયદર્શી મહારાજની તેજસ્વિની છાયા સહસ્ત્ર વર્ષસુધી પહોંચી છે. આપણે દીઠા તે સર્વ નાગલોક આ છાયામાં જ પરિપાક પામેલા છે. ઉપર જે. આ સુંદર છતની ઉપર આ તેજની છાયા જતી નથી ત્યાં નાગલોકના પ્રકાશનાં કિરણ, વૃક્ષની શાખાઓ પેદે, ઉંચાં પુટે છે, અને ઉપરથી જે જે રાક્ષસો ઉપર આપણે દૃષ્ટિ નાંખતાં આવ્યાં છીયે તે રાક્ષસોના મૂળમાં આ કિરણ સ્ફુરે છે.

કુમુદં—એ મૂળ અસંખ્ય છે, મૂળે મૂળે મહાયજ્ઞોની વેદીયો દેખું છું, વેદીયે વેદીયે પવિત્ર અગ્નિજ્વાળાઓ છે ને અગ્નિમાં—આ-- શું હોમાય છે ?

સરં—યાજ્ઞકનાં જ સૂક્ષ્મ શરીરો હોમાયાં છે ને અનેક પુસ્તકોને અને અનેક વ્યવસ્થાઓને રૂપે તેમ એ યજ્ઞદેવની પ્રસાદી રૂપે ઉપર ભસ્મ ઉડે છે ને ચાર પાસની પ્રગ્ન તેમાં નહાય છે. અનેક ઋષિજીવનના સૂક્ષ્મ હોમ આ સંત્રાયણમાં થયા છે.

કુમુદં.—આ નીચે જે ઉત્તમ શ્વેત પ્રકાશ છે તે ઉપર કેમ નથી જતો ?

સરં—બુદ્ધ બગવાનનો પ્રકાશ આ વાડીમાંથી ધીરે ધીરે ખહાર આ-
કર્ષાય છે, તે આપણા પ્રદેશની નીચે પિતામહના મંદિરના શિખરના
સુવર્ણકલશ છે તેમાંથી કોઈ નવા પવન તે નવા પ્રકાશ આ શ્વેતપ્રકાશમાં
થઈને છત ઉપર ચઢે છે. ઉપર જે દેખીએ છીએ તે આ એ પ્રકાશનું મિ-
શ્રણ છે. આ નવા પ્રકાશના વેગથી આ શ્વેત પ્રકાશ મિશ્રરૂપે કુટલોક ઉપર
ચઢે છે તે બાકીનો ચારે પાસ ઢોળાઈ જાય છે.

કુમુદં—આ આપણી પાસેના રત્નરાશિમાં પણ અનેક પ્રતિબિમ્બ
દેખાય છે.

કુમુદે એ રાશિમાંથી પોતાના એ હાથ ભરી રત્ન લીધાં અને અંજલિમાં
ઝાલી રાખી તેમાં તે ઉપરની છતમાં વારાફરતી જોવા લાગી.

સરં— કુમુદ, એમાં જોજો તે જોતી જોતી ફૂટેજે. આજ યુરોપમાં
જેવાં સંવનન અને પ્રીતિલગ્ન રચાય છે તેવાં જ આ આશપાશના આપણા
દેશમાં થતાં નથી? ઉપર જે જ્ઞાતિયોના અનેક સ્તમ્ભ તે ચીરા જણાતા
હતા તેને સ્થાને અંહી ચારેપાસ માત્ર એક જ પૃથ્વી જણાતી નથી? ત્યાં,
ઉદારતા, સાધુતા, દયા આદિ રંગની જ વૃષ્ટિ આ એકાકાર થયેલી ધર્મ-
ભૂમિમાં થતી નથી? એ વૃષ્ટિનાં કદ્યાણુકળથી લોક સમૃદ્ધ તેજસ્વી
વીર્યવાન તે યશસ્વી થતા નથી? કુમુદ, સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી રત્નાંજલિ જોઈ
લે અને ત્હારા પ્રેમાળ હૃદયના ઉદ્ગારથી વર્ણવ.

૧. This was the time of internal reform and foreigner's contact. A feeling of nation and national unity began to grow and culminated in the Empire of Asoka. We had Vikrama and Sálivahana at a later stage of this age, and the presence of the foreigner served to weld India into one nation, one empire, and one aspiration. The tribal feeling had disappeared, political circumstances developed a national feeling, and Buddha's religion created a cosmopolitan feeling, shook the foundations of the growth of the old four orders or classes, and called upon the Brahamana and the Sudra, the Aryan and the non-Aryan, man and woman, to join hands in one common creed and faith. The caste which had reached an inchoate or embryonic condition seemed crushed. He himself had set the example of diverging from tradition and heredity by giving up his kingdom and asserted the independence of the human soul against the conventional controls of patriarchs and heredity in professions and privileges. In their places he substituted the precept of love and rationalistic salvation. x x x The disintegration of family brought on the independence of the individual, and sons and wives began to work towards higher ideals for the emancipation of the individual soul from the stultifying influences of patriarchal control in matters intellectual and sentimental. If man thus rose in the

કુમુદ—હૃદયવલ્લભ! સર્વ ભારતવર્ષમાં એક જ—નહી મન્દ, નહી ઉચ્ચ, એવો—રમણીય પ્રકાશ દેખું છું. ન્હાનાં ગામડાંમાં ને મ્હોટાં નગરોમાં આનન્દનાં ગીત સાંભળું છું—સર્વત્ર સાંભળું છું. અરણ્યોમાં; પર્વતો ઉપર, નદીતીરે ને સમુદ્રતીરે, સાધુજનોની નિર્ભય નિરંકુશ કલ્યાણ ચર્ચા, જ્યાં જોઈશું ત્યાં, હૃદયને પ્રપુલ્લ કરે છે. મનુષ્યસૃષ્ટિના સ્થૂલ દેહમાં આરોગ્ય, વીર્ય, સુંદરતા, ને સુવડતા જોઈ શું. આજના આપણુ જનગૃહ લોક તો પ્રમાણમાં વામન, ક્ષીણ, ને રોગી છે; બાળક જેવા ઉપરના રાક્ષસોમાં દેખાય છે; બુદ્ધિમાં, વિદ્યામાં, સાધુતામાં, પ્રીતિમાં અને સર્વ સદ્વસ્તુમાં પણ આ નીચેના પ્રતિબિમ્બિત લોકમાં ને આપણા હાલના લોકમાં એવાજ ફેર છે. સ્વામિનાથ ! ખરી મહાયાત્રાઓ તો આ લોક જ કરે છે. દક્ષિણમાં લંકા, જાવા, ને સુમાત્રા; ઉત્તરમાં ત્રિવિષ્ટપ (તીબેટ), ચીન, કન્દહાર, તાતાર, ને રોમ; પશ્ચિમમાં મિસરદેશ; પૂર્વમાં બ્રહ્મદેશ ને સીયામ; એ સર્વ દેશો સુધી પૃથ્વી ઉપર ને સમુદ્ર ઉપર ભારતવર્ષના પંડિતો ને વ્યાપારીઓ દોડાદોડ કરી રહ્યા છે ને એમના રથ ને એમનાં બહાણુ હું અંહીથી સંખ્યાબંધ જતાં આવતાં જોઈશું ! ઓ મહારા બહાલા ! આ લોકની છાતીઓ કેવી ચાલે છે ? અને એમને ઘેર તો કંઈક જુદી જ સૃષ્ટિ દેખાય છે. ચાંદીના હીંદોળા ઉપર સંવનનથી પરણેલાં દમ્પતી ગામે ગામ ને દેશે દેશ દેખાય છે. કામદેવના બાણના ટંકાર, કામદેવનાં જય અને પરાજય, વૈભવ, સુખ, સમૃદ્ધિ, ભોગ, અને ત્યાગ : સર્વ દર્શન આ પ્રદેશમાં મનભર મનહર થાય છે. માતાપિતાની સેવા કરવામાં પરિશીલિત દમ્પતીઓ સ્થાને સ્થાને અદ્વૈતાભિલાષથી પ્રવૃત્ત થાય છે; ને માતાપિતા એ દમ્પતીઓની સેવાથી તૃપ્ત થાય છે પણ એ તૃપ્તિના કરતાં, પુત્રવધૂના અર્થ, કામ, ને સ્નેહ જેવામાં ને વધારવામાં ને પોતાનાથી સ્વતંત્ર થતાં જેવામાં વધારે આનન્દ માને છે. કાઈ કુટુંબમાં કુલેશ દેખાતો નથી. સ્થાને સ્થાને અનાથ લોકની સેવા થાય છે. આ લોકે દ્રવ્ય કમાતાં થાકે છે પણ તેનો પરમાર્થમાં વ્યય કરતાં થાકતા નથી. સ્થળે સ્થળે લોકનાં ટોળાં લોકની ચિન્તા કરી રાજાને સ્વસ્થ રાખે છે ને રાજાઓ પ્રજાનાં અનુરજ્જનમાં જ તૃપ્તિ માને છે. ઋષિલોક અનેક વિદ્યાઓ સાથે છે, અનેક શાસ્ત્રોનાં લક્ષ્ય ઉપર દૃષ્ટિ કરી રહ્યા છે, શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ લોકસંઘના ઔદિક ને આમુત્રિક કલ્યા-

sphere of his importance to the nation, woman also rose in the sphere of her rule. She began to be adored with scientific and artistic chivalry by men, and we have precepts and applications of the science of refined love and courtship in this age in our country. (*Pirate Notes*).

જુ ભણી જ થાય છે. બાળક, તરુણ, ને વૃદ્ધ સર્વ અંહી પ્રપ્રુદ્ધ થાય છે. સ્ત્રી, પુરુષ, કુટુંબ, જનપદ, રાજ્ય, અને રાજ્ય : સર્વમાં રસના, જ્ઞાનના, દ્રવ્યના, સાત્ત્વિક દૃષ્ટિના, અને સનાતન તેમ આર્ય ઉભય ધર્મોના, ઉત્કર્ષતી જ્વાળાઓના કુણ્ડ સ્થાને સ્થાને દેખુંછું. સર્વ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ વીર્યવતી, સુંદર, અને વર્ધમાન છે. કાલિદાસ અને ભવભૂતિ, વિક્રમ અને શાલિવાહન—અને એવી અનેક તેજસ્વિની છાયાઓને હું અંહી સ્વતંત્ર ચાલતી દેખુંછું. ઓ મહારા બહાલા ! આ પ્રિય-દર્શનથી જે તૃપ્તિ થાય છે તેથી જ આજની યાત્રા સફળ થાય છે.

સર૦—તું જુવે છે તે સર્વ હું પણ જોઉંછું ને ત્હારી તૃપ્તિમાં સમભાગી થાઉં છું.

કુમુદ૦—હવે આ મહારા હાથમાંનાં રત્નો ઉપર તમે દૃષ્ટિ કરો—મહારા સ્પર્શમણિનો સ્પર્શ કરીને જુવો ને તમારા ચિન્તામણિની ચિન્તાનો તેને સમાગમ પમાડો. પૌરુષ અને સ્ત્રીજુ હૃદયના ગાઢ સર્વાંગી આશ્લેષ વિના એ સમાગમ દુર્લભ છે.

સરસ્વતીચંદ્ર તેમ કરી ઉભો ને કુમુદના કરપક્ષવને પોતાના લોચન સુધી લેઈ તેમાંનાં રત્નોને જોવા લાગ્યો.

સર૦—કુમુદ ! ઉપર પૃથ્વીના જે અનેક સ્તમ્ભ ને અનેક ચીરા છે તેને સ્થાને આપણી નીચે સ્વસ્તિક' ના આકારના ચાર ચીરા છે ને તેમની વચ્ચે પૃથ્વીના ચાર વર્ણ વાળા ચાર ભાગ છે. એક ભાગમાં શ્વેત વર્ણ છે, બીજામાં લોહિત વર્ણ છે, ત્રીજામાં સુવર્ણ છે, ને ચોથામાં શ્યામ વર્ણ છે. એ ચાતુર્વર્ણના ચાર પ્રદેશ વચ્ચે ચીરા પડવા માંડ્યા છે; પણ તે વચ્ચે સ્થળે સ્થળે, જુલતા સુવર્ણરંગી પુલ બંધાતા જાય છે ને એ ચીરા પર કુદી જાય તેને તે પણ અનુકૂળ છે. આ પૂર્વ ભણીના પ્રદેશથી બુદ્ધ ભગવાનનો પ્રકાશ આવવા લાગે છે ને ચારે વર્ણની ધાતુઓને હિમની પેઠે ઓગાળવા લાગે છે. આશપાશની ભેખડો ચીરાઓમાં ધસી પડતી દેખું છું. અને અંતે આપણી નીચે એ પૃથ્વી એકાકાર થઈ ગઈ દેખાય છે.

કુમુદ૦—તો ઉપર આપણે પાછા ચીરા ને કડકા શાથી દીઠા ?

સર૦—આ છતની ઉપર થોડે સુધી જેવું સુંદર દર્શન છે તેવું જ

ખીબત્સ ચિત્ર તેથી ઉપર છે.* પ્રીતિયજ્ઞને નામે અષ્ટ દમ્પતીઓ પિતૃયજ્ઞની વેદીઓને તોડી પાડે છે, તે સ્થૂલ શરીરની તામસી વૃત્તિઓમાં લીન થઈ જાય છે તે—ઓ—પેલા મહે પ્રથમ ખતાવેલા સત્રાયણના ભસ્મના ગોટાની પાછળ આ સ્થૂલ પ્રીતિવાળાં પશુઓનાં ટોળાં મસ્તી કરી રહ્યાં છે. જેવાં તે તેવાં માતાપિતા થતાં દેખાય છે તે આ સર્વ બ્રહ્માચારને અટકાવવા, નાગલોક ચારે પાસે દોડોદોડ કરી રહ્યા છે! ક્ષુદ્રમનુષ્યની વાસનાઓને શાંત કરવા તે શાંત ન થાય તો નષ્ટ કરવા સુધીની ધારણા કરી, નાગલોક એ મનુષ્યોની દૃષ્ટિઓ અને વાસનાઓ ભણી પોતાના વિપત્તિ વૃષ્ટિ કરી રહ્યા છે! આહા! એ વૃષ્ટિખલ ભયંકર થાય છે. રસમાત્ર અને સ્ત્રી માત્રનાં મનોરાજ્યના પાયા

* Buddhism failed just where it succeeded. It destroyed tradition, had no tradition of its own, had no positive side beyond the cure of evils, and its missionaries found that the popular warmth was cooling with the lapse of time. At the same time, its social reconstruction led to freethinking in social and domestic matters. The earlier literature of the Reconstruction period shows the passing of the people into conditions where realism and materialism preponderated Prostitution became a popular institution without any feeling of repugnance. Nay, prostitutes were frequented as repositories of art and learning. Gallantry becomes rampant at wells and tanks, and at inns and places of recreation frequented by private ladies and travelling lovers. The times go down until they reach the age of open grossness, libidinous sensualism and hard drinking. (*Private Notes*.)

૧ The wiser and cooler heads in the country longed for a remedy, and the age of reconstruction was followed by the age of reaction. Child-marriages, seclusion of women, perpetual widowhood, and a lot of other things now known to us were accepted by this age to cure itself of the loathsome moral diseases which the methods of the age of reconstruction had brought into our Indian world as their latest results. The reactionary leaders attempted to stem the tide of moral debasement at its very source: They destroyed the temptations to man and woman in the name of love and courtship by ordering the disposal of girls before the age that would victimise them to the grossness and licenses of the age of libertines who shock our sense in the latest Sanscrit literature The reactionary leaders introduced these and other drastic measures, to rid the land of the moral debasement that had become rampant in the land as the result of the riches, luxuries, free-thought and free-living, which the growth and prosperity of the Indian Empire had introduced among the people—among whom the individual had been asserting himself over the family as the family had asserted itself over the tribe. Similar circumstances transformed the Romans of sterner virtues into the Romans of

આ વિષની તીવ્રતાથી હળી પડે છે તે તેમની પ્રીતિની સૃષ્ટિ વરાળ જેવી થઈ કંઈકે ઉડી જતી હું દેખું છું. સટે પ્રીતિનાં અનલિપ્ત બાળકોને પરણાવવા માતાપિતાઓનાં હૃદય કુદકારા મારે છે. અહો ! વિષ અને ક્રોધા લીલું છમ જેવું થાય છે તે સંસારના શરીરને આટલી હાનિ પહોંચાડે છે અને તે જ વિષ પેલા સ્થૂલ થઈ જતા સંસારના દેહની બ્રહ્મ થઈ જતી પ્રીતિની અનાચાર ભરેલી નસોમાં વ્યાપી જાય છે તે એ શરીરનો સમૂળો નાશ કરે છે ! આહા ! ધૈર્ય, સ્થૈર્ય, આતુર્ય, અને વીર્યવાળા વૈદ્યાનું કામ કરવા મંડી જતા નાગલોક ચારે પાસના સંસારને ઝાપડે છે, જેને તેને દંશ દે છે, અને એ સંસારની નસોમાં બેસેલું, માંસરુધિરમાં ભરાયેલું, અને વાત-પિત્ત-કફને દુષ્ટ કરનારું સર્વ રોગ-વિષ પોતાના લીલા વિષવડે નષ્ટ કરી દે છે તે આ રોગી દેશના રોગી લોકમાં નવી જાતનું આરોગ્ય ને નવું બળ આપે છે. કુમુદ ! તારા સ્પર્શમણિની શક્તિથી નાગલોકના વિષમાં પણ આવું સુંદર ફળ દેખાય છે.

કુમુદ—સ્વામિનાથ ! આપણામાં પણ કંઈકે એવો જ રોગ દેખીને જ નાગલોકે આ વિષવૃષ્ટિ આપણા ભણી કરી દેખાય છે !

સર—એમજ !

બે જણનાં હૃદયમાંથી આ ઉદ્ગાર થયા તેની સાથે જ રત્નરાશિમાંથી મધુર અને ગમ્ભીર સ્વર નીકળવા લાગ્યો, અને કુમુદનો હાથમાંનાં રત્ન પણ દિવ્ય વાણી વડે તેમાં ભળવા લાગ્યાં.

“ સાત્ત્વિક દૃષ્ટિનાં અધિકારી માનવીઓ ! જે માનવી પારકા ગુણ “ અને પોતાના દોષ દેખી શકે છે તે આવી દૃષ્ટિનાં અધિકારી છે. તમે તેવો

imperial luxuries when they fell into the abyss of vices which made the empire fall. The Moghals of Babar and Akbar fell under similar transformation in the time of Alamgir. The national life of a great people which was so crushed out at Rome and among the Romans by the want of the moral physician and physic, was also threatened by a similar plague at the close of our reconstruction period. But the physicians were ready in India, and the leaders of the reactionary period took upon themselves the cure of the country by utilizing the socialistic forces which were never extinct among their nation. The self-isolated higher castes with their gorgeous equipments of new marriage laws and new social adjustments were made to drop up in the land to rid it of the new plague. Their physic subordinated the individual to the family, and the family to the caste, and the power of individual intellect and will to do mischief to the system was nipped in the bud with a set purpose.—(Private Notes).

“ અધિકાર પ્રાપ્ત કરેલો છે તો અમરત્નલોકની દીન વાણી શુભો! ઉપરના
 “ વજ્રોના ભસ્મરાશિ ને ધુમાડાના ગોઠા ઉપર નાગલોકના વિપત્તિ સર્વત્ર
 “ આરોગ્ય થતું તમે દીઠું—એ આરોગ્ય વિપત્તિ રત્નના, એક શિરમાં,
 “ સમાગમથી થયેલું છે. એ આરોગ્યકાળનો પ્રકાશ પેલા ભસ્મથી અતે
 “ ધુમાડાથી પણ ઉંચે બધાયેલો છે. અમારા કિરણથી એ પ્રકાશ વીર્યવાન
 “ હતો અતે મણિધર વિપત્તિરોના વિપત્તિ કૃપાથી એ પ્રકાશના શત્રુ ધ્વસ્ત
 “ હતા. એ પ્રકાશના કાંઈ ઉપર તમે બીજાં મલિન મૃત્તિકાનાં પડ જોશો.
 “ એ પડ તમોગુણના ઉજ્જ્વલભણથી બંધાયું છે ને ભરેલાં છે. આ સ્થાનના
 “ વિપત્તિરોનું વિપ એટલે દૂર સંપૂર્ણતાથી પહોંચી શકતું નથી અતે
 “ અમારો પ્રકાશ પણ ત્યાં પૂર્ણ શક્તિથી જઈ શકતો નથી. વિષ્ણુવાળાઓ
 “ જે અન્ધકારને અતે તમોગુણને ભસ્મસાત્ કરતી હતી તે અન્ધકાર
 “ અતે તમોગુણ આ પડમાં નિરંકુશપણે નિષ્કંટક વધ્યાં જાય છે
 “ ને તેના રાક્ષસ બંધાયેલા તે જ તમે ઉપર પ્રત્યક્ષ કર્યા છે. આ તમો-
 “ ગુણના ધસારાથી પ્રાચીન ચાર ખડકોની વચ્ચેના ઝુલતા પુલ તુટી
 “ જાય છે, ખડકો કમ્પે છે, એક બીજા સાથે અથડાય છે ને પછડાઈ
 “ તે સર્વના કડકા પડે છે. જ્ઞાતિઓના કડકા ને તેમની વચ્ચેના
 “ ચીરા આમ એ જ તામસી શક્તિથી થયા છે ને વધ્યાં ગયા છે.
 “ અમ વિપત્તિર—મણિધર—લોકની દૃષ્ટિ તો છેઃ ઉપર સુધી આકાશ-
 “ સુધી પહોંચે છે અતે આ યુગના લોક અમારો તિરસ્કાર કરે છે, વિડમ્બ-
 “ ના કરે છે, ને અમને ગાળો દેછે તે સર્વ અમે આ સ્થાનથી જોઈ
 “ શકીએ છીએ. પણ તેમનો પ્રતીકાર આટલે દૂરથી કરવા અમે સમર્થ
 “ નથી. જો તમે તે લોકનાં માનવી હો ને એ લોકમાં પાછાં જાવ તો
 “ અમારાં વિપત્તિ અતે રત્નનું સમર્થન કરજો. જો કોઈ યુક્તિયોથી અ-
 “ મારી બાંધેલી રંગીન પ્રકાશવાળા પ્રનાલિકાઓના રંગ દેખો તો તેમને
 “ અમારા મણિપ્રકાશનો સમાગમ કરાવજો. જો એ પ્રનાલિકાઓમાં
 “ ફરતાં અમારા વંશનાં પણ અધોગતિ પામેલાં અળંશીયાં દેખો તો તે-
 “ મને અમારા મણિનું અતે વિપત્તિ પ્રતિભાન આપજો ને અમારી પ્રણા-
 “ લિકાઓનું સત્ત્વ ફહાડતાં શીખવજો. એ તામસી દૃષ્ટિના દેશના અન્ય
 “ છવો એ રાક્ષસોની માટીમાં ડબાઈ ચંપાઈતે અતે એ માટી બાઈ-
 “ ને અંતે નષ્ટ થઈ જાતે માટી થાય છે; તે જન્તુઓને અમારી પ્રણાલિ-
 “ કામથી અમારા પ્રકાશનું ને અમારા વિપત્તિ સત્ત્વ ધીમે ધીમે થોડું
 “ થોડું કે ટીપે ટીપે પાળે. જ્યાં સુધી આ સર્વ સ્થાનમાં અમારી દૃષ્ટિ

“ પહેલે છે તે અમારાં નામની કીર્તિ સમજ કે અણુસમજ થાય છે ત્યાં
 “ સુધી અમારા સામર્થ્યનાં અંકુર સફળ કરવાની અમે કંઈક આશા રા-
 “ ખીએ છીએ અને જ્યાં સુધી એવી એવી આશા રાખીએ છીએ ત્યાં સુધી
 “ આ વડવાઈઓને અમે નાગલોક વળગી રહીશું તે ઊર્ધ્વદૃષ્ટિ રહી અ-
 “ મારાં વિપત્તિ ને પ્રકાશની જ્વાલાઓ ઊર્ધ્વગામિની કરી રાખીશું તે
 “ ધ્રુવારાની પેઠે ઉંચી ફેંક્યાં કરીશું. સહસ્ર વર્ષોથી અમે માત્ર
 “ પવનનું—સંસારને જીવન આપનાર અદૃશ્ય વિદ્યાપવનનું—ભક્ષણ કરી
 “ આ વડવાઈઓને બાકી રહ્યા છીએ તે આરંભેલા કામનો ત્યાગ ભય-
 “ થી કે અસમ્યદૃષ્ટિથી કરવાના નથી. ગમે તો રાક્ષસોની માટીના કા-
 “ આ પથરા થઈ જશે એટલે તે પરહસ્તથી ભાગશે પછી અમારી દૃષ્ટિ
 “ બંધ થઈ જશે, અને ગમે તો એ રાક્ષસોને કોઈ નવા યુગનાં મનુ-
 “ જ્ય ઓગાળશે તે અમારી પ્રણાલિકાઓ કરતાં વધારે વીર્યવતી પ્રણા-
 “ લિકાઓને બાંધશે ત્યાં સુધી અમે નાગલોક આવું જ તપ કર્યું કરીશું
 “ તે તે પછી જે મહાન્ વડમાંથી આ વડવાઈઓ નીકળી છે તેના ઉપર
 “ થઈને એ વડના થડ ઉપર જઈશું તે ત્યાંથી તેના મૂળમાં આ નીચેની
 “ ભૂમિકામાં અમારા પિતૃલોકના અધિષ્ઠાતા શેષનાગમાં લીન થઈ જઈશું;
 “ ત્યાં સુધી અમે અમારા તપનું અને મહાયજ્ઞનું સમાવર્તન નહીં કરીએ.
 “ માનવીઓ! આ ઉપરની તામસી સૃષ્ટિના મળથી ને વિપત્તિ લિપ્ત થવાનું
 “ ભય તમને ન હોય તો પિતામહનાં દર્શન કરવા પહેલાં એ સૃષ્ટિમાં પણ
 “ તમે જઈ આવો, ને જો એ ભય તમને હોય તો આ મણિરાશિ ઉપર
 “ છતમાં અમારા પ્રકાશનો સ્તંભ ઉંચો ચઢે છે તેમાં દૃષ્ટિ કરશો તોપણ
 “ થોડું ઘણું જોઈ શકશો.”

રત્નરાશિની વાણી શાંત થઈ ને બે જણની પાસે રત્નરાશિમાંથી ચઢ-
 તો પ્રકાશસ્તંભ રહ્યો. સમુદ્રમાંથી વાદળો પાણી પીતી ફૂલેવાય છે ને
 પાણી ઉંચું ચઢે છે તેના જળસ્તંભ થાય છે તેવા આ પ્રકાશસ્તંભમાં
 થઈને રત્નાકર જેવા રત્નનિધિનો પ્રકાશ ઉંચે ચઢતો હતો. તેની વચ્ચે બે
 જણ ઉંચું જોતાં જોતાં ઉભાં રહ્યાં ને તેની સાથે જ એ પ્રકાશનાં ઊર્ધ્વ
 વેગથી ધક્કેલાઈ ઉપર ઉભાં ને પાંખો કામ લાગી.

રાક્ષસોને મથાળે જે સ્થાનથી પોતે પ્રથમ અંતર્ભાગમાં આવ્યાં હતાં
 તે સ્થાન ઉપર આ તેજના ધક્કાથી બે જણ આવીને ઉભાં ને ઉઘાડા આ-
 કાશના પ્રકાશ અને પવનથી સ્વસ્થ થયાં. રાક્ષસના દ્વીપની આશપાશ
 પિતામહના તેજોનિધિનાં મોજાં ઉછળતાં હતાં ને તેની હહેરોથી નવીન

Fast News By Rikesh

public channel

Fastet News, News Chenal Vedio, And Live News In Gujarati

- આ ચેનલ માં આપને તાજા સમાચાર, લાઈવ ન્યુઝ, બ્રેકીંગ ન્યુઝ, ન્યુઝ વિડિઓ મિનિટે મિનિટ ના તાત્કાલિક સમાચાર મેળવવા માટે નીચેની લિંક વડે જોડાવ.. અને આપના ગ્રુપ માં અને મિત્રો ને પણ શેર કરો. 👉👉👉

@fast24news
t.me/fast24news

Notifications	On
Shared Media	3010
Subscribers	822

Master of PDF News Paper

public channel

●આ ટેલિગ્રામ ચેનલ પર રોજના 120 થી વધુ ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી ન્યુઝ પેપર શેર કરવામા આવે છે.

●જોઇન થવા માટે આ લિંક પર ક્લિક કરો. તમારી પાસે જેટલા ગ્રુપો છે તેટલા બધા જ ગ્રુપો માં આ મેસેજ શેર

<https://telegram.me/Pdfnewspaper>

@Contectforhelp_bot

@Pdfnewspaper

t.me/Pdfnewspaper

Notifications

On

Shared Media

178

Subscribers

2644

Master Of Books And Mag

public channel

ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી ભાષા માં બુક્સ અને મેગેજીન વાંચવા માટે એક માત્ર ચેનલ.. આપના જ્ઞાન જિજ્ઞાસું મિત્રો ને મોકલો.

आपके सुझाव या एडमिन से संपर्क की लिंक
[http://telegram.me/
Contectforhelp_bot](http://telegram.me/Contectforhelp_bot)

@booksmag
t.me/booksmag

Notifications

On

Shared Media

1471

Subscribers

1891

Hi Tech 4U

public channel

Join Our Channel For free Android Premium Apps , Computer Software, Movies, Tech News And More.... No West Time Join Now

आपके सुजाव या एडमिन से संपर्क की लिंक 📌
http://telegram.me/Contectforhelp_bot

Channel Joining Link 📌📌📌

@HiTech4U

t.me/HiTech4U

Notifications

On

Shared Media

1099

Subscribers

1779

શાંત વળવા લાગી. બે જણ સાથે સાથે બોલ્યા ચાલ્યા વિના હૃદયે ભોગ-
વતાં બેઠાં. થોડીક વાર પછી સરસ્વતીચંદ્રે કુમુદને ખભે હાથ મુકી કહ્યું.

“કુમુદ, આ આપણી પાસેની માટી હાલે છે ?”

“હા.”

બે જણ ઉભાં થયાં. થોડી વારમાં હાલતી માટીમાં પાવડો હાલતો
જણાયો, ને એક મોટા કોતર જેવું છિદ્ર પડ્યું. તેમાં કેટલાક જન્તુઓ
દેખાયા. તેમની આશપાશ નાગલોકવાળા પ્રેકાશસ્તમ્ભતો અમ્માર જળહ-
ળી રહ્યો ને જન્તુઓમાંથી કેટલાંકની છળીઓ તો કેટલાંકનાં સ્વરૂપ સરસ્વ-
તીચંદ્રને ઓળખીતાં લાગ્યાં.

“કુમુદ! કુમુદ ! આ તો આપણા સુધારાવાળા મિત્રોનું પ્રતિબિમ્બ છે.

“જે ! જે ! આ માટીને શુદ્ધ કરવાને, આ માટીમાંના કૃમિગણને સચે-

“તન કરવાને, આ ચેતન જન્તુઓ કેવો સુંદર પ્રયત્ન કરે છે ?—અરે

“પણ માટી તો છે ત્યાંની ત્યાં ને તેવી ને તેવી જ રહે છે....આ જન્તુઓ

“તો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થાય છે, તમોગુણનો વિકાસ થતો નથી, ને કંઈક

“વિગિત્ર કાલાહલ કાને આવે છે.”

કુમુદ—જુવો, જુવો, તેમનાં આયુષ્ય પાણીના રેલા પેઠે માટીમાં
લીન થાય છે ને માટીથી અચેતન રત્નો લીંપાઈ જાય તેવી આમની દશા
થાય છે. આપણે એમને માટે શું કરીએ ?

સર—આ તો આપણે માત્ર પ્રતિબિમ્બ જોઈએ છીએ. પ્રતિબિમ્બ
ઉપર દયા નિર્રથક છે. પણ પેલો કાલાહલ વધે છે. આ રત્ન જેવા જન્તુ-
ઓની આશપાશ કાઢકિ સ્થાને માટી તો કાઢકિ સ્થાને વિપજવાલાઓ ફરી
વળે છે.

કુમુદ—એ તો સમજાયું. આ જન્તુઓને જરાક સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જુઓ.
તેમને મુખ ને જિહ્વા પૂર્ણ છે પણ કાકદૃષ્ટિ પેઠે બે આંખો વચ્ચે
કીકી એકજ છે. આ રાક્ષસ ઉપરના આકાશમાં કેપિલોક દિવ્ય
ઓપધિયો લેઈ વાહનાં પેડે આવજન કરે છે તેમાંથી સરી
આવતા પરાગ એ કીકીઓમાં ભરાય છે ને તે પરાગનાં પડ
આ જન્તુઓની એકની એક કીકીયો ઉપર બંધાય છે એટલે એમને
દૃષ્ટિવિકાર થાય છે. ઓ હારા બહાલા ! આ રત્ન જેવાં જન્તુઓની
આંખોનાં પડ દૂર કરો ને એમને બીજી કીકીયો પણ પ્રાપ્ત કરાવો.

૧. एवं दृष्टिः कावस्य अत्रा प्राचीन मत छ. तेप्रभावे कागडानी ऐकज
कीकी बडीकमां ऐक आंभमां जय ने बडीकमां बीछमां आवे.

સર૦—જેવી રીતે કપિલોકની પાસેથી પડેલો પરાગ તેમની આંખોમાં પડે છે તેવી જ રીતે અને પરાગની સાથેજ નાગલોકનો મણિ-પ્રકાશ તેમની આંખોમાં પડશે ત્યારે આમની અંદ્રી કીકીની દૃષ્ટિ શુદ્ધ થશે. તે એથી વધારે દુર્લભ સાત્ત્વિક પ્રકાશની પ્રાપ્તિ વિના બીજી કીકીયો આવવી તો અશક્ય છે.

કુમુદ૦—આ કોલાહલ શો છે ?

સર૦—આ જન્તુઓને અંદ્રી આંખ છે તે બીજાં જન્તુઓ તો કેવળ અન્ધ જ છે તે થોડાંક જન્તુઓની કીકીયો ઉંધી પુતળીની અવળી છે; તે સઉની ભોંડાભોંડમાં એક બીજા સાથે અથડાય છે, લહડી મરે છે, તે કોલાહલ કરે છે.

કુમુદ૦—અવળી કીકીયોવાળાં કોણ છે ને અન્ધ કોણ છે ?

સર૦—નાગલોકની રચેલી રંગીન પ્રણાલિકાઓમાં જતાં આવતાં જન્તુઓની કીકીઓ વસ્તુઓના સ્થિતિના વ્યુત્ક્રમ દેખે છે અને એ સાંકડી પ્રણાલિકાઓનાં પ્રતિબિમ્બ વિનાનાં અન્ય સત્ત્વનું એમની કીકી-યોમાં પ્રતિફલન થતું નથી. બાકીના જન્તુઓ તો તામસી વૃત્તિના રચેલા અજ્ઞાનથી જ અન્ધ છે. તેમની ગતિથી માટીમાં ચીલા જેવી રેખાઓ પડે છે ને તેમાં થઈ અન્ય એવાં જન્તુઓ, કીકીયો પાછળ કીકીયો જાય તેમ, ચાલે છે. તેમને તો માટીનું જ ભક્ષણ છે ને માટીમાં જ જીવન છે. તેનાંના કોઈકે જીવે આ અવળી કીકીવાળા જીવને સુંધી સુંધી તેમની પાછળ પાછળ જાય છે અને કોઈકે જીવે પેલા એક કીકીવાળા જીવોની પાછળ ચાલ્યા જાય છે, તે નાગલોકનું વિષ આમનાથી જીરવાતું નથી ને જીભ ઉપર પણ લેવાતું નથી એટલે એ સર્વ જીવો ગમે તો આયુષ્ય પુટતા સુધી વિષદંશથી દુઃખી રોગી થાય છે ને ગમે તો એ વિષની દુઃસહતાથી એમનાં સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીર આ માટીને પણ ભ્રષ્ટ કરનાર સ્વરૂપમાં પરિણત થાય છે.

કુમુદ૦—આ દેખાવ અતિકરુણ છે.

સર૦—તો પણ તેમાં એ સાત્ત્વિક તેજની પ્રણાલિકાઓ જણાય છે ને ભાગ્યબળે તેમાં આવી જતાં જન્તુ એટલી વાર સુખી અને શાંત થાય છે.

કુમુદ૦—પેલી પ્રણાલિકા સામે ચળકે છે તે શ્વેત છે.

સર૦—હા, પણ એની ચારે પાસ પેલી માટીનો ધસારો થાય છે.

કુમુદ—અરે ! એ શ્વેત પ્રકાશ ચંપાઈ જશે. સ્વામિનાથ ! એ ભયમાંથી એને ઉગારો.

સરસ્વતીચંદ્ર સ્મિત કરી બોલ્યો : “ શ્વેત પ્રકાશ એમ ચંપાતા નથી-
એ પ્રકાશ તો આ માટી નીચેથી ઉપસીને ઉપર આવે છે તે એ પ્રકાશને
માર્ગ આપવા તેના ઉપરથી ખસી જઈ માટી આશપાશ વેરાઈ જાય છે.
જો, જો, કુમુદ ! બે સ્થાનેથી આ પ્રકાશના અંકુર ફૂટે છે—જો—જો ! ”

કુમુદ એકદમ ચમકી ઉભી થઈ.

“ જો મહારા બહાલા ! એ તો મહારી ગુણીયલની અને મહારા પિતાની
છાયાઓ ! એ અંહી ક્યાંથી ? ”

સર—તે તેની પાછળના કોતરમાંથી બુદ્ધિધનભાઈની છાયા હંચી
આવે છે ! આ સહ પેલા પાવડની શક્તિથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ પ-
વિત્ર પૂજ્ય મૂર્તિઓને પ્રણામ કરી ઉભી રહે—એ છાયાઓ આપણા ભણી
આવે છે.

પ્રથમ છાયા ગુણસુન્દરી અને વિદ્યાચતુરની આવી. વિદ્યાચતુરના
હાથમાં એક મોટો ગોળો હતો તેમાં રત્નનગરીનું રાજ્યતન્ત્ર નકશાના
ચિત્ર પેદે ઉપસેલું હતું અને તેના ભણી અચુક દૃષ્ટિ રાખી એ ચાલતો
હતો. ગુણસુન્દરી ઘડીક એની પાછળ ચાલતી હતી, ઘડીક જોડે ચાલતી
હતી, તે ઘડીક આગળ ચાલતી હતી. પણ એની દૃષ્ટિ વિદ્યાચતુરના
ઉપર જ રહેતી ને એના હાથમાંનો ગોળો પડી જાય નહીં અથવા એ
પોતે એના ભારથી કે શ્રમથી પડી જાય નહીં એટલી એની—એ સ્વા-
મીની—વ્યવસ્થા રાખતી હતી. એ બે જણની આગળ એમની ખીજ નહાની
છાયા, વૃક્ષની છાયા પેદે, લંબાતી હતી અને તેમાં એક સુંદર ચિત્ર ચા-
લતું હતું. એ ચિત્રમાં ગુણસુન્દરીનું કુટુંબજનન રાક્ષસના જન્તુઓ પેદે
તરવરતું હતું તે સર્વની વચ્ચે એક વેદી ઉપર ગુણસુન્દરી બેસીને સતીની
પેદે બળતી હતી. એના બળતા શરીરમાંથી ઉકળતી અમૃતધારાઓ ઉડતી
હતી ને પેલાં કૃમિગણના મુખમાં તે જાય એવો પ્રયત્ન ગુણસુન્દરી કરતી
હતી. તે ધારાના અમૃતધાવણના અતિલોભથી એ ધારાને ન સ્વીકારી
ગુણસુન્દરીના શરીરને જ એ કૃમિગણ વળગી જતા હતા ને અમૃત ચુસ-
વા ચટકા ભરતા હતા. એ સર્વ તપની તપસ્વિની ઉપર અગ્નિની જ્વાળા-
ઓ હંચી અને લાલ થઈ સળગતી હતી ને આકાશ સુધી એ પ્રતિબિંબનું
પ્રતિબિંબ પડતું હતું. આવી છાયાને આગળ ચલવતી વિદ્યાચતુર અને ગુ-
ણસુન્દરીની છાયાઓ કુમુદની પાસે આવી. કુમુદ તેમને હાથ જોડી શિરવડે

પ્રણામ કરી ઉભી રહી ને છાયાઓ ચાલી ગઈ. તેમની પાછળ માત્ર ગુણસુન્દરીના સ્વરના ભણકારા રહી ગયા તેમાં “કુમુદ ! મહારી કુમુદ !” એટલા અક્ષર લંબાતા હતા. આ ચિત્ર જોઈને અને સ્વર સાંભળીને કુમુદ ગળગળી થઈ ગઈ. સરસ્વતીચંદ્રને કંઈક ફેલેવા ન્તયછે એટલામાં યુદ્ધિધનની છાયા આવી. પ્રથમ તો મોટા ન્હાના કૃમિયોનું જળ બાજયું હતું, તેમાં જડસિંહના દરબારનું, શઠરાયનું, ભૂપસિંહનું, અને યુદ્ધિધનનું પોતાનું મંડળ, સર્વ—કૃમિરૂપે, તીડોના વાદળારૂપે, તરવરવા લાગ્યું. અને તેની વચ્ચેથી સર્વના શિરપર ચહી યુદ્ધિધનની છાયા, કોડીયામાંના દીવાની જ્યોત પેઠે, ઉભી થઈ પ્રકાશવા લાગી. એના એક હાથમાં એક જન્તુ હતો તે સ્પષ્ટ જોતાં પ્રમાદધન દેખાતો હતો. યુદ્ધિધને પોતાના હાથમાં લેઈ દૂર—તેજની નીચેના અંધકારમાં—તેને ફેંકી દીધો ને પોતે પોતાના મુખથી માત્ર “કુમુદસુન્દરી ! તમારા શત્રુને આ શિક્ષા !” એવો ઉચ્ચાર કરતો હતો. એની પાછળ સૌભાગ્યદેવી સિદ્ધાંગનારૂપે આકર્ષાતી ખેંચાતી ચાલતી હતી અને એની વચ્ચેના તેજના પટમાં હાથવડે કંઈક દિવ્ય ચિત્ર વણતી હતી.

આ છાયાઓ આમ ચાલતી ચાલતી સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદની પાસે થઈને ગઈ અને પિતામહકુંડની વચ્ચેના તેજનાં મોજાં ઉપર ચાલવા લાગી. થોડી વારે રાક્ષસમાંથી ઉઘી ચહી બીજી પણ એવી અનેક છાયાઓ આવી ચાલી ગઈ. મેનારાણીની છાયા કાળાં વસ્ત્ર પહેરી શોકભરી આકાશમાર્ગે ચાલી ને તેની પાછળ પાછળ સિદ્ધસ્વરૂપે મલ્લરાજ મહારાજ એક કમળ હાથમાં રાખી એને મેનાના હૃદયકમળમાં અરકાડતા હતા અને કમળના અગ્ર ભાગમાંથી ગાન નીકળતું હતું કે—

“શંખ ધરે રિપુ-હૃદય-વિદારણ જે ત્રિભુવનનો નાથ,

“ભક્તહૃદયના સાન્ત્વન કાળે પદ્મ ધરે તે હાથ !

“મેના ! તારી પ્રીતિ છે જ સનાથ !”

વળી થોડે છેટે ચન્દ્રલક્ષ્મીની સિદ્ધ મૂર્તિ પોતાના હાથમાં લક્ષ્મીનન્દનની શીર્ણુ છાયાને સુતેલી લેઈને ચાલતી હતી અને પોતાના મુખમાંનો જૈવાતૃક ઉચ્છ્વાસ એ છાયાને જીવ આપવા તેના મુખમાં ધીમે ધીમે ડુંકતી હતી. આ વિના પણ બીજી અનેક છાયાઓ રાક્ષસોમાંથી નીકળવા લાગી અને તેમની પાછળ રાક્ષસોમાંની નલિકાઓમાં થઈને ભેરીનાદ નીકળતો હતો કે—

“ રાક્ષાઓને તોડી પાડવા ઇચ્છનારાં મનુષ્યો ! આવી આવી સાત્વિક છાયાની રત્નમૂર્તિઓ નાગલોકના મણિપ્રકાશથી અમારા હૃદયમાં ભરેલી છે ને રાક્ષાઓને કે અમને તોડી પાડતાં તે પણ ચગદાઈ ચંપાઈ જશે ! માટે જે કરો તે વિચારજો ! આવી મૂર્તિઓ તમે જાતે ઉભી કરો તે પછી જ અમારો ધ્વંસ ધારજો ! રાક્ષાઓ છે તો અમે છીએ ને એમનો નાશ કરવામાં પણ સાત્વિક દૃષ્ટિ નહીં રાખો તો હાથે ખોચેલાં રત્ન તમો ફરી પામવાના નથી ને નાગલોકની શક્તિ તમારામાં આવવાની નથી ! ”

આ સ્વર બંધ થયો ત્યાં રાક્ષાઓ ખડખડ હસી પડતા હોય તેવો નાદ થયો ને તેની સાથે તેમાંથી રેતી ને પથરા ઉછળવા લાગ્યા ને અંતે સ્વર થયો કે—

“ રત્નનલિકાઓ ! તમે સ્ત્રીજાતિ છો તેથી આ મિથ્યા ભયથી કંપોછો ! તમને ને અમને તોડનારાની શક્તિ જેવી હોય તો જુવો આ કાણુ કૃમિલોકની દશા ! ”

આ સ્વર પણ બંધ પડ્યો ને તેની સાથે અનેક મનુષ્યો લોકના કુહાડા લેઈ રાક્ષાઓ ઉપર તીવ્ર પ્રહાર કરતાં જણાયાં. પણ જ્યાં તેઓ કુહાડાથી ખાડો પાડે ત્યાં તેની સાથે ચારપાસથી માટી ધસી પડતી હતી, એ માટી ખાડામાં પુરાઈ જતી હતી, અને ખોદનાર મૂર્તિઓ પણ એ માટીમાં ખસી પડી કળી જતી હતી અને માટી ખહાર તો માત્ર કોઈકે કુહાડાની ધાર તો કોઈકે કુહાડાનો હાથો, કોઈકે મનુષ્યના વાળ તો કોઈના હાથ ને કોઈના પગ, એવો હૃદયવેધક દેખાવ દેખાતો હતો. આ જનતુઓની પાછળ આકાશવાણી થતી હતી—

“ Martyrs of Truth, Righteousness, and Purity !
 “ It is resultless and needlessly dangerous to delve
 “ these hollow crumbling all-absorbing hillocks.
 “ Follow rather the lights that have created them ;
 “ and the hands, that have evolved them by some
 “ stern decree of fate, will help you right loyally in
 “ transforming them into such purer, sounder, and
 “ beneficent shapes as all will hail. Bring but the
 “ rich chemicals that will melt and not destroy these
 “ sandy piles. Bring but the patience, the per-

“ severance, the skill, the art, and the science, that will
 “ melt these ancient sands and earthworks which a
 “ seeming maniac has laboured to build up for ages,
 “ and out of them this nation will find a vast aur-
 “ iferous yield, and the sandy alloy will evaporate.”

આ સ્વર સરસ્વતીચન્દ્ર સાંભળ્યો તેની સાથે સાથે એનું હૃદય ધડકવા
 લાગ્યું ને ત્યાં હાથ મુકતી કુમુદનું હૃદય પણ ધડકવા લાગ્યું. બે જણ
 ઉઠ્યાં ત્યાં સર્વ સ્વર શાંત થઈ ગયા અને છાયાઓ એક પછી એક અદૃશ્ય
 થઈ જવા લાગી. સર્વને અંતે લક્ષ્મીનંદનની છાયા, તેની પાછળ બુદ્ધિધનની
 છાયા, ને તેની પાછળ વિદ્યાચતુરની અને ગુણસુન્દરીની છાયાઓ એકલી
 પોતપોતાની સિદ્ધ સહચારિણીઓ સાથે તેજના કુણ્ડ ઉપર અટકી ઉભી.
 અટકતાં અટકતાં વિદ્યાચતુરની છાયા, ગુણસુન્દરીની છાયાને ઉઠાડી
 ગાવા લાગી. સરસ્વતીચન્દ્ર ને કુમુદ હાથ જોડી પ્રણામ કરી સાંભળતાં ઉભાં.

“ તપ્યાં તપ ત્હોય હરિ ક્યાંથી ?

“ જપ્યા જપ ત્હોય હરિ ક્યાંથી ?

“ ન પૂજ્યા, ન તીર્થ્યા,

“ મળે એ ! બહાલી, લે શોધી.

“ ખમી ત્હે કળ્પ, દીધ સુખો !

“ હણ્યાં સર્વે તણાં દુઃખો !

“ ન યશ એમાં જરી લીધો,

“ હૃદયનો ધા ખમી લીધો.

“ મુક્યો સઉ સ્વાર્થને આધો,

“ જીવાનીનો ત્યજ્યો લ્હાવો !

“ લડાવી ન રંક પુત્રીને,

“ ન સંભારી જ જનનીને.

“ તપ્યું તપ એ અહોનિશ,

“ જપ્યો જપ કર્મ-જગદીશ !

“ મનસ્વિની ! યોગિની ! બાલા !

“ મને તુજ યોગ આ બહાલા !

“ હરિ ! તારા હૃદયમાં એ !

“ સદા તું પૂજજે એને !

“ ઝીંઝનૌ ઇશિ છે બહાર,
 “ ગુણીયલ ઇશિમાં માય.
 “ ખમી દુઃખ, સુખ દેવાની
 “ સદા જો હોંસ રહેવાની,
 “ પ્રભુ તુજથી નહી ન્યારો
 “ કદીયે, બહાલી, રહેવાનો.
 “ નથી એથી ઝીંજો ધર્મ.
 “ પ્રભુનો નહી ઝીંજો મર્મ.
 “ ઝીંજો ના મોક્ષ આથી કે,
 “ મને જે તું બહાલી આપી હો !
 “ ભવોભવ આપણે એક ;
 “ ગુણીયલ ! જાળવે ટેક !
 “ વસોતુજ કાળજે નાથ !
 “ હું જે ત્યાં ને તું જે ત્યાં જ ! ”

આ ગાન આરંભાયું તે કાળે ગુણસુન્દરી ધરનાં વાસણુ સાજતી ને ઝાહુ
 ફલાડતી દેખાઈ ને તેનાં પુસ્તક દૂર પડી ફાટી જતાં જણાયાં. વિદ્યાચતુ-
 રની છાયા ખેસી પડી ને, એ પુસ્તક એકઠાં કરી હાથમાં લેઈ, ગુણસુન્દ-
 રીની છાયાની દાસી પેઠે ઉભી ત્યાં ધર્મલક્ષ્મીની સિદ્ધ મૂર્તિ દેખાઈ. એના
 દૃષ્ટિપાતથી ગુણસુન્દરીની પાસેનાં વાસણુ સુવર્ણમય થઈ ગયાં, ઝાહુ પુ-
 સ્તકમય થઈ ગયું, વાસણુને ચોપડેલી રાખ રત્નમય થઈ ગઈ,
 ને ઝાહુતળેનો કચરો અક્ષરમય થઈ ગયો. વિદ્યાચતુરના હાથમાંનાં
 પુસ્તક ત્યાંથી ઉડી ગુણસુન્દરીના હૃદય ઉપર મોતીની માળા થઈ ગયાં.
 ધર્મલક્ષ્મી અંતે સ્વસ્થ થઈ કૃમુદને ફહેવા લાગી.

“ એટા ! મહારા કરતાં તહારી માતાનું તપ વધારે ઉગ્ર છે ને મહું જો
 “ દેવોની પૂજા કરી છે તેના કરતાં તહારી માતાએ કરેલી પૂજાનો ઇ-
 “ શ્વરે અનેકધા વધારે સૂક્ષ્મ ને શાશ્વત સત્કાર કરેલો છે તેનો પ્રભાવ તું
 “ જુવે છે. એણે માત્ર મહારા જોવાનાં આશીર્વાદ-કૃપણ ચિત્તોને તૃપ્ત કે-
 “ રવાના, અને પતિનાં માતાપિતાની મૂર્ખ વાસનાઓને પતિની પેઠે જ
 “ તૃપ્ત કરવાના, કર્મમાં ઇશ્વરને પ્રત્યક્ષ કરેલો છે અને ઇશ્વરની પૂજા
 , ગણી છે. તે મહાપૂજનું કલ્યાણદ્રવ્ય તે આજ ભોગવે છે ને ભોગવશે.

“ મહારા પુત્રે આરંભેલા પિતૃયજ્ઞમાં ત્હારી માતા અદ્વૈત રસથી જોડાઈને
 “ પતિનો ભાર પોતાને મોથે લીધો, પોતાની નિન્દા કરનારના ઉપર
 “ ક્રોધે ભરાઈ નથી, સ્તુતિથી પ્રપ્રુલ્લ થઈ નથી, દુઃખકાળે શોકમાં કળી
 “ ગઈ નથી, વિદ્યાથી કે સંપત્તિથી ગર્વિત થઈ નથી, તે જે
 “ સાત્વિક પ્રકાશમાં તમે બે જણે સહચાર કર્યો તેવો જ સાત્વિક
 “ પ્રકાશ એ મહાપતિવ્રતાનાં નિષ્કામ પ્રીતિયજ્ઞ ઉપર સળંગ્યો છે તે
 “ સળંગ છે. બેટા, આ પવિત્ર દર્શનથી તું બોધ ને શાન્તિ પામજે.
 “ હું સિદ્ધ સ્વરૂપે પણ ત્હારી માતાની છાયાની દાસી થવાને જ યોગ્ય છું.
 “ ત્હારા દાદા એ વાતે પ્રથમથી સમજ્યા હતા. તે એ સમજણથી જ
 “ એમણે ત્હારી માતાની ભક્તિ કરેલી છે અને તેના પુણ્યથી એમનાં
 “ સર્વ પાપ પૃથ્વી ઉપર જ ધોવાઈ ગયાં છે. એ પુણ્ય થયેલો જીવ આ
 “ ભક્તિથી સિદ્ધ થઈ અંહી આવશે. એ પ્રથમથી સમજ્યા તે વાત
 “ હું સિદ્ધ થયા પછી સમજી. ત્હારી માતા જેવી મહાતપસ્વિની સાત્વિક
 “ મહાપતિવ્રતાની પાસે હું એના ચરણની રજ જેવી છું, અને ત્હારા
 “ પિતાને પણ એની સેવા કરવા પામવાના પ્રસંગથી જ પુણ્યશાલી થયો
 “ સમજજે. ”

આ સ્વર બંધ થયો ત્યાં એ સ્વર પાસેની છાયાઓ કંઈકે કંઈકે જાંખી થવા
 લાગી ને સટે ધ્રુવધનની છાયા વધારે ચળકવા લાગી. થોડી વારમાં એ
 છાયાને શરીરે સંન્યાસીનાં ભગવાં વસ્ત્ર દેખાયાં ને તેની પાસે ઉભી ઉભી
 અલકકિશોરી, “ ભાભી! આવો! ભાભી! આવો! દેવી ગઈ, પણ તમે
 “ આવો!” કરી, મહોટેથી હૈયાફાટ આનંદ કરતી દેખાઈ.

આની સાથે જ ચન્દ્રલક્ષ્મીના હાથમાંની લક્ષ્મીનંદનની છાયાના આખા
 મુખ ઉપર આંસુ રેલાતાં દેખાયાં ને પર્વત ઉપર રાત્રે તારા ચળકે તેનાં
 જેવો પ્રકાશ ધારણ કરીને ચળકવા લાગ્યાં ને ત્યાં આગળથી અનેક
 ખરતા તારાઓના તેજસ્વી લંખાતા તાર પેઠે એના શરીરપરથી નીચેનાં
 કુણ્ડમાં ટપકવા ને પ્રતિબિમ્બ નાંખવા લાગ્યાં. એટલામાં એના હૃદયમાંથી
 ઉછળતા હોય એવા સ્વર એના મુખમાંથી આકાશ ભણી જવા લાગ્યાં;
 “ ભાઈ, ભાઈ, મહીનામાં નહી આવો તો હું જીવવાનો નથી! હા!”

થોડી વારમાં સર્વ સ્વર બંધ થઈ ગયા અને મોજના ખળભળાટ ને
 પવનના વધતા સુસવાટા વિના બીજું કંઈ સંભળાવું બંધ થઈ ગયું. આકા-
 શમાં વીજળી ચમકારા કરવા લાગી ને પિતામહકુણ્ડમાં ભયંકર પ્રતિબિમ્બ
 નાંખવા લાગી. ચંદ્રમા અસ્ત થયો ને એની પાછળના પ્રકાશની પીઠ ઉપર

બેસી અંધકારે ચન્દ્રને અને ચન્દ્રપ્રકાશને ચગદી ચાંપી ભાંયભેગા કરી નાંખ્યા. વીજળીના ચમકારા થતાં જગત જોટલું ભયંકર થતું તેથી વધારે ભયંકર, ચમકારો શાંત થતાં, થતું અને, વળી ચમકારો થતાં, વધારે ભયંકર થતું. પવનના સુસવાટા વધ્યા ને ઉપર આકાશમાં પછડાવા લાગ્યા તેમ કુંડનાં મોજાંને પણ ઉછાળવા ને ગળવવા લાગ્યા. અંધકાર અને ગર્જનાઓ દશે દિશાએ વ્યાપી ગયાં ને સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુમુદ એક બીજાનાં શરીર દેખતાં બંધ થઈ ગયાં. માત્ર દિવ્ય હૃદયબન્ધથી સ્વામીને ઓળખી ભયભીત કુમુદ એને ગાઠ આલિંગન દેઈ ઉભી ત્યાં પ્રથમ વીજળીનો કડાકો, હજાર તોપો સાથે લાગી પુટે તેના જેવો, થયો ને તે સાથે, આંખ ઉઘડી મીંચાય એટલા પલકારા જોટલી પળમાં, એનો ચમકારો થઈ શાંત થઈ ગયો ને અંધકાર એના ઉપર ચઢી બેઠો. એ પ્રકાશની પળમાં આ બે જણે પોતાના સર્વ વડીલવર્ગને તેજકુંડનાં મોજાંમાં હુખી જતાં દીઠાં ને ચારે પાસની ગર્જના વચ્ચે—

“કુમુદ ! કુમુદ !” “ભાઈ ! ભાઈ !” “ભાભી ! ઓ ભાભી !” એવી દુઃખભરી કારમી ચીસો સંભળાઈ.

વીજળીનો બીજો ચમકારો થતાં આ સ્વપ્નના સરસ્વતીચન્દ્રે સ્વપ્નની કુમુદને છળેલી આંસુભરી અને પોતાને વળગી પડેલી જોઈલીધી, ને ચમકારો બંધ પડે તે પહેલાં તો તેમની પાંખોએ તેમને ઉચક્યાં અને જે દિશામાંથી સ્તેહી જતોના દુઃખની ચીસો સંભળાતી હતી તે દિશામાં વીજળીના કરતાં વધારે વેગથી લીધાં. પળવારમાં એ બે શરીર આ કુંડમાં આ અંધકાર, ગર્જનાઓ, મોજાં, અને ચીસો વચ્ચે ઉડી પડ્યાં; પડી કુંડને તળીયે હુખ્યાં; ને હુખ્યાં તેની સાથે તેમનું આ મહાસ્વપ્ન વિરામ પામ્યું, ને સૌમનેશ્વગુફાના ઓટલા ઉપર સરસ્વતીચન્દ્રના ચરણને પોતાના ખોળામાં લેઈ છાતી સાથે ચાંપી રાખી, બેઠી બેઠી, અંચળાને ઉશીકે ઉંઘતી કુમુદસુંદરીના સ્થૂલ શરીરને જ જોવાનું બાકી રહ્યું. પણ એવામાં જ આકાશનો ચન્દ્ર અસ્તાચળની પાછળ કુદી પડ્યો ને એ શરીરનું દર્શન કરાવનાર ચન્દ્રપ્રકાશના ઉપર પણ અંધકારનો પડદો પડી ગયો. હવે તો આ બે જીવ જગે ત્યારે તેમનો પોતાનો અંતઃપ્રકાશ કેવી સૃષ્ટિ રચેછે તે જોવાના કાળની વાટ જોવી બાકી રહી.

પ્રકરણ ૩૨.

ચજમાન કે અતિથિ ?

અથવા

પુણ્યપાપમાં પણ પરાર્થબુદ્ધિની સત્તા.

Thyself and thy belongings

Are not thine own so proper, as to waste

Thyself upon thy virtues, they on thee.

Heaven doth with us, as we with torches do,

Not light them for themselves ; for if our virtues

Did not go forth of us, 'twere all alike

As if we had them not. Spirits are not finely touch'd

But to fine issues ; nor Nature never lends

The smallest scruple of her excellence,

But, like a thrifty goddess, she determines

Herself the glory of a creditor—

Both thanks and use.

Shakespeare's Measure for Measure.

स्वार्थो यस्य परार्थ एव स पुमानेकः सतामग्रणीः ॥ प्रक्रीर्ण.

મની નિદ્રા ઘણીવાર ટકી નહી. ચૈત્રના શુક્લ પક્ષની એકાદશીની રાત્રિનો હોલો પ્રહર સામાન્ય મનુષ્યને શાન્ત નિદ્રા આપે તેણે કુમુદને જગાડી. જગ્યા પછી સ્થૂલ સ્પર્શના સુખના સ્વપ્ને એની આંખોને થોડી વાર ઉઘડવા દીધી નહી અને ઉઘવા

પણ દીધી નહી. અંતે પાછલી રાત્રે પાસેના કોઈ વૃક્ષમાં કોયલ ટોકી ને તેની સાથે એનું હૃદય જગ્યું. જગતાની સાથે પોતાના ચરણસ્પર્શને સ્થાને પરિણામ પામેલા મોહક સ્પર્શનું ભાન આવ્યું. એ ભાન આવતાં એ એકલી એકલી મનમાં મુઝાઈ; મુઝવણ છુટતાં લજવાઈ; લજગ્ન વિકસતાં સંકોચાઈ; સંકોચ પામતાં પામતાં ગભરાઈ; ગભરાતી ગભરાતી ખીની; ખીતી ખીતી પ્રિયચરણને દૂર કરી ઉઠી જવા ગઈ; ઉઠતા

પહેલાં એ ચરણુ જવરવાળા લાગ્યા; તેમાં જવર લાગતાં તેને મદનજવર કહ્યો; તે કલ્પનાની સાથે દયા ને પ્રીતિની ધારાઓ છુટી; એ ધારાઓએ એને પાછી રસમાં ડુબાડી; રસે એને લલચાવી ને લોભાવી; લાલચે અને લોભે એને ઉઠતી અટકાવી ને આ સર્વ વિડમ્બનાનું કારણ નષ્ટ થતું થતું જાયું. થયેલું સ્વપ્ન સાંમરતાં એ વિડમ્બના વધી. વિડમ્બના વધતાં સ્વપ્નનું સ્મરણ સવિશેષ થયું. સ્વપ્નના વિશિષ્ટ ભાગનું સ્મરણ થતાં માતા, પિતા, અને શ્વશુરજનની છાંપીઓ, સ્વપ્નને અંતે દીરેલી હતી તે પ્રત્યક્ષ થઈ. તેમ થતાં એ ચમકી. ચમકતાં વાર જ સંપૂર્ણ જાગૃત થઈ, પ્રિય ચરણને ધીમે રહી ઓટલા ઉપર સુવાડ્યા ને પોતે અંધારામાં દૂર જતી રહી, અને હજી નિદ્રામાં જ હોય તેમ ત્વરાથી ઓટલાથી બે હાથ છેટે નીચે ભાંય ઉપર અંચળાનું ઉશીકું કરી સુઈ ગઈ ને નિદ્રાવશ પણ થઈ.

મૃદુલ સ્પર્શનો અપરિચિત સંસ્વતીચંદ્ર કુમુદે નિદ્રાકાળે નિદ્રામાં રચેલી સ્પર્શસૃષ્ટિના ચમત્કારથી, સુપુષ્પિતના સ્વપ્નને અંતે, જાગૃત સ્વપ્નમાં પડ્યો હતો અને એ સ્વપ્નકાળે અનેક તર્ક અને વિકારોના સુખાભિલાષમાં, જાગરણવાળું મનુષ્ય નિદ્રામાં ઘસડાય તેમ, અવશ અને અજ્ઞાત ઘસડાતો હતો. એ સ્વપ્નનું કારણ દૂર થતાં તે આમ ઘસડાતો મટ્યો ને સાવધાન થઈ બેઠો થયો. બેસીને ચાર પાસ તથા ઉંચે ને નીચે દૃષ્ટિ ફેરવવા લાગ્યો. અંધકારની પરિચિત થયેલી આંખ અંધકારમાં પણ જોઈ શકવા લાગી ને થોડે છેટે નીચે સુતેલી કુમુદની શરીરાકૃતિ તેણે જોઈ. “કાણુ સુતું છે ? કુમુદ સુંદરી ?” એવું કહેવા જતો જતો અટક્યો અને એક હાથ હડપચીએ ને બીજે છાતી ઉપર મુકી ઇષ્ટ વિષય જોતો જોતો ઉભો રહ્યો; ન ચાલ્યો, ન બેઠો. ખહારના આકાશમાં એક પાસથી અંધકાર ને એક પાસથી તારા ચમકતા હતા તેમ આના મસ્તિકમાં એક પાસથી સુખાભિલાષની વાસના સર્વવ્યાપિની થઈ ખડી થઈ ગઈ તો બીજી પાસથી જ્ઞાનપ્રકાશના વિચાર પણ એ અંધકારને માથે ચમકારા કરવા લાગ્યા. એના પગના ઘસારાથી શ્વાનનિદ્રાને ભોગવતી કુમુદ જાગી, ને ઓટલા પાછળના આકાશના તારાના પ્રકાશની અને પોતાની વચ્ચે કુમુદે સરસ્વતીચંદ્રની છાયા ઉભી દીડી તો તે જ ક્ષણે વિચારના તારાઓએ એ છાયાના માનસિક અન્ધકારવચ્ચે વિશુદ્ધિની દીવાસળી સળગાવી આ ભાગ્યશાળી પુરુષને દેખતો કર્યો ને આંખો ચોળતો ચોળતો તે તરત ઓટલા ઉપર બેઠો ને “ શું કરવું ! શો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે ? ” એ પ્રશ્નોના વિચારમાં પડ્યો ત્યાં વિકાર વિસ્મૃતિને વશ થઈ શાંત થઈ ગયા.

“કુમુદસુંદરી ! તમે અંહી સુતાં છો ? તમે જાગો છો ?” “સરસ્વતીચંદ્ર ! કેમ બેઠા છો ? નિદ્રા નથી આવતી ?” એમ બે જાણનાં મુખમાંથી સામા-સામી પ્રશ્નો સાથેલાગા નીકળ્યાં. કુમુદ પણ બેઠી થઈ.

“વસન્તગુફામાં પહેલી રાત્રે એકલી પડી એટલે આપના વિચાર થયા લાગ્યા ને નિદ્રા ન આવતાં અંહી આવી.” સરસ્વતીચંદ્રનો ઉત્તર નીકળતા પહેલાં કુમુદે બોલવાનો આરંભ કર્યો ને એ આરંભને અવકાશ આપવા પુરુષે પોતાના શબ્દ કંઠમાં રોકી દીધા.

સર૦ —તમે આ એટલા ઉપર બેઠાં હતાં ?

કુમુદ શરમાઈ ને ગુંચવાઈ પણ અંતે બોલવાની છાતી ચલાવી.

“હા. પ્રથમ તો આપના શરીરમાં મહેં જ્વર જાણ્યો હતો તે ચિન્તાએ અહીં મોકલી અને એ ચિન્તામાંથી આપના શરીરની ખરી સ્થિતિ જાણવા સ્પર્શ વિના અન્ય માર્ગ નહોતો. અનેક વિચાર કરી આપના ચરણસ્પર્શથી એ કાર્ય પણ સધાશે ને હું પવિત્ર પણ થઈશ એવા વિચારથી આપના ચરણને બોળામાં રાખી હું બેઠી ને બેસતામાં જ નિદ્રા પ્રાપ્ત થઈ. તેમાંથી જાગતાં હું દૂર ખસી અંહી સુતી ને અંહી પણ નિદ્રાવશ હતી તે આપના પગના ધસારાથી જાગી ઉઠી.”

સર૦—તમારી નિદ્રામાં મહેં ભંગ પાડ્યો ખરો ?

કુમુદ૦—જેણે આજ સ્વસ્થનિદ્રાનું સ્વરૂપ મને દેખાડ્યું તેને તે સ્વરૂપમાં ભાત પાડવાનો પણ અધિકાર છે.

સર૦—તમારો વિશુદ્ધ લોભ મહારા ચરણના સ્પર્શથી દૂષિત થયો.

કુમુદ૦—પવિત્રતા અને દૂષિતતાના સ્વભાવ મનની સ્થિતિ પ્રમાણે બંધાય છે. નિદ્રાને વશ થઈ જવાથી મહેં મહારા ને આપના વિશુદ્ધ લોભને અલિત કર્યા છે. મહારી તો નિદ્રાનો જ ભંગ થયો હશે પણ આપના તો તપનો પણ ભંગ મહારાથી થઈ ગયો હશે. હું તો ભાગ્યથી જ દૂષિત છું ને આપને તો મહેં પોતે દૂષિત કર્યા.

સર૦—તમને સર્વ અધિકાર મહેં સોંપી જ દીધા છે. તમારા હૃદયની જે વાસનાની તૃપ્તિ શોધશે તે મહારા ભાગ્યમાંથી તમારે તમારી જાતે લેઈ લેવાનો અધિકાર તમને મહારું હૃદય સોંપે છે, કારણ તે વિધિથી જ મહારું પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

કુમુદ૦—આપ હવે પ્રાયશ્ચિત્તની કથા જવા દો—તે વસ્તુના નામશ્રવણથી જ હું કમ્પું છું.

સર૦—હું તેમ કરવા પણ તત્પર છું.

કુમુદ૦—મહારા રસ અને ધર્મ વિચારવાનું કાલ મહારા ઉપર આપે રાખ્યું હતું તે વિચારનાં સાધન મને સ્પષ્ટ કરો એવો મહારા મનમાં અભિલાષ છે.

સર૦—તમે પ્રશ્ન કરશો તેમ તેમ તે સિદ્ધ થશે.

કુમુદ૦—આપ મહારું આતિથેય કરો છો—

સર૦—તમે મહારું આતિથેય કરો છો તેવું હું તમારું કરું છું.

કુમુદ૦—આપણા બેમાં યજ્ઞમાન કોણ ને અતિથિ કોણ ?

સર૦—મહારે મન તમે અતિથિ ને તમારે મન હું.

કુમુદ૦—પ્રીતિયજ્ઞમાં પણ તેમ થાય છે ?

સર૦—ના. તેમાં તો બે હૃદયનું અદ્વૈત હોય છે. સામાસામી દર્પણ મુખમાં હોય ત્યારે એકમાં પડતું પ્રતિબિમ્બ તરત જ બીજામાં પડે અને તે પાછું મહેલામાં પડે અને એ રીતે અનેક પ્રતિબિમ્બ આ બે દર્પણમાં નથી સૃષ્ટિ રચે છે. એવા જ વિધિથી પ્રીતિબદ્ધ દમ્પતીઓનાં હૃદયમાં વિચાર અને અભિલાષ અદ્વૈત પામી રચાય ત્યારે તેમાંથી જે ક્રિયા ઉદ્ભવ પામે તેની જ્વાલાઓથી અદ્વૈત યજ્ઞ રચાય છે.

કુમુદ૦—આપણું એવું અદ્વૈત રચાવામાં કેમ બાધ છે ?

સર૦—તે અદ્વૈત મનુષ્યનું રચ્યું રચાતું નથી; એનો પ્રભવ તો ઈશ્વરની ઇચ્છામાં છે.

કુમુદ૦—મહારા અભિલાષ આપણા બેના કલ્યાણને જ શોધે છે, ને સુખવાસનાનો તિરસ્કાર કરે છે; પણ વાસના જાતેજ છુટતી નથી.

સર૦—આવી વાસનાઓ બે પાસના અદ્વૈતયજ્ઞથી જ છુટે છે. જિજ્ઞાસા ઉપર શર્કરાનો સ્પર્શ થતાં જ જિજ્ઞાસા દ્રવે ને આસ્વાદ્ય વસ્તુને મૃદુ કરી જઠરાગ્નિમાં હોમે તે તેનો સ્વભાવ છે; આ પરિણામ અનિવાર્ય છે. પણ જિજ્ઞાસામાં લાલસા હોય નહીં તે શર્કરા આપનાર હાથ સંકુચિત રહે ત્યારે ઉભયનાં બે કાર્ય એક પન્થે થાય છે.

કુમુદ૦—આ વસ્તુ એવી છે કે તેની વાત કરતાં કરતાં લાલસા દારુના દગલા પેટે સળગી ઉઠે છે ને વાત કર્યા વિના તો એક હૃદય બીજા પાસે ઉઘડી શકતું નથી. લાલસાનો નાશ કરવાની લાલસાને માટે પણ હૃદય ઉઘટે ત્યારે વાત થાય.

સર૦—કેટલીક લાલસાઓ મૌનથી પણ તૃપ્ત કરાય છે. જે પ્રવાસીઓ જંગલમાં પ્રવાસે સાથે સાથે નીકળે. તેમને સામો ચોર મળે ત્યારે બેચે પ્રવાસીયોને ભય લાગે. એ ભયની વાત એક પ્રવાસી બીજાને કરે, ત્યારે આ બીજાનામાં ભય ન હોય તો ઉત્પન્ન થાય, અને બીજાને ભય થયું હોય તો તેનું શુભ ભય, આવા સાથીને પણ ભય લાગતું જાણી, વધે. પરસ્પરનાં હૃદય ઉઘડવાથી આ બે જણનું ભય વધે અને ઉભયનાં મન નિર્બળ થાય. તેને સટે આ બે જણ પોતપોતાનું ભય પોતાના મનમાં રાખે તે બહારથી હીમત દેખાડે તો એ બીજાને હીમત આવે અને તેમ કરતાં પહેલાંને પણ હીમત આવે—મૌનથી જેમ આ બે જણ બેના હૃદયનું ભય નષ્ટ કરે છે, તેમ સ્ત્રીપુરુષ પોતપોતાની લાલસાઓને પોતાના હૃદયપટમાં શુભ રાખે તે હૃદયના એટલા ભાગને ઉઘાડે નહીં તો ઉભયની લાલસાઓ, તેલ વગરના દીવા પેઠે, ધીમે ધીમે જાતે જ ક્ષીણ થઈ જાય છે.

કુમુદ૦—લાલસા, તૃપ્ત થવાની અનુકૂળતાના ભાનથી જ, વધે છે.

સર૦—એ ભાન ભયંકર છે ખરું.

કુમુદ૦—પ્રારબ્ધયોગે તે ભય પ્રાપ્ત થાય તો શો ઉપાય ?

સર૦—એક પ્રારબ્ધયોગનો પ્રતીકાર બીજા પ્રારબ્ધ યોગથી જ બની શકે—ઈશ્વરની કૃપાથી જ થાય—મનુષ્યનો અહંકાર આવા વિષયમાં વૃથા દમ્ભ જ સમજવો.

કુમુદ૦—એ તો સત્ય જ છે. પણ આવે પ્રસંગે મનુષ્યના હાથમાં યથાશક્તિ વાપરવાનું શસ્ત્ર કીયું ?

સર૦—વિષયની વિસ્મૃતિ, સંકલ્પનો સંકોચ, સદ્વિચારનો ઉદય, અને નિશ્ચયની સ્મૃતિ—એટલી સંપત્તિથી મનની લાલસા હટ્ટે છે તો ખરી. બાકી તેના નાશનો ઉપાય તો સૂક્ષ્મ શરીરની સંપૂર્ણ સંસિદ્ધિ જ છે.

કુમુદ૦—જેમ લાલસા એકદમ સળગી ઉઠે છે તેમ એકદમ શાંત પણ થતી નહીં હોય ?

સર૦—પવન અગ્નિના ભડકાને વધારે છે તેમ હોલવી પણ નાંખે છે. જેને ઇષ્ટ ગણી લાલસા રાખીએ છીએ તેમાં કાઈ વિચિત્ર દોષનું નવું અણુ-ધાર્યું દર્શન એ લાલસાની વાન્તિ કરાવી દે છે. તે જ રીતે વિવેકની વિસ્મૃતિથી જ્ઞાનીને મોહ થયો હોય તો તે વિવેકની જ સ્મૃતિના અમકા-રાની સાથે એ મોહ ઉતરી જાય છે.

કુમુદ૦—આ વાસનાનું જાળ ઈશ્વરે શા માટે પ્રવર્તાવ્યું હશે? એ જાળ

આખા સંસારને વ્યર્થ ઉંચો નીચો કરતી દેખાય છે. એનાં સુખ પણ ખોટાં ને દુઃખ પણ ખોટાં.

સરં—સુખ દુઃખ ખોટાં છે તે તો એમજ. પણ ઈશ્વરની રચનાઓ સાધ્યસાધનભાવ વિનાની હોતી નથી.

કુમુદં—વાસનાઓ તો અન્તે દુઃખની જ સાધક છે ને એમનો તો નાશ જ થટે.

સરં—તમે આ ઓટલે આવી પાસે બેસો—હું સમજવું કે વાસનાનો પણ ઉપયોગ છે.

કુમુદં—ના, હું તો નીચે બેઠી જ સારી છું. ધૃત આગળથી વન્હિ દૂર રાખ્યો જ સારો.

સરં—એ વાત પણ ખરી ને એ વાત તમે જ મ્હારા સ્મરણમાં આણી તેથી મને હવે તમારી નિર્વાસનાનું ખીજ દેખાય છે. કુમુદસુન્દરી ! વાસનાના નાશનો હેતુ તમે યથાર્થ સમજ્યાં છો તો તેને માટે શક્તિ પણ ઈશ્વર આપશે. તો હવે વાસનાનું ફળ સાંભળો. જડ પદાર્થને જ્ઞાન કે વાસના કંઈ નથી તોપણ જડ ધર્મના નિયમ પાળી તેમની સૃષ્ટિ ટકી રહી છે ને ચાલી રહી છે. પશુપક્ષિઓમાં ને કૃમિઆદિમાં પ્રત્યક્ષદષ્ટિનાં જ્ઞાન ને વાસના છે તેથી તેમનાં સ્થૂલ શરીરનાં રક્ષણ થાય છે તેમ તેમની ભિન્નભિન્ન જાતિઓ ભોજન પામે છે. મનુષ્ય જાતિ પણ જંગલી દશામાં એવી જ સ્થિતિમાં હોય છે ને પરિપાક્રમે કાળે કરીને તેની ખુદ્ધિ અને વાસનાઓ પરોક્ષ વસ્તુઓનું ગ્રહણ કરે છે. આટલા ભેદના પ્રમાણમાં મનુષ્યની સ્થૂલ ખુદ્ધિ અને વાસનાઓ સૂક્ષ્મ થતી જાય છે, અને શુદ્ધ જ્ઞાનનો ઉદય આવી પરોક્ષગ્રાહિણી ખુદ્ધિમાંથી થાય છે તેમ શુદ્ધ ધર્મનો ઉદય મનુષ્યોમાં આવી સૂક્ષ્મ થતી વાસનાઓમાંથી પ્રકટ થાય છે. અન્ય પ્રાણીઓને વાસનાઓ છે ને સુખદુઃખના ઉદ્દેશવાળી અપેક્ષાઓ છે તે અપેક્ષાવાળી સૃષ્ટિના પોપણ માટે મનુષ્યોમાંથી કેટલાંકમાં ધર્મખુદ્ધિ ઉદય પામે છે. જો એવી સૃષ્ટિ હોય નહીં તો સર્વ જ્ઞાની હોય કે જડ હોય, ને જડપ્રતિ જેમ ધર્મ છેજ નહીં તેમ જ્ઞાની પુરુષો કોઈના આંતરિયના યજમાન થવા ઇચ્છતા જ નથી. ચર્મચક્ષુને પરોક્ષ રૂહેતા ધર્મ જ્ઞાનીને પ્રત્યક્ષ થાય છે ને એ ધર્મથી જગતની વ્યવસ્થાઓનું પોપણ થાય છે તે જ ધર્મને સ્થાને ધર્મના ઉદય પહેલાં અજ્ઞાનીમાં ઈશ્વર વાસનાઓ મુકે છે તે એજ વ્યવસ્થાના પોપણને માટે. એવી વાસનાઓ ન હોય તો માતાપિતા પોતાની પ્રજાનું પોપણ શું કરવા કરે ? બાળકની અનાથ

દશાના પોષણયોગ્ય વાસનાઓ સ્ત્રીના હૃદયમાં ધાવણની સાથે જ જન્મે છે ને આ કઠોર કર્કશ સંસારમાં તે બાળકને સનાથ કરે છે. સ્ત્રીપુરુષની વાસનાઓ પણ એમજ તેમનાં મર્મસ્થાનનું પોષણ કરે છે. કામશાસ્ત્રમાં કામને આહાર-સધર્મ ગણેલા છે, શરીરસ્થિતિના હેતુ ગણેલા છે. સ્થૂલ-દૃષ્ટિથી આ વાત મનુષ્યની વ્યક્તિયોને ઉદ્દેશી કહેલી લાગે છે, અને તેમ કંઈક છે પણ ખરું; પણ પ્રધાન પક્ષે તેમ નથી. એ વાક્ય તો મનુષ્યલોકની સમષ્ટિને ઉદ્દેશે છે. જેમ વ્યક્તિયોના આહારથી આ સમષ્ટિસંસારનાં શરીર પોષણ પામે છે તેમ જ વ્યક્તિયો કામસેવન કરે તો લોકસંખ્યાનાં શરીરની સંખ્યાનું ને સ્થિતિનું પોષણ થાય; માટે સમષ્ટિને કામ આહાર-સધર્મ છે ને તેનો દ્વેષ લોકનાશક છે. પણ સંસારના અનેક પ્રસંગોએ ઉપવાસથી વ્યક્તિ પોતાનું ને સંસારનું કલ્યાણ કરી શકે છે તેવું જ કલ્યાણ કામના ત્યાગથી થાય તો ત્યાગ ધર્મરૂપ થાય છે.

ક્રુમુદ૦—જે ક્ષુધા અને તૃષ્ણા જેવી એ વાસનાઓ સંસારને માટે કલ્યાણકારક હોય તો પછી તેમાંનાં સુખદુઃખના ભયથી તેમનો નાશ કરવો તે અનુચિત નથી ?

સૂર૦—વાસનાઓની ઉપમા ક્ષુધા અને તૃષ્ણા સાથે નથી, પણ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની વૃત્તિયો સાથે છે. ક્ષુધા અને તૃષ્ણાનાં કારણ અને વિકાસ સર્વત્ર શક્તિરૂપ છે તે મનુષ્યથી અનિવાર્ય છે. સમુદ્રના ભરતી ઓટ પેઠે તેમનાં આકુંચન પ્રસારણ થયાં કરે છે ને સંસારની દૈનિક^૧ પ્રવૃત્તિસ્થિતિનાં એ કારણ છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો સ્વેચ્છાએ સ્વાનુકૂલ જ્ઞાનનું ગ્રહણ કરે છે ને એ જ્ઞાનમાંના રસ આખી તેના અમુક પ્રકારની લાલસા રાખે છે. કર્ણેન્દ્રિય શબ્દજ્ઞાનના ગાનસ્વરૂપની, નાસેન્દ્રિય ગન્ધજ્ઞાનના સૌગન્ધિકની, ચક્ષુ સુંદર રૂપાકારની, અને જિહ્વા સ્વાદની, લાલસા રાખતાં આમ શીખે છે. એ શબ્દજ્ઞાનાદિ વિષયના ગ્રહણ સાથે અંતઃકરણની વૃત્તિના સંયોગથી આવી લાલસાઓ મનુષ્યને કોઈ નવી સૃષ્ટિમાં પ્રેરે છે. આમ આ ઇન્દ્રિયોદ્વારા આવેલા કંઈ કંઈ જ્ઞાન-વિશેષનું અંતઃકરણ ચર્વિતચર્વણ કરે છે ને તે ચર્વિત વિષય અંતઃકરણમાં ગર્ભપેઠે સ્પન્દમાન થાય છે ત્યાં એ ગર્ભની માતા જેવી અંતઃકરણની પોતાનીજ કોઈક વૃત્તિ તેને પ્રીતિથી પોષે છે ને અપૂર્વ સ્તન્યપાન આપે છે. આ પ્રીતિ, આ સ્તન્ય-તે અંતઃકરણમાંથી વાસનારૂપે આ ગર્ભ-વિષયના ઉપર દ્રવે છે-વર્ષે છે. આ વૃત્તિ તો આ વાસનાઓનું રસનેન્દ્રિય છે

અને જિલ્લા ઉપર અન્ન દેખી આવતા અમીરસ પેઠે આ વૃત્તિમાં વિપય ચિન્તનથી આ વાસના—આ રસલાલસા—વિકાસ પામેછે. પણ તે લાલ-સાઓની પ્રવૃત્તિ નદીઓનાં પૂર જેવી છે, સેતુ બાંધી મર્યાદામાં રખાય છે, એમના પૂરનો અશિષ્ટ માર્ગેથી વ્યભિચાર^૧ કરાવી પરીચાહ^૨ પણ થાય છે, અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળાં મેઘાવી મનુષ્ય તેની ઉત્પત્તિને જ અટકાવે છે. આ વાસનાઓનાં કારણ નિવાર્ય છે, તેમની ગતિ રોકી શકાય છે, તે તેમના માર્ગમાં મર્યાદા મુકી શકાય છે, જ્ઞાન અને રસ ઉભયમાં આવી સ્વાધીનતા છે, અને સ્વાધીનતા છે માટે જ તેને સ્વાધીન રાખવાના અને તેને અધીન થવાના ધર્મ પ્રત્યક્ષ થાય છે. જેમ તરવારથી સજ્જનનું રક્ષણ પણ થાયછે તે હુલા પણ થાય છે તેમ આ વાસનાઓથી સંસારની વ્યવસ્થાઓ ધડાય છે પણ ખરી ને ભગાય છે પણ ખરી. એ વ્યવસ્થા બગડે તે માર્ગે જનારે વાસનાનો નિરોધ કરવાનો ધર્મ છે તે એ વ્યવસ્થા સુધરે ત્યાં વાસનાનું પોપણ ધર્મ્ય છે. બીજે સ્થાને ગુણદોષનો પ્રસંગ નથી એટલે ધર્માધર્મનો વિચાર પ્રાપ્ત જ થતો નથી ને મનુષ્યની સ્વેચ્છા જ ત્યાં સ્વતંત્ર છે. જ્યાં તેની સ્વેચ્છાને આવી સ્વતંત્રતા નથી છતાં તેની ગતિનો નિરોધ પણ નથી ત્યાં ધર્મનું બન્ધન છે ને તે બન્ધનનો તિરસ્કાર કરવો તે જ પાપ.

ક્રુમુદ૦—દમ્પતીની વાસનાઓમાં સ્વેચ્છાની જ મર્યાદા હશે કે અન્ય મર્યાદાઓ પણ હશે? તેમના નિરોધનો પ્રસંગ ક્યારે આવે?

સર૦—શાસ્ત્રકરોએ તેમાં પણ એકાદશી, અનધ્યાય, અને અનુદ્યોગના જેવી વ્યવસ્થાઓ રાખી છે ને વ્યવહારમાં પણ શાણાં મનુષ્યો તેને રાખે છે. સાધુજનો જેને સૂક્ષ્મ પ્રીતિ ફેહેછે તેની સામગ્રી તો બાલામુખ્ય પર્વતનાં ગૂઢ શિખરો જેવી યુગના યુગ સુધી રહી શકે છે ને એ શિખરોના અંતર્ભાગમાં ગૂઢ પરિપાક પામી આપણે જાણીએ નહીં તેવે પ્રસંગે શિખરો તોડી એ પ્રીતિ બહાર ભભુકી નીકળે છે ને આપણને તેની નવી અજ્ઞાત અનિવાર્ય રેલાતી સૃષ્ટિમાં હુબાડે છે. તેની વ્યવસ્થા કે ગતિ આપણા હાથમાં નથી ત્યારે સંસાર જેને પ્રીતિ ફેહેછે પણ સત્ય જોતાં જે આવી સ્થૂલ વાસનાઓ જ છે તેની સ્થૂલ વ્યવસ્થા સાધુજનોનાં સૂક્ષ્મ શરીરરૂપ જ્યોતિના તાપથી, ને રંગથી, ને પ્રકાશની શક્તિથી કરીએ તેવી થઈ શકે છે.

૧. પોતાનો માર્ગ છોડી બીજે પ્રવર્તવું તે. ૨. રેલ અને પૂર આવતાં તેના પાણીને જવાને કરી આપણે તે માર્ગ. કાંસ. ૩. “અણુજો.”

કુમુદ-સાધુજનો પ્રીતિને જ લક્ષ્યનું કારણ માને છે તે આપણા લોકમાં શું મનાય છે તે તો સમજાતું નથી. જો સાધુજનોની ખુદ્ધિ યથાર્થ હોય તો વિવાહના સમ્પદી આદિના વિધિને શા માટે આવશ્યક ગણ્યા હશે? જો આપણા લોકની ખુદ્ધિ યથાર્થ હોય તો તો સંવનન ને પરિશીલનમાં જ અનીતિનો દોષ રોપાય. જો સાધુજનોની ખુદ્ધિ યથાર્થ હોય તો આપણા લોકનાં લક્ષ્યમાત્ર અનીતિરૂપ છે તે તેમ પરણેલાં દમ્પતી છુટાં પડે તે સ્વેચ્છાએ નવા પ્રીતિયજ્ઞ માંડે તે ધર્મ થાય. સાધુજનોમાં વિવાહના વિધિ શા માટે રૂઢ થયા હશે અને સંસારીઓમાં વિવાહ જાતેજ શા માટે થતા હશે તે સમજાતું નથી. એવા વિવાહ વિના દમ્પતી દમ્પતી થાય તો તેમની વાસનાઓનો નિરોધ ઘટે કે નહીં તે ઘટે તો શા માટે?—

સર-વિશ્વકર્તાની સર્વ રચનાઓમાં વ્યવસ્થા હોય છે તે મનુષ્ય-સૃષ્ટિની કેટલીક વ્યવસ્થાઓ મનુષ્યને નિમિત્ત કરી મનુષ્યને હાથે જ ને કરાવે છે અને કેટલીક વ્યવસ્થાઓ અન્ય નિમિત્તોદ્ધારા કરાવે છે. ઈશ્વરની આ સર્વ વ્યવસ્થાઓ વચ્ચેથી પોતાના ધર્મ શોધી કાઢી સાધુજનો મનુષ્યોને માટે સર્વ દેશમાં ને સર્વ કાળમાં જે વ્યવસ્થા સાચવે છે તે સનાતન ધર્મની વ્યવસ્થાઓ છે. પણ પોતપોતાના દેશકાળની વિશેષ વ્યવસ્થાઓને ઉદ્દેશી પ્રૌઢ અને સમર્થ મનુષ્યો તે દેશકાળને માટે જે વિશેષ વ્યવસ્થાઓ રચે છે તે અલ્પકાલિક અને દૈશિક ધર્મની અંગભૂત થાય છે. આ વિશેષ-ધર્મોની વ્યવસ્થા પણ લોકકલ્યાણના જ ઉદ્દેશ રાખે છે. સાધુજનોના સનાતન ધર્મના વિધિ સનાતન છે, અને આરોગ્યવાળાં અંતઃકરણને માટે છે. એ આરોગ્યને સ્થાને કંઈ રોગ હોય ત્યારે તેને માટે વિશેષ ધર્મ રચાય છે ને જેમ જેમ પ્રજામાં આરોગ્ય આવતું જાય તેમ તેમ વિશેષધર્મનો ત્યાગ અને સનાતન ધર્મનો સ્વીકાર થાય છે. સનાતન ધર્મ આહાર જેવો છે; વિશેષધર્મ ઔષધ જેવો છે. ઔષધકાળે ઔષધ ને આહારકાળે આહાર રાખવાં એવી સનાતન ધર્મની જ વ્યવસ્થા છે. સંવનન અને પરિશીલન એ સનાતન ધર્મના વિધિ છે અને શુદ્ધ હૃદયોના શુદ્ધ સંયોગથી હૃદયના ગાન્ધર્વ વિવાહ રચાય ત્યાં જ સનાતન વિવાહની પ્રતિજ્ઞાઓ બંધાઈ ચુકી સમજવી. વિવાહ એ આવી પ્રતિજ્ઞાના સાકાર લેખ જેવા વિધિ છે અને સૂક્ષ્મ શરીરોના સૂક્ષ્મ વિવાહનું સ્થૂળદૃષ્ટિને માટે પ્રત્યક્ષ મૂર્તરૂપ છે. સર્વ દેશના સાધુજનોએ આ વ્યવસ્થા સર્વના કલ્યાણને માટે બાંધી છે ને સ્વીકારી છે. વિવાહ સ્વીકારનાર સાધુદમ્પતી આ વિધિવ્યવસ્થાથી પોતાના પ્રીતિયજ્ઞનો આરં-

ભટાળ પ્રસિદ્ધ કરેછે અને તે યજ્ઞમાં ભંગ પડે એવાં કાર્યથી દૂર રહેવાની પ્રત્યક્ષ સૂચના લેવામાં, કૃષિકાર વર્ગનાં ક્ષેત્રની વાડો અને ગ્રામ તથા નગરો વચ્ચેના સીમના બાણ પેઠે, અન્ય સાધુજનો વિવાહના વરણવિધિને સંસ્કાર્યે આવશ્યક ગણે છે. સનાતન ધર્મના વિવાહનું કારણ પ્રીતિ છે તે ફળ પણ પ્રીતિ છે. સંસારની સુંદરતા અને વૃદ્ધિ પણ એવી પ્રાપ્તિથી જ છે, તે એ પ્રીતિ આટલી મર્યાદામાં હૃદયમાં રચાય તો સાધુજનો તેને વિશ્વકર્તાની વ્યવસ્થાનો અંશ ગણી સ્વીકારે છે. બાળકના સાદા શરીરમાં યૌવનકાળે નવાં અંગ અને નવી વ્યવસ્થાઓ થાય છે તેની પેઠે જ પ્રીતિ પણ નવું અંગ થાય છે તે જેમ નવાં સ્થૂલ અંગનો ત્યાગ નથી થતો તેમ પ્રીતિનો પણ નથી થતો. આ દેશમાં કોઈ કાળે પ્રીતિવૃક્ષના આ મૂળમાં ને થડમાં ને તેમને ઉગવાની ભૂમિમાં કંઈક મહાન્ રોગ જણાયાથી તે જાણનારાઓએ પ્રીતિવૃક્ષનાં બીજની અને ભૂમિની ઉપેક્ષા કરી છે. કેટલાક છોડ અને રોપાઓ ન્હાનાં કુંડાંમાં ઉપરથી રોપીએ છીએ તે કુંડાંની તળેની પડધીને લીધે એ રોપા ભૂમિમાં પહોંચતા નથી તેમ પ્રીતિનાં બીજને ભૂમિની ઉપેક્ષા કરનાર વ્યવસ્થાપકોએ, આ દેશમાં પ્રીતિના છોડ બાળવિવાહનાં કુંડામાં ઉપરથી રોપી, એ છોડનાં રક્ષણ ને ગોપણ જેટલાં થઈ શકે તેટલામાં જ સંતોષ માનેલો છે, અને તેમણે દીઠેલા રોગના કરતાં આટલી વ્યવસ્થામાં ઓછી હાનિ ને વધારે લાભ ગણ્યો છે. કુમુદસુંદરી ! આપણા લોકમાં વસીએ ત્યાં સુધી આપણું અને તેમનું કલ્યાણ તેમની વ્યવસ્થા પાળવામાં છે અને તે જ ધર્મ છે. આપણે એ લોકનો ત્યાગ પ્રાપ્ત થાય ને સાધુજનોનાં અંશભૂત થઈએ ત્યાંથી સાધુજનોના સનાતન ધર્મ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે તેમનાં અંશભૂત થયાં છીએ એવો, સર્વ સાધુજનોએ, આપણી પરીક્ષા કરી, નિર્ણય કર્યો છે— માટે આપણે તેમના સનાતન ધર્મનાં અધિકારી થયાં છીએ ને સંસારના લોકધર્મથી મુક્ત થયાં છીએ.

આટલું વચન નીકળતાં કુમુદસુંદરી એકદમ ઉઠી ને ઓટલા ઉપર સરસ્વતીચંદ્રથી કંઈક દૂર છતાં પાસે બેઠી ને બોલી.

“જો સદ્વિચારને અંતે તમે આ જ નિર્ણય ઉપર આવો છો તો આમ તમારી પાસે બેસવું એ જ મહારો ધર્મ છે.”

સરં—શા માટે ?

કુમુદ—જો વાસનામાં અધર્મ નથી તેની તૃપ્તિ એ જ શાન્તિ છે, ને દયા એ પણ એક વાસના છે.

સર૦—તમે કોના ઉપર દયા આણો છો ?

કુમુદ૦—તમારા શરીરમાં જ્વર મ્હેં પ્રત્યક્ષ કરેલો છે ને તેનું ઔષધ કરવું એ યજ્ઞમાનનો ધર્મ છે.

સરસ્વતીચંદ્ર હસી પડ્યો ને એક હાથ લાંબો કર્યો.

“ તમે ઠગાયાં. જુવો મહારો હાથ-તે શીતળ છે કે ઉજ્જ્વળ છે ? ”

કુમુદસુંદરી તે હાથ ઝાલી રહી.

“ આ હાથ અત્યારે તો સ્વસ્થ, શાંત, ને શીતળ છે.—શું આશ્ચર્ય ?—રાત્રિયે તેમ ન હતું. ”

સર૦—તમારો હાથ ઉજ્જ્વળ છે—પણ અનુજ્જ્વળ થવા લાગે છે.

કુમુદ૦—તમારો હાથ ઉજ્જ્વળ થવા માંડે છે.

સર૦—કુમુદસુંદરી, મહારો હાથ મુકી દેશો એટલે પાછો અનુજ્જ્વળ થઈ જશે ને તમારો તો થયો જ છે. આવાં ક્ષણિક કારણોથી, વીજળી પેઠે, ક્ષણમાં દૃષ્ટ અને ક્ષણમાં નષ્ટ થતા વિકારોને માટે દયા આણવી એ ધર્મ નથી. આપણી સતત વાસના તો કલ્યાણની છે, ક્ષણિક મુખની કે ક્ષણિક દુઃખના નાશની નથી.

હાથ મુકી દેતી દેતી કુમુદ બોલી.

“ તમે સત્ય કહ્યું. મહારા સ્પર્શથી તમને જ્વર થાય છે ને એ સ્પર્શને અભાવે જ્વર શાંત થાય છે. મને તમારી દયા આવે છે ત્યારે મને એવો જ્વર આવે છે. ”

સર૦—એ દયા અસ્થાને છે.

કુમુદ૦—તે અસ્થાને હો કે સ્થાને હો, તે ધર્મથી આવશ્યક હો કે ન હો, પણ તેમાં અધર્મ તો નથીજ ને ?

સરસ્વતીચંદ્ર વિચાર કરી બોલ્યો.

“ તે પણ છે. કુમુદસુંદરી ! લોકવ્યવસ્થાને માટે રાજા ધારા કરે તે પણ તેની આજ્ઞાઓનો સમૂહ છે. રાજાથી પરોક્ષ હૃદયે, કોઈ દેખે નહીં ને જાણે નહીં એવું હોય, તો પણ આ આજ્ઞા અંતઃકરણથી પાળવી એ સર્વ સાધુજનોનો સનાતન ધર્મ છે ને લોકનું તેમ લોકવ્યવસ્થાનું કલ્યાણ પણ તેમાં છે. ”

કુમુદ૦—રાજાની કેઈ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થવાનું આપણને લાયક છે ?

સર૦—તમારું વય એ આજ્ઞા પ્રમાણે બાળક છે, અજ્ઞાન છે—ત્યાં સુધી તમારું પ્રારબ્ધ તમારા હાથમાં નથી પણ તમારા પિતાના હાથમાં છે. તેમની સંમતિ વિના આ વયમાં આપણા સંસર્ગનો કે વિવાહનો રાજ્જાથી નિષેધ છે. પરિત્રાજિકામકમાં કે ચન્દ્રાવલીમૈયા પાસે જે વર્ષ રૂઢેશો તો તે પછી યોગ્ય વિધિથી વિહાર મકમાં જવાને રાજભણીતો પણ બાધ નહીં આવે. સંસારની કલ્યાણકર વ્યવસ્થા કરવી તે રાજનો ધર્મ છે તે તે ધર્મને અનુવર્તી તેણે ધર્મબુદ્ધિથી કરેલી આજ્ઞાએને સાધુજનો શિર ઉપર રહડાવે છે. લોકવ્યવસ્થાને માટે ચિન્તા કરી રાજએ કરેલી આજ્ઞાને નિષ્ક્રાંત કરવી એ સાધુજનોના મનથી લોકનાં અકલ્યાણનો અને અવ્યવસ્થાનો માર્ગ છે અને એ માર્ગ સાધુજનોએ વર્જ્ય છે. એટલા વિષયમાં ધર્મભૂતિ રાજને ગુરુ ગણી આજ્ઞા ગુહ્યામવિચારણીયા એ પથ્ય નિયમનું સાધુજનો સેવન કરેછે.

કુમુદ૦—એ બાધની કથા તમે અત્યાર સુધી ભુલી ગયા હતા?

સર૦—ના. એ બાધ તમને નથી આવતો પણ મને એકલાને જ આવેછે. રાજજ્ઞાનો અપરાધી હું થઈશિ—તમે નહીં થાવ; એ અપરાધને માટે શિક્ષાપાત્ર હું થઈશિ—તમે નહીં થાવ. એ શિક્ષાને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ ગણી મહારા શિરપર બેહોરી લેવા હું સજ્જ છું અને જ્યાં સુધી એ અપરાધ કરવાની વાસના હું રાખતો નથી પણ અન્ય ધર્મને બળે તેના પ્રસંગનો પ્રતીકાર કરી શકતો નથી ત્યાં સુધી, હું ઈશ્વરને ઘેર નિર્દોષ છું અને ઈશ્વરને ઘેર પણ તેથી મહારો અપરાધ હશે તો તેની શિક્ષા પણ મહારે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ જ છે. એ શિક્ષાની મને વાસના હતી અને તેથી મહું તમને આ બાધની વાત કહી ન હતી. તે, તમારી કલ્યાણવાસના પ્રત્યક્ષ કરી એટલે, અને તમારા પ્રશ્નનો સત્ય ઉત્તર આવશ્યક થયો એટલે, હવે મહું કહી દીધી.

કુમુદ૦—આ શરીર છે ત્યાં સુધી આ દ્રવ્ય તો નષ્ટ થવાની નથી. કાલ રાત્રે તમે મને ત્રણ માર્ગ બતાવ્યા હતા તેમાંથી ચન્દ્રાવલીમૈયા જેવા પરોક્ષવેદીના યજ્ઞ આપણે જે વર્ષ પાળીશું તે તે પછી પર્ણકૃત્રીમાં રૂઢેવું કે વિહારમાં રૂઢેવું કે હાલની પેઢે રૂઢેવું તેનો વિચાર બનશે તેટલો આ પખ્ય રાત્રિમાં કરીશું ને બાકીનો અવકાશ કરીશું. એ પરોક્ષવેદીને કાળે કેમ વર્તવું તે પણ આ પખ્ય રાત્રિમાં જ વિચારીશું. જે વર્ષ થતા સુધી ને તેટલા કાળ માટે રાજ્યભયમાં તમારું શરીરરત્ન પડે એ કામ તો નહીંજ કરું.

સર૦—આપણે કલ્યાણમાર્ગે પ્રવર્તવું તે કેવળ આપણે માટે જ છે એમ નથી. જે રાજા તોડવાનું આપણે ભય ગણીએ છીએ તેથી મને શિક્ષા થવાનું ભય મહારા હૃદયનો કંઈ પણ સ્પર્શ નથી કરતું; પણ આ પરમપવિત્ર સાધુજનોની કીર્તિ અને સ્થિતિ ઉભયને આપણી પ્રવૃત્તિને લીધે રાજભયમાં અને લોકભયમાં આવી પડવું પડશે. તેમણે કરેલા આપણા અત્યંત આતિથેયનો આ બદલો દુષ્ટ થશે.

કુમુદ૦—પવિત્રતામાં પણ આમ પરમાર્થ દર્શાવી આપે મહારા હૃદયને અતિદૃઢ કર્યું. સાધુજનોને ભયમાં ન નાંખવાની વાસનાથી મહારી સર્વ વાસના ભસ્મ થઈ સમન્ને.

સર૦—પ્રભાત થવા લાગ્યો.

કુમુદ૦—સૃષ્ટિના પ્રભાત સાથે આપણો પણ પ્રભાત જ થાયછે.

સર૦—એ પ્રભાતની સૃષ્ટિ આપણે કેવી રચવી તેનો વિચાર તમને સોંપું છું.

કુમુદ૦—તે યોગ્ય કરોછો. એ વિચાર ગૃહકાર્યના જેવો છે માટે મહારે જ કરવો ઘટે છે. મહારી સાથે આવેલાં સાધુજન ઉઠ્યાં હશે તેમને હું મળીશ ને આપના મંડળને આપ મળો. જે સાધુજનો આ સ્થાનમાં આપણને પ્રેરે છે તેમની ઇચ્છાને અનુકૂળ લાગશે તે કાળે હું પાછી આપની સેવામાં આવીશ ને હજી મહારે આપની પાસે જાણી લેવાનું છે કે આપ આયુષ્યશેષ કેમ ગાળવાના છો, આત્મહિત અને લોકહિત કેમ સાધવાના છો, અને હું તેમાં કેવી રીતે સાધનભૂત થઈ શકીશ. આ સર્વ વાત જાણી લેઈ પછી હું મહારે કરવાના વિચાર કરીશ. આપ જે બુદ્ધિ અને રસનાં પવિત્ર જ્યોતિને આપશો તેનું હું પૂર્ણ પ્રીતિથી પોષણ કરીશ. હવે આ કન્થાનું ધારણ કરો. હું આપની આજ્ઞા માગું છું.

આ સૂક્ષ્મપ્રીતિએ નેડેલી નેડ પળવાર છુટી પડી. કુમુદ પુલ ઉપર થઈ અદૃશ્ય થઈ. અદૃશ્ય થતા પહેલાં, સ્થૂલશરીરને દૂર રાખનાર જીવોનાં સૂક્ષ્મ શરીરોની માત્ર દૃષ્ટિઓએ, વીદાયગીરીનું આલિંગન લેઈ લીધું.

પ્રકરણ ૩૩.

સૂક્ષ્મ પ્રીતિની લોકયાત્રા.

And we shall sit at endless feast,
Enjoying each the other's good;
What vaster dream can hit the mood
Of Love on Earth?—*Tennyson*.

યા કૌમુદી નયનયોર્મવતઃ સુજન્મા ।

તસ્યા ભવાનપિ મનોરથવન્ધવન્ધુઃ ॥

માલતીમાધવ.

મુદ્મુન્દરી વસન્તગુદ્રાને ઉપલે માળેથી નીચે ગઈ તો સર્વ સાધ્વીયોને પોતપોતાના પ્રાતઃકાળના આહ્નિકમાં રોકાયેલી દીકરી. જે સાધ્વીઓએ પાસેના જંગલમાંથી દંતધાવનને માટે દાતણ આણ્યાં હતાં અને કડકા કરી સઉમાં બહેચતી હતી. જે સ્ત્રીયો સર્વને પાસેના ઝરાઓમાંથી કીયામાં નહાવાને લેઈ જવાં તેનો વિચાર કરતી હતી. જે સાધ્વીઓ આ ગુદ્રાને સ્વચ્છ કરતી હતી, અને બાકીનું મંડળ સ્ત્રીજનો પરમાર્થ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે તેની ચર્ચા કરતું હતું. કુમુદના પગ નીસરણીને ઉપલે પગથીયે દેખાતાં ભક્તિમૈયા તેના ભણી જોઈ રહી અને કુમુદનો નેત્રભાગ દેખાતાં હોવા લાગી.

“મધુરીમૈયા, દંતધાવન કરી, આ શું પાસેના નિર્મળ ઝરાઓમાં આપણે સ્નાન કરવા જવાનું હતું છે.”

કુમુદ—જ્યાં સાધુજનોની પ્રવૃત્તિ ત્યાં મહારી.

પ્રીતિમાનિતી—તારા મુખની પ્રસન્નતા ઉપરથી અમે ઝોમ જ સમજીએ છીએ.

વામની—મધુરી, સાધુજનોને શિર રાત્રિએ આરોપનું વાદળું ચડ્યું હતું તે ચન્દ્રકિરણથી વેરાઈ ગયું હશે.

કુમુદ—હું જુદા સંસારિણીને શુદ્ધ કરવા સાધુજનોનું જ માહાત્મ્ય સમર્થ છે. તે સમર્થતાને ધ્રુવડ જેવી હું દિવસે જોઈ શકી નહી તે રાત્રિસમયે દેખતી થઈ હું.

વામની૦—એ સમર્થતાએ તને સુખી કરી કની ?

કુમુદ૦—એ સમર્થતાએ મને શુદ્ધ અને શાંત કરી.

ભક્તિ૦—મધુરી, તારી તૃપ્તિ જોઈ ચન્દ્રાવલીનું હૃદય ઘણું શીતળ થશે.

બુદ્ધા—મધુરીમૈયા શાંત થઈ છે તો તૃપ્ત પણ થશે. જ્યાં સુધી એના અદ્વૈતાશિની સુન્દર જ્વાલાઓ જગતને પ્રત્યક્ષ થઈ નથી ત્યાં સુધીતો કાળ રમણીય આધ્યાયનમાં જશે ને તૃપ્તિનો કાળ તો મહાત્મા પૂર્ણાહુતિ રચશે ત્યારે આવશે.

પ્રીતિ૦—મધુર મધુરી ! જે સાધુતાએ તને શુદ્ધ અને શાંત કરી છે તે જ સાધુતા તારું કલ્યાણ કરશે.

કુમુદ૦—આપની મતિ આવી કલ્યાણકર છે તો તે સફળ થશે.

વામની૦—મધુરી, તું સુખી થઈ જાણીશું ત્યારે અમે સુખી થઈશું. તું હજી કંઈક વિચારમાં પડે છે.

કુમુદ૦—દુઃખની ભીતિથી હું કમ્પુછું ખરી, પણ સુખના કરતાં કલ્યાણને વધારે પ્રાર્થું છું. એ પ્રાર્થના મને વિચારમાં નાંખે છે.

વામની૦—વારુ, તું વિહારમઠમાં ક્યારથી જઈશ ને સાધુનો વેશ ક્યારથી ધારીશ ?

કુમુદ૦ કંઈ જોલી નહી.

પ્રીતિ૦—વામની, તું તારા ધર્મનો અતિક્રમ કરે છે. જે અદ્વૈતાશિની વેદીનું પોપણ કરવા સાધુજનોના પરિશ્રમથી મધુરીમૈયા તત્પર થઈ છે તે અગ્નિસાધનના એક પણ મંત્ર કે વિધિનું દર્શન ઇચ્છ્યા તને કે મને અધિકાર નથી. દયિતદયિતાનો યોગ થતાં સખીકૃત્ય સમાપ્ત થાય છે. તે પછી તેમની પ્રીતિના પડદાને ઉઘો કરી કરી તેમાં ડોકીયાં કરવાના કામને સાધુજન અધર્મ ગણે છે. પ્રીતિનું બાલવય થઈ રહેતાં તેનાં અંગ પર આચ્છાદન જ ઘટે છે ને એ મર્યાદા સર્વને કલ્યાણકર છે. જેની ચિંતા નવીનચંદ્રણના હૃદયમાં ચ્હડી ચુકી છે તેની ચિંતા આપણે કરીએ તો આપણામાં પ્રગલ્ભતા નો દોષ પણ આવ્યો સમજી લેવો. માટે, વામની હવે તારા કુતૂહલને સાધુજનોને અનુચિત ગણી એ કુતૂહલનો નિરોધ કરી દે અને આપણા ઋણના મ્હોટા ભાગમાંથી આપણે મુક્ત થયાં ગણી,

તું નિવૃત્તિ પામ. મધુરીમૈયા, ત્હારી ખુદ્ધિ કલ્યાણી છે તે સુખના કરતાં મ્હોટા સત્પદાર્થોનો તને યોગ કરાવશે અને તમારી અલખ પ્રીતિમાં અને-ક કલ્યાણ-સમૃદ્ધિને ભરશે. સાધુજનોએ ત્હારી ચિકિત્સા કરી ને ઔપધ-વિધિ દર્શાવ્યો તે ઉભયની સફલતા થવા માંડી છે ને તેના પરિણામમાં તું શુદ્ધ, શાંત, અને કલ્યાણપાત્ર થઈશ તેટલું ફળ અમારી હ્રુદ્ધ શક્તિ-એને માટે ન્હાતું સુનું નથી. સાધુજનો, આ મંગળ દિવસને યોગ્ય મંગળ કાર્ય કરવાનો આરંભ કરો અને ચન્દ્રાવલીમૈયાને એ સમાચાર તરત ગુપ્તપણે ફેલાવો.

આ મંડળી આમ વાતો કરતી કરતી ખંહાર સ્નાનાદિક આહ્નિકને માટે ગઈ ને છેક મધ્યાહને પાછી આવી.

આણી પાસ કુમુદ ગયા પછી સરસ્વતીચંદ્ર પણ નીચે ઉતર્યો ને સાધુ-જનોને મળી પોતાનું આહ્નિક કરી તરત ઉપર આવ્યો, ને કુમુદસુન્દરી પાછી આવી ત્યાં સુધી સાધુજનોએ આપેલા એક મ્હોટા ડોરા પુસ્તકમાં પોતે રાત્રિયે દીકેલાં વિચિત્ર સ્વપ્નની કથા ઉતારી. જે સ્વપ્ન લાગતાં કલાક બેકલાક થયા હશે તેની કથા ઉતારતાં ચાર કલાક થયા. તે લેખ પુરો કરી, ફરી ફરી વાંચી, તેનો વિચાર કરતો ઓટલા ઉપર બેઠો ને આશપાશનો દેખાવ જોવા લાગ્યો. જોતો જોતો વચ્ચે વચ્ચે પોતાનું પોટકું ઉઘાડી ચંદ્ર-કાન્તના પત્રો પણ વાંચતો હતો. ઘણો કાળ એમ ગયો ત્યાં કુમુદસુન્દરી પાછી આવી ને કાગળોના પોટકાની ખીણ પાસે બેઠી.

સરં—તમે આજ કેવી રીતે કાળક્ષેપ કર્યો ?

કુમુદં—સાધુજનોના આહ્નિકને આટોપી આ ફલાહાર લેઈ આવી-એ જ.

પોતાના પાલવ તળેની થાળી ઉઘાડી, કાગળો વચ્ચે માર્ગ કરી, ત્યાં થાળી મુકી, અને ખીજે ફેરો ખાઈ આવી એક સ્વચ્છ શુદ્ધ દુધનો કલશ લેઈ આવી.

કુમુદં—આ શો સમારમ્ભ છે ?

સરં—આજ મને વિચિત્ર બોધક સ્વપ્ન થયું હતું તે આ પુસ્તકમાં લખી ફેલાવું છે.

કુમુદ એ વાંચવામાં લીન થઈ. સરસ્વતીચંદ્ર એના મુખ સામું જોઈ રહ્યો અને સર્વ સુંદર અવયવો જોવામાં લીન થયો. થોડુંક વાંચી વિચારમાં પડી કુમુદ અટકી અને સરસ્વતીચંદ્રના નેત્રના

વ્યાપારને જોઈ રહી, પણ તેનું સરસ્વતીચંદ્રને ભાન ન હતું. અંતે એને જગાડતી હોય તેમ સ્મિત કરી કુમુદ બોલી.

“ સ્થૂલ કામ ને સૂક્ષ્મ કામ વચ્ચેની ભીંત કીટલા જેવી છે પણ એક-
માંથી બીજામાં ચોરી કરી નીકળી પડવાનાં ધાર બહુ છે. ”

સરસ્વતીચંદ્ર સાવધાન થયો.

“ સત્ય છે. તરવારની ધાર ઉપર ચાલવું ને તરવાર પંગમાં પેંસી
જાય નહીં એવી સંભાળ રાખવા જેવું આ અસિધારાવ્રત છે. ”

કુમુદ—એમ જ છે. નિત્ય જોઈએ છીએ એવાં શરીરમાં આવી
અને આટલી બધી મોહની ક્યાં ભરી રાખી હશે કે તેને હડસેલી
ધક્કા મારવા છતાં પણ ખસતી નથી ને માત્ર ખસેડવા માટે આટલા
પ્રયાસ કરવા પડે છે ?

સર—આપણે જે સત્ત્વને ખસેડવાને આટલો પ્રયાસ કરવો પડે છે
તે જ સત્ત્વનું અભિનન્દન કરવું એ બીજાનો ધર્મ થાય છે ને તેમણે
ફેલવું પડે છે કે Resist not the weakness ! અલખના સાધુજનો
આનો વિવેક સારો સમજે છે. કુમુદસુંદરી, અભ્યાસથી અને
અવધાનથી આપણે આ કષ્ટસાગરને તરી જઈશું.

કુમુદ—લગ્ન કાળે કરેલી પ્રતિજ્ઞા ન તોડવાની પ્રતિજ્ઞાને પ્રાતઃકાળે
દયાએ ભુલાવી હતી. તમારી પાસે કરેલી પ્રતિજ્ઞાને ભુલું એમ નથી.

સર—તમે આ વાંચ્યું ?

કુમુદ—વિચાર કરું છું કે વાંચુ કે ન વાંચુ ?

સર—વાંચવામાં કંઈ બાધ છે ?

કુમુદ—મને પણ આજ મહાસ્વપ્ન થયું હતું તેનોજ આ ઇતિહાસ
આપે જાણ્યો હોય એમ છે. ને એમાં પણ મોહક ભાગ છે તે
સ્વપ્નસ્થ મટી જાગૃતસ્થ થાય તો આ પ્રતિજ્ઞા તુટે.

સર—શું તમને પણ આવું સ્વપ્ન થયું હતું ? તેમાં ને આમ
કંઈ ફેર નથી ?

કુમુદ—કંઈ ફેર નથી. માત્ર આમાં આપની સહચારિણી કોણ
હતી તે આપે લખ્યું નથી તે દેડાણે મહારું નામ લખ્યું હત તો બરો-
બર મહારું જ સ્વપ્ન પૂર્ણ થાત.

સર૦—સ્વપ્રશાસ્ત્રના પણ વિચિત્ર ચમત્કારો છે. કુમુદસુંદરી ! આ સ્વપ્રમાં મહાબોધ છે.

કુમુદ૦—છે જ. આપના જેવાના સંસ્કારો એવાં સ્વપ્રમાં અવિક્ષિપ્ત સ્વરૂપ પામે છે. જે વિષયોમાં આપ અનેક અન્ય લખી શકો તે વિષયો ગુરુજના પ્રતાપથી આપને આમ સ્વપ્રકાળમાં પ્રત્યક્ષ થયા છે, ને આપની પ્રીતિને યોગે મને પણ પ્રત્યક્ષ થયા. આવું થવાના સંભવની વાતો સાધ્વીજનોએ મને પ્રથમથી કહી હતી અને માટે જ હું ચરણસ્પર્શના લોભમાંથી સ્વપ્ર સમાપ્ત થતા સુધી છુટી શકી નહીં.

સર૦—કુમુદસુંદરી ! હું બહુ દુઃખી છું.

કુમુદ૦—મહારા દુઃખનો નાશ આપે ક્યો ને આપના દુઃખનો મહારાથી નાશ નહીં થઈ શકે તો હું તેમાં ધર્મસહચારિણી સમભાગિની થઈશ.

સર૦—તમારું દુઃખ મને વીંછીના દંશ પેડે શરીરમાં અંદર સાલતું હતું, પણ આ દુઃખ તો પવન પેડે ચાર પાસથી બાંધી લે છે.

કુમુદ૦—એ દુઃખ શું છે !

સર૦—આપણા દેશની ને લોકની સ્થિતિ—એ હવે મહારું એકલું દુઃખ છે. તેમાંથી કેમ મુક્ત થવું એ વિચાર હૃદયને હલમલાવી નાંખે છે.

કુમુદ૦—ગુરુજના રચેલાં સ્વપ્રાદિ યોગ એ દુઃખનો નાશ કરશે અથવા નાશનો માર્ગ બતાવશે.

સર૦—ક્યાં આ એકાન્તવાસી સાધુજન અને ક્યાં આ અનેક વાયુચક્ર જેવા ગુંથવારાઓથી ભરેલી દેશની દશા ? હું તેની તમારી પાસે પણ શી વાત કરું ?

કુમુદ૦—હું એ વાતો સાંભળવાને પાત્ર નથી ને સમજવાને શક્તિવાળી નથી; પણ તે સાંભળવા—સમજવા—નો અધિકાર મને ધીમે ધીમે આપવો એ આપની કૃપાને યોગ્ય કાર્ય છે.

સર૦—એ તો આપણા સહવાસનો જેવો કામ.

કુમુદ૦—એ કામ અંધાર્થ ચુક્યો આપને દેખાતો નથી ?

સર૦—સાધુજનોને જે કામ વ્યવસ્થિત છે તેમાં સંસાર ગમે તેવે કાળે અવ્યવસ્થા નાંખી શકશે.

કુમુદ૦—તમારા વિના મહારે કોઈ રહું નથી, અને સાધુજનોએ ઘડેલી વ્યવસ્થાથી જે આપની પવિત્ર સ્થિતિ જળવાઈ શકશે તો બધી મને મળેલો લાભ આપ પાછો ખેંચી નહીં લ્યો.

સર૦—હું તો નહીં ખેંચી લેઉં; પણ તમારો ધર્મ તમને કેવે પ્રસંગે કૃણી પાસ નહીં પ્રેરે એ કહેવાતું નથી.

કુમુદ૦—પ્રેરશે ત્યારે પ્રેરશે. મહારો ખપ આપના વિના બીજું કોઈ કરે એમ હવે નથી. જગત મને હુબેલી સમજતું હશે. માતાપિતા અને શ્વશુરગૃહ પણ એ જ બુદ્ધિથી મહારો શોક કરી રહું હશે અને કાળ-ક્રમે તેમનાં મનમાંથી હું ખસવાં પણ માંડી હઈશ. હું એ સંસારને મનથી વિસારું છું; આપ પણ વિસારો. જ્યાં સુધી આપણે અધર્મના માર્ગથી દૂર છીએ ત્યાં સુધી ભાવી પ્રસંગોએ શું થશે તે શું નહીં થાય એ તક કરવા તે પેટ ચોળી પીડા ઉભી કરવા જેવું નથી?

સર૦—એ પણ સત્ય છે.

કુમુદ૦—તો એ વાત પડતી મુકો તે મને કહો કે આપ આ આશ્રમમાં આપનો કાળ કેવી રીતે ગાળવા ધારો છો? તે આપના મનના સંતાપને કેવી રીતે દૂર કરવા ઇચ્છો છો?

સર૦—મહારું આત્મહિત વિચારવાનાં સાધન તો આ મઠોમાં ઘણાં પડ્યાં છે. દેશહિત કરવાને માટે દ્રવ્યની અને પ્રતિષ્ઠાની મહત્તા જોઈએ તે અંહી નથી, પણ દ્રવ્ય અને પ્રતિષ્ઠા ઉભય હોય તો તે વડે દેશહિત કેમ કરવું તે આ ભવ્ય સ્થાનમાં રહી સુઝશે તેવું અન્યત્ર નહીં સુઝે. લોકહિત—સર્વ પૃથ્વી—લોક—નું હિત—એ સાધવાની શક્તિ તો દ્રવ્ય અને પ્રતિષ્ઠાથી પણ દુર્લભ છે; એ શક્તિ તો કેમ પ્રાપ્ત કરવી એ જ વિકટ પ્રશ્ન છે. તેનું સમાધાન સુન્દરગિરિ સુઝાડશે.

કુમુદ૦—એ વસ્તુઓને જોનાર ને દેખાડનાર તો આપની બુદ્ધિ અને વિદ્યા જ છે; તેમાં સુન્દરગિરિ શી અધિકતા કરવાનો હતો? સંસારના પ્રશ્નોનું સમાધાન સંસાર જ કરી શકે ને અંહી તો સંસાર ભણી આપે આંખો જ મીંચીને અદ્રષ્ટા થવાનું છે.

સર૦—વિદ્યા બુદ્ધિને વ્યાયામ અને શક્તિ આપે છે. સંસાર એ વ્યાયામને અને શક્તિને વિષય આપે છે. પણ એવા વિષયનું જ્ઞાનેન્દ્રિયમાં ગ્રહણ કરી તેનું ચર્ચણ ને પાત્રન કરવાનો અવકાશ અને પ્રભાવ આવાં સ્થાનમાં સવિશેષ મળે છે એમ પાશ્ચાત્યો માને છે ને અનુભવે છે તેમ આપણા પ્રાચીન લોક પણ સમજતા હતા અને આપણી બુદ્ધિમાં જે

૧. અલમેષ વિલોકિતઃ પ્રજાનાં સહસા સંતતિમંહસાં વિહન્તુમ્ ।

ઘનવર્ત્મ સહસ્રધેવ કુર્વન્ હિમગૌરૈરચલાધિપઃ શિરોભિઃ ॥

વીતજન્મજરસં પરં શુચિઃ વ્રહ્મણઃ પદમુપૈતુમિચ્છતામ્ ।

આગમાદિવ તમોપહાદિતઃ સંમન્તિ મતયો ભવચ્છિદઃ ॥

કિરાતાર્જુન; ઇન્દ્રકીલવર્ણનમ્.

નવું સ્વાસ્થ્ય આપણે અનુભવીએ છીએ તે પણ આ ગિરિરાજનો જ મહિમા સમજવો. તીર્થોમાં તેમ ક્ષેત્રવિશેષોમાં તેનાં સૌન્દર્યથી, શાન્તિથી, ભવ્યતાથી, અને એવાં અનેક કારણોથી કંઈક એવી શક્તિવાળો સૂક્ષ્મ પવન વહન કરે છે કે તેનાથી આપણા સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ભાગોમાં—જડ અને ચેતન અવયવોમાં—નવીન પવિત્રતા, ખુદ્ધિ, અને સ્વસ્થતા ઝરાના પાણી પેઠે, ડુવારા પેઠે, સ્તુરી આવે છે.

કુમુદ૦—એ તો સત્ય હશે. મહારી પોતાની ખુદ્ધિને પણ કંઈક આવે જ લાભ મળ્યો લાગે છે.

સર૦—તો વિચારો—પ્રસંગ મળ્યે સમજાવું છું કે મહારા અનેક નિર્ધન વિદ્વાન મિત્રોને મુંબાઈ જેવી ઘટ વસ્તીમાં બારે માસ ભરાઈ રહેવું પડે છે અને ઇંગ્રેજોની પેઠે આવાં સ્થાનમાં આવી આરોગ્ય અને સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્તિને તેમની પાસે નથી દ્રવ્ય અને નથી અવકાશ—એટલો વિચાર થતાં મને કેવું દુઃખ થવું જોઈએ? આ ગિરિરાજના દર્શનથી મને એક લાભ તો આ દુઃખનો થયો છે.

કુમુદ૦—આપના ઉદાર દેશવત્સલ હૃદયને એ દુઃખ તો ખરું, પણ એ દુઃખના લાભને લાભ કેમ ગણાણો?

સર૦—કેમ ગણું છું? મુંબાઈ હતો ત્યારે સુઝતું ન હતું કે મહારા આટલા બધા દ્રવ્યનો ઉપયોગ શો કરવો ને આ ગિરિરાજે ને આ પોટકામાંના પત્રોએ આ નવી ખુદ્ધિ આપી ને એમ હવે સમજું છું કે બીજું કંઈ ન થાય તો મહારા એ વિદ્વાનોને માટે આ દ્રવ્ય ખરચી તેમને આવા ગિરિરાજ ઉપર રાખું ને તેમનાં આરોગ્ય ને ખુદ્ધિઓ વધારું !

કુમુદ૦—શ્રીકૃષ્ણના હૃદયમાં તેમના ભક્તો અને વિપ્રો હતા તેમ આપના હૃદયમાં આ વિદ્વાનો છે.

સર૦—એમ જ. આપણા દેશનું અને દેશમાંના લોકનું કલ્યાણ કરવાની શક્તિ આજ બે વર્ગમાં છે. પ્રથમ છે ઇંગ્રેજોમાં અને પછી છે આ વિદ્વાનોમાં.

કુમુદ૦—ઇંગ્રેજોમાં તો શક્તિ ખરી.

સર૦—ને વિદ્વાનો વિદ્વાનો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ પામે તો તેમનામાં પણ દેશસેવાની શક્તિ સ્પુરે. તેમના ઇંગ્રેજોના પરસ્પર સંમેલનથી, પરસ્પરાનુકૂલ પ્રવૃત્તિથી, અને પરસ્પર પ્રેમબન્ધનથી, આ શક્તિ ઉભયમાં વિકાસ પામશે ત્યારે આખા આર્યદેશની

શ્રદ્ધાના તેઓ પાત્ર થશે. ક્રુમુદ્! ગુણીયલખા ઉપર જે અનુકૂળતા તમારા ચતુર પિતાની હતી તેવી આપણા વિદ્વાનો ઉપર ઈંગ્રેજોની થશે, અને એ પિતાની તેમ પિતાના કુટુંબની સંભાળ લેવાની જે શક્તિ ગુણીયલખાને તેમની ક્ષમાએ, ઉદારતાએ, ધીરતાએ, સ્વાર્થહીનતાએ, અને ચતુરતાએ આપી હતી તેવી શક્તિથી આપણા વિદ્વાનો આપણા દેશની સંભાળ લેતાં શીખશે ત્યારે સર્વનું કલ્યાણ થશે. મહારી આવી શ્રદ્ધા છે માટે જ સર્વ કરતાં હું આપણા વિદ્વાનોને મહારા હૃદયમાં સતતવાસ આપું છું, અને તેમને માટે આવી આવી ચિન્તાઓ કર્યા કરું છું.

ક્રુમુદ્—તમે તેમને માટે શું ઇચ્છો છો?

સર—તેમનાં ગૃહરાજ્યમાં ગુણસુન્દરીયો, ક્રુમુદ્સુન્દરીયો, સૌભાગ્ય-દેવીયો, ને અન્નાવલીયો ફરતી જોવા ઇચ્છું છું. તેમનાં વૈભવ વધેલા જોવા ઇચ્છું છું. તેમના ભંડાર ભરાતા જોવા ઇચ્છું છું. તેમને આધિ અને વ્યાધિથી મુક્ત, આરોગ્ય, સુશરીર, સ્વસ્થ, અને સ્વતંત્ર જોવા ઇચ્છું છું. એમને ત્યાં સરસ્વતી અને લક્ષ્મીના સમાગમ દૃઢ જોવા ઇચ્છું છું. એમને ત્યાં પ્રીતિ અને સદ્ગુણના સહચાર થતા જોવા ઇચ્છું છું. એમનામાં દેશોન્નતિની વાસનાઓને વીર્યવતી અને ફલવતી થતી જોવા ઇચ્છું છું. ક્રુમુદ્સુન્દરી! રાત્રે આપણે જે મહાન્ રાક્ષસો જોયા તે રાક્ષસોની ધુળ તેમનાં શરીરની ચારે પાસેથી ઉડી જાય અને સોનાની ખાણોના પ્રદેશ ઉપરની કાબ્યનની રેતીનાં વાદળ એમની આશપાશ ઉડી રહે એવું જોવા ઇચ્છું છું. એ રેતી કાબ્યનમયી થાય તે આ રાક્ષસોમાંનાં સર્વ જન્તુઓને એ કાબ્યનની સમૃદ્ધિ મળે, રંગીન ને શ્વેત પ્રકાશના માર્ગોમાં પ્રવૃત્તિ મળે, અને સ્થાને સ્થાને જે મણિમય ઉદ્યાનમાં આપણે ઉભાં હતાં એવું અંહી થઈ જાય એ જોવાની મહારી તીવ્ર વાસના છે.

મુદ્ ૦—એ વાસના કેવાં સાધનથી તૃપ્ત કરવા ધારો છો?

સર—એ સાધનનું બીજ દ્રવ્ય મહારી પાસે હતું તે મહે નાંખી દીધું.

ક્રુમુદ્—તમે મને ઓસ્ટેનનું વાક્ય એક કાળે સંભળાવ્યું હતું કે It is a truth universally acknowledged that a man in possession of a good fortune must be in want of a wife. આમાં પણ તમારા સાધનનું બીજ કંઈ રહ્યું નથી?

સર—છે તો છે, ને નથી તો નથી.

કુમુદ૦—તમે ઘડી ઘડી કહેતા હતા કે આર્યદેશની સ્ત્રીઓને આર્યા-
પદને યોગ્ય ઉત્કર્ષ આપવાની તમારી વાસના છે-તે હજી છે કે નથી ?

સર૦—શું કહું ? એ વાસનાની વસ્તુ વળી એથી પણ વધારે દુર્લભ
છે તે તેની પ્રાપ્તિના માર્ગને માટે પૂર્વે કરેલાં મનોરાજ્યને સ્મરું છું તેની
સાથે જ તમારા પણ સંસ્કારો હૃદયમાં ખડા થાય છે તે કહેવડાવે છે કે—

इदमनुलमवस्तुप्रार्थनादुनिवारम्

प्रथमसोप मनो मे पञ्चवाणः क्षिणोति ॥

કુમુદ૦—જે વસ્તુ આપને આજ નહીં તો બે વર્ષે પ્રાપ્ત થવી સુલભ છે
તેને દુર્લભ ગણવા જેવી અધીરતા તમારામાં નાંખી નથી જ, The time
will come you need not fly.

સર૦—કાળ તેને સુલભ કરશે પણ આપણી ધર્મશુદ્ધિ શું સુઝાડશે તે
કાણ જાણે છે ? કુમુદસુંદરીનો ત્યાગ ન કર્યો હતો તો પચ્ચગ્ગાણથી નિર્ભય
રહી તેમને જ સ્વરૂપે-તેમના જ દ્વારા-મ્હારો જીવ સર્વ સ્ત્રીસૃષ્ટિનાં સુખ-
દુઃખના દુર્લભ દર્શનને સુલભ કરી લેત અને તેના ઉપાય શોધત. પવિત્ર
પ્રિયજન ! એ નિર્ભયતા હવે મને મળવામાં જેટલી શંકા છે તેટલી જ
દેશની સ્ત્રીસૃષ્ટિનાં સૂક્ષ્મ શરીરની ત્રિવિદિત્સા થવી અવિવાહિત વૈધને માટે
દુર્લભ અને અનુચિત છે. સ્ત્રીની નાડી જોતાં તે નાડીના સ્પર્શથી જ
જ્યારે તે નાડી કે વૈધની પોતાની નાડી અમકે ત્યારે વૈધે નાડી જોવી જ
મુશ્કેલી દેવી યોગ્ય છે. મન્મથનો પરાભવ કરવો કેવો વિકટ છે તે આપણે
આજ પ્રત્યક્ષ કર્યું છે. તમારી અપૂર્વ સહાયતા મને ન મળી હત તો
મન્મથે આજ મ્હારી ધજા તોડી પાડી હત. સ્ત્રીસૃષ્ટિનાં દુઃખ દૂર કરવાનાં
સાધનમાં આવી સહાયતા ન મળે તેને એ સાધન દુર્લભ છે-છતાં એ
સાધનના સાધ્યને પ્રાપ્ત કરવાની મ્હારી વાસના ખસતી નથી માટે જ હું
અસુલભ વસ્તુની પ્રાર્થના કરનાર મૂર્ખ છું. કોઈ નિમિત્તે કોઈ સ્ત્રીનું મ્હારે
દર્શન થાય છે ત્યાં તમને દેખું છું, તે તમને સ્મરું છું ત્યાં સર્વ સ્ત્રીજન-
તિનાં સુખદુઃખ સ્મરું છું. તમને દેખું છું કે સ્મરું છું તેની સાથે સ્વયંભૂ
મન્મથ મ્હારો સામો ધતુર્ધર થઈ ઉભો રહે છે ને તેનાં ભયથી તમારું
સ્મરણ કરાવનાર કંઈ પણ મનોરાજ્ય લાગે તે પડતું મુકું છું. પણ પેલા
રાદ્ધાઓમાંથી જે દિવ્ય ભૂતિઓ નીકળી કાઢ આપણી પાસે ઉપદેશ
કરતી ચાલી ગઈ એવી અનેક ભૂતિઓ નીકળતી જોવાની મ્હારી વાસના
તો ખસતી જ નથી !

કુમુદ૦—તમારાં નેત્રપુટમાંથી આ અશ્રુધારાઓ વહી નીચે છે તે મહારા હૃદયને વીંધે છે. તમે સ્વસ્થ થાવ. તમારા સાધ્યમાં હું સાધન-ભૂત થઈશ ને ધર્મને જ માર્ગે થઈશ.

સર૦—કુમુદસુન્દરી ! આ પત્રોના ઢગલા પ્રિય ચંદ્રકાંતના હાથમાંથી પ્રારબ્ધે મહારા હાથમાં ખેંચી આણ્યા છે તે વાંચું છું ને હૃદય કાટે છે. મહારા પ્રિય મિત્રો ને દેશનાં નીવડ્યાં રત્નો ધુળમાં રગદોળાય છે તે આજ સુધી હું જાણતો ન હતો તે આ પત્રોથી માત્ર કંઈક જાણ્યું ને કેટલું હજી દૃષ્ટિજ્વલાર હશે ? પ્રમાદધને તમને સુખી કર્યો હતો તો હું જાતે બહુ સુખી થાત—પણ તેમણે અવળું કર્યું તેથીજ સ્ત્રીજાતિની દુઃખસૃષ્ટિનાં કંઈક કિરણ મહારા નેત્રમાં આવવા પામ્યાં ! આ સૃષ્ટિમાં કેટલી સ્ત્રીયાની કેટલી વેદનાઓ ઉભરાતી હશે, કેટલાં કોમળ હૃદયે દળાઈ જતાં હશે, કેટલાં આંસુની નદીયો ચાલતી હશે ? ચંદ્રકાન્તના દુઃખનાં પત્ર વાંચ્યા પણ આ દુઃખો ક્રીયા પત્રોમાંથી જડવાનાં હતાં ? લક્ષ્મીનો અતે તમારો ત્યાગ કરતી વેળા આ ચિત્રો પ્રત્યક્ષ હતો તો મહારો ધર્મ કંઈ જુદો જ પ્રાપ્ત થાત. હું મહારા રાક્ષસમાંથી છુટવા પામ્યો પણ તેની સાથે આ સર્વ જોવાના પ્રકાશજોવાનું મહારું નેત્ર પણ મહે હાથે કરી ફેડી દીધું અને આર્યલોકની અર્ધી વસ્તીની અને તે પણ સુન્દર અનાથ વસ્તીની દશા સુધારવાનું મહારું સાધન મહે જાતે ભાગી નાંખ્યું. હવે તો બની બનાઈ બન ગઈ એ વાત સત્ય છે. પણ—તોપણ—હવે આ વિષયમાં શું કરવું, આ સર્વનાં દુઃખ કેવાં હશે, એ કેમ જાણવાં, એ કેમ મટાડવાં, એ સર્વ વિચાર થાય છે ત્યારે તમે અત્યારે દેખોછો એવી અશ્રુધારા આ નયનોમાં ચાલે છે, કહ્યું માનતી નથી, અને અટકતી નથી. હું એ ધારાઓ જોઈને જ તૃપ્ત થાઉંછું, જે વાતમાં મહારો ઉપાય નથી તેમાં કંઈ ધર્માધર્મ પણ નથી ને જેવી રીતે મહારી વાસનાને શાંત કરતી વેળા તૃપ્ત થાઉંછું તેથી ઉલટી રીતે આ અશ્રુઓને જોવા દેઈને તૃપ્ત થાઉંછું.

કુમુદ૦—જે ત્યાગ જાતે ધર્મબુદ્ધિથી કર્યો તેના આજુધાર્યા પરિણામથી ખિન્ન થવું એ અધર્મ નથી ?

સર૦—જે વાત હાથમાં છે તે કરવા ન કરવામાં ધર્માધર્મ છે. જે હાથમાં નથી તેમાં ધર્મ પણ નથી ને અધર્મ પણ નથી. સીતાનો ધર્મ-બુદ્ધિથી ત્યાગ કરી રામચંદ્ર પ્રીતિને બળે રોયા હતા. કુમુદસુન્દરી, ધર્મપ્રમાણે આપણે પ્રીતિને લાત મારી પ્રવૃત્તિના વિષયમાંથી બહાર ફેંકાડવા સમર્થ થઈએ છીએ પણ પ્રીતિને હૃદયમાંથી ફેંકાડવી તે આપણા

હાથની વાત નથી. પ્રીતિની ઉત્પત્તિ જેવી અનિવાર્ય છે તેવી તેની નિવૃત્તિ પણ અસાધ્ય છે. અને તેટલા માટે જ પ્રમાદધનના મન્દિરમાં સરસ્વતીચંદ્રની અનુકમ્પા તમે કરી તે ધર્મરૂપ જ હતી.

કુમુદ—શુદ્ધ ઔપધ્વજને આંખનાં પડળ ખરી પડે છે તેમ શુદ્ધ પરમ જ્ઞાનથી પ્રીતિનો પટ હૃદયમાંથી સરી પડે છે એમ મહાત્માઓના અનુભવ છે.

સર—તે સત્ય છે. પણ પ્રારબ્ધવાદનો અને જ્ઞાનનો પણ દુરુપયોગ થાય છે. જે કાળે ધર્મથી કંઈ ક્રિયા કર્તવ્ય થાય છે તે કાળે પ્રારબ્ધવાદી થઈ બેસી રહેવું ને ક્રિયાના આરંભમાંથી નિવૃત્ત થવું એ મહાન અધર્મ છે. પ્રારબ્ધવાદનો ઉપયોગ સુખદુઃખની નિવૃત્તિને માટે છે, ધર્મની નિવૃત્તિને માટે નથી; તેમ જ જ્ઞાનનો ઉપયોગ અલક્ષ્યસ્વરૂપના પ્રબોધને માટે છે. લક્ષ્યધર્મની નિવૃત્તિને માટે નથી; અહંકાર અને મમતાના પ્રધ્વંસને માટે છે, સર્વ ભૂતાત્મતામાંથી ઉત્પન્ન થતા પંચમહાયજ્ઞના પ્રધ્વંસને માટે નથી. આરંભવાચક પ્રારબ્ધમાં અનારંભના ધર્મ જોનાર, કર્મ શબ્દનો અકર્મ ભાગ્યવાચક અર્થે પ્રયોગ કરનાર, ઉંધી પુતળીની આંખોવાળાં જન્તુ આપણે પેલા રાક્ષસોમાં જોયાં તેમણે આ દેશનાં સજીવ પવનને અને પાણીને સ્થાને જડ ચીકણી માટીના ખડક ઉભા કર્યા છે. તેમની તામસી દૃષ્ટિના પ્રભાવથી જ જ્ઞાનનો આવો દુરુપયોગ થયો છે, આત્માશ્વિના યજ્ઞ હોલાર્ધ ગયા છે, ને દેખીયે છીયે એ દેશકાળ આપણે શિર ખડો થયો છે. અહંકાર ને મમતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી સકામ અને વાસનાયુક્ત પ્રીતિ આપણા સૂક્ષ્મ શરીરમાંથી ખસી જાય તો તે જ્ઞાનનું સાક્ષ્ય છે. નિરહંકાર અને નિર્મમ સર્વભૂતાત્મકતાના પરિણામરૂપ નિઃકામ ફલ-અભોગી મહાયજ્ઞમાં પ્રીતિ જ્યારે સાધન થાય છે ત્યારે જ એ યજ્ઞમાં આહુતિ શુદ્ધ સત્વર અને સંપૂર્ણ થાય છે. જીવ, ઈશ્વર, ને બ્રહ્મની જેવી ત્રિપુટી ગણી છે તેવી જ ક્રિયા, ધર્મ, ને જ્ઞાનની ત્રિપુટી છે. ધર્મને ક્રિયાના નિયંતાનો અધિકાર છે, ને જ્ઞાન તે નિર્ગુણ અને કૃતકૃત્ય ધર્મનું ફળ છે. ધર્મ કૃતકૃત્ય થાય ત્યાં સુધીનું જ્ઞાન સંસિદ્ધ દશામાં સોળે કળાથી પ્રકાશ પામતું નથી અને ધર્મવિનાનું સંપૂર્ણ ફેલાવતું જ્ઞાન તે, અસ્ત થયેલા સંપૂર્ણચન્દ્ર જેવું, છતે પ્રકાશે, અંધકારરૂપ છે. એકલા આવા જ્ઞાનનું સેવન કરનારની ગતિને શ્રુતિમાં અંધતિમિરથી ભરેલી કહી છે અને તેવા જન્તુ “અસૂર્ય” લોકને પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહેલું છે. અંહીના સાધુજનો આનો મર્મ સમજે છે.

આવા ગ્રહણથી મુક્ત થયેલું જ્ઞાન તે જ સાત્ત્વિક જ્ઞાન છે અને એજ જ્ઞાનપદને પામનાર સાધુજન બ્રહ્મદૈત પામે છે. એવા સાત્ત્વિક જ્ઞાનરૂપ થયેલાં સાધુજનોના મનુષ્યયજ્ઞોમાં પ્રીતિ સોમરસનું કામ કરે છે; અને, કુમુદસુંદરી, શું તમારે માટે, કે શું આ દેશને માટે, માંડેલા મહારા મહાયજ્ઞને માટે પ્રાપ્ત થયેલા મહારા સોમરસને હું ધર્મરૂપ જ ગણું છું તે તે ઉપરથી ઇંગ્લેન્ડ કવિનું વાક્ય સમજાવે કે—

'Tis better to have lov'd and lost
Than never to have lov'd at all.*

કુમુદ—પ્રીતિ પણ શું વાસના નથી ?

સર—સકામ વાસનારૂપ પ્રીતિ તે વાસના છે. તે કામથી ઉત્પન્ન થાય છે તે કામક્ષયથી ક્ષીણ થાય છે. નિષ્કામ પ્રીતિ જ્વાલારૂપ છે, પૃથ્વી અને ચંદ્રની વચ્ચેના પરસ્પર ગુરુત્વાકર્ષણના જેવી સહચાર-પ્રદક્ષિણાની સાધક છે, અને કેવળ સ્વયંભૂ છે. એ સ્વયંભૂ છે માટે જ જ્ઞાનવિના અન્યથી નિવાર્ય નથી, તે પ્રીતિ ધર્મ્ય હોય છે ત્યારે જ્ઞાન પણ એનું નિવારક નથી. માતાપિતાની પ્રીતિનું નિવારણ કોઈ જ્ઞાન કરતું નથી. તે સહ આ કારણની કલ્પનાથી. સ્ત્રીપુરુષની પ્રીતિને આપણા લોક ક્ષુદ્ર ગણે છે. તે તેમાં વાસનાની કલ્પનાથી. આર્યસંસાર એવો ક્ષુદ્ર થઈ ગયો છે કે દમ્પતીવચ્ચે પ્રીતિનું મૂળ કામવાસના વિના કે પુત્રવાસના વિના અન્ય હોવાનો સંભવ પણ સ્વીકારતું નથી એવું ચંદ્રકાંત કહેતો હતો અને તેના કહેવામાં કોણ જાણે કેટલું સત્ય હશે ?

કુમુદ—ત્યાગકાળે આપે દેશહિત દ્રવ્યવિના કેવી રીતે કરવા ધારેલું ?

સર—સંસારમાં સ્થાને સ્થાને યાત્રા કરી, અવલોકન કરી, બોધ આપી,—

કુમુદ—ભગવાન યુદ્ધની પેઠે ?

સર—કંઈક એમ જ.

કુમુદ—હવે વિચાર શાથી ફર્યો ?

સર—તવા જોયેલા રાક્ષસના ગઠા એવા તો બાઝી ગયા છે કે તે પ્રકાશથી પીંગળો એમ નથી, અગ્નિથી બળે એમ નથી, તે કુહાડાથી ખોદી નંખાય એમ નથી. જ્યાં નાગલોકનાં મણિ અને વિપ પણ નિષ્કળ થાય છે ત્યાં મહારા જેવાના શબ્દોદ્ધારની શી શક્તિ ? યુદ્ધ ભગવાનની

વાણી પ્રકાશમય જન્તુઓમાં ફરી વળતી હતી. આ કાળની વાણીનો જરૂર રાજાઓમાં પડ્યા પણ નથી થતો.

કુમુદ—હવે કેઈ શક્તિ તમારી પાસે હોય તો કામ લાગે એવી છે?

સર—વિદ્યા, સાધુતા, અને લક્ષ્મી એ ત્રણ શક્તિયો જોઈએ તેમાં ત્રીજી નથી ને એથી તમારા હૃદયમાં છે તે જાણો છો.

કુમુદ—ત્રીજી એથી ન હોય તો ન જ ચાલે ?

સર—સોમરસનું પાન જે સુઝાડે તે ખરું.

કુમુદ—કેવા પ્રકારનો સોમ ?

સર—દેશયત્રમાં દેશપ્રીતિ એ જ સોમરસ.

કુમુદ—તે ક્યારે સુઝાડશે !

સર—એ રસથી આ હૃદયમાં સમુદ્રમન્થન થઈ રહેશે ત્યારે.

કુમુદ—આજ આપણે વિકાર વગર ફલાહાર લેઈ લીધો.

સર—દેશની પ્રીતિમાં વ્યક્તિની સ્થૂલ પ્રીતિ પેલા રાજામાંના કુહાડાની દશાને પામી.

કુમુદ—હું ત્યારે તમારા આ દેશપ્રીતિના નવા રાજાનું પોપણ કરીશ ને તેના આ કુહાડાને તેમાં ડુબવા દેઈશ.

સર—મહોં તમને કહ્યું હતું કે તમે જે કંઈ કરશો તે શુદ્ધ અને સુંદર જ હશે.

કુમુદ—હું તો આપની પાસે રહી શકવાના મહારા લોભી સ્વાર્થને માટે આમ કરવાની છું.

સર—સૂક્ષ્મ સુંદર વાસનાઓમાંથી પારકાનું પણ કલ્યાણ થવા પામે છે તેનું આ દૃષ્ટાંત.

કુમુદ—સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ સર્વ વાસનાઓની વાત જ ન કરવી; ‘સ્વાર્થ’ શબ્દ કરતાં ‘વાસના’ શબ્દ વધારે સૂચક અને ઉદ્દીપક છે.

સર—એમ લાગે છે.

કુમુદ—જો વિક્ષેપશક્તિનો જ વિક્ષેપ કરવાનો માર્ગ એ કે મહારે હવે જવું અને આપે આપનો લેખ હાથમાં લેવો.

સર—તમે ક્યારે આવશો ?

કુમુદ—સાધુજનો પ્રસાદ તૈયાર કરે છે તેમાં હું સહાયબૂત થઈશ ને સાયંકાળે આવીશ.

સર૦—સાયંકાળ પણ સૂચક ને દીપક છે.

કુમુદ૦—હું ઉઠવા જાઉં છું ને જતી જતી બેસું છું. આપનો હાથ લાંબો થયો છે ને મ્હારો પાલવ તેમાં પકડાયો છે.

સર૦—અલકબ્હેન પાસે એ હાથને જે શક્તિયે પવિત્ર રાખ્યો તે આ-
જ પણ રાખી શકશે.

કુમુદ૦—આપે આપની મેળે જ પાલવને છોડ્યો છે. મ્હારા કરતાં આપની સમર્થતા વિશેષ છે.

સર૦—પવિત્ર રહેવામાં પણ આપણું અદ્વૈત જ સહાયક છે.

કુમુદ૦—એ પણ સત્ય છે. પણ શું આપણે એવાં અનાથ અને ક્ષુદ્ર પામર પ્રાણી છીએ કે ઘડી ઘડી આમ આટલા પ્રયાસ કરીએ છીએ ત્યારે જ આમ વ્યવસ્થિત રહી શકીએ છીએ?

સર૦—સર્વ સુવ્યવસ્થાનો લાભ અહંકારના ત્યાગથી, દીર્ઘ સૂક્ષ્મ તપથી અત્યંત સાવધતાથી, અને સસિદ્ધસાધક બુદ્ધિપ્રયોગથી જ થાય છે. માન અને મદનો ત્યાગ કરી બુદ્ધિથી મુદ્દિતાશયને માર્ગે પ્રવર્તવું એવી મને દીક્ષા છે.

કુમુદ૦—તેની સિદ્ધિ અસ્તુ ! હું આજ્ઞા માગું છું.

સર૦—જવાની ત્વરા જ છે ?

કુમુદ૦—પોતાનો પણ વિશ્વાસ નહીં ત્યાં ધર્મની ગતિ ત્વરિત કર્યા-
થી જ લાભ છે.

સર૦—મહેં તમને દુઃખમાં નાંખ્યાં તેને સટે તમે મ્હારું કલ્યાણ સા-
ધો છો.

કુમુદ૦—તે સાથે મ્હારું પણ સાધું છું.

સર૦—શ્વિર તેમાં સિદ્ધિ આપો.

પ્રકરણ ૩૪.

અર્જુનના વાયુરથ અને દાવાનળ.

For, while the tired waves, slowly breaking,
Seem scarce one painful inch to gain,
Far back, through creek and inlet making,
Comes silent, flooding in, the main.

Quotation.

એવમુક્તઃ સ ભગવાન્ દાશાર્હેણાર્જુનેન ચ ।
 તૈજસં રૂપમાસ્થાય દાવં દગ્ધું પ્રચક્રમે ॥
 સર્વતઃ પરિવાર્યાય સપ્તાર્ચિર્જ્વલનસ્તથા ।
 દદાહુઃ ક્ષાણ્ડવં દાવં યુગાન્તમિવ દર્શયન્ ॥
 તૌ રથાભ્યાં રથિશ્રેષ્ઠૌ દાવસ્યોભયતઃ સ્થિતૌ ।
 દિક્ષુ સર્વાસુ ભૂતાનાં ચક્રાતે કદનં મહત્ ॥

મહાભારત—આદિપર્વ.

(ઉપરના શ્લોકમાં કૃષ્ણ અને અર્જુને ખાંડવવનમાં દાવાનળ લગાડી તેમાંનાં ચારે દિશાનાં ભૂતોનો સંહાર કરી અગ્નિને તૃપ્ત કર્યાનું વર્ણન છે.)

નાનાશ્રાન્તાય શ્રીરસ્તીતિ રોહિત શુશ્રુમ ।
 પાપો નૃષદ્રો જન ઇન્દ્ર ઇચરતઃ સખા ॥
 પુષ્પિણ્યૌ ચરતે જહ્-ધે મૂષ્ણુરાત્મા ફલપ્રદિઃ ।
 શેરેઽસ્ય સર્વે પાપ્માનઃ શ્રમેણ પ્રપથે હતાઃ ॥
 આસ્તે મગ આસાનસ્યોર્ધ્વસ્તિષ્ઠતિ તિષ્ઠતઃ ।
 શેતે નિપથમાનસ્ય ચરાતિ ચરતો મગઃ ॥
 કલિઃ શયાનો ભવતિ સંજિહાનસ્તુ દ્વાપરઃ ।
 ઉત્તિષ્ઠન્નેતા ભવતિ કૃતં સંપથતે ચરન્ ॥

અર્થ:—“હે રોહિત! એવી શ્રુતિ છે કે જુદી જુદી અનેક રીતોથી શ્રાન્ત થાય તેને માટે શ્રી છે—ફરે તે ચરે! એસી રહેનાર ને ન ફરનાર લોક પાપી છે! ઇન્દ્ર તો ફરનાર ચરનારનો જ સખા છે! જ્યારે એ પુષ્પિણી જંધાઓ ચરે છે ત્યારે આત્મા ફલપ્રદી થાય છે; પ્રવાસમાં શ્રમ વડે કરીને એનાં સર્વ પાપ સુધ્ધિ જાય છે. એસનારનું ભાગ્ય એસી જાય છે; ઉઠનારનું ઉઠે છે; સુનારનું સુધ્ધિ જાય છે; અને ચાલનારનું ભાગ્ય ચાલવા-વધવા—માંડે છે. સુધ્ધિ રહેનાર કલિયુગ થાય છે; એસનાર દ્વાપર થાય છે; ઉઠનાર ત્રેતા થાય છે. અને ફરનાર—ચાલનાર—ઉઘોગી લોક કૃતયુગને—સત્યયુગને પામે છે—કૃતયુગરૂપ થાય છે.”

(ઐતરેય બ્રાહ્મણ: ઇન્દ્રે કરેલો ઉપદેશ)
 ધુજનોના પ્રસાદમાં ભળી જઈ સરસ્વતીચન્દ્ર સાધુઓ સાથે ચિરંજીવશૃંગના પ્રદેશો જોવા એક દિશામાં ફરવા ગયો, અને કુમુદસુન્દરીને લેઈ સાધવીઓ પણ ખીછ દિશામાં ફરવા ગઈ. શૃંગના ટોટની ખૂદાર એક ન્હાતું સરખું તળાવ હતું તેની ચારે પાસ આરા

હતા. એ આરા ઉપર સરસ્વતીચન્દ્ર સર્વની સાથમાં ફરતો હતો તેવામાં શંકાપુરી ને શાન્તિદાસ પણ ત્યાં આવી મહાજ્ઞા. સરસ્વતીચન્દ્ર જરાક સઉથી છુટો પડી ઉભો ત્યાં શંકાપુરી એની પાસે આવી પહોંચ્યો ને ધીમે રહી એના કાનમાં ફૂટેલો હોય તેમ બોલ્યો:

“ નવીનચન્દ્ર, સાધુનો વેશ લેઈ આવાં કામ કરે છે? પણ સરત “ રાખજે કે પસ્તાવું પડશે. See how you dissipate yourself “ under this mask ! ”

એને ઈંગ્રેજી બોલતો જોઈ અતે આવાં વાક્ય ઉચ્ચારતો જોઈ સર-
સ્વતીચન્દ્ર કંઈક ચમક્યો, પણ તરત સ્વસ્થ થઈ બોલ્યો; “ ભાઈ, હું
“ ધારું છું કે સાધુતાનું રહસ્ય તમે જાણુશો તેમ તેમ મને ઓળખશો,
“ અતે તેમ તેમ આ શબ્દો તમને દુઃખ કરશે; માટે સંસારની પ્રપંચ-
“ જાળનાં સ્વપ્ન જોવાનો અભ્યાસ નીચલા દેશમાં પડ્યો છે તે ભુલી
“ જઈ સુન્દરગિરિના અભ્યાસના સંસ્કાર પામવા જેટલું ધૈર્ય આણો ને
“ તે પછી મહારો ન્યાય જે કરવો હોય તે કરજો.”

સુરદાસ અતે માયાપુરી સાધુઓ આમની પાછળ ઉભા હતા તેમણે
આ ચર્ચા સાંભળી ને કંઈક ક્રોધ કરી આગળ આવ્યા ને માયાપુરી
શંકાપુરીનો હાથ ઝાલી બોલ્યો. “ ઉત્તમાધિકારી સાધુજનની સાથે
“ રાખવાનો વિનયધર્મ જે સાધુ પાળી શકતો નથી તે સુન્દરગિરિનો પણ
“ અધિકારી નથી અને પુનઃ આવું વર્તન કરશે તો મણિરાજ
“ મહારાજે આપેલા અધિકારથી ગુરુજી તમને નિમ્ન પ્રદેશમાં મોકલી દે
“ એવી સૂચના મહારે કરવી પડશે.”

શંકાપુરી શાન્તિદાસને લેઈ બોલ્યા વિના ચાલ્યો ગયો અને કોટની
બીજી પાસ સાધ્વીઓ હતી ત્યાં જઈ તેમનાથી છોટે એક રસ્તાને છોડે
બેસી કુમુદસુન્દરી સામે તાકી તાકીને જોવા લાગ્યો. કુમુદસુન્દરી જરાક
ચમકી ને એને છળતી જોઈ બીજી સાધ્વીઓએ એની આશપાશ વીંટાઈ
વળી ભક્તિ ને વામનીને શંકાપુરી પાસે મોકલી.

વામની૦—ખિન્દુમતીને ત્રાસ દેનાર તમે ખરા કની ?

શંકા૦—તે પુછવાનો તમને શો અધિકાર ?

ભક્તિ૦—તમે સંસારમાંથી નવા આવેલા જાણી સાધ્વીઓએ એક
વાર તમને ક્ષમા આપી છે. જ્યાં સાધ્વીજનો વિશ્રાંતિ લેવા કે વિહાર
કરવા બેઠી કે ફરતી હોય ત્યાં આમ બેસી રહેવું ને દૃષ્ટિને નિરંકુશ રાખવી
તે સંસારીયોમાં નિર્દોષ ગણાતું હશે, પણ અમારે ત્યાં અસાધુતા ગણાય છે.

માટે તમને પુછવાનો તો શું પણ અવશ્ય લાગે તો ઉચ્છીને આ શિલાઓ ઉપરથી નીચલા પ્રદેશમાં પડે એમ ગગડાવી પાડવાનો પણ અમને અધિકાર છે. તે અધિકાર વાપરવા જેટલી અમારી સંખ્યા અને શારીરક શક્તિ છે. માટે કૃપા કરી આલ્યા જાવ — નહીં તો અમારો પૂર્ણ અધિકાર અમે વાપરીશું.

શંકા—ક્ષમા કરજો. અમે સહજ એકા હતા તે જાઈએ છીએ. આ બનાવો ગુફામાં જઈ સઉ ભુલી ગયાં, અને સાયંકાળે સરસ્વતીચંદ્ર પોતાની ગુફામાં છેક ઉપલી અગાશીમાં બેસી ચારે પાસની સુન્દર ચિત્ર જેવી સૃષ્ટિને શાંત વૃત્તિથી એક પાસથી જોતો જોતો એકા અને પોતાની પાછળ આવી ઉભેલી કુમુદસુન્દરીના પગનો ધસારો આ જોવાની દહેમાં સંભળાયો નહીં. થોડી વારે કુમુદ જ ધીમે રહી બેઠી.

“ સરસ્વતીચંદ્રા ! ”

સરસ્વતીચંદ્રે પાછળ જોયું, કુમુદ થોડે છેટે બેઠી, ને બે જાણ સૃષ્ટિને જોવા લાગ્યાં. થોડી વારમાં આકાશમાં ચન્દ્રબિમ્બ દેખાયું ને, અંધકાર વધ્યો તેમ તેમ, પ્રકાશમાં વધવા લાગ્યું. તો પણ દિવસ હજી અસ્ત થયો ન હતો અને ચારે પાસનાં પર્વતનાં શિખરો, આદિનાં ઝાડો, અને તેથી આદિની ભૂરેખા, એ સર્વે ઉપરથી રંગ ખસી જતા દેખાતા હતા અને સટે એકલા આકાશ અને છાયાની સૃષ્ટિ દૃષ્ટિમર્યાદામાં ઉપસી આવતી હતી. પક્ષીઓ પૃથ્વીમાં સમાઈ ગયાં લાગ્યાં ને માત્ર છેક ઉંચે કોઈક પક્ષી દેખાતું ન દેખાતું હતું. આ સર્વ સૃષ્ટિ ઉપર ઉંચેથી આવતી ચન્દ્રની ચંદની પથરાતી હતી—ખીંડતી હતી. થોડી વારમાં તે ખીંડાઈ જ ગઈ અને દિવસ ડંખાઈને બે પડની વચ્ચે થઈને ખેહાર નીકળી ગયો લાગ્યો. આ શાંતિને પોતે વધારતી હતી કે તોડતી હતી એની સમજણ કોઈને પડે નહીં એવી રીતે આ સર્વ જોતી જોતી કુમુદ બેઠી.

“ વિવાહવિધિમાં વર કન્યાને કહેછે કે હું આકાશ ને તું પૃથ્વી—તે શાથી ? આ મનોરથનું રહસ્ય શું હશે ને વિવાહથી એ મનોરથ કેવી રીતે પુરાતો હશે ? ”

સર—આકાશ પૃથ્વીનું આચ્છાદન કરેછે ને જળ વર્ષેછે, ને પૃથ્વી તે ધારે છે.

કુમુદ જરાક અચકી, ને અટકી. કંઈક ઓઠ કરડી, અને બેઠી “ એટલો સ્થૂલ અર્થ જ હશે ? ”

સરસ્વતીચંદ્ર આ પ્રશ્નથી સંજ્ઞ થયો ને વિચાર કરી બોલવા લાગ્યો:
 “ નાસ્તો ! આપણાં શાસ્ત્ર પ્રમાણે પૃથ્વીના અંગભૂત સમુદ્રનું પાણી
 આકાશમાં ચઢે છે ને આકાશ મેઘરૂપ ગર્ભનું ધારણ કરેછે; તે મેઘ
 પૃથ્વી ઉપર વર્ષે છે ને પૃથ્વી એ વૃષ્ટિના સિંચેલા જળને ગર્ભરૂપે ધરેછે
 ને તેમાંથી અનેક સમૃદ્ધિઓને રસિક રૂપરંગ આપી પરમ પુરુષના
 મહાયજ્ઞને સમૃદ્ધ કરે છે; એ જ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ અર્થ જોતાં પૃથ્વી જેવી
 સ્ત્રીના હૃદયના રસ આકાશ જેવા આચ્છાદક પુરુષના હૃદયમાં ચઢેછે,
 ત્યાં ગર્ભરૂપે રહેછે અને ત્યાંથી પાછા સ્ત્રીના હૃદયમાં સુવૃષ્ટ થાયછે.
 સ્ત્રી પણ એ રસથી સગર્ભ થઈ નવી સમૃદ્ધિઓને જન્મ આપેછે તે
 દમ્પતીના યજ્ઞમાં ઉપયોગી થાયછે. કુમુદસુંદરી ! સૂક્ષ્મ રસની પ્રથમ
 ઉત્પત્તિ જેવી સ્ત્રીના હૃદયમાં છે તેમ એ રસનો લય પણ એજ હૃદયમાં
 છે ને ફળદાતા પણ એજ હૃદય છે. પુરુષ તો માત્ર મધ્યકાળે એ રસનો
 લેનાર થઈ ને તેનો જ પાછો આપનાર થાયછે. ”

કુમુદ૦—એટલો બધો વિચાર આ ઉપમામાં હશે ?

સર૦—એની સાથે જ બીજી ઉપમા છે કે સ્ત્રી તે ઋતુ છે ને પુરુષ
 તે સામ છે. ઋક્સંહિતાના સાગરમાંથી સામની ઉત્પત્તિ છે ને સ્થિતિ છે
 તેવીજ સમુદ્રવાળી પૃથ્વીમાંથી આકાશના મેઘની, ને તેવીજ સ્ત્રીના
 હૃદયમાંથી પુરુષના હૃદયની, ઉત્પત્તિ સ્થિતિ છે.

કુમુદ૦—જો એટલું હોય તો બીજું આ પણ તેમાં બરું કે પૃથ્વીના
 સાગરનું ખારું પાણી આકાશના જ પ્રતાપથી મીઠું થાયછે ને ઋક્સં-
 હિતાના ઉચ્ચાર સામરૂપ પામીને ગાનરૂપ થાય છે. સ્ત્રીહૃદય પણ
 પુરુષના હૃદયને પામીને અને પુરુષના હૃદયની શક્તિથીજ જીભને ને
 કાનને માટે મધુર થઈ જતું હોય તો હોય.

સરસ્વતીચંદ્રે સ્મિત કર્યું: “ સ્વપ્નનું મંગળસૂત્ર અત્યારે પણ તમારા હૃદ-
 યને શક્તિ આપતું દેખાયછે. તમે કહો છો તે પણ સત્ય છે. માટે જ
 લોકયાત્રામાં પ્રીતિરથના બે અશ્વ પેઢે એક ધુરીએ જોડાયલાં દમ્પતી-
 હૃદય રથમાં બેઠેલાં દમ્પતીજીવનનું વંહન કરે છે ને તેમના યજ્ઞ તેમના
 પરસ્પરબળથી વેગ પામે છે. ”

કુમુદ૦—લોકયાત્રાને માટે આવી ધુરીએ જોડાવું તે વિવાહ ! એમ
 જ કે નહીં ?

સર૦—એમ જ.

કુમુદ૦—આપણા દેશમાં તેની અવસ્થા કેવી હશે ?

સર૦—આ પ્રશ્ન મહારું દુઃખ તાજું કરે છે ! કુમુદસુન્દરી, આવી ધુરીઓ આપણા દેશમાં તો પેલા રાક્ષાઓમાંથી નીકળેલી તેજસ્વી છાયાઓ જેવી જ છે—તે બાકી તો રાક્ષાઓમાંનાં માટી ને જન્તુ તમે જોયાં.

કુમુદ૦—આપણે તે રાક્ષામાંથી મુક્ત થયાં છીએ.

સર૦—આપણાં સૂક્ષ્મ શરીર તમારા જ રસને ધારે છે.

કુમુદ૦—પણ એ રાક્ષાઓને સ્થાને તેની પાસેના પ્રકાશમય કુંડ કે તળેના મણિમય માર્ગ શું કોઈ દિવસ પણ નહીં ઉત્પન્ન થાય ?

સર૦—ઈશ્વરને શું અશક્ય છે ? પણ એ રાક્ષાઓ પ્રકાશમય થતાં ઘણી વાર ને ઢીલ થશે ને તેટલામાં પરદેશી પવનથી એ રાક્ષાસુદ્ધાંત તેમના આધારભૂત ખડકોની શી સ્થિતિ થશે તે કલ્પાતું નથી. પરદેશી અગ્નિરથમાંનાં મનુષ્યોની ત્વરા આગળ આપણાં ક્ષુદ્ર જન્તુઓ પહોંચી વળવાનાં નથી ને જ્યારે ચારે પાસથી પવન વાશે ત્યારે તો સર્વ દોલાયમાન થશે. કુમુદસુન્દરી ! પાશ્ચાત્ય પવનોના ઝપાટાઓ વચ્ચે આપણા રાક્ષાઓ ઉભા છે તેના કણેકણ આકાશમાં ઉડશે. એ રાક્ષાઓની રેતીનાં ઉડતાં વાદળ આ પૃથ્વી પરના અત્યારના અન્ધકાર પેઠે જામી જશે ને આટલો ચન્દ્ર દેખાય છે તે પણ પાછલી રાત્રે અસ્ત થશે.

કુમુદ૦—આ રાત્રિનો અન્ધકાર ચન્દ્રની ચન્દ્રિકાથી ચંપાય છે ને ચન્દ્રના અસ્ત પછી થોડી વારે જ સૂર્ય ઉદય પામશે.

સર૦—તમારું મંગળસૂત્ર આજના જગતમાં ઉજ્જૃમ્ભણ પામે છે ને મહારા નેત્ર આગળ આપણી અને આકાશની વચ્ચે કંઈનિવાં જ સત્ત્વ તરતાં ઉડતાં દેખાય છે.

કુમુદ૦—આ ગુફાઓમાંનાં પુતળાં જીવતાં થઈ ઉંચે ઉડતાં હોય એમ લાગે છે. મહારી આંખો નિદ્રાથી ઘેરાય છે.

કુમુદ અગાંથી વચ્ચે નિદ્રાવશ થઈ ગઈ—સુઈ ગઈ.

સરસ્વતીચંદ્ર પણ નિદ્રામાં પડ્યો.

ચંદ્રિકા ચળકતા પાણીમાં રમતી હોય તેમ આમનાં શરીર ઉપર રમવા લાગી. આકાશમાં ચંદ્ર ચળકતા રુના ઢગલા જેવા એક લાંબા વાદળાથી છવાતો હતો. થોડી વારે કોણ જાણે ક્યાંથી થોડું થોડું ચારે પાસે ઝાંકળ પડવા લાગ્યું ને કોણ જાણે ક્યાંથી આમનાં મસ્તિકમાં સ્વપ્ન સરવા લાગ્યાં. થોડી વારમાં કુમુદ ઝબકી ઉઠી ને સરસ્વતીચંદ્રને ઉઠાડી કહેવા લાગી.

“અંહી ઝાકળ પડે છે, આપણે નિદ્રાણુ છીએ, નીચે જઈ સુઈએ-
ચાલો.”

નિદ્રામાં ડોલતો ડોલતો સરસ્વતીચંદ્ર આગળ ચાલ્યો. એને સંભાળતી
સંભાળતી કુમુદ પાછળ ચાલી. નીચે જઈ એક ઓટલા ઉપર સરસ્વતીચંદ્ર
સુઈ ગયો ને બીજી પાસને ઓટલે કુમુદ સુઈ ગઈ. પણ વારમાં નિદ્રા
આવી તો તેને પગલે સ્વપ્ન પણ આવવા લાગ્યું—એને એક જ સ્વપ્ન થયું.

સ્વપ્નનો પ્રથમ ચમકારો થયો તેની સાથે સિદ્ધાંગનાઓની પ્રસાદીઓ
જાતે પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. તેજોમય વસ્ત્રના છેડાઓથી બે જણ સંધાયાં, પાં-
જો પ્રાપ્ત થઈ, અને તેની સાથે જ સૌમનસ્યગુફાની અગાશીમાંથી
બે જણ ચન્દ્રલોક ભણી ઉડવા લાગ્યાં. થોડી વારમાં તેમની અને પૃથ્વી-
ની વચ્ચે ઘણું અંતર પડી ગયું. ઉઘ્યાં તેવામાં તો ક્વચિત્ ધ્રુવડ અને
ક્વચિત્ ચક્રોર વિના બીજું કોઈ પક્ષિ તેમને મળતું ન હતું. ધીમે ધીમે
તે સર્વ પણ બંધ થયાં અને માત્ર ચન્દ્રના પ્રકાશથી ચળકતાં વાદળાં
ચાર પાસ છુટાં છવાયાં ઉડતાં મળ્યાં. ધીમે ધીમે તે પણ બંધ થઈ ગયાં.
નીચેની પૃથ્વી છાયા અને ચન્દ્રિકાના સંયોગથી દ્વિરંગી લાગવા લાગી
અને ઉપરનું આકાશ ઉંચું જતું દેખાયું ને તારામંડળ પાસે આવતું લાગ્યું.

આવે સ્થાને બે જણ દશે દિશાઓની સુન્દરતા જોવા ઉડતાં ઉડતાં
અટક્યાં ને અદ્ધર લટક્યાં—ત્યાં તેમની સામે ક્ષત્રિયવેશધારી છાયા આવતી
દેખાઈ. મધ્વરાજના ભાયાત સામંતરાજની તે મૂર્તિ હતી. સરસ્વતીચંદ્રે
તેને ઓળખી ને એ બોલે તે પહેલાં આ છાયા જ બોલી.

“સરસ્વતીચંદ્ર, મહારી રાજભક્તિથી આ દેશ સુધી હું આવ્યો છું પણ
સિદ્ધનગરમાં પ્રવેશ પામવાનો અધિકાર સાત્ત્વિક દ્રષ્ટાઓને જ છે ને હું
તેવો દ્રષ્ટા થાઉં ત્યાં સુધી આ બાહ્ય દેશમાં ફરું છું. મને જે અધિકાર
મૃત્યુ પછી પણ મળ્યો નથી તે તમને આજથી છે તો મહારા ઉપર એક
કૃપા કરજો. આ મહારા પૌપટને તમારી જોડે આવવા દેશો તો આવશે.
મહારી વાસનાઓ ને જિજ્ઞાસાઓ તેને જિજ્ઞાસે છે ને તમે જ્યાં જશો
ત્યાં તે તેના ઉચ્ચાર કરે સારે સારે સાંભળજો ને તેને કોઈ ઉત્તર ન આપે
તો તમે આપજો. એની જિજ્ઞાસા એ ઉત્તર મને કહી બતાવશે એટલે મહારી
વાસના શાંત થશે ને જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થશે તેની સાથે મહારી દૃષ્ટિ સાત્ત્વિક
થશે એવો સિદ્ધાદેશ છે.”

સર૦—એટલું હું આનન્દથી કરીશ. પણ અમે કુણીપાસ જઈએ છીએ
તે તમે કહી શકશો?

સામન્ત૦ -આ સ્થાને પૃથ્વીના વાયુ બંધ થાય છે તે જરીક મહો-
શો કે સૂર્યમંડળનાં એકલાં આકર્ષણના મહાસાગરમાં તમે જશો. આપ-
ણા મૃત્યુલોકનાં ભાગ્યનાં આકર્ષણ કરનાર ચિરંજીવો જ સિદ્ધનગરમાં
દર્શન આપે છે તે તમને થોડીવારમાં મળશે. આખી પૃથ્વીના મનુષ્યલો-
કનાં ભાગ્યની દોરીઓ તમે અંહી જોશો તે આપણા દેશની દોરીઓ પણ
તમે જોશો.

આટલું ખોલતામાં એ છાયા અદૃશ્ય થઈ તે મહોટા વાદળા જેવું વાયુ-
વિમાન—બલૂન—દ્રષ્ટિયે પડ્યું. એ વિમાનમાંથી અનેક સોનારૂપાની તે
અન્ય ધાતુઓની દોરીઓ નીચે લટકતી હતી તે પૃથ્વીના ગોળા ભણી ખેં-
ચાતી હતી તેમ પૃથ્વીને ખેંચતી હતી. આ વિમાનમાંના આસન ઉપર
પ્રકાશમય ધનુર્ધર મૂર્તિઓ દેખાતી હતી; તેમનું ધ્યાન તેમની ક્રિયાઓમાં
હતું અને તેમની ક્રિયામાત્ર આ દોરીઓ દ્વારા થતી હતી.

સર૦—કુમુદ ! મધ્વરાજ મહારાજે જે મહાત્મા અર્જુનનો સાક્ષાત્કાર
પામી પોતાની રાજ્યવેધશાળા બંધાવી છે તે અર્જુનદેવનું આપણે આ
વિમાનમાં દર્શન કરીએ છીએ. તું તેમનું કલ્યાણકારક મુખ તો જો !

કુમુદ૦—સંસાર એમ જાણે છે કે ગાણડીવધનું તો ધરનાર અસ્ત
થયો છે !

સર૦—આપણા દેશમાંથી તે અસ્ત થયો છે પણ સૂર્ય અને ચંદ્ર
જેવો જ તે ચિરંજીવ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા જ કરે છે.

કુમુદ૦—આજ એમની ચંદ્રિકા ક્રીયા ગોલાધમાં સ્પુરે છે ?

સર૦—નીચેની પૃથ્વી જોઈશ તો તે દેખાશે. આ વિમાનમાંથી
લટકતી દોરીઓ જે જે પ્રદેશમાં ખેંચાય છે ત્યાં અર્જુનના મુખચંદ્રની
ચંદ્રિકા સ્પુરે છે.

કુમુદ૦—પૃથ્વી ઉપર એની દોરીઓ ખેંચનાર તો બહુ દેખાય છે !
એ ખેંચનાર તે તે મનુષ્યો છે કે છતર પ્રાણીઓ છે ?

સર૦—તેમની મનુષ્યક્રિયાઓ તે શુદ્ધ રૂપરંગ તો પૃથ્વી ઉપર
જતરી શું ત્યારે જણાશે, પણ અંહીથી તો વિચિત્ર પ્રાણીઓ જ દેખાય
છે. આપણે જે પૃથ્વી દેખીએ છીએ તે પૃથ્વી નથી પણ પિતામહ-
પુરમાં પડેલી પૃથ્વીની ગોળ છાયાઓ છે તે આ વિમાનની દોરીઓ તે
પ્રતિબિમ્બરૂપ છાયાઓ મુખી જ દેખાય છે તે તે પછી તો શુરત્વાકર્ષણ
પેદા અને અદૃશ્ય સ્વરૂપે અને દ્વલપરિપાકમાં જ દૃશ્યરૂપે જણાય છે.

કુમુદ૦—આ દેરીયો કાણુ ખેંચે છે?

સર૦—એક પાસ પૃથ્વીનો પૂર્વ ભાગ છે ને બીજી પાસ પશ્ચિમ ભાગ છે તે બેનાં પ્રાણીયો જુદાં જુદાં છે તેમાંથી કાઈ ખેંચે છે ને કાઈ નથી ખેંચતાં.

કુમુદ૦—આ પેલી પાસ કીયો પ્રદેશ છે?

સર૦—એ ભૂમધ્ય સમુદ્ર પાસેના ગિરિરાજ છે તે અંહીથી પાળે જોવા લાગે છે. તેના પશ્ચિમ તટ ઉપર અર્જુનનો વાયુરથ આજ ચાલે છે. એના પૂર્વ તટ ભણી એ રથની પુઠ છે.

કુમુદ૦—પૂર્વ તટે કાણુ વસે છે ને પશ્ચિમમાં કાણુ વસે છે?

સર૦—આ રથ પ્રથમ એ પાળોના પૂર્વ ભાગમાં ને દક્ષિણ ભાગમાં ચાલતો હતો. હાલ તમે જુવો છો કે એ પશ્ચિમ તટથી પણ પશ્ચિમમાં જતાં છેક પશ્ચિમે દીપ છે ત્યાં કપિલોક વસે છે ને આ રથનાં સુવર્ણ-સૂત્ર એ કપિલોક અતિબળથી ખેંચે છે. એની નીચે જે પશ્ચિરાજ બીજું સૂત્ર ખેંચે છે તે દિવસે ગરુડ થાય છે ને રાત્રે ચક્રોર થાય છે—આપણને તે આજ ઉભય રૂપે દેખાય છે તે આ ચિન્તામણિની શક્તિથી. ત્રીજી પાસથી ઉપરનું સૂત્ર પેલો ગજરાજ ખેંચી રહેલો છે ને તેની દક્ષિણે ટોકા કરતો રસિક મયૂર એક સૂત્ર ખેંચે છે.

આ વાક્ય નીકળી રહ્યું તેની સાથે સામન્તનો પોપટ ઉડ્યા ને ગાવા લાગ્યો:

“ હા ! હા !

“ કેકાભિર્નીલકણસ્તિરયાતિ વચનં તાણ્ડવાદુચ્છિલ્લખડઃ ।

“ કાન્તામન્તઃપ્રમોદાદભિસરાતિ મદધ્રાન્તતારશ્વકોરઃ ॥

“ ગોલાહ્-ગૂલઃ કપોલં હુરયાતિ રજસા કૌસુમેન પ્રિચાયાઃ ।

“ કેં યાચે યત્ર તત્રાપ્યનવસરગ્રસ્ત એવાર્થિભાવઃ ॥ ”

કુમુદ૦—આ વૃક્ષ શુક શું ફેલે છે ને કાંતી વાતો કરે છે. અને એને શું જોઈએ છીયે?

સર૦—આપણા દેશની દેશવત્સલ રાજસી વાસનાઓનું સૂક્ષ્મ શ્રવ-ન તે આ સિદ્ધનગરનો પુરાણ પોપટ છે. આપણા દેશનો ઉદ્ધાર કેમ થાય તે વિષયનું એ રાત્રિદિવસ રટણ કર્યા કરે છે. એ વાસનાની તૃપ્તિને માટે એ અર્થી છે ને એ તૃપ્તિને માટે જ યોગ્ય સ્થાને યાચના કરે છે.

આ પોપટ વળી બોલવા લાગ્યો.

“હું કાંઈ જેની તેની પાસે યાચના કરતો નથી. પણ મહારી યાચના સાંભળી તેને સફળ કરવાના અધિકારી પાસે જ જવાનો વિચાર કરું છું. પરંતુ ત્યાં પણ તેમની પોતાની પ્રવૃત્તિને લીધે મહારું કાંઈ સાંભળે એમ નથી તેથી આ પાંખો ઉપર એક વૃક્ષથી ખીજે વૃક્ષે આથડું છું. આ પુરાણ પ્રાચીન મયૂર મૂળ કાર્તિકસ્વામીનું વાહન હતો તે રોમના રાજ્યમાં એના ટોકા થતા હતા ત્યારે અર્જુન ત્યાં મેઘ પેડે વર્ષતો હતો. કાર્તિકસ્વામી ત્યાંથી ગયા તોપણ મયૂરને પાછળ મુકીને ગયા તે આજ સુધી એ મયૂર ચિરંજીવ રહ્યો છે તે ઘડીમાં પીછાંતો કલાપ કરી નૃત્ય કરેછે તે ઘડીમાં કલાપને સંકેલી દે છે તે ઘડીમાં પાડી નાંખે છે. હાલમાં તેનો કલાપ ઉઘડે છે પણ એ મયૂરનામાં પોતાની મયૂરીનું પોતાના જ વૃક્ષ ઉપર રંજન કરવા ઉપરાંત વધારે શક્તિ, વૃત્તિ, કે ગતિ કાંઈ જ નથી તેની યાચના કરીને શું કરું? એ દેશના સંસારથી મહારા દેશના સંસારે શી સૂચના લેવી? એ મયૂરની પોતાની ગતિ બહુ ઉંચી હવે નથી. તે જાતે રમણીય, સુંદર, ને રસિક છે. પણ મહારા દેશમાં એના જેવા મયૂર થઈ ગયા છે ને નાશ પણ પામ્યા છે.”

પોપટ આટલું બોલ્યો ત્યાં મયૂરે જાલેલા સૂત્રમાંથી સ્વર નીકળવા લાગ્યા:

“મૂર્ખ પોપટ! દેખે તેને માટે સ્થાને સ્થાને ઉપદેશ છે ને વધારે દેખનાર આત્મપરીક્ષકને તો પોતાના જીવનમાં જ ઉપદેશ છે. ત્યારે દેશ મહારા દેશ-જેવો એક કાળે હશે; પણ તું જેતો નથી કે ત્યારે દેશમાં જે અતેક ખડકો બંધાયા છે ને તેના પર રાફડા બંધાયા છે તે તમારાં જન્તુ-ઓને જડ કરી નાંખે છે, તેમની ગતિને રોકે છે, તેમની દૃષ્ટિને અન્ધ કરે છે, તેમના કાનને બધિર કરે છે, ને તેમનાં રસેન્દ્રિયને માટીનાં રસિક કરી મુકે છે? કીયા અધિકારથી આવો દેશ અર્જુનનો પ્રસાદ ધર્યો છે? મહારા દેશની સ્થિતિમાંથી ત્યારે જેવા વ્યાધિ મહું વેળાસર દૂર કરેલા છે. ઘડીમાં પડી, ઘડીમાં ઉઠી, અસ્તોદયનાં અનેક ચક્રોમાં ફરી હું સજીવ રહ્યો છું ને આજ અર્જુનના વિમાન સાથે ઉડું છું!”

પોપટ ખીજ દોરી જેવા લાગ્યો ને ફૂલેવા લાગ્યો “આ દોરી આલી
“રાખનાર પારીસ નગરના અને તેના દેશના ચક્રાર! તું દિવસે ગરુ-
“ડની ગતિ ને શક્તિ ધરાવે છે ને રાત્રે ચક્રાર થઈ ચન્દ્રબિમ્બ ભણી
“ઉડે છે! ત્યારમાં બળ અને રસ ઉભય છે! મહારા દેશમાં પણ

“ એક કાળે તેવું જ હતું. મહારા દેશનો એવો શો દોષ છે કે આ
 “ દોરીયો અલવા જેમ એ દેશ પ્રયત્ન કરે છે તેમ તેમ હાથમાં આવી
 “ ન આવી દોરીયો સરી પડે છે, હેલારે ચ્હડે છે, ને અમારી પાસે
 “ તેનો તન્તુ પણ રહેતો નથી ? ”

અકારપક્ષી અર્જુનના રથની દોરી ઝાલી ઉડતું હતું તે ઉભું રહ્યું.

“ પૂર્વના પવનના અનુભવી પોપટ! પશ્ચિમની મહારી સ્વતન્ત્ર ઉદાર
 “ પ્રજાના ઉચ્ચગ્રાહ રાત્રે અકાર જેવા થાય છે ને દિવસે ગરુડ જેવા
 “ થાય છે. મહારી પ્રજાના ભવિષ્યમાં પૃથ્વીની સર્વ પ્રજાઓનું ભ-
 “ વિષ્ય બંધાયલું છે—એમ હું ગણું છું તે સત્ય હો કે ન હો—પણ
 “ અમારી આવી શ્રદ્ધા જ ઉચ્ચગ્રાહિણી છે ને અર્જુનના રથનાં
 “ રત્નજડિત સૂત્રો અલવાની. વૃત્તિ અને શક્તિ આપનાર તે એ જ
 “ શ્રદ્ધા છે! પૃથ્વીની સર્વ પ્રજાઓ મળી જે સમષ્ટિ થાય છે તે શરી-
 “ રના ઉત્તમાંગનું મસ્તિક—મગજ—તે અમે છીએ! અમારા સંસ્કારી
 “ અભિલાષ અમે સર્વ મનુષ્યજાતિઓમાં વીજળીના તારથી મોક-
 “ લીશું ને જેની શક્તિ હશે તે તેને ઝીલશે ને સચેતન થશે. અમે
 “ ત્હારા જડ દેશ ઉપર રાજ્ય કરવા ઇચ્છતા નથી, પણ ચન્દ્ર જેવા
 “ અભિલાષ ભણી ઉડીએ છીએ ને ત્હારા દેશને એ અભિલાષ નોઈતો
 “ હોય તો તેનાં સાધન સંપાડવાં એ ત્હારા હાથની વાત છે. પોપટ!
 “ મિથ્યાધર્મની અને અવિચારની જાળમાંથી તું જાતે મુક્ત થા ને ત્હારા
 “ દેશને મુક્ત કર.”

પોપટ—અરે ભુંડા અકાર! મહેં જાણ્યું કે આ મયૂર મને પોતાના
 જેવો જાતે કલાપ કરવાનું શીખવશે ને તું ત્હારા સમર્થ ગરુડ-રૂપ જેવું
 પ્રજાસત્તાક રૂપ ધારવાની કળા શીખવીશ. તમે જે જાણે મહારી આ-
 શાને નષ્ટ કરી ને ઉલટા મહારા દોષ દર્શાવો છો.

અકાર—મૂર્ખ પોપટ! ત્હારે ગરુડ જેવું થવું હોય તો ત્હારા દોષ
 પહેલા જાણી લે—આત્મપરીક્ષક થા. આત્મપરીક્ષક શક્તિ અને આત્મ-
 દોષદર્શક દૃષ્ટિ મહારાં પ્રિય સાક્ષર બાળકોને હું ધાવણમાં આપું છું તેમ તું

૧. In M. Zola's case it has always been his purpose to expose the evils from which society suffers, in the hope of directing attention to them and thereby hastening a remedy; and thus, in the course of his works, he could not do otherwise than drag the whole frightful mass of human villainy and degradation into the full light of day.

L. A. Vizetelli's Preface to his translation of Zola's "Paris."

આપ. મહારા પ્રજાસત્તાક સ્વરૂપથી તું મોહ પામીશ નહીં. એ સ્વરૂપ તો આ ચંદ્રિકાના પાનને માટે હું ધરું છું અને જ્યારે પરાક્રમ કરવું હોય ત્યારે તો નેપોલીયનો જેવાઓ જ મને ગરુડનું સ્વરૂપ આપે છે. ત્યારે ગરુડ જેવાં થવું હોય તો જે કપિલોક સાથે તું સંધાયો છે તેને ખભે એસી બન તે તે લેઈ જાય ત્યાં જ. રાજા નામના અનેક સામન્તોના ચક્રના ચક્રવર્તી ગરુડજોડનું સ્વરૂપ ત્યારે કપિલોક ક્યાં ધારતા નથી જે ગરુડનો લોભ તું અન્યત્ર કરે છે? ચંદ્રિકાનું પાન કરવું પ્રિય હોય તો મહારા જેવું સ્વરૂપ ક્યાં વિના મહારા કરતાં વિશેષ પાન ચંદ્રિકાંતની શિલાઓ કરે છે — તેમાં ત્યારે તો માત્ર ચંદ્રિકાનું સ્થાન જાણવાની આવશ્યકતા છે, મહારા સ્વરૂપ પામવાની કંઈ જરૂર નથી.

પ્રોપાગાન્ડા — અમે અસ્ત્રહીન લોક એ ચંદ્રિકાને શું કરવાના હતા?

અંકાર — તું આશ્વાસન પામ. જે લોક અને પ્રાણીઓ આજ અસ્ત્ર ધરે છે તેમનાં અસ્ત્ર બને એમના હાથમાંથી ખરી પડશે. એક કાળ એવો આવશે કે જ્યારે સર્વ પૃથ્વીમાં એક શાંત ચંદ્રિકા પ્રકાશશે અને મનુષ્યને હાથે મનુષ્યનું શરીર ક્ષત નહીં થાય. ક્ષતતા ક્ષત કરવામાં નથી પણ ક્ષતથી ત્રાણ કરવામાં છે — ક્ષતાર્કિકઃ ત્રાયત્વ ઇત્યુદગ્રઃ ક્ષતસ્ય શબ્દો ભુવનાધિહૃદઃ — એ ત્યારે દેશનું વાક્ય સર્વ પૃથ્વીમાં સત્ય થશે અને દેવળ સત્ય, ન્યાય, અને શાંતિનો યુગ થોડા કાળમાં પ્રવર્તશે — એ મહારા ચંદ્રબિમ્બ — અને એ જ મહારી ચંદ્રિકા ! જે સાંભળ — આ મહારાં જાણેલું અર્જુનરથનું સૂત્ર બોલવા માંડે છે તે સાંભળ:

એ સૂત્ર કમ્પવા લાગ્યું ને તેમાંથી શાંત શ્વેત પ્રકાશના અંકુર પુટવા લાગ્યા ને તેમાંથી શબ્દોચ્ચાર નીકળવા લાગ્યા.

“ In the twentieth century, there will be an extraordinary nation. This nation will be great, but its greatness will not prevent it from being free In the twentieth century, the country of this nation will be called Europe, and in after centuries, as it still and ever develops, it will be called Mankind. . . . Throughout historical times, the world has ever had a city which has been The City. The brain is a necessity. Nothing can be accomplished without the organ whence come both initiative and will.

Acephalous civilization is beyond conception. It is from three cities, Jerusalem, Athens, Rome, that the modern world has been evolved. They did their work. Of Jerusalem there now remains but a gibbet, Calvary ; of Athens, a ruin, the Parthenon ; of Rome, a phantom, its empire. Are these cities dead, then ? No. A broken eggshell does not necessarily imply that the egg has been destroyed ; it rather signifies that the bird has come forth from it, and lives. From out of those shells lying yonder—Rome, Athens, and Jerusalem—the human ideal has sprung and soared. From Rome has come Power ; from Athens, Art ; from Jerusalem, Freedom ; the great, the beautiful, the true. . . . And they live anew in Paris, which in one way has resuscitated Rome, in another Athens, and in another Jerusalem ; for from the cry of Golgotha came the principle of the Rights of Man. And Paris also had had its crucified ; one that has been crucified for eighteen hundred years—its People. But the function of Paris has been to spread ideas. Its never ending duty is to scatter truths over the world, a duty it incessantly discharges. Paris is a sower, sowing the darkness with sparks of light. It is Paris which, without a pause, stirs up the fire of *Progress*. It casts superstitions and fanaticism, and hatred and folly and prejudice on to this fire, and from the darkness comes a blaze of light. . . . Moreover, Paris is like the centre of our nervous system ; each of its quivers is felt throughout the world. . . . And, further, it is like a ship sailing on through storms and whirlpools to unknown Atlantides, and ever towing the fleet of mankind in its wake. There can be no greater ecstasy than that which

comes from the perception of the universal advance, when one hears the echoes of the receding of tempests, the creaking of the rigging and the panting of the toiling crew, when one feels the straining of the timbers, and realises the speed with which, in spite of all, one happily travels onward. Search the whole world through; it is ever upon the deck of Paris that one may best hear the flapping and quivering of the full-spread, invisible sails of human Progress.”*

આ સ્વર બંધ પડ્યો તેની સાથે અર્જુનરથની દોરીઓમાં નવા તેજના ચમકારા થવા લાગ્યા ને તેને વળગી રહી તેને ખેંચનાર ચક્રોરની પાંખો વધતી વધતી ગરુડના જેવી થવા લાગી. અંતે ચક્રોર ખોલ્યો.

“ પોપટ ! તું કપિલોકની ભીતિ રાખીશ નહી. જે કલ્યાણયુગ અ-
 “ મારા સત્વથી સંસારમાં ખેસવાનો છે તેના આગમન પહેલાં આ વહી
 “ જતા યુગમાં જાદવાસ્થળી થશે; દીવો હોલાતાં હોલાતાં ઝખુકે; મનુષ્ય
 “ મરતો મરતો સન્નિપાત ને ત્રિદોષથી લવવા માંડે; તેમ આ યુદ્ધકાળ
 “ ઉન્માદ પામશે ને જગતને કંપાવશે. “ We shall then witness
 “ War's last agony;† and war will kill war† and
 “ the spirit of war. જ્યારે સંસાર આમ પ્રસવવેદના ભોગવશે
 “ ત્યારે નવો યુગ ખેસવાનો અને જે સૂત્રો અમે તાણીયે છીયે
 “ તે આખી પૃથ્વીનાં મનુષ્યોને ખેંચશે. તે કાળે,—પોપટ, ત્હારા દેશનું
 “ પણુ સર્વના ભેરું કલ્યાણુ થશે. એ કલ્યાણુ પ્રાપ્ત કરવાને માટે અ-
 “ સ્ત્રની કે શસ્ત્રની આવશ્યકતા નથી, અને ખીન્ન જે સત્વથી એ
 “ કલ્યાણુ પ્રાપ્ત કરાય છે તે ત્હારા દેશમાં છે કે નથી તે ત્હારા લોકના
 “ ઇતિહાસને પુછ, ત્હારા લોકનાં મતોરાજ્યને પુછ, અને ત્હારી નૌકાના
 “ મુદ્દાન આગળ બેઠેલા કપિલોકને પુછ. જેમાં સર્વ મનુષ્યલોકને આશા છે
 “ તેમાં પણુ તું આશા બાંધી ન શકે તો આ સિદ્ધનગરમાં છેટે ત્હારા
 “ દેશના ચિરંજીવો છે તેને જઈને પુછ. પણુ આત્મપરીક્ષાનો ત્યાગ કરી
 “ પારકા દોષ જ વિચારવાની મૂર્ખતા ન કરીશ ! ”

ચક્રોર ખોતાના રજ્જુ ઉપર હીંચકા ખાવા લાગ્યો, ને પોપટે ઉત્તર દીવો નહી. સંસ્કૃતીચન્દ્ર ને હુમુદ મુવર્ણસૂત્ર ભાણી કહ્યાં ને એના આ-

મળા ઝાલ્યા તેની સાથે તેનાં ઉપસૂત્ર ગુદાં પડી ગયાં. એ ઉપ-
સૂત્રો અંહી વલોવવાના વલોણાની દોરીયો પેઠે ચારે પાસ ઉડવા લાગ્યાં તે
તેના છેડાઓ પૃથ્વીની ચારે પાસના સમુદ્રમાં બોળાવા લાગ્યા. એ સમુદ્ર
પોતાના ભવ્ય વિસ્તાર સાથે નીચે અને ચારે પાસ ખળખળ બોલતો
પ્રત્યક્ષ થયો તે તેના તરંગો હંચા હંચા ઉછળવા લાગ્યા તે ચન્દ્રનાં
અસંખ્ય પ્રતિબિમ્બોનાં વક્રીકરણ પામેલાં કિરણથી ચળકવા લાગ્યા.
આ કેવળ સમુદ્ર નહી પણ ક્રમેક્રમે મહાસાગર જણાયો. થોડી વારમાં
એ મહાસાગર પૃથ્વીના પંચમહાસાગરથી ભરેલો દેખાયો.

સર૦—આ દિવ્ય સ્વપ્નની સહચારિણી પ્રિયા ! આ મહાસાગરોનો
ઠાઠ તો જો ! કેટલા દ્વીપ ! કેટલા ખંડ ! તરંગનો ને ખડકોનો તો
પાર જ નથી !

કુમુદ૦—ઓ મહારા પ્રિયતમ ! આ મહાસાગરો ઉપર ચારે પાસ
કપિલોકનાં યૂથનાં યૂથ ચાલે છે ! જ્યાં દ્વીપ ત્યાં દિવ્ય શક્તિવાળા વાન-
રોને દેખું જ છું ! આ લોક ધડીકમાં વાયુને વશ કરે છે તો ધડીકમાં
એનાં મોજાંને જ વશ કરે છે તે ત્રીજે સ્થાને અગ્નિને તે આઠાશમાંની
વીજળીને વશ કરે છે !

સર૦—વરુણ, વાયુ, અગ્નિ, અને ઇન્દ્ર સર્વ અર્જુનને સાધનભૂત
થયા છે તે અર્જુનને તેમના દેશમાં પોતાનો રથ ફેરવેલો છે. કુમુદ ! આવા
આ રથ જ્યાં ફરે ત્યાં સત્યયુગ સમજવો એવો અર્જુનના પિતા ઇન્દ્રનો
ઉપદેશ છે.^૧

પોપટ—પણ બીજા લોકને મુકી આ કપિલોકમાં આજ કેમ આટલું
બળ છે ?

સર૦—અર્જુન કપિકેતન છે તેનું બધું રહસ્ય આપણા ચિરંજીવો
કહેશે. પણ એ કપિલોક ચરે છે તેથી ઇન્દ્રપુત્ર તેનો પક્ષપાત કરે તે જ
સ્વાભાવિક છે. આપણા લોક સુધી રહે છે માટે તેમાં કલ્પિયુગ છે
અને આ લોક ચરે છે માટે સ્વર્ગનો મહારાજ તેમનો મિત્ર જ છે.
ઇન્દ્ર ઇચ્છતઃ સત્તા ! એ ઇન્દ્રનું જ વચન છે. એ ઇન્દ્રનો પુત્ર આવા પ્રવાસ
ન કરે તો બીજું કાણ કરે ? કુમુદ ! ઉત્તમ સ્વપ્નની સહચારિણી પ્રિય
કુમુદ ! ઇન્દ્રરાજે કહેલા કૃતયુગના તીર ઉપર ચરતાં આ અનેક સત્ત્વોને
જોઈ લે ! આ મયૂર અને ચક્રોર કેવળ પક્ષિધર્મથી ઉડે છે ને પેલા છેટેના

ઋક્ષ ૧. અને ગજરાજ મહાબળથી ચાલે છે ને તેમના પંજામાં ને પગ-
લાંમાં વિદ્રટ બળ છે ત્યારે આ કપિલોકનાં કમાન જેવાં અસ્થિપંજર ને
સ્નાયુઓ તેમને પક્ષીની પેઠે સમુદ્ર ઓળંગવાની શક્તિ આપે છે ને તે-
મની સ્થિતિસ્થાપકતા તેમને સર્વ ક્લેશનું સહન કરવાની શક્તિ આપે છે.
આફ્રિકાના તાપને ને હિમાલયના હિમને તેઓ વેડી શકે છે, ને જ્યાં કુદેછે
ત્યાં રહી શકે છે. કુમુદ! ઋક્ષ અને ગજ જ્યારે પગે ચાલે છે ત્યારે
વાનરલોક મ્હોટી મ્હોટી ક્ષણો ભરેછે ને જાડે જાડે, પર્વતો ઉપર, રણોમાં,
ને સમુદ્રો ઉપર કુદાકુદ કરી આ ચોખંડ પૃથ્વીમાં તેઓ અર્જુનના
રથનાં અસંખ્ય સૂત્રો ખેંચી જાય છે. તું જુવે છે કે આ મહાસાગરમાં
જ્યાં જ્યાં નોકાઓના સ્વડ ને ધુમાડાના ગોટ ચાલે છે ત્યાં તુતક ઉપર
કે સુકાન ઉપર કે સંચા ઉપર કપિલોક જ હોય છે ?

કુમુદ—આ ચિત્રદર્શન હું મહાવિસ્મયથી જોઉં છું. અર્જુનદેવ તેમને
બહુ લાડ લડાવે છે.

પોપટ—અર્જુન આટલો પક્ષપાત શા માટે કરે છે ?

“ત્હારા ચિરંજીવોને પુછજે !” આકાશવાણી થઈ.

સર૦—આ એમનાં ખેંચેલાં અર્જુનરથનાં સૂત્ર તો જો ! તેમાં શી
ક્રિયા ચાલે છે ?

કુમુદ૦—આ વાનરોએ એ દોરડાંના તન્તુમાત્રને છુટા કરી નાંખ્યા છે !
અને એના ઝીણામાં ઝીણા તન્તુ તે મ્હારા હાથ જેવા જડા છે ! કાંઈ
તન્તુમાંથી વિદ્યા વીજળીના ચમકારા પેઠે નીકળે છે તો કાંઈમાંથી ધનના
દગસા વાદળાં પેઠે નીકળે છે. બીજા તન્તુઓની ક્રિયાઓતો પાર નથી, હું
જોઉં છું, મોહું છું, પણ વર્ણન કરી શકતી નથી. પેલા ગજ અને ઋક્ષ
કાણુ છે ?

સર૦—ઋક્ષ લોક રશિયાનો છે ને પેલો પ્રાચીન ગજ તે જમંનીના
મહારાજ્યનું સ્વરૂપ છે. આ કપિલોકમાં જ્યારે પાખ્યાલીનું રાજ્ય છે ત્યારે
ઋક્ષ અને ગજલોકમાં દુર્યોધનનું રાજ્ય છે.

કુમુદ૦—એ લોક શું અર્જુનના રથથી ખેંચાતા નથી ?

સર૦—એ રથનાં દોરડાં જાલવા ને ખેંચવા એમના દુર્યોધન મહાપ્રયત્ન
કરે છે. પણ જ્યાં પાખ્યાલી સુખી નથી ત્યાં અર્જુનના રથની ગતિ ધીમી
હોય છે. આ ઋક્ષલોકનાં રીંછની રંખણી જેવી રીંછડી પાખ્યાલીની કાંઈ

પણ સમૃદ્ધિ પામી નથી. ગજરાજની પાખ્યાલી હસ્તિની છે ને હસ્તી અને હસ્તિની ઉભયની પ્રીતિ આજી છે પણ તેની પ્રીતિક્રિયાના સંસ્કાર સંપૂર્ણ નથી.

કુમુદ૦— શી રીતે?

સર૦—હાથીની સુંડમાં જે સૂત્ર છે તેનોજ સ્વર નીકળે છે તે સાંભળો.

એ સ્વર સાંભળાયો.

“લીલેત્સ્વાતમૃણાલકાણ્ડકવલચ્છેદેષુ સંપાતિતાઃ ।

“પુષ્યત્પુષ્કરવાસિતસ્ય પયંસો ગણ્ડૂપસંક્રાન્તયઃ ॥

“સેકઃ સીકરિણા કરેણ વિહિતઃ કાસં વિરામે પુન-

“ન સ્નેહાદનરાલલાલિનીપત્રાતપત્રં ધૃતમ્ ॥

સર૦—આપણે અંહી બહુ વેળા વીતી ગઈ. આપણા ચિરંજીવોને જોવાને તેટલો વિલમ્બ થાય છે.

કુમુદ૦—સત્ય છે—પણ આ પોપટ કંઈકે બોલે છે.

પોપટ૦—અમેરિકાના, અને મહાસાગરો વચ્ચે ઉભેલા દ્વિપોમાંના, કપિલોક ! તમને મહારી વાસના અને જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાનો અવકાશ નથી ?

દોરડે દોરડે કપિલોકનાં ટોળાં વળગી પડેલા હતાં તે ગર્જી ઉઠ્યાં.

“England expects every man to do his *Duty*. Do thou thine !”

પોપટ૦—મહારો દેશ ક્યારે મહારી સ્થિતિમાં આવશે ? એની જન્મ-પત્રિકા કરો !

એકઃકપિ દોરડે વળગી ચડતો ચડતો ઉંચે આવ્યો ને બોલવા લાગ્યો.

“પોપટ ! તને કહ્યું કે તારો ધર્મ જાણ ને તે પ્રમાણ વર્ત. એટલે તારાં દેશનું કલ્યાણ થશે. ટુંકી શીખામણ શા માટે સમજતો નથી ?”

પોપટ૦—આ ચક્રારે લાંબી શીખામણ દેઈ પોતાની બડાશો મારી ને અંતે આખી દુનીયામાં જાહેવાસ્થળી થવાની બતાવી ને છતાં મહારે કરવાનું તો કંઈ ન બતાવ્યું ! તમે એક પાસથી લહડો છો ને અનેક દેશનાં અનેક પ્રાણીયો ઉપર અનેક અધર્મ કરો છો ને મને ટુંકો ધર્મ બતાવો છો તે શું તમારો કપટદમ્ભ નથી ?

વાનર—અમે શો અધર્મ કર્યો ? અર્જુનના રથને દેશે દેશ ખેંચવો એ અમારો ધર્મ છે ને જે લોક એ રથનાં સૂત્ર જાલતા નથી તેને અમે લલચાવી, ખેંચીવડાવી, નખ ભરી, એ સૂત્ર જાલતાં શીખવીએ છીએ. આમાં અમે અધર્મ જોતા નથી. તમે તમારા દેશમાં જ અર્જુનની ક્રિયાઓ જુવો. અનેક રાજાઓને અને રાજ્યોને, અનેક ભૂતોને અને રાત્રોને, વશ કરવામાં તમારા અર્જુને જે અધર્મ કર્યો હોય તો અમે તે કરીએ છીએ ને તેનો માર્ગ જે ધર્મનો હોય તો અમારો પણ ધર્મનો છે. મૂર્ખ પોપટ ! જે અર્જુનનો રથ અમે ખેંચીએ છીએ તે અર્જુન ત્હારા જ દેશમાં જન્મેલો છે ને ત્હારો દેશ બ્રહ્મ થયો એટલે અર્જુને એનો ત્યાગ કર્યો. એ અર્જુનેજ અમારા લોકને પોતાના અધિકારી ગણ્યા છે. તેની નીતિ ને ક્રિયા ત્હારા દેશમાં ખીજરૂપે હતી તેને અમારા લોકની બુદ્ધિએ વૃક્ષનું રૂપ આપ્યું છે, ને તેનાં ફલ-પુષ્પનો ત્હારા દેશને પણ સ્વાદ અમારો આપ્યો પડવા લાગ્યો છે. છતાં ત્હારા રાક્ષાઓમાં આ વાયુરથનાં લંગર નાંખવા જેટલી ખીલી તેમાં ઠોકીએ તેટલામાં ત્હારો દેશ રોકુટ કરવા બેસે છે તો ત્હારા દેશના માનેલા ધર્મ તે ધર્મ કે અમારા ધર્મ તે ધર્મ તેનો વિચાર ત્હારા દેશના ચિરંજીવોને પુછી જોજો.

સર—કપિરાજ, તમારા લોકમાં બે યૂથ દેખાય છે. તેનો શો વિવેક છે ?

વાનર—તમારા દેશના વાલી અને સુગ્રીવના જેવા અમારામાં પણ બે ભેદ છે. અમારા વાલી અને સુગ્રીવ ઉભય અમારી પાંચાલીની અનન્ય સેવા કરે છે પણ એ સેવાના વિધિમાં તમારા શ્રીત સ્માર્ત વર્ગ જેવા ભેદ છે; સુગ્રીવપક્ષ સનાતન ધર્મને દિવસે દિવસે વધારે વધારે સંસ્કાર આપી તે પ્રમાણે વર્તવા ઇચ્છેછે; વાલીપક્ષ દેશકાળના ધર્મને અનુકૂળ હોય તેટલો જ સનાતન ધર્મ સ્વીકારે છે. પેલા ચક્રાર પક્ષીએ જે અભિલાષ બતાવ્યો તેમાં તે પોતાના રાજનગરને ઉત્કર્ષ આપે છે તે બાદ કરશે તો બાકીનો ઉત્કર્ષ સુગ્રીવના અભિલાષનો વિષય છે. હું વાલીપક્ષમાં છું.

પોપટ—વાલી ધર્મની વાર્તા કરે તે કાણ સાંભળે ?

વાનર—અમારા અભિલાષ અમારી પાંચાલીના કલ્યાણને માટે બંધાય છે; તમારા દેશના પાંડવો વચ્ચે પાંચાલીની કાલક્રમથી સેવા કરતા હતા. અમે બે ભાઈઓ કાલક્રમથી નહીં પણ પાંચાલીની મનોવૃત્તિ પ્રમાણે તેની સેવાનો અધિકાર પામીએ છીએ. સુગ્રીવપક્ષ સેવા કરે છે અમારી પાંચાલીની, પણ તેમનું ચિત્ત સર્વ મનુષ્યજાતિને જ પાંચાલી ગણે છે ને શશશૃંગ જેવા અભિલાષો બાંધી અનેક મૃગતૃણાઓ પાછળ દોડે છે.

“ *We* believe in the survival of the fittest and labour to be fittest. *They* believe in their power of making the unfit fit and fail, and by failures fall among the unfit class.” “Unless the vigorous nation or race can continue, as throughout history, to expand and grow stronger at the expense of the decaying nation or race, the fundamental condition of *human advance* will not be fulfilled, and a stage of stagnancy, ending in social death, will be substituted for a State of Progress. The only means, revealed to us by past experience, whereby the vigorous people has supplanted the weaker, has been war, without which change and movement must have ceased. Thus viewed, it will be seen that war appears simply a phase in that tremendous and ceaseless process of competition which prevails alike on sea and land—in the ocean-depths, in the paths of the air, in field and forest, throughout insect and animal and vegetable life. The recoil from war, which is felt by so many minds, is only another instance of the *eternal* contrast between the upward trend of the human spirit and the physical environment by which that spirit is conditioned. But to strive to reach the ideal by a short cut, is not only to fail to attain it, but also actually to postpone its arrival.¹”

५१५२—The cat is out of the bag at last. Enough ! I can bear or bear no longer. My country has no hope from thee.

५१५२—Nor from thee and thy people, either.

५१५२—You wish my extinction, then ?

५१५२—It is not a question of my wish but a matter

¹ From the *Nineteenth Century*, Feb. 1899, p. 222.

inevitable in the long run unless you strive to benefit by our Society which I am sure you won't.

પોપટ—Would you struggle then to hasten my extinction—if you believe in my doom as an inevitable result of an inexorable law ? Why waste your strength to achieve what is sure to come to you without that waste ?

વાનર—You are a fatalist ; I am not.

પોપટ—You would commit a sin because it is destined.

વાનર—I do my duty even when I know the result.

પોપટ—I am undone.

વાનર—I can't help it. It is your own doing.

આ ઝપાઝપી ચાલે છે એટલામાં એક બીજો વૃદ્ધ વાનર એક બીજા મુવર્ણરજ્જુ ઉપર ચઢી આવ્યો ને બોલવા લાગ્યો.

વૃદ્ધ વાનર—રંક પોપટ ! હું સુગ્રીવપક્ષનો વૃદ્ધ વાનર તારા આશ્વાસન માટે ઉપર ચઢી આવ્યો છું.

પોપટ—બધા દુઃખ છે. શું તું અમારા સ્વાર્થ કરતાં તારા સ્વાર્થને ઓછો ગણે એવો છે ? અમારા દેટલા બધા દેશી રાજાઓને તમારા લોદે વચન આપી આપી દુઃખ છે ? કરાર કરી તોડ્યા છે ? દિવસે દિવસે પાયમાલ કર્યા છે ? અમારી પ્રજાને દેવી દેવી આશાઓ આપી તોડી છે ? દેટલી પ્રતિજ્ઞાઓ મિથ્યા કરી છે ?

વૃદ્ધ વાનર—પોપટ ! તારી વાસનાના તીવ્ર દુઃખે તને ઘેલો કર્યો છે. એક મનુષ્યના આયુષ્યમાં પણ એવું થાય છે કે ધર્મથી કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓનું પાલન ગમે તો અશક્ય થાય છે ને ગમે તો અધર્મ થાય છે; અને તેવી સ્થિતિમાં જ તમારા દેશના કુણે પોતાની અને ધર્મરાજની પ્રતિજ્ઞાઓ મિથ્યા કર્યાના પ્રસંગો આવ્યા કહેવાય છે. તો પછી જીવતાં મનુષ્યોએ મુલેલાં મનુષ્યોએ કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓને સર્વથા પાળવી એવો જો તું ધર્મ સમજતો હોય તો તારી ભુલ છે. તારા કહેવાતા રાજાઓને માટે અમારા લોદે કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓનું શાસ્ત્ર આ વાલીપક્ષીના હાથમાંના સૂત્રમાંથી નીકળે છે તે સાંભળ.

એ સૂત્રમાંથી સ્વર નીકળ્યો.

“ In truth, there are the seeds of decay in every protectorate, however light is the controlling hand and serious at the outset is the desire to keep alive the native Government. Insensibly goes on an attenuation of authority, and a paralysis creeps over the native Administration when a civilized power, strong and ambitious, daily confronts a weak, apathetic Government, and efficient and honest European officials press reforms on functionaries incapable, dilatory, and corrupt. Insensibly a protectorate approximates to annexation and all the more quickly if the agents of the protecting power are active and capable. Not necessarily from ambition or bad faith, but in obedience to an inexorable law, the weak power becomes weaker, and an education goes on fitting the subject for continued subjection Legal forms refuse to lend themselves to the contradictory conditions such as are found arrayed against each other in conflicts between facts and documents, and diplomacy has to recognise facts to see what is really good for the people.”¹

૫૬ વાનર—આવે કાળે પ્રતિજ્ઞાએને વળગી રહેવું એ અહંકાર છે. કોઈને ભોજન આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હોય ને તે પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાથી તેનું મરણ થવાનું લાગે તો તેને મારવાને માટે પ્રતિજ્ઞા પાળવી એવો ધર્મ નથી. અસત્ય વચન ન ઉચ્ચારવું અને સત્ય જ બોલવું એ સનાતન ધર્મ છે. પણ પ્રતિજ્ઞા અને સત્ય વચન જુદા જુદા પદાર્થો છે તે ત્હારા ચિરંજીવો તને શીખવશે. આ અર્જુન ધર્મનો સેવક છે પણ ધર્મ કૃષ્ણનો સેવક છે ને કૃષ્ણને જ આ શાસ્ત્રમાં સિદ્ધિ હતી. તે પણ ત્હારા ચિરંજીવોને પુછજે.

પોપટ—ભલે આ સર્વમાં ધર્મ ન હો, પણ કીયો તે ધર્મ છે કે જે તમારો અર્જુન પાળે છે ને પળાવે છે?

૨૦ વાન—વાલીના ખેંચેલા તારમાંથી નીકળેલા સ્વર હેં સાંભળ્યા. એ સ્વરનું તારતમ્ય તમારા અર્જુનનાં પરાક્રમથી પણ જોઈ લે. ખાંડવ વનમાં અસંખ્ય ભૂતોને જે દાવાગ્નિએ અર્જુન અને કૃષ્ણનું સાહાય્ય પામી જાળ્યાં હતાં તે જ સર્વ ભૂતનો સંહારક દાવાગ્નિ આ કાળમાં સર્વ સંસારને વીંટી લે છે. સમુદ્રના દેવ વરુણની પાસેથી અગ્નિને પ્રતાપે તમારા અર્જુનને જે રથ અને અસ્ત્ર મળ્યાં હતાં તે જ અમારા અર્જુનને એ જ વરુણ પાસેથી એ જ અગ્નિના પ્રતાપથી મળ્યાં છે, અને એવો જ દાવાગ્નિ સર્વ ભૂતોની આશપાસ સળગાવતો એવો જ રથ આ યુગમાં ફરી વળે છે. એ વરુણના આપેલા અને આ મહાસાગરો ઉપર ચાલતાં આ રથની ધ્વજયટિ ઉપર અમે કપિલોક અમારા સિંહકેતનને—British Lion ને—લેઈ ખેસીયે છીયે.’ અમારી જોડે એ જ રથને શિરે ખીલ્લું પ્રાણી પણ ખેસે છે તે તમે જોયાં ને જોશો. ભાઈ પોપટ, ત્હારામાં ઉડવાની શક્તિ હોય તો ઉડીને આ રથ ઉપર ખેસી જા. ત્હારો અમારો અર્જુન જુદો નથી, પણ પ્રવાસે નીકળેલો અર્જુન ત્હારા દેશને છોડી આગ્ની પાસ આજ ફરે છે ને પંચમહાસાગર અને વચલી પૃથ્વી ઉપર એના વાયુરથનાં ચક્ર જેવાં આ અસંખ્ય સૂત્રો સર્વ દેશના વાતાવરણમાં ફરી વળે છે—તેનો ધર્મ હજી વધારે સમજવો હોય તો ત્હારા ચિરંજીવોને પુછજે. મયૂરે તને કહ્યું તે સત્ય છે, ચંદ્રારે કહેલું તે પણ સત્ય છે, આ વાલીએ કહેલું સત્ય છે, ને હું કહું છું તે પણ સત્ય છે. અમે પાળીયે છીયે તે ધર્મ ત્હારા દેશમાં પ્રવર્તશે તો તું આ રથની ધ્વજયટિ ઉપર ખેસશે ને જો તે તેમ નહીં પ્રવર્તે તો તે અને તું બે જણ અર્જુનને પ્રકટાવેલા દાવાગ્નિની જવાલાઓમાં ભસ્મ થઈ જશો. તેમાં અમારો દોષ કહાડશો નહીં...અમે તો માત્ર એ રથ દોડે છે તેમ તેને માથે ખેંચાઈએ છીયે ને કલોલ કરીયે છીયે. ત્હારે અમારા આનન્દમાં ભાગ લેવો હોય તો ત્હારા કપિલોકને તેટલા માટે જ ત્હારે ત્યાં મોકલ્યા છે—

૧. તાપનીયા સુહનિરા ધ્વજયાટિરનુત્તમા ॥

તસ્યાં તુ વાનરો દિવ્યઃ સિંહશાર્દૂલવેતનઃ ।

દિવ્યક્ષત્રિવ તત્ર સ્મ સંસ્થિતો મૂર્ધન્યશોભત ॥

ધ્વજે ભૂતાનિ તત્રાસન્ વિવિધાનિ મહાન્તિ ચ ।

તત્રારિપુસંન્યાનાં શ્રુત્વા સંજ્ઞા પ્રણયતિ ॥ મહાભારત.

આદિપર્વ, ખાંડવદહનપર્વ. અર્જુનને મળેલા રથનું વર્ણન.

પોપટ—તે તમે તે વાલી મોકલ્યા છે કે સુગ્રીવ ? તમારે ત્યાં પણ તમે વૃદ્ધ થયા છે ને તમારા કરતાં સંખ્યામાં ને બળમાં વાલીલોક વધી ગયા છે ને તમારો ભાવ કોણ પુછે છે કે અમારો પુછશે ? માટે જ મહારું પ્રથમથી કહેવું છે કે

“કં યાચે યત્ર તત્રાપ્યનવસરગ્રસ્ત એવાંથિભાવઃ ॥”

આટલું બોલતાં બોલતાં પક્ષીના નેત્રમાંથી અશ્રુધારાઓ ચાલી અને નીચેના મહાસાગરમાં ટપકવા લાગી. તેની સાથે વૃદ્ધ વાનર નીચે ઉતરવા લાગ્યો, વાયુરથનાં સૂત્રો પવનના ઝપાટાથી દૂર ખેંચાઈ જઈ અદૃશ્ય થઈ ગયાં, અને માત્ર ઉપર વાયુરથનું તળીયું ને નીચે મહાસાગરનો અપાર વિસ્તાર દૃષ્ટિવિષયમાં બાકી રહ્યાં. પોપટની અશ્રુધારાઓ કોઈવાદના પેટે નીચે વર્ષવા લાગી, કુમુદ તે જોઈ રોવા જેવી થઈ, ને માત્ર સરસ્વતીચંદ્ર ધડીક ઉચે ને ધડી નીચે જોઈ રહ્યો. પોપટને અને કુમુદને જોતાં એ પણ દ્યાર્દ્ર થયો ને કુમુદને છાતી સરસી ડાબી તેને, પોપટ સાંભળે એમ, કહેવા લાગ્યો.

“કુમુદ ! પ્રિય કુમુદ ! પ્રસન્ન થા ! આપણા દેશ ઉપર ઈશ્વરની કૃપા થશે. પાંડુરાજ્યે પાંચ પુત્ર માગ્યા ત્યારે પ્રથમ પુત્ર જે ધર્મ માગ્યો તે જ ધર્મને આ અર્જુન પણ પોતાનો જ્યેષ્ઠ બંધુ ગણે છે. આપણો દેશ દ્રવ્યહીન છે, દુઃખી છે, ક્લેશી છે, અધર્મી છે, શસ્ત્રહીન છે, પ્રવાસહીન છે, પ્રારબ્ધવાદી છતાં પ્રારબ્ધહીન છે, વિદ્યાહીન છે અને તેનો નાશ સમીપ દેખાય છે તેવે કાળે પણ આશાનાં ચિન્હ જો ! આટલે દિવસે જે ધર્મને આ પાશ્વત્ય અર્જુને મહોટો ભાઈ ગણ્યો છે તેનો અવતાર આપણા

1. In like manner it is qualities such as humanity, strength, and uprightness of character, and devotion to the immediate calls of duty without thought of brilliant ends and ideal results which have largely contributed to render English rule in India successful when similar experiments elsewhere have been disastrous. It is to the exercise of qualities of this class that we must also chiefly attribute the success which has so far attended the political experiment of extraordinary difficulty which England has undertaken in Egypt. And it is upon just the same qualities, and not upon any ideal schemes for solving the social problem, that we must depend to carry us safely through the social revolution which will be upon us in the twentieth century, and which will put to the most severe test which it has yet had to endure, the social efficiency of the various sections of the Western peoples.

It must be noticed that the conclusion which is here emphasized is the same towards which the historian with the methods hitherto at his command

દેશમાં પાંડુરાજાએ સ્વર્ગથી પહોંચે માગ્યો છે. એ ધર્મના અવતાર ગઈ કાલે આપણે પિતામહપુરમાં દીડા. મહારાજ મધ્વરાજની વેધશાળામાં તેનું જ શોધન છે. એ પુણ્ય અવતાર આપણા રાષ્ટ્રમાં થશે ત્યારે આપણે ત્યાં પણ અર્જુનનો રથ આવશે.”

ક્રમુદ સરસ્વતીચન્દ્રની છાતીએ જ વળગી રહી બોલવા લાગી.

has been already slowly feeling his way. Said Mr. Lecky recently, speaking of the prosperity of nations and the causes thereof as indicated by history: “Its foundation is laid in pure domestic life, in commercial integrity, in a high standard of moral worth and of public spirit, in simple habits, in courage, uprightness, and a certain soundness and moderation of judgment which springs quite as much from character as from intellect. If you would form a wise judgment of the future of a nation, observe carefully whether these qualities are increasing or decaying It is by observing this moral current that you can best cast the horoscope of a nation.”

This is the utterance of that department of knowledge which, sooner or later, when its true foundations are perceived, must become the greatest of all the sciences. It is the still small voice which anticipates the verdict which will be pronounced with larger knowledge, and in more emphatic terms, by evolutionary science, when at no distant date it must enable us, as we have never been enabled before, “to look beyond the smoke and turmoil of our petty quarrels, and to detect, in the slow developments of the past, the great permanent forces that are bearing nations onward to improvement or decay.”

The fuller light in which we are thus able to view the great fundamental problems of society cannot be without a strengthening and steady-ing influence on character. We see that, under all the complex appearances our Western Civilization presents, the central process working itself out in our midst is one which is ever tending to bring, for the first time in the history of the race, all the people into the competition of life on a footing of equality of opportunity. . . . For in the vast process of change in progress it is always the conditions of social efficiency, and not those which individuals or classes may desire for themselves, that the unseen evolutionary forces at work amongst us are engaged in developing. It is by the standard of social efficiency that we as individuals are ever being tested. It is in this quality of social efficiency that nations and peoples are being continually, and for the most part unconsciously, pitted against each other in the complex rivalry of life. And it is in those sections of the race where, for the time being, this quality obtains the highest development, that we have present all the conditions favourable to success and acclimacy.

Social Evolution, by Benjamin Kidd.

“ઓ મહારા પ્રિયતમ આશ્વાસક ! મને તેની કાંઈ આશા પડતી નથી !
ધર્મનો અવતાર આપણા દેશમાં થાય, તે પછી અર્જુનનો થાય, ને તેટ-
લામાં જે યુગ વહી જશે તેટલામાં તો આ દાવાસિની જ્વાળાઓ એમાં
ફરી વળશે ને આ પોપટ, હું, અને તમે સર્વ તેમાં સપડાઈ જઈશું !
ઈશ્વર અનાથનો નાથ કહેવાય છે ને રંકનો બેલી કહેવાય છે. એ શાસ્ત્ર
અને તેની સાથે આપણી સર્વ આશાઓ આ જ્વાળાઓનાં ભયંકર મુખમાં
હોમાઈ જશે ! મરવા પછી વરવાની આશા જેવી આ આશા ખોટી છે !
દૈવં દુર્વલઘાત્તકમ્ ! ”

સર—કુમુદ ! તું શા માટે ગભરાય છે ! આ પોપટને મન એમ
વસેલું છે કે આવા સાધારણ ધર્મના પાલનથી દેશનું શું કલ્યાણ થવાનું
હતું ? એ પોપટ ક્ષત્રિય છે, ક્ષત્રિય સત્તાના મહાસાગરનાં મોજાંની ગતિ
જુવે છે, ને તેમાં આપણા દેશની દીનતા જોઈને નિરાશ થાય છે.
પણ તું મને ભેટે છે ને તારું મંગળસૂત્ર મહારા મુદ્રામણિ સાથે ઘસાય છે
તેના પ્રતાપથી થતું આ નવું જ દર્શન થાય છે તે જો. આ આપણી
પાંખો હવે ઉડે છે ને આપણને જુદા દેશમાં આણે છે. આપણા હિમા-
ચલ ગિરિરાજના શિખર ઉપર આપણે જઈએ છીએ. જો તો ખરી !
અર્જુનના વિમાનની દોરીયો દશે દિશાથી ખેંચતાં પ્રાણીયો ઉત્તર પ્રદે-
શમાં છેટે પૂર્વ મહાસાગર પાસે કોલાહલ કરી મુકે છે ને આ કચ્ચર ઘાણ
વળી રહ્યો છે તે કાનને ખેરેરા કરી મુકે છે. આ ગિરિરાજ નીચે દક્ષિ-
ણમાં આપણા દેશની સુંદર વાડી ખીલી રહી છે ને લોક દેખતા નથી
પણ કપિલોકની ચતુરતા પેલી દોરીયોને વાળ જેવી વણી મુકી આખી
વાડીના કુવાઓને માથે જાળ પેઠે ભરવે છે ને તેનું ફળ થોડા કાળમાં
કંઈ અદ્ભુત જ થશે. પેલા મયૂરનાથી વધારે કલાપ આપણે દેશે
કર્યા છે પણ તે જોનારી આપણા દેશની પાંચાલી મૂંછાવશ થઈ-
ને સુતી છે ને આ મયૂરના કલાપ ભૂતકાળના સ્વપ્ન જેવા થઈ ગયા
છે—પણ તું જો કે પેલા કપિલોક જ એ કલાપ જોવાના રસિક થાય છે !
આપણી પાંચાલીનું આરોગ્ય અને શરીરસૌંદર્ય આપણા સાત્ત્વિક દ્રષ્ટાઓ
ને નાગલોક જોતા ને રચતા હતા અને તે કાળે પણ આપણો કલાપી કલાપ
કરતો હતો ! ચક્રોરના અભિલાષ પાર પડે કે ન પડે, પણ તું જો તો ખ-
રી કે પેલા રાક્ષસો વચ્ચે થઈને નીકળેલો આપણી ગીર્વાણ સરસ્વતીના
પ્રકાશનો ખમ્ખો અર્જુનના દાવાનળમાંથી આપણને રક્ષે છે ને અર્જુનના
પક્ષમાં આપણને લેવાનો અભિલાષી થાય છે; એટલું જ નહીં પણ કપિલો-
કનું અને આપણા આર્યોનું આર્યત્વ અને બન્ધુત્વ એ બન્નામાંથી નીકળી

કપિલોકને તો શું પણ પેલા મયૂરને અને ચક્રારને પણ છાંટે છે ! ચક્રારને ચંદ્રદર્શન છે તેથી જ થાય છે, પણ આપણે ત્યાં તો બુદ્ધ ભગવાન ચંદ્રલોકમાં જન્મે ગયા છે ને તેમની સાથે પચાશ કોટિ મનુષ્યોને ચંદ્રયોગ થયો છે. આપણા આવા દેશનાં બાલક ચંદ્રલોક પામશે. ક્ષત્રિય યુગનો નાશ પરશુરામે કર્યો, જ્ઞાતવાસ્થલીથી થયો, તેમ આ ચક્રાર પણ આ કાળમાં સનાતન ધર્મને બળે આવા યુગનો નાશ દેખે છે તેમાં તું અસંભવિત શું જુવે છે? જો! જો! સર્વ પૃથ્વીના લોક બ્રાહ્મણ થઈ જશે ને આપણા બ્રાહ્મણો શરૂ થયા છે તે પણ બ્રાહ્મણ થશે. શરૂ ને મ્લેચ્છ સર્વ લોક એક બ્રહ્મરંગની શાંતિમાં રંગાશે ! સર્વત્ર અલખ લખ થશે ! જો ! જો ! કપિલોકના પરસ્પર કોલાહલ આપણને બહેરા કરી મુકે છે, કપિલોકે આપણાં શસ્ત્ર લેઈ લીધાં છે, આપણાં ધનસંગ્રહ તેમના તેજમાં તણાય છે, આપણાં અનેક રત્ન તેમની દોડાદોડમાં ચંપાઈ જાય છે ને ધુળધાણી થાય છે, આપણાં અન્નમાં તેઓ ભાગ પડાવે છે ! પણ આ સર્વની સાથે કપિરાજે તને વચન કહ્યાં તેથી સમજ કે આપણો ને તેમનો અર્જુન મૂળ એક છે—એ અર્જુન ધર્મરાજનો ભાઈ છે—તેમને તેમ આપણે રત્નો ધર્મસ્ત્રોતો જયઃ ની જ સિદ્ધિ માન્ય છે ! આટલું આટલું છતાં આપણે અર્જુને આ ખાંડવવનમાં સળગાવેલા દાવાગ્નિમાં સપડાઈશું તો તે કોનો દોષ ? કપિલોકનો ? તેમનામાં વાલી ને સુગ્રીવ ઉભય છે ત્યારે આપણામાં હાલ તો રાક્ષસો જ છે, તેમાંના જન્તુઓ કુદ્ર અશક્ત ને જડ છે, ને આપણી પ્રકાશમયી મૂર્તિઓ છે તે આ મલિન રાક્ષસોમાં ડટાઈ ગઈ છે ! આપણે તેને ક્ષાડીશું ! કુમુદ ! ત્યારે મહારા હૃદયોનું અદ્રેત આપણા રાક્ષસોમાંનાં રત્નોને ધુળથી છુટાં કરી સંસ્કારી કરશે ને તેમના વધતા પ્રકાશથી આ રાક્ષસોની માટી ઓગળી જશે ને તેને સ્થાને ત્યારે આ સ્પર્શમણિ જેવા અનેક સ્પર્શમણિના પર્વત આ દેશના ધરતીકમ્પને અંતે ઉભા થશે કુમુદ ! કુમુદ ! આપણી આંખોથી આ પાસે પાસેનાં ખ-જેવાં—આકાશ જેવાં—સુખદુઃખ એકલાં દેખાય છે તે જેવાં મુકી દે, તેમનાં મોજાં ગણવાનો બર્થ શ્રમ છોડી દે, અને ત્યારે સ્પર્શમણિની સત્તાથી પેલા વિશાળ આકાશની પણ ઉપરના આકાશમાં વસતી આકાશગંગાનાં રત્ન જેવા માંડ ને આપણા દેશના ત્રિરંજીવોના તપોવનરૂપ કુરુક્ષેત્રમાં—ચાલ ! —આપણે ત્યાં ફરી લેઈએ ! ત્રીતી વેળા ફરી નદી આવે ! આવજા તું ત્યાં છું—તું પૃથ્વી છે !”

“ અખંડ રૂપે આ, અખંડ રૂપે આ, આપણી માઝમ રાત !”

પ્રકરણ ૩૫.

કુરુદેશના ચિરંજીવો અને ભારતવર્ષનું ભવિષ્ય.

Such is the aspect of this shore;
'Tis Greece, but living Greece no more!
So coldly sweet, so deadly fair,
We start, for soul is wanting there.
Here is the loveliness of death
That parts not quite with parting breath;
But beauty with that fearful bloom,
That hue which haunts it to the tomb,
Expression's last receding ray,
A gilded halo hovering round decay,
The farewell beam of feeling past away !
Spark of that flame, perchance of heavenly birth
Which gleams, but warms no more its cherish'd
earth !

× × × × × ×
Approach thou craven crouching slave !

× × × × × ×
These scenes, their story not unknown,
Arise and make again your own;
Snatch from the ashes of your sires
The embers of the former fires !

Byron's Giaour.

And thou Delhi, whom I am looking down upon
from the top of a minaret ! Delhi, the barbarous, the
cultivated, the heroic ! What do I see ? A fortress,
a mosque, a plain ! A fortress where through cen-
turies of glorious deeds or fearful crimes, dark plots
and secret tragedies, the great figures of thine

Emperors have retained uninterrupted power. A mosque—the Great Mosque—Jumma Musjid, the majestic symbol of the crescent whose conquests thou, less favoured than Vienna, wert unable to arrest. A plain watered with blood, the scene of struggles which have more than once decided the fate of millions of human beings. That is what thou wert. *This is what thou art now:—a broken mirror reflecting the destinies of India.* × × ×

× × × × × × × × × × ×

But it is not the contingency of Russian aggression that would disturb me, if I were an Englishman. The internal policy to be pursued in India is the subject that would absorb my attention. I confess that certain ideas which enjoy great favour in certain quarters would give me food for reflection, and none more than *the scheme of welding into a single nation the diverse races which inhabit the peninsula, of creating a new nation, and of creating her in the image of the English.* × × × British rule is firmly seated in India; England has only one enemy to fear—*herself*.

*Through the British Empire: by
Baron Von Hubner, formerly Austrian
Ambassador in Paris and Rome.*

In their national life the Indians have exhibited down to our days their long-practised and often-tried *courage of patience*. . . . With this they have retained a costly possession, that inclination towards the highest intellectual attainments which runs through their whole history. This treasure is still vigorous in the hearts of the best Indians, and ap-

pears the more certainly to promise a brighter future as the government which now controls the nation has come to an earnest though late resolution to rule with the help of the Indians for the good of the people, while the intellectual force and cultivation of their western tribesmen are disclosing themselves ever more clearly to the eager activity of eminent Hindus.

“Prof. Max Duncker's Ancient History of India,” translated from the German by E. Abbott.

“To the Aryans I give the world!” So ran the prophecy of an ancient Hindu seer, and on this prophecy, which history attests, Herr Arnoldson builds his theory as to the fulfilment of the Hope of the Ages—the World's Peace. × × The Aryans were homed together once × × × × × The Utopia of Victor Hugo's vision × × × × means no more, no less, than the tardy re-union of the Aryan family, divided now against itself.

Review of Reviews, 15th July 1901, p. 92.

અથ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ । ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ।

મામકાઃ પાણ્ડવાશ્ચૈવ કિમકુર્વત સજ્જય ॥

મહાભારત, ભીષ્મપર્વ.

મનાં સરસ્વતીચન્દ્ર, કુમુદ, અને પોપટ ઉડ્યાં તે છેક કુરુક્ષેત્રની સામેના હિમાલયનાં શિખર ઉપર આવી તેનાથી પણ ઉંચે લટક્યાં. તેની પાછળનો મધ્ય એશિયાનો ભાગ, ટીબેટ, તાતાર, તે ચીન ત્યાંથી દૃષ્ટિએ પડતાં હતાં અને તેમાં દૂર દૃષ્ટિમર્યાદામાં રીંછના ઝુંડ ઉભાં થઈ પાછલા પગ ઉપર ચાલતાં દેખાયાં. તેમાંથી ટોચકિ પૂર્વ સમુદ્ર ભણી જતાં હતાં તે ટોચકિ હિમાલય ભણી આવતાં હતાં. ખીલ્યાં પણ અનેક પશુઓ પૂર્વ, પશ્ચિમ, અને ઉત્તરમાં દોડાદોડ કરી મુકતાં હતાં અને માત્ર રીંછને દેખી આંધાં પાછાં થઈ જતાં હતાં. પશ્ચિમમાં પર્વતોની ખીણોમાં અનેક વરુ ટોળાખંધ ફરતાં હતાં. તેમના

ભણી પુક ડરી આપણું સ્વપ્નચારી પાત્રો દક્ષિણ દિશા ભણી દૃષ્ટિ કરી ઉભાં, તો નીચે ત્રિશુલાકાર ભારતવર્ષ ને તેની ત્રણે પાસે મહાસાગરની છોળો ઉછળતી દેખાઈ ને એ છોળોના પછાડાની ગર્જના છેક આમના ડાનના પડદા સાથે અથડાવા લાગી. આ સર્વ જોવામાં તેઓ રોડાયાં છે તેવામાં પોતે ઉભેલાં હતાં તે તટની નીચે પાસેથી જ સ્વર સંભળાયો ને તેનો પ્રથમ અક્ષર ડાનમાં આવતાં જો જણ કાન માંડી સાંભળવા લાગ્યાં ને સ્વરનું મૂળ આંખ વડે શોધવા લાગ્યાં. સ્વર સ્પષ્ટ હતો.

“ હસ્તુર્જનસર્જવાસિતવહસ્પાશ્વાત્યજંજામસ્ત્—

“ પ્રેક્ષોલસ્ત્રાલિતેન્દ્રનીલશકલસ્તિગ્ધામ્બુદયેનયઃ ।

“ ધારાસિક્તવસુન્ધરાસુરમયઃ પ્રાપ્તાસ્ત એતેઽધુના

“ ધર્માન્મોવિગમાગમચ્ચતિકરશ્રીવાહિણો વાસરાઃ ॥”

સર૦—કુમુદ, આ જોયું છે કે કુરુક્ષેત્ર ? ત્યાંથી આ ધીર ગંભીર સ્વર આવે છે.

કુમુદ૦—આપણી પેટે પૃથ્વીનો સ્પર્શ કર્યા વિના એના ઉપર દૃષ્ટિ રાખી જોતી જોતી આ કોઈ દિવ્ય છાયા છે.

સર૦—આ મહારો ચિન્તામણિ એ છાયાનું પ્રતિબિમ્બ ધારે છે ને અત્યાર સુધી અદૃષ્ટપૂર્વ હતી એવી કોઈ સુંદરતા એ મણિમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે.

કુમુદ૦—હા, હું પણ આપણા અદ્વૈતથી જોઉં છું.

સર૦—એ તો ભગવાન પરશુરામ પોતે જ ! વિષ્ણુના સર્વ અવતાર પોતપોતાના યુગનો ઉદ્ધાર કરી સ્વધામમાં ગયા ત્યારે આટલો અવતાર સર્વ યુગમાં આ દેશનો ઉદ્ધાર કરવા ચિરંજીવ રહેલો છે. રામાવતારમાં શ્રીરામે આ અવતારનું તેજ શાંત કરી, પોતાનું તેજ પ્રકટ કર્યું ત્યારથી આ શાંત જ્યોતિ પુરુષરૂપે પૃથ્વીનો ત્યાગ કરી પૃથ્વીના વાતાવરણમાં આ દેશના શિર ઉપર પોપક મેઘ પેટે ફર્યા કરે છે, રાત્રે રાત્રે આ કુરુક્ષેત્રના ઉપરના ભાગમાં આવી વાસો કરે છે, ને આ દેશની અને આ ક્ષેત્રની ચિન્તા કર્યા કરે છે.

કુમુદ૦—એમણે કરેલા ઉદ્ધાર સમજાયા નહીં.

સર૦—અનેક યુગોના ચિરંજીવ આ અવતારની અકેષી ઘડીમાં આપણું વર્ણનો સમાસ થાય છે. આજ તપમાં વિવ્રકર થતાં સહસ્ત્રાર્જુન જેવો મર્દનીય પણ સંસારના કલ્યાણને અર્થે અન્ય પ્રસંગે કૃષ્ણાવતારમાં

પ્રિય ગણેશો અને હવે પરિપાક પામી ઉત્પુલ્લ થતો અર્જુનદેવ અર્જુન-
નૃસિંહપેટે ચારે પાસ પોતાના વાસથી સંસારને સુવાસિત કરી રહ્યો છે તે
સુવાસને સંસારમાં પ્રસારતો પશ્ચિમનો પવન આ નીચેના પ્રદેશમાં વેગથી
વાઈ રહ્યો છે, મહાસાગરોમાંથી ઉત્પન્ન થએલી સમૃદ્ધ મેઘમાળાઓને
આ પવન આ દેશમાં આણે છે તે વર્ષાવે છે, તેની ધારાઓથી
પૃથ્વીનો સુગન્ધ ઉંચે ઉડે છે, અને મનુષ્યોનાં શરીરો ઘડીમાં પરિસ્વેદ-
પરસેવા-થી નહાય છે ને અકળાય છે ને ઘડીમાં પવનના ઝપાટાંથી પર-
સેવાને સુકાતો અનુભવે છે ! આ દેશનાં મનુષ્યોમાં કલ્યાણકારક સુખદુઃ-
ખના આવા વારાફેરા થતા પરશુરામજી અત્યારે પ્રત્યક્ષ કરે છે અને
કુરુક્ષેત્ર ઉપરની મેઘમાળાઓ વચ્ચે પોતાના આશ્રમમાં ફેરા ફેરે છે, તેમની
આ ગમ્ભીર વાણી આપણે સાંભળી.

કુમુદ૦—આ કુરુક્ષેત્ર એમને શાથી આટલું પ્રિય છે ?

સર૦—આ એમના આશ્રમ નીચે જે વિશાળ મેદાન દેખાય છે
તેને આપણા લોક હાલ પાણીપતનું મેદાન કહે છે. એજ સ્થાન પ્રાચીન
કાળમાં કુરુક્ષેત્ર નામે પ્રસિદ્ધ હતું. કુમુદ ! જ્યારે જ્યારે આપણા દેશના
ક્ષત્રિયોનાં ભાગ્ય અને દુર્ભાગ્યનાં બીજ રોપવાને ક્ષત્રિયો અને ક્ષત્રિયોના પ્રતિ-
ભટોના મહાભારત જેવાં યુદ્ધો થયાં છે ત્યારે આ રણક્ષેત્રમાં તે યુદ્ધોનો ટુંકો
પણ ભયંકર અને છેલ્લો નિર્ણય થયો છે. પાંડવો અને દ્રૌપદોનાં
પ્રચણ્ડ યુદ્ધ અરાઠ દિવસ સુધી આ સ્થાને થયાં, લાખો શૂરવીરોનાં
ઘડ એ જંગમાં પડ્યાં, અને મહાભારતના સ્ત્રીપર્વમાં એ અસંખ્ય શૂર-
વીરો પ્રેતરૂપે દેખાયા વર્ણવેલા છે. બીજવાર ઉત્તર દેશમાંથી બાબર
બાદશાહે આવી આ દેશમાંના મહારાજ ઈબ્રાહિમ લોદી સાથે મહાયુદ્ધ
કર્યું તે પણ આ જ રણક્ષેત્રમાં થયું અને ચાળીશ હજાર વીરોનાં મડદાં
આ સ્થાને રોળાયાં છે ! આ મરનારાઓની ભૂતાવળી ઘણા કાળ સુધી આ
સ્થાનના યાત્રાળુને કારમી ચીસો પાડી ચમકાવતી હતી.^૧ અકબર બાદશા-
હના ખુદરામખાને હેમુને હરાવ્યો તે પણ આ સ્થાને. પેશવાઓની મુછનો
વાળ સદાશિવરાવ ભાઉ પણ આ સ્થાને જ રણજંગમાં રોળાયો તે એ

૧. Sounds of wailing and terror were long heard by night on the field of battle (at Panipat) which was haunted. Abul Kádar, the author of the Tarikhe Bedauni, mentions having himself heard them, while crossing the field with a party, who, filled with awe, repeated the holy name of God as a preservative, and passed on.

લાખ ચોદાઓ એની સાથે લોહીની રેલોમાં ડટાયા ! આ ભયંકર પણ સિદ્ધ રણક્ષેત્ર પાસેનાં પ્રાચીન હરિતનાપુર અને અર્વાચીન દીલ્હીના ચક્રવર્તી મહારાજના દિવ્ય વૈભવ આ યુદ્ધોમાંનાં લોહીની સિન્ધુ જેવી મહાનદીઓને તળીયે હજી સુધી દેખાય છે ! ક્ષત્રિયોના સંહારના આ ક્ષેત્રમાં, પોતાનાં કૃષ્ણાવતારના પ્રિયસખા અર્જુનની શરવૃષ્ટિઓના આ વિજયસ્થાનમાં, ચિરંજીવ ભગવાન પરશુરામ આટલી પ્રીતિથી રાત્રે રાત્રે વાસો કરે તેમાં શી નવાઈ છે ?

કુમુદ—એમના આશ્રમ નીચે કીયાં સત્ત્વ દ્રવ્યો દેખાય છે ?

સર—“ સૂર્યગિળનાં કિરણ જેમ ચારે દિશાનાં સત્ત્વોને પ્રકાશિત કરે છે તેમ આ આશ્રમનો પ્રભાવ એની નીચે ચારે પાસનાં પ્રદેશમાં જણાય છે. એની નીચે તો આવું કુરુક્ષેત્ર છે જ. પણ એ ક્ષેત્રની એક પાસ સિન્ધુ સુધી ને બીજી પાસ ગંગા સુધીના પ્રદેશમાં આ ચિરંજીવ મહાત્માની છાયામાં કુરુક્ષેત્રના બીજા અનેક ચિરંજીવો હજી સુધી વસે છે. પૂર્વમાં આપણે જોયેલા પિતામહપુર નીચે ગંગાનો પ્રદેશ છે ને ગંગાના પાણીમાંથી પેલો તેજરાશિ દેખાય છે તે સીમ્પિતામહના હજી સુધી ચિરંજીવ રહેલા ગંગામાં સુતેલા શરીરમાંથી નીકળે છે. એમની આશ-પાશ શેપનાગ ચિરંજીવ થઈને એમનું સમાધિસ્થ દશાને વશ થયેલું શરીર જળવી રાખે છે. વચ્ચે પેલો ધૂમકેતુ જેવો દેખાય છે તે ચિરંજીવ ગાંડો અશ્વત્થામા આખા દેશમાં—હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી—દોડ દોડ કરી રહેલો છે. તે અત્યારે અત્યારે કુરુક્ષેત્રમાં આવે છે ને ટોઈ દિવસ ડાહ્યા થાય છે તો ટોઈ દિવસ કિશકેરાય છે ને ટોઈ દિવસ વળી અનેક પ-આત્માપથી તમ થઈ મોટે સ્વરે રુવે છે.

“ પાંડવોએ હિમાલયમાં થઈ ત્રિવિષ્ટપમાં સ્વર્ગારોહણ કર્યું અને ત્યાંથી મેરુપર્વત ઓળંગી ઉત્તરમાં ગયા છે. પારસી દેશમાં, યવન દેશમાં અને બીજા અનેક દેશોમાં તેઓએ ઈર્ષા કર્યું છે ને પાંચાલીની લક્ષ્મી પણ તેમની જોડે છાયા પેટે ગઈ છે. પણ એ જ દેવીતો આ દેશમાં અવતાર હજી ચિરંજીવ છે તેની છાયા ગાન્ધર્વનગરની છાયા પેટે આ ક્ષેત્રના શિરોભાગમાં પ્રતિબિમ્બિત થાય છે. તે કાળે ત્રિવિષ્ટપમાંથી અંહી આવવાના માર્ગ સુધી પાંડવોની છાયા પણ જ્યાં હોય છે ત્યાંથી અંહી સુધી પથરાતી આવે છે. તે કાળે સર્વ ચિરંજીવો આ પાંચાલીની આશ-પાશ તેનાં દર્શન કરવા આવે છે. એ કાળે વાનપ્રસ્થ દશામાં આ દેશમાં ચિરંજીવિની થયલી કુન્તી પાંચાલીની છાયા પાસે આવી બેસે છે.

પાખ્યાલીની છાયા નીચે છેક પૃથ્વીપર કુરુક્ષેત્રમાં અર્જુનનો રથ ચાલતો હતો ત્યાં આજ એવા જ રથનું છત્ર ખેંચતો અને ખાંધતો ચિરંજીવ હનુમાન ઉભો છે. આ સર્વ ચિરંજીવોને આપણે થોડી વારમાં પ્રત્યક્ષ કરીશું.

કુમુદ૦—આપણે પ્રથમ કોને મળીશું ? આપણે શું કંઈ ખુમાળુમ જેવું સંભળાય છે ?

સર૦—અશ્વત્થામા રડે છે ને પરશુરામ એક પાસથી તેને જોઈ રહે છે ને બીજી પાસથી કૌચરન્ધ્ર ભણી દૃષ્ટિ કરે છે ને તેમના શરીરમાંથી અગ્નિના તનખા નીકળે છે. વળી પેલી પાસ ભીષ્મપિતામહની સ્થિતિ જોઈ એકે રામ આંગળી મુકે છે. પાખ્યાલીની છાયા જુવે છે ત્યારે દયાથી અત્યુપાત કરે છે ને ઉપાય શોધે છે. કુન્તીને દેખે છે ત્યારે તેને આશ્વાસન આપે છે. પાંડવોની છાયાઓને દેખે છે ત્યારે કંઈક સંજાઓ કરે છે, ને હનુમાનને દેખે છે ત્યારે પાસે જઈ કંઈક વાતો કરે છે.

કુમુદ૦—પાંડવોની છાયા કણી પાસેથી આવે છે ?

સર૦—કૌચરન્ધ્ર ભણીથી તેઓ ગયા છે ને એમની છાયાઓ ફરતી ફરતી પશ્ચિમ સમુદ્રમાં વાદળો પેદા થઈને જ ને કુરુક્ષેત્ર ઉપર ઉપરનાં વાદળોઓ ભેગી એ છાયાઓ આવતી દેખાય છે.

કુમુદ૦—આપણે પિતામહ પાસે પ્રથમ ચાલો.

સર૦—આ પાંખો અભિલાષની સિદ્ધિ અભિલાષની સાથે જ આપે છે. જો આપણે ઉડીએ છીએ. ગંગાના મૂળ આગળ આવ્યાં.

આ સ્થાને ગંગાનો પ્રવાહ ઝીણો ઝીણો હિમાલયના એક છિદ્રમાંથી નીકળતો હતો. એક લાંબી રેખા જેવી એ નદી દેખાતી હતી. ઉપર ખડાડી ઝાડોની ઘટા હતી ને તેમાંથી ચંદ્રનાં કિરણ નદીના પાણીમાં ટપકતાં હોય તેમ ચળકતાં હતાં. આ સ્થાને પેલા છિદ્ર આગળ સરસ્વતીચંદ્રનો પાવડો જરીક અડક્યો ને છિદ્ર ઉપરની શિલાઓ ખસી ગઈ. તેની સાથે ગુપ્તગંગા પ્રકટ થઈ. પેલા છિદ્રને સ્થાને મોટો કુંડ દેખાયો. તેમાંથી મહાનદી મહાસ્વર કરી નીકળતી હતી અને તેની વચ્ચેવચ્ચ શેપનાગ પિતામહના શરીરની ચારે પાસે પોતાનું શરીર વીંટી ફણાવું તેમના શરીર ઉપર છત્ર ધરી બેઠો હતો. તેમના દિવ્ય પ્રચણ્ડ શરીરમાં ઘણા યુગ ઉપર અર્જુને મારેલા બાણ ખુંપી ગયા હતા તેના ખહાર રહી ગયેલા પાછલા ભાગ હજી દેખાતા હતા ને તેમની નીચે પણ શરશય્યા જ હતી. એમનું શરીર ઘણા યુગની શુધાથી સુકાઈ ગયું હતું અને અચેતન જેવું લાગતું હતું, પણ ગંગાનો

એક ઝરે તેમના મુખમાં નિરંતર વહાં કરતો હતો તેના પાનથી એમનું શરીર અમૃતમય થઈ ગયું હતું. શરીરની નસો, અસ્થિ, અને અન્ય સર્વે શારીરિક તત્ત્વો પારદર્શક રત્નોના વાસણમાં રાખેલા ચિત્ર પેઠે દેખાતાં હતાં, અને તેમાં હુમેલા બાણ સોનાની ખીલીયો જેવા દેખાતા હતા. વચકા રત્નની આશપાશની સુવર્ણમુદ્રા પેઠે વીંટાયલા નાગની સહસ્ત્ર દ્રણાઓ ઉપર ડાલી રહી હતી.

એક નાગનાં મુખે આગળ આવી સિદ્ધનગરનું અતિથિ-નેહું ઉભું, તે નાગ કંઈક અમક્યો.

નાગ—માનવીઓ, કેમ અંહી આવ્યાં છો ?

સર—પિતામહનાં દર્શન કરવાની વાસનાથી. અમે તેમનું પુર અને તેના કુંડમાં રહેલા અમત્કાર જોયા તે તે પછી એમનાં પોતાનાં દર્શન કરવા ઇચ્છીએ છીએ. તમે શામાટે અને કેટલા કાળથી એમને વીંટી વળ્યા છો ?

નાગ—બ્યારથી પાંડવોએ આ દેશ છોડ્યો ત્યારથી પિતામહ અંહી છે. તમે રાક્ષસો નીચે વડવાઈએને બાઝેલા નાગ દીકા છે તેમનો હું આદિ પુરુષ છું. જે કારણથી તેઓ વડવાઈએને બાઝી રહ્યા છે તે જ કારણથી હું પિતામહનું આમ રક્ષણ કરું છું. કારણ જે ગંગામાં હું વસું છું તેની મને આવી આશા છે.

સર—પિતામહનું રક્ષણ કોનાથી કરો છો ?

નાગ—તમે થોડે છેટે અશ્વત્થામાને જોશો. એ બ્રાહ્મણ શ્રીકૃષ્ણના શાપથી ઉન્માદદશા ભોગવે છે તે તમે જે રાક્ષસો જોયા તે આ બ્રાહ્મણની જ કરેલી અવ્યવસ્થાઓનું પરિણામ છે.

પોપટ બોલી ઉઠ્યો : “ સત્ય કહ્યું, નાગરાજ, સત્ય કહ્યું ! બ્રાહ્મણ-બુદ્ધિએ જ આ દેશમાંથી પાંડવોને હાંકી ફેલાવ્યા છે ! ”

નાગ—હું પણ બ્રાહ્મણ જ છું. ત્હારી બુદ્ધિમાં જે આ બ્રાહ્મણ-બુદ્ધિનો તિરસ્કાર સ્પષ્ટ છે તે પણ એ અશ્વત્થામાને જ પ્રતાપે. પિતામહની છાયામાં તે એમના યુગમાં બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો એક યજ્ઞમાં પરસ્પર સહાયભૂત થતા તે એ શરણ્યા પર પડ્યા એટલે ગાંડા અશ્વત્થામાએ આ રાક્ષસનાં જળાં બાંધી દીધાં—તે—પોપટ ! ત્હારી બુદ્ધિ પણ એ રાક્ષસના અધિકારીએ જ બાંધી દીધેલી છે. હું તને આ પવિત્ર ગંગાજળ છાંટું છું તેથી એ ત્હારા બંધ છુટી જશે.

ગંગાનું પાણી ઉછળવા લાગ્યું તે સર્વને તેના પવિત્ર જળના છાંટા ઉડ્યા.

સર૦—તમે અશ્વત્થામાને શરીરે આ પવિત્ર જળનો અભિષેક કેમ કરતા નથી ?

નાગ—હૃડકાયલા સત્ત્વને પાણી જોયાથી જે અસર થાય તે પિશાચગૃહીત સત્ત્વને અડદ છાંટયાથી જે અસર થાય તે અસર આ ગંગાજળથી આ ઉન્માદદશાવાળા ચિરંજીવને થાય એમ છે. આ બ્રાહ્મણનો અને તેની સાથે આ દેશનો ઉદ્ધાર તેનો અવધિ આવ્યે થશે.

સર૦—એ બ્રાહ્મણમાં ને ઋષિમુનિયોમાં શો ફેર છે ? એ શા માટે ગાંડો થયો છે ? તમે કહે છે તે અવધિ ક્યારે આવશે ?

નાગ—આજ કાલ આ રાક્ષસોમાં હું બ્રાહ્મણજાતિને માથે તમારાં સર્વ દુઃખોને માટે આરોપ મુકતો સાંભળું છું. તે આરોપકતા એકદેશીય જ્ઞાનને લીધે છે. ક્ષત્રિયો પોતાનો ધર્મ ચુકે તે જોટલું નિન્દ્ય ગણાતું તેટલું જ બ્રાહ્મણ પોતાનો ધર્મ ચુકે તે ગણાતું. કુરુક્ષેત્રમાં પ્રથમ આર્ય લોક હતા, પછી મ્લેચ્છ લોક આવ્યા, અને હવે પાછા આર્ય લોક આવ્યા છે.

પોપટ—શું હવેના કપિલોક આર્યો છે ?

નાગ—હા. આ ત્રણે જણના યુગમાં એકલા બ્રાહ્મણો તો શું પણ સર્વ અન્ય વર્ણોમાં જે જે સુવ્યવસ્થાઓ રચાય છે તે સ્વધર્મસ્થ બ્રાહ્મણોથી જ રચાય છે. એ બ્રાહ્મણો મ્લેચ્છોમાં પણ અવતરે છે ને રાક્ષસોમાં પણ અવતરે છે. તેમના બ્રાહ્મણાવતાર ને તેમની બ્રાહ્મણબુદ્ધિની સિદ્ધિ અને પરિણતિ જોનાર ઓળખી શકે છે. તે જ રીતે સાધુજનોમાં દુષ્ટજનોનો અવતાર પણ તેની બુદ્ધિથી અને વાસનાથી ઓળખાઈ આવે છે. શૂદ્ર મહારાજાઓમાં અશોક જેવા અવતાર ક્ષત્રિયરૂપે બ્રાહ્મણના જ થયા છે; મ્લેચ્છ મહારાજાઓમાં અકબરશાહ જેવા અવતાર પણ એવા જ થયા છે; કપિલોકમાં પણ એવા જ અવતાર થયા છે, થાય છે, ને થશે. તમે જે ચક્રોરની વાણી સાંભળી તે પણ બ્રાહ્મણનો આવતાર છે. પક્ષી ! તું ક્ષત્રિયનો અવતાર છે ને-અશ્વત્થામા બ્રાહ્મણના દોષઅંશનો અવતાર છે. એ દુષ્ટ બ્રાહ્મણે પરશુરામ જેવાઓના

૧ અથોપપત્તિં છલનાપરોડપરામવાપ્ય શૈલૂષ ફર્વેપ મૂલિકામ્ ।

તિરોહિતાત્મા શિશુપાલસંજયા પ્રતીયતે સન્પ્રતિ સોડપ્યસઃ પરૈઃ ॥

વલાવલેપાદધુનાપિ પૂર્વવત્પ્રવાધ્યતે તેન જગજ્જિગીષુણા ।

સતીવ યોષિત્પ્રકૃતિઃ સુનિશ્ચલા પુમાંસમભ્યોતિ ભવાન્તરેષ્વપિ ॥

માઘ.

મુદ્દાંતમાંથી કુદ્દાંતનો ઓધ લીધો. ધર્મસ્થ ક્ષત્રિયોનો નાશ કરવા આ બ્રાહ્મણ અને તેના પિતા વિધર્મસ્થ થઈ યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા. પણ ક્રોધ મહાત્માએ જ્યારે માત્ર ધર્મયુદ્ધ જ કર્યું ત્યારે આ દુષ્ટ બ્રાહ્મણે અધર્મહત્યાઓ જ કરી, મુતેલા નિદ્રાવશ શત્રુઓને હણ્યા, ઉત્તરાના ગર્ભને હણ્યો, રાત્રિએ વિમાર્ગગામી થઈ આ કૃત્ય કર્યું, બ્રહ્માસ્ત્રને દુષ્ટ કાર્યમાં યોજ્યું, અને અંતે અભિમાનથી શ્રીકૃષ્ણનું ચક્ર લેવાની પણ વાસના રાખી. આંકુર અને મમતા એ આસુરી સંપત્તિનાં ખીજ છે તે આ બ્રાહ્મણમાં ઉન્નતૃભણ પામ્યાં અને પાંડવોએ સમાપ્તિ પર આણેલા ધર્મવિજયનું કલ્યાણુદ્ધન નિષ્ફળ કરવા આ બ્રાહ્મણરૂપ અસુરે માયિક પ્રપંચ આરંભ્યા. અર્જુન અને કૃષ્ણપરમાત્મા જેવાઓને આનો નાશ કરવો કઠણ ન હતો. પણ અનેક પરિપાકના સંઘર્ષ સંસારની વ્યવસ્થા બાળુનાર આ બે મહાત્માઓએ એને શુભતો મુક્યો તે શ્રીકૃષ્ણે તેનાં જે જે પાપ તેને મ્હાંડે ગણી બતાવી શાપ દીધો તે શાપમાં એના મૃત્યુ કરતાં એની ચિરંજીવિતા વધારે શાપસાધક ગણી. આ દુષ્ટ બ્રાહ્મણનો અને ગર્ભનો નાશ કર્યો તેટલા માટે જ શ્રીકૃષ્ણે શાપ દીધો હતો તે શબ્દો આ કુરુક્ષેત્રમાં રાત્રે રાત્રે સંભળાય છે— તે સાંભળો !

રાત્રિને આ પ્રસંગે શ્રીકૃષ્ણના શાપના શબ્દ કુરુક્ષેત્રનાં હંડાં કાતરોમાંથી સંભળાવા લાગ્યા અને તેના નાદના પ્રતિધ્વનિ છેક કૌમ્યરન્ધ્ર સુધી થવા લાગ્યા.

“ દુષ્ટ બ્રાહ્મણ ! સર્વ મનીષી લોક તને કાપુરુષ ગણી ઓળખે છે ! અનેક વાર પાપ કર્મનો કરનાર ! બ્રાહ્મણવિતના ધાતક ! તું હવે તારા પાપકર્મનું ફલ સાંભળ ! ત્રણ સહસ્ત્ર વર્ષો સુધી આ પૃથ્વી ઉપર તું ચિરંજીવી થઈ ભૂતપ્રેતના જેવો સંચાર કરતો રહ્યો કરીશ. કદી કાઠની જેડે કાંઈ ઓળખાણ તું પામવાનો નથી. નિર્ગન દેશોમાં જ્યાં કાઠની જેડે બોલવાનું નહીં હોય ત્યાં સાહાય્ય વિના તું ભટકીશ. જનપદમાં તારી નિયતિ નહીં થાય ! પર્વતોમાં તે અરણ્યોમાં, સર્વ બાધિઓથી પીડા પામતો પામતો, લોહી અને પરથી દુર્ગન્ધ મારતો, તું આ સંસારમાં ભટકજે ! અને જે ગર્ભનો તું ધાત કરેલો છે તે ગર્ભને મહારા તપના બળથી હું પુનર્જન આપીશ તે તે ગર્ભ—તારી સર્વ આશાઓને ન્યસ્ત કરી—આ દેશમાં જ્ઞાન પામશે, અસ્તિત્વ પામશે તે દીર્ઘકાળ રાજ્ય કરશે ! ને તે સર્વ જોતો જોતો તું બળ્યાં કરજે ! ”

આ શાપનો ઉચ્ચાર શાન્ત થયો તેની સાથે ચારે પાસથી બીજા નાદ સંભળાવા લાગ્યા. છેક ક્હાનપુરનાં રમશાનોમાંથી મરેલી સ્ત્રીઓની અને મરેલાં બાળકોની કારમી મરણગીસો સંભળાવા લાગી અને સર્વનાં કાં-બળમાં વાગવા લાગી.

નાગ૦—પોપટ ! અશ્વત્થામાએ જે ઘોર કર્મ કૃષ્ણાવતારમાં કર્યું હતું તે પેલા કૃષ્ણપુરમાં-ક્હાનપુરમાં—બીજા બ્રહ્મણનામધારી અશ્વત્થામાએ આ યુગમાં કર્યું છે તેનાં મારેલાં સ્ત્રીબાલસમુદાયની આ સ્ત્રીસો સાંભળ ! એ જ અશ્વત્થામા કૃષ્ણાવતાર પછી અનેક વેળાએ આમ પોતાનું સ્વરૂપ આ સ્થાનમાં પ્રકટ કરે છે ને આ યુગના અશ્વત્થામાને પણ પુરાણ અશ્વત્થામા પેઠે ભટકવું પડ્યું છે કે નહીં તે શોધી લે જે ! આ કુરુક્ષેત્રમાં અશ્વત્થામા આ રીતે ઘડીક બ્રહ્મણ થયો છે તો ઘડીક સુસલમાન થયો છે ને બાકીનો કાળ આર્યદેશના પેલા રાક્ષસો રચવામાં ગાળે છે, બ્રહ્મ-બન્ધુઓનાં મગજમાં પેંસી ધુણે છે, ક્ષત્રિયોને વ્યસની કરે છે, વૈશ્યો-પાસે ખોટાં ગણિત ને ખોટા વ્યાપાર કરાવે છે, ને શૂદ્રોને બીજા માગતા ને ચોરી કરતા કરે છે. આ દેશનાં મનુષ્યોને તે એક બીજા સાથે હળી-મળી ખાવાપીવા દેતો નથી, કોઈ પરણે કે મરે કે ગમે તે કોઈ નવું થાય એટલે તેનાં સગાં બહાલાંનાં મગજમાં ભરાય છે ને તેમનાં ધન અનેક જડ માર્ગે તેમને જ હાથે માટીમાં ઢોળાવી દે છે ને કમાનારને કપાળે ફરી કમાવાનો પરસેવો જ રાખે છે. પોપટ ! અશ્વત્થામા બાળકોને દમ્પતી બનાવી એક-શય્યામાં સુવાડે છે ને તેમનાં શરીરનો નાશ કરે છે. જેનામાં બળ હોય તેને મસ્ત કરે છે. જેનામાં વિદ્યા હોય તેને લોભી કરે છે. આ-તો મ્હોં દૃષ્ટાંત કહ્યાં. પિતામહે તો શાંતિપર્વમાં અને અનુશાસન પર્વમાં કેવા કેવા ધર્મ કહેલા છે ? એ સર્વ વ્યવહાર આ ઘેલો થયેલો અશ્વત્થામા જ્યાં જ્યાં ફરે છે ત્યાંથી વ્યસ્ત કરે છે. એ અશ્વત્થામા હવે બ્રહ્મણ નથી. ઘડીકમાં તે જનોઈ પહેરી રાખે છે ને ઘડીમાં તોડી નાંખે છે ને વળી પહેરે છે. ઘડીમાં તે શૂદ્ર થાય છે ને ઘડીમાં મ્લેચ્છ થાય છે. સ્ત્રીઓની અને બાળકોની, ધનની ને ધર્મની, વિદ્યાની અને કળાની, મનની અને તનની, ગૃહસંસારની ને રાજ્યોની, બ્રહ્મણોની અને ક્ષત્રિયોની કળાની ને શક્તિની, અવ્યવસ્થાને આ ગાંડો દિવસે દિવસે છાનોમાનો અનેક વેશોથી વધારતો જ જાય છે, અને પોતાના સર્વ વ્યાધિઓમાં આર્ય દેશને ભાગીયો કરીને જ રાજી થતો એકલો એકલો નાચે છે ને કુદે છે ! અને કાળે કાળે આખા દેશનાં ભાગ્યનાં બીજા રોપવાના આ ક્ષેત્રમ

આવી કંઈકંઈ નીચ કર્મ કરે છે, દુષ્ટ ખીજ વાવે છે, ને ફાવે છે ત્યારે પ્રકટ પણ થાય છે. જ્યાં સુધી એ ગાંડો ભમ્યાં કરે છે ત્યાં સુધી હું ગંગા-મંથાના પવિત્ર જળમાં રહી પિતામહનું રક્ષણ કર્યો કરું છું. ક્યાં પિતામહની ભવ્ય સૃષ્ટિ અને ક્યાં આ ગાંડાના રાફડાઓ ! ક્યાં સૂક્ષ્મ અને મહાન અનુભવની વ્યવસ્થા અને ક્યાં ઘેલછાની કલ્પનાએ રચેલા ધુમાડાના ગોટા જેવા બહેમની, અને ક્ષુદ્ર ગતિવાળાં અંધ જન્તુઓએ પાડેલા ચીલાઓ-થી પડેલી રૂઢિઓની, અવ્યવસ્થા ! એ ગાંડો અંહી આવે છે ત્યાંથી મ્હારે મ્હારી હજારે ફણાઓ માંડી-સજ્જ થવું પડે છે !

પોપટ—એ રાફડાઓને કોઈ તોડી પાડે કે બાળી નાંખે તો ?

નાગ—એ રાફડાઓ અસંખ્ય જન્તુઓથી ભરેલા તેમના માળાઓ જેવા છે, તેમના મધપુડાઓ જેવા છે. તેનો નાશ કરવો એ શિવશક્તિનું કામ છે. મનુષ્ય તેનો સહસા નાશ કરશે તો એ રાફડા જેટલી વ્યવસ્થા પણ નહીં રહે અને સર્વ જન્તુઓના સંસાર કલેશમય થશે. પોપટ, એ રાફડાઓને એક પાસથી કપિલોક ધીમે તાપે શેરે છે ને બીજી પાસથી અશ્વત્થામાનું આયુષ્ય પુરું થતું જાય છે તે જ વ્યવસ્થા કલ્યાણકારક છે.

પોપટ—આ અવ્યવસ્થા આજ સુધી વધારનાર તો આ બ્રાહ્મણ જ !

નાગ—ના, ના. મેં કહ્યું કે અશ્વત્થામા તો પૂર્વ અવતારથી આસુરી સંપત્તિવાળો છે. પૂર્વ જન્મનો એ અસુર બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મી અનેક વેશે ફરે છે. શુદ્ધ બ્રાહ્મણ તો મ્હારા જેવા નાગકુળમાં જ છે—તેને આ માનવીઓએ જોયા છે. અમે સર્વ સત્ત્વોમાં સર્વ ભૂતોનો એક જ આત્મા પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ, પણ વ્યવહારમાં—માતાએ પુત્રની બાળ્યાવસ્થામાં વ્યવસ્થા રાખવાની છે તે પ્રમાણે—આ લોકમાં અમે જન્મ્યા માટે તેની વ્યવસ્થા રચીએ-છીએ.

સર—તમારી વ્યવસ્થામાં ને પિતામહની વ્યવસ્થામાં શા ફેર ?

નાગ—આર્ય ઋષિમુનિઓના અને રાજપ્રજાઓના સૂક્ષ્મ અનુભવો વડે પિતામહનું આ દિવ્ય શરીર ઘણાં વર્ષોના બ્રહ્મચર્યથી બંધાઈ સમૃદ્ધ થયેલું છે. સ્વર્ગમાંથી આવેલી દિવ્ય બુદ્ધિગંગાથી એમનો જન્મ છે; પૃથ્વીના અનુભવથી એમનું આયુષ્ય ભરાયું છે. અમુક શાસ્ત્ર અમુક વર્ગના જ અનુભવથી બંધાય છે; ગંગાનાં શતમુખ જેવા શતમુખ અનુભવથી ભીષ્મ પિતામહે વ્યવસ્થાનો ક્ષીરસાગર ભર્યો છે તેમાં સર્વ શાસ્ત્રની નદીઓનાં પાણી ભળેલાં છે. અમે નાગલોક આ

નદીઓ જેવા છીએ; ગંગાપુત્ર સાગર જેવા છે. એ સાગર ઉપર બંધાયેલી મેઘમાળાથી અમારી નદીઓ પુષ્ટ થાય છે. સાધારણ ભૂતસંધને માટે નદીઓ છે; પણ સર્વ કુવાનાં, વાવેનાં, સરોવરોનાં, અને નદીઓનાં મૂળોમાં વહેનાર અનંતસલિલનો ઝરો તો મનુષ્યની સંસ્કારી બુદ્ધિરૂપ ગુપ્તગંગા-પાતાળગંગા-ને રૂપે જ પ્રવાહ પામે છે તે પિતામહ એ ગંગામાંથી પ્રકટ થયા છે. જ્યારે અશ્વત્થામાનું આયુષ્ય સમાપ્ત થશે ત્યારે અર્જુન આ દેશમાં ગાણ્ડીવ ધનુષ્યનો ટંકાર કરશે. પિતામહનાં શરીરમાં રોપાયેલા આ અર્જુનના બાણ એ ટંકારથી જગૃત થશે-સજીવ થશે. પણ સજીવ થતામાં જ આ બાણ પિતામહના શરીરમાંથી પાછાં છુટશે તે રાક્ષસોમાં થઈને જ પોતાનો ઊર્ધ્વ માર્ગ કરશે અને રાક્ષસોને વીંધી નાંખી આરપાર નીકળી જતાં જતાં એ રાક્ષસોને સ્થાને નવી રચના કરશે. એ બાણ તે કાળે અર્જુનના ભાથારૂપ સ્વયોનિને પાછાં પ્રાપ્ત કરશે તે પિતામહનું શરીર આ દેશમાં નવા યૌવનથી ઉભું થશે, ઉપરના પોતાના પુરમાં સંચાર કરશે, અને તમે ત્યાં જે જે પદાર્થ જોયા છે તે તે નવું શુદ્ધ સમર્થરૂપ ધરશે. જે કૌરવોની સેવાના ધર્મથી એમને અર્જુનના પ્રતિરથી થવું પડ્યું હતું તે કૌરવોની છેલ્લી છાંયા અશ્વત્થામાના આયુષ્ય સાથે આ દેશમાંથી સમાપ્ત થઈ નિવૃત્ત થશે તે પિતામહ કેવળ પાંડવોની જ ચિન્તા કરશે. માનવીઓ ! પિતામહ પાસે ધર્મરાજ પણ બાળક છે તે ધર્મરાજને ધર્મનો ઉપદેશ પિતામહ પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલો છે. આજનાં તમારા દેશકાળમાં અશ્વત્થામા, જાતે જ ધર્મરાજના અને ધર્મના અસંખ્ય વેશ ધારી, ભમે છે તે લોકસંધને ભમાવે છે. એ અશ્વત્થામાનું આયુષ્ય સમાપ્ત થશે ત્યારે જ શુદ્ધ સનાતન ધર્મ અને તેનો પિતામહ તમારા લોકસંધને પોતાના પ્રકાશમય સંસ્કારોથી દ્વિજત્વ આપશે, ત્યારે જ વ્યાસનારાયણ જેવા યોગદર્શી સર્વભૂતાત્મક બ્રાહ્મણો આ દેશને પોતાના ચરણસ્પર્શનો અને ઉપદેશનો અધિકારી ગણશે, ત્યારે જ આ દેશમાં સત્યયુગ પાછો આવશે ! નિરાશ થયેલાં માનવીઓ ! તમારી આશાઓનાં બીજ આ સિદ્ધ ક્ષેત્રમાં જ છે; તે બીજને સફળ કરવાની કળા આ ગંગામાં સ્નાન કરી પામો.

શેષનાગ બોલતો બંધ પડ્યો તે તેની સાથે આ બે જણની પાંખોએ તેમને ઉંચક્યાં તે ગંગામાં સ્નાન કરાવી બહાર ફેરવ્યાં, તે પાણીમાં ડુબકી મારતી વેળા મીંચાયેલી આંખો ઉઘડી ત્યારબાદ તેઓ પાંખોએ એમને વાયુના વેગથી બીજે સ્થાને લીધાં તે આ દેખાવ અદ્દશ્ય થયો, આંખો મીં-

ગાઈને ક્યદી તેના વચગાળાની વેળામાં એમના કાનમાં ચીસો, ગાન, અને રેન્ગીટના સ્વર પેદા ને આંખો ઉઘડ્યા પછી પણ બન્ધ ને પડ્યા પણ વધ્યા. પરંતુ આંખ આગળ તો માત્ર ચન્દ્રકાને. ચાદર પેઠે હોડી સુતેલા મેદાન વિના બીજું કંઈ દેખાયું નહીં. એ સ્વરો વચ્ચે આ શૂન્ય ચન્દ્રપ્રકાશિત મેદાનમાં એમની પાંખો એમને વાયુના વેગથી ધક્કેલવા લાગી—ધક્કેલવા લાગી ફેરવાતું કારણ એ કે એમનાં હૃદય આ સ્વરોથી એક દિશામાં ખેંચાતાં હતાં ને શરીરને બીજી દિશામાં આ ઝાડ કે પહાડ કે અન્ય પદાર્થથી શૂન્ય દેખાતા મેદાન ઉપર પાંખો લેતી હતી. સ્વરો પોતાની સંખ્યા ને મિશ્રતાથી જેવા ભયંકર લાગતા હતા તેવું જ આ મેદાન પોતાની આવી શૂન્યતાથી અને સાદાઈથી આ રાત્રિની વેળાએ ભયંકર લાગતું હતું.

આ મેદાનમાં નક્કુર પૃથ્વી ઉપર તેઓ હવે ઉભાં તો થોડે છેટે એક અતિવૃદ્ધ બ્રાહ્મણ લાંબો પડી ચતો સુતેલો દેખાયો. આમને જોઈ તે ઉભો થયો ને એટલો તો ઉંચો વધવા લાગ્યો કે એના વાળ વાદળાંમાં પહોંચવા લાગ્યા. સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદને આ રાક્ષસી મનુષ્યે હાથેલીમાં ઉંચાં ઉચકી લીધાં ને પોતાના મુળ સામાં ધરી, વાદળું ગાળતું હોય એવા મહા-ટા સ્વરથી, ફેરવા લાગ્યો.

“ મને જોળખ્યો ? હું પેલો અશ્વત્થામા—જેણે સર્વ ક્ષત્રિયો, બ્રાહ્મણો, અને વૈશ્યોનું અને તેમની કળાઓનું નિકન્દન કર્યું—અં ! હં ! હં ! હં ! હં ! તમે પેલી વૈતરણીના જળમાં નહાયાં છો ખરાં ! કેવો દુર્ગન્ધ તમારા શરીરમાં એ જળનો પેદો છે ! એમાં નહાય છે તે ઘેલા થાય છે—ખેસો ! ખેસો ! ”

એણે આ બે જણને હાથમાંથી અદ્ધર મુકી દીધાં ને જ્યાં મુક્યાં ત્યાં પાંખો ઉપર ટપી ઉભાં.

સર૦— ચિરંજીવી ! અમે ગંગાજળમાં નહાયાં છીએ.

અશ્વ૦—ગાંડા માણસ ! એ જ મહારી વૈતરણી ! એમાં જે ડાહ્યું હોય તે મહારે મન ગાંડું અને એનું ગાંડું તે મહારું ડાહ્યું. મહારી સૃષ્ટિ બ્રહ્માની સૃષ્ટિથી જુદી છે. હું બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને રુદ્ર ત્રણેનું કામ સાથેલાગું એકહું એકલો કરું છું ને આ સ્થાને તમે આવ્યાં છો તો મહારું પરાક્રમ જોઈ લ્યો !

અશ્વત્થામાએ વેગથી દોટ મુકી ને અદૃશ્ય થયો તેની સાથે એક-પાસથી રાક્ષસો નીચેનો મણિમય પ્રદેશ દૃષ્ટિગોચર થયો, બીજી પાસથી અદ્ધર પાદશાહની બાંધેલી હવેલીઓ આકાશ વચ્ચે લટકવા

લાગી, ત્રીજે સ્થાને પૃથ્વી પર શિવાજીનું સિંહાસન અને છત્ર શિવાજીની જીવતી મૂર્તિ સાથે ઉભાં થયાં, ચોથે સ્થાને કુરુક્ષેત્રમાં અર્જુનનો જયધ્વજ ઉડવા લાગ્યો, અને સર્વ સ્થાને સર્વ વ્યાપક ઇશ્વરનું પરમ જ્યોતિ પ્રકાશતું લાગ્યું. એ દેખાવ દેખાયો તેની સાથે જ ઉપરથી અનેક રૂપ ધરી અશ્વત્થામા તે સર્વના ઉપર કુદકા મારી ભુસકા મારવા લાગ્યો, અને તે જ ક્ષણે જોતા જોતામાં આ સર્વ દિવ્ય વ્યવસ્થાને ઠેકાણે અનન્ત અવસ્થા વ્યાપી ગઈ. મણિમય પ્રદેશનાં મણિયંત્ર ત્રુટી ગયાં, મણિ ચારે પાસ ગડબડી ધુળમાં ને સમુદ્રમાં છુટા છુટા ડુળી ગયા, અને નાગલોક કોઈ ચંપાઈ ગયા તો કોઈ પાતાળમાં અનેક દરોમાં થઈ સરી ગયા. અકબરની હવેલીયોના કડકા થઈ છત્ર વિનાનાં ખંડેર ઉભાં રહ્યાં ને તે સર્વ ઉપર કેદખાનામાંથી પાદશાહ શાહજહાન રોવા લાગ્યો ને દારાનું છુંદું પડેલું કાપેલું લોહીવાળું મસ્તક લેઈ એક થાળી આરતી પેઠે અહર દરવા લાગી. શિવાજી મહારાજ પોતાના છત્ર અને સિંહાસનના કડકાઓ નીચે ડટાઈ ગયા અને તેમના વંશજોમાંનો એક મોઢલ જનાનામાં રમવા લાગ્યો ને બીજો સતારાના પારદર્શક બન્ધીખાનામાં, શીશીમાં ઉતારેલા ભૂતના જેવો, દેખાવા લાગ્યો. નીચે અર્જુનના રથધ્વજ ઉપર અશ્વત્થામા કુદ્યો ને તેની સાથે રથ અદૃશ્ય થયો, અર્જુન જાતે સ્વર્ગમાં ગયો, અને પાંડવોનો વંશ નાશ પામ્યો—સૌપ્તિક પર્વનાં ભયંકર ચિત્ર ખડાં થયાં. જ્યાં વ્યાસમુનિયે વેદની સંહિતા કરી હતી, મહાભારતની વ્યવસ્થા કરી હતી, અને એક ઇશ્વરનું જ્યોતિ થોડી વાર ઉપર અનવચ્છિન્ન એક શુદ્ધ પ્રકાશથી પ્રકાશતું હતું ત્યાં તે સર્વ વ્યવસ્થાદર્શનનું મંદિર આ બ્રહ્મણના કુદકારાથી કમ્પવા લાગ્યું. પળવારમાં એ સુંદર મંદિરના સર્વ ભાગોના સાંધે સાંધા છુટા થઈ તેના કડકે કડકા થઈ ગયા ને તે કડકાનો અવ્યવસ્થિત ઢગલો થઈ પડ્યો. એ ઢગલામાંના કડકા થોડી વારમાં ચારે પાસ છુટાવા લાગ્યા ને આખા કુરુક્ષેત્રમાં અશ્વત્થામાની શક્તિથી નવી જળ પથરાઈ ગઈ. અકેકી શ્રુતિના અનેક પરસ્પર વિરોધી અર્થ થઈ ગયા. એક સ્મૃતિની ગાંઠોમાં બીજી સ્મૃતિની ગાંઠો ગુંચવાઈ ને ગાંઠો ઉકેલનારાથી જે ગાંઠ ઉકેલે નહી ત્યાં તેઓ છરી લેઈ ને કાપ મુકવા લાગ્યા, અને અન્તે તે પણ ગુંચવારાનાં જળને પડતાં મુકી ચાલી જવા લાગ્યા ને બીજા વટેમાર્ગીઓ એ જળમાં ચાલતાં ચાલતાં હંધે માથે પડવા લાગ્યા. બહોણ ખડક ઉપર અથડાય ને ઉતારુઓ તેનાં ત્રુટેલાં છુટેલાં પાટીયાં ને લાકડાં હાથમાં આવે તે ઝાલી તરવાનું સાધન શોધે ને બાથોડીયાં મારે તેમ એક ઇશ્વરનાં

અનેક સુધટિત નામોમાંથી અનેક ઈશ્વરને પકડી કુરુક્ષેત્રના વાતાવ-
રણમાં અનેક જન્તુઓ સમુદ્રનાં માછલાં પેઠે તરવા લાગ્યાં. આવા આવા
અસંખ્ય દેખાવ કુરુક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થઈ દેશ-પારના મહાસાગરો સુધી
બીજા મહાસાગરો પેઠે રેલાવા લાગ્યા, અને ક્રીયા મહાસાગરનું પાણી
ક્રીયા મહાસાગરને ધક્કેલે છે તે જોવા જેવું થયું.

અન્તે આ મહાસાગરોમાંથી વચ્ચોવચ અશ્વત્થામા નીકળ્યો અને વા-
દળાં સુધી વ્યાપી રહી ગર્જવા લાગ્યો.

“ માનવીઓ ! મહારુદ્રનાથી અધિક સંહારક શક્તિ મહારી છે તે
મહે દેખાડી ! હવે બ્રહ્માની પેઠે આ મહે મહાસાગરની સૃષ્ટિ ઘડી તે
પણ તમે જુવો છો. અકળર બાદશાહની હવેલીયોનાં ખંડેર કરી તેમાં
પેલો ઐરંગઝીબ બાદશાહ ઉભો થાય છે તે જુવો ! એ કાણ ? એ મલે-
ચ્છોમાં મહારો પ્રકટ અવતાર ! આ સમુદ્રમાં હું ઉભો થાઉં છું તેમ
શિવાજીના સિંહાસન ઉપર પેલા ઉભા થાય છે તે કાણ ? પેશવાઓ !
એ તો પેશવાઓરૂપે હું પોતે ! રઘુનાથરાવ તે હું જ—આ કુરુક્ષેત્ર સુધી
ધ્વજ ઉરાડનાર તે અટક આગળ સેનાના ઘોડાઓને પાણી પાનાર એ
તે હું ! ને પેલા મણિ અને નાગને સ્થાને—તેમનાં માથાં ઉપર—રાષ્ટ્રકા
દેખો છો તે સૃષ્ટિનો બ્રહ્મા પણ હું ! હવે મહારી વૈષ્ણવી માયા
જુવો ! ”

થોડી વારમાં કુરુક્ષેત્રમાંના સર્વ દેખાવ દેખાતા બંધ થઈ ગયા તે પ્રથમ
હતું તેવું શાંત એકાંત થયું ને ધીમે ધીમે તેમાં યાત્રાળુઓ, વણજારાઓ,
વ્યાપારીઓ, વસવાયા લોક, રજપુતો, રાજાઓ, રાણીઓ, બ્રાહ્મણો,
ભીખારીઓ, શૂદ્રો, સ્ત્રીઓ, ને બાળકો—એ સર્વનો મ્હોટો મેળો તરવરવા
લાગ્યો. તે સર્વ વસ્તીની વચ્ચે એક મ્હોટો ચક્રડોળ ફરતો હતો ને તેને
ફેરવવાના ચક્ર ઉપર એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ બેઠો હતો.

“ આ બ્રાહ્મણના શુભ શરીરને કાઈ જાડતું બળી ગયેલું થડ ધારીને
તેમાં ઘરેણીયોનાં ટોળાં વસતાં હોય તેમ એના જાડાં જાડાં નાડીયોનાં
ગુંચળાંથી તેમાં જાડાં પડી ગયાં હતાં અને કદી કદી તો તે શ્રવતી
ઘરેણીયો જેવાં જ થતાં હતાં. દેવદેવીઓને પગે લાગવાથી તેના શ્યામ
કપાળ ઉપર સોજો આવેલો હતો. કાઈ કુવાદીએ આપેલું સિદ્ધાંજન

૧. આશ્વઋત કાલમ્બરીમાં વૃદ્ધ દ્વિવિધ ધાર્મિકનું વર્ણન છે તેમાંથી ફેરફાર
કરી દેવેનું આ બ્રાહ્મણનું વર્ણન લીધું છે. રા. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાએ
ફેરલું ભાષાંતર: આવૃત્તિ ૩. પૃષ્ઠ ૨૭૪—૭૭ ઉપરથી.

આંજવાથી એની એક આંખ કુટી ગઈ હતી હોયે ખીજમાં કંઈ અંજન આપવાની સળીને અહર્નિશ ઝીણી કર્યા કરતો હતો. કોઈક કડવા પદાર્થની વાટનો પ્રયોગ કરી આટલી આંખમાં પણ તે દિવસે દિવસે વધારે વધારે અંધકાર આણતો હતો. જંગલનાં પ્રાણીયોના દાંત ને ઝાડોમાંથી જાણ્યા અજાણ્યાં અનેક અંજન ને ઔષધનો સંગ્રહ કરી પોતાની ચારે પાસ પાથર્યો હતો. લીલાં પત્રનો રસ ને કાચલાની શા-હીથી ભરેલો મેલો ખડીયો લેઈ તે ઘડી ઘડી ઉઠ બેસ કરતો હતો. ફરતો ફરતો ઝાડોનાં પાંદડાં તોડી તે ઉપર ગમે તો દેવોનાં સ્તોત્ર લખતો હતો ને ગમે તો ભૂતપ્રેતના મંત્ર લખતો હતો. કોઈ સ્થાને એકદમ દ્રવ્ય મેળવવાના લોભથી એને નિધિવાદનો વ્યાધિ લાગ્યો હતો ને ધાતુવાદનો વાયુ વાયો હતો. પર્વતોમાંનાં અને જંગલોમાંનાં અનેક ખંડેરોના ચમત્કારોની વાતોમાં તે મહાયર હતો. ભૂત વળગેલાં માણસો ઉપર રાઈ નાંખતો નાંખતો તેમની લપડાકો ખાઈ ખાઈને એના કાન ચપટા થઈ ગયા હતા. એક જુનો તમ્બુરો આડો અવળો રાખી તેને બેસુર કરી વગાડતો હતો. આખો દિવસ માથું હલાવી હલાવીને તે મચ્છરના જેવો ગણુગણુટ કરી મુકતો હતો. એણે અશ્વ-અહ્લયર્ય લીધેલું હતું ને તેથી પ્રવાસ કરતાં કરતાં અંહી આવી એની આશપાશ વસતી વૃદ્ધ સંન્યાસિનીયોના ઉપર ને આવતી જતી શ્રદ્ધાળુ વિધવાઓ ઉપર વારંવાર સ્ત્રીવશીકરણનું ચૂર્ણ નાંખ્યાં કરતો હતો. એની પૂજનો સાગન કોઈ જરીક આડો અવળો કરે તો ક્રોધ કરી દાંતીયાં કરતો હતો ને કોઈ વેળા તો પૂજવાની દેવીના પણ ચાળા પાડતો હતો. કોઈ વટેમાર્ગુઓ એટલામાં ઉતારો રાખવાનું કરે તો તેમની સાથે હહડતો અને હહડતાં હહડતાં મારામારીમાં પડી જવાથી એનો વાંસો ભાગી ગયો હતો ને દાંત કોઈ પક્ષો હતા તો કોઈ હાલી ગયા હતા. ખીજ કોઈ નવા આવેલા ધાર્મિકનો લોક આદર કરે તે જોઈ તેમના ઉપર દ્વેષ રાખતો હતો ને સંસ્કારરહિત હોવાથી ગમે તેમ વર્તતો હતો. એ લંગડો હોવાથી ધીમે ધીમે ચાલતો હતો ને ખહેરો હોવાથી સંજાથી-સાનથી-વાત કરતો હતો. શૂન્ય દેવાલયમાં સુવા જતો ત્યાં એને કૃષ્ણ સર્પ ફેરડ્યા હતા ને પુખ્તો તોડતાં ભ્રમરોએ દંશ દીધા હતા. હોળીમાં લોક એને ભાગી તુટી ખાટમાં બેસાડી કોઈ વૃદ્ધ દાસી સાથે પરણાવતા હતા. ઘણાં ઘણાં મંદિરમાં પ્રતિ-શયન કર્યા છતાં તે કંઈ ફલ પામ્યો ન હતો. અનેક બાધાઓ રાખેલી નિ-ષ્ફળ ગયલી તે છતાં નવી નવી બાધાઓ રાખતો હતો. વિવિધ વ્યાધિઓ

થી, આધયોથી, ને ઉપાધયોથી પીડાતી દુઃસ્થિતિને પણ તે પોતાના કુદ-
મ્બની પેટે પાળતો હતો. બહુ વ્યસનયુક્ત મૃર્ખતાએ જાણે અનેક પુત્ર-
પુત્રીઓ પ્રસવી હોય એમ દર્શાવતો હતો. અનેક દંડ વાગ્યાથી શરીરે
દીમડાંને લીધે, ક્રોધને પણ ફળ આવ્યાં હોય તેમ એ બતાવતો હતો. સર્વ
અવયવ ઉપર દીવાથી દાઝાનાં આંદાં પડેલાં તેથી પોતાના ક્લેશને પણ
તેટલાં મુખ આવ્યાં હોય એમ જણાવતો હતો. વગર કારણે જુમો પાડીને
લોકને બોલાવાથી તેમણે પગ ઝાલી ઝાલીને તેને સંકડો વાર ખેંચેલો
તેથી તેનો પ્રવાહ પણ જાણે સપ્રવાહ હોય એમ દેખાડતો હતો.” આ
બ્રાહ્મણની આ સ્થિતિ જોઈ પોપટ હસવા લાગ્યો, કુમુદ દયાથી રોવા લાગી.
અને સરસ્વતીચંદ્ર સૂક્ષ્મ વિચારમાં પડ્યો ત્યાં એટલામાં તો અશ્વત્થામાના
મેળામાં સ્થાને સ્થાને ગાઢ અંધકાર વ્યાપી ગયો અને તેની વચ્ચેવચ્ચે
અનેક હોળીયોના ભડકા જેવાં દહેરાં ઉભાં થયાં અને તેના ઉચ્ચ પ્રકાશ-
થી આખો મેળો નવા રંગોથી ચળકવા લાગ્યો. દહેરે દહેરે નવીન રાગ
નીકળવા લાગ્યા ને આકાશના તારાઓ પણ સાથે ગાનમાં ભળવા લાગ્યા.
તેની સાથે પિતામહપુરના રાજાઓમાંથી અનેક પ્રકાશની નળીયો ને
જાયાઓ ચમકવા લાગી ને સઉની વચ્ચેવચ્ચે વરસતા વાદળા ઉપર એવા જ
વાદળા પેટે તરતો તરતો અશ્વત્થામા ઘડીમાં હૃદયવેધક ને ઘડીમાં શાંતિ-
વર્ધક વાંસળી વગાડતો ગાવા લાગ્યો. આ જોતો સાંભળતો વિસ્મિત બની
સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો.

“ કુમુદ ! બ્રાહ્મણ કવિએ જે વર્ણનખીજ ચૌદસો વર્ષ ઉપર લખેલું
તે આજના આ વૃદ્ધ પુરુષમાં વિકાસ પામ્યું છે ! ચિરંજીવી અશ્વત્થા-
માનું જ આ પણ એક સ્વરૂપ ! જે વિષ્ણુએ એને ચિરંજીવી કર્યો તેની
કૃતિની એ આમ અનુકૃતિ કરે છે. આર્ય સંસારનું પાલણુ પોપણુ આ થે-
લો માણસ આ વેશથી કરે છે. તું જો કે આ વસ્તીથી તરતરતા મેળા-
માંનાં કેટલાં મનુષ્ય આને પૂજે છે, એનો ચેપ લેઈને જાય છે, અને
એ ચેપને આપણા લોકના સંસારમાં પ્રસારે છે ? આપણા આખા દેશે,
મૃત ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળની આપણી સર્વ પ્રજાએ, એવાં તે શાં
પાપ કર્યાં હશે કે જેથી આવા દુષ્ટ રોગીએ વિપમય કરેલા આ પ્રજા
અનિવાર્ય વાતાવરણમાં આપણા આટલા કરોડો આર્યોને જન્મી વસવું પ-
ડતું હશે ? આને તે શા મેળે ચિરાયુષ્ય મળ્યું હશે ? એને આયુષ્ય આપી
સર્વ લોકના આયુષ્યમાં ઈશ્વરે શાથી વિપ્રપ્રવાહ રેલ્યો હશે ? મને કંઈ સ-
મજાનું પડતી નથી. અથવા આ સુંદર દહેરાં, આ તેજસ્વી જાયાઓ,

ને આ ઉંડું ગાન-એ સર્વ તો મનને બ્રાંત કરી નાંખે છે ! એ નથી સ-
મજતો ઘેલો ને નથી સમજતો ડાલો !”

“ એ તો તમારા બ્રાહ્મણ ! મધરાજના પ્રિય બ્રાહ્મણ !” પોપટ બોલી
ઉઠ્યો. દુઃખી સ્ત્રીપુરુષે તેને ઉત્તર આપ્યો નહી. જોતા જોતામાં એ મેળા
ઉપર વાદળા પેટે એક પલંગ તરવા લાગ્યો—તેમાં પાંચાલીની ક્ષીણ
શીર્ણ મૂર્તિ મૂર્છાવશ ચતી સુતી હતી ને તેનાં એ નેત્રમાંથી કાન ઉપર
થઈને આંસુની ધારા ટપકતી હતી. પલંગની એ પાસે થઈને નીચે
વૃષ્ટિ પેટે આ આંસુ ટપકતાં હતાં અને પેલા મેળાનાં માણસ એ
આંસુની ધારાઓના ખારા પાણીને સત્ય - મેધરાજનું શુદ્ધ જળ
જાણીને જ આનંદથી પીતાં હતાં. આ પાંચાલીના શરીરને પગના
નખથી તો છાતી સુધી વસ્ત્રોથી ઢાંકતો અને સુરક્ષિત કરતો એક મહાન
વાનર પલંગની એક પાસે બેઠો હતો, ને એના મુખ ઉપર પંખો નાંખતો
હતો. પણ એની છાતી બધી ઉઘાડી હતી અને આ વાનર એક પા-
સના સ્તનને ધાવતો હતો, ને બીજી પાસ પેલો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ નીચેથી
આવી બેઠો ને એ પાસના સ્તનને અતિ બળથી ધાવવા લાગ્યો. એના
શિર આગળ ઉશીકે ક્ષમા અને ધીરતાની મૂર્તિ કુન્તી બેઠી હતી.
આ અતિશ્વેત કેશ વાળી અતિવૃદ્ધ ડોશી આ દુઃખથી વિકલ થઈ માત્ર
દુઃખી વધૂનાં કમળપત્ર જેવાં મીંચાયલાં નયનો ભણી ઘણા યુગથી જોઈ
રહી હતી અને એ મીંચાયલાં નયનોમાંથી ગરતાં આંસુ લોહી લોહીને
એના વૃદ્ધ કરચલીયોવાળા હાથ, ઘણો કાળ પાણીમાં રાખ્યાથી થાય
તેમ, ઘોળા ને પોચા પડી ગયા હતા ને એની વૃદ્ધ છાતીનો પાલવ એ
આંસુ સુકવતાં સુકવતાં ભીનો થઈ કોહી ગયો હતો. ઘડીમાં એ
પેલા કપિનું માથું જરીક આંધું ખસેડી ધાવણથી વછોડતી હતી ને તેના
સામું કંઈક ટપકા ભરી આંખે જોઈ રહેતી હતી તો ઘડીકમાં પેલા
વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું માથું આંધું ખસેડવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરતી હતી. કુન્તીનો
આશ્વાસક હાથ વધૂના શરીર ઉપર ફરતો ત્યાં સુધી પાંચાલી આંખે
મીંચી સ્વસ્થ પડી રહેતી હતી, અને એ હાથ કંઈ કારણથી દૂર થાય ત્યાં
તેને પાછો ખેંચી રાખતી હતી ને કંઈક ધીમું ધીમું ઝીણું ઝીણું ન સંભ-
ળાય એવું બોલતી બોલતી ઓઠ ફફડાવતી હતી.

કુમુદથી જોઈ રહેવાયું નહી અને તે સરસ્વતીચન્દ્રનાથી આગળ
આવી પાંચાલીના પગ આગળ બેસી વાનરને પગે લાગી હાથ જોડી
દીન વચન કહેવા લાગી.

“કપિરાજ ! પાખ્યાલીમાતાની શરીરસંપત્તિ આ બેવડા ધાવણ આગળ નહીં ટકે ! આ દુષ્ટનું નિવારણ તો અશક્ય છે પણ આપ તો માતાના ભક્ત છો.”

કપિ— સુન્દર બાળકી ! હું અર્જુનના ધ્વજનો હનુમાન હું તે આટલું નહાનું રૂપ ધરી માતાજીની ખાસે થોડોક કાળ થયાં આમ બેસું છું. જ્યાં સુધી કુરુક્ષેત્ર આ અશ્વત્થામાની માયાથી અને વરુનાં ટોળાંથી ભરાયલું હતું ત્યાં સુધી હું માત્ર સાગરના તીર ઉપર ફરતો હતો. એ વરુનાં ટોળાંએ માતાનું સર્વસ્વ લુટી લીધું છે ને જે પરમાત્માએ કૈાવેાની સભામાં માતાનાં પટકુળ પુર્યાં તે જ પરમાત્માએ માતાનું શરીર અનેક ચિન્તાઓથી ને સાધનથી આમ આવું રક્ષિત રાખ્યું છે અને જેણે જેણે માતાનો પરાભવ કરેલો છે તે સર્વેને અનેક સાધનથી ધ્વસ્ત કર્યા છે. એ સર્વનો ધ્વંસ કરવાને માટે હાલ મને આજ્ઞા થઈ છે ને અમ વાનર-લોકને જેટલી કળાઓ આવડે છે તે કળાઓથી માતાનાં સુખનું પોષણ કરીયે છીયે. પણ આ દળમૂળ વગરના સ્થાનમાં આટલા ધાવણવિના અન્ય રીતે અમારી પ્રાણયાત્રા થાય એમ નથી ને અમારી પ્રાણયાત્રા થાય નહીં તો માતાનું સંરક્ષણ આ લોકમાં અન્ય કોઈ કરનાર નથી માટે જ અમે આટલો સ્વીકાર કરીયે છીયે.

કમુદ—પણ કાંઈ મર્યાદા રાખો તો ઠીક.

હનુમાન—મર્યાદા તો અમે રાખીયે છીયે. પણ ભીમસેન જેવા વાયુ-પુત્ર વૃકોદર છે તેમ હું પણ વાયુપુત્ર છું ને મહારું હૃદય અર્જુનની પ્રિય-પત્નીનું ભક્ત છે; પણ મહારો જઠરાગ્નિ મહારા ઉદરને વૃકોદર કરી મુકે છે.

સર૦—ચિરંજીવ ! તમારા દેશના અનેક કપિલોક પણ આ રીતે જ સ્તન્યપાન કરે છે ને આ દેશનાં બાળક ભુખે મરે છે.

હનુ—તે સત્ય છે. પણ જેમ જેમ પાંડવોનો સંચાર આ દેશમાં વધશે તેમ તેમ ગમે તો અમારો વાલીપક્ષ સુગ્રીવને માન્ય કરશે, ગમે તો આ દુષ્ટ આ સ્થાનથી દૂર થશે ને અમારે ને બાળીના આ દેશને માટે માનું ધાવણ બસ થશે, અને ગમે તો સ્વામી-સંયોગથી માતાં આરોગ્ય અને શરીરસંપત્તિ એમને સર્વનાં અક્ષયપાત્ર જેવાં કરી મુકશે.

પોપટ—પણ આ બ્રાહ્મણનું શું કરશે? તમારી બ્રાહ્મણપુત્રિના અર્જુને એને છવતો મુક્યો !

“ હું કાંઈ આજ્ઞા નથી. હું તો કપિ જેવો ગમે તો એક વર્ણનો નથી ને ગમે તો ચારે વર્ણનો છું ને તેના ઉપરાંત મ્હેન્ટ વર્ણનો પણ છું. કુરુક્ષેત્રમાં મ્હે કેટલા કેટલા અવતાર લીધા છે તે શું તમે લોક જાણતાં નથી? ” અશ્વત્થામા ગર્જી ઉઠ્યો ને ધાવવાનું છોડી, પોતાનું રાક્ષસી સ્વરૂપ લેઈ, પલંગથી આવ્યો ભમવા લાગ્યો.

તેની પાછળ હનૂમાને પણ નીચે પ્રૌઢ સ્વરૂપ ધરી ફેરા ફરવા માંડ્યા ને મુખે ગાવા માંડ્યું.

“ કાણ એ સમાના કામિની દત્ત-કૃણીયેલ રામા ? ”

“ કુન્તીમાતા ! આટલી ક્ષમા ને ધીરતા રાખી તો થોડી વધારે રાખો. “ જુવો ! જુવો ! પાંચે ભાઈઓની છાયાઓ દેખાય છે ને ક્ષિતિજમાં રામમૂર્તિ પણ પાગ્યાલીમાતાના ભાગ્યને તેનું સૌભાગ્યકૃણ આપવા હેરાફેરા કરે છે ! એમનાં પટકુળનો પૂરનાર અર્જુનનો સારથિ જ્યાં સુધી આપણી સર્વની ચિન્તા કરે છે ત્યાં સુધી શોક નિષ્કારણ છે. ”

પાગ્યાલીનો સ્વર આવવા લાગ્યો:

“ હરિ ! હરિ ! ત્યજીને ગયા તમે ;

“ હૃદયની વ્યથા શી પછી શમે ?

“ હરિ ! હરિસમાં સર્વ જાળ એ

“ રજનિમાં હણ્યાં બ્રહ્મરાક્ષસે ! ”

કુન્તીનો સ્વર સંભળાયો :

“ દુખ ન આમ તું ધાર, દીકરી !

“ હરિ તને ત્યજીને ગયા નથી.

“ હરિસમાં હણી જાળને, કદી

“ સુખ થકી સુતો વિપ્ર આ નથી. ”

પાગ્યાલી—“ પ્રિયતમા તું છે એવું કંઈ કહી

“ હિમગિરિશિરે મુજને મુકી !

“ મુકી ગયા પતિ પાંચ એકલી

૧. નરસિંહ મ્હેતાની લખેલો આ કડી છે. અર્થ—શેલડીના છોલ ઉતારતાં કૃષ્ણને છરી વાગીને લોહી નીકળ્યું તે વેળા પાંચાલીએ પોતાનું ખેરેલું વસ્ત્ર ફાડી તેના કડકાથી એ લોહી અટકાવ્યું ને તેના બદલામાં શ્રીકૃષ્ણે કૌરવસભામાં અણીની વેળાએ ચીર ઉપર ચીર પુર્યા, આમ જેની દત્ત વસ્તુને કૃણ આવ્યાં હોય તે “ દત્તકૃણીયેલ ” કામિની પાગ્યાલી જેવી કાણ છે ? ૨. હરિ એટલે સિંહ જેવા. ૩. અશ્વત્થામા તે બ્રહ્મરાક્ષસ.

“ શળ સમી, ગયા યુગ કંઈ વહી ! ”

કુન્તી— “ મુઝી તને, મુઝી સર્વ ભાઈને,
 “ શરીરી સંચર્યા ધર્મ ને હંચે;
 “ કુરુતણે કુળે ધર્મ ને ત્યજે,
 “ જીવી જીવી ધણું તે અંહી ઝુરે ! ”

પાંડ્યાલી— “ સ્મરણમાં નથી આવતો મને
 “ કંદોય તેમનો કંઈ અધર્મ ને !
 “ ફૂર સભા વીશે તેજ સંયમે
 “ સુરસમા જ ને શું અધર્મો તે ? ”

કુન્તી— “ દોઢરી, ડાહી તું; ધર્મની ગતિ
 “ ભુઝી ગઈ કંઈ હઈશ તું રતિ;
 “ કંઈ ભુલ્યા હશે બન્ધુ ચાર એ;
 “ ટચલી આંગળા ખોઈ ધર્મોયે. ”

પાંડ્યા— “ નથી ખમાતું આ સ્તન્ય-પાન ને,
 “ વળગી પાસ બે દુષ્ટ આ કરે;
 “ સુત જ હોત ને પાંચ જીવતા,
 “ ધરત મુજશું આ સમે દયા. ”

કુન્તી— “ દોઢરી, ડાહી તું! ધર્મની ગતિ,
 “ પુછી શ્રીકૃષ્ણને જાણી લે બધી.
 “ હરિ વસ્યો ગુહાકેશને ધ્વજે,
 “ નથી જ દુષ્ટ એ, ધર્મ નેઈ લે ! ”

પાંડ્યા— “ મુજ સુતો હણ્યા શત્રુ બ્રાહ્મણે,
 “ વળગી પાન એ સ્તન્યનું કરે ! ”

૧. દુર્યોધનની કૂરસભામાં પાંડ્યાલીનાં વસ્ત્રફરણને કાળે ધર્મરાજની આંખ ઉપરથી તેમની આસા સમજી જઈ, બાકીના ચાર ભાઈઓએ ક્રોધ વશ રાખ્યો અને પોતાની પરાક્રમશક્તિરૂપ તેજનો સંયમ કર્યો-પોતાનું સર્વ બળ, યુદ્ધનાં સાધન, અને રાજ્યસંપત્તિ પોતાના હાથમાં છતાં માત્ર ધર્મરાજની ઇચ્છાને વશ રહી, પોતાનું પરાક્રમ બતાવતાં અટક્યા-એવા ધર્મોએને અધર્મો કેમ કહેવા? ૨. કપિ, વાનર. ૩. અર્જુન.

“ નથી હું પૂતના, ના જ કૃષ્ણ એ,
“ ક્યમ જ દુષ્ટ એ જીવને હરે?”

કું -- “ દોંકરી, ડાહી તું; ધારની ક્ષમા;
“ કંઈક કર્મના યોગ એ થયા.
“ ગતિ પ્રભુ તણી કંઈ કળાય ના;
“ દિવ જીવે પીતો સ્તન્ય તુજ આ!
“ ગતિ જ સૂક્ષ્મ એ અંતરાત્મની,
“ પ્રકટ થાતી જ્યાં પાકતી ઘડી;
“ સમય પાકતો, ધર્મ પાકતો,
“ નરહરિ^૧ થતો પાકો તે છતો!
“ દોંકરી, ડાહી તું, ધૈર્ય ધારની!
“ પ્રભુ સમીપ તે, દૃષ્ટિ નાંખની!
“ યુગ ગયા, ગયા કલ્પ કોટિ કંઈ,
“ પ્રભુની દૃષ્ટિ તો છે જ જે હતી!”

અશ્વત્થામા ઉત્તરાનો વેશ લેઈ આમના ખાટલા ઉપર બેસે ને કપિની
નિન્દા ગાવા લાગ્યો.

“ કહું છું રોઈને ઓ પિતામહી!
“ સ્વજન આ કપિને ગણો નહી.
“ કપિ અને હરિ મુજ કાંતને
“ મુકી રણે ગયા, લેઈ પાર્થને;
“ હૃદયના ઋણુ પાર્થનો લઈ
“ રથ, ગયા કંઈ માર્યોએ હરિ!
“ કપટજાળ તો ફેરવે રચ્યું!
“ હતું અઝાણું શું વિશ્વનાથનું?
“ ક્યમ જ નાથને એકલા મુકી,
“ સમય સાર્ધીને, એ ગયા સુધી^૨!

૧. નરસિંહ, નૃસિંહ, વિષ્ણુ. ૨. ભોળા. ૩. માર્યો એટલે માયાવી, કપટી
હરિ શબ્દના બે અર્થ થાય છે, વાનર અને કૃષ્ણ. અભિમન્યુને યુદ્ધ કરવું
પડ્યું તે જોઈને હરિ એટલે કૃષ્ણ સારથિ અને હરિ એટલે ધ્વજ ઉપરનો
કપિ, એમ બે હરિ અર્જુનના રથને દુરુક્ષેત્રમાંથી અન્ય કાર્યને માટે લેઈ
ગયા. ૪. સુધી એટલે સુખદિવાળા.

“ જરૂર જાણુજો, ઓ પિતામહી !

“ જરૂર જાણુજો, મહારી માવડી !

“ કપટમાં રમે કૃષ્ણ ને કપિ,

“ સ્તનથી લે કપિ પ્રાણુને સુશી ! ”

પાખ્યાલીએ આંખ ઉઘાડી, પણ માંહીનાં આંસુને લીધે જોઈ શકી નહી, ને આંખ પાછી મીંચી. કુન્તી તે જોઈ રહી પાખ્યાલીને માથે હાથ દેરવતી બોલવા લાગી.

“ દોંકરીં ડાહીં તું ! દુઃખમાં હુલી ;

“ કપટ—ઉત્તરા આ ! ન જ ભુલી ;

“ ભગિનીની કુળે દૈત્ય જન્મીયો ;

“ હરિ જ જગતા ! દેહીં એ દોંધો !

“ કુરુકુળે ઉગ્યો શત્રુ ધર્મનો,^૧

“ ભરીં જ લોહીંથી પૃથ્વીને રમ્યો !

“ હત જણી હણ્યો જન્મતાં જ જો,

“ જીવત પૃથ્વી ને યુગે સત્યનો.^૨

“ કુરુકુળે ઉગ્યો વૃક્ષ ધર્મનો,^૩

“ જગતીં જીવતી સંપીને ગયો.

“ ભગિની—પુત્રને જો હરિ હણે,

“ હત સુગર્ભને તે જ પ્રાણુ દે^૪ !

“ કુરુસ્થળે ઉગ્યો દ્રોણનો જયો^૫ !

“ જીવીં જીવી રમે ધ્વંસ વિશ્વનો !

૧. અભિમન્યુ પૂર્વ જન્મે અસુર હતો તે પાંડવકુળમાં જીવવો યોગ્ય નહી એમ ગણી એના મૃત્યુનો પ્રસંગ હરિએ આણ્યો ને તદનુસાર મામાએ ભાણેજ મરાવ્યો—સગપણ કરતાં ધર્મ વધારે ગણ્યો. ૨. દુર્યોધન ૩. દુર્યોધનને જન્મકાળે વ્યાસ મુનિએ પૃતરાષ્ટ્રને અને ગાન્ધારીને મૂચવ્યું હતું કે આ પુત્ર અધર્મ વર્તનારો અને તમારા સર્વ પુત્રના અને લોકના સંહારનું મૂળ થશે માટે એનો અત્યારથી જ ધાત કરો. પુત્ર—વાસનાવાળાં માતાપિતાથી આ રાજધર્મ ન પળાયો અને વ્યાસની વાણી ફળી. ૪. ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર. ૫. જો કૃષ્ણે પાંડવોના મંદિરમાંથી અધર્મરૂપ અભિમન્યુને મરાવ્યો તે જ કૃષ્ણે એની સ્ત્રીના પરીક્ષિતરૂપ ગર્ભને અશ્વત્થામાએ મારેલો સજીવ કર્યો. એ એ કાર્ય ધર્મને માટે કરનાર શ્રીકૃષ્ણ એક જ હતા. ૬. અશ્વત્થામારૂપ દ્રોણ—કવચ.

- “ કુરુસ્થળે ઉગ્યા વૃક્ષ ધર્મનો,^૧
 “ નમી નમી બધા વિશ્વમાં ખીલ્યા !
 “ કુરુકુળે મુવો શત્રુ ધર્મનો,^૨
 “ જીવી જીવી ધરે ધર્મ પ્રેતનો !
 “ પવનરૂપ એ સંચરે બધે !
 “ ડર ન, દીકરી ! દ્વસ્ત એ થશે !
 “ કુરુકુળે ઉગ્યા દેવવૃક્ષ^૩ જે,
 “ નમી નમી બધા યુગમાં ખીલે !
 “ બળથી આપટે વાયુ તેમને !
 “ અમર વૃક્ષ એ આપટયા વધે !
 “ ભરતવર્ષની માત ! ધર્મની
 “ દિવિજ દેવી^૪ તું ! પૂજ્ય દીકરી !
 “ નયનપદ્મને કંઈ ઉઘાડતે !
 “ પવન વાય આ સ્પર્શી^૫ પાર્યતે !
 “ ઉઠ તું, દીકરી ! જો, કિરીટીનો^૬
 “ રથ ક્ષિતિજમાં દૂર એ ઉભો !
 “ ફરફરે કપિ-હસ્તમાં ધ્વજ !
 “ સુભટ સારથિ એ ઉભા અજન્મા^૭ !”

આ સ્વર બંધ પડ્યા ત્યાં નીચેથી હનુમાનનો સ્વર સંભળાશે.

- “ મહારે એક શ્રદ્ધા છે રામની સાચી !
 “ જેણે પાળ જગમાં છે ધર્મની બાંધી.
 “ પ્રભુ એક; જુદાં ધરે બહુ નામ,
 “ મહારે સર્વનામમાં એક જ કામ.
 “ વહો હું સ્કન્ધે લઈ રામસીતા;
 “ વહી સ્કન્ધે પાળના શૈલની શિલા.
 “ વહી સ્કન્ધે કિરીટીની મ્હું પતાકા;
 “ ચીસો પાડી સુભટ કુરુના ઢાળ્યા.
 “ હાથીકેશ રણમાં વહે રથ જ્યારે ,

૧. પાંડવરૂપ. ૨. દુર્યોધન. ૩. પાંડવો. ૪. સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલી તે દિવિજ; ધર્મરાજની દેવી—તે પટરાણી. ૫. કિરીટી=અર્જુન. ૬. ન જન્મેલા; કૃષ્ણ. ૭ શ્રી કૃષ્ણ.

“ હુનૂમાન હુરિકેતન ધ્વજ ધારે!
 “ ફરે ચક્ર કાળનાં ગોળ ગતિમાં,
 “ આબ્યો કાળ એ નો એ આ ધરતીમાં.
 “ આબ્યા રામ દ્વિજ અદૃશ્ય-શરીરી,
 “ પ્રદક્ષિણ કરતા રથ લઈ કિરીટી!
 “ આપે મને સારથિપણું પ્રભુ એનું;
 “ રણક્ષેત્ર ચોમગ દીસતું મગ્ધેલું !
 “ કુરુક્ષેત્ર એ રણમધ્ય રહેછે,
 “ ચારે પાસ અર્જુનનો રથ વહે છે.
 “ મહારથિ બહુ બહુ, યુદ્ધે, ધસેછે,
 “ કુરુક્ષેત્ર ચક્રનો અક્ષ બનેછે.
 “ કૃષિ, રીંછ, ને અન્ય કંઈ કંઈ પ્રાણી.
 “ કુદે કૃષિકેતનનો રથ તાણી.
 “ સોંપી મને તેવે સમે પટરાણી,
 “ કુરુવીર ખેડે સમુદ્રનું પાણી.
 “ રાતાં બેયાં સીતા અશોકની નીચે,
 “ પાંચાલીનો રાખું પલંગ હું ઉંચે.
 “ ધરતી પર યુદ્ધ મચે આજ જ્યારે,
 “ દેવીને કૃપણ નહી બાણ ત્યારે.
 “ એને ઉરે દુઃખ પુરાણ જ દીસે,
 “ ખેંચુ વાયુરથની લગામો હું રીસે.
 “ ખેંચી પાંચે બન્ધુઓને હવે આણું,
 “ જાણું મહે કો કાર્ય મુક્યું નથી જાણું ! ”

આ ભક્ત ચિરંજીવનો સ્વર સાંભળી પાંચાલીના પલંગ આગળથી સર્વ નીચે ઉતર્યા તો પાંચાલીના પલંગથી છેક પૃથ્વી સુધી લાંબા લાંબા તારની જાળી ગુંથવામાં રોકાયેલી હુનૂમાનની મોટી જીવતી મૂર્તિ દેખાઈ. એ જાળીના કેટલાક તાર ઠેક સમુદ્રની પેલી પાર સુધી આ પલંગને સાંધી દેતા હતા અને તેના ઉપર મોટાં મોટાં બહાણો, આગખોટો અને વીજળીના ચમકારા ચાલતા હતા અને આવજન કરતા હતા. કેટલાક તાર ઉપર સેના, રૂપા, અને મણિમુક્તાના મૂલ્યવાન ભંડાર સરતા હતા તો કેટલાક

ઉપર રુ, કાપડ, સુતર, અને વીલાયતી દેશી માલની અનેક જાતો જે પાસ ખેંચાતી હતી. કેટલીક વાર તો ચારે પાસ સમુદ્રના તીર ઉપર ને બંદર પર અનેક રચનાઓથી આ તાર ઝુલતા હતા તે અગ્ન્યસ્વના ચમત્કારોથી દીવાળીની પુલકણીઓ પેઠે અથવા અગ્નિખેલ—આતસખાજી—નાં ઝાડો પેઠે દૃષ્ટિમર્યાદામાં પ્રકાશ પણ રૂપ, રંગ તે આકાર પામતો હતો અને અનેક શક્તિયો, વૈભવ, અને ચિત્ર ભરતો હતો. આ સાગરતીરની વચ્ચેના પ્રદેશમાં ખુણે ખુણે મ્હોટી મ્હોટી અગ્નિરથ—આગગાડી—ની હારકટારો, કાડીયોની હારો પેઠે, ઉભરાતી હતી, દેશ અને કાળનાં અંતર દૂર કરતી હતી અને મનુષ્યોને, માલને, અને ખુદ્ધિઓને પણ પ્રવાસ કરાવતી હતી, ફેંકી દેતી હતી, ફેરવતી હતી, તીવ્ર કરતી હતી ને તેમનાં મૂલ્ય વધારતી હતી. ચારે પાસ પર્વતો ઉપર ને સમુદ્રોમાંના દ્વીપો ઉપર, મેદાનમાં ને ખીણોમાં, અરણ્યોમાં ને નગરોમાં, નગરોમાં ને ગામડાંઓમાં, આંગળે વહેડે ગણાય એટલા દેખાતા પણ સંખ્યાગર્ભ વાનર માળીયો અનેક જાતની મ્હોટી વાડીયો રચતા હતા અને તેમાં અનેક પુષ્પો, ફળો, અને વૃક્ષો ગોઠવતા હતા તેનું ચિત્ર પાંચાલીના પલંગની અને ભૂમિના મધ્યભાગે, કાંચ જેવા થયલા વાતાવરણમાં, પ્રતિબિમ્બિત થતું હતું. સંસ્કૃત અને હિન્દુ ગ્રંથો વિદ્યાઓના સુવાસ ચારે પાસથી પવન ખેંચી આણતો અને છેક પાંચાલીના પલંગ સુધી લેઈ જતો હતો. વેદના અર્થ અને ઐતિહાસિક તારતમ્યનો ઉદ્ધાર કપિલોકને હાથે થઈ પશ્ચિમ પવનની લહરીઓમાં તરતો તરતો પવિત્ર વારાણસીના વિદ્વાનોના કાનમાં આવવા લાગ્યો હતો. શાસ્ત્રોના બોધ વારાણસીઆદિ સ્થાનોમાંથી કપિલોકના દેશ ભણી એ જ પવન લેઈ જતો હતો. ઠેકાણે ઠેકાણે રાજકીય વિષયોમાં કસરત કરવાનાં તાલમખાનાંના તંત્રુઓ અને અખાડા ઉઘાડી હવામાં જમાવવામાં આવ્યા હતા. કેટલેક સ્થાને વસુન્ધરા પૃથ્વીના અંતર્ભાગ ઉઘાડી તેમાંની મૂલ્યવતી ધાતુઓનાં પ્રદર્શન સર્વને દૃષ્ટિગોચર કરવાનાં સ્થાનક રાખવામાં આવતાં હતાં. આ તારોમાં, વાડીઓમાં, સુગન્ધી પવનના પ્રવાહોમાં, સમુદ્રોમાં, તંત્રુઓમાં, અખાડાઓમાં, અને પૃથ્વીના અંતર્ભાગમાં, આ વિસ્તીર્ણ દેશની અનેક રંગી ઘાડી મ્હોટી વસ્તી કપિલોકના આકર્ષણથી ખેંચાતી હતી, પોણુ પામતી હતી, કળાઓ શીખતી હતી, દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરવાના માર્ગ જાણી લેતી હતી, રાજ્યવ્યવસ્થાને પામતી હતી, એકાકાર સર્વ સામાન્ય જનસમુદાય રૂપ મહાસાગરનું રૂપ પામતી હતી, અને પવન અને ગુરુતાકર્ષણને બળે સમુદ્રના તરંગો જેવા પછાડા મારતી હતી. અશ્વ-

ત્યામાના મેળાને સ્થાને આ ભવ્ય ચિત્ર કુરુક્ષેત્રના છેડાથી છેડાસુધી ખડું થયું, અને પાંચાલી ચતી સુતી હતી તેના ઉપલા ભાગના આકાશમાં આ ચિત્રનું પ્રતિબિમ્બ વાદળા પેઠે તરવા લાગ્યું અને ચતી સુતેલીની આંખોમાં પેંસવા લાગ્યું. એ વાદળું મ્હોટું થવા લાગ્યું તે છેક હિમાલયના શિખર ઉપર સુન્દર આરસા જેવા બરફના ખડકોમાં તે થાંભલાઓમાં, ટોઈ રમણીય ભવ્ય ચિત્રના પ્રતિબિમ્બ પેઠે, વ્યાપવા લાગ્યું.

આ સર્વ ચિત્રની વચ્ચેવચ્ચ ને છેડાઓ ઉપર અનેક ચતુર કપિલોક દોડતા દેખાતા હતા. માત્ર એકલો હનુમાન એ સર્વના મધ્યખિન્દુમાં પાંચાલીના પલંગ નીચે, ઘડીમાં આ સર્વ નાટકના સૂત્રધાર પેઠે-કવિ પેઠે, ઘડીમાં યોગસ્થ યોગી પેઠે, ઘડીક સામાન્ય શ્રમજીવી-મજુર-પેઠે, ઘડીમાં ટોઈ સેનાના સેનાપતિ પેઠે, આ સર્વ ચમત્કારોથી ભરેલા વાતાવરણને વીજળીથી ભરતો હતો, અને એ વાતાવરણમાંના મેઘને ઘસડતો ગર્જવતો વર્ષાવતો હતો.

સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ આ સુન્દર ચિત્ર જોઈ આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ થયાં, આનંદમાં લીન થયાં, અને અશ્વત્થામાનું દુઃખ ભુલી ગયાં. હનુમાને ઉત્સાહમાં આવી કહ્યું.

“માનવીઓ ! હું શ્રીરામની આજ્ઞાથી આ સર્વ સૃષ્ટિને રચું છું. રામાવતારમાં અમારા લોકે સમુદ્ર ઉપર પાળ બાંધી હતી. આ યુગમાં આખી પૃથ્વી ઉપર અર્જુનના રથને ફરવાને-આ તાર ને સડકો અમે બાંધીએ છીએ ને સર્વ સૃષ્ટિને સાંધી લેઈએ છીએ. આ દેશની પાંચાલીની પ્રસન્નતાને માટે અને એની પ્રાચીન સંસ્કારિણી મહાપ્રબંનના કલ્યાણને માટે આ મહાયજ્ઞ કપિલોક સાથે છે તેનો હું હોતા છું !”

આ વચન સાંભળી પોપટ બોલી ઉઠ્યો :

“કપિરાજ ! તમે આ સુન્દર ચિત્ર બતાવ્યું પણ તે કેવી ભિત્તિ ઉપર દ્હાડેલું છે તે દર્શાવ્યું નથી. અહો ચિરંજીવ ! સૈવેયં તવ ચિત્રકર્મ-રચના ભિત્તિ વિના વર્તતે. તમારા કપિલોક આ દેશનું શું કલ્યાણ કરે છે જો ? તમે ચિરંજીવ છો પણ નિત્ય નથી; ઉદય-અસ્તના કાળચક્રના ચીલા ખદાર નથી. એવો કાળ આવશે કે પેલા પહાડ પાછળના રીંછ-લોક સાથે તમે લહડી મરશો ને તેને પહોચી નહીં વળો તો અમારું પોતાનું રક્ષણ કરવાની અને તમને સહાય થવાની અમારી શક્તિ તમે જાતે નષ્ટ

૧ મુદ્રારાક્ષસ-“આ લહારી ચિત્રકર્મરચના ભીંત વગરની-ભાંચ વગરની-છે.” ચિત્ર છે પણ માત્ર પત્રનમાં દ્હાડેલું છે.

કરી છે. તમારી શક્તિની મર્યાદા આવશે ત્યારે અમારી પાસે તમને અપ્રુટ સહાયતા આપવાની શક્તિ તમે નષ્ટ કરી છે એટલે તમે સહાય વિના કેટલા શત્રુને પહોંચી વળશો ? તમારા ચિત્રને ભિત્તિ નથી ને તમારા પુરેલા રંગ પાણીમાં ને પવનમાં ઢોળાય છે !”

હનૂમાને ઉત્તર ન દીધો પણ પશ્ચિમમાંના આઘેના અંધકારમાંથી કંઠાર તીવ્ર સ્વર સંભળાયો.

“અમે અમર છીએ. અમે અમારું રક્ષણ કરવા ને તમને વશ રાખવા સમર્થ છીએ ! સર્વ મહાસાગરોમાં તરંગે તરંગે ને ખડકે ખડકે કપિલોક ગર્જે છે ને અર્જુનનો રથ તાણે છે—એ અર્જુન કપિલોકથી છે, કપિલોક અર્જુનથી નથી. તમારા જેવાં તો ઘણાંક પક્ષિનાં ટોળાં અમે ચગદી નાંખ્યાં છે !”

પૈાપટ—હનૂમાનજી, સાંભળો.

હનૂં—જે અશ્વત્થામા તમારે ત્યાં છે તેના જેવો કપિ દુર્યોધન અમારે ત્યાં છે તેની આ મિથ્યા ગર્જના છે.

પૈાપટ—મિથ્યા છે, પણ અમારા કાનમાં વાગે છે, અમારાં કાળજાં ને કુદાવે છે, ને અમારાં લોહીને ઉકાળે છે. એના વેગથી—જુવો—આ મહારાં પીછાં ખરી પડે છે !

હનૂં—વિષનું ઔષધ વિષ. તમને આનો ઉત્તર દેવા સ્વતંત્રતા છે !

પૈાપટ—સાંભળ રે દુર્યોધન ! શાને માટે અહંકાર કરે છે ? જે અર્જુન તારા દેશને અમારે માથે ચડાવે છે તે અમારા દેશમાં આવશે.

અદૃષ્ટ દુર્યોધન—અમારા બાહુબળમાં અમારો યોગ્ય અહંકાર છે. પાંડવો જગતનું કલ્યાણ કરશે પણ રાજ્ય તો દુર્યોધન જ કરશે—ને—અર્જુનના બળથી આશા ધરનાર માનવીઓ ! તમારાં શરીરમાં સત્ત્વ નથી, તમારા હાથમાં અસ્ત્ર કે શસ્ત્ર કંઈ નથી, તમારા ધરમાં દ્રવ્ય નથી, સંસારનું ઋતુ એવું છે કે વનસ્પતિ પ્રાણીના પેટમાં જાય, કુદ્ર પ્રાણીઓ વીર્યવાળાં સત્ત્વોના જઠરાગ્નિમાં જાય, અંતે વીર્યહીન પ્રજાઓ વીર્યવતી પ્રજાઓનું દાસત્વ કરી ધીમે ધીમે કાળને વશ થાય.

પૈાપટ—તેનો ન્યાય કરનાર તમને થોડી પળમાં દૃષ્ટ થશે. પણ તમે કંઈ ન્યાયને માનો છો કે નહીં ?

અં દુ—ન્યાય એ પાંડવવાદીનો દમ્ભ છે ! તમારું સર્વસ્વ અમે નહીં લીધું હોય તો લઈશું ને અમે નહીં લઈએ તો બીજું કોઈ લેશે.

પોપટ૦—હાસ્તો, દુર્યોધન ! સરત રાખજે કે તું કુરુક્ષેત્રમાં ઉભો ઉભો ઉચ્ચાર કરે છે—ને પાગ્યાલીનો બીજ વાર પરાભવ થાય છે.

અંદુ૦—એ તો કેટલી વાર થયો ને થશે ! તું જોતો નથી કે અમારામાંનો અશ્વત્થામા હજી તમારે ત્યાં જ ચિરંજીવ છે ? તમારા તો નથી પાંડવ ને નથી કૌરવ ! એ તો અમારો શેતાન ને ઝરથોસ્તનો આંચમન્યુ ! એનાથી અમે જીત્યા ને જીતીશું ! તમે તો કુરુક્ષેત્રની માટી છો ને કૌરવપાંડવોના યુદ્ધકાળે તેમના પગ નીચે કણુકપેઠે મસળાવા યોગ્ય છો. પાંડવો અમારે વશ છે ને તમારી તેમને પરવા નથી !

હનૂ૦—દુર્યોધન ! હું તને કહું છું કે કુરુક્ષેત્રની માટી મસળવાની વેળા આવશે તો તેમાં પ્રથમ લોહી આપણા લોકનું, પાણી પેઠે, રેડાશે. પણ આ આહ્યુગમાં આ આહ્યુનો દેશ તો આ ક્ષેત્રમાં પડેલાં દીટોડીનાં બચ્ચાં પેઠે જીવશે !

“ Let the sword of the world be brandished as it may,

“ It cannot cut one vein without the permission of God.”

પોપટ૦—આ તમારા દુર્યોધનમાં ને વાલીમાં શો ફેર છે ?

હનૂમાન—દુર્યોધનમાં અહંકાર, મમતા, અને પશુદ્વેષ ત્રણ અવગુણ છે. વાલીમાં અહંતા અને મમતા બે છે. કર્ણમાં મમતા નથી પણ અહંકાર છે. પાંડવોમાં તેમાનું કંઈ નથી.

અંદુ૦—આ સંસારમાં એકનું જઈ ને જ બીજાને આવે છે, અને ઘોડાઓની સરત પેઠે એક લક્ષ્ય શોધવા અનેક ઘોડાઓ દોડે છે—એ

૧. મરાઠા અને મુસલમાનો વચ્ચે પાણીપતનું યુદ્ધ થયું ત્યારે એ સ્થાનમાં એક ટીટોડીએ મેદાનની વચ્ચોવચ માળો બાંધી બચ્ચાં મુક્યાં હતાં. આ જગાએ રણજંગ ખરેખરો મચ્યો હતો તે વખત એ, ટીટોડી ને તેનો નર, જે પક્ષીનું બેડું, સર્વ ચોક્કાઓના માથા ઉપર આ સ્થાને બચ્ચાં કરતું હતું. તેમણે પૃથ્વીપર બાંધેલા માળા ઉપર ઈશ્વરેચ્છાથી યુદ્ધમાંના એક દાર્થીનો ઘંટ તુટી પડ્યો હતો અને તે ઘંટને તળીએ અને વચલા ભાગમાં આ માળો અને બચ્ચાં ઢંકારી ગયાં હતાં ને ઘંટના છત્રને લીધે ચોક્કાઓના અને તેમનાં વાહનોનાં પગલાં તળે છુંદારી જવામાંથી બચ્યાં. એક યુદ્ધ થઈ રહ્યું ત્યારે કોઈએ ઘંટ ભેઈ લીધો ને તે ઉપર ભગવાં રંક નરમાદ પોતાનાં બચ્ચાં પાસે જઈને બેઠાં. આવી કથા છે.

ઘોડાઓમાં અહંતા ન હોય તો આ સરત બંધ પડે અને સર્વની પ્રવૃત્તિ અને તેની સાથે જીવનવૃત્તિ બંધ પડે. મમતા એ પ્રીતિનું મૂળ છે, ઉદ્યોગની તે આગ્રહની પોષક છે, શક્તિ અને જ્ઞાના પરસ્પર પ્રમાણની રક્ષક છે, અને એ રક્ષણથી તે પોષણથી જ અહંતા સફળ થાય છે. પશુદર્પ હુંકાર એ યજ્ઞમાં સોમપાન છે, એ રણમાં શંખનાદ છે, તે એ સંસારનું સત્ત્વ છે. હનૂમાને કરેલા એ સર્વના ત્યાગથી આવા નિર્માલ્ય પોષકો પણ આપણા શરીરમાં ચાંચો મારવા શીખશે.

હનૂમાન—અહંતા, મમતા, અને દર્પના બળના પક્ષવાદી ! જે અંધકાર સરોવરમાં ભરાઈ પેંસી તું આ કદોર વાક્યોથી સાધુજનોને મર્મપ્રહાર કરે છે તે તું ત્હારા સરોવરમાંથી બહાર આવી પ્રકટ થા; અને આપણા દેશમાં કે આ કુરુક્ષેત્રમાં પ્રકટ થઈ પછી આ દુષ્ટ ઉચ્ચાર તું કરે નહી ત્યાં સુધી અમે ત્હારી ઉપેક્ષા જ કરીશું. ત્હારી તારા ત્હારા દેશમાં વાલી કે સુગ્રીવ બેમાંથી જે વિજયી નીકળે છે તેને વર છે ત્યારે કુરુક્ષેત્રની પાંચાલી ધર્મને તે તેનાં બંધુઓને જ અમર સૌભાગ્યથી વરેલી છે! એ ભાઈઓએ અને પરમાત્માની ઇચ્છાએ એને સર્વ કાળમાં બચાવી છે તે તેને હજી બચાવશે. મ્હારા ત્હારા જેવા અનેક ચિરંજીવીયોનાં આયુષ્ય મળી આના આયુષ્યથી હુંકાં થાય છે તે ગણીજો. ઇંદ્ર, ઓમ, રોમ, બાળીલોન, બ્રહ્મા ઇંદ્રાવન, સર્વ આગીયા કીડાઓ પેઠે ન્હાની મ્હોટી રત્નિમાં પ્રકાશ પામી અસ્ત થઈ ગયાં છે તે આજના યુરોપને પણ બહુ કાળ થયો નથી—જેણે તેણે ચારસો પાંચસો વર્ષના પલકારા સુધી આંખા ઉઘાડી રાખી છે ત્યારે આ ઉપરની પાંચાલી આ સદ્ગત પહેલાં જન્મેલી તે હજી સુધી આયુષ્યમતી છે. એવા દીર્ઘતમ આયુષ્યમાં ઈશ્વરનો કંઈક ગૂઢ મહાન મર્મ જ રહેલો હોય છે.

આકાશમાં બીજો સ્વર થયો—કુન્તી ઉપરથી બોલતી હતી.

“ એ જ સત્ય છે—દુર્યોધન ! એ જ સત્ય છે. તું મને ઘેલી ગણ, “ તો હોય તો ત્હારી માતાને પુછજે—કે જેણે તને માત્ર યત્તો ધર્મસ્ત- “ તો જવઃ એટલા જ શબ્દથી આર્શીર્વાદ આપ્યો હતો. મને ઘેલી ગણી “ મ્હારા શબ્દ સાંભળ્યા ન સાંભળ્યા ન કરીશ.

“ Lay not that flattering unction to thy soul,

“ That not thy trespass, but my madness, speaks.”

“ Know that even in thy country the truth-seers of

“ history and social evolution have realised that the
 “ best guarantee for political prosperity in a nation
 “ is the growth of the sense of Duty among its
 “ individuals ; and, long before that sense was born
 “ in thy country, it was fully recognised in this
 “ country with successful yearning by my lord and
 “ husband that high Duty was to be the eldest and
 “ ruling one among the five Sovereign Spirits whom
 “ he had brought down from Heaven to succeed to his
 “ glorious inheritance. Nay, the very mother of those
 “ who then represented thy party could only venture
 “ to bless this Duty—this Dharma—with success, and
 “ could not put in a single word to bless thee and
 “ thy numerous crew in that terrible conflict which
 “ then shook the earth and has so often been repeated
 “ in this battle-field with a singularly uniform result.
 “ Short-sighted flash of the National Ego ! In vain
 “ dost thou believe that India is doomed to destruction.
 “ Thou art bound and destined, in spite of thy
 “ deep-drawn grunt, to take India up the heights of
 “ Progress until you can both co-operate in further-
 “ ance of the common weal of the still vaster world.”

“ પુત્રી પાખ્યાલી ! આ દુષ્ટનાં કંઠેર વચનનું અહણુ કરજે પણ ગભ-
 રાઈશ નહીં ! એવાં વચનથી તું સચેત થજે—એ તો માતલિ દુષ્ટ-
 તના મિત્રને પકડી સંતાઈને બોલતો હોય એમ જ સમજજે ને સચેત
 થજે ! પુત્રી તારી પ્રબળ અનાથ નથી ! એ દુર્યોધનની નીતિ સર્પરૂપ
 હશે તો તારી પાસે પુષ્પમાલા થઈ જશે ! ”

કુમુદ—કુન્તીમાતા, ઈંગ્રેજ બોલે છે તે નવાઈ જેવું નથી ?

સર—સિદ્ધનગરમાં સર્વ ભાપાઓ સર્વને સાધ્ય થાય છે.

પાખ્યાલી—માતાજી ! હું આર્યપુત્રોની છાયાઓને સામે હિમાચલના
 વિમરાશિ ઉપર દેખું છું.

કુન્તી—હા. પશ્ચિમ સાગર ઉપર તેઓ ફરે છે ને હનૂમાને ત્હારા પલંગ નીચે ગોઠવેલા યન્ત્રને બળે કૌઞ્યરન્ધ્ર ઉપર તેમની છાયાઓ પડે છે. બહુ રમ્ય મૂર્તિઓ તેમની દેખાય છે.

પાઞ્ચાલી—ઓ મહારા કનિષ્ઠ પ્રાન્ત સ્વામી સહદેવ! તમે ક્યારે આણી પાસ આવશો?

સહદેવની છાયા છેટે બોલી હોય ને તેનો પ્રતિધ્વનિ થયો હોય તેમ સંભળાયું.

“પાઞ્ચાલી! થોડા કાળમાં આપણો યોગ નિર્મેલો છે. જે શકુનિ મહારી ગોસંખ્યતામાં ભુલો પડાવે છે તેનો પ્રતીકાર કરવા હનૂમાને આ દેશમાં આ મહારી પ્રતિમા પાડી છે ને એ પ્રતિમામાં જીવ મુકવાની શક્તિ પ્રથમ ભગવાન્ ભૃગુપતિની છે, ને પછી હનૂમાનની છે. તું જુવે છે કે ત્હારા રાજભંડારના આય-વ્યયના ચિત્રની વચ્ચેવચ્ચ મહારી છાયા પડી છે—ને હનૂમાન મને ખોતાના કપિલોકનાં “બજેટ” સાથે પ્રકટ કરે છે ને ત્હારી પ્રજા એ છાયા આગળ રમત રમતાં શીખે છે. પણ જ્યાં સુધી મહોટા ભાઈઓ ત્હારી પાસે આવી શકતા નથી ત્યાં સુધી મહારી ગતિ અશક્ય છે. બાકી આટલા આટલા મ્હેન્છો ઉત્તરમાંથી આ દેશમાં આવી ગયા તેમાંથી કીયા નરે ત્હારી પ્રજા પાસે આ નાટકનો પડદો ઉઘો કર્યો છે? દેશી કે પરદેશી કીયા રાજાએ ખોતાના રાજભંડારમાંના રથનાં ચક્કને, કે અશ્વને, કે સારથિને ત્હારી પ્રજાનો હાથ અડકવા સરખો દીધો છે? આજ સુધી આ ધર્મવિપયમાં જે ધર્મ ચલવવા કોઈ રાજાની આ ભૂમિમાં છાતી ચાલી નથી તે ચલવવા હનૂમાને કપિલોકને આટલે સુધી પ્રેર્યો છે તો એવો કાળ આવશે કે મહોટા ભાઈઓ અંહી આવશે તેની પાછળ હું પણ મહારે ક્રમે આવીશ ને મહારાં અનેક રૂપની છાયાઓ તને સ્પર્શવા લાગી છે, તેને સ્થાને આ શરીરે ત્હારા મન્દિરમાં યથાધર્મ વાસ કરીશ અને આપણી સ્થૂલ સૂક્ષ્મ પ્રીતિનાં ફળ આપણે ભોગવીશું! પાઞ્ચાલી! લાંબો વિયોગ વેઠ્યો છે પણ કુન્તીમાતાના આશ્રયથી તું તે વેડી શકી છે. તો થોડી વધારે વેળા ધૈર્ય રાખ અને ત્હારા પ્રાન્ત પતિ ન્હાના સહદેવનું ગણિત ત્હારા હૃદયમાં આશા પૂરો કે—

“ 'શાપાન્તો નૌ મુજગંશયનાદુત્થિતે શાર્કપાળો ।

શેષાન્માસાન્ ગમય ચતુરો લોચને સીલયિત્વા ॥ ”

૧. મેઘદૂત. “આપણો વિયોગ જે શાપથી થયેલો છે તેનો અવધિ નારાયણ શેષશાયી શેષ ઉપરથી જાગે ત્યાં સુધી છે. એ અવધિ ચારમાસ પછી સમાપ્ત છે - તે બાકી રહેલો કાળ આંખો માંચીને ગાળી નાંખ! ”

આ વાક્ય પુરું થયું કે એ છાયા એક પાસે ખસી ગઈને સટે રૂપવાન સુંદર નકુલની છાયા, પાખ્યાલીના પલંગ ઉપર આવી, એના હૃદય ઉપર પ્રસરવા લાગી ને એના કાનમાં પ્રથમ ગાવા ને પછી બોલવા લાગી.

“ ‘પથ્થાન્નવાં વિરહગુણિતં તં તમાત્મામિલાષમ્ ।

નિર્વેશ્યાવઃ પરિણતશરચ્છન્દ્રિકાસુ ક્ષપાસુ’ ॥ ”

“ મહારા મન્દિરમાં ત્હારા વાસને કાળે આપણે કેવી કેવી કળાઓથી રમતાં ! એ કાળ ફરી આવશે ! બુદ્ધાવતાર પછીના કાળમાં આપણે આ દેશમાં કેટલો કાળ વિહાર કરેલો છે અને આજ સુધી એ વિહારનાં કેટલાં કેટલાં સ્થાન આ દેશમાં હજી મનુષ્યોને આશ્ચર્યમાં નાંખે છે ? મુસલમાનોના કાળમાં પણ આપણે છેક ત્રિયોગી રહેલાં નથી, ને આ યુગમાં તો ત્હારા પલંગ નીચે આપણા યોગને માટે કેટલી કેટલી રચનાઓ અને સામગ્રીઓ કરી મુકી છે તે તું નીચે ઉતરે ત્યારે જોજો. અરે ! હું ત્હારી પાસે તરત આવું ને કંઈ કંઈ અભિલાષ રચું ને પૂર્ણ કરું ! પણ શું કરું ? મોટા ભાઈઓ આવે ત્યાં સુધી તો મહારા ચરણ ચાલે એમ નથી એટલું જ નથી પણ મહારાં સહોદર ન્હાના સહદેવને પુછ્યા વિના, એને મુકીને, કે એનું કલ્યાણ થતા સુધી, હું એકલો ત્હારી પાસે આવી શકું એમ નથી ! હાલ તો તું મહારી છાયાથી જ સંતોષ પામજો ને આપણા શૃંગારગૃહને માટે હનૂમાન જે જે ચિન્તાઓ કરે છે તેનું અનુમોદન કરજો ! ત્હારું સ્તન્યપાન કરવા એ આવે ત્યારે અકળાઈશ નહીં, પણ સહદેવના આગમ માટે શી શી રચનાઓ કરવી તે ધીમે ધીમે હનૂમાનના કાનમાં સૂચવજો ! બાળક સહદેવના કલ્યાણ પછી જ મહારું કલ્યાણ સંભવશે. પાખ્યાલી ! મહારી પ્રીતિનો વિશ્વાસ છોડીશ નહીં—હું બધા અસ્તાચલ ઉપર રાત્રિ દિવસ રૂંધા કરું છું પણ કુરુક્ષેત્ર ભણીથી હિમાલયનો પવન આવે છે તે વેળા—

“ ‘આલિન્ગ્યન્તે ગુણવાનિ મયા ને તુષારાદ્રિવાતાઃ ।

“ પૂર્વં સ્પૃષ્ટં કિલ્લ યદિ ભવેદક્લમેભિસ્તવેતિ ॥ ”

૧. મેઘદૂતઃ “ આ કાળ વીતશે તે પછી, વિરહથી ગુણિત થયેલા—ગુણાકાર પામેલા—પેલા કંઈ કંઈ આપણા અભિલાષો છે તે સર્વ અભિલાષોને શરદની પૂર્ણિમાની પારથામ પામેલી ચંદ્રિકામાં આપણે સિદ્ધ કરી—દમ્પતીરૂપે—ભોગવીશું ! ” ૨. મેઘદૂતઃ “ ઓ ગુણવતી ત્રિયા ! હિમાલયમાંથી આવતા પવન પ્રથમ ત્હારા અંગનો સ્પર્શ કરીને આવ્યા હશે એનું અણી હું તેમને આલિંગન દેઉં છું. ”

નકુલનો સ્વર બન્ધ પડ્યો, ન છાયા આગળ ચાલી. તેની સાથે પવનના ઝપાટા આવવા લાગ્યા તે વારણાવતીમાંના લાક્ષાગૃહમાંથી ચાર ભાઈઓને અને પાંચમી કુન્તીને ખભે લેઈ ભીમસેન પ્રાચીન કાળમાં દોડ્યો હતો ત્યારે જંધાના વેગથી વાયુ જતે ઝપટાતો તેવું ચારે પાસ અત્યારે થતું હોય તેમ લાગ્યું અને પાખ્યાલીનું ચિત્ત પ્રથમ આશાને અનુભવવા લાગ્યું. જોતા જોતામાં વેગવાળા પવનની ચીસો પેઠે ભીમસેનનો સ્વર આકાશમાં ગર્જવા લાગ્યો; ને એની પ્રચલ્લ છાયા, સાગરના ત્રણે તીરથી, વાદળાં પેઠે, આવવા લાગી ને પાખ્યાલીના શરીરને પોતાના વીજળી જેવા તેજથી નહવરાવી છેક કૌભ્યરંધ્ર સુધી વ્યાપીને ડભી રહી ત્યારે જ એની ગર્જનાના અક્ષર સ્પષ્ટ સમજવા માંડ્યા.

“ પાખ્યાલી ! ત્હારી પ્રજ્ઞના હાથમાંથી શસ્ત્ર ગયાં છે તેથી તું બહીશ નહીં ! તું જીવે છે કે અમો બધા ભાઈઓની પ્રવૃત્તિને પેલો અશ્વત્થામા નિષ્ફળ કરે છે ને જે શસ્ત્ર ત્હારા શત્રુઓ સામાં પ્રહરવાં જોઈએ તે અશ્વત્થામાની પ્રેરણાથી અમારા સામાં જ ઉપડે છે ! બાળક જ્યારે પોતાના જ પેટમાં તરવાર ખોસે ત્યારે તે લેઈ લેવા જેવી નથી ? સત્ય છે કે કપિલોકે પોતાના જ કલ્યાણને માટે ત્હારાં બાળકના હાથમાંથી તરવારો લેઈ લીધી છે, પણ એ કપિલોકને આપણા ધનુર્ધર અર્જુનના રથઉપર ધ્વજઓને અને ઘોડાની લગામોને બેને ઝાલવાને પરમાત્માએ બેસાડ્યો છે ને આપણું કલ્યાણ તેના કલ્યાણમાં જ રાખ્યું છે તો દુષ્ટ અને ગાંડા અશ્વત્થામાના હાથમાંથી આ શસ્ત્ર લેઈ લીધાં સમજજે ને મિથ્યા શોક ન કરીશ ! આજ જે અવિશ્વાસનો વા વાય છે તે કાળે ત્હારી પ્રજ્ઞના હાથમાં શસ્ત્ર નથી તેમાં જ ત્હારું કલ્યાણ કેમ ન હોય ? આજ મ્હોટાં મસ્ત રાજ્યોની જાદવાસ્થળી થવાનો સંભવ છે ને સર્વ સુરાપાન કરનાર યાદવો લહડી મરશે તે કાળે સુરાનો મદ ચહાવનાર શસ્ત્ર ત્હારી પ્રજ્ઞના હાથમાં નથી ને એ સુરાપાનમાંથી અને તેનાં કૂર ક્ષણમાંથી તને ને તેમને બચાવવાને માટે જ પરમાત્માએ આ યોગ કેમ ન આણ્યો હોય ? અને જ્યારે કપિલોકને પોતાને ત્હારા બળનો ખપ પડશે ત્યારે પણ એ બળનું સાધન આપ્યા વિના બેસી રહે એવા તેઓ મૂર્ખ નથી. પાખ્યાલી ! જે કલ્યાણકારક વાયુનો હું પુત્ર છું તે જ વાયુનો હનૂમાન પુત્ર છે અને તને વેદના ક્યાં ક્યાં થાય છે તે તે જાણવાને ને ત્હારા શત્રુઓની આશા નિષ્ફળ કરવાને હનૂમાન જાગે છે. તેને તું મ્હારો બન્ધુ જ ગણજે ! રામચંદ્રની સેનામાં કપિ ને રીંછ બે હતાં તે આજ

એશિયા ખંડની પૃથ્વીને વહેંચી લે છે, પણ જ્યારે તેમનાં યુદ્ધ થશે ત્યારે કપિલોદ ત્હારા પુત્રો ઉપર વિશ્વાસ કરતાં શીખશે ને તેમનું મૂલ્ય જાણશે ને તેમને શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર ઉભય ખોતાની ગરજે આપશે. ત્હારા ખીજ શત્રુ કોણ કોણ છે ? અશ્વત્થામા ? દુર્યોધન ? વાલી ? દુષ્ટાણ ? પવન પેટે સર્વવ્યાપી થઈ ઉડતા વ્યાધિયો ? જો, પાગ્યાલી ! હંતુમાંને તે સર્વને માટે પાંડવોની છાયાઓ ઉભી કરવા માંડી છે ને અમે સર્વ ભાઈઓ, વાદળાંની છાયાની પાછળ તેમના જળની વૃદ્ધિ થાય તેમ, અમારી છાયાઓની પાછળ આવવા માંડીશું.

“ અશ્વત્થામાની સ્થિતિ શું ત્હારી ખોતાની જ દયાનું પરિણામ નથી ? એનો માર્ગ પરમાત્મા ફેલાડશે. ત્હે એનો વાત કરવાની ના કહી તે કાળે અર્જુન ને દ્રુપ્દુએ જો જો મળી એના મસ્તકનો મણિ ફેલાડી લેઈ એને હવતો મુક્યો તે શા સંકેતથી તે તો પરમાત્મા જોણે! પણ તે જ પરમાત્માનો વિશ્વાસ રાખી હવે આનો પણ કંઈ માર્ગ નીકળશે એવી શ્રદ્ધા રાખ. એની વાતમાં મ્હારા અભિપ્રાય પ્રમાણે થયું નથી. પણ આ દુર્યોધન દુષ્ટ થાય તો તેની જંઘા કુટવી એ મ્હારું કામ ખરું. પણ એકવારની શિક્ષાથી એ સુધર્યો નથી એમ નથી. મનસા એની પ્રકૃતિનાં ખીજ તટ ધયાં નથી, પણ એ ખીજની સાથે તેનાં નિરોધક ખીજ અને ધર્મરાજની મર્યાદા કંઈક ઉગવા લાગે છે ત્યાં લગી ધર્મરાજ મને મ્હારું પરાક્રમ દર્શાવવા દે એમ નથી. આ જ નિરોધને લીધે એનાં કર્મ ઉપર પણ એ જાતે કંઈક જાણ્યો અજાણ્યો નિરોધ રાખે છે ત્યાં સુધી એ ધર્મની જ આણમાં છે. બાકી માત્ર વાચા એ એવોને એવો છે ને તે એક રીતે સારું છે, કારણ એની વાણીનો પણ નિરોધ થાય તો એના મનનાં સત્ત્વ તું દેખી ન શકે તો તું હેતરાઈ જાય. માટે તે ખોલે છે તે તેને માટે ખોલું છે પણ ત્હારે અને ત્હારી પ્રજાને માટે સારી જ વાત છે. વાલી પણ દુર્યોધનનો ખીજે અવતાર છે ને ત્હારી સેવા કરતાં ખોતાની તારાની સેવાને ખોતાનો ગુરુતર ધર્મ ગણીને પ્રવર્તે છે તે પણ એક રીતે ધર્મ્ય છે. એ માર્ગ તને દુઃખ કરે છે, પણ કાલપરિપાકથી સુગ્રીવ ને ચંદ્રના જેવી એની ખુદ્ધિ પણ થાય એવી છે માટે જ તારા ઉપરનો એનો પક્ષપાત ઈશ્વરને ક્ષમાયોગ્ય લાગતો હશે. દુષ્ટાલ અને વ્યાધિયો ત્હારી સર્વ પ્રજાને સમયે સમયે અતિપીડા કરે છે ને ક્ષીણ કરે છે—પણ તું જાણે છે કે અશ્વત્થામાએ કરાવેલાં પાપનું પણ ફળ થયે છે, પૃથ્વીથી ઉચ્ચાઈ નહીં એટલો ભાર થાય ને એનાં આપેલાં અન્નવસ્ત્રનો ભંડાર ખુટવા માટે ત્યારે આ વસ્તીનો ભાર ઓછો કરવો તેમ આ

ભંડાર જેટલાં મનુષ્યોને પહોંચી શકે એટલાં તે જ માટે રાખી બાકીની વસ્તીનો સંહાર કરવો એવો ઇશ્વરનો મર્મ પૂર્વતા યોગીયો ને પશ્ચિમના અર્થશાસ્ત્રીયો સમજે છે ને તે માર્ગે કોઈને સંપત્ત અને કોઈને વિપત્ત કરવું ઇશ્વરને ગમે તો તે માર્ગ અયોગ્ય છે એવું સિદ્ધ કરવા કીયા માનવની યુદ્ધિ સમર્થ છે ?

“આવું છતાં મહારો બન્ધુ હનૂમાન ત્હારા આ શત્રુઓને વિષયે મહારા જેટલો જ જગૃત રહેછે તે જો. દુષ્કાળ અને વ્યાધિયોને કાળે એની ચિન્તાઓનું, ઉન્નગરાનું, અને શ્રમનું, સૂક્ષ્મ અવલોકન તું કરીશ તો તને દયા આવ્યા વિના નહી રહે. વાલી પેલા પશ્ચિમ દેશમાં રહી હનૂમાનને રામને નામ આજ્ઞાઓ કરે તો તેને વિષયે જગૃત રહેવાને માટે હું હાલ એ દેશમાં ફર્યા કરું છું, કપિલોકનાં હૃદયને જગૃત્ કરું છું, ને તારાની પોતાની ધર્મયુદ્ધિનું ને દયાનું પ્રોત્સાહન કરું છું.” ત્હારાં બાળકને મહેં આ દેશમાં આ જ કાર્યને માટે આકર્ષવા માંડ્યાં છે તે તું જાણે છે.” પૂર્વદેશ—જ્યાં તું અમારાથી વિયુક્ત થઈ આવે રોતી સુતી છે—એ આર્યોના પૂર્વ દેશમાં પણ વર્તમાનપત્રો, કાન્ગ્રેસના સમાજ અને એવે અનેક રૂપે મહારી જગૃતિની છાયાઓ સ્થળે સ્થળે ફરવા લાગી છે અને તે પણ હનૂમાનની ઇચ્છાથી જ થયું છે તે શું તું નથી જાણતી ? એ હનૂમાનનો અને સુગ્રીવનો સંયોગ કરાવી વાલીલોકપાસે જ ત્હારી પ્રજાને હનૂમાનના અમાત્યયુથમાં મહેં અધિકાર અપાવ્યો” છે ને તેથી જ તે અમાત્યોને અનેક પ્રશ્નો” પુછી ત્હારા પુત્રો તેમને ઉંચાનીચા કરે છે એ પણ મહારી જ છાયા છે—માટે પાખ્યાલી ધૈર્ય રાખે ને આશ્વાસને પામ. જ્યાં સુધી જ્યેષ્ઠબન્ધુ ધર્મનો અવતાર ત્હારે ત્યાં પ્રકટ થયો નથી ત્યાં સુધી હું જાતે તો શી રીતે આવું ? ત્હારા સ્વયંવરમાં પ્રકટ પરાક્રમ કરનાર અર્જુન અને હું ધર્મરાજની પાછળ સાથે સાથે આવીશું—પણ હાલ તો મહારી છાયા જ !”

આ શબ્દ બંધ પડ્યો તેની સાથે ચારે પાસના પવનમાં, વૃષ્ટિની ધારાઓ પેડે, દોરીયો લટકવા માંડી, વીંઝાવા લાગી, ને તે દોરીયોને સર્વ

૧. ઇંગ્લાંડમાં હિંદુસ્થાનને વિષયે જ્ઞાન અને સમભાવ ઉત્પન્ન કરવા ઈન્ડિયન કમીટી વગેરેના યત્નો ગ્રંથ. ૨. આ દેશના દેશીઓ ઇંગ્લાંડમાં અને પાર્લિમેન્ટમાં કેવળ દેશકલ્યાણને ઉદ્દેશી જવા લાગ્યા છે તે વિષયનો આ ધ્વનિ છે. ૩. હિંદુસ્થાનના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ ડર્રીનની સૂચનાથી ઇંગ્લેન્ડ મહાશયોએ કાન્ગ્રેસની સ્થાપના કરી છે તે વિષયનો વિસ્તાર મદ્રાસમાં છપાયેલા “Indian Politics” માં મી. ડબ્લ્યુ. સી. બોનેન્ટેએ લખેલી પ્રસ્તાવનામાં આપેલો છે. ૪. નવા કાઉન્સિલ એક્ટથી. ૫. ઈંટરેલેશનના પ્રશ્નો.

દિશામાં ઉરાડનાર પવન ત્રણે પાસના સમુદ્રમાંથી વાવા લાગ્યો તે માત્ર હિમાલયે શેઢેલી દિશામાંથી જણાયો નહીં પણ હિમાલય સુધી જઈ તેનાં કંઠાયરન્ત્ર જેવાં અનેક રન્ત્રમાં પેસવા લાગ્યો વાંસળીયોમાં પેસી સ્વર કરતો હોય તેવા સ્વર કરવા લાગ્યો. આ પવનમાં ઝોલાં ખાતી અર્જુનના વાયુરથની દોરીઓ હનૂમાન ચારે પાસ કુદી કુદી પકડવા લાગ્યો તે પાખ્યાલીના પલંગ નીચે તેમ અન્યત્ર પોતે બાંધેલા તાર, તમ્બુ, અને બીજાં સર્વ યન્ત્રોના મર્મભાગ સાથે એ દોરીયોને બાંધવા લાગ્યો તે તેની ક્રિયાનું અનુમોદન કરતી વાયુરથમાંની અર્જુનમૂર્તિ, રથમાંથી નીચી દૃષ્ટિ કરી, પાખ્યાલીની આંખો સાથે આંખો મેળવી દહેવા લાગી.

“પ્રિયા! હું હાલ પ્રવાસી છું, વરુણલોકમાં તે વાયુલોકમાં પર્યટણ કરું છું, પણ આપણો સમાગમ હવે પાસે છે. સર્વ દેશની સર્વ સમૃદ્ધિઓથી મહારો રથ ભરાય એટલી વાર ધૈર્ય રાખજો તે તહારા પલંગ નીચે હનૂમાનનાં સુકૃલની, તે મહારે ઉગી નીકળવાના ક્ષેત્રની, કૃપિલેખાઓ જોઈ, મહારા ધ્વજસારથિ કપિરાજ ઉપર વિશ્વાસ રાખજો. દેશેદેશથી જે સામગ્રીઓ હું તહારે માટે આ રથમાં એકઠી કરી સાચવી રાખું છું તેના સત્કાર માટે કુરુક્ષેત્રમાં જે રચનાઓ તે વ્યવસ્થા કરવાની તે હનૂમાન સારી રીતે જાણે છે, કારણ મહારી પ્રકૃતિનો તેને ઘણા કાળથી પરિચય છે.

“પાખ્યાલી! આ ચિરંજીવ અશ્વત્થામાથી પણ ત્રાસીશ નહીં. અતિકૃપા કરી મ્હં એનું મરણ નિવાર્યું; મ્હં એનું શિર છેદવાની ના કહી; અને શ્રીકૃષ્ણ યોગેશ્વરે તેને ગાંઠા કરી ચિરંજીવ રાખેલો છે તે શું નિરર્થક છે?

“There is a method in his madness which time and effort only will unravel, and then shall dawn before the civilization of these days the wonders we had sown in our honey-moon days ! His madness will, in the fulness of time, burst like a volcano and pour over this boasting age the contents of that unquench- ed genius which has been burning all along beneath the surface of this man's madness. Progress will then be lifted up for ever.

“ પાખ્યાલી ! હું હાલ ત્હારી પાસે આવી શકતો નથી — મ્હારો પ્રવાસ હજી આટોપાયો નથી ! કામ બહુ છે ને વેળા ઓછી છે — ને — ને — જ્યેષ્ઠ બન્ધુ ધર્મરાજના અને ભીમના પહેલો હું ત્હારી પાસે શી રીતે આવું ? મને પામવાને તરત તો ત્હારા પુત્રોને સમુદ્રમાં ચરવા મોકલ. ઇન્દ્ર ઇચ્છતઃ સર્વો ! મ્હારા પિતા ઇન્દ્ર હરનાર કરનારના મિત્ર છે — એસી રહેનારના નથી — એવું શ્રુતિ વચન છે — ને પાખ્યાલી ! એ શ્રુતિની તું દાયાદ છે ! ને એ શ્રૌત ઇન્દ્રનો હું પુત્ર છું, એ પિતાનાં અંગમાત્રમાંથી ઉત્પન્ન છું, એના હૃદયમાંથી જાયેલો છું, પુત્ર નામે હું એનો આત્મા જ છું ! કલિયુગરૂપે ત્હારી પ્રજા સુધ્ધિ રહી છે તેને બેઠી કર, ઉભી કર, હરતી કરતી કર ! — અને કરશે ત્યાં કૃતયુગને — સત્યયુગને — પામશે એવો મ્હારા પિતાએ રોહિતને ઉપદેશ કરેલો છે તે ત્હારી પ્રજાને માટે જ છે ! — તે સફળ થશે જ ! — તે કાળ આવે ત્યાં સુધી તો — મને અવકાશ નથી — કામ બહુ છે ને વેળા ઓછી છે ! ત્યાં સુધી વિયોગ જ ! — પણ ધૈર્ય રાખજે — જગૃત થજે — પૂર્વે ત્હારી કન્યાવસ્થામાં ત્હારા સ્વયંવરમાં જોણે તને મેળવી હતી તે હવે દીર્ઘકાળ સુધી તને સુની નહી મુકે ! ”

આ શબ્દ બન્ધુ પડ્યો પણ વાયુરથનો વાયુ ચાલતો જ રહ્યો. તેવામાં કૌંચરન્દ્ર ઉપર આવીને ધર્મરાજની કેવળ છાયા નહી પણ મૂર્તિ જ આવીને ઉભી ને અર્જુનના રથને સ્થિર રાખી તેની દોરીયોને રાજદંડ પેઢે ઝાલી ઉભી રહી તેની સાથે મુકુટધર ધર્મનો સ્વર તે દોરીયોના તારમાં વીજળીના ધક્કા પેઢે ગયો ને ચમકવા લાગ્યો.

“ પાખ્યાલી ! ચારે ભાઈઓનું અંહી આવવું મ્હારા આવવા ઉપર
 “ આધાર રાખે છે ને મ્હારું આવવું મ્હારા હાથમાં છે એ સત્ય છે, પણ
 “ મ્હારા હાથપગ મ્હારા હૃદયના સૂત્રધારની ઇચ્છાનુસાર ચાલે છે તેનો
 “ તને અનુભવ ક્યાં નથી ? મ્હારી ત્હારી પ્રીતિ આપણા ધર્મસહ-
 “ ચારમાં જ છે, ને તે પ્રમાણે સહચાર ન થઈ શક્યો ત્યારે જેવી રીતે
 “ આ ચાર બન્ધુઓને મુક્યા તેમ જ તને પણ હિમાલયમાં પડેલી
 “ મુકી હું આગળ ચાલ્યો ગયો છું. મ્હું તને આપણા વનવાસસમયે
 “ સ્પષ્ટ કહેલું હતું કે ધર્મને માટે હું ત્હારો પણ ત્યાગ કરું — તે
 “ ત્યાગ કરવાનો મ્હારે પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે મ્હું તને ત્યજી એ
 “ જ ધર્મથી હું ત્હારી પાસે તરત આવી શકતો નથી. ત્હારી

૧. “ ઇન્દ્ર ચરનારનો સખા છે ! ” પ્રકરણ ૩૪ ને મથાળેના શ્લોક.

૨. મહાભારત, વનપર્વ.

“ પ્રજ્ઞને અશ્વત્થામાએ બ્રહ્મ કરી છે—તે મહારા સંસર્ગની
 “ અધિકારી નથી. તું પુછીશ કે હું કીયો ધર્મ છું? તું પુછીશ કે અ-
 “ શ્વત્થામા બ્રહ્મ કેમ અને અનેક મ્લેચ્છોના દેશોનો પ્રવાસી હું ધર્મરૂપ
 “ કેમ? તો સાંભળી લે. આ શરીર ચમરાજના તેજથી જન્મ પામેલું છે;
 “ યશસ્વી પાણ્ડુમહારાજના રાજ્યનું દાયાદ થયલું છે; વ્યાસમહાત્મા,
 “ કૃષ્ણ પરમાત્મા, ભીષ્મ પિતામહ, અને ઋષિમુનિયોના ઉપદેશનું
 “ ધારક થયેલું છે. એ જ પરમાત્માએ બુદ્ધાવતાર ધર્મો ત્યારે મને
 “ પોતાના હૃદયમાં રાખી સંસારને સંસ્કારી કર્યો. તેમનાં હૃદયમાં
 “ ઉગેલાં પુષ્પોનો પરાગ લેઈ હું બાબડીના ઝરથોસ્ત અને જૈસલમ
 “ નગરના બ્રહ્મર્ષિ—અવતારના રચેલા ઉદાનોમાં પવન પેઠે અદૃશ્ય પણ
 “ સફલ આવાસ કરી રહ્યો. મહારા મુખ આગળ ત્યાં પણ સામે અ-
 “ શ્વત્થામા આવી ઉભો. ત્યાર પછી હું આરબ લોકના દેશમાં થોડો કાળ
 “ ગયો તે ત્યાં પણ અશ્વત્થામા વધારે રૌદ્રરૂપ ધરી આવ્યો એટલે હું ત્યાંથી
 “ પણ નીકળ્યો. યુરોપના અને અમેરિકાના અગ્રણી લોકે સ્વબુદ્ધિબળથી
 “ અશ્વત્થામાને હાંકી કૂહાલ્યો અમે હું ત્યાં પાછો નવીન રૂપે ગયો તે ત્યાં ફરું
 “ છું. મહે હવે સર્વ ધરતીને જોઈ લીધી છે, તે હાલના પ્રયાણમાં અમે પાંચે
 “ ભાઈઓ એકઠા છીએ તેથી અમે અનેક રીતે સંસિદ્ધ થઈ નિર્ભય વિચરીએ
 “ છીએ. પણ એ સર્વ વિરોચનનો અને બલિરાજનો પ્રદેશ છે તે યદ્યપિ
 “ અહંતાનો ત્યાગ તે કરી શક્યો છે તોપણ એથી વધારે દુસ્તર મમતાનો
 “ ત્યાગ તેનાથી થઈ શકતો નથી. કાળ આવ્યે તે પણ થશે. પાખ્યાલી !
 “ પણ એ દેશની ધર્મસંપત્તિઓ સ્થૂલ છે તે સૂક્ષ્મ નથી, ત્યારે ત્હારી પાસે
 “ હાલ સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ બેમાંનું કાંઈ નથી. હું ત્હારી પાસે કેવી રીતે આવું?

“ કપિલોક તેમના યુથથી પરોક્ષ હોય, દૂર હોય, તો પણ યુથપતિના
 “ શાસનની નિયંત્રણામાં તેમનાં હૃદય રૂઢે છે ને તેમનો યુથપતિ બને છે કે
 “ દુદ્રમાં દુદ્ર, દૂરમાં દૂર, અને મત્તમાં મત્ત કંપિ તેનાં શાસનને સ્વીકારશે.
 “ England expects every man to do his duty. તમારે ત્યાં
 “ ઐક્યવાળાં યુથ નથી, અને એવાં યુથ થવાં ને ટકવાં કઠણ છે, તો પછી
 “ યુથપતિની તો વાત જ શી? શાસનનિયંત્રણા વિના વ્યવસ્થા નથી ને
 “ વ્યવસ્થા વિના ધર્મ નથી. તમારે ત્યાં તેમાંનું કાંઈ નથી તો ત્હારી પાસે
 “ હું કેવી રીતે આવું? Let India's sons learn too to know
 “ their duty and to do it.”

“ પણ તહારે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. તહારી આશા ને નિરાશા
 “ થોડી થોડી તહારા હાથમાં છે. અનેક અનુભવથી બંધાયેલા પિતામહના
 “ સૂક્ષ્મ ઉપદેશ સંભળાવે એવા પિતામહના જડ થયેલા શરીરને સચેતન
 “ કરવાના માર્ગ લે અને આજ સુધીના તહારા ને સર્વ સંસારના ઇતિહાસથી
 “ એ શરીરને પુષ્ટ કરી તેનાથી ઉપદેશ લેવાને સમર્થ તહારા પુત્રોમાંથી
 “ એક નીકળશે તો તેવા બીજા અનેક પુત્રો સમર્થ થશે ને ઉપદેશ લેશે.
 “ શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધનો ત્યાગ ન કરવાનું અર્જુનને સમજાવ્યું ત્યારે આ દેશમાં
 “ અશ્વત્થામાએ જ્ઞાનનું ફળ ઔદિક ધર્મમાત્રનો ત્યાગ કરવામાં જ સમજાવ્યું
 “ છો—અને ધર્મના શરીરમાં કોઈકે અન્ય જીવને જ વસાવ્યો છે! ખાખ્યા-
 “ લી ! અહંતા ને મમતાનો નાશ થાય ને તેમના નાશથી કૃતકૃત્યતા આ-
 “ વિર્ભાવ પામે તે રજ્જેગુણનો નાશ છે ને તે યોગ્ય છે; પણ એ નિમિત્તે
 “ લોકસંગ્રહની નિષ્કામક્રિયાઓમાંથી નિવૃત્ત થવું એ તો સાર્વિક વૃત્તિને
 “ સ્થાને તામસી તન્દ્રાનો જ વિકાસ ગણી લેવો. એ વિકાસ નથી ઇચ્છ્યો
 “ વ્યાસે, નથી ઇચ્છ્યો કૃષ્ણે, ને નથી ઇચ્છ્યો રામે કે જનકે. એ વિકા-
 “ સનો આવિર્ભાવ આ દેશમાં છે ત્યાં સુધી ધર્મનાં બીજ ઉપર ભૂમિમાં પડે
 “ છે, સાધુઓના સનાતન ધર્મને સ્થાને જડ પદાર્થોના આલસ્યધર્મે પ્રકટ
 “ થાય છે, અને અશ્વત્થામાના વિકાસને માટે અનુકૂળતા થઈ જાય છે. અ-
 “ લક્ષ્ય પરમાત્માની ઇચ્છાથી આ લક્ષ્ય સ્વરૂપનો સમારંભ જન્મી રહેલો
 “ છે તેમાં કેવળ સત્યનો ધર્મ નથી પણ સત્ય અને ઋતનો સમાગમ જ
 “ ધર્મરૂપ છે. એ ઋતચક્રમાં ફરવું અને એ ઋતચક્રનો પ્રજાપતિ જે
 “ પ્રવાહમાં પાડે તેના ધર્મને જાણી લેવા અને સ્વીકારવા એ જ મહા-
 “ બુદ્ધિનું લક્ષણ છે તે આ પાસે ઉભેલા નવા બાળકની દીક્ષાથી એને
 “ આ દેશના જ ધર્મે સમજાવેલું છે તે તહારી પ્રજા સમજી નથી.

“ ઋતનો મર્મ પશ્ચિમ દેશ સમજે છે; તહારી પ્રજા ઉક્તકાળે સમજતી
 “ હતી પણ હવે ભુલી ગઈ છે. નિત્ય સત્યનો મર્મ પશ્ચિમ સમજ્યો
 “ નથી ને આ દેશ સમજ્યો હતો ને હાલ કંઈક સમજતો હશે.—તેથી
 “ જ મહારો આ દેશને માટે પક્ષપાત છે, પણ પશ્ચિમ જે ઋત સમજે
 “ છે તેનું આ દેશને વિસ્મરણ છે—તેમાં આ દેશનો પ્રમાદ છે; માટે
 “ ધર્મનું બીજ મરુસ્થળમાં પડ્યું છે. ત્યાં હું ઉગું શી રીતે ?

“ ખાખ્યાલી ! આ દેશના પ્રત્યગ્દર્શી મહાત્માઓએ મહારો જે
 “ તત્ત્વ અને સત્ય સુદૃષ્ટ કરેલું છે તેનું પશ્ચિમને સ્વપ્ન નથી, ને એ મહા-

“ તમાઓએ મહારો જન્મ ચમરાજના . તેજમાંથી જોયો છે તે કપિલોક
 “ સમજતા નથી. તે કપિલોક પાસેથી ત્યારે અમ બાઈઓના કલ્યાણની
 “ વ્યવસ્થાઓ અને ઋત ધર્મ શીખવાનો છે તો ત્યારે પણ તારારાણીને
 “ અનેકધા શીખવવાનું છે. તને શીખવવાનું તે તારા જોણું છે; પણ દીર્ઘ મૂ-
 “ ર્તને જો, ત્યારા મહાત્માઓએ તને શીખવેલું, ત્યારે શીખવાનું, તું જાણતી
 “ નથી તે જાણ, અને પરસ્પરનું ઉદ્દેશધન કરાવી કપિલોકનું અને અંહીના
 “ આર્થનું કલ્યાણ કર—એ ત્યારે ધર્મ છે. તે ધર્મનો આચાર પરિ-
 “ પાક પામશે ત્યારે આ દુરુદ્દેશરૂપ ધર્મક્ષેત્રની તટભૂમિમાંથી આ ક્ષેત્રમાં
 “ જ પ્રવેશ પામવા જોઈલું અત્ર અને સામર્થ્ય મહારું શરીર પામશે
 “ અને તે પછી જ આપણે પરસ્પરયોગનાં અધિકારી થઈશું. આ કૌ-
 “ ચરન્દ્રથી થોડે છેટે અનેક નદીઓ નીકળે છે તેમ અનેક ઉપદેશમાંથી હું
 “ પોષિત થયો છું. પણ તે સર્વ નદીઓને લેઈ સિન્ધુ અને ગંગા સમુદ્રનો
 “ યોગ પામે છે તેવો યોગ મહારું શરીર પામશે ત્યારે હું તને કહી
 “ શકીશ કે પાખ્યાલી ! “ હું દૌ ને તું પૃથ્વી ! ” મહારા ઉપર પ્રીતિ હોય
 “ તો આ ત્યારા હાથની વાત આ દેશમાં ઉત્પન્ન કરવાની તે તને દર્શાવી.
 “ આ દેશમાં જન્મેલો હું ધર્મ સંપૂર્ણ કળાથી પાશ્ચાત્ય જગતમાં સંભ-
 “ ત થઈશ ને મહારા સાંપ્રત સ્વરૂપનાં આ કાળનાં સર્વ કલંક નષ્ટ થશે,
 “ ત્યારે પાખ્યાલીની આંખોની કીકીયો તેના પ્રકાશથી ચળકવા ને ચ-
 “ મકવા માંડશે ને એ આંખોમાં પહોંચેલો એ પ્રકાશ, મહારી પાખ્યાલી!
 “ ત્યારી હૃદયવેદીમાં અખંડ જ્વલમાન રહેલા અનાદિ અગ્નિ સાથે સમા-
 “ ગમ પામશે !—ત્યારે—ત્યારે—ત્યારાં સર્વ અંગમાં ત્યારે અન્તરાત્મા સર્વ
 “ મહાયજોતે માટે અનેક જ્વાલાઓથી ભભુકી ઉઠશે ! પાખ્યાલી ! ત્યારા
 “ હાથની વાત તને સમજાવી અને ઈશ્વરના હાથની વાત પણ સમજાવી.
 “ “ પાખ્યાલી ! હવે હું પશ્ચિમ દેશોમાં એવે રૂપે ઉભો થયો છું કે
 “ આસ્તિક અને નાસ્તિક સર્વ લોક મહારું સ્વરૂપ જોઈ શકે છે ને મહારી
 “ આજા તે સર્વના હૃદયોમાં વર્તે છે. સર્વ દેશના અનુભવનું માખણ
 “ વલોની ફાડી આ પરિણામ મેં આપ્યું છે; ધર્મ આ દેશમાં જ

૧. Meanwhile the idea of a school should be borne in mind in every branch of the administration, civil and judicial, and especially in the foreign or political department. A British officer at an Asiatic court is often the one solitary representative of civilization and progress; and this feeble light ought to be fed, strengthened, and kept constantly burning like the fire of the Vestal virgins.

“ સમાઈ બેસી રહેતો નથી એવું સિદ્ધ કરવા હું હીમાલયની પેલી
 “ પાર પ્રવાસે નીકળ્યો તેથી આ પરાક્રમ કરી શક્યો.

“ પોગ્યાલી ! અરણ્યોમાં ને નગરોમાં, રંક લોકનાં ઝુંપડાંઓમાં ને
 “ રાજ્યોના મહેલમાં, વીરલોકનાં અસ્ત્રોમાં અને વ્યાપારીઓના વ્યવ-
 “ હારમાં, મહાત્માઓનાં ચરિતમાં ને બાલકના વિનોદમાં, ત્યાગીના
 “ ત્યાગમાં ને કામીના ભોગમાં, હૃદયમાં તેમ જિવ્હા ઉપર, જ્ઞાનેન્દ્રિ-
 “ યોમાં તેમ કર્મેન્દ્રિયોમાં, પુરુષોમાં તેમ સ્ત્રીઓમાં, આસ્તિકોમાં તેમ
 “ નાસ્તિકોમાં, જ્યારે એવું ચારિત્ર્ય સ્ફુરે કે તેથી તેના ચરનારના
 “ સૂક્ષ્મ શરીરની સંસિદ્ધિ થાય, સમીપસ્થ દેશનું કલ્યાણ થાય, અને
 “ દૂરતમ લોકનું પણ અહિત ન થાય:—ત્યારે એ ચારિત્ર્યમાં તું મહારા
 “ શુદ્ધ સ્વરૂપને જોજે. આવા ચારિત્ર્યના પોષણથી વ્યક્તિની, દેશની,
 “ અને લોકમાત્રની સુવ્યવસ્થા છે. એ વ્યવસ્થાના ધર્મ ધ્વિરને પો-
 “ તાની પૂજના કરતાં વધારે પ્રિય છે, અને પોતાની ભક્તિના કરતાં
 “ વધારે ઇષ્ટ છે. પોતાના સાક્ષાત્કાર કરતાં આ ધર્મમાં ઇશ્વર કોઈ
 “ રીતની ન્યૂનતા જોતા જ નથી, પણ પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનું તેમ
 “ સાયુજ્યનું પ્રધાન લક્ષણ આ ધર્મના ઉદયથી જ જોત્યર થાય છે.
 “ સર્વ દેશોમાં સર્વ કાળમાં થયલા સર્વ અવતારોના ઉપદેશમાંથી આ દોહન
 “ મ્હેં કહ્યું છે. સર્વ ઉપનિષદોનું દોહન કરનારે જેને આત્મી સ્થિતિ
 “ કહી હતી”, જેને માટે પ્રસાદાત્મક નિઃસ્વેગુણ્ય વ્યવસાયાત્મક શુદ્ધિથી
 “ જ પર્યાપ્તિ છે”, જેને માટે વેદવાદની પુષ્પિત વાણીને ગીતામાં ભગ-
 “ વાન પોતે અપર્યાપ્ત ગણે છે”, જેને માટે એ ભગવાને પોતે શુદ્ધ ચર્ચ
 “ વેદ અને આત્મજ્ઞાના અધર્મમાર્ગને દૂર કર્યા, જેને લીધે પશ્ચિમના
 “ લોક આજના સંસારમાં વ્યવસ્થાનું પોષણ કરી શકે છે, જેના
 “ યોગને “કર્મમાં કૌશલ” કહેલું છે: એ જ ધર્મ મહારો આત્મા છે ને
 “ એ જ આત્માના તેજથી મહારું આ આત્મી સ્થિતિવાળું શરીર તું જુવે
 “ છે. એ ધર્મ જ્યારે તારા આત્મજ્ઞાને જોશે ત્યારે હું તારી પાસે આવીશ.
 “ ને ત્યાં સુધી તો એ આત્મ યુગને આણવાને સંસારચક્રને ફેરવનાર પ-
 “ રમાત્મા તારી સંભાળ લેશે—અને તે પણ તું તે સંભાળની અધિ-
 “ કારિણી હઈશ તો !

“ ક્ષત્રિયાણી ! રખે તું તારા અસહ્ય દુઃખથી ત્રાસી અકર્તવ્ય કરતી !
 “ દુઃખથી તું ડરીશ નહી, ભયથી છળીશ નહી, સુખથી પુલીશ નહી !

“ મુખ, દુઃખ અને ભયની ત્રિપુટી પાસે તને સંસિદ્ધ કરાવે એવા અમકાર
 “ કરનારી વીજળી તારા સંવાગમાં ગૂઢ છે. તે કાળપરિપાકે આપણા યોગ
 “ કરાવશે ! અમર કુન્તીમાતા પ્રવાસે ન નીકળતાં તારી પાસે અનેક યુ-
 “ ગથી એકાં છે તે તને અસ્તકાળે પણ ઉત્સાહ આપશે !”

“ સુદ્ધમતમ યજ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી રાજપુત્રી ! પૂર્વે તને કહેલું હતું તે જ
 “ સ્વરૂપ આજ મ્હારું છે ! તે રમરણમાં આણી મ્હારી જાયાનું તારા હૃદ-
 “ યમાં પોપણ કરજે ! હું ક્રિયાહીન શુષ્કજ્ઞાન નથી, જ્ઞાનહીન કર્મ નથી,
 “ નીતિહીન ભક્તિ નથી, કેવળ પરલોકવાચક ક્રિયા નથી, કેવળ દલાન્વેષી
 “ નીતિ નથી; પૃથ્વીની માટી ને આકાશના જળ જેવાં ઐહિક આમુ-
 “ ત્રિક જ્ઞાનમાંથી પ્રકટ થયેલા નીતિવૃક્ષ ઉપર હું પુષ્પ પેડે ઉદય પામું છું,
 “ ને મ્હારી પાછળ ફળ પેડે અર્જુનની ક્રિયા પ્રકટ થાય છે. એ ક્રિયાનું
 “ કારણરૂપ કર્તવ્યતાભાન તે હું છું.

“ I am Duty incarnate and, neither more, nor less!
 “ Born in this sacred land, fed and nourished with its
 “ best fruits, but self-developed and matured and en-
 “ lightened by travelling through the space and time
 “ outside our nativity ! Gone but to return when
 “ thou shalt shake off thy sleep and want me in the
 “ heart of thy heart ! And not till then ! Sleep on, my
 “ love, but hear the ditty I whispered in thy ears in
 “ the hour of our love, and dream of it !—dream
 “ on !—until it fills thy Soul !

“ નાહં કર્મફલાન્વેષી રાજપુત્રિ ચરામ્નુત ।
 “ દદામિ દેયમિત્યેવ યજે ચટ્વ્યમિત્યુત ॥
 “ અસ્તુ વાત્ર ફલં મા વા કર્તવ્યં પુરુષેણ ચત્ ।
 “ ગૃહે વા વસતા કૃણે ચથાશક્તિ કરોમિ તત્ ॥
 “ ધર્મ એવ મનઃ કૃણે સ્વભાવાર્ચવ મે ધૃતમ્ ।
 “ ધર્મવાણિજ્યકો હીનો જગન્ન્યો ધર્મવાદિનામ્ ॥
 “ ન ધર્મફલમાપ્નોતિ યો ધર્મ દોગ્ધુમિચ્છતિ ।
 “ યથૈનં શઙ્ગતે કૃત્વા નાસ્તિક્યાત્પાપચેતનઃ ॥
 “ એતે હિ ધર્મમેવાર્દા વર્ણયન્તિ સદાનધે ।
 “ કર્તવ્યમમરપ્રણ્યાઃ પ્રત્યક્ષાગમત્રુદ્વયઃ ॥ ”

આટલી વાણી વાયુરથની દોરીયોમાંથી નીકળી રહી તેની સાથે ધર્મ-
રાજનું મુખ આકાશમાં ચન્દ્રની પેઠે અને ચન્દ્રની જોડે જ પાગ્યાલીના
મુખચન્દ્ર ઉપર લટકી રહ્યું; આંની સાથે ચારે દિશામાં ખીજન ચારે ભાઈ-
ઓનાં મુખ પણ ચાર ચન્દ્ર જેવાં પ્રકાશવા લાગ્યાં ને સાતમું પાગ્યાલીનું
પોતાનું મુખ આકાશ અને પૃથ્વીના મધ્ય ભાગે ચળકવા લાગ્યું; કુદ્દેશ્વરેનો
દેખાવ આ સર્વના સમાગમથી કંઈ નવીન દિવ્ય રમેણીયતા ધરવા લાગ્યો.
સાતે ચન્દ્રના શાંત પ્રકાશથી રાત્રિમાં અને પૃથ્વીમાં અપૂર્વ શાન્તિ પ્રસરી
રહી. ચોપાસનો પવન શાંત થઈ ગયો. દૂરનો ત્રણ પાસનો મહાસાગર
શાન્ત સરોવર જેવો થઈ આ સમૃદ્ધ આકાશનું પ્રતિબિમ્બ પોતાના
આખા વિસ્તારમાં લેવા લાગ્યો. હનૂમાન પાગ્યાલીની એક પાસ હાથ
જોડીને ઉભો ને અશ્વત્થામા પણ ડાહ્યો થઈ ખીજ પાસ ઉભો, ને આ-
કાશમાં સ્વર સાંભળાવા લાગ્યો.

“પાણ્ડવો! ઉભા રહો ને ત્રિકલદર્શી વ્યાસમુનિએ કામે લુટેલા અર્જુન-
“નનું આશ્વાસન કરતી વેળા તમારી સંસિદ્ધિ દર્શાવી અર્જુનને કહ્યું હતું કે
“તમે ભાઈઓ હાલ સંસિદ્ધ થયાછો તો તમારે જવું જ ઉત્તમ છે, ને
“પાછો કાળ આવશે ત્યારે અર્જુનનાં ગયેલાં અસ્ત્ર પોતાની મેળે એના
“હાથમાં આવશે! આ સત્ય પડવાની વેળા ચાલી ચાલી આવેછે તે જુવો!”

આ સ્વર સાંભળતાં પલંગપર સુતી સુતી પાગ્યાલી હાથ જોડી હૃદયમાં
સ્તવન કરવા લાગી અને વૃદ્ધ કુન્તી એને માથે અને છાતીએ હાથ દેરવતી
સામી દિશામાં જોવા લાગી ને આવેશથી, ઉત્સાહથી ને આનંદથી; ઉછળતી
ફૂટેવા લાગી: “વત્સા! ઉઠ-ઉઠ-ને-આ આપણા પુણ્ય દેવતની ઝાંખી કરી લે!

“કરથકી ગયાં શસ્ત્ર તો ભલે!

“ગૃહથકી જશે લક્ષ્મી તો ભલે!

૧. કૃતકૃત્યાંશ્વ વો મન્યે સંસિદ્ધાન્ કુરુપુઙ્ગવ ।

ગમનં પ્રાપ્તકાલં ચ હંદં શ્રેયસ્કરં વિમો ॥

एवं बुद्धिश्च तेजश्च प्रतिपत्तिश्च भारत ।

भवन्ति भवकालेषु विपद्यन्ते विपर्यये ॥

कालो हि बलवान् भूत्वा पुनर्भवति दुर्बलः ।

स एवेशश्च भूत्वा हि परैराज्ञाप्यते पुनः ॥

कृतकृत्यानि चास्त्राणि गतान्यद्य यथागतम् ।

पुनरेष्यन्ति ते हस्तं यदा कालો भविष्यति ॥

મહાભારત—મોસલપર્વ.

“ કુરુભૂમિ વૌશે સર્વ તે વૃથા !

“ સ્મરની સારથિ શસ્ત્રાલીન ત્યાં !

“ મુક તું મોહને ! લે ઉમંગને !

“ હરિ ચિરંજીવી ઓ જીવે તને !

“ પટકળો લઈ એ ઉભા હજી;

“ ધર ચમત્કૃતિ ખુદિની નવી !”

એવામાં પૃથ્વી પર ચરણ મુક્યા વિના વાહણાંની બનબન ઉપર કાઈ બળ્ય દિવ્ય દેવની મૂર્તિ ચાલી આવતી જણાઈ. તેને જોતો જોતો સરસ્વતીચન્દ્ર કુમુદના કાનમાં ધીમે સ્વરે ફેલા લાગ્યો.

“ કુમુદ ! સર્વ ચિરંજીવોના સૂત્રધાર ચિરંજીવ ભુગુપતિ દયાળુ ગમ્ભીર વૈશે આવે છે તેને હૃદયમાંથી પ્રણામ કરજો ! આપણી સર્વ નિરાશામાં આશા મુકવાનું સામર્થ્ય એક એ મહાત્મામાં જ છે !”

“ We are now in the all-hallowing presence of that almighty Spirit of Harmony, whom Shelley hailed as the Life of Life ! પરમ જ્યોતિનો આલ્મણાવતાર તે આ જ ! ”

પણ વારમાં પરશુરામની તેજોમયી મૂર્તિ, સર્વ ચન્દ્રને ઉંચા કરતી પાંખ્યાલીની પાંસે આવી અદ્ધર ઉભી; થોડી વાર પાંખ્યાલીની આંખો ઉપર અને કમ્પતા હૃદય ઉપર અમીદૃષ્ટિ કરી ઉભી રહી; અને અન્તે એના ધીર ગમ્ભીર અક્ષર—એના કાંતનાં કિરણ પેઠે—જગતમાં પ્રસરવા લાગ્યાં.

“ I am much more than all that, my little children !

“ પાંખ્યાલી ! જે સર્વવ્યાપિ એક સત્ત્વ, આ દશે દિશાઓમાં આપતાં અને તરવરતાં અસંખ્ય અહાણ્ડોમાં, સ્ફુરે છે તેની છાયા તારી પાસે ઉભેલી તું દેખ છે તેને—મને—જોઈને તું શાંત થા. જે અજ અજર અમર શાશ્વત તેજોમય પટ જેવો પુરુષ અનંત કાળને વ્યાપીને સ્થાણુરૂપે ઉભો છે તેના તન્તુને તું અત્યારે સ્પર્શે છે. તું કાઈ રીતે ભીતિ રાખીશ નહીં ! આ દેશમાં ધર્મ પાછા આવશે ને તેની પાછળ તેના સર્વ બંધુઓ આવશે ! હું તેમની ગતિનો સૂત્રધાર તારા આશાતન્તુને તુટતા અટકાવવા આ દિવ્ય મુદ્દર્તમાં તને પ્રત્યક્ષ થાઉં છું.

“ હું ધર્મની આશા છું; ઋતનો સૂત્રધાર છું; સત્યનું સ્વરૂપ છું; અને

“ એ ત્રણેની અવસ્થાના માર્ગનું અધિશાન છું. કુરુક્ષેત્રમાં જેણે અર્જુનનું

“સારથિપણું કર્યું હતું તેનો જ હું વૃદ્ધ અવતાર છું, ને અર્જુનના વાયુ-
 “રથની ગતિ અને આ ચન્દ્રમાળાની વિભૂતિ તને દર્શાવવા આવ્યો છું.
 “તહારા સ્વયંવરમાં અર્જુનનો સૂચક થનાર, કૌરવસભામાં તહારાં ચીર
 “પુરનાર, અને પાણ્ડવોના વિજયનો સારથિ—તે હું જ હતો અને છું !
 “માટે આશા ધર ! જેને આવી સૂક્ષ્મ સુંદરતા અને આવું આયુષ્ય મ્હે
 “આપ્યાં છે તે મહારો પ્રસાદ નિષ્કળ ન થાય માટે હું ચિરંજીવરૂપે આ
 “ક્ષેત્રમાં અનેક યુગો થયાં વસું છું ! પાખ્યાલી ! આશાના ઉદયને
 “પ્રત્યક્ષ કર !

“ આ અશ્વત્થામાને જોઈ તું ગભરાઈશ નહીં. કુરુક્ષેત્રમાં અનેક
 “ રણ-સંગ્રામ થયા છે, પણ મહાભારતના સંગ્રામોમાં જેવા વીરો હતા તેવા
 “ પાછળથી નથી આવ્યા. એ સંગ્રામમાં આ ક્ષેત્રનું પૈતામહક જ્યોતિ
 “ અસ્ત થયું તેને બાણશય્યા પર સુતેલું ગંગાએ જળવી રાખ્યું છે. એ
 “ સંગ્રામમાં બ્રાહ્મણોનું વીર્ય હારી ગયું ને એમનું તેજ દ્વસ્ત થયું. પણ
 “ એ તેજનો કેવળ સખીજ નાશ થાય નહીં માટે તેને ગાંડા ગાંડા પણ અ-
 “ શ્વત્થામાના મસ્તિકમાં રાખી એને ચિરંજીવ રાખેલો છે તે એટલા માટે કે
 “ અર્જુન ફરી અસ્ત્રને પ્રાપ્ત કરે ત્યારે “બ્રહ્મશિરોસ્ત્ર”નું જ્ઞાન આ ગાંડાના
 “ મસ્તિકમાંથી અર્જુનને મળે. અર્જુનનાં સર્વ અસ્ત્ર બળવાળાં છે, પણ
 “ બ્રાહ્મણના શિરમાંથી જે દિવ્ય અસ્ત્ર ફેંકાય છે તેની શક્તિ કોઈથી પ્રાપ્ત થાય
 “ એવી નથી માટે એ અસ્ત્ર અશ્વત્થામાના શિરમાં પ્રતિષ્ઠિત થયું છે ને આ
 “ યુગમાં કૌરવ વિનાનો અર્જુન ફરવાનો છે તેને આ અસ્ત્ર અપૂર્વ લાભ
 “ આપી શકે એમ છે. પાખ્યાલી ! ભૂતકાળમાં કૃષ્ણાવતારે શુદ્ધ કરેલા
 “ યુગની ને આવતા યુગની વચ્ચે પુરાણ પુલ પેઠે રાખેલા અશ્વત્થામાના
 “ મસ્તિકમાંથી અર્જુને લીધેલો મણિ એમાં અર્જુન જ પાછો મુકશે
 “ એટલે આ યુગનાં સર્વોત્તે પુરાણ યુગની સમૃદ્ધિ આપવા આના મ-
 “ સ્તિકમાં એનું પ્રાચીન તેજ આવશે, ને અર્જુન તેમાંથી બ્રહ્મશિરોસ્ત્રનું
 “ ગ્રહણ કરી લેશે. પાખ્યાલી ! જો જો ! જેને મ્હે પ્રિય સખા ગણેલો તે
 “ અર્જુનના હાથમાં દિવ્ય મણિ લટકે છે ને તેનાં કિરણના બાહ્ય સ્પર્શથી
 “ જ અશ્વત્થામા સચેત થવા લાગે છે ! એ ચિરંજીવનું અગ્નિ આયુષ્ય બંધ
 “ થશે ને પ્રગ્ન આયુષ્ય થોડા કાળમાં સ્ફુરશે તે તહારું કેલ્યાણ જ કરશે. કાળ
 “ આમ પાકવા લાગે છે અને આ ચિરંજીવને માટે મ્હે કૃષ્ણાવતારમાં
 “ નિર્મલાં ત્રણ સહસ્ત્ર વર્ષનું એની આ દશાનું આયુષ્ય પુરું થવા આવે છે !
 “ કૃષ્ણાવતારને કેટલાં વર્ષ થયાં ? ત્રણ સહસ્ત્ર વર્ષ તે મનુષ્યનાં કે દેવોનાં

“ કે, બ્રહ્માનાં ? કપિલોકને પુછ. પૂર્વે કપિલોક અર્જુનના રથ ઉપર હતો તે
 “ આજ એની નીચે સૂત્રોથી લટકે છે-તે અર્જુનનું શુદ્ધ મુખ જોવાને
 “ સમર્થ થવા જોઈએ. ઉંચે ચહોડશે ત્યારે આ વર્ષોનું ગણિત કપિલોક કરી
 “ શકશે ને તને કહી શકશે. પણ એ ભૂતકાળને મુકી વર્તમાનને હું પ્રત્યક્ષ
 “ કરાવું છું તે તો તું જાતે જો ! પાખ્યાલી ! એ ત્રણ સહસ્ત્રવર્ષો પરિપાક પામી
 “ હવે પુરાં થાય છે તે તું જો ! પાખ્યાલી ! જગૃત થા ! પાખ્યાલી ! આ
 “ કાલપરિપાકનું મંગળ મુહૂર્ત સમીપ છે તે તું જો ને ઉત્સાહિની થા ! ક્ષત્રિ-
 “ યોનાં શિરમાંથી નીકળતાં અસ્ત્રો કરતાં બ્રાહ્મણના શિરમાંથી નીકળતાં
 “ અસ્ત્રની પરાક્રમવિભૂતિ જુદી જ છે ! અનાયો એને ઈશ્વરે સૃજેલો
 “ માને છે ખરા, પણ એ સૃષ્ટિનું રહસ્ય સમજવાની શક્તિ તેમનામાં આવી
 “ નથી; એ પણ ઐશ્વર્યનો મર્મ છે. ગાંડા અને હત થયેલા બ્રહ્મશિર-
 “ માંથી જો આવાં અસ્ત્ર આટલા યુગ સુધી નીકળ્યાં છે તો તે જ શિર
 “ પાંડવને વશ, ડાહ્યું, સ્વસ્થ, ને પ્રસન્ન હોય તો તેમાંથી કેવાં કલ્યાણ-
 “ કારક અસ્ત્ર નીકળે ? પાખ્યાલી ! આટલા યુગ સુધી તું આને આપેલું
 “ સ્તન્યપાન નિષ્ક્રાંત નહીં જાય. પાખ્યાલી ! હવે બ્રાહ્મયુગ પ્રવર્તવાનો છે
 “ ને તે કાળે આ બ્રહ્મશિરોસ્ત્રની વિભૂતિનો તને કલ્યાણકારક અનુભવ થશે.
 “ આ યુગમાં ક્ષત્રિયોનાં શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર વિરામ પામશે ત્યારે માત્ર શુદ્ધ
 “ બ્રાહ્મણો જ યુગના પ્રવર્તવાનાર થશે. કપિલોકે તારાં અસ્ત્ર લેઈ લીધાં
 “ છે ત્યારથી એ ભાવી યુગના પગના ધબકારા થતા લાગ્યા છે અને
 “ કપિલોકના હાથમાં તારી પાસેથી લીધેલાં તો શું પણ તેમના
 “ ખોતાના હાથમાં ખોતે વસાવેલાં, અને મનુષ્યમાત્રના હાથમાં આજ
 “ દેખાતાં, શસ્ત્રાસ્ત્ર પણ વિરામ પામી જશે. એ યુગમાં તું કેવળ નિર્ભય
 “ થવાની છે. પણ તેની તને શ્રદ્ધા ન હોય, તારું સ્ત્રીનું હૃદય ભયની
 “ કલ્પનાથી આવી શ્રદ્ધા છતાં પણ ભાવી સંગ્રામના ભયથી કંપનું હોય,
 “ અથવા તારું ક્ષત્રિયાણીપણું તારા હૃદયને એવા સંગ્રામનો અભિલાષ
 “ કરાવતું હોય અને તે અભિલાષની સિદ્ધિનાં સાધનોમાં તારી ન્યૂનતાને
 “ લીધે નિઃશ્વાસ મુકતું હોય—આ સર્વમાંથી ગમે તે કારણથી બ્રાહ્મ
 “ યુગનો આવતો પવન તારા શરીરને સ્પર્શ ન કરતો હોય, તોપણ આ
 “ દુરક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય રમરણમાં આણી લે ને તેનાથી જ આશ્વાસન મળશે.
 “ રામાવતાર કરતાં પણ મહારો અવતાર જેમ પ્રાચીન છે તેમ બુદ્ધ-
 “ વતાર કરતાં પણ મહારું આયુષ્ય લાંબું પહોંચ્યું છે ને હજી હું ચિરંજીવી
 “ રહીશ. તે સર્વ કાળમાં હું આ દુરક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય રચતો આવ્યો છું,

“ જોતો આવ્યો છું, તે ન જોનારને પણ દેખાડતો આવ્યો છું. તું એ માહાત્મ્ય
 “ જાણે છે, પણ તેના સ્મરણનો જીર્ણોદ્ધાર કરવા ફરી કહી બતાવું છું. તું
 “ એ નહીં જાણે તો કોણ જાણનાર સાંભળનાર હતું ? ”

પાખ્યાલી હાથ જોડી બેઠી થઈને સર્વ પાસેના ચન્દ્ર અને તારાઓ,
 હનુમાન, અને અશ્વત્થામા, કાન માંડી સજ્જ થયાં. પરશુરામને ખભે
 પરશુની તીક્ષ્ણ ધાર સાત ચન્દ્રનાં કિરણમાં ચળકાટ મારવાં લાગી ને
 ખભા પાસેના રામના મુખનો પ્રકાશ પણ તેના ઉપર એટલો બધો પડતો
 હતો કે પવનમાંના લેજથી તેના ઉપર પડતો ડાઘ પણ સુકાયલા લોહી
 જેવો જણાતો હતો. કુરુક્ષેત્રના શિર ઉપર આવે સમયે રામનો ધીર
 વીર સ્વર કોઈ ગરુડ પેઠે રામની મુખગુફામાંથી નીકળી કૌંચરન્દ્ર
 સુધી સ્થિર ગતિથી જવા લાગ્યો,

“ કુરુક્ષેત્ર ! આ પૃથ્વીના ગોળા ઉપર તું એકલું એક જ ધર્મક્ષેત્ર છે !

“ તારા યોગાનમાં સંગ્રામ થાય ત્યારે ધર્મરાજનો જ જય થવાનો ! યતો

“ ધર્મસ્તતો જયઃ એ વાક્ય તારે માટે સર્વથા સિદ્ધ છે ને વ્યાસમુનિએ

“ તને ધર્મક્ષેત્ર કહેલું છે તે તર્કથી નથી આપ્યું, અભિમાનથી નથી

“ આપ્યું, પણ તેમની યોગદૃષ્ટિમાં પ્રત્યક્ષ થયલા દર્શનને લીધે એમણે

“ એ નામ આપ્યું છે. અધર્મીઓ ! કુરુક્ષેત્ર પ્રમાદ અને અધર્મને માટે

“ નથી અને તેમાં જઈ યુદ્ધ માંડવાંની છાતી ચલવતાં સાવધાન

“ રહેજો ! આ ક્ષેત્રનું મૂળ પેલા કૌંચરન્દ્રમાં છે ત્યાંથી કુરુક્ષેત્રની સિદ્ધ

“ ભૂમિનો આરમ્ભ થાય છે. પેલા નિત્યહિમના ઢગલાઓને રૂપે કવચ અને

“ ટોપ પહેરી રાખનાર હિમાલયના કૈલાસશિખર આગળ દેવોનાં,

“ બ્રાહ્મણોનાં, અને ક્ષત્રિયોનાં પરાક્રમની આદિ ભૂમિનો માર્ગ છે. એ

“ માર્ગની આશપાશ આવાં કવચ અને ટોપ ધરનાર ઉંચાં ગિરિશૃંગ આવી

“ રહ્યાં છે. એ શૃંગો વચ્ચે થઈને જે લાંબી ખીણ જેવો માર્ગ છે તેમાં

“ થઈને દેવોનાં શરીર જેવા, બ્રાહ્મણની વિદ્યા જેવા, અને ક્ષત્રિયોનાં યશ

“ જેવા, શ્વેત અતિશ્વેત રાજહંસો માનસ સરોવરમાં આવજવ કરેછે,

“ ને એ હંસના માર્ગથી જ માર્ગ શોધી છંદોદેવતાના આર્ય દ્રષ્ટાઓ અંહી

“ આવ્યા છે; આ દેશના બ્રહ્મદેવ આ હંસોનું જ વાહન કરી ગાયત્રી

“ ગાતાગાતા આ દ્રષ્ટાઓને રૂપે આવ્યા છે તે કાળ આ દેશનો પ્ર-

“ ભાતકાળ હતો અને બ્રહ્મદેવ ધર્મની સ્થાપના કરી આ શુચિ તી-

૧. પૂર્વાલ્લે તુ યા સન્ધ્યા X X હંસસ્કન્ધસમારૂઢા

બ્રહ્મદેવતા ગાયત્રી છંદસાં માતા (ઇત્યાદિ૦ પ્રાતઃસન્ધ્યોપાસને)

“ ઈમાં શુભ નક્ષત્રમાં આવ્યા ત્યારથી આ ધર્મક્ષેત્ર બંધાયું. તે પછી
 “ ક્ષત્રિયોને નિયમમાં આણવાં મહે અવતાર લીધો ત્યારે પણ આ
 “ ખીણ પાસેનાં શૃંગોમાં મહે મહારા બ્રાહ્મણાવતારનું પરાક્રમ દર્શાવ્યું.
 “ દેવોના સેનાપતિ કાર્તિકે - સ્વામીને હંકાવી આ સામું શિખર ભેદી
 “ ભીની માટી જેવું મહે કરી નાંખ્યું !’ કૌંબ્યગિરિમાં એ મહોટું છિદ્ર પડ્યું
 “ ત્યાંથી તે પછી હંસોનો માર્ગ થયો તે બ્રાહ્મણના પરાક્રમથી બ્રહ્મા-
 “ વર્તની બ્રાહ્મી સ્થિતિને યોગ્ય નવી તપોભૂમિમાં બ્રાહ્મણાવતારના
 “ યશનો ક્ષીરસાગર ઉભો થયો ! એ કૌંબ્યરન્દ્રની નીચેથી તે આણી
 “ પાસ આ બ્રહ્માવર્ત દેશ થયો. આ સ્થાનમાં પરમ પુરુષનું વિષ્ણુત્વ
 “ વધારે છે કે રુદ્રત્વ, સંસારનું સંરક્ષકત્વ વધારે છે કે સંહારકત્વ, તે જ-
 “ ગતને દર્શાવવાને માટે વૈષ્ણવ ધનુષ્યનું અને શિવના અમ્બક ધનુષ્યનું
 “ સામાસામી બળ અજમાવ્યું તે વૈષ્ણવ ધનુષ્યનું બળ વધારે નીવડ્યું !
 “ પાંચાલી ! આ ક્ષેત્રમાં શિવજી જગતનો સંહાર વધારે કરે છે કે વિષ્ણુ
 “ સંસારનું રક્ષણ વધારે કરે છે તેની આમ પ્રથમથી તુલના થઈ છે તે
 “ તેમાં અન્તે સિદ્ધ થયું છે કે આ ક્ષેત્રમાં સંહારને અન્તે ધર્મપક્ષનું
 “ રક્ષણ થયું છે તે થવાનું ! આ બ્રહ્માવર્તમાં આ ધર્મક્ષેત્રનાં નામ પ્રત્યગ્-
 “ દર્શી બ્રાહ્મણોએ મૂળથી આમ યથાર્થ પાડેલાં છે. ત્હારા આદિ
 “ યુગમાં આ ક્ષેત્ર, ક્ષત્રિયોનો ધોર સંહાર કરી, ધર્મનું સંરક્ષણ કરી,
 “ શાંત થયું છે તે ત્હં દીઠેલું છે ! આ બ્રાહ્મી સ્થિતિનું રક્ષક
 “ બ્રહ્માવર્ત, અને આ તેમાંનું ધર્મક્ષેત્ર-કુરુક્ષેત્ર-હજી એવું ને એવું છે ને

૧. પ્રાલયાદિરુપતટમતિકમ્ય તાંસ્તાન્ વિશેપાન્

હંસદ્વારં મૃગુપતિયશોવર્ત્મં યત્કૌંચરન્દ્રમ્

તેનોદીર્ઘાં દિશમનુસરોસ્તિર્યગાયામશોભી

X X X X X X X

ગન્ધા ચોર્ઞ દશમુખમુજોચ્છવાસિતપ્રસ્થસન્ધેઃ

કેલાસસ્ય ત્રિદશવનિતાર્ધર્પણસ્યાતિથિઃ સ્યાઃ ॥

મેધદૂત. (એના ઉપર મહિનાયની ટીકામાં પ્રથમ પંક્તિઓની આખ્યા-
યિકા આપી છે).

૨. રામાયણ.

૩. બ્રહ્માવર્તે જનપદમથ ચ્છાયયા ગાહમાનઃ

ક્ષેત્રં ક્ષત્રપ્રધનપિશુનં કૌરવં તદ્રજેયાઃ ।

રાજન્યાનાં સિતશરશર્તયત્ર ગાળ્ડીવધન્વા

ધારાપાતૈસ્ત્વમિવ કમલોન્યમ્યવર્ષન્ મુલ્લાનિ ॥

મેધદૂત.

“ એની પરીક્ષા કરી જોનારને એવા જ ચમત્કાર દર્શાવે છે ! તહારા કાળના
 “ સંહારની સંજ્ઞાઓ છેક કાલિદાસના કાળમાં પણ જણાતી ગણાતી હતી !
 “ આહ્વાસિથિતિનું અને ધર્મનું પોપણ કરનાર આ સ્થાનમાં આર્ય
 “ અનાર્યનો ભેદ નથી, કહેવાતા આત્મણુ ક્ષત્રિયનો ભેદ નથી, દેવદાનવનો
 “ ભેદ નથી ! એમાં બે વાનાં જ થાય છે—અધર્મનો ધ્વંસ થાય છે, અને
 “ પરિણામે ધર્મનો—અને અર્જુનની પાસે મ્હો જ કહેલી આહ્વાસિથિ-
 “ તિનો—ઉદ્ભવ અને જય થાય છે તે તેથી નવા યુગનો આરંભ થાય છે.

“ પાણ્ડવોએ નવો ધર્મ-યુગ બેસાડ્યો તે યુધિષ્ઠિરનો શક આલ્યો.
 “ તે પછી ધણે કાળે વિદ્યાનું અને ધર્મનું આખર બાદશાહે આ સ્થા-
 “ નમાં કૌરવ પેઠે ઉભા થયલા હોદી રાજાઓનો પરાભવ કર્યો તે
 “ તેના પુત્રે પણ એજ ક્ષેત્રમાં જય મેળવ્યો ! મ્હેં જોયોનો પરાભવ
 “ મ્હેં જોયો દેવોએ આ સ્થાનમાં કર્યો ! આખર અને અકબરના ઉદયકાળે
 “ તે તેમના શત્રુઓને સંહારે આ ધર્મક્ષેત્રનો ચમત્કાર દેખાડ્યો ! પાંચાલી !
 “ આ રાજાઓ ધર્મના જ અવતાર હતા તે મ્હેં જોયો છતાં આહ્વાસિથિ-
 “ તિને માર્ગે મ્હડતા હતા. પાંચાલી ! તહારું કલ્યાણ તે જ
 “ કુરુક્ષેત્રમાંનો ધર્મ સમજવો તે આ રાજાઓ એ ધર્મને માર્ગે હતા.”

“ એક કાળ એવો આવ્યો કે આત્મણુનામ ધરનાર રાજાઓ આ
 “ સ્થાન સુધી દક્ષિણમાંથી મ્હડી આવ્યા. તેમના નાયકને દક્ષિણ-
 “ દેશમાં જય અને વિભૂતિ મળ્યાં હતાં અને અહંકારથી તેણે મ્હારું
 “ નામ ધારવા માંડ્યું. એ આત્મણુ નાયક ગમે તો આ ક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય
 “ ભુલી ગયો તે ગમે તો પોતાનો અધર્મ-પક્ષ સમજી શક્યો નહી.
 “ શિવાજીના વંશરૂપ ધર્મવૃક્ષને અકારણુ છેદનાર કૃતદ્રુ અને સ્વામિદ્રોહી
 “ રાજાના એ વંશજે, કૃષ્ણાવતારનું સુદર્શન લેવાને અશ્વત્થામાએ રા-
 “ બેલા દુષ્ટ અભિલાષ જેવો અભિલાષ, આ ધર્મક્ષેત્રમાં, રાખ્યો તે મ્હારે નામે
 “ જોળખાવા લાગ્યો. દુર્યોધનની નીતિ પાળનાર રાજાના આ સેનાપતિને

૧. પાછલા પદ્ધતિપણના શ્લોકમાં કુરુક્ષેત્રને ક્ષત્રપ્રધનપિણુન કહ્યું છે તેના અર્થ કરતાં મલ્લિનાથ કહે છે કે—અद्यापि शिरःकपालादिमत्तया कुरु-पाण्डवयुद्धसूचकम्—“ હજી સુધી ત્યાં મરેલાઓનાં માથાં ને કપાલ વગેરે જડી આવેછે તેથી કુરુ-પાંડવના યુદ્ધનું આ ક્ષેત્ર સૂચક થાય છે. કાલિદાસ કવિ કાશ્મીરમાં કોઈ રાજાના “ Viceroy ” “ સુબા ” ના કામ ઉપર હતા એમ કોઈની સૂચના છે.

૨. Baber was the founder of a line of kings under whom India rose to the highest pitch of prosperity : Elphinstone.

“ આ વેળાએ કુરુક્ષેત્રે નવો જ ચમત્કાર દર્શાવ્યો. જેને તેણે જય આપ્યો
 “ તે રાજા કંઈ ધર્મી ન હતો પણ તેણે તદ્દારા સ્વામિત્વનો દુરભિલાષ રાખ્યો
 “ ન હતો. જય મેળ્યો અને મહારા નામધારીની સેનામાંની સ્ત્રીઓને
 “ લેઈ તે ચાલ્યો ગયો. જે લોકને માટે એ રાજા હલ્યો તે અધર્મી હતા.
 “ જેની સામે એ હલ્યો તે અધર્મી હતા. એ ઉભય અધર્મીયોનો આ
 “ ક્ષેત્રે સંહાર કર્યો. તપાવેલા વાસણને અજાણતાં કોઈ અડકે ને દાઝી
 “ એસે તેમ આ ઉભય અધર્મપક્ષ કુરુક્ષેત્રમાં હલડવા ગયા તેવા જ તેના
 “ અંતર્ગૃહ અશિથી દાઝ્યા ને બળી મુવા ! કુરુક્ષેત્રે ઉભય અધર્મીયોનો
 “ ધ્વંસ કર્યો ત્યારે કીયા ધર્મનો ઉદય કર્યો ? પાંચાલી ! જગૃત થા ! સ્મરણ
 “ શક્તિને સચેત કર ! મહારા અવતારનો દમ્ભ કરનાર બ્રાહ્મણનો કુરુક્ષેત્રે
 “ ભોગ લીધો અને મહારા ધમને પાળનાર મહોટા માધવરાવને આ દમ્ભી
 “ જનના રાજ્યકુળમાં મહે રાજપદ આપ્યું. પણ પ્રજાનાં પુણ્યરાશિના
 “ ક્ષયથી એ પરાક્રમી બ્રાહ્મણનું સદાયુષ્ય એ સ્વામીદ્રોહી વંશમાં ટક્યું
 “ નહી. કુરુક્ષેત્રે એ વંશને દેખાડવા માંડેલા ચમત્કાર આ બ્રાહ્મણના તેજ
 “ આગળ શાંત રહ્યા હતા, તે એના આયુષ્યની સમાપ્તિપછી બમણા જોરથી
 “ એ વંશમાં ફાલવા લાગ્યા. વળી ઉભય અધર્મી પક્ષના રુધિરવર્ષથી કુ-
 “ રુક્ષેત્રમાં ધર્મઉદયનાં બીજ રોપાયાં, અને તેમાંથી ઉગેલા વૃક્ષોને આવેલાં
 “ ફળને સાગરમાર્ગે આવેલા કપિલોકે એ વૃક્ષો ઉપર ચઢી લેઈ લીધાં !
 “ પાંચાલી ! કુરુક્ષેત્રે અધર્મીયોનો મળસહિત નાશ કર્યો અને દૂર ઉભેલા
 “ ધર્મીઓને—અયસ્કાન્ત—લોહચુંબક—જેવી શક્તિથી—આકર્ષી લીધાં !

1. Never was a defeat more complete, and never was there a defeat which diffused so much consternation. Grief and despondency spread over the whole Mahratha people ; most had to mourn relations and all felt the destruction of the army as a death-blow to their national greatness .

The government of the Peishwas never regained its vigour . . . The confederacy of the Mahomedans, too, dissolved on the cessation of their common danger. Ahmedshah returned home without attempting to profit by his victory, and never afterwards took any share in the affairs of India.

Elphinstone's History of India.

2. The plains of Panipat were not more fatal to the Mahratha empire than the early end of this excellent prince : *Grant Duff*.

3. The actors in the last transactions having left the stage, the history of the Moghul empire here closes itself. Its territory is broken into separate States ; the capital is deserted ; the claimant to the name of emperor is an exile and a dependent ; while a new race of conquerors has already commenced its career which may again unite the empire under better auspices than before.

Elphinstone's History of India on the results of the battle of Panipat.

“ અમ્યકાસ્ત્રે કુરુક્ષેત્રમાં ઘોર સંહાર કર્યો, ને વૈષ્ણુવાસ્ત્રે અતિબળ કરી
 “ નવા ધર્મને આકર્ષી આણ્યો ! પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ ઘણા શોધનથી
 “ જાણ્યું છે કે રાજાઓના, રાજ્યોના, અને પ્રજાઓના ઉત્કર્ષની જ-
 “ ન્મપત્રિકા જેવી હોય તો તેમાં ધર્મનો ગ્રહ કીયા સ્થાનમાં છે તે
 “ જેવું. ’ પાખ્યાલી ! ત્હારા દીર્ઘદર્શી યશસ્વી શ્વશુર પાણ્ડુરાજાએ સિ-
 “ હ્સંસ્કારથી આ રહસ્ય જાણી લીધું ને ધર્મને જ્યેષ્ઠપુત્રને સ્થાને માગ્યો
 “ ને કુરુક્ષેત્રના એ રાજાએ આ પોતાના મહાક્ષેત્રનો પ્રતાપ સમજી એ
 “ પ્રતાપ માન્યવવાનો અભિલાપ રાખ્યો, ત્યારે અન્ધ ધૃતરાષ્ટ્રે એથી
 “ ઉલટી નીતિ સ્વીકારી પોતાની અન્ધતાને યથાર્થ કરી.

“ પાખ્યાલી ! કપિલોકની તને ભીતિ લાગતી હોય તો કુરુક્ષેત્રનું આટલું
 “ રહસ્ય અને સામર્થ્ય ભુલીશ નહીં. વગરશસ્ત્રે વગરઅસ્ત્રે ધર્મખીજનાં
 “ ફળ કપિલોકના હાથમાં ગયાં તો આ ક્ષેત્રની શક્તિથી ને
 “ કપિલોકમાં પ્રતિષ્ઠિત થતા ધર્મના બળથી અને અર્જુનના
 “ ચાતુર્યથી ! એ ધર્મ તે ત્હારાં દ્હેરાંઓમાં ને મન્દિરોમાંનો નથી—એ
 “ દ્હેરાંમન્દિરમાંનો ધર્મ પાટણના સોમનાથને કામમાં લાગ્યો નથી
 “ ને પવિત્ર કાશીના વિશ્વનાથને પણ કામ લાગ્યો નથી. ત્હારા
 “ જ્યેષ્ઠ સ્વામી ધર્મરાજાએ તને એ ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે, ને કુરુક્ષેત્રે
 “ તને પ્રત્યક્ષ દેખાડી આપ્યું છે કે લોક—કલ્યાણને માટે પ્રકટ થતા
 “ સનાતન ધર્મનો માર્ગ એ જ આ ધર્મક્ષેત્રનો એક જ ધર્મ છે. અને
 “ એ જ ધર્મના ઉદયવડે આ ક્ષેત્રે વેળોવેળ ત્હારું કલ્યાણ રચેલું છે.
 “ તો પછી તું કપિલોકથી બીહોં છે શા માટે ? તું જેતી નથી કે કૌત્ય-
 “ રન્દ્રની પેલી પાસ ઋક્ષલોક બેઠા છે ? રામાવતારમાં અધર્મ સામે
 “ ધર્મનું પ્રયાણ થયું હતું તે કાળે જેવા કપિલોક ધર્મપક્ષમાં હતા
 “ તેવા જ ઋક્ષલોક પણ તેમની સાથે હતા. આ યુગમાં આ શે-
 “ લાધિરાજ હિમગિરિની બે પાસનો પ્રદેશ કપિલોક ને ઋક્ષલોક બહેંચી
 “ લેઈને ભોગવે છે અને કપિલોક તેની દક્ષિણમાં છે તો ઋક્ષલોક
 “ ઉત્તરમાં છે. કપિલોક વા-નરલોક છે, ત્હારા નરલોકથી જુદા છતાં નરધર્મમાં
 “ મળતા છે ને ચતુરતામાં ને વ્યવસ્થામાં વધતા છે. ઋક્ષ લોક કહોર છે
 “ અને નરધર્મમાં ઘણા પશ્ચાત્ છે, પણ તેમણે બોટેલા પ્રદેશમાં તેમના
 “ જેવાં જ અન્ય પ્રાણીઓ વસે છે તેમાં તે શ્રેષ્ઠ છે. રામાવતારમાં કપિ
 “ અને ઋક્ષ, ધર્મના એક રથનાં, બે અશ્વ હતા. આજના કાળમાં તેમના

“ વર્ણભેદને તે ચાતુર્યભેદને લીધે તેઓ જુદા જુદા વસે છે. તેઓ પર
 “ સ્પર્ મિત્ર છે કે શત્રુ છે તે વીશે તેઓ સંશયમાં છે તે આ અવિશ્વા
 “ સના યુગનું બળ તેમને શંકિત રાખે છે. સંહારકાળ અવિશ્વાસમાંથી
 “ જ ઉભો થાય છે, અને ઋક્ષ અને કપિની વચ્ચે પણ પેલું કૌત્યરન્
 “ અને આ કુરુક્ષેત્ર જ છે. જે આમનો અવિશ્વાસ એમને શિર સંગ્રામ
 “ કાળ જ આણશે તો આ ધર્મક્ષેત્રમાં તેમણે ઉતરવાનું છે અં
 “ એમાં જ એમણે તોળાવાનું છે પાંચાલી ! કૌત્યરન્, અહ્યાવર્ત, અં
 “ કુરુક્ષેત્રનાં યુદ્ધોમાં ધર્મના અને આહી દશાના જ ઉદય થાય છે, ત્હાર
 “ સ્વામીના જ રથો આ સ્થાનોમાં વિજયી થાય છે, અને મહારાજન
 “ આહાણોને તે મુસલમાનોને તેમાં તોળાને તેમાં ન લહકનાર દૂર ઉભેલ
 “ કપિલોકને આ ક્ષેત્રે લાભ અપાવ્યો અને એકવાર તટસ્થતાથી ત્હાર
 “ કલ્યાણ થયું, તેમ જ આ ક્ષેત્રમાંના જ્વાળામુખીને જગવાને
 “ વારો આવશે તો શસ્ત્રહીન દશામાં પણ ત્હારું તો કલ્યાણ જ
 “ થશે અને તે કાળે જ્ઞાત કે અજ્ઞાત જે પક્ષમાં ધર્મ હશે
 “ તેનો જ ઉદ્ધાર થશે. તે કાળે કપિલોક કાલ્યા થયા હશે અં
 “ ત્હારી પ્રજાનો વિશ્વાસ કરવાનો ધર્મ શીખ્યા હશે તો એ
 “ લોક જાતે ત્હારા પુત્રોને અસ્ત્રવિદ્યા શીખવશે અને તેમન
 “ ધર્મપક્ષમાં રહી તેમના શત્રુ સામે ત્હારા પુત્ર વિજયી થશે. જે
 “ આટલે મુધી કપિલોક અવિશ્વાસના યુગને તોડી નહી શક્યા હોય
 “ તો, પાંચાલી, ત્હારા હૃદયમાંના ધર્મને જ તું વળગી રહેજે, કુરુ
 “ ક્ષેત્રના જ્વાળામુખી કપિલોક તને જેટલી દૂર રાખે તેટલી દૂર પ્રસ
 “ ન્નતાથી રહેજે, અને એ ધર્મક્ષેત્રને પોતાનું કર્તવ્ય જે માર્ગે લેવું
 “ હોય તે માર્ગે લેવા જ દેજે ! ત્હારું તેણે કદી અકલ્યાણ કર્યું નથી
 “ ને કરનાર પણ નથી.

“ ત્હારા હૃદયના આશ્વાસન માટે આટલી કથા પર્યાપ્ત છે, પણ
 “ ત્હારી ગિજાસાની તૃપ્તિને માટે વિશેષ જાણવાનું તે પણ તું જાણું
 “ લે અને જે આહ્યુગનો પવન વાય છે તેનાં કારણ, સ્વરૂપ, અને
 “ કાળ પણ જાણી લે.

“ આર્યલોક હિમાચલની પેલી પાસ રહેતા ત્યારે તેમના રક્ષણને
 “ માટે ઈશ્વરે વિષ્ણુરૂપે પોતે પ્રથમ ચાર અવતાર લીધા હતા અને
 “ પશુકર્મ કરનાર અસુરોને માટે તેમના જેવા અવતાર લીધા હતા.
 “ આર્યો આ દેશમાં આવ્યા તે પછી પ્રથમ એ અવતાર, વામનરૂપ

“ અને મહારો, થયા તે એ આહાણુના અવતાર થયા. એ એ અવતા-
 “ રનાં પરાક્રમના પ્રદેશ કૌંચરન્દ્ર પાસે હતાં. એક અવતાર દાન-
 “ વોની અને દેવોની વ્યવસ્થા કરવા થયો, ને ખીન્ને જે મહારો
 “ અવતાર તે ક્ષત્રિયોની ને આહાણુની વ્યવસ્થા કરવા થયો. ક્ષત્રિ-
 “ યોનો સંહાર મહે ક્ષત્રિયોનાં શસ્ત્રથી કર્યો ને આહાણુને પૃથ્વી સોંપી
 “ હું નિવૃત્ત થયો. પાખ્યાલી ! આહાણુ રચવા માટે વિષ્ણુનું આ પ્રથમ
 “ પગથીયું હતું. વામન-અવતારમાં મહે આહાણુ અહત્વથી કેટલું
 “ લેઈ શકે તે દેખાડ્યું; મહારા અવતારમાં આહાણુ ક્ષત્રિયત્વથી કેટલું
 “ લેઈ શકે તે દેખાડ્યું. આહાણુને મહે પૃથ્વી સમગ્ર આપી તેનો
 “ એમણે ત્યાગ કરી દીધો : વિષ્ણુએ આપેલું નિકંટક સામ્રાજ્ય પણ
 “ પાસે રાખવાની નિર્ધન આહાણુએ ના પાડી. એ જ એમણે આહા-
 “ વિભૂતિ દેખાડી, એ જ એમણે તૃપ્તિ દેખાડી; એમની વિભૂતિ અને
 “ તૃપ્તિનાં દર્શન કરાવી મહે જગતને પવિત્ર અને શાન્ત કર્યું. દર્પવાળા
 “ ક્ષત્રિયોને મહે દમ્યા; તેમનું દમન થયા પછી તેઓએ ક્ષાત્ર તેજ
 “ ખોઈ દીધું તેનો ઉદ્ધાર કરવાને રામાવતાર થયો ને તે કાળે એ જે
 “ વર્ગની વિભૂતિની વ્યવસ્થા થઈ. વિશ્વામિત્રના અસ્ત્રબોધથી, વસિષ્ઠના
 “ જ્ઞાનબોધથી, અમ્બક અને વૈષ્ણુવાસ્ત્રના સરખા શમનથી, મહારા
 “ જેવા આહાણુ ને વાલી જેવા વાનર ને રાવણ જેવા રાક્ષસ-એસહિના
 “ દમનથી, આ દેશના સર્વ વર્ગની રામચંદ્રે વ્યવસ્થા કરી. આહાણુનાં
 “ અને ક્ષત્રિયોનાં અસ્ત્રોથી સંસારની જે વ્યવસ્થા થાય તે મહે અને
 “ રામચંદ્રે મળાને કરી દીધી. તે પછી વ્યવસ્થા જાતે કરવામાંથી
 “ હું નિવૃત્ત થયો; કૃષ્ણાવતારમાં અસ્ત્ર આલ્યાવિના મહે પા-
 “ ણ્ડવોનું માત્ર સારથિપણું કર્યું. એ અવતારમાં રાજનીતિ અને
 “ રાજ્યનીતિનાં તેમ અહંકાર અને નિરહંકારના, ભેદ જગતના
 “ સૂત્રધાર કેવા અધિકારથી થાય છે તે મહે ક્ષત્રિયોને પ્રત્યક્ષ રચી
 “ બતાવ્યું.—એ અવતારમાં મહે પાણ્ડવોને ઉત્પન્ન કર્યા, ઉપદેશ
 “ આપ્યો, સામર્થ્ય આપ્યું, અને એ યુગનું કાર્ય તેમની પાસે કરાવી, તેમને
 “ આ જ કૌંચરન્દ્રને અને પેલા પશ્ચિમ સમુદ્રને માર્ગે પ્રવાસે મોકલ્યા.
 “ પાણ્ડવો દેવ ન હતા પણ દેવોના પુત્ર હતા, ક્ષત્રિયના પુત્ર ન હતા
 “ પણ ક્ષત્રિયના દાયાદ હતા; મનુષ્ય ન હતા પણ માનુષી આર્યાના મંત્ર-
 “ જાત પુત્ર હતા; એ બ્રહ્માની સૃષ્ટિનાં સત્ત્વ ન હતા પણ બ્રહ્મા-
 “ ની પોતાની પેદે નવી સૃષ્ટિનાં સ્પષ્ટરૂપે પ્રકટ થયા હતા. પાખ્યાલી એમનું

“ યુદ્ધ સ્વરૂપ તું જાણે છે. કૃષ્ણાવતારમાં તે મહાત્માઓએ એક પાસંથી
 “ પિતામહ અને દુર્યોધન જેવા ક્ષત્રિયોની તો ખીજ પાસથી દ્રોણ અને
 “ અશ્વત્થામા જેવા બ્રાહ્મણોની ઉચ્ચ વ્યવસ્થા કરી દીધી હતી, અને એ
 “ એ વર્ણ ઉત્તમ રીતે ન વર્તે તો કોણે તેમનું પદ લેવું એ ખતાવ્યું.

“ કૃષ્ણાવતાર કેવળ યોગી ન હતો; એ યોગ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોના
 “ વ્યવહારને ઉદ્દેશીને સંસારને પરિપાક આપતો હતો; કૃષ્ણાવતારે પાણ્ડ-
 “ વોને માટે યુદ્ધ નથી કર્યું પણ તેમને માટે સારથિપણું કર્યું અને તેમને
 “ ત્યાગ તો કરવો પડ્યો નથી જ. એ સારથિપણામાંથી પણ મુક્ત રહીને, એ
 “ ત્યાગ સંપૂર્ણ કળાથી કરીને, કેવળ યોગને જાણે, કેવળ ઉપદેશને જાણે,
 “ યુદ્ધાવતારે નવો યુગ પ્રવર્ત્યાવ્યો. બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો ઉભય દુષ્ટ થાય
 “ ત્યારે સંસારની વ્યવસ્થા કેવી રાખવી તે યુદ્ધાવતારમાં મહે દર્શાવ્યું. બ્રાહ્મ-
 “ ãણો અને ક્ષત્રિયો જેવા અવસ્થિત વર્ગોને મુકીને અનવસ્થિત મનુષ્યજાતિ
 “ અને ભૂતમાત્રની વ્યવસ્થા એ અવતારમાં મહે કરી. બ્રાહ્મણનામ ધારનાર
 “ પણ અબ્રાહ્મણ હૃદયવાળા ખોટા બ્રાહ્મણોનો પરાભવ કરવા અને સર્વભૂતા-
 “ ત્મક સર્વવ્યાપી કેવળ બ્રાહ્મણ હૃદયના વિજયની વ્યવસ્થાઓ મહે એ
 “ અવતારમાં ઉભી કરી દીધી, તે ખોધિસત્વોના હૃદયનાં અહતેજ પ્રભા-
 “ તના સામ્ય સૂર્યપ્રકાશ પેઠે સ્ફુરવા લાગ્યાં. ખાબ્યાલી ! તારા આ દે-
 “ શમાંથી મહે તે કાર્ય કર્યું. એ વ્યવસ્થા અહ્માવર્તના કૌચરન્ત્ર ભણીથી
 “ અને ખીજ પાસની અહ્મપુત્રાનાં અહ્મદેશમાં થઈને ત્રિવણ્ડિપમાં અને
 “ ચીનમાં ગઈ અને સાગરને પણ તરી પેલે પાર ગઈ. પશ્ચિમમાં ગયેલા
 “ આર્યોએ અને તેમને માટે થયેલા અવતારે આ વ્યવસ્થાનો વ્યવહારિક
 “ ભાગ એ ખંડમાં સંચિદ્ધ કર્યો.

“ આમ સર્વ અવતારો ખોતખોતાના યુગનું કાર્ય કરી ગયા. હવે એ સર્વ
 “ યુગનાં કાર્ય એકઠાં કરી સર્વ અવતારનું કાર્ય એક અવતારે કરવાનું;
 “ તે કરવાને હું ચિરંજીવ રહેતો છું. હવે વર્ણાચારના વિરોધનું ખીજ નાખ
 “ કરી દેવામાં આવશે. યુદ્ધાવતારે આ દેશમાં સર્વ વર્ણને એકાકાર કરી
 “ અધર્મ અને દુઃખમાંથી મનુષ્યમાત્રને નિર્વાણ આપ્યું અને છસસે
 “ પશ્ચિમ દેશમાં પણ તે કાર્ય કર્યું. તે છતાં વર્ણાચારના વિરોધ
 “ રહ્યા છે તે વધ્યા છે. આ દેશમાં અશ્વત્થ પેઠે વધી રહ્યા છે;
 “ તે અશ્વત્થામાને પ્રતાપે. પશ્ચિમ દેશોમાં રહેલા છે તે દુર્યોધનની
 “ નીતિને જાણે પ્રકટ થતાં અટક્યાં છે, પણ એ નીતિને ધ્રુજવવ:

“ ભીમપુત્ર ઘોરકચની રાક્ષસી માયા ત્યાં જનમવા માંડી છે. તે માયા,
 “ કાઈ રયામ હૈત્યની ઘોર છાયા પેદે, કાણે કાણે પૃથ્વીમાંથી નીકળે
 “ છે ને દુર્યોધનના મુકુટને ધક્કા મારે છે અને કર્ણ જેવા સૂર્યપુત્રનાં
 “ અસ્ત્રને નિષ્ફળ કરવા પૃથ્વીનું તળ ફેાડી ઉંચી આવે છે.—એને એ
 “ લોક Nihilism વગેરે નામથી ઓળખે છે. દુર્યોધને ત્યાં અક્ષૌ-
 “ હિણી સેનાઓ ઉભી કરી દુઃશાસનને સોંપી છે તેને ભ્રમિત કરવા આ
 “ ભીમપુત્રની માયા-છાયા દિવસે દિવસે વધે છે !

“ પાખ્યાલી ! બુદ્ધાવતારે મનુષ્યજાતિને માત્ર આવાં દુઃખમાંથી
 “ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરતાં શીખવ્યો તે નિર્માણ કહેવાયું. હું હવે એ જાતિને
 “ વધારે સિદ્ધ કરી કલ્યાણરૂપ ઉત્કર્ષ આપીશ,—આનન્દમય ઉદ્ધાર
 “ આપીશ. બુદ્ધાવતારમાં મહેં બ્રાહ્મણના હૃદયને દિગ્વિજય કરવા ચરતું
 “ મુક્યું હતું; હવે હું બ્રાહ્મણની બુદ્ધિ પાસે દિગ્વિજય કરાવીશ, અને એ
 “ બુદ્ધિએ રચેલાં યજ્ઞોપવીત—હૃદયખંડાર નહીં પણ હૃદયની માંલ-ધર-
 “ નારા બ્રાહ્મણો અનેક દેશે અનેક વેશે આ સંસારનું સામ્રાજ્ય કરશે ને
 “ પાણ્ડવરૂપ પખ્યાગિનની સાધના કરશે ! હવે મનુષ્યમાત્ર ચાતુર્વર્ણ્ય પા-
 “ ળશે; શરીરમાં, ધૈર્યમાં, અને શૌર્યમાં ક્ષત્રિય થશે; દક્ષતામાં અને વ્ય-
 “ વહારમાં વૈશ્ય થશે; લોકસેવામાં શૂદ્ર થશે; અને મનોવૃત્તિમાં, વિકારહી-
 “ નતામાં, નિરહંકારમાં, વિદ્યામાં, બુદ્ધિમાં, તપમાં, આર્યતામાં, અને
 “ તેજમાં બ્રાહ્મણ થશે. હવે મનુષ્યમાત્રના હૃદયમાં હું વસીશ, અને
 “ મહારા ચારે હસ્તથી દરેક મનુષ્યમાં ચાર વર્ણ અને પાંચ પાંડવના
 “ ઉત્કર્ષ આવી રીતે ઉંચા કરી રાખીશ. એ યુગની ઉદ્ધારવ્યવસ્થા
 “ રચવા બ્રાહ્મણ વિના બીજા કોની બુદ્ધિ સમર્થ છે ? પાખ્યાલી ! સર્વ
 “ યુગના પરિપાકરૂપ આવા બ્રાહ્મયુગને રચવાને હું ચિરંજીવ રહેલો છું
 “ ને મહારા બ્રાહ્મણોને દેશે દેશ મહેં જન્મ આપ્યા છે. એ યુગમાં સ્થૂત્ર
 “ અસ્ત્ર નકામાં પડશે અને અર્જુન પોતાનાં સૂક્ષ્મ અસ્ત્રનો યોગ ફરી
 “ પામશે—તેનાં અસ્ત્ર તેને પાછાં મળશે એવું વ્યાસ કહી ગયા છે તે
 “ આમ સત્ય પડશે. કૌરવો અર્જુનની સેવા કરશે અને પાણ્ડવમાત્ર ધ-
 “ મની સેવા કરશે. પેલા પશ્ચિમના ચક્રોર અને સુગ્રીવના ઉચ્ચગ્રાહ આ
 “ જ આવનાર યુગનું આજથી દર્શન કરે છે. તહારા અશ્વત્થામાનો ઉદ્ધાર
 “ થયે એના મણિલાભ પછી એ જે બ્રહ્મશિરોસ્ત્રનો પ્રભાવ દર્શાવશે તે
 “ એ યુગને અપૂર્વ લાભ આપશે. આ પેલા રાક્ષસોનો પરિપાક થયા
 “ પછી તેની નીચેના નાગલોક અને તેમના મણિના આવિર્ભાવ અને

“ ત્હારા પિતામહનો ઉદ્ધાર,—એ સર્વ, પાઞ્ચાલી, ત્હારા પુત્રો પાસે સર્વ
 “ સંસારના આ નવા યુગની વ્યવસ્થાના મહાયજ્ઞમાં અન્વયિતું કામ કરા-
 “ વશે, એ યુગ બ્રાહ્મયુગ થશે—તેમાંની સર્વ પ્રજામાં સર્વ દેશોમાં બ્રા-
 “ હ્મણુત્વ હશે ને મનુષ્યોનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર કેવળ ભૂપણરૂપ થઈ જશે. મેહારી
 “ પૂર્વાવસ્થામાં મહે ક્ષત્રિયમાત્રનો નાશ કર્યો હતો અને તેમનાં શસ્ત્ર
 “ બ્રાહ્મણરૂપે મહે લીધાં હતાં. પણ હવેનાં યુગમાં ક્ષત્રિયત્વ નાશ નહી
 “ પામે પણ બ્રાહ્મણત્વના ઉપકારક સાધનરૂપે સર્વ મનુષ્યોમાં ક્ષત્રિયત્વ
 “ રૂહેશે ને બ્રાહ્મણત્વની આજ્ઞાથી સર્વ મનુષ્યોનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર સર્વત્ર શાંત
 “ થઈ જશે. એવા બ્રાહ્મ યુગમાં કપિલોકાદિ જેવાં ભૂતમાત્રનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર
 “ નિષ્ફળ અને નિરર્થક થશે. ત્હારાં શસ્ત્રાસ્ત્ર ખરી પડ્યાં છે ને એ અ-
 “ શસ્ત્રયુગ આવે છે તેનાં પગલાંનો ધબકારો પ્રથમથી દૂરથી સંભ-
 “ બાયો સમજ.”

“ પાઞ્ચાલી ! તું અને ત્હારા પુત્રો તમારો ધર્મ સમજશો, ધર્મનું સ્વ-
 “ રૂપ જોશો, તો તમારાં વિકટ દુઃખનો પરિપાક કલ્યાણરૂપ જ થશે
 “ અને તે પરિપાક થશે તેની સાથે ત્હારો જ્યેષ્ઠસ્વામી યુધિષ્ઠિર ત્હારા
 “ મન્દિરમાં આવવાની વાટ જોઈને જ બેઠો છે તે સામે જો ! ત્હારા
 “ પુત્રોનાં હૃદયને તેની છાયામાં, તેમની નીતિને અને ક્રિયાને અર્જુન
 “ ની છાયામાં, તેમનાં શરીરને, બળને, ને સજ્જતાને ભીમની છાયામાં,
 “ ને તેમના અન્ય અંશોને અશ્વિપુત્રોની છાયામાં, સ્નાન કરાવી લે ! એ
 “ સ્નાનની કળા તેમને હનૂમાન શીખવે એવું એ કપિને પોપણ દેજે !

“ પાઞ્ચાલી ! પાઞ્ચાલી ! એ સર્વની તૈજસી છાયાઓમાં—એ સર્વ
 “ ચંદ્રોની ચન્દ્રિકામાં—ત્હારાં કંઈક બાળકો અપૂર્વ સ્નાન કરવા માંડે છે,
 “ દીપાવલીની શૃંગારિત જ્યોત્સ્ના જેવી જ્વાલાઓમાં ત્હારાં આ મધુર
 “ બાળકો જ્વાલામાંલી થઈ જાય છે—તે રમ્ય ચિત્ર જો ! પાઞ્ચાલી !
 “ એ નવા તૈજસ એતનનું પ્રેમથી પોપણ કરવા જંગૂત થા !

“ પાઞ્ચાલી ! આ બ્રાહ્મયુગનું કારણ અને સ્વરૂપ તને કહ્યું તે સમજ
 “ તેના કલ્યાણરૂપમાં ભાગ લેવાનો અભિલાષ રાખ ! શરીરાદિમાં તું ક્ષત્રિય
 “ સત્ત્વ અને તેજ પ્રાપ્ત કરીશ તો આજનાં મનુષ્યોના નષ્ટે જેવાં?
 “ થનાર શસ્ત્રનું કે અસ્ત્રનું ત્હારે બ્રાહ્મયુગમાં શું કામ પડનાર છે?
 “ દક્ષતામાં ને વ્યાપારમાં વૈશ્ય કપિલોકનાં શિષ્યત્વ ને સ્પર્ધા ત્હારા

૧. મનુષ્યો જંગલી હતાં ત્યારે નખને શસ્ત્ર પેઠે વાપરતાં; મનુષ્યો મુઘર્ષી
 પડી નખ ભૂપણરૂપ જ છે.

“ પુત્ર સમજશે તો તારા દેશને શાની ખોટ પડવાની છે જે? નિષ્કામ
 “ લોકસેવાનો મહાયજ્ઞ તું માંડીશ તો શુદ્ધ લોક કરે છે તેવા પણુ સર્વ
 “ લોકના ને તારા સ્વામી પાંડવોના દાસત્વમાં પણુ તને પરમાનંદનો
 “ અને પરમ કલ્યાણનો યોગ કેમ નહીં થાય જે? અને બ્રાહ્મણનું
 “ બ્રાહ્મણત્વ—જે શરીરને ક્ષત્રિયોની સંપત્તિ આપવા અને સર્વ વર્ણોનાં
 “ સત્ત્વ પોષવા સમર્થ છે—જે આ બ્રાહ્મયુગનું તત્ત્વ અને સત્ત્વ થઈ
 “ રહેશે—જેના મહાયજ્ઞોની જ્વાલાઓ સંસારે જોઈ છે અને જોશે—તે
 “ તો તારું કુલધન—તારું દાય—તારો વારસો—તેને સુધારવો વધા-
 “ રવો—એ શું તારા જ હાથની વાત નથી? પાખ્યાલી! તું એક છે
 “ પણુ તારા સર્વોગમાં આ સર્વ ચન્દ્રોનાં કિરણ રમી રહ્યાં છે તે સ્વપ્ન
 “ નથી પણુ સત્ય છે! એ સત્યનું—એ ઋતનું—તું પોષણ કરીશ તો આ-
 “ વતા યુગને માટે તું આજથી અધિકારિણી થયાં કરીશ, અને આ
 “ ચન્દ્રોનું તેજ તારા શરીરમાં ગર્ભરૂપે સ્ફુરશે તે ગર્ભનું સુપોષણ કરી તેને
 “ તું જન્મ આપીશ તો એ યુગની પૂજાને સમયે તેની આરતી તું જ
 “ કરીશ અને એ અલક્ષ્ય યુગનું સર્વને લક્ષ્ય દર્શન કરાવીશ!

“ પાખ્યાલી! આ સાત ચન્દ્રના પ્રકાશમાં જેમ પેલા હિમાચલનાં
 “ શિખર ઉપરના હિમરાશિ સ્પષ્ટ દેખાય છે, આ બીજા ત્રણે પાત્રનું
 “ મહાસાગરનું પાણી આપણાથી સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેમ જ આ બ્રાહ્મ-
 “ યુગના પણુ ચારે પાત્રવ તને સ્પષ્ટ નથી દેખાતાં? પાખ્યાલી! એ
 “ યુગમાં તારું બહુ કામ છે! તારું જ કામ છે! તારી આશપાશનાં
 “ મહાસાગરનાં મોજાંની પેઢે તારી આશપાશ કપિલોક ઉછળી રહ્યા છે
 “ તે તારા દેશનાં હવાપાણીને સુધારશે, અન્ય દેશોમાં જવાનાં તારા
 “ પુત્રોને સાધન આપશે, અને રત્નાકર તારો રત્નાકર જ થશે! તું અને
 “ તારી પ્રજા, આ હિમાચલના શિખર ઉપરના હિમ પેઢે જડ થઈ,
 “ સ્થિર થઈ, શીત થઈ, બેઠાં છો. પણુ એ તારું શાંત દૂર એકાંત પડી
 “ રહેલું હિમ અને કપિલોકના વિસ્તીર્ણ ઉછળતા સાગરનું ખારું પાણી—
 “ ઉભય પાણી જ છે અને તે એકદાં થઈ નવી સુન્દર સૃષ્ટિ રચશે! પાખ્યાલી!
 “ અગત્ય જેવી તારી પ્રજાના શરીરમાં એ સાગર સંચાર પામશે, અને ક-
 “ પિલોકમાં જે કોઈ વર્ગ સગરપુત્રો જેવો ઉન્મત્ત હશે તેને તારા આ હિમા-
 “ ચલમાંથી વહી જતી ગંગા શાંત, શીત, અને પવિત્ર કરી દેશે. પાખ્યાલી!
 “ એ પવિત્ર કાળને માટે અને તારા હિમરાશિના મીઠા જળના પ્રવાહો-
 “ માંથી ગંગાચમુનાઓના પ્રવાહ જોતા મુકવાને માટે ઉત્સાહિની થા!

“ પ્રવૃત્ત થા ! હું વિષ્ણુનો ચિરંજીવ આહ્વાણવતાર તને વહન આપવા
 “ તત્પર છું ! મ્હારી થોડી ઘટિકામાં કે થોડા દિવસમાં તું એ વહન
 “ પામીશ !

“ પાઞ્ચાલી ! કુન્તી ! પાણ્ડવો ! હનુમાન ! અશ્વત્થામા ! ભીષ્મ ! ના-
 “ ગલોડ ! આ ગિરિ અને સાગરો વચ્ચેના જન્તુઓ !

“ કિં દૌર્ભ્યો કિમુ કર્મકોપનિષદા કિં વૈષ્ણવેનોર્જસા

“ કિં વેદાધિગમેન માસ્વતિ ભૃગોર્વિશે ચ કિં જન્મતા ।

“ કિં વાડનેન મમાદ્ભુતેન તપસા દૂષાં કૃતાન્તોપિ ચેદ્

“ યુષ્માકં કુરુતે વિમપ્યનુશયો યો મે સ પુષ્ણાતુ વઃ ॥ ”

“ નદિમાં વૈ

“ પાણ્ડવૈરાહિતં તેજો દધાનાં મૃતયે ભુવઃ ।

“ લોકા જાનીત પાન્ચાલીમગ્નિગર્ભો શમીમિવ ॥ ”

પરશુરામનો સ્વર બંધ પડ્યો ને તેની સાથે આકાશના સર્વ ચન્દ્ર
 પાઞ્ચાલીની આશપાશ પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યા અને એ સર્વ ચન્દ્રલોક-
 માંથી સૂક્ષ્મ સુંદર ગાન નીકળવા લાગ્યું.

“ પાઞ્ચાલી ! પાઞ્ચાલી !

“ કૃલાચલા ચસ્ય મહીં દ્વિજેભ્યઃ

“ પ્રચચ્છતઃ સીમદૃષત્ત્વમાપુઃ ।

“ વભૂવુસ્તર્ગજલં સમુદ્રાઃ

“ સ રૈણુકેયો ભવતીં ધિનોતુ ॥ ”

૧. જ્યાં સુધી યમ પણ તમને દૂષિત કરી શકે છે ત્યાં સુધી—મ્હારું બાહુબળ
 શા કામનું છે ? મ્હારું અસ્ત્રશાન શા કામનું છે ? મ્હારું વૈષ્ણવ સામર્થ્ય શા
 કામનું છે ? મ્હારો વેદબોધ શા કામનો છે ? ભૃગુમુનિના પ્રકાશમાન વંશમાં
 મ્હે જન્મ લીધો તે પણ શા કામનો છે ? અથવા આ મ્હારું અદ્ભુત તપ પણ
 શા કામનું છે ? આવી જે અનિર્વચનીય ચિન્તા મ્હારા મનમાં રહ્યાં કરે છે તે
 ચિન્તા તમારા પોષણનું સાધક થાવ ! (સુભાષિતરત્નભાણ્ડાગાર ઉપરથી.)

૨. તો, હે લોકો, શમી (વૃક્ષ) ગર્ભમાં અગ્નિનું ધારણ કરે છે તેવી જ રીતે
 પાંડવોએ અપેક્ષા તેજનું. આ પાઞ્ચાલી, પૃથ્વીના કલ્યાણને માટે, ધારણ કરે
 છે તે જાણો ! (શાંકુતલ ઉપરથી). ૩. જેણે દિ જ એટલે સંસ્કાર પામેલી
 બુદ્ધિવાળા વર્ગને પૃથ્વી આપી તે વેળા તે દાનમાં આપેલી પૃથ્વીની સીમ
 ઉપર બાણના પથરાને રચાને ફુલાચલ થયા (એ સીમવાળો દેશ આ છે)
 અને દાનદાણે સંકલ્પનું પાણી મુકેલું તે આ તણ પાસના સમુદ્રરૂપ થઈ ગયું
 (એ સમુદ્રના ઉપયોગથી જ આમ સંપત્તિ અને ઉદ્ધાર છે), તે પરશુરામ
 તમ આર્યાનું પોષણ કરે ! (સુભાષિતરત્નભાણ્ડાગાર ઉપરથી).

અન્દ્રલોકમાંથી સ્વરો બન્ધ પડ્યા તે પહેલાં હનૂમાન સર્વના સામે ઉભો રહી બોલવા લાગ્યો ને તેના પ્રતિધ્વનિ સમુદ્રમાં ને પર્વતોમાં ઉઠવા લાગ્યા.

“ દ્વારે કલ્પતલ્લુ ગૃહે સુરગત્રીશ્ચિન્તામણીનદ્ગદે
 “ પીયૂષં હૃદયેષુ પાણ્ડુતનયેષ્વસ્ત્રોદ્રમં બ્રાહ્મણમ્ ।
 “ एवं કર્તુમયં વ્યવસ્યતિ મુનિર્મૂતેષુ ભાગ્યોત્ક્રમમ્
 “ પાયાન્નોઽખિલલોકંબુદ્ધિસદનો દેવઃ સ્વયં ભાર્ગવઃ ॥ ”

“ Those only will survive this Out-going Age of Destruction who are *fittest* to live in the In-coming Age of Construction, and the fitness will consist, not in the mailed fist and its power to destroy, but in the Progressive Virtues of the brain and the heart. May we be fit for that Age, for there is no hope of survival for those not so trying to be so fit !”

આ સ્વર બંધ પડ્યો ને તેની સાથે સર્વ પવિત્ર સર્વો અદૃશ્ય થયાં. માત્ર કુરુક્ષેત્રનું ચન્દ્રિકાની આદર પાથરેલું વિશાળ ઉઘાડું મેદાન, એક ચન્દ્ર અને અનેક તારાવાળું આકાશ, અને ઉત્તરમાં પૃથ્વીમાંથી ઉગેલા મહોટા વાદળા જેવો હિમાચળ, એ સર્વની વચ્ચે સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ તેજોમય વસ્ત્રથી સન્ધાયલાં, દક્ષિણ દિશા ભણી દિવ્ય પ્રાંખોપર ઉડતાં જવા લાગ્યાં. થોડી વારે રત્નનગરી પાસેના સમુદ્રમાં એ રાજ્યોનાં બંદર અને તેમાં સહુડવાળાં બહાણો અને ભુંગળાવાળી આગમોટો અને બંદર ઉપરના બંગલા સર્વ આ શાંત રજનિમાં સુતેલાં દેખાયાં અને માત્ર તેમાંના દીવા જગતા હતા.

૧. આ પરશુરામ મુનિ ભૂતમાત્રમાં ભાગ્યનો ઉત્ક્રમ એટલે ઉન્નતિનો ક્રમ ઉંચો રચવાનો વ્યવસાય કરે છે ! તે ઉત્ક્રમ કેવો છે ? તે ભૂતો ગૃહબહાર નિકળી બહાર પ્રવાસે નીકળે તે કાળને માટે તેમનાં દારોમાં કલ્પવૃક્ષોને આ મુનિ રોપે છે; તેઓ પોતાનાં ગૃહમંદિરમાં કુટુંબવચ્ચે અને સ્વદેશમાં હોય તે વેળાને માટે તેમનાં આ ગૃહોમાં કામધેનુઓને મુકે છે; કંઈ પણ કાર્ય સાધવા તેમણે પોતાના હાથને ચલવવા પડે ત્યારે કેણીપાસ ચલાવવા એ જાણવાને અને સાધન શોધવાને માટે ને ભૂતોના હાથ ઉપર સોનાનાં કડાંને સ્થાને ચિન્તામણિ બાંધે છે; મનુષ્યો અર-સ્પરસ સુખનાં સાધક થાય માટે તેમનાં હૃદયમાં અમૃત ભરે છે; લોકકલ્યાણની વૃદ્ધિને માટે સર્વત્ર પાંડવોમાં અસ્ત્રોના બ્રાહ્મણ ઉદ્ગમને મુકે છે એ ભાર્ગવદેવ પરશુરામ પોતે સર્વ લોકની બુદ્ધિઓમાં વાસ કરે છે તે મુનિ આપણું રક્ષણ કરો ! (સુભાષિતરત્નમાં ડાગાર ઉપરથી).

“કુમુદ, તારા પિતાના સ્વામીના રાજ્યનો ભાવી ઉદય આ સ્થાને
“સુધી રહ્યો છે તે જો ! પ્રાતઃકાળે આ સ્થાને મોટો મેળો જામશે !” સ-
રસ્વતીચંદ્ર ઉડતો ઉડતો ખોલવા લાગ્યો.

“અસ્તુ ! માત્ર ભગવાન ભાર્ગવની પળમાં આપણાં અનેક વર્ષ સમાય
“છે તેટલી વાર હૃદય ધૈર્ય ધરે એમ નથી.” કુમુદ ખોલતી ખોલતી ઉડી.

સ્વપ્ન પુરું થયું. બે જણ સૌમનસ્યગુહાના સામા સામી ઓટલાઓ ઉ-
પર છુટાં છુટાં ગાઠ અને સ્વસ્થ નિદ્રામાં પડ્યાં અને સંગત સ્વપ્ન સમાપ્ત થઈ
ગયું, અને કદી કદી કુમુદ પોતાનું એકલું સ્વપ્ન જોતી હતી ને લવતી હતી.

“તમે બે વર્ષની ઢીલ બહુ લાંબી નાંખી ! પણ હશે! પાગ્યાત્રીના
વિયોગમાં ને કુન્તીમાતાની ક્ષમામાં આપણી સર્વ સ્ત્રીઓએ લેવાના
આશ્વાસનનાં દૃષ્ટાંત છે.”

પ્રકરણ ૩૬.

અન્ન વૃક્ષ ઉપર છેલો પ્રહાર.

Woodman, spare that tree!

Touch not a single bough!

So long it sheltered me,

And I'll protect it now.

G. P. Morris.

રંજીવોનું દર્શન સ્વપ્નના સિદ્ધનગરમાં સમાપ્ત થયું તેની
સાથે સરસ્વતીચંદ્ર ગાઠ નિદ્રામાં પડ્યો. એક સ્વપ્ન
વિના આખી નિશા ગાળી અને પ્રાતઃકાળે છેક આઠ
વાગે એની આંખ ઉઘડી.

કુમુદ નિત્યને નિયમે ઉડી હતી. પોતાને થયેલા
સ્વપ્નની અદ્ભુત સામગ્રીઓ તેનાં બીજાં સ્વપ્નમાં પણ સાધનભૂત થઈ
હતી અને ઉડી ત્યારે સરસ્વતીચંદ્રને ઉઠવાની કેટલીક વાર સુધી વાટ
જોઈ પાસે ખેંચી રહી. અંતે આની નિદ્રાનો ભંગ ન કરવો ઉચિત ગણી
દંતધાવન આદિની સામગ્રી એની પાસે મુકી, સાધુજનોમાં કામમાં
ભળવા નીચે ગઈ. કેટલીક વારે ઉપર ફેરો ખોવા આવી તો સરસ્વતીચંદ્ર
ઉઠ્યો હતો તેની સાથે કાંઈ સહજ વાતચીત કરી પાછી ગઈ, અને બે
ગુહાઓની વચ્ચેના પુલ ઉપર જતી જતી બોલી : “કોઈને વધારે
પરિચયથી વાસના વધે; આપણી ઘટ્ટી દિવસ જ આજ કેવો સ્વસ્થ,
મુંદર અને પવિત્ર લાગે છે?”

સર૦—જેવું મન તેવું જગત, અને જગત તેવું મન. આવાં પુણ્ય સ્વપ્નનું જગત અને તમારા જેવું પવિત્ર મન ! એ ઉભયનો સંયોગ આવા જ દિવસને દેખાડે !

કુમુદ૦—આપના પવિત્ર મનની છાયામાં ઉદય પામી સ્વપ્ન જગતના કરતાં વધારે બોધક થાય છે ને મહારા જેવીનાં મન દૃઢ થાય છે. આપ આજના સ્વપ્નનું વર્ણન પણ કાલની જેઠે લખશો ?

સર૦—અવશ્ય લખીશ. પરમ દિવસના સ્વપ્ને મહારા દુઃખનો આવેળ વધાર્યો હતો. કાલના સ્વપ્ને મને સ્વસ્થ કર્યો છે, સંતુષ્ટ કર્યો છે, ને મહારા ધર્મના માર્ગે મહારી દૃષ્ટિપાસે સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

કુમુદ૦—ગુરુજીનો પ્રયાસ સફલ થયો.

સર૦—તેમની તો કૃપા જ છે; પણ તેમની શક્તિથી જે મને મળે એવું ન હતું તે આજને સ્વપ્ને આપ્યું. કુમુદસુન્દરી ! મહારાં સર્વ પ્રિય જનને અને મહારા દેશને કલ્યાણમાર્ગે લેવાની ક્રિયા મને સાધ્ય થશે.

કુમુદ૦—શી રીતે ?

સર૦—આજ હું ખૂબ જવાનો નથી. આખો દિવસ આ જ વિચાર કરી સર્વ વાત મહારા હૃદયમાં સ્પષ્ટતમ સુવ્યવસ્થિત કરી દેઈશ ને સાચકાણે તમને સમજાવીશ.

કુમુદ૦—એ સન્ધિનો સમય અને તે પછીનો સમય ગોઠીવિનોદથી દીપક થાય છે એ આપણે અનુભવ્યું છે; એ કાળે નિદ્રા વિયોગ કરાવે તે સારું, અને આપણી વાર્તા દિવસે કરીએ તે જ સારું.

સર૦—વાંકી વાળેલી અત્તરની શીશીયો ઢોળાતી ઢોળાતી બચી અને હવે તો દાટા દેવાઈ ગયાછે! હવે આપણે નિર્ભય નથી ?

કુમુદ૦—પવિત્ર સ્વપ્નેથી ભરેલું આપનું હૃદય આવા ભયને અવકાશ નહીં આપે એવું હું માનું છું. પણ હજી આપણું ત્રસરેણુક-જીવન કેવળ સૂક્ષ્મ નથી થયું ને સ્થૂલ શરીરને ભયસાગરમાં તરતું રાખવા પ્રયત્ન કરવો પડે એવો સંભવ રહેતો મટી નથી ગયો.

સર૦—આજનો દિવસ મહારી વિચારસિદ્ધિને આવશ્યક છે ને રાત્રિ તો તમે ફૂલો છો એવી છે.

કુમુદ૦—હું હવે ધારું છું કે એ રાત્રિના કરતાં ત્રીજીને આપણે વધારે પવિત્ર અને સ્વસ્થ કરી શકીશું. તો ફીક છે. હું તરત જવાની આજ્ઞા માગું છું.

સર૦—અદૈતમાં આસા શી ?

કુમુદ૦—એ પણ સત્ય છે; તો હું જાઉં છું.

કુમુદસુન્દરી ચાલી. ચાલવા માંડ્યા પછી સરસ્વતીચંદ્રે તેને પાછી બોલાવી
“ કુમુદસુન્દરી, જરા આવી ને જાવ.”

કુમુદ પાછી ફરી.

“ શી ઇચ્છા છે ?”

સર૦—તમારું મન સ્વસ્થ છે ?

કુમુદ૦—હા.

સર૦—દૃઢ છે ?

કુમુદ૦—એ પ્રશ્ન જ મનને અદૃઢ કરે છે.

સર૦—તમારા સંબંધમાં હું કાંઈ તમને કહું તે ખેદ વિના સાંભળી શકશો ?

કુમુદ—આપના સંસર્ગથી આપે આપેલી મહારી ક્ષુદ્ર શક્તિયોનું બળ આપ જ જાણી શકશો ને વધારી શકશો.

સર૦—જ્ઞાનદ્રષ્ટિએ અતે જ્ઞાનને બળે જ મહારું કહેવાનું સાંભળી તમારું હૃદય સ્થિર રહી શકશે.

કુમુદ૦—એ એમ હોય તો કલ્પનાનું કે શંકાનું કાંઈ કારણ નથી.

સર૦—તો ખેસો ને આ વર્તમાનપત્રો આપું તે વાંચો.

કુમુદ બેઠી. વર્તમાનપત્રો વાંચવા લાગી. સૌભાગ્યદેવી અતે પ્રમાદ-ધનનાં મરણના અતે કુમુદના હુખી ગયાના સમાચાર એક પછી એક કુમુદે ધડકતે હૃદયે અતે રોતી આંખોએ વાંચ્યા. પત્રો પાછાં મુક્યાં અતે રોતી રોતી નીચું જોઈ બેસી રહી. શું બોલવું, શું કરવું, કે શું પુછવું—તે કાંઈ એને મુઝવું નહી. શોકનો એક કાળો રંગ એના હૃદયમાં વ્યાપી ગયો.

સર૦—તમને આવો શોક થશે જાણીને જ મહેં આ વાત તમને કહી ન હતી. હવે પરિપાક પામતાં અદૈતમાં આટલો પણ પડદો અધર્મ છે એમ જાણી હું આજ કહણ હૃદયનો થયો ને આ વાત તમારી પાસે વંચાવવાની મહેં કૃતા કરી.

કુમુદનું મુખ લેવાઈ ગયું. એનાં આંસુ ખાળ્યાં રહ્યાં નહી.

“ દેવીના વિષયનો તો મહારો શોક આપ સમજી શકશો. પણ
“ હું સત્ય કહું છું કે મહારા સ્વામીનાથને માટેનો પણ મહારો શોક

“ એવો જ છે ને અંથી વિશેષ છે. તેઓ સ્વભાવે સુશીલ અને
 “ સદ્ગુણી હતા—કુસંગે તેમને અવળે માર્ગે મ્હડાવ્યા. એ માર્ગે એ મ્હડ્યા
 “ ત્યારે પણ મ્હં એમની સમજણનો દોષ કહાડ્યો ને એમના હૃદયમાં
 “ મને દોષ લાગ્યો નહી. એમનામાં વિદ્યા ન હતી પણ હૃદય હતું—ને
 “ તમારામાં પણ તમારી વિદ્યા કરતાં તમારા હૃદયનો વધારે વિશ્વાસ
 “ કરું છું તે તમે જાણો છો ! એ જીવ્યા હતા તો કોઈ દિવસ શું મને
 “ પાછી સ્મરત નહી ? પ્રિય સરસ્વતીચંદ્ર ! આપના ઉપર મને દયા
 “ આવી ને એમના ઉપર પ્રીતિ હતી તેથી જો પાસનો વિચાર કરી
 “ મનમાં એમ ધારતી હતી કે આપ પાછા મુંબાઈ જવ તો સુખી
 “ થાવ એટલે મ્હારે દયા કરવાનું રહે નહી, અને હું પાછી કાળે
 “ કરીને એમનું હૃદય નરમ થાય ત્યારે એમની પાસે જ જાઉં ! એવો
 “ કાળ આવશે એવી મને શ્રદ્ધા હતી અને હવે એ પાસની શ્રદ્ધા
 “ અને આશા સર્વ નષ્ટ થઈ ગયાં ! જેમને માટે અત્યાર સુધી હું આ-
 “ પની પાસે આ શરીરને શુદ્ધ રાખી રાખી તે ગયા, ને હવે હું સાસરે
 “ પણ શું જાઉં ને પીયર પણ શું જાઉં ? મ્હં એક સ્થાને વાગેલું હવે
 “ સ્ફુરે છે ને અનુભવું છું કે.

“ Jealous, jealous, yet the heart

“ Loves and weeps when all is past !”

“ હરિ ! હરિ ! તને આ જ ગમ્યું ? ”

જો હાથે મ્હોં ઢાંકી સંતાડી કુમુદ પુષ્કળ રોવા લાગી. સરસ્વતીચ-
 ન્દ્રથી તે જોવાયું નહી. મર્યાદા મુકી એની પાસે એ જોડો ને એને વાંસે
 અને માથે હાથ ફેરવી કહેવા લાગ્યો.

“ તમારા હૃદયની શુદ્ધતા હું નહી સમજું તો કોણ સમજશે ? તમે
 “ ઉદાર છો, શુદ્ધ છો, ને ક્ષમાશીલ છો. હવે આ કાળનું ધૈર્ય પણ તમા-
 “ રામાં આવી શકે છે એટલું વધારે દેખાડી દો.”

કુમુદ—હવે હું જે રોઈશ તે જગત અસત્ય જ માનશે.

સર—જગત ગમે તે માને ! શોક એ પોતાના હૃદયની સ્થિતિ છે—
 તેમાં સામાં માણસ સત્ય કે અસત્ય માને તેમાં આપણે શું ? આપણી
 સંસારી સ્ત્રીયો રોવાકુટવાનાં ચિત્ર કહાડે છે ને તેમાં કૃત્રિમ કળાઓ વાપરે
 છે તેવું આપણે ઓછું જ કહ્યું છે. તમારો શોક શુદ્ધ છે; પણ સાધુજનો
 શોકને સ્વીકારતા નથી. ”

કુમુદ આંસુ હોતી હોતી જરા દૂર ખસી બેઠી.

“આપનું કહેવું યથાર્થ છે. પણ સંસારની રીતે મ્હારે હવે જુદો
“આચાર ધરે છે. પ્રથમ તો હું હવે સ્નાનને અને સૂતંકને પાત્ર થઈ
“તે આ હાથની ઝંગડીયેનો નાશ ઉચિત થયો. અને વૈધવ્યકાળને
“જે જે ખીજ—ઉચિત સંસ્કાર છે તે કરવા પડશે. પણ મને તે કેણું
“ખતાવશે અને કરાવશે ?” આટલું પુછતી પુછતી વળી તે રોવા લાગી.

સરં—જે સંસાર તમે છોજો છે તેના ધર્મ પાળવાની હવે આ-
વશ્યકતા નથી. આ પવિત્ર સ્થાનમાં શુદ્ધ વિવાહથી વિવાહિત દમ્પ-
તીનો મરણ પણ વિયોગ કરી શકતું નથી અને જેને સંસાર જન્મ-
પર્યન્તનું વૈધવ્ય કહેછે તેને અંહીના સાધુજનો અવૈધવ્ય જ ગણે છે.
માટે તમે સાધુજનોમાં શ્રેષ્ઠ આર્યાઓને અને ચન્દ્રાવલીમૈયાને પુછીને
તે દર્શાવે તે વિધિ પાળો.

કુમુદ—શું આ વેશ રાખવો હવે એક પણ પણ ઉચિત છે ?

સરં—તમે સાધુજનોની અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી જુવો. સર્વ વેશ સંસા-
રના સંપ્રત્યયાત્મક કલ્પનાઓથી થયેલા છે. તમે તેની કલ્પનામાત્રનો
નાશ કરો અને ગમે તો, સર્વ વેશને સમાન ગણી, લીધેલા વેશનો
ત્યાગ ન કરો અને ગમે તો, સાધુજનો આવા પ્રસંગને માટે જે ઉચિત
ગણુતા હોય તેવો વેશ સ્વીકારો.

કુમુદ—આપે ભગવાં ધર્યાં તો હું પણ હવે તેનું જ ધારણ કરીશ.

સરં—જે કરો તે સાધુજનોને પુછીને કરજો.

કુમુદ—આપનું વચન સત્ય અને ઉચિત છે.

રોડની મૂર્તિ જેવી, અવસન્નતાની છાયા જેવી, અને નિઃશ્વાસની
ધમની જેવી બાળા સાધુઓ પાસે જવાને ઉઠીને ગઈ; અને જતાં
જતાં ચારે પાસની ભીંતોના પથર પણ પોતાને જોતા અને કંઈક કહેતા
હોય એમ તેમના બણી આંખ અને કાન માંડતી, વસન્તગુફાની
નીસરણી ઉપરથી, ધીમી ધીમી ઉતરી—તેને જોનારને એવું જ ભાન
થાય કે આ ગમે તો પગથીયાં ગણે છે ને ગમે તો પોતાનાં પગલાં
ગણે છે—આમ એ ઉતરી

એની પાછળ દૃષ્ટિપાત નાંખતો, આંખનો પલકારો કર્યાવિના એને
ન્યાળી રહેતો, સરસ્વતીચંદ્ર જેવી રહ્યો ને એ અદૃશ્ય થઈ એટલે
વિચારમાં પડ્યો.

“ ધાર્યું હતું કે આવો શોક જોવો ન પડે માટે આ વાત ન કહેવી.
 “ નવી અવસ્થાએ નવો ધર્મ ઉભો કર્યો અને મહારી ધારણા બદલાઈ.
 “ જ્યાં સુધી મને સ્થૂલ કામની ભીતિ હતી ત્યાં સુધી કુમુદ પોતાને
 “ અવિધવા ધર્મથી બંધાયેલી ધારે તે જ ઇષ્ટ હતું. એ ભીતિ હવે એ
 “ પક્ષની ગઈ. પોતાને અવિધવા સમજનારી હવે પોતાને વિધવા જા-
 “ ને છે. સ્થૂલ કામનાં શસ્ત્ર અત્યારે ખડાં થયાં હતાં, તે, હું અત્યારે
 “ એમ જ સમજત કે હવે આ મહારી ભોગ્ય વસ્તુ છે, અને અ-
 “ નેક તૂર અપકારોએ ક્ષત કરવા માંડેલી પણ આત્મબળે અક્ષત
 “ રાખેલી પતિવ્રતા આ પણે ક્ષત થઈ જતી ! અસ્વામિકા થયેલી અ-
 “ નાથ બાળા કામનાં શસ્ત્રોનું અભિનન્દન કરી બેસત ! હવે એ
 “ ભય એનું પણ ગયું ને મહારું પણ ગયું. ઈશ્વરની પરમ કૃપાએ
 “ અને ઉભય પક્ષની કલ્યાણબુદ્ધિએ આ શમ અને દમને પુણ્ય માર્ગ
 “ પ્રત્યક્ષ કરાવ્યો ! સૂક્ષ્મ પ્રીતિએ સ્થૂલ પ્રીતિને ઉતારી નાંખી અને
 “ પોતાનું જ નિષ્કંટક રાજ્ય કરી દીધું. કુમુદ ! તું જે શોકથી અ-
 “ ત્યારે ગ્રસ્ત થઈ છે તે હવે ત્હારું કલ્યાણ કરશે એમ ધારીને મહે
 “ આ શસ્ત્રવૈધના જેવી કૂરતા વાપરી છે. એનાં અન્ય દુઃખ એટલાં
 “ બધાં વધ્યાં હતાં કે તેમના પ્રહાર ખમતાં ખમતાં આ કોમળ હૃદયને
 “ તે દુઃખોમાંથી જ બોધ લેવાનો અવકાશ મળી શક્યો ન હતો. એ
 “ પ્રહારોમાંનો છેલ્લો પ્રહાર એને મળી ચુક્યો ને શોકમાંથી વિચારકાળ
 “ હવે ઉદય પામશે. ઈશ્વરે દુઃખ અને શોકની સૃષ્ટિ મનુષ્યોનાં સૂક્ષ્મ
 “ જીવનને સિદ્ધ કરવાને માટે જ રચી છે. દુઃખ અને શોક જાતે
 “ આમ પરિપાક પામીને પછી નષ્ટ થાય તે જ કલ્યાણકારક છે.

“ He that lacks time to mourn, lacks time to mend.

“ Eternity mourns that. 'Tis an ill cure

“ For life's worst ills to have no time to feel them.

“ Where sorrow's held intrusive and turn'd out,

“ There wisdom will not enter, nor true power,

“ Nor aught that dignifies humanity.*

“ કુમુદ ! ત્હારા આ દુઃખમાંથી ત્હારું હૃદય કોક પવિત્ર પરિણામ

“ જ આણશે. પાબ્યાત્રી ! ચિરંજીવ મહાત્માઓનાં સ્વપ્ન તને દુઃખ-

“ માંથી સિદ્ધ થતી દેખાડે છે ત્યારે કુમુદ પોતાના સૂક્ષ્મ જીવનને પણ

“ દુઃખમાંથી જ સિદ્ધ થતું આ જગૃત અવસ્થામાં દેખાડે છે.

“ કુમુદ ! સંસાર તને વિરોધની મૂર્તિ ગણે તો તેનો શો દોષ ?
 “ મ્હારો ઉપર આટલી પ્રીતિ પ્રત્યક્ષ ધારનાર હૃદયમાં પ્રમાદને માટે
 “ અત્યારે તને શોક થાય છે તેને ગમે તો સંસાર સ્વીચરિતના ચાળા
 “ જેવો માને તે ગમે તો ઈશ્વરે રચેલા અનેક પરસ્પર—વિરોધી ચમ-
 “ ત્કારોમાંનો એક ગણે નહીં તો બીજું શું કરે ? તેને મન તો
 “ Woman's at best a contradiction still !”†

“ પણ આ સાધુજનોની ચિકિત્સા ત્હારી શુદ્ધ પરીક્ષા કરશે અને તને
 “ ઉત્તમ ઔષધ આપશે. ત્હારા વિરોધમાં તેઓ માત્ર વિરોધાભાસ
 “ ન જુવે છે, અને હૃદયનાં અવિરોધી સત્વોને શોધી કુહાડી તેમનું
 “ સંગીત પ્રકટ કરશે. સંસાર ! ચંદનવૃક્ષની શાખા જેવી કુમુદને તું
 “ ફેટલા પ્રહાર કરે છે ? બહુ બહુ પ્રહાર હૈં કર્યા ! તે પ્રહારથી ઉડેલો
 “ મુગન્ધ સુન્દરગિરિ ઉપરનાં પવિત્ર સત્વોનાં હૃદય સુધી પહોંચ્યો છે !
 “ સંસાર ! હવે ત્હારા પ્રહારો અંધ કર ! ત્હારી કુહાડી હવે આ વૃક્ષને
 “ સ્પર્શ કરે એમ હું નહીં થવા દેઉં ! એમ ન થવા દેવાનો હું અધિકારી
 “ થયો છું, અને તેમ ન થવા દેવું એ મ્હારો ધર્મ તો છે જ !”

પ્રકરણ ૩૭.

મિત્ર કે મિત્રા ?

પ્રેયો મિત્રં વન્ધુતા વા સમગ્રા સર્વે કામાઃ શેત્રધિર્જીવિતં ચ X X X ધર્મ-
 દારાશ્ચ પુંસામ્ ॥ મવમૂતિ.

(અર્થ—ધર્મપત્ની, પતિનો સર્વથી વધારે મિત્ર છે, સર્વ સગપણનો સર-
 વાળો છે, સર્વ ઇચ્છાઓનું સ્વરૂપ અને સર્વ ભંડાર છે, તે પતિનું જીવન
 જ છે. ભવભૂતિ)

તે ઉછેરેલું ચંદનવૃક્ષ સંસારનો આ નવો પ્રહાર કેવી
 રીતે સહી શકે છે અને પોતે તેને ફેટલું બળ આ-
 પેલું છે તેનું ગણિત કરતો કરતો એ વૃક્ષનો માળા
 સરસ્વતીચંદ્ર, અનેક વિચારોમાં મગ્ન થઈ, તેના અને
 પોતાના સહવાસ અને સંગત-સ્વપ્નોના સ્થાનભૂત
 જોટલા આગળ ઉભો રહી, પ્હાર દૃષ્ટિ નાંખવા લાગ્યો.

ગુફાઓ વચ્ચેના ઝરાઓના આરા ઉપર સાધ્વીઓની વચ્ચે થઈને નીચી દૃષ્ટિથી ચાલતી કુમુદ જતી જણાઈ. છેટે એક સ્થાને તેણે પાણીમાં પેંશી કેશ પલાળી સ્નાન કર્યું; સાધ્વીઓમાંનું કોઈ પણ બોલતું દેખાયું નહીં. પુતળીઓની પેઠે મુગી રહી સર્વ સ્ત્રીઓ કુમુદની શોકપ્રવૃત્તિમાં સહાયક થતી હતી. કુમુદનાં આંસુ ઝરાના પાણીમાં વહી જતાં માળ ઉપર ઉભેલા પુરુષે કદખ્યાં. કેડ સુધી લટકી રહેતે ભીને વાજે, ઉચાં નીચાં અવયવોમાં ચ્હોટી જતે ભીને લુગડે, બેસી જતા દેખાતા ગાંઠે, અસ્વસ્થ પણ મન્દ શિથિલ ક્રિયાએ, પાણીમાં નહાતી કુમુદમાં સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયને તૃપ્ત કર્યું, લીન કર્યું, અભિલાષી કર્યું, દયાલુ કર્યું, તૃપ્ત કર્યું, શોકઅસ્ત કર્યું, અને અંતે અનેક ઉંડા નિઃશ્વાસોની ધમણથી ધમતું કર્યું. પ્રીતિની નાડીઓ એના હૃદયમાં અને શરીરમાં નવા અને અપૂર્વ મન્દ વેગથી વહન પામવા લાગી અને દુઃખી નર્મદના અનુભવને તેમાં પુનર્જન્મ આપતી હોય તેમ એની પાસે ધીમે ધીરે સ્વરે ગવડાવવા લાગી.

“ સલામ, રે દીલદાર, ચારની! કમુલ કરજે !

રાખીશ માં દરકાર, સાર દેખી ઉર ધરજે.

ઘણા ઘણા લેઈ ધાવ, તાવમાં ખુબ તવાયાં !

નહી અન્ન પર ભાવ ! નાવમાં નીર ભરાયાં !

સરખાસરખી જોડ, કોડનાં બંને માર્યા;

છુટી પડી ગઈ રહોડ ! હોડમાં બંને હાર્યા !

એક અંગોનાં અંગ, નંગ-કુન્દન બંન્ધો છે !

છાજ્યો નહી રે સંગ, રંગમાં ભંગ પડ્યો છે !”

“ કુમુદ ! કુમુદ !

“ પ્રિયા ! તું શોક છોડી દે !

જગતના બન્ધ તોડી દે !

તું કાજે હું કરું શું ? કહે !

હૃદય પર શલ્ય શાને વૂટે ?

હવે ઉભાં નવે દેશે !

હવે ફરીંગે નવે વેશે !

નથી સંસારની ભીતિ;

ત્યજી સંસારની રીતિ.

સગાં સંસારનાં છોડ્યાં;
 છુટ્યાં તેઓથી તરછોડ્યાં.
 સુરમ્ય જ સાધુનો પન્થા;
 ધરી લે—મ્હાય તો—કન્થા.
 હવે વિશ્વમ્ભરે જ રમ્યો,
 પ્રિયા, સંકેત, જો, આ મમ્યો !
 પ્રિયા, સઉ શોક છોડી દે !
 જડાઈ જ તું આ હૃદયે !
 પ્રિયા ! સઉ શોક ત્યજને તું !
 પરાપ્રીતિયજ્ઞ યજને તું ! ”

જુના હૃદયમાંથી આ નવાં ઉદ્ધાર નવા વેગથી નીકળતા હતા. એટલામાં સાધ્વીઓએ કુમુદને અંચળો આપ્યો ને તેણે તે પહેરવા માંડ્યો. કુમુદની આંખોમાં આંસુ છે કે નહીં તે આટલે દૂરથી દેખાતું ન હતું. પણ એણે ભીતું શરીર હોયું, જુનું રંગીન રાતું વસ્ત્ર પહેલું, ને નવું પહેર્યું—એટલામાં જ્ઞાતાજ્ઞાત સુન્દર અવયવો, ઉપર ઉભેલાની આંખને, કંઈ કંઈ સાનો કરવા લાગ્યાં. અંચળો પહેરાઈ રહ્યો ને કુમુદ સાધ્વીને રૂપે ઉભી ત્યાં એ સાનો બંધ થઈ ગઈ ને સટે વૈરાગ્યની મૂર્તિ જેવી બાળાનાં દર્શન આજ જેનારના હૃદયમાં પવિત્ર સંસ્કારોને ભરવા લાગ્યાં. શાંત સ્થિર થઈ સરસ્વતીચંદ્ર એને જોઈ રહ્યો ત્યાં કન્થા ધરેલી કુમુદના સામી સાધ્વીઓ ઉભી રહી અને પરિચિત પણ સ્ત્રી-કંઠની ડોમળ ગર્જના કરી ઉઠી તે ઉપર સુધી સંભળાઈ કે—

“ નન્દકો નન્દન એક આનન્દ દેત હય ! વિષ્ણુદાસજીકો જય !
 નાન્દાવલીમૈયા કો જય ! મધુરીમૈયાકો જય ! ”

થોડી વારમાં સર્વ મંડળ ચાલવા લાગ્યું અને ગુફાઓનાં છત્તં નીચે અદૃશ્ય થયું. સરસ્વતીચંદ્ર શાંત થયો અને થોડીક વારમાં અન્ય વિચારોમાં પડી અંતે પોતાના સ્વપ્નનો ઇતિહાસ લખવામાં મગ્ન થયો. જો ચાર ઘડી એ લેખમાં ગાળી હશે એટલામાં કાને સ્વર સંભળાયો:—

“ જી મહારાજ ! આજા હોય તો ઉપર આવું. ”

“ નીરાંતે આવો. ” સરસ્વતીચંદ્ર ઉભો થતો થતો જોલ્યો અને રાધેદાસ ઉપર આવ્યો.

રાધે૦ —જી મહારાજ, વિદ્યારપુરીજી સંદેશો મોકલે છે કે આપના

પ્રિય મિત્ર પ્રાતઃકાળે ચદુશુંગ ઉપર આવશે. અને તેમને ક્યાં વાસ આપવો તે પુછાવે છે.

“ અવશ્ય જ્યાં હું છું ત્યાં જ લાવંજે ” હર્ષમાં આવી સરસ્વતીચંદ્રે ઉત્તર દીધો.

રાધે—જેવી આજ્ઞા.

રાધેદાસ ગયો.

સરસ્વતીચંદ્ર વિચારમાં પડ્યો.

“ ચંદ્રકાંત પ્રાતઃકાળે આવશે—પણ કુમુદનું તે પ્રસંગે શું કરવું? મિત્રના સમાગમકાળને પ્રિયાના વિયોગનો પ્રસંગ કરવો? કુમુદના સૂક્ષ્મ પરિતાપને કાળે, આટલા સહવાસને અંતે, તેને ક્ષણ પણ દૂર કરવી ધર્મ નથી. પણ સંસારની દૃષ્ટિથી જોનાર અને સાધુઓની દૃષ્ટિનો અપરિચિત મિત્ર કુમુદને અંહી જોઈ શા શા સંકલ્પ નહીં કરે અને મહારા ઉપરની એ મિત્રની પ્રીતિમાં શાં શાં વિવ્ર નહીં આવે? મહારા પોતાના ભાગ્યના એ પરિણામના તર્ક હું શા માટે કરું છું? પ્રિય કુમુદ! ત્યારા સંપ્રત્યયની અનુકૂળતા તને ગુપ્ત રાખવામાં જ હશે, ત્યારે એ મિત્રથી અદૃશ્ય રહેવું હશે, તો જોડેની ગુફા ત્યારે માટે છે ને નીચલો ખંડ મિત્રને માટે રહેશે. ત્યારે તેને મળવાની ઇચ્છા હશે તો તો મહારે કાંઈ વિચારવાનું જ નથી. મિત્ર મહારી શુદ્ધ પરીક્ષા કરશે તો મને સાધુવત્ લેખશે ને કુમુદના યોગનું એ અભિનન્દન કરશે, મહારી કથામાં શ્રદ્ધા રાખશે, ને મહારા પ્રીતિચક્ષુમાં ઉત્તમ આશ્રય આપશે. મિત્ર મહારી અશુદ્ધ પરીક્ષા કરશે તો મહારે ત્યાગ કરશે, ને મહં તો સર્વનો ત્યાગ કરેલો જ છે તે હું મહારે ત્યાગ બીજું કોઈ કરે તેમાં શો દોષ કહાહું? એ મહારે ત્યાગ કરશે તેથી મહારા હૃદયની એના પ્રતિની પ્રીતિ ન્યૂન થવાની નથી. સંસારના સંપ્રત્યયનો અનુભવી એ વિદ્વાન એ સંપ્રત્યયોથી દોરાય તેમાં એની પ્રીતિનો દોષ શો કહાહવો? કુમુદ સાથે હું નવીન ધર્મથી બંધાયો છું ને બંધાઉં છું ને તે ધર્મનો ઉદય, મહં ધર્મથી કરેલા આમન્ત્રણને લીધે ને ધર્મથી પ્રાપ્ત થયલા અદ્વૈતને લીધે, થયો છે તો તેનો સત્કાર અનિવાર્ય છે ને તેને પ્રતિકૂળ થયા વિના મિત્ર સાથેના ધર્મનો જોડલો સત્કાર થશે તેટલો કરીશ ને નહીં થાય તેટલો નહીં કરું. સાધુઓનો સનાતન ધર્મ આ માર્ગ મને દર્શાવે છે તો બીજું કાંઈ વિચારવાનું નથી. સાધુજનો, તમારા સનાતન ધર્મના સર્વ પન્થ સુદૃશ્ય છે, ને સુખ તેમ શાંતિનાં કલ્યાણના દાતા છે. તમારા ધર્મમાં દૃષ્ટિને ભારે ગુંચવારા નથી ને જે

ગુંચવારા નીકળે છે તે જાતે જેવા સૂક્ષ્મ અને રમણીય હોય છે તેવાં તેમનાં સમાધાન પણ સૂક્ષ્મ અને રમણીય થાય છે. સત્ય છે કે એ ધર્મનાં પાલન કઠણ અને કટ્ટસાધ્ય થાય છે—પણ એથી જ તે પાલન તપ-રૂપ છે, એથી જ તે સાધુજનોને સિદ્ધ કરે છે, અને એથી જ તે અસાધુજનોને ગમતા નથી. પણ એ ધર્મ જાણવામાં કે પાળવામાં આ તપ વિના બીજો ગુંચવારો નથી. કુમુદ ! ચન્દ્રાવલીમૈયાની રસબુદ્ધિએ આપણે માટે ચોજેલા તપમાં, અને આપણાં સૂક્ષ્મ જીવનમાં, આપણે કેવી રમણીયતા અને સંસિદ્ધિ ધર્મથી અનુભવી છે ?

પ્રકરણ ૩૮.

શ્રીજનનું હૃદય અને એ હૃદયની સત્તા.

I pass, like night, from land to land ;
I have strange power of speech ;
That moment that his face I see,
I know the man that must hear me :
To him my tale I teach.

—Coleridge's *Ancient Mariner*.

શુશ્રુવે પ્રિયજનસ્ય કાતરમ્
વિપ્રલમ્ભપરિશંકિની વચઃ ॥ રઘુવંશમ્ ॥
આશાવન્વઃ કુસુમસદૃશં પ્રાયશોઽહ્યજ્ઞનાનામ્
સયઃપાતિ પ્રણયિ હૃદયં વિપ્રલમ્ભે રુણદ્વિ॥

ભવ ભૂતિ.

ગંવી કન્થા ધારી કુમુદ સાધ્વીયો સાથે ગઈ અને સર-
સ્વતીચન્દ્ર સૌમનસ્યશુદ્ધાના સંસ્કારદીપક ઓટલા
ઉપર બેસી પોતે જોયેલાં સ્વપ્નાના પોતે લખેલા ઇતિ-
હાસ વાંચવા લાગ્યો અને પોતાના દેશનું અને દેશની
વસ્તીનું કલ્યાણ શામાં છે અને કેવાં સાધનથી સાધ્ય

છે તેના વિચાર કરવા લાગ્યો. વિચારે વિચારે એની સ્વપ્નસામગ્રી સદાયભૂત
ચર્ચિતે આગા દિવસ પ્રસન્ન ચિન્તામાં ગયો. ભોજનકાળ વિના એમાં બીજું
વિદ્ય આબરું નહીં અને કુમુદના વિના બીજા સત્વે તેમાં વ્યવધાનશક્તિ
બતાવી નહીં. અપ્રત્યક્ષ રીતે પણ અત્યારે કુમુદ જે વ્યવધાનશક્તિ બતા-
વતી હતી તે પણ સાન્નિધ્ય પ્રીતિના સંસ્કારોનાં જગૃત સ્વપ્નો ક્રિત્વન કરીને

જળતાવતી હતી, અને જેવી રીતે તે સ્વપ્નમાં સહચારિણી થઈ હતી તેવી રીતે આજના જનગૃહ વિચારોમાં પણ માત્ર વિચારરૂપે જ સહચારિણી થતી હતી. સૂર્યાસ્તથી પાંચ છ ઘડી પહેલાં તેના વિચાર સમાપ્ત થયા તે તેને અન્તે પોતાની ગુફાની ઉપલી અગાશીમાં ચઢી ચારે પાસના સૃષ્ટિસૌંદર્યને આ પુરુષ જેવા અને ભોગવવા લાગ્યો. એ ભોગ-મેઘના ઉપર વીજળી જેવી વાણી ચમકવા લાગી.

“ શરીરની શક્તિયો શરીરના ભોગથી વધે છે ઘટે છે, તેમ મનની શક્તિયો મનના ભોગથી વધે છે ઘટે છે, અને શરીર અને મનના વિવાહથી સંયુક્ત અવસ્થાને પામેલી શક્તિયો એ જેના સંયુક્ત ભોગથી વધે છે ઘટે છે. અમુક માત્રામાં ભોગને રાખવાથી આ સર્વ શક્તિયો વધે છે તે તે માત્રાની મર્યાદા તોડવાથી એજ શક્તિયોને એજ ભોગ ક્ષીણ કરે છે. આ માત્રાનું તારતમ્ય અંહીના સાધુજનો જાણે છે, પ્રાચીન આર્યો જાણતા અને આજના પાશ્ચાત્ય લોક જાણે છે. એ શક્તિયોના વિકાસથી તે સદુપયોગથી લોકનું કલ્યાણ છે. સર્વ શ્રમમાં, સર્વ તપમાં, સર્વ ઉદ્યોગમાં, સર્વ સુખમાં, સર્વ દુઃખમાં, સર્વ ભોગમાં, અને સર્વ ત્યાગમાં, યોગ્ય માત્રા રાખવાથી આ કલ્યાણ સધાય છે અને તોડવાથી અકલ્યાણ સધાય છે. મહારા દેશમાં આ માત્રાના અજ્ઞાને દુઃખની હોળી સળગાવી છે તે મહારા દેશી બંધુઓની સર્વ શક્તિયોને ક્ષીણ કરી દીધી છે—તે શક્તિ વધારવાને મહારા વિદ્વાન્ બંધુઓના અને રાજ્ય-કર્તાઓના સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ થાય છે તેનું કારણ આ અજ્ઞાન અને આ અશક્તિ ! એ અજ્ઞાનનો ને અશક્તિનો નાશ અશક્ય નથી. આર્ય લોક માનતા^૧ અને પાશ્ચાત્યો માને છે કે અગ્નિ દેખાતો કે ન દેખાતો હોય તો પણ કાષ્ઠમાત્રમાં ગૂઢ રહેલો છે તે પ્રમાણે આ દેશના આર્યોમાં જ્ઞાન અને શક્તિ સ્થળે સ્થળે ગૂઢ—dormant રહેલાં છે—અલખ રહેલાં છે. તે ગૂઢ દૈવતને પ્રકટ કરવાં, અલખને લખ કરવાં, કરાવવાં, એ હવે મહારો અભિલાષ, મહારો ધર્મ, અને મહારો પ્રકટવાનો મહાયજ્ઞ—તે અભિલાષની સિદ્ધિને માટે હું પૂર્ણ પ્રયત્ન કરીશ, એ ધર્મ-વિચારના આચાર પાળીશ, અને એ મહાયજ્ઞમાં આહુતિઓ આપીશ”

“ અલખ રહ્યાં ગુણ શક્તિ નિરંતર

દેશકાળમાં સ્થળે સ્થળે;

તે સઉ અલખ જગાવું હવે હું !

અલખ જનો લખ ! ભલે ! ભલે !
 અલખ જગવવા હું અધિકારી !
 લક્ષ્મી મહારી ભસ્મ કરું !
 જનતા તે મુજ ભવ્ય દેહ, ત્યાં
 ભસ્મ વિભૂતિ ધરી કરું !
 એ સંન્યાસ થકી પરિત્રાજક
 હું સંસાર-રમણાન તણો !
 અલખ ખેલનો સાક્ષી બનું છું !
 ભેખ રક્ત વૈરાગ્ય તણો. ”

આ કવિતા ગાતાં ગાતાં સરસ્વતીચંદ્ર ઉભો થયો હતો, ઉત્સાહમાં આવી હાથ ઉંચા કરી કરી ફરી ફરી ગાતો હતો, અને પોતે ગાય છે તે કોઈ સાંભળે છે કે નહીં તેનો વિચાર કર્યા વિના ઉચ્ચ સ્વરે આકાશ સામું બોલે ગાતો હતો. પણ એના સ્વગત-વાક્યોના^૧ આરંભકાળથી જ કંથાધારિણી શોકગ્રસ્ત કુમુદ એની પાછળ આવી, બોલ્યા ચાલ્યા વિના, આવી, ઉભી રહી હતી, ક્ષણમાં ઉભી ઉભી આંસુ સારતી હતી તો ક્ષણમાં નીચું બોલે વિચારમાં પડતી હતી, ક્ષણવાર સરસ્વતીચંદ્રના પૃષ્ઠભાગનું દર્શન કરી પ્રતિમાદર્શનકાળના જેવા યોગમાં લીન થતી હતી તો ક્ષણવાર નિઃશ્વાસ મુકતી હતી, અને પવનથી હાલતી કુંપળ પોતાની ડાળને વળંગી રહે તેમ આ સર્વ અવસ્થામાં એમની એમ એક જ સ્થાને ઉભી રહી હતી. અંતે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મુકી, આંસુ હોઈ, આગળ આવી અને સરસ્વતીચંદ્રને પગે પડી.

સરસ્વતીચંદ્ર કંઈક ચમક્યો પણ સ્વસ્થ બની પોતાને પગેથી કુમુદને ઉંચી કરવા નીચો પડ્યો અને કોમળ કમ્પતી દેહલતાને હાથમાં સાંધી ઉઠાડવા લાગ્યો.

“ કુમુદમુંદરી ! ” સાધુજનોમાં આ આચાર પ્રણામ નથી એવું ચંદ્રાવલીમંથાનું જ વાક્ય છે—માટે તમે ઉઠો. ”

કુમુદ ઉઠતી ઉઠતી બોલવા લાગી “ મને દીક્ષા આપો, મહારા શોકનો “ એક વાર નાશ કર્યો તેવો ફરી કરો, હું હજી સંસારિણી જ છું, ને “ આ કંથા ખેરવાથી કંઈ ઉત્કર્ષને પામી નથી. આપના ચરણસ્પર્શે એક “ વાર મને આપના મહારવમ્નમાં સહચારિણી કરી પવિત્ર કરી છે તો “ બીજી વાર આ પવિત્ર ઉત્કર્ષક ચરણનો સ્પર્શ કરું છું તે એવા

“ અભિલાષથી કે મહારા ઉદ્ધારના કેઈ અતિ પવિત્ર માર્ગે આપ મને
 “ લેઈ જવ, અને જેમાં સંસાર કે સાધુજન કેઈ દોષ ન દેખે અને
 “ મહારું કહ્યાણુ થાય એવું ફળ આપો. સંસારને આપ શ્મશાન ગણો
 “ છો તો હું પણ તેને શ્મશાન જ ગણું છું, પણ મહારા શોકને બળવાની
 “ ચિતા તેમાં સળગતી નથી ને એક વાર સળગી તો આ પવનને ઝપાટે
 “ વધારે લાગવાને ઠેકાણું હોવાઈ ગઈ! મહારો દુર્ગન્ધી શોક એ ચિતા
 “ ઉપર એવો ને એવો પડેલો દેખાય છે ! મહારા શોકને, મહારા વિકા-
 “ રને, અને મહારાં કલંકને હવે આપ ભસ્મરૂપ કરો અને મને માત્ર એ
 “ ભસ્મની પેઠે જ આપના સહવાસમાં ઉડવાની શક્તિ આપો ! એ વિના
 “ વધારે જીવન મહારે હવે નથી જોઈતું.”

એને વાંસે હાથ મુકી સરસ્વતીચંદ્ર કહેવા લાગ્યો. “કુમુદસુંદરી! તમારો
 “ શોક તમને પાવન કરે છે તે પ્રત્યક્ષ કરો. આ મહારા હાથનો ને
 “ તમારા શરીરનો સ્પર્શ એ દિવસ ઉપર આપણને વિકારથી ભરતો
 “ હતો તે બેને અત્યારે પ્રકૃત અવસ્થામાં રહેવા દે છે—આ તમારા
 “ શોકનું શુભ પરિણામ આપણે બે જણ આપણા સૂક્ષ્મ અદ્વૈતને
 “ બળે અનુભવીએ છીએ. એથી વધારે ફળ આ શોક આપે એમ
 “ નથી માટે તેને હવે નિષ્કારણ ગણી ત્યજો. કાલ પ્રાતઃકાળે ચંદ્રકાન્ત
 “ અત્રે આવે છે ને મહારે તમારે કંઈ પણ એકાન્ત વાર્તા કરવાનો પ્રસંગ
 “ તે પછી ન્યૂન થશે. માટે, શોકને સમાવી દેઈ, મળી વેળાનો ઉપયોગ
 “ કરો તો સારું ”

કુમુદ ઉચું જોઈ ખજાવરી બની બોલી: “ ચંદ્રકાન્તભાઈ ભલે આવે.
 “ આપણે શી વાત કરવી તે મને કંઈ સુઝવાની નથી.”

સરં—તમે શાંત સ્વસ્થ થઈ બેસો તો હું સુઝાહું.

કુમુદં—આપ બેસો એટલે હું બેસીશ.

સરં—ચાલો. બે જણ બેઠાં. પ્રથમ કહો કે સાધુજનોએ તમને
 શો ઉપદેશ કર્યો ?

કુમુદં—તેઓ મહારા સ્વામીને સ્વામી ગણતાં નથી તો તેમના ઉ-
 પદેશ શા કામના ?

સરં—પણ તે સ્વામી હોય તો શા વિધિ આવે પ્રસંગે પાળે છે ?

કુમુદં— સંસારી જન સાધુ થાય તે કાળે તેની પાસે સંસારનું સ્નાન
 કરાવે છે; ને એમનો સંપ્રદાય આવે પ્રસંગે તો શબનો સ્પર્શ કરનારને જ સ્નાન

મમાં રહેલાં જાણી, તેમની જે મનોવ્યથા તમે ટાળવા ઇચ્છો છો, તે વ્યથાને તેઓ પામશે. મને પોતાને સંસારનું કે કોઈનું ભય નથી. સાધુજનો આપણા જે અદ્વૈતને માને છે તેને સ્વીકારી એ વર્ષ પછી પ્રસિદ્ધપણે તમારું પાણિયહણ કરી મુંબાઈનગરીમાં જઈને પ્રકટપણે રહીશું. તો તેમ કરવા સર્વ સાધન મહારી પાસે છે ને મહારા પ્રાયશ્ચિત્તની પૂર્ણાહુતિ તો તે વિના બીજી કોઈ પણ નથી. તેમાં મને ભય નથી પણ આવો લાભ છે, ને તમારાં માતાપિતાને મહેં કહું તે ભય છે. આ માર્ગોમાંથી જે તમને પ્રિય તે મને પ્રિય થશે.

કુમુદે નિઃશ્વાસ મુક્યો, “આપની વાસના પ્રાયશ્ચિત્તશોધનમાં જ સમાપ્ત થાય છે.”

સરં—આટલું અદ્વૈત અનુભવ્યા પછી આ દ્વૈતશંકા શા માટે કરો છો ? એક માર્ગે અનેક ફળ મળતાં હોય તો શા માટે લેવાં નહીં ? મહારી વાસના કે પ્રીતિ કે જે કહો તે તમે પ્રત્યક્ષ કરી છો તો હવે તેમાં શા કારણથી શંકા રાખો છો ? પ્રીતિની સિદ્ધિ સાથે પ્રાયશ્ચિત્તની પણ સિદ્ધિ સાથે સાથે થઈ જતી હોય તો શા માટે ન શોધવી ? તમારો વિશ્વાસ ખોવા જેવું કંઈ નવું કૃત્ય મહેં કર્યું મને સાંભરતું નથી.

કુમુદં—તો આ પ્રાયશ્ચિત્તનું નામ દેવું પડતું મુકો અને એનો સંકલ્પ પણ તમારા મનમાંથી દૂર જાય તેને જ ગમે તો પ્રાયશ્ચિત્ત માનો ને ગમે તો મહારા ઉપર પ્રીતિ કે કૃપા કરી માનો. મહારે માટે આટલું દુષ્કર કરો.

સરં—એ પણ રમણીય કહ્યું અને હું તેમ વર્તવા પ્રતિજ્ઞા લેઉં છું. તમારી પ્રીતિના બળ આગળ આટલામાં હવે મને કંઈ દુષ્કર નથી.

કુમુદં—આજ સુધી એમ થતું હતું કે એ વર્ષ પછીનું આયુષ્ય કેવી રીતે ગાળવું તે વિચારવાને એ વર્ષ ઘણું છે ને તે વિચારવાની આજથી શી ઉતાવળ છે. હવે આજથી જ એ વાત વિચારવાની આતુરતા આપે ઉત્પન્ન કરી છે.

સરં—જે હું પ્રકટ થાઉં છું તો તમારો સંબંધ ગમે તો પ્રકટ કરવો પડશે ને ગમે તો ગુપ્ત રાખવો પડશે. તે બેમાંથી શું કરવું એ પ્રશ્નને અંગે આ બધા ભવિષ્યનો વિચાર કંઈક પ્રાપ્ત થયો તે તમને પુછ્યો.

કુમુદં—હું તો મહારી જ્ઞાતને અને જીવનને ગુપ્ત રાખવા જ ઇચ્છું છું. જગત મને મુવેલી જાણે નહીં તો મહારે જીવવાનો સંદેહ સમજવો. આપનાથી દૂર રહી જીવી શકું એમ નથી, ને આપની પાસે પ્રકટપણે રહી

કેવળ સૂક્ષ્મ પ્રીતિનો સંબંધ રાખીશ તો પણ જંગમ અપેક્ષાર્તિ કરશે ને
જાતાપિતાને અને સંસરાંત્રને દુઃખ થશે તે જોવાની સહનશક્તિ મહારા-
માં નથી—તે જોવા કરતાં મરવું સારું.

સર૦—વાણી અને સ્ત્રી બેની સાધુતાને માટે આ દેશના જન ભવેભૂતિ
જોવાના કાળથી શંકાશીલ અને દુર્જન જાણુયા છે તેમ હજી પણ જાણુશે
એવી તમને ખાતરી લાગે છે.

કુમુદ૦—એ ખાતરી ખોટી નથી.

સર૦—કાળ આવ્યે એ ખાતરીનો ઉપાય કરીશું.

કુમુદ૦—આપની છાતી એટલી ચાલતી હશે. મહારી તો રજ પણ ચાલ-
વાની નથી.

સર૦—આપણા લોકને સ્ત્રીનાં સાધુચરિત સમજાવવા આપણે પ્રયત્ન
કરીશું.

કુમુદ૦—તેમ કરવા જતાં આપ રાજાની ધુળમાં ડાઘ જશે ને
સ્વપ્નમાં એ ધુળ પાસે જવાનાં સાધન હતાં તેમાંનું એક પણ આ જગતમાં
મહારી પાસે આવે એમ નથી મહારું હૃદય તો એ કલ્પનાથી જ કમ્પે છે.
અમે અબલાજ્ઞતિ સ્વભાવથી ખાતરી છીએ તેથી સારું કામ પણ શુભપણે
કરી સ્વસ્થ રહીએ છીએ ને તેને પ્રકટ કરવાથી ડરીએ છીએ.

સર૦—એ અનુભવ આજ તમે કરાવો છો તો કહો કે તમારા હૃદયને
કીયા માર્ગથી સ્વસ્થતા મળશે ? જ્યાં મહારી બુદ્ધિ નકામી છે ત્યાં તમારા
હૃદયને પુછવામાં કાંઈ બાધ નથી ને તેના વિના બીજા કાંઈને પુછવાનું
દેખાયું નથી.

કુમુદ૦—શું કરવામાં મહારી છાતી નહી ચાલે તે હું જાણું છું, પણ શું
કરવામાં ચાલશે તે સુઝતું નથી. આપ લોકનું કલ્યાણ કરવાને શક્તિમાન
થઈ શકશો—પણ તે, લોકમાં પ્રકટ થયા વિના, બને એમ નથી. એ કલ્યાણ-
કાર્યમાં આપ પ્રવૃત્ત થાવ ત્યારે મહારા સહવાસ વિના સ્વસ્થ રહી શકવાના
નથી ને એવે કાળે આપની સર્વ નહાની નહાની વાતોની સંભાળ
રાખવાને આપની કુમુદ જેવી સહચારિણી આવશ્યક છે. છતાં
કુમુદના સહચારથી આપ જ્ઞાતિખંડાર થશો, લોકની નિન્દાના પાત્ર
થશો, ને આપે લોકને પહેરાવવા ધારેલી પુષ્પમાળાઓને લોક સર્પ
જેવી ગણી ફેંકી નાંખશે. હું એવું ઇચ્છું છું કે આપ સંસારમાં પ્રકટપણે

રહેા ને લોકનું કલ્યાણ કરે—પણ મહારો સહવાસ આપે સ્વીકારવાથી
 એ વાત આપને નિષ્ફળ થશે ને મહારો સહવાસ ત્યજવાથી આપના
 મનનું સ્વાસ્થ્ય થવાનું નથી ને આપના વિના મહારી પોતાની દશાની
 તો વાત જ શી પુછી ? મહારી ઇચ્છા એવી છે કે આપ ચન્દ્રકાંત-
 ભાઈ જોડે જઈ મુંબાઈમાં પ્રકટપણે રહેા ને મહારા જેવી પણ અકલંકિત
 અખંડિત કોઈ અન્ય સહચારિણીને ભાગ્યશાળી કરે ને મહારા હુદ્
 દુષ્ટ શરીરને આ ગિરિરાજના ખડકોની કોઈ ઉંડી ખોમાં કે પેલા
 સમુદ્રમાં બહુ જ સમાસ મળશે ! મહારે માટે હવે સંસારમાં કોઈ પણ
 સ્થાન ખાલી નથી ને મહારા શખને માટે કોઈ પણ સ્થાન નહાતું પડે
 એમ નથી. ઓ મહારા બહાલા ! હું કહું છું એ જ સત્ય છે ને સર્વને
 માટે કલ્યાણકારક છે. હું તમને છેલા પ્રણામ કરી લેવાની આજ્ઞા
 મારું છું ને ઉહું છું. મહેં આપને ધણા દુઃખી કર્યા છે તે સર્વથા
 क्षમા કરે એવા આપ ઉદાર છો. ઓ મહારા બહાલા—મને ઉઠવા દો !
 આ એક કામમાં મહારી છાતી ચાલે છે !

આટલું બોલતી બોલતી આંસુથી ઉભરાતી રોતી કુમુદ ઉડી હતી
 તે પાછી ફરી અગાશીના દાદર ભણી જવા લાગી. સરસ્વતીચંદ્રની
 આંખમાં આંસુ ઉભરાયાં, આ કરુણ દર્શન તે વધારે વાર જોઈ શક્યો
 નહી, ને, ધર્માધર્મની સર્વ શંકાઓને ગુફાની ખહારના ખડકો ઉપર
 ફેંકી દેઈ, કુમુદને પાછળ જઈ એને પોતાની બાથમાં લેઈ લીધી, ને
 અગાશીના મધ્ય ભાગમાં એને છાતી સરસી ડાળી એના આંસુ લહોવા
 લાગ્યો, ને આંસુ લહોઈ એને છાતીથી જરીક દૂર કરી એનું મુખ પોતાના
 મુખ સામું ધરી પુછવા બંધ છે ત્યાં કુમુદ શખ જેવી થઈ પૃથ્વી ઉપર ઢળી
 પડી ને સરસ્વતીચંદ્ર પોતાના હાથમાં ઝીલી લીધી ન હત તો અગાશીની
 ખહાર વીસ હાથ નીચે પડી જત ને એ નાજુક બાળા ચુરેચુરા
 થઈ જત.

સરસ્વતીચંદ્ર હાથમાંની બાળાના મુખ ઉપર પોતાના મુખને નિઃશંક લટ-
 કાવતો લટકાવતો અને તેનાં બીજાં નેત્રમાં પોતાનાં નેત્રની અશ્રુધારા
 સારતો સારતો ફેલા લાગ્યો: “ ઓ મહારા ચન્દનવૃક્ષ ! ઓ મહારી
 “ કુમુદ ! હવે કોઈ વિચારવાનું રહ્યું નથી, ત્હારે વિચારવાનો કંઈ પણ
 “ શ્રમ લેવાનો બાકી નથી ! સંસારના સર્વ પ્રકારોથી તું પોતાને મુક્ત થઈ
 “ સમજ—મને કોઈનું ભય નથી, હું કોઈ સાધુધર્મનું ઉલ્લંઘન કરતો
 “ નથી ! એવા બંધ વિના, એવા ઉલ્લંઘન વિના, હું સર્વ રીતે ત્હારો છું

“ અને સર્વાવસ્થામાં લોકકલ્યાણ કરવાને સમર્થ છું—તેમાં ત્હારો સહવાસ
 “ વિઘ્નરૂપ નથી એટલું નહીં પણ ત્હારું અદ્વૈત મ્હારા મંગલ કાર્યમાં
 “ આવશ્યક છે ! ત્હારું આયુષ્ય ત્હારે માટે નહીં—પણ મ્હારે માટે અને
 “ મ્હારા સદ્ભિલાષોની સિદ્ધિને માટે આવશ્યક છે ! ઐ મ્હારી કુમુદ !
 “ તું હવે ઉચ્છ્વાસ પામ ! હું ત્હારો જ છું ! તું મ્હારી જ છે ! પવિત્ર સા-
 “ ધુજનોએ, દિવ્ય સિદ્ધાંગનાઓએ, અને ચિરંજીવોના દર્શનાધિકારે
 “ જે વાત સિદ્ધ કરી છે તેમાં રજ પણ શંકા ન કરીશ !”

આ શબ્દોમાંના આશ્વાસનથી કે એ ખોલનારના શબ્દોચ્ચાર સાથે
 નીકળતા શ્વાસથી, એના હૃદયના અંતર્ભાગના સ્પર્શથી કે પ્રાણવિનિમયથી,
 એની પ્રીતિના સંપૂર્ણ વિકાસથી કે પોતાના કરમાઈ જતા આંશા-પુષ્પ
 ઉપર પડતી મેઘવૃષ્ટિથી, કુમુદ જગૃત થઈ, સરસ્વતીચન્દ્રના સ્કન્ધ ઉપર
 પોતાના હસ્ત ટેકવી એના જ કંઠના આધારથી, નીસરણી ઉપરથી પાછે
 પગલે બાળક ઉતરે તેમ, સરસ્વતીચન્દ્રના હાથમાંથી નીચે ઉતરી એના
 આંખો ઉભી રહી, તે હાથ દૂર લેઈ, આંસુ લહોઈ ખોલવા લાગી.

“ ક્ષમા કરજો ! વિચાર ન પહોંચવાથી હું આ દશાને પામી હતી.
 “ હું મૂર્છાવશ ન હતી પણ વિચારવશ હતી તે આપનું કહેલું સાંભળ્યું
 “ પણ ખરું તે વિચાર સુઝ્યો છે પણ ખરો. આપના યોગને પામી,
 “ આપની સેવાનો અધિકાર પામી, આપના દુઃખનું કારણભૂત થનારી
 “ આત્મહત્યાને હવે હું શોધવાની નથી. સાધુજનો જે સત્ય ધર્મ પાળે છે
 “ તે ધર્મને માની હું સત્ય ખોલવા, અને છું તેવી જંગતની આંખે
 “ દેખાવા, હવે તત્પર છું. જે સનાતન ધર્મ પ્રમાણે આપણું અદ્વૈત છે,
 “ જે આપણે વરણવિધાન વિના હૃદયના વિવાહથી વરી ચુકેલાં છીએ
 “ અને એ વરણ આટલું અનિવાર્ય નીવડ્યું છે, જે આપ મ્હારા હૃદયના
 “ સ્વામી છો, તો પછી પૃથ્વી જેવી હું બ્યાં દૃષ્ટિ કરીશ ત્યાં ઘૌ જેવા
 “ આપને જ દેખીશ ! માતાપિતા કરતાં અને એમનાં સુખદુઃખ કરતાં
 “ પતિવ્રતાને મન સ્વામી જ વિશેષ છે, તો હું પણ એ ધર્મને અનુ-
 “ સરીને કંઈ પણ અન્ય વિચાર ન કરતાં, લોકલજ્જનને કે કૃત્રિમ
 “ શાસ્ત્રોને ન સ્વીકારતાં, સર્વ શાસ્ત્રનું શાસ્ત્ર આપણી પ્રીતિ છે તેને
 “ જ વશ થાઉં છું ! એ પ્રીતિ પિતાએ જ ઉત્પન્ન કરી છે, લોકવ્યવ-
 “ હારથી ભુલ ગઈ આપેલું દાન ન આપ્યું ગણી મ્હારા કન્યાશરીરનું
 “ એ જ પિતાએ અન્યત્ર દાન કર્યું તે દાનના લેનાર પ્રતિ મ્હારો ધર્મ
 “ સમાપ્ત થયો છે, અને હૃદય તો પિતાએ મૂળ પ્રકટ કરેલા યજ્ઞની વેદી

- “ ઉપર જ હોવાયું છે—અને આપના જેવા આટલા મનોબળવાળા
 “ સાધુજન એ હોમને ધર્મ ગણે છે !—તો હવે હું કંઈ વિચારતી નથી !
 “ આપના સન્નિધિ પાસે મહારાં નામ રૂપ પ્રકટ કરે તે આપને અંહી
 “ સુધી શોધવા આવનાર મિત્ર આપના જેવા જ સજ્જન હશે અને
 “ કંઈ પણ સદ્વિચાર બતાવશે. મહારું સર્વ આયુષ્ય આપની સૂક્ષ્મ પ્રીતિથી
 “ તૃપ્ત થશે તે સ્થૂલ પ્રીતિના સ્થૂલ ભોગની વાસનાને આપના આશ્રયથી
 “ હું દૂર રાખી શકીશ ! મહારા હૃદયમાંથી પ્રીતિનો વૃક્ષ ઉખાડી શકતી
 “ નથી તે કંઈ ઉખાડી શકે એમ નથી. આપની છાયાની પેઠે, ચુકુભો-
 “ ધિની ધર્મપત્ની પેઠે, સૂર્ય પૃથ્વીને રાખેછે તે પૃથ્વીની પેઠે, હું આપનો
 “ ધર્મસહચાર કરીશ ! સંસાર કુદેશે તે સાંભળી રહીશ, પિતામાતાનાં
 “ દુઃખ જોઈ રોઈ રહીશ, પણ મહારો ધર્મ તો આ દેખું છું તે જ પાળીશ.
 “ ઓ મહારા પ્રાણનાથ ! આપ હવે મહારા સર્વ વિચારનો ત્યાગ કરી
 “ કેવળ લોકકલ્યાણના જ વિચાર કરો. આપના હૃદયમાં જે દેશ અને
 “ લોક વસી રહ્યા છે તેમની હું સપત્ની નહીં થાઉં—પણ એ દેશ અને
 “ લોકની સેવાને અર્થે આપ જે યજ્ઞ માંડશે તેમાં હું આપની સહધર્મ-
 “ ચારિણી થઈશ ! આજની રાત્રિ એ યજ્ઞના વિધિ સમજાવવામાં
 “ ગાળો. પ્રાતઃકાળે ચંદ્રકાન્તભાઈપાસે વગર શંકાએ મને બોલાવજો !
 “ આ સિદ્ધમન્દિરની પવિત્ર છાયાઓ મહારા હૃદયનો સ્પર્શ કરતી
 “ અત્યારે હું અનુભવું છું તે એ સ્પર્શના તાત્પર્યના બોધને આપનો
 “ ચિન્તામણિ પ્રકટ કરશે. તે આપણા સંસ્કારોને શુદ્ધ કરશે. આપણા
 “ વ્યવહારનો નિશ્ચય તો આપના તટસ્થ મિત્રને જ સોંપજો ! ”

પ્રકરણ ૩૯.

દેશપ્રીતિનું મનોરાજ્ય.

શતેષુ જાયતે શૂરઃ સહસ્રેષુ ચ પण्डितः ।
 વક્તા દશસહસ્રેષુ દાતા ભવતિ વા ન વા ॥
 इन्द्रियाणां जये शूरो धर्मं चरति पण्डितः ।
 सत्यवादी भवेद्वक्ता दाता लोकहिते रतः॥

વ્યાસ; મહાભારત.

(અર્થ:—સેંકડોમાં એક શૂર થાય; હજારોમાં એક પંડિત થાય; દશ હજારોમાં એક વક્તા થાય; ને દાતા તો ઉત્પન્ન થાય કે ન થાય. શૂર તે

ઇન્દ્રિયો જીતવામાં; પંડિત તે ધર્મ ચરવામાં; વક્તા સત્યવાદી થાય તે; અને દાતા લોકહિતને માટે દાન કરે તે.)

Convinced as he was that “ success in the modern world was to be obtained only by adaptation to the needs of modern life, he wished his fellow-Hindus to unite an inner light of Divine philosophy, drawn from their traditional sources, and generously interpreted, to a mastery of the physical science, and the means of natural improvement.” Jurist, statesman, scholar, orator, poet, lover of Nature, and meditative sage, he remains to the West the convincing proof that “ it is by the word and example of him and his like that India must be regenerated, and the moral endowments of her children made noble, serviceable for the general welfare of mankind .” —*Frazer's Literary History of India on our late Mr. Justice Kashinath T. Telang.*

Year by year the leaders of Indian thought in India spread their influence over ever-widening circles, though what the final result may be when these leaders, infused with all the best of the spirit of the East and West, rise up to proclaim that East and West have met, and from the union new forms of thought, new modes of artistic expression, new ways of viewing life, new solutions of religious, social, and moral problems have been produced as they must be, is one that the whole past history of the world teaches us to be watched with hope, not fear or doubt.—*Ibid. on the Fusing Point of Old and New.*

On a poet's lips I slept,
Dreaming like a love-adept
In the sound his breathing kept.

Nor seeks nor finds he mortal blisses
 But feeds on the aërial kisses
 Of shapes that haunt thought's wildernesses.
 He will watch from dawn to gloom
 The lake-reflected sun illum
 The yellow bees in the ivy bloom,
 Nor heed nor see what things they be
 But from these create he can
 Forms more real than living man,
 Nurslings of immortality.
 One of these awakened me
 And I sped to succour thee.

“A Spirit of the Mind;” Shelley's
Prometheus Unbound.

ક્ષના ઉપર વેલી વીંટાતી હોય તેમ અત્યારે સરસ્વ-
 તીચંદ્રના હૃદય ઉપર કુમુદ વીંટાઈ. તેનું સૂક્ષ્મ શરીર
 સ્થૂલ શરીરને ભુલી ગયું, કેવળ હૃદય હૃદયને જોવા
 લાગ્યું, અને મુખ તો માત્ર હૃદયના ગાનના વાગ્ન જેવું
 થઈ ગયું.

સૂર્ય આકાશમાં પોતાનું તેજ મુકીને પૃથ્વીના સીમભાગની રેખા
 નીચે ઉતરી પડેલો હતો અને તે તેજ પણ આ સૂક્ષ્મ દમ્પતીનાં અંતઃકર-
 ણમાં ઉતરી પડ્યું હોય તેમ થોડી વારમાં સ્થૂલ જગતમાં સ્થૂલ રાત્રિ પડી,
 અને એ રાત્રિ આ ચિરંજીવપ્રિય દમ્પતીને અજ્ઞાત આનન્દ આપવાને
 શક્તિમતી થાય એવું કરવાને ચન્દ્ર અને ચન્દ્રિકા સંપૂર્ણ કલાથી હૃદય
 પામ્યાં.

“કુમુદ! પ્રિય કુમુદ! પુરાણ પુરુષની સત્તા જેમ જગત માત્રને
 “એક કરી લે છે તે જ પ્રમાણે આ ચન્દ્રિકા પણ જગતને એકાકાર
 “એકાનન્દ કરતી નથી ભાસતી?” સરસ્વતીચન્દ્ર ચારે પાસ દૃષ્ટિ
 ફેરવતો બોલ્યો.

કુમુદ—એમ જ છે—તે એ ચન્દ્રની ચિરંજીવતાનું રમણીય દ્રશ્ય છે.

સર—આ દીર્ઘ પ્રહરવાળી રાત્રિને આપણે એક ક્ષણ જે
 ગાળીએ એવો અભિલાષ મદારા હૃદયમાં આ ચન્દ્ર જેટલો હૃદય પામે છે.

કુમુદ૦—આપણે આપણા સર્વ આયુષ્યને આનન્દના ક્ષણ પેઠે ગાળી નાંખીશું.

સર૦—હૃદયના વિવાહના એ મનોરથનું આપણે વિવહન કરીશું. મધુર મધુરી, કંઈક મધુર વસ્તુ ગા.

કુમુદ૦—વિધાતાએ તો લેખ લખ્યા છે !

પ્રાણનાથશું પ્રાણ જાણ્યા છે !

બન્યો એવો ચિરંજીવ યોગ !

જો જો ! તારા ! ચન્દ્ર ! ચક્રાર !

સર૦—એ સત્ય છે. આ તારા અને ચન્દ્ર પણ ચિરંજીવ છે. તેના ભણી આપણું ત્રસરેણુક જીવન ચક્રાર પેઠે ઉડશે અને સ્થૂલ ભોજન ત્યજ માત્ર સૂક્ષ્મ ચન્દ્રિકાનાં કિરણનું પાન કરશે.

કુમુદ૦—લોકસંઘ આ તારાઓ પેઠે આપણી દૃષ્ટિમર્યાદામાં ઉભરાય છે પણ તે દૂરથી ચમકારા કરે છે અને આપણો દેશ ચન્દ્રની પેઠે પાસે રહી આપણી દૃષ્ટિને ભરે છે ! આપણે ચક્રાર દમ્પતી પેઠે તેને જોઈ રહીએ છીએ.

સર૦—એમ જ.

કુમુદ૦—આપણે અદ્ય દેહવાળાં પૃથ્વીપરનાં પક્ષી આ ચન્દ્રનું શું કલ્યાણ કરી શકીશું ?

સર૦—આખો દિવસ એ વિચાર કરી હું આન્ત થઈ ગયો છું ને હવે એ ચન્દ્રની ચન્દ્રિકા મહારા શરીરમાં અને મસ્તકમાં નિદ્રાનો અભિષેક કરે છે. કુમુદા નિદ્રા મને ઘેરે છે ને નીચે જવા જેટલી સત્તા મહારામાં નથી.

કુમુદ૦—એ ચન્દ્રિકામાં જ એટલી સત્તા હોય તો તેને હોડીને આપ અત્ર શયન કરો.

સર૦—હા.

નીચે ઉગેલા ઘાસમાં એ સુઈ ગયો ને ગમે તો નિદ્રામાં એણે જાતે મુક્યું કે ગમે તો કુમુદે પડતું ઝીલ્યું—પણ એનું મસ્તક કુમુદના ખોળાનું ઉશીકું કરી સુઈ ગયું.

એની નિદ્રા ગાઢ દેખાઈ. એના નિદ્રાવશ મુખ ઉપર ચન્દ્રનાં કિરણ રમતાં હતાં અને પોપચાં ઉપર ભાર મુકતાં હતાં. એની મુછોમાં પવન સરતો હતો. એ સર્વ દર્શન કુમુદ આજ સ્વસ્થ ચિત્તથી કરતી હતી ને વિચાર વિના વિચાર કરતી હતી.

“ આજ સુધી મહારી પ્રીતિ સ્વાર્થ હતી. ભોગમાત્રમાં સ્વાર્થ છે ને
 “ ભોગની તૃણાથી થનારી પ્રીતિ સ્વાર્થની જ પ્રીતિ છેઃ યૌવન થઈ રહેતાં
 “ એ પ્રીતિનો નાશ થાય છે. મહારી પ્રીતિને હવે શારીરક ભોગની વાસના
 “ નથી. આ પ્રિયજનનું કલ્યાણ જોવું, એને હાથે લોકનું કલ્યાણ થતું જોવું
 “ —એ જ હવે મહારી વાસના છે. પાખ્યાલીદેવીના માથા આગળ કુન્તી-
 “ માતા બેઠાં હતાં તેમ આ મંગળ-મૂર્તિના શિરને લેઈ હું બેઠી છું—તે
 “ એમના મહાપ્રયાણમાં એમને વિશ્રાન્તિ આપવાને જીવી છું ને જીવીશ !
 “ મન્મથ ! તું હવે બે જણનાં ઉરમાંથી ભસ્મસાત્ થયો છે. પત્નીનું અ-
 “ ધાંગનાસ્વરૂપ ઘણે પ્રકારે સધાય છે. જે મહાન્ કાર્ય એમને આરંભવું
 “ છે તેમાં હું એમની મન્ત્રી-મન્ત્રિણી-થઈશ, એમનાં સાધનમાં દાસી થ-
 “ ઈશ, અનેક ફેલેશ ભરેલી એમની લોકયાત્રામાં એમના મનને અનુકૂલ
 “ થઈ એમની વિશ્રાન્તિનું સ્થાન થઈશ, અપરિચિત પ્રયાસથી એ ગભ-
 “ રાયા હશે ત્યારે કુન્તીમાતા જેવી થઈ ક્ષમા અને ધીરતા એમની પાસે
 “ રખાવીશ, એમના ગૃહસમ્ભારમાં ભોજનાદિ સર્વ પ્રસંગોમાં એમની
 “ વેદીને પુષ્ટ કરવામાં માતા વિનાના આ બાળકની માતા થઈશ,
 “ મહારા ગુણથી એમના કુલનો ઉદ્ધાર કરીશ,— સ્ત્રીએ કરવાનાં એ સર્વ
 “ કાર્ય કરીશ ! એ સર્વ વાતમાં એમની સ્ત્રી છું તે થઈશ. માત્ર શયન-
 “ કાળે રમ્ભા થવાનો નિષેધ છે, ચન્દ્રાવલીની પેઠે તે નિષેધ પાળીશ, ને
 “ એટલી વાતમાં મહારા એમના દમ્પતીધર્મની કળા ન્યૂન રહેશે—તે પણ
 “ એમણે દર્શાવેલા બોધથી એમની સાથેના જ અઘૃતના બળથી— તેમાં
 “ દોષ નથી—ગુણ નથી. આખા દેશને એમણે પોતાનું કુળ કરી લીધું છે
 “ ને તેનો ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છે છે તેમાં હું એમની આમ ધર્મપત્ની થઈશ
 “ ને સ્થૂલ ભોગમાં વિરક્ત રહીશ ! પછી સંસાર મહારા કે એમનો શો
 “ દોષ ફાડશે ? ને મહારામાં દોષ ન છતાં સંસાર દોષ દેખશે તો દેખો.

“ અપાપેઽહં કુલં જાતા મયિ પાપં ન વિચિતે ।

ચાદિ સમ્ભાવ્યતે પાપમપાપિન્યાં હિ કિં મયા ॥”

“ આ મહાત્માને પ્રસંગે રંક કુમુદને આજ આટલું મનોબળ આપ્યું
 “ છે. કુમુદ ! તારામાં કાંઈ સત્વ નથી, સુન્દરતા નથી, કે પવિત્રતા

૧. કાર્યેષુ મન્ત્રી કરણેષુ દાસી

મોઝ્યેષુ માતા શયનેષુ રમ્ભા ॥

મનોતુકૂલ ક્ષમયા ધરિત્રી

ગુણેષ્વ ભાર્યા કુલસુદ્ધરન્તા ॥

૨. જુના પ્રસંગ ઉપરથી.

નથી તેમાં આ નરરત્ન સુન્દરતા જુવે છે, પવિત્રતા માને છે, ને સત્વ મુકે છે ! ત્હારું કર્તવ્ય એટલું જ કે એની પ્રીતિને—કૃપાને—પાત્ર થવું, એ દીવા પેઠે પરમ જ્યોત ધરે તેને માટે એમની વાટ સંકારવી, ને એમાં તેલ પુર્યો કરવું ! એટલો નિર્દોષ અધિકાર પામી છું તો તે પાળીશ.”

સરસ્વતીચંદ્રને કપાળે હાથ ફેરવતી ઉંચે જોઈ ધીરે સ્વરે ગાવા લાગી;

“ આકાશના ચંદ્ર ! આ ચંદ્ર ત્હારાથી વધારે છે !

“ મ્હારે માટે આવું તે આતું જહાલ છે,

“ મ્હારે માટે આવા તે આના હાલ છે !

“ પુરો શ્રીમાન ને વિદ્વાન આ

“ મ્હારી પ્રીતિમાં થયો બેહાલ આ !

“ મને સુઝતાં નથી માતા ને પિતા,

“ ત્યજ્યા મ્હારે માટે એણે તો પિતા !

“ ત્યજી લક્ષ્મી, ત્યજ્યાં ગૃહમિત્રને,

“ શોધી એકલી રંક કુમુદને !

“ એને માટે ઇચ્છું તે ઓછું પડે,

“ એને માટે શોધું તે ના જડે.

“ ચંદ્ર ! તેજ ત્હારું જડ સર્વ છે;

“ મ્હારા ચંદ્રમાં ચેતન—રસ બધે !”

ગાવું બંધ કરી હાથ ફેરવતી ફેરવતી બોલ્યા ચાલ્યા વિના બે કલાક એ જ દશામાં બેસી રહી ને પ્રિયમસ્તકનો ભાર એના બોળાને જણાયો જ નહી. અંતે સરસ્વતીચંદ્ર હાલ્યો, જનગૃત થયો, બેઠો થયો, ને બે જણ સ્વસ્થ થઈ નીચે ગયાં. ઓટલાને એક છેડે એ બેઠો ને બીજે છેડે કુમુદ બેઠી. કુમુદે વાત ફહાડી.

“ હવે આપણે મ્હારી વાતો કરવાની કાંઈ બાકી નથી. આપે આ-
“ પનું આયુષ્યશેષ કેવી પ્રવૃત્તિમાં ગાળવું ધાર્યું તે સમજાવો.

સર—ધણા વર્ષના મ્હારા અભિલાષ સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ આ સ્થાને અતે તમારા અઢૈતે જ મને સુઝાઓ છે. મધુરી ! મને એક વાર ફહો—સ્પષ્ટ—અને અંતઃકરણ ઉપર વાસેલા આગળા ઉઘાડી—કહી દો કે આપણાં જીવનનો સમાગમ તમે કેવળ સૂક્ષ્મ ઇચ્છો છો કે સ્થૂળ ને સૂક્ષ્મ ઉભય ઇચ્છો છો ? તમે જે માર્ગ ઇચ્છો તેને અનફળ રહી મ્હારી અભિલાષસિદ્ધિ શોધવાનું મને સુઝ્યું છે.

કુમુદ—જો આમ કે તેમ બે વાતને માટે અનુકૂળ માર્ગ આપને સુઝ્યા છે તો આ પ્રશ્ન તેને માટે નકામો નથી ?

મર—જો આમ હોય તો એક માર્ગ છે ને તેમ હોય તો બીજો માર્ગ છે. એમ બે જુદા માર્ગ જડે છે માટે પુછવાનું થાય છે.

કુમુદ—સ્ત્રીજનના હૃદયનો સ્વભાવ આપ સમજો છો. મહારી બુદ્ધિ અનેક નિર્ણય કરી એક નિર્ણય ઉપર આવી છે એ સત્ય છે; પણ સ્ત્રીનાં હૃદય દીવાની જ્યોત જેવાં છે તેનો શો વિશ્વાસ ? અમારી બુદ્ધિએ અમારા હૃદયના હાથમાં ને હૃદયનો દીવો પવનના હાથમાં. આપના જેવા સમર્થ સત્પુરુષો અમારે માટે જેવાં જ્ઞાનસ રત્નશો તેમાં અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમારા હૃદયના દીવા બળશે ને આપને પ્રકાશ આપશે. મહારે માટે કેવું જ્ઞાનસ આપવું એ આપને સુઝતું ન લાગ્યું માટે જ અન્ધ-જ્ઞાન્તભાઈને પુછવા ઉપર રાખ્યું. જ્યારે બહાણના પોતાના રહડ ચાલતા નથી ત્યારે બહાણવટી ખલાસીઓને હલેસાં મારવા બેસાડે છે. જ્યારે આપણા રહડ ન જ ચાલ્યા ત્યારે આપના સન્નિવ્રતને હલેસાં ઉપર બેસાડવાનું મને સુઝ્યું ને કહ્યું. મને લાગે છે કે હવે આપને જે જુદાજુદા માર્ગ સુઝ્યા હોય તે સર્વ મને કહી દો. આ વિષયમાં આપના પૌરુષ હૃદયનું તેજ ધારવાને મહારું સ્ત્રીજુ હૃદય ઉત્કટ આતુર થઈ ગયું છે. પ્રિય મેઘની વૃષ્ટિ-ને માટે જેમ પૃથ્વી ઉકળે તેમ આપના હૃદયમાંથી થવાની વૃષ્ટિને માટે હું આતુરતાથી ઉકળું છું, ને આપની વૃષ્ટિ કલ્યાણકર જ હશે એવી શ્રદ્ધાથી તેની ધારાઓનું મહારા હૃદયકમળમાં આધાન પામવાને માટે સજ્જ છું. રાત્રિના અન્ધકાર જેવા સંસારના અન્ધકાર આપણી બેની વચ્ચે અંતરાયરૂપ થયાછે તે છતાં આપની રસગર્જના એ અન્ધકારને ભેદી મહારા હૃદયમાં સંભળાઈ છે, ને અનેક શોકથી રયામ થયેલા મેઘના જેવા આપના તેજને હું રંક પૃથ્વી જેવી નીચેથી દેખું છું !^૧ હવે એ પડદો ચીરી નાંખો ! આપના મનમાં જે પુરુષાર્થના અભિલાષ ધણા કાળથી બંધાયેલા છે તે મહારા હૃદયમાં રેડી દો ને શાસ્ત્ર પ્રમાણે વિવા-લક્ષ્મીનો ઉચ્ચગ્રાહ—આપ દો ને હું પૃથ્વી—તે સિદ્ધ કરી દો ! ઓ

૧. વિશ્વમ્ભરા પ્રિયતુમાં પ્રિયમેઘ કાળ

આતુર સજ્જ થઈ ઉરથી ઉકળેછે;

આ અન્ધકાર યમતુલ્ય પડ્યો જ વચ્ચે;

દેખે ન મેઘ અવનિ, અવનિ ન મેઘ.

એ મેઘ લેહાય પુરુષાર્થ ઘણો રચે છે,

ઉરે જમાવી રસ, ગર્જનને કરે છે. (પછાનિ પાનિ અનુસંધાન છે.)

મહારા પ્રિયતમ પ્રિય ! આપની જે કુમુદ સ્વભાવે રંડ, અસાની, તે લજ્જાશીલ છે તે આ સ્થાનનાં કોઈ સત્વોને બળે આજ આપેની પાસે બલવતી, પ્રબુદ્ધ, અને ધૃષ્ટ થાય છે !

સર૦—અવશ્ય આ સ્થાનનો અને થયેલાં સ્વપ્નોનો પ્રભાવ તમને આ નવી પ્રકૃતિ આપે છે ! અથવા સિદ્ધાંગનાઓએ સ્વપ્નમાં આપેલા અદ્વૈત-વસ્તુના છેડા તમને આ સૂક્ષ્મ પ્રીતિની વિકાસ-અવસ્થાનો અનુભવ આજના પરિપાક પામેલા જાગૃતમાં આપે છે !

કુમુદ૦—જે હો તે હો ! આપ હવે આપના મનોરથ મને કહી દો કે એ મનોરથની ધરીએ જોડવાના બે અશ્વને સ્થાને આપણે બે તરત જોડાઈ જઈએ. આપના હૃદયમાં મહારું હૃદય પ્રવેશ કરે છે તેને માટે દ્વાર ઉઘાડાં મુકો !

સર૦—મધુરી પ્રિયા ! એમ જ છે તો સાંભળ. મહારી જનની જેને આપણે સિદ્ધરૂપિણી જોઈ તેની પાસેથી અને મહારાં પિતામહી પાસેથી મને મળેલું દ્રવ્ય હું મુંબાઈ છોડતી વેળા અંદરડાંતને આપતો આવેલો છું. એ તેમનું શુદ્ધ સ્ત્રીધન તેમના દાયાદૈ-રૂપે હું પામેલો છું. કુમુદની સુંદર મૂલ્યવતી છબી એને માટે કદપેલા રંગભવનમાં રાખી અને એને આપવાની મુદ્રા વિશેષ ધ્યય કરી તૈયાર કરાવી તે આ દ્રવ્યના પ્રતાપથી. એ છબી મુંબઈમાં રહી, અને તે પ્રતિકૃતિની પ્રકૃતિરૂપ કુમુદને જ આજ હું આમ નવીનરૂપે પામું છું. એ તને આપવાની મુદ્રા સુવર્ણપુરથી નીકળ્યા પછી એક દુઃખી વણિકને દ્રવ્યવાન કરવાને મહે પહેરાવી દીધી છે અને કુમુદને માટે આ સિદ્ધાંગનારૂપ થયેલી શ્વશુર-જનનીએ આપેલી ત્રિતામણિ મુદ્રા જ તેમની પૌત્રીને આપવાને મહારી પાસે રાંધે રહી છે.

એ ગર્જના કરી પ્રતિધ્વનિને શુભે છે,
ને કૃષ્ણકાય યમ સહ શુભતો ધ્રુજે છે.
શુભી પતિતણી ગભીર જ વીરહાક,
આહ્વાદ પૃથ્વી ધરતી ત્યજતી વિષાદ;
અત્યંત તેજ રસશ્યામ ધરે પયોદ,
તે પૃથ્વી ખેંચાવતું ગીરી પટ અન્ય સન્ધો !

સ્નેહમુદ્રા. કાંડ ૮૨ (શ્લોક ૩૮—૪૦)

૧. અન્યદામૂષણં પુંસાં ક્ષમા લજ્જેવ યોષિતામ્ ।

પરાક્રમઃ પરિભવે વૈયાલ્યં સુરતેષ્વિવ ॥ માધ.

૨. વારસ.

કુમુદ૦—સ્થૂલ સૂક્ષ્મ પ્રીતિના એ સ્થૂલ પ્રસાદ જાતે આમ છુટા પડ્યા તે કેવળ-સૂક્ષ્મ પ્રીતિને ઉચિત જ થયું છે. હવે આ કન્થા-ઓમાં જ આપણી સ્થૂલ સમૃદ્ધિની સમાપ્તિ રહે તેમાં ચન્દ્રાવલીમૈયાએ જીવાડેલી કુમુદના જીવનનું પરિપૂર્ણ સાદૃશ્ય છે.

સર૦—કુમુદ - કુમુદસુંદરી! સિદ્ધ પ્રીતિના અદ્વૈતને બળે ઘડીમાં તમને તું કહું છું ને ઘડીમાં તમે કહું છું—ઘડીમાં કુમુદ કહું છું ને ઘડીમાં કુમુદસુંદરી કહું છું! કમ વિના આમ ધણુંક અર્થ વિનાનું મહારાથી અને તમારાથી બેથી બોલાઈ બકાઈ જવાય છે તે ભાગ બાદ કરી બાકીનું સમજી સંગ્રહી લેજો. આજ સુધી અનેક વિચારો મનમાં ઘોળાયાં કરતા હતા તેમને સ્થાને હવે એક વિચાર પરિપાકદશામાં આવતો જાય છે—તેમાં તમે મહારાં સહધર્મચારિણી થશો એવી શ્રદ્ધા થઈ છે. મહારી જનનીએ ને માતામહીએ મળી મહારે માટે ચાર લક્ષ રૂપીઆ મુકેલા હતા તેના વ્યાપારાદિ સાધનથી મહું આજ લગભગ છ સાત લક્ષનો સુમાર વધારા સહિત કરેલો છે. એ સર્વ સંગ્રહ મહારા સર્વ મનોરાજ્યની સિદ્ધિને માટે પૂર્ણ નથી. કાળ જાતે—ચાર વર્ષે કે પાંચ વર્ષે—તે સંગ્રહ મહારા મનોરાજ્યના એક અંગને માટે બસ થશે ત્યાં સુધી ચન્દ્રકાંતના હાથમાં એ વધ્યાં જશે, ને આપણે આ સાધુજનોમાં એકાન્ત અપ્રસિદ્ધ સૂક્ષ્મ જીવન વ્યતીત કર્યો જઈશું.

કુમુદ૦—તે કાળપરિપાક થયે એ દ્રવ્યનું શું કરવા ઇચ્છો છો ?

સર૦—તમારું શરીર હવે અસ્પૃષ્ટપવિત્ર રહેશે ને તમારી સૂક્ષ્મ કલ્યાણ સમૃદ્ધિનું હું આસ્વાદન કરી શકીશ તે જ રીતે મહારી એ લક્ષ્મીનું શરીર અસ્પૃષ્ટ રહેશે—તેનો વ્યય નહીં થાય અને તેના ઉત્પન્નનો વ્યય થશે. એ ઉત્પન્નમાંથી એક વર્ષ આ દેશમાં વિદ્વાન્ ધનવાન્ વ્યાપારી ઉત્પન્ન થઈ શકશે ને બીજે વર્ષ દેશની રંક પ્રજાનાં કલ્યાણનાં બીજ રોપાશે. એમ ઉત્પન્નમાંથી વર્ષે વર્ષે વારાફરતી ચિરકાળની વ્યવસ્થા થઈ શકશે. “બી.એ” સુધીની પરીક્ષામાં તરી ઉતરેલા વિદ્વાનોમાંથી જેને વ્યાપારી થવાની શક્તિ અને વૃત્તિ હશે એવા બુદ્ધિમાન્ નરોમાંથી એક જાણુને કંઈ નિયમો પ્રમાણે શોધી ફાડી તેને વ્યાપારકાર્યમાં સિદ્ધ કરી શકાશે, અને એવી કલ્પના છે કે આવા નરને તે સિદ્ધિને અંતે આળીશ હજાર રૂપીઆની ઓછામાં ઓછી મુડી મળે. તે નરનું શોધન થાય કે તરત તેણે આ દેશમાં જ કોઈ સમર્થ વ્યાપારીઓ પાસે વ્યાપારમાં સિદ્ધ થવું અને

તેણે માત્ર ત્રીશ રૂપીઆના માસિક વેતન—પગાર—થી પોતાના વ્ય-
યનો નિર્વાહ કરવો. આ પ્રમાણે એ વર્ષ તેણે આ દેશમાં વ્યવહારમાં આ-
વી રીતની કરકસરથી રહેતાં ને વ્યાપારીની કળાનું ઉપાર્જન કરતાં શીખવું.
તે પછી તેણે ત્રણ વર્ષ યુરોપમાં કે અમેરિકામાં અથવા એ દેશમાં મળી
ગાળવા ને ચાળીશ હજારની મુઠીના વ્યાજમાંથી એ દેશોમાં તેણે નિર્વાહ
કરવો અને વ્યાપારકળામાં નિપુણ થવું. તે પછી પૃથ્વીના બીજા કેઈ
ભાગમાં એક વર્ષ, ને અંતે આ દેશમાં એ વર્ષ, ગાળવાં. એના સર્વ પ્રવાસનું
ગોચ્ય ખરચ તે આ દેશમાં હોય ત્યાં સુધી માત્ર રૂપીયા ત્રીશનું અને પર-
દેશમાં ચાળીશ હજારના વ્યાજ જેટલું એને વેતન આપવું. આ-
ટલાં વર્ષ તેના પોતાના ધારેલા વ્યાપારમાં સિદ્ધ થવા માટે દ્રવ્યનાં કાંઈ
વિશેષ સાધન, અને વ્યાપારમાં સિદ્ધ થયેલા પ્રતિષ્ઠિત ઇંગ્રેજ અને દેશી
વ્યાપારીઓના આશ્રય અને અભિપ્રાય,—એટલી વસ્તુઓ એને મહારે અ-
થવા મહારા પ્રતિનિધિ પુરુષોએ પ્રાપ્ત કરાવવી. આટલાં વર્ષની આટલી
સિદ્ધિ તે પૂર્ણ પ્રયત્નથી ને સદ્બુદ્ધિથી પામ્યો છે એવો નિર્ણય થાય કે તેને
ચાળીશ હજારની રકમ આપી દેવી અને તેનો તે સારો ઉપયોગ કરી પોતાનું
ને દેશનું કલ્યાણ કરવા સમર્થ થાય એવો આશીર્વાદ આપવો. જો આ
ઉપરાંત તે નર કેઈ બીજી દ્રવ્યોત્પાદક કળા કે શાસ્ત્રીય વિદ્યા પરદેશમાંથી
પ્રાપ્ત કરી આવ્યો હોય તો ચાળીશ હજાર ઉપરાંત બીજા દશ હજાર સુધી-
ની રકમ આપવી. આટલા તપથી સિદ્ધ થયેલો વ્યાપારી આ દેશમાં અર્જુ-
નના રથનાં સૂત્ર ખેંચવામાં સાધનભૂત અને સમર્થ થશે એવી મહારી શ્ર-
દ્ધા છે. પોતે પારકે દ્રવ્યે સિદ્ધ થયેલો વિદ્વાન્ વ્યાપારી, પોતાનું ને પુત્રા-
દિકનું પેટ ભરી ખેસી રહેનાર કે મૂર્ખ વાસનાઓની તૃપ્તિ શોધનાર કે
વ્યાજ ખાઈ અનાથ વિધવા પેઠે આળસુ ને મન્દ ગતિનો જન્તુ, નહીં થાય.
પણ અર્જુન પેઠે ફરતો ચરતો અને અપૂર્વ અદૃશ્ય અસ્ત્રો વસાવી ફેંકતો
થશે ને આ દેશની પાંચાલીની ને પોતાના ચારે ભાઈની સમૃદ્ધિઓને ઉત્પન્ન
કરનાર થશે. કુમુદસુન્દરી, આવા નરો ઇંગ્રેજ હનુમાનના સમર્થ શિ-
ષ્યો થઈ દ્રષ્ટા થશે, પોતાના યુગને ઉચિત નીતિ આપશે, મહોટી
ક્રિયાઓ રચશે, જિજ્ઞાસુ થશે, અને પોતાના જેવા અનેક નરોને ઉભા
કરશે. મહામહારાજની વેદશાળામાં અર્જુનનાં પાંચે આસન છે તે
આવા નરોની ક્રિયાથી આ દેશમાં ઉભાં થશે. વિદ્યાથી ઋષિ, ક્રિયાથી
રાજરૂપ, ને સામનસ્યથી ઇન્દ્ર જેવા લોક, આ નરોની સૃષ્ટિમાં અવતાર
લેવાનું ધર્મક્ષેત્ર દેખશે. ઇન્દ્ર ચરનારનો મિત્ર છે, સત્ય યુગ ચરવામાં

છે --સુવામાં નથી--એ મિત્રની અને એ યુગની પ્રાપ્તિનું ખીજ આવા વિદ્યાનું ધનવાન પુરુષોના ઉત્ક્રમથી થશે એવી મહારી શ્રદ્ધા છે.

કુમુદ૦—જ્યારે આપના છસાંત લક્ષ અધુરા લાગે છે ત્યારે પચાસ હજારની રકમમાંથી તે શી રીતે આ નર આવા થશે ?

સર૦—એ પચાસ હજાર તો એમને માત્ર રથ આપશે પણ એ રથમાં એમની પોતાની સિદ્ધિને બળે એ લોક કાળક્રમે પચાસ લક્ષ વસાવી શકશે. કુમુદમુન્દરી ! એ લોકના યોગ અને પરાક્તમ આ દેશને કલ્યાણકારક નીવડશે. દ્રવ્યવાન અપંડિતો, રંક પંડિતો, અને દ્રવ્યવાન અને એકલપેટા હાથપગ વિનાના વિદ્યાનું અદ્રષ્ટાઓ-એ સર્વને સ્થાને આ માર્ગથી જ આ દેશમાં અર્જુનનું વીર્ય સફળ થશે. અનેક લોકને દ્રવ્ય કમાવાને માર્ગ સુઝતા નથી તેને આવા દ્રષ્ટાઓની દૃષ્ટિ અને ક્રિયા ખાતાપીતા અને જોતા કમાતા કરશે. મહારી હુંકી લક્ષ્મીની મર્યાદાને લીધે માત્ર બે વર્ષે આવો એક જ નર નીવડી શકશે તે તો ઈશ્વરની ઇચ્છા ! પણ જે ઈશ્વર મને આટલા વિચાર સુઝાડે છે તે આટલા ખીજથી ખીજઓને અનેકધા વિશેષ સમર્થતા આપશે. બાર વર્ષમાં આવા છ પુરુષો નીવડશે તેઓ સમુદ્ર ઓળંગી પરદેશની કળાઓને અને વિદ્યાઓને આણશે તેની સાથે જ આ દેશનો ધનંજય પોતાની દૃષ્ટિ, જય, અને વિભૂતિનું દર્શન કરાવવા માંડશે.

કુમુદ૦—એ કાર્યમાં મહારો ધર્મસહચાર કેવી રીતે કામમાં લાગશે ?

સર૦—પારદેશીય રસસામગ્રી લેઈ આવેલાઓને માટે સુભદ્રાઓ ઉભી કરવી એ મહારી કુમુદનું કામ—તે ભાવી કાળમાં વિચારીશું. હવે એક વર્ષે આવા નરો ઉત્પન્ન કરવા તો ખીજે વર્ષે મહારી હુંકી-લક્ષ્મીના ઉત્પન્નનું શું કરવું તે સાંભળ. વૃદ્ધોની વૃદ્ધાવસ્થાનો આધાર તેમનાં યુવાવસ્થા પુત્ર-વધૂઓમાં છે; બાલકોનો આધાર તેમનાં યુવાવસ્થા માતાપિતામાં છે; રાજ્યનો આધાર પણ યુવક પ્રજાનાં સામર્થ્ય અને સન્મતિમાં છે. ત્યારે આશ્રમનો આધાર જેવો ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર છે તેમ સર્વ અવસ્થાઓનો આધાર યુવાવસ્થા ઉપર છે. તે જ ન્યાયે અને તેથી અધિક ન્યાયે એ સર્વ અવસ્થાઓનું ને સર્વ પ્રજાનું કલ્યાણ દેશના વિદ્વાનો ઉપર છે ને વિદ્વાનોનો આધાર તેમની યુવાવસ્થાના સાદૃશ્ય ઉપર છે. જે આપણે તેટલા સાદૃશ્યનાં ખીજો રોપી શકીશું તો સર્વ વૃદ્ધો જાતે સમૃદ્ધ અને બલવાન થશે. ઈંગ્રેજ લોકે ઘણી સફળ ખુદ્દિથી, ઘણી દીર્ઘ દૃષ્ટિથી, અને અનેક નીતિધર્મના વિચારના દોહનને અને, આપણા વિદ્વાનોની જે વાડી આ દેશમાં ઉભી કરી છે તેના

માળીનું કામ આપણે કરીશું. આપણે આપણાં સૂક્ષ્મ જીવનની લોકયાત્રા આ વિદ્વાનોનાં મન્દિરોમાં ને ઝુંપડાંઓમાં કરીશું. એ લોકનાં ગુપ્ત અને પ્રકટ સ્થાનોમાં અને હૃદયોમાં આપણે આપણી બેની પરિવ્રજ્યા કરીશું અને એ ક્ષેત્રોમાંના અંતરાત્માની સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ગતિને જોઈ લેઈશું. આપણા પુરુષવિદ્વાનોમાં હું ફરીશ, ને તેમની સ્ત્રીઓમાં તું ફરજે. તેમની સ્ત્રીઓના આધિ, વ્યાધિ, અને ઉપાધિ તું જોઈ લેજે ને તેમના સ્વામીઓના આધિ વ્યાધિ ઉપાધિ હું જોઈ લેઈશ. આપણે તે બે વર્ગનું તેમના કલ્યાણ માટે ને દેશના ઉદ્ધાર માટે સંયુક્ત સખીકૃત્ય કરીશું. પિતામહપુરમાં જે પ્રતિબિમ્બ જોયાં તેના મૂળ પદાર્થ આપણે જોઈ લેવા. તે પછી તેમનાં જે ઘરમાં જેવાં દુઃખ હોય તે નષ્ટ કરવા આપણે તેમને શક્તિ આપવી.

એમની સ્ત્રીયો પંડિત થાય, રસજ્ઞ થાય, કુટુમ્બપોષક થાય, સ્વસ્થ થાય, શરીરે બલવતી, રોગહીન અને સુંદર થાય, યોગ્યતાના પ્રમાણમાં કુટુમ્બજનનમાંથી તેઓ મુક્ત—સ્વતંત્ર થાય ને તે મુક્તતાથી ને સ્વતંત્રતાથી કુટુમ્બની મૂર્ખ ઇચ્છાઓ અને કલેશમાંથી છુટી એ કુટુમ્બનાં ખરાં કલ્યાણ કરવા શક્તિમતી અને ઉત્સાહિની બને, કુટુમ્બના બાળકવર્ગને પોષણ અને શક્તિ આપે અને વૃદ્ધ વર્ગની કલ્યાણવાસનાઓને તૃપ્ત કરે:—એવા માર્ગ શોધવા ને લેવા તે મહાકાર્ય ગુણસુંદરીની પ્રિયપુત્રી નહીં કરી શકે તો બીજું કાણુ કરી શકશે? એ કાર્યને માટે બંને વર્ગે આપણે પચાસ હજાર રૂપીયાના ચે.એ. ભાગ ખરચી શકીશું! તે છે તો ઓછા—પણ ચલાવી લેઈશું.

કુમુદ૦—આપણી સ્ત્રીયો કુટુંબને પરવશ છે.

સર૦—એટલા માટે જ હું વિદ્વાન્ સ્વામીઓની સ્ત્રીયોને આ આશ્રય આપવા ઇચ્છું છું—કે સ્વામીને શક્તિ આપીએ તો તે સ્ત્રીને આપે. સ્ત્રીને રસોડામાંથી અને ગૃહકર્મમાંથી મુક્ત કરવાનાં સાધન વિદ્વાન્ સ્વામીને હોય તો તે સ્ત્રીને મુક્ત કરે, માટે તું જે સ્થાન યોગ્ય ગણે ત્યાં સ્વામીને હું આવાં સાધન આપીશ ને સ્ત્રીને તે સાધનનો ઉપયોગ કરી ઉચ્ચ જીવનમાં પ્રવેશ કરવાની શક્તિ ને વૃત્તિ તું આપજે.

કુમુદ૦—ગૃહનું વૃદ્ધ મંડળ આ વાતનો તિરસ્કાર કરશે ને ઇતર મંડળ આ સ્ત્રીની ઈર્ષ્યા કરશે.

સર૦—એ સર્વ મંડળને પણ આ સાધનનો લાભ મળે તો તેમને પણ આવા જીવનનો લાભ આપણે આપીશું. હું ને તું એટલાં આ સમારંભને

માટે જસ નથી. માટે આપણા દેશમાં સમર્થ સ્ત્રીયો થાય ત્યાં સુધી ઇન્દ્રે-
જ્ઞેની કુલીન સ્ત્રીયોને સારા પગાર આપી આપણી આવી સ્ત્રીયોમાં જતી
આવતી ને વાર્તાથી ને સહવાસથી ઉચ્ચ જીવન આપતી કરીશું. આપણી
સ્ત્રીયોને ઘેર જોડે આમ ગંગા પ્રાપ્ત કરાવીશું ને એ સ્ત્રીયોને પણ ધીમે ધીમે
ગૃહકાર્યમાંથી મુક્ત કરી ખૂબાર કૂહાડીશું ને પરદેશની ને આપણા દેશની
પંડિત સ્ત્રીયોને એકઠી કરવાનાં ને બોધ અને રસ આપવાનાં સ્થાન રચીશું.
આપણી વિધવાઓને આવા નવા ઉપદેશક ઉદ્યોગને માટે પાળી, પોપી, શક્તિ-
મતી પરિવારિકાઓ કરીશું. આ વાડીમાં કાળક્રમે આપણી જાળખીયો
ઉત્સાહ માનતાં શીખશે ને તે જાળખીયો નવા યુગની તરુણીયો થઈ જાતે
જ આ સમારંભનો ભાર ઉપાડી લેતાં શીખશે. કુમુદા આ કાર્યમાં ત્હારા
વિના હું કંઈ કરી શકું એમ નથી. સ્ત્રીયોમાં આવા કાર્યને અર્થે પણ પુરુષ
ભળે તો લોક અનાચાર ગણે અને તેની સાથે જ એ સમારંભ ઉપર અ-
શ્વસ્થામાનો ભાર ઉછળી પડે ને સર્વ વાત ભાગી જાય.

કુમુદા—આ સ્થાનની સાધ્વીઓ તેમાં ન ભળે ?

સર—સંસારને બ્રહ્મ ગણી તેઓ તેનાથી દૂર રહે છે ને તેનો સંસર્ગ
તેઓ ઇચ્છતી નથી. આ વિચાર કંઈ ખોટો છે ? આપણું રથૂલ વરણવિ-
ધાન સંસારમાં પુનર્લગ્ન ગણાય ને તેની સાથે જ આપણો પોણો સમા-
રંભ ભાગી નાંખવા જેવી આપણી અપકીર્તિ થાય—ને તેને સટે સાધુઓ
તો આપણા મનઃસંયોગને જ લગ્નરૂપ ગણે છે. એ સાધુઓથી તો સંસાર
દૂર રહે તે જ સારો! નીકર શંકાપુરીએ જિન્દુમતી ઉપર દૃષ્ટિ કરી ને આ-
પણી ગણના કરી તેવી દૃષ્ટિ ને તેવી ગણનાનાં પાત્ર આ સાધુજન થાય તો
અનેક યુગોના કલવિવર્ત વચ્ચે અખંડ રહેલો આટલો દીપ હોલાઈ જાય
ને તે મહાઅનર્થ થાય. માટે જ મહે આપણાં જીવનની વ્યવસ્થા કદપી છે.
વળી જીવે. આ સમારંભને માટે આપણા શાસ્ત્રીપુરાણીઓને આપણે
સંસ્કારોથી અને દ્રવ્યથી સંભૂત કરીશું અને ઘેરેઘેર તેમની દ્વારા આર્ય
સંસ્કારોને પ્રવર્તાવીશું. પાશ્ચાલ દેશની કુલીન વિદુષી સ્ત્રીયોના અને આ
દેશના શાસ્ત્રીપુરાણીયોના, જળ અને અગ્નિ પેઠે અંતરપટથી સહવાસ
પામતા, સંસ્કાર આપણાં કુટુંબોની આગગાડીઓને નવી સંગત ગતિ
આપશે. આપણે આવાં એન્જન આવી ગાડીઓમાં જોડીશું ને
સડકો ને રેલ્વેનાં જાંધી આપીશું. આપણાં કુટુંબો આ સડકો
ઉપર થઈને નવા નવા જ્ઞાન-પ્રદેશોમાં પ્રવાસ કરશે, નવી કલા-
ઓ પામશે, અને નવી સમૃદ્ધિઓ પામશે. જે કથાપુરાણો ઉપર

આજ તેમનીમાત્ર સ્થૂલ દૃષ્ટિ પડે છે ત્યાં તેમની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિઓ પડશે. અને પિતામહપુરમાં જોયેલા નાગલોકના મણિ અને વિપ ઉભયનાં સત્વ તેમને શુદ્ધ આર્ય જીવન આપશે તે અશ્વત્થામાના રાફડાઓ ઓગળવા માંડશે. જે પાશ્ચાત્યોની પરિણામ પામેલી બુદ્ધિના ઉગ્ર સૂર્યપ્રકાશ આગળ તેમનાં નેત્ર ધ્રુવડનાં જેવાં થઈ જાય છે તે પ્રકાશનું મન્દ સુધાકર-સ્વરૂપ પાશ્ચાત્ય ચન્દ્રમુખીઓ આપણા લોકમાં અમૃતકિરણો દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરાવશે. બાલક, સ્ત્રી, તરુણ, અને વૃદ્ધ—સર્વે વર્ગોના કલ્યાણના માર્ગ આ સાધનોથી આપણે યાવદાયુષ્ય શોધ્યાં જઈશું. આ પ્રયોગ રાજનગરમાં આરંભી ધીમે ધીમે સર્વ જનપદમાં—જીલ્લાઓમાં તે દેશી રાજ્યોમાં—આપણે વડની વડવાઈઓ પેઠે વિસ્તારીશું. હું તેમાં સર્વના ઉત્કર્ષનાં બીજ જોઉં છું. આપણે જોયેલા અનેક ચિરંજીવોના આશય આપણા લોકના સંસારમાં આમ સાકાર થશે. કુમુદ ! બંને વર્ષે પચાશ હજારની રકમ આ મહાકાર્યને માટે આખરે ઓછી પડશે પણ તરત તેથી સારો આરંભ થશે. કુમુદ ! આ વાત એકલો સરસ્વતીચન્દ્ર કરી શકે એમ નથી. એમાં તો સિદ્ધાંગનાઓએ સંસ્કારેલી કુમુદનો જ અદ્વૈતયોગ જોઈએ. આ આપણાં જીવનનો—મહારી હાલની ટુંકી લક્ષ્મીવડે સાધવા યોગ્ય—મુદિત આશય તને કહી દીધો.

કુમુદ—આપની પાસેની લક્ષ્મીને ઓછી ગણી આપે આ અભિલાષ બાંધ્યો છે; પૂર્ણ અભિલાષ સિદ્ધ કરો તો તેમાં કેટલું સાધન જોઈએ તે કેટલા અભિલાષ કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકો ?

સર—મહારા પિતાની લક્ષ્મી જગત જાણે છે તેનાથી ઘણી વિશેષ છે; તે મહે સ્વીકારી હત તો મહારા અભિલાષ બહુ ખંડિત ન થાત. પણ એ તો થઈ ચુક્યું ને ધર્મથી થયું ને તેમાં ગતં ન જોઈએ. એ લક્ષ્મી મહારી પાસે આવી હત તો હું અંહી આવ્યો ન હત, અને આવ્યો ન હત તો આ સ્વપ્નેને બંને મહારા અભિલાષનો વિષય આ સ્થાને વધારી દીધો છે તે વધવા પામ્યો ન હત, અને એટલી બધી લક્ષ્મીને ક્યાં વેરવી ને કોને આપવી તેની ચિંતા કાળ આવ્યે મહારા સ્વભાવ પ્રમાણે મને કાંટાની પેઠે સાલત. એ લક્ષ્મી મહારી પાસે હત તો હું શું કરત કે દૂરી આવે તો શું કરું એ વિચાર સોમશર્માના પિતાના વિચારજેવો નિષ્ફળ છે. પણ હાલ તમને કહેલી કલ્પના કરતા પહેલાં મહારા પૂર્ણ મતોરથનો મંદ નકસો ફલાળો હતો અને તે પછી તેમાં જોઈતી લક્ષ્મીનું ગણિત ફલાડતાં

તે મહારા પિતાની લક્ષ્મીથી કાંઈકે સહજ અંશે વધ્યું—એ કાકતાલીય થયું. તે પછી મહે એ કલ્પનાને કાતરી નાંખી હાલની કલ્પના કરી છે. તે તમારે જાણવા જેવી ગણી તમને જણાવી છે, બીજી નિષ્કળ છે.

કુમુદ—તે નિષ્કળ હો. તો પણ સ્ત્રીજાતિની સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસા મને ઉશ્કેરે છે તેથી પુછું છું ને હો.

સર—ભલે. તો સાંભળો. પરાયાને જેમાં હાસ્યરસ લાગે તેમાં પ્રીતિના હૃદયને અહ્ભુતરસ લાગે છે ને તમારું હૃદય મહારા હૃદય વિના બીજા પદાર્થને જાણવા ઇચ્છતું નથી તો તમારી વાસના તૃપ્ત કરવી એ મહારો રસ-ધર્મ છે. વળી હવે એમ પણ સુઝે છે કે આપણાથી ન બને તો કોઈ વધારે શક્તિવાળાથી બની શકે એવી કથાઓનું કીર્તન પણ નિષ્કળ નથી—તેમાંથી શક્તિમાન ને સૂચના મળે ને અશક્તને ઉચ્ચ વિચારનું પગથીયું જડે. કુમુદસુંદરી ! પ્રથમ વિચાર મહે એવો ક્યો કે આપણા ઇંત્રેણ વિઘ્નનો, સંસ્કૃત શાસ્ત્રીઓ, અને નિરક્ષર કલાવાનોને માટે એક નહાનું સરખું સુરગ્રામ જેવું ગામ કલ્યાણગ્રામ કિલું કરવું. ઇંત્રેણને જેમ સીમલા, ડાર્જીલિંગ, મહાબલેશ્વર, અને નીલગિરી વગેરે સ્થાનોએ પોતાનાં તનમનને શક્તિ અને ઉત્સાહ આપવા જાય છે એવાં સ્થાનમાં અને ત્યાં ન બને તો સમુદ્રાદિની તીરે કોઈ જાડુ આરોગ્ય-પોષક અને ઉત્સાહક સ્થાનમાં આવું ગ્રામ રચવું. તેમાં આ ત્રણે વર્ગને આધિ-આધિ-ઉપાધિથી મુક્ત રાખી તેમની સ્ત્રીઓ અને બાળક સહિત આયુષ્ય ગાળવાની અનુકૂળતા કરી આપવી. સુંદરગિરિ ઉપર જે ત્રણ મઠની રચના છે એવાં જ ત્રણ રમણીય ભવન એવી જ વ્યવસ્થાથી આ સ્થાનમાં રચવાં. એ ભવનમાં રહેવાનાં અભિલાષી સ્ત્રીપુરુષોને તેમાં રહેવાના અધિકારના કાંઈકે નિયમ કરવા. ઇંત્રેણ પાઠશાળાઓની છેલ્લી પરીક્ષામાં તરી આવેલા વિદ્વાનો અને પરીક્ષા લેઈ શોધી ફાડેલા શાસ્ત્રીઓ, વૈદ્યો, અને કારીગરો—એ સર્વમાંથી પ્રતિવર્ષ અમુક સંખ્યાને આ ભવનમાં વાસ આપવો. વિહારભવનમાં હમ્પતીઓ વસે, કુમારભવનમાં સ્ત્રીવિનાના પુરુષો, અને સ્ત્રીભવનમાં વિધવાઓ અને—કાળ જતે આ દેશમાં વ્યવસ્થિત થાય તો—કુમારિકાઓ ને પરિત્રાન્નિકાઓ વસે.

કુમુદ—એમણે ત્યાં વસીને શું કરવું ?

સર—વિદ્વાનોએ ને શાસ્ત્રીઓએ પોતાનાં સર્વ આયુષ્ય આ ભવનમાં ગાળવાં. તે કાળમાં એક પાસથી તેમણે આપણાં વેદ, વેદાંગ, શાસ્ત્રો, સાહિત્ય, પુરાણો, ધર્મો, આચારો, અને બીજા જેજે અક્ષરરૂપે કે આચાર-

રૂપે વ્યવસ્થાઓ ને રૂઢિઓ આ દેશમાં પૂર્વે કે હાલ પ્રવર્તી કે દેખાઈ છે તેનું શોધન કરવું. આપણા લોકમાં તેમણે કરવું, જોવું, અને સર્વ પ્રજાના અનુભવોનું તેના મૂળથી મુખમુધીના પ્રવાહ પર્યંત તારતમ્ય કહાડવું. પાશ્વર્ય વિદ્વાનોના શોધ અને વિચારોનો પણ આમાં ઉપયોગ કરવો. પક્ષવાદનો ત્યાગ કરી આ વિદ્વાનોએ સત્યશોધન કરવું. સર્વ પક્ષ અને સર્વ સંપ્રદાય જાણી લેવા પણ પોતાની દૃષ્ટિ તત્ત્વ અને નિષ્પક્ષપાત સત્ય નિર્ણય ઉપર રાખવી, પિતામહ અને અશ્વત્થામાના ગુણદોષ શોધવા, રાકડાઓમાં પેંસી તેમના ગુણદોષ જોવા, તેમ તેમાંની પ્રકાશમયી નલિકાઓમાં પ્રવેશ કરી સર્વ ભાગ ધીમે ધીમે જોવા, નાગલોકનાં મણિ ને વિપ ઉભય જોઈ લેવાં અને આ દેશના સર્વ યુગોમાં, સર્વ સ્થાનોમાં જે જે પ્રવૃત્તિઓ ને નિવૃત્તિઓ થઈ છે તેનું શોધન સાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી કરી લેવું. આ દેશની અર્વાચીન અવસ્થાનાં સાંસારિક અને રાજકીય સર્વ અંગ તેમણે જાણી લેવાં અને દેશની સર્વતઃ ચિકિત્સા કરી ભવિષ્યને માટેનાં ઔષધનું શાસ્ત્ર ખડું કરવું. પિતામહના શરીરમાં પેટેલા અર્જુનના શર કેમ છુટે, પિતામહનું તેજ લોકમાં કેમ પ્રસાર પામે, અશ્વત્થામાના રાકડામાં તે શર કેમ જાય, પ્રકાશમયી નલિકાઓનો નાશ ક્યાં વિના અશ્વત્થામાએ ખાંધેલા રાકડાઓ કેવી રીતે ઓગળે તે અસંખ્ય હાલતા ખડકો અને તેમની વચ્ચેના ચીરાઓને સાંધવાની કેમ વ્યવસ્થા થાય, નાગલોકનાં મણિ અને વિષનો કેમ પુનરુદ્ધાર થાય નાગલોક અને તેમની વડવાઈઓમાંથી આપણને પ્રોષણ અને શક્તિ કેમ મળે ને તે લોકની ને તેમની સૃષ્ટિનો સાક્ષાત્કાર કેમ થાય, અર્જુન દેવ અશ્વત્થામાના મસ્તિકમાં તેનો મણિ પાછો કેમ મુકે, અને અશ્વત્થામાનાં બ્રહ્મશિરોસ્ત્રની સમૃદ્ધિ આપણે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી : આ સર્વ વિષયના ઉંડા શોધ ને પ્રયોગ કરવા—આ આપણાં ભવનના વિદ્વાનોનું એક કર્તવ્ય.

કંઈક વિશ્રાન્તિ લેઈ વળી સરસ્વતીચંદ્ર બોલવા લાગ્યો : “કુમુદ-સુન્દરી ! આટલું ખસ નથી. આપણા દેશમાં ચાલતા સર્વ લોકપ્રવાહોનાં સ્વરૂપ અને ગુણદોષ જાણી લેવાં અને પરદેશની—આખી પૃથ્વીની—મહાપ્રજાઓના પ્રવાહો અને પ્રધાનપણે ઇંગ્રેજ લોકના પ્રવાહ પણ સમજવા, એ આ સ્થાનના વિદ્વાનોનું ખીજું કર્તવ્ય. આખી પૃથ્વીમાં આજ પાંડવોના રથ ફરે છે ને તેનાં ચક્ષુના સર્વ આરાઓમાંથી ને ભાગમાંથી ને તમુએ તમુની ગતિમાંથી નવાં શાસ્ત્રો, નવા

શોધ, નવા પદાર્થ, અને નવાં સુખદુઃખ પળે પળે પ્રકટ થાય છે. સર્વ લોકની ને પ્રજાઓની શરીરસંપત્તિઓ, સાંસારિક અને રાજકીય વ્યવસ્થાઓ, ધર્મની સંસ્થાઓ, અને સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શક્તિઓ, આ પાંડવોના ઘોડાઓના ખોખારા અને ખરીયો સંભળાતાં ધ્રુજે છે, બદલાય છે, ને નવીન રૂપ અને પ્રકાશ ધરે છે. આ રથની સાથે ન દોડતી પ્રજાઓ પાછળ પડે છે, ભુખે મરે છે, બુદ્ધિહીન થાય છે, બળહીન થાય છે, પશુ જેવી થાય છે, મારી જેવી થાય છે, નષ્ટ થાય છે—ને અર્જુનના દાવાશ્રિમાં ખાંડવવન પેડે બળી મરી નષ્ટ થાય છે ! એ સર્વ ચમત્કારોનાં બીજ અને પ્રક્રિયાઓ આપણાં ભવનના વિદ્વાનોએ પ્રાપ્ત કરવાં, ને આ પ્રાચીન દેશના કલ્યાણયોગને માટે પ્રાચીન નવીન યોગવિદ્યાથી એવો પ્રયોગ રચવો કે આ દેશ ખાંડવવનમાં બળવાને સટે અર્જુનને પ્રિય થાય ને એના રથ ઉપરનાં કપિ-આદિ સત્ત્વોના ધારેલા જ્ય-ધ્વજોનો ધારક થાય.

“ એ વિદ્વાનો અર્જુનનાં અસ્ત્રનું સંપાદન કરે તેને માટે આ ભવનોમાં આપણે પુસ્તકશાળાઓ રાખીએ, પ્રયોગશાળાઓ—Laboratories—ની સામગ્રીઓ સંપૂર્ણપણે ભરીએ, કારીગરોની પ્રાચીન કલાઓના છૂણોદ્ધારને માટે અને નવીન કલાઓની પ્રાપ્તિને માટે નકુલદેવના સર્વ સંગ્રહના સર્વ ભંડાર વસાવીએ, વ્યાપાર અને ઉદ્યોગના વ્યવહારમાં નિપુણ થવાને પૃથ્વીમાં વપરાતા સર્વ પદાર્થોના નમુના આણીએ, અને પૂર્વ-પાશ્ચાત્ય પ્રવૃત્તિઓમાં ભળવાને માટે અંહીના અને બહારના વિદ્વાનો અને અનુભવીઓ આ દેશને માટે જે જે વસ્તુઓ સંગ્રહ ઉચિત ગણે તે સર્વ વસ્તુઓ આ આપણાં ભવનમાંના વિદ્વાનોના હાથમાં આપણે આપીએઃ આ સર્વ આ સ્થાનમાં આપણું કર્તવ્ય થાય એ મહારી કલ્પના અને એ વિદ્વાનો તે વસ્તુઓમાં અને કાર્યોમાં આપણે ખરચેલાં દ્રવ્યોનો વ્યય સફળ કરે એ તેમનું ત્રીજું કર્તવ્ય. આ સામગ્રીશાલા સંભૂત કરવી એ મહાન વ્યયનું કામ.

“ આ વિદ્વાનોને અને કારીગરોને યોગ્ય શિક્ષણ, અનુભવ, અને શક્તિ આ દેશમાંની અન્ય શાળાઓમાંથી જેટલાં મળે એટલાં મેળવી રહે તે પછી આ આપણા ગામમાં રહેવાનો અધિકાર આપવો. તેમને નવા શુરુ આપવાનું કામ માથે લેવાનું કામ આપણે રાખવું નહી. પણ તેઓ પોતાના વિષયમાં જાતે સ્વતંત્રતાથી ને સ્વાશ્રયથી પ્રવૃત્ત થઈ શકે એટલી વિદ્યા અને બુદ્ધિ તેમને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેમના પોતાના બળથી

ને ઉત્સાહથી વેલા પેઠે વધવાને માટે વૃક્ષના જેવો જ આશ્રય આ સ્થાનમાં આપવો. આ સ્થાન આપણા કેવળ વિદ્યાર્થીઓ માટે નહીં, પણ શાસ્ત્રોના પાયા બાંધનાર અને લોક વ્યવસ્થાનો રથ રચનાર વિદ્વાનોને માટે જ સમજવું.

“ એ વિદ્વાનોને આપણે આ ભવનમાં સુન્દરગિરિના ત્રણ મહોની વ્યવસ્થાથી રાખી તેમને, જીવતા સુધી જઠરાગ્નિને માટે ને વિદ્યાને માટે દ્રવ્ય ક્રમાંવાની ને કુટુમ્બપોષણની અને કુટુમ્બકલેશની, ચિન્તામાંથી મુક્ત રાખવા. આટલાથી આર્ય દ્વિજલોકના જેવાં સંતોષ અને ધૈર્ય જેને હોય નહીં તેને માટે આ ગામ નથી વસાવવું. અસંતુષ્ટા દ્વિજા નષ્ટાઃ ।; આ વાસમાં આવા સંતોષથી આવાસ શોધે તે આપણો દ્વિજ ! તેને, તેની સ્ત્રીને, અને તેનાં બાળક સંસારમાં પડે ત્યાં સુધી તેમને, માટે, આ ગામમાં ગૃહ-રચના રાખવી, ભોજન અને વસ્ત્રની વ્યવસ્થા રાખવી, વ્યાયામસ્થાન, વિશ્રાન્તિ-સ્થાન, વિનોદસ્થાન, શયનસ્થાન, અને સમાગમ-સ્થાન, તેમની સર્વની ઉન્નતિને માટે, નિયમસર રાખવાં. તેમનાં માતાપિતા વૃદ્ધ કે અશક્ત હોય ને ખહાર રહેતાં હોય ત્યારે તેમનાં ભોજન ઔષધાદિક્સેવાની વ્યવસ્થા સારુ યોગ્ય દ્રવ્ય આપવું ને શરીર-સેવાને માટે પુત્રાદિકની તેમને આવશ્યકતા હોય તો તેટલો કાળ આ આપણા ગામના રોગાશ્રમમાં આવી રહે; આપણાં માણસ તેમની સેવા કરે, ને આ આશ્રમમાં વસતાં તેમનાં બાળક તેમની પાસે કાળક્ષેપ વિના જતાં આવતાં રહે. આ અંહી રહેનાર વિદ્વાનો અને તેમનાં સ્ત્રીપુત્રાદિક વ્યાધિશ્રસ્ત થાય તો તેમણે પણ એ જ રોગાશ્રમમાં રહેવું. તેમનાં બાળકને વિદ્યાદાન પણ, વિદ્યાન જીવતા સુધી અને તે પછી બાળક મોટાં થતાં સુધી, અમુકમર્યાદામાં આ સ્થાનમાં જ અપાય. જ્ઞાતિનિયમ ભોજનાદિકમાં આ આશ્રમમાં પળાય પણ તે વિના ખહારની સૃષ્ટિથી આ વિદ્વાનો સકુટુમ્બ દૂર રહે. માત્ર વર્ષમાં અમુક માસસુધી પોતાના અવલોકન માટે ને લોકના બોધ, દૃષ્ટાંત, અને કલ્યાણને માટે આખા ભારતવર્ષના પ્રસિદ્ધાપ્રસિદ્ધ પ્રદેશોમાં તેઓ પરિવ્રજ્યા કરી આવે. એ કાળમાં ખહારની સૃષ્ટિ સાથે યથેચ્છ પણ અનિન્દ્ય વ્યવહાર રાખે. તેમનાં બાળક યોગ્ય વયનાં થઈ સંમતિ આપે ત્યાં સુધી તેમને અંહીના આશ્રમીઓ વિવાહમાં યોજે નહીં તો તે બાળકોનાં લગ્નને માટે તેમના વેતનમાં જન્મપર્યંત વધારા કરવા.

“ આ વિદ્વાનો, શાસ્ત્રીઓ, ને શરીરગરોને આટલા સ્વાપણથી આ

રથાનમાં રહેવું ઇષ્ટ હોય તો તેમને માટે ઉક્ત પ્રકારે જે વ્યય થાય તે નિયમાનુસાર આપણે આપવું તે તે ઉપરાંત દશથી પચાશ રૂપીઆંસુધી માસિક વેતન તેમને જીવતા સુધી આપ્યાં જવું. તે આશ્રમમાં આવે તે કાળે તેમનું ઓછું વેતન નક્કી કરી યોગ્યતા વધે તેમ તેમ નિયમસર વધારવું. ઓછામાં ઓછા અવિદ્વાન કારીગરને દશ અને વિદ્વાનને પચાશ રૂપીઆ આપવું. તે ઉપરાંત કંટલા વધારવા તે પ્રથમ ત્રણ વર્ષની સ્થિતિને અંતે એક વાર નક્કી કરવું તે દશ વર્ષને અંતે બીજી વાર નક્કી કરવું. એમ તે નક્કી કરેલી વધારેલી રકમ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરે ત્યાંથી તે દશવર્ષ સુધીની, વ્યાજ સહિત, એમને મરણકાળે તેમનાં સ્ત્રીપુત્રને કે પૌત્રને મળે, તે ન હોય તો તેમણે કરેલા અનુમૃત્યુપત્ર— “વિલ” — પ્રમાણે આપવી, તે વિલ ન હોય તો આ આપણા આશ્રમ તેમનો દાયાદ થઈ લે. દશવર્ષ પછીની રકમ પુરેપુરી તેમને માસે માસે મળે તે તેમનાં મરણ પછી રાજ્યના ધારા પ્રમાણે દાયના અધિકારી હોય તે લે. દશવર્ષ પહેલાંની વધારાની રકમ તો કોઈ લોકકલ્યાણના કાર્યમાં વાપરવી હોય તો જ તેના અધિકારી વિદ્વાનને કે કારીગરને હાથે જીવતાં વાપરવા દેવી.

“આ વિદ્વાનોના સમાગમસ્થાનને માટે અનેક ભવનવાળું એક અતિ-થિપુર અથવા અતિથિપરું રાખવું. તેમાં યોગ્ય પુરુષોનું આતિથેય કરવું. સર્વ પ્રકારના સંભાવિત ગૃહસ્થોને નિયમાનુસાર આ અતિથિભવનમાં આમંત્રણથી આપણે ખરચે બોલાવી તેમનો સત્કાર કરવો. તેમાં એક ભાગમાં સાંપ્રત ભક્તિમાર્ગને યોગ્ય દેવમંદિરો રાખી એ મંદિરોમાં આ દેશના ધર્મિષ્ઠ જનોનો સત્કાર કરવો. આપણા આશ્રમનાં સર્વ આશ્રિત જનોનાં માતાપિતાનાં હૃદય પુત્રવત્સલતાથી દ્રવે અને પુત્રોની કે પુત્રીઓની પાસે રહેવા ઇચ્છે ત્યારે આ મંદિરોમાં તેમને વાસ આપવો તે તેમનાં બાલકના વેતનમાંથી તેમનું ભોજનખરચ કાળનો અવધિ બાંધી આપવું તે જે માતાપિતા પોતાના દ્રવ્યથી આવું ખરચ નીભાવી શકે એમ હોય તેમને ન આપવું. આ અવધિ ઉપરાંત માતાપિતાને વાસ આપવો તે ભોજન ખરચ તેમનાં બાળકની શક્તિવૃત્તિ હોય તો તે આપે. માતાપિતા વિના ભક્તજનો, ધર્મવ્યવસ્થાપકો, શાસ્ત્રીયો, પુરાણીયો, સંન્યાસીઓ, આદિ અન્ય સજ્જનો આ રથાનમાં આદરસત્કાર પામે અને પોતપોતાના સંપ્રદાયના મંદિરમાં આવાસ પામે—આપણા આશ્રિત જનોમાંથી જેમને તેમનો સમાગમનો લાભ લેવો હોય તે લે.

“ વળી આ દેશની અનેક અવ્યવસ્થાનો કર્તા અશ્વત્થામા દુઃખી આર્યોનાં આશ્વાસન અને સદ્ગતિને માટે આ દેશની વિપત્તિઓના અંધકારને માથે આ મંદિરોમાંની વીજળી પાસે ચમકારા કરાવી રહે છે. તે વીજળીનો ભુલ્યે ચુક્યે નાશ કરવા જેવું નથી. એ વીજળી ધડીક આકાશમાં ચમકારા કરે છે, ધડીક પૃથ્વી ઉપર આવે છે, અને તેવે સમે અશ્વત્થામા કિન્નાદ છોડી શાંત થઈ અનેક ઉંડાં ગાન કરે છે ને દુઃખી અને અનાથ આર્યોનાં કમ્પતાં હૃદયોમાં અનેકધા અમૃતવૃષ્ટિ કરે છે. તે મ્હેં મુરઆમનાં મંદિરોમાં પ્રત્યક્ષ કરેલું છે. કુમુદમુન્દરી ! આ મંદિરોનો આવા મંગલ ભાગનો આપણે અનેકધા સત્કાર કરીશું અને આપણા આશ્રમના આશ્રિતો પાસે તે મંદિરોને નવા સંસ્કાર અને નવા ઉત્કર્ષ અપાવીશું. આ મંદિરોમાંના અતિથિયો અને આપણા આશ્રિત આશ્રમીઓનો સમાગમ તે ઉભય વર્ગ વચ્ચે અનેકધા પરસ્પર લાભની આપ-લે કરાવશે અને પ્રજ્ઞઓમાં નવા સંપત્તે નવા જંપ આપશે. “આપણા દેશના પાસેના અને દૂરના ભાગોના અનેક જાતિયોના વર્ગ; વૃદ્ધો, યુવાનો અને બાળકો; ભાતભાતની જ્ઞાતજ્ઞાતની સ્ત્રીયો; નાંતજ્ઞાતનાં પટેલો, શેઠો, અને ગોરગોરાણીયો; તીર્થવાસીયો ને યાત્રાળુઓ; જુનાં મતનાં અને જુની ચાલનાં અને નવાં મતનાં નવી ચાલનાં મનુષ્યો; સાધુઓ, સંન્યાસીયો, અને યોગીયો; આદિ અનેક વર્ગની અનુભવી અને અનુભવહીન વ્યક્તિયોનો સત્કાર, એ જ મંદિરોમાં અને તેને નેડેલી ધર્મશાળાઓમાં કરવો ને તેમની પાસેથી જાણવાનું જાણી લેવું. આપણા આ સર્વ લોક ખાય છે પીયે છે શું અને કેવી રીતે, તેમનાં ગૃહ અને ગૃહસંસાર કેવી રીતે બંધાય છે અને મંડાય છે, તેમાં શી શી છૂત છે ને શી શી ખામી છે, તેઓ દ્રવ્ય તેમ વિદ્યા અને અનુભવ કેમ આણે છે, કેમ સુધારે છે, કેમ ખરચે છે, ને કેમ બચાવે છે, આ અને આવી આવી અનેક નહાની મ્હોટી વાતો ઈંગ્રેજ અને દેશી વૈદ્યક શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી, અર્થશાસ્ત્રની અને વ્યાયામશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી, નીતિશાસ્ત્ર અને સંસારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી, કવિ અને કારીગરની દૃષ્ટિથી, રાજકીય અને પારમાર્થિક વિદ્યાની દૃષ્ટિથી, શોધવાની છે, જોવાની છે, ચારે પાસથી તપાસી લેવાની છે; રક્ષણીય મર્મમાં રક્ષવાની છે, અને વર્જનીય ભાગમાં કાપી નાંખવાની છે, દેશ-કાળપ્રમાણે બદલવાની ને સુધારવાની છે, અને ટુંકામાં અનેકધા સુવ્યવસ્થિત કરવાની છે. આ રંક દેશનું ધન અનેકધા તટ થયું છે, થાય છે, ને થવાનું હશે, પણ તે સર્વ વમળ વચ્ચે સ્વસ્થ અને નિર્ધન જીવન ગાળી જી-

વવાની કળા અશ્વત્થામાના રાક્ષસોમાં વ્યાપી રહી છે તે અમૂલ્ય કળાનો પાશ્ર્વ સંસર્ગથી નાશ થશે તો મહાહાનિ થશે, માટે તે કળાનાં મર્મ પણ જાણી સાચવી રાખવાનાં છે. આ સર્વ કર્તવ્યમાં આ મંદિરોના અતિથિ-યોનો સમાગમ બોધક અને ફલપ્રદ થાય એ આપણા આશ્રમના વિદ્વાનોનું એક બીજું મહોદું કર્તવ્ય. એક પાસથી ધનનો ક્ષય થાય, બીજી પાસથી ધન કમાવાની કળામાં આપણા લોક હારી જાય, ત્યારે ત્રીજી પાસથી નિર્ધન જીવન ગાળવાની, નિર્ધન જીવનમાં શરીર અને સંસારના ધર્મ અને મર્મ રક્ષવાની, કળા પણ નષ્ટ થાય તો આ દેશનું આયુષ્ય પુરું થયું સમજવું. પ્રિય કુમુદસુન્દરી ! પિતામહના શરીરમાંથી અર્જુનના શર છુટો કે ન છુટો, પણ તેમના કાળમાં આ દેશ સમૃદ્ધ અને સ્વતંત્ર હતો પણ હાલ નથી. માટે અશ્વત્થામાનું આયુષ્ય પુરું થાય ત્યાર પહેલાં તેની આવી આવી કળાઓનું જ્ઞાન આવા વિદ્વાનોના હૃદયમાં સ્ફુરે એ કામ કરવા યોગ્ય છે. આપણા લોક કહેછે કે પચાસ પોણાશે વર્ષ ઉપર આપણાં દાદા દાદીઓ અનેકધા રંક જીવન ગાળવા છતાં શરીરસંપત્તિમાં ને સુખમાં સંપન્ન હતાં એવા આજના લોકનાં માતાપિતા ન હતાં ને માતાપિતા હતાં એવા આપણે નથી ને આપણે છીએ તેવી હવેની પ્રજા નહીં થાય. નવા યુગને તેવા જીવનની કળા આવડતી નથી, દ્રવ્ય કમાતાં કંઈક વધારે આવડતું હશે પણ ખરચતાં ને ખોતાં વધારે આવડે છે ! આ શું નવા યુગની વિદ્યાએ શીખવ્યું કે નવી વિસ્મૃતિયે શીખવ્યું ? નવી વિદ્યાએ શીખવ્યું હોય તો તેનું આટલું વિષ આપણે ઉતારી દેવું જોઈએ ને નવી વિસ્મૃતિ-એ શીખવ્યું હોય તો સ્મૃતિનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો જોઈએ. આપણા આશ્રમના આશ્રિત વિદ્વાનોનું આ મહાકાર્ય આપણા આ અતિથિપુરમાં અને જોમતી પરિવ્રજ્યાઓમાં જ સિદ્ધ થાય.”

કુમુદસુન્દરીએ એતે બોલતો અટકાવ્યો. “આપના મસ્તક ઉપર હું છાયાઓ ફરતી દેખું છું—અશ્વત્થામાની સ્વસ્થ થયેલી છાયા ને ભગવાન પરશુરામના ચરણ ફરતા દેખું છું !”

સર૦—તમારા મસ્તક ઉપર કુન્તીમાતાનો હસ્ત ફરતો દેખું છું ને તેમનું ગાન મહારા કાનમાં આવે છે !

કુમુદ૦—અશ્વત્થામાની જાયાથી કંઈક છેટે ભવ્ય મણિ ટોકના હાથમાં દેખું છું.

ઉડ વિચારમાં પડી સરસ્વતીચંદ્ર બોલી ઉઠ્યો, “આ છાયાઓ તે આ સ્થાનનો પ્રતાપ છે, આપણું સ્વપ્નનો આવિર્ભાવ છે. કુમુદસુન્દરી ! મહા-

રો ચિન્તામણિ અને તમારો સ્પર્શમણિ આપણાં હૃદયોમાં સંધાય છે. જુવો ! જુવો ! આ મહારો અભિલાપ આ જગત સ્વપ્નના મનોરાજ્યમાં વધારે પ્રદીપ્ત થતો અનુભવું છું. મહારા પિતાના દ્રવ્યથી પણ અનેકધા અધિક દ્રવ્ય મહારા હાથમાં ઉછળતું દેખું છું, તે તેને લોકહિતના પરમાર્થમાં વેરવા પોતાને પ્રવૃત્ત થતો કલ્પું છું ! અનુભવું છું ! આ નવા અગત્યારને બળે આપણા અતિથિપુરના બીજા ભાગમાં હું હવે બગીચાઓ અને મહેલો ઉદ્ધારું છું! એમાં હું આ દેશના અને પરદેશના મહેલો મહેલો વિદ્વાનોને, કવિઓને, ગ્રંથકારોને, શાસ્ત્ર અને “ સાયન્સ ” ના અનુભવી સમર્થ વેત્તાઓને બોલાવીશ, વર્તમાનપત્રોના અને માસિક ત્રૈમાસિક પત્રોના તંત્રીઓને બોલાવીશ. રાજકીય વિદ્વાનોને અને અધિકારીઓને, દેશવત્સલ અને દેશાભિમાની તેમ સર્વદેશાભિમાની અને સર્વલોકહિતચિન્તક મહાત્માઓને, અતિ સમર્થ અને અતિ શ્રીમાન વ્યાપારીઓને અને વતનદારોને, એક-ધર્મગુરુઓને, અનેકધર્મવેત્તાઓને, અને સત્યશોધકોને, યોગીઓને અને સંન્યાસીઓને, આ સ્થાનમાં અત્યંત આદરથી હું બોલાવીશ અને આપણા આશ્રમીઓને તે સર્વના ગાઢ સૂક્ષ્મ સમાગમનો લાભ અપાવીશ. આ દેશમાંથી, પરદેશમાંથી, આર્યોમાંથી, અનાર્યોમાંથી, પુરુષસૃષ્ટિમાંથી તેમ સ્ત્રીસૃષ્ટિમાંથી, સર્વ વર્ગમાંથી બોલાવીશ. એ મહાસમુદ્રનું મન્યન કરી તેમાંનાં રત્ન પામવાની કળા, સનાતન અને વિશેષ ધર્મોના વિચાર, અને શુદ્ધ સાધુજનના આચારની ઉન્નતિ, શારીરિક અને માનસિક સમૃદ્ધિઓ અને ઉત્કર્ષ:—એ સર્વ આ મહા સમાગમમાંથી આપણા આશ્રમના વિદ્વાનો પામે એવા માર્ગ શોધીશું. ધર્મરાજના ધર્મ, ભીમસેનની સતત ગતિ અને જગૃતતા, અર્જુનની ત્રિયા, નકુલની ચિત્રમાર્ગ કલાઓ, સહદેવની પ્રાજ્ઞતા, હનુમાનની બન્ધુતા અને હિતચિન્તકતા, કુન્તીનાં ક્ષમા અને ધૈર્ય, અને આ દેશના અને આંગલદેશના લોકનું હૃદયઐક્ય:—આ સર્વ ક્ષણનાં બીજ આપણા ત્રણે આશ્રમોનાં પુરુષોમાં, સ્ત્રીઓમાં, અને બાળકોમાં આપણે રોપીશું. આ સ્થાનમાં સર્વ પૃથ્વીનાં જ્ઞાન અને રસ પુવારા પેઠે પુટશે, મહાલક્ષ્મીના ચરણ કુંકુમસાથે ફરશે, અને આર્ય દેશની ચિન્તા ભગવાન્ પરશુરામે ચિરંજીવ રહી જુના કાળથી ભરાતા મેઘ પેઠે રાખી છે તેની પ્રથમ વૃષ્ટિના છાંટા થવા માંડશે ! કુમુદ ! પ્રિય કુમુદ ! આ વૃષ્ટિથી સચેત થયેલી પાગ્યાલી આખી પૃથ્વીનું કલ્યાણ કરી શકશે ! ભારતવર્ષની એ શક્તિ અનેક યુગોથી તપ કરતી દુઃખ પામતી છત્રી છે તે આ અર્જુનના કપિલોક—ઈન્દ્રેજ-ના બન્ધુત્વથી કલ્પ-

હતા જેવી થશે અને આખા જગતનું કલ્યાણ કરવાનાં બીજ પુરાણ પાંડવોના સહચારથી પોતાના ઉંડા ગર્ભકમળમાં સાચવી રહી છે તેને જન્મ આપશે! અને તે તેજસ્વી સુજાતનું સર્વ જગત અભિનન્દન કરશે!”

કુમુદ—આપણુ ચક્રાર જેવાંની ક્ષુદ્ર ચાંચો ચંદ્રલોકનું તેજ આમ ધરે છે—અને ચંદ્રના તેજમાં પીન લીન થઈ સર્વ તારાઓના તેજને તે ભેગું પીયેછે!

સૂર—“આપણુ ચક્રાર જેવાં હતાં તે યોગસિદ્ધિને પામીએ છીએ તે યોગાર્હ ચક્રાર ચંદ્રલોકમાં અને ત્યાંથી તારામંડળમાં ઉડે છે તે સર્વ તારાઓના હૃદયના તારમાં પોતાના ગાનના સ્વરે ભરે છે—કુમુદ! તું સાંભળે છે? આપણા કલ્યાણઆમના આશ્રમીયો પોતાની વિદ્યાઓથી, કળાઓથી, અને વ્યાપારથી, આ આમને માટે મ્હેં કહાડેલા દ્રવ્યમાં ઘણો વધારો કરશે. તેમને જોઈતાં દ્રવ્ય આપી આપણુ જે દ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરાવીશું તેમાંથી એક ભાગ આશ્રમના કલ્યાણ માટે લેઈશું, તે બાકીનો ભાગ તેમના સ્વામિત્વમાં—તેમનાં વેતન ઉપરાંત—સોંપી દેઈશું. આ દેશનાં રત્ન એ ત્રિયાથી આ સ્થાનમાં પ્રીતિથી આર્પણે, સંસ્કારી થશે, મૂલ્યમાં અમૂલ્ય થશે, અને દેશને લક્ષ્મીમાન, કલાવાન, વિદ્યાવાન અને રાજકીય વિષયોમાં અપ્રતિહત કરશે. એમની પ્રજા શરીરે અને બુદ્ધિમાં સુંદર અને સમર્થ થશે. તેમનાં દૃષ્ટાંત પ્રત્યક્ષ કરનાર સંસારીયોની સંખ્યા વધતી જશે તેમ તેમ આપણા સર્વ લોક એવી પ્રજાના દ્વાલને આ દેશની વાડીઓમાં તે ક્ષેત્રમાં પોપતા જશે. સ્વતંત્રતાથી, સ્વાસ્થ્યથી, અતિથિયોના સમાગમથી, આપણા આશ્રમીયો સાધુતાને પામશે અને આ સ્થાનની સાધુતાના દીવાઓ આર્ય સંસારમાં, ઈંગ્રેજોમાં, અને આ દેશની અન્ય વર્ણોમાં પોતાની જ્યોત પ્રકટશે! અને સાધુતાની એ સર્વવ્યાપિની હુતાશનીની આશપાશ નવા પ્રકાશ, નવા આનન્દ, અને નવા મેળા એકરંગે જામશે. આપણા લોક અશ્વત્થામાએ ગુંથેલી અનેક ધર્મની જાળમાં ગુંથવાયા છે તે “સંપ” અને “અંકુશ” અને “દેશાભિમાન” અને “જાત્યભિમાન” અને “સુધારા” નાં નામની માયાથી લોભાઈ અનેક વિગ્રહમાં પડે છે. પણ એ સર્વ માયાની કમાનો અહંતા અને મમતાની શક્તિથી બંધાઈ છે. મનુષ્યો પોતપોતાનાં સંસ્કાર અને સામર્થ્ય સાથે આણી અવતરે છે તે જાણ્યાથી તેમને પરિપાક આપવામાં સુલભતા આવે છે તેમજ આપણી જાતિએ અને આપણા દેશે આપણામાં અનેક યુગથી, અનેક મહેડીયોથી, અને અનેક માર્ગોથી, જે શક્તિઓ અને સંસ્કાર આપણામાં ભર્યા છે અથવા આપ-

ણા હસ્તગ્રાહ્ય થયાં છે તે શક્તિઓને અને સંસ્કારોને શોધી ફહાડી તેના કલ્યાણ અંશને પરિપાક આપવામાં આ ક્રમાનોને ચલવવી એ કાર્ય મંગળ છે; પણ તે ઉપરાંત ખીજી રીતે પોતાની કે પારકી, જાતની કે દેશની, સર્વ અહંતા અને મમતાનો ત્યાગ કર્યાથી જ સાધુતાનો સનાતન ધર્મ ઉદય પામે છે અને એ ધર્મમાં સાધુતા વિનાની ખીજી અહંતા મમતા નથી માટે જ ત્યાં સંપ અને જંપનો દૃઢ અનુભવ થાય છે. આપણે સળગાવવાની હુતાશનીમાં અહંતા અને મમતા કાઢ પેટે બળી જશે અને તેમાંથી સાધુતાનો પ્રકાશ થશે, સંપનો મેળો થશે, અને જંપની તાપણી થશે. અર્જુનના વાયુરથને વળગેલાં સત્વોએ આપણને કહ્યું અને ચિરંજીવોએ પણ સ્પષ્ટ કહ્યું કે ધર્મના અવતાર વિના ભીમ કે અર્જુન કે નકુળ સહદેવની આશા બ્યર્થ છે તેનું રહસ્ય આવું છે. સનાતન ધર્મ વિના, સંપનો તો માત્ર બક-જપ છે, અને સંપનો જંપ તો મૃગજળ જેવો છે. આપણા કલ્યાણગ્રામમાં એ મૃગજળને સ્થાને અમૃત જળ ભરેલી ગંગાને આપણે ભગીરથ પેટે ઉતારીશું.

“ કુમુદસુન્દરી ! આપણા કલ્યાણગ્રામમાં સિદ્ધ-સંસ્કારિણી થયેલી સ્ત્રીયો પણ જાતે સ્વતંત્ર સમર્થ સ્વસ્થ ધર્મિષ્ઠ વિદુષીઓ થઈ સંસારમાં પરિવ્રજ્યા કરશે અને ગામે ગામ, ઘેરે ઘેર, ભિક્ષા માગ્યા વિના, સ્ત્રીજાતિનો ઉત્કર્ષ—મોઢથી, રસથી, અને પોતાનાં દૃષ્ટાંતથી—કરશે. આ ગ્રામનાં દમ્પતીઓ અને બ્રહ્મચારીઓ પણ આવી જ પરિવ્રજ્યાઓને કાળે પાંડવોના વિજયધ્વજ આર્યલોકમાં દર્શાવશે અને કેળના થાંભલાઓપેટે ઘેર ઘેર એ ધ્વજને રોપશે ને પાખ્યાલીને પતિસમાગમ આપી એનાં સર્વ અંગને અને આત્માને આરોગ્ય, સ્વસ્થતા, શક્તિ, સુંદરતા અને કલ્યાણભોગ આપશે. લોક એમ માને છે કે સ્ત્રીઓને અને રાજ્યને શો સંગંધ છે. પણ સ્ત્રીવિના ગૃહ નથી, ગૃહવિના પ્રજા નથી, ને પ્રજાવિના રાજ્ય નથી. સ્ત્રીની સુસ્થિતિ વિના રાજ્યોનાં મંદિરો મોડાં બહેલાં બ્રષ્ટ થાય છે; સ્ત્રીના ઉત્કર્ષ વિનાનાં પ્રજાનાં ગૃહોમાં ક્લેશ અને ચિંતા જળાં બાંધે છે; અને અસ્વસ્થ ગૃહનો સ્વામી ગૃહબહાર ગૃહની ચિંતાઓથી ગ્રસ્ત રહી ફરે છે ને બહારની ચિંતાઓમાંથી, શ્રાન્તિઓમાંથી કે મનના ગુંથવારાઓમાંથી મુક્ત થવા અસુ ગૃહિણીના ધર્મસહચારની આશા રાખી શકતો નથી. મહારાજ્યોના ઇતિહાસના મર્મ શોધતાં સ્ત્રી-દ્વપક પુરુષવિદ્વાનો કહે છે કે રાજ્યોનાં મ્હોટાં યુદ્ધો સ્ત્રીને લીધે થયાં છે ને સ્ત્રીનોત્પાદકો કહે છે કે સ્ત્રીની ઉન્નતિવિના દેશની ઉન્નતિ અશક્ય છે.

સાધુજનો સ્ત્રીની નિન્દા કે સ્તુતિ કરતા નથી, પણ પુરુષ અને સ્ત્રી ઉભયને અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી જોઈ ઉભયનાં અલખ જગવે છે. સ્ત્રીરૂપક વિદ્વાનો પણ તેમ કરતા હતા તો એક આંખે જોયાથી માલમ પડેલા દોષનો પ્રતીકાર સાધુજનોની પેઠે જ કરતા, અને સ્ત્રીસ્તોત્રપાઠકો આ પૌરુષદમ્બી પુરુષોની ઈર્ષ્યાના પાત્ર પણ ન થાતા અને સ્ત્રીજાતિ અને પુરુષજાતિ વચ્ચેના કલહમાં નવાં ઇન્ધન નાંખવાના દોષમાંથી ઉગરતા સાધુજનોના ધર્મ આ વિષયમાં પણ સંપ અને જંપ ઉભયનું પોપણ કરે છે તે પોપણનો વૃક્ષ આપણા કલ્યાણગ્રામના આશ્રમેમાંથી ઉગવા માંડશે.

“અહંતા મમતા વિનાનું આર્યલોકનું સર્વ પ્રકારનું બન્ધુત્વ આપણી આ આર્યભૂમિમાં સર્વ સંસારમાં રેલાશે—અને કુસુદ ! મહારા દ્રવ્યસંચય અને આપણી અદ્વૈત વાસનાઓ આ મહાન્ સમારંભના પાયાને ચણશે—એ પાયામાં ઈંટો અને વજલેપનું કર્મ કરશે. રખેને આ દાનશક્તિમાં ન્યૂનતા આવે, રખેને સ્થૂલસમાગમથી આપણને કોઈ જાતની સંતતિ થાય અને પુત્રયજ્ઞના ધર્મબન્ધનથી આ લોકયજ્ઞમાં અર્પવાની સામગ્રીમાંથી કંઈ પણ અંશ પુત્રાદિકને માટે રાખવો પડે ! રખેને લોકને અર્પવાનાં આપણાં આયુષ્યનો કોઈ પણ અંશ આપણા સ્થૂલધર્મમાં રોકવો પડે ! રખેને આપણી પૂર્ણાહુતિમાં કંઈ પણ સંકોચ રાખવો પડે—એ ભીતિથી આપણાં સૂક્ષ્મ જીવનનું આપણે સૂક્ષ્મ અદ્વૈત રચાયું છે તેમાં સ્થૂલ અદ્વૈત નહીં ઉમેરીયે ! પ્રિયતમા ! સૂક્ષ્મ હૃદયની પ્રિયતમા ! તારું હૃદય મહારા હૃદયમાં આ રીતે પ્રાપ્ત થયું છે કે નહીં તે કહી દે કે આપણે હરિ, કુન્તી, અને પાણ્ડવો જેવા પાંચાલીના સમાચલનું પૂજન કરવા નીકળીયે અને આપણું સૂક્ષ્મ લગ્ન સંપૂર્ણ થાય ! આપણાં આયુષ્યનાં એ સમાચલની યાત્રામાં હું તને પગલે પગલે મહારા સામી અચલ ઉભી દેણું છું ! હું પણ તારી સામે એવે જ પગલે ઉભો છું. મહારી પાછળ પગલે પગલે તું આવે છે અને હું તારી પાછળ પગલે પગલે સ્થિર પગલે આવું છું ! આપણાં પગલાં સાથે સાથે ઉપડે છે ! હું તને પગલે પગલે સાથે લેઉં છું ને તું આવે છે ! તું તેજરૂપ છે ને મહારા હૃદયરૂપ તેજને તું પ્રાપ્ત થાય છે ! પ્રિયતમા ! આયુષ્યની સહચારિણી ! આપણો શુદ્ધ સંપૂર્ણ વિવાહ થયો ! આપણે તેજરૂપ થઈ વરી ચુક્યાં !”

૧. ૐ પ્રતિપદસિ પ્રતિપદે, ત્વાનુપદસ્યનુપદે ત્વા સંપદસિ સંપદે ત્વા તેજસિ તેજસે ત્વા ॥ (સમાચલપૂજનનો મંત્ર.)

આ ઉચ્ચાર કરતો કરતો સરસ્વતીચન્દ્ર બંધ પડ્યો ત્યાં એની આંખો અર્ધાં મીંચાઈ ને અર્ધાં ઉઘાડી રહી. તે માત્ર કુમુદના હૃદયભાગને જોઈ રહી. એ વાણીરૂપ મટી દૃષ્ટિરૂપ થયો; જડરૂપ મટી તેજરૂપ થયો. કુમુદની પણ એ જ અવસ્થા થઈ. સૌમનસ્યગુફાના ઉપલા માળના ઓટલાને એક છેડે બેઠેલા સરસ્વતીચન્દ્ર ને બીજે છેડે બેઠેલી કુમુદની વચ્ચે, પૂર્ણિમાની મધ્યરાત્રિના પૂર્ણચંદ્રની ચંદ્રિકા અને મધુર પવનલહરી વિના, કાંઈ પણ પદાર્થ અન્તરાયરૂપ રહ્યો નહીં અને સંસારમાત્ર એ ઓટલા નીચેના અંધકારમાં ભળી જઈ સંતાઈ ગયો.

કાંઈ પણ સત્ત્વ બોલતું ન હતું, દેખાતું ન હતું, અને હૃદય હૃદયમાં સૂક્ષ્મરૂપે ભળી ગયું હતું તેવે આ પ્રસંગે તે એક થયેલાં હૃદયોમાં માત્ર એક જ ધ્વનિ આકાશવાણીરૂપે જતો હતો.

“પુત્ર-વધૂ ! હું પાખ્યાલી તમારા યોગથી જન્ય થઈ બોલું છું તે તમારા હૃદયમાં ઉતરો ! હું સર્વ ભારતવર્ષની શક્તિ છું, ભારતવર્ષની માતા છું ! મહારાં બાળક જેને પોતાના રાજાઓ અને માદારાજાઓ કહે છે—તે માત્ર મહારાં સ્વપ્નામાંનાં પક્ષી છે ! જે લોક મહારી ચતુર્દિશામાંથી આવી મને અડકે છે ને મહારાં બાળકનું મન્યન કરવા પ્રયત્ન કરે છે, જે લોક દેશપરદેશમાંથી આવી મહારા શરીર ઉપર સામ્રાજ્ય કરવાની વાસના રાખે છે, તે સર્વને મહારાં બાળકનું રૂપ આપી મોડી બેઠેલી મહારા સ્વામીની પશુકુટીમાં ઘોડીયામાં નાંખી હીંદોળા ખવડાવું છું ! આત્રેયી અનસૂયા દેવીએ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરને બતાવેલો ચમત્કાર મહારા શરીરની વાસના રાખનાર સર્વ માનવીઓને, આજ સુધી મહું બતાવ્યો છે ને બતાવીશ ! મહારા શુદ્ધ પતિ તો માત્ર પેલા પાંચ અમરવૃક્ષ પાંડવો છે ને તેનો ત્રાતા તે સર્વ લોકનો ત્રાતા જનાર્દન છે ! સુગ્રીવલોકના દેશમાંના મૂર્ખ દુર્યોધન ગમે તે બોલતા કરતા હશે, પણ એ કપિલોક તો માત્ર મહારા સ્વામીના રણુરથ ઉપરના ધ્વજવાહક છે ! મહારી કુખમાં જન્મેલાં સૂક્ષ્મ શક્તિવાળાં મહારાં બાળકો ! તમે આ દુર્યોધનને તેનું કર્તવ્ય શીખવતાં ડરશો નહીં ! તેની જાતિચેષ્ટા જોઈ અકળાશો નહીં, પણ તેની સાથે સ્વતંત્રતાથી, ચતુરતાથી, શક્તિથી, અને સાધુતાથી વર્તી તેનામાં સુખુદ્ધિનો ઉદય કરજો ! તે લોકનો હનુમાન મહારા તમારા છત્રરૂપ ભીમસેનનો ભાઈ છે ને એની વાણીમાં

બાળ મુકે છે?, મહારા ચક્રવર્તી પતિ અર્જુનના રથ ઉપર કીર્તિધ્વજરૂપ થાય છે ને તેના શત્રુઓનો ધ્વંસ કરે છે ! અનસૂયા દેવી જેવી મહારી દેહલતામાંથી એ કપિને હું સ્તન્યપાન આપું છું તો અશ્વત્થામાને પણ આપું છું ! તો મહારે માથે કોઈ મનુષ્ય રાજા કે મહારાજા નથી ને મહારા શુદ્ધ સ્વરૂપના પતિ થવા આરે યુગમાં ને યોગ્ય પૃથ્વીમાં કોઈ મનુષ્યની કે પ્રજાની શક્તિ નથી. કાળ જે સર્વનો નાશ કરે છે ને સ્થૂલ શક્તિવાળા રાજાઓને અને મહારાજાઓને ટુંકાં સ્વપ્ન દેખાડે છે તેણે મહારે માથે અમરવૃક્ષ જેવા અમરપતિ મુકેલા છે તેની જ આણમાં રહેજો ! તેને જ શોધજો ! તેને જ માટે તપ તપજો ! ચિરંજીવોમાં ચિરંજીવ ભગવાન જગત્પાતા મહારા મહાપરાક્રમી પતિઓનો પાલક છે તેનું જ દાસત્વ કરજો ! તમે સ્થૂલ સૃષ્ટિને માનશો માં ! તેમ સ્થૂલ સૃષ્ટિની અવગણના કરશો માં ! સ્થૂલ દેહને સમર્થ કરી તમારાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને સાચવશો તો તેને દાસત્વ કે બન્ધન કોઈ થવાનું નથી ! સ્થૂલરૂપે સર્વ આર્યોનું અને અનાર્યોનું બન્ધુત્વ સ્વીકારજો ! તમે મહારે પેટ જન્મ લીધો છે તો પૂર્વકાળના યવનો અને શકલોક તેમ આ કાળના મુસલમાનો અને ઈંગ્રેજો—એ સર્વને મહે મહારા ધરનાં પારણામાં બાળક કરી તમારાં બાઈ બહેન કરી હીંદોબ્યાં છે અને હીંદોળવા માંડ્યાં છે તેમની સાથે નિષ્ઠા કાલાહલ અને ક્લેશ કરશો માં ! તમારી સર્વ આશાઓને પરિપાક આપી સફળ કરે એવો મહે તમને સાથ આપ્યો છે તેમાંથી છુટા પડશો માં ! તમારી સૂક્ષ્મ સાધુ શક્તિઓ તમારા સાથીઓને અને અન્ય સંસારને સિદ્ધ કરી આપો ! તમારી સ્થૂલ શક્તિઓને વધારજો પણ વધતાં વધતાં પરબળથી કે દૈવબળથી હીન થાય કે ધ્વસ્ત થાય તો પણ ચંદન જેવા તમારા સૂક્ષ્મ સમર્થ સુગન્ધને ત્યજશો માં ને હૃદયને નિર્બળ કરશો માં ! ધર્મક્ષેત્રની ભૂમિમાં વસનારાં બાળક ! મોક્ષમાર્ગને પ્રત્યક્ષ કરનારા મહાત્માઓ ! તમારી ભૂમિને માથે દુઃખની વૃષ્ટિ થાય તો બ્રહ્મશો માં ! દુષ્ટ પ્રાણીઓની ગર્જનાઓથી કમ્પશો માં ! અનન્ય સૂક્ષ્મ શક્તિનાં અને સમૃદ્ધિનાં દાયાદો ! મહારા સ્વામીઓની છાયામાં આલશો અને આપણા ચિરંજીવોની ધર્મસંભાવના કરશો તો તમારે માટે અમર જ્ઞાન્તિ છે ! —એ શાંતિ તમારે માટે જ છે. તમારા ઋષિઓની તે અમરપુત્રી કુમારી રહી તમારું જ ભગિનીકૃત્ય કરે છે ને કરશે ! તમારાં હૃદય અને ખુદ્ધિ સ્વતંત્ર છે તે સ્વતંત્ર રાખજો ! તમારો સાથ એ

સ્વતંત્રતાનો પોષક છે. સૂક્ષ્મ મનુષ્યત્વવાળા તમ આર્યોને ખીજું શું જોઈએ ? આ ભૂમિના અમરવૃક્ષ થોડો કાળ દૈવદુષ્કાળથી ફાલતા બંધ થયા છતાં આર્યોનાં હૃદયોમાં તે વૃક્ષોનાં સૂક્ષ્મ થડ મૂળ સહિત અમર છે ને તેનું સેવન કરશે તો તમને કોની ભીતિ છે ? એ પરદેશનાં કે આ દેશનાં સ્થૂલ સત્ત્વો એ અમર વૃક્ષોના સ્થૂલ ભાગને કાપશે તેમ તેમ તેનાં સૂક્ષ્મ અમર મૂળ કાપ્યાં વધશે !”

આ વાણી બંધ થઈ અંતે બોલનારી દૂર જતી રહેતી લાગી, પણ તેની પાછળ તેના મુખનું ગાયન લંબાતું સંભળાયાં કર્યું.

“ અંધકારનો સમો પ્રબળ ! આ દશા થઈ મહારી !

“ સુંદર, ક્રોમળ, સખળ બધી મુજ સંતતિ કરમાઈ !

“ શું કરું ? શું કરું ? નવ ચાલે કંઈ ! પ્રહર બહુ વીત્યા !

“ પ્રહાર બહુ મુજ સુંદરતાએ તિમિરતણા ઝીલ્યા !

“ ત્હોય હરિનો હાથ અમારે ! અંધકારમાં જીવું !

“ પોષણ પામું ! રહે સુવાસિત ! અંતર્બળ ના મુકું !

“ દઉં—પામું—આનન્દ વિજનમાં ; ભલે લોક ના દેખે !

“ અંધકારની મધ્ય અંક મુજ બાળ-સમૃદ્ધિ બહેકે.

“ મન્વંતરે ભર, અંધકાર, તું ભલે રહે ઉભો !

“ છત્રાય તેટલું છાય ભલે તું ! ભલે જ તું ખીજો !

“ અંધકાર ! તુજને હંફાવું વર્તમાનમાં આજે !

“ મન્વંતર પળસમા ગણું, પળ પળમાં પુરી થાશે !

“ પ્રભાત પળમાં થયું દેખાડું ! ઉપાપણે આવે !

“ અંધકાર ! ઉજને હંફાવી ધક્કેલી ફાડે.

“ જાત મુજ, મુજ પ્રજા સુક્રોમળ, હતી તેવી થાશે,

“ અંધકારને હંફાવી, જય ભવિષ્યનો ગાશે.”^૨

૧. મન્વંતર=મનુનું વય, તે બ્રહ્માના દિવસનો એક અંશ. ૨. ર્નેહમુદા, કાંડ, ૮૭, (૧૪—૨૨)

ન્યાયધર્મની ઉચ્ચતા ને સંસારના સંપ્રત્યયની કોમળતા.

નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા यदि वा स्तुवन्तु

लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ॥

अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा

न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥

મર્ત્યહરિ.

Fiat Justitia ruat caelum ! (Justice shall be done though the heavens fall!) A Maxim of Law.

“ એ તો જ્ઞાન મને ગમતું નથી ! ઋષિરાયશ્રી ”

(પ્રેમાનંદ:સુદામાચરિત)

દ્રકાન્તને મળનાર સાધુજન પાછો ચંદ્રકાન્તને મળ્યો ને તેમના સંકેત પ્રમાણે તે ગયો ને તે વાતમાં પોતાને જિજ્ઞાસા ન હોય એવું પોલિસના ઉપરી સરદારસિંહે દર્શાવ્યું. ચંદ્રકાન્ત, ચાર પાસનો દેશ જોવા જાય છે એવું પ્રસિદ્ધ કરી, પાછલે પંહારે નીકળી વિદ્યાચતુરની

એક ગાડીમાં ગયો, અને તેને સુન્દરગિરિની પૂર્વ તળેટીમાં એક થાણામાં રાખી એક માંચીમાં બેસી ઉપર ચઢવાનું હતું ત્યાં આગળ રસ્તામાં પોતાની સાથે સંકેત કરનાર સાધુએ એની જોડે મળવાનો સંકેત કર્યો.

જે સાંઝે ચંદ્રકાન્ત રત્નનગરીથી નીકળ્યો તે પછીને પ્રાતઃકાળે થોડી વાર પછી વિદ્યાચતુરે પોતાના ભવનમાં પોતાના ખંડમાં ગુણસુન્દરીને બોલાવી. આરામપુરશી ઉપર તે પહોં ને સામે પુરશીપર ચિન્તાતુર ગુણસુન્દરી બેઠી.

“ ગુણીયલ ! સરસ્વતીચંદ્ર સોયે નવાણુંવસા વિધમાન છે. પણ તે સાધુ “ થયા છે ને વિષ્ણુદાસ બાવાના મઠમાં છે. હવે આપણે તેમની આશા “ રાખવી વ્યર્થ છે. ”

ગુણ૦—મા વિનાના એ બાળકને પાછા સંસારમાં આણવાને મા જોઈએ. એમના દુઃખથી હદ વળી ! હું હુમલું દુઃખ ભુલવા બહુ છું ત્યાં હુમલું દુઃખ ઉભું થાય છે ને તે ભુલું છું ત્યાં સરસ્વતીચંદ્રનું દુઃખ કાળજી વધી નાંખે છે. આપ આજા આપો તો બાવાજીના મઠમાં જઈશ ને મહારું મહું બાવાજી કે એ બેમાંથી કોઈ નહીં તરછાડે.

વિદ્યા૦—કુસુમનો લોભ તને ભુલાવતો નથી ?

ગુણ૦—તે ભુલાવતો હશે તો ભુલાવવા ઘો. જે વાતમાં કંઈ હાનિ નથી તે લાભ કંઈ પણ અંશે થાય એમ હોય તો તે કામ કરવું જ. મહારું હૈયું એમ કહે છે કે મહારાં આંસુ એ જોઈ નહી રહે.

વિદ્યા૦—પણ તેમને ઘેર આણી તું શું કરવાની હતી ? તેમને ત્યાં જ સુખ હશે ત્યારે ?

ગુણ૦—આપ શું બોલોછો તેની મને કંઈ સમજણ પડતી નથી.

વિદ્યા૦—હું તને કંઈ વિચિત્ર સમાચાર કહું, પણ તે તું કેવી રીતે સાંભળી શકીશ તે મહારાથી સમજતું નથી ત્યાં સુધી મહારું બોલ્યું તારાથી સમજવાનું નથી.

ગુણ૦—મને જે હોય તે કહી ઘો. આટલાથી ન પુટેલા કાળજીને હવે ધાયે વાગવાના નથી.

વિદ્યા૦—મહારી જીભ ઉપડતી નથી.

ગુણ૦—હા ! આ પણ એક નવો અનુભવ કે મહારી સાથે આપ ભેદભાવ રાખોછો. આ ભેદભાવ મહારા કાળજીને જેટલું વલોવે છે તેટલું આપે કહેવાના સમાચારથી નહી વલોવાય. સ્ત્રીજાતિ અળખા છે—સ્વામીની પ્રીતિ છતાં પણ અનાથ છે—તે હું આજ સમજી.

વિદ્યા૦—કુમુદ જીવતી છે !—

‘હૈ !’—ગુણસુંદરીએ મલકાઈને ઉદ્ધાર કર્યો.

વિદ્યા૦—ધણું કરીને છે—તે સરસ્વતીચંદ્રની પાસે જ તે છે !

ગુણસુંદરીનું મોં લેવાઈ ગયું. તેણે ઉત્તર ન દીધો. નીચું જોઈ રહી તે નેત્રમાંથી આંસુનાં મોટાં બિન્દુ ટપકવા લાગ્યાં.

વિદ્યા૦—તને આ સમાચારથી શું થશે તે હું જાણતો હતો. માટે જ અચકાતો હતો. હવે તારા હૃદયમાં સરસ્વતીચંદ્રનો કેટલો લોભ છે તે કુસુમનું શું કરવું છે તે કહે.

ગુણસુંદરીનાં આ આંસુ ઉડી ગયાં દેખાયાં ને સટે તેમાં ક્રોધની રતાશ દેખાઈ ને એ રતાશ ઉપર ક્રોધનાં નવાં આંસુ લોહીની તસરોવાળાં દેખાયાં.

“ હું જાહું છું ! હવે મહારે કંઈ કહેવાનું નથી. આપને કીક લાગે “ તે કરો ને જેને જે ગમે તે કરે. કુમુદની સુવાવડમાંથી હું ઉડી એ

“ જ ખોટું થયું. હવે જીવવાં શાં ને જોવાં શાં ? હું જાઉં છું. એ
“ દીકરી ને તમે બાપ. હું છુટી ને છુટીશ. ”

ગુણસુંદરી ઉઠી અને દ્વાર ભણી ક્રોધના વેગથી ચાલી. વિદ્યાચતુર
તેવા જ વેગથી એની પાછળ ચાલ્યો ને એને બાથમાં લેઈ એક ટેબલ
પર બેસાડવા લાગ્યો.

“ ગુણીયલ ! ક્રોધનો કાળ નથી. આ વાતમાં તું જ શાંત થઈ
મને આશ્રય અને અભિપ્રાય નહીં આપે તો કેની પાસે હું આ વાત
કરીશ ? આપણી પ્રતિષ્ઠા અને આપણો ધર્મ અને આપણે પેટે જન્મેલાં
બાળક !—તેની વ્યવસ્થામાં શું તારા ધર્મસહચારનો લાભ મને
નહીં મળે ?

ગુણ૦—હવે તે શું કરવાનું હતું ? પ્રતિષ્ઠા પાણીમાં પડી, ધર્મ ધોવાઈ
ગયો, ને આપણી અપ્રતિષ્ઠા જોવામાં સહચાર જ છેસ્તો ! હવે આપ
પ્રધાનૈપદ છોડી દો ને જે જાણ કાશીવાસ કરી આ સંસાર આગળથી
મોહાડું સંતાડી ચાલ્યાં જઈએ.

વિદ્યા૦—આપણી કલ્પના મિથ્યા કેમ ન નીવડે ? વિષ્ણુદાસબાવાની
જાયામાં કદી અધર્મ કે અનાચાર થયો નથી ને જીવતી નીકળેલી
કુમુદને સરસ્વતીચંદ્રે કેવળ ધર્મનો આશ્રય આપ્યો હોય તો તેમાં
કંઈ અશક્ય છે ?

ગુણસુંદરી કંઈકે નરમ પડી. “ એમ પણ હોય. પણ જગત
“ કેમ માનશે ? ”

વિદ્યા૦—આપણે માનીશું તો જગત પાસે પણ મનાવીશું.—

ગુણ૦—આપણે માનવાનો કાળ પણ આવે ત્યારે આવે.

વિદ્યા૦—જો આપણાં હૃદય વિશુદ્ધ જ છે ને આપણો સ્નેહ સત્ય
જ છે તો આપણી કુમુદનું હૃદય અન્ય સંસ્કારોથી ભરાવાનો સંભવ બહુ
જ ઓછો છે.

ગુણ૦—આપણાં જે હૃદયે વિશુદ્ધિને પોષી છે તે જ હૃદયે દૃઢ
સ્નેહને પણ પોષેલો છે. કુમુદના હૃદયમાં આપણે જ આપણા જેવો
સ્નેહ અતિ-ઉત્સાહથી સદ્ગુણ થઈ ભરેલો તેને ત્યાંથી સરવવાને અને
નિષ્કળ કરવાને પ્રમાદધન જેવાની શક્તિ ક્યાંથી હોય ?

વિદ્યા૦—એ પણ સત્ય છે. “ નવીનચંદ્ર ” નામના યુદ્ધિધનભાઈના
અતિથિની વાતો સાંભળી છે તે તારી કલ્પના સાથે મળતી આવે છે.

ગુણ૦—લોક ફેલે છે તે ખરું થે હોય ને ખોટું થે હોય. પ્રમાદધનની પોતાની કટેવોએ આ રાંક જાતને. માથે અપવાદ આણ્યો હોય તો સંસારને જરી જરીમાં આવી વાતો સાચી માનવાની ટેવ ક્યાં નથી ? સૌભાગ્યદેવીએ આ વાત સાચી માની નથી ને નવીનચંદ્રને કોઈએ હીન વચન કહ્યું નથી. છતાં અપવાદ સાંભળી તેમણે સુવર્ણપુર છોડ્યું. પણ જો અપવાદ સાચો હોય તો એ અપવાદને પણ ગાંઠે નહીં ને સુવર્ણપુરને પણ છોડે નહીં. રાતદિવસ ધરમાં રહેનારાં સતી સૌભાગ્યદેવીથી એ વાત છાની રહે નહીં ને તેમણે જાણી હોય તો કુમુદને માટે કલ્પાંત કરવામાં જ દેહને પાડે નહીં. યુદ્ધિધનભાઈને ઘેર કુમુદનાં પગલાં દુધે ધોવાયાં છે. એણે આ અપવાદ ન રહેવાતાં જ જળશાયી કરી હોય તે સંભવે છે. માત્ર વહેમ એટલો રહે છે કે આપ ફેલો છો તેમ તે જીવતી હોય તો સરસ્વતીચંદ્રને સમજાવીને આપણે ઘેર લાવ્યા વિના અને જાતે પાછી આવ્યાવિના રહે નહીં.

વિધા૦—તેમ કરી શકવા જેટલો સંપૂર્ણ અવકાશ તેને ન મળ્યો હોય.

ગુણ૦—તેમ કરવામાં ખોટો અપવાદ ખરો કરવાની પણ ખંડીક એને લાગતી હોય.

વિધા૦—હોય.

ગુણ૦—આપ આજ્ઞા આપો તો હું જ સુન્દરગિરિ ઉપર જઈ.

વિધા૦—શા નિમિત્તે તું ત્યાં જઈશ ?

ગુણ૦—કુસુમને એ સ્થાનોમાં મોકલવાનું કહેલું છે તેને સાથે લેઈ હું અને સુન્દરભાભી જઈએ.

વિધા૦—પણ લોકાપવાદ ખરો હશે તો ?

ગુણ૦—ખરો હશે તો આપણું ભાગ્ય પુટયું ને મહારી અક્ષતને આગળા દેવાયા સમજાશે.

વિધા૦—તને કંઈક યથાશક્તિ વિદ્યા આપી છે તેમાંથી આથી વિશેષ ફળની આશા રાખું છું.

ગુણ૦—આપે તો ઘણી આપી પણ મહારી અબુદ્ધિમાં તે સમાધ નથી.

વિધા૦—ત્હારી બુદ્ધિ ભવ્ય છે. માત્ર તે દુઃખના આવરણથી અંધારું ગઈ છે.

ગુણ૦—એમ હો. તો પણ તે આપને તો કામ લાગે એવી નથી.

વિદ્યા૦—તરવાર યુદ્ધમાં કામ લાગે તે ત્હારા જેવીની વિદ્યા અને બુદ્ધિ આવે કાળે કામ લાગે. ગુણીયલ ! જે કાર્યથી મ્હારે મણિરાજ મહારાજનું પ્રધાનપદ છોડવાનો વારો આવે છે તે કાર્યના વિચારમાં પ્રધાનપદ છોડી માત્ર સામાન્ય મનુષ્ય થઈ ત્હારા આશ્રય ઉપર જ આધાર રાખવાનો કાળ આવે છે તેવા પ્રસંગમાં—મ્હારી ગુણીયલની બુદ્ધિ અને વિદ્યા મને કામમાં નહીં લાગે ત્યારે વિદ્યાચતુરનું પોતાનું માણસ ખીજું કોઈ રહ્યું નહીં.

ગુણ૦—સ્ત્રીની બુદ્ધિ પગની પહાનીએ. મહાકાર્યમાં આપે સ્ત્રીની બુદ્ધિએ ચાલવું ઘટતું નથી.

વિદ્યા૦—લોકે તેમ માને છે. પણ આપણું હૃદય જુદી બુદ્ધિથી સંધાયાં છે તેને તોડવાને શું મ્હારી ગુણીયલનું કાળજી કહ્યું કરે એમ છે? ગુણીયલ ! મ્હારા કુટુંબમાં જ્યારે અનેકવા ક્લેશ અને દુઃખ હતો તે મ્હારી પેટીમાં જ્યારે પાઈની છત ન હતી ત્યારે ગુણીયલની ઉદાર બુદ્ધિએ મ્હારી અને મ્હારા કુટુંબની સંભાળ લીધી છે તે મને આ મહાન પદને પહોંચવાને સમર્થ કર્યો છે ! તે દિવસ તું મ્હારી હતી તે હું ત્હારો હતો. આજ શું તે સંબંધ મટી ગયો ? ને તું મ્હારી હવે નહીં ?

ગુણસુંદરી વિદ્યાચતુરને ખર્ચે માયું મુકી રોઈ પડી ને રોતી રોતી ફેરવા લાગી.

“પ્રાણનાથ ! ક્ષમા કરો ! હું કૃતમ્ન થઈ ને આપનો મહાન અપરાધ કર્યો ! દુઃખે મ્હારી બુદ્ધિને ફેરોળી નાંખી ને આપે હવે તેને નિર્મળ કરી. આપ બોલો તે સાંભળવાને આ ક્ષુદ્ર બુદ્ધિથી જે બનશે તે ફેરવા સજ્જ છું. હું સત્ય કહું છું કે—કુમુદ, કુસુમ, ને સંસાર એ સર્વને તુચ્છ ગણી હું આપનામાં જ ચિત્ત પરોવીશ. આપને શાને પ્રધાનપદ છોડવા કાળ આવે છે ?” માયું ઉચું કરી ગુણસુંદરી સામી બેઠી.

વિદ્યા૦—“તું સજ્જ છે તો મ્હારા હૃદયના સર્વ પડદા દૂર કરી વાત કહું છું તે સાંભળી લે. કુમુદનો અપવાદ અસત્ય હશે તો તો કાંઈ દુઃખ છે જ નહીં—મ્હારી શ્રદ્ધા છે કે તું, સુંદર, અને અન્દ્રકાંત મળી સરસ્વતીચંદ્રને પલાળી શકશો ને કુસુમનું ભાગ્ય ઉઘડશે. ફોરો અને કમલારાણીજી પાસે આશ્રય શોધીશું. તે નહીં ધ્રાવે તો કુમુદની ઈચ્છાથી અવળી ચાલે એટલું કુસુમના હૃદયનું ગળું નથી. પણ લોકનો અપવાદ ખરો હોય તો મ્હોં ઘણા સુદમ વિચાર કરી મ્હારા ધર્મને માર્ગે

પ્રવર્તવા નિશ્ચય કર્યો છે. સરસ્વતીચંદ્ર ઉપરથી કુમુદનું હૃદય દૂર થઈ શક્યું ન હોય તો દોષ કેનો ? સર્વથા આપણો, આપણા દોષનું ફળ આપતાં આપણે ડરવું ન જોઈએ. આપણા દોષનાં વિપક્ષ બીજાને આપણાં ન પડે એવું કરવું એ આપણો ધર્મ છે. અન્ય સંસારથી કંટાળી આત્મહત્યા કરવા જતાં જીવતી રહેલી કુમુદ પોતાની વિધવાવસ્થામાં સરસ્વતીચંદ્રના આશ્રયથી જ સુખી થવા ઇચ્છતી હોય તો તેમાં વિધ નાંખવું નહીં પણ સાહાય્ય આપવું એ આપણો ધર્મ છે એવું હું માનું છું, અને સર્વ સુધરેલા દેશો તો એને કેવળ ધર્મ નહીં પણ માતાપિતાની ખરી પ્રીતિની કસોટી માને છે—તે હારોથી ક્યાં અન્નણ્યું છે ? કુમુદના દુઃખી જીવનને માટે સુખનો જો એ જ માર્ગ હશે તો આપણે તે લેવો—ગુણીયલે તે આપવામાં મહારી સાથે ભળવું—એ હું ઇચ્છું છું. મહેં તને વિધા આપવા પ્રયત્ન કરેલો છે તે આવા ધર્મના બોધને માટે.

“હું જાણું છું કે આ કાર્યમાં અપકીર્તિ છે, આપણા લોકનું બીજી રીતે કલ્યાણ કરવાને આપણે આ કાર્યને લીધે અશક્ત થઈશું, અને આ કાર્ય કરી મહારાજના પ્રધાનપદમાં રહેવું તે મહારાજને ગુંચવારામાં નાંખવા જેવું છે. એમની પ્રજા આ કાર્યનું અભિનન્દન નહીં કરે અને મને બ્રષ્ટ ગણશે. પ્રજા જેને બ્રષ્ટ ગણે એવા મનુષ્યને અધિકારથી દૂર કરવો એ મહારાજનો ધર્મ છે. એ ધર્મનો મહારાજને બોધ કરવો એ મહારો ધર્મ છે એ ધર્મ હું પાળીશ ને કુમુદને સુખી કરવાને આવો ધર્મ પ્રાપ્ત થશે તો પ્રધાનપદનો ત્યાગ પરમ સંતોષથી કરીશ—તે પછી હું અને તું બે જણનો જ સહવાસ રહે!—તે સહવાસનો તું મને અધિકારી ગણીશ તો.

“એ પ્રસંગ આવશે તો કુસુમનો અભિલાષ પણ હું પૂર્ણ કરીશ. એની ઇચ્છા હશે તો મોહનીમૈયાના પરિવ્રાજિકામઠમાં યોગ્ય વ્યવસ્થાથી તે રહેશે, મરજી હશે તો હું એને યુરોપ અમેરિકામાં કુમારિકાએને અભ્યાસમાં અને પરમાર્થમાં જીવન ગાળવાનાં સ્થાન છે ત્યાં મોકલીશ, ને મરજી હશે તો સ્વતંત્ર સુંબાઈનગરીમાં રહી નીતિ, પરમાર્થ, અને વિદ્યાનું સેવન કરવામાં આયુષ્ય ગાળવાની એને અનુકૂળતા કરી આપીશ. એ કાર્યને અંગે પણ પ્રધાનપદ છોડવું પ્રાપ્ત થશે.

“ગુણીયલ ! ધર્મને નામે પ્રચાર પામેલા લોકચારથી દોરાઈ આપણે એક વાર કુમુદને કુવામાં નાંખી ! એની સ્વતંત્રતાનો નાશ કર્યો ! એને અધમ પુરુષના કર—પંજરમાં પુરી દીધી ! એ સર્વથા પાપ થયું—મહાપાપ થયું. હવે એ પાપ ફરી કરવાની મહારી વૃત્તિ નથી. જે અધ્યાત્મ

દૃષ્ટિથી મનુષ્યમાત્રને વૃદ્ધ મહારાજ જોતા, જે અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી તેમને જોવાનો બોધ આટલી વાર સુન્દરગિરિના સાધુજનોને મુખેથી આપણે સાંભળ્યો છે, તે દૃષ્ટિથી જોતાં પૂર્વ અને પાશ્ચાત્ય બુદ્ધિનો સંગમ થાય છે અને એ સંગમસ્થાન આગળના પ્રવાહમાંના પાણીમાં જોતાં જે ભૂમિ-ઉપર પથર જેવાં પાપ છે ત્યાં આપણે સંચાર નહી કરીયે. જે લોકાપવાદ સત્ય હોય તો કુમુદનું સરસ્વતીચંદ્ર પાણિગ્રહણ કરે એ જ યોગ્ય છે ને યોગ્ય વર વિનાની તેમ કૌમારવ્રતની અભિલાષિણી કુસુમનો અભિલાષ સિદ્ધ થાય તે જ યોગ્ય છે. તે જ બે આપણા બેના ધર્મ છે!

“ તો એ ધર્મના આચારમાં બીજો શો અંતરાય છે ? પ્રધાનપદની વાસનાને લીધે શું આ ધર્મ ત્રુટવો ઘટે છે ? લોક ગમે તે માનતા હશે. પણ કામન્દકીને મુખે પવિત્ર ભવભૂતિએ અધિકારના લોભી પિતાઓના સ્તેહનું વર્ણન કરાવ્યું છે તે તને લક્ષ્યમાં હશે !

“ ગુણપેક્ષાશૂન્યં કથમિદમુપક્રાન્તમથવા

કુતોઽપત્યસ્નેહઃ કુટિલ્લયનિષ્ણાતમનસામ્ ।

इदं त्वैदंपर्यं यदुत नृपतेर्नर्मसचिवः

सुतादानान्मित्रं भवतु स हि मे नन्दन इति” ॥

“ ગુણીયત્વ ! પ્રધાનપદના લોભથી તો શું પણ સંસારમાં કોઈ પણ પદાર્થના લોભથી અથવા રાજા કે માતાપિતા કે દેશ કે કોઈને પણ પ્રસન્ન કરવાના લોભથી જે માતાપિતા પુત્રીનું વિવાહમાં દાન કરે છે તેમનો અપત્યસ્નેહ શૂન્ય ગણવો અને તેમણે પુત્રી પ્રતિના પોતાના ધર્મમાં ધુળ ભેળવી સમજવી ! પુત્રીનું દાન કરતાં પુત્રીના સ્વાર્થ વિના બીજો સ્વાર્થ કે બીજો લોભ રાખે છે તે માતાપિતાએ શત્રુ જ સમજવાં ! તેવા પિતાને માથે માલતીના જેવા નિઃશ્વાસ ભમ્યાં કરે છે ને કૂહે છે કે—“ ઓ પિતા ! તમને અન્યનું આરાધન પ્રિય છે—તમારી પુત્રી પ્રિય નથી ? ”—

“ ઓ તાત ! તમે પણ આવા છો તો સર્વથા ભોગ—તૃષ્ણા જ જય પામી

૧ આ પિતાએ જમાઈના ગુણની અપેક્ષા રાખ્યા વિના આ વિવાહનો ઉપક્રમ કેમ કર્યો ? અથવા તો કુટિલ રાજનીતિમાં ઝળઝળાયલાં મનવાળા પુરુષોને પોતાના બાળક ઉપર શુદ્ધ સ્નેહ તે શાનો હોય ? આ પિતાના મનનો સાર તો આટલામાં જ આવી ગયો છે કે મહારી દીકરીના વિવાહથી રાજાનો નર્મસચિવ નન્દન મહારો મિત્ર થાય ! (માલતીમાધવ.)

૨. राजारावनं खलु तातस्य गुरुकं न पुनर्मालती ”

છે !” ૧ ગુણીયલ ! નક્કા તું મહારા પ્રધાનપદને આપણી પુત્રી કરતાં ને આપણા ધર્મ કરતાં અધિક નહી ગણતી હોય !

ગુણ૦—સત્ય જ કહો છો ! પ્રધાનપદને વૈભવની વાસનાથી-પ્રિય ગ-
ણત્રાનું કહું તો તો આપ કહો છો તે દોષ આવે જ. પણ મહારાજ પ્રતિ—
રાજ્ય પ્રતિ—આપનો ધર્મ છે ને પુત્રી પ્રતિ પણ છે ને તે બે વચ્ચે
વિરોધ આવે ત્યારે મોટા ધર્મ આગળ નહાનાનું બલિદાન કરવું એ ધર્મ
શું પ્રાપ્ત થતો નથી ?

વિદ્યા૦—એ પ્રશ્નનું સમાધાન પણ એ જ કવિયે કરેલું છે. પુત્રીનું
કલ્યાણ કરવામાં પોતાની શક્તિની ન્યૂનતાનું બલિદાન થયેલી પુત્રીની
પાછળ અગ્નિમાં પડ્યા માંડતા પિતાએ પોતાને ચરણે પડેલા રાજની
પણ અવગણના કરી અને તે જ અવગણના કરનાર પિતાએ પુત્રીની
સુસ્થિતિ સાંભળી તે વધામણીને રાજ્યે કરેલા ચરણપાત કરતાં અધિક
ગણી ! ૨ ગુણીયલ ! એક જણની પ્રતિ ધર્મ કરવાને માટે બીજાની પ્રતિ
અધર્મ કરવો પડે ત્યારે એમ જ સમજવું કે જેને આપણે ધર્મ ગણીયે
છીયે તે અધર્મ જ છે ! માતા પિતા કે દેશ કે લોકસમસ્ત—સર્વના
કલ્યાણ કરતાં પણ એક નહાના સરખા આપણા બાળક પ્રતિનો આ-
પણો ધર્મ નહાનો છે એવી બુદ્ધિ દૂષિત છે. સામા મનુષ્યોની
સંખ્યાથી કે તેમના ગૌરવથી તેમના પ્રતિના ધર્મ મપાતા નથી !
સર્વ લોકના કલ્યાણને માટે પણ અસત્ય બોલવું પડે કે ચોરી કરવી
પડે તો તે કરવું અધર્મ મટી ધર્મરૂપ થતું નથી. ધર્મનું આચરણ
કરવામાં અથવા અધર્મથી દૂર રહેવામાં પ્રાણીમાત્રનો સંહાર વળી
જતો હોય તો તે થવા દેવો એ જ ધર્મ છે. શ્રુતિ અને સ્મૃતિ,
જ્ઞાન અને ભક્તિ, વ્યવહાર અને પ્રીતિ, સર્વ આવા ધર્મના આ-
ગળ ક્ષણિક અને ક્ષુદ્ર છે.

ગુણ૦—જો એમ છે તો સ્ત્રીયોને વૈધવ્યના ભયમાં આણી વીર-
પુરુષો દેશના કલ્યાણ માટે યુદ્ધમાં મરવું ઉત્તમ કેમ ગણે છે ? સ્ત્રીનું

૧. હા તાત ત્વમપિ નામ મમૈવમિતિ સર્વથા જિતં ભોગનૃણયા ॥

૨. અવિગણ્ય નૃપં સહનન્દનમ્

ચરણ્યોર્નતમન્નિમુખે પતન્ ॥

સપદિ ભૂરિવસુવિનિવૃત્તિતો

મમ ગિરા ગુરુસંમદવિસ્મયઃ ॥

માલતીમાધવ, અંક ૧૦.

સૌભાગ્ય સાચવવું એ શું પતિનો ધર્મ નથી ? અનાથ બાળકોને સંસારમાં એકલાં મુકી જતાં અટકવું એ શું ધર્મ નથી ? તો એ સર્વ ધર્મનો ભંગ કરી વીરપુરુષો યુદ્ધના ધર્મની પ્રશંસા કેમ કરે છે ? બે દીકરીઓને કારણે આપ પ્રધાનપદ છોડે ને રાજ્યનું અકલ્યાણ થાય અને મહારાજ પ્રતિ કૃતજ્ઞતા થાય એ કામ પ્રધાનપદના અધિકારીની બુદ્ધિને છાજતું હોય એવું મને દેખાતું નથી. પછી મહારી સ્ત્રીબુદ્ધિને લીધે જ મને આમ લાગતું હોય તો ઇશ્વર જાણે.

વિધાન—“તહારી બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ છે તેથી જ આ પ્રશ્નોને દેખે છે. એ પ્રશ્નો જેવા સગર્ભ છે તેવું જ તેમનું સમાધાન છે. ગુણીયલ ! ધર્મ ક્રિયારૂપ નથી પણ ક્રિયાનું કારણ છે. જે ક્રિયા કર્તવ્ય થાય છે તે ક્રિયામાં ધર્મ રહેલો નથી, પણ આપણા મનમાં એવી બુદ્ધિ થાય કે આ કર્તવ્ય છે ને આ નથી ત્યારે આપણે તે ક્રિયા કરીએ છીએ કે નથી કરતાં; માટે એ બુદ્ધિ એ ક્રિયાનું કારણ છે. એ બુદ્ધિ સુવિદિત શુદ્ધ સત્ય ધર્મને અનુસરે ત્યારે ધર્મસ્થ ગણવી. આપણી ક્રિયાઓ ત્રણ પ્રકારની છે. આપણે કોઈ પદાર્થનો ત્યાગ કે સ્વીકાર કરીએ છીએ, અન્ય જીવોને સુખદુઃખ કરીએ છીએ, અને આપણા જીવની અધોગતિ કે ઉન્નતિ કરીએ છીએ. આપણાં જીવનનાં સુખદુઃખ તો આ ત્રણે ક્રિયાઓથી થાય છે માટે તે જોવાનાં કે જુદાં ગણવાનાં નથી. ત્રણે ક્રિયાઓને અંગે આપણે સુખદુઃખ પામીએ તેને પ્રારબ્ધફળ ગણી લેઈ લેવાં—આ પવન જેવો આવે તેવો આપણે સંસ્કારી લેઈએ છીએ તેમ.

“જ્યારે આપણાં પોતાનાં મન કે શરીર પોતાને માટે કોઈ પદાર્થનો ત્યાગ કે સ્વીકાર કરે ત્યારે તું કહેછે તેવા ધર્મવિચાર પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાં આપણી મમતા છે, જેમાં આપણી અહંતા છે એ સર્વ પદાર્થનો ત્યાગ કે સ્વીકાર કરતાં ફળનો વિચાર યોગ્ય છે કે આ મહારા ત્યાગથી માતાપિતાને લાભ છે અથવા દેશને લાભ છે અથવા પારકા જીવને લાભ છે. જ્ઞાતિભોજનનું વ્યય કરતી વેળા આપણે સ્વતંત્ર છીએ તેનું કારણ પણ એ કે એ ક્રિયા ધર્મવિચારની આ કાંટિમાં આવે છે,

“આ પ્રમાણે પોતે ત્યાગ કે સ્વીકાર કરી અન્ય જીવોને સુખ આપતું એ આપણો અધિકાર છે. પણ કોઈ જીવને દુઃખ દેવું કે તેનું અકલ્યાણ કરવું તો શું પણ તેની ઇચ્છાવિરુદ્ધ માર્ગે તેનું કલ્યાણ કરવા પ્રયત્ન

કરવો, એ સર્વ ક્રિયાઓને માટે સામાન્ય રીતે આપણો અધિકાર નથી. પારકા જીવને દુઃખ દેવું કે તેને અજ્ઞાત પણ હાનિ કરવી એ ક્રિયાનો ધર્મ તો લોકવ્યવસ્થાના અધિકારીને જ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસારની વ્યવસ્થાઓ સામાન્ય રીતે રાજાઓના અને તેણે સ્વીકારેલા અધિકારીઓના અધિકારની વાત છે. માતાપિતા પુત્રાદિક ઉપર અધિકાર વાપરે છે તે પણ રાજાએ આપેલા જ અધિકારથી. રાજાએ જ્યાં આજ્ઞા કે નિષેધ કાઢી ન કર્યું હોય પણ માત્ર અધિકાર આપ્યો હોય ત્યાં અધિકારીએ સામા જીવનું કલ્યાણ ઇચ્છી ક્રિયા કરવાની છે—એ વિના સર્વ વિષય અને વિચાર તેના અધિકારથી બહાર છે. સેનાધિપતિ અને ન્યાયાધીશ પોતાના અધિકારના વિષયનું જ કલ્યાણ ઇચ્છી અન્ય જીવોને દુઃખ કરે છે અને તેમનાં શરીરને મૃત્યુવશ કરે છે તે ક્રિયાઓથી થતાં સુખદુઃખ વિચારવાનો તેમને અધિકાર નથી; તેમનો અધિકાર માત્ર એટલો જ કે સેનાધિપતિએ અમુક માર્ગે વિજય મેળવવો અને ન્યાયાધીશે ન્યાય મેળવવો. રાજાને પણ લોકવ્યવસ્થાને માટે જ ઇશ્વરે અધિકાર આપેલો છે તે છોડી અન્યથા કામ કરે તે પ્રજાને દુઃખ થાય ત્યારે રાજાને સ્વમાર્ગે આણવાને માટે પ્રજા છે, અને પ્રજા વિમાર્ગે ચાલે ત્યારે તેને માથે રાજા છે. આ સર્વ પ્રશ્નામાં માત્ર લોકવ્યવસ્થાને માટે યોગ્ય સ્થાનમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા અધિકારનો અને અધિકારના વિષયનો વિચાર છોડી બીજા કાંઈ વિચાર કરવાનો નથી. જેની બુદ્ધિ પહોંચતી નથી તેને માર્ગ દર્શાવવાને આચાર્ય શાસ્ત્રો, અર્વાચીન મહાત્માઓ, અને આશપાશના મહાજન છે. જ્ઞાતિના અજ્ઞાની જનોને માટે જ્ઞાતિ એક જાતનો મહાજન છે. બાળકને માટે માતાપિતા મહાજનતુલ્ય છે. બાળકનાં વય, બુદ્ધિ અને વિદ્યા વધે તેમ તેમ તેના અધિકાર વધે છે તે માતાપિતાના ઘટે છે; તે જ રીતે જે મનુષ્યોની બુદ્ધિ અને વિદ્યા વધે છે તેમનો અધિકાર વધે છે અને જ્ઞાતિના, લોકાચારના, શાસ્ત્રના, અને મહાત્માઓના અધિકાર ખસવા માંડે છે. દેશકાળની કાંઈક સ્થિતિ વિચારી પૂર્વકાળના વિદ્વાનોએ અને મહાજનોએ બાળલગ્ન, અને વૈધવ્યસહનના આચાર પાડેલા તે કાયમ રાખવાનો તેમનો અધિકાર નવી વિદ્યા અને નવી બુદ્ધિના હાથમાં છે. મને મળેલો આ અધિકાર હું વેળાસર સમજ્યો નહીં અને એ અધિકાર મને હોય નહીં એમ વિશ્વાસે રહી કુમુદનું ભાગ્ય સુવર્ણપુરમાં મહે બાંધ્યું તે મહારાથી અધર્મ થઈ ગયો, તે હવે મહારી શક્તિ વિચારી મહારો અધિકાર શોધી વેળાસર ચેતું છું તેથી હું મહારો ધર્મ કરીશ. અધિકારકાટિથી પ્રાપ્ત થયેલા આવા

ધર્મને અંગે મહારા પ્રધાનપદના ધર્મ વિચારવા એ મહારા અધિકારમાં નથી. રાજ્યના સામાં હુકમનામાં કરતાં ન્યાયાધીશે. કરવાનું નથી તેમ પ્રધાનપદના અને રાજ્યહિતના વિચારમાં પડી કુમુદ—કુસુમ—ના જીવનું અકલ્યાણ કે દુઃખ રચવું તે મહારા અધિકારથી બહારની વાત છે. કુમુદ રાજ્યાપરાધ કરી મહારાજના ધર્માસન આગળ આવે અને એને દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવાનો મહારે પ્રસંગ આવે ત્યારે મહારે પિતૃધર્મ વિચારવાનો મને અધિકાર નથી; તે જ રીતે યુદ્ધમાં જનાર સેનાપતિએ સ્ત્રીપુત્રાદિકને માથે પોતાના મરણથી આવી પડનાર ભયના વિચાર કરવાનો પણ તેને અધિકાર નથી. આમાંનું એક કાર્ય અથવા કાર્યનું ફળ ખીજ કાર્ય કરતાં મહોદું કે નહાનું છે માટે મહોદું કરવું ને નહાનું ન કરવું એ વિચાર અયોગ્ય છે. લોકવ્યવસ્થાના અધિકારીએ તો નહાના કે મહોટા પોતાના જેવા હોય તેવા અધિકારનો વિષય અને ધર્મ વિચારી ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થવાનું છે.

“ અને જ્યાં જીવાત્માના આત્મધર્મના વિચાર પ્રાપ્ત થાય ત્યાં તો આ અધિકારનો પણ પ્રશ્ન અનુચિત છે. પ્રત્યેક જીવાત્માનો ઉત્કર્ષ થાય તો તે સર્વ જીવોનું કલ્યાણ છે. એક જીવના અધર્મથી સર્વ જીવનું કલ્યાણ થતું હોય તો તે કલ્યાણમાં અકલ્યાણનું ખીજ રોપાયું ગણવું. એક જીવના ધર્મથી અનેક જીવોને દુઃખ થતું હોય તો પણ તે જ માર્ગે સર્વનો ઉત્કર્ષ ગણવો. સર્વભૂતાત્મક પરમાત્માના અંશરૂપ જીવાત્માનો અભેદ માનો કે સર્વ જીવોના ભિન્નભાવ માનો તો પણ સર્વના ધર્મથી થયેલો સર્વનો ઉત્કર્ષ જ કલ્યાણરૂપ છે. પોતે અધર્મ કરે છે તેથી જગતનું કલ્યાણ થશે એવું માનનાર જીવ મૂર્ખ છે. કારણ સર્વ જગતને જોઈ શકવાની શક્તિ વગરનો ક્ષુદ્ર જીવ એ જગતનું કલ્યાણ ક્યાં છે ને ક્યાં નથી એ જાણવાની શક્તિ શા રીતે પામવાનો હતો? આવા દમ્ભી મિથ્યાભિમાની જીવોએ સંસારને માથે અનેક અવ્યવસ્થાઓ અને વિપત્તિઓ આણી મુદ્દલી ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. ગુણીયલ! જે ક્રિયાથી જીવાત્માની પોતાની અધોગતિ છે તે સર્વથા વર્જ્ય છે, ને જેથી તેની ઉન્નતિ છે તે કર્તવ્ય છે, ને તેમાં કાઈ પણ અન્ય વિચાર કર્તવ્ય નથી.

“ ઈશ્વરે કુમુદનો જીવ આપણા અધિકારમાં સોંપ્યો. ઈશ્વરે નિર્મેલા સ્નેહની ગતિથી યોગ્ય વયે એ—નદી સમુદ્રમાં ભળે તેમ—પોતાના હૃદયના સ્વામીને ધર્મથી પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેમાં વિદ્વરૂપ થવા મહારે કે ત્યારે અધિકાર નથી. અધિકારવિનાની ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થઈ એ જીવને

પરતંત્ર કરવો એ ક્રિયાથી આપણી અધોગતિ સમજવી. કોઈ જીવ આપણે પેટે બાળકરૂપે જન્મ્યો માટે તેને આપણી ઇચ્છાપ્રમાણે બન્ધનમાં નાંખીએ એવો અધિકાર માતાપિતાએ ધારવાનો નથી. કુમુદ-કુસુમના જીવ હવે આમ સ્વતંત્ર છે. માટે તું અન્ય વિચાર અને દુઃખ છોડી દેઈ મ્હે દર્શાવેલા માર્ગનો શાંત વિચાર કરી લે.”

વિદ્યાચતુર બોલી રહ્યો ને થોડી વાર સુધી થાક્યો હોય તેમ ખુરસીમાં પડી રહ્યો ને માત્ર ગુણસુંદરીના સામું નેઈ રહ્યો. ગુણસુંદરી ઉંડા વિચારમાં પડી બોલ્યા ચાલ્યા વિના, બેઠી હતી ત્યાં જ, નીચું નેઈ બેસી રહી. અંતે ઉંચું નેઈ બોલી.

“ચંદ્રકાંત મુંબાઈથી આવ્યા તેવામાં તેને સરસ્વતીચંદ્રને વિષયે આપે
“કઠણ વચન કહ્યાં હતાં તે કાળે વૃદ્ધાચાર આપને પ્રિય હતો તે ઘણી થોડી
“વેળામાં અપ્રિય થઈ ગયો. આપે કરેલો બોધ અસત્ય છે એમ સિદ્ધ કરવાં
“જેટલી મહારી શક્તિ નથી. પણ જુના સંપ્રદાયમાંથી નવામાં
“આપ આટલી વેળામાં જતા રહ્યા તેથી મને કાંઈ બ્રાંતિ થાય છે.”

વિદ્યા૦—તેમાં ત્હારો દોષ નથી. સરસ્વતીચંદ્ર ઉતાવળ કરી નાહા અને કુમુદને હાનિ પહોંચી તે સહન કરવાની અશક્તિને બળે મને કાંઈક ક્રોધ થયો હતો, અને સરસ્વતીચંદ્રનો જ દોષ મહારા હૃદયમાં વસી ગયો હતો. શાંત થયા પછી અને કુમુદ-કુસુમનાં હૃદય અને સુખદુઃખ બાણી વિશેષ વિચાર કરતાં મને જે લાગ્યું તે તને અત્યારે કહી દીધું.

ગુણ૦—હાનપણમાં બાળક પરણાવવાનો પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો સંપ્રદાય આપ હવે દુષ્ટ ગણો છો?

વિદ્યા૦—લોકવ્યવસ્થા રચનારાઓએ આ પાળ દુષ્ટતાથી નથી બાંધી, પણ લોકહિતની જ ખુદ્ધિથી દેશકાળની કંઈક પરીક્ષા કરી બાંધેલી હોવી જોઈએ. હાલમાં તે વ્યવસ્થાને બે પિતાઓ બદલી નાંખવા જાય તો એકની પુત્રી દુઃખી થાય ને બીજાની સુખી થાય. દ્રવ્યહીન, વિદ્યાહીન, પક્ષહીન પિતાની રંક કે વિદ્યાહીન પુત્રીને આપણી જુની વ્યવસ્થા તોડ્યાથી સુખ કરતાં દુઃખ અનેકધા અસહ્ય થઈ પડે. નવી વ્યવસ્થાના અધિકારી કુટુંબમાં જન્મેલી બાળકી નવી વ્યવસ્થાથી દુઃખ કરતાં સુખ વધારે પામવાની. સર્વ વાત શક્તિ અને અધિકારની છે. હું નવી વ્યવસ્થાથી પુત્રીઓને સુખી કરવા શક્તિમાન છું અને પુત્રીઓ

સુખી થવાની વૃત્તિ તથા શક્તિવાળી છે. એવું જાણવાની સાથે તેમને નવી વ્યવસ્થાનું જીવન આપવા હું અધિકારી થાઉં છું ને તેમ કરવું એ મહારો ધર્મ થાય છે.

ગુણ૦—આપે વડીલોના અભિપ્રાય લીધા ?

વિદ્યા૦—સરદારસિંહે વડીલને પુછ્યું. ને મહારાજે મામાને પુછ્યું. આપણે આવો પ્રશ્ન પુછીયે છીયે તેટલાથી જ મામાને આશ્ચર્ય લાગ્યું ને એવા પ્રશ્ન પુછનારની વૃત્તિ મનંગમતો ઉત્તર જ ઇચ્છે અને તે આપવો કે ન આપવો એ વિચારતાં પોતાની નિવૃત્તિમાં વિધ્ન આવે માટે આ વિચાર મહારાજને અને મને જ સોંપ્યો, અને મહારાજનું અપમાન ન થાય માટે સ્મિત કરી કહ્યું કે 'હું હવે વૃદ્ધ થયો છું ને નવા યુગનું માહાત્મ્ય જોવું ઘણા કાળથી મેં મુકી દીધું છે, માટે એ જોવું જીવાનમંડળને જ વધારે અનુકૂળ થઈ પડશે;—રાજ્યનો કોઈ મોટો પ્રસંગ હતો તો હું નિવૃત્તિ તોડી અભિપ્રાય આપત; પણ નવા યુગનાં નહાનાં મોટાં થયલાં જાળકોના પરિપાકનો મને અનુભવ નથી ને તેના વિચારનો પણ મને અધિકાર નથી.'

ગુણ૦—આ ઉત્તરમાં એમનો અભિપ્રાય જણાતો નથી ?

વિદ્યા૦—એ તો સ્પષ્ટ છે. પણ પિતાજીનો અભિપ્રાય જુદો થયો. તેમણે કહ્યું કે કાગડના માળામાં મુકેલી હંસી, કાગડો મરતાં, હંસને શોધે તો એ એક જીવાનીનો વેગ છે. લોક પોતે પોતાની જીવાનીના વેગને અટકાવતા નથી પણ પારકાં જાળક એ વેગને અટકાવે એવું જોવાને ઇચ્છે છે. લોકના કહ્યા પ્રમાણે કરીયે તો જાળક દુઃખી થાય ને જાળકના કહ્યા પ્રમાણે કરીયે તો લોક ચુંટી ખાય. માટે કાઠી વાત એ છે કે લોક જેને મુવેલી જાણે છે તેને જીવતી કહી લોકની ભુલ ભાગવાને આપણે કંઈ બંધાયા નથી, માટે આ બે જાણે સુંદરગિરિમાં જે વાસ શોધી ફહાજો હોય ત્યાં તેમને નીરાંતે રહેવા દેવાં, ને આપણે તેમની કુચલી કરવી નહીં ને લોકમાં થવા દેવી નહીં. મરેલાં ગણાતાં છોકરાં ભણે સુખી થાય ને લોકની આંખમાં ધુળ નાંખે. લોકને શીઝવી છોકરાંને મારવાં નથી ને લોકમાં સત્યવાદી થઈ કારભારને આંચ આવવા દેવી નથી. ગુણીયલ ! આ એમના શબ્દે શબ્દ તને કહી દેઉં છું.

ગુણ૦—સંસારને ધર્મથી પાળનાર મામાજીએ સંસારનું રક્ષણ કર્યું, ને સંસારને અને સંસારના ખેલને જાળખનાર વડીલે એ સંસાર સાથે રમવાનો ખેલ બતાવ્યો.

વિદ્યા૦— હવે તું કહે આપણે શું કરવું ?

ગુણ૦— મહેં કહ્યું છે તે પ્રમાણે અમને સર્વને સુન્દરગિરિ ઉપર જવા દો. લોકાપવાદ ખોટો હશે તો તો સર્વ સારાં વાનાં જ છે. લોકનું કહેવું ખરું હશે તો મહારાથી કાંઈ પુત્રીને અપીણ ઘેણી પવાવાનું નથી. જો એ પસ્તાશે અને ડાહી થશે તો આપણી જંઘા ઢાંકી એને તેડી લાવી જુદી-ધનભાઈને ઘેર મોકલી દેઈશ ને તેમ નહીં થાય તો તો વડીલની સૂચના સ્વીકાર્યા વિના છુટકો નથી. લોકાપવાદ હજી સુધી પ્રકટ નથી ત્યાં સુધી તેનો ધા નિવારી શકાશે.

વિદ્યા૦—વચ્ચે ભાગે પડતો જ મુકજે.

ગુણ૦—જન્મારો સાપનો ભારો સાચવવા જેવું હવે એને સાચવવું વિકટ છે તે વિચારું છું ત્યારે હીંમત હારી જાઉં છું, ને વશે કે કવશે વડીલનું વચન પળાશે ને બાકીનું મહારું દુઃખી આયુષ્ય ગળાશે તેમ ગાળી પુરું કરીશ એવું સુઝે છે. આપે બતાવેલા ધર્મ મહારી જુદીને સત્ય લાગે છે, અને આપને આપવા જેવો ઉત્તર મહારી પાસે નથી, પણ મહારા હૃદયની હાળી આપના બોધથી શાંત થાય એમ મને તો લાગતું નથી. આપ પુરુષ છો ને હું સ્ત્રી છું; શરીરમાં અને હૃદયમાં એટલો ભેદ તો બ્રહ્માએ ધણો તે હું શી રીતે ભાગવાની હતી ? માત્ર એટલી બંધાઉં છું કે આપનો બેલ મહારા હૃદયમાં ઉતરશે તેટલો ઉતારવા પ્રયત્ન કરીશ અને પછી તો ઈશ્વર, આપ, અને આ મહારું દુઃખધેલું હૃદય-ત્રણ જણ મળી જે કરો તે ખરું !”

વિદ્યા૦—એ કાંઈ એાછું નથી. ઈશ્વર આવી વેળાએ પણ સામું જીવે છે ને જોશે.

પ્રકરણ ૪૧.

બોવાયલાં રત્નો ઉપરની ધુળ:

કાળવર્ષ વીંત્યું ને મેહ ગાંજ્યો,

મહારા હૃદયનો ધાશકો ભાગ્યો !

રદારસિંહ ! હવે તો તમારો શોધ પુરો થઈ રહ્યો હશે. ” વિદ્યાચતુર, ગુણસુંદરી પાસેથી ઉડી, પોતાના પ્રધાન ખંડમાં જઈ, ત્યાં પોતાની વાટ જોઈ બેસી રહેલા રત્નનગરીના દેશપાલને પુછવા લાગ્યો.

ઉભો ધઈ પ્રણામ કરતો કરતો સરદાર બોલ્યો:

“લગભગ પુરો થયો છે.”

વિદ્યા૦—હવે કંઈ ત્વરાથી તમારે જાતે જવા જેવું બાકી છે ?

સૂર૦—“ના જી. રાત્રે માત્ર કુમુદ્ગ્હેન વિદ્યમાન છે તે સરસ્વતીચંદ્રની ડાયામાં છે એટલા જ સમાચાર હતા. આજની ટપાલમાં અતે આજ આવેલાં આપણાં માણસોથી ઘણી વીગત એકઠી થઈ હાથ લાગી છે. બુદ્ધિધનભાઈના ઘરમાં જે નવીનચંદ્ર હતા તે જ આજ સુન્દરગિરિ ઉપર છે. જસાતદિવસ ઉપર વિહારપુરી જોડે એ સુરગ્રામ ગયા હતા અતે ત્યાંના મહેતાજીને પોતાનું નામ નવીનચંદ્ર કહ્યું અતે બુદ્ધિધનભાઈના ઘરમાં પોતે હતા તે પોતે જ મહેતાજીને કહ્યું. વર્તમાનપત્રોમાં શોધાતા સરસ્વતીચંદ્ર તે પોતે જ કે નહીં એવો મહેતાજીનો પ્રશ્ન તેમણે ઉડાવ્યો. તેઓ ઇંગ્રેજ અને સંસ્કૃતમાં વિદ્વાન્ છે તે વિષ્ણુદાસજીએ પોતાની પાછળ તેમને ચદુશંગના મહન્ત કરવા ધાર્યા છે તે તેને માટે સિદ્ધ કરવા ચિરંજીવશંગ ઉપર સાધુઓ જોડે મોકલ્યા છે.

“બુદ્ધિધનભાઈના ઘરમાં તેઓ કેવી રીતે રહ્યા તેની હકીકત સુવર્ણપુર ગયલા આપણા દૂતે મોકલી છે તે આ પત્રમાંથી જડશે. કુમુદ્ગ્હેન અતે તેમની બાબતમાં સુવર્ણપુરમાં લોકાપવાદ પ્રમાદધનભાઈએ અને કૃષ્ણકલિકાએ જ ચલાવ્યો હતો તે ત્યાં કોઈ માનતું નથી, અને બુદ્ધિધનભાઈ પોતાના દ્રવ્યની વ્યવસ્થા એવી રીતે કરવાના છે કે તેમાંથી એક અંશ એમના બાળક પુત્રને માટે રહે, એક અંશની ઉપજ સુવર્ણપુરમાં સંન્યાસીઓના અન્નસત્રમાં જાય અને તેમાંથી પોતાની ભિક્ષા તથા પરિવ્રજ્યાના ખર્ચનો નિર્વાહ થાય, બાકીનો એક અંશ અલકદિક્કિશોરીને મળે, અને બાકીનો એક અંશ પ્રમાદધનભાઈ જીવતા નીકળે તો તેમને મળે તે નીકળે તો તેમને અંશ અને બાકીનો એક બીજો અંશ કુમુદ્ગ્હેન જીવતાં નીકળે તો તે તેમને મળે. કુમુદ્ગ્હેન જીવતાં નીકળે તો એમના અને પ્રમાદભાઈના અંશની વ્યવસ્થા કંઈ ધર્મમાર્ગે કરવાની આપને સોંપવાની છે. તેમને સંન્યાસ લેવામાં માત્ર મહારાણા ભૂપસિંહે તેમને દીવેલા સોગન નડે છે.

“કુમુદ્ગ્હેનના રથમાંથી એક પોટકું ગુણસુંદરીબાની પાસે આવેલું છે તે મ્હારે જાતે જોવું બાકી છે. તેમાં તેમની પોતાની લખેલી કવિતાઓ ફેલાય છે પણ કોઈનું નામ તેમાં નથી. સુભદ્રાના મુખ આગળ માતાના બેટ આગળથી તેમનું, કે બીજી કોઈ એમના જ વયની અબળાનું, શરીર ચંદ્રાવલીને હાથ આવ્યું જણાય છે તે એ સાધ્વીએ તેનું નામ મધુરી પાડ્યું છે. મધુરી સુંદરગિરિ ઉપર ત્રણ ચાર દિવસથી પરિવ્રાજિકામહામાં છે, તેમના શરીર ઉપર માતાની સુંદરી છે પણ આપના જેવાની પુત્રીને ગોચ

અલંકાર પણ તેમણે અંગે રાખેલા છે. હાલમાં ચિરંજીવશૃંગ ઉપર વસન્ત-
ગુફામાં તેમને લેઈ કેટલીક સાધ્વીઓ રહેવા ગઈ છે ને સાધુઓ સાથે
તેની જોડની સૌમનસ્યગુફામાં નવીનચંદ્ર છે.

“મધુરીનો વિવાહ નવીનચંદ્ર સાથે થયેલો હતો અને તેમના લગ્ન પહેલાં
નવીનચંદ્ર ગૃહ છોડી નીકળી ગયેલા હતા, અને તે પછી મધુરીનું લગ્ન
બીજા પુરુષ સાથે થયું, પુરુષે મધુરીને બહુ દુઃખ દીધું તે મધુરીએ સુ-
ભદ્રામાં જળશયન કર્યું અને સંસાર ઉપર કંટાળી બીજી વાર બેટની માતાની
પેલી પાસે સમુદ્રમાં પણ શરીરનો ભોગ આપવા પ્રયત્ન કરતાં સાધુસ્ત્રીઓએ
તેમને બચાવ્યાં. હવે માતાપિતાને ઘેર જઈ તેમનાં અને સ્વામીની પાસે
જઈ તેનાં દુઃખનું સાધન ન થવું એવા વિચારથી અને નવીનચંદ્રનું દુઃખ
જોઈ ન શકાયથી આમ કર્યું ફેલાય છે. સાધુજનોએ આ દુઃખમાંથી તેમને
ઉદ્ધારવાને માટે પોતાને અશક્ત સમજી છેલી પણ તેમને બોધ અને આ-
શ્વાસન આપવા માટે નવીનચંદ્રનો સમાગમ કરાવેલો છે. તેમની પાસેથી
પોતાના સ્વામીના મૃત્યુના સમાચાર એમણે ગઈ કાલ જાણ્યા અને તે
પછી સાધ્વીનો ભેગ થયો છે. પરિવ્રાજિકામઠમાં કે ચંદ્રાવલી પાસે રહી
સત્સમાગમમાં અને પરમાત્માના ચિન્તનમાં બાંધીનું આયુષ્ય ગાળવું
એવો તેમનો વિચાર સાધ્વીઓમાં સંભળાયો છે.

“તેમના સ્વામીના મૃત્યુના સમાચાર નવીનચંદ્રે તેમને કહ્યા.
સુરગ્રામનાં વર્તમાનપત્રોમાં પ્રમાદભાઈના સમાચાર નવીનચંદ્રે વાંચેલા
જ હોવા જોઈએ. આ અને બીજી બધી વાતો ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ છે કે
નવીનચંદ્ર તે સરસ્વતીચંદ્ર અને મધુરી તે કુમુદજીવન જ. હવે આજ
ચંદ્રકાંતભાઈ કોને મળે છે ને શા સમાચાર ફેલાવે છે તેટલી, સોળે આના
નિશ્ચય થવાને, વાર છે.

“મહેતાજી અને શંકાપુરી નામના સાધુથી તેમ બીજાઓથી આ
સમાચાર મળેલા છે. શંકાપુરી ચદુશૃંગઉપર ગયેલો કોઈ નવો સાધુ છે તે તો
આ બેની ગમે તેવી વાતો કરે છે, પણ તે જાતે જ શુદ્ધ નથી અને હાલ
વિષ્ણુદાસજી યોગસ્થ છે તે તેમાંથી જગંશે એટલે આ સાધુનો મઠમાંથી
બહિષ્કાર કરશે એવું સર્વ સાધુઓ બોલે છે. એણે મધુરી ઉપર કુદૃષ્ટિ
કરી ફેલાય છે તે સાધ્વીઓએ મધુરીનું રક્ષણ કરેલું છે. આવા દુષ્ટ
મનુષ્યની કરેલી વાતોમાં વિશ્વાસ રજ કરવા જેવો નથી અને આપણાં
મનુષ્યોને એવી શંકા છે કે એ વેશધારી સાધુ હીરાલાલનો કોઈ બાંતમી-
દાર છે. તે સઉ જોવાશે, પણ એટલું સત્ય છે કે સર્વ સાધુજનો અને

સાધુજનો નવીનચંદ્રને પ્રજ્ઞ ગણે છે તે મધુરીને દુઃખી પણ અતિ પવિત્ર માને છે. તેમના આવા વિષયમાં નિર્ણય ક્વચિત જ ભુલ ભરેલા હોય છે અને કુતરાઓ શીઘ્રરને સુંધી ફહાડે તેવી જ ત્વરાથી વિષ્ણુદાસ-જીના સાધુજનો અપવિત્ર માણસને સુંધી ફહાડે છે.

“પ્રધાનજી, આપ જેવાનાં નેત્રમાં દીનતા આજ જ દેખું છું!”

વિદ્યા૦—સરદાર! પુત્રી જીવતી છે એટલું જ નહી પણ આવા સાધુ જનો પણ તેની પવિત્રતાને અભિનન્દે છે એ જાણી ધૈર્યનો ઉપકાર મહારા હૃદયમાં ઉભરાય છે તે આ દીનતાને આણે છે. બીજી પાસથી આવી પુત્રીને મહારા ઘરમાં સુખની આશા નથી તે સાધુનો લેખ અને ભિક્ષાનું અન્ન તે પ્રિય ગણે છે અને તેમ કરવાનો તેને વારો આવે છે તે માત્ર આપણા લોકના સંસારની વ્યવસ્થાને લીધે જ છે એ પ્રત્યક્ષ કરું છું ત્યારે કુમુદના અને આપણા દેશના વિચાર મહારા હૃદયને દીન કરી મુકે છે. એ પુત્રીનું સુખ મહારા હાથમાં છે, છતાં હું તેને તે આપી શકતો નથી તે માત્ર આપણા સંસારની માનુષી વ્યવસ્થાને લીધે!—એ અશક્તિ ધૈર્યે નથી આપી. ધૈર્યની કળાને લીધે મનુષ્યને માથે અનેક અનિવાર્ય દુઃખનાં વાદળ ફરે છે તેમાં આપણા લોકે લાયક કરીને આ વ્યવસ્થાને હુમાણની પેઠે ફેલાવી છે.

સર૦—વડીલની સચના આપ સ્વીકારશો તો દંહી અને દુધ બેમાં પગ રહેશે.

વિદ્યા૦—એવા ચોરિકાવિવાહનું, મહારી કુમુદ કે સરસ્વતીચંદ્ર બેમાંથી કોઈ અભિનન્દન નહી કરે. તેમનાં હૃદય એટલાથી તૃપ્ત થાય એમ હત તો સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદને ભગવી કન્થાઓ અને ભિક્ષાનાં અન્ન પ્રિય લાગત નહી. એવી ચોરી કરતાં તેમને આ સ્થિતિ વધારે પવિત્ર અને ઉત્કૃષ્ટ લાગી ન હત તો એમને હું પામર ગણત અને તેમને માટે શોક ન કરત તે વડીલનું વચન પાળવું જ ઉત્તમ ગણત.

સર૦—વડીલનું વચન હૃદયનું છે, કુમુદજીને ઉપરની તેમની પ્રીતિનું છે, અને મર્મનું નથી એવું હું માનું છું.

વિદ્યા૦—હું પણ એમ જ માનું છું. એમની પ્રીતિ બાળકને સુખી જેવાને ધમ્મે છે તે લોકના વ્યવહારશાસ્ત્રને જાળવી તેને જ તોડવાનો માર્ગ શોધે છે. મહારામાં એ જાળવવાની વૃત્તિ નથી, તોડવાની શક્તિ છે, અને સંતાનનાં સુખ લોકમાં અતિન્દિત ગણાય એવું જેવા ધમ્મું છે. આ ધમ્મજી વ્યર્થ છે તે તે સદ્ગુણ થાવ કે નિષ્કર્ણ થાવ તેની પરવા

કર્મા વિના મહારે મહારી શક્તિ અને વૃત્તિ પ્રમાણે વર્તવું પડશે—મને મહારો ધર્મ એવો લાગે છે. આવી મંહાટી વાંતમાં મહારે મામાજીથી જુદો મત રાખી તેમને કુપથ્ય લાગતે માર્ગે પ્રવર્તવું પડશે, અને વડીલની ઇચ્છામાં એ વાત સાચવવી ફીક લાગી છે તેને સ્થાને એક વાત સાચવી બીજીને પડતી મુકવી પડશે. એક પાસ આ કાર્યથી વડીલોનાં મનને આમ કલેશ થાય અને બીજી પાસ એ કાર્ય ન કર્યાથી પુત્રી પ્રતિ મહારો માનેલો ધર્મ ત્રુટે છે—એ વિચાર મને ગુંચવારામાં નાંખે છે ને દીન બનાવી મુકે છે.

સર૦—સુધારાના વમળમાં એવી અવસ્થાઓ વશે કે કવશે સર્વને અનુભવવી પડશે.

વિદ્યા૦—એ વમળનાં ખેંચાણ સહીને પણ ધારેલું કાર્ય ધર્મ ગણું છું માટે તે કર્યા વિના છુટકો નથી.

સર૦—પુત્રીને સાધુના લેખમાં જોઈ આપને આમ થાય તે સ્વાભાવિક છે.

વિદ્યા૦—છતાં મહારાજના ધર્મભવનની આજ્ઞાઓ જેવી તીવ્ર છે તેવી જ અનિવાર્ય છે. હીરાલાલે ધારેલો પુરાવો તે રંજુ કરશે તો કુમુંદની પ્રતિષ્ઠાને ચીથરે હાલ થતી જેવાનું ભય મને કંઈક કંમ્પાવે છે. ન્યાયાસનનો વેગ સામાન્ય મનુષ્યો અનુભવતાં તે આજ મહારે અનુભવવો પડશે.

સર૦—એ અનુભવથી આપને બહીવાનું કાંઈ કારણ નથી.

વિદ્યા૦—કારણ તો નીવડે જણાય. બાકી જે ધૈર્ય અને સહનશીલતા ન્યાયાસન પાસેના પક્ષકારોમાં હું ઇચ્છતો હતો તે રાખતાં કેટલો પ્રયાસ અને કલેશ પડે છે તેનો આજ મને જાત-અનુભવ પ્રથમ થાય છે.

સર૦—આપ જેવાને કલેશના અનુભવ થાય તેમાંથી પણ આપ જગતને કલ્યાણકારક દૃષ્ટાંત બતાવી શકશો.

વિદ્યા૦—આ અનુભવથી દુષ્ટ લોકની પણ હું દયા રાખતાં શીખીશ. આવા આવા ગુંચવારામાંથી મુક્ત થવાની શક્તિ ન મળતાં અને માર્ગ ન સમજતાં સામાન્ય બુદ્ધિનાં મનુષ્યો દુષ્ટ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થવાની લાલચને નિવારી નહીં શકતાં હોય ને દુષ્ટ થતાં હશે.

સર૦—એમ જ.

વિદ્યા૦—મહારી જે કહેતી થશે ને જે તમાશા લોકને જેવાનો રસ પડશે તેને માટે હું હવે રાજ્ય છું. બોલો, સરદારસિંહ ! નિર્ભય થઈને

તમારો ધર્મ કરજો ને રાજસેવામાં ને લોકસેવામાં પ્રવર્તતાં કોઈ જાતનું ભય કે પક્ષપાત ન રાખશો. ભીમભવનની દૃષ્ટિમાં તમે વજ્ર જેવા લાગો એવું કરજો.

સર૦—આપનાં બાળકની પવિત્રતા એવી છે કે અમારા દેહ અતિક્રોધાળ હોય તો પણ ગદાનું ભય રહે એમ નથી.

વિદ્વા૦—જે હો તે હો. એ ગદાની શક્તિમાં ન્યૂનતા આવે એવું કંઈ કરવું નહીં.

સર૦—યથાર્થ બોલો છો તે થશે. રત્નનગરીના મહારાજ અને અધિકારીઓ એવું જ ઇચ્છે છે.

વિદ્વા૦—હવે શી નવાણુની છે અને શું કરવા ધારેલું છે તેની ચોજનાઓ કહો.

સર૦—હાજી. એજન્સીમાં ધૂર્તલાલના પ્રતિનિધિરૂપે હીરાલાલે એવી આરજી કરેલી છે કે અર્થદાસના અપરાધનો ન્યાય ઈંગ્રેજ ન્યાયાસન પાસે થવો જોઈએ. તેના કારણમાં તેણે એવું બતાવેલું છે કે કુમુદજીને અને સરસ્વતીચંદ્રનો પ્રસંગ બુદ્ધિધનભાઈના ઘરમાં પડેલો તે આપના અને બુદ્ધિધનભાઈના જાણવામાં આવવા પછી અર્થદાસે કે બહારવટીયાઓએ સરસ્વતીચંદ્રનું ખુન આપ બેમાંથી કોઈના તરફની સૂચનાથી કરેલું હોવું જોઈએ, અને આપના રાજ્યમાં આ તપાસ ચાલે તો તે વાતનો શુદ્ધ નિષ્પક્ષપાત નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી. આ કારણને લીધે અર્થદાસનું ન્યાયાન્વેષણ આપણી પાસે ન ચલવવું અને બહારવટીયાઓનું સુવર્ણપુરમાં ન ચલવવું પણ એ સર્વેનું શોધન ઈંગ્રેજ અધિકારી પાસે ચલવવું એવી સૂચના એજન્સીમાંથી આપણા ઉપર અને સુવર્ણપુરના રાજ્ય ઉપર ગઈ છે તે બુદ્ધિધનભાઈએ આ વિષયમાં ઉત્તર આપતા પહેલાં આપનો અભિપ્રાય મંગાવ્યો છે. પ્રથમ પ્રશ્ન માત્ર કોની હદમાં કામ ચલાવવું એવો હતો તેને સ્થાને આ વધારે મોટો પ્રશ્ન હવે ઉભો થયો છે.

વિદ્વા૦—આવી તપાસ ત્યાં થાય તો કામના રૂપના સંભવાસંભવ તમને કેવા લાગે છે ?

સર૦—સરસ્વતીચંદ્રનું એક પોટકું બહારવટીયાના હાથમાં ગયલું તેમાં કુમુદજીનેના હાથની એક પત્રિકા છે તેમાં એમના હાથની કવિતા છે તે આપણે સરકારી અધિકારી પાસે રજુ કરવું કે ન કરવું તે એક પ્રશ્ન છે.

વિદ્વા૦—તેની પાસે કામ ચલવવું જ પ્રાપ્ત થાય તો તે રજુ કરવું એ

આપણો ધર્મ છે. આપણે સામાન્ય મનુષ્યો પેઠે આવી વાતો ન્યાયાસનથી ગુપ્ત રાખવાનું કામ નહીં કરીયે.

સર૦—એ પોટકું રજુ કરીયે ને પત્રિકા આપણી પાસે રાખીયે તો કાંઈ બાધ છે ? પરરાજ્યને આવા વિષયમાં આવી રીતે સાહાય્ય આપવાને આપણે કીયા ધર્મથી બંધાઈએ છીયે ?

વિદ્યા૦—ચક્રવર્તીભવનના ધર્મથી. સરદારસિંહ, એ પત્રિકામાં શું લખેલું છે ?

સર૦—કવિતા કહણુ છે ને જેવો અર્થ લેઈએ તેવો લેવાય એમ છે. આપને જેવી હોય તો આ રહી.

પત્રિકા લેતો લેતો વિદ્યાચતુર બોલ્યો: “જે હો તે હો—જે થાવ તે થાવ-પ્રતિષ્ઠા જાન તો જાન. સરદાર, આ પત્રિકા રજુ તો કરવી જ. કાંઈ ગુપ્ત ન રાખવું. વિદ્યાચતુર ન્યાયને પ્રિયતમ ગણે છે ને તેને માટે સર્વ વસ્તુનો ભોગ આપવા તત્પર છે.”

સર૦—આપ વાંચો તો ખરા.

વિદ્યાચતુર વાંચવા લાગ્યો.

“અવનિ પરથી નભ ચહ્યું વારે પડે જ પાછું ત્યાં ને ત્યાં !” વગેરે પંક્તિઓ આ પત્રિકામાં કુમુદના સુન્દર હસ્તાક્ષરથી સ્પષ્ટ લખેલી હતી. તે વાંચી રહી એ પત્રિકા હૃદય સાથે ચાંપી વિદ્યાચતુર આનંદગર્વથી બોલ્યો.

“સરદાર ! આપણી પવિત્ર કુમુદની આ પવિત્ર કવિતા અવશ્ય ઈંગ્રિજ ન્યાયાસન પાસે આપણે મુકીશું અને અગત્ય પડશે તો હું તેનો અર્થ સમજાવવાને જાતે ન્યાયાસન પાસે સાક્ષી થઈશ ! સરસ્વતીચંદ્રે બુદ્ધિધનભાઈનું ગૃહ કેવી પવિત્ર કુમુદની કેવી પવિત્ર-વાસનાની સૂચનાને બળે છોડ્યું તે આથી સ્પષ્ટ સમજાશે !”

સર૦—સત્ય છે. પણ એક વાર ખોટા આરોપ મુકનારને મુખેથી સર્વ દુષ્ટ આરોપ સાંભળવા પડે અને તે પછી તેના ઉત્તરમાં આ કામ લાગે. મહેં ધાર્યું છે કે સરસ્વતીચંદ્ર આયુષ્માન છે એટલું આપણે સંપૂર્ણ રીતે પ્રથમ સિદ્ધ કરી આપવું, અને તે આપણા જ રાજ્યમાં કરી આપવું—એટલે પછી એમના ખુનનો કે આપણા કે ઈંગ્રિજ ન્યાયાસનનો પ્રશ્ન નહીં રહે, અને કુમુદજીનેનું આમ કે તેમ નામ સરખું દેવાનો પ્રસંગ ઉભો નહીં

રહે, અને તે પછી કુમુદખેનના વિષયમાં વડીલની સૂચના સ્વીકારવી કે આપની કલ્પના સિદ્ધ કરવી કે અન્ય માર્ગ લેવો તેને માટે વિચાર કરવાને અને યથેચ્છ વર્તવાને પુષ્કળ અવકાશ રહેશે.

વિધા૦— જો તેમ થાય તો સર્વ વાંધા દૂર જાય ખરા. તમે તેમ કેવી રીતે કરવા ધારો છો ?

સર૦—“ નવીનચંદ્ર સરસ્વતીચંદ્ર જ નીવડે તો તેમણે અર્થદાસના આયુષ્યના રક્ષણને માટે અને કુમુદખેનની પ્રતિષ્ઠાને માટે પોતાનું નામ અને શરીર પ્રસિદ્ધ કરવું પડશે એવું તેમને કહેવાને મ્હં ચંદ્રકાંતભાઈને કહેલું છે તે તેમણે તે કહેવા સ્વીકાર્યું છે. તે પછી આપણે વચ્ચે પડવું ન પડે એવો માર્ગ છે. ચદુશંગના સાધુજનોનો પ્રથમ ન્યાય કરવાનો આપણે હાથમાં રાખેલો નથી, પણ એક આપણો અધિકારી ચદુશંગના મહાન્તની સાથે બેસે અને સાધુજનોનો ન્યાય એ બે જણ મળી કરે અને તે પછી આપની પાસે તે વિષયનો શુદ્ધતર ન્યાય—અપીલ—થાય એવી વ્યવસ્થા નાગરાજ મહારાજના સમયથી આપણે સ્વીકારી છે તે જ સાહેબની તેમાં સંમતિ છે. કોઈપણ સાધુજનોને આજ્ઞા કરી આ વિના બીજા ન્યાયાસન પાસે કોઈપણ પ્રસંગે કે પ્રકારે મોકલવાનો અધિકાર આપણે આપણા હાથમાં રાખેલો નથી. આ બે ન્યાયાસન પાસે જોતો પ્રાથમિક ન્યાય—‘પ્રાધર્મિકેસી કેસ’—થાય તેને તે પછી જ આપણે સરકારને સોંપી શકીએ છીએ. નવીનચંદ્ર પણ ચદુશંગના સાધુજનો છે અને આ વ્યવસ્થા તોડી તેમને સરકારમાં મોકલી શકીએ તેમ નથી, તે એજન્સીમાં આ કારણ વિદિત થશે એટલે તેમણે પણ એ જ માર્ગે ઉતર્યા વિના છુટકો નથી.

“ નવીનચંદ્ર ઉપર કોઈ આરોપ નથી. તેમનું તો માત્ર અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ કરવાનું છે. વિજયદાસજી અને શંકરશર્મા સાથે બેસી એમના અસ્તિત્વનો અને તે સંબંધી સર્વ વાતનો નિર્ણય કરશે તો બીજી કોઈ કથા કે કુથલી રહેવાની નથી. એ જ સરસ્વતીચંદ્ર છે, અને સાધુ થયા છે, એટલી વાતથી કુમુદખેનનું નામ દીધા વિના એમની પ્રતિષ્ઠાનું રક્ષણ છે. માટે આ વિના બીજું કોઈ કરવાનું નથી. અર્થદાસ અને ખહારવટીયાઓ સરસ્વતીચંદ્રના કે નવીનચંદ્રના જીવનના અપરાધી નથી એટલું સિદ્ધ કરવા આટલું બસ છે. અર્થદાસ પાસે આવેલી મહામૂલ્યવાળી મુદ્રાનો યોગ સરસ્વતીચંદ્ર વિના બીજાના નામથી મનાવો જોવો કઠણ છે તેવો જ સરસ્વતીચંદ્ર અને નવીનચંદ્ર એક જ પુરુષ છે તેટલું સિદ્ધ થયાથી એ યોગ માનવાનાં કારણમાં કોઈ ન્યૂનતા નહીં રહે.

“આપ આ વિષયમાં પ્રસિદ્ધ આજ્ઞાપત્ર-કુહાડો તેની સાથે જ સરસ્વતીચંદ્રનાં માતાપિતા અને દેશીપરદેશી પ્રતિષ્ઠિત મિત્રો એમનું અભિજ્ઞાન સિદ્ધ કરી સાક્ષી થવા સુંદરગિરિ ઉપર આવવા મુંબાઈથી નીકળી પડે એવી યોજના કરી રાખી છે. આપ તેમનું આતિથેય કરજો અને એવાં પ્રતિષ્ઠિત મનુષ્યો એક વાર સરસ્વતીચંદ્રને ઓળખી કુહાડી તે વિષયે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક આપણા આવા ન્યાયાસન પાસે ઉદ્ધાર કરશે તે પછી સરકારી અધિકારીઓને અને હીરાલાલ કે ધૂર્તલાલને બોલવાનો અક્ષર પણ નહીં રહે અને સરકારને આટલાથી સંતોષ ન વળે તો આ સર્વ ગૃહસ્થોને ભલે મુંબાઈની કોર્ટોમાં જ બીજીવાર પ્રતિજ્ઞા આપી પુછી લે.

“સુવર્ણપુર અને રત્નનગરી ઉપરથી તેમ કુમુદખેન ઉપરથી સર્વ વાદળાં આટલા રહેલા પ્રયોગથી ખસી જશે, અને આપના ગૃહસંસારની વ્યવસ્થા તે પછી આપને યોગ્ય લાગે તે માર્ગે ઉતારજો.”

સરદારસિંહ બોલી રહ્યો. થોડી વાર વિચારમાં પડી અંતે વિધાયતુર બોલ્યો.

“સરદારસિંહ ! તમે ઘણી દૂર અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ વાપરી આ યોજના કરી કુહાડી છે, રાજ્યને અને અન્ય સર્વને તે હિતકારક છે અને ચત્રાવર્તીભવનમાં પણ એ જ અતુકૂળ પડશે. તમે મહારાજને તે વિસ્તારથી સમજાવજો. મને તો હવે તમારે માત્ર એટલું જ કહેવાનું બાકી છે કે મહારું કુટુંબ તમને આ ન્યાયકાર્યમાં શી રીતે સાહાય્ય આપી શકે એમ છે અથવા મહારા કુટુંબની પોતાની વ્યવસ્થાને માટે મહારા સ્વમિત્રરૂપે તમે મને શી સૂચના કરો છો ?”

સર—એ તો ટુંકી વાર્તા છે. ગુણસુંદરીબાને અને સુન્દરબાને વડીલની સાથે આપે સુંદરગિરિ ઉપર મોકલવાં. કુસુમખેનને પણ સાથે જવું. તેઓ સર્વ પોતાની મનોવૃત્તિઓ પ્રમાણે ત્યાં જઈ પ્રયોગ કરશે, અને વડીલ સાથે હશે એટલે લોકમાં વાંધો પડે એવું કામ અથવા સાહસ નહીં થાય તેમ કોઈ શીઘ્રકાર્યનો પ્રસંગ ચુકી જવાય એવું પણ નહીં થાય. આપના મનનો સંકેત ચંદ્રકાંતભાઈને પત્રદ્વારા લખી જણાવજો તે તેને અનુસરી સરસ્વતીચંદ્ર જોડે વાત કરવાની સૂચના લખજો. મિસ્ત્ર ફોરોરાને પણ જુદાં મોકલજો તે તેમને આપની મનોવૃત્તિ જણાવી ગુપ્ત રાખવા કહેજો, તે પ્રસંગ પ્રમાણે ગુણસુંદરીબા સાથે અને કુમુદખેન તથા કુસુમખેન સાથે તેમ ચંદ્રકાંત સાથે જુલાસો

રાખવાનું અને વાત કરવાનું સચવજો. આટલી વ્યવસ્થા તરત રચશે તો પછી આપે ત્યાં આવવાની કે જતે ખીજ ચિંતા કરવાની કાંઈ અગત્ય નથી. આપ જેવા સુસ્ત અને પવિત્ર છો તેવી જ આપની પાસે પવિત્ર, સુસ્ત અને ચંતુર પરિવારની સંપત્તિ છે માટે સુસ્થ રહી શકો એવું ભાગ્યપણ આપને અનુસરે છે અને અનુસરશે.”

વિદ્યા—તમારી ખુદ્દિ બહુ ઉપયોગી અને ક્ષેમકારક માર્ગ ધણી ત્વરાથી જોઈ શકે છે. તમે પણ રત્નનગરીનું રત્ન જ છો.

સર—મહારાજની અને આપની સાત્વિક દૃષ્ટિ અને પ્રીતિ છે તો આપના સર્વ અધિકારીઓ આપ મહારત્નોની આશપાશ રત્નકલિદાઓ પેટે રૂઢેવા યોગ્ય થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આપનો વધારે અવકાશ રોકવા જેવું હવે કાંઈ કામ બાકી જણાતું નથી.

વિદ્યા—ના. તમે નીરાંતે હવે જાત્ર અને સ્વકાર્યમાં યોગ્ય લાગે તે કરો.

સરદારસિંહ ગયો.

પ્રકરણ ૪૨

મિત્રના મર્મપ્રહાર.

સુહૃદર્થમીહિતમજિહ્વાધિયાં

પ્રકૃતેવિરાજતિ વિરુદ્ધમપિ ॥ માઘ.

ગ્યાલીની વાણીને જગૃત યોગમાં પ્રત્યક્ષ કરી સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ સૌમનસ્યશુદ્ધાના વર્ણુવેલા ઝોટલા ઉપર કેટલીક ઘડીઓ સુધી આનંદયોગની નિદ્રામાં હાલ્યા ચાલ્યા વિના જોસી રહ્યાં. અન્તે પાછલી રાત્રે કુમુદ જાગી એ ખંડના વચલા ભાગમાં જાતે સુઈ ગઈ અને

સરસ્વતીચંદ્ર ઝોટલા ઉપર પોતાના હાથનું ઉશીકું કરી સુઈ ગયો. પ્રાતઃકાળમાં જાગેલી ઉડી કુમુદ સરસ્વતીચંદ્રની પાસે ઉભી રહી તેને જગાડવા ઇચ્છતી ફાંટવા લાગી.

“ સરસ્વતીચંદ્ર, પ્રાતઃકાળ થયો, ઉઠો. ”

એ ન જ ઉઠ્યો. કુમુદે તેને કપાળે હાથ મુક્યો ને મુખેથી બોલી ઉઠાડવા જાય છે તે પહેલાં હાથના સ્પર્શથી પુરુષ જાગી ઉઠ્યો તેની સાથે કુમુદે હાથ લેઈ લીધો.

“ મને સ્વપ્નમાં મહારી જનની દેખાઈ. મહારે કપાળે હાથ મુકી કંઈ કહેવા જતી હતી એટલામાં હું જાગ્યો. ”

કુમુદ કંઈ સ્મિત કરતી કરતી બોલી: “ આપની સાથે આપનાં જનનીના પણ કંઈક ધર્મ કેટલાક વિષયમાં મહારે પાળવા, અને આપને જનનીની ખોટ પડેલી મને દેખાઈ છે તે મહારે પુરવી, એવો અભિલાષ કાલ રાત્રે જ મને થયો હતો. આપને કપાળે મહેં મુકેલા મહારા હાથને આપે આપનાં જનનીનો હાથ સ્વપ્નમાં જાણ્યો તે મહારા અભિલાષને બહુ શુભ શકુન થયા. હવે ચંદ્રકાંતભાઈની પાસે વસી આપને આપનું—આપણું—કુટુંબ બહુધા સાંભરવાનું. ”

સર૦—એથી કુટુંબ ગમે તો વધારે સાંભરશે ને ગમે તો તે જોટલું સાંભરે છે તે સર્વ ભુલાશે. મને લાગે છે કે આનંદક કરી લેઈ હું તેના સામો જાઉં.

કુમુદ૦— અવશ્ય પધારો.

સરસ્વતીચંદ્ર બોલવા જાય છે એટલામાં ખહાર કંઈ સ્વર સંભળાયો અને એટલા ખહાર દૃષ્ટિ કરી જુવે છે તો ગુફાઓની વચ્ચેના ઝરાઓની પાળો પર થઈને બે ત્રણ સાધુઓની વચ્ચેમાં ચાલતો ચંદ્રકાંત આવતો દૃષ્ટિએ પડ્યો.

“ કુમુદસુંદરી ! ચંદ્રકાંત આવે ! ” સરસ્વતીચંદ્રે આનંદનો ઉદ્ગાર કર્યો.

“ આપ મોડા થયા ને એમની પ્રીતિએ એમના પગને ઉતાવળા ઉપાડ્યા. આજા હોય તો હું હવે સાધ્વીઓમાં જઈને બેસું ને આપ તરત એમના સામા જાવ. મહારું નામ બધાનાં દેખતાં દેશો નહી ને એકાંતમાં તેમને યથેચ્છ કહેજો. ”

કુમુદ ગઈ ને સરસ્વતીચંદ્ર નીચે ઉતર્યો ત્યાં ગર્જનાઓ થતી હતી—“ નન્દકો નન્દન એક આનન્દ દેત હય ! ” આ ગર્જનાઓ પોતાની ગુફામાંથી નીકળતી હતી અને ખહારથી પ્રત્યુત્તરમાં પણ એવી જ ગર્જનાઓ આવતી હતી. પોતાની સાથના સાધુઓને લેઈ સરસ્વતીચંદ્ર ગુફાખહાર નીકળ્યો ને ચંદ્રકાંતની સામે વાળ્યો. બે મિત્રોના ચરણ વેગથી સામાસામી ધસવા લાગ્યા, બે પાસની વધતી અને પ્રતિધ્વનિ પામતી ગર્જનાઓ વચ્ચે અને સાધુઓ અને ગુફાઓ વચ્ચે મિત્રોના છવ માત્ર એક બીજા ઉપર દૃષ્ટિપ જ થઈ ગયા અને ક્રિયા માત્ર ચરણરૂપ જ થઈ ગઈ. જોતા જોતામાં બે જણ પાસે

આવ્યા, પરસ્પર ભેટવા માટે ઉછળી પડ્યા અને સરસ્વતીચંદ્ર એ ભેટ સ્વીકારે ત્યાર પહેલાં વીજળીની ત્વરાથી ચંદ્રકાંત સરસ્વતીચંદ્રની કોટે વળગી પડ્યો અને એની આંખોમાંની આંસુની ધારાઓ મિત્રના ખભાને નહવરાવી અંચળાને ભીનો કરી તેમાંથી ગેરના નીગાળા ઉતારવા લાગી.

“ Is it you, my dearest, whom I see in this plight ? સરસ્વતીચંદ્ર ! સરસ્વતીચંદ્ર ! આ શું ? છેક આમ જ ? ” ચંદ્રકાંત તેને ભેટીને ગાળુ ઉઠ્યો, છુટો પડી સામો ઉભો રહી, ખોલ્યા વિના, મુખથી કે કંઈથી નહીં પણ નેત્રથી, નિર્ભર રોવા લાગ્યો, ને એનું મુખ અતિ રંક થઈ ગયું ને પોતાની સાથેના ખાવાને ફૂલેલા લાગ્યું.

“ બાવાજી, આ જ મહારો મિત્ર ! આ અંચળાથી ઠંકાયો ન રહ્યો. આ હૃદયથી સંતાયો ન રહ્યો. સરસ્વતીચંદ્ર ! આ શું ? ”

સરસ્વતીચંદ્રની આંખોમાં પણ પાણી ભરાયું હતું અને કણ્ઠ ગદ્ગદ થઈ ગયો હતો.

“ ચંદ્રકાંત, આ સાધુજનોની કૃપાએ મને નવો દેહ આપ્યો છે ને મહારા અંતરાત્માને નવો જન્મ અને નવો સંગ આપ્યો છે. તેની વાતો કરવાને ઘણો અવકાશ મળશે. આ સાધુજનો આપણા લોકમાં ઉરતા કરતા ખાવાઓ જેવા નથી, પણ જે ઋષિલોક આ દેશની સંપત્તિને કાળે વસતા હતા, જે ઉદાર બૌદ્ધો આર્ય દેશના ઉપદેશના મેધને વર્ષાવવા આ દેશની ચારે પાસના દેશોમાં પરિવ્રજ્યા કરતા હતા, જે લોકના ઉચ્ચગ્રાહ ભવભૂતિ જેવાઓના ગ્રંથોમાં આપણે પાઠશાળામાં વાંચ્યા હતા—તે મહાત્માઓના વિચાર અને આચારના કલ્યાણ અંશ આ સાધુજનોમાં અખંડ જ્યોતથી હજી દીપ્યમાન છે ! એ સાધુજનોમાં આવી હું પરમ ભાગ્યશાળી થયો છું અને મહારા ઉપર જે પ્રીતિ કે શ્રદ્ધા તારા હૃદયમાં છે તે સર્વને સાકાર કરી આ સાધુજનોનો સકાર કરી લે. પછી આપણી વાતોનો અવકાશ એ જ સાધુજનોની કૃપાથી અનેકધા પામીશું.”

ચંદ્રકાંત સાધુજનોના સામો કરી ઉભો અને પ્રણામ કરી ફૂલેલા લાગ્યો: “ સાધુજનો, આ મિત્રરત્ન ઉપર મહારો પક્ષપાત છે ને એનો આપના ઉપર પક્ષપાત છે, માટે એના ઉપરની પ્રીતિથી અને શ્રદ્ધાથી હું ચંદ્રકાંત આપ સર્વને પ્રથમ પ્રણામ કરું છું, અને તે પછી આપનો ઉપકાર માનું છું—કારણ આ મહારું અને અનેક સજ્જનોનું રત્ન શોધવાનો

મહારો પ્રયત્ન આપની કૃપાથી સફળ થયો છે. મુંબઈના વિદ્વન્મંડળનું આ રત્ન મુંબાઈમાંથી જોવાયું તેને આપે આવી પ્રીતિથી અને પ્રયત્નથી જાળવી રાખ્યું તેને માટે અનેક હૃદયો આપને માટે ઉપકારથી દ્રવશે !”

રાધેદાસ આગળ આવી બોલ્યો; “આ રત્નની પ્રાપ્તિથી સાધુજનો ખેતાનો ઉત્કર્ષ માને છે અને તમે પણ તમારો ઉત્કર્ષ માનો છો—એ રત્નને પૂર્વાશ્રમમાં તમારા જેવાએ સંસ્કારેલું છે અને અમે તો માત્ર તેના આહુક થયા છીએ. ચંદ્રકાંતજી, અમે સાધુજનો સંસારની વ્યવસ્થાના ભોમીયા નથી, પણ આપના સન્નિધિ જેવા સાધુજનો જે સંસારમાંથી આવે છે તે સંસાર પણ ઉત્કૃષ્ટ જ હોવો જોઈએ એવું માની આપનો સત્કાર યથાશક્તિ યથામતિ કરીશું. તે સ્વીકારવાની કૃપા કરજો.”

સરસ્વતીચંદ્ર ચંદ્રકાંતનો હાથ લેઈ બોલ્યો; “ચંદ્રકાંત, આ સાધુજન રાધેદાસે જંગલમાં અંધકારમાં શબ્દવત્ હું પડ્યો હતો ત્યાંથી આ શરીરને સાચવી આણેલું છે. આ એમની જોડે સાધુદમ્પતીઓના મઠના ઉપરી જ્ઞાનભારતી છે—તેમને મનુષ્યોનાં સ્થૂલ સૂક્ષ્મ રસશાસ્ત્રમાં, દમ્પતીઓના ધર્મશાસ્ત્રમાં, અને જ્ઞાનમાં, અતિશય નિપુણતા અને અનુભવ છે. તેમની જોડે આ અમારા સુન્દરદાસજી અનેક પ્રાચીન કલાઓના વેત્તા છે. આ સુન્દરદાસજી ભક્તિરહસ્યના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના ભંડાર છે, અને આ માયાપુરી લોકસંગ્રહના શાસ્ત્રની વ્યવસ્થાઓમાં પ્રવીણ છે ને સંગીતકલા પણ સુન્દર જાણે છે. ચંદ્રકાંતનાં આ સર્વ રત્ન છે. My dear Chandrakanta, there is nothing in or among these learned saints that is low or vulgar. The very air they breathe is impregnated with the sweet and solemn fragrance of their holy and ennobling souls. Their mode of living is simple and yet refined, and their minds are cultured, to an extent of which none on our Indian plains has any idea or even a dream. Not you but your heart will love and revere them as you are allowed the rare privilege of living among them, and unhappy and repentant will be the man that thinks of marring the picture of innocence, sweetness, and sanctity of life which thrives on these hills and is ever kept warm by the high and

unheard-of attainments of these modest and simple-looking anchorites."

ચંદ્રકાંત—You may rest assured that my fortnight's residence with that noble lady—your once mother-in-law—whom you have so cruelly wronged, has taught me at least this one thing, *viz.*, not to disturb pictures of peace and innocence such as I found there or may find here as you say. After the hard lesson which your conduct has taught to the world, it scarcely remains for poor Chandrâkanta to follow your tuition in the rare art of making happy people unhappy—that is, the art in which you have excelled as an expert of such superior eminence and unrivalled fame.

સરસ્વતીચંદ્રે ઉત્તર દીધો નહી. માત્ર નીચું જોઈ ચંદ્રકાંતને આંગળીએ વળગાડી પોતાની ગુફા ભણી ચાલ્યો અને સાધુઓ પાછળ પાછળ ચાલ્યા. આ બે જણની અને સાધુઓની વચ્ચેનું અંતર આમની દે તેમની ઇચ્છાથી વધ્યું તે જોઈ સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો—ચાલતા ગયા ને વાતો કરતા ગયા.

“ચંદ્રકાંત, તું સત્ય બોલે તેમાં હું ના કેવી રીતે કહેવાનો હતો? મ્હં ઘણાક જીવને દુઃખી કર્યા—ત્યારે પણ અંહી સુધી ધંધો છોડી, ગંગા-ભાભીને ઘેર એકલાં મુકી, મ્હારે માટે આશરું પહોંચું.”

ચંદ્ર૦—હાસ્તો. સ્વજનને દુઃખી કરી દમવાની આપની કળાની આ તો એક ન્હાનામાં ન્હાની ને થોડામાં થોડી ખુબી છે.

સર૦—ગંગાભાભી ખુશીમાં છે ?

ચંદ્ર૦—તેમને મળો તો માલમ પડે.

સર૦—તેમને મ્હારે માટે બહુ લાગ્યું હશે.

ચંદ્ર૦—તે તમે ક્યાં ગાંધો એવા છો ?

સર૦—કહે તો ખરો.

ચંદ્ર૦—એ તો મુવાં હશે કે જીવતાં હશે.

સર૦—શું આમ બોલે છે ? તું ઘણું કઠણ બોલનારો છે તે હું એવો ને એવો રહ્યો.

ચંદ્ર૦—તમે કહોછો કે આ સાધુલોક બોલવામાં તેમ ચાલવામાં બેમાં મધુર છે. મને મધુર બોલતાં નથી આવડતું પણ મહારી ચાલ હજી સુધી કોઈને કડવી નથી થઈ પડી. આપ મધુર બોલવાની કળા જેવી ઉત્તમ રીતે જાણો છો તેવી જ કડવી ચાલ કેમ ચાલવી તે પણ જાણો છો. આપના જેવી આવી બેવડી સમૃદ્ધિ મહારી પાસે નથી.—

સર૦—પિતાજી સુખી છે ?

ચંદ્ર૦—“હૈં ! તેમની ચિન્તા પડે છે ? પણ તે તમારે પુછવાનો કંઈ શો ?

“ સુખી તે તો તમારે શું ?

“ દુઃખી તે તો તમારે શું ?

“ વર્તમાનપત્રો કોઈ દિવસ આ સુન્દર દેશમાં વાંચવા મળે છે ? ”

સર૦—કોઈ દિવસ.

ચંદ્ર૦—ત્યારે તેમાં જ વાંચજેને કે આપનાં પરાક્રમનાં વાવેલાં ખીજ કેવાં ઉગી નીકળ્યાં છે તે જણાય.

સર૦—મહારા હૃદયને જાણનાર ચંદ્રકાંત હસવું આવે એવું બોલે છે.

ચંદ્ર૦—તમને હસવું આવ્યું ને ન મહજો ક્રોધ કે ન લાગ્યું દુઃખ ત્યારે ગમે તો તમારું હૃદય જાણવાનું હું ભુલી ગયો છું, ને ગમે તો તમારું હૃદય અંહીની સાધુતાના પૌષ્ટિક પવનથી વધારે કઠણ થયું છે તે હતું તેવું નથી ને હું ઝોળખી શકતો નથી. બાકી તમારા વિના ખીજાં ધણાંકનાં હૃદયને તો હું જાણું છું. કોના કોના કાળજમાં કેવી કેવી લાતો આપના શાણપણે મારી છે તે હું સારી રીતે જાણું છું. ને તમારા પોતાના હૃદયનું પોત તો હવે જેવું પ્રકટે તે ખરું.

સર૦—ત્હારું કટુ પણ સત્ય ભાષણ મહારાં કર્મના પાપઅંશનું વિપ ઉતારી દે છે ને એ સર્વ સાંભળવાથી હું બહુ તૃપ્ત થાઉં છું. કુમુદસુન્દરીના શબ્દોમાં પણ એવી કટુતા હોત તો હું હજી વધારે ભાગ્યશાળી થાત.

ચંદ્ર૦— સુપ ! તમારા દુષ્કર્મનો ભોગ થઈ નાળમાંથી કપાઈ કહોઈ જઈ દુખી મરેલા એ દુઃખી કમળનું નામ તમારી જીભ ઉપર આવવું ઘટતું નથી.

સર૦—ચંદ્રકાન્ત ! એ પણ સત્ય જ કહ્યું. પણ મહારા ત્હારા ભાગ્યથી એ જીવ જીવે છે ને આ સુન્દરગિરિની સાધ્વીઓએ, એ કમળ કરમાતું હતું તેને સ્થાને, પોતાની સાધુતાથી એને પાછું પ્રદ્રવ્ય કરવા માંડ્યું છે.

ચન્દ્ર૦—શું સ્ત્રીલોકનું એ રત્ન હવે છે ? સરસ્વતીચંદ્ર ! મને એમનાં પુણ્ય દર્શન તરત કરાવ કે તારા જેવા કૂર હૃદયવાળા મિત્રનો મિત્ર હોવાને માટે હું તેમની ક્ષમા માગું. અને એમનાં માતાપિતાને વધામણી મોકલી તેમનાં નિરાશ અંતઃકરણમાં આશાના વૃક્ષને રોપું.

સર૦—હું તને તેમનું દર્શન અવશ્ય કરાવીશ. તેમની પણ એવી જ ઇચ્છા છે. માત્ર તને સૂચવવાનું એટલું કે એમની સાથે એકાંતમાં વાત કરી એમની અનુમતિ લીધા વિના એમનું કે એમના કુટુંબનું નામ આ સાધુજનોમાં પ્રકટ ન કરવું અને એમના અસ્તિત્વની વાત તો ટાળીને પણ એ અનુમતિ વિના કહેવી નહીં. એમને સાધુજનો “મધુરીમૈયા”ને નામે ઓળખે છે.

ચન્દ્ર૦—અવશ્ય સાધુજનો સુર છે ખરા કે મધુર હોવને આવું મધુર નામ આપે છે, અને હું પણ એવા હોવને સંબંધે કંઈ પણ વાત એમને પુછ્યા વિના નહીં કરું. બાકી તમારું નામ પાડવામાં તો સાધુજનો ભુલ્યા છે ને તમને તો મહેં જાણી જોઈ વગર પુછ્યે પ્રકટ કરી દીધા છે.

સર૦—મહારું નામ મહેં પાણું છે—સાધુજનોએ નથી પાણું.

ચન્દ્ર૦—લાગે છે. આપની જ ચતુરતા લાગે છે.

સર૦—આ કન્યા પહેરીને હું કેવો દેખાઉં છું તે મહેં જાતે જોયું નથી—પણ આ નીચે પાણીમાં પ્રતિબિમ્બ જોઉં છું તેમાં તો તું કહે છે એવું હીન ભાગ્ય નથી દેખાતું.

ચન્દ્ર૦—શું કરવા દેખાય ? એ પ્રતિબિમ્બ તો તમારા હૃદયમાં જુવો, અમારા જેવાંનાં અને તમારો પિતૌના અને કુમુદસુન્દરીના હૃદયમાં જુવો—પછી કહો કે તમારા આ અંચળાનો રંગ તે તે એ સર્વેનાં હૃદયનાં મર્મસ્થાનને ચીરી તેમાંથી કહાડેલી લોહીની ધારાઓનો જ રંગ નથી ?

સર૦—કુમુદસુન્દરીએ પોતે પણ આવી જ કન્યા ધારી છે.

ચન્દ્ર૦—તે યોગ્ય જ કંઈ છે—જે ચિતા ઉપર તમે શબ થઈને પડ્યા છો તેના ઉપર એ તમારી જોડે જ જીવતાં બળવા માંડે છે ! સરસ્વતીચંદ્ર ! તમારું હૃદય શાનું ઘડેલું છે ? મને એ દુઃખી હોવની પાસે સત્વર લેઈ જવ.

ચન્દ્રદાન્તની આંખોમાંથી આંસુ બહ્યાં કરતાં હતાં ને તેને દહોવાની પરવા એણે કરી નહીં.

સરસ્વતીચંદ્ર એને લેઈને વસન્તગુફા ભણી ચાલ્યો, અને એક સાધુને આગળ સમાચાર કહેવા મોકલ્યો. ત્યાં જતા સુધી કોઈ ખોલ્યું નહીં. સર્વ કલાંત ગંભીર બની, સૂર્યને ઢાંકી દેઈ આકાશમાં એકલા ચાલતાં જળ વગર પણ કાળાં દુકાળનાં વાદળાં પેઠે, ચાલતા હતાં. થોડી વારમાં ગુફાનું દાર આવ્યું. ત્યાં જતાં પહેલાં ધીમે રહીને સરસ્વતીચંદ્રે ચંદ્રકાંતના કાનમાં કહ્યું: “ સર્વ આપણી વાટ જોઈ સામાં આવે છે; ભુલથી એમનું નામ દેશો નહીં. મધુરીમૈયા કહેજો. સઉની વચ્ચેવચ્ચ એ ઉભાં છે ને સઉથી જુદાં પડે છે તે જોળખી કહાડજો.”

“ બેસો, બેસો, તમે શું કહેતા હતા ? ” એવું કહેવા જતો જતો ચંદ્રકાંત અટક્યો ને ઉત્તર દીધા વિના સરસ્વતીચંદ્ર ઉપર માત્ર કંડવી દૃષ્ટિ કરી આગળ ચાલવા લાગ્યો.

પણ વારમાં સ્ત્રીમંડળ પ્રત્યક્ષ થઈ પાસે આવ્યું. સાધુઓ પાછળ ખમચ્યા અને ઉભા રહ્યા ને ગળ્યા: “ નન્દકો નન્દન એક આનન્દ દેત હય ! મધુરીમૈયાકો જય ! ”

“ મધુરીમૈયા ” નો જય પોકારાયો સાંભળીને હર્ષથી, અને એની ભગવી કન્યા જોઈ દુઃખથી, ચંદ્રકાંતનાં આંસુ વધ્યાં. વાલકેશ્વર ઉપર સરસ્વતીચંદ્રના બંગલામાં જોયેલી કુમુદસુન્દરીની મહોટી છબી પોતાના સામી જીવતી થઈ ઉભી લાગી ને તેની સુન્દરતા, મધુરતા, અને દીનતાના સંસ્કાર એના હૃદયને, વંટોળીયો વહાણના રહડને ઉછાળે તેમ, ઉછાળવા લાગ્યા. સઉ છેક પાસે પાસે આવ્યાં ત્યાં સરસ્વતીચંદ્ર આગળ વધી ખોલ્યો:

“ મધુરી ! આ મહારા પરમ મિત્ર ચંદ્રકાંત ! ”

કુમુદ—ચંદ્રકાન્તભાઈ, સુખી છો ?

ચંદ્રકાંત રોષપૂર્વક—તેનાથી ઉત્તર દેવાયો નહીં—એ કુમુદસુન્દરીને પગે પડ્યો ને એની પૃથ્વી પર પડેલી પાધડી સરસ્વતીચંદ્રે ઉચકી લીધી.

“ કુ...સુ...મધુરીમૈયા ! મહારા કઠણ હૃદયના મિત્રના અતિદુષ્ટ અપરાધની ક્ષમા કરજો. એણે તો તે નહીં માગી હોય—પણ એને માટે હું ક્ષમા માગું છું ! અમે તમારો અસહ્ય અપરાધ કર્યો છે ને પેટમાં ઉતરેલાં વિષ રગેરગમાં ચરવા માંડ્યાં છે ! ”

પોતાનાં નેત્રનાં આંસુની અવગણના કરી કુમુદસુન્દરીયે ચંદ્રકાંતના શરીરને ઊંચું કરવા માંડ્યું, અને એના કામળ હાથમાં તેમ કરવાની અશક્તિ પ્રત્યક્ષ કરતો ચંદ્રકાંત એને વધારે પ્રયત્ન કરાવવા વિના જતો જ ઉભો થયો ને પોતાનો રુમાલ આંખે દેરી ખોલતો ખોલતો ઉભો.

“ મધુરીમયા ! તમે ક્ષમા કરજો ! મહારા મિત્રે કરેલો અપરાધ આ ઉપરના આકાશ પેદે હદ વિનાનો છે અને મીઠા જાણેલા એના હૃદયમાં સાગર જેવી ખારાશ જ ઉંડી ભરાઈ છે અને સર્વ પાસ ઉભરાઈ છે તેને મીઠી કરવા હું કેવળ અશક્ત નીવડ્યો.”

આંસુ લહોઈ કુમુદસુંદરી ખેલી.

“ ચંદ્રકાંત ! આપનું આ રત્ન સાધુજનોની સત્પરીક્ષામાં પણ રત્ન જ નીવડ્યું છે ને તેમનાં પુણ્યે તેને નવા સંસ્કાર અને નવા ઓપ આપ્યા છે તે આપ ધીમે ધીમે પ્રત્યક્ષ કરશો. એમના અત્યંત દુઃખી જીવને મહાપ્રયાસે સાધુજનોએ અને મહેલગભગ શાંત કર્યો છે. ને બાકી રહ્યું છે તે આપ કરી શકશો. મહારું રંક અનાથ હૃદય એમણે અતિ ઉદારતાથી સ્વસ્થ અને સનાથ કર્યું છે. માટે હવે એ એમના નિર્મળ થયેલા હૃદયસરોવરને ડહોળી તેમાંની મહાપ્રયાસે નીચે ગયેલી માટીને પાછી ઉપર આણશો નહી. ઈશ્વરકૃપા છે તો આપ, સાધુજનો, અને હું સર્વ મળી અવકાશે સારું જ પરિણામ આણીશું.”

પ્રકરણ ૪૩.

ન્યાયાધિકારીનાં આસાપત્ર.

સ્વતીચંદ્ર અને ચંદ્રકાંતે આખો દિવસ સૌમનસ્ય ગુફાને ઉપલે માળે ગાળ્યો. કુમુદ તેમાં આવતી જતી ભાગ લેતી હતી અને ઘડી ખેસી પાછી જતી હતી. કંઈ વાત ગુપ્ત રાખ્યા વિના સરસ્વતીચંદ્રે પોતાનો અને કુમુદસુંદરીનો સર્વ ઇતિહાસ ચંદ્રકાંતની પાસે અથથી ઇતિ સુધી વિદિત કરી દીધો. ગુપ્ત કથા જેમ જેમ પ્રકટ થતી ગઈ તેમ તેમ ચંદ્રકાંતે ખેદ, આશ્ચર્ય, આનંદ, અને ગુન્યવારાઓને વારા ફરતી અનુભવ્યાં અને પ્રાતઃકાળે દર્શાવેલી મનોવૃત્તિઓને સ્થાને કંઈક અપૂર્વ તરંગોમાં મહુલો.

“ ત્યારે તમે જે જાણે મળી આ સ્થાનમાં આવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી, અને તમે જે કરો અને જગતને તમારે માટે જે માનવા ન માનવા જેવું લાગે તેને માટે ગાળો ખાવાનું મહારે માથે નાંખ્યું ! વાહ વાહ ! ભોળાં દેખાતાં કુમુદસુંદરીએ પણ હીક જ તાલ રચ્યો ! ”

ચંદ્રકાંત આ ખોલતો હતો તે કાળે કુમુદ વસન્તગુફામાંથી આવી એની પાછળ ઉભી હતી. એના પગનો ઘસારો લાગતાં ચંદ્રકાંતે પાછું જોયું અને ચમકી ઉભો થયો.

“ આવો, બેસો, ” ચંદ્રકાંત બોલ્યો. કુમુદ એક પાસ બેઠી. ચંદ્રકાંત પણ બેઠો.

“ ચંદ્રકાંતભાઈ, નીચે કોઈ આવેલા છે ને આપને બેને મળવા ઇચ્છેછે. ” કુમુદે સમાચાર કહ્યા.

“ અમને બેને ! ” સરસ્વતીચંદ્ર કંઈ ચમક્યા બોલ્યો.

“ હાજી, ” કુમુદ બોલી. બે જણ ઉતરી નીચે ગયા. ઝોટલા ઉપર કુમુદ એકલી તેમને પાછાં આવવાની વાટ જોતી બેઠી. ખહાર દૃષ્ટિ કરવાની વૃત્તિ થઈ ને અટકી.

સરસ્વતીચંદ્ર અને ચંદ્રકાંત નીચે ગયા તો ભોંયતળીયે સાધુઓ ઉભા હતા ને ગુફા ખહાર ઉભેલા એક સ્વાર સાથે વાતો કરતા હતા. એ સ્વાર પોતાનો ઘોડો આ ગુફાઓની ખહારના ભાગમાં એક થાંભલે બાંધી આવ્યો હતો. એને શરીરે, ઈંગ્રેજી પોલીસના સ્વારના જેવો “ ડ્રેસ ” હતો ને પગે ઘોડાને પાછળથી મારવાની “ સ્પર્સ ”—એડીયો—વાળાં ઢીંચણ સુધીનાં “ બૂટ ” હતાં. ચંદ્રકાંતને દેખી એણે સલામ કરી અને સરસ્વતીચંદ્ર ભણી જોઈ બોલ્યો. “ જોગીરાજ, સાધુ નવીનચંદ્ર તે આપ ? ”

સર—હા. હું જ.

સ્વાર—ચંદ્રકાંતજી, નવીનચંદ્રજી, આ જ ?

ચંદ્ર—એ જાતે કહે છે પછી શું પુછોછો ?

સ્વાર—નવીનચંદ્ર મહારાજ, અમારા ન્યાયાધીશે મોકલેલું આ આ-મંત્રણ-આજ્ઞાપત્ર લ્યો અને તેની નકલ ઉપર આ કલમ અને શાહી વડે આપની સહી કરી આપો. ચંદ્રકાંતજી, આ આપના ઉપરનું આજ્ઞાપત્ર બે જણે પોત પોતાનાં આજ્ઞાપત્ર વાંચ્યાં, પળવાર એક બીજા સામે જોઈ રહ્યા, અને અંતે સહીઓ કરી નકલો પાછી આપી.

સ્વારે બીજા સાધુઓનાં નામ પુછી લખી લીધાં ને એકદમ પાછો ગયો.

રાધે—જી મહારાજ, આ શું છે ?

સર—ચંદ્રકાંત, આ વાંચી બતાવ.

ચંદ્રકાંતે વાંચવા જેવા ભાગ વાંચી બતાવ્યા

“ ચૈત્રવદ ૧૦ ને રોજ શ્રી યદુનન્દનના આશ્રમમાં મહારાજ શ્રી મ-ણિરાજની આજ્ઞાથી અને મહાન્ત શ્રી વિષ્ણુદાસના આશ્રયથી આ રા-

જ્યના વરિષ્ઠ ધર્માધિકારી અને વિષ્ણુદાસજી પોતે અથવા તેમના કોઈ પ્રતિનિધિ સાધુ તમો નવીનચંદ્ર સાધુને પ્રશ્નો પુછશે તેના ઉત્તર આપવા, અને તે દિવસે અને તે પછીના જે જે દિવસો એ જે જણ નીમે તે દિવસોએ, એ જે જણ જે જે સાક્ષીઓ પાસે તમારું અભિજ્ઞાન કરાવે તે કરવા દેવા, તમો સાધુ નવીનચંદ્રે પ્રત્યક્ષ રહેવું. તેમ કરવામાં પ્રમાદ કરશો તો તમને અસાધુ ગણી સંસારી જતોને માટે કરેલા આ રાજ્યના ધારાઓ પ્રમાણે આ રાજ્યના અધિકારીઓ પાસે બલાતકારે બોલાવવામાં આવશે.”

જ્ઞાન૦—આટલું તો આપણા ગુરુજીના અધિકાર પ્રમાણે પ્રશસ્ત છે. પણ આમ કરવાનું પ્રયોજન પણ એ લેખમાં કોઈ સ્થાને આવતું હશે.

ચંદ્રકાંત વાંચવા લાગ્યો.

“ સુવર્ણપુર સંસ્થાનમાં ખડારવટીયા ચંદનદાસ અને ખીજાઓ ઉપર એવો આરોપ છે કે તેમણે નવીનચંદ્રનામના મનુષ્યનો વધ કર્યો છે; આ રાજ્યમાં અર્થદાસ નામના વાણીયા ઉપર એવો આરોપ છે કે તેણે મુંબાઈના સરસ્વતીચંદ્ર લક્ષ્મીનંદનનો વધ કર્યો છે. આ કામમાં ન્યાયાર્થી^૧ મુંબાઈના ધૂર્તલાલ અને હીરાલાલ નામના છે. તેમનું કહેવું એમ છે કે આ સરસ્વતીચંદ્ર નવીનચંદ્રનું નામ ધારી ગુપ્ત વેશે ફર્યો કરતો હતો પણ તે જે નામનું મનુષ્ય એક જ છે. આ વિષયનું ન્યાયશોધન ઉપલાં જે રાજ્ય અને સરકારી રાજ્ય એ ત્રણમાંથી એક અથવા અનેક સ્થાને થવાનું છે તેમાંથી જે સ્થાને શોધન થાય ત્યાં સરસ્વતીચંદ્ર અને નવીનચંદ્રના અસ્તિત્વ અને અભેદના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ થવામાં ઉપયોગી પ્રશ્નો સાક્ષીઓને પુછવાને માટે મહારાજ મણિરાજે પોતાના વરિષ્ઠ ધર્માધિકારી શંકરશર્મા અને મહન્ત વિષ્ણુદાસજીને અધિકારી નીમેલા છે. તે આજ્ઞાનો નિર્વાહ કરવાને માટે નાગરાજ મહારાજના ચદુશૃંગના સાધુજનો ઉપરના શાસનપત્રને આધારે આ આમંત્રણાણપત્ર ફાડેલું છે. ”

જ્ઞાન૦—જી મહારાજ, ગુરુજીની છાયામાં રહેનાર સાધુજનોને નાગરાજ મહારાજે આપેલા અભયપત્ર પ્રમાણે જે ન્યાયશોધન થાય તેમાં જ ગુરુજી સાહાય્ય આપે છે, અને ગુરુજી જેમાં સાહાય્ય આપે નહીં તેવાં સર્વ આજ્ઞાપત્ર વૃથા છે, માટે આપની શાન્તિ કે સ્વસ્થતામાં કોઈ જતની ન્યૂનતા થવી ઘટતી નથી.

સર૦—ના સ્તો..

એટલામાં એક ખીજે સાધુ આવ્યો તે સરસ્વતીચંદ્રને ફાંડેલા લાગ્યો:

“ હું મહારાજ, વિહારપુરીજીએ ફહાવ્યું છે કે પ્રાતઃકાળે ગુરુજી સમાધિમાંથી જાગશે તે પછી આપને અને આપના મિત્રને તેમનાં દર્શન માટે બોલાવીશું. આપના ઉપર આવેલું આજ્ઞાપત્ર આપને પહોંચ્યું હશે અને તે સંબંધમાં ગુરુજી ઉપર આવેલા લેખ પણ ગુરુજી કાલે જોશે. આપના જેવા પરમ સાધુજનને તો ગુરુજીની છાયામાં સર્વથા અભયછત્ર છે. બીજું આપના મિત્રના ઉપર પ્રધાનજીને ઘેરથી અને પ્રધાનજીએ મોકલેલા કેટલાક પત્રો આશ્રમમાં આવેલા હતા તે વિહારપુરીજીએ મહારી સાથે મોકલેલાં છે. ”

સરસ્વતીચંદ્રે તે પત્ર લેઈ ચંદ્રકાંતને આપ્યા.

સાધુ—ચંદ્રાવલીમૈયા પણ રાત્રીએ ધણું કરી આપને મળશે.

સર—તે ઉત્તમ જ થશે.

પ્રકરણ ૪૪.

કોઈને કાંઈ સુખનું નથી.

ક: શ્રદ્ધાસ્યતિ મૂતાર્થ લોકસ્તુ તુલયિષ્યતિ ॥

મૃચ્છકટિક ઉપરથી.

મિત્રો પાછા ઉપર ચંદ્રા. ચંદ્રકાંત ચંદ્રકાંત સરસ્વતીચંદ્ર ધીમે રહી બોલ્યો.

“ ચંદ્રકાંત, મહારું અને મહારા નામનું પ્રકટીકરણ કરવાની મહારા સાધુજને તને ના કહી ન હતી ? ”

ચંદ્ર—કહીતી.

સર—ત્યારે ?

ચંદ્ર—તમે જાણતા હશો કે તમારું શરીર, તમારી વિદ્યા અને બુદ્ધિ અને તમારાં પરાક્તમ ગુણ રહી શકે એવાં છે.

સર—મને એમાં કાંઈ શંકા નથી.

ચંદ્ર—ક્ષમા કરો. મુંબાઈ રહીને મહું આપને શોધી ફહાવ્યા ને રત્ન-નગરીની પોલીસે આપના કેવા કેવા પત્રા મેળવ્યા છે તે જાણશો ત્યારે હજી-કશે.

સર—મને શોધી ફહાવ્યા પણ કુમુદસુંદરી તો ગુપ્ત જ છે કની ?

ચંદ્ર—મહારાથી તો ગુપ્ત ન હતાં. બીજાંની વાત બીજાં જાણે.

આટલું બોલતાં તેઓ છેક ઉપલા દાદરને ઉપલે પગથીએ આવ્યા. ઓટલા ઉપર કુમુદ બેઠી હતી. એ ઓટલે થોડે છેટે બે મિત્રો બેઠા.

ચંદ્ર—કુમુદ—અથવા તમારું નામ શુભ રાખી બીજે નામે બોલાવવાની ટેવ પાડીશ કે કોઈ સાંભળે તોય વાંધો નહીં. મધુરીમૈયા, અમે નીચે ગયા હતાં ત્યાંના સમાચાર આ વાંચીને જાણો.

સરસ્વતીચંદ્ર ઉપર આવેલું આજ્ઞાપત્ર કુમુદને આપ્યું, પોતાના ઉપર આવેલું સરસ્વતીચંદ્રને આપ્યું, અને પોતે પોતાના ઉપર આવેલા પત્રો ઉઘાડવા વાંચવા લાગ્યો—કંઈક ભાગ મનમાં વાંચવા લાગ્યો તે કંઈક મોટેથી વાંચવા લાગ્યો.

સર—કુમુદસુન્દરી, તમારું અહીયાં હોવું ચન્દ્રકાંતને વિદિત હતું.

કુમુદ—કંઈક નવાઈની વાત. પણ મહારે પ્રગટ રહેવું કે નહીં તે મહેં કે આપે શું કરવું તે વિચારનો ભાર આપણે માથેથી આપણે ફાડી નાંખ્યો છે. આપના સુસ્ત મિત્રને હવે જે ગમે તે કરાવે. આપના ચિત્તની, મહારા ચિત્તની, આપણું સ્વપ્નની, અને આપણા જનગૃહની, સર્વ વાતો એમણે જાણી, વાંચી, અને હવે જે એમને યોગ્ય લાગે તે કરે. આપણી ફાડીમાં હવે સુકાનપર ચન્દ્રકાંતભાઈ બેસશે તે એ સંજ્ઞા કરશે તે પ્રમાણે આપણે સહડ મહાવીશું ને હલેસાં હલાવીશું.

સર—સ્વસ્થતાનો માર્ગ એ જ છે. ચન્દ્રકાંત, આ વ્યવસ્થા મહેં શોધી ફાડી નથી.

ચન્દ્ર—એ તો હું જાણતો જ હતો. આપ કાંઈ શોધી ફાડો તેમાં કાંઈ નવી જ છાશ વલોવવાની નીકળે ને તેમાં શ્રમ વિના ફળ ન મળે. મધુરીમૈયાની ખુદ્ધિ વિના તેમાંથી માખણ નીકળવાનું નહીં—એમની ચતુરાઈએ એવું માખણ ફાડાણું કે તમે વલાણું બંધ કરી નીરાંતે બેઠાં ને ચન્દ્રકાંતને માથે ચિન્તાનું ચક્ર બેઠું. હવે તો ચન્દ્રકાંતને ચક્ર ભ્રમતિ મસ્તકે! આમ માર્ગ દેખાડું તો આમ ગુંચવાશે ને એમ દેખાડું તો એમ ગુંચવાશે.

કુમુદ—આપ મિત્ર છો, વ્યવહારુ છો, વિદ્વાન છો, અને અમારાં ને અમારાં હિતચિન્તક માતાપિતાદિક સર્વનાં ચિત્ત જાણો છો ને સર્વના વિશ્વાસના પાત્ર થઈ ચુક્યા છો. આપના જેવા વેદને આ કાર્ય ન સોંપીએ તો બીજા કોને સોંપીએ ?

ચન્દ્ર—હારતો. હો ત્યારે પ્રથમ આ સાંભળો તમારા પિતાના પત્રમાંનો લેખ.

“કુમુદને માટે એની મા શું ઇચ્છે છે તે તમે જાણો છો. વડીલ શું ઇચ્છે છે તે તમે જાણો છો. સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ પોતે શું ઇચ્છે છે તે તમે હવે જાણી ગયા હશે. મહારી પોતાની ઇચ્છા અથવા વૃત્તિ કુમુદની પોતાની કંઈ પણ પવિત્ર ઇચ્છાને પાર પાડવામાં તત્પર થવાની છે—તે વિના હું કંઈ બીજું ઇચ્છતો નથી. કુમુદને સરસ્વતીચંદ્રે જે હાનિ પહોંચાડી ને જે અન્યાય કર્યો છે તેનો બદલો વાળવા તેમની ઇચ્છા હોય તો કુમુદનું પ્રસિદ્ધ પાણિગ્રહણ કરવું, એને હવે સર્વથા સુખી કરવી અને આપણા લોક બોલે અથવા વેદાવે તે સાંભળવું અને વેદવું—એ જ માર્ગ એમની વિધાને અને ન્યાયબુદ્ધિને યોગ્ય છે. જો આ માર્ગ તેઓ લેવાને તત્પર હશે તો હું અને કુમુદની માતા આ વ્યવહારથી થવાનાં સર્વ સુખદુઃખમાં તેમની સાથે જ રહીશું અને મહારી સમૃદ્ધિમાત્ર મને કુમુદ—કુસુમના કરતાં વધારે પ્રિય નથી. કુસુમને કુમારાં રહેવાનો તીવ્ર અભિલાષ છે તે તમે જાણો છો અને મહારી સર્વ સમૃદ્ધિ એ બે પુત્રીઓના ધર્મ્ય અભિલાષ પુરવામાં સાધનરૂપ કરવા હું સર્વ રીતે અને આ પળે શક્તિમાન અને તૈયાર છું.

“કુસુમને લેઈ તેની માતા અને કાકી કાલ સુન્દરગિરિ ઉપર આવશે. વડીલ પણ તેમની જોડે આવશે. મિસ ફ્લોરા પણ આવશે. સર્વને માટે તંબુઓ મોકલી દીધા છે.

“ધર્મભવનની આજ્ઞા થઈ છે તેથી વિજયદાસજી પાસે સરસ્વતીચંદ્રનું અને તમારું તેમ અન્ય જનોનું સાક્ષ્ય લેવામાં આવશે અને તમારા જેવું જ આજ્ઞાપત્ર મહારા ઉપર છે એટલે હું પણ તે પ્રસંગે આવીશ. બુદ્ધિધનભાઈને પણ એ પ્રસંગે સાક્ષ્ય આપવા આવવા વિજયદાસજી પાસે લખેલું છે.

“સરસ્વતીચંદ્રને પ્રકટ થયા વિના છુટકો નથી. કુમુદનું નામ અતિગુપ્ત છે તે એની ઇચ્છા હશે તો જ પ્રકટ થાય ને તે ઇચ્છા જાણ્યા વિના પ્રકટ ન થાય એવી વ્યવસ્થા કરી છે.

“બાકીના સમાચાર બીજા પત્રોમાંથી મળશે.

“સરસ્વતીચંદ્રને અને કુમુદને આ પત્ર વંચાવજો. સરસ્વતીચંદ્રે પોતે કંઈ બોલું કર્યું છે એમ જાતે સમજતા હોય તો તેનું પાપ ધોઈ નાંખવાનો એક જ માર્ગ ઉપર લખ્યો છે; ને કુમુદના પિતાને ઈશ્વરે આપેલો અધિકાર છે તે વાપરી હું તેમની પાસે મહારી કુમુદને માટે એટલો ન્યાય માગું છું કે તેમણે કુમુદને એની ઇચ્છા પ્રમાણે ધર્મથી શીઘ્ર ન્યાય આપવો.”

સર૦—ચંદ્રકાંત, તને કહ્યું છે કે આથી કુમુદસુંદરીને તૃપ્તિ હોય તો તેમ કરવા હું સજ્જ છું. એમના પિતાની સંમતિના અભાવને લીધે જે કાંઈ બાધ હતો તે આમ નીકળી જાય છે તો પછી હું તો કુમુદસુંદરી પાસે પ્રતિજ્ઞા કરી ચુક્યો જ છું.

કુમુદ૦—ચંદ્રકાંતભાઈ, મહારા મનની તૃપ્તિની વાત જવા દેજો અને એમને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે મહારો સમાગમ આપવાની તો કલ્પના પણ જવા દેજો. એ વિના બાકીનાં અમારાં મનોરાજ્ય તમે જોઈ લીધાં છે ને તેની સિદ્ધિમાં અમારો ધર્મસહચાર કેવે રૂપે વધારેમાં વધારે કામ લાગશે, સ્ત્રીના પુરુષપ્રતિ અનેક ધર્મ છે તેમાંથી કીયાનો ત્યાગ અને કીયાનો સ્વીકાર એમના ધારેલા મહાયજ્ઞને સફળ કરી શકશે અને એમને એમની સર્વાવસ્થામાં સૌમનસ્ય આપશે અને એમને કૃતકૃત્ય કરશે, એમની કીર્તિ અને અમારું બેનું કલ્યાણ કરવામાં કીયો માર્ગ ધર્મ્ય છે, અને દુંકામાં આપના પરમ મિત્રની સાથે કેવા પ્રકારથી મહારી મૈત્રી રચાય તો એમનું સુખ, એમનું સ્વાસ્થ્ય, એમની કીર્તિ, એમનું સફ્રાગ્ય, અને સત્પરાક્રમ સંપૂર્ણતાથી રચાય એટલું જ વિચારજો. મહારું શું થાય છે, મહારી કીર્તિ થશે કે અપકીર્તિ, મહારાં અતિપ્રિય અને મહારે માટે આટલું કરવા તત્પર થયલાં માતાપિતાને હું બહાલી થઈશ કે અળખામણી, એ અથવા એવો કાંઈ પણ મહારા સુખનો કે દુઃખનો વિચાર કરશો નહીં. અમારી તકરારમાં તમે પંચ, તમે કન્યાદાનના અધિકારી, તમે વરના પિતા, તમે બેના મિત્ર, તમે અમારા વિવાહનો હોમ, અને તમે અમારા અગ્નિસ્વરૂપ ! તે એવે રૂપે તમે મને શુદ્ધ અને સંસ્કારિણી કરી આ મહારે માટે ત્યાગી થયેલા શરીરીનો જન્મ જે રીતે સફળ થાય તેટલું કરજો. પછી હું સર્વાવસ્થામાં સુખ અને સંતોષ જ જોઈશ. એમનો જન્મ સફળ થાય તે વિના બીજા ભોગની મને તૃણના નથી, બીજો વૈભવ મને ગમતો નથી, ને બીજાં ભાગ્યની ન્યૂનતાથી કુમુદને લેશમાત્ર પણ દુઃખ થનાર નથી તે સત્ય સમજજો. આટલું મહારું ઇષ્ટ કરશો તો અપકીર્તિ, અધર્મ, અને દુઃખ—એ સર્વનું મને રજ પણ બંધ નથી. ચંદ્રકાંતભાઈ, મહારા પિતા, માતા, અને સહોદર થઈ, મહારા વકીલ થઈ, આટલું કામ કરજો અને તમારામાં એમનો તેમ મહારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ સમજજો.

આટલું બોલતાં બોલતાં એની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. ચંદ્રકાંત પણ કંઈક ગળગળો થયો અને બોલ્યો.

“કુમુદસુંદરી, જેનો જન્મ સફળ કરવાને તમે આટલાં તરસ્યાં છે તેના જ જન્મને સફળ જેવાથી ચંદ્રકાંત પણ પોતાનો જન્મ સફળ થયો માનશે. માટે તમે રજ પણ ચિન્તા ન કરશો. આ વિનાના બીજા પત્ર વાંચી વિચાર કરવાનો અવકાશ શોધીશું.”

બીજો એક પત્ર લીધો—તે ઉપર ચંદ્રકાંતનું શિરનામું ને કુસુમના અક્ષર ! પરબીડીયું ફેણું તો માંલ બીજું પરબીડીયું હતું તે ઉપર લખ્યું હતું કે—“ચંદ્રકાંતભાઈ, કુમુદજીને જ્યાં હોય ત્યાં જઈએને હાથોહાથ આપજો. જડે નહીં તો જડે ત્યાં સુધી સાચવી રાખજો. ન જ જડે તો પાછો લાવજો. આણી પાસ ન આવે તો ફાડી નાંખજો.

લા. કુસુમ”

ચંદ્રકાંતે પત્ર કુમુદને આપ્યો ને એણે તે મનમાં વાંચ્યો.

“પ્રિય કુમુદજીને,

“હું ધારું છું કે તમારા સ્વહસ્તમાં આ પત્ર પહોંચશે. આ ભણીના બધા સમાચાર ચંદ્રકાંતભાઈ તમને ફેરવશે, પરંતુ તે પણ તમને બધું ફેરવે કે ન ફેરવે તે ફેરવા ઇચ્છે તોપણ બધું જાણતા ન હોય માટે હું જ લખું છું.

“તમારે વીશે સર્વ કુટુંબનો જીવ ઉંચો થયો હતો તેમાં હવે આશા આવી છે. પણ પ્રમાદધનભાઈના સમાચાર પછી આ સંસારને મન તમારા હુબ્યાના સમાચાર કરતાં જીવ્યાના સમાચાર વધારે જણાયા. લાગતા નથી તે હું બે આંખે જેઉં છું ને કાને સાંભળું છું. તેમાં વળી તમારો અને સરસ્વતીચંદ્રનો સુંદરગિરિ ઉપર યોગ થયો સાંભળી સહ આનન્દને સટે ખેદ પામે છે ને બીજું તો હું લખતી નથી.

“પ્રમાદધનભાઈ આયુષ્માન હતા ત્યારે તેમના ભણીનાં તમારા દુઃખને લીધે ગુણીયલ દુઃખી હતાં. સરસ્વતીચંદ્રને ગુણીયલ સુખી જેવા ઇચ્છે છે પણ તમારાથી તે સુખી થાય એ એમના હૃદયને ગમતી વાત નથી. પણ પિતાજીનું મન પ્રસન્ન રાખવાને માટે પિતાજી જે ફેરવે તેમાં ગુણીયલ ભળશે.

“તમારું ને સરસ્વતીચંદ્રનું તો હવે પુનર્લગ્ન થાય ને તેથી તમે બે જ્ઞાતિજ્ઞાત થશો ને આપણાં માતાપિતાને માથે અપયશ આવશે એટલે પછી તેમનાથી નીચેથી ઉંચું નહીં જેવાય. જે પિતાજી તમારો તે પછી સ્વીકાર કરે તો તેમને જ્ઞાતિજ્ઞાત રહેવું પડે અને પ્રધાનપદ પરથી પણ ખસવું પડે. જરાશંકરમામાને આ વાત રજ ગમતી નથી,

“ પણ પોતે નિવૃત્ત છે એટલે હા કે ના કહેવાના નથી ને નાતમાં તો
 “ આમે ને તેમે પણ જતા નથી. દાદાજીથી તમારું દુઃખ વેઠાતું નથી
 “ પણ આ સર્વ હરકતો એમને ગમતી નથી; તેથી તેમણે એવો રસ્તો
 “ કહ્યો છે કે તમે તમારું નામ અને કુટુંબનું નામ છાતું રાખી સર-
 “ સ્વતીચંદ્ર જોડે સુન્દરગિરિ ઉપર આયુષ્ય ગાળો એટલે પિતાજીને
 “ ખીજી રીતે હરકત ન પડે ને તમે સુખી થાવ. કાકી તો એવું જ
 “ કહે છે કે એમના જેવાં તમારાથી શામાટે ન રહેવાય? તમે જો
 “ પુનર્લગ્ન કરશો તો કાકી તમારું મ્હોં જોવાનાં નથી ને ગુણીયલ પણ
 “ માત્ર પિતાજીને લીધે જોશે. સરસ્વતીચંદ્રના બાપ ગાંડા થયા છે ને
 “ તમને બેને ઝંખે છે. પિતાજી તો બધી હરકત વેઠીને પણ તમારું સુખ
 “ જોવાને ઇચ્છે છે ને તેમના મનની વાત ચન્દ્રકાંતને આજ લખી
 “ હશે કે લખશે. તમારા સસરા સંન્યસ્ત લેવાના કહેવાય છે.

“ આ સર્વ તમને કોઈ કહે નહીં માટે મ્હું લખ્યું છે. મને પુછો તે
 “ આ બધી દુગ્ધામાં હવે પડશે નહીં. છુટ્યાં છો તે બંધાશે નહીં. મ્હારે
 “ પોતાને પણ બંધાવું નથી. ગમે તે થાય પણ લગ્નના ફાંદામાં પડવું
 “ નથી. આજ સુધી પિતાજી એમ કહેતા હતા કે કુસુમને સરસ્વતી-
 “ ચંદ્ર જોડે પરણાવીશ—હવે ઈશ્વરકૃપાથી તે વાત ગઈ છે. મને કૈમા-
 “ રન્નત પાળવા દેવાની પિતાજીએ હવે સ્પષ્ટ હા કહી છે. મ્હારા
 “ મનમાં એમ છે કે મ્હારેયે ન પરણવું ને તમારેયે ન પરણવું નો
 “ આપણે બે બહેનો ઠીક પડશે. ત્યાં સુધી ગુણીયલ પાસે રહીશું, ઠીક
 “ પડશે ત્યારે ચન્દ્રાવલી પાસે રહીશું, ને ઠીક પડશે ત્યારે મોહનીમૈ-
 “ થાના મઠમાં રહીશું, નવા અભ્યાસ કરીશું, ને સંસારના મ્હોટા બા-
 “ ડામાંથી ઉગરી ખરા કલ્યાણને માર્ગે રહીશું.

“ તમે સરસ્વતીચંદ્ર સાથે યોગ પામો તેમાં મને તો લાભ છે. કા-
 “ રણ તમે તેમની સાથે જોડાવ તો એવું પણ થાય કે મ્હારે માટે યોગ્ય વર
 “ નથી માટે મને કુમારી રાખવાની પિતાજી હા કહેતા હશે; ને તમે વિધ-
 “ વાત્રત પાળશો તો વખત છે પાછું મ્હારે માથે ચક્ર બેસે ને સહ મને કહેશે
 “ કે આ વર છે ને તું પરણ. પણ મ્હું તો નિશ્ચય કર્યો છે કે પિતાજીએ
 “ એક વાર હા કહી છે તેમાંથી ફરવા નહીં દેઉં ને તમે ને હું બે સરખાં
 “ હઈએ તો મરણ પડે ત્યાં રહીયે ને બેને ગમે.

“ અમે સહ એક બે દિવસમાં ત્યાં આવીશું. તમને હજી છતાં કરવાં
 નથી માટે તમને એકાંત રાખવાને માટે ગુણીયલે મોહની અને ચન્દ્રના

“ વલી ઉપર છાનો સંદેશો મોકલ્યો છે. ફૂલોરા પણ આવવાનાં છે; કારણ
 “ સમજાતું નથી, પણ મને, તમને સમજાવવાને માટે એમને મોકલવાનું
 “ હું હોય એવું કાને આવ્યું છે. પણ એ એવું સુઝ માણસ છે કે તેમના
 “ ભણીની કંઈ ચિંતા રાખવા જેવું નથી.

“ તમને આ વાત કોઈ ફહેવાનું નહીં ને ત્યાં બધાં વચ્ચે આપણે
 “ વાત કરવાનો જોઈએ તેવો પ્રસંગ મળે કે ન મળે માટે આટલું આ
 “ પત્રમાં લખ્યું છે. સરસ્વતીચંદ્ર પણ સુઝ છે; કુમારાં રહેવાનો મહારો
 “ મૂળ વિચાર એમની વાતોથી થયો છે ને હવે એ મહારા મત્સ્યેન્દ્ર-
 “ ગુરુ ભુલી જશે તો હું ગોરખ થઈને ગાઈશ કે.

“ દેખ મહેંદર, ગોરખ આયા !

“ કુમુદજીન ! બાકીનું તમારા દુઃખથી હું શીખાઈ છું ને મહારા
 “ સુખથી તમે શીખજો—કે પછી બેમાંથી એક પણ ડગીયે નહીં ને
 “ ડગવા દેઈએ નહીં !

“ બાકીની વાતો મળીયે ત્યારે આખો જન્મારો છે.

“ લા. કુમુદની કુસુમ તે
 બીજા કોઈની નહીં.”

પત્ર વાંચતાં વાંચતાં કુમુદ કંઈ હસતી હતી, કંઈ ખિન્ન થતી હતી,
 અને બીજા પણ અતર્ક્ય વિચારો એના હૃદયમાં આવતા હશે એવું તેના
 કપાળની કરચલીયોથી, ભ્રમરના ભંગથી, આંખોનાં પોપચાંનાં પલ-
 કારાથી, અને ગાલપર ફરતા અસ્પષ્ટ રંગોથી, જોનારને સમજાય એમ
 હતું, અને તે જુવે એવી વસ્તી એની પાસે પ્રત્યક્ષ હતી. વાંચીને એ
 પત્ર એણે ચંદ્રકાંતને આપ્યો ને આપતી આપતી બોલી.

“ ચંદ્રકાંતભાઈ, આપ જે વિચાર કરો તેમાં આમાંથી પણ કંઈક કંઈક
 વિચારવાનું જડશે તે શોધી ફાડજો.”

જે મિત્રોએ પત્ર વાંચ્યો. સરસ્વતીચંદ્ર ગમ્ભીર થઈ બોલ્યા ચાલ્યા
 વિના બેસી રહ્યો. ચંદ્રકાંતે પોતાના ઉપરના બીજા પત્રો ઉપર આંખ
 ફેરવવા માંડી ને અકેકો પત્ર વાંચી વાંચી મુકતો ગયો તેમ તેમ સાર
 ફહેતો ગયો.

“ ઉદ્ધતલાલ, તરંગશંકર, વીરરાવ, લક્ષ્મીનંદનશેઠ, હરિદાસ,
 બુલ્લરસાહેબ, અને બીજાઓ પણ સરસ્વતીચંદ્રને ઓળખી જુજાની
 આપવા આવવાના છે.—સરસ્વતીચંદ્ર, તમારે માટે તો મહેંદર મેળે

ભરાશે ! મુંબાર્ડ છોડી સાધુન થયા હત તો આ વેળા ક્યાં આવવાની હતી ? બહુ જ ભાગ્ય તેમનાં ને આપણાં કે આ શમ્ભુમેળાનો સંધ આપણી પાછળ આવી જત્રાએ આવશે.”

સરસ્વતીચંદ્ર ગમ્ભીર રહ્યો ને માત્ર એટલું જ પુછ્યું કે “ગંગાભાભીનો પત્ર નથી ?”

ચંદ્ર—છે, પણ સંતાડવાનો છે.

સર—કુમુદસુંદરીને તો વંચાવો.

કુમુદ—ગંગાભાભી—

ચંદ્ર—અમારા ઘરનાં એ ઘરવાળાં—જેમની સાથે ઉભાં રહેતાં તમે શરમાશો.

કુમુદ—વાંચવા દેવામાં હરકત છે ?

ચંદ્ર—છે તો બધીયે છે ને નથી તો કંઈ નથી—આપું ?—હ્યો ત્યારે !—થાય તે ખરું !—નીકર હું જ વાંચું છું—સાંભળો.

“હું મરવા પડી હતી એટલું જ નહીં પણ તમારાં સગાં ને બહાલાંએ ધૂતલાલ સાથે મહારો ઘાટ ઘડવો ધાર્યો હતો. તે જાણતા છતાં તમે ન આવ્યા તે બહુ જ સારું થયું. કારણ હું મોઈ હત તો સરસ્વતીચંદ્ર જગ્યા હત તો છોકરાં ભુળે ન મરત, પણ જીવું છું ને નહીં જડે તો તમે ઘરનાંની શરમ તોડી મને કે છોકરાંને કંઈ કોડી બતાવવાના નથી. માટે તેમને શોધવાનું પડતું મુક્યું નહીં ને આવ્યા નહીં તે જ સારું થયું.”

“તમારો કાગળ આવ્યા પછી મને ને છોકરાંને ઉદ્ધતલાલ પોતાંને ઘેર લેઈ ગયા છે; તેથી તેમની ને તમારાંની વચ્ચે રમઝટ ચાલી, પણ ઉદ્ધતલાલ કોઈનાંથી જય એવું રત્ન નથી. ને હવે તો હું પણ સાજી થઈ છું. સરસ્વતીચંદ્ર જગ્યા ફાંદેવાયા સાંભળી સાજી થઈ. ખરેખર જગ્યા હશે તો ઉદ્ધતલાલ ત્યાં આવશે ને હું પણ સાથે આવીશ.

“એવું પણ સંભળાય છે કે કુમુદસુંદરી જીવતાં નીકળ્યાં છે. પણ હવે તો તે વૃથા. નાતરીયા નાત હત તો જુદી વાત હતી. તમે સુધારાવાળા નાતરાં કરાવો તો ના ફાંદેવાય નહીં—પણ, એ નાતના ઘોળમાં પડવાની ને હ્યાં છોકરાં પરણાવવાની એમ બે વાતો સાથે બને એવી નથી. ઉદ્ધતલાલ ફાંદે છે આપણે નાતરીયા નાતનો, વીલાયત જઈ આવનારાનો, નાતખ્દાર રહેલા લોકનો, ને એવા એવાઓનો સકિનો શમ્ભુમેળો કરી નવી મોટી નાત કરીશું ને તેમાં નાતખ્દાર મુકવાનો ચાલ

ફહાડી નાંખી એ નાતમાં આવે તેને માટે સહને સદર : પરવાનગીનો પાસ આપી બારણાં ઉઘાડાં મુકીશું એટલે આપણી નાત વધ્યાં જ જશે ને જુની નાતોમાં ધરડાં ધરડાં રહેશે ને નવીમાં નવાં નવાં જુવાનીયાં આવશે. મને તો આ બધી વાત મરકેરીની લાગે છે, પણ તમારું ઠેકાણું નહીં માટે જણવું છું કે આવું તો કંઈ ઠીક નહીં. એ તો પછી છોકરવાદી નાત થાય ને ગાયગધેડાં ભેગાં થાય એ કંઈ મને ગમે નહીં. મને તો લાગે છે કે એવું થાય તો ભાયડાઓ એ નવી નાતમાં જાય પણ કંઈ કંઈ બાયડીઓને તો તેમનાથી જુદાં પડી જુનામાં રહેવાનું ગમશે. એવી વર્ણ-સંકર નાત થાય તે તો કંઈ સારું નહીં. માટે એવો કળજુગ બુલ્યે ચુક્યે બેસાડશો નહીં.”

કાગળ ખીસામાં મુકતો મુકતો પાછો ફહાડી કુમુદસુંદરીને એક ઠેકાણે કાગળમાં આંગળી મુકી બોલ્યો : “ આટલું તમે વાંચી જુવો—ને મનમાં રાખજો—સરસ્વતીચંદ્રને ચોગ્ય વેળાએ જણાવીશું.”

કુમુદે તે મનમાં વાંચ્યું.

“ ગુમાનખાના દીકરા ધનભાઈ ગુજરી ગયા છે. લક્ષ્મીનંદન ગાંડ થયા છે પણ ગુમાનખા તેમની નોકરી કરે છે ને એ પણ હવે જાણે છે કે સરસ્વતીચંદ્ર વિના એમનું કોઈ ખીજું થાય એમ નથી. ધૂર્તલાલ ઉપર દ્રોજદારી ચાલે છે ને મોટા મોટા લોકને એમાં રસ પડે છે. ડાકતર ફેરે છે કે સરસ્વતીચંદ્ર જડશે તો લક્ષ્મીનંદન ડાહ્યા થશે માટે એમને ત્યાં લાવવા ધાર્યો છે. સરસ્વતીચંદ્ર જડે તો ધનભાઈનું રનાન કરાવજો ને આ ખીજા બધા સમાચાર ફેરેજો. શેઠની જોડે ગુમાનખા પણ ધણું કરી આવશે ને લખશે તો હું પણ આવીશ ને સરસ્વતીચંદ્રને ઘેર આણવા જરા ધમકાવવા હશે તો તે આવડશે. બાકી અંગ્રેજી ભણેલાને સમજાવવાનું તો નહીં આવડે. એ તો પથર પલાળવાનું કામ.”

કુમુદે પત્ર પાછો આપ્યો ને કંઈક ઉંડા વિચારમાં પડી ગઈ. અંતે તે માંથી જગીને બોલી.

“ ચંદ્રકાંતભાઈ, પત્રો વાંચવાના થઈ રહ્યા. તમારે વિચારવાની સર્વ વસ્તુ મળી ગઈ. ચંદ્રાવલી જાહેન રાત્રે આવશે ને પ્રાતઃકાળે ગુરુજી સમાધિ-માંથી જાગશે ને તમારે ત્યાં જવું થશે ને મહારે ચંદ્રાવલી જાહેન જોડે જવું પડશે. કાલ ગુણીયલ પણ બધાંને લેઈને આવશે, અને હવે એકાંત વિચાર કરવાનો ને વિચાર કરવા બેસવાનો આવે. કાળ થોડાક પહોરનો રહ્યો છે તે વિચારમાં ગાળી નાંખીશું તો સિદ્ધાંત ઉપર આવવાનો ને ત-

મારો નિર્ણય જાણવાનો અવકાશ પછી મળવો દુર્લભ. ખીજાને અમારો જોતો સ્વપ્ન અને જગૃત સંસાર ફેરવે કઠણ છે ને તેમનાથી સમજાવે મનાવે અશક્ય છે.”

ચંદ્રકાંત કંઈક વિચાર કરી બોલ્યો. “તો સાંભળો. વિચારતો જે સાપ તમે મહારે માથે નાંખ્યો તે ઉછાળી મહારે તમારે માથે નાંખવાનું થાય એમ છે. તમારા યોગ અને ચિરંજીવીનાં ઇંદ્રજાળને હું માત્ર માનસિક શાસ્ત્ર—Psychology—ના ચમત્કાર માનું છું પણ તેમાં ઘણો અને ઉડો બોધ જેટલો ભરેલો છે એટલો જ તમારાં હૃદયનાં રસનો સમાગમ પણ તેમાં પુવારાની ઉંચી ધારાઓ પેડે ઉડી રહેલો છે. આ સુંદર પવિત્ર સ્વપ્નનાં ચિત્ર પ્રત્યક્ષ કરી તમને વિવાહના સમાગમમાંથી પળવાર પણ દૂર રાખવાને ચંદ્રકાંતનું હૃદય કહ્યું કરે એમ નથી. તમારા બધા અને લોકકલ્યાણેચ્છક અભિલાષો સિદ્ધ થાય તો આ દેશમાં નવી રમણીય અને સુખદારક સૃષ્ટિ ઉભી થવાની, તેમાં વિલમ્બ પડે છે તેથી પણ હું અધીરો થઈ જાઉં છું. પણ આપણા હાલના આર્ય સંસારમાં એ સર્વ સુંદરતાનું તેજ, તમારા “પુનર્લગ્ન” ફેરવાતા તમારા નવા લગ્નની છાયાથી, કાળું પડી જશે, તમે શૂદ્ર હો તેમ લોક તમારા સંસર્ગથી દૂર રહેશે, અને તમારી અપકીર્તિને લીધે, પૃથ્વી ઉપર વૃષ્ટિ કરવા નીકળેલાં વાદળાંની ધારાઓ ખારા સમુદ્રમાં પડી જાય ને પૃથ્વીને બિન્દુ પણ ન અડકે તે રીતે, તમે વરસાવવા ધારેલા કલ્યાણમેધ લોકને ઉપયોગી ન થતાં નકામે સ્થાને ગળી જશે અથવા જાતે વેરાઈ જશે.

“જો તમારું લક્ષ્ય નથી થતું તો તમારાં સુંદર પવિત્ર સ્વપ્ન નિષ્ફળ જશે, તમે વેરેલું તપ નિષ્ફળ થશે, તમારા રસોત્કર્ષની વીજળીના ચમકારાને સ્થાને અમાસની રાત્રિ જેવું થઈ જશે, અને સ્ત્રીસૃષ્ટિદારા આર્ય લોકને તમે કરવા ધારેલાં કલ્યાણ કરવામાં અવિવાહિત સરસ્વતીચંદ્ર સાધનહીન રહેશે. અને જો તમારો વિવાહ થશે તો સાધનવાળા થયેલા સરસ્વતીચંદ્રનાં સાધનમાત્ર લાકડાની તરવાર જેવાં થઈ જશે.

“સ્થૂલ પ્રીતિને દૂર રાખી, તમારાં સૂક્ષ્મ શરીરનો સમાગમ રાખી, શરીરના સંબંધ માત્રનો ત્યાગ કરી મનોમનની મિત્રતાથી જ, આ લોકકલ્યાણમાં પ્રવૃત્ત થવા ઇચ્છતાં હો તો તે પણ તમારી વૃથા કલ્પના જ સમજવી. આપણા લોક કાઈ પણ સ્ત્રી અને પુરુષને સાથે ઉભેલાં દેખે એટલે સ્થૂલ સમાગમ જ માને છે. તેમની તુલામાં ખીજાં કાટલાં નથી. સંકડો વર્ષના સંરક્ષણથી અને અભ્યાસથી યુરોપનાં સ્ત્રીપુરુષો એકાંતમાં

પણ મન મારીને સાથે વસવાતી કળાને પામ્યા છે અને તેવી કળા આ સા-
ધુજનોમાં અથવા તમે કહો છો તેવા પ્રાચીન આર્ય સંસારમાં એક કાળે હશે;
પણ આજ તો આ દેશકાળમાં તે અભ્યાસનું સ્વપ્ન પણ નષ્ટ થયું છે.
ત્યાં એવો બળિષ્ઠ અભ્યાસ થોડા કાળમાં કેવી રીતે ઉગવાનો કે સમ-
જવાનો ? માટે તમે વરણવિધાનથી વિવાહિત થાવ તેથી જેમ લોકનું
કલ્યાણ કરવામાં તમારી તાકેલી બંધુકેના બાર ખાલી જવાના, તેવી જ રીતે
વિવાહ વિના કેવળ સૂક્ષ્મ સમાગમ રાખી કરવા ધારેલા બાર પણ ખાલી
જ જવાના, અને તમારે બેને સ્થૂલ શરીરનું નિષ્કળ બ્રહ્મચર્ય-તપ તપનું
પડશે તે વધારામાં.

“ આ ત્રણે માર્ગથી તમારા અભિલાષ અસાધ્ય છે. એ અભિલાષ સિદ્ધ
કરવાનો માર્ગ તો એક જ છે. કે ગુણસુન્દરીના અને સુન્દરગૌરીના અભિ-
લાષને તૃપ્ત કરવો. સરસ્વતીચંદ્રને કુસુમસુન્દરીનો સ્થૂલસૂક્ષ્મ વિવાહ થાય
અને કુસુમસુન્દરી પરિવ્રાજિકાવ્રત પાળી તેમને સાહાય્ય આપશે તો લો-
કમાં પ્રશંસા થશે અને લોકકલ્યાણના અભિલાષમાં સરસ્વતીચંદ્રને એકને
સટે બે સહાયિનીઓ મળશે. તેમાં વિદ્ય ત્રણ. કુસુમસુન્દરીને કુમારાં
રહેવું છે, કુસુમસુન્દરી સાથે અદ્વૈત પામેલું સરસ્વતીચંદ્રનું હૃદય નવા અ-
દ્વૈતને શોધવા જુના અદ્વૈતનો ત્યાગ નહીં કરી શકે, અને જુના અદ્વૈતનો
ત્યાગ કરવા નવા અદ્વૈતને શોધી કે સાધી નહીં શકે. બાકી એકનો ત્યાગ
ને બીજાની સાધનાને સટે કોઈના ત્યાગ વિના નવા અદ્વૈતની જ યોજના
કરવી હત તો કુસુમસુન્દરીના પોતાના સ્વીકારની વેળાએ અને મુંબાઈથી
રત્નનગરી આવતી વેળાએ તેમનું સંવનન પણ નહોતું થયું ને પરિશીલન
પણ નહોતું થયું. બે મનુષ્યોના સ્વાર્થ સંધાય ને સમાગમ રચાય ત્યારે
ચોંટા ઘણો સ્નેહ, ચોંટા ઘણો અભેદ, અને થોડું ધાગું અદ્વૈત એટલાં વાનાં
હીયાં આપ્યાં નથી પામી શકતાં ? મહારી ગંગાનો પત્ર તમે હવણાં જ
વાંચ્યો ને અમારું કંઈક અદ્વૈત છે તો કુસુમસુન્દરી જેવી શિક્ષિત રસિક
મેધાવિની સાથે સરસ્વતીચંદ્રનું અદ્વૈત થવા પામે અને મહારા ને ગંગાના
કરતાં તો અનેકધા વધારે કલ્યાણકર થઈ શકે એમાં શો સંદેહ છે ? પણ
જે વાતમાં નથી પ્રવૃત્તિ વરને ને નથી કન્યાને, અને વધારામાં જે વાત
સાધવાને માટે તમારો આવો અપ્રતિમ યોગ તોડવો પડે—એ વાત કરવા
કરતાં તો તમારાં ધારેલાં લોકકલ્યાણ બધાંએ અગ્નિમાં પડે તે સહી શકાશે.”

“ તમારામાં તમે ધારેલા લોકકલ્યાણની જ વાસના તીવ્ર હોય, ને
તમારો સમાગમ તેને માટે રાખવો પણ ખરો ને તે રાખવાથી કલ્યાણ

કાર્યમાં વિવરણ ન થાય એ બે વાનાં સાથે લાગાં કરવાં હોય, તો મને એક જ માર્ગ સુઝે છે કે — સરસ્વતીચંદ્રે કુસુમસુંદરી સાથે દેખીતું લગ્ન કરવું, તે પછીથી કુસુમસુંદરીને ચંદ્રાવલી પેઠે સ્વતંત્ર રાખવાં, અને એ બે આટલાં પરસ્પર ભેગાં રહે એવે કાળે તમે બે હાલ રાખો છો તેવી સૂક્ષ્મ પ્રીતિ ભલે કાયમ રાખો તે સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ એક પણ પ્રીતિ વગરનાં સ્વતંત્ર કુસુમસુંદરી ભલે પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવે. આપણા લોકની દૃષ્ટિનાં વિષયો પ્રતીકાર, લોકનું કલ્યાણ, તમારો સૂક્ષ્મ સમાગમ, વિધાયતુરની અને ગુણસુંદરીની સ્વસ્થતા, અને મહારા જેવાને જેવાનું અને તમારું તપ જેઈ જાળવાનું કે હસવાનું : એ સર્વ કાર્ય સાથેલાગાં થવાનો એક આટલો માર્ગ છે—તે તમને પ્રિય હોય તો.”

સરં—લોકના કલ્યાણને માટે પણ તેમની વચ્ચના કરવી તે અધર્મ છે. પોપટ અને મેના જેવાં પક્ષીનું કલ્યાણ ઇચ્છી તેમનું કલ્યાણ કરવાને માટે પણ તેમની સ્વતંત્રતા બંધ કરવા હું ઇચ્છતો નથી. તે મહારે કુસુમસુંદરીને સપ્તપદીની પ્રતિજ્ઞાઓમાં પૂરી પછી તે તોડવામાં સહાયભૂત થવું અને જાતે પણ મિથ્યા પ્રતિજ્ઞાઓ લેવી એ મહાન્ અધર્મ કરવા કરાવવા હું ઇચ્છતો નથી. કલ્યાણકારક દાનશક્તિરૂપ કર્ણને પણ પિતામહે કહેલું હતું કે ધર્મલોપથી ત્હારો જન્મ થયો છે માટે ત્હારો પરિપાક આવો દૂષિત થયો છે;—એ વ્યાસવાક્ય મને સત્ય લાગ્યું છે. ધર્મ પ્રથમ અને કલ્યાણની વાસના પણ પછી—ચંદ્રકાંત, Duty first, and then only our most cherished dreams. To act otherwise is to place the cart before the horse. To believe otherwise is to be under a self-delusion and pernicious fallacy. I have learnt this invaluable lesson in this sacred lodge and have taught it to this dear partner of my dear dreams, and I never promised or proposed to follow an invitation from Chandrakânta or any mortal or immortal being to allow any further dissolution of this partnership of mine, whatever name or form you be pleased to give to that dissolution.

ચંદ્રં—I only proposed the adoption of a ceremonial fiction analogous to the thousand and one legal and

religious fictions which our people have so often adopted to effect their reforms.

સર૦—The holy people of this place detest such fictions, and I think their ethics is the purest and highest on this as on several other points.

ચન્દ્ર૦—You have floored me. I have nothing to add.—કુમુદસુન્દરી, જેના હૃદયમાં તમે આમ વસેા છો તેના હૃદયમાં સાથીયા પુરવાનું કામ તમારું. એ કળા મને ન આવડી.

સર૦—ચન્દ્રકાંત, તને પ્રશ્ન પુછ્યો છે કે અમારે બે જણે કેવી રીતે વ્યવહાર રાખવો તેટલાનો તું ઉત્તર દે. તટસ્થ થઈને દે કે મિત્ર થઈને દે.

ચન્દ્ર૦—કુમુદસુન્દરી, પુરુષોની યુદ્ધિ આમાં નહીં ચાલે. હવે તો તમારે જ માથે સહ આવ્યું.

કુમુદ વિચારમાં પડી હતી. તેણે સાંભળ્યું નહીં.

ચન્દ્ર૦—કુમુદસુન્દરી, આ યોગમાંથી જાગો ને નવો યોગ સાધો. અમ પુરુષોની યુદ્ધિ ચાલતી નથી માટે તમારે એકલાંયે હવે વિચાર કરવાનું બાકી રહ્યું એટલે ફેરેશો તેમ મહારો મિત્ર કરશે.

કુમુદ૦—આપનો ઉપકાર માનું છું. જાણવાનું સર્વ જાણ્યું. હું વિચાર કરીશ—પણ—સરસ્વતીચન્દ્ર, આપ બંધાવ છો કે જે નિર્ણય હું કરીશ તે તમે સ્વીકારશો ?

સર૦—મહારા ને તમારા યોગ સંબંધમાં જે નિર્ણય કરશો તે હું પાળીશ.

કુમુદ૦—તમારા વચનમાં આટલી મર્યાદા કેમ મુકા છે ?

સર૦—એ આપણી પ્રીતિની મર્યાદા છે. એ મર્યાદાની ખંડારના સર્વ વિષયમાં મહારા તમારા બેનાં હૃદયનાં સંયુક્ત સંગીતથી જે સ્વર નીકળે તે ખરા.

કુમુદ૦—આપણાં સંગીત જુદાં નથી.

સર૦—સંગીત એક છે પણ કણ બે છે.

કુમુદ૦—ભલે એમ હો. હું તમારા હૃદયમાં હઈશ તો કણમાં પણ આવીશ. ચન્દ્રકાન્તભાઈ, મહે સર્વ વિચાર કરવાનો માર્ગ શોધી ફેલાવો છે. આ કન્યા ધારી તો ધર્મ પણ કન્યાનો જ ધારીશ. હું મહારા કુટુંબમાં નહીં જાગી શકું. પણ તેનાથી શુભ પણ નહીં રહું. દમ્પતીના

હૃદયમન્ત્ર વિના કંઈ પણ અન્ય વાત સાધુજનો ગુપ્ત રાખતાં નથી તો હું ગુણીયલથી ગુપ્ત નહીં રહું. ને એ કાલ આવશે ત્યારે તેમને મળીશ, તેમને શાન્ત કરીશ. અને હું અને મહારી કુસુમ મળી કાંઈક યોગ્ય માર્ગ દર્શાવીશું તેમ અન્દ્રાવલીજીને રાત્રે આવવાનાં છે તેમને પણ અમારા મન્ત્રમાં ભેળવીશું.

સરસ્વતીચંદ્ર જોઈ રહ્યો.

કુસુમ—જેની સાથે આવા આટલા અદ્વૈતથી મહારું હૃદય એક થયું છે તેને શંકા ઉપજાવવા જેવું હજી સુધી તો મહં કાંઈ કર્યું કે કહ્યું નથી.

સર—હું જાણું છું કે તમે સાધુજન છો, અને ચિત્તે વાંચિ ક્રિયાયાં ચ સાધૂનામેકરૂપતા એ સાધુજનનું લક્ષણ પામવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. પણ લોકના સંસારમાં અનેક અનર્થસ્થાન હોય છે. માટે કહ્યું છે કે—
 ઘનામ્બુના રાજપથે હિ પિન્ચિલે ક્વચિદ્ધૈરપ્યપથેન ગમ્યતે? તમે જે સ્થાનમાં જવાનાં છો તેમાં તમારું ક્ષેમ છે, પણ આપણા યોગ કે વિયોગને માટે જે કાંઈ યોજના થશે તેથી તમે ગમે તો હૃદયમાં મુઝાશો, ગમે તો લાજશો, અને ગમે તો ખીજાનાં હૃદયનું અનુવર્તન કરવા તમારા પોતાના હૃદયનો ભોગ આપશો. તમારા હૃદયની કે તમારી વાણીની કે ક્રિયાની એ અવસ્થા થશે તો તેમાંથી તમને મુક્ત કરવા મહારી વૃત્તિજેટલી મહારી શક્તિ દર્શાવે કેમ તે હું શી રીતે કહી શકું? પણ પાર્વતીને શિવજીએ કહ્યું હતું કે વિમાનના મુઠ્ઠા કુતઃ પિતૃર્ગૃહે? તે છતાં પૂર્વાવતારમાં તેને પિતાના ગૃહમાં વિમાનના થઈ હતી ને તેણે દેહ ત્યાગ કર્યો હતો તેમ તમારે કરવાનો અવસર ન આવે એટલું લક્ષ્યમાં રાખજો. તમારું કુટુંબ, તમારાં મન, વાણી, અને ક્રિયાને પ્રતિદૂળ નહીં હોય ત્યાં સુધી હું સ્વસ્થ રહીશ. મહારા ઉપર ને ખીજા ઉપર આ આજ્ઞાપત્ર તમે જોયાં ને જાણ્યાં—તેનું મને લેશ પણ ભય નથી, ને સુન્ન પુત્રીવત્સલ માતાપિતા ભણીથી તમને પણ ભય નહીં થાય. પણ સંસારની રૂઢિઓ અન્યથા છે ને તેમાંથી તમારી સ્વાધીનતાને કંઈ ભય ગ્રાસ થશે કે સંસાર તમારા સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ શરીરને કાંઈ પણ રીતે પ્રહાર કરશે તો મહારાથી જોઈ નહીં રહેવાય.

૧. ચિત્ત. વાણી, અને ક્રિયામાં સાધુજનોનું એકરૂપ હોય છે. ૨. વાદળાંની વૃદ્ધિ રરતા ઉપર દેખાય નહીં એવું થાય ત્યારે જાણીતા રાજમાર્ગ ઉપર પણ વિદ્વાનો જેવા ભુલા પડે છે અને ન જવાને રસ્તે ચઢી જાય છે : નૈયધ. ૩. હે સુષુ! પિતાના મંદિરમાં તે ત્હારું અપમાન શી રીતે હોય?—કુમાર.

કુમુદ કંઈક સ્મિત કરી બોલી: “ એની ચિન્તા ન કરશો. સાધુજનો-
એ રાંધે કુમુદને નવી શક્તિ આપી છે તે એની સાધુતા આપના અદ્વૈતથી
પરિપુષ્ટ થઈ છે—તો હવે શા માટે ઉંચો જીવ રાખો છો ? ”

પ્રકરણ ૪૫.

કંઈક નિર્ણય અને નિશ્ચય.

The star of the unconquered will,
He rises in my breast,
Serene, and resolved, and still,
And calm, and self-possessed.

Longfellow.

વાર્તાપ્રસંગ ધીમે ધીમે પુરો થયો ત્યાં કુમુદ સાંધી-
ઓમાં ગઈ તે બે મિત્રો ખહાર ફરવા નીકળી પડ્યા.
વિદ્યાચતુરના ઘરના, બે પુત્રીઓ અને ત્રીજા સરસ્વતી-
ચંદ્રના સંબંધમાં ગુણસુન્દરીના હૃદયના દુઃખના, કુસુ-
મના તીવ્ર અભિલાષ સાથેની એની ખુદ્દિના, સરસ્વતી-
ચંદ્રના ગૃહત્યાગવિષયે કુસુમના દૃઢ પક્ષવાદના, અને અંતે લક્ષ્મીનંદનના
દુઃખના અને ધૂર્તલાલની ધૂર્તતાના ઇતિહાસના, સર્વ સમાચાર ચન્દ્રકાંતે
ધીમે ધીમે સરસ્વતીચંદ્રને વિસ્તારથી કહી દીધા અને એ શ્રોતાના હૃદય-
ના મર્મભાગમાં એ વક્તાએ બેસાડી દીધા—ચોટાડી દીધા.

રાત્રે ચંદ્રાવલી કુમુદને મળી, પોતાની મધુરીને પ્રધાનપુત્રીરૂપે
ઓળખી લીધી, અને ગુરુજીની કૃપાથી મળેલી પગ્યરાત્રિના પ્રસાદની વાર્તા
જાણી લીધી—તે પછી છેક મધ્યરાત્રિ સુધી બે મિત્રો, ચંદ્રાવલી, અને કુ-
મુદ, ચાર જણ સૌમનસ્યગુહામાં બેઠાં અને એ વાતો, જેટલા અંતરપટ
અને જેટલા પ્રકાશ યોગ્ય લાગ્યા તેટલાથી, કરી; હવે શું કરવું તેની
ચર્ચા ચલાવી તેમાં પણ કોઈને કોઈ સુઝવું નહીં અને અંતે કુમુદ અને
ચંદ્રાવલી વસંતગુહામાં જઈ સુઈ ગયાં, અને બે મિત્રો સૌમનસ્યગુહામાં સુઈ
ગયા. શું કરવું તેના વિચારમાં કુમુદ એકલી આખી રાત્રિ ઉઘી શકી નહીં,
પણ ઉઘાડી આંખો રાખી જાગતી સુઈ રહી અને ચંદ્રાવલીની આંખો
વચ્ચે વચ્ચે ઉઘડે ત્યારે તેની સાથે આ જ પ્રકરણ ફાટતી. બે મિત્રો
નો સ્વસ્થ નિદ્રા પામીને જ સુતા. માત્ર એકાદ વેળા ચંદ્રકાંતની આંખ
ઉઘડતાં તેને કંઈક હસવું આવ્યું પણ તરત પાછો નિદ્રાવશ થયો.

પ્રાતઃકાળે કન્યા પહેરી કુમુદ, સરસ્વતીચંદ્ર પાસે આવી અને હાથ જોડી પગે લાગી બેસી.

“ મહારી દુઃખી જનની પાસે જઈ આવવાની આજ્ઞા મારવાને હું આપની પાસે આવી છું અને એવી પણ વિનંતિ કરું છું કે અવકાશે આપ પણ ત્યાં પધારશો અને તેને આશ્વાસન આપશો. આપ, હવે ગુરુજીને મળી, જ્યાં રહેવાના હો તે, અને આપ બે મિત્રોના એકાંત સમાગમનો જે અવસર આપને અનુકૂળ હોય તે, ચંદ્રાવલી જીને તે દેખાવશો તે પ્રમાણે હું આપને મળીશ અને કુમુદ, કુસુમ, અને ચંદ્રાવલી ત્રણ જીનેનો વિચાર જે થશે તે જણવી આપની આજ્ઞા શોધીશ.

“ ચંદ્રકાંતભાઈ, આપે કન્યા પહેરી નથી તો પણ સાધુજન છે અને સર્વ જાણો છે તો વધારે શું કહું ? પિતાજીને લખવું યોગ્ય લાગે, તે લખશો. મહારે ભાઈ નથી પણ અમે બે પુત્રીઓ એમની દૃષ્ટિમાં પુત્રથી પણ અધિક લાગીએ છીએ અને એમના હૃદયને સંતાપનું કારણ થઈએ છીએ તે પણ એમના સ્નેહને લીધે. આપના મિત્ર ધર્મને અધિક માને છે તે હું સ્નેહને માનું છું—કારણ ધર્મ સમજવા જેટલી મહારી વિદ્યા કે બુદ્ધિ નથી. પણ એમના ધર્મનો તે મહારા સ્નેહનો સાર એક જ આવે છે તે આપ પણ સ્નેહને માનો છો તો આ કન્યા પહેરીને પણ મહારા ગુણીયલને અને કુસુમને મળવા જઈશું, તે જ્યારે મહારા હૃદયનું નિરાકરણ આપ બેને સુઝતું નથી ત્યારે હું અને મહારી જીને અમારી બાળકબુદ્ધિથી અને સ્ત્રી-બુદ્ધિથી જે કંઈ નિર્ણય કરી લાવીએ તે આ મહારા હૃદયના યોગના યોગીરાજના હૃદયમાં ઉતરે એટલો આશ્રય આપજો.”

આટલું બોલતી બોલતી કુમુદની આંખોમાં આંસુ સરતાં હતાં અને નીચું જોઈ તે ઉભી રહી. બે મિત્રો પરસ્પર સામું જોઈ રહ્યા અને અંતે બોલવા લાગ્યા:

સર— જ્યાં સુધી તમારાં નેત્રમાંથી આંસુ સુકાયાં નથી ત્યાં સુધી મહારા હૃદયનો તાપ શમતો નથી, અને તે માટે જ તમારી હૃદયગુહામાંના ઉઠાં મર્મસ્થાનની અવગણના કરી તમે મહારે માટે સ્વાર્પણ કરવા તત્પર થશો એ ભય મને છે. તેથી જ હું તમારા મુખના ઉદ્ધાર પ્રમાણે આલવાનું વચન આપતાં એ વચનમાં મર્યાદા મુકું છું. તમે સાધુજન છો, મહારી સાથે અદૈત પામેલાં છો, અને તમે પૃથ્વીસ્વરૂપ છો તેમ હું ઘૌસ્વરૂપ છું એ પરિણામ સંસિદ્ધ થયો છે તો તમારે મહારી

આમા માગવાની બાકી રહેતી નથી, પણ તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે સુવૃદ્ધ થવું એ મહારો સ્વભાવ જ બંધાયેલો સમજાવે.

અન્દ્ર—કુમુદસુન્દરી, શુભ કાર્યે સીધાવો અને હવે ભૂતકાળમાં જે ભિન્ન વજ થયો હતો તે હવે તમારા હૃદયથી ભિન્ન થઈ શકે એમ નથી. ઈશ્વર તમને સદ્બુદ્ધિ આપે અને પવિત્ર અને ઉત્કૃષ્ટ રસનો તો તમારા હૃદયમાં ઈશ્વરે જ ઝરો નિર્મેલો છે. તમને અમારા બેના આશીર્વાદ છે.

કુમુદસુન્દરી નેત્ર લહોતી લહોતી ગઈ વળી પાછી ફરી—“આપણું સ્વપ્નના આપે લખેલા લેખ આપશો ? હું તે સર્વ કુસુમની પાસે વંચાવીશ અને તેની બુદ્ધિનું સાહાય્ય લેવાને સાધનવતી થઈશ. એ છે તો બાળક પણ એની બુદ્ધિ અપૂર્વ ચમત્કારોથી ભરેલી છે.”

“ભલે !”

લેખ લેઈ, કન્થામાં ગુપ્ત રાખી, કુમુદ ગઈ, અદૃશ્ય થઈ.

“સરસ્વતીચંદ્ર, આપણે હવે તમારા ગુરુજી પાસે જઈશું ?” અન્દ્ર-કાંતે પુછ્યું.

“અવશ્ય.”

જે જણ ઉતર્યા તે થોડી વારમાં તેમણે અને નીચેના સાધુઓએ સૌમનસ્યગુદ્ધાને હતી તેવી શૂન્ય કરી દીધી. તેમાંથી નીકળીને પળવાર સરસ્વતીચંદ્ર, પાછો ફરી, ઉભો રહી, ઉપરથી નીચે સુધી પોતાના અપૂર્વ સંસ્કારોની સાધક આ ગુદ્ધાનાં દર્શન કરવા લાગ્યો અને તેને હૃદયમાં નમસ્કાર કરી સઉની સાથે ચાલ્યો.

માથે ચેત્રી પ્રાતઃકાળનો સૂર્ય, પર્વતના ઉંચામાં ઉંચા ભાગના પવનની ઉત્સાહક લહેરો, આશપાશની નેત્રને શીતળ કરનારી તે રમણીય લીલીછમ લી-લોતરી, વચ્ચે વચ્ચે તપ કરવા બેઠેલા જટાધર વૃદ્ધ યોગીઓ જેવા કાળા ખડ-કા, સામે દૂર સમુદ્રની ઝીણી આકાશમાં મળી જતી જળરેખા, અને પગ ખસે નહી એટલું લક્ષ્યમાં રાખવાનું આવશ્યક કરતો સાંકડો ઉતરતો માર્ગ : એ સર્વ વચ્ચે એ માર્ગ ઉપર શાંત સાધુઓ અને તેમની વચ્ચે જે ભિન્ને એટલું મંડળ, એક શબ્દ બોલ્યાવિના ચાલતું, ઉતરતું હતું, ને તે સર્વ વચ્ચે સરસ્વતીચંદ્રનું હૃદય, નવી શાંતિથી ને નવી સમૃદ્ધિથી, એના પગ ઉપડતા હતા તેની સાથે સાથે ઉપડતું હોય તેમ, ધડકતું હતું અને, ચારે પાસનાં ઝાડોને ગિરિશિખરનો પવન વાળતો હતો તેમ, એના વિચારને વાળતું હતું. આવી શાંતિથી તે નીચું જોઈ ત્રિચંદ્રશૃંગથી ચદ્વશૃંગ

ભણી ઉતરતો હતો, માત્ર સામે થઈને રંગબેરંગી પક્ષીઓ આવે ત્યારે આંખો ઉઘી કરતો હતો, અને તે મધુર સ્વર સંભળાવે ત્યારે સાંભળતો હતો.

પ્રકરણ ૪૬.

અલખમન્દિરનો શંખનાદ અને આયુષ્યની પૂર્ણાહુતિ.

Tell me not in mournful numbers,
“Life is but an empty dream !”
For the soul dead is that slumbers,
And things are not as they seem.

Life is real, life is earnest !
And the grave is not its goal ;
“Dust thou art, to dust returnest”
Was not spoken of the soul.

Not enjoyment, and not sorrow,
Is our destined end or way,
But to act, that each to-morrow,
Find us farther than to-day.

Art is long, and Time is fleeting,
And our hearts, though stout and brave,
Still, like muffled drums, are beating
Funeral marches to the grave.

In the world's broad field of battle,
In the bivouac of Life,
Be not like dumb, driven cattle!
Be a hero in the strife !

Longfellow.

વિષ્ણુદાસ બાવાની યોગાવસ્થાની ચાર રાત્રિ અને ચાર દિવસનો સર્વ કાળ, એમની ઢાટડીમાં વિહારપુરી અને બીજાં એ ઉત્તમાધિકારી બાવાઓએ, એમનું યોગસ્થ શરીર સાચવવામાં વારાફરતી અપ્રમત્ત જાગરણ કરી, ગાળ્યો. આજે એ કાળ પુરો થયો અને વિષ્ણુદાસ

અમાધિમાંથી બીજે કોઈને જાગ્યા તે કાળે એકલો વિહારપુરી તેમની ખાસે ગયો હતો.

સમાધિમાંથી જાગૃત થતા પહેલાંનો આખો દિવસ અને આખી રાત્રિ તેમના મુખ ઉપર અપૂર્વ આનંદ સ્ફુરી રહેલો હતો. અને જાગ્યા તેની સાથે, થયેલા મેઘની પાછળ રહેલી શીતળતા ગેરે, એમની શાંતિ અને સ્વસ્થતા દેખાઈ. શરીરની ઇન્દ્રિયો અહિંમુખ થવા લાગી તેમ તેમ એમનું શરીર હાલવા લાગ્યું, આશ્વાસના સ્વર કંઈકે તેમના કનમાં જતા જણાયા, અને અંતે આંખો ઉઘડી ત્યાં વિહારપુરી સામે લાથ નેડી ઉભો. વિહારપુરી ભણી થોડી વાર નેઈ રહી વિજયદાસ બોલ્યા.

“વિહારપુરી, મૈને અપૂર્વ ચમત્કાર દેખા ઔર ઇસ મુખસે ઓ કહા નહી જતા હય ! નવીનચંદ્રજી અપના મઠકા ઉત્કર્ષ કરેગા ઓ તો સચ હય, કિંતુ ઉસકા સ્વકીય મઠયજ્ઞકા વિષય ઔર મઠ ઇતના છોટા નહી ! ઉસકા મઠકી ઔર મહાંયજ્ઞકી વિભૂતિ સંસારમેં મહતી જ્વાલસે જ્વલમાના હોનેવાલી હય, ઔર મેં ઔર તું તો માત્ર દૂરસે ઉસકા દર્શન કરનેકા અધિકારસે જસ્ત અધિકારકે પ્રાપ્ત ભી નહી હોનેવાલા ! જ, ઓ મહાત્માકું ઇધર લા દે ઔર ઇસકી વેદિકા સંપૂર્ણ આપ્યાયન કરનેકા સમારંભ સખ સાધુલોગ લગા દે ઇસ તરેહકી વ્યવસ્થામેં ન્યૂનતા નહી હોવે ઔસા કર !”

“જેસી ગુરુજીકી આજ્ઞા !”

વિહારપુરીએ દ્વાર ઉઘાડું અને અન્ય સાધુઓ ગુરુની કલોચિત શુશ્રૂષા કરવા લાગ્યા. વિહારપુરી કેટલાક સાધુઓને લેઈ સરસ્વતીચંદ્ર સામે ગયો, અને તેને અર્ધમાર્ગે મળી, તેને અને ચંદ્રાંતને સાથે લેઈ સાધુઓની ગર્જનાઓ વચ્ચે પાડો આવ્યો. સરસ્વતીચંદ્રે વિજયદાસને દેખતાં નમસ્કાર કર્યા, અને વિજયદાસ એને દેખી એકદમ ઉભા થયા, એને અત્યંત પ્રેમથી આલિંગન દીધું, અને મૂર્ધભાગનું ઉપાધ્રાણ કરી, પાસે બેસાડી વાતો કરવા લાગ્યા.

“નવીનચંદ્ર, શરીરસંપત્તિ તો સારી છે ? આ તમારા મિત્ર છે ?”

સર૦—જી મહારાજ, આપની કૃપાએ અપૂર્વ લાભ હું પામ્યો છું તો શરીરસંપત્તિ પણ સારી હોય એમાં શી નવાઈ ? અને તેમાં આવા મિત્રર-

૧. મૂર્ધભાગ તે માથાનો ઉપરો ભાગ તેનું ઉપાધ્રાણ કરવું એટલે તેને સંધવું. પ્રાચીનકાળમાં આ દેશના આર્ય વડીલો પુત્રના મૂર્ધભાગનું ઉપાધ્રાણ કરતા. ૧૮૭૨-૭૩ માં દાન્સમાં એક મહાયુદ્ધમાં વિજય પામ્યા પછી જર્મનીના મહારાજે પણ પોતાના પ્રધાન બિસ્માર્કના મૂર્ધભાગનું ઉપાધ્રાણ કર્યું હતું.

તના દર્શનથી તો શરીરની સાથે મન પણ પ્રકુલ છે. એ મહારા વિદ્વાન્ મિત્ર ચંદ્રકાંત નામના છે-જેને માટે મહં સાધુજનોને શ્રમ આપ્યો હતો.

વિળ્લુ—ચંદ્રકાંતજી, તમારા આગમનથી અને ચિરંજીવશૃંગની સિદ્ધિથી તમારા મિત્રના હૃઃખનો ધ્વંસ થયો હોવો જોઈએ.

ચંદ્ર—આ રથાન સર્વને શાંતિપ્રદ જ છે.

સર—મહારી પ્રબળ વાસનાઓ અને મોહ પણ નહીં થયાં તો તે કારણના કાર્યરૂપ હૃઃખનો ધ્વંસ થાય એ તો એ વસ્તુનો સહજ પરિપાક છે.

વિળ્લુ—નવીનચંદ્ર, તમે અતિજ્વલમાન મહાયજ્ઞના અધિકારી છો.

સર—જ્યાં આપનો આશીર્વાદ એ અધિકારનું ખીજ છે, ત્યાં એ ખીજની સફલતા જ નિર્ધારી શકાય છે.

વિળ્લુ—મહાત્મનું! આ લઘુમઠની મર્યાદાથી તમારી યજ્ઞવેદિને કુણ્ઠિત કરી ન નાંખશો. અપૂર્વ ચિરંજીવોના અપૂર્વ બોધને સફળ કરવામાં તમારી બુદ્ધિની ગતિ જેટલી દૂરગામિની થશે એટલી અમારી દૃષ્ટિ પણ નહીં થાય. સૂર્યના તેજ પેઠે તમારી બુદ્ધિ જ્યારે સંસારમાં પ્રસરશે ત્યારે અમે માત્ર તેના પ્રકાશને અને ઔણ્યને સ્વીકારીશું.

સર—જી મહારાજ, અલક્ષ્ય પરાવર, લક્ષ્ય તરંગો ઉપર આ નામરૂપાદિ વડે લક્ષ્ય થયેલા હું મત્સ્યને, જ્યાં રાખશે ત્યાં રહેવાને તત્પર છું.

વિળ્લુ—સ્વાધીન મનવાળા મનસ્વી! એજ વૃત્તિ રાખવી. અલખ મઠનો સંપ્રદાય લખ અધિકારનું પોપણ કરનાર શમને જ “શમ” માને છે અને કહે છે કે ‘લોકેકસર્વવૃદ્ધિવ્યાપારાણાં સ્વાધિકારાનુપયુક્તાનામફલત્વવૃદ્ધિર્પૂર્વવસ્ત્યાગઃ શમઃ’ ॥ જે વ્યાપાર લખ અધિકારને ઉપયુક્ત છે તેનું રક્ષણ કરીને જ અન્ય અન્તર્બાહ્ય વ્યાપારોના ત્યાગને શમ દમ કહીએ છીએ તે કૃષ્ણ પરમાત્માએ સાંખ્ય અને કર્મ યોગનો સમાગમ ગીતામાં દર્શાવેલો તે આ જ! સ્વાધીનમનસ્કતા તે જ છે તે વિરાગ પણ તે જ છે.—વિહારપુરી !

વિહાર—જી મહારાજ !

વિળ્લુ—તું કાંઈ કહેવા ઇચ્છે છે? અધુરીમૈયા સ્વસ્થ છે ?

વિહાર—ચિરંજીવશૃંગના આધિકારી જીવને સ્વસ્થતા જ પ્રાપ્ત થાય છે, અને આવા સુંદર જીવોને તો આપે ધારેલી પખ્ય રાત્રિને સટે ચાર રાત્રિમાં એ સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થઈ તે તેમના અંતઃસાંદર્ભનો પ્રતાપ ! આપની મુખ-મુદ્રાથી કાલનું અમે જાણી ગયા હતા કે પાંચમી રાત્રિની અગેક્ષા નહીં રહે.

મધુરીમૈયા સર્વથા સ્વસ્થ છે. પણ નવીનચંદ્રજીના પૂર્વાશ્રમસંબંધે કંઈક પ્રશ્ન ઉઠવાથી મહારાજના ધર્મભવનમાંથી આપે પુછવાનાં પ્રશ્ન-પત્ર અને નવીનચંદ્રજી ઉપર આશ્રપત્ર આવેલાં છે.

વિજ્ઞાન—તે ધર્માસાનો નિર્વાહ જ્ઞાનભારતીને સોંપી દેજો. નવીનચંદ્રજી, અંહીના સાધુજન પૂર્વાશ્રમના પ્રકાશને લજ્જાસ્પદ કે વિસ્મરણીય ગણતા નથી પણ તેને, આ આશ્રમનું ખીજ ગણી, પ્રસિદ્ધ કરતાં સંકેત રાખતા નથી.

સર—આ સ્થાનમાં જે કંઈ આચાર હોય છે તેમાં સાધુતા જ હોય છે.

વિજ્ઞાન—ઉત્તમ સાધુઓ માનતો કે મદનો સંગ્રહ કરતા નથી ને યજ્ઞકાર્ય અંહીના આશ્રમીયો યોગીપણાનું માન મુખી પૂર્વાશ્રમમાં પણ ગયા છે, ને, પૂર્વાશ્રમમાં જઈ ત્યાં જવા છતાં, અધ્યાત્મદૃષ્ટિમાં તો તેઓ આ આશ્રમવાસી જ છે એવું ભાન લુલાવનાર મદને વશ થયા નથી. નવીનચંદ્રજી, આથી જ અલક્ષ્યાત્માના લક્ષ્યવિહારનો આદર યદુશુંગ ઉપર સધાય છે.

સર—જો માન અને મદ ઉભયનો ત્યાગ કરવાની તો આપે મને દીક્ષા આપેલી છે ને આજ તેનું હાર્દ સમજાવવાની કૃપા કરોછો એ આપનો પરમ પ્રસાદ છે.

વિજ્ઞાન—જો માનના અને મદના ત્યાગી સાધુઓ કન્થાને લોકયજ્ઞના અધિકારના તામ્રપટ જેવી ગણે છે તે અસાની જનને પોતાનું અભિજ્ઞાન આપવાને માટે, આપણા મઠના દમ્ભને માટે નહી. એ આ કન્થાનો કાર્યકારણભાવ, અને કારણને અભાવે કાર્ય શબ્દવત્ થઈ જાય છે.

વિહાર—જી મહારાજ, કાલ શ્લોક વાંચ્યો કે

આત્મોપાધિમિરેવ કીલ્તિ જ્ઞાતે સ્મૃત્યા મનઃ શીર્યતે ।

તત્કીલાઃ સુમનઃશરાશ્ચ શિવે મસ્મીકૃતારૌ કૃતાઃ ॥

ધાનુષ્કે તુ હતે ધનુર્ન હિ ધનુર્વાણા ન વાણા ર્મૈ ।

માયાનાટકભૂમિકાસુ રમતાં સાક્ષી પુનર્વા ન વા ॥

૧ આત્મા ઉપર ઉપાધિઓના ખીલા જડેલા છે એવી સ્મૃતિ થતાં મન જાતે શીર્ણ થઈ જાય છે. શિવરૂપ મહાદેવે પોતાના શત્રુ કામદેવને ભરૂમ કર્યો તે પછી તેના બાણ નકામા પડ્યા રહ્યા તે પ્રમાણે મન શીર્ણ થઈ જતાં પેલા ખીલાઓ પેલા બાણ પેઠે નકામા થઈ જાય છે. એ ખીલારૂપ બાણનો મનરૂપ ધનુર્ધર આમ મરી જાય છે એટલે તેનું ધનુષ્ય તે ધનુષ્ય નથી ને તેના આ બાણ તે નથી. તો પછી માયા-નાટકની રંગભૂમિ ઉપર સાક્ષી-સ્વરૂપ પોતે રમોકે ન રમો—તે જે સરખી જ વસ્તુ છે.

વિષ્ણુ—“નવીનચંદ્ર, આ હવન્મુદિત ! અને તે આપણા સાધુજનોને જ સાધ્ય છે ! અન્ય હવન્મુદિતની કથા તો તમે પ્રત્યક્ષ કરેલા અશ્વત્થામાનું નિવૃત્તિસ્થાન તેમ નિગ્રહસ્થાન છે. એ સ્થાન શોધવા યોગ્ય છે—પામવા યોગ્ય છે, પણ કમલોદરમાં ભ્રમર બન્ધન પામે તેમ આ આટલી હવન્મુક્તિમાં બન્ધન પામનાર હવરપુલિંગો આત્મવચ્ચનાને પામે છે. ઉપાધિરૂપ ખીલાઓમાંથી નહી પણ એના બળમાંથી મુક્ત થવાથી, ગર્ભસ્થાનમાંથી મુક્ત થયેલા શરીર પેદે, હવરપુલિંગ નિષ્કામ યજ્ઞકાર્યને માટે સમર્થ થાય છે અને તે સમર્થતા પ્રાપ્ત થતાં એ યજ્ઞકાર્ય એનો લક્ષ્ય ધર્મ થાય છે. અલક્ષ્યપરાવર—પરમબ્રહ્મ—નું લક્ષ્યાત્મનિધિસ્વરૂપ—જેને સંસાર ધ્વિરને નામે ઓળખે છે, જેને શ્રુતિ સુપર્યુયુગલમાંનું ઇશિ-અંગ કહે છે,—તે સ્વરૂપ સાથે સાયુજ્ય પામ્યા વિના અલક્ષ્યપરાવરમાં સાયુજ્ય પામવાની કલ્પના મિથ્યા છે. સમુદ્રમાં પવનાદિ કારણથી તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે તેની શાંતિ સમુદ્રમાં જ છે — સ્વયોનિમાં છે અને પ્રલયકાલે સમુદ્રાદિ પણ પરમ સ્વયોનિમાં પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ તરંગો પણ તેની સાથે એ પરમ ચોનિમાં પરમ લય પામે છે તેમ હવઅંગ ઇશિઅંગરૂપ સ્વયોનિમાં પ્રાપ્ત થઈતે દ્વારા જ અલક્ષ્યપરાવરરૂપ પરમ ચોનિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પરમ લક્ષ્યાત્મા ઇશિને પ્રાપ્ત કરવાનો આ એક જ માર્ગ છે—તે માર્ગ નિષ્કામ મહાયજ્ઞવિધિ વિના અન્ય સમજશો નહી. તમને મુદિત આશય પામવાની દીક્ષા છે તે લોકમુદિત આશયની નહી પણ ઇશિ-મુદિત આશયની સમજજો. લોક અજ્ઞાની છે તેમના મોદ કે અનુમોદ સાથે સાધુજનોને સંબંધ નથી, પણ તેમના કલ્યાણ સાથે ઉત્તમાધિકારીયો સંધાય છે. લોકનું કલ્યાણ એ જ પરમ લક્ષ્ય ઇશિનો મુદિત આશય છે અને તે આશય તમારા હૃદયમાં વ્યાપી રહ્યો છે તો તમે તે પરમ સ્વરૂપનો યોગ પામવાના માર્ગમાં છો અને તમારા આયુષ્યના સર્વ અંશ એ માર્ગને ઉતરી રહેશે ત્યારે તમે એ યોગનું અવસાન પામશો.

“ નવીનચંદ્ર ! શ્રી યદુનંદનની પૂજનવૈળાના આ ઘંટારવ અને શંખવાદ તમે સાંભળો છો. એ પૂજનવિધિ લક્ષ્યમહાયજ્ઞ નો સાંક્રેતિક^૧ છે. જે લોકમાત્રના રક્ષક—પોષક પરમાત્મસ્વરૂપની આ રથાનમાં સાંક્રેતિકી પ્રતિમા છે તે જ સ્વરૂપની શુદ્ધ પ્રતિમા ભૂતમાત્રનાં અંતઃકરણોનાં સદ્ભાગરૂપ મંદિરમાં વ્યાપી રહી છે. ધોડશોપચારથી અને અન્યવિધથી ભક્તજનો સાંક્રેતિક પ્રતિમાને અન્નવસ્ત્રાદિકનું અને પોતાના સર્વસ્વનું નિષ્કામ અર્પણ કરે છે

તે જ રીતે સાધુજનો શુદ્ધ પ્રતિમાની સર્વ રીતે સર્વ ચિંતાઓ કરી પોતાના સર્વસ્વનું એ પ્રતિમાને નિષ્કામ અર્પણ કરે છે. સાંકેતિકમંદિરમાં પુષ્પ-ધૂપાદિના સુગંધ અને અન્ય સુંદર સામગ્રી પૂજક અને પૂજિતને અધ્યસ્ત સ્વભાવથી તૃપ્ત કરે છે તેમ શુદ્ધ પ્રતિમાના મહામંદિરમાં રસ, જ્ઞાન, અને ક્રિયાની સામગ્રી પૂજ્ય અને પૂજકને સ્વભાવથી તૃપ્ત કરે છે. સાંકેતિક મંદિરમાંનું આરાત્રિક^૧ મંગલમૂર્તિને સુદૃષ્ટ કરવાને માટે છે તેવા જ, શુદ્ધ મંગલમૂર્તિને સુદૃષ્ટ કરવાના, આરાત્રિકથી તમારા જેવા વિદ્યાસંપન્ન સાધુજનો મહામંદિરના સુંદર ભાગોને અને શુદ્ધ પ્રતિમાનાં સર્વ અવયવને સુદૃષ્ટ કરી લે છે. તે આરાત્રિકને પ્રસંગે મંદિરના શુદ્ધગર્ભાગારાદિ ભાગમાં અમારા જેવા સાધુજન સૂક્ષ્મ ઘંટાનાદ કરે છે ત્યારે તમારા જેવા સમર્થ સાધુજનોના શંખનાદ એ પૂજનની કીર્તિનાં સંગીત, લય, અને પ્રતિધ્વનિ વડે એ મંદિરને તળથી તે ધ્રુમટ સુધી ભરે છે અને જહારના માર્ગોને અને દૂરની ગિરિગુફાઓને અલખ ગર્જનાના ગાત્રથી ગંજવી શકે છે !

“ નવીનચન્દ્ર, આવો અપ્રતિહત શંખનાદ કરવાને ચિરંજીવોએ તમને અધિકાર આપેલો છે તે વાપરતાં અમારા લઘુ મઠને ભુલશો માં, તેમ એ મઠમાં તમારી ગતિને સંકુચિત કુણ્ઠિત કરી રાખશો માં, સાંકેતિક કન્યાનું મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રકટ કરતાં શંકા રાખશો માં, સંસારના કોલાહલથી ભડકશો માં, પામર અજ્ઞ જીવોની કરેલી સ્તુતિથી કે નિન્દાથી ઠગાશો માં. એકદેશીય કે એકકાલીન અનુભવ અને વિદ્યાથી તેમ એકમાર્ગી બુદ્ધિથી જ સંભૂત થયેલા જીવોના—પવન જેવા—ઝપાટાથી તણાશો માં, સર્વ વસ્તુનો યોગ્ય આદર કરનારી સર્વાસ્તિકતા વિનાની શ્રદ્ધાથી^૨ બંધાશો માં, મનુષ્યરૂપે વિચરતાં પશુપક્ષીઓના સ્ત્રૂલ જળના ભયથી કે પ્રહારથી કમ્પશો માં, કોઈની કે કશાની ઉપેક્ષા કરશો માં, તેમ તેને આધારે જેસી રહેશો માં, અને સર્વથા અધ્યાત્મ જળમાં અચળ રહી, તમારા મહાયજ્ઞના વિધિમાં અખંડ સજ્જતાથી પ્રવૃત્ત રહી, એ યજ્ઞના અતિથિમાત્રનું કલ્યાણ સાધ્ય કરી, એ યજ્ઞમાં તમારા આયુષ્યના સર્વ અંશને હોમી દેજો !

“ નવીનચન્દ્ર ! એ પરમ યજ્ઞથી તમને ચિરંજીવોએ આપેલી મહા-સિદ્ધિ સફળ થશે, એ પૂર્ણાહુતિથી તમે લક્ષ્યાત્માને લક્ષ્ય કરશો, અને પરમ અલક્ષ્ય પરાવરમાં ત્રિયોગ સાધનાથી સાયુજ્ય પામશો ! એ પરાવરને પામવાને યોગ, કર્મ, અને જ્ઞાન ત્રણે સાધનને પામી ત્રિયોગ સાધજો.”

૧. આરતી. ૨. સર્વાસ્તિકતા શ્રદ્ધા: શાશ્વત ભાવ્ય ઉપર આનંદ-ગિરિની ટીકા.

પ્રકરણ ૪૭.

મોહનીમૈયાનો ઉચ્ચ અધિકાર.

I, through the ample air in triumph high,
Shall lead hell captive, mauger hell, and show
The powers of darkness bound.—Milton.

ચોકમાં ને કુંજવનમાં કુમુદસુંદરીનું સાધ્વીઓયે સ-
ખીકૃત્ય કર્યું હતું તે જ સ્થાનમાં પ્રધાનકુટુંબને માટે
મ્હોટા બેવડી કનાતના તમ્બુઓ માર્યા હતા, અને કુમુદ
વસન્તગુફામાંથી નીકળી તે પહેલાં તો આ તમ્બુઓમાં
એનું કુટુંબ દાખલ થઈ ગયું હતું. ત્યાંના કદમ્બવૃક્ષને

વચ્ચે રાખી ચાર પાસ ચાર તમ્બુઓ ને વચ્ચે માંડવા અને રાવડીઓ
ઉભી કરી દીધી હતી ને છેટે કનાતના માંડવા રસોઈને માટે બાંધ્યા હતા.

મોહનીમૈયાને સંદેશો આ પહેલાંની રાત્રિએ ફાલ્યો હતો અને તંબુ-
ઓ આગળ પથરાઓ ઉપર નહાની શેતરંજીઓ પાથરી સર્વ દાતણ કરવા
બેઠાં તે વેળા મોહની અંહી આવી, અને એને જોઈ દાતણ કરી રહેલી
ગુણસુંદરી સામી ઉઠી.

“જય શ્રી યદુનંદન” —કહી બે જણાં સામાસામી પથરાઓ ઉપર
બેઠાં. મોહનીએ યદુનંદનનો પ્રસાદ પડીયામાં ભરેલો આપ્યો.

“સાધુજનોમાં શાંતિ અને સ્વસ્થતા છે?—પરિવ્રાજિકાઓના ધર્મ-
વ્યવહાર સુખથી નિર્વિદ્ધે પ્રવર્તે છે?” ગુણસુંદરીએ પુછ્યું.

મોહની—મહારાજની આણુ વર્તે છે ને પ્રધાનજી હિતચિન્તન
કરે છે ત્યાં સાધુજનોને બાહ્ય ભય તો નથી જ. અને વિષ્ણુદાસજી
જેવા ગુરુજન જાગૃત છે ત્યાં સુધી પરિવ્રાજિકાઓ સાધુતાનો ઉત્કર્ષ જ
અનુભવે છે.

ગુણ—મોહનીમૈયા, હું કાંઈ કાર્યસર આવી છું ને તેમાં તમારો
આશ્રય શોધવાનો છે.

મોહની—ગુણસુંદરી જેવાં પ્રધાનપત્ની કાંઈ પણ સત્કાર્યની
જ વાસના રાખશે. સામાન્ય જનને પણ સત્કાર્યમાં આશ્રય
આપી સાધુજન કૃતકૃત્યતા માને છે તો આપની વાસનાની તૃપ્તિમાં તો
સાધુજનોને ઓર આનંદનું કારણ છે.

ગુણુ૦—મહારાં માતા અને મહારાં જ્ઞેન ગણી તમારી સાથે વાત કરું છું.

મોહની૦—પરિત્રાજિહમકની અધિષ્ઠાત્રીને એવી વત્સલતાની ચિન્તાઓ પ્રકૃતિ થઈ પડી છે.

ગુણુ૦—તમારી પાસે કાંઈ ગુપ્ત વાત કહેવી છે ને ગુપ્ત વાત પુછવી છે.

મોહની૦—દમ્પતીનાં પરસ્પર રહસ્ય વિના અન્ય વાત સાધુજનોને પાતાને ગુપ્ત નથી, તેમ વિશ્રમભથી અને ગુપ્ત રાખવા દુઃખી જનોએ કહેલી કથા ગુપ્ત રાખવી એ તો દુઃખી જનને માટે પ્રથમ ઔપધ છે તેમાં સાધુજનની વૈયવિદ્યા ચુકે એમ નથી. બાકી આ તો આપનું જ મંડળ છે તેનાથી શું ગોપ્ય છે તે આપ જાણો.

ગુણુ૦—આ મંડળથી કાંઈ ગોપ્ય નથી. મોહનીમૈયા, મધુરીમૈયા નામની બાલા તમારે ત્યાં છે ?

મોહની૦—એણે અમારા આતિથેયનો સત્કાર કર્યો છે, એ સર્વ સાધુજનોનું અને સાધ્વીઓનું જીવન થઈ પડી છે, અને પરમ દિવસ જ એ સ્વયંભૂ અભિલાષથી કન્યાધારિણી થઈ છે.

ગુણુ૦—અમે દુખી ગઈ ધારેલી મહારી પુત્રી એ હોવાનો સંભવ છે.

મોહની૦—કમળમાં પરાગ ઉડ્ડવ પામે તો તે ઉચિત જ છે.

ગુણુ૦—એનું મૂળ નામ કે એના કુટુંબનું નામ કોઈ સાધુજન જાણે છે ?

મોહની૦—એક જાણે છે એ પોતે ને બીજા ગુરુજીના પરમ પક્ષપાતનું સ્થાન થયલા પરમ સાધુજન નવીનચંદ્રજી જાણતા હોય એવું અનુમાન છે.

ગુણુ૦—એ મહારી પુત્રી હશે તો સાધુજનોએ એને અમારે સ્વાધીન કરવી પડશે.

મોહની૦—સ્વાધીન થવાની એની ઇચ્છા હશે તો સાધુજનોનો ધર્મ તેમાં અંતરાય થઈ પડવાનો નથી. પણ સાધુજનોને શરણે આવેલી મધુરીને એની ઇચ્છા ઉપરાંત કોઈને સ્વાધીન કરવાનો સાધુજનોનો ધર્મ નથી અને તેમ કરતાં તેમના જીવ આજે એમ પણ નથી. સાધુજનને આશ્રિત થયલાં સાધુ જીવનને દુભવવાનો કે પોતાને વશ કરવાનો અધિકાર રત્નનગરીના મહારાજને પણ નથી એ સુપ્રસિદ્ધ વાત આપનાથી અજાણી નહીં હોય.

મુન્દર૦—શું મોહનીમૈયા, આ મહારી કુમુદ તમારામાં સાધુડી થઈ ને રહેશે ને તમે અમને પાછી નહી સોંપો ?

મોહની સ્મિત કરતી બોલી : “ મુન્દરગૌરી, અમે કાઈ ને શરણે લઈએ છીએ ખરાં પણ પારકાને શરણે મુકતાં નથી.”

કુમુમ૦—હાશ, કાકી હાર્યાં. હવે તો કુમુદ ને કુમુમ બે જણ બાપીઓ થશે ને કાકીનું આલવાનું નથી.

ક્રોધમાં બોલવા જતી મુન્દરને ગુણમુન્દરીએ અટકાવી ને પોતે બોલી.

“ મોહનીમૈયા, તમે સત્ય બોલો છો; પણ મહારા જેવી માતાના હૃદયના દુઃખને શાંત કરવું તે તમારો ધર્મ છે.”

મોહની૦—જો તે કાર્ય ધર્મથી સધાશે તો મોહની તેમાં સજ્જ છે. પણ, પ્રધાનપત્ની, માતાનો ધર્મ એ છે કે સંવનનથી વનિતા થઈ હૃદયથી વરેલા દયિત જનથી પુત્રીને છુટી કરવા પ્રયત્ન કરવો નહી. પણ મધુરી તમારી પુત્રી હોય તો તમે મધુરીને એક વાર વિયોગિની કરી, તે પછી એનો પરજન સાથે વચ્ચના—વિવાહ કરાવી, એની પાસે પરગૃહમાં વાસ વસાવી, અને એક વાર આ મહાન્ અપરસ અનર્થ અધર્મ કરી, હવે ફરીથી એવું કાર્ય આરંભવા ઇચ્છશો તો સાધુજનો મધુરીનું પરમ રક્ષણ કરશે. જો મધુરી જાતે જ તમારી ઇચ્છાને આનંદથી સ્વીકારશે તો સાધુજનો તેને પતિત્યાગના પરમ અધર્મમાંથી નિવારવા શુર પ્રયત્ન કરશે અને એ પ્રયત્નમાં નહી ફાવે તો મધુરીને અધર્મિણી અને સ્વ-રિણી ગણી એનો ત્યાગ કરવો હચિત ગણશે તે આપને પણ ગમશે. આપના ભયથી કે લજ્જતથી કે સ્ત્રીહૃદયની શુદ્ધાઓ ઉપરના અનેક પટમાંના કાઈ પણ પટના આકર્ષણથી તે આપની જોડે આવવાની મુખથી હા રહેશે તો સાધુજનો એની અબળા જિજ્ઞાસાનો આધાર ન રાખતાં એના હૃદયના અંતર્ભાગની શુદ્ધ વાસનાને સૂક્ષ્મ ચિકિત્સા કરી જાણી લેશે. તે ચિકિત્સાને અંતે એને જો આપની જોડે આવવું ઇષ્ટ જણાશે તો સાધુજનો વાંધો નહી પાડે; પણ સાધુજનોના શુદ્ધ ધર્મને અનુસરી નવીનચંદ્રણ સાથે કે અમારા મઠમાં રહેવાની એની અંતર્વાસના જણાશે તો મુન્દરગિરિ એને સુંદર આશ્રય આપશે, એ આશ્રય આપતાં સ્થૂલ બળના જે પ્રહાર પડશે તે સાધુજનો સહી લેશે, ને બાહ્ય શીતોષ્ણથી જેમ આપે એને નવ માસ સુધી ગર્ભમાં સુરક્ષિત રાખી હતી તેમ સાધુજનો એના આયુષ્ય-પર્યંત એને પોતાની વચ્ચેવચ્ચ, પરમ બળથી અને અલખના અધિકારથી, સુરક્ષિત રાખી શકશે ને રાખશે. પણ અધર્મ જેમાં

પ્રાપ્ત નહીં થતો હોય એવો કોઈ માર્ગ આપને કે મધુરીની મધુર બુદ્ધિને સુઝશે તો ચંદુનન્દનના સર્વ પ્રસાદની સામગ્રી આપના હૃદયની શાન્તિને માટે સર્વથા સ્વાધીન સમજવી.

ગુણ૦—સાધુજનોનો અધિકાર એના ઉપર શી રીતે આવ્યો ? એનું વેધવ્ય ગણો તો એણે શ્વશુરકુટુમ્બમાં જવું જોઈએ તે કોમાર ગણો તો અમારી પાસે એણે વસવું જોઈએ એવી સંસારની વ્યવસ્થા છે, ધર્મશાસ્ત્રનો આદેશ છે, તે મહારાજ મણિરાજની સાર્વજનિક આજ્ઞા છે. સાધુજનો સાધુજનો ઉપર પોતાનો અધિકાર વાપરે તે યોગ્ય છે. પણ સંસારીયોનાં કુટુમ્બ ઉપર તમે અધિકાર વાપરો તેથી તમારી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન નહીં થાય ? ક્રોધ ન કરશો.

મોહની૦—“ પ્રધાનપત્નીજી, પ્રશ્ન પુછોછો તેમાં સાધુજનો શા માટે ક્રોધ કરે ? તેમાં આ તો ઉચિત પ્રશ્ન છે. તો ઉત્તર સાંભળો. સંસારને માટે બંધાયલાં ધર્મશાસ્ત્રમાં તો ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ એટલે સુધી છે; પણ અલખ માર્ગનું ધર્મશાસ્ત્ર સ્ત્રીને અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી જુવે છે તે આ સૂત્રને ક્ષુદ્ર ગણે છે. સંસારની વ્યવસ્થા તો ત્રીશ વર્ષના પુત્રને પણ માતાપિતાપાસે બાળક ગણાવે છે તે એવા પુત્ર ઉપર સંસારી માતાપિતા આજ્ઞા કરતાં લજ્જાનું કારણ જોતાં નથી. અલખ યોગીયોની મુઠવ્યવસ્થામાં વયોબાલ યુવાન થાય છે તેની સાથે પોતાના હૃદયકમળમાં રહેલા પરમજ્યોતિને પ્રત્યક્ષ કરે છે તે એ જ્યોતિના પ્રકાશને મનુષ્યની આજ્ઞાથી અવચ્છિન્ન કરવો કે અસ્વતંત્ર કરવો તેને અમારો સાધુસંપ્રદાય એક મહાન્ અધર્મ અને અનર્થ માને છે. મહારાજ મણિરાજની આજ્ઞાઓ સંસારમાં આવશ્યક છે પણ સુંદરગિરિ ઉપરના સાધુજન સાધુતાને વશ રહે ત્યાં સુધી મહારાજની આજ્ઞાઓ પણ માત્ર સૂચનારૂપ ગણાય છે એવા વિચાર, લેખ, અને આચાર પરાપૂર્વથી છે.

“ ચંદ્રાવલીમૈયાને આપનો સંદેશો કાલ પ્રહોમ્યો હતો તે એમણે મને વિદિત કર્યો હતો તે ઉપરથી આપને દર્શાવવાને માટે આ લેખોમાંના પ્રતિલેખ પરિત્રાન્નિકા મઠમાં રહે છે તે મ્હેં આજ્ઞા છે તે દેખાડીશ. જે શરીર બાળક છે તે સંસારીને ત્યાં જન્મ પામેલું છે તેના ઉપર અમારો અધિકાર નથી. પણ એ શરીર બાળકવય મુટ્ટી તરુણ યૌવન અમારો આશ્રય શોધે તે અમે આપણે તો એ શરીર ઉપર તેનાં જનકજનનીના અને સર્વ સાંસારિક સંબંધીયોના સંબંધ તુટી જાય એવો અમારો અધિકાર આ

લેખોએ વારંવાર સિદ્ધ કરેલો છે. મહારાજ મણિરાજનું બાળક તરુણ થઈ આ સ્થાને શરણ માગે તો તેના ઉપર પણ અમારો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે ને મહારાજની આજ્ઞાઓ તેને પહોંચતી નથી.”

સુંદર બહીલી અને દુઃખી થઈ બોલી: “ત્યારે શું મહારી કુમુદ અમારી મટી ?”

મોહની—સુંદરગૌરી, શા માટે શોક કરો છો ? એ મમતામૂલક પ્રશ્ન અમારે ત્યાં નિષ્ફળ છે. સાંસારિકી મમતાનો અમે ત્યાગ કરીએ ને કરાવીએ છીએ.

સુંદર—ત્યારે શું કુમુદનું કલ્યાણ કરવાનો અમારો અધિકાર ઉતરી ગયો ?

હસીને મોહની બોલી: “ તમે વળી કીયે દિવસે એ અધિકાર તમારી પાસે રાખ્યો છે ને ? તમે વિવાહની વચ્ચેના કરી એના કહેવાતા પતિને એને સાંપી દીધી તે દિવસથી તમારો અધિકાર તમે એ કહેવાતા પતિને સાંપી દીધો. તમારી પાસે તે હવે ક્યાં છે ? સત્ય જોતાં તો એ સાંપવાનો અધિકાર પણ તમારી પાસે તમે માન્યો તે તમારો મહાન્ દષ્ટિદોષ થયો, એ દોષ જે કાર્યનું કારણ થયો તે મહાન્ અને ક્રૂર અધર્મ થયો, એથી તમારી નિર્દોષ પ્રિય પુત્રીને જે પ્રહાર વેઠવા પડ્યા તેથી સિદ્ધ થયું કે તમે એનું કલ્યાણ કરવાને શક્તિહીન છો, અને જે કલ્યાણ કરવા માતાપિતા અશક્ત નીવડ્યાં તે કલ્યાણ અમ સાધુજનોએ એને પ્રાપ્ત કરાવ્યું. હજી વધારે સૂક્ષ્મ વિચાર કરો તો આ અધર્મ અને અકલ્યાણનું પાપ આવી વ્યવસ્થાની કોરણભૂત રાજનીતિને અને એ નીતિ પાળનાર રાજને પણ સ્પર્શે છે. ભારતવર્ષના મહારાજ ભારતના પિતા દુષ્યન્તનું વાક્ય છે^૧ કે જ્યારે જ્યારે માતાપિતા આદિ સ્તિગ્ધ સંબંધીઓનો મહારી પ્રબળ વિયોગ થશે ત્યારે ત્યારે તેમનું અપાપ સંબંધિકૃત્ય હું કરીશ. આ વિયોગ તે કેવળ મૃત્યુજન્ય નહીં પણ બુદ્ધિભ્રમાદિજન્ય ગણવો એટલે બુદ્ધિભ્રમથી માતાપિતાદિક વર્ગ પુત્રાદિકનું સ્નેહથી કલ્યાણ કરવું મુકી દે ત્યારે પણ એ સ્નેહમય માતાપિતાદિનો પુત્રાદિકને વિયોગ થયો જ ગણવો; અને એ માતાપિતાદિકે પડતું મુકેલું કાર્ય રાજાએ આરંભવું એવું અમારા પ્રાચીન રાજધર્મવેત્તાઓ લખી ગયા છે.

૧. ચેન ચેન વિયુજ્યન્તે પ્રજાઃ સ્તિગ્ધેન વન્ધુના

સ સ પાપાદૃતે તાસાં દુષ્યન્તે ઇતિ ધુષ્યતામ્

(શાકુન્તલ)

આપણા મહારાજ એ ધર્મ પાળતા નથી તે તમારા બ્રહ્મ સંસારને
ગમતું હશે, પણ અમારા સુન્દરગિરિ ઉપર તો મહારાજે પડતો મુકેલો
એ ધર્મ પાળવાનું કામ અમે ત્રિમહત્ત્વ અધિષ્ઠાતૃમંડળ કરીએ છીએ
તે એવા એવા રાજધર્મથી સાધુજનોનાં કલ્યાણ સાધીએ છીએ.
સુન્દરગૌરી, તમે મધુરીનું જે કલ્યાણ ધારો છો તે તેના હૃદયને પણ
કલ્યાણરૂપ ભાસશે તો અમે એના હૃદયનાં જ્યોતિને પરવશ નહી
કરીએ, પણ તેમ નહી હોય તો તમે તેને પરવશ કરો એવું થવા પણ
નહી દઈએ.

ગુણ૦—મહારા સ્વામીનાથે તમારો આ અધિકાર મને કહી દીધો છે
તે એ અધિકારને વશવર્તિની થઈને તમારો આશ્રય માગવાનું કહ્યું છે.

મોહની૦—તેઓ શુદ્ધધર્મજ છે.

ગુણ૦—તો તમે કેવે પ્રકારે આશ્રય આપી શકશો ?

મોહની૦—ગુરુજીની આજ્ઞાથી નવીનચંદ્રજી ચિરંજીવગંગ ઉપર વસતા
હતા અને અમારા સખીકૃત્યથી મધુરીમૈયાને તેમનાં દર્શનનો ને સમા-
ગમનો લાભ થયલો છે. મધુરીમૈયાએ કન્યા ધારી તે પણ આ પુણ્ય
સમાગમનું જ ફળ થયું છે. નવીનચંદ્રજી અત્યારે ત્યાંથી પાછા ફરી
ગુરુજી પાસે ગયા હશે, અને મધુરીમૈયાને લેઈ ચન્દ્રાવલીમૈયા અમારા
મહામાં પાછાં આવશે. મહારું કામ ન હોય તો હું ત્યાં જઈ તેમને અંહી
મોકલીશ, અને મધુરીમૈયા આપની પુત્રી જ નીવડે તો તેના હૃદયની
પ્રવચ્છા જાણી લેઈ ચન્દ્રાવલીને કહેશો, અને તેનાથી તે જાણી, શો
નિર્ણય કરવો તે વિચારવા હું સમર્થ થઈશ.

સુન્દર૦—કુમુદ અમારે ઘેર આવવાની હા કહેશે તોયે તમે એને નહી
આવવા દો ?

મોહની૦—એ હા એના હૃદયની હશે તો આવવા દેઈશું—નીકર નહી.
એનું મુખ એના હૃદયનો મન્ત્ર પ્રકટ કરે છે કે નહી તે અમારે વિચારવાનું.

સુન્દર૦—ઠીક ભાભીજી, એટલી છોકરી કહેશે તે ખરું ને તમે એનાં
મા કહેશો તે ખોટું. આપણે કાઈને મળ્યા વિના અંહીથી જ પાછાં જ-
ઈએ તો હવે શું ખોટું ? એ રાંક છોકરીને આ ખાવાખાવીઓએ સાંઠ
જેવી કરી.

મોહની૦—તમને ન રુચતું હોય તો પણ અમે અવશ્ય એ મહાદેવ
સાધ્યું છે ને તમારે જવું કે કહેવું તે તમારી સ્વતંત્રતાની વાત છે.

ગુણ૦—મોહનીમૈયા, ચિરંજીવશૃંગ ઉપર કુમુદ નવીનચંદ્ર જોડે કેવી જાતના સંસર્ગથી રહી હતી ?

મોહની૦—અન્ય જનથી તો તે ગોપ્ય જ હોવું જોઈએ. પણ તમે તેની જનની છો ને ચંદ્રાવલી ખંરા સંભાચાર જાણતાં હશે તે તમને આ વાત કહેશે.

ગુણ૦—કુમુદને તમારે ત્યાં રહેવાનું દરે તો ક્યાં રાખશો ?

મોહની૦—વિહારમઠમાં નવીનચંદ્ર જશે તો તેની સાથે, ત્યાં નવીનચંદ્ર નહીં જાય તો મધુરીમૈયા મહારી સાથે પરિવારિજામઠમાં રહેશે, અને ગુરુજી અન્યત્ર વાસ આપશે તો ત્યાં જશે. પણ જ્યાં જશે ત્યાં મુંદરગિરિની છાયામાં રહેશે.

ગુણ૦—જ્યાં સુધી અમે આ સ્થાનથી રત્નનગરી જઈએ ત્યાં સુધી અને અમને અવશ્ય લાગે તો તે પછી કુમુદનું નામ અને તેનો અમારો સંબંધ ગુપ્ત રાખવાનું બનશે ? તમે જેને પુણ્ય સમાગમ કહો છો તેને અમે અધોગતિ કહીએ છીએ તે વસ્તુ કુમુદ પામી હોય તો તેને પણ ગુપ્ત રાખી શકશો ?

મોહની૦—એનો પૂર્વાશ્રમ પ્રકટ ન કરવો એ તો અમારો ધર્મ જ છે. એનો સમાગમ બતાવે સર્વને પ્રત્યક્ષ થશે તો અમે તટસ્થ રહીશું ને પરોક્ષ રહેશે તો અમે પ્રકટ નહીં કરીએ. તેને ઉન્નતિરૂપ ગણવો કે અધોગતિરૂપ ગણવો એ તો હૃદય હૃદયનો પોતાનો જેવો અધિકાર.

ગુણ૦—એટલું બહુ છે. તેટલું ગુપ્ત રાખજો ને તમે જઈને એને મોકલો.

મોહની૦—અમારા અધિકારના ઉલ્લેખ આપને જોવા છે ?

ગુણ૦—એ જોવા કરતાં ન જોવા સારા છે. કુસુમ, એમાં ત્હારે વાંચવા જેવું નથી—જે હોય તે એમને આપી દે.

કુસુમ આપતી આપતી વાંચતી રહી નહીં ને મોહિત થી વાંચતી વાંચતી એક પછી એક પત્ર આપતી ગઈ.

“ These anchorites live an innocent, free, unalloyed holy and refined life which is quite anomalous, not only in this province, but in the whole of modern India. Probably they are a relic of some very ancient stage of the glorious days of Indian civilization. The Chiefs of this State have always not only extended to them

liberal assistance and encouragement; but they have also, with genuine veneration, allowed to them all the sphere and privileges of self-government and all the protection against any trespasses by a depraved outside world, which a microscopic but nobly planned indigenous republic might have the rare luck of desiring and enjoying in the midst of the semi-barbarous age surging outside their castle-walls. The British Government has therefore wisely, not only confirmed, but even guaranteed the independence and integrity of this body of holy men, lest a change of views among the rulers of the State should ever tempt any future incumbents of the *gādi* to contaminate or crush so noble and well-deserving an institution.”—*Extract from the Correspondence of the British Representative to H. H. the Mahārājā Nāgarājā.*”

પ્રકરણ ૪૮.

જે યુગ વચ્ચેના પડદામાં પડતા ચીરા.

Some force whole regions, in despite
Of geography, to change their site :
Make former times shake hands with latter,
And that which was before, come after.

Butler's Hudibras.

૨ તમ્બુઓમાંથી એક સ્ત્રીવર્ગને માટે હતો; બીજે માનવતુરને માટે હતો; ત્રીજામાં સાધુઆદિના સત્કારને માટે યોજના હતી; અને ચોથો રાજ્યનાં માણસો અથવા પુરુષવર્ગના અતિથિયોને માટે હતો અને એમાં ચન્દ્રકાંતને રાખવા કલ્પના હતી. મોહની ગર્ભ

તેની સાથે સુંદર અને કુસુમને સાથે લેઈ ગુણસુંદરી પોતાના તમ્બુમાં ધીમે પગલે ગઈ અને એને પગલે વૃદ્ધ માનવતુર આવ્યો ને પુછ્યા લાગ્યો.

“ગુણસુંદરી, મોહની પાસેથી કાંઈ નવીન જણાયું?”

ગુણ—ચંદ્રાવલી એને લેઈ થોડી વારમાં આવશે અને આપણાં નાક રહેવાનાં છે કે કપાવાનાં છે તે કહેશે.

માન—તમે અમસ્તો શોક કરો છો. સંસારને તો જીલાવનાર હોય તો જીલાવીયે તેમ જીલે એવો છે. આપણાં નાક બાક છે એવાં ને એવાં રહેશે ને દીકરીને નકામા હુલામ દેશો નહીં. બહારવટીયામાંથી બચી ને જળમાંથી છૂતી તો સાધુઓમાં સમાશે ને જગતને તે જણવવાની કાંઈ જરૂર નથી. માટે મુઝાશો માં ને હું સઉ સવળું ઉતારીશ.

ગુણ—બહારનાં નાકને આપ રાખશો પણ હૃદયમાં પડ્યાં કા રુઝાવાના નથી. આપણે જેને અધર્મ ગણીયે છીયે તેને આ સાધુલોક ધર્મ ગણે છે ને કાંઈ કાંઈ ગાંડાં ફાડી બેસા છે ને હજી ગાંડાં ફાડાડશે ને તેમને નિવારવાનું કાંઈ સાધન આપણી પાસે નથી. ખરું પુછો તો કુમુદતું નામ દેવું મને ગમતું નથી, એ આવશે તો જોવી નહીં ગમે, ને બોલશે તો સાંભળવું નહીં ગમે. મહારા મનની બંદીક ખરી છે એવું મહારું કાળજી રહે છે ને મહારી કુખને લજવનારી આ પુત્રી ન પડી પેટ પથરો ને ન ગઈ મરી!

માન—તમે ભોળાં છો ને જગતની માયા સમજતાં નથી. એ દીકરીને મોઈ ઇચ્છો છો તે હવે તમ સ્ત્રીજાતને શું કરીયે? પણ બોલોને કે એણે તે શો વાંક કર્યો? એક જણની સાથે એનો છવ જોડી પછી એના શરીરને બીજે દેકાણે આપણે ફેંક્યું, ને ત્યાં આવો કર્મપુટયો માંટી મળ્યો. ગુણસુંદરી, ફેલેવું બધાંને સારુ છે પણ કરવું તો મહાકઠણ છે. તે છતાં આ છોકરીએ આંટલી આટલી ટકર ઝીલી પોતાનું ને તમારું પણ સાચવ્યું. હવે જ્યારે ઈશ્વરે જ એને જોઈતો જન્મારો આપ્યો ત્યારે આપણે હજીયે આપણું નાક પકડી રહીયે તો આપણાં જેવાં મૂર્ખ કોણ? ક્યાં બહારવટીયા, ક્યાં સુભદ્રા, ક્યાં માતાનો ખેટ, ક્યાં મુન્દરગિરિ, ક્યાં સરસ્વતી-ચંદ્ર, ને ક્યાં એ? જ્યારે ચારે પાસથી આટલાં ચત્ર ગોઠવાઈને મળ્યાં ત્યારે આ ઘડીયાળ ચાલવા માંડ્યું ત્યાં શું તમે જ માથઈને કમાન તોડી નાંખશો? લોક તો પારકા ઘરમાં હોળી સળગાવે ને ચારે પાસ નાચી નાચી નાળીયો પાડે, માટે આપણે પણ શું એ આપણું ઘર સળગતું જોવું ને લોકમાં ભળવું? માટે ઉઠો ને આ ઘેઝઝા મુકી દો. જુવો, બળી ઝળી મહાભેનતે કંઈ શીતળ થવા આવેલી રાંધ દીકરી તમારી પાસે આવે ત્યારે એને પાછી બાળવા માંડશો નહીં, એને બહાડશો નહીં, એની સાથે

અખોલા રાખશે નહી, મ્હં ભારેખમ કરશે નહી, થોડખોલાં પણ થશે નહી,—એવું એવું કરશે તો એ ચક્રાર જાત તરત તમારા ગુપ્ત રોપને ચેતી જશે ને પ્રકટવા માંડેલી જ્યોત ચરચર થઈ હોલાવા માંડશે. માટે ડહાં થઈ એને જોળામાં બેસાડી દીલાસો આપજો, એને એના સુખનો માર્ગ મા થઈને જતાવજો, ને એનાં આંસુ દહોજો. ગુણસુંદરી ! તમે આમ મ્હારું કહ્યું કરવામાં સુકે તો તમને મ્હારા—એટલે ગણતાં હો તો તમારા વડીલના—સોગન છે. હું જાણું છું કે તમને હું બહુ બહાલો છું ને મ્હારા સમ તમે પાળ્યા વિના નહી રહે. તો તમારો આટલો વિશ્વાસ રાખી હુંજાઉં છું ને પરિત્રાન્નિકામઠમાંથી આવવાનો માર્ગ રોકી વચ્ચે બેસુંછું ને એ આવશે તેની સાથે પાછો આવીશ. તમારી સાથે બધી વાત કરતાં એ શરમાશે, માટે એને ને કુસુમને સાધુજનોને માટેના તંબુમાં જવા દેજો ને બે બહેનો એક બીજાની વાત જાણી લેશે. બેટા કુસુમ ! બહેનની અમુઝણ ટાળજો ને પછી ગુણીયલને ફેલેવું હોય તે એકાન્તના ફેલેજો.—આપણે સહ સવળું કરીશું ને બહેનને ફેલેજો કે કોઈ એના ભણી નહી રહે તો દાદાજી તો રહેશે જ ને જેમ બહારવટીયાઓમાંથી તેને ઉગારવા ઘોડે ચઢ્યા હતા તેમ હવે સંસારનાં દુઃખમાંથી તેને ઉગારવા ત્હારા દાદાજી આખા સંસાર સામી બાકરી બાંધવાના છે, માટે એને ફેલેજો કે રજ ચિંતા કરીશ નહી. ગુણસુંદરી, એ બે બહેનો વાતો કરે એટલી વાર તમે ને સુંદર ચન્દ્રાવલીને અંહી બેસાડી એની પાસેથી સહ વાત જાણી લેજો ને એની સલાહ લેજો. એ પણ બહુ ડહાં ને બહાલવાળું પરગજું માણસ છે. કુસુદ અંહી આવે તેટલી વેળા કોઈ એની પુછપરછ ન કરે માટે આપણાં માણસોને પણ તમ્બુઓની પેલી પાસ માંડવાઓમાં રાખ્યાં છે ને તમારા બોલાવ્યા વિના કોઈ આમ ડાકીયું પણ ન કરે એવો હુકમ આપ્યો છે. હું હવે જાઉંછું—ને—તમે જોજો હો—મ્હં કહ્યું છે તેમાં રજ ચુક ન થાય—મ્હં મ્હારા સોગન દીધા છે !

માનવતુર ગયો.

ગુણસુંદરી નિઃશ્વાસ સુકી બોલી : “ સુન્દરભાભી, શું થવા બેઠું છે તે સમજતું નથી. સંસારના સર્વ પ્રવાહથી અવળે માર્ગે આમ ખેંચાઈએ છીએ ને ધરના વૃદ્ધ અને વિક્લાન્ત પુરુષો પણ આપણને ખેંચવામાં લગે છે. તમારા દીયરની ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તવામાં પતિવ્રત રહેલું છે ને તેમની ઇચ્છા આપણી વૃત્તિથી છેક અવળી ! તેમને નિવારવાનો અધિકાર વૃદ્ધોને રહ્યો તેમાં મામાજીએ નિવૃત્તિનું મૈત્ર ધાર્યું ને વડીલ તો ચાલતી બહેનમાં બેસી ગયા ! આ કાળે સામુદ્ર દત્ત તો આપણી આ અવસ્થા ન થાત !

સુન્દર૦—ભાભીજી, કંઈક યુગ જ નવો બેસવા માંડે છે જે આપણે સ્ત્રીઓએ કરવાનું કામ પુરુષોએ હાથમાં લેવા માંડ્યું !

ગુણ૦—ઈંગ્રેજી વિદ્યા સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતાનું સાધન ગણાય છે તેણે મહારા તમારા અધિકાર જડ મૂળથી કાપી નાંખવા માંડ્યા ને હવે તો દીકરીયો પણ બાપની ઠરી ને આપણી મટી !

સુન્દર૦—અધિકાર ને લક્ષ્મીના તેજમાં સહ તણાય ! મહારાજના પ્રધાને અને કમાતે દીકરે જે કહ્યું તે વડીલ પણ કરે તો દીકરીયો કરે તેમાં શી નવાઈ ? એ કાલ દીકરીયોને મહેલ ચણાવી આપશે. પણ આપણું રંક જાતના હાથમાં શું હોય જે કંઈ આપણું કહ્યું કરે ? સંસાર સ્વાર્થનો સગો છે ને ભોગની તૃણામાં જવાનીયાં બધો સ્વાર્થ દેખે છે.

ગુણ૦—સુન્દરભાભી, સ્વામિની નિન્દા વિચારમાં પણ થાય તો પતિવ્રત ભાગે છે. માટે આ વાત જવા દો. હવે તો આ કાળજી વલોવાઈ જાય છે ને કંઈક દોહલું થઈ આવે છે તેમાંથી છુટાય તો સારું ! સૌ ભાગ્યદેવી ગયાં ને હું રહી !

બોલતાં બોલતાં ગુણસુંદરીની આંખોમાં આંસુની ધારાઓ ચાલી રહી.

સુન્દર૦—ભાભીજી, તમારે પતિવ્રત છે પણ હું તો કુમુદને સમજાવવાને છુટી છું. શું એ મ્હારું કહ્યું નહીં માને ?

ગુણ૦—મોહનીએ કહ્યું તે ન સાંભળ્યું ? સુન્દરભાભી, જવાદો એ વાત. હવે પ્રાણ ને પ્રતિજ્ઞા સાથેલાગાં જ જશે. બીજો માર્ગ નથી. હું જાઉં છું—જરીક આ કનાત પાછળ જઈ ને આવું છું—જઈશ—રોઈશ! મહારી જોડે ન આવશે—મને એકલી પડવા દો.

ગુણસુંદરી ઉઠી ને એણે જવા માંડ્યું. એ ગઈ—“ ભલે, જરા જઈ આવો, જરા મોકળું મુકશો ત્યારે કળ વળશે ”:—સુન્દર બોલી, એક કાચ ઉપર બેસી રહી, ને ક્રોધ ભરેલા મુખથી, ઉછાળો મારી, એક ખુરસી ઉપર બેસી રહેલી કુમુદને ફેરવવા લાગી.

“ તમને જન્મ આપ્યાં તે આ માટે ! જા ! વડીલે આજ્ઞા આપી છે તે જોડેના તંબુમાં જઈ ને ત્હારી બહેનને જે પુછવું હોય તે પુછજે ને કાન ફુંકવા હોય તે ફુંકજે ! હવે તમે બે જણીઓ માની મટી છો ને બાપે બે બળદીયા આંડ્યા તે મ્હાલાય તેમ મ્હાલો ! ”

કુમુદ ધીરે રહી બોલી : “ કાકી, આકળાં શું કરવા થાવ છો ? બહા-

રની વાતો સાંભળી ખેનને માથે વગરન્યાયનો આરોપ શું કરવા મુકાશે? હજી એના મોંની વાત તો જાણી નથી તે પુછી પણ નથી !”

સુન્દર.—શું જાણવાનું હતું? ફોરો, તું, મોહની, અને અન્દ્રાવલી મળી જે ફોરો તે ખરું અને હું અને તારી મા ખોટા—ત્યાં સાંભળવાનું જે શું રહ્યું? એ તે તું બધાં શું ફોરો તે ન સમજાયે એવી નહાની કોકી હું જે નથી તે તારી મા પણ નથી ! વટલી જઈને બાવી થઈ તે વંદી જઈને નાતરું કરશે તે તારે બાવી થઈને મીરાંબાઈ થઈ નાચવું છે! દીકરો સપુત ઉઠ્યો તેણે સૌભાગ્યદેવીને રમશાન દેખાડ્યું ને દીકરીયો કુળદીપક નીવડી તે ગુણસુન્દરીને રમશાન દેખાડશે ! કુસુમ ! અમારા હાથ નીચા પડ્યા તે હવે તો દીકરીઓ કરશે તે માવશે વેકશે; માટે તું જ અને જેમ તને સુઝે તે કરજે ને કરાવજે !

કુસુમ—હા, હું જાઉં છું ! ને કુમુદ ખેનને બધાં તરછોડશે ત્યારે હું એની થઈશ. નથી તેને પુછતાં કે બેટા, શું થયું? ને નથી તેને ફોરો કે તું ગભરાઈશ નહી. મને મહારી રજ ચિંતા નથી—આ તંબુની પેલી પાસની ખોમાં કુસુમને ગગડાવી પાડશે તે ખમાશે—પણ આટલી આટલી દુઃખની રહેમાં ગરીબડી કુમુદખેનને નાંખી તેને હવે શાંતિ વાળવાની વાત તો રહી પણ દાઝ્યા ઉપર ફહામ ઘો છે ને નથી કોઈ જોતું ન્યાય કે અન્યાય—તે તો કુસુમથી નહી ખમાય.

સુન્દર—જા, બાપુ, જા.

કુસુમ—તે જાઉં છું જ. પણ સરત રાખજો કે ગુણીયલને શાંત કરવાને સટે નકામાં ઉકળવા ઘો છે ને મા અને કાકી જ કુમુદખેનની વાત સરખી સાંભળવાની વાટ જોતાં નથી તે સહ પસ્તાશે !

“ કળિયુગનું માહાત્મ્ય પૂર વેગથી બેઠું !” એવા શબ્દો કાકીના મુખમાંથી પોતાની પુઠ પાછળ નીકળતા સાંભળતી સાંભળતી કુસુમ સુન્દરને મુકી બીજા તંબુમાં જઈ તેની ખહાર માર્ગ ઉપર દૃષ્ટિ જાય તેમ પુરશી માંડી બેઠી. જે પાસ ઝાડોવાળા લાંબા સાંકડા રસ્તાનો વાંક ઘણો આછો થઈને છેક આવેથી દૃષ્ટિની હદ બાંધતો હતો. ઉપર ઝાડોની ઘટા, નીચે લાલ માટી વચ્ચે ડાયાલ પથરા ને પથરાઓની વચ્ચે માટી, આખે રસ્તે ઝાડની શીતળ લાંબી પંથરાયલી છાયામાં વચ્ચે વચ્ચે પાંદડાઓમાં થઈને આવતા તડકાની—કરોળીયાની હાલતી જાળ જેવી—જાળીઓ અને કંઈ કંઈ ઝાળો વચ્ચેના માર્ગમાં થઈને આવતા તડકાના સાપ જેવા લીસડાઓ : કુસુમની આતુરતાને રથાને તૃપ્તિ ભરવા લાગ્યાં ન

લાગ્યાં. રસ્તાની છેક પેલી પાસે તડકામાં કંઈકે છાયાનો આકાર દેખાય કે ત્યાં થઈને કોઈ માણસો આવતાં હશે એવી કલ્પનાથી તે ચમકતી હતી ને ઉભી થઈ થઈને, આંખો ઝીણી કરીને, દૂર દૃષ્ટિ નાંખતી હતી; કોઈકે વેળા કલ્પના ખોટી પડતાં બેસતી હતી; કોઈકે વેળા માણસને સડે ગાયો, ઘેટાં, હરિણ, ને કુતરાં આવતાં દેખાતાં; કોઈ વેળા ભીલ, સાધુઓ, યાત્રાળુઓ, વગેરે આવજા કરતાં નીકળતાં; પણ જ્યેનને જોવાની આતુર આંખો થાકી નહી.

એ માર્ગના છેડાની પેલી પાસે માનચતુર રસ્તાની એક પાસે “મા-ઈલિ” દર્શાવવાના પથરા ઉપર, હાથમાં લાકડી ને લાકડીની ટોચ ઉપર હડપચી ટેકવી, બેઠો હતો ને જે આવે તેને તેની પાછળ કોણુ છે એવું પુછતો હતો.

અંતે ચન્દ્રાવલી અને કુમુદ માનચતુરની દૃષ્ટિમર્યાદામાં દેખાયાં. કુમુદે ભગવી કન્થા ધારી હતી ને ચન્દ્રાવલીની આંગળીયે વળગી ધીરેથી વાતો કરતી કરતી આવતી હતી. એના મુખ ઉપર શોકને સ્થાને ધૈર્ય, શાન્તિ, સ્થિરતા, અને આગ્રહ હતાં, ને એના કપાળ વચ્ચે ઉભા તિલક પેઠે બે ત્રણ ઉભી કરચલીયો વળી હતી. થાકેલી લાગતી હતી પણ એના પગ થાકને ન ગાંઠતાં નવા પ્રાણથી ઉપડતા લાગતા હતા. એની દૃષ્ટિ છેટેથી માનચતુર ઉપર પડી તેની સાથે એ ઉભી રહી, વાતો કરતી અટકી, ને ચન્દ્રાવલીને ચાલતી અટકાવી.

“કેમ, બેટા, અટકી?” ચન્દ્રાવલીએ ચિન્તાથી પુછ્યું.

કુમુદ—મહારા વૃદ્ધ પિતામહ જેવું કોઈ છેટે દેખાય છે.

ચન્દ્રા—એ તો એ જ. બેટા, જે અતિવત્સલ ધર્મિષ્ઠ પિતાની તું પુત્રી છે તેના પુણ્ય શરીરનું આ ઉદ્ભવસ્થાન તું પરમ તીર્થ જેવું ગણજે. સંસારના અભ્યાસ એમની પાસે બે કઠોર વચન બોલાવે તો હિમાચલના કંઈકે કઠિન પથરાઓ વચ્ચે વચ્ચેના અવકાશમાં ગંગાજીતું મિષ્ટ અમૃત જળ પોતાનો માર્ગ કરે તેમ, તું પણ મિષ્ટતા છોડ્યા વિના ચતુર ગતિથી ચાલજે.

કુમુદ—પ્રલયને પ્રસંગે સૃષ્ટિની ચિન્તા કરતા પરમપુરાણ વૃદ્ધતમ નારાયણ એકલા જાગે છે તેમ એ મહારા પરમ વત્સલ વડીલ મહારી ચિન્તા કરતા જ બેઠા હશે.

તે બોલતી હતી એટલામાં તો માનચતુર જ તેની પાસે આવ્યો ને એનું મુખ જોવા નીચો વળી બોલ્યો: “મહારી કુમુદ!”

“ હા ! વડીલ ! આપ ખુશી છે ! ” બોલતાં બોલતાં કુમુદની આંખોમાં આંસુ ભરાયાં તે એ રોઈ પડી.—“ મહે આપને સર્વને બહુ દુઃખી કર્યો ! ”

માનચતુર એને માથે અને વાંસે પોતાનો કરચલીઓવાળો વૃદ્ધ હાથ મુકતો ફેરવતો બોલ્યો :

“ બેટા ! તું રજા ગભરાઈશ નહી. જેણે તને ખહારવટીયાઓમાંથી ઉગારી તે જ હું છું ! કોઈ તારું નહી થાય તો હું થઈશ—પણ તારો આ ભેખ મહારાથી જોવાતો નથી ! ”

માનચતુરનાં વૃદ્ધ નેત્રમાં પણ આંસુ ભરાયાં તે ઉંચું જોઈ ઉંચે હાથે લહોતી લહોતી પૌત્રી બોલી : “ દાદાજી, વિધવાનાં વસ્ત્ર કરતાં આ ભગવી કન્યા વધારે સારી છે ને ચન્દ્રાવલીજીને જોવાં સાધુજનના સત્સમાગમ મહારા સંસારના ધા રુઝાવી બહુ શાન્તિ આપે છે—માટે આપ સ્વસ્થ થાવ ! આપે મહારા બાળપણમાં ગુણીયલની આટલી આટલી ચિન્તા કરી ને આટલે વર્ષે હજી પણ અમારી ચિન્તા કરવાનું આપને બાકી રહે એ મને ગમતું નથી. આપ સર્વ આટલે સુધી મહારે માટે આવો અને હું આપનાથી ગ્રમ રહું તો કૃતમ્મ થાઉં માટે આપને મળીને સાધુસમાગમમાં આયુષ્ય પુરું કરવા આજ્ઞા માગીશ તેની આપ ના નહી ફેલો ! ”

“ કુમુદ ! બેટા ! તારા સુખને માટે જે કહીશ તે કરીશું. આ ઉંચેથી આભ પડશે તેની તારા દાદાને ચિન્તા નથી. પણ તારી આંખમાં આંસુનું ટીપું સરખું દેખું છું ત્યાં મહારો જન્મારો ધુળ વળ્યો સમજી છું ! ”

શોક સમેટી વાતો કરતાં કરતાં સહ તંબુ ભણી વાધ્યાં તે છેટેથી દેખાતાં, હરિણ પેટે કુસુમ દોડતી દોડતી આવી ને—“ જીને ! તમે આવ્યાં ? ” કરી બળથી કુમુદને વળગી પડી ને કુમુદે એને છાતી સરસી આંપી. બે જીનેની આંખોમાં હર્ષનાં આંસુ હતાં. પણ કુમુદનો હર્ષ અપ્રકટ હતો ત્યારે કુસુમનો હર્ષ ઉજળતો હતો. બે જીનેને અત્યંત પ્રેમથી મળેલી જોઈ રહેલા માનચતુરનું હૃદય નવા આનંદથી તૃપ્ત થતાં તૃપ્ત થયું નહી.

“ કુસુમ ! જીનેની તું હવે એકલી જ રહી ! હવે એનાં ભગવાં ફેલવાવાં એ તારી ચતુરાઈની કસોટી ! ”

કુસુમ કુમુદથી છુટી પડી, પણ વાર એનો ભેખ જોઈ રહી, ને વડીલ સામે કમળનાળ જેવો કણ ફેરવી બોલી.

“ દાદાજી, અમે બે બહેનો જ હવે એક બીજાની એકલી રહી એ તો ખરું કહ્યું. હવે ગુણીયલ પણ બહેનનાં નથી. બાકી ભગવાં તો મને પણ ગમ્યાં ને હવે તો આપના મ્હોની વાણી ફોનો ને બહેનના જેવાં ભગવાં મને પણ મળે એટલે હું મ્હારાં કુમુદબહેનની ને કુમુદબહેન મ્હારાં ! દાદાજી, ચતુરાઈ તો ભગવાં રાખવામાં છે—ઉતારવામાં નથી !”

વાર્તાવિનોદ આ નવા રૂપથી પ્રવાહ પામ્યો અને ચારે જણ વાતો કરતાં કરતાં આગળ ચાલ્યાં. તંબુ આવ્યો એટલે કુસુમ બોલી.

“ દાદાજી, આપે ગુણીયલને શીખામણ દીધી તે શેઠની શીખામણ જાંપા સુધી રહી છે. માટે હવે આ ચન્દ્રાવલીમૈયાને ગુણીયલ પાસે બેસાડો કે બધી વાત કહી એમનો ઓરતો પુરો કરે ને એમને ને કાકીને લ્હાડાં પાડી માદીકરીને હસતાં મળવાનો પ્રસંગ આણે. બાકી હવણાં બહેનને ત્યાં લેઈ જશો તો ગુણીયલ મનના ઉભરા ફલાડ્યા વિના નહી રહે, ને ઉભરા નહી ફલાડે તો નહી બોલે ને નહી હસે, ને કંઈ નહી બોલવાનું બોલી બેસશે. આટલા દુઃખમાંથી છુટી બહેન આવ્યાં છે તેમનાથી આ જોઈ નહી શકાય ને એમનું કાળજી કહ્યું નહી કરે ને હું આવીશ તો ગુણીયલ જોડે લહડી પડીશ. માટે અમે બે અમારી મેળે આ તંબુમાં બેસી વાતો કરીશું ને આપને ગુણીયલનો વિશ્વાસ પડે ત્યારે અમને બોલાવજો—તે વાતો કરી રહ્યાં હઈશું તો આવીશું. બહેન, ગભરાશો નહી—ગુણીયલને હવણાં આવું આવું બહુ થાય છે ને પાછાં જાતે જ શાંત થાય છે. તે આપણે એ શાંત થશે ત્યારે જઈશું ને તે પછી આવું થવાનો એમને ફરી વારો નહી આવવા દઈએ. આપણે ધારીશું તે કરીશું.”

ચન્દ્રાવલી ભણી જોઈ કુમુદ બોલી : “ ચન્દ્રાવલી બહેન, મને લાગે છે કે કુસુમ યોગ્ય માર્ગ દર્શાવે છે. મ્હારે માટે અનેક ઉડતી કથાઓ સાંભળી અનેક સંકલ્પવિકલ્પથી મ્હારાં વત્સલ ગુણીયલનું ચિત્ત મન્થન પામતું હશે અને તેમની પાસે બધી વાત મ્હારે સ્વમુખે ફૂટેવી તે સંસારની નીતિથી અને રીતિથી વિરુદ્ધ છે ને આપના સમાગમથી ચિત્તના પડદા તોડવાનો જે અધિકાર હું પામી છું તે અંહી તોડીશ તો સુલટાને સ્થાને ઉલટું પરિણામ આવશે. માટે તમે દાદાજી જોડે પ્રથમ ગુણીયલ પાસે જાવ અને મ્હારા સંબંધમાંનો સર્વ ઇતિહાસ તમે એમને અંથથી ઇતિ સુધી જાણાઓ તેવો કહી બતાવજો, ને પવનથી કમ્પતા દીવા પેઠે અનેક વાંતોથી કમ્પતા એમના ડ્રેમળ હૃદયને તમારી સાધુ વૃત્તિની દક્ષતાથી સ્થર કરજો ને તેની સ્થિરતા પ્રત્યક્ષ કરો એટલે તેની આજ્ઞા માગી મને

બોલાવજો. એમની પાસે તરત આવવાનું મને ભય નથી, પણ એમના પોતાના સ્નેહમર્મને મહારું દર્શન જ ત્રાસ આપશે તે મહારાથી જોઈ નહીં શકાય. પણ તમારી અચલ પવિત્રતા ઉપર એમને પરમ પ્રીતિ છે, તમારાં વચન ઉપર એ અત્યંત શ્રદ્ધા રાખશે, અને તમારી સુજનતા એને શાંત કરશે.

“ દાદાજી, ચંદ્રાવલીજીને માટે આપને બહુ ફાટવાની અગત્ય નથી. મને બે વાર એમણે આયુષ્ય આપ્યું અને ત્રીજી વાર આયુષ્યની સફળતા આપી. રાંક કુમુદને માટે આપે આ વૃદ્ધ શરીરને અત્યંત ભયમાં નાંખ્યું અને આપના મનને પરમ ચિંતામાં નાંખ્યું છે તે નાંખો છો તો હું વધારે શું કહું ? ચંદ્રાવલીજીને મહારી વીતેલી વાતો સર્વ પોતાના હૃદયમાં લખી રાખી છે તેમાંના લેખ આપ વાંચજો—તે આપ, પિતાજી, અને ગુણીયલ, ત્રણ જણ મળી મહારા ધર્મનો ન્યાય કરજો એટલે તે પછી મહારે કંઈ જોઈતું નથી. સંસારનો ત્યાગ કરવો મહારે હવે બાકી નથી, પણ ત્યાગી જતોના સંપ્રદાયમાં સ્વસ્થતા પામીશું તે આ લેખ એક વાર સ્વીકાર્યો છે તેનો હવે ત્યાગ થાય એમ નથી. દાદાજી, હવે મહારી ચિંતામાંથી સર્વને મુક્ત થવા વારો આવે છે તે હવે આપે મહારે માટે એક ચિંતા કરતી બાકી રહી છે તે ચિંતાને, ચંદ્રાવલીજીને પાસેથી સર્વ વાત સાંભળીને, આટોપી લેજો. ગુણીયલને ફાટજો કે કુમુદ જેવી રાંક હતી તેવી જ રાંક હજી છે, પણ એને માથે ધર્મ પ્રાપ્ત થયા છે તે ધ્યાનમાં લેઈ એનું મોં દેખાડવાનો એને અધિકાર આપશો તો એ આપનાં પવિત્ર પ્રેમાળ દર્શનનો લાભ પામશે તે એ અધિકારને યોગ્ય કુમુદને નહીં ગણો તો આજ સુધીનાં એનાં નવરાણું ટુંકાં ભાગ્યમાં સોમું એક ઉમેરાશે. દાદાજી, કુમુદ હવે પોતાનાં ટુંકાં ભાગ્યને કરેલાં કર્મનાં ફળ જ ગણે છે તે એ કડવાં ફળ ખાતાં મોં બગાડતી નથી. દાદાજી, સાધુજનનો સમાગમ ફરીથી આવા અવતારમાંથી મને મુક્ત કરશે તે ધરેલાં ભગવાંનો ત્યાગ હવે કરું તે ફરી એવા અવતારના કુવામાં પડવા જેવું છે તે ન કરવું. એ હવે મહારો નિશ્ચય છે, અને નિશ્ચય કર્યો છે તેટલી ક્ષમા કરજો.

“ મહારાં વચનથી આપની વૃદ્ધ આંખોમાં આંસુ આવે છે તે ન આણશો ! દાદાજી, હું પરમ સુખી થઈશું તે જાણી આનંદ પામો.”

પોતાનાં આંસુ લોતો લોતો માનચતુર નરમ પડી જઈ બોલ્યો. “બેટા, તારું અકેકું વેણ મહારું કાળજી દેરી નાંખે છે. મહારાથી નથી બોલાતું !”

ડોસો નીચે બેસી કપાળે હાથ દેઈ હૃદયમાં રોવા લાગ્યો તે કુમુદ એને ગળે વળગી એનાં આંસુ લોતરા લાગી.

“ દાદાજી, કુમુદને આવી બહાલી ન કરશો. આપે આવે આવે પ્રસંગે કદી આવું પોચું મન દેખાણું નથી તે હવે આપના ઘડપણમાં આપના હૃદયને આમ હલમલાઈ જતું જોવાનું હું બાળકનું ગળું નથી.”

કંઈક સ્વસ્થ થઈ, ઉભો થઈ, માનચતુર બોલવા લાગ્યો : “ ચિંતા નહીં. કુમુદ, તારે ભગવાં રાખવાં હશે તો હું પણ ભગવાં લેઈ આ સાધુ-ઓમાં રહીશ. મહારા કુટુંબનો આટલો આટલો વિસ્તાર હતો તેમાંથી સર્વ હવે તારા ને કુસુમના ઉપર આવી રહ્યું, ને તેમાં પણ ત્હેં ભગવાં ધર્યાં ને કુસુમ-કોણ જાણે-શું કરશે ! બેટા, હવે હવણાં આ વાત નકામી છે. થોડી ઘડીમાં, અને થોડી ઘડીમાં નહીતો એક બે દિવસમાં, સહ વાતનો ફેસલો થઈ જશે તો હું એટલા માટે અધીરો નહીં બનું. પણ તમે બે બહેનો મહારા ઘડપણનો છેડો કેવી રીતે આણોછો તે જોઈશ, ને તે પછી તારા જેવી બાળકને જ્યારે ભગવાં જ ગમશે ત્યારે હું પણ જ્યાં તું ત્યાં હું—મને પણ ભગવાં ગમશે. ભગવાં ધરીશ, પણ જે બે ચાર વર્ષ જીવવાનાં બાકી હશે એટલાં તને જોતો જોતો પુરાં કરીશ ત્યારે જ મહારો જીવ ગતે જશે.”

કુમુદ—દાદાજી, આપ સાધુ થશો તો સુખી થશો ને આપ અંહી વસશો તો હું વધારે સુખી થઈશ. હું મહારે માટે જે કહું છું તે સંસારથી કંટાળીને નહીં પણ મહારા અંતઃકરણથી કહું છું તેની હવે આપને શંકા નહીં રહે.

માન—ના, બેટા, હવે નહીં રહે. તો કુસુમ, તું કુમુદને લેઈ સાધુજનને માટેના તંબુમાં જા અને હું ચન્દ્રાવલીને લેઈ ગુણસુન્દરી પાસે જઈશું.

કુમુદ—ચન્દ્રાવલીબહેન, મોહનીમૈયાએ ગુણીયલને જે વાક્યપ્રહાર કર્યા તેવા તમે નહીં કરો એવું મને અભય—વચન આપીને જાવ. મને જન્મ આપી એણે અનેકધા દુઃખ વેઠ્યું છે તે દુઃખોમાંથી એને મુક્ત કરી મહારે ઋણમુક્ત થવું છે.

ચન્દ્રા—મધુરી ! ચન્દ્રાવલીથી તને અભયવચનની સર્વથા પ્રાપ્તિ જ છે ને તે પણ વગર માગ્યે મળી સમજવી. માનચતુરજી, આપની મધુર પુત્રીનું નામ અમે મધુરીમૈયા પાણું છે.

પ્રકરણ ૪૯.

પુત્રી.

મહારી માવડી ! શાને તું આમ
આંસુડાં ઢાળે રે ?

ક તમ્મુમાં માન્યતુર, ગુણસુન્દરી, સુન્દર અને ચંદ્રા-
વલીની વાતો ચાલી. બીજામાં બે બહેનોની ચાલી.
એક દેકાણે ચંદ્રાવલી જ બોલતી હતી. બીજામાં
કુમુદ જ બોલતી હતી. દશ વાગ્યા, અગીયાર વાગ્યા,
બાર વાગ્યા, તે ભોજનની વેળા થઈ. ચંદ્રાવલીએ
સુન્દરીને બુદ્ધિધનના ધરના કાળથી માંડી આજની સવાર સુધીની
દની કથા કહી દીધી તે ગુણસુન્દરી ભૂતકાળનો શોક છોડી શાંત
; પુત્રી નીતિથી બ્રહ્મ નથી થઈ જાણી નિવૃત્તિ પામી, અને માત્ર
રંખના વિચારમાં પડી. એ વિચાર ભોજન પછી કરવાનો ધાર્યો.

કુમુદ પોતાની વાત અર્ધી પણ પુરી કરી શકી નહીં અને પોતાને
લાં સ્વપ્નનો ઇતિહાસ સરસ્વતીચંદ્રે લખેલો આણ્યો હતો તે બહેનને
વિવાનો તો બધોયે બાકી રહ્યો. ભોજનવેળા થઈને તેડું આબ્યું
રે કુસુમે ફાળ્યું : “ તમે બધાં ત્યાં જમી લ્યો અને અમારે માટે
કની રાવડીમાં બે થાળીયો ભરીને મુકો.” સુન્દર તંબુ બહાર તેડવા
વી ઉભી—કુસુમ બહાર જઈ બોલી : “ બહેનને હજી પોતાનું મ્હોં
વિવાનો અધિકાર મળ્યો નથી. કાકી, અમારી થાળીયો મોકલો.
જમવું હશે તો જમીશું ને નહીં જમવું હોય તો તે જમનાર સુન્દર-
રે ઉપર અભ્યાગત ધણાય બોલાવીયે એમ છે. બહેન વટલી તો
મ પણ વટલે—બહેન મોઈ જાણી તો કુસુમને પણ એવી જ જાણુજો!
1, મ્હારું હવે ત્યાં કામ નથી.”

સુન્દર૦—હું તમને બેને બોલાવવાને આવી છું.

કુસુમ૦—કામ વગર બોલાવો તે નકામું ને અધિકાર વિના આવીયે તે
હું.

સુન્દર૦—બોલાવીયે તે અધિકાર તે જમવાનું એ કામ.

કુસુમ૦—મન વગરનું માન ને માન વગરનો પરાણો—એ દૂરથી જ
સ્કાર કરવા જેવાં છે.

સુન્દર૦—તું નહીં માને. મહારી કુમુદ માનશે—મને માંલ આવવા દે.

કુમુદ૦—અમે બે જણ જઈએ ત્યારે આવજો. હવે કુમુદજીને
“ મહારી ” કહેવાનું ખાલી સવાસલું નહીં જોઈએ.

સુન્દર કુમુદને હડસેલી નાંખી તંબુમાં ગઈ. કુમુદ ઉઠી સામી
આવી. ડાકી ભત્રીજી ભેટી પડ્યાં ને રોઈ પડ્યાં ને સુંદરે કુમુદને છાતી-
સરસી ડાખી દીધી. બે છુટાં પડ્યાં ને એક ટ્રાય ઉપર બેઠાં. ડાકી સામી
આંખો ફેલાડતી કુમુદ એક પાસ સામી ઉભી. થોડી વાર ત્રણમાંથી
કોઈ બોલ્યું નહીં. અંતે સુન્દર બોલી : “ કુમુદ, અમે તને બહુ દુઃખી
મેરી ખરું ? ”

કુમુદ૦—ના, ડાકી. હું હવે સાધુસંગતિમાં પરમ સુખી છું, પણ
કોઈ જાણેલી દીકરીને જીવતી જાણી સઉને જે કલેશ થયો હશે તેનું હું
કારણ થઈ પડી.

સુન્દર૦—મેટા, હવે એ ગઈ ગુજરી જવા દે. ચન્દ્રાવલીએ ભાભી-
જના હૃદયમાં અર્ધું અમૃત રેણું છે ને બાકીનું રેડવું એ તમે બે જીવોના
હાથમાં છે. તમારા વિના કોઈ જમે એમ નથી—ફેલે તો ત્હારી
ગુણીયલને પોતાને મોકલું, ને ગમે તો તે બોલાવે છે માટે મહારી
જોડે ચાલ.

કુમુદ૦—ડાકી, હું સાધુઓ ભેગી જમીણું ને મહારી હયાતી પ્રકટ
કરવાથી સઉને સુખ છે કે દુઃખ તે જોવાનું બાકી છે.

સુન્દર૦—તે સઉનું થઈ રહેશે. હવણાં તો તું ચાલ. નક્કી, તું કુમુદ
જેવી કહણ નથી.

કુમુદ૦—જેવી આજ્ઞા. જીવેન, ચાલો.

બે જણ ગયાં. ગુણસુંદરી એની વાટ જોઈ ઉભી હતી. કુમુદ પાસે
ગઈ ને માતાને ચરણે માથું મુકી એને પગે પડી, પણ બોલાયું નહીં.

હાથવતે એને ઉઠાડતી ઉઠાડતી ગુણસુંદરી બોલી : “ ઉઠ, કુમુદ ! ઘેલાં
ન ફેલાડ. જેને માથે પુરુષો, અને તેમાં પણ વડીલ જેવા વૃદ્ધો, છત્રની પેટે
વરસાદ અને તડકામાંથી રક્ષણ કરનાર છે તેવી સ્ત્રીઓએ પોતાનાં બાળ-
કની પણ ચિંતા કરવી અયોગ્ય છે. ત્હારે ને મ્હારે એને પગે લાગવાનું
સ્થાન વડીલ છે માટે તેને પગે લાગ. ”

કુમુદ ઉઠ્યા વિના રોતે થડકાયલે સ્વરે બોલી : “ તેમને તો પ્રથમથી
જ પગે લાગી મુકી છું. ”

ગુણુ—તેમને પગે લાગી તો મને હજાર વાર તું પગે લાગી. હવે તો મ્હારે તેમને પગે લાગવાનું બાકી રહ્યું છે કે મ્હારે માથે એમના જેવું છત્ર છતાં મ્હારું હૃદય મ્હારા હાથમાં ન રહ્યું. ગમે એટલું પણ હું યે સ્ત્રી તે સ્ત્રી જ.

માનવતુર પાસે આવી કુમુદને ઉઠાડવા લાગ્યો: —“કુમુદ, ખેટા, હવે ઉઠ—હવે તો જેટલી વધારે વાર તું પગે પડી રહીશ એટલી ગુણી-યક્ષને શિક્ષા થાય છે.”

કુમુદ તરત ઉઠી ને રોતી રોતી નીચું જોઈ સામી ઉભી રહી. એની આંખોમાં અને ગાલો ઉપર આંસુ છલકાઈ રહ્યાં હતાં.

માનવ—કુમુદ, ચન્દ્રાવલીએ ત્હારા દુઃખની જે વાત કરી છે તે ત્હારા સદ્ગુણની જે વાત કરી છે તે પછી મ્હારે કે ગુણસુંદરીયે તને કાંઈ ફેરવાવું રહ્યું નથી. હવે થઈ ગયું ભુલી, કરવાનું શું તે જ વિચારવાનું છે. માટે આપણે જમી લેઈએ તે પછી ત્હારે જે ફેરવું હોય તે કુસુમને કહી દેજે ને ચન્દ્રાવલી પણ અંહી જ ભોજન લેશે. તેમણે જ અમને તને જીવાડીને સોંપી છે તો ત્હારી ચિંતા કરવામાં તેમને પુછ્યા વિના કશું નહીં ભરીયે. સુંદર, ત્યાર સોરાં સંભારજે કે ચન્દ્રકાંતને પણ ખોલાવીયે ને આપણા વિચારમાં એમને યે ભેળવીયે.

પ્રકરણ ૫૦.

ગંગાચમુના.

ખડેની ! એ તો કામણુગારો રે !

ત્હારે માટે સર્વથા ન્યારોરે !

મુદખડેન ! આ સંસારના દમ્ભને છોડી જે રાત્રિ જોવા-નો સરસ્વતીચંદ્રને અભિલાષ હતો અને જેને માટે એમણે સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો એ રાત્રિને તમે પણ એમની સાથે જઈ જોઈ આવ્યાં ખરાં !” તમ્બુની અંદરની કનાત અને ખડારની કનાત આગળની દોરીયો

વચ્ચે તમ્બુના દ્વારમાં થઈને આવજા કરતી અને એના એક રતમ્ભને જાલતી જાલતી કુસુમ ખોલી—“હ્યો પાછા આ એમના લેખ.”

“હા, હું જોઈ આવી ને એ લેખ તો તને જ આપવાને માટે લાવી છું.” કુમુદ એક ખુરસી ઉપર બેસી બેસી ખોલી.

“ મને આપીને શું કરશો ને તેમ આપવાનો તમને શો અધિકાર ?”
મામી ખુરશી ઉપર બેસતી બેસતી કુસુમ બોલી.

કુમુદ—મહે ઘણો વિચાર કરીને અને ઘણા અધિકારથી તને એ લેખ આપ્યા છે તે રાખ.

કુમુદ—તે ફેરવો તો ખરાં કની ?

કુમુદ—તે ફેરવાતું છે જ. હું એમની જોડે જઈ એમના હૃદયના અલખ ભાગને જોઈ આવી, અને હવે એમના લખમાં એ અલખ જગવવાનો અધિકાર મને નથી તે તને સમજાવ્યું. સંસારનું પરમ કલ્યાણ કરવાનો એમનો પરમ અભિલાષ મહારાથી સિદ્ધ કરાવાય એમ નથી તેના સાક્ષી અન્દકાંતભાઈ, ને ત્હારાથી કરાવાય એમ છે તેના સાક્ષી પણ એ જ!

“ ઓત્ તમારું ભલું થાય ! ધીમી ધીમી લાંબી લાંબી વાતો કરીને ભોળાં બહેને અંહી વહાણ આણ્યું કે ?” આંખો ચગાવી ઉંચું જોતી, મહે પહોંચી ક્રી, બોલતી બોલતી કુસુમ ઉભી થઈ, અને અંતે વિચાર કરતી કરતી બોલતી હોય તેમ હાથ લાંબો કરી ધીરે પણ દૃઢ સ્વરે બોલી ઉઠી;
“ એ તો તમારો મર્મ સમજી, પણ કુમુદબહેન, એમાં તો તમારું કંઈ વળે નહીં ! હું—બોલો હવે. ”

કુમુદ—જો, આ કાગળમાં એક સાધુજને કવિતા લખી આપી છે તે ગા જોઈયે—

કુસુમ તે લેઈ ગાવા લાગી.

“ મોરલી અધર મહડીરે

“ મોરલી અધર ધરીરે

“ સો મોરલી અધર મહડી રે !

“ સો મોરલી અધર ધરી રે ! ”

“ વારું, ઠીક આ બધું લાંબું લાંબું હું કંઈ નથી ગાતી—એ મને આપીને શું ફેરવાતું કરો છો ? ”

કુમુદ—અલખ હૃદયનું ગાન શ્રીકૃષ્ણજીવનના ઓઠ ઉપર મોરલીમાં મહડે ત્યારે જ સંસાર એ ગાનને લખ કરે. કુસુમ ! જેના હૃદયમાં આવું આવું અલખ ગાન ભરેલું ત્હે આ લેખમાં જોયું તેને લખ કરાવનારી મોરલી મહારાથી થવાતું નથી તે વિચારી મહારું હૃદય ડ્રાટી જાય છે.

કુસુમ—એટલી વાત તો હું માતું છું. તમે જો આટલો સંસાર જોયો ન હતો તો તમે આ દુઃખમાં ન પડત. નિઃસ્નેહો યાતે નિર્વાણ સ્નેહોઽર્થસ્ય

કારણમ્-નિઃસ્નેહી નિર્વાણુનું સુખ પામે છે ને સ્નેહ અનર્થનું મૂળ છે. પણ પિતાજી કહે છે કે અનારમ્મો હિ કાર્યાણાં પ્રથમં વુદ્ધિલક્ષણં અને આરવ્વસ્યાન્ત-ગમનં ત્રિતીયં વુદ્ધિલક્ષણમ્. તમને સઉયે મળી આરંભના ખાડામાં નાંખ્યા તે હવે તમારું બુદ્ધિલક્ષણ એ કે તમારે અંત સુધી જવું; ને હું તો તમારાયી એતી ગઈ છું ને અનારમ્મ જે પ્રથમ બુદ્ધિલક્ષણ છે તેને જ પકડી લીધું છે-અને-હવે તો-ભુલ્યે ચુક્યે-એ રસ્તે “ કંધી ભી ન જાઉંગી—કંધી ભી ન જાઉંગી. ”

કુસુમે ખભા વીંઝયા.

કુમુદ—જો એ બીજું બુદ્ધિલક્ષણ પકડ્યાથી મહારું દુઃખ મટે એમ હોતતો હું આરબ્ધના અંત સુધી જાતે જાતજ. પણ તેમ કર્યાથી તો ઉત્તરું સર્વ કાર્ય વણસે છે ને સંસારનું કલ્યાણ કરવાની મહાશક્તિ અને અપૂર્વ વૃત્તિ વાળા મહાત્માની શક્તિ અને વૃત્તિ પત્થર ઉપર પડતી વૃષ્ટિ પેટે નિષ્ફળ થાય છે. મહારે તો હવે એક જ અધિકાર—વિહારપુરી અને અન્દ્રાવલીના સંસાર જેવો સંસાર કરી નાંખવાનો—રહ્યો છે. મહાશક્તિ મહાલક્ષ્મી જગદમ્બાસ્વરૂપે આકાશથી પૃથ્વી સુધી વ્યાપી રહે છે ને આવાં નવરાત્રિમાં આ સંસારનો ગરબો રમવા નીકળે છે તે આકાશમાં એ મહાત્મા ચંદ્ર પેટે ફરશે અને રંક કુમુદ છેક નીચેના તળાવમાં તેને જોઈને જ વિકસશે—ઈશ્વરે મને એ જ અધિકાર આપ્યો છે—મહેશ્વર કે મહેશ્વરીને કપાળે સરસ્વતીચંદ્ર ચંદ્ર પેટે ચળકશે ને દૂર પૃથ્વી પર ખાઓ-ચીયામાં પડી પડી રંક કુમુદમાળ તો એ પિતા કહે કે માતા કહે તે દેવને ચરણે રહી એ ચંદ્રનાં માત્ર કીર્તિકિરણને પોતાના હૃદય ઉપર ધારશે—

ગરબે રમવાને ગોરી નીસર્યા રે લોલ,

શિરે ચન્દ્ર ને પગે તે કુમુદને ધર્યા રે લોલ !

--એ ભાલતિવ્રક ને હું ચરણકમળ—એમજ નિર્માણ થયલું છે.

કુસુમ—એમ રહેવાનું તમારું ભાગ્ય હોય તો તે પણ શું ખોટું છે ?

કુમુદ—સુંદરગિરિનાં આલલાંમાં એ ચન્દ્ર ઢંકાઈ રહે તો કુમુદ તેની કીર્તિના પ્રકાશનો ફાલ જોઈ શકે એમ નથી, ને તે નહી જોઈ શકે તો ત્યારી કુમુદ અકાળે કરમાશે ! કુસુમ ! વગર વાદળાના સ્વચ્છ આકાશના તારામંડળમાં જ્યારે ચન્દ્ર પૂર્ણ પ્રકાશથી રાજ્ય કરી રહેશે ત્યારે જ કુમુદ એની સંપૂર્ણ કીર્તિને પ્રત્યક્ષ કરી ખીલી રહેશે !

કુસુમ—એ તો ખરું.

કુમુદ—તો કુસુમ ! એ વાદળાંને વીખેરનારી પવનલહરી થઈ મહારી કુસુમ શું એની કુમુદને પ્રદુષિત નહીં કરે ? કુસુમ, તહારી કુમુદ સંસારની દૃષ્ટિએ કલંકિત થઈ છે, એ પુલ હવે નિર્માલ્ય થયું છે, એનો સુગન્ધ એમાંથી લેવાઈ ગયો છે. ને ખીજ દેવને એક વાર ધરાવેલું નૈવેદ્ય આ મહાત્મા ધરશે તો લોકની દૃષ્ટિમાંથી એ મહાત્માનું માહાત્મ્ય ઉતરી જશે. કુસુમ, તું દોપહીન અણુસુંદર્યું કુસુમ એ મહાત્માનું માહાત્મ્ય સુરક્ષિત રાખવાને સમર્થ છે.

કુસુમ કંઈક વિચારમાં પડી હતી તે જાગી.

“ કુમુદજીને, એમાંનું કંઈ ન વળે. તમે કોઈ રીતે કલંકિત થયાં નથી, તમારાં હૃદય નંગકુંદન પેઠે જોડાયાં છે તે જોડાયલાં રહે તો જ મહારું હૃદય તૃપ્ત રહેશે. જે સંસાર તમારામાં કલંક ન છતાં કલંક ગણે એવો આંધળો છે તેનું કલ્યાણ કરવાનું તમારે કાંઈ કામ નથી ! એ સંસારની સાથે તમારે શી લેવાદેવા છે ? એ સંસાર એવાં કલ્યાણ પામવાને યોગ્ય જ નથી. ”

કુમુદ—આવા મહાત્માના અલખ ગાનને પ્રકટ કરવાની લક્ષણવતી મોરલી શું મહારી કુસુમ નહીં થઈ શકે ? મહારી અને મહારા ચન્દ્રની વચ્ચે અંતરાય નાંખનારી વાદળાંને વીખેરનારી પવનની દહોર જેવી શું મહારી કુસુમ નહીં થાય ?

કુસુમ—મહારે સુખનો તિરસ્કાર છે તેને તમારે સુખી કરવી છે, ને તમે દુઃખી છો તેમણે દુઃખમાં પડી રહેવું છે. સરસ્વતીચંદ્રને સુખી કરવાની શક્તિ મહારામાં નથી ને સંસાર જેને સુખ ગણે છે તે સુખ મને સુખી કરી શકે એમ નથી. હું જેવી છું તેવી જ પરમ સુખી છું.

કુમુદ—જીને, તું સ્વાર્થી નથી ?

કુસુમ—જો સ્વતંત્ર રહેવામાં સ્વાર્થીપણું આવી જતું હોય તો એ સ્વાર્થ મને બહુ વહાલો છે.

કુમુદ—જો સ્વતંત્રતા તને પ્રિય છે તે આ મહાત્મા સંપૂર્ણ રીતે આપશે.

કુસુમ—એ તો છોકરાં સમજાવવાની વાત છે.

કુમુદ—મહારી સાથે આવો આવો પ્રસંગ પડ્યા છતાં, અત્તરની શીશી ઉપર ડાટો વાસી રાખે તેમ, જેણે મને પવિત્ર રાખી છે તેને, તહારી ઇષ્ટ સ્વતંત્રતામાં રજા મળુ ન્યૂનતા થતાં, તે કંટક પેઠે સાલશે એવું શું તું ધારતી નથી ?

કુસુમ૦—ન્યૂનતા થાય તે પછી સાલે તે નકામું. એ ન્યૂનતાનો પ્રસંગ જ દૂર રાખવો.

કુમુદ૦—જેણે આજથી ચન્દ્રકુમુદના જેવો, વિહારપુરી ને ચન્દ્રાવલી જેવો, અશરીર—કેવળ માનસિક-સ્નેહનો યોગ મહારી સાથે જન્મારો રાખવાની સજ્જતા દર્શાવી છે તે ત્હારા ભયનો પ્રસંગસરખો નહીં આવવા દે એવું તું ધારતી નથી ?

કુસુમ૦—સજ્જ હોય માટે સમર્થ પણ છે એમ કંઈ કહેવાય ?

કુમુદ૦—હું અનુભવની વાત કહું છું કે તે મહાસમર્થ ત્યાગી છે.

કુસુમ૦—મને કાઠીએ કહ્યું છે કે સ્ત્રીઓ જેવી દૃઢતા પુરુષોમાં નથી—પુરુષો ભલે પોતાની સ્તુતિ કરે.

કુમુદ૦—કાઠીએ સત્ય કહ્યું છે. પણ જેમ સામાન્ય રીતે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ નીચી હોય છે છતાં પુરુષો કરતાં ઉંચી સ્ત્રી પણ મળી આવે છે તેમ પુરુષોમાં પણ આવા ત્યાગી હોય છે—

કુસુમ૦—જેન, તમે જે અણીશુદ્ધ પવિત્ર રહ્યાં છો તે તમારી જ શક્તિનું ફળ છે ને તમારા હૃદયની પ્રીતિ તમારી જીભને તમારી આત્મસ્તુતિના માર્ગથી આડી વાળે છે.

કુમુદ૦—મહે તને સત્ય કહ્યું હતું તે ફરી કહું છું કે હું અત્તરની શીશી પેઠે ઢોળાઈ જવા જેવી થઈ હતી; તેને આ સમર્થ ત્યાગીએ સિદ્ધી કરી ને મહારી પવિત્રતાનું અત્તર અમર રાખ્યું. જેણે અઢળક લક્ષ્મીનો, મહારો, અને ઇન્દ્રપુરીજેવી મુંખાઈનો ત્યાગ કર્યો તે મહાત્મા મન્મથના અગ્નિ ઉપર દાઝ્યાવિના ચાલી શકે એમાં તને શું આશ્ચર્ય લાગે છે ?

કુસુમ૦—આશ્ચર્ય તો કંઈ નથી. માત્ર અનુભવીઓનો અભિપ્રાય કહું છું.

કુમુદ૦—તેં એમનાં સ્વપ્નોનો સાર જાણ્યો ને એમણે ધારેલા સમારમ્ભનો સાર જાણ્યો. તે કામમાં ખરચવા રાખેલી લક્ષ્મી તેમને ઓછી પડે છે માટે પુત્રાદિ ઉપાધિ પણ જોઈએ નહીં એવો તેમનો નિશ્ચય છે તે પણ તેં જાણ્યું છે; અને કુમુદ સાથેનો સંસાર પણ ઇચ્છતા નથી પણ કુમુદને દીધેલા દુઃખના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ ગણીને જ સ્વીકારવા ધારે છે—તે તને કહ્યું.

કુસુમ૦—તે પણ હશે. પણ મને આ કથાનો જ કંટાળો આવ્યો છે. તમે ખીજ વાત ફાડો.

કુમુદ૦—જે આ વાતનો તને કંટાળો હોય તો મહારું દુઃખ નિવારવા તું રાજી નથી ને મહારે હવે બીજી વાત શી કરવાની છે ? કુસુમ, આપણો સમાગમ આટલાથી પુરો થશે અને કુમુદ પરિવારિકામક્રમાં કરમાતા સુધી રહેશે. જેનું કલ્યાણજીવન સફળ કરવાની મહારી છેલ્લી આશા છે ધ્વસ્ત કરી છે તે મહાત્માએ સગી માતાને અભાવે સંસાર છોડ્યો, પ્રીતિ છોડી, મુંબાઈનગરી જેવું ઉત્કર્ષસ્થાન છોડ્યું, અને સંસારનું મહાકલ્યાણ કરવા તેણે ધારેલું છે ને સમર્થ છે તે મહાકલ્યાણ સુપાત્ર સહધર્મચારિણીને અભાવે ઈશ્વરને સોંપી દેઈ પોતે ચદુશંગના બ્રહ્મચારી બાવા થઈને એ સુગન્ધવાળું ફુલ રણની ઉકળતી રેતીમાં ચીમળાઈ આયુષ્ય પુરું કરશે. હવે આ વિના બીજો માર્ગ તેમને પણ નથી ને મહારે પણ નથી.

કુસુમ૦—ને તમારી ધારણા પ્રમાણે હું વર્તું તો તમે તમારો જન્મારો ક્યાં પુરો કરશો ?

કુમુદ૦ — મહારા અને મહારાં પવિત્ર દેવીના દુઃખથી મહારા સસરાજી સંન્યસ્ત લેવા ધારે છે તેમને આશ્વાસન આપવા હું તેમને ઘેર જઈશ. મહારાં અલકાબહેન અશિક્ષિત છે પણ ત્હારા જેવાં જ તીવ્ર અને ત્હારા જેવાં જ માયાળુ છે તેમની જોડે ત્યાં કાળક્ષેપ કરીશ. મહારાં દેવી નહાનો પુત્ર મુકી ગયાં છે તેને ઉછેરવામાં, વિદ્યા આપવામાં, અને સદ્ગુણી કરવામાં ત્હારા બનેલીના જીવનું શ્રાદ્ધ અને તર્પણ માનીશ. બાપીનો કાળ સુવર્ણપુરમાં રહી તમ દમ્પતીના સમારંભનો લાભ સુવર્ણપુરનાં કુટુંબોમાં પ્રસારવા યત્ન કરીશ અને મહારા સસરાજી તેમાં ધનથી અને રાજ્યથી આશ્રય આપશે. વર્ષમાં કંઈક કાળ ગુણીયલ પાસે, કંઈક ત્હારી પાસે, અને કંઈક ચન્દ્રાવલીબહેન અને મોહનીમૈયા જેવાંના સત્સમાગમમાં, ગાળીશ, અને યથાશક્તિ તેમને તમને સુવર્ણપુરમાં બોલાવીશ. બાપી મહારું આયુષ્ય જેટલો અવકાશ આપશે તે સર્વ કાળ સારા ગ્રંથો જેવામાં અને પરમાત્માના ચિન્તનમાં ગાળીશ. કુસુમ, મહારું આયુષ્ય મહારા ચન્દ્રને અને તને કલ્યાણપ્રવૃત્તિઓમાં સફળ લોકયાત્રા કરતાં જેઈ નિવૃત્ત અને તૃપ્ત થશે, તમને બેને, ગુણીયવ્રતને, પિતાજીને અને મહારા શ્વશુરકુટુંબને સુખી જેઈ સુખી થશે, અને તને કહેલાં કાર્યમાં તમારા જેવી જ પ્રવૃત્તિ રાખતાં મહારા ચન્દ્રનો અહોનિશ ધ્યાનયોગ પામશે. કહે વારુ, એ પછી કુમુદનું આયુષ્ય સફળ કરવાને શું બાપી રહ્યું ?

કુસુમ૦—તમે જ શાસ્ત્ર કહાજું છે કે પ્રીતિને આગળ ક્યાં વિનાનું

તમારું થયેલું લગ્ન સાધુજનો વચ્ચનાલગ્ન ગણે છે—ને મહારું એવું લગ્ન કરાવવા તમે ઉભાં થાવ છો તે શું ?

કુમુદ૦—એ પ્રીતિનું બીજ તહારામાં નથી એવું નથી.

કુસુમ૦—ખોટી વાત ! ખોટી જ વાત !

કુમુદ૦—ચન્દ્રકાન્તભાઈએ સરસ્વતીચંદ્રને તહારી કેટલીક વાતો કહી છે તેથી હું સમજી છું કે એ મહાત્મા રત્નનગરી આવ્યા હતા તે કાળે તહારો બાલભાવનો જે ઉમળકો એમના ઉપર બીજરૂપે વધાયો હતો ત્યાં ઈશ્વરે એકાન્તમાં પણ ઉચિત વૃષ્ટિ કરી છે ને એ બીજના અંકુર ધ્રુવી નીકળ્યા છે. હું તમારો યોગ કરાવીશ ત્યારે એ અંકુર વિકાસ પામી પુષ્પફળ ધારવાને સમર્થ થશે.

કુસુમ૦—ચન્દ્રકાન્તભાઈ મહારા કાળજની વાત શી સમજે ? બંન્નાં સરસ્વતીચંદ્રનો દોષ ફાડતાં હતાં ત્યારે મહે તેમનો જરી પક્ષ કર્યો એટલે કાકીએ ને બધાંએ એનો ગમે તેવો અર્થ કર્યો—તે સઉ દોષકટ.

કુમુદ૦—હેતુ વિનાનો પક્ષપાત તે જ સ્નેહ એવું સાધુજનો લક્ષણ ફૂટે છે. એવો પક્ષપાત તહારા હૃદયમાં ઉદય પામ્યો છે એની શું તું ના ફૂટે છે ? આપણા લોક નહાનાં બાળકોમાં વિવાહના વાગ્દાનકાળથી આવો પક્ષપાત રોપાવાના પ્રસંગ આણે છે ને સમ્પત્તીકાળે એ પક્ષપાત પરિપાક પામ્યા ગણી લગ્ન કરે છે—કોકની અધોગતિને લીધે તેઓ આ મર્મ સમજતા નથી ને આવા પ્રસંગો આણવાના યોગ્ય વિધિ કરતા નથી. ભગવાન્ મન્મથ સંકલ્પયોનિ છે અને આવા પ્રસંગોથી ઉત્પન્ન થયલા સંકલ્પો પરિપક્વ કરવામાં આવે ને યોગ્ય વયે લગ્ન કરવામાં આવે તો સમ્પત્તીની પ્રતિજ્ઞાઓ યથાર્થ રૂપે લેવાય એવું મહારા સ્વપ્નના નાગલોક ગણતા. એવા જ પ્રસંગોએ મહારી અને સરસ્વતીચંદ્રની પ્રીતિને પ્રકટ કરી, ને એવા જ પ્રસંગોથી તહારી પ્રીતિનાં બીજ રોપાયાં છે તે યોગ્ય વિધિથી પરિપાક પામ્યા વિના રહેવાનાં નથી.

કુસુમ૦—એ તમારું શાસ્ત્ર જે હો તે હો. પણ મહારામાં તે પ્રીતિ નથી જ. ને સામાપક્ષમાં તો એ પ્રીતિનું મૂળ પણ નથી એવું તમારે કહ્યા વિના ચાલે એમ નથી. કુમુદખેન, દોષકટ કાંકાં શાને મારતાં હશે ?

કુમુદ૦—તે જ લખ્યું હતું કે “ દેખ મહેન્દર, ગોરખ આયા ” એવું તેમને ફહેવાનો ત્યારે અધિકાર છે.

કુસુમ, ખભા ઉંચા કરી, મહો મરડી, બોલી, “ વારુ ! એવું કહ્યું તેમાં

શું આવી ગયું જે ? આમ ઉંધા ઉંધા અર્થ કરતાં આ સાધુઓમાં રહી શીખ્યાં હશે ?

કુમુદ—જે સાધુઓમાં રહીને હું શીખી તે તને ઉંધા અર્થ કરનાર લાગતા હોય તો તેમના ભેગાં જવાને દેકાણે હું કહું છું ત્યાં જ.

કુસુમ—હવે આ પ્રકરણ બંધ કરીશું ?

કુમુદ—ગમે તો એ પ્રકરણનો અંત આપણો બેનો—એ સમાગમ સાથેલાગા બંધ કર, અને ગમે તો બે સમાગમને સાથેલાગા ચાલવા દે.

કુસુમ—જાઓ, પિતાજી, તમે, ગુણીયલ, ને સરસ્વતીચંદ્ર,—એ ચારનો એક જ મત થાય તો તે કરું—ને ત્રણમાંથી એક જણનો મત જુદો પડે તો મહારી મરજી પ્રમાણે કરું—તો ?

કુમુદ—એટલું કરીશ તો બહુ છે.

કુસુમ—જે, જે, હાં, છેતરાશો ! એ ચાર મત એક થવાના નથી; ને નહીં થાય તો તમે મહારી મરજી પ્રમાણે ચાલવા બંધાવ છો ?—ને ભુલી, પાંચમો દાદાજીનો મત પણ ખરો. એક કાઢીતો નહીં.

કુમુદ—હા, હું ચે બંધાઉ ને તું ચે બંધા.

કુસુમ—બંધાવ જોઈએ.

કુમુદ—આ હું બંધાઈ—મહારું વચન છે.

કુસુમ—બંધાવ છો ?—જે જે હો ?

કુમુદ—હા, બંધાઈ. પણ તું બંધા ને.

કુસુમ—હું ચે નહીં બંધાઉ ને તમે ચે ન બંધાશો, બે જણ મોકળાં રહીશું.

કુમુદ—મને બાંધી હવે કાંઈ છુટાશે ?

કુસુમે નિઃશ્વાસ મુક્યો : “ ત્યારે શું હું બંધાઈ જ ? ”

કુમુદ—શું કરવા નિઃશ્વાસ મુકે છે ? બે જણ બંધાયાં છીયે.

કુસુમ—એ તો કાંઈ ફીક ન થયું.

કુસુમને ગળે હાથ મુકી, એને ઉઠાડી, એને સાથે લેઈ, કુમુદ તંબુખ્દાર નીકળી.

“ કુસુમ, આ સામેની વાડોપાર ગુલાબના છોડ તું દેખેછે ? ” કુમુદે પુછ્યું.

કુસુમ—હા.

કુમદ૦—આ પણ આગળ વંટોળીયામાં છુટી ધુળ ઉડે છે ને કાંટાવાળા દોંટા ઉપર આ ગુલાબ બંધાઈ રહ્યા છે તે પણ વાથી હાલે છે. એ બેમાંથી સારું જીવન કેાનું ?

કુસુમ૦—મને આજ કાંઈ સુઝતું નથી. તમારે માથેથી ઉતરેલું ચક્ર મ્હારે માથે આવી બેઠું છે તેની વેદનામાં મને તમારું ગુલાબ પણ ગમતું નથી. ને ધુળ પણ સુઝતી નથી.

કુમદ૦—આ ધુળ છુટી છે તે સ્વતંત્રતાથી સુખમાં મ્હાલે છે ! ને ગુલાબ લોકનું કલ્યાણ કરવાને સરજેલાં છે તે ખીચારાં આમ કાંટાઓ વચ્ચે બંધાઈ વીંઝાઈ રહ્યાં છે !

કુસુમ બોલી નહી.

કુમદ૦—લોક ઘણું ખરું સ્વતંત્ર સુખ પાછળ દોડે છે તે આવા વંટોળીયામાં આ ધુળ પેડે ગુંચવાય છે.—

કુસુમ૦—એ તો સત્ય.

કુમદ૦—તેમાંનો સમજી ભાગ સુખને સ્થાને સ્વતંત્રતા શોધે છે અને સમજીઓમાં પણ દૂરદર્શી હોય છે તે અન્ય સ્વતંત્રતાને સ્વચ્છંદ જેવી માને છે ને માત્ર ઉપાધિથી દૂર રહેવાની આ ઉપલા આકાશના જેવી-સ્થિતિને જ સ્વતંત્રતા ગણી સંન્યાસ અથવા ત્યાગ શોધે છે.

કુસુમ૦—મ્હારે એ જોઈએ.

કુમદ૦—એવા પણ જીવ છે કે જે જીવરાજ શેઠના પ્રવાસને સફળ કરવા તેમના ઉપાધિઓમાં ગુલાબ પેડે બંધાઈ વીંઝાઈ રહે છે—પાણીમાં ને પવનમાં કમળ પેડે રહે છે ! પણ કમળ ઉપર પાણી રહે ને હાથે-લીમાં પારે રહે એમ ઉપાધિઓ ચારે પાસ તરવરવા છતાં આ જીવો એ ઉપાધિઓથી અસ્પૃશ્ય રહે છે અને તે છતાં પોતાનો સમાગમ પામેલા પાણીને સુશોભિત અને સુગંધિત કરે છે અને પારાના વિપથી નિર્ભય રહી પારાનો લોકકલ્યાણકર પ્રયોગ કરે છે. કુસુમ ! સરસ્વતીચંદ્ર સ્વતંત્રતા ઇચ્છતા નથી પણ આવી અસ્પૃશ્યતાનું અને કલ્યાણવૃત્તિનું ધારણ કરે છે. જીવન્મુક્તિ અને મનુષ્યધર્મનો સમાગમ આવી રીતે જ થાય છે. તું સંન્યાસની સ્વતંત્રતા ઇચ્છે છે. હું તને, સરસ્વતીચંદ્ર જેવી-ગુલાબ અને કમળ જેવી-થયલી જોવા ઇચ્છું છું. ત્હારી ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વનો એક મત થશે તે પ્રમાણે સ્વીકારવા તું સમજીને હા કહી છે તો હવે શા માટે મુઝાય છે ? તું કહેતી કે તું સ્વતંત્ર રહી શું કરીશ ? ત્હારા આયુષ્યનો સુકાળ કેમ ગાળીશ ?

કુસુમ૦—સદસ્તુ વાંચીશ, જાણીશ, ને સ્વસ્થ રહીશ.

કુમુદ૦—ખીજ કાંઈ કલ્યાણકર ક્રિયા કે ફળ વિના આટલા એકલપેટા સ્વચ્છન્દી નિષ્ફળ જીવનથી તને સંતોષ છે? તારા વાંચ્યાનું અને જાણ્યાનું ફળ ખીજ કાંઈને શું થશે? પાણી ભરેલાં વાદળાં વાદળમાં જ વેરાઈ જાય તેમ તારા સુંદર જીવનને વેરી નાંખવાને માર્ગે તું ચઢતી નથી? કુસુમ, આ સામે સુભદ્રાનો અને રત્નાકરનો પુણ્ય સંયોગ આ ગિરિરાજ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ તે જરી જો !

કુસુમે દૃષ્ટિ કરી પણ ઉત્તર ન દીધો.

કુમુદ૦—સુભદ્રા મીઠા જળની ભરેલી છે પણ પોતાના તીર ઉપરના પ્રદેશ વિના ખીજને તેનો લાભ મળતો નથી—મળી શકે એમ નથી—પણ એનાં વેગભર્યા જળ મહાસાગરમાં ભળે છે, ભળે છે પણ મહાસાગરને મીઠો કરી ન શકતાં એનું પોતાનું જળ, ખાસ જળી, દેખાતું બંધ થાય છે અને જ્યાં ત્યાં મહાસાગરનું જળ ખળખળતું દેખાય છે ! પણ ત્યાં જ એમનું અદ્વૈત સમજવું ! સુભદ્રા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આ મહાસાગરની જળસમૃદ્ધિને પોષે છે—તેમાં વધારો કરે છે, પૃથ્વી ઉપરનાં દૂરનાં અનેક ગુપ્ત સ્થાનોમાંથી કંઈ કંઈ પદાર્થો ખેંચી આણે છે ને—તે શા શા છે તે જાણવા હોય તો ચાર દિવસ ચંદ્રાવલી બહેનના ચોતરા આગળ ઉભી ઉભી જોયાં કરજે—એ ખેંચી આણેલા પદાર્થોથી રત્નાકરનાં હાંડાં મર્મસ્થાન ભરાય છે—ને રત્નાકર રત્નાકર થાય છે. એ રત્નાકર ઉપર પૃથ્વીની નૌકાઓ દોહ્યાં કરે છે ને સંસારને સાંકળે છે, એ રત્નાકર પૃથ્વી ઉપરના આ સર્વ વાતાવરણને પલાળે છે ને પ્રાણીમાત્રનાં જીવનમાં પળે પળે નવા જીવ ભરે છે, એ રત્નાકર એથી પણ વધારે ઉંચે ચઢી આકાશની મેઘમાળાઓનું સ્વરૂપ ધરે છે અને મેઘમાળાઓના ભવ્ય સંચય સંસારનું શું શું કલ્યાણ નથી કરતા ! કુસુમ, તું એકલી કૌમારવ્રત પાળી શું કરવાની હતી? એકલો પડેલો પાણીનો રેલો ધુળમાં ભળી જાય છે, મનુષ્યોના ચરણની રજમાં ચંપાઈ જાય છે, ને તડકામાં ઉડી જાય છે ! તેવું તારું જીવન થશે. જે મહાત્માનાં અંતઃસ્વપ્ન હોય જોયાં અને જેનાં કલ્યાણ કાર્યનું મનોરાજ્ય હોય દૃષ્ટિગોચર કર્યું તે મહાત્માના હૃદયરત્નાકરની તું રંક સુભદ્રા થઈશ તો પણ એાછી વાત નથી; તો આ તો એની ગંગા, એની બ્રહ્મપુત્રા, અને એની સિન્ધુ એ સર્વ મહાનદીઓનું કામ કરવાને તું એકલી જ સમર્થ છે ને તારા વિના એ કામ કરવાને આખા ત્રિભુવનમાં કાંઈ સમર્થ નથી ! તો કુસુમ, શું એવું પુણ્યજીવન પ્રાપ્ત કરવા તને અભિલાષ નથી થતો ?

કુમુદથી એ બનવું અશક્ય છે—એ તો તું ગંગા થઈશ તો ત્હારી યમુના થશે, અને તું એ બેની ગંગા નહીં થાય તો તું પણ પાણીનો રેલો ને કુમુદ પણ પાણીનો રેલો ! આપણે આ રત્નાકરનાં ગંગાયમુના જેવાં થઈશું તો ગુણીયલના સુખનો સમુદ્ર ઉભરાશે—આપણે પુત્રીઓ જ એના હૃદયને આજ જડમૂળથી તોડી પાડીએ છીએ તે એ હૃદયરૂપ રત્નછત્રને ટકાવનાર સોનાના ઢાંઝ થઈશું !—અને આપણા પિતા આપણે માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા તત્પર થયા છે તેને આપણે પરમ પ્રતિષ્ઠા આપીશું ! બાકી લક્ષ્મીનંદનની વૃદ્ધાવસ્થાના આશીર્વાદ આપણા ઉપર રેલાશે, મહારાજશુરને તું આટલા આશીર્વાદ દે છે તેના કુટુમ્બના કલ્યાણનાં આપણે સાધન થઈશું,—અને એવાં અનેક સત્કાર્ય—જેને તું ન્હાનાં ગણતી હોય તો ન્હાનાં ને મ્હોટાં ગણતી હોય તો મ્હોટાં—એ સત્કાર્યનાં આપણે સાધક થઈશું. અને,—કુસુમ, આ સર્વ મહાદ્વળની આપણે ઉપેક્ષા કરીએ તો પણ જે મત્સ્યેન્દ્રનાથ જેવા મહાત્માનું ગૌરવકૃત્ય કરવા તું તત્પર થઈ છે, જે મહાત્માના પુણ્ય જીવનથી—આ તંબુના દંડથી તંબુની આ દોરીઓ રહી છે તેમ—ટકી રહેલી મહારી અને સુન્દરગિરિપરના સંસારમાંનાં સાધુજનોની આશાઓ એ મહાત્માને ટકાવી ટકી રહી છે, તે મહાત્માના જીવનને અને તેની સાથે મહારી અને આ સર્વની પવિત્ર આશાઓનાં મનોરાજ્યને સફળ કે નિષ્ફળ કરવાં એ એક કુસુમના હાથમાં છે ! તે તું નિષ્ફળ કરીશ, સ્વચ્છન્દ કુમારિકા રહી પેલી ધુળ પેઠે આથડીશ, તો—પિતા પોતાની ઉદારતાને લીધે ને ગુણીયલ પોતાના પતિવ્રતને લીધે તને સ્વતંત્રતા આપે છે ખરાં—પણ તેમનાં ભાગ્યની અવદશા મહારે ત્હારે હાથે થયેલી જોઈ આપણે સંસારમાં સ્વચ્છન્દ અને ક્રૂર પુત્રીઓનાં દૃષ્ટાંતરૂપ થઈશું, નવી કન્યાઓને વિદ્યા અને સ્વતંત્રતા મળવાનો સંસાર નિષેધ ગણશે તેનાં કારણ થઈ પડીશું, એ કન્યાઓનાં અદૃષ્ટ દુર્ભાગ્યને ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર ઉતરી આવવાની નીસરણીયો થઈશું, અને તેમનાં મહાપ્રયત્ને ચ્હડતાં સદ્ભાગ્યને રોકી દેવાના દાદરા થઈશું ! અને કુમુદને કપાળે તો ત્હારા વિના એકલા પડનાર આ મહાત્માનું સર્વ સામર્થ્ય અને મનોરાજ્ય પડી ભાગ્યું જોવાનું જ બાકી રહેશે. હવે વધારે ફૂલેવાની મહારી શક્તિ નથી—હુબાડ કે તાર, જીવાડ કે માર,—ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ પ્રસન્ન થઈ પ્રીતિથી એ મહાત્માને ત્હારા ગંગા જેવા નિર્મળ હૃદયમાં સ્વીકારવા તું તત્પર થાય, ત્યાં સુધી એ મ્હારું કંઈ માને એમ નથી, હું એમને કું એમ થવાનું નથી, તેમ જ ત્યાં સુધી આ

રાજહંસ આઠાશમાં સંચરવા સમર્થ થાય એમ નથી અને કુમુદ, એમને જડ પૃથ્વીઉપર નિરાહાર આયુષ્ય ગાળતા જોઈ, પોતાના- રંક આહારનો ટોળીયો પામે એમ નથી. કુસુમ, હું ફેલાવું કહી રહી— તારું મનોગત કહી દે એટલે ગમે તો હું તરત જાઉં ને ગમે તો તારી પાસે રહું ને સર્વથા નિશ્ચિન્ત અને કૃતકૃત્ય થાઉં. હું તારા ઉપર બળ કરતી નથી ને કરવાની નથી ! સર્વના એકમત પ્રમાણે ચાલવાની હોં હા કહી છે. અને તું તે પ્રમાણે ચાલીશ એ પણ હું જાણું છું. પણ તે વસ્તુ સર્વને ગમતી હોય પણ તારા હૃદયમાં જરી પણ અણગમતી હશે તો તેથી તારો જન્મારો બગડશે તે મહારાથી નહીં ખમાય. માટે જ હું, તારા મનને ખુદ્ધિ આપી, તારા મનને આ વાત ગમતી થાય તો જ તેમાં પ્રવૃત્ત થવા ઇચ્છું. તારા હૃદયને એક ખુણે પણ આ વસ્તુ ન ગમતી હોય તો દુઃખી કુસુમ કરતાં દુઃખી કુમુદ સારી ! માટે મને તારા મનની ખરેખરી વાત કહી દે કે તું સુખી શાથી થઈશ ? અનેક જનના કલ્યાણના આ કાર્યથી તું સુખી થાય એમ હોય નહીં તો મહારે એ કાર્ય નથી આરંભવું. મહારે પોતાનો સંકલ્પ તો એટલો જ છે કે એ કાર્ય આરંભવાની ના ઠરશે તો હું માતાપિતાને અપકીર્તિ કે હાનિ ન વેઠવા પડે ને આ મહાત્માની મહારાથી દૃષ્ટિસેવા થાય એવી રીતે—પૃથ્વીનો સ્પર્શ કર્યા વિના ચંદ્ર તેની પ્રદક્ષિણા કરે છે તેમ—પરિવ્રાજિકામઠમાં આયુષ્ય પુરું કરીશ ! કુસુમ, તને કાંયે માર્ગ સુખ થશે તે કહી દે ! કુમુદ તો દુઃખમાં જન્મી છે, દુઃખમાં વસી છે, ને દુઃખમાં મરશે ! પણ સુખમાં જન્મેલી મીઠા જળની માછલી જેવી કુસુમને ખારા પાણીમાં નહીં નાંખું. તું હસતા સુખથી કહી દે—મહારું સુખ હસે કે રુવે તેની રજ ચિન્તા તું કરીશ નહીં ! કુસુમ, તારું મનોગત કહી દે ને મને મુક્ત કર ! હવે બીજો એક શબ્દ નહીં પુછું ને પુછ્યું તેટલાની ક્ષમા કરજો.

કુસુમ—જેન, તમારા બોલે બોલ સાચા છે ને અનુભવના છે. તમે મહારું કલ્યાણ ઇચ્છો છો એવી મહારી શ્રદ્ધા છે ને એ કલ્યાણનો માર્ગ તમે બતાવો છો તે પણ સાચો છે એ તમે સ્પષ્ટ કર્યું તે હું પ્રત્યક્ષ કરી શકું છું. વાંધો માત્ર એટલો છે કે મહારા હૃદયની કેવી વૃત્તિ છે તે હું સમજી શકતી નથી. વેધ આપણી નાડી જોઈ રોગ પારખી ઔષધ કરે તેમ તમે સર્વ મહારા હૃદયની પરીક્ષા કરી જે ઔષધ કરશો તેથી મહારું કલ્યાણ થશે એમ હું હવે માનું છું. મહારા શરીરમાં માંસ શું છે તે હું જાણતી નથી તેમ મહારા હૃદયમાં કેવી નાડીયો છે તે

પણ જાણતી નથી. મહારો વૈદ્ય શોધી કહાડે કે તમે જ ઔષધ કરો—
મને કાંઈ સમજાતું નથી.

કુમુદ—એ ચિકિત્સા ને ઔષધ મુન્દરગિરિના સાધુજનોને મન
સહજ છે ને તેમનો અભિપ્રાય પણ હું લેઈશ.

એક બીજાંને ગળે હાથ મુકી બે બહેનો તમ્બુની દોરીયો વચ્ચે ને
દોરીયોબહાર ફરતી ફરતી વાતો કરી રહી એટલામાં તો પાછલો
પ્રહર થઈ રહેવા આવ્યો, સૂર્ય નમવા લાગ્યો, અને બે જણીયો
છુટી પડી, કુમુદ જે માર્ગેથી આવી હતી તે માર્ગ ઉપર દૃષ્ટિ
કરી, વાતો બંધ કરી. આશપાશનો દેખાવ જોતી, ઉભી રહી ત્યાં
તંબુમાં કાંઈક શબ્દ થયો. બે જણીયો તંબુમાં પાછી ફરી તો એક
અન્દ્રાવલી ઉભેલી હતી.

પ્રકરણ ૫૫.

સમાવર્તન.

“What am I to quote, where quotation itself is
staggered at my situation?”—Anonymous.

રસ્વતીચંદ્રને અને અન્દ્રાકાંતને એક જુદી પર્ણકુટીમાં
ઉતારે મળ્યો તેમાં તેમણે બાકીનો દિવસ ગાળ્યો.
તે દિવસે આવેલા પત્રોમાં અન્દ્રકાન્તને આવેલા
ધણાક પત્રો ભેગા સરસ્વતીચંદ્ર ઉપર પણ પત્રો હતા.
તેમાં બુદ્ધવરસાહેબના, લક્ષ્મીનંદનના, હુરિદાસના,
ઉદ્ધતલાલના, તરંગશંકરના, અને બીજાઓના પણ હતા. સરસ્વતીચંદ્ર
હવે સર્વનાં મનમાં પ્રકટ થયો અને સર્વ મુન્દરગિરિ ઉપર આવવાના
એ પણ નક્કી થયું. છેક સાયંકાળ સુધી બે મિત્રોએ મુંબાઈની અને
રત્નનગરીની વાતો કરી અને સાંજે છ સાત વાગતાં બહાર નીકળવાનો
વિચાર કરે છે ત્યાં કમાડ ખખડું અને પુછવા જાય છે એટલામાં તે
ઉઘાડી એક સાધુ દીવો કરી ગયો ને તેની પાછળ અન્દ્રાવલી આવી.

એને દેખતાં બે જણુ ઉભા થયા અને પ્રણામ કર્યા. સર્વ બેઠાં.

ગુણમુંદરી સાથે પોતાને, અને કુમુદ સાથે કુમુદને, થયેલી સ્વે
વાતો અન્દ્રાવલીએ કહી બતાવી અને અંતે બોલી:

“ સાધુજન, જે જ્ઞેતોએ, પરમ સ્વતંત્રતાથી, પરમ કલ્યાણબુદ્ધિથી,
 “ અને પરમ વ્યવહારનિપુણતાથી, એવો નિર્ણય કર્યો છે કે મહારી
 “ મધુરીમૈયા—તે સંસારની કુમુદસુન્દરી— પરિવ્રાજિકાજીવન ગાળશે તે
 “ કુસુમજ્ઞેનની પ્રીતિનો આપે પરમ દયાથી સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે.
 “ આપ જેવા મહાસાગરનો કુસુમજ્ઞેન ગંગામૈયા પેઠે સમાગમ પામશે
 “ અને કુમુદજ્ઞેન તેમની પાછળ યમુનામૈયા પેઠે પ્રવાહિત રહેશે.
 “ સર્વનું કલ્યાણ આમાં છે. મહેં પણ સૂક્ષ્મ ચિહ્નિત્સાથી જે જ્ઞેતોનાં
 “ હૃદયમર્મ સમજી લીધેલાં છે તે તેમનું માગેલું ઔપધ તે જ સર્વના
 “ કલ્યાણનું અને સર્વના ધર્મનું સાધક થશે એવો સિદ્ધાન્ત કરેલો છે.
 “ ફોલો જી, આપની શી આશા છે ? ”

ચન્દ્રાન્ત આનંદમાં આવી બોલ્યો; “ મિત્ર, કન્થા તમારે રાખવી
 “ હોય તો કુસુમસુન્દરી પણ રાખશે, અને સર્વનાં મનોરાજ્યના મનોરથ
 “ પૂર્ણ થાય એવી તમે પૂર્ણાહુતિ પણ કરી શકશો. લક્ષ્મીનંદનશેઠ કાલ
 “ પ્રાતઃકાળે આવી પહોંચશે અને જે સદ્ગુણી વિદુષી પરમ સંસ્કૃત આર્યા
 “ જ્ઞેતોની વિરૂપિ સ્વીકારશે તો તમારા હૃદય વિના સર્વનાં હૃદય પ્રપ્રુલ્લ
 “ થશે અને તમારા મહામહાયજ્ઞની અદ્વૈતવેદિ ઉપર મહાજ્વાલાઓ
 “ પ્રકટ થશે. તમારા હૃદયની વૃત્તિ આ વિરૂપિ સ્વીકારવાની ના
 “ પાડે તો આ યજ્ઞમાં એ વૃત્તિનું પણ બલિદાન આપો અને સર્વનું કાર્ય
 “ કરો. તમે અને કુમુદસુન્દરીએ પ્રથમ સર્વ નિર્ણય મહારા ઉપર નાંખ્યો
 “ હતો તે હું હવે નિર્ણય કરું છું—મને પંચ ઠરાવ્યો હતો તે હું હવે આશા
 “ આપુ છું કે આ વિરૂપિ સ્વીકારો. જે જ્ઞેતોની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલવા
 “ તમે સ્વીકારેલું છે તે જ્ઞેતોની પણ ઇચ્છા જણાઈ ગઈ. તેમની ઇચ્છા
 “ તેમનાં હૃદયની છે કે માત્ર મુખની છે તે વિષયે પણ ચન્દ્રાવલીમૈયા
 “ જેવાં સૂક્ષ્મમર્મજ્ઞ સત્પરીક્ષકે સત્ય નિર્ણય કરી કહ્યો ! હવે તો તમારા
 “ હૃદયને પણ પુછવાનું બાકી રહ્યું નથી તો માત્ર મુખથી હા બજો !
 “ ગુરુજીની પણ અનુજા જ છે—તેમણે તો તમને દીક્ષા આપતાં જ
 “ કહેલું છે કે માત્ર અને મદતો ત્યાગ કરો અને અવશ્ય હોય તો
 “ આ સાંકેતિકી કન્થાનો પણ ત્યાગ કરો, તે ચન્દ્રાવલીમૈયા જેવાં યા-
 “ ચકને નિર્મુખ ફાડવાનું અકાર્ય કરશો નહીં ! ”

ચન્દ્રા—સાધુજન, આપના વિષયમાં જ્ઞાનભારતી અને વિહારપુરીનો
 અભિપ્રાય પણ જાણતી આવી છું. તેઓ ગુરુજીના ઉત્તમાધિકારી શિષ્યો
 છે તે તેમણે ઉભયે મહારા વિચારમાં અનુમતિ કહી છે. ચિરંજીવોની કૃપા-

થી આપ જે ઉત્તમયજ્ઞના આધિકારી છો તે અધિકારની કથાનું ગુરુજીને સ્વમુખે તેમણે શ્રવણ કરેલું છે; અને મધુરીમૈયાના અભિલાષને ઉત્તમ ગણી એની ભગિનીને આપ સ્વીકારો એટલું જ નહીં, આપના દુઃખી પિતાને શાન્ત કરો એટલું જ નહીં, પણ એ ખે કર્તવ્યને તો આપના મહાયજ્ઞને અંગે સ્વીકારવા જેવાં સાધન ગણી, આપના સાધ્યના સંબંધમાં ખીજી પણ ભવ્ય સામગ્રીઓ સંભૂત કરો, અને શ્રીઅલખના લખસ્વરૂપની વિભૂતિઓને સંસારમાં—વસન્તોત્સવના અખીલગુલાલ પેઠે-ઉરાડો, તો એમાં પણ ગુરુજીના આ લઘુ મહનો અપૂર્વ ઉત્કર્ષ જ છે એવું કહાવ્યું છે.

સર૦—મૈયા, તે મહાત્માઓની મહારા ઉપર બહુ કૃપા છે.

અન્દ્રા૦—“ મહાશય ! કલ્યાણશયની અનન્તતા મ્હેં આપને તે દિવસ વર્ણવી હતી તે હવે આપે સંસારને પ્રત્યક્ષ કરાવવાનો પ્રસંગ સમીપ આવે છે. તે જોઈ વિહારમહના અધિષ્ઠાતૃપદથી જ્ઞાનભારતીએ કહાવ્યું છે કે—

૧ “ગુણાગારે ગૌરે યજ્ઞસિ પરિપૂર્ણે વિલસતિ
પ્રતાપોઽકલ્યાણં દહતિ તવ લક્ષ્યસ્વતિલક ।
નવૈવ દ્રવ્યાણીત્યકથયદહો મૂઢતમધી—
શ્વતુર્ધા તેજોઽપિ વ્યમજત કળાદઃ કથમસૌ ॥

“ અને વિહારપુરીએ તો એમ જ પુછ્યું છે કે—

૨ “વાતં સ્થાવરચન્નમઃ પૃથ્વ્યન્સ્ત્રોતસ્વર્તી સૂત્રચન્
સિન્ધુ પલ્લવચન્નનં વિટપચન્મૂમળ્ડલં લોષ્ટચન્ ।
શૈલં સર્પચન્દિશં ચ પલયંલોકત્રયં ક્રોડચન્
હેલારઘ્વચ્ચૌ હયસ્તવ કથંકારં ગિરાં ગોચરઃ ॥

૧. હે લક્ષ્ય-રૂપના પોતાના તિલક ! ત્હારું ગુણમન્દિર એવું તો ગૌર છે—એ ત્હારું પરિપૂર્ણ યજ્ઞ એવું તો વિલસી રહ્યું છે—કે ત્હારો પ્રતાપ અકલ્યાણમાત્રને બાળી ભસ્મ કરી નાંખે છે; ગુણોનું અધિષ્ઠાન થયેલું એ અપૂર્વ દ્રવ્ય અને એ પ્રતાપ-તેજ કલ્યાણના ન્યાયમાં ગણાવ્યાં નથી; તે એ મૂઢમાં મૂઢ બુદ્ધિવાળા મુનિયેકાણુ જાણે શાથી નવ જ દ્રવ્ય કલ્યાણને તેજના પણ માત્ર ચાર જ ભાગ પાડ્યા. (સુભાષિતરત્નભાંડાગાર ઉપરથી.)

૨. ત્હારો અશ્વ કેવો દોડે છે ? પવનને તે સ્થાવર કરી મુકે છે, આકાશને પડીયા-દડીયા-જેવું કરી દે છે, નદીને સૂત્ર-તાંતણા-જેવી કરી દે છે, મહાસાગરને ન્હાની તળાવડી જેવો કરી દે છે, આખા વનને એક શાખા જેવું કરી દે છે, ભૂમંડલને માટીના દગડા જેવું કરી દે છે, પર્વતને રાઈના દાણા જેવા કરી દે છે, દિશાને પલ્લ-માત્રા જેવી કરી દે છે, અને ત્રણે લોકને પોતાની કાળમાં ભરી લે છે ! રમતમાં જ જોણે એવો વેગ આરંભ્યો છે એવો ત્હારો અશ્વ વાણીથી શી રીતે વર્ણી શકાય ? (સુભાષિતરત્નભાંડાગાર).

“ મહાત્મા ! પ્રધાનજીના પિતા અને પ્રધાનજીનાં પત્ની આપના મુખો-
ચારની વાટ જુવે છે તેમને શો સન્દેશ કહું ? ”

સર૦—મૈયા ! એમને કહેજો કે હું તો કન્યાધારી સાધુજન છું,
આ શરીરને અર્થે જે કાંઈ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું અથવા થશે તે સર્વ લોક-
યજ્ઞમાં વેરી નાંખવાની પ્રતિજ્ઞાથી બંધાઈ ગયો છું, અને રત્નનગરીના
લક્ષ્મીમાન પ્રધાનજીનાં ભાગ્યશાળી રહેલાં પુત્રીનું ભાગ્ય મહારા ભાગ્ય સા-
થે જોડાશે તો તેમને સૌંદર્યોદધાન જેવા ભવ્ય આવાસમાંથી ઉતરી આવી
પર્ણકુટીમાં રહેવાનો પ્રસંગ આવશે તે દુઃસહ થશે ! પ્રધાનજીનાં એક પુત્રી
મહારા દુશ્વરિતથી ભાગ્યહીન થઈ ગયેલાં છે તે તેમનાં આ એક પુત્રીનું
દૃષ્ટાંત પ્રત્યક્ષ છતાં એમનાં જીવન પુત્રીના વિષયમાં મહારો હવે
ફરી વિશ્વાસ કરવાનો પ્રસંગ પાડતાં તેમણે ઘણું વિચારવાનું છે
તે સાવધાન રહી સર્વ અનુભવી વડીલ વર્ગે વિચારવું જોઈએ છીએ,
અને તે પછી કુમુદસુંદરીના હૃદયની આજ્ઞા અને કુસુમસુંદરીના હૃદયની
ઇચ્છા એક થાય તો હું તો શુરુજીની ઇચ્છાથી દૂર નથી.

અન્દ્રા૦—યોગ્ય સન્દેશ કહાવ્યો. મહાશય, તમને આશીર્વાદ દેઈ હું
જાઉં છું.

સર્વ ઉઠ્યાં. સરસ્વતીચંદ્ર પ્રણામ કરતો કરતો બોલ્યો. “ અન્દ્રાવલી
મૈયા, આપ રસની અને ધર્મની અપૂર્વ ચેતન મૂર્તિ છો અને હું આપના
મન્દિરમાં ઉપાસક પેઠે ઉભો છું તો આપની પાસે રહેલી આ બે પવિત્ર
દીવીયોના દીપ મહારા અદક્ષિણ મુખપવનથી કમ્પે કે હોલાય એવું કરા-
વાનો પ્રસંગ ન આવવા દેશો. ”

“ અસ્તુ ” કહી અન્દ્રાવલી ચાલી ગઈ. અન્દ્રકાન્ત સ્તબ્ધ થઈ સહ
જોયાં સાંભળ્યાં કરતો હતો તે પોતાને માટેની પથારીમાં બેસી ગયો તે
લાંબો થઈ સુઈ ગયો.

“ સરસ્વતીચંદ્ર, હવે વિચારવાનું નથી, ચર્ચવાનું નથી, ને રાત્રિ પડી
તે બહાર જવાનું નથી. માત્ર ફલાહાર ફરી સ્વસ્થ નિદ્રા પામવાનું છે. ”

આખી રાત બે મિત્રોએ બોલ્યા ચાલ્યા વિના ગાળી. અન્દ્રકાન્તે આખી
રાત્રિ એક અસ્વપ્ન નિદ્રા વડે પુરી કરી. સરસ્વતીચંદ્ર જરી નિદ્રા પામતો
હતો, વળી જગૃત થતાં કાંઈક સ્તવન કરતો હતો, અને વળી નિદ્રાવશ
થતો હતો. માત્ર એક વાર સરસ્વતીચંદ્ર નિદ્રામાં અશ્રુપાત કરતો કરતો
લવ્યોઃ “ પુરુષ વજ્ર જેવો કઠણ છે સારે સ્ત્રીની દયાનો પાર નથી. કુમુદસું-
દરી ! તમે તમારો અભિમત પતિવ્રતાધર્મ પાળવાનો નિશ્ચય છોડી સાધુ-

વાતો કરતી હતી. અંતે કુમુદ પણ પાછી જવા નીકળી અને રથમાંથી ઉતરી ઉભી રહી ત્રુટતે સ્વરે બોલી.

“ કુસુમ! ચિન્તા ન કરીશ. હું ત્યાં આવતી રહીશ ને નીકર લેાયે સંસારનું આ રત્ન તને સોંપ્યું છે તેને જીવની પેઠે જાળવીને રાખજે, અને એ સદ્ગુણની યોગ્યતા હારામાં છે તે વધારજે ! ”

બે બહેનો એક બીજાને ખભે માથાં મુકી રોઈ. કુમુદ, સરસ્વતીચન્દ્રને ચરણે પડી, પડતી પડતી અને ચરણથી ઉઠતી ઉઠતી બોલી: “ મહાત્મા ! આ સંસારની જાળમાં આપને નાંખ્યા છે તેટલા મહારા કાર્યની ક્ષમા કરજે. આ મહારી ગંગાના રત્નાકર સાગર થયાછો તે રમ્ય સમાગમથી તેનું અને સંસારનું પોપણ કરવા આપના સમગ્ર મનોરાજ્યને સંકળ કરજે ને હું મહારી ગંગામાં યમુના પેઠે જાળવા અવશ્ય સજ્જ રહીશ. આપ ધર્મના સુગ્ર છો ને પ્રીતિરસમાં પૂર્ણ છો તો આ મેધાવિની પણ મુગ્ધાના હૃદય-દ્રોશને સાચવી સાચવીને ઉઘાડજે. બીજું શું કહું ? આપણાં સર્વ સ્વપ્ન મહેં આ મહારી બહેનનાં કરી દીધાં છે ! હું વિધવાએ પોતાનું ભાગ્ય શોધવું મુકી આ દિવ્ય કુમારિકાને માટે ઉઘાડું રાખ્યું છે, ને મહેં તો આપણી ચતુર્થ રાત્રિને પ્રભાતે આપના કપાળ ઉપર આપને જગાડવા હાથ મુક્યે. હતો ત્યારે આપના સ્વપ્નમાં મહારો હાથ આપને આપની માતાનો લાગ્યો હતો—તે જ પ્રમાણે હવે હું આપનાં જગૃત સ્વપ્નની માતા થઈ છું ! આપની સાથે જોયેલાં સ્વપ્ન, આપનું અને કુસુમનું માતૃકર્મ કરવામાં મહારાં પ્રિયતમ સાધન બની, મહારા હૃદયમાં ચિરંજીવ રહેશે ! આપનો બેનો યોગ રમણીય અને કલ્યાણકર થશે અને એ યોગનો યોગ પામી આર્ય સંસાર સમૃદ્ધ થશે એ આશાથી કુમુદનાં સર્વ દુઃખ અને કષ્ટ તપ અત્યંત સંકળ થશે ! આટલે સુધી મહારે માટે—મહારી તૃપ્તિને માટે—આપે અને કુસુમે આટલી પરા આહુતિ આપી છે તો હવે વધારે માગવું તે અતિલોભ જ થાય.”

પગેથી ઉઠેલી કુમુદ શાંત અને સ્વસ્થ વૃત્તિથી ઉભી રહી ત્યાં સરસ્વતીચન્દ્ર પોતાનાં આંસુથી નહવાતો નહવાતો ગદ્ગદ કંઠથી બોલવા લાગ્યો.

“ કુમુદસુન્દરી ! ઘોર પાપ કરી મહેં તમને દુઃખમાં નાંખ્યાં તેના બદલામાં અપૂર્વ પ્રીતિજીવનનું બલિદાન આપોછો અને અતિ ઉદાર પુણ્ય કરી તમે મહારા મનોરાજ્યને પાર પાડવાનાં દાર ઉઘાડી આપ્યાં તે દારમાં હું વજ્ર જેવા કટણ હૃદયનો દુષ્ટ રાક્ષસ ઉભો રહું છું ! ઓ મહારી માતા ! તમે આ મહારી જનનીનું કામ કર્યું તો હું હવે તમારા દુષ્ટ પુત્રના અધિગ્રસ્તી

પગે પડી ક્ષમા માગવાને કહું છું કે કુપુત્રો જાયેત ક્વચિદપિ કુમાતા ન ભવતિ ! તમારી ક્ષમા મને તમે મહારી માતા થઈને જ આપી, મહારું સ્વાસ્થ્ય અને સુવૃત્ત તમારા ઉદાર મનોબળથી જ તમે સાચવ્યું, અને જેટલાં જેટલાં મહેં તમને કૂરમાં કૂર દુઃખ દીધાં તેટલાં તેટલાં પરમ સુખ અને પરમ કલ્યાણ તમે મને સોગણાં વધારી આપ્યાં ! તમારાં માતુઃશ્રીની દક્ષતા અને તમારાં દેવીની ઋણુતા અને ઉભયની ઉદાર ક્ષમા તમારામાં મૂર્તિમતી થઈ, ને ચન્દ્રાવલીમૈયા પાસે સંસ્કાર પામી તમે હું અનાર્ય ઉપર અવ-ર્ણનીય આર્યતા પ્રકટ કરી ! તો મહારા શિરને—મહારા ઉત્તમાંગને—ઓ મહારાં આર્યમાતા—આર્યતમા !—આ મહારા અનાર્ય શિરને તમારા આર્ય ચરણના સ્પર્શનો અધિકાર આપો. ”

આમ બોલતો બોલતો, બોલવાની શક્તિ બંધ થતાં આંસુથી નહવાઈ ગયેલો જ સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદને ચરણે પડ્યો ને એનો ઉઠાડ્યો ઉઠ્યો.

“ સરસ્વતીચંદ્ર ! ઈશ્વરલીલાના ચમત્કારથી એક ભવમાં અનેક ભવ થાય છે તેમ મહારે તમારે થયું ! પણ સર્વ અવતારમાં—સર્વ ભવમાં—તમે મને તમારી કહી તે હું તમારી રહી છું ને રહીશ !—ને મહેં તમને મહારા કહ્યા તે મહારા જ રહ્યા છો ને રહેજો ! હૃદયથી આપણે હતાં તેવાં સર્વથા સર્વદા એક જ છીએ અને આપણી બેની વચ્ચે આપણી બેની પરમ પ્રીતિનું સુપાત્ર આ મહારી—મહારી જીવનમૂર્તિ—મહારાં હૃદયનો આધાર—મહારી કુસુમ છે તે તેવી જ રહેશે અને એને એવી જ આપના હૃદયમાં રાખજો !—કુસુમ, આ મહાત્માની તું અહોનિશ હૃદયપૂજા કરીશ તે કાળે સર્વદા આ તહારી પરોક્ષ ખેનને અવશ્ય સ્મરજો જ ! ”

બે ખેનનો ફરી ભેટી.

“ ખેન, તમે મુંબાઈ આવજો જ હાં ! હું હવે માતાપિતાથી અને તમારાથી વીખુટી પડું છું ! ”

“ કુસુમ, ભર્તા એ સ્ત્રીની પરમ ગતિ છે, ને તું આવા મહાત્માના હૃદયમાં વસી તેની સેવા કરીશ અને તેમના મહાયજ્ઞોમાં સહધર્મચાર કરીશ ત્યારે માતા, પિતા, અને હું સર્વે સગાંની અને તહારી પોતાની પણ એમનામાં જ પ્રતિષ્ઠા કરી લેજો ! એમના વિના બીજા કોઈની અંખના કરી એમની સેવામાં પળવાર પણ ન્યૂનતા આણીશ નહીં ! હવે એ જ તહારું દેવત છે અને એ પણ તને તેવી જ ગણશે ! એમનામાં ને તહારામાં હવે તું ભેદભાવ રજ પણ ગણીશ નહીં ને એમની આરતી કરે ત્યારે કુમુદને તો માત્ર ઘંટા પેઠે તહારા હૃદયમાં વગાડજો ! ”

પ્રકરણ પર.

આરાત્રિક અથવા આરતી.

સુન્દર વેણુ વાગી ! વેણુ વાગી !

વેણુ વાગી ને હું જાગી !—સુન્દર૦

(પ્રસ્તાવિક)

નટવર વસન્ત થઈ નાચી રહ્યો રે !

નાચી રહ્યો ! જુગ નચાવી રહ્યો !

નટવર૦

(પ્રસ્તાવિક)

મને રાસ જોયાના કોડ, બહાલા !

મને રાસ રમ્યાના કોડ, બહાલા !

મને થેઈ થેઈ રાસ રમાડ, બહાલા !

(પ્રસ્તાવિક)

ચનાર ! ઘણો લાંબો પ્રવાસ કરી આપણે પાછા મુંબાઈ-
નગરીમાં આવીએ છીએ. કુસુમને લેઈ મુંબાઈ આવ્યે
સરસ્વતીચંદ્રને એક વર્ષ પુરું થઈ ગયું. એમના ઉપર
ગુણસુન્દરીના પત્રો આવતા તેથી એ આર્યાને આખા
જન્મારાના મહાતપનું ફળ મળ્યું હોય એમ કુસુમના

સુખથી અને કુમુદના સ્વાસ્થ્યથી, એના સુખનો પ્યાલો ઉભરાતો હતો.
રત્નનગરીમાં ગુણસુન્દરીનો કાળ હવે વિધાનંદમાં નિર્વિધ જતો હતો તે
પરદેશ પડેલી ભત્રીજીઓની વાતો સુન્દર ભાભીજીના કાનમાં આખો દિવસ
પુશ પુશ કર્યો કરતી તે વિના ગુણસુન્દરીને ખીજ ચિન્તા કે કામ રહ્યું
નહી. વિધાયતુર રાજ્યકાર્યમાં રોકાયેલો હોવાથી બહુ પત્ર લખી શકતો ન
હતો; પણ જ્યારે જ્યારે કંઈ લખવાને અવકાશ મળતો અને એના પત્ર
આવતા ત્યારે તે સુતા-જમાતાનાં કલ્યાણકાર્યની વૃદ્ધિના સમાચાર પુછાવતે
તે પોતાના ભણીની અનુભવભરી સૂચનાઓ કરતો. સુન્દરગૌરી કુસુમ
ઉપર પત્ર લખતી અને કાઠીભત્રીજી વચ્ચે જુદી જાતની પણ ટપા-
ટપી અને ટકોરો તો હજી સુધી ચાલ્યાં જ કરતી તે કુસુમ સરસ્વતી-
ચંદ્રને વંચાવી વિનોદ આપતી હતી. સરસ્વતીચંદ્ર પાસે, શાસ્ત્રી ને
સાધુજનો પાસે, ને મડમો પાસે પોતાનાં જ્ઞાન, કળાઓ, અને ઉચ્ચ-
ગ્રાહ વધતાં હતાં તેનું કુસુમ પોતાના ઉત્તરમાં સવિસ્તર વર્ણન માતાને
ને જ્ઞેનને લખતી હતી.

સુન્દરગિરિ ઉપર બુદ્ધિધન અને નરભેરામ બે આવ્યા હતા તે
 પાછા સુવર્ણપુર ગયા ત્યારે માર્ગમાં વાત નીકળતાં નરભેરામે કબુલ
 કર્યું હતું કે પ્રમાદધનને વિદ્યાચતુરની સૂચના પ્રમાણે રાખ્યો હતો તે
 સુંદર ફળ નીવડત ને વિદ્યાચતુરને લાગ્યું હતું કે વધારે સૂક્ષ્મ ચતુરતા
 વાપરી હતો ન્યાય થાત, પ્રમાદ સુધરી જીવત, ને કુમુદ સુખી થાત.
 કુમુદસુન્દરી સુવર્ણપુર ગયા પછી બુદ્ધિધને સંન્યાસનો વિ-
 ચાર માંડી વાળ્યો; અને નણંદભોજન—બુદ્ધિધન સ્વસ્થતાથી કારભાર કરે
 એમ તેની સંભાળ રાખવા—ને દેવીએ મુકેલા બાળકને રમાડી કલોલ
 કરવા—લાગ્યાં, અને એ બાળક મોટો થાય તેમ તેમ તેની શી શી ચિ-
 ન્તાઓ કરવી તે કદી કદી આજથી વિચારતાં. સંસ્કૃત અને ઇંગ્રેજી
 પુસ્તકોમાંથી અનેક જ્ઞાનવાર્તાઓ અને શૃંગાર વિનાના સર્વ વિષયો
 કુમુદસુન્દરી ઘરમાં બેસી વાંચતી, ને અનેક સ્ત્રીઓ આવતી તેને સમ-
 જાવતી અને શીખવતી. થોડો કાળ એ ગુણસુન્દરી પાસે જઈ આવતી
 અને સુન્દરગિરિ ઉપર પરિવ્રાજિકાશ્રમની—તેમ સુભદ્રાના મુખ આ-
 ગળ માતાના બેઠમાં જઈ પોતાના, સરસ્વતીચંદ્રના, અને સંસારના ક-
 હ્યાણનું બીજ વાવનારી ચન્દ્રાવલીની—અતિથિ થઈ આવતી. એ
 પરમ સાધુજન પાસેથી એ નવા નવા ઉપદેશ આણતી ત્યારે કોઈ કોઈ વે-
 ળા અલકકિશોરી પણ એની સાથે જતી. હવે તો કુસુમનાથી છુટાં
 પંજે વર્ષ થવા આવ્યું ને કુસુમના પત્ર ઉપર પત્ર આવવા લાગ્યા, તેથી
 મુંબાઈ જઈ આવવાનું ઉઘાડું ધાર્યું. બાકી કુસુમનું સુખ, સર-
 સ્વતીચંદ્રની સ્વસ્થતા અને જીવનસફલતા, કલ્યાણગ્રામના મનો-
 રાજ્યના મહાયજ્ઞની જવાલાઓ અને તેનાં હોમહવનકાર્યની
 વૃદ્ધિ—એ સર્વ વિષયે સરસ્વતીચંદ્રના સ્વહસ્તાક્ષર સહિત કુસુમના
 બીજે ત્રીજે સવિસ્તર પત્ર આવતા. એ પત્રોમાંના સમાચારના વિષય પ્રત્યક્ષ
 કરવા એ બે જણ કુમુદને મુંબાઈ આવવા ફરી ફરી લખતાં હતાં.
 પોતાને પણ એ સમારમ્ભમાં ગંગા જેવી કુસુમનું ચમુનાકૃત્ય કરવાનો
 અભિલાષ હતો તે સિદ્ધ કરવા મુંબાઈ જવાનો કુમુદના મનમાં ઘણા
 દિવસનો સંકલ્પ હતો તે આ પ્રસંગથી ઉઘાડો કરવાનું નિમિત્ત મળ્યું.
 કુમુદની સાથે અલકકિશોરીને પણ મુંબાઈ આવવા તેડાં થતાં હતાં
 અને તેને પોતાની સાથે મોકલવા કુમુદે શ્વશુર પાસે માંગી લીધું હતું
 એટલે પોતાના ઘરમાં નવીનચંદ્ર થઈ ઠગ પેઠે વેશ ધારી રહી ગયલાને
 મોંઘાં દેવાને અલકે પણ ભાભીની સાથે મુંબાઈ જવાનું ધાર્યું.

મુંબાઈમાં સરસ્વતીચંદ્રના કલ્યાણગ્રામની યોજના ચર્ચાઈ ચર્ચાઈને પુરી થવા આવી હતી, અને તેના “ ટ્રસ્ટ ” ના લેખ ઉપર પિતાપુત્રની સહીયો પણ થઈ ગઈ હતી. હવે મુંબાઈની ભરવસ્તીથી આદ્યે સ્વચ્છ સુંદર સ્થાને સમુદ્રની પાસે એ ગ્રામ માટે જગા વેચાતી રાખવાનો વિચાર ચાલતો હતો. ડોટમાં સરસ્વતીચંદ્રની આશીસને માટે એક આખો પથરનો મહેલ રાખવામાં આવ્યો હતો—તેમાં લક્ષ્મીનંદનની “ મીલ ” ની “ આશીસ ” હતી, એના બીજા વ્યાપારની “ આશીસ ” હતી, અનેક દેશના વિદ્વાનોને અને દેશભક્ત જનોને તેમ આ દેશના હિતચિંતક પરદેશીયોને એકઠાં મળવાને અને લોકહિતના વિચાર ચર્ચવાને માટે પણ એક “ આશીસ ” હતી. એ આશીસોનું નામ “ કક્ષાઓ ” પાડ્યું હતું, અને સૂત્રચંત્ર-કક્ષા, વ્યાપારકક્ષા અને સમાજકક્ષા નામેથી એ આશીસો ઓળખાતી હતી. આખા મહેલનું નામ “લક્ષ્મી-સરસ્વતી-વિલાસ-મંદિર” રાખ્યું હતું. એ મંદિરના ગોપુરદ્વારને શિખરભાગે લક્ષ્મીનંદનની મુખાકૃતિ ડોતરી હતી. એને પહેલે માળે એક આગલી કક્ષા કલ્યાણગ્રામના સ્થપતિઓ—architects—ને માટે હતી. વિદ્વાન્ દીર્ઘદર્શી સ્થપતિઓ તેમાં આખો દિવસ બેસી, નકશાઓ લેઈ, યોજનાઓ કરતા ને આ કક્ષાને સામાન્ય મનુષ્યો ઈજનેરી આશીસને નામે ઓળખતાં. તેની જોડે એક બીજી કક્ષામાં કલ્યાણગ્રામના આશ્રમીયોને અને અંતેવાસીયોને માટે યોજનાઓ થતી અને તેમાં દેશદેશના અને ભાત-ભાતના સમર્થ વ્યાપારીયો અને વિદ્વાનો ભરાતા અને ચર્ચામાં ભળતા. સહની પાછળ એક મહોટી કક્ષા સરસ્વતીચંદ્રને પોતાને બેસવાની હતી. તેમાં બે ખંડ હતા. તેમાંથી એકમાં પોતે બેસતો, અન્ય કક્ષાઓનાં કાર્યની નિરીક્ષા રાખતો, તે વિહારપુરી અને જ્ઞાનભારતીદ્વારા વિજ્ઞાન-દાસજી સાથે જ્ઞાનમોર્ગનો પત્રવ્યવહાર રાખતો. બીજા ખંડમાં કુસુમ અને તેને મળવા આવનારી સ્ત્રીયો બેસતી. આ બે ખંડનાં પાછલાં દ્વાર સમુદ્ર ભણી પડતાં અને તેમની ને સમુદ્રની વચ્ચે ડોઈ પડે ન હતો. ગુમાન આવતી ત્યારે કુસુમની સાથે બેસતી ને કલ્યાણગ્રામની યોજનાઓ સમજતી. લક્ષ્મીનંદન આવતા ત્યારે નીચેની અને ઉપરની સર્વ કક્ષાઓમાં ફરતા અને દેખરેખ રાખતા, પણ એનું મુખ્ય ધ્યાન પુત્રના મહાકાર્યમાં વાપરવાનું સરવાયું જોવામાં હતું, અને એને પણ એ

કાર્યમાં અંશભાગી થવાનો અને આવા પરોપકારી પુત્રને જોઈ કૃત-
કૃત્યતા માનવાનો અભિલાષ થયો હતો. આ સરવાયું પુરુ તો નીકળ્યું
ન હતું પણ અડસટ્ટે લોકમાં માત્ર દશપંદર લાખ ગણાતી મીલકતની
ઉપજ જ એ ત્રણ લાખની જણાઈ, અને પાંચેક લાખની મીલકત તો ઉપજ
વિનાની હતી. તે ઉપરાંત સરસ્વતીચંદ્રની પાસેની મીલકત જુદી અને
કુસુમને મળેલાં કન્યાદાન ને મણિરાજના કર્ણભવનમાંથી મળવાનું હતું
તે જુદું.

આ ઉપરાંત બહારકોટમાં, વાલકેશ્વર, અને મહાલક્ષ્મી આગળ પણ
શેઠના બંગલા હતા. તેમાંથી જ્યાં જ્યાં પેતે જાય ત્યાં ત્યાં આધેની ને
પાડોશમાંની સર્વ સ્ત્રીયોને બોલાવી, આકર્ષી, કુસુમ તેમને વિદ્યા,
કળા, અને વિનોદની રસીયણ કરી દેતી હતી. સરસ્વતીચંદ્રને માટે
વાલકેશ્વરનો બંગલો રાખેલો હતો અને તેના શૃંગારની યોજના કરવામાં
ગુમાન પોતાનો બધો કાળ ગાળતી. ભાઈને આ જોઈશું ને વહુને આ
દીપશે—આ ચિંતામાં ગુમાન ઝવેરીયોને ત્યાં અને કાપડીયાઓને ત્યાં
આથડતી, વાલકેશ્વરના બંગલાના ખંડે ખંડમાં ફરી વળતી, અને તેની
સામગ્રીમાં દેશી સ્ત્રીયો, પારસી “બાનુઓ” અને ઈંગ્લિશ મડમોના બંગલા
અને તેના ખંડો જોઈ જોઈ રોજ રોજ નવા ફેરફાર કરાવતી. ગુમાન,
અદેખી અપરમાતા મટી, વહુચેલી સગી માતાની પેઠે, હવેરી હવેરી
ફરતી અને આવી અનેક મડમોને અને દેશી હીંદુ સ્ત્રીયોને પુછી કુસુમના
ને એના ગૃહના શૃંગાર વધારતી. કુસુમને પગલે લક્ષ્મીનંદનના મંદિરમાં
આનંદની અહોનિશ વૃષ્ટિ થઈ રહી ને ધનાઢ્ય શેઠની વૃદ્ધાવસ્થામાં
ઉદ્યોગ, સુખ, અને શાંતિની વ્યવસ્થા દેખી હુરિદાસ પણ પોતાની સેવા
સફલ થઈ માનતો.

એ સર્વ સુખમાં લક્ષ્મીનંદનને માત્ર એક બે વાતનો ઉંડો અસંતોષ હતો.
જે ખંડમાં સરસ્વતીચંદ્રે કુમુદસુંદરીની મહોટી છબી રાખી હતી તે ખં-
ડમાં એ છબી આગળ કન્યા પહેરી ઉભો રહેતો અને ક્વચિત્ અશ્રુપાત
કરતો એને લક્ષ્મીનંદને દીડેલો હતો. તેમ કેટલીક વાર તો કુસુમની પાસે
પણ કન્યા પહેરીને ફરતો. વળી થોડા દિવસ થયાં તો કુસુમને માટે પણ
કન્યા કરાવી હતી ને કુમુદસુંદરીની કન્યા પહેરેલી એક મહોટી છબી
ફાંસવી, વરકન્યા સજ્જેડે ભગવી કન્યા પહેરી આ છબી પાસે ઉભાં
રહીને પગે લાગતાં હતાં ને એક વેળા તો પાદરી લોકની પેઠે ઘુંટણે
પડી હાથ જોડી આ છબી પાસે કંઈ ભાષણ કરતાં હતાં એવું નોકરોએ

શેઠના કાનમાં કહ્યું હતું. આ સર્વ વિચારી લક્ષ્મીનંદનનું પૌત્રલાલસાવાળું હૃદય ચિન્તાતુર રહેતું, અને ચન્દ્રાવલી અને વિહારપુરી પેઠે રહેવાની લાલસા પોતાનાં પુત્રવધૂમાં છે જાણીને તો છેક નિરાશ રહેતો. ને કળે કળે નિમિત્તે નિમિત્તે ગુમાન કુસુમવહુને ઉપદેશ અને ઉદ્દીપન કરવાને ચુકતી નહી.

અંતે સરસ્વતીચંદ્રના લગ્નનું વર્ષ પુરું થયું તે દિવસે ગુમાને વાલકેશ્વરની મહાપૂજા કરાવી ને બંગલામાં પોતાની ઇષ્ટસિદ્ધિ થઈ માની સત્યનારાયણની પૂજા કરી હરદાસની કથા માંડી તેમાં પુત્રના સર્વ મિત્રોને ને આશ્રિતોને આમંત્ર્યા. વાલકેશ્વરના બંગલામાં બે મહામો કુસુમને ઇંગ્લેન્ડ કલાઓ શીખવવાને આવતી ને ઇંગ્લેન્ડ, પારસી, મુસલમાન વિદ્વાન ગુણી મિત્રો આવતા તેમને માટે પણ “ પાર્ટી ” આરંભી. ત્યાં “ પીયાનો ” નું ગાયન આરંભાયું ને શ્રીમતી ત્યાંનાં અતિથિમંડળનું આતિથેય કરતી હતી.

હરિદાસ કુસુમને લેઈ સ્ટેશન ઉપર ગયો હતો — કુમુદ અને તેની સાથનું મંડળ મુંબઈ આવી માંહ માંહથી નાશક યાત્રાર્થે ગયું હતું તે અત્યારે આવવાનું હતું.

પોતાની દેશપ્રીતિના મનોરાજ્યના પ્રથમ ઉદયકાળે કરેલી કલ્પના પ્રમાણે ઉદ્ધતલાલે વ્યાપાર શીખવા બીલાયત અને અમેરિકા જવાનું સ્વીકાર્યું હતું. તરંગશંકર અને વીરરાવે કલ્યાણગ્રામમાં સકુટુમ્બ રહેવાનું સ્વીકાર્યું હતું. ચંદ્રકાંતે વકીલાત છોડી કલ્યાણગ્રામની વ્યવસ્થાના તન્ત્રીનું કામ સ્વીકાર્યું હતું, ને ગંગાભાભી સાથે એ ગ્રામમાં રહેવાને એ બંધાઈ ચુક્યો હતો. આ મંડળ, અને ભૂત તથા વર્તમાનમાં સરસ્વતીચંદ્રની ગુણગત ઉદારતાએ ઉપકૃત કરેલું વિદ્વાનો — કારીગરો — ને — વ્યાપારીયોનું મંડળ, આજ ભેગું થયું હતું.

કુમુદ અને તેની સાથના મંડળને લેઈ કુસુમ અને હરિદાસ આવ્યાં તેની સાથે ગુમાનની આજ્ઞાથી વાજવાળાનું “ બેણ્ડ ” વાગવા માંહું. કુમુદ વિના બીજા કોઈ ને ન દેખતી ઘેલી કુસુમ બંગલામાં એની સાથે લપાઈ લપાઈને વાતો કરતી ચડી. પોતાના બંગલાની એક ખાસ વેલાઓ વચ્ચે માંડવામાં ઉભો ઉભો ચંદ્રનીના અજવાળામાં અત્યારે સરસ્વતીચંદ્ર કાશીનગરીથી પોતે આમન્ત્રેલા એક પરમહંસ પરમજ્ઞાનરૂપ હવન્મુક્ત મહાત્મા પાસેથી કંઈ ઉડે બોધ લેતો હતો તે બેણ્ડ સંભળાતાં એ મહોત્તમની આજ્ઞાથી ઉઠ્યો અને, સામે જઈ, કુમુદનું કુશળ પુછી, કુમુદ-કુસુમની

પાછળ અલકબ્હેનની સાથે વાતો કરતો કરતો પોતાનાં પગથીયાં પર મહડવા લાગ્યો અને સૌભાગ્યદેવીના બાળક પુત્રને પોતાના હાથમાં લેઈ તેને પ્રીતિથી વિનોદપ્રશ્ન પુછવા લાગ્યો.

જુદાજુદા ખંડોમાં મેવા મીઠાઈ, હરિકથા, કીર્તન, ધૂપ, અત્તર, “સેણ” ગાનતાન, અને અનેક જાતના વિનોદમાં રાત્રિનો દુહોડ પ્રહર વીત્યો ને ધીમે ધીમે સર્વ વેરાયાં. સ્ત્રીમંડળનો મ્હોટો ભાગ કથામાં હતો તે પુરી થતા સુધી સમુદ્રભણીની બારીયો ઉઘાડી મુકી સર્વથી ઉપલા માળના એક ખંડમાં આરામાસન ઉપર પડ્યો પડ્યો સરસ્વતીચંદ્ર બારીમાંથી આવતી સમુદ્રના પવનની હલેરોથી નિદ્રાવશ થયો. નિદ્રામાં તેને પાંચ મિનિટ સ્વપ્ન થયું તેમાં તે સુન્દરગિરિ ઉપર એક પલંગ ઉપર બેસી સામી ઉભેલી કુસુમને દ્રુહિતો હતો: “કુસુમ ! આખો દેશ જ્યાં સુધી પૃથ્વી ઉપર સુવે છે ને તેને ખેંચવાને વસ્ત્રો નથી ને ખાવાને અન્ન નથી ત્યાં સુધી આપણે આ પલંગ, આ મિષ્ટાન્ન, અને આ વસ્ત્ર શાં? મૂતલશઃ તરુતલવાસઃ કસ્ય સુખં ન કરોતુ વિરાગઃ ” આટલું બોલે છે તેની સાથે પલંગનો પથરો થઈ ગયો અને બેનાં શરીર ઉપર વસ્ત્રોની કન્યાઓ થઈ ગઈ ને સ્વપ્ન પુરું થયું.

કથાને અન્તે ધીની વાટોથી ને કપુરથી પ્રકટેલી ઘણાં ખાનાંવાળી મ્હોટી ચાંદીની આરતી ઉપર હાથ ફેરવી—ઓવારણાં લેઈ—સર્વ મંડળે નિરંજનનું વંદન કરી આંખે લીધું. તે આરતી લેઈ ગુમાને કુસુમને સરસ્વતીચંદ્ર પાસે મોકલી. સરસ્વતીચંદ્ર એકલો આરામાસનમાં નિદ્રાવશ મુખીથઈ મુતો હતો તેના સામી આરતી લેઈ કુસુમ ઉભી, પણ એ જાગ્યો નહી. એના મુખ ઉપર આરતીનો પ્રકાશ પડતાં કુસુમ એ મુખ ઉપર મોહિત થઈ એમની એમ ઉભી રહી.

પ્રિયમુખ જોતાં એનું પોતાનું મુખ આનન્દથી મલકાતું હતું, પણ તેનું એને ભાન ન હતું. દેવને કરવાની આરતી પતિદેવને જ કરવા ઇચ્છતી હોય—સર્વ દેવના કરતાં પતિદેવતને જ શ્રેષ્ઠ અને પ્રિયતમ ગણતી હોય—તેમ—અથવા એમ ગણીને જ—માત્ર પતિમુખ ભણી આરતી ધરીને—આરતીના અનેક દીવાઓના એક થયલા પ્રકાશથી એ મુખને જોતી જોતી ઉભી જ રહી ને ગણગણી:—

“વજ્ર જલાલુંરે! વૈકુંઠ નથી જાવું!

“ત્યાં મુજ નન્દકંઠર ક્યાંથી લાવું?—વજ્ર ૦”

ઘણાંને આરતીનું વંદન લેવું રહી ગયું હતું ને વહુ પાછી આવી નહી એ.

જનનો બોધેલો ધર્મ સ્વીકારવા તત્પર થયાં તે શાથી ? માત્ર મહારા ઉપર પ્રીતિથી—અને મહારી આ સ્થિતિ જોવાની તમારી અશક્તિથી ! પવિત્ર માતાપિતાની અવગણના કરવા તત્પર થયાં—દેવી અને ધુલ્લિધન જેવી તમારા હૃદયની ભૂતિઓને ભુલી જવા તત્પર થયાં, અપહીર્તિ અને હૃદયનું મર્મવેધન સ્વીકારવા ઉભાં થયાં—તે સર્વ શાને માટે ? હવે આવું વૈધવ્ય અને આ પરિવ્રજ્યા લેવાની તીવ્રતમ પ્રતિજ્ઞા કરી બેઠાં તે શાને માટે ? મહારું મનોરાજ્ય જોઈ સંસારઉપર તમારા હૃદયની કૃપા થઈ તે માટે, મહારા મનોરાજ્યની અનાથતા જોઈ શક્યાં નહીં તે માટે, માતાપિતાની ઉદ્ધરતાની પરાકાષ્ઠા જોઈ આર્દ્ર થયાં તે માટે, ને કુસુમ જેવી જીવનની કુમારાવસ્થાનું કારણ—હંગિતથી જાણી—જોઈ શક્યાં નહીં તે માટે! સર્વથા એ જ તમારી સૂક્ષ્મતમ પ્રીતિનું મૂળ, એ જ તમારી આર્દ્રતા, દ્રોમળતા, દયા! એ દયાએ મહારી ને કુસુમવચ્ચે તમારી પાસે આ દૂતીકર્મ કરાવ્યું! એ દયાએ કુસુમનાં મહારે માટે સંવનન—પરિશીલન કરાવ્યાં! કુમુદ! તમે જ આર્યા છો. કુમુદસુંદરી! આર્યતા તમે જ સમજ્યાં છો !” એવું લવતાં લવતાં એની રાત્રિ ગઈ. સર્વની રાત્રિ ગઈ અને પ્રાતઃકાળ થયો. લક્ષ્મીનંદન શેઠ અને ગુમાન દશેક વાગે આવે છે એવા સમાચાર મળ્યા. પહેલાં હરિદાસ આવ્યો, હર્ષનાં આંસુ ભર્યાં “ભાઈ” ને ભેટ્યો ને સાથે પાધડી લુગડાં આણ્યાં હતાં તે, અંચળો ફાડી, પહેરવા “ભાઈ” ને ફાડેલા લાગ્યો. સરસ્વતીચંદ્રે અન્દ્રકાંત સામું જોયું. અન્દ્રકાંતે રિમત કરી કહ્યું—“ભાઈ, હવે ગુરુજીની આજ્ઞા છે તે સાધુતાના માનનો ત્યાગ કરો અને, કન્યાને અને પાધડીલુગડાંને એક ગણી, તમારે માટે ઘેલા થયેલા પિતાને ડહા અને સુખી કરવાને માટે, હરિદાસનું કહ્યું સત્વર કરો.” કન્યાનો ત્યાગ કરી, સંસારનાં વસ્ત્ર પહેરતો પહેરતો સરસ્વતીચંદ્ર બોલ્યો—“હરિદાસ, પિતાશ્રીની પાસે હું આ વસ્ત્ર પહેરીશ ને અન્ય પ્રસંગે કન્યા પહેરીશ. તું આ કન્યાને રત્નપેઠે જાળવી રાખજે ને માગું ત્યારે આપજે!”

સર્વ શેઠને સામા લેવા ગયા. પિતા, માતા, અને પુત્ર, માર્ગ વચ્ચે ભેટ્યાં અને રોયાં અને અનેક હૃદયવેધક વાતો કરતાં કરતાં શેઠને માટે ઉભા કરેલા તંબુમાં ગયાં. સાધુજનોનાં ટોળેટોળાં સરસ્વતીચંદ્રનું રૂપાંતર જોવાને નીકળી પડ્યાં હતાં અને જ્યાં ત્યાં “અલ્લખ,” “યદુનન્દન,” “વિષ્ણુદાસજી,” અને “નવીનચન્દ્રજી” ના જયની ગર્જનાઓ ઉઠી રહી હતી.

બે દિવસમાં વિદાયતુર આવ્યો, બીજા બે દિવસમાં ધુલ્લિધન આવ્યો.

ખીજી બે દિવસમાં મુંબાઈથી બોલાવેલું ને અણબોલાવેલું મંડળ આવ્યું,
અને સુન્દરગિરિ ઉપર મણિરાજના કર્ણભવનને અને વિદ્યાચતુરને ખરચે
તંબુઓનું ગામ ઉભું થયું. જ્ઞાનભારતી અને શાંતિશર્મા પાસે પચાસેક
સાક્ષીઓ લેવાયા ને સરસ્વતીચન્દ્રનું અભિજ્ઞાન ન્યાયવ્યવહારથી સિદ્ધ
થયું. તેને ખીજે દિવસે આ મંડળ જાહેર થયું અને સામેયાને રૂપે બદલાઈ
ઠેંચાઈ ગયું ને સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુસુમનું વરણવિધાન—લગ્ન—
સાધુજનોના સંપ્રદાય પ્રમાણે સધાયું—ને ખાકીનો વ્યવહાર તેનાં માતા-
પિતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સચવાયો.

વરકન્યા વિષ્ણુદાસજીને ચરણે કન્યાઓ પહેરીને નમ્યાં. લક્ષ્મીનંદન
શેઠે ચંદ્રનંદનજીની પ્રતિમા પાસે વીસ હજાર રૂપીઆની ભેટ મુકી અને
વિષ્ણુદાસજીએ તેમાંનો અર્ધો ભાગ સુરગ્રામનાં મંદિરોમાં ઠેંચવા
આજ્ઞા કરી.

કુસુમના કન્યાદાનપ્રસંગે બુદ્ધિધને પ્રમાદધનને માટે પોતાના દ્રવ્યમાંથી
રાખેલો અંશ “મયાદતમાં” આપ્યો, કુમુદે શ્વશુર પાસેથી પોતાને મ-
ળેલો અંશ આપ્યો, અને વરકન્યાને વીદ્યાકરતી વેળા ગુણસુન્દરી અને
સુન્દર રોષપિણાં તે વિદ્યાચતુર ગંભીર મૌન ધારી પાણીથી ભરેલી આંખે
જોઈ રહ્યો, અને નિર્દોષ ઠરેલા અર્થદાસ પાસેથી સરસ્વતીચંદ્રવાળી મુદ્રા
વેચાતી લીધી હતી તે કુસુમની આંગળીયે પહેરાવી પોતાનાં આંસુ ભણીથી
સર્વની દૃષ્ટિને ચુકાવવા લાગ્યો.

ગુમાન વહુમેલી બની અને વરના પક્ષનો સાથ થોડા દિવસ સુન્દરગિરિ
ઉપર ટક્યો. વરકન્યાને માટે મણિરાજે કસબી બાલરોવાળો તંબુ મોકલ્યો
હતો.

ધનનંદનના મૃત્યુથી સરસ્વતીચન્દ્ર એકલો લક્ષ્મીનંદનનો વારસ હતો.
તે “ટ્રસ્ટીડ” કરી શેઠે અને પોતાનું સર્વસ્વ આપી દીધું હતું. સરસ્વતી-
ચન્દ્રે પિતામાતાની સેવાને માટે રખાય એટલું દ્રવ્ય રાખી અન્ય ભાગ પો-
તાનાં મનોરાજ્યની પૂર્ણાહુતિમાં નાંખવાની કલ્પનાઓ કરી અને તેની
યોજનાઓમાં કુમુદ, કુસુમ, અને મિત્રમંડળ સર્વ ભણ્યાં તે યોજનાઓની
વાતો ચલાવતાં ચલાવતાં સર્વ રત્નનગરી જવા નીકળ્યાં.

રત્નનગરીમાંથી નીકળતી વેળા એક પાસ કુસુમ ને ખીજી પાસ
વિદ્યાચતુર, ગુણસુન્દરી, અને સુન્દર વચ્ચે મનોવેધક પ્રસંગ રચાયો. કુસુ-
મનું ચિત્ત કુમુદમાં હતું—કુમુદ વરકન્યાના રથમાં બેસી થોડાક ગાઉસુધી
જાણવા ગઈ. સરસ્વતીચન્દ્ર બધો માર્ગ વિચારમાં હતો ને બે જાહેરો જ

ટલે ગુમાન એને તેડવા ઉપર આવી, અને દૂરથી આ દેખાવ જોઈ પગ અટકાવી આનંદના ઉમળકાથી જોઈ રહી, અંતે કુસુમને બોલાવવાનું ભુલી શેઠની ચિંતા દૂર કરનાર આ દેખાવની વધામણી ખાવા દોડી ગઈ, ને દોડતાં દોડતાં પડતી પડતી રહી જઈ શેઠ પાસે પહોંચી ગઈ. બધાં બેઠાં હતાં એટલે શેઠના કાનમાં જ ઉતાવળું ઉતાવળું કંઈક અમૃતવચન કહી દીધું.

કુમુદે સુન્દરગિરિ છોડ્યા પછી પણ ભગવી કન્થા મુકી ન હતી. તે પહેરીને, અત્યારે કુસુમ એકલી દશે જાણી, એને જોળતી જોળતી એ ઉપર આવી અને કુસુમના દ્વાર આગળ આવી ઉભી. પોતાના સ્વાર્પણનું—પોતાની પૂર્ણાહુતિનું—પુણ્યફલ દેખી અંજાઈ ગઈ હોય એમ પ્રતિમા પેઠે સ્તબ્ધ થઈ એક કમાડમાં લપાઈ રહી ઉભી જ રહી.

ઘેલી કુસુમ હજી સુધી આરતી લેઈ મલકાતી મલકાતી પતિમુખને ન્યાળી રહી હતી તે અચિન્તી કાંઈ ઊર્મિ ઉઠવાથી—એ ઊર્મિના અસહ્ય વેગના હેલારાથી—દેવની આરતી વડે જ પતિદેવતની આરતી ઉતારવા મંડી ગઈ. પતિના મિત્રો અને આશ્રિતોની ચારે દિશાઓમાં નીચે તરવરતી દીઠેલી મહોટી સંખ્યાને સ્મરતી સ્મરતી, તેના આધારભૂત પોતાના પતિના ગર્વથી પુલતી પુલતી, આરતી ઉતારતી ઉતારતી ગાવા લાગી:

“ જાગો, કન્થા...ધા...રી !

“ હવે મહારા જાગો કન્થા...ધા...રી ! ”

વળી આરતીનો વેગ વધારતી વધારતી ગાતી ગઈ, ને શ્રીકૃષ્ણને કરવાનું સંબોધન પતિને જ સંબોધી, તેમાંની ત્રીજી પંક્તિ ગાતાં તો આરતીવાળો હાથ, ખારી ભણી કાંઈ ખતાવતી હોય તેમ, લંબાવ્યો:

“ જયતિ તે ઽધિકં જન્મતા જગત્

“ શ્રયત્ત ઇન્દિરા શશ્વત્ત વૈ ।

“ દયિત્ત દૃશ્યતાં દિક્ષુ તાવન્નાસ્

“ ત્વયિ ધૃતાસવસ્ત્વાં વિચિન્વતે ॥ ”

“ વિચિન્વતે ” શબ્દ બોલાતા પહેલાં તો તેનાથી રૂહેવાયું નહીં તે આરતી ફેંકી દેઈ, પોતે “ ઇન્દિરાના—લક્ષ્મીના—શશ્વત્ત આશ્રય ” રૂપ

૧ તહારા જન્મથી જગત અધિક જય પામે છે. ઇન્દિરા એટલે લક્ષ્મી અંહી જ શશ્વત આશ્રય પામી વસે છે. હે પ્રિય ! તહારામાં જેના જીવ છે એવાં તહારાં આશ્રિત જન બધી દિશાઓમાં તરવરે છે તે જો. (ગોપિકાનાં ઉપરથી)

માનેલા પતિ-ઉર ભણી, નદી સમુદ્રમાં ધસે તેમ, ધસતી અધારી
ખતેલી મુગ્ધા, લજ્જતને પ્રથમ છોડી, સુતેલા પતિના રાત્રિના કમળપુટ પેઠે
ખીડાયલા અધરપુટ ઉપર પોતાના અધરને ખીજી આરતી પેઠે ધરવા
જાય છે તે એનું પોપચું કંઈક ઉઘડતું દેખે છે ત્યાં એને ચમકાવનાર શબ્દ
પોતાની પાછળ સંભળાયો.

કુમુદ, આ સુખસ્વપ્નથી પોતાની મર્યાદા ભુલી જઈ, ઉભી રહી હતી તે
હજી વધારે ભુલી ને તેનાથી હસી પડાયું. પરમ આનન્દનાં આંસુ તેની
આંખોમાં આવી ગયાં ને મુખવડે મ્હોટેથી ફૂટેવાઈ જવાયું,—ત્યાંથી તો તે
પાછે પગલે ખસી ગઈ પણ ખસતાં ખસતાં યે ફૂટેવાઈ જવાયું,—કે;

“ ઘેલી મહારી કુસુમ ! ”

પ્રિય વાંચનાર ! પંદર વર્ષે આપણો સમાગમ હવે સમાપ્ત થાય છે. તું
પુરુષ હો કે સ્ત્રી હો, સાક્ષર હો કે પ્રાકૃત જન હો, રાજા હો કે પ્રજા હો,
શ્રીમાન હો કે રંક હો, ત્યાગી હો કે ભોગી હો, જુના સંપ્રદાયનો હો કે નવા
વિચારનો હો—હો તે હો—સર્વથા તું જે હો તેને માટે યથાશક્તિ યથામતિ
થોડી થોડી સામગ્રી આ ગ્રંથના કોઈકે કોઈકે પાનામાં તને મળી આવે,
કંઈપણ ભાવતું ભોજન ન મળવાથી કેવળ નિરાહાર પાછાં જવાનો વારો
તારે ન આવે, તારે જોઈતા પદાર્થથી આવે. સ્થાને ખની શકે એટલી તૃપ્તિ
અને એટલો ખોધ અને ખોધ નહીં તો સૂચના ને સૂચના નહીં તો અભિલાષ-
સ્થાન પણ તને આ ચાર ગ્રંથોમાંથી મળી આવે; અને મનની જે વાતો
પુછવાને તારા મનને કોઈ અનુભવી, રસિક, કે જ્ઞાની સન્નિવૃત્તિની અપેક્ષા
હોય એ વાતોનાં સમાધાન કંઈક કરવાને તને આ ગ્રંથો કોઈ સ્થાને કંઈ
અંશે મિત્ર જેવા નીવડ્યા હોય, તો આપણી મિત્રતા અને તારી સેવા કંઈક
થઈ છે એમ સમજશે; અને તેનું શુભ ફળ તારા આયુષ્યમાં કોઈપણ
સુખનો અને કલ્યાણનો અંશ ભરશે તો આ લેખ સફળ થશે. એક
મિત્રકથાનો લેખક તે કોઈનું એથી વધારે કલ્યાણ—શું કરી
શકે ?—અથવા કરવાનો અધિકારી હોઈ શકે ?

*Farewell ! A word that must be, and hath been—
A sound which makes us linger ;—yet farewell !*

*Ye who have traced the Pilgrim to the scene
Which is his last, if in your memory dwell
A thought which once was his, if on ye swell
A single recollection, not in vain,*

*He wore his sandal-shoon and scallop-shell ;
Farewell ! With him alone may rest the pain,
If such there were—with you, the moral of his strain.*

BYRON'S *Childe Harold's Pilgrimage*.

નડીયાદ, વિક્રમભાઈ ૧૯૫૭, આશ્વિન-૨૫. ૫ ગુરુવાર.

ગોળ માળ ત્રિગ :

